શ્રી કાનજીસ્વામી - હીરકજયન્તી

અભિનંદન-ગ્રંથ

卐

- સમ્પાદક સમિતિ -

पं. फूलचन्द सिद्धान्तशास्त्री

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ

બ્ર. હરિલાલ જૈન

13 May
1964

—: પ્ર...કા...શ...ક :—

શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ

૧૭૩--૧૭૫, મુમ્બાદેવી રોડ,

મુંબઈ : ૨.

●

શ્રી કાનજીસ્વામી હીરકજયંતી મહોત્સવ, મુંબઈ

વીર સં. ૨૪૯૦ વૈશાખ સુદ બીજ

(MAY 1964)

●

પ્રત : ૨૫૦૧

—: મુ...દ્ર...ક :—

ગુણવંત કોઠારી,

સુભાષ પ્રિન્ટરી,

ડૉ. ટંકારીઆ રોડ,

અમદાવાદ.

અભિનંદન ☆

卐

જેમના જીવનનો ઝુકાવ પહેલેથી જ આત્મશોધ તરફ છે, જન્મથી જ જેઓ આત્માને સાધવાના સંસ્કાર ને ભણકાર સાથે લાવ્યા છે, આત્માર્થ માટેનો પુરુષાર્થ એ જેમનો જીવન મંત્ર છે. 'આત્મા' સાધવા માટે જેમનું જીવન એક ઉત્તમ આદર્શરૂપ છે. 'આ જીવન છે તે આત્માને સાધવા માટે જ છે' એવી ઉત્તમ પ્રેરણા જેમના જીવનમાંથી મુમુક્ષુઓને મળે છે, એ રીતે જેમનો અવતાર મુમુક્ષુઓને માટે એક હીરા સમાન છે, એવા 'હિન્દુસ્તાનના આ હીરાને' હીરકજયંતી પ્રસંગે ભારતભરના મુમુક્ષુઓ હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિથી આનંદપૂર્વક અભિનંદે છે.

અ ભિ નં દ ન ☆

卐

જેમના જીવનનો ઝુકાવ પહેલેથી જ આત્મશોધ તરફ છે, જન્મથી જ જેઓ આત્માને સાધવાના સંસ્કાર ને ભણકાર સાથે લાવ્યા છે, આત્માર્થ માટેનો પુરુષાર્થ એ જેમનો જીવન મંત્ર છે. 'આત્મા' સાધવા માટે જેમનું જીવન એક ઉત્તમ આદર્શરૂપ છે. 'આ જીવન છે તે આત્માને સાધવા માટે જ છે' એવી ઉત્તમ પ્રેરણા જેમના જીવનમાંથી મુમુક્ષુઓને મળે છે. એ રીતે જેમનો અવતાર મુમુક્ષુઓને માટે એક હીરા સમાન છે, એવા 'હિન્દુસ્તાનના આ હીરાને' હીરકજયંતી પ્રસંગે ભારતભરના મુમુક્ષુઓ હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિથી આનંદપૂર્વક અભિનંદે છે.

પ્રકાશકીય

શ્રી જિનેન્દ્રશાસનના મહાન પ્રભાવક અને પ્રચારક પરમ ઉપકારી આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની હીરકજયંતીના મહાન ઉત્સવ પ્રસંગે આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં અમને અત્યંત હર્ષોલ્લાસ થાય છે. પૂ. સ્વામીજીની ૭૫મી જન્મજયંતીનો હીરક-મહોત્સવ ભારતની આ મહાન નગરી (મુંબઈ)માં ઉજવાઈ રહ્યો છે અને ભારતભરના ભક્તો તેમાં સાનંદ ભાગ લઈ રહ્યા છે, એ દેખીને ધન્યતા અનુભવાય છે. પૂ. ગુરુદેવ એ કોઈ અમુક ગામના કે અમુક સંસ્થાના નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતના જૈનસમાજના અમૂલ્ય નિધાન છે, એટલે તેઓ 'ભારત–અભિનંદનીય' છે. ખરેખર આજે શ્રી વીતરાગી જૈન માર્ગને પ્રકાશિત કરીને તેઓ ભારતમાં અધ્યાત્મ યુગનું નવસર્જન કરી રહ્યા છે. આવા ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઊજવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થતાં અમારાં હૃદયો આનંદથી નાચી ઊઠયાં છે....એ પ્રસંગે શું શું કરીએ! કઈ રીતે એ ધન્ય અવસર ઊજવીએ? એની સૌને ઊર્મિઓ જાગી. તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા માટે બ્ર. શ્રી હરિભાઈ તરફથી સૂચન આવ્યું કે એ પાવન પ્રસંગે એક અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર કરીએ. અમે ઘણા હર્ષ સહ એ સૂચન વધાવી લીધું. વારાણસીના પં. શ્રી ફૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીએ પણ આ વિચારને ઉલ્લાસ-થી અનુમોદન આપ્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ હિંદી વિભાગનું સંપૂર્ણ સંકલન કરી આપવાનું પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. આ ઉપરાંત માનનીય પં. ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ જે. શાહ તથા ભાઈશ્રી ખીમચંદભાઈ જે. શેઠ–એ બંનેએ પણ સંપાદકપણે રહીને આ અભિનંદન ગ્રંથમાં ખૂબ કિંમતી ફાળો આપીને આ કાર્યને શોભાવ્યું છે. આવું સુંદર સંપાદન કરી આપવા બદલ મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળ સંપાદક–સમિતિનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે.

અત્યંત ટૂંક સમયમાં આ ગ્રંથ છાપીને તૈયાર કરવાનો હતો. તે માટે પં. શ્રી ફૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી તેમજ બ્ર. શ્રી હરિભાઈ અને શ્રી મનસુખભાઈએ અમદાવાદ

પ્રકાશકીય

શ્રી જિનેન્દ્રશાસનના મહાન પ્રભાવક અને પ્રચારક પરમ ઉપકારી આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની હીરકજયંતીના મહાન ઉત્સવ પ્રસંગે આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં અમને અત્યંત હર્ષોલ્લાસ થાય છે. પૂ. સ્વામીજીની ૭૫મી જન્મજયંતીનો હીરક-મહોત્સવ ભારતની આ મહાન નગરી (મુંબઈ)માં ઉજવાઈ રહ્યો છે અને ભારતભરના ભક્તો તેમાં સાનંદ ભાગ લઈ રહ્યા છે, એ દેખીને ધન્યતા અનુભવાય છે. પૂ. ગુરુદેવ એ કોઈ અમુક ગામના કે અમુક સંસ્થાના નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતના જૈનસમાજના અમૂલ્ય નિધાન છે, એટલે તેઓ 'ભારત–અભિનંદનીય' છે. ખરેખર આજે શ્રી વીતરાગી જૈન માર્ગને પ્રકાશિત કરીને તેઓ ભારતમાં અધ્યાત્મ યુગનું નવસર્જન કરી રહ્યા છે. આવા ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઊજવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થતાં અમારાં હૃદયો આનંદથી નાચી ઊઠયાં છે....એ પ્રસંગે શું શું કરીએ! કઈ રીતે એ ધન્ય અવસર ઊજવીએ? એની સૌને ઊર્મિઓ જાગી. તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા માટે બ્ર. શ્રી હરિભાઈ તરફથી સૂચન આવ્યું કે એ પાવન પ્રસંગે એક અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર કરીએ. અમે ઘણા હર્ષ સહ એ સૂચન વધાવી લીધું. વારાણસીના પં. શ્રી ફૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીએ પણ આ વિચારને ઉલ્લાસ-થી અનુમોદન આપ્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ હિંદી વિભાગનું સંપૂર્ણ સંકલન કરી આપવાનું પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. આ ઉપરાંત માનનીય પં. ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ જે. શાહ તથા ભાઈશ્રી ખીમચંદભાઈ જે. શેઠ–એ બંનેએ પણ સંપાદકપણે રહીને આ અભિનંદન ગ્રંથમાં ખૂબ કિંમતી ફાળો આપીને આ કાર્યને શોભાવ્યું છે. આવું સુંદર સંપાદન કરી આપવા બદલ મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળ સંપાદક–સમિતિનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે.

અત્યંત ટૂંક સમયમાં આ ગ્રંથ છાપીને તૈયાર કરવાનો હતો. તે માટે પં. શ્રી ફૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી તેમજ બ્ર. શ્રી હરિભાઈ અને શ્રી મનસુખભાઈએ અમદાવાદ

જઈને દિનરાત સતત પ્રયત્ન કરીને આ કાર્ય વખતસર પૂરું કરાવી આપ્યું છે તથા સુશોભન વડે આ ગ્રંથનું પાનેપાનું શોભાવવા માટે પ્રયત્ન કરીને ભારતના સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવો સુંદર આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. તે બદલ તે સૌને ધન્યવાદ ઘટે છે.

એ દેખીને અમને ખૂબ આનંદ થાય છે કે આ અભિનંદન ગ્રંથમાં ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓએ અસાધારણ સહકાર આપીને પૂ. ગુરુદેવશ્રી ઉપર ચારે બાજુએથી અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવ્યો છે. ખરેખર ગુરુદેવ ભારતના ખૂણે ખૂણે રહેતા મુમુક્ષુ જીવોના હૃદયે હૃદયે બિરાજી રહ્યા છે– તે આ ગ્રંથ દ્વારા દેખાઈ આવે છે.

દોઢ માસ જેવા અત્યંત અલ્પ સમયમાં ૮૦૦ પાનાં જેવડો આ મહાન ગ્રંથ સુંદર રીતે તૈયાર કરી આપવા બદલ અમદાવાદની સુભાષ પ્રિન્ટરીને તથા તેના સર્વે સ્ટાફને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મંગલમૂર્તિ ગુરુદેવનું પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય જીવન, એમનો ઐતિહાસિક મહિમા, સન્માર્ગ દર્શાવીને આપણા ઉપર કરેલા એમના મહાન ઉપકારો, તેમના પુનિત પ્રતાપે સમસ્ત જૈનશાસનમાં આવેલી મહાન જાગૃતિ અને ક્રાંતિ, એમના સુહસ્તે થયેલાં જિનેન્દ્ર–પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા વગેરે ધર્મપ્રભાવનાનાં અજોડ કાર્યો, એમના અંતરંગ જીવનની આધ્યાત્મિક સાધના–એ બધાંયનું આ ગ્રંથમાં તો માત્ર સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન જ થઈ શકે, છતાં એ દ્વારા પણ એમના અપાર મહિમાભરપૂર અભિનંદનીય જીવનની ઝાંખી થાય છે. પૂ. શ્રી ગુરુદેવને અભિનંદીને આપણે પણ એમના જીવનઆદર્શને અપનાવીએ અને ગુરુ-શરણમાં આત્મહિત સાધીને સદાય એમની સાથે જ રહીએ–એ જ મંગલભાવના.

વીર સં. ૨૪૯૦
ચૈત્ર સુદ ૧૩
મુંબઈ

મણિલાલ જેઠાલાલ શેઠ
પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ, મુંબઈ-
અંતર્ગત અભિનંદન સમિતિ
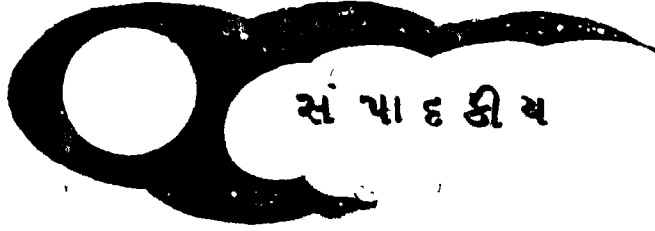
સંપાદકીય

પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની ૭૫મી જન્મજયંતીના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તેથી અમોને ઘણો જ હર્ષ થાય છે. આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે અમારી પાસે તેની સામગ્રી એકત્ર કરવા માટે ઘણો ઓછો સમય હતો અને ભાવના તો એવી હતી કે જ્યારે અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે તે ગ્રંથ સર્વાંગ સુંદર બને અને પૂ. સ્વામીજીનો પ્રભાવ જેવો અજોડ છે તેવો જ આ ગ્રંથ પણ ભારતમાં અજોડ બને. સમય ઘણો ઓછો હોવા છતાં ભારતભરમાંથી મુમુક્ષુઓએ ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિઓ–લેખો–કાવ્યો–ચિત્રો વગેરે મોકલીને પૂ. ગુરુદેવના અભિનંદન માટે અસાધારણ ઉલ્લાસ દર્શાવ્યો છે અને એ રીતે ઉમંગભર્યો સહકાર આપીને આ ગ્રંથને શોભાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ભારતના મુમુક્ષુઓ ઉપર ગુરુદેવનો કેટલો મહાન ઉપકાર છે. અને ગુરુદેવ પ્રત્યે તેમને કેટલું બહુમાન છે– તે આપણને આ ગ્રંથ દ્વારા ખ્યાલમાં આવી શકશે.

બહારથી ઘણા લેખો આવેલા તે બધાયને આ ગ્રંથમાં યોગ્ય સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મર્યાદિત પાનાંમાં બધા લેખોનો સમાવેશ કરવા માટે અનેક લેખોને સંક્ષેપવા પડયા છે. મુમુક્ષુઓના આવા સહકાર બદલ અમો સૌનો આભાર માનીએ છીએ.

એક રીતે જોઈએ તો, ગુરુદેવે આત્મહિતનો મહા મંગળ માર્ગ દર્શાવીને આપણા જેવા હજારો જિજ્ઞાસુઓ ઉપર જે અકથ્ય ઉપકાર કર્યો છે તે જિજ્ઞાસુઓનાં હૃદયમાં પ્રવેશેલી ગુરુદેવની વાણી જ, ભક્તિ દ્વારા આ અભિનંદનરૂપે પરિણમીને પ્રગટ થઈ છે.
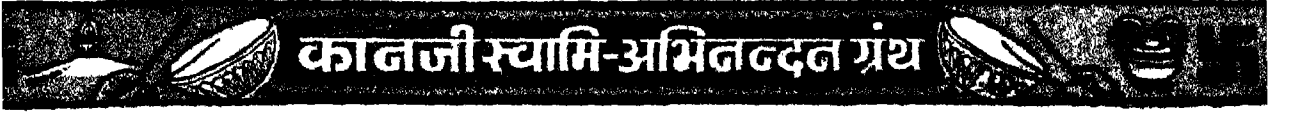
ભારતભરના ગૌરવસ્વરૂપ એવા આ અભિનંદનગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું સદ્ભાગ્ય મુંબઈના મુમુક્ષુ મંડળને પ્રાપ્ત થયું તે ખરેખર તેમનું ધનભાગ્ય છે. ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઉજવવા માટે ને આ સોનેરી કાર્યને શોભાવવા માટે મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તે ખરેખર અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

આ ગ્રંથ દ્વારા ભારતના જીવો શ્રી કાનજીસ્વામી જેવા એક મહાન આધ્યાત્મિક સંતનો મહિમા સમજે, જૈનધર્મનું ગૌરવ સમજે અને ધર્મપ્રભાવનામાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી રહે—એ જ અભ્યર્થના.

આ ગ્રંથ દ્વારા જે મહાત્માને આપણે અભિનંદી રહ્યા છીએ તે મહાત્માના જીવનને આપણે ઓળખીએ, એમના જીવનની મહત્તાને સમજીએ, એમના જીવનઆદર્શોને આપણા જીવનમાં ઉતારીએ અને એમણે દર્શાવેલા ચૈતન્યતત્ત્વની સાધના વડે અભિનંદનીય એવા ભેદવિજ્ઞાનના ભાવો આપણે પ્રગટ કરીએ—એવી ઉચ્ચ ભાવના ભાવીએ છીએ.

વીર સં. ૨૪૯૦ ચૈત્ર સુદ ૧૩
અમદાવાદ

—સંપાદક સમિતિ.
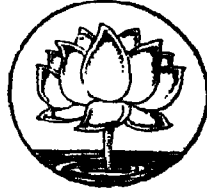
મારી ભાવના સફળ થઈ

અત્યારે આપણા જેવા જિજ્ઞાસુ જીવોને માટે સમ્યક ધર્મના પ્રકાશનાર કોઈ હોય તો તે છે–પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી. હું અનેક અભિનંદનગ્રંથો જોતો ને મારું હૃદય બોલી ઊઠતું કે ભારતના જૈનસમાજની મહાન વિભૂતિ પૂ. કાનજીસ્વામી છે, જૈનસમાજ ઉપર તેમનો મહાન ઉપકાર છે, જૈનસમાજના તેઓ મહાન નેતા છે, ને તેમનું અધ્યાત્મજીવન ખરેખર અભિનંદનીય છે; આવા ગુરુદેવ પ્રત્યે ભારતના મુમુક્ષુઓ તરફથી અભિનંદનનો એક સર્વોચ્ચ અભિનંદનગ્રંથ તૈયાર થાય એવો અવસર ક્યારે આવે? દસેક વર્ષથી મારા મનમાં આ ભાવના ઘૂંટાતી હતી.... એવામાં પાંચેક વર્ષ પહેલાં ઇન્દોરના જૈનસમાજે પણ એવો જ પ્રસ્તાવ કર્યો, ને મારી ભાવના વધુ પુષ્ટ બની. એ કાર્ય જેટલું મહાન હતું.... ભાવના પણ એટલી જ તીવ્ર હતી.

બીજી તરફ શ્રી મુંબઈનું મુમુક્ષુ મંડળ દિને દિને પ્રગતી સાધી રહ્યું હતું, ને પ્રભાવનાના અવનવા કાર્યો કરી રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે અભિનંદનગ્રંથના પ્રકાશનનું મહાન કાર્ય જો કોઈથી થઈ શકશે તો તે મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળથી જ થઈ શકશે. ગતસાલ લાઠી નગરમાં ગુરુદેવના ૭૪ મા જન્મોત્સવ પ્રસંગે સ્વાગત જુલૂસમાં મુંબઈના પ્રમુખશ્રી વગેરે ને તે સંબંધી વાત કરી, તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક એ વાતને વધાવી લીધી, ને મુંબઈમાં ગુરુદેવનો જે હીરકજયંતી મહોત્સવ ઉજવાય તેના અનુસંધાનમાં અભિનંદનગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું નક્કી થયું.

એ અભિનંદનગ્રંથના લેખન–સંપાદન વગેરે સંભાળવાનું મને કહેવામાં આવ્યું; પરંતુ તીવ્ર ભાવના હોવા છતાં, શક્તિ અને સમય બંનેની ઘણી અલ્પતાને કારણે આ મહાન કાર્યની જવાબદારી એકલા માથે લેવાની મારી હિંમત જરા પણ ચાલતી ન હતી. આ પરિસ્થિતિમાં શું કરવું–તેની ખૂબ ગડમથલ થતી હતી. એ વખતે પરમકૃપાળુ પૂ. બેનશ્રી–બેને મને આ કાર્ય માટે પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને હિંમત આપી....તેઓશ્રીના વચનથી મને પ્રોત્સાહન મળ્યું; અને તેઓશ્રીના વચનને લીધે જ આ કાર્ય કરવાની હિંમત આવી. આ રીતે આટલા ટૂંક સમયમાં આ સુંદર કાર્ય થઈ શક્યું તે તેઓશ્રીના પ્રતાપે જ થયું છે. તેઓશ્રીનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. આ બાળકના જીવનમાં તેઓશ્રીનો અનહદ ઉપકાર છે.

આ ઉપરાંત માનનીય વડીલ પં. શ્રી ફૂલચંદજી સાહેબે આ ગ્રંથના હિન્દી વિભાગનું બધું જ કાર્ય સંભાળી લીધું તેથી મારો અડધો ભાર ઓછો થઈ ગયો; તેમણે વયોવૃદ્ધ ઉંમરે પણ એકલે હાથે આખા હિંદી વિભાગનું ખૂબ જ પરિશ્રમ પૂર્વક સંકલન કર્યું છે. સાથે સાથે માનનીય વિદ્વાન ભાઈશ્રી ખીમચંદભાઈ તથા ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ એ બંને વડીલબંધુઓએ પણ સંપાદકપણે સાથે રહીને આ પુસ્તકમાં ઘણી કિંમતી સલાહ સૂચનાઓ અને દોરવણી આપી, ને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢી આપ્યો, એ રીતે સ્નેહપૂર્વક ખૂબ જ કિંમતી સાથ આપીને આ મહાન કાર્યને સુગમ બનાવી દીધું.—આ સૌ વડીલોના સહકાર ને પ્રેમભર્યા પ્રોત્સાહનના પ્રતાપે જ આ ગ્રંથ તૈયાર થઈ શક્યો છે. અહીં ભાવભીની લાગણીથી આદરપૂર્વક તે સૌનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળના માનનીય પ્રમુખશ્રી તથા બંને મંત્રી બંધુઓ, અને સમસ્ત મુમુક્ષુ મંડળે આ કાર્યમાં જે ઉલ્લાસ બતાવ્યો છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. હૃદયમાં એમ થાય છે કે અભિનંદનગ્રંથનું આ ભગીરથ કાર્ય મુંબઈના મુમુક્ષુ મંડળદ્વારા જ થઈ શકે. ગુરુદેવ પ્રત્યેના અભિનંદ ગ્રંથ સંબંધીની મારી અનેક વર્ષોની ભાવના આ ગ્રંથ દ્વારા આજે ફળિભૂત થાય છે, એટલું જ નહિ– હીરકજયંતી જેવા મહાન અવસરે આ અભિનંદનગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તે પણ ભારતના સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ભોગવી શકે તેવા સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેથી મારું હૃદય અત્યંત હર્ષથી ને ભક્તિથી પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યું છે. ભારતભરના મુમુક્ષુઓ આ ગ્રંથને દેખીને જરૂર આનંદિત થશે ને હૈયાની ઊર્મિથી ગુરુદેવને વધાવશે. આ બાળકના જીવનમાં ગુરુદેવના જે ઉપકાર છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

આ પુસ્તકના પહેલેથી છેલ્લે સુધીના બધા જ કાર્યોમાં સહકારી ધર્મબંધુ શ્રી મનસુખલાલભાઈ દેસાઇનો જે અનેકવિધ સહકાર છે તેને લીધે આ કાર્ય વધુ શોભી ઊઠયું છે; આ સિવાય બીજા અનેક સાધર્મીઓએ–જેમની જેમની સાથે આ પુસ્તક અંગે પ્રસંગ પડયો તે સૌએ–ખૂબ જ પ્રેમથી ને ભાવનાથી આ કાર્યમાં સહકાર તથા પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તે સૌનો સ્નેહપૂર્વક આભાર માનું છું. ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓએ જે શ્રદ્ધાંજલિઓ, લેખો, કાવ્યો, ચિત્રો મોકલીને ગુરુદેવ પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત કર્યો છે ને આ અભિનંદનગ્રંથને શોભાવ્યો છે....તે સૌને પણ ધન્યવાદ.

આ ગ્રંથમાં જે કોઈ પ્રકારની ક્ષતિ રહી ગઈ હોય, કે આ ગ્રંથના અનેકવિધ કાર્યપ્રસંગે મારા તરફથી કોઈને મનદુઃખ થયું હોય તો તે બદલ આ બાળકને ક્ષમા કરવા વિનંતિ કરું છું.

જે ગુરુદેવને આ ગ્રંથદ્વારા આપણે અભિનંદ્યા છે તે ગુરુદેવના ચરણુની નીકટ-છાયામાં નિશદિન રહીને, તેઓશ્રીની કૃપાદૃષ્ટિમાં આત્મહિત સાધીએ, ને ગુરુદેવ આપણા જીવનમાર્ગને ઠેઠ સુધી,—જ્યાંસુધી આપણે તેમના જેવા બનીએ ત્યાંસુધી—સંભાળીને આપણને મુક્તિ સુધી પહોંચાડે....જેમ આ અભિનંદનગ્રંથની ભાવના સફળ થઈ તેમ આત્મિકસિદ્ધિની ભાવના પણુ શીઘ્ર સફળ થાય એવી પ્રાર્થનાપૂર્વક ગુરુદેવને અભિનંદું છું—અભિવંદું છું.
-વીર સં. ૨૪૯૦ ચૈત્ર સુદ ૧૩ (સોનગઢ)

વીર સં. ચૈત્ર સુદ ૧૩
સોનગઢ

— બ્ર. હરિલાલ જૈન

ધર્મકાળ અહો વર્તે ફરીને આ ભરતમાં
'કુંદશિષ્ય' જહાં ગર્જે ધોરી ધર્મ પ્રવર્તક.

પ્ર....ક....ર....ણ....સૂ....ચી

ગુજરાતી-વિભાગ

हिन्दी-विभाग

☆ ☆ ☆

ગુજરાતી-વિભાગ

卐

[સંકલન : બ્ર. હરિલાલ જૈન]

મં.....ગ.....લા.....ચ.....ર.....ણ

णमो अरिहंताणं ।
णमो सिद्धाणं ।
णमो आईरियाणं ।
णमो उवज्झायाणं ।
णमो लोए सव्वसाहूणं ।

હીરકજયંતીના આ મંગલમહોત્સવમાં અતિશય ભક્તિપૂર્વક ભગવંત પંચપરમેષ્ઠીને આમંત્રીએ છીએ....હે પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો! પધારો....પધારો! અમારા ગુરુ કહાન અત્યંત ભક્તિપૂર્વક આપનું સન્માન કરીને પોતાના અંતરમાં આપને પધરાવે છે....અહો, એમના જ્ઞાનમાં આપની દિવ્ય સ્તુતિ કોતરાયેલી છે, એને લગની લાગી છે આપના માર્ગની. તેઓ કહે છે કે મોક્ષપુરીમાં જતાં પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો જ અમારા સાથીદાર છે.... તેમને સાથે ને સાથે જ રાખીને અપ્રતિહતપણે મોક્ષદશાને સાધશું.

પંચપરમેષ્ઠી – સ્તવન

(ગીતા છન્દ)

મનુજ નાગ સુરેન્દ્ર જાકે ઉપરિ છત્રત્રય ધરે,
કલ્યાનપંચક મોદમાલા પાય ભવભ્રમતમહરે;
દર્શન અનન્ત અનન્ત જ્ઞાન અનન્ત સુખ વીરજ ભરે,
જયવન્ત તે અરહન્ત શિવતિયકન્ત મો ઉર સંચરે ॥૧॥

જિન પરમધ્યાન–કૃશાનુબાન સુતાન તુરંત જલાદયે,
યુત માન જન્મ જરા મરણ ભવત્રિપુર ફેર નહીં ભયે;
અવિચલ શિવાલય ધામ પાયો સ્વગુણતૈં ન ચલૈં કદા,
તે સિદ્ધપ્રભુ અવિરુદ્ધ મેરે શુદ્ધ જ્ઞાન કરો સદા ॥૨॥

જે પંચવિધ આચાર નિર્મલ પંચ અગ્નિ સુસાધતે,
પૂની દ્વાદશાંગ સમુદ્ર અવગાહન સકલ ભ્રમ બાધતે ;
વર સૂરિ સન્ત મહંત વિધિગણ હરણ કો અતિ દક્ષ હૈ,
તે મોક્ષ લક્ષ્મી દેહુ હમકોં જહાં નાહિં વિપક્ષ હૈં ॥૩॥

જો ઘોર સબ કાનન કુઅટવી પાપ પંચાનન જહાં,
તીક્ષણ સકલજન દુઃખકારા જાસ કૌ નખગણમહા ;
તાહં ભ્રમત ભૂલે જીવકોં શિવમગ બતાવૈ જે સદા,
તિન ઉપાધ્યાય મુનીંદ્રકે ચરણારવિંદ નમૂં સદા ॥૪॥

વિન સઙ્ગ ઉગ્ર અભઙ્ગ તપતૈં અઙ્ગમેં અતિ ક્ષીન હૈ,
નહિં હીન જ્ઞાનાનંદ ધ્યાવત ધર્મ શુકલ પ્રવીન હૈ ।
અતિ તપા કમલાકલિત ભાસુર સિદ્ધપદ સાધન કરે,
તે સાધુ જયવન્તો સદા જે જગત કે પાતક હરે ॥૫॥

(અમિતગતિ–શ્રાવકાચાર)

લહારાયગા....ઝંડા....શ્રી....મહાવીરકા....

લહરાયેગા લહરાયેગા ઝંડા શ્રી મહાવીર કા....
ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....

તીર્થંકરને જો ફરકાયા, રત્નત્રયકા માર્ગ દિખાયા,
અનેકાન્તકા ચિહ્ન લગાયા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.

સબ જૈનોંકા જો હૈ પ્યારા, આત્મધર્મકા ચમકિત તારા,
સબ સાધકકા પૂર્ણ સહારા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.

સારે જગકા જો હૈ નાયક, મોક્ષમાર્ગકા હૈ જો દાયક,
ભક્તજનોંકા સદા સહાયક, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.

શાસનકા સૌભાગ્ય બઢાતા, સબ જીવોંકો આનંદદાતા,
સ્વાલંબનકા પાઠ પઢાતા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહેરાયેગા.

વીર-કુંદને ઇસે લહરાયા, ગુરુ કહાનને ફીર ફહરાયા,
ભારતભરમેં નાદ ગૂંજાયા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.

[કહાનગુરુના સુહસ્તે જૈનધર્મધ્વજના આરોહણનું એક મંગલ દૃશ્ય]
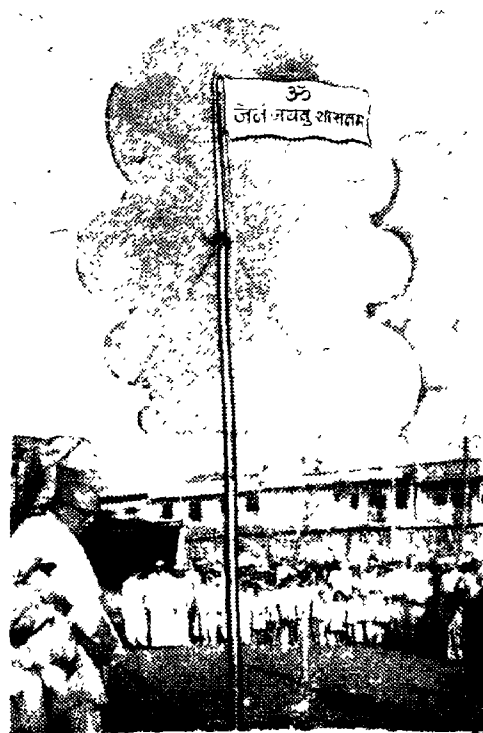
સોનગઢનું ભવ્ય જિનમંદિર
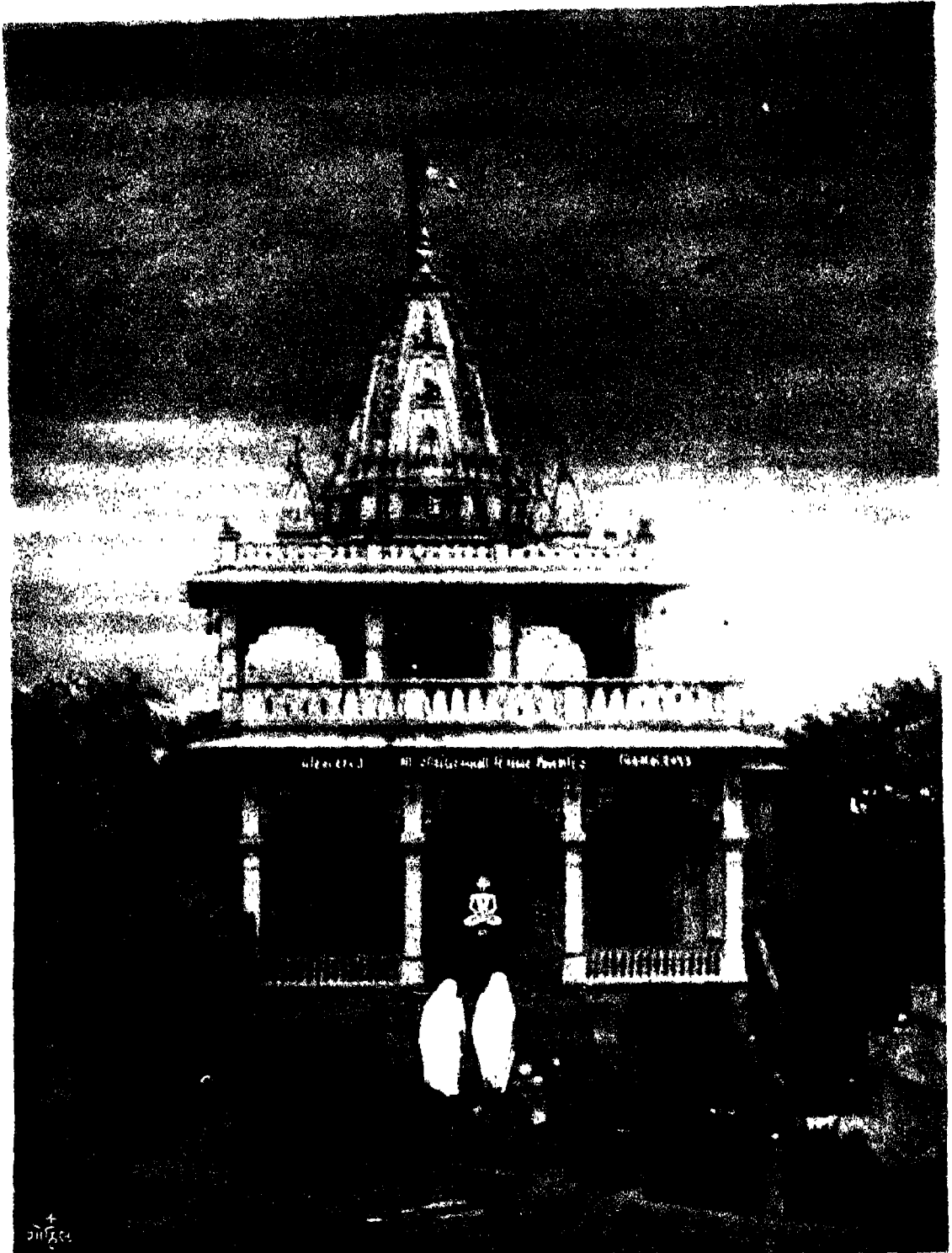
જિનવર પૂજારી પ્રભુ મેં જિનવર પૂજારી...

શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંત : સોનગઢ

☆ અધ્યાત્મ સંત શ્રી કાનજીસ્વામી ☆

[સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય]

[વિ. સં. ૧૯૯૯: વૈશાખ સુદ ૨] [હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ B. Sc.]

——— ☆ ———

જેમનો આ હીરકજયંતી–અભિનંદન ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યો છે એવા પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ **શ્રી** કાનજીસ્વામીનું પ્રભાવશાળી જીવન વિદ્વાન્ વડીલબંધુશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે પોતાની ખાસ ભાવભીની શૈલિથી લખેલ છે. આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં લખાયેલા એ જીવનપરિચયમાં સં. ૧૯૯૯ સુધીની ગુરુદેવના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈની સંમતિઅનુસાર એ જીવનપરિચય અહીં આપવામાં આવ્યો છે. આ જીવનપરિચય મુમુક્ષુ જીવોને સત્ અને સંત બંને પ્રત્યે પરમ બહુમાન જગાડીને આત્માર્થીતાનું પોષણ કરે છે.

—સંકલનકાર

જન્મ અને બાલ્યકાળ

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મસંત શ્રી કાનજીસ્વામીનો શુભ જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ સુદ બીજ ને રવિવારના દિવસે કાઠિયાવાડના ઉમરાળા ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં થયો હતો. તેઓશ્રીનાં માતુશ્રીનું નામ ઉજમબાઈ અને પિતાશ્રીનું નામ મોતીચંદભાઈ હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વણિક હતા. બાળવયમાં તેઓશ્રીના વિષે કોઈ જોષીએ કહ્યું હતું કે આ કોઈ મહાપુરુષ થશે. બાળપણથી જ તેઓશ્રીના મુખ પર વૈરાગ્યની સૌમ્યતા અને નેત્રોમાં બુદ્ધિ ને વીર્યનું તેજ દેખાતું. તેઓશ્રીએ ઉમરાળાની જ નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. જોકે નિશાળમાં તેમ જ જૈનશાળામાં તેઓશ્રી પ્રાયઃ પ્રથમ નંબર રાખતા તો પણ નિશાળમાં અપાતા વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી તેમના ચિત્તને સંતોષ થતો નહિ અને તેમને ઊંડે ઊંડે એમ રહ્યા કરતું કે 'હું જેની શોધમાં છું તે આ નથી' કોઈ કોઈ વાર આ દુઃખ તીવ્રતા ધારણ કરતું; અને એક વાર તો, માતાથી વિખૂટા પડેલા બાળકની જેમ, તે બાળ–મહાત્મા સતના વિયોગે ખૂબ રડ્યા હતા.

ધંધામાં જોડાણ છતાં વૈરાગ્યની જાગૃતિ

નાની વયમાં જ માતાપિતા કાળધર્મ પામવાથી તેઓશ્રી આજીવિકા અર્થે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈ સાથે પાલેજમાં ચાલુ દુકાનમાં જોડાયા. ધીમે ધીમે દુકાન સારી જામી. વેપારમાં તેમનું વર્તન પ્રમાણિક હતું. એક વાર (લગભગ ૧૬ વર્ષની વયે) તેમને કોઈ કારણે વડોદરાની કોર્ટમાં જવું પડયું હતું. ત્યાં તેઓશ્રીએ અમલદાર સમક્ષ સત્ય હકીકત સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધી હતી; તેમના મુખ પર તરવરતી નિખાલસતા, નિર્દોષતા ને નીડરતાની અમલદાર પર છાપ પડી અને તેમણે કહેલી સર્વ હકીકત ખરી છે એમ વિશ્વાસ આવવાથી બીજા આધાર વિના તે સર્વ હકીકત સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખી.

પાલેજમાં તેઓશ્રી કોઈ કોઇ વખત નાટક જોવા જતા; પરંતુ અતિશય આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નાટકમાંથી શૃંગારિક અસર થવાને બદલે કોઈ વૈરાગ્યપ્રેરક દૃશ્યની ઊંડી અસર તે મહાત્માને થતી અને તે કેટલાય દિવસ સુધી રહેતી. કોઈ કોઇ વખત તો નાટક જોઈને આવ્યા પછી આખી રાત વૈરાગ્યની ધૂન રહેતી. એકવાર નાટક જોયા પછી 'શિવરમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ' એ લીટીથી શરૂ થતું કાવ્ય તેમણે બનાવ્યું હતું. સાંસારિક રસનાં પ્રબળ નિમિત્તોને પણ મહાન આત્માઓ વૈરાગ્યનાં નિમિત્ત બનાવે છે!

વૈરાગ્ય અને દીક્ષા

આ રીતે પાલેજની દુકાનમાં વેપારનું કામકાજ કરતાં છતાં તે મહાત્માનું મન વેપારમય કે સંસારમય થયું નહોતું. તેમનો અંતર્વ્યાપાર તો જુદો જ હતો. તેમના અંતરનો સ્વાભાવિક ઝોક હંમેશાં ધર્મ અને સત્યની શોધ પ્રતિ જ રહેતો. ઉપાશ્રયે કોઈ સાધુ આવે કે તેઓ તે સાધુની સેવા તેમ જ તેમની સાથે ધાર્મિક વાર્તાલાપ માટે દોડી જતા અને ઘણો સમય ઉપાશ્રયે ગાળતા. ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ચાલુ હતો. તેમનું ધાર્મિક જીવન અને સરળ અંતઃકરણ જોઈને તેમનાં સંબંધીઓ તેમને 'ભગત' કહેતા. તેમણે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે 'મારું વેવિશાળ કરવાનું નથી; મારા ભાવ દીક્ષા લેવાના છે.' ખુશાલભાઈએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા કે–'ભાઈ, તું ન પરણે તો ભલે તારી ઇચ્છા, પરંતુ તું દીક્ષા ન લે. તારે દુકાને ન બેસવું હોય તો ભલે તું આખો દિવસ ધાર્મિક વાંચનમાં ને સાધુઓના સંગમાં ગાળ પણ દીક્ષાની વાત ન કર.' આમ ઘણું સમજાવવા છતાં તે મહાત્માના વૈરાગી ચિત્તને સંસારમાં રહેવાનું પસંદ પડયું નહિ. દીક્ષા લીધા પહેલાં તેઓશ્રી કેટલાય મહિનાઓ સુધી આત્માર્થી ગુરુની શોધ માટે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત ને મારવાડમાં અનેક ગામો ફર્યા, ઘણા સાધુઓને મળ્યા પણ ક્યાંય મન ઠર્યું નહિ. ખરી વાત તો એ હતી કે પૂર્વ ભવની અધૂરી મૂકેલી સાધનાએ અવતરેલા તે મહાત્મા પોતે જ ગુરુ થવાને યોગ્ય હતા. આખરે બોટાદ સંપ્રદાયના હીરાચંદજી

મહારાજના હાથે દીક્ષા લેવાનું નક્કી થયું અને સં. ૧૯૭૦ ના માગશર સુદ ૯ ને રવિવારને દિવસે ઉમરાળામાં મોટી ધામધૂમથી દીક્ષા મહોત્સવ થયો.

શાસ્ત્રાભ્યાસ, અને પુરુષાર્થ—જીવનમંત્ર

દીક્ષા લઈને તુરત જ મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો સખત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે આહારાદિ શારીરિક આવશ્યકતાઓમાં વખત જતો તે પણ તેમને ખટકતો. લગભગ આખો દિવસ ઉપાશ્રયના કોઈ એકાંત ભાગમાં અભ્યાસ કરતા તેઓ જોવામાં આવતા. ચારેક વર્ષમાં લગભગ બધા શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો તેઓ વિચારપૂર્વક વાંચી ગયા. તેઓ સંપ્રદાયની રીત પ્રમાણે ચારિત્ર પણ કડક પાળતા. થોડાજ વખતમાં તેમની આત્માર્થિતાની, જ્ઞાનપિપાસાની અને ઉગ્ર ચારિત્રની સુવાસ કાઠિયાવાડમાં ફેલાઈ. તેમના ગુરુની મહારાજશ્રી પર બહુ કૃપા હતી મહારાજશ્રી પ્રથમથી જ તીવ્ર પુરુષાર્થી હતા. કેટલીક વખત તેમને કોઈ ભવિતવ્યતા પ્રત્યે વલણવાળી વ્યક્તિ તરફથી એવું સાંભળવાનો પ્રસંગ બનતો કે 'ગમે તેવું આકરું ચારિત્ર પાળીએ પણ કેવળી ભગવાને જો અનંત ભવ દીઠા હશે તો તેમાંથી એક પણ ભવ ઘટવાનો નથી.' મહારાજશ્રી આવા પુરુષાર્થહીનતાના મિથ્યા વચનો સાંખી શકતા નહિ અને બોલી ઊઠતા કે 'જે પુરુષાર્થી છે તેના અનંત ભવો કેવળી ભગવાને દીઠા જ નથી. જેને પુરુષાર્થ ભાસ્યો છે તેને અનંત ભવ હોય જ નહિ. પુરુષાર્થીને ભવસ્થિતિ આદિ કાંઈ નડતું નથી, તેને પાંચે સમવાય આવી મળ્યાં છે.' 'પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થ ને પુરુષાર્થ' એ મહારાજશ્રીનો જીવનમંત્ર છે.

દીક્ષાના વર્ષો દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો ખૂબ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. ભગવતી સૂત્ર તેઓશ્રીએ ૧૭ વાર વાંચ્યું છે. દરેક કાર્ય કરતાં તેમનું લક્ષ્ય સત્યના શોધન પ્રતિ જ રહેતું.

શાસન—ઉદ્ધારનો એક પવિત્ર પ્રસંગ : સમયસારની પ્રાપ્તિ

સં. ૧૯૭૮માં શ્રી વીરશાસનના ઉદ્ધારનો, અનેક મુમુક્ષુઓના મહાન્ પુણ્યોદયને સૂચવતો એક પવિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. વિધિની કોઈ ધન્ય પળે શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય-વિરચિત શ્રી સમયસાર નામનો મહાન્ ગ્રંથ મહારાજશ્રીના હસ્તકમળમાં આવ્યો. સમયસાર વાંચતાં જ તેમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. જેની શોધમાં તેઓ હતા તે તેમને મળી ગયું. શ્રી સમયસારજીમાં અમૃતના સરોવર છલકાતાં મહારાજશ્રીના અંતરનયને જોયાં. એક પછી એક ગાથા વાંચતાં મહારાજશ્રીએ ઘુંટડા ભરી ભરીને તે અમૃત પીધું. ગ્રંથાધિરાજ સમયસારજીએ મહારાજશ્રી પર અપૂર્વ, અલૌકિક, અનુપમ ઉપકાર કર્યો અને તેમના આત્મા-

નંદનો પાર ન રહ્યો. મહારાજશ્રીના અંતર્જીવનમાં પરમ પવિત્ર પરિવર્તન થયું. ભૂલી પડેલી પરિણતિએ નિજ ઘર દેખ્યું. ઉપયોગઝરણાનાં વહેણ અમૃતમય થયાં. જિનેશ્વરદેવના સુનંદન ગુરુદેવની જ્ઞાનકળા હવે અપૂર્વ રીતે ખીલવા લાગી.

અદ્દ્ભુત વ્યાખ્યાનશૈલી અને સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા

સં. ૧૯૯૧ સુધી મહારાજશ્રીએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી બોટાદ, વઢવાણ, અમરેલી, પોરબંદર, જામનગર, રાજકોટ વગેરે ગામોમાં ચાતુર્માસ કર્યાં અને શેષ કાળમાં સેંકડો નાનાંમોટાં ગામોને પાવન કર્યાં. કાઠિયાવાડના હજારો માણસોને મહારાજશ્રીના ઉપદેશ પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટયું. અંતરાત્મધર્મનો ઉદ્યોત ઘણો થયો. જે ગામમાં મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ હોય ત્યાં બહારગામનાં હજારો ભાઈબેનો દર્શનાર્થે જતાં અને તેમની અમૃતવાણીનો લાભ લેતાં મહારાજશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં રહ્યા હોવાથી વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર શાસ્રો વાંચતા (જો કે છેલ્લા વર્ષોમાં સમયસારાદિ પણ સભા વચ્ચે વાંચતા હતા.) પરંતુ તે શાસ્ત્રોમાંથી, પોતાનું હૃદય અપૂર્વ હોવાથી, અન્ય વ્યાખ્યાતાઓ કરતાં જુદી જ જાતના અપૂર્વ સિદ્ધાંતો તારવતા. વિવાદના સ્થળોને છેડતા જ નહિ. ગમે તે અધિકાર તેઓશ્રી વાંચે પણ તેમાં કહેલી હકીકતોને અંતરના ભાવો સાથે મીંઢવીને તેમાંથી એવા અલૌકિક આધ્યાત્મિક ન્યાયો કાઢતા કે જે કયાંય સાંભળવા ન મળ્યા હોય. 'જે ભાવે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય તે ભાવ પણ હેય છે....શરીરમાં રોમે રોમે તીવ્ર રોગ થવા તે દુઃખ જ નથી, દુઃખનું સ્વરૂપ જુદું છે........વ્યાખ્યાન સાંભળી ઘણા જીવો બૂઝે તો મને ઘણો લાભ થાય એમ માનનાર વ્યાખ્યાતા મિથ્યાદષ્ટિ છે........આ દુઃખમાં સમતા નહિ રાખું તો કર્મ બંધાશે—એવા ભાવે સમતા રાખવી તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી....પાંચ મહાવ્રત પણ માત્ર પુણ્યબંધનાં કારણ છે.' આવા હજારો અપૂર્વ ન્યાયો મહારાજશ્રી વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજાવતા. દરેક વ્યાખ્યાનમાં મહારાજશ્રી સમ્યગ્દર્શન પર અત્યંત અત્યંત ભાર મૂકતા. તેઓશ્રી અનેક વાર કહેતા કે "શરીરનાં ચામડાં ઉતરડીને ખાર છાંટનાર ઉપર પણ ક્રોધ ન કર્યો—એવાં વ્યવહાર ચારિત્રો આ જીવે અનંત વાર પાળ્યાં છે, પણ સમ્યગ્દર્શન એક વાર પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લાખો જીવોની હિંસાના પાપ કરતાં મિથ્યાદર્શનનું પાપ અનંતગણું છે.... સમક્તિ સહેલું નથી. લાખો કરોડોમાં કોઇક વિરલ જીવને જ તે હોય છે. સમકિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે. સમકિતી આખા બ્રહ્માંડના ભાવોને પી ગયો હોય છે. આજકાલ તો સૌ પોતપોતાના ઘરનું સમક્તિ માની બેઠા છે. સમકિતીને તો મોક્ષના અનંત સુખની વાનગી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. સમકિતીનું તે સુખ, મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગે હોવા છતાં અનંત છે.' અનેક રીતે, અનેક દલીલોથી, અનેક પ્રમાણોથી, અનેક દૃષ્ટાંતોથી સમક્તિનું

અદ્ભુત માહાત્મ્ય તેઓશ્રી લોકોને ઠસાવતા. મહારાજશ્રીની જૈનધર્મ પરની અનન્ય શ્રદ્ધા, આખું જગત ન માને તો પણ પોતાની માન્યતામાં પોતે એકલા ટકી રહેવાની તેમની અજબ દઢતા અને અનુભવના જોરપૂર્વક નીકળતી તેમની ન્યાયભરેલી વાણી ભલભલા નાસ્તિકોને વિચારમાં નાખી દેતી અને કેટલાકને આસ્તિક બનાવી દેતી. એ કેસરીસિંહનો સિંહનાદ પાત્ર જીવોના હૃદયના ઊંડાણને સ્પર્શી તેમના આત્મિક વીર્યને ઉછાળતો. સત્યના જોરે આખા જગતના અભિપ્રાયો સામે ઝૂઝતા એ અધ્યાત્મયોગીની ગર્જના જેમણે સાંભળી હશે તેમના કાનમાં હજુ તેનો રણકાર ગુંજતો હશે.

આવી અદ્ભુત પ્રભાવશાળી અને કલ્યાણકારિણી વાણી અનેક જીવોને આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. સાધારણ રીતે ઉપાશ્રયમાં કામધંધાથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ માણસો મુખ્યત્વે આવે છે, પરંતુ કાનજી મહારાજ જ્યાં પધારે ત્યાં તો યુવાનો, કેળવાયેલા માણસો, વકીલો, દાક્તરો, શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ વગેરેથી ઉપાશ્રય ઊભરાઈ જતો. મોટાં ગામોમાં મહારાજશ્રીનું વ્યાખ્યાન પ્રાયઃ ઉપાશ્રયમાં નહિ પણ કોઈ વિશાળ જગ્યામાં રાખવું પડતું. દિવસે દિવસે તેમની ખ્યાતિ વધતી જ ગઈ. વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતાં. આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ માણસો આવતાં. આગળ જગ્યા મળે એ હેતુથી સેંકડો લોકો કલાક–દોઢદોઢ કલાક વહેલા આવીને બેસી જતાં. કોઈક જિજ્ઞાસુઓ વ્યાખ્યાનોની ટૂંકી નોંધ કરી લેતા. જે ગામમાં મહારાજશ્રી પધારે તે ગામમાં શ્રાવકોના ઘરે ઘરે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી અને સર્વત્ર ધર્મનું જ વાતાવરણ જામી રહેતું. શેરીઓમાં શ્રાવકોનાં ટોળાં ધર્મની વાતો કરતાં નજરે પડતાં સવાર, બપોર ને સાંજ ઉપાશ્રયના રસ્તે જનસમુદાયની ભારે અવરજવર રહ્યા કરતી. ઉપાશ્રયમાં લગભગ આખો દિવસ તત્ત્વજ્ઞાનચર્ચાની શીતળ લહરીઓ છૂટતી. કેટલાક મુમુક્ષુઓનું તો વેપારધંધામાં ચિત્ત ચોંટતું નહિ ને મહારાજશ્રીની શીતળ છાંયમાં ઘણોખરો વખત ગાળતા. આ રીતે ગામોગામ અનેક સુપાત્ર જીવોના હૃદયમાં મહારાજશ્રીએ સત્‌ની રુચિનાં બીજ રોપ્યાં. મહારાજશ્રીના વિયોગમાં પણ તે મુમુક્ષુઓ મહારાજશ્રીનો બોધ વિચારતા, ભવભ્રમણ કેમ ટળે, સમ્યક્ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ઝંખના કરતા, કોઈ વાર ભેગા મળીને તત્ત્વચર્ચા કરતા, મહારાજશ્રીએ કહેલાં પુસ્તકો વાંચતા–વિચારતા.

સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં મહારાજશ્રીનું સ્થાન અજોડ હતું. 'કાનજી મહારાજ શું કહે છે'–એ જાણવા સાધુ–સાધ્વીઓ ઉત્સુક રહેતાં. કેટલાક સાધુ–સાધ્વીઓ મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનની નોંધ મુમુક્ષુ ભાઈબેનો પાસેથી મેળવી વાંચી લેતાં.

મહારાજશ્રીએ ઘણાં વર્ષો સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી આત્મધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો અને સાધુ તથા શ્રાવકોને વિચારતા કરી મૂકયા.

પરિવર્તન : સંપ્રદાયત્યાગ

મહારાજશ્રી સં. ૧૯૯૧ સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહ્યા. પરંતુ અંતરંગ આત્મામાં વાસ્તવિક વસ્તુસ્વભાવ અને વાસ્તવિક નિર્ગ્રંથમાર્ગ ઘણા વખતથી સત્ય લાગતો હોવાથી તેઓશ્રીએ યોગ્ય સમયે કાઠિયાવાડના સોનગઢ નામના નાના ગામમાં ત્યાંના એક ગૃહસ્થના ખાલી મકાનમાં સં. ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને મંગળવારને દિને 'પરિવર્તન' કર્યું—સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું ચિહ્ન જે મુહપત્તિ તેનો ત્યાગ કર્યો. સંપ્રદાય ત્યાગનારાઓને કેવી કેવી અનેક મહાવિપત્તિઓ પડે છે, બાળ જીવો તરફથી અજ્ઞાનને લીધે તેમના પર કેવી અઘટિત નિંદાની ઝડીઓ વરસે છે, તેનો તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો, પણ તે નીડર ને નિસ્પૃહ મહાત્માએ તેની કાંઈ પરવા કરી નહિ. સંપ્રદાયના હજારો શ્રાવકોના હૃદયમાં મહારાજશ્રી અગ્રસ્થાને બિરાજતા હતા તેથી ઘણાં શ્રાવકોએ મહારાજશ્રીને પરિવર્તન નહિ કરવા અનેક પ્રકારે પ્રેમભાવે વિનવ્યા હતા. પરંતુ જેના રોમે રોમમાં વીતરાગપ્રણીત યથાર્થ સન્માર્ગ પ્રત્યે ભક્તિ ઊછળતી હતી તે મહાત્મા એ પ્રેમભરી વિનવણીની અસર હૃદયમાં ઝીલી, રાગમાં તણાઈ, સતને કેમ ગૌણ થવા દે? સત્ પ્રત્યેની પરમ ભક્તિમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાનો ભય ને અનુકૂળતાનો રાગ અત્યંત ગૌણ થઈ ગયા. જગતથી તદ્દન નિરપેક્ષપણે હજારોની માનવમેદનીમાં ગર્જતો સિંહ સતને ખાતર સોનગઢના એકાંત સ્થળમાં જઈને બેઠો.

મહારાજશ્રીએ જેમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન વસતિથી અલગ હોવાથી બહુ શાંત હતું. દૂરથી આવતા માણસનો પગરવ ક્યાંયથી સંભળાતો. થોડા મહિનાઓ સુધી આવા નિર્જન સ્થળમાં માત્ર (મહારાજશ્રીના પરમભક્ત) જીવણલાલજી મહારાજ સાથે અને કોઈ દર્શનાર્થે આવેલા બે ચાર મુમુક્ષુઓ સાથે સ્વાધ્યાય, જ્ઞાન-ધ્યાન વગેરેમાં લીન થયેલા મહારાજશ્રીને જોતાં હજારોની માનવમેદની સ્મૃતિગોચર થતી અને તે જાહોજલાલીને સર્પકંચુકવત્ છોડનાર મહાત્માની સિંહવૃત્તિ નિરીહતા અને નિર્માનતા આગળ હૃદય નમી પડતું.

સંપ્રદાય ઉપર પરિવર્તનની અસર

જે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય કાનજીસ્વામીના નામથી ગૌરવ લેતો તે સંપ્રદાયમાં મહારાજશ્રીના 'પરિવર્તન'થી ભારે ખળભળાટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહારાજશ્રી ૧૯૯૧ ની સાલ સુધીમાં કાઠિયાવાડમાં લગભગ દરેક સ્થાનકવાસીના હૃદયમાં પેસી ગયા હતા. મહારાજશ્રી પાછળ કાઠિયાવાડ ઘેલું બન્યું હતું. તેથી 'મહારાજશ્રીએ જે કર્યું હશે તે સમજીને જ કર્યું હશે' એમ વિચારીને ધીમે ધીમે ઘણા લોકો તટસ્થ થઈ ગયા. કેટલાક લોકો સોનગઢમાં શું ચાલે છે તે જોવા આવતા, પણ મહારાજશ્રીનું પરમ પવિત્ર

જીવન અને અપૂર્વ ઉપદેશ સાંભળી તેઓ ઠરી જતાં, તૂટેલો ભક્તિનો પ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગતો. કોઈ કોઈ પ્રશ્ચાત્તાપ કરતા કે 'મહારાજ, આપના વિષે તદ્દન કલ્પિત વાતો સાંભળી અમે આપની ઘણી આશાતના કરી છે, ઘણાં કર્મ બાંધ્યાં છે, અમને ક્ષમા આપજો.' આ રીતે જેમ જેમ મહારાજશ્રીના પવિત્ર ઉજ્જવળ જીવન તેમ જ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિષે લોકોમાં વાત ફેલાતી ગઈ, તેમ તેમ વધારે ને વધારે લોકોને મહારાજશ્રી પ્રત્યે મધ્યસ્થતા થતી ગઈ અને ઘણાને સાંપ્રદાયિક મોહને કારણે દબાઈ ગયેલી ભક્તિ પુનઃ પ્રગટતી ગઈ. મુમુક્ષુ અને બુદ્ધિશાળી વર્ગની તો મહારાજશ્રી પ્રત્યે પહેલાંના જેવી જ પરમ ભક્તિ રહી હતી. અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનાધાર કાનજીસ્વામી સોનગઢમાં જઈને રહ્યા, તો મુમુક્ષુઓનાં ચિત્ત સોનગઢ તરફ ખેંચાયાં. ધીમે ધીમે મુમુક્ષુઓનાં પૂર સોનગઢ તરફ વહેવા લાગ્યાં. સાંપ્રદાયિક મોહ અત્યંત દુર્નિવાર હોવા છતાં, સતના અર્થી જીવોની સંખ્યા ત્રણે કાળે અત્યંત અલ્પ હોવા છતાં, સાંપ્રદાયિક મોહ તેમ જ લૌકિક ભયને છોડીને સોનગઢ તરફ વહેતાં સત્સંગાર્થી જનોનાં પૂર દિન પ્રતિદિન વેગપૂર્વક વધતાં જ જાય છે.

પરિવર્તન કર્યા પછી પૂ. મહારાજશ્રીનો મુખ્ય નિવાસ સોનગઢમાં જ છે. મહારાજશ્રીની હાજરીને લીધે સોનગઢ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. બહારગામથી અનેક મુમુક્ષુ ભાઈબેનો મહારાજશ્રીના ઉપદેશનો લાભ લેવા સોનગઢ આવે છે. દૂર દેશોથી ઘણા દિગંબર જૈનો, પંડિતો, બ્રહ્મચારીઓ વગેરે પણ આવે છે. બહારગામના માણસોને જમવા તથા ઊતરવા માટે ત્યાં એક જૈનઅતિથિગૃહ છે. કેટલાક ભાઈઓ તથા બેનો ત્યાં ઘર કરીને કાયમ રહ્યાં છે. કેટલાક સત્સંગાર્થીઓ થોડા મહિનાઓ માટે પણ ત્યાં ઘર કરીને અવારનવાર રહે છે. બહારગામના મુમુક્ષુઓનાં હાલ (સં. ૧૯૯૯માં) ત્યાં ચાળીસેક ઘર છે. (અત્યારે હીરકજયંતી વખતે આ સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ જેટલી છે)

શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર અને ધર્મચર્ચા

પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મકાનમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન નાનું હતું, તેથી જ્યારે ઘણાં માણસો થઈ જતાં ત્યારે વ્યાખ્યાન વાંચવાની અગવડ પડતી. પર્યુષણમાં તો બીજે સ્થળે વ્યાખ્યાન વાંચવા જવું પડતું. આ રીતે મકાનમાં માણસોનો સમાસ નહિ થતો હોવાથી ભક્તોએ સં. ૧૯૯૪ માં એક મકાન બંધાવ્યું અને તેનું નામ 'શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર' રાખ્યું. મહારાજશ્રી હાલમાં ત્યાં રહે છે. ત્યાં લગભગ આખો દિવસ સ્વાધ્યાય જ ચાલ્યા કરે છે. સવારે તથા બપોરે ધર્મોપદેશ અપાય છે. બપોરના ધર્મોપદેશ પછી ભક્તિ થાય છે. રાત્રે ધર્મચર્ચા ચાલે છે. ધર્મોપદેશમાં તથા તે સિવાયના વાંચનમાં ત્યાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં શાસ્ત્રો, તત્ત્વાર્થસાર, ગોમટસાર, ષટ્ખંડાગમ,

પંચાધ્યાયી, પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા, દ્રવ્યસંગ્રહ, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરે પુસ્તકો વંચાય છે. ત્યાં આવનાર મુમુક્ષુનો આખો દિવસ ધાર્મિક આનંદમાં પસાર થઈ જાય છે.

સમયસાર અને કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાન તથા શ્રી સીમંધર ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી ગુરુદેવને સમયસારજી પ્રત્યે અતિશય ભક્તિ છે તેથી જે દિવસે સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્‌ઘાટન થયું તે જ દિવસે એટલે સં. ૧૯૯૪ ના વૈશાખ વદ ૮ ને રવિવારના રોજ સ્વાધ્યાય મંદિરમાં શ્રી સમયસારજીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. શ્રી સમયસારજીપ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ પર બહારગામથી લગભગ ૭૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. મહારાજશ્રી સમયસારજીને ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર ગણે છે. સમયસારજીની વાત કરતાં પણ તેમને અતિ ઉલ્લાસ આવી જાય છે. સમયસારજીની પ્રત્યેક ગાથા મોક્ષ આપે એવી છે એમ તેઓશ્રી કહે છે. ભગવાન કુંદકુદાચાર્યનાં બધાં શાસ્ત્રો પર તેમને અત્યંત પ્રેમ છે. 'ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનો અમારા પર ઘણો ઉપકાર છે, અમે તેમના દાસાનુદાસ છીએ' એમ તેઓશ્રી ઘણી વર ભક્તિભીના અંતરથી કહે છે. શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓશ્રી આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વિષે મહારાજશ્રીને અણુમાત્ર શંકા નથી. તેઓશ્રી ઘણી વાર પોકાર કરીને કહે છે: 'કલ્પના કરશો નહિ, ના કહેશો નહિ, એ વાત એમ જ છે; માનો તો પણ એમ જ છે, ન માનો તો પણ એમ જ છે. યથાતથ્ય વાત છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે.' શ્રીસીમંધરપ્રભુ પ્રત્યે ગુરુદેવને અપાર ભક્તિ છે. કોઈ કોઈ વખત સીમંધરનાથના વિરહે પરમ ભક્તિવંત ગુરુદેવનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે

જૈનધર્મની શ્રદ્ધા અને પ્રચાર

વીતરાગના પરમ ભક્ત ગુરુદેવ કહે છે કે– 'જૈન ધર્મ એ કોઈ વાડો નથી. એ તો વિશ્વધર્મ છે. જૈન ધર્મનો મેળ અન્ય કોઈ ધર્મ સાથે છે જ નહિ. જૈન ધર્મનો ને અન્ય ધર્મોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન રેશમના ને કંતાનનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્ન જેવો વૃથા છે.' દિગંબર જૈન ધર્મ તે જ વાસ્તવિક જૈન ધર્મ છે અને આંતરિક તેમ જ બાહ્ય દિગંબરતા વિના કોઈ જીવ મોક્ષ પામી શકે નહિ એમ તેમની દૃઢ માન્યતા છે. તેઓશ્રીની મારફત સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાધ્યાયી, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે અનેક દિગંબર પુસ્તકોનો ઘણો ઘણો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં થઈ રહ્યો છે. સોનગઢના પ્રકાશન ખાતામાંથી ગુજરાતી સમયસારની ૨૦૦૦ નકલો છપાઈને તુરત જ ખપી ગઈ. તે સિવાય, સમયસાર–
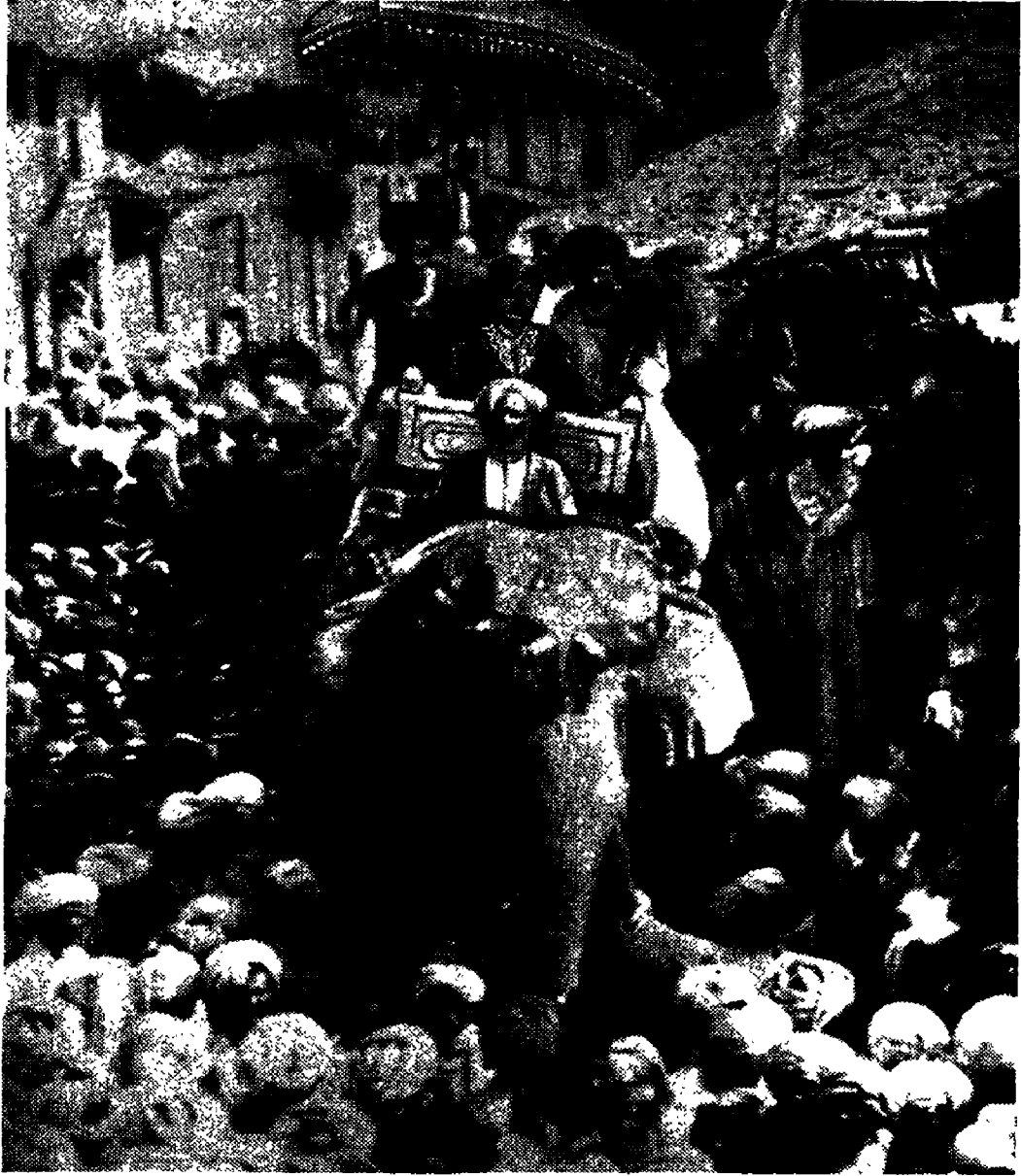
ઉમરાળામાં દીક્ષાપ્રસંગના વરઘોડાનું એક દૃશ્ય (સં. ૧૯૭૦ માગસર સુદ ૯)

હાથી ઉપર બેસવા જતાં વસ્ત્ર ફાટયું તે દ્વારા જાણે કે કુદરત એમ સૂચવતી હતી કે આ વસ્ત્રસહિત મુનિદશાનો માર્ગ–તે તમારો માર્ગ નથી, તમારો ખરો માર્ગ તો જેમાં વસ્ત્રરહિત મુનિદશા છે એવી દિગંબરવૃત્તિનો માર્ગ છે...એજ માર્ગે તમારે જવાનું છે.

卐

પ....રિ....વ....ર્ત....ન....(સં. ૧૯૯૧ ચૈત્ર સુદ ૧૩)

"દિગંબર જૈનધર્મ એ જ પરમ સત્ય છે......"

સોનગઢનું જિનમંદિર (સં. ૧૯૯૭)

જિનંમિદરના ઉપરના ભાગમાં એક દિગંબરમુનિ નેમપ્રભુના દર્શન કરી રહ્યા છે

વીંછીયાના વડલા નીચે

ગતસાલ (૭૩ મા વર્ષે) ગુરુદેવ વીંછીયા પધાર્યા તે વખતની વીંછીયાના વડલા નીચેની આ તસ્વીર છે. આ વડલા નીચેના એકાંત વાતાવરણમાં ગુરુદેવે નિવૃત્તિભાવે ઘણું સ્વાધ્યાય-મનન-મંથન કરેલું છે.

ગૂટકો, સમયસાર–હરિગીત, સમયસાર ઉપરનાં પ્રવચનો, અનુભવપ્રકાશ વગેરે ઘણા પુસ્તકો ત્યાં છપાયાં અને કાઠિયાવાડમાં ફેલાયાં. તે ઉપરાંત આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની હજારો પ્રતો ત્યાંથી પ્રકાશિત થઈ પ્રચાર પામી છે. ગુજરાત–કાઠિયાવાડના અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓને ગુજરાતી ભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય સુલભ થયું છે. કાઠિયાવાડમાં હજારો મુમુક્ષુઓ તેનો અભ્યાસ કરતા થયા છે. કેટલાક ગામોમાં પાંચ દશ પંદર મુમુક્ષુઓ ભેગા થઈને ગુરુદેવ પાસેથી ગ્રહણ કરેલા રહસ્ય અનુસાર સમયસારાદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું નિયમિત વાંચન–મનન કરે છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપાથી પરમ પવિત્ર શ્રુતામૃતના ધોરિયા કાઠિયાવાડના ગામેગામમાં વહેવા લાગ્યા છે. અનેક સુપાત્ર જીવો એ જીવનોદકનું પાન કરી કૃતાર્થ થાય છે.

ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું મુખ્ય વજન સમજણ પર છે. 'તમે સમજો; સમજ્યા વિના બધું નકામું છે' એમ તેઓશ્રી વારંવાર કહે છે. 'કોઈ આત્મા–જ્ઞાની કે અજ્ઞાની–એક પરમાણુમાત્રને હલાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, તો પછી દેહાદિની ક્રિયા આત્માના હાથમાં ક્યાંથી હોય? જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીમાં આકાશ–પાતાળના અંતર જેવડો મહાન્ તફાવત છે, અને તે એ છે કે અજ્ઞાની પરદ્રવ્યનો તથા રાગદ્વેષનો કર્તા થાય છે અને જ્ઞાની પોતાને શુદ્ધ અનુભવતો થકો તેમનો કર્તા થતો નથી. તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ છોડવાનો મહા પુરુષાર્થ દરેક જીવે કરવાનો છે. તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ જ્ઞાન વિના છૂટશે નહિ. માટે તમે જ્ઞાન કરો.' –આ તેઓશ્રીના ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર છે. જ્યારે કોઈ શ્રોતાઓ કહે કે 'પ્રભુ! આપ તો મેટ્રિકની ને એમ. એ. ની વાત કરો છો; અમે હજુ એકડિયામાં છીએ, અમને એકડિયાની વાત સંભળાવો;' ત્યારે ગુરુદેવ કહે છેઃ 'આ જૈન ધર્મનો એકડો જ છે. સમજણ કરવી તે જ શરૂઆત છે. મેટ્રિકની ને એમ. એ. ની એટલે કે નિર્ગ્રંથદશાની ને વીતરાગતાની વાતો તો આઘી છે. આ સમજણ કર્યે જ છૂટકો છે. એક ભવે, બે ભવે, પાંચ ભવે કે અનંત ભવે આ સમજ્યે જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થવાની છે.

અંતર વિકાસ અને મુમુક્ષુઓ ઉપરનો પરમ ઉપકાર

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના જ્ઞાનને સમ્યક્પણાની મહોર તો ઘણા વખતથી પડી હતી. તે સમ્યગ્જ્ઞાન સોનગઢના વિશેષ નિવૃત્તિવાળા સ્થળમાં અદ્‌ભુત સૂક્ષ્મતાને પામ્યું; નવી નવી જ્ઞાનશૈલી સોનગઢમાં ખૂબ ખીલી. અમૃતકળશમાં જેમ અમૃત ઘોળાતાં હોય તેમ ગુરુદેવના પરમ પવિત્ર અમૃતકળશસ્વરૂપ આત્મામાં તીર્થંકરદેવનાં વચનામૃતો ખૂબ ઘોળાયાં–ઘૂંટાયાં. એ ઘૂંટાયેલાં અમૃત કૃપાળુદેવ અનેક મુમુક્ષુઓને પીરસે છે ને ન્યાલ કરે છે. સમયસાર,

પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથો પર પ્રવચન કરતાં ગુરુદેવના શબ્દે શબ્દે એટલી ગહનતા, સૂક્ષ્મતા અને નવીનતા નીકળે છે કે તે શ્રોતાજનોના ઉપયોગને પણ સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. જે અનંત આનંદમય ચૈતન્યઘન દશા પ્રાપ્ત કરીને તીર્થંકરદેવે શાસ્ત્રો પ્રરૂપ્યાં, તે પરમ પવિત્ર દશાનો સુધાસ્યંદી સ્વાનુભૂતિસ્વરૂપ પવિત્ર અંશ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરીને સદ્‌ગુરુદેવ વિકસિત જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા શાસ્ત્રમાં રહેલા ગહન રહસ્યો ઉકેલી, મુમુક્ષુને સમજાવી અપાર ઉપકાર કરી રહ્યા છે. સેંકડો શાસ્ત્રોના અભ્યાસી વિદ્વાનો પણ ગુરુદેવની વાણી સાંભળી ઉલ્લાસ આવી જતાં કહે છેઃ 'ગુરુદેવ! અપૂર્વ આપનાં વચનામૃત છે; તેનું શ્રવણ કરતાં અમને તૃપ્તિ જ થતી નથી. આપ ગમે તે વાત સમજાવો તેમાંથી અમને નવું નવું જ જાણવાનું મળે છે. નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કે ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રૌવ્યનું સ્વરૂપ, સ્યાદ્‌વાદનું સ્વરૂપ કે સમ્યક્‌ત્વનું સ્વરૂપ, નિશ્ચયવ્યવહારનું સ્વરૂપ કે વ્રતનિયમતપનું સ્વરૂપ, ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ કે સાધ્ય-સાધનનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કે ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ, ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કે બાધક-સાધકભાવનું સ્વરૂપ, મુનિદશાનું સ્વરૂપ કે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ-જે જે વિષયનું સ્વરૂપ આપના મુખે અમે સાંભળીએ છીએ તેમાં અમને અપૂર્વ ભાવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અમે શાસ્ત્રોમાંથી કાઢેલા અર્થો તદ્દન ઢીલા, જડ-ચેતનના ભેળસેળવાળા, શુભને શુદ્ધમાં ખતવનારા, સંસારભાવને પોષનારા, વિપરીત અને ન્યાયવિરુદ્ધ હતા; આપના અનુભવમુદ્રિત અપૂર્વ અર્થો ટંકણખાર જેવા-શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા, જડ-ચેતનના ફડચા કરનારા, શુભ ને શુદ્ધનો સ્પષ્ટ વિભાગ કરનારા, મોક્ષભાવને જ પોષનારા, સમ્યક્ અને ન્યાયયુક્ત છે. આપના શબ્દે શબ્દે વીતરાગદેવનું હૃદય પ્રગટ થાય છે; અમે વાક્યે વાક્યે વીતરાગદેવની વિરાધના કરતા હતા. અમારું એક વાક્ય પણ સાચું નહોતું. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનપર્યાયમાં જ્ઞાન છે—એ વાતનો અમને હવે સાક્ષાત્કાર થાય છે. શાસ્ત્રોએ ગાયેલું જે સદ્‌ગુરુનું માહાત્મ્ય તે હવે અમને સમજાય છે. શાસ્ત્રોનાં તાળાં ઉઘાડવાની ચાવી વીતરાગદેવે સદ્‌ગુરુને સોંપી છે. સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ પામ્યા વિના શાસ્ત્રોનો ઉકેલ થવો અત્યંત અત્યંત કઠિન છે.'

અધ્યાત્મ-મસ્તીથી ભરપૂર, ચમત્કારી વ્યાખ્યાન-શૈલી

પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવનું જ્ઞાન જેવું અગાધ ને ગંભીર છે તેવી જ તેમની વ્યાખ્યાન-શૈલી ચમત્કારભરેલી છે. તેઓશ્રી કહેવાની વાતનું એવી સ્પષ્ટતાથી, અનેક સાદા દાખલાઓ આપીને, શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઓછામાં ઓછો પ્રયોગ કરીને સમજાવે છે કે સામાન્ય મનુષ્ય પણ તે સહેલાઈથી સમજી જાય છે. અત્યંત ગહન વિષયને પણ અત્યંત સુગમ રીતે પ્રતિપાદિત કરવાની ગુરુદેવમાં વિશિષ્ટ શક્તિ છે. વળી મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી રસમય છે કે જેમ સર્પ મોરલી પાછળ મુગ્ધ બને છે તેમ શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની

જાય છે; સમય ક્યાં પસાર થઈ જાય છે તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. સ્પષ્ટ અને રસમય હોવા ઉપરાંત મહારાજશ્રીનું પ્રવચન શ્રોતાઓમાં અધ્યાત્મનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. મહારાજશ્રી પ્રવચન કરતાં અધ્યાત્મમાં એવા તન્મય થઈ જાય છે, પરમાત્મદશા પ્રત્યેની એવી ભક્તિ તેમના મુખ પર દેખાય છે કે શ્રોતાઓને તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી. અધ્યાત્મની જીવંતમૂર્તિ ગુરુદેવના દેહના અણુએ અણુમાંથી જાણે અધ્યાત્મરસ નીતરે છે; એ અધ્યાત્મમૂર્તિની મુખમુદ્રા, નેત્રો, વાણી, હૃદય બધાં એકતાર થઇ અધ્યાત્મની રેલંછેલ કરે છે અને મુમુક્ષુઓનાં હૃદયો એ અધ્યાત્મરસથી ભિંજાઈ જાય છે.

આ કાળે મુમુક્ષુઓનાં મહાભાગ્ય

ગુરુદેવનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક જીવનનો લ્હાવો છે. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી અન્ય વ્યાખ્યાતાઓના વ્યાખ્યાનમાં રસ પડતો નથી. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળનારને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે 'આ પુરુષ કોઈ જુદી જાતનો છે, જગતથી એ કાંઈક જુદું કહે છે, અપૂર્વ કહે છે એના કથન પાછળ કોઈ અજબ દૃઢતા ને જોર છે. આવું ક્યાંય સાંભળ્યું નથી.' મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી અનેક જીવો પોતપોતાની પાત્રતા અનુસાર લાભ મેળવી જાય છે, કેટલાકને સત્ પ્રત્યે રુચિ જાગે છે, કોઈ કોઈને સત્સમજણના અંકુર ફૂટે છે અને કોઈ વિરલ જીવોની તો દશા જ પલટાઈ જાય છે.

અહો ! આવું અલૌકિક પવિત્ર અંતર્પરિણમન–કેવળજ્ઞાનનો અંશ, અને આવો પ્રબળ પ્રભાવનાઉદય–તીર્થંકરત્વનો અંશ, એ બેનો સુયોગ આ કળિકાળમાં જોઈને રોમાંચ થાય છે. મુમુક્ષુઓનાં મહાપુણ્ય હજુ તપે છે.

કાઠિયાવાડના આંગણે કલ્પવૃક્ષ

અહો ! એ પરમ પ્રભાવક અધ્યાત્મમૂર્તિની વાણીની તો શી વાત, તેનાં દર્શન પણ મહાપુણ્યના થોક ઊછળે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અધ્યાત્મયોગીની સમીપમાં સંસારનાં આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિ ફરકી શકતાં નથી. સંસારતપ્ત પ્રાણીઓ ત્યાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે અને સંસારનાં દુઃખો માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભાં કરેલાં તેમને ભાસવા માંડે છે. જે વૃત્તિઓ મહા પ્રયત્ને પણ દબાતી નથી તે ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં વિના પ્રયત્ને શમી જાય છે, એ ઘણા ઘણા મુમુક્ષુઓનો અનુભવ છે. આત્માનું નિવૃત્તિમય સ્વરૂપ, મોક્ષનું સુખ વગેરે ભાવોની જે શ્રદ્ધા અનેક દલીલોથી થતી નથી તે ગુરુદેવનાં દર્શનમાત્રથી થઈ જાય છે. ગુરુદેવનાં જ્ઞાન ને ચારિત્ર મુમુક્ષુ પર મહા કલ્યાણકારી અસર કરે છે. ખરેખર કાઠિયાવાડને આંગણે શીતળ છાંયવાળું, વાંછિત ફળ દેનાર કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું છે. કાઠિયાવાડનાં મહાભાગ્ય ખીલ્યા છે.

હવે, સોનગઢમાં પરિવર્તન કર્યા પછીના, મહારાજશ્રીના જીવનવૃત્તાંત સાથે સંબંધ રાખતા કેટલાક પ્રસંગો કાળાનુક્રમે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

શત્રુંજય યાત્રા

સોનગઢથી ૧૪ માઈલ દૂર આવેલા શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઘણા વખતથી મહારાજશ્રીની ભાવના હતી. તે સં. ૧૯૯૫ના પોષ વદ તેરશે પૂર્ણ થઈ. લગભગ ૨૦૦ ભક્તો સહિત મહારાજશ્રીએ તે તીર્થરાજની યાત્રા અતિ ઉત્સાહ ને ભક્તિપૂર્વક કરી.

રાજકોટ ચાતુર્માસ

રાજકોટના શ્રાવકોના બહુ આગ્રહને લીધે સં. ૧૯૯૫માં મહારાજશ્રીનું રાજકોટ પધારવું થયું. ત્યાં દશેક માસની સ્થિતિ દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ સમયસાર, આત્મસિદ્ધિ અને પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા પર અપૂર્વ પ્રવચનો કર્યાં. ગુરુદેવના આગળ વધેલા જ્ઞાનપર્યાયોમાંથી નીકળેલા જડ–ચેતનની વહેંચણીના, નિશ્ચય–વ્યવહારની સંધિના તેમ જ બીજા અનેક અપૂર્વ ન્યાયો સાંભળી રાજકોટના હજારો લોકો પાવન થયા અને અનેક સુપાત્ર જીવોએ પાત્રતા અનુસાર આત્મલાભ મેળવ્યો. દશ માસ સુધી 'આનંદકુંજ'માં (મહારાજશ્રી ઊતર્યા હતા તે સ્થાનમાં) નિશદિન આધ્યાત્મિક આનંદનું વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું.

ગિરનાર યાત્રા

રાજકોટથી સોનગઢ પાછા ફરતાં મહારાજશ્રી ગિરિરાજ ગિરનારતીર્થની યાત્રા કરવા પધાર્યા અને એ પવિત્ર નેમગિરિ ઉપર લગભગ ૩૦૦ ભક્તો સાથે ત્રણ દિવસ રહ્યા. ત્યાં એ સમવસરણના દેરાસરજીમાં તથા દિગંબર દેરાસરજીમાં ઊછળેલી ભક્તિ, એ સહસ્રાવનમાં જામી ગયેલી સ્તવનભક્તિની ધૂન અને એ સમશ્રેણીની પાંચમી ટૂંકે પૂ. ગુરુદેવશ્રી 'હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે!' વગેરે પદો પરમ અધ્યાત્મરસમાં તરબોળ બની ગવરાવતા હતા તે વખતે પ્રસરી ગયેલું શાંત આધ્યાત્મિક વાતાવરણ—એ બધાંનાં ધન્ય સ્મરણો તો જીવનભર ભક્તોના સ્મરણપટ પર કોતરાઈ રહેશે.

રાજકોટ જતાં તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ રસ્તામાં આવતાં અનેક ગામોમાં વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મનો ડંકો વગાડતા ગયા અને અનેક સત્પાત્રોના કર્ણપટ ખોલતા ગયા. ગામે ગામ લોકોની ભક્તિ ગુરુદેવ પ્રત્યે ઊછળી પડતી હતી અને લાઠી, અમરેલી વગેરે મોટા ગામોમાં અત્યંત ભવ્ય સ્વાગત થતું હતું. ગુરુદેવનો પ્રભાવના ઉદય જોઈ, જે કાળે તીર્થંકરદેવ વિચરતા હશે તે ધર્મકાળમાં ધર્મનું, ભક્તિનું, અધ્યાત્મનું કેવું વાતારણ ફેલાઇ રહેતું હશે તેનો તાદૃશ ચિતાર કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ ખડો થતો.

શ્રી સીમંધર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા અને અપૂર્વ ભક્તિ

સં. ૧૯૯૬ના વૈશાખ માસમાં ગુરુદેવનાં પુનિત પગલાં ફરી સોનગઢમાં થયાં. ત્યારપછી તુરત જ શેઠ કાળિદાસ રાઘવજી જસાણીના ભકિતવંત સુપુત્રોએ શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર પાસે શ્રી સીમંધરભગવાનનું જિનમંદિર બંધાવવા માંડયું, જેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનના અતિ ભાવવાહી પ્રતિમાજી ઉપરાંત શ્રી શાન્તિનાથ આદિ અન્ય ભગવંતોનાં ભાવવાહી પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા પંચકલ્યાણકવિધિપૂર્વક સં. ૧૯૯૭ ના ફાગણ સુદ બીજના માંગલિક દિને થઇ. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં બહારગામના લગભગ ૧૫૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રતિષ્ઠાના આઠે દિવસ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના મુખમાંથી ભક્તિરસભીની અલૌકિક વાણી છૂટતી હતી. લોકોને પણ ઘણો ઉત્સાહ હતો. પ્રતિષ્ઠાદિન પહેલાં થોડા દિવસે શ્રી સીમંધર ભગવાનના પ્રથમ દર્શને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં હતાં. સીમંધર ભગવાન મંદિરમાં પ્રથમ પધાર્યા ત્યારે ગુરુદેવને ભક્તિરસની ખુમારી ચડી ગઈ અને આખો દેહ ભક્તિરસના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવો શાંત શાંત નિશ્ચેષ્ટ ભાસવા લાગ્યો. ગુરુદેવથી સાષ્ટાંગ પ્રણમન થઈ ગયું અને ભક્તિરસમાં અત્યંત એકાગ્રતાને લીધે દેહ એમ ને એમ બે ત્રણ મિનિટ સુધી નિશ્ચેષ્ટપણે પડી રહ્યો. આ ભક્તિનું અદ્‌ભુત દૃશ્ય, પાસે ઊભેલા મુમુક્ષુઓથી જીરવી શકાતું નહોતું; તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ઊભરાયાં અને ચિત્તમાં ભક્તિ ઊભરાઈ. ગુરુદેવે પોતાના પવિત્ર હાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ભક્તિભાવમાં જાણે દેહનું ભાન ભૂલી ગયા હોય એવા અપૂર્વ ભાવે કરી હતી.

આ જિનમંદિરમાં બપોરના વ્યાખ્યાન પછી દરરોજ પોણો કલાક ભક્તિ થાય છે. ભક્તિમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ હાજર રહે છે. બપોરનું પ્રવચન સાંભળતાં આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના પ્રણેતા વીતરાગ ભગવંતનું માહાત્મ્ય હૃદયમાં સ્ફુર્યું હોય છે તેથી પ્રવચનમાંથી ઊઠી તુરત જ જિનમંદિરમાં ભક્તિ કરતાં વીતરાગદેવ પ્રત્યે પાત્ર જીવોને અદ્‌ભુત ભાવ ઉલ્લસે છે. આ રીતે જિનમંદિર જ્ઞાન ને ભક્તિના સુંદર સુમેળનું નિમિત્ત બન્યું છે.

શ્રી સીમંધર પ્રભુના સમવસરણનું દૃશ્ય

શ્રી જિનમંદિર બંધાયા પછી એક વર્ષે થોડા મુમુક્ષુ ભાઈઓ દ્વારા જિનમંદિરની પાસે જ શ્રી સમવસરણ મંદિર બંધાયું. તેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનનાં અતિ ભાવવાહી ચતુર્મુખ પ્રતિમાજી બિરાજે છે. સુંદર આઠ ભૂમિ, કોટ, (મુનિઓ, અર્જિકાઓ, દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો વગેરેની સભાઓ સહિત) શ્રીમંડપ, ત્રણ પીઠિકા, કમળ, ચામર, છત્ર, અશોકવૃક્ષ, વિમાનો વગેરેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી તેમાં અતિ આકર્ષક રચના છે. મુનિઓની સભામાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સામે અત્યંત ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને ઊભેલા શ્રીમદ્‌ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યનાં અતિ સૌમ્ય મુદ્રાવંત પ્રતિમાજી છે. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ સં. ૧૯૯૮ ના

વૈશાખ વદ ૬ ના માંગલિક દિવસે થયો હતો અને તે પ્રસંગે બહારગામથી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. શ્રી સમવસરણના દર્શન કરતાં, શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા તે પ્રસંગ મુમુક્ષુનાં નેત્રો સમક્ષ ખડો થાય છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા અનેક પવિત્ર ભાવો હૃદયમાં સ્ફુરતાં મુમુક્ષુનું હૃદય ભક્તિ ને ઉલ્લાસથી ઊછળી પડે છે. શ્રી સમવસરણ–મંદિર થતાં મુમુક્ષુઓને તેમના અંતરનો એક પ્રિયતમ પ્રસંગ દૃષ્ટિગોચર કરવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે.

પ્રવચનસારના વાંચન વખતે નીકળેલા અચિંત્ય ભાવો

સં. ૧૯૯૮ ના અષાડ વદ એકમના રોજ શ્રી સોનગઢમાં શ્રી ગુરુરાજે સભા સમક્ષ શ્રી પ્રવચનસારનું વાંચન શરૂ કર્યું હતું. તેમાંથી જ્ઞેય– અધિકાર ઉપડતા અનેક વર્ષોમાં જોએલ તેનાથી પણ કોઈ અચિંત્ય ને આશ્ચર્યકારક ગુરુદેવના અંતર આત્મામાંથી નિર્મળ ભાવશ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયમાંથી સૂક્ષ્મ ને ગહન એવો શ્રુતનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. તે ધોધ જેણે જાણ્યો હશે ને બરાબર શ્રવણ કર્યો હશે તેને ખ્યાલ હશે. બાકી તો શું કહી શકાય ?

શ્રવણ કરતાં એમ થતું હતું કે આ તે કોઈ આશ્ચર્યકારી આત્મવિભૂતિ જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ! કે કોઈ અચિંત્ય શ્રુતની નિર્મળ શ્રેણી જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ? ખરેખર સ્વાત્મસ્વરૂપ વૃદ્ધિરૂપ તે ધન્ય પ્રસંગ સદાયને માટે હૃદયના જ્ઞાનપટ પર કોતરાઈ રહેશે ને ફરી ફરી આવા અનેક તરેહના સુપ્રસંગો સંપ્રાપ્ત થશે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

સં. ૧૯૯૮ ના ભાદરવા સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢમાં શ્રી સનાતન જૈન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. દશેક બ્રહ્મચારીઓ તેમાં જોડાયા છે. તેમાં જોડાનાર બ્રહ્મચારી ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહી દરરોજ ત્રણેક કલાક નિયત કરેલા ધાર્મિક પુસ્તકોનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા શિક્ષણને એકાંતમાં સ્વાધ્યાય દ્વારા દૃઢ કરે છે અને મહારાજશ્રીનાં પ્રવચનો, ભક્તિ વગેરેમાં ભાગ લે છે; એમ આખો દિવસ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે.

રાજકોટ તરફ વિહાર

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ફરીને પાછા રાજકોટના શ્રાવકોના આગ્રહને લીધે અને પ્રભાવના ઉદયને લીધે સં. ૧૯૯૯ ના ફાગણ સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢથી વઢવાણ રસ્તે રાજકોટ જવા માટે વિહાર કર્યો છે. અમૃત વરસતા મહામેઘની જેમ રસ્તામાં આવતા દરેક ગામમાં ગુરુદેવ પરમાર્થ–અમૃતનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવતા જાય છે

અને અનેક તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવતા જાય છે. હજારો ભાગ્યવંત જીવો—જૈનો ને જૈનેતરો—એ અમૃતવર્ષાને ઝીલી સંતુષ્ટ થાય છે. જૈનેતરો પણ ગુરુદેવનો આધ્યાત્મિક ઉપદેશ સાંભળી દિંગ થઇ જાય છે. જૈનદર્શનમાં માત્ર બાહ્ય ક્રિયાનું જ પ્રતિપાદન નથી પણ તેમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર ભરેલું છે એમ સમજાતાં તેમને જૈનદર્શન પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે. ગામોગામ બાળકો, યુવાનો ને વૃદ્ધોમાં, જૈનો ને જૈનેતરોમાં મહારાજશ્રી આત્મવિચારનાં પ્રબળ આંદોલનો ફેલાવતા જાય છે અને 'આ મોંઘા મનુષ્યભવમાં જો જીવે દેહ, વાણી અને મનથી પર એવા પરમ તત્ત્વનું ભાન ન કર્યું, તેની રુચિ પણ ન કરી, તો આ મનુષ્યભવ નિષ્ફળ છે' એમ દાંડી પીટીને જાહેર કરતા જાય છે.

એ અમૃતસિંચક યોગિરાજ કાઠિયાવાડની બહાર વિચર્યા નથી. જો તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં વિચરે તો આખા ભારતવર્ષમાં ધર્મની પ્રભાવના કરી હજારો તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવી શકે એવી અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં દેખાય છે.

કાઠિયાવાડનું ગૌરવ

આવી અદ્ભુત શક્તિના ધરનાર પવિત્રાત્મા કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડની મહા પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ છે, તેમના પરિચયમાં આવનાર પર તેમના પ્રતિભાયુક્ત વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેઓશ્રી અનેક સદ્ગુણોથી અલંકૃત છે. તેમની કુશાગ્રબુદ્ધિ દરેક વસ્તુના હાર્દમાં ઊતરી જાય છે. તેમની સ્મરણશક્તિ વર્ષોની વાતને તિથિ-વાર સહિત યાદ રાખી શકે છે. તેમનું હૃદય વજ્રથીયે કઠણ ને કુસુમથીયે કોમળ છે. તેઓશ્રી અવગુણ પાસે અણનમ હોવા છતાં સહેજ ગુણ દેખાતાં નમી પડે છે. બાળબ્રહ્મચારી કાનજીસ્વામી એક અધ્યાત્મમસ્ત આત્માનુભવી પુરુષ છે. અધ્યાત્મમસ્તી તેમની રગેરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. આત્માનુભવ તેમના શબ્દે શબ્દમાં ઝળકે છે. તેમના શ્વાસે શ્વાસે 'વીતરાગ! વીતરાગ!' નો રણકાર ઊઠે છે. કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડનું અદ્વિતીય રત્ન છે. કાઠિયાવાડ કાનજીસ્વામીથી ગૌરવવંત છે.

•——●——•

અહીં વિક્રમની વીસમી સદી સુધીનો ગુરુદેવનો જીવનપરિચય આપે વાંચ્યો. ત્યાર પછી એકવીસમી સદીના કેટલાક મુખ્ય પ્રસંગોનું આલેખન હવે પછીના પૃષ્ઠોમાં આપ જોશો.

ગુરુદેવનો જીવન પરિચય

卐

ગુરુદેવના જીવનપ્રસંગો અને તેમના પ્રતાપથી થયેલ શાસનપ્રભાવનાનાં મહાનકાર્યોનું સંક્ષિપ્ત આલેખન અહીં કર્યું છે. આમ તો વિદ્વત વડીલ બંધુ શ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે ગુરુદેવનું ભાવભીનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે-જે આપણે હમણાં જ આ પુસ્તકમાં જોયું, પરંતુ તેમાં સં. ૧૯૯૯ સુધીનું જ આલેખન છે. એટલે તેની પૂર્તિરૂપે ત્યારપછીના લગભગ વીસ વર્ષના-આજસુધીના મુખ્ય પ્રસંગોનું અહીં વિહંગાવલોકન કર્યું છે.

[સં. ૨૦૨૦ વૈશાખ સુદ ૨] ☆ [બ્ર. હરિલાલ જૈન]

ગુરુદેવનું જીવન શા માટે આલેખાય છે? શા માટે આટલા બધા મુમુક્ષુઓ એમના જીવનમાં રસ લે છે? -એક જ કારણ છે કે એમના જીવનમાંથી આપણને આત્મહિત સાધવાનો માર્ગ મળે છે, એમનું જીવન આપણને સંસારની તૂચ્છતા ને ધર્મની મહત્તા સમજાવે છે, એમનું પવિત્ર જીવન એ કોઈ પુરાણપુરુષોના પૂર્વજીવનની ઝાંખી કરાવે છે, આત્માર્થ સાધવા માટે જીવની કેટલી તૈયારી હોવી જોઈએ-તે તેમનું જીવન બતાવે છે. આવા મહાપુરુષના અંતરંગ જીવનની પૂરી ઓળખાણ કરવા માટે અંતરની કોઈ જુદી જ દૃષ્ટિ જોઇએ. અને એવી ઓળખાણ કરનારા તો કોઇક વિરલા જ હોય. અહીં તો, આપણને એક નીકટવર્તી ચરણસેવક તરીકે તેઓશ્રીના જે જીવનપ્રસંગો જોવા કે સાંભળવા મળ્યા તેમાંથી યત્કિંચિત્ ઉલ્લેખનીય પ્રસંગો અહીં આપીએ છીએ. સાધર્મી પાઠકોને લક્ષમાં રહે કે આ સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર નથી પરંતુ માત્ર કેટલોક જીવનપરિચય જ છે. ગુરુદેવના જીવનમાં બીજું એવું ઘણુંય હશે કે જેનો ઉલ્લેખ આમાં ન હોય. ગુરુદેવ જેવા મહાપુરુષનું જીવન એ તો એક દરિયો છે, ભૂત-વર્તમાન-ભાવીનાં અનેક રત્નો તેમાં ભરેલાં છે, તે બધાય રત્નો તો આપણે કયાંથી વીણી શકીએ? પરંતુ એ પાવન જીવનમાં ડુબકી મારતાં થોડાઘણા જે કિંમતી રત્નો હાથ આવે છે તે પણ મહા-હિતકારી છે.

૭૪ વર્ષ પહેલાં જ્યારે ઉમરાળામાં તેઓ જન્મ્યા ત્યારે જ 'આત્માની શોધ'ના સંસ્કાર ને ભણકાર સાથે લઈને આવ્યા હતા. એમના જીવનનો પ્રવાહ પહેલેથી જ આત્મશોધ તરફ વહેતો હતો. એ દિશામાં એમણે સતત્ ધૂન વડે અંતરના આત્મબળથી જે રીતે સત્ય શોધ્યું, જે રીતે આત્માની મુક્તિનો નિઃશંકમાર્ગ શોધ્યો, અને જે રીતે જગતના મુમુક્ષુજીવોને માટે એ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે જોતાં આશ્ચર્ય, આનંદ અને બહુમાન સાથે મુમુક્ષુના હૃદયમાં ગુરુદેવના જીવનનો આદર્શ કોતરાઈ જાય છે.

ગુરુદેવના જન્મકાળ વખતની પરિસ્થિતિ જોઈએ તો—

એવા એ કળિકાળમાં જગતના કંઈ પુણ્ય બાકી હતાં,
જિજ્ઞાસુ હૃદયો હતા તલસતા સદ્ વસ્તુને ભેટવા;
એવા કૈંક પ્રભાવથી ભરતમાં ઓ કહાન તું ઊતરે,
અંધારે ડૂબતા અખંડ સતને તું પ્રાણવંતુ કરે.

ગુરુદેવના જન્મથી યુગનાં એંધાણ પલટાવા માંડયાં; રાગપોષક રુઢિગત ક્રિયાકાંડને બદલે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અને જિનેન્દ્રભક્તિનો યુગ સરજાવા માંડયો. ઉજમબાને કયાં કલ્પનાય હતી કે પોતે જેને હીરની દોરીએ હીંડોળે છે તે કુંવર એકવાર આખાય ભારતને અધ્યાત્મરસના ઝૂલે ઝુલાવશે.. બે વર્ષના બાળપણ વખતે એમની બહેન હરિ એમને ખોળામાં લઈને મેડી ઉપરની બારીમાં બેસતી એટલું ગુરુદેવને સ્મરણમાં આવે છે. ૭૩ વર્ષ પહેલાં નીચેથી જોતાં જે બારીમાં કહાનકુંવર દેખાતા, આજે એ જ બારીમાં સીમંધરનાથના દર્શન થાય છે. કયાં એ વખતનું સ્થાનકવાસીનું ઘર, ને કયાં આજનું સીમંધર જિન ચૈત્યાલય! જેમના પ્રતાપથી એક જુનુંપુરાણું ઘર સુંદર જિનાલયમાં પલટાઈ ગયું, તેમના પ્રતાપે આત્માનું રૂપ પણ પરમાત્મરૂપમાં પલટાવા લાગે તો શું આશ્ચર્ય છે!! ખરેખર ગુરુદેવે આત્મસાધનાનો અધ્યાત્મપંથ દર્શાવીને ભારતના ખુણેખુણેથી હજારો જીવોને જાગૃત કર્યા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો દિગંબરજૈનધર્મનું નવસર્જન તેમણે જ કર્યું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં તો દિગંબર જૈનધર્મને "કાનજીસ્વામીનો ધર્મ"–એમ કહીને લોકો ઓળખવા લાગ્યા,– આ ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે દિ. જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવા માટે તેમની કેટલી ભારે પ્રસિદ્ધિ છે! પૂ. ગુરુદેવે અંતર્વલણપૂર્વક શોધેલો પરમસત્ય આત્મમાર્ગ–દિગંબર જૈનધર્મ જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતો ગયો તેમ તેમ વધુ ને વધુ જિજ્ઞાસુઓ તેના પ્રત્યે આકર્ષાતા ગયા, ઠેરઠેર મુમુક્ષુઓના મંડળો સ્થપાયા. સંપ્રદાયત્યાગથી જાગેલો વંટોળિયો શમી ગયો....ગુરુદેવ દિન પ્રતિદિન વધુ ને વધુ ખીલતા ગયા.

ધાર્મિક શિક્ષણવર્ગ

માત્ર મોટી ઉંમરના ગૃહસ્થો જ નહિ પરંતુ નાની ઉમરના બાળકોય ગુરુદેવના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હતા; એટલે વિદ્યાર્થીઓ ઉનાળાની દોઢ માસની રજાઓનો સદુપયોગ કરીને તત્ત્વજ્ઞાન પામે–તે હેતુથી સં. ૧૯૯૭ થી દર વર્ષે ધાર્મિક શિક્ષણવર્ગ ખોલાય છે,– જેમાં ૧૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહથી ભાગ લે છે, તેની પરિક્ષાઓ લેવાય છે ને ઈનામો અપાય છે. એ જ રીતે છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી શ્રાવણ માસમાં પ્રૌઢગૃહસ્થો માટે પણ શિક્ષણવર્ગ ચાલે છે, તેમાં પણ ગામેગામના સેંકડો જિજ્ઞાસુઓ લાભ લ્યે છે. ૮ થી માંડીને ૯૦ વર્ષના માણસો એ શિક્ષણવર્ગમાં બેસતા હોય છે.

'આત્મધર્મ' માસીકનું પ્રકાશન

ગુરુદેવના ભક્ત-જિજ્ઞાસુઓ સૌરાષ્ટ્રમાં ને દેશભરમાં ઠેરઠેર પ્રસરેલા હતા, ને તેઓ નિયમિત ગુરુદેવનો સન્દેશ મેળવવા આતુર હતા. એટલે સં. ૨૦૦૦ ના માગસર માસથી 'આત્મધર્મ' માસીકનું પ્રકાશન શરૂ થયું; એના દ્વારા ગુરુદેવનો સન્દેશ ભારતભરમાં પ્રસરવા લાગ્યો; ભારતના ખૂણેખૂણેથી અનેક જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાવા લાગ્યા. હુકમચંદજી શેઠ જેવા અનેક મહાનુભાવો પણ 'આત્મધર્મ' દ્વારા સોનગઢ આકર્ષાયા. તેમને એવો પ્રમોદ આવેલ કે 'આત્મધર્મ'નું એક સાથે પચીસ વર્ષનું લવાજમ તેમણે મોકલી આપેલું ને હિન્દીભાષામાં તેના પ્રકાશન માટે રૂા. ૧૦૦૧) આપેલા. ભારતના અધ્યાત્મ-સાહિત્યમાં 'આત્મધર્મ'નું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે, અનેક પત્ર-પત્રિકાઓ ને સાહિત્યકારો તેનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે. ગુરુદેવનો સન્દેશ પ્રસરાવવામાં સાહિત્યક્ષેત્રે 'આત્મધર્મ'નો ફાળો મહાન છે. અધ્યાત્મપ્રેમી જિજ્ઞાસુસમાજ 'આત્મધર્મ' પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે આ ઉપરાંત અધ્યાત્મ-સાહિત્યના બીજા પ્રકાશનોની પ્રવૃત્તિ પણ સંસ્થાએ હાથ ધરી; સમયસાર-પ્રવચનો વગેરે અનેક પુસ્તકો (જેની કૂલ સંખ્યા ચાર લાખ ઉપરાંત થાય છે) આજ સુધીમ પ્રકાશીત થયાં છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

સં. ૧૯૯૯ માં ગુરુદેવની છાયામાં એક બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સ્થાપના થઈ જેમા અધ્યાત્મ-અભ્યાસ કરવા અને ગુરુદેવની શીતલછાયામાં રહેવા કેટલાક ભાઈઓ દાખલ થયા....ગુરુદેવ બધા બ્ર. બાળકો સાથે ખાસ પ્રેમ બતાવતા, નાના-નાના બાળકો ગુરુદેવની છાયામાં આનંદકિલોલ કરતા. ગુરુદેવ સાથેના પાદવિહાર વખતે તો અનેરો આનંદ આવતો. અનેક કુમાર ભાઈઓએ જીવનભર ગુરુદેવની છાયામાં રહેવાના હેતુથી ગુરુદેવ પાસે આજીવન-બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરી. એ સિવાય બીજા જે ગૃહસ્થોએ સજોડે ગુરુદેવ પાસે આજીવન-બ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેની સંખ્યા તો સેંકડો છે.

જિનવાણી પ્રત્યે અત્યંત બહુમાન

સં. ૨૦ ૦ ની સાલમાં જ્યારે ગુરુદેવ વિહારમાં હતા તે વખતે જયધવલનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો; તે હાથમાં આવતાં ને વાંચતાં ગુરુદેવને એ જિનવાણી પ્રત્યે એવું અતિશય બહુમાન ને પ્રમોદ જાગ્યો,—કે જાણે તાજી સાંભળેલી દિવ્યધ્વનિ ફરીને જોવા મળી; અને ગામેગામ-રાજકોટ, વીંછીયા, લાઠી વગેરેમાં મુમુક્ષુ મંડળોદ્વારા ઉત્સાહથી તેનું શ્રુતપૂજન થયું.-જેમાં એ જમાનામાં સેંકડો રૂા. થયેલા; પ્રવચનમાં પણ તેનો કોઈ કોઈ ભાગ ગુરુદેવ વાંચતા, જે સાંભળી મુમુક્ષુઓને ખૂબ પ્રમોદ થતો.

રાજકોટમાં સં. ૧૯૯૯ નું ચોમાસું કર્યા પછી સોનગઢ તરફ પધારતી વખતે વચ્ચે અનેક ગામોને ગુરુદેવે પાવન કર્યા. ગામેગામની જનતા જે ઉત્સાહ બતાવતી તે અદ્ભુત હતો. 'કાનજીસ્વામી'નું નામ સાંભળતાં ગામના લોકો એમના દર્શનની જિજ્ઞાસા રોકી શકતા નહિ.

સો....ન...ગ...ઢ

ગુરુદેવના પ્રતાપથી સોનગઢની સુરત ધીમે ધીમે પલટાવા લાગી. સોનગઢનું શાંત--અધ્યાત્મ વાતાવરણ અને ભરચક ધાર્મિક કાર્યક્રમો જોઈને બહારથી આવેલા જિજ્ઞાસુઓ મુગ્ધ બની જાય છે, ને સોનગઢમાં રહે એટલા દિવસો તો બહારની દુનિયાના વાતાવરણને લગભગ ભૂલી જાય છે, કોઈ નવું જ જીવન એને પ્રાપ્ત થાય છે. ઠંડા પ્રદેશના લોકો તો રાડ પાડી જાય એવી સખ્ત ગરમી પણ, અધ્યાત્મની શીતળતામાં વસતા એ મુમુક્ષુને જાણે અસર કરી શકતી નથી. ધર્માત્માઓ, વિદ્વાનો, બ્રહ્મચારી ભાઈ-બહેનો, શ્રીમાનો, વૃદ્ધથી માંડીને બાળક સુધીના તત્ત્વપ્રેમી જિજ્ઞાસુઓ, સંસારની અનેકવિધ પ્રતિકૂળતાના પહાડ વચ્ચે અધ્યાત્મપ્રેમમાં અણનમ રહેલા મુમુક્ષુઓ. ધર્મપ્રેમ ખાતર સંસારના સંબંધોને ઠોકર મારી સંતની છાયામાં સોનગઢ વસનારા ભક્તો,- એવા અનેક મહાનુભાવો પોત પોતાની વિવિધ વિશેષતા ધરાવે છે,-એ રીતે સોનગઢનો 'જીવંત વૈભવ' અપાર છે, પરંતુ અહીં કોઈનો વ્યક્તિગત પરિચય આપવાનું ઉચિત માનતા નથી; ગુરુદેવની શોભામાં આખા સોનગઢની શોભા સમાઈ જાય છે.

સોનગઢના ઉત્સવો ને વાતાવરણ

સોનગઢમ જે ઉત્સવો ઉજવાય છે તે અનેરા ભાવોથી ભરપૂર હોય છે; માત્ર રૂઢિગત રીતે નહિ પણ તે તે ઉત્સવને અનુરૂપ ભાવભીના વાતાવરણમાં પ્રસંગો ઉજવાય છે, જેથી તે તે પ્રસંગો તાદૃશરૂપ થાય છે. પ્રતિષ્ઠાના દિવસો કે પર્યુષણના દિવસો, શ્રુતપંચમી કે વીરશાસનજયંતી, નંદીશ્વરઅષ્ટાહ્નિકા કે મહાવીરજન્મોત્સવ, દીપાવલી કે રથયાત્રા, સિદ્ધચક્ર-વિધાન વગેરે પ્રસંગો ખાસ અનેરી શૈલીથી ઉજવાતા હોય છે. હંમેશના ચાલુ દૈનિક કાર્યક્રમો—દર્શન, પૂજન, પ્રવચન, ભક્તિ, તત્ત્વચર્ચા, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય વગેરેમાં પણ બધા જિજ્ઞાસુઓ રસપૂર્વક-ઉત્સાહપૂર્વક જિજ્ઞાસાથી ભાગ લેતા હોય છે. વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી આવી ઉચ્ચપ્રવૃત્તિઓમાં આખોય દિવસ કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે તેની જાણે ખબર પડતી નથી. થોડા દિવસ અહીં રહેનાર જિજ્ઞાસુને પછી બીજે ઠેકાણે જવું ગમતું નથી. ખરેખર! અધ્યાત્મની સાધનાને અનુરૂપ શાંતિ સંતોના આ ધામમાં ભરી છે.

શ્રી હુકમચંદજી શેઠ સોનગઢમાં

જૈનસમાજના અગ્રીમ નેતા, ઈન્દોરના શ્રી હુકમચંદજી શેઠ ગુરુદેવની અધ્યાત્મખ્યાતિ સાંભળીને, અને તેમનાદ્વારા થયેલી જૈનધર્મની મહાન પ્રભાવના દેખીને, સં. ૨૦૦૧ ના

વૈશાખ વદ છઠ્ઠે ગુરુદેવના દર્શન તથા સત્સંગાર્થે સોનગઢ આવ્યા; તેમને ગુરુદેવનો આ પહેલ વહેલો જ સમાગમ હતો. ગુરુદેવનું પ્રવચન સાંભળીને અને ભક્તિ વગેરેનું અધ્યાત્મરસભીનું વાતાવરણ દેખીને તેઓ ખૂબ જ આનંદિત થયા, ને સ્વાધ્યાય મંદિરને રૂા. ૨૫૦૦૧) ની ઉદાર ભેટ આપી. તેઓ સોનગઢ ત્રણ દિવસ રહ્યા ને વૈશાખ વદ છઠ્ઠ–આઠમના ઉત્સવોમાં હર્ષથી ભાગ લીધો. સમવસરણની રચના જોઈને તેમને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ.

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ–પ્રવચન–મંડપ

દિનેદિને વધતી જતી જિજ્ઞાસુઓની સંખ્યાને લીધે ઉત્સવના દિવસોમાં સ્વાધ્યાય–મંદિર ટૂંકું પડવા લાગ્યું. તેથી તેના કરતાં ચારગણો (પાંચ હજાર ચોરસ ફૂટનો) "ભગવાન શ્રી કુંદકુંદપ્રવચનમંડપ" બાંધવાનું નક્કી થયું. સં. ૨૦૦૨ ના માગસર સુદ દસમે શ્રી હુકમચંદજી શેઠના હસ્તે ઘણા આનંદોલ્લાસ ભરેલા વાતાવરણમાં એ મંડપનું શિલા-ન્યાસ થયું. એ વખતે રૂા. ૧૧૦૦૧) શ્રી હુકમચંદજી શેઠે અર્પણ કર્યા ને ફૂલ ફાળો સવાલાખ રૂા. ઉપરાંત થયો. શિલાન્યાસ પ્રસંગે શેઠજીએ કહ્યું કે —'यह महाराजजीके उपदेशके प्रभावसे बहुत जीवोंको लाभ हुआ है । मेरा भी अहोभाग्य है कि मूझे महाराजश्रीके चरणोंकी सेवाका लाभ प्राप्त हूआ है । मेरी तो भावना है कि मेरा समाधिमरण महाराजजीके समीपमें हो । आपकी पास तो मोक्ष जानेका सीधा रास्ता है ।' જિનમંદિરમાં થતી જિનેન્દ્રભક્તિ જોઈને પણ શેઠજીનું હૃદય ઉલ્લસી પડતું.

સં. ૨૦૦૩ ના ફાગણ વદ એકમે ભગવાનશ્રી કુંદકુંદપ્રવચન મંડપનું ઉદ્ઘાટન શેઠ શ્રી હુકમચંદજીના હસ્તે ઘણા ઉલ્લાસભર્યા વાતાવરણમાં થયું. શેઠજીએ આ વખતના પ્રવાસને 'સોનગઢયાત્રા' નામ આપેલ, ને તેમની સાથે ૪૫ જેટલા માણસો હતા. આ પ્રસંગે સોનગઢ ત્રણેક હજાર જેટલા માણસો આવ્યા હતા. અનેક પૌરાણિક ચિત્રો ને સૈદ્ધાંતિક સૂત્રોથી સુશોભિત મંડપના ઉદ્ઘાટન–પ્રસંગે રૂા. ૩૫૦૦૦) ની જાહેરાત સાથે શેઠજીએ કહ્યું હતું કે–'હું મારા હૃદયમાં એમ સમજું છું કે મેરી સબકુછ સંપત્તિ આ સદ્ધર્મની પ્રભાવના અર્થે ન્યોછાવર કરી દઉં તો પણ ઓછું છે. આ પ્રસંગે સાથે આવેલા પંડિત શ્રી દેવકીનંદનજી વગેરેએ પણ ઉત્સાહ ને પ્રમોદ બતાવ્યો હતો. પંડિતજીએ તો કહ્યું હતું કે 'અમારું તો બધુંય ભૂલવાળું હતું, આપે જ સત્ય સમજાવ્યું છે.'

વીંછીયા સૂરત કરે છે

હવે સોનગઢ પછી સૌરાષ્ટ્રમાં બીજા અનેક ગામોમાં પણ દિ. જિનમંદિરોના પાયા નંખાવા શરૂ થયા. તેમાં સૌ પ્રથમ સં. ૨૦૦૩ ના ફાગણ સુદ ત્રીજે શેઠ હુકમચંદજીના હસ્તે વીંછીયામાં દિ. જિનમંદિરનું શિલાન્યાસ થયું. તે પ્રસંગે ભાષણ કરતાં તેમણે કહ્યું કે આવા પવિત્ર ધર્મપ્રસંગમાં ભાગ લેવા હું દિનરાત તૈયાર છું. મારી તો ભાવના છે કે

જૈનધર્મકા ડંકા સારા હિંદુસ્તાનમાં વાગી જાય. આપ લોગોનો અતિ ઉત્સાહ ને ઉત્કટ ધર્મપ્રેમ જોઈને મારા હૃદયમાં હર્ષ સમાતો નથી. જીવનભરમાં મેં આવી ધર્મભક્તિ જોઈ નથી. મને યાદ કરશો ત્યારે આવા કાર્યોમાં અડધી રાતે ઊઠીને પણ આવવા તૈયાર છું.

સોનગઢમાં વિદ્વત્પરિષદનું અધિવેશન

સં. ૨૦૦૩ ના ફાગણ વદમાં સોનગઢમાં ભારતવર્ષીય દિ. જૈન વિદ્વત્પરિષદનું વાર્ષિક અધિવેશન થયું. આ અધિવેશનનો પ્રસંગ ઘણો જ પ્રભાવશાળી હતો. અધિવેશનમાં બનારસ, આગ્રા, દિલ્હી, કટની, સાગર, લખનૌ વગેરેથી ૩૨ જેટલા વિદ્વાન ભાઈઓ પધાર્યા હતા, તે બધાય વિદ્વાનો સોનગઢનું અધ્યાત્મ વાતાવરણ દેખીને બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. વિદ્વત્પરિષદે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી પ્રત્યે અભિનંદનનો એક ખાસ પ્રસ્તાવ કર્યો હતો,–જે આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપવામાં આવ્યો છે. શ્રીમાન હુકમચંદજી શેઠના આગમન પછી અને આ વિદ્વત્પરિષદના સંમેલન પછી ગુરુદેવનો પ્રભાવ અને અધ્યાત્મનો પ્રચાર ભારતમાં ઝડપથી ફેલાવા લાગ્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેરઠેર જિનમંદિરોની તૈયારી થવા લાગી. તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકોની જિજ્ઞાસા પણ જાગતી ગઈ, વધુ ને વધુ જિજ્ઞાસુઓ સોનગઢ આવીને સત્સંગનો લાભ લેવા લાગ્યા.

વ....ન....યા....ત્રા

સં. ૨૦૦૩ ના જેઠ સુદ પૂનમે સોનગઢમાં વનયાત્રાનો આનંદકારી પ્રસંગ બન્યો. સોનગઢમાં નદીકિનારે સેંકડો આંબાઓના ઝાડનું મધુર વન છે. ગુરુદેવ સંઘ સાથે એ આમ્રવનમાં પધાર્યા ને ત્યાં વનના ઉપશાંત વાતાવરણમાં વૈરાગ્યમય ચારિત્રભાવનાઓ ભાવી. પ્રવચનસારનો ગુજરાતી–અનુવાદ તે વખતે થતો હતો, તેમાંથી ચારિત્રભાવનાની પહેલી બે ગાથાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાઈશ્રી હિંમતભાઈએ વાંચ્યું. તેમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે–ચારિત્ર અંગીકાર કરવાનો જે યથાનુભૂતમાર્ગ તેના પ્રણેતા અમે આ ઊભા. એ સાંભળીને સૌને ઘણો પ્રમોદ થયો, મુનિમાર્ગ પ્રત્યે ભક્તિ જાગી. ગુરુદેવે આમ્રવનમાં 'અપૂર્વ અવસર' ગવડાવીને મુનિપદની ભાવના ભાવી. બેનશ્રી–બેને પણ મુનિવરોના સ્મરણપૂર્વક વૈરાગ્યભરી ભક્તિ કરાવી. ગુરુદેવ સાથેનો સોનગઢનો એ વનવિહાર આજેય વૈરાગ્યની મધુરી ઊર્મિઓ જગાડે છે.

અધ્યાત્મપ્રચારની ભાવનારૂપ ઠરાવ

હવે ગુરુદેવનો પ્રભાવ સૌરાષ્ટ્રની બહાર દૂર દૂર પણ ઝડપથી ફેલાવા માંડ્યો અને આવું કલ્યાણકારી અધ્યાત્મજ્ઞાન આખા જગતમાં પ્રચાર પામે–એવી ભાવનાથી મૈનપુરીની જૈનસાહિત્યસભાએ એક પ્રસ્તાવ કર્યો, (–આ પ્રસ્તાવ પહેલાં સોનગઢમાં મૈનપુરીનું નામ પણ કોઈએ સાંભળ્યું ન હતું.) પ્રસ્તાવ નીચે મુજબ હતો–

૮૫ મિયાના સ્ટ્રીટ, મૈનપુરી (યુ.પી.)

તા. ૧૪ જુન ૧૯૪૭

શ્રી જૈન સાહિત્ય સભા-મૈનપુરી એવો ઠરાવ કરે છે કે સુવર્ણપુરી-સોનગઢમાં એક વાયુપ્રવચનસ્થાન (બ્રોડકાસ્ટિંગ સ્ટેશન) સ્થાપિત કરવામાં આવે, જેના દ્વારા વર્તમાન સમયના ઉત્કૃષ્ટ જૈન તત્ત્વવેત્તા શ્રી કાનજીસ્વામીના પરમોપકારી અધ્યાત્મિકપ્રવચન આખા જગતને સહેલાઇથી મળી શકે, અને જેથી જગતના મુમુક્ષુઓનું કલ્યાણ થાય.

—મહતાબચંદ્ર જૈન

(સર્વાનુમતે પસાર) મંત્રી, શ્રી જૈન સાહિત્ય સભા, મૈનપુરી.

વિશિષ્ટ જન્મજયંતી

સં. ૨૦૦૪માં સોનગઢમાં ઉજવાયેલ પૂ. ગુરુદેવનો ૫૯ મો જન્મોત્સવ એ એક વિશિષ્ટ આનંદપ્રસંગ હતો. કોઈ આશ્ચર્યકારી મંગળપ્રસંગના હર્ષોલ્લાસને લીધે એ ઉત્સવમાં સૌને અસાધારણ ઉમંગ હતો. ત્રણ દિવસના એ મહાન ઉત્સવ વખતે ઘરેઘરે જે દીપકોની જ્યોતિ ઝગમગી ઊઠી એટલા દીપકોની અનેક હારમાળા સોનગઢમાં એ પહેલીજવાર થઈ હશે. અનેક આગેવાનોએ ભાવભીના ભાષણો વડે ગુરુમહિમા પ્રસિદ્ધ કરીને પ્રમોદ વ્યક્ત કર્યો; રાત્રે પણ સ્વાધ્યાય-મંદિરના ચોકમાં ગુરુભક્તિનો કાર્યક્રમ હતો; આનંદભર્યા નાટકો અને અવનવી ભક્તિ વડે એ ઉત્સવમાં આનંદના ઊભરા આવ્યા.

છ કુમારીકા બહેનોની બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા

સં. ૨૦૦૫ ના કારતક સુદ ૧૩ ના રોજ એક નવીન ભવ્ય પ્રસંગ બન્યો. સોનગઢમાં વર્ષોથી પૂ. બેનશ્રી-બેનની મંગલ છાયામાં વસતા ને ગુરુદેવના પ્રવચનોનો લાભ લેતા (લગભગ ૨૨ વર્ષની ઉમરના) છ કુમારિકા બહેનોએ એક સાથે આજીવન બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા ગુરુદેવ સમક્ષ અંગીકાર કરી. આ પ્રસંગ સમાજે ખાસ ઉલ્લાસથી ઉજવ્યો ને બહેનો માટેના બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પણ સ્થાપના થઈ. એક સાથે છ બહેનોની બ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞાનો આ વિરલ પ્રસંગ, પૂ. ગુરુદેવ જે અતીન્દ્રિય આત્મતત્ત્વની સન્મુખતાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે તેનું જ એક નાનકડું ફળ છે. ગુરુદેવના આત્મસ્પર્શી ઉપદેશનું શ્રવણ ને મંથન કરનારના જીવનમાં વૈરાગ્યભાવ સહેજે પોષાતો જાય છે. ને તેમાંય વળી પૂ. બેનશ્રી-બેન ચંપાબેન-શાન્તાબેન જેવા મહાન વૈરાગી ધર્માત્માઓની છાયામાં દિન-રાત જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું સીંચન થતું હોય છે. માતા જેવી તેઓશ્રીની હૂંફ બહેનોના જીવનમાં મહાન શરણરૂપ છે. (આવા જ બીજા ૧૪ તથા ૮ બહેનોના એકી સાથે, તેમજ બીજા અનેક બહેનોના બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞાના પ્રસંગો બન્યા છે.) આત્મહિત સાધવાના લક્ષે, અહર્નિશ સંતોની છાયામાં રહેવાના હેતુથી આ બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી છે, તે એક ખાસ આદર્શ છે. ને એવો આદર્શ અપનાવનારા બહેનો ધન્યવાદને પાત્ર છે.

'સમયસાર-ભગવાનનો જય હો'

ગુરુદેવને 'સમયસાર' ઉપર મહાન પ્રેમ છે—જેવો કુંદકુંદ પ્રભુ ઉપર. સમયસાર એમનું જીવનસાથી હોય એમ લગભગ દરરોજ તે વાંચતા હોય છે. ૧૪ વખત તો તેના ઉપર પ્રવચનો થયાં; તેમાંથી આઠમી વખતના પ્રવચનો લગભગ અઢી વર્ષ ચાલેલા... તેની પૂર્ણતા કેવા આનંદથી થઈ તે અહીં બતાવવું છે: સં. ૨૦૦૨ ની 'શ્રુતપંચમી'થી શરૂ થયેલા એ પ્રવચનો, સં. ૨૦૦૫ ના માગશર વદ આઠમે જ્યારે પૂર્ણ થયા ત્યારે છેલ્લા પ્રવચનની પૂર્ણતા કરતાં ગુરુદેવે કહ્યું કે હે જીવો! અંદરમાં ઠરો...રે....ઠરો! અનંત મહિમાવંત શુદ્ધાત્મભગવાનનો આજે જ અનુભવ કરો. જ્ઞાનના દિવસે (શ્રુતપંચમીએ) શરૂ કરેલું આ સમયસાર આજે ચારિત્રના દિવસે (કુંદપ્રભુની આચાર્યપદવીના દિવસે) પૂર્ણ થાય છે, એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી શરૂઆત થઈ તે આગળ વધતાં ચારિત્રદશા પ્રાપ્ત કરીને ઠેઠ કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચીને પૂરું થશે....બોલો....સમયસાર ભગવાનનો....જય....હો". આમ ગુરુદેવે પોતે કેવળજ્ઞાનના કોલકરાર સાથે સમયસારના જયકારપૂર્વક જ્યારે સમયસારની પૂર્ણતા કરી ત્યારે, સમસ્ત મુમુક્ષુ શ્રોતાજનોએ બહુ જ આનંદોલ્લાસથી એ જયકાર ઝીલી લીધો ને બીજી તરફ 'સદ્ધર્મ-પ્રભાવક દુંદુભી મંડળી'ના વાજિંત્રોએ મંગલનાદથી તેમાં સૂર પુરાવ્યો.

સમયસારના અગાધ મહિમાનો એ એક આશ્ચર્યકારી પ્રસંગ હતો.

પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ અને વિહાર

સોનગઢના એ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પછી સૌ પ્રથમ સં. ૨૦૦૫માં વીંછીયામાં પંચકલ્યાણક-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવાયો, અને એ નિમિત્તે ગુરુદેવે સૌરાષ્ટ્રમાં વિહાર કર્યો. ત્યારે ગુરુદેવ પગે ચાલીને વિહાર કરતાં બ્રહ્મચારી બાળકો તેમની સાથે રહેતા; રોજ પાંચ-સાત માઈલનો પ્રવાસ થતો. નાના ગામડામાં એ વખતે ગુરુદેવ સાથે આખો દિવસ જે આનંદ આવતો તેના મધુર સંભારણાં આજે ય આનંદ ઉપજાવે છે. એ વખતે ગુરુદેવ જે ગામડામાં પધારે ત્યાંના બધા ખેડૂતો પણ ઉત્સવ જેવું માનીને તે દિવસે સાંતી જોડવાનું બંધ રાખતા ને હોંસે હોંસે ગુરુદેવનું પ્રવચન સાંભળવા આવતા. આ વિહાર દરમિયાન ગુરુદેવ ઉમરાળા પધાર્યા ત્યારે જન્મભૂમિસ્થાનના ઉદ્ધાર માટેની યોજના અને ફંડની શરૂઆત થઈ. વીંછીયા જેવા નાના ગામમાં ભવ્ય પંચકલ્યાણક-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવાયો. એ મહોત્સવમા પ્રતિષ્ઠા માટે પધારેલા ૪૨ જિનબિંબો ઉપર ગુરુદેવે પાવનહસ્તે અંકન્યાસવિધાન કર્યું. અહા, એ જિનેન્દ્રોનો મેળો! ને એ પંચકલ્યાણકના ઉલ્લાસભર્યા દશ્યો! એ જમાનામાં ઈન્દ્રપ્રતિષ્ઠાના જુલૂસ હાથી ઉપર નહિ પણ ગાડામાં બેસીને નીકળતા.... છતાંય એ પ્રસંગો અદ્ભુત ને આહલાદકારી લાગતા. એ વખતે

ગુરુદેવના સુહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે કલકત્તા, ઈન્દોર, ભેલસા, કાનપુર, મલકાપુર, અજમેર વગેરે અનેક સ્થળેથી જિનબિંબો આવ્યા હતા. એ જ વર્ષે લાઠી શહેરમાં પણ શ્રુતપંચમીએ પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠાનો મહાન ઉત્સવ થયો. બીજા વર્ષે (સં. ૨૦૦૬માં) પણ રાજકોટના ભવ્ય જિનમંદિરમાં પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે ગુરુદેવે સૌરાષ્ટ્રમાં વિહાર કર્યો, ફાગણ માસમાં રાજકોટમાં મહાન પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવાયો, તેમાં એકંદર ૩૯ જિન-બિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઈ.

શત્રુંજય સિદ્ધિધામની યાત્રા

સૌરાષ્ટ્રના વિહારમાંથી પાછા ફરતાં સં. ૨૦૦૬ના પ્રથમ અષાડ સુદ ૪ ના દિવસે પૂ. ગુરુદેવે ૮૦૦ જેટલા યાત્રિકોના મહાન સંઘ સહિત શત્રુંજય-સિદ્ધિધામની અપૂર્વ ઉલ્લાસભરી (બીજી) યાત્રા કરી. પાંડવધામમાં અદ્‌ભુત ભક્તિ-પૂજન અને પ્રવચનો થયા.

"સદ્‌ગુરુ પ્રવચન પ્રસાદ"

સં. ૨૦૦૬ના ભાદરવા સુદ પાંચમથી આ દૈનિક પત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું; તે લગભગ છ વર્ષ ચાલુ રહ્યું. જિજ્ઞાસુઓને તે પ્રિય હતું પરંતુ શ્રી અમૃતલાલભાઈના સ્વર્ગવાસ બાદ તેનું પ્રકાશન બંધ થયું.

આફ્રિકા

ગુરુદેવનો પ્રભાવ ક્યાં ક્યાં ફેલાયેલો છે તે જોવા માટે આપણે હિન્દુસ્તાન બહાર પણ જરા નજર કરવી પડશે. ગુરુદેવના પ્રકાશકિરણો આફ્રિકા જેવા અંધારાદેશમાં પણ પહોંચી ગયા. જેમ જેમ ગુરુદેવના પ્રવચન-સાહિત્યદ્વારા પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમ ભારતભરમાંથી જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાતા ગયા, એટલું જ નહિ, મુખ્ય મુખ્ય બધા જ શહેરોમાં મુમુક્ષુ મંડળો સ્થપાતા ગયા, અને રંગુન તથા આફ્રિકામાં નૈરોબી, મોમ્બાસા વગેરે શહેરોમાં રહેનારા ગુજરાતી ભાઈઓ પણ સોનગઢ પ્રત્યે આકર્ષાયા. આફ્રિકામાં તો એકવાર આત્મ-ધર્મના ૪૦૦ જેટલા ગ્રાહકો થઈ ગયા હતા. આજે પણ આફ્રિકામાં ઉત્સાહી મુમુક્ષુમંડળ ચાલી રહ્યું છે; ભારતમાંથી જિનપ્રતિમા ત્યાં લઈ જઈને દર્શન-પૂજન-ભક્તિ કરે છે. તેમજ ત્યાંના મુમુક્ષુ ભાઈઓ અવારનવાર સોનગઢ આવીને સત્સંગનો લાભ લ્યે છે.

સીમંધરનાથની પ્રતિષ્ઠાના દશ વર્ષ

ભક્તજનોના હૃદયની ભાવનાથી વહાલા વિદેહીનાથ સં. ૧૯૯૭ માં સોનગઢ પધાર્યા; સીમંધરનાથની એ પ્રતિષ્ઠાને સં. ૨૦૦૭ માં દસવર્ષ પૂર્ણ થતાં ઉલ્લાસકારી અઠ્ઠાઈ-મહોત્સવ ઉજવાયો. સીમંધરનાથની પરમ ભક્તિથી સોનગઢનું વાતાવરણ ગાજી ઊઠ્યું. અહો ભગવાન! આપ સાધકોના સાથીદાર છો.... આપને હૃદયમાં રાખીને સાધકો સિદ્ધપદને નિર્વિઘ્નપણે

સાધી રહ્યા છે. ગુરુકહાન કહે છે કે 'સીમંધરનાથની ૐકારધ્વનિમાંથી ઝીલીને કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાન શ્રુત લઈ આવ્યા, અને તેની જ કંઇક પ્રસાદી અહીં પીરસાય છે.' પૂ. બેનશ્રી-બેનનેય એ વિદેહીનાથ પ્રત્યે જે ભક્તિ ઉલ્લસે છે, ને તેમની પ્રશાંત મુદ્રા દેખી દેખીને એમના હૃદયમાં જે આનંદોર્મિ જાગે છે તેનું વર્ણન કઈ રીતે થાય? વિદેહવાસી હે સીમંધરનાથ! આપ 'સુવર્ણધામમાં....અથવા તો ભક્તોના અંતરમાં' પધાર્યા પછી આ ભરતભૂમિના જિનેન્દ્રશાસનમાં અનેકાનેક મંગલવૃદ્ધિ થઈ છે.—આવા મહાન ભક્તિભાવો સાથે દશવર્ષીય મંગલોત્સવ ઘણા જ આનંદથી ઉજવાયો હતો. આ પ્રસંગે અજમેરની ભજનમંડળી પહેલી જ વાર સોનગઢ આવી હતી, તેના વિવિધ કાર્યક્રમોથી ઉત્સવમાં વિશેષ આનંદ આવ્યો હતો. 'કુંદકુંદ-શ્રાવિકાશાળા'નું ઉદ્ઘાટન પણ તે દરમિયાન (મહા વદ તેરસે) થયું હતું. અઠ્ઠાઈ-ઉત્સવના પ્રારંભમાં, એક ભક્તિદ્વારા સીમંધરનાથને સન્દેશ મોકલાવ્યો કે 'સ્વસ્તિ શ્રી વિદેહક્ષેત્રે બિરાજમાન હે સીમંધરનાથ! ભરતક્ષેત્રના આપના ભક્તોની વિનતિ સ્વીકારીને, વહેલા વહેલા વિહાર કરીને આપ સોનગઢ પધારો....ભારતના ભક્તો આપની વાટું જુએ છે....' એ ઉત્સવપ્રસંગે અનેક ધાર્મિકનાટકો, ધાર્મિક ફિલ્મ (તીર્થધામ સોનગઢની), વગેરે અવનવા કાર્યક્રમો હતા. ગુરુદેવના પ્રતાપે સુવર્ણધામમાં આવા આનંદોત્સવના અવનવા પ્રસંગો બન્યા જ કરે છે.

શ્રાવિકા-બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું ઉદ્‌ઘાટન

સં. ૨૦૦૭માં કલકત્તાના (લાડનૂવાળા) શેઠશ્રી વછરાજજી ગંગવાલ વગેરે સોનગઢ પહેલીવાર આવ્યા; અને ગુરુદેવના માત્ર ચાર દિવસના પરિચયથી, ને પૂ. બેનશ્રી-બેનનું જીવન દેખીને તેઓ એવા પ્રભાવિત થયા કે તરત જ જિનમંદિર પાસે વિશાળ જગ્યા ખરીદીને લગભગ સવાલાખ રૂ. ના ખર્ચે ભવ્ય આશ્રમનું નિર્માણ કર્યું. એ શ્રી 'ગોગીદેવી દિ. જૈન શ્રાવિકા-બ્રહ્મચર્યાશ્રમ'નું ઉદ્‌ઘાટન શેઠજીના હસ્તે સં. ૨૦૦૮ના માહ સુદ પાંચમે થયું. અહા, ગુરુદેવની મંગલ આશીષ્પૂર્વક થયેલ એ ઉદ્‌ઘાટનનો મહોત્સવ અતિ આનંદકારી હતો. એ દિવસે મહાવીરપ્રભુના પ્રતિમાજીને આખો દિવસ આશ્રમમાં પધરાવ્યા હતા. ગુરુદેવનું પ્રવચન પણ આશ્રમમાં થયું હતું. આજે આખો દિવસ ને રાત ભક્તિ-ઉલ્લાસ ને હર્ષનું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું હતું, ને પૂ. બેનશ્રીબેનની હિતકર છાયામાં ૧૬ જેટલા બ્ર. બહેનોએ આશ્રમમાં વાસ કર્યો હતો. પછી તો અનુક્રમે વધતા વધતા બ્ર. બહેનોની સંખ્યા ૪૦ જેટલી થવા આવી છે. આશ્રમનું વાતાવરણ અનેરું છે, ને આદર્શ મહાન છે.

જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ

સં. ૨૦૦૮ ના ફાગણ વદ બીજે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાથી શરૂ થયેલ આ

વિદ્યાર્થીગૃહમાં આજે ૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે ને વિદ્યાર્થીગૃહ પોતાનું સુંદર સ્વતંત્ર મકાન ધરાવે છે.

માનસ્તંભની તૈયારી અને ભવ્ય મહોત્સવ

હજી સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંય માનસ્તંભ ન હતો; માનસ્તંભ શું કહેવાય–એની ખબરેય ઘણાને ન હતી. દસેક વર્ષ પહેલાં સોનગઢમાં જિનમંદિર થયું ત્યારથી જ માનસ્તંભની ભાવના ભક્તોના મનમાં ઘોળાતી હતી; તે આ સાલમાં ફળીભૂત થઈ. તેને માટે અત્યંત ઉમળકાપૂર્વક થોડા જ વખતમાં સવા લાખ રૂા. જેટલું મોટું ફંડ થઈ ગયું. સૌરાષ્ટ્રને માટે આ તદ્દન નવીન હતું. એક બાજુ જયપુરમાં માનસ્તંભના આરસના સામાનનો ઓર્ડર દેવાયો ને બીજી તરફ સોનગઢમાં એના ચણતરની જોરદાર તૈયારીઓ થવા લાગી. જે દિવસે ને જે ટાઈમે ગુરુદેવે પરિવર્તન કરેલું,–૧૭ વર્ષ બાદ બરાબર તે જ દિવસે ને તે જ ટાઈમે પૂ. બેનશ્રીબેનના સુહસ્તે માનસ્તંભના પાયાની શરૂઆત થઈ. ને પછી વૈશાખ વદ સાતમના રોજ ગુરુરાજની મંગલ છાયામાં અત્યંત ઉલ્લાસભર્યા વાતાવરણ વચ્ચે પૂ. બેનશ્રીબેને તેમજ શેઠશ્રી નાનાલાલભાઈ વગેરેએ ઉત્સાહપૂર્વક માનસ્તંભનું શિલાન્યાસ કર્યું. માનસ્તંભની મોટી મોટી ત્રણ પીઠિકાઓનું સીમેન્ટનું ચણતરકામ સેંકડો ભક્ત ભાઈ–બહેનો હાથોહાથ ઉમંગથી કરતા. પ્રવચનમાં ગુરુદેવ રોજરોજ માનસ્તંભનો મહિમા સમજાવતા. આ જ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાય ઠેકાણે જિનમંદિરો તૈયાર થયા હતા ને પ્રતિષ્ઠા માટે ગુરુદેવના પધારવાની મુમુક્ષુઓ રાહ જોતા હતા. તો બીજી તરફ દેશભરમાંથી અનેક મોટા–નાના જિજ્ઞાસુઓ (ત્યાગીઓ તેમજ ગૃહસ્થો) સોનગઢ આવતા ને ગુરુદેવના પરિચયથી તેમજ સોનગઢના અધ્યાત્મ–વાતાવરણથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થઈને 'ધન્ય...ધન્ય' બોલી ઊઠતા. કોઈ કહેતું કે સોનગઢ તો વિદેહધામ જેવું લાગે છે, તો કોઈ કહે કે એ તો ધર્મપુરી છે.

જયપુર (મકરાના)થી છ વેગન ભરીને માનસ્તંભનો આરસનો સામાન આવ્યો. વચ્ચે બે વેગન ગૂમ થયેલા તે પણ ટાઈમિસર આવી પહોંચ્યા. છેલ્લા બે વેગન ૨૦૧૦ના ભાઈબીજને દિવસે આવ્યા. તેમાં બીજા સામાન ઉપરાંત માનસ્તંભના જિનબિંબો પણ હતા. આનંદપૂર્વક કારતક સુદ ત્રીજે જિનપ્રતિમાનો ગ્રામપ્રવેશ થયો; ને માનસ્તંભની પીઠિકાના આરસનો પહેલો પાષાણ આ દિવસે પૂ. બેનશ્રીબેનના હસ્તે ચણાયો. ભગવાનની બેઠકનું સ્થાપન માહ સુદ એકમે થયું ને બરાબર એ જ રાત્રે સ્વપ્નમાં ગુરુદેવે સીમંધરનાથના દિવ્ય દેદાર દેખ્યા. પછી તો એક પછી એક પથ્થર ઊંચે ઊંચે ચડતાં ચડતાં ૬૩ ફૂટ સુધી પહોંચી ગયા. (ગુરુદેવને એ વખતે ૬૩ મું વર્ષ ચાલતું હતું.)

—એમ કરતાં કરતાં ૨૦૦૯ નો ચૈત્રમાસ આવ્યો ને માનસ્તંભના મહોત્સવની મંગલ વધાઈ લાવ્યો. જેવી માનસ્તંભની અનેરી શોભા....એવો જ એની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ! ભક્તજનો તો માનસ્તંભની ને મહોત્સવની શોભા જોઈ જોઈને ધરાતા ન હતા. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ વખતે છ હજાર જેટલા મહેમાનો આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત આ સમય દરમિયાન શ્રવણબેલગોલમાં ભગવાન બાહુબલીના મહા મસ્તકાભિષેકનો પ્રસંગ હોવાથી ત્યાં જતાં-આવતાં હજારો યાત્રિકો સોનગઢ આવતા હતા ને યાત્રિકોથી સોનગઢ ભર્યું રહેતું. જૈનસમાજની ઘણીખરી આગેવાન વ્યક્તિઓ સોનગઢ આવી ગઈ હતી. માનસ્તંભના ઉત્સવની તો શી વાત? એ નેમપ્રભુના પંચકલ્યાણક, એ જન્મોત્સવ, એ જાન અને વૈરાગ્યપ્રસંગ, એ સહસ્રામ્રવનમાં દીક્ષા, નેમમુનિને આહાર દાનનો એ પ્રસંગ, ૩૨ પ્રતિમાઓ ઉપર ગુરુદેવના હસ્તે અંકન્યાસ, એ સમવસરણ ને એ ગીરનાર,—એ બધાય દૃશ્યો પછી, વિદેહીનાથ સીમંધર ભગવાન જ્યારે માનસ્તંભ ઉપર પધાર્યા ને પરમભક્તિથી ગુરુકહાને એમની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે ચારેકોર જયજયકાર ને આનંદનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું.—અને પછી થયો એ ગગનવિહારી માનસ્તંભનો મહાઅભિષેક. છેલ્લી રથયાત્રાની તો શી વાત! સૌરાષ્ટ્રમાં આ માનસ્તંભનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ અદ્‌ભુત ને અપૂર્વ હતો. એમાં ચારેકોરથી ભારતના હજારો ભક્તોએ ભાગ લીધો હતો. ઉત્સવમાં આવેલા અનેક ત્યાગીઓ પણ એ વખતે ગુરુદેવથી પ્રભાવિત થયા હતા. એ દિવસોમાં સુવર્ણધામની શોભા અદ્‌ભુત હતી. એક મોટી નગરી રચાઈ હતી—એનું નામ હતું 'વિદેહધામ'. ઉત્સવમાં આવનારા કહેતા કે ખરેખર, અમે વિદેહમાં આવ્યા હોઈએ એવું લાગે છે. પ્રતિષ્ઠા પછી મંચ બાંધેલ હોવાથી ગુરુદેવ સહિત અનેક ભક્તજનો અવારનવાર ઉપર જઈને માનસ્તંભની યાત્રા કરતા, ને ઉપર બેઠા બેઠા ભક્તિ-પૂજન કરતા; પૂ. બેનશ્રી-બેન કોઈ કોઈવાર તો આશ્ચર્યકારી ભક્તિ કરાવતા. એ બધ વના મીઠાં સંભારણાં આજેય આનંદ પમાડે છે. ગુરુદેવ જો કે હજી સુધી સૌરાષ્ટ્રની બહાર વિચર્યા ન હતા તો પણ આ ઉત્સવમાં એ સ્પષ્ટ દેખાયું કે ગુરુદેવ હવે માત્ર સોનગઢ કે સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પરંતુ ભારતભરના દિ. જૈનસમાજની એક મહાન વિભૂતિ છે. વૈશાખ સુદ દસમે જ્યારે માનસ્તંભ-પ્રતિષ્ઠાને એક મહિનો પૂરો થયો ત્યારે સાંજે આશ્રમમાં પૂ. બેનશ્રીબેને જે અચિંત્યભક્તિ કરાવી તે સોનગઢના ભક્તિના ઇતિહાસનાં અજોડ હતી. માનસ્તંભ ઉપર જવાનો મંચ જેઠ સુદ પાંચમ સુધી રહ્યો હતો, ને છેવટે જેઠ સુદ પાંચમે મહાન અભિષેક તથા પૂજન-ભક્તિ કરીને, અને ગુરુદેવે માનસ્તંભ ઉપર ખાસ ભક્તિ કરાવીને, પછી મંચ છોડી નાખતા, ખુલ્લા આકાશમાં માનસ્તંભની શોભા ગંધકુટી જેવી શોભતી હતી.

એક તરફ ગુરુદેવનો પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો ને બીજી તરફ પ્રવચનમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સ્પષ્ટતા વધુ ને વધુ ખીલતી ગઈ. શ્વેતાંબરમત ને દિગંબરમત વચ્ચે મુખ્ય સિદ્ધાંતભેદ

કર્યાં છે–તે ગુરુદેવે વધુ સ્પષ્ટ કર્યું. નિશ્ચય–વ્યવહાર કે ઉપાદાન–નિમિત્ત વગેરે અનેક બાબતોની સ્પષ્ટતા પણ વધુ ને વધુ ખીલવા લાગી ને વધુ ને વધુ જિજ્ઞાસુઓ તેનો લાભ લેવા લાગ્યા.

ઉમરાળા — જન્મભૂમિસ્થાન

પૂ. ગુરુદેવની જન્મભૂમિ ઉમરાળા સોનગઢથી માત્ર ૯ માઈલ દૂર છે. ત્યાંના જન્મધામવાળા જૂના ઘરને સ્થાને એવું જ નવું જન્મધામ બાંધવા માટે ૨૦૦૯ના વૈ. સુદ પૂનમે પૂ. બેનશ્રીબેનના હસ્તે શિલાન્યાસ થયું. ઉપરના ભાગમાં સીમંધરભગવાનની વેદિકા તથા નીચે જન્મધામમાં સ્વસ્તિક–સ્થાપન, અને બાજુમાં 'ઉજમબા–સ્વાધ્યાયગૃહ'ની રચના થઈ. પોષ વદ ત્રીજે તેનું ઉદ્‌ઘાટન થયું. એની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ઘણો ભવ્ય હતો.... ગુરુદેવનું જન્મધામ ભક્તોને માટે દર્શનીય બન્યું છે. ગુરુદેવ જ્યારે ઉમરાળા પધારે ત્યારે જન્મધામમાં ખાસ ભક્તિ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેરઠેર જિનેન્દ્રપ્રતિષ્ઠા : ને ગિરનારયાત્રા

૨૦૧૦ની સાલને આપણે 'જિનેન્દ્રપ્રતિષ્ઠાનું વર્ષ' કહી શકીએ. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેરઠેર તૈયાર થઈ ગયેલા દિ. જિનમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ગુરુદેવે સોનગઢથી પોષ વદ ત્રીજે મંગલ વિહાર કર્યો. ઉમરાળામાં જન્મધામ તથા સ્વાધ્યાયગૃહનું ઉદ્‌ઘાટન થયા બાદ તેમાં ગુરુદેવે સુહસ્તે સમયસારની સ્થાપના કરી. અનેક ગામ–શહેરોમાં થઈને માહ સુદ દસમે પૂ. ગુરુદેવ ગિરનારસિદ્ધિધામની યાત્રાએ પધાર્યા, ને ૧૧–૧૨ ના રોજ એક હજાર જેટલા યાત્રિકોના સંઘ સાથે ગિરનારસિદ્ધિધામની યાત્રા ઘણા જ ભક્તિભાવપૂર્વક કરી. ઠેરઠેર વૈરાગ્યભર્યા ઉદ્‌ગારોપૂર્વક ગુરુદેવે નેમનાથપ્રભુનું અને ગિરનારમાં વિચરેલા ધરસેનસ્વામી–કુંદકુંદસ્વામી વગેરે સંતોનું સ્મરણ કર્યું. પૂ. બેનશ્રીબેને ઠેરઠેર ભક્તિવડે અદ્‌ભુત વૈરાગ્યરસ રેલાવ્યો. ગુરુદેવને સંઘસહિત ગિરનારધામની આ બીજી યાત્રા હતી. આ યાત્રા પછી જુનાગઢ શહેરમાં જિનેન્દ્રદેવની મોટી રથયાત્રા નીકળી હતી – લોકો કહેતા કે આવી રથયાત્રા અમે જુનાગઢમાં કદી જોઈ નથી. ગુરુદેવ સાથે સૌરાષ્ટ્રના તીર્થોની યાત્રા તો થઈ, હવે ભારતના મહાનતીર્થો–સમ્મેદશિખર વગેરેની યાત્રા ગુરુદેવ સાથે થાય એવી ભાવના ઘણા ભક્તોના હૃદયમાં ઘૂંટાતી હતી.

ગિરનારસિદ્ધિધામની યાત્રા કરીને ગુરુદેવ પોરબંદર–મોરબી–વાંકાનેર પધાર્યા. એ ત્રણે ય શહેરોમાં નૂતન જિનમંદિરોમાં પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠાનો ભવ્ય મહોત્સવ ઉજવાયો. ત્યારબાદ વઢવાણશહેર, સુરેન્દ્રનગર, રાણપુર, બોટાદ અને ઉમરાળામાં પણ નૂતન જિનાલયમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાના ભવ્ય મહોત્સવો ઉજવાયા. ઉમરાળા એક તો ગુરુદેવનું જન્મધામ ને તેમાં વહાલા સીમંધરનાથની પધરામણી! એ પ્રસંગના ઉત્સવનું શું કહેવું? ગુરુદેવે રત્નોના

અર્ઘવડે પ્રભુને પોતાના આંગણે વધાવ્યા હતા. ને પુષ્પવૃષ્ટિ માટે વિમાન આવ્યું હતું. આમ માત્ર ૪ માસમાં આઠ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ થયા! સૌરાષ્ટ્ર આખું જિનેન્દ્રપ્રભાવથી ગાજી ઊઠયું. આવા મહાન કાર્યો કરીને ગુરુદેવ જ્યારે સોનગઢ પધાર્યા ત્યારે હાથી ઉપરથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને ભક્તોએ મહાન ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું.

સૌરાષ્ટ્રમાં વિહાર દરમ્યાન ગુરુદેવ જામનગર પણ પધાર્યા હતા. ત્યાં સૌરાષ્ટ્રના રાજપ્રમુખ શ્રી જામસાહેબે પોતાના બંગલે ગુરુદેવને નિમંત્રીને અધ્યાત્મઉપદેશ સાંભળ્યો હતો, સાચું આત્મિક સામ્રાજ્ય શું છે તે સાંભળીને રાજપ્રમુખશ્રી તથા મહારાણીશ્રી પ્રસન્ન થયા હતા ને આવા જ્ઞાનના પ્રચાર માટે રૂા. ૧૦૦૧ અર્પણ કર્યા હતા.

દિનોદિન ગુરુદેવનો લાભ લેવા સોનગઢ આવનારા યાત્રિકોની સંખ્યા વધતી ગઈ ને ભક્તિ–પૂજન માટે જિનમંદિર ટૂંકું પડવા લાગ્યું. ગુરુદેવની ૬૬મી જન્મજયંતી પ્રસંગે એ જિનમંદિરને વિસ્તૃત કરવાનો નિર્ણય જાહેર થયો. અત્યારસુધી સૌરાષ્ટ્રમાં તો અનેક જિનમંદિરો બંધાયા, હવે સૌરાષ્ટ્ર બહાર ગુજરાતના પાલેજમાં (જ્યાં ગુરુદેવ અનેક વર્ષો રહેલા ત્યાં) પણ દિ.જિનમંદિર બંધાયું. અને સં. ૨૦૧૨ના આસોમાં તો ગુજરાતથી પણ બહાર નીકળીને એ પ્રભાવ ભારતની મુંબઈનગરી સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં આસો સુદ દસમે એક ભવ્ય જિનાલયનું શિલાન્યાસ થયું. મુંબઈના ઝવેરી બજાર જેવા લત્તાની નજીક આ જિનમંદિર થયું.

બીજા જ મહિને એક બીજી વધામણી આવી. દિનદિન વૃદ્ધિગત થઈ રહેલા ગુરુદેવના પ્રભાવને લીધે ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓની અવરજવર સોનગઢમાં ખૂબ વધતી ચાલી, દર્શન પૂજન–ભક્તિ માટે જિનમંદિર નાનું પડવા લાગ્યું એટલે તેનું નવનિર્માણ કરવા માટે ૨૦૧૨ના કા. વદ પાંચમે શિલાન્યાસ થયું. ગુરુદેવના મંગળ હસ્તે સ્વસ્તિકવિધાન કરાવીને આનંદોલ્લાસપૂર્ક શિલાન્યાસ થયું. શિલાન્યાસ પછી થોડા જ વખતમાં ભક્તિનો ઉલ્લાસકારી પ્રસંગ બન્યો. જે વિશાળ જિનમંદિર બંધાઇ રહ્યું હતું તેની મોટી છત (કે જે છતના બીમના સળિયા મોટા પૂલ જેવા લાગે છે તે) ભરવાનું કાર્ય (કે જેમાં વચ્ચે અંતર પડયા વિના એક સાથે ભરવાનું હોય છે તે) અષાડ સુદ ૧૪ તથા ૧૫ ના રોજ સેંકડો ભક્તોએ હાથોહાથ કર્યું. એ ભક્તિના શ્રમયજ્ઞમાં પૂ. બેનશ્રીબેન સહિત સમસ્ત મંડળ ભાગ લેતું હતું. એ પ્રસંગની ભકિતના ઉમંગનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે કે એ કાર્ય ચાલ્યું તે બે દિવસો ગુરુદેવે પ્રવચનો બંધ રાખ્યા હતા. સીમેન્ટની ગરમીથી હાથની ચામડી ફાટી ન જાય તે માટે હાથમાં સૌ કપડાની થેલી બાંધતા. ભક્તિ ગાતાં ગાતાં સતત બે દિવસ એ મહાન પ્રસંગ ચાલ્યો, તે દશ્યો જોવાલાયક હતા; એ કાર્યની એટલી ધૂન હતી કે એ વખતે સૌરાષ્ટ્રભરમાં ધરતીકંપનો જે આંચકો લાગેલ

તેનો પણ ખ્યાલ ભક્તોને આવ્યો ન હતો. અને છત પૂરી ભરાઈ રહ્યા પછી એ છત ઉપર ઉભા ઉભા જે જયજયનાદથી ભકતોએ હર્ષ વ્યક્ત કર્યો છે તેના રણકાર આજેય હૃદયમાં ગૂંજે છે. જેમણે જેમણે એ વખતનું દશ્ય જોયું તે તો ભક્તિ દેખીને દિંગ થઈ ગયા હતા. આ જિનમંદિર માટેનું ફંડ પણ ઉત્સાહપૂર્વક વધ્યે જતું હતું—એક લાખ સુધી પહોંચવાની તૈયારી હતી.

ભાદરવાની બે વધામણી :

શિખરજીયાત્રાનો નિર્ણય અને ૧૪ બહેનોની બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા

અનેક વર્ષોથી ગુરુદેવ સાથે સમ્મેદશિખરજી જેવા શાશ્વત સિદ્ધિધામની યાત્રા કરવાની ભક્તજનોના હૃદયમાં જે ભાવના હતી તે પૂર્ણ કરવાની વધાઈ શ્રાવણ સુદ એકમે ભક્તિ પછી ગુરુદેવે સંભળાવી...ગુરુદેવે કહ્યું કે આગામી સાલ (૨૦૧૩) ફાગણ લગભગ સમ્મેદશિખરજીની જાત્રાએ પહોંચવું છે. અહા, એ વધામણી સાંભળતા સારાય મંડળમાં સર્વત્ર આનંદ છવાઈ ગયેલ....ગુરુદેવ સાથે જાશું ને તીર્થોને ભેટશું....એ સંદેશ સાંભળતાં ગામેગામના મુમુક્ષુઓએ ખુશાલી વ્યક્ત કરી. ભક્તોનાં હૃદય એ પ્રસંગ માટે થનગની રહ્યા...જે યાત્રાનો નિર્ણય સાંભળતાંય આનંદનું આવું મોજું ફરી વળ્યું તે યાત્રા કેવી આનંદકારી હશે !!

સં. ૨૦૧૨ના ભાદરવા સુદ પાંચમે એક સાથે ૧૪ કુમારિકા બહેનોએ બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા લીધી તે પ્રસંગ પણ ઘણો પ્રભાવશાળી હતો.

સવા લાખ રૂપિયાના ખર્ચે તૈયાર થયેલ ભવ્ય નૂતન જિનમંદિરમાં ઉપરના ભાગમાં નેમિનાથ ભગવાનની પુનઃ વેદીપ્રતિષ્ઠા ૨૦૧૩ ના કા. સુદ ૧૨ના રોજ થઇ; એ ઉત્સવ ઘણા હર્ષોલ્લાસથી ઉજવાયો...સીમંધરનાથ કેવા વહાલા? કે જેવા અંતરના જ્ઞાન વહાલા...એ વાણીથી કેમ કહેવાય?—ઇત્યાદિ પ્રકારે ભગવાનની અદ્‌ભુત ભક્તિ થતી. જિનમંદિરના શિખર ઉપર પધારીને ગુરુદેવે કળશ તથા ધ્વજને હાથ લગાડ્યો લગભગ ૭૫ ફૂટ ઊંચે જિનમંદિરનો ધર્મધ્વજ ફરકી રહ્યો છે. ઉત્સવ પછી ચાંદીની ગંધકૂટીવાળા નવીન રથમાં ભગવાનની જે રથયાત્રા નીકળી તેની શોભા ને તેનો ઉલ્લાસ અજોડ હતો. ભક્તોને કલકત્તાની રથયાત્રા યાદ આવતી. એ સોનગઢનું ઉન્નત જિનમંદિર જોઇને ભકતો કહેતા કે જેમ મૂડબિદ્રીમાં ત્રિભુવનતિલક ચૂડામણિ છે તેમ આપણું આ મંદિર 'સમ્યકત્વ શિખર ચૂડામણિ' છે.

સોનગઢના ઉત્સવ પછી તરત ગુરુદેવે મંગલતીર્થયાત્રા માટે વિહાર કર્યો. વચ્ચે પાલેજમાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ થયો. પાલેજના જિનમંદિરમાં ગુરુદેવે સ્વહસ્તે શ્રેયાંસનાથ, સીમંધરનાથ વગેરે ભગવંતોને ભાવથી બિરાજમાન કર્યા, ને પછી મુંબઈ-

નગરીમાં ૧૦–૧૫ હજાર માણસોની સભામાં પરમ સત્યની ઘોષણા કરીને સિદ્ધિધામની યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. અહા, અવનવા તીર્થોની અપૂર્વ યાત્રા! ગુરુદેવ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં એવા સ્વાગત થતા કે ત્યાંની જનતા આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠતી કે અમારી નગરીમાં આવું સ્વાગત કદી જોયું નથી. યાત્રાનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો "મંગલ તીર્થયાત્રા" પુસ્તકમાં છપાયેલું છે જે વાંચતાં મુમુક્ષુઓને એ યાત્રાનો ખરો ચિતાર ખ્યાલમાં આવે છે. આ યાત્રામાં ૫૦૦ ઉપરાંત યાત્રિકો (૮ મોટરબસો ને ૩૦ જેટલી મોટરો) સહિત ગુરુદેવે ઘણાય તીર્થોની યાત્રા કરી.

સોનગઢથી વલ્લભીપુર, બરવાળા, ખંભાત, વડવા, અગાસ, વડોદરા, પાલેજ, ભરૂચ અંકલેશ્વર, સજોદ, સુરત, ભીમડી, મુંબઈ, ગજપંથા, માંગીતુંગી, રાવલગાંવ–ઈલોરા, માલેગાંવ, ધૂલીઆ, બડવાણી....પાવાગીર–ઉન, ખંડવા, સનાવદ, સિદ્ધવરકૂટ, ઇન્દોર, ઉજ્જૈન મક્ષી–પાર્શ્વનાથ, સારંગપુર, બ્યાવરા, રાઘવગઢ, સોનકચ્છ, ભોપાલ, કુરાના, નરસિંહગઢ ગુના, બજરંગગઢ, કોલારસ, સેસઈ, શિવપુરી. ઝાંસી, થુબોનજી, ચંદેરી, દેવગઢ, બબીના, તાલહુબેટ, લલિતપુર સોનકચ્છ ગ્વાલિયર, ધોલપુર, આગ્રા, શૌરીપુર–બટેશ્વર, મથુરા, ફિરોઝાબાદ, મૈનપુર, કાનપુરી, લખનૌ, રત્નપુરી, અયોધ્યાપુરી, બનારસ (કાશી), ચંદ્રપુરી, સિંહપુરી, ડાલમીયાનગર, આરા, પટના, રાજગૃહી, કુંડલપુર–નાલંદા, પાવાપુરી, ગુણાવા, ગયા, સમ્મેદશિખરજી, ચંપાપુરી–મંદારગિરિ, ઋજુવાલિકાને તીરે, જમશેદપુર, ઝરીઆ, ધનબાદ, કલકત્તા, ખંડગિરિ–ઉદયગિરિ, ચોપરન, ડાલમીયાનગર, બનારસ, અલ્લાહાબાદ કાનપુર, ફુરાવલી, એટા, હસ્તિનાપુર, દિલ્હી, સહારનપુર, અલ્વર, આમેર, જયપુર, અલીગઢ–ટોંક, અજમેર, લાડનૂ, સુજાનગઢ, કૂચામન, કિસનગઢ, બ્યાવર, શિવગંજ, જાવાલ, આબુ, તારંગા, અમદાવાદ થઈને સોનગઢ પધાર્યા.

મધુવનમાં હજારો માણસોની સભામાં જે પ્રવચનધારા વહેતી એ અદ્ભુત હતી.... પં. બંશીધરજીએ ભાવભીનું ભાષણ કરીને હિંમતપૂર્વક ગદગદભાવથી સમાજમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું કે: અનંત ચોવીસીના તીર્થંકરો અને આચાર્યોએ સત્ય દિગંબર જૈનધર્મને અર્થાત મોક્ષમાર્ગને પ્રગટ કરનારો જે સંદેશ સંભળાવ્યો તે જ આ કાનજીસ્વામીની વાણીમાં આપણા સાંભળવામાં આવી રહ્યો છે. યાત્રા કરીને વૈ. વદ છઠ્ઠે ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા ત્યારે ભવ્ય સ્વાગત થયું ને છ માસથી સૂની પડેલી સુવર્ણપુરી ફરી ઝાકઝમાળ બની.

યાત્રા ઉત્સવની ખુશાલી નિમિત્તે સોનગઢમાં અષાડ માસની અષ્ટાહ્નિકામાં સિદ્ધચક્રવિધાન પૂજન ઘણા ઉત્સાહથી થયું. યાત્રાના છ હજાર ફૂટ લાંબા હાલતાચાલતા ચિત્ર (Film) દ્વારા એ તીર્થોને જ્યારે સોનગઢમાં જોઈએ છીએ ત્યારે યાત્રાનો આનંદ ફરી ફરી તાજો થાય છે.

લીંબડી શહેરમાં પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે ગુરુદેવે સૌરાષ્ટ્રમાં વિહાર કર્યો. આ દશકો જાણે 'વિહારનો દસકો' હોય એમ ઉપરાઉપરી વિહારના મંગલપ્રસંગો બનતા.

દક્ષિણદેશની મોટી યાત્રા અને મુંબઈનો મોટો મહોત્સવ

૨૦૧૫ ના પોષમાં ગુરુદેવ મુંબઈ પ્રતિષ્ઠા અને દક્ષિણદેશના તીર્થોની યાત્રા માટે પધાર્યા. આ તીર્થયાત્રામાં ધંધુકા, અમદાવાદ, પાલેજ, દાહોદ, બડવાની, નાશીક, ભીમડી થઈને મુંબઈ પધાર્યા. મુંબઈમાં મુંબાદેવીપ્લોટમાં પંચકલ્યાણકનો અત્યંત ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઊજવાયો. ત્યાં 'મહાવીરનગર'ની સુંદર રચના થયેલ હતી; ૨૫,૦૦૦ માણસો સમાય એવડો પ્રતિષ્ઠામંડપ હતો. મુંબઈ શહેરમાં ઉજવાયેલો આ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ મુંબઈના ઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ હતો. જિનમંદિર લગભગ ૪ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે બંધાયું છે. ઉત્સવમાં લગભગ બે લાખનું ખર્ચ ને અઢી લાખની ઉપજ થઈ હતી. એ મહોત્સવનાં દૃશ્યો નીહાળીને મુંબઈની જનતા મુગ્ધ બની હતી. પ્રવચનમાં ૧૫-૧૫ હજાર માણસો લાભ લેતા. માહ સુદ છઠ્ઠે જિનમંદિરમાં ભગવંતોની પ્રતિષ્ઠા કરીને માહ સુદ આઠમના રોજ ગુરુદેવે ૬૫૦ જેટલા યાત્રિકો (આઠ મોટરબસો ને ૪૦ જેટલી મોટરો) ના વિશાળ સંઘ સાથે યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું.

મુંબઈથી પુના, ફલ્ટન, જોગફોલ્સ, હૂમચ, કુંદાપુર–કુંદાદ્રિ, મુલબિદ્રિ કારકલ, વેણુર, હલેબીડ, શ્રવણબેલગોલા, મૈસુર, બેંગલોર, કાંજીવરમ્, પુંડીનગરી, મદ્રાસ, બાંદેવાસ પોન્નૂર, અકલંકબસ્તી કેરેન્ડે, નેલ્લુર, બેઝવાડા, હૈદ્રાબાદ, સોલાપુર, કુંથલગિરિ, ધારાશિવની ગુફાઓ, ઉસ્માનાબાદ ઈલોરા અજન્ટા, જલગાંવ, મલકાપુર, શિરપુર, બાસીમ, કારંજા, પરતવાડા (એલિચપુર), મુકતાગિરિ, અમરાવતી, ભાતકુલી, બજારગાંવ નાગપુર, ડોંગરગઢ બૈરાગઢ, રામટેક, સીવની, જબલપુર, મઢીયાજી, ભેડાઘાટ, પનાગર, દમોહ, કુંડલગિરિ–સિદ્ધક્ષેત્ર, શાહપુર, દ્રોણગિરિ સિદ્ધક્ષેત્ર, ખજરાહ, પપૌરાજી, ટીકમગઢ, અહારજી, લલિતપુર, દેવગઢ, ચંદેરી, બારાં, ચાંદખેડી, ઝાલરાપાટણ, કોટા,બુંદી, ભાનપુરા, નીમચ, ચિતોડ, ઉદયપુર, કેસરીઆજી (ધૂલેવ), ઈડર, સોનાસન, રામપુરા, ફત્તેપુર (જન્મોત્સવ), તલોદ, રખિયાલ, દહેગામ, કલોલ, અમદાવાદ, પોલારપુર, શિહોર, ભાવનગર ઘોઘા થઈને સોનગઢ પધાર્યા.

ગુરુદેવ જ્યાં જતાં ત્યાં હજારો માણસો ઉત્સુકતાથી સંઘને નીહાળતા. લોકો ગુજરાતી તો શું, હિન્દીભાષા પણ ન સમજે છતાં પ્રવચનમાં હજારો માણસો આવતા ને ગુરુદેવનો પ્રભાવ દેખીને પ્રસન્ન થતા. (કાનડી–તામિલ વગેરે ભાષામાં પ્રવચનનો થોડો ઘણો અનુવાદ પણ સંભળાવવામાં આવતો.) રોજરોજ નવાનવા તીર્થો ને નવા નવા મંદિરોના દર્શન કરતાં આનંદ થતો. બંને યાત્રાએથી ગુરુદેવને અને સાથેના યાત્રિકોને પણ

સીમંધરનાથના દર્શન
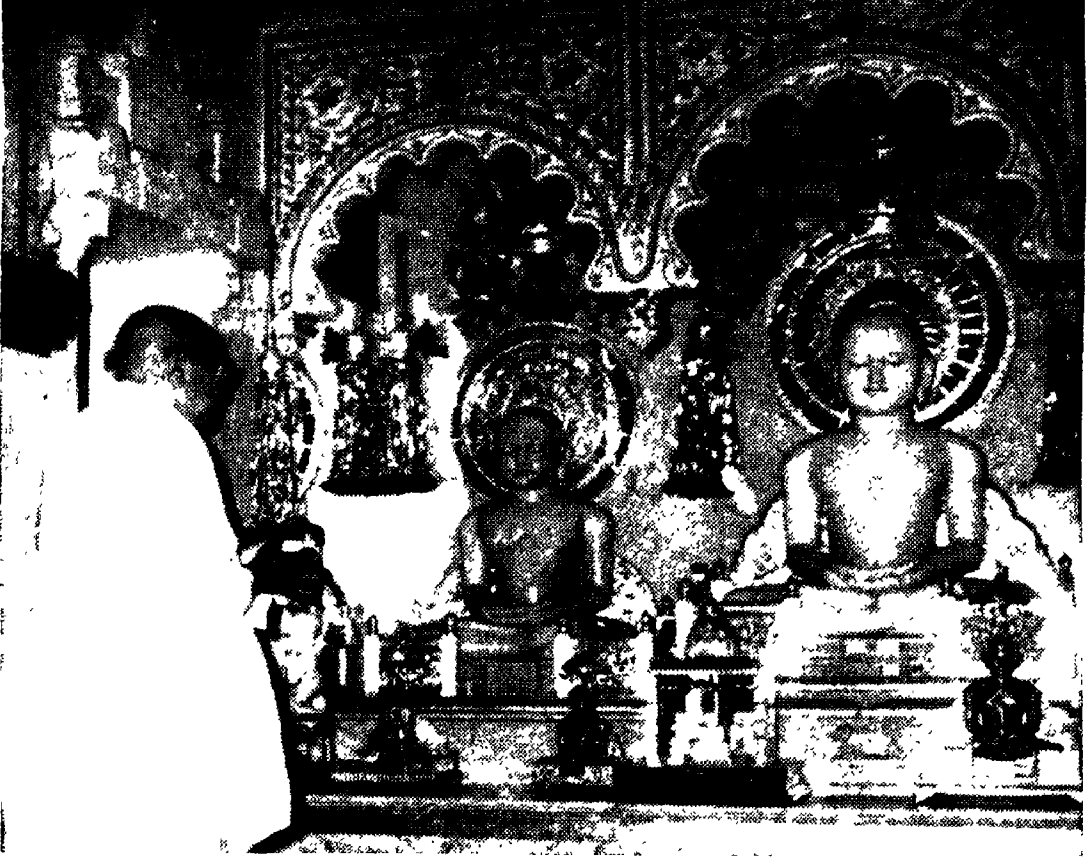
સુવર્ણધામ-સોનગઢમાં પૂ. શ્રી કહાનગુરુ દરરોજ ભાવભીનાં ચિત્તે વહાલા વિદેહીનાથ
સીમંધરપ્રભુજીના દર્શન કરે છે, દરરોજ બપોરે બેનશ્રી–બેન ભાવભીની
ભક્તિ કરે છે ત્યારે પણ ગુરુદેવ ઉપસ્થિત રહે છે. સીમંધરનાથ
સાથે જેમનું જીવન સંકળાયેલું છે એવા સંતો સીમંધરનાથની
છાયામાં ભરતભૂમિમાં નિતનિત ધર્મવૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે.

જેની મુદ્રા જોતાં આત્મસ્વરૂપ લખાય છે રે, જેની ભક્તિથી ચારિત્ર વિમલતા થાય...
એવા ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુજી અહો અમ આંગણે રે

જેની વાણી ઝીલી કુંદપ્રભુ શાસ્ત્રો રચ્યાં રે, જેની વાણીનો વળી સદ્‌ગુરુ પર ઉપકાર ...
એવા ત્રણ ભુવનના નાથ અહો અમ આંગણે રે

શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ (મુંબઈ)ના કેટલાક અગ્રગણ્ય ભાઇઓ....
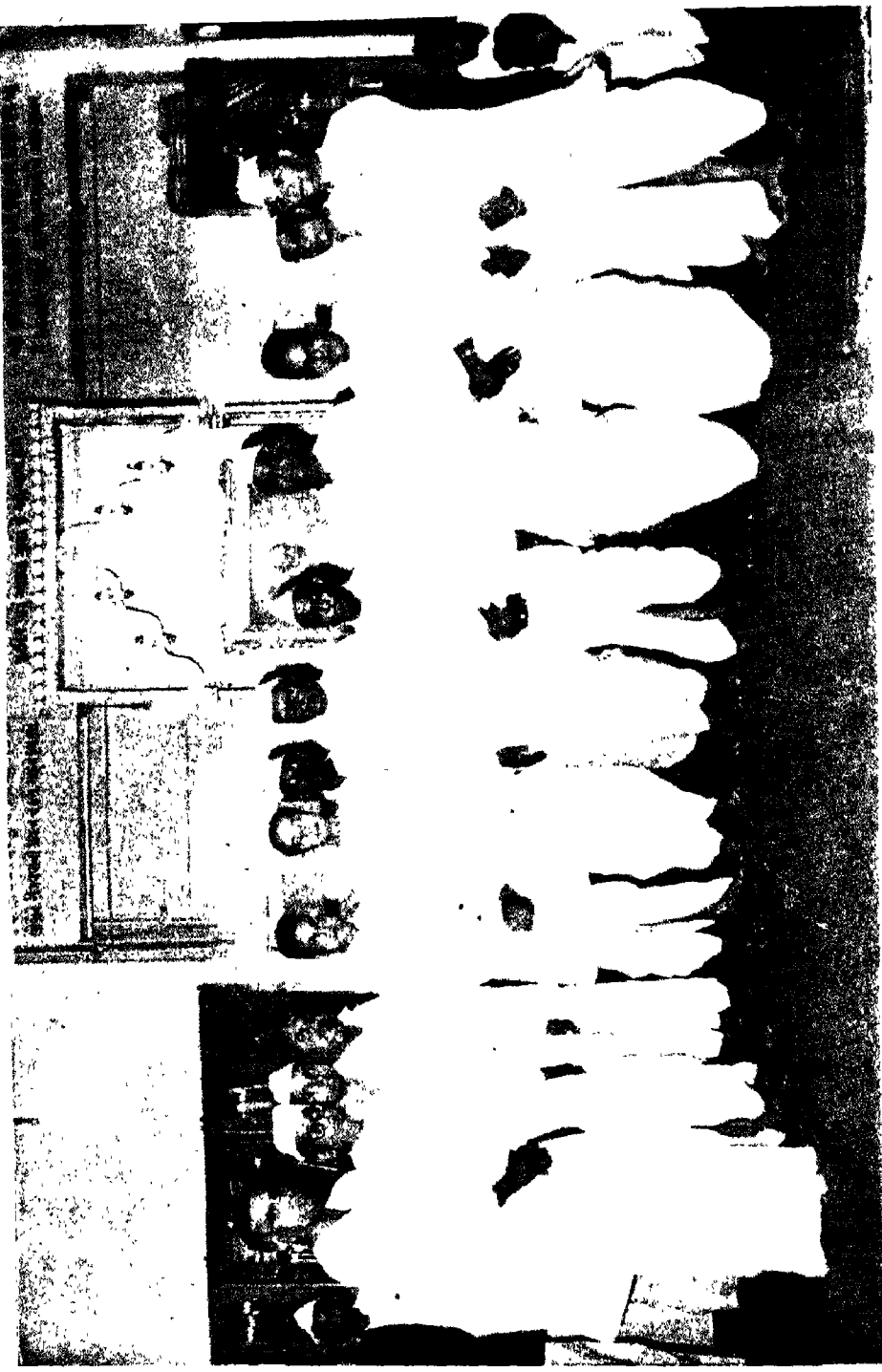
"અમારા ધન્યભાગ્ય છે કે અમારે આંગણે જિનેન્દ્રભગવંતોની પ્રતિષ્ઠા કરવા ગુરુરાજ પધાર્યા છે... ને એમની હીરકજયંતીનો મોંઘેરો મહોત્સવ ઉજવવાનો આનંદપ્રસંગ અમને પ્રાપ્ત થયો છે......એવી ઉર્મિથી મુંબઈ મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદી રહ્યું છે...
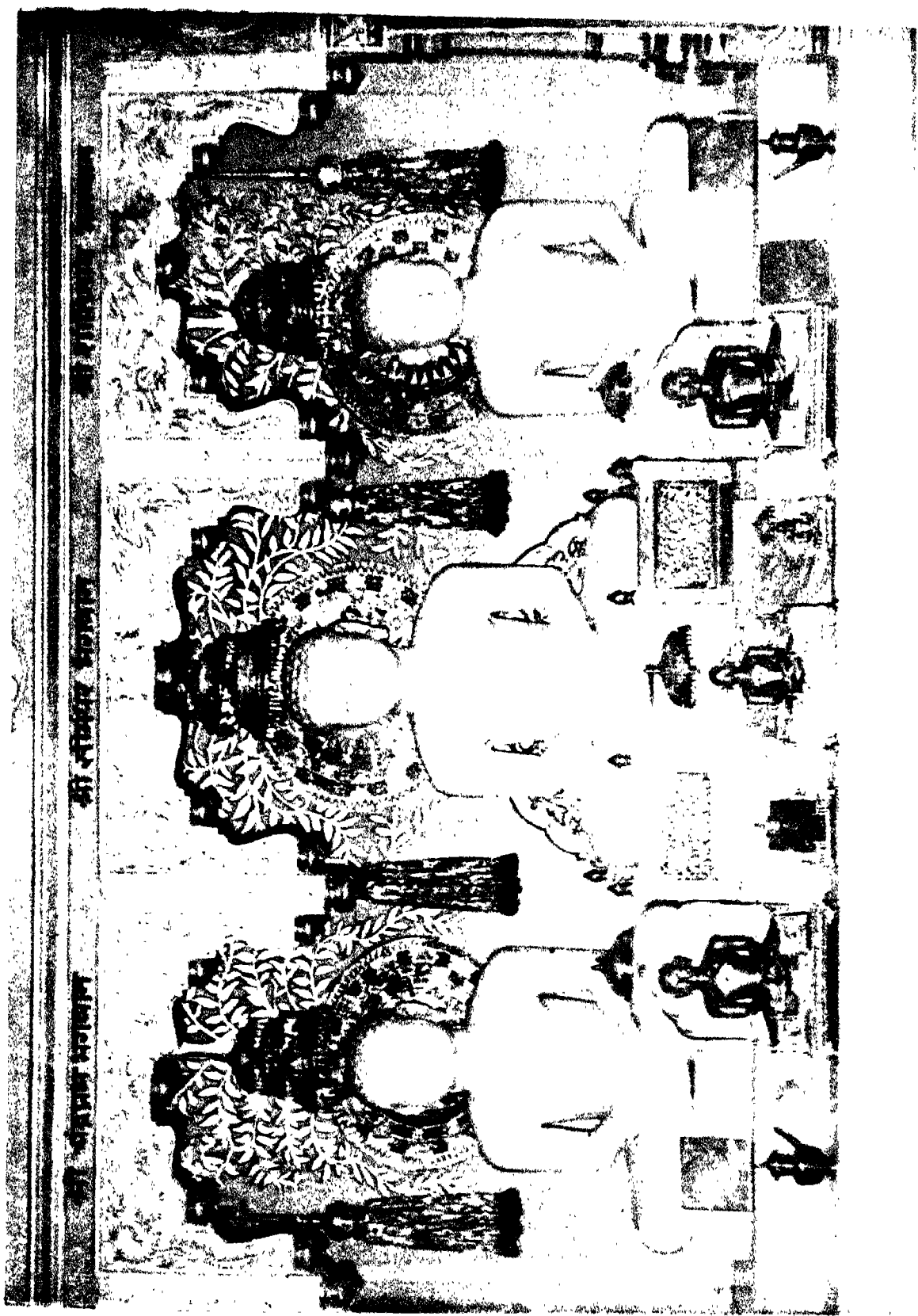
મુંબઈઃ મમ્માદેવી રોડ પર જિનમંદિરમાં બિરાજમાન જિનેન્દ્ર ભગવંતો

मंत्री

वित्त विभाग

મધ્યપ્રદેશ

ભોપાલ

—હમારે રાષ્ટ્રકી વિભૂતિ—

मुझे यह जानकर बड़ी प्रसन्नता है कि श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मंडल बम्बईके तत्त्वधानमें श्रद्धेय श्री कानजीस्वामीजीकी ७५ वी जन्म जयन्तीके हीरक जयन्ती महोत्सवके शुभ अवसर पर उन्हें अभिनन्दनग्रन्थ १३ मई १९६४ को समर्पित किया जारहा है।

श्री कानजीस्वामीजीका अभी पिछले वर्ष भोपाल पधारना हुआ था। भोपाल–जैन समाजकी ओरसे श्री स्वामीजीके उपदेश सुननेके लिये विशेष आयोजन किया गया था। उसमें भारतके आत्मसाधना एवं आत्मकल्याणमें रुचि रखने और उनके दर्शन-लाभ करनेका मुझे भी सुयोग मिला। श्री स्वामीजीके उपदेशका मूल सार यही है कि आत्माका वास्तविक स्वरूप समझो, जड़ चेतनकी अत्यन्त भिन्नताको जानकर तत्सम्बन्धी भूलोंको दूर करो और साक्षात् सत्समागम पूर्वक आत्यन्तिक प्रयत्नसे सम्यग्दर्शन और भेदविज्ञानकी प्राप्ति करो। श्री स्वामीजीके प्रवचन शास्त्रवत् एवं मार्गदर्शक हैं। ऐसे ही महात्मा हमारे राष्ट्रकी विभूति हैं।

मैं श्री स्वामीजीके हीरक जयन्तीके शुभ अवसर पर अपनी शुभकामनाएं प्रगट करता हुआ अभिनन्दन करता हूं।

शम्भूनाथ शुक्ल
(મધ્યપ્રદેશના નાણાંપ્રધાન)

અહા, ધનભાગ્ય–ધન્ય ઘડી....અમારે આંગણે ગુરુના હીરક ઉત્સવ ઉજવાય....

પૂ. ધર્મમાતાઓની શીતલ છાયામાં બ્ર. બહેનો
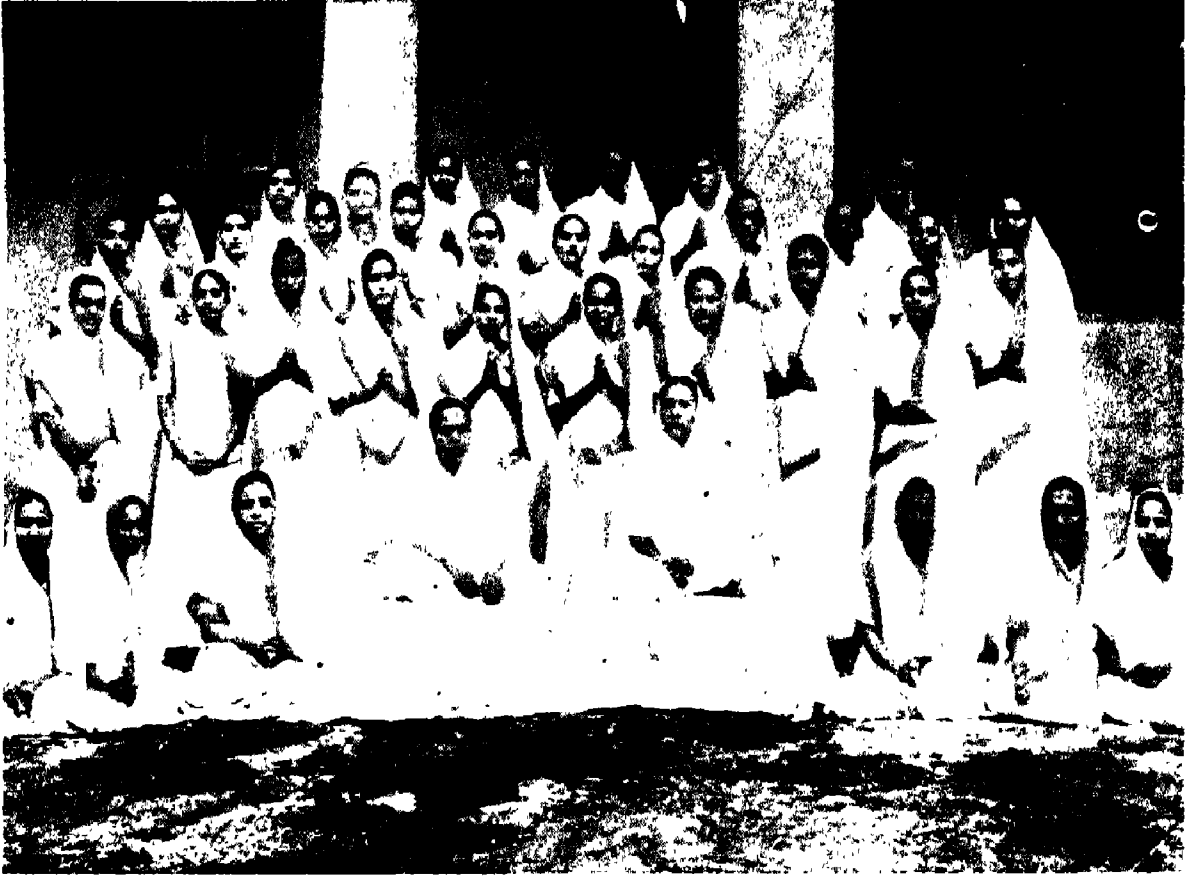
પૂ. ગુરુદેવના ચૈતન્યસન્મુખી અધ્યાત્મ ઉપદેશના પ્રભાવથી
અને પૂ. બેનશ્રી–બેનની શીતલ છાયાના પ્રતાપથી
જિજ્ઞાસુ બહેનોનું જીવન કેવા સન્માર્ગે
વળે છે તેનું ઉદાહરણ

卐

તીર્થોનું અને તીર્થમાં જાગેલી ઉત્તમ ભાવનાઓનું મધુર સંભારણું જીવનમાં મળ્યું. ફત્તેપુરમાં ગુરુદેવનો ૭૦મો જન્મોત્સવ અતીવ ઉત્સાહથી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની જનતાએ ઉજવ્યો. ભારતના મહાન તીર્થોની આવી ઉલ્લાસભરી મંગલયાત્રા થઈ તે બદલ પરમપૂજ્ય ગુરુદેવનો આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર છે. સંસારથી તરવા માટેનું તીર્થ તેઓ જ આપણને દર્શાવી રહ્યા છે. સમ્યક તીર્થની અપૂર્વ યાત્રા કરાવીને સિદ્ધિધામ તરફ લઈ જનાર ગુરુદેવના ચરણોમાં ભક્તોનું હૃદય ભક્તિથી નમી જાય છે.

ગુરુદેવનો પ્રભાવ હવે મધ્ય ભારતમાં પહોંચી ગયેલો; જ્યારે ગુરુદેવ ખેરાગઢ પધાર્યા ત્યારે ત્યાંના નૂતન દિ. જિનમંદિરમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ થયો ને બે બહેનોએ બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા લીધી. પહેલાં અહીં દિ. જૈનોના એક પણ ઘર ન હોવા છતાં નવું દિ. જૈનમંદિર થયું, ને વેદીપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પણ થયો.

અધ્યાત્મધામ સોનગઢની શીતલછાયામાં

યાત્રા કરીને ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા ને ગુરુદેવની છાયામાં, સોનગઢના શાંત-અધ્યાત્મવાતાવરણમાં મુમુક્ષુ ભક્તજનો આનંદથી આત્મિકભાવનામાં રત બન્યા....જાત્રામાંથી મળેલી સંતોના આદર્શ-જીવનની પ્રેરણા અંતરમાં વાગોળવા માંડયા. ગુરુદેવનું અંતર પણ અધ્યાત્મચિંતનમાં વિશેષ પરોવાયું. યાત્રાના મધુર સંભારણાં ગુરુદેવ ફરીફરીને યાદ કરતા ને તેમનું હૃદય તીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિભાવનાથી દ્રવી જતું. દક્ષિણયાત્રાની ખુશાલીમાં ૨૪ તીર્થંકરપૂજનવિધાન થયું હતું.

ગુરુદેવ સાથે ભારતના દેશદેશનો પ્રવાસ ખેડીને સોનગઢ આવ્યા પછી ત્યાંના શાંત-અધ્યાત્મવાતાવરણમાં મુમુક્ષુને જે મીઠાશ વેદાય છે, જે ચૈતન્યની નીકટતાના ભણકાર સંભળાય છે-તે અદ્ભુત છે. ગુરુદેવનો શીતળ વડલો દિનેદિને વધુ વિસ્તરતો જાય છે. આવા શીતળધામમાં, પૂ. બેનશ્રીબેનની મધુરી છાયામાં વસતા કુમારીકા બ્ર. બહેનો પ્રત્યે ધાર્મિક વાત્સલ્યનો પ્રમોદ આવતાં, આફ્રિકાથી એક જિજ્ઞાસુ ભાઈએ દરેક બહેનોને રૂા. ૧૦૧)-(૨૭ બહેનો માટે રૂા. ૨૭૨૭)-) ભેટ મોકલ્યા હતા. સાથે સંદેશ હતો કે "ધન્ય છે તે બહેનોના જીવનને....દરેક આત્માર્થી જીવે તે જીવનનો ધડો લેવા જેવું છે." આફ્રિકાના ઉત્સાહી ભાઈઓ તરફથી સં. ૨૦૧૬ના કા. સુદ ૮ ના રોજ બે પત્રો આવ્યા; એકમાં જામનગરમાં જિનમંદિર બંધાવવા માટે રૂા. ૬૫૦૦૦) મોકલવાનું જણાવ્યું હતું, ને બીજામાં રૂા. ૫૧૦૦૦)- મોકલવાનું જણાવ્યું હતું. જામનગરના જિન-મંદિર માટે અત્યંત અલ્પ સમયમાં દોઢ લાખ ઉપરાંત ફંડ થઈ ગયું હતું.

૨૦૧૬ના પોષમાસમાં ફરીને ગુરુદેવનો વિહાર સૌરાષ્ટ્રમાં વડીયા, જેતપુર ને ગોંડલના દિ. જિનમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે થયો. ત્રણે ગામમાં દિ. જિનમંદિરોમાં ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા-

મહોત્સવ ઊજવાયા. ફા. સુદ ૧૨ ના રોજ રાજકોટ–જિનમંદિરનો દસવર્ષીય ઉત્સવ ઉજવાયો.

ઉમરાળામાં જન્મોત્સવ (સં. ૨૦૧૬)

ગુરુદેવનો ૭૧મો જન્મોત્સવ જન્મનગરીમાં–ને જ્યાં જન્મ થયો તે જન્મધામમાં જ ઊજવાયો હતો.... ૭૦ વર્ષ પહેલાં જ્યાં માતા ઉજમબાએ કુંવર કહાનને લાડ લડાવ્યા –જમાડયા–રમાડયા, એ જ સ્થાનમાં આજે ભારતભરનાં ભક્તો ઉજમબાને યાદ કરી કરીને, ભક્તિથી ગુરુ કહાનને અભિનંદતા હતા. અહા, અદ્‌ભુત હતા એ ભક્તિનાં દશ્યો! ને અનેરા હતા એ ધર્મમાતાઓનાં વાત્સલ્ય!! 'માતા આશીર્વાદ આપે છે' એવું દશ્ય જ્યારે ભક્તિ દ્વારા વાત્સલ્યભાવથી દર્શાવ્યું–તે સર્વોત્તમ દશ્ય, એ પવિત્ર વાત્સલ્યનું ઝરણું–મુમુક્ષુજનો જીવનભર નહિ ભૂલે. માતા આશીર્વાદ આપે છે–બેટા, તું ધર્મનો રંગી થજે ને આત્માનો પ્રભાવી થજે. વૈશાખ સુદ બીજે જન્મવધાઇ લઇને ભારતના ભક્તો આવ્યા ને ઉજમબાના આંગણે ૫૦૦ શ્રીફળનો ને રૂપિયાનો ઢગલો થઈ ગયો. આજે ગુરુદેવ પણ ખુશખુશાલ હતા.... ગામ–પરગામના જેટલા બાળકો દર્શન કરવા આવે તે દરેકને પ્રેમથી સ્વહસ્તે જૈનબાળપોથી તથા આત્મસિદ્ધિ તેઓ આપતા, ને ગુરુદેવ પાસેથી એમના 'બેસતા વર્ષની બોણી' મળતાં સૌ આનંદિત થતા. જન્મધામમાં ભક્તિ પણ અદ્‌ભુત આનંદકારી થઇ હતી. ખરેખર ઉમરાળા આજે ફરીને ધન્ય બન્યું હતું.

વિદેહનાં સંભારણાં

ત્યારબાદ વૈશાખમાસના ઉત્સવ દરમિયાન સમવસરણમાં ભક્તિ વખતે, સીમંધરનાથ અને કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રત્યે પરમ ઉલ્લાસ–ભક્તિ–બહુમાન આવતાં ગુરુદેવે સમવસરણમાં બેઠા બેઠા પુસ્તકમાં લખ્યું કે–'ભરતથી મહાવિદેહની મૂળદેહે જાત્રા કરનાર શ્રી કુંદકુંદ આચાર્યનો જય હો, વિજય હો." તીર્થયાત્રાના કેવા ભાવો, ને વિદેહનાં કેવાં સ્મરણો એમના અંતરમાં ઉલ્લસે છે તે આ હસ્તાક્ષર દ્વારા દેખાઈ આવે છે.

નવીન મેઘવર્ષા

સં. ૨૦૧૬ના જેઠ વદ ત્રીજે ગુરુદેવની ડાબી આંખનો મોતિયો સફળ રીતે ઉતારવામાં આવ્યો હતો. અને એક અઠવાડિયે પાટો છૂટતાં ગુરુદેવ પહેલવહેલા જ્યારે સભામાં પાટ ઉપર આવીને બિરાજ્યા તે વખતના આનંદદાયી વાતાવરણની શી વાત!! અને પછી શ્રાવણ માસમાં ગુરુદેવે પ્રવચન શરૂ કરીને શ્રુતની મેઘવર્ષા ફરી શરૂ કરી ત્યારે તો શ્રુત-તરસ્યાં જિજ્ઞાસુ જીવોના હૈયાં એ નવીન અમૃતવર્ષા ઝીલીને આનંદવિભોર બનીને ખીલી ઊઠયા હતા. પૂ. બેનશ્રીબેને નવીન ભક્તિ કરાવી હતી; આખા મંડળમાં આનંદોલ્લાસનું વાતાવરણ હતું.

અધ્યાત્મની ધૂન ને મુનિદર્શનની ઊર્મિ

[૨૦૧૬ માં] શ્રાવણ સુદ પાંચમે એકવાર ગુરુદેવ બહાર ફરવા ગયેલ, ને ત્યાં ખુલ્લા મેદાનમાં બેઠાબેઠા એકાંતમાં એકલા ધૂન જમાવી. [પાસે કોઈક ભક્ત એ ધૂન સાંભળતું હતું એની ગુરુદેવને ખબર ન હતી, એ તો એની ધૂનમાં મસ્ત હતા.] મુખમાંથી શબ્દો નીકળતા હતા—

જ્યાં ચેતન ત્યાં સર્વગુણ કેવળી બોલે એમ
પ્રગટ અનુભવ આતમા નિર્મળ કરો સપ્રેમ....રે....

ચૈતન્યપ્રભુ ! પ્રભુતા તમારી ચૈતન્યધામમાં....
જિનવરપ્રભુ! પધાર્યા સમોસરણધામમાં....

—એ રટણમાં ને રટણમાં ગુરુદેવને મુનિદર્શનની એવી ઊર્મિ સ્ફુરી કે અરે, અત્યારે અહીં કોઈક મુનિરાજના દર્શન થાય તો કેવું સારું ! કોઈક ચારણૠદ્ધિધારક પરમ દિગંબર મુનિરાજના અત્યારે દર્શન થાય, કુંદકુંદસ્વામી જેવા કોઈ મુનિરાજ કયાંકથી આકાશમાર્ગે અહીં આવી ચડે ને નીચે પધારીને દર્શન આપે–તો કેવું ધનભાગ્ય !!

—આ પ્રકારે ઘણીવાર ગુરુદેવ એકાંતમાં બેઠાબેઠા, કોઈવાર સ્વાધ્યાયમંદિરના ચોકમાં ઝાડની છાયામાં અધ્યાત્મ–ચિંતનમાં મશગુલ બની જતા હોય છે....એ વખતનું એમની મુદ્રાનું દૃશ્ય ખૂબ જ અધ્યાત્મપ્રેરક હોય છે.

"સુવર્ણ સન્દેશ"–સાપ્તાહિક

૨૦૧૬ના આસો વદ અમાસે આ સાપ્તાહિક શરુ થયું, તેના દ્વારા જિજ્ઞાસુઓને સોનગઢના તાજા સમાચાર નિયમિત મળ્યા કરતા; ને સર્વ જિજ્ઞાસુઓમાં તે ખૂબ પ્રિય હતું. સં. ૨૦૧૮ ના ચૈત્ર માસ સુધી તેનું પ્રકાશન ચાલ્યું.

૨૦૧૭ ના પોષમાં કોંગ્રેસ મહાસભાનું અધિવેશન ભાવનગર મુકામે થયેલ, ત્યાં આવેલા અનેક નેતાઓ, કાર્યકરો ને પ્રેક્ષકો મોટી સંખ્યામાં સોનગઢ પણ આવ્યા હતા. અધિવેશનના ભરચક કાર્યક્રમમાંથી પણ સમય મેળવીને ઢેબરભાઈ જેવા આગેવાન (ભૂતપૂર્વ કોંગ્રેસપ્રમુખ) પણ સોનગઢ આવીને ગુરુદેવ સાથે એક કલાક તત્ત્વચર્ચા કરી હતી. ઢેબરભાઈ ગુરુદેવ પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે ને અવારનવાર સોનગઢ આવીને (તેમજ બીજે જ્યાં અવકાશ મળે ત્યાં) તેઓ ગુરુદેવના સત્સંગનો લાભ લ્યે છે.

૨૦૧૭ માં યાત્રા ને પ્રતિષ્ઠા

સં. ૨૦૧૭ માં ફરી પાછો વિહાર આવ્યો...જો કે વારંવાર વિહાર સોનગઢવાસી ભક્તોને વિરહદાતા લાગે....પરંતુ ભારતમાં પ્રસરતા ગુરુદેવના પ્રભાવનાના વેગને કોણ

રોકી શકે ? જામનગરમાં પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા, સાવરકુંડલામાં વેદીપ્રતિષ્ઠા અને ગિરનાર સિદ્ધિધામની યાત્રા—આવા મંગળપ્રસંગો નિમિત્તે પોષ માસમાં ગુરુદેવે વિહાર કર્યો.

જામનગરમાં લગભગ બે લાખના ખર્ચે તૈયાર થયેલ ભવ્ય જિનમંદિરમાં પંચ-કલ્યાણકપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ માહમાસમાં ઘણા જ ઉલ્લાસથી ઊજવાયો. સૌરાષ્ટ્રનો આ મહોત્સવ અતીવ પ્રભાવશાળી હતો. દિલ્હી, જયપુર, કલકત્તા વગેરે અનેક સ્થળો ઉપરાંત આફ્રિકા વસતા કેટલાય જિજ્ઞાસુઓ પણ ખાસ આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા; એટલું જ નહિ, આ મંદિર બાંધનાર કોન્ટ્રાકટર ભાઈશ્રી અગરસિંહજી દરબારે ભક્તિપૂર્વક રૂ. ૫૦,૦૦૧—ની ઉછામણી લઈને મંદિર ઉપર કળશ ચડાવ્યો હતો. બી.એ. ભણેલા એક કુમારિકાબહેને આ પ્રસંગે બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

જામનગરના પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ પછી ગુરુદેવ ગિરનારની યાત્રાએ પધાર્યા. ગુરુદેવ સાથે યાત્રાસંઘમાં ૧૨૦૦ જેટલા યાત્રિકો હતા, ને અદ્‌ભુત ઉત્સાહપૂર્વક યાત્રા થઈ હતી. ગુરુદેવે સંઘસહિત ગિરનારની આ ત્રીજી યાત્રા કરી. ગુરુદેવ સાથે ફરીફરીને એ વૈરાગ્ય-ધામો—એ નેમ–રાજુલની સાધનાના સ્થળો, એ મોક્ષનાં ધામ ને સંતોનાં રહેઠાણ જોતાં ભક્તોને ઘણો જ આનંદ થતો, ને હૃદયમાં સંતોના ચૈતન્યજીવનની અનેરી પ્રેરણા મળતી. અહા, ચૈતન્યસાધનાનું એ જીવન!! ને એ સાધનાની આ ભૂમિ!—આત્મસાધક સંતો સાથે એની યાત્રા—એ જીવનનો કિંમતી અવસર છે. સૌરાષ્ટ્રની ધરામાં આવું મહાન–મહિમાવંત તીર્થ છે એનું ખરું ગૌરવ તો ગુરુદેવ સાથેની યાત્રા વખતે જ સમજાયું. ગિરનારના ધામ ઉપર બેઠાબેઠા ગુરુદેવના મુખથી વૈરાગ્યની વાણી સાંભળતા હોઈએ કે કોઈ અધ્યાત્મની ચર્ચા ચાલતી હોય, કે કોઈ ટૂંકની ટોચે બેઠાબેઠા ભક્તિપૂજન કરતા હોઈએ—કે મૌન બેઠા હોઈએ, અગર આનંદથી ગાતાં ગાતાં સંતો સાથે પર્વત ચડતા કે ઊતરતા હોઈએ—એ બધાય પ્રસંગો મુમુક્ષુજીવનમાં જ્ઞાન–વૈરાગ્ય ને ભક્તિનું અમીભર્યું સીંચન કરતા હોય છે.—ખરેખર એ જીવનની સોનેરી ઘડી છે.

—અને એ સિદ્ધિધામની યાત્રા પછી તરત બીજે જ મહિને સાવરકુંડલામાં નૂતન દિ. જિનમંદિરમાં જિનેન્દ્રદેવની વેદીપ્રતિષ્ઠાનો ભવ્ય મહોત્સવ ઉજવાયો. ને પછી ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા......

પ્રભાવના, પ્રચાર, ભક્તિ ને સંતની છાયામાં જીવનઘડતર

ગુરુદેવના સાક્ષાત્ સમાગમનો તો દરવર્ષે હજારો જિજ્ઞાસુઓ લાભ લે છે, તે ઉપરાંત સાહિત્યદ્વારા ને ટેપરેકોર્ડિંગ–પ્રવચન દ્વારા ગામેગામના અનેક જિજ્ઞાસુઓ લાભ લઈને પોતાની જિજ્ઞાસા પોષે છે ને સોનગઢ પ્રત્યે આકર્ષાય છે. દૂરદૂરના જિજ્ઞાસુઓનું આગમન દિનેદિને વધતું જાય છે.

સોનગઢમાં સ્થિરતાના કાળ દરમિયાન નિત નવાનવા ભક્તિના ઉત્સવપ્રસંગો ઊજવાતા હોય છે. ગુરુદેવ પણ એવા પ્રસંગોમાં ઉપસ્થિત રહે છે. કોઈવાર ચોવીસ તીર્થંકરવિધાન તો કોઈવાર સહસ્રમંડલ વિધાન, કોઈવાર વીસવિહરમાન તીર્થંકર વિધાન, કોઈવાર અઢીદ્વિપવિધાન કે ત્રિલોકમંડલવિધાન, તો કોઈ વાર સિદ્ધચક્રવિધાન કે પંચપરમેષ્ઠી વિધાન, કોઈવાર જિનેન્દ્રપ્રભુના મહાઅભિષેક તો કોઈવાર રથયાત્રા, કોઈવાર મુનિવરોની અવનવી ભક્તિ તો કોઈવાર જિનવાણીમાતાની સેવાના વિધવિધ પ્રસંગો–આમ દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની સેવનામાં અનુરક્ત મુમુક્ષુનું ચિત્ત સંસારની અનેકવિધ અટપટી માયાજાળોને ભૂલી જાય છે; સંતચરણમાં ચૈતન્યને સાધવાની ધૂનમાં અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગો પ્રત્યે તેનું વિશેષ લક્ષ જતું નથી, મુમુક્ષુનું આવું સુંદર જીવનઘડતર ગુરુદેવની છાયામાં થાય છે. ખરેખર, ગુરુદેવની છાયામાં જીવન એ એક અનેરું જીવન છે.

સં. ૨૦૧૮ માગશર માસમાં ગુરુદેવની જમણી આંખનો મોતિયો સફળતાપૂર્વક ઊતર્યો; પૂરતા આરામ બાદ અઢી મહિને જ્યારે ફરીને ગુરુદેવના પ્રવચનનો શરૂ થયા ત્યારે ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓએ આનંદિત થઈને સન્દેશા દ્વારા ખુશાલી વ્યક્ત કરી હતી; અને આ પ્રસંગે દીપચંદજી શેઠિયા વગેરે મુમુક્ષુઓ તરફથી ખુશાલી સાથે જ્ઞાનપ્રચાર વગેરે માટે કૂલ રૂા. ૨૫,૦૦૦–જેટલી રકમો જાહેર કરવામાં આવી હતી. ભક્તિ વગેરે પ્રસંગોથી આજનો દિવસ મોટા હર્ષોત્સવરૂપે ઊજવાયો હતો.

માનસ્તંભનો મહાઅભિષેક

સં. ૨૦૧૯ ના ચૈત્ર માસમાં માનસ્તંભના મહાન પ્રતિષ્ઠામહોત્સવની દસમી વર્ષગાંઠ હતી, તે નિમિત્તે મંચ બાંધીને માનસ્તંભના દસવર્ષીયમહાઅભિષેકનું ભવ્ય આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ઉત્સવના એ દિવસો યાદગાર બની રહ્યા છે. બાર વર્ષે થતા બાહુબલીનાથના મહામસ્તકાભિષેક જેવો આ અભિષેક શોભતો હતો, ને આ રીતે દરેક દસવર્ષે (કે પાંચ વર્ષે) આવો અભિષેક થાય–એમ ભક્તો ભાવના ભાવતા હતા. ગુરુદેવે ભક્તિ–ભાવથી સીમંધરનાથના અભિષેકનો મંગલ પ્રારંભ કર્યો હતો.... માનસ્તભ મહોત્સવનાં મધુર સંભારણાં એ વખતે તાજા થતાં હતાં. હજારો યાત્રિકો હોંસેહોંસે મંચદ્વારા ઉપર જઈને માનસ્તંભની આનંદકારી યાત્રા કરતા, ને ભક્તિભાવથી પૂજન કરતા. ગુરુદેવ પણ ઘણીવાર મંચ ઉપર જઈને સીમંધરનાથ પાસે બેસતા, ને વિધવિધ ભાવનાઓ સાથે ભક્તિ ગવડાવતા. કોઈ કોઈવાર પૂ. બેનશ્રીબેન ઉપર જઈને અદ્‌ભુત ભક્તિ તથા પૂજન કરાવતા.

ચૈત્ર સુદ ૧૩ નો પવિત્ર દિવસ પણ વિશેષ આનંદોલ્લાસથી ઊજવાયો હતો. માનવસ્તંભના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની ફિલ્મદ્વારા એ વખતના પાવન પ્રસંગો ફરીફરીને નીહાળતાં સૌને ઘણો હર્ષ થતો હતો.

ત્યારબાદ તુરત મુંબઈ–દાદરમાં શેઠશ્રી નવનીતલાલભાઈ ઝવેરીના હસ્તે જિન-મંદિરનું (જેમાં સમવસરણની પણ રચના છે તેનું) શિલાન્યાસ થયું. આ પ્રસંગે મુંબઈના મુમુક્ષુઓને ઘણો જ આનંદ હતો. આ જ અરસામાં જોરાવરનગર તથા દેહગામમાં પણ દિ. જિનમંદિરના શિલાન્યાસ થયા. આ વર્ષે ગુરુદેવનો વૈશાખ સુદ બીજનો (૭૩મો) જન્મોત્સવ રાજકોટ શહેરમાં ઉત્સાહથી ઉજવાયો હતો. અનેક શહેરના જૈનસમાજ હવે સોનગઢની –ગુરુદેવની–ઉપદેશશૈલીને અનુસરવા લાગ્યા છે, ગુરુદેવની અધ્યાત્મરસઝરતી ઉપદેશશૈલી પાસે બીજા ઉપદેશ તેમને નીરસ જેવા લાગે છે. એટલે પર્યુષણ જેવા વિશેષ તહેવારોમાં સોનગઢથી કોઈ ભાઈને વાંચન માટે બોલાવે છે. આ પ્રકારની માગણી અનેક ગામોથી આવતી જાય છે. સોનગઢની અધ્યાત્મ શૈલીથી સૌ પ્રભાવિત થાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાત ને મધ્યપ્રદેશમાં વિહાર; લાઠી શહેરમાં જન્મોત્સવ; ભોપાલ શહેરમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

સં. ૨૦૧૯ માં ફાગણ માસમાં ફરીને ગુરુદેવનો મંગલવિહાર સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશમાં થયો. તે દરમિયાન લાઠી શહેરમાં ગુરુદેવનો ૭૪ મો જન્મોત્સવ અતિ ઉત્સાહપૂર્વક ઊજવાયો લાઠીમાં આ જન્મોત્સવ વખતે ગુરુદેવના સ્વાગતજુલૂસમાં ચાલતાં ચાલતાં મુંબઈના પ્રમુખશ્રી અને મંત્રી વગેરે સાથે આગામી જન્મોત્સવ (હીરક મહોત્સવ) મુંબઈમાં ઉજવાય તે વખતના ઉલ્લાસની વાતચીત થઈ તથા તે પ્રસંગે અભિનંદનગ્રંથ બહાર પાડવાની આ લેખકની ભાવના તેમની પાસે રજુ કરી....એ મહાન કાર્ય મુંબઈના ઉત્સાહી મંડળથી જ થઈ શકે તેમ હતું; આ બધી વાતચીતથી તે જન્મોત્સવના સરઘસમાં જ આ હીરકજયંતી–અભિનંદનગ્રંથના પાયા રોપાયા. લાઠીમાં એ જન્મોત્સવ બહુ ઉત્સાહથી ઉજવાયો હતો, જિનમંદિરના નવા શિખરની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ પણ સાથેજ હતો.

ત્યારબાદ વૈશાખમાં જોરાવરનગરમાં (રૂા ૬૫,૦૦૦–ના ખર્ચે તૈયાર થયેલા) નવા દિ. જિનમંદિરમાં પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠાનો ભવ્ય મહોત્સવ થયો. જોરાવરનગર જેવા નાના ગામમાં પણ આવો મોટો મહોત્સવ ગુરુદેવના પ્રતાપથી ઊજવાયો, એ મહોત્સવ આનંદ-કારી હતો. દેહગામ (ગુજરાત)માં પણ રૂા. ૫૫,૦૦૦ ના ખર્ચે સુંદર જિનમંદિર બંધાયું અને વૈશાખ વદમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ ગુરુદેવની છાયામાં ઊજવાયો ગુજરાતની જનતાએ આ ઉત્સવમાં ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. આ ઉત્સવને ગુજરાતની જનતાનો ઉત્સવ કહી શકાય. આસપાસના ગામોથી પાંચ હજાર ભાઈ–બહેનો આવ્યા હતા ને મોટા ધાર્મિક મેળા જેવું વાતાવરણ હતું. નાની–મોટી ઉછામણી દ્વારા રૂા. ૮૫૦૦૦ જેટલી આવક થઈ હતી. દેહગામના ઇતિહાસમાં આવો મહોત્સવ આ પહેલવહેલો જ હતો. અહીંથી ગુરુદેવ અમદાવાદ પધારેલા ત્યારે ત્યાં પણ દિ. જિનમંદિરનું શિલાન્યાસ થયું હતું....મુમુક્ષુઓને આ પ્રસંગે ઘણો આનંદ હતો.

અમદાવાદથી દાહોદ થઈને ગુરુદેવ ભોપાલશહેર પધાર્યા....ત્યાં અધ્યાત્મ–સંમેલન થયું જેમાં દસહજાર માણસો હતા. નૂતન સ્વાધ્યાય ભવન તથા જિનભવનમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ ભવ્ય હતો. મધ્યપ્રદેશની જનતા ગુરુદેવનો અધ્યાત્મસન્દેશ ખૂબ ઉત્સુકતાથી સાંભળતી હતી. જેઠ સુદ પાંચમે શાંતિનાથ ભગવાનની ભવ્ય રથયાત્રામાં ભગવાનના સારથિ તરીકે ગુરુદેવ રથમાં બેઠા હતા. અહીંથી ગુરુદેવ ભેલસા (વિદર્ભ) પધારેલા ત્યાં પણ તેમના હસ્તે સ્વાધ્યાય ભવનનું શિલાન્યાસ થયું. પછી ઇન્દોર પધાર્યા. ઇન્દોરનો જૈનસમાજ પહેલેથી જ ગુરુદેવ પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે; હજારોની સંખ્યામાં જિજ્ઞાસુઓએ લાભ લીધો ને તિલકનગર સોસાયટીમાં ગુરુદેવની ઉપસ્થિતિમાં જનમંદિરનું શિલાન્યાસ થયું. ત્યાંથી ગુરુદેવ ઉજ્જૈન પધારતાં મુમુક્ષુ મંડળના સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્‌ઘાટન તેમ જ તેના ઉપરના ભાગમાં જિનાલયનું શિલાન્યાસ થયું. આમ ૨૦૨૦ માં મધ્ય પ્રદેશનો ભાવશાળી પ્રવાસ કરીને તેમ જ પ્રસિદ્ધવરકૂટ વગેરે તીર્થોની ફરીને યાત્રા કરીને ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા....

આઠ કુમારિકા બહેનો

૨૦૧૯ ના ભાદરવા માસમાં ૨૨ વર્ષની આસપાસના આઠ કુમારિકા બહેનોની બ્રહ્મચર્ય-પ્રતિજ્ઞાનો ભવ્ય પ્રસંગ બન્યો હતો. આવો સામૂહિક બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞાનો આ ત્રીજો અવસર હતો. આઠ બહેનોમાંથી ત્રણ બહેનો તો બી. એ. સુધી ભણેલ હતી. નાનાં નાનાં બાળકોને પણ ગુરુદેવનો ઉપદેશ કેવો પ્રિય લાગે છે ને સંતોના ચરણમાં અધ્યાત્મજીવન કેવું ગમે છે તેનાં આ ઉદાહરણ છે.

ભાદરવા વદ પાંચમે ગોગીદેવી આશ્રમ અંતર્ગત શ્રી મનફૂલા–સ્વાધ્યાય ભવનના ઉદ્‌ઘાટનનો પ્રસંગ પણ ઘણા હર્ષોલ્લાસથી ઉજવાયો હતો. ગુરુદેવે કરેલી સમ્મેદશિખર વગેરે મંગલતીર્થોની મહાન યાત્રાના આનંદકારી સ્મરણોથી ને તીર્થમહિમાથી ભરેલું પુસ્તક દીવાળીપ્રસંગે પ્રકાશિત થયું. તીર્થયાત્રા સંબંધી સાહિત્યમાં આ પુસ્તક અનેરી ભાત પાડે છે.

ફરી ફરીને યાત્રા...પુનઃ પુનઃ પ્રતિષ્ઠા...

મધ્ય પ્રદેશના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યાને છ માસ થયા ત્યાં તો ફરીને મોટો પ્રભાવશાળી પ્રવાસ આવ્યો—એમાં સૌરાષ્ટ્ર ને ગુજરાત તથા દક્ષિણ દેશના મહાનતીર્થો–બાહુબલી, મૂડબિદ્રી, કુન્દાદ્રિ અને પોન્નૂર વગેરેની યાત્રા થઈ. આ યાત્રા દ્વારા ગુરુદેવ પોન્નૂરના અસાધારણ મહિમાને ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ યાત્રામાં ગુરુદેવનો આનંદોલ્લાસ અપૂર્વ હતો. કુંદકુંદસ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિનો પાર ન હતો. હજાર જેટલા યાત્રિકોએ ઘણાં ઉત્સાહથી યાત્રા કરી હતી. ને દક્ષિણદેશનો જૈનસમાજ તો અતીવ પ્રભાવિત થયો હતો. પોન્નૂર યાત્રામાં આસપાસના લગભગ પાંચ હજાર માણસો આવ્યા હતા, ને પોન્નૂર

પાસે તો મોટો મેળો ભરાયો હતો. કુંદકુંદસ્વામીના અજોડ મહિમાને ગુરુદેવ ભક્તિપૂર્વક પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે.

પોન્નૂરની યાત્રા બાદ ગુરુદેવ રાજકોટ પધાર્યા ત્યાં સમવસરણમંદિર અને માન-સ્તંભમંદિરનું શિલાન્યાસ ઘણા ઉમંગભર્યા વાતાવરણમાં થયું. પછી રખિયાલમાં જિન-મંદિરનો વેદીપ્રતિષ્ઠામહોત્સવ પણ કોઈ અનેરા ઉત્સાહથી ઉજવાયો. ગુરુદેવથી ગુજરાતની જનતા ખૂબ પ્રભાવિત થઈ. બોટાદમાં પણ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ઉજવાયો. આમ પગલે પગલે જિનેન્દ્રશાસનની પ્રભાવના કરતા કરતા, ઠેરઠેર ભગવંતોને સ્થાપતા સ્થાપતા ને જિનેન્દ્રોનો અધ્યાત્મસંદેશ ગામેગામ પહોંચાડતા પહોંચાડતા ગુરુદેવ મુંબઈ પધાર્યા છે, મુંબઈમાં ગુરુદેવના હીરકમહોત્સવની ને જિનેન્દ્રદેવના પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની આનંદકારી ભવ્ય તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.... ભારતના હજારો ભક્તોના હૈયાં હીરકજયંતી પ્રસંગે ગુરુદેવને અભિનંદી રહ્યા છે. આપણે પણ એ અભિનંદનમાં સાથ પૂરાવીને ગુરુદેવને અભિવંદના કરીએ...

એકવીસમી સદીના ૨૦૧૦ થી ૨૦૨૦ સુધીના દસકાને આપણે “યાત્રાના અને પ્રતિષ્ઠાના દસકા” તરીકે ગણાવી શકીએ. જેમાં ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઉજવાઈ રહી છે એવા આ દસકા દરમિયાન નવ વખત વિહાર, બે વખત બાહુબલી- પોન્નૂર વગેરે દક્ષિણના તીર્થો તથા મધ્યભારતના તીર્થોની યાત્રા, એકવાર સમ્મેદશિખર અને ઉત્તર ભારતના તીર્થોની યાત્રા, બે વાર ગિરનારયાત્રા, એકવાર ભોપાલ તરફ, ત્રણવાર મુંબઈ, સાત (આઠ) વાર પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠા અને ૧૭ વાર વેદીપ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ તથા કેટલાય ઠેકાણે દિ. જિનમંદિરોના શિલાન્યાસ થયા. લાખો જીવોએ ભારતની આ મહાન વિભૂતિના દર્શન કર્યા તથા અધ્યાત્મસન્દેશ સાંભળ્યો. ગુરુદેવનું જીવન ધર્મપ્રભાવનાના પ્રસંગોથી કેવું ભરપૂર છે–તેનો આપણને આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. જો કે સંતોના અંતરંગ અધ્યાત્મ-જીવનનો ખ્યાલ માત્ર બાહ્ય પ્રસંગો ઉપરથી તો ન જ આવી શકે....છતાં વિચારક એટલું તો સ્પષ્ટ જાણી શકે કે એમની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં અધ્યાતમની પ્રધાનતા સતત જળવાયેલી હોય છે, બધી પ્રવૃત્તિઓમાં–તે તે પ્રવૃત્તિ કરતાં ચૈતન્યની મહત્તા સદાય વર્ત્યા જ કરે છે. ચૈતન્ય તરફનું એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું જોર એમના જીવનમાં સતત વર્તી રહ્યું છે.–એમના જીવન-પરિચય દ્વારા એ ચૈતન્યની મહત્તા જ આપણે સમજવાની છે, એ ચૈતન્ય તરફના જોરની પ્રેરણા આપણે એમના જીવનમાંથી મેળવવાની છે.

ચૈતન્યપ્રેરક જેમનું જીવન છે એવા ગુરુદેવને
અત્યંત ભક્તિપૂર્વક ચૈતન્યપ્રાપ્તિ અર્થે નમસ્કાર હો.

☆
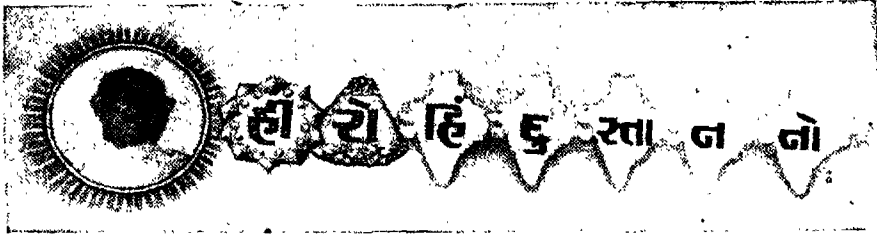
(રાગ : એક અદ્ભુત વાણીયો)

સ્વાનુભૂતિથી ઝળકે છે, નિજ ચૈતન્ય તેજે ચમકે છે,
દેખાડે છે સંત, — એ છે હીરો હિંદુસ્તાનનો........
આ ભાનુ ભારતદેશનો....

'સુવર્ણ'માં એ જડીયો છે, ભારતમાં એ ઝળકયો છે,
જિનમાર્ગનો પ્રકાશક છે, એ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....

જ્યાં સીમંધર – સંસ્કાર છે, જ્યાં વીર પ્રભુની હાક છે,
જ્યાં કુંદપ્રભુના તેજ છે, એ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....

'સપ્ત' તત્ત્વનો જાણુ છે, 'પંચ' પરમેષ્ઠીનો દાસ છે,
જગતથી ઉદાસ છે, એ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....

જેના આતમતેજ અપાર છે, કોહીનૂર ઝંખવાય છે,
મોહ અંધારા ભાગે છે, આ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....

શ્રુતના દરિયા મથી મથી, જે સમ્યક્ રત્નો કાઢે છે,
અમૃત પાન કરાવે છે, આ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....

હીરકઉત્સવ શોભતો, ત્યાં વાગે મંગલ નોબતો,
મુમુક્ષુ હૈડે દીપતો, આ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....

શ્રદ્ધાનાં જ્યાં નૂર છે, શ્રુતતરંગ ભરપૂર છે,
'હીરો' કહે જયવંત છે, આ હીરલો હિન્દુસ્તાનનો....
આ ભાનુ ભારતદેશનો....
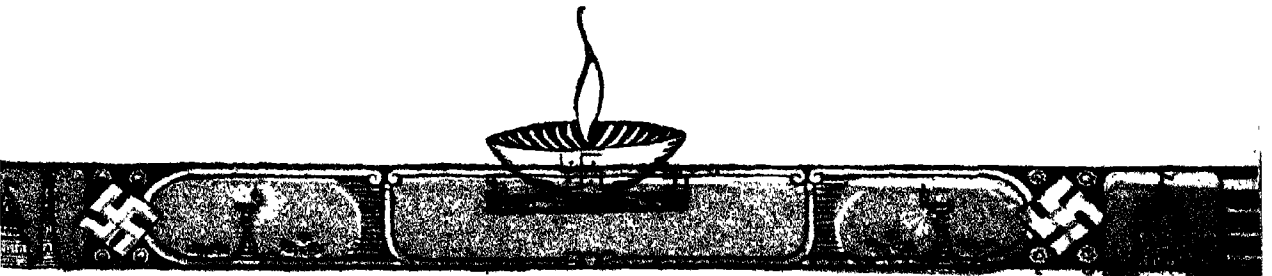
ધર્મમાતા પૂ. બેનશ્રી-બેન

[સંક્ષિપ્ત પરિચય]

☆

પરમ પૂ. ગુરુદેવના પ્રભાવથી જિનશાસનની જે મહાન પ્રભાવના થઈ છે તેનો પરિચય આપણને આ અભિનંદન-ગ્રંથમાં મળશે. પૂ. ગુરુદેવ દ્વારા થઈ રહેલી આ મહાન શાસનપ્રભાવનામાં પૂ. બેનશ્રી-બેનનો (પૂ. ચંપાબેન અને પૂ. શાન્તાબેન-એ બંને પવિત્ર બહેનોનો) પણ સૌથી મહાન ફાળો છે, પોતાના પવિત્ર જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન જીવન દ્વારા તેઓશ્રીએ જિનશાસનની અને ગુરુદેવની શોભા વધારી છે. અનેક મુમુક્ષુ જીવો ઉપર તેમનો પણ અચિંત્ય ઉપકાર છે. તેમના જીવનનો અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં આપ્યો છે. (બ્ર. હરિલાલ જૈન)

પૂજ્ય બેનશ્રી **ચંપાબેન**નો જન્મ સં. ૧૯૭૦ના શ્રાવણ વદી બીજે વઢવાણ શહેરમાં થયો....પિતાશ્રીનું નામ જેઠાલાલભાઈ ને માતુશ્રીનું નામ તેજબા. તે વખતે એ બાળકીના તેજની તેજબાને ખબર ન હતી કે 'આ બાળકી માત્ર મારી પુત્રી તરીકે જ નહિ પરંતુ ભારતના હજારો ભક્ત-બાળકોની ધર્મમાતા થવા માટે અવતરેલી છે.'

કેટલોક વખત તેઓ કરાંચીમાં રહ્યા....ત્યારબાદ ૧૯૮૬ની સાલમાં માત્ર ૧૬ વર્ષની વયે તેઓ પૂ ગુરુદેવના પહેલવહેલા પરિચયમાં (વઢવાણ તથા ભાવનગર મુકામે) આવ્યા.... ને પૂજ્ય ગુરુદેવની આત્મસ્પર્શી વાણી સાંભળતાં જ એ વૈરાગી આત્માના સંસ્કારો ઝણઝણી ઊઠયા. પૂ. ગુરુદેવની વાણીમાં આત્માના આનંદ સ્વભાવની અદ્‌ભુત મહિમાભરેલી વાત સાંભળતાં તેમને એમ થતું કે 'અહો ! આવો સ્વભાવ મારે પ્રાપ્ત કરવો જ છે'.... અને.......એ દૃઢનિશ્ચયી આત્માએ, આત્મમંથનની સતત ધૂન જગાવીને અલ્પકાળમાં જ પોતાના મનોરથ પૂરા કર્યા. માત્ર ૧૯ વર્ષની વયમાં અપૂર્વ આત્મદશા પ્રાપ્ત કરી....

પૂજ્ય બેન **શાંતાબેન**નો જન્મ સં. ૧૯૬૭ના ફાગણ સુદ અગીઆરસે ઢસા-ઢોલરવા ગામે થયો. પિતાજી મણીલાલભાઈ ને માતાજી દીવાળીબા. સં. ૧૯૮૩થી તેઓ પૂ. ગુરુદેવના પરિચયમાં (લાઠી મુકામે) આવ્યા. આત્માની પ્રાપ્તિ માટે એ વૈરાગી આત્મા રાતદિન ઝંખતો હતો.......

સં. ૧૯૮૯માં પરમપૂજ્ય ગુરુદેવના ચાતુર્માસ વખતે રાજકોટમાં જ્યારે બેનશ્રી ચંપાબેન આવ્યા ને અમુક વાતચીત થઈ...ત્યારે આધ્યાત્મિક ઝવેરી ગુરુદેવે એ ચૈતન્ય-રત્નના તેજ પારખી લીધાં....ને શાંતાબેનને ભલામણ કરી કે તમારે આ બેનનો પરિચય કરવા જેવો છે.

બસ, એક તો સંસ્કારી આત્માની તૈયારી ને વળી ગુરુદેવની આજ્ઞા !—પછી શું કહેવાનું હોય !! શાંતાબેને મહાન આત્મ-અર્પણુતાપૂર્વક પૂ. ચંપાબેનનો પરિચય કર્યો.... પૂ. ચંપાબેને હૃદયના ઊંડા ઊંડા ભાવો ખોલ્યા ને આત્મિક ઉલ્લાસ આપી આપીને છેવટે તેમને 'આપ સમાન બનાવ્યા.'....એ રીતે આત્મપ્રાપ્તિ માટે ઝુરતા એ આત્માએ પણ આત્મપ્રાપ્તિ કરી લીધી.

બસ ! બંને સાધક સખીઓનું મિલન થયું....પૂ. ગુરુદેવની છાયામાં બંને બહેનો એકબીજાના જીવનમાં એવા ગુંથાઈ ગયા—જાણે કે શ્રદ્ધા અને શાંતિનું મિલન થયું !.... જાણે કે વૈરાગ્ય અને ભક્તિનું મિલન થયું.... જાણે કે આનંદ અને જ્ઞાનનું મિલન થયું ! મોક્ષમાર્ગે સંચરવા માટે એકબીજાના સાથીદાર મળ્યા.

એ ૮૯ની સાલથી આજસુધી બંને બેનો ભેગાં જ છે....એમની એકરસતા દેખીને જ્યારે કોઈ પૂછે છે કે ' આપ બંને સગી બહેનો છો ! '—ત્યારે ગંભીરતાથી મોઢું મલકાવીને તેઓ કહે છે કે " ના....સગી બહેનો કરતાંય વિશેષ છીએ...."....અને ખરેખર એમ જ છે. એમના દેહ ભલે બે દેખાય છે પણ બે દેહ વચ્ચે આત્મા તો જાણે એક જ હોય !–એવી એમના હૃદયની એકતા છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવને આ બંને બેનો પ્રત્યે પુત્રીવત્ અપાર વાત્સલ્ય છે....અને આ બંને બહેનોના રોમેરોમમાં પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે અપાર ઉપકારની ભક્તિ ભરેલી છે. પૂ. ગુરુદેવના આત્મસ્પર્શી અધ્યાત્મોપદેશને યથાર્થપણે આત્મામાં ઝીલીને, પવિત્ર જ્ઞાનથી અને વૈરાગ્યથી, વિનયથી અને અર્પણુતાથી, ભક્તિથી અને પ્રભાવનાથી, સર્વ પ્રકારે તેઓએ પૂ. ગુરુદેવની અને જિનશાસનની શોભા વધારી છે. પૂ. ગુરુદેવ કહે છે કે આ કાળે આવા બેનો પાકચા છે તે મંડળની બેનુંના મહાભાગ્ય છે. જેનાં ભાગ્ય હશે તે તેમનો લાભ લેશે. એમનું પવિત્ર જ્ઞાન, એમનો વૈરાગ્ય, એમનો અનુભવ, એમની અર્પણુતા, એમના સંસ્કારો,–બધું લોકોને સમજવું કઠણુ પડે તેમ છે.
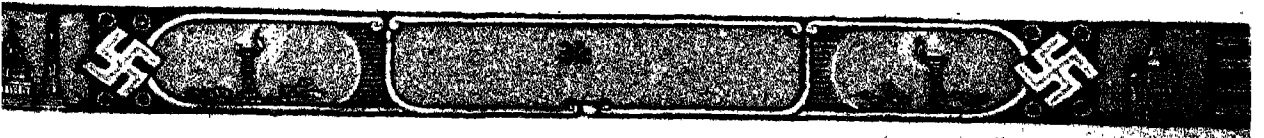
સં. ૧૯૯૧માં પૂ. ગુરુદેવે પ્રગટરૂપે જ્યારે સંપ્રદાયનું પરિવર્તન કર્યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચારેકોર ખળભળાટ મચી ગયો ત્યારે આ બંને બહેનોએ જે અજોડ હિંમત, શાંતિ ને અર્પણતા બતાવી છે તેની કથની આજેય ભક્તોના હૈયામાં ભક્તિના, અર્પણતાના ને આત્માર્થના રોમાંચ જગાડે છે. ત્યાર પછી સં. ૧૯૯૩ થી માંડીને આજ સુધી તો ઘણાય અદ્‌ભુત પાવન પ્રસંગો બન્યા છે, પરંતુ એનું વર્ણન અહીં થઈ શકે તેમ નથી. ધર્મરંગથી રંગાયેલું આ બંને બહેનોનું જીવન તો પ્રત્યક્ષ જોનાર મુમુક્ષુને જ ખ્યાલમાં આવી શકે.

હવે તો, પૂ. ગુરુદેવના મહાન પ્રભાવથી હજારો જીવો ભક્તિપૂર્વક ગુરુદેવના પાવન ઉપદેશને અનુસરી રહ્યા છે, ગામે ગામ જિનમંદિરો ને મુમુક્ષુ મંડળો સ્થપાઈ ચુકયા છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પણ દિને દિને વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. ગામે ગામના મુમુક્ષુ મંડળો પોતાનું સંચાલન પૂ. બેનશ્રી-બેનની સલાહ-સૂચનાનુસાર કરી રહ્યા છે, તેઓશ્રીની આજ્ઞા બધા ભક્તજનો પ્રમોદપૂર્વક શિરોધાર્ય કરે છે. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ કે યાત્રા-મહોત્સવ જેવા વિશેષ પ્રભાવનાના કાર્યો તેઓ કેવી કુશળતાથી ને ભક્તિથી શોભાવે છે-તે તો એ પ્રસંગો નજરે જોનારને ખ્યાલમાં આવે છે. દેવ-ગુરુ-ધર્મની ભક્તિમાં તો વર્તમાનયુગમાં તેમની 'અતૃતીયતા' છે.

સોનગઢના શ્રાવિકા-બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં પૂજ્ય બંને માતાઓ રહે છે, તેઓ જ આશ્રમનાં અધ્યક્ષ છે; અને પૂ. ગુરુદેવના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા અનેક મુમુક્ષુ બહેનો, પોતાના ગામ અને કુટુંબને છોડીને, આત્મહિતની ભાવનાથી તેઓશ્રીની શીતળ હૂંફમાં પોતાનું જીવન વીતાવે છે; ને તેઓશ્રી અત્યંત વાત્સલ્યપૂર્વક જ્ઞાન-વૈરાગ્યના સીંચન દ્વારા તેમનું જીવનઘડતર કરે છે. એના પ્રતાપે ૪૦ જેટલા કુમારિકા બહેનોએ તો આજીવન-બ્રહ્મચર્ય-પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી છે. પવિત્ર જીવનદ્વારા અને અજોડ વાત્સલ્ય દ્વારા અનેક મુમુક્ષુઓ ઉપર તેઓ મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા છે. ખરેખર, એમનું જીવન પણ અભિનંદનીય છે.

જયવંત વર્તો.... આ કાળના શ્રાવિકા-શિરોમણિ બંને ધર્મમાતાઓ.

●

આ ત્મા માં ગ મા ડ

હે જીવ! તને કયાંય ન ગમતું હોય તો તારો ઉપયોગ પલટાવી નાંખ.... ને આત્મામાં ગમાડ! આત્મામાં ગમે તેવું છે.... આત્મામાં આનંદ ભર્યો છે એટલે ત્યાં જરૂર ગમશે. માટે આત્મામાં ગમાડ. જગતમાં કયાંય ગમે તેવું નથી, પણ એક આત્મામાં જરૂર ગમે તેવું છે. માટે તું આત્મામાં ગમાડ.
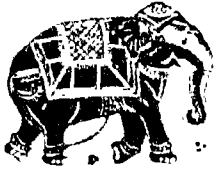
શ્રદ્ધાંજલિ અભિનંદન
અને
વિવિધ લેખો

●

સીમંધર ભગવાન (ઉમરાળા–જિનમંદિર)
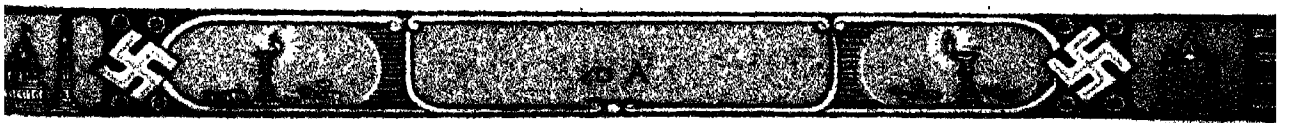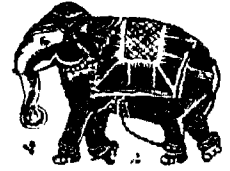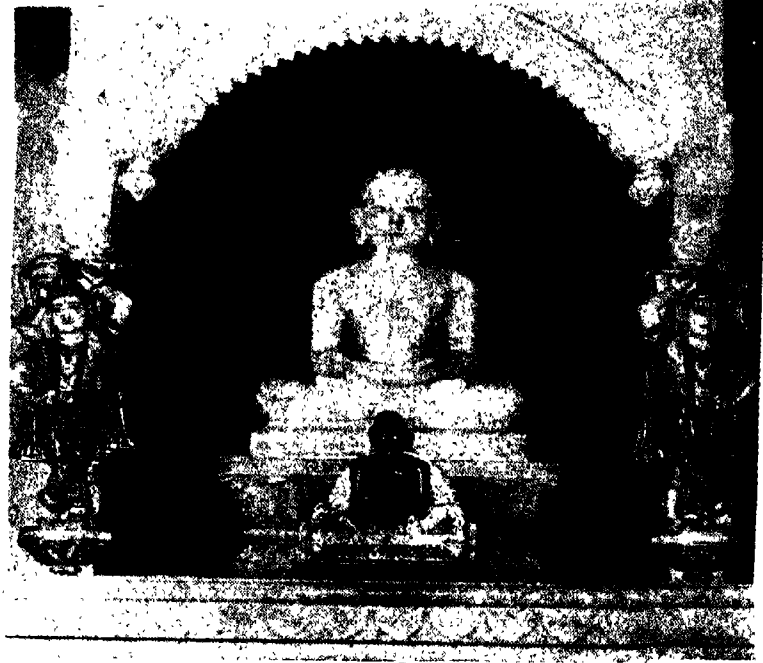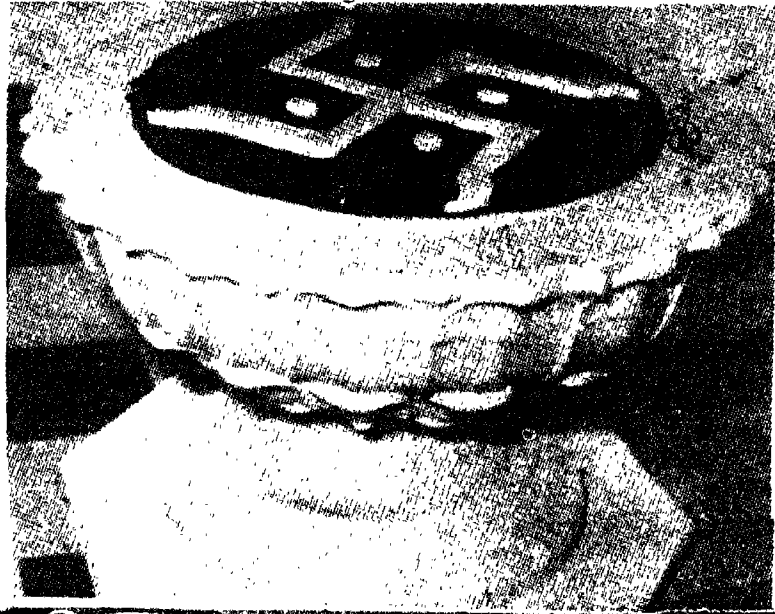
જન્મનગરીની જનતા ગુરુદેવને અભિનંદે છે

પૂ. ગુરુદેવશ્રી [કાનજીસ્વામીએ ઉમરાળામાં જન્મીને અમારી આ નાનકડી નગરીને મહાન બનાવી છે....આજે કાનજીસ્વામીની સાથે સાથે અમારા ઉમરાળાનું નામ પણ ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધિને પામી રહ્યું છે; ગુરુદેવ અમારા ગામના છે, તેઓએ અહીંની કાળુભાર નદીનું પાણી પીધું છે ને અહીંની ધૂળ એમની બાળલીલાથી પાવન થઈ છે....એ બધું જાણીને ઉમરાળાની જનતા ગૌરવ અનુભવે છે. અને વળી તેમના જન્મનો હીરકજયંતી-મહોત્સવ મુંબઈમાં ઊજવાઈ રહ્યો છે તે જાણીને અમને ઘણો હર્ષ થાય છે. આવા મહાપુરુષ પ્રત્યે અમે ગ્રામ્યજનતા કઈ રીતે લાગણી વ્યક્ત કરીએ? —પ્રથમ ઉમરાળાના ને પછી સમસ્ત ભારતના—એવા આ સંતને ઉમરાળાની જનતા પોતાના કાલાઘેલા ભાવોથી અભિનંદન આપે છે.

ઉમરાળાની જનતા વતી :—

ઇંદુપ્રસાદ વાસુદેવ શેલત (ન્યાયાધીશ)
પ્રફુલ નાનુભાઈ મજમુદાર (ખેતીવાડી અધિકારી)
ડૉ. સુરેશ પંડ્યા (D.A.S.F. મેડીકલ ઓફીસર)
ચંદુલાલ લ. બાવીશી (તા.વિ.અધિકારી, ઉમરાળા)
ગંગાબેન (ખુશાલદાસ મોતીચંદ)
પટેલ જીવાભાઈ પ્રાગજી (પ્રમુખ : ગ્રામ પંચાયત)
શા. કુંવરજી જાદવજી
શા. આણંદજી નાગરદાસ
શા. ધીરજલાલ હરજીવન
નાનજીભાઈ માસ્તર.

પાલેજ અભિનંદે છે—'પાલેજના ભગત'ને

અમારું પાલેજ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની વેપારભૂમિ છે. તેઓશ્રી તેર વર્ષની ઉમરે પાલેજમાં આવેલા અને કુંવરજીભાઈ સાથે ભાગીદારીમાં દુકાન કરેલી હતી. દુકાનમાં સાડા આઠ વર્ષ રહ્યા. દુકાને બેસીને પણ તેઓ ઘણીવાર વૈરાગ્યનું ને અધ્યાત્મનું વાંચન કર્યા કરતા. તેથી તેઓ ભગત કહેવાતા હતા. તેઓ અંદરમાં આત્માની જાગૃતી કેમ થાય અને મુક્તિનો પંથ કેમ પમાય, એ માટે કંઈક નવું કરવું છે—એમ ઝંખતા હતા. ઉમર થતા જ્યારે તેમના વડીલ બંધુ ખુશાલભાઈના લગ્ન વખતે તેમના વેશવાળ સંબંધી ચર્ચા ચાલી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, મેં તો આજીવન બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી છે, અને મારે દીક્ષા લેવાના ભાવ છે. વિવાહને બદલે વૈરાગ્યની આ વાત સાંભળી બધા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા હતા. પછી તો તેમના જીવનના એક એક પ્રસંગો આશ્ચર્યકારી અને આનંદકારી બન્યા છે.... તેમનું જીવન ઘણાય મુમુક્ષુઓને કલ્યાણકારી બન્યું....અમારા પાલેજના એ ભગત આજે તો આખા ભારતના સીતારા બનીને હજારો મુમુક્ષુઓને પોતાના ભગત બનાવી રહ્યા છે. ગુરુદેવ ભલે પાલેજના મટીને ભારતના બની ગયા, પરંતુ અમે તો એમના જ છીએ. જે ભૂમિ એમનાથી પાવન થઈ, તે ભૂમિમાં એમના પ્રતાપે આજે ભગવાન પધાર્યા છે....ભગવાનનો ભેટો કરાવનાર એ કહાનગુરુને લાખલાખ અભિનંદન.

—પાલેજના મુમુક્ષુઓ વતી

મનસુખલાલ કુંવરજી શાહ

નાઇરોબી મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

હે ધર્મપ્રકાશક, ભવવિનાશક, ચૈતન્યભાનુ ગુરુદેવ ! મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં **શ્રી** સીમંધર પરમાત્મા પાસે જાતે જઈ પરમ પૂજ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેમના દિવ્ય ધર્મસંદેશા ભરતે લાવીને ભવ્યજીવોને દીધા, તે સંદેશાનું આપે અંતરના ભાવપૂર્વક અવગાહન કરી, તેમાં ધર્મામૃતના સરોવર નિહાળી, આત્મઅનુભવ કરીને ઘૂંટડા ભરી અમૃત પીધાં અને આજે એ અમૃતરસની લહાણુ આપ ભારતના ભવ્ય જીવોને આપી અમૃતપાન કરાવી રહ્યા છો. ભારતથી દૂર વસનારા અમને-આફ્રિકાવાસીઓને પણ કોઈ ભાગ્યોદયે આપનાં એ અમૃતબોધની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થઈ, અને સત્યધર્મનો માર્ગ સૂઝયો. આપની શ્રુતગંગાથી અમે પણ પાવન થયા.

આપ તો ખરેખર મંગલ આત્મસ્વભાવે પરિણમી ગયા છો. આપના દર્શન પણ મંગલ છે, આપની પવિત્ર વાણી પણ મંગલ છે, આપની વાણીનું વાચ્ય પણ મંગલ શુદ્ધાત્મા છે, અને તેને ભલી રીતે ગ્રહણ કરનાર પણ મંગલમય બની જાય છે. આવા આપના પવિત્ર ગુણો દેખી અમારું મસ્તક આપના પવિત્ર ચરણોમાં ઝૂકી જાય છે. આપના અસીમ ઉપકારનો બદલો અમે શું વાળીએ ? આપના પંચોતેરમા જન્મદિન પ્રસંગે આપના ચરણે શું ધરીએ ? આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં દ્રવ્યે-ભાવે નમસ્કાર કરી આ ભાવ-અંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ.

—નાઇરોબી મુમુક્ષુ મંડળ (આફ્રિકા)

આત્મજીવનશિલ્પી સંતને મુંબઈ અભિનંદે છે

હે આત્મજીવનશિલ્પી ગુરુદેવ! ભારતભરના મુમુક્ષુઓદ્વારા આપનો હીરક જયંતી-મહોત્સવ અમારી નગરીના આંગણે ઊજવાય છે તેને અમે અમારો મહાન પુણ્યોદય સમજીએ છીએ. આજના આનંદમંગળ પ્રસંગે અમારાં ઉરઅંબુજને વિકસાવવા માટે આપનો જ્ઞાનભાનુ નિરંતર ઉગ્રપણે પ્રકાશતો રહે એવી આંતરિક ઊર્મિઓ અને શુભ ભાવનાનાં સુમન અત્યંત ભક્તિભાવે આપનાં પાવન ચરણોમાં અર્પણ કરીએ છીએ.

આપ બાલબ્રહ્મચારી છતાં મુક્તિરમણી વરવાના કામી છો, ક્ષમાસાગર હોવા છતાં ક્રોધાદિ શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર છો, નિર્માની હોવા છતાં ત્રિભુવનનું માન જેમને મળે એવા અપૂર્વ પદના આરાધક છો, નિર્લોભી છતાં ચૈતન્યસંપદાના સંગ્રાહક છો, અહિંસક હોવા છતાં વિકારના નાશક છો, કોમળ સ્વભાવના ધારક છતાં કષાય પ્રત્યે કઠોર છો, પરપદાર્થના અને નિશ્ચયે વિકારના અકર્તા હોવા છતાં શુદ્ધાત્મ-પરિણતિના કર્તા છો, પૌદ્ગલિક સંપત્તિના ત્યાગી હોવા છતાં આત્મિક સંપત્તિના ભોગી છો, નિવૃત્તિમય જીવનના ધારક હોવા છતાં સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર છો, લૌકિક વસ્તુનું દાન નહિ આપનાર હોવા છતાં અલૌકિક જ્ઞાનના દાતાર છો. અખંડ પ્રતાપવંત સ્વાતંત્ર્યથી શોભાયમાન એવા ચૈતન્યસ્વરૂપની ઉપાસના વડે નિસ્તરંગ ચૈતન્યઅંગમાં અભંગ છલંગ મારનાર હે સંત! આપ અમારા ઉપર એવી કૃપા કરો કે જેથી અમારા ભવનો અંત આવે.

હે આત્મજીવનશિલ્પી સંત! અમારાં જીવનનું એવું આશ્ચર્યકારી ઘડતર આપ કરો છો કે જેથી અમારું જીવન શરીર વગરનું હોય, વિકાર વગરનું હોય, ને આત્મિક આનંદથી ભરપૂર હોય. આવા અત્યુત્તમ આત્મજીવનની અમોને શીઘ્ર પ્રાપ્તિ થઈ જાય એવી હાર્દિક પ્રાર્થનાપૂર્વક આપને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ.

હે ગુરુદેવ! **ક્ષેમ**કુશળદ્વારા ચૈતન્યચિંતા**મણિ**માં **રમણ**તાપૂર્વક આપ **શિવ**પદના સાધક બનો, આ રીતે આત્મસાધનાની પૂર્ણતાદ્વારા આપ માત્ર અમારા જ નહિ, આ લોકના જ નહિ પણ ત્રણ લોકના સર્વ જીવોના અભિનંદનને પાત્ર બનો; અને સુરેન્દ્રો, નરેન્દ્રો ને મુનીન્દ્રો આપશ્રીનું અભિનંદન કરતા હોય ત્યારે અમો સર્વે પણ આપશ્રીનું અભિનંદન કરવામાં ઉલ્લસિત ભાવે સામેલ હોઈએ એવી ભાવના ભાવીએ છીએ, ને એ પાવનઅવસરની આનંદકારી સ્મૃતિપૂર્વક આપશ્રીને હાર્દિક ભક્તિભીની ઊર્મિઓથી અભિનંદીએ છીએ.

– મણિલાલ જેઠાલાલ શેઠ
(પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ : મુંબઈ)

☆ ☆ ☆

જ્ઞાનામૃતપાન કરાવનાર ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ! આપે આ પંચમકાળમાં અનેક ભવ્યજીવોના આત્મોન્નતિના પ્રયાસમાં નિમિત્તભૂત થઈ તેઓ પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે. આપે અપૂર્વ સરળ અને રસપૂર્ણ શૈલીથી અધ્યાત્મની પ્રરુપણાવડે સંતોના હૃદયનું હાર્દ ખોલીને દિ. જૈનધર્મને ફરી જાજવલ્યમાન કર્યો છે. ભારતભરમાં જે જે સ્થળે આપનાં પુનિત પગલાં થયા છે ત્યાંના જૈનો તેમજ અજૈનોએ પણ આપના પ્રવચનોનો લાભ લીધો છે, ને અનેક જિજ્ઞાસુઓએ પોતાના જીવનમાં આત્મધર્મના સિદ્ધાંતો લક્ષગત કરીને હિતના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું છે. આપે સ્પષ્ટ કરેલ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર અનેક વિદ્વાનો દ્વારા પૂરવેગે ચાલી રહ્યો છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલી સમ્યગ્દર્શનાદિની વ્યાખ્યાને આપે જીવનમાં ઉતારીને અનેક ભવ્યાત્માઓને પણ હૃદયંગમ કરાવી છે. આપના પ્રતાપે હજારો જિજ્ઞાસુજીવોએ પરમ સત્ય દિગંબર જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી તેને જ્વલંત કીર્તિ આપી છે.... એના એક પ્રતીક તરીકે સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર તેમજ અન્ય અનેક સ્થળોએ નવા નવા દિ. જિનમંદિરોની તથા સમવસરણ વગેરેની રચના થતી જાય છે. ત્રણ ત્રણ વખત આપની છત્રછાયામાં અજોડ યાત્રાસંઘ નીકળ્યા, તેથી હવે તો સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાત ઉપરાંત ઉત્તર અને મધ્યપ્રદેશ, તેમજ પૂર્વ અને દક્ષિણ ભારત,–એમ હિન્દુસ્તાનના ચારે ખૂણેથી નવા નવા જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઈ રહ્યા છે ને પ્રભાવના પૂર સંવેગથી વધી રહી છે. અને—

> "ज्ञान समान न आन जगतमें सुखको कारन,
> यह परमामृत जन्म – जरा – मृतरोग निवारन"

એ ઉક્તિમાં દર્શાવ્યાઅનુસાર સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહિમા સમજાવીને આપ એ પરમ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવી રહ્યા છો. પદાર્થોની સ્વતંત્રતાનો બોધ કરાવીને જીવોનું અહંતા–મમતારૂપ વિષ આપ દૂર કરાવો છો. આ રીતે આપના ઉપદેશપ્રભાવથી જૈનસમાજમાં અધ્યાત્મની મહાન જાગૃતી આવી છે. આપની મંગલછાયામાં સુદીર્ઘકાળ સુધી જૈનધર્મનો હજી પણ વધુ ને વધુ ઉત્કર્ષ થાય ને આપના જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને વધુ ને વધુ જીવો આત્મિક ઉન્નત્તિ પામે એવી ઉત્તમ ભાવના સાથે આપશ્રીની હીરકજયંતીના આ મહાન અવસરે અત્યંતભક્તિપૂર્વક અભિનંદન અર્પું છું.

– નવનીતલાલ ચુ. ઝવેરી (J. P.) મુંબઈ
[પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈ. સ્વા. મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ]

—●—

અમદાવાદ મુમુક્ષુ મંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે
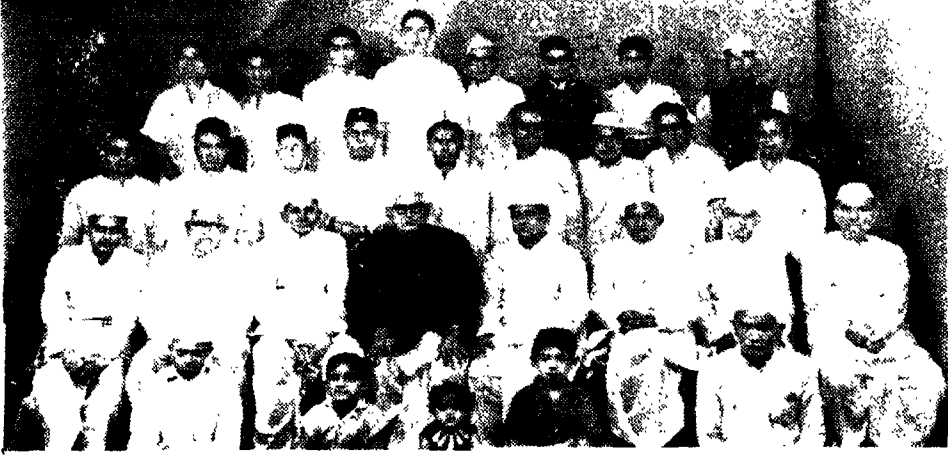
સત્પથપ્રદર્શક આધ્યાત્મિક સંત પૂ. સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીની ૭૫મી જન્મ-જયંતીનો હીરક મહોત્સવ ઊજવતાં ઉલ્લાસ અનુભવીએ છીએ અને અતિ નમ્રભાવે આનંદસહ અભિનંદન અર્પીએ છીએ.

પૂ. ગુરુદેવ જૈન શાસનના પુનિત ગગનમાં ચૈતન્યભાનુ સમા શોભી રહ્યા છે, અને તેઓશ્રીની પવિત્ર મુદ્રા ચૈતન્યતેજથી ઝળકી રહી છે; અને તેઓશ્રીની પાવનવાણી આત્મિકશૌર્યના ઝણઝણાટથી ભરેલી છે. ભવ્યજીવોને સન્માર્ગ દેખાડીને તેઓશ્રીએ મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

તેઓશ્રીનાં પ્રવચનો સાંભળતાં અને પરિચય કરતાં મુમુક્ષુઓને નિઃશંક લાગે છે કે આત્મકલ્યાણ કરવા માટે ને સંસારસમુદ્રથી પાર થવા માટે પૂ. ગુરુદેવશ્રી બતાવે છે તે જ એક માર્ગ છે, ને આપણે તે જ માર્ગે જવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. તેઓ કહે છે કે–હે ભવ્ય! તારો આત્મા નમાલો નથી પણ સિદ્ધપરમાત્મા જેવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાળો પ્રભુ છે, એના લક્ષે તારા આત્મવીર્યને ઉપાડ. આજે પૂ. ગુરુદેવશ્રી દ્વારા જૈનસમાજનો મહાન ઉત્કર્ષ થઈ રહ્યો છે. અને હીરકજયંતી પ્રસંગે આપણે સૌ ભાવના ભાવીએ કે,–જૈનશાસનનો આ સોનેરી સૂરજ સોળ કળાએ સદા મુક્તિમાર્ગને પ્રકાશ્યા કરો. ગુરુદેવ આપણા અંતરમાં જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટાવો–એવી નમ્ર પ્રાર્થનાપૂર્વક તેમને કોડકોડ અભિનંદન!

—શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ (અમદાવાદ).

બોટાદ મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે
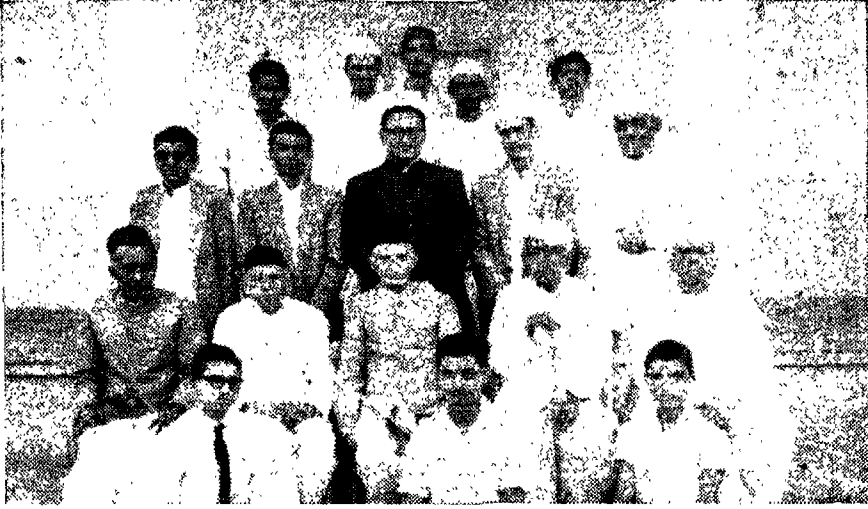
પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ જેવા મહાન સંતપુરુષનો યોગ છે તે મુમુક્ષુજીવોના મહાભાગ્ય છે. તેઓશ્રીનો પ્રભાવના ઉદય એવો અલૌકિક છે કે સૌરાષ્ટ્રભરમાં જ્યાં દિગમ્બર ધર્મનું નામનિશાન ન હતું ત્યાં થોડા કાળમાં ઘણા સ્થળે ભવ્ય દિગમ્બર જિનમંદિરો તથા સ્વાધ્યાય મંદિરો થયા અને દિગમ્બર જૈનધર્મના જયનાદથી સૌરાષ્ટ્ર ગાજી ઊઠ્યું. અને સૌરાષ્ટ્ર બહાર સમગ્ર ભારતમાં જ્યાં રૂઢિગત દિગમ્બર જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે ત્યાં પણ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજાવીને, દિગમ્બર સંતોનું હાર્દ બતાવીને અને દિ. જૈનધર્મનો ખરો મહિમા સમજાવીને હજારો ભવ્ય જીવોને સાચા અભિપ્રાય તરફ વાળ્યા છે. તેઓશ્રીના પ્રતાપે સમગ્ર ભારતમાં સનાતન દિ. જૈનધર્મની દિન પ્રતિદિન ઉન્નતિ થઈ રહી છે. અત્યારે સમગ્ર ભારતમાં તેમનો પ્રભાવ અજોડ છે.

બોટાદ–એ ગુરુદેવનો વિશેષ લાભ મેળવવામાં પહેલેથી ભાગ્યશાળી બન્યું છે. ગુરુદેવની પ્રવચનશૈલી પહેલેથી જ અનોખી છે. સિદ્ધાંતના ઊંડા રહસ્ય ખોલવાની તેમની શક્તિ અલૌકિક છે. તેઓશ્રીએ સોનગઢમાં સંવત ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ તેરસે સંપ્રદાય–પરિવર્તન કર્યા પછી લગભગ ત્રણ માસે મુ. શ્રી રાયચંદભાઈ ગાંધીના અગ્રેસરપણા નીચે ૬૦ જેટલા ભાઈ–બહેનોનો સંઘ તેઓશ્રીના દર્શનાર્થે ગયો હતો. આ રીતે સોનગઢ જવામાં પહેલી પહેલ બોટાદ સંઘે કરી હતી. હવે તો સોનગઢ મહાન તીર્થધામ થયું છે. હીરકજયંતી પ્રસંગે બોટાદસંઘ ભક્તિપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરે છે.

—**દિ. જૈન સંઘ**, બોટાદ.

મોશી મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

ધર્મપ્રભાવક પરમ ઉપકારી ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી ! અજ્ઞાનઅંધકારમાં ભમતા મોટા ભાગના લોકો જ્યારે બહારથી ધર્મ મનાવી રહ્યા હતા ને વીતરાગનું સાચું સ્વરૂપ લગભગ ભૂલાતું જતું હતું–એવા આ દુષમકાળમાં ભવ્ય જીવોના કોઈ પુણ્યયોગે સત્ધર્મ બતાવનારા આપ સત્પુરુષના ભેટા થયા, કલ્પવૃક્ષનાં નિધાન મળ્યાં, અસત્યનો પડદો ચીરી આપે સત્યધર્મનો પ્રકાશ કર્યો, તત્ત્વજ્ઞાનના મધુર સુરો સંભળાવ્યા. આખા ભારતમાં આપના પુનિત યોગે મહાન ધર્મપ્રભાવના થઈ અને એનાં સોનેરી–કિરણો ભારતની બહાર આફ્રિકા જેવા દેશમાં પણ અમને પ્રાપ્ત થયા. અજ્ઞાનદશામાં સુતેલાને પ્રભુતાના મંત્રો સંભળાવી આપે જાગૃત કર્યા ને આ પંચમકાળને ધર્મનો સુકાળ બનાવી દીધો.

આ રીતે આપનો ધર્મપ્રભાવના ઉદય માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ આફ્રિકામાંય વર્તી રહ્યો છે. અમો આફ્રિકાવાસીઓ પણ આપના પવિત્ર ધર્મ–મંત્રોથી મુગ્ધ થઈ પ્રભાવિત બની સત્યપંથે વળ્યા. આવા દૂરદેશમાં આપની ધર્મપ્રસાદી અમને પ્રાપ્ત થઇ તે અમારા પરમ અહોભાગ્ય છે. અરે, જિનેન્દ્રપ્રતિમાના પણ દર્શન જ્યાં દુર્લભ એવા આ દેશમાં મૃતવતને અમૃતસંજીવની મળી. આપનાથી આ પરમ સત્ય ન મળ્યું હોત તો અમારુ શું થાત ! આપ સત્પુરુષના ભેટા થયા એ અમારા મહાન કલ્યાણનું સૂચક છે.

હે પરમ પવિત્ર ગુરુદેવ ! આપશ્રીનો આ રીતે અમ દીન બાળકો ઉપર અનહદ ઉપકાર વર્તી રહ્યા છે. આપે તો અમોને આત્મા આપ્યો, એ ઉપકારના ભાર તળે દબાએલા અમે આજે આપના ૭૫મા પવિત્ર હીરકમહોત્સવજન્મજયંતીદિન પ્રસંગે આપના પવિત્ર ચરણોમાં શું ધરીએ ! હ્રદયની ભક્તિભાવનાથી આપના પવિત્ર ચરણોમાં ભાવ-અંજલિ અર્પીએ છીએ.

મુમુક્ષુ મંડળ : મોશી (આફ્રિકા).

મુંબઈના નગરપતિ અભિનંદન પાઠવે છે

Corporation Hall,
BOMBAY

31st December 1963.

I am glad to know that Pujya Shri Kanji Swami Hirak Jayanti Mahotsav Samiti, Proposes to celebrate the Diamond Jubilee of Rev. Shri Kanji Swamiji on 13th of May 1964, and to mark this occassion proposes to bring out a Souvenir containing messages, etc. Shri Swamiji was born on the 2nd day of Vaisakh in the year 1946 (Vikram Samvat), in Umrala in Saurashtra. Right from his childhood he was most religious minded and ceaselessly worked in search of self righteousness and advocated spiritualism. At the age of 24 he accepted ascetism and joined the Sthanakvasi Cult of Jainism and later on he embrased the Digambar Cult of Jainism. He kept before him the motto--the self realisation which most of his followers strived to pursue.

As the Mayor of Bombay and on behalf of the citizens of this premier City in India, I take this opportunity to send my greetings and good wishes on this occassion and wish Rev. Shri Kanji Swami a long life to continue his spiritual pilgrimage for the good of mankind.

Eshakbhai A. Bandookwala
Mayor of Bombay

"હિન્દુસ્તાનના હીરાને આનંદથી અભિનંદીએ........ને હીરકજયંતી ઉલ્લાસથી ઊજવીએ."
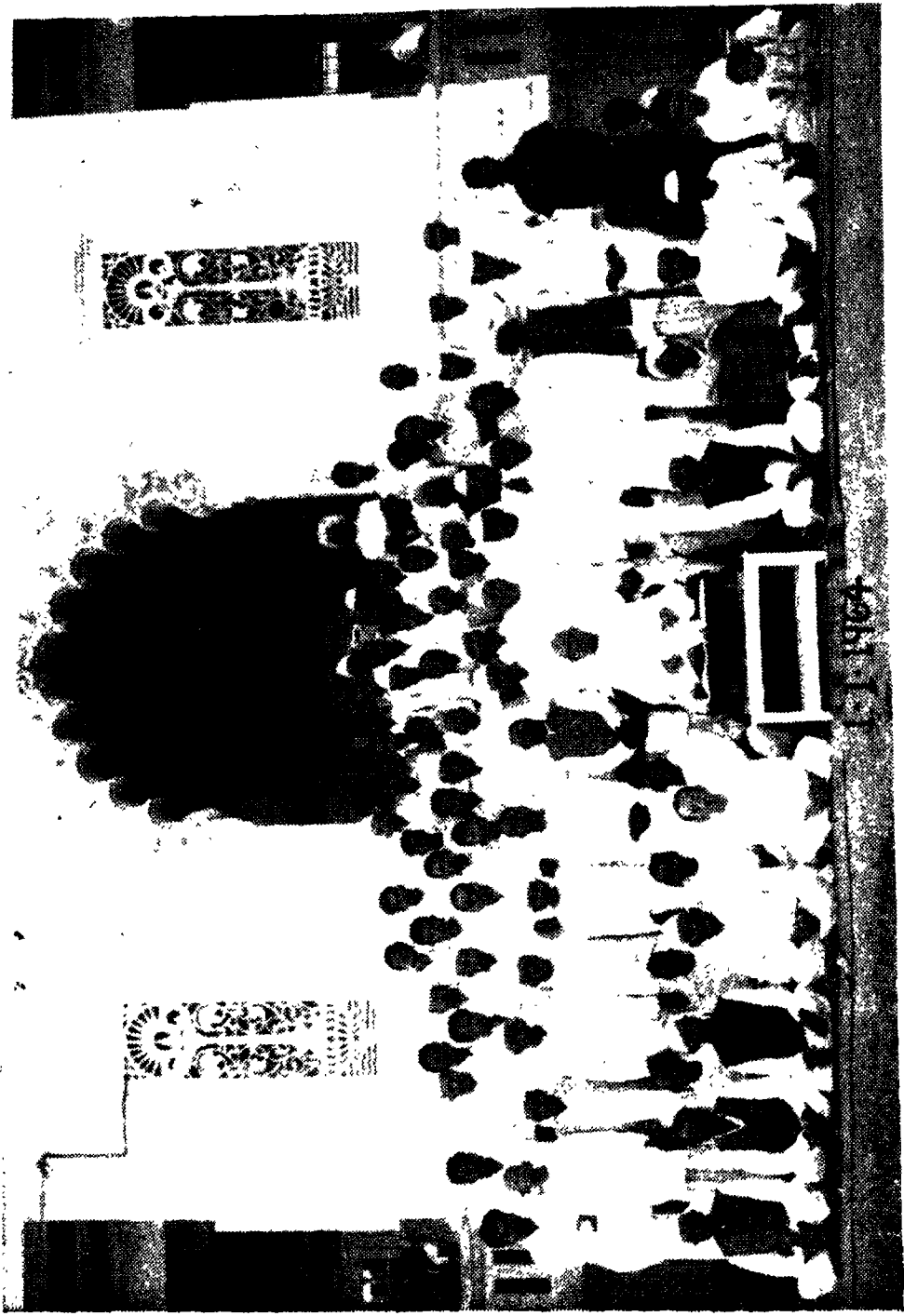
(પૂ. ગુરુદેવની છાયામાં મુમુક્ષુ મંડળના ભાઈઓ : સોનગઢ તા. ૧—૧—૧૯૬૪)

"અમેય ભારતના ભાનુને ભક્તિથી અભિનંદશું અને હીરકજયંતીના મંગલ ગીત ગાશું"
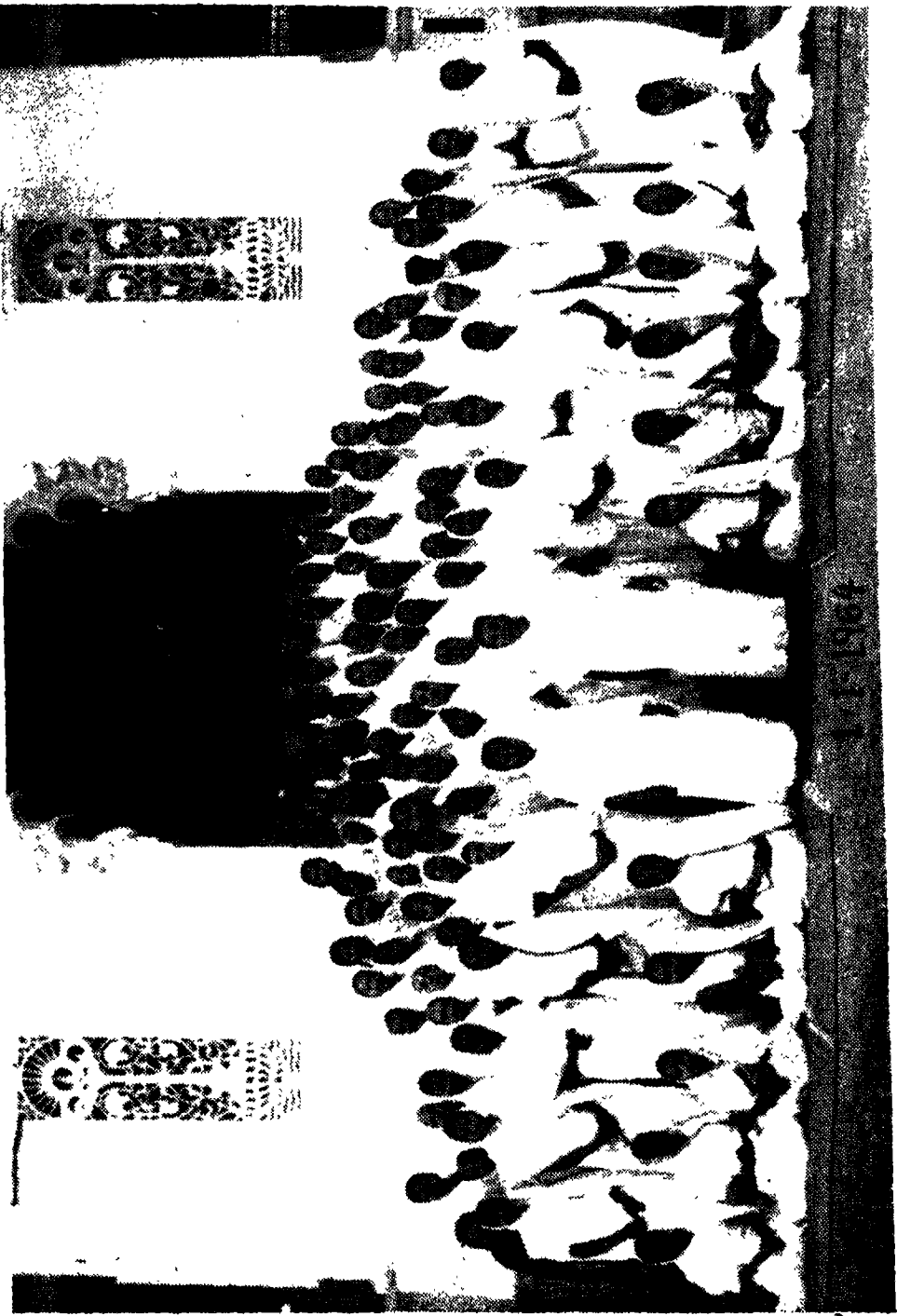
પૂ. બેનશ્રી—બેનની છાયામાં મુમુક્ષુ મંડળના બહેનો : સોનગઢ તા. ૧—૧—૧૯૬૪

રાજકોટ મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને હીરકજયંતીના હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે....
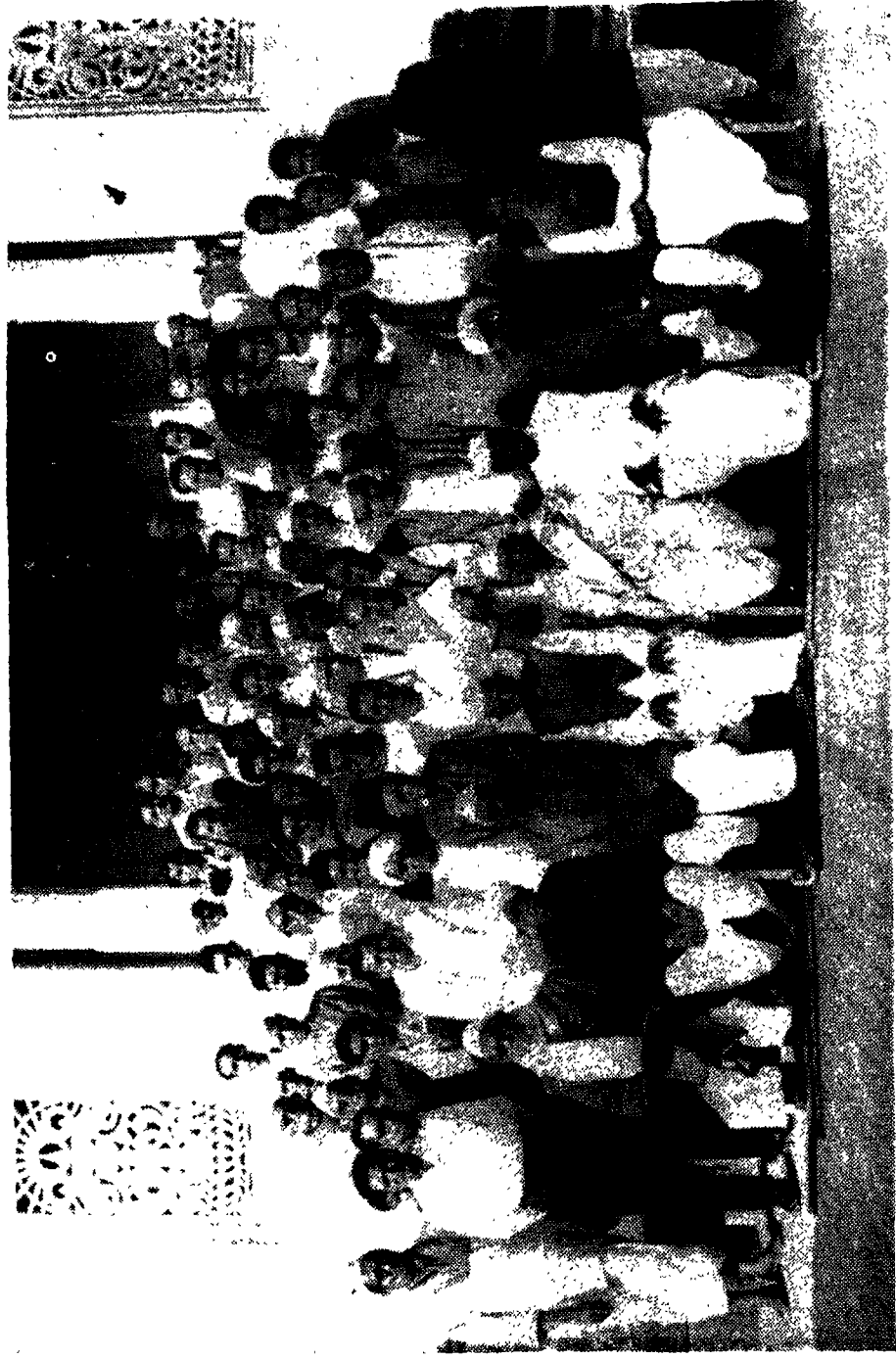
વઢવાણશહેર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે
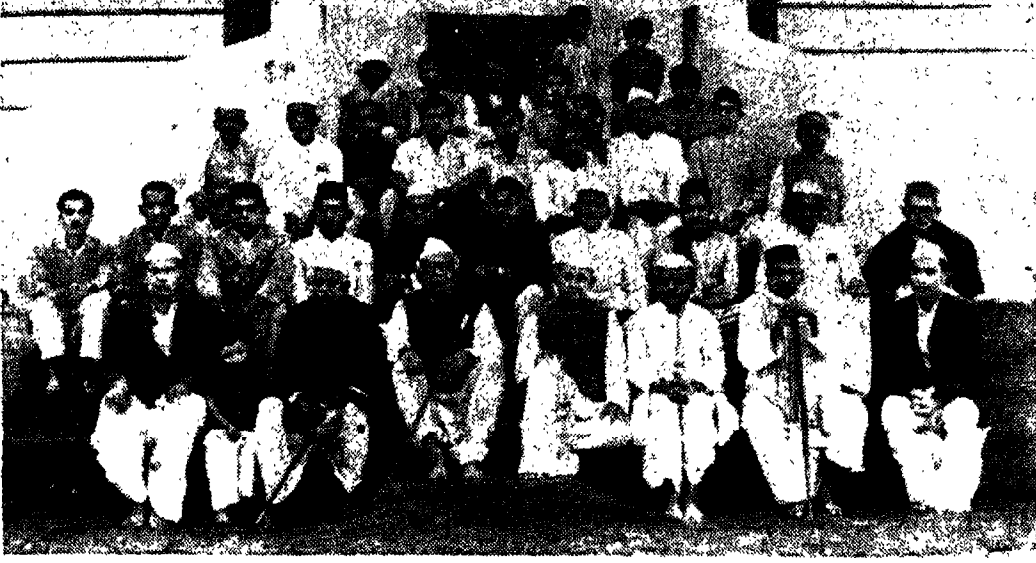
ધન્ય તે વૈશાખ સુદ બીજ જે દિવસે ઉમરાળામાં અજ્ઞાન–અંધકારને ટાળનાર ભાનુ ઊગ્યો. એ ભાનુએ વીરનાથ ભગવાનની વીરહાક સુણાવીને જગતને પુરુષાર્થનો અપૂર્વ મંત્ર આપ્યો, ઉન્માર્ગે ગમન કરતા જીવોને સન્માર્ગે વળવાની હાકલ કરી; સર્વજ્ઞદેવનું અલૌકિક સ્વરૂપ સમજાવી સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્માને ઓળખવાનો અપૂર્વ રાહ બતાવ્યો. નિર્ગ્રંથ મુનિમાર્ગનું નિરૂપણ કરી, નિર્ગ્રંથ સંતોની અંતરઆરાધના પ્રત્યે પરમ ભક્તિ પ્રગટાવી; જિનશાસ્ત્રોમાં નિરૂપેલા અનેકાન્તમય અમૃતસરિતાનું પાન કરાવીને ભવ્ય જીવોને જૈનમાર્ગનું રહસ્ય આપ્યું અને તીર્થંકરોનો અમર રાહ બતાવ્યો.

હે ગુરુદેવ ! આપે અમને આવા સત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રતિબોધ ન કર્યો હોત તો અમે સાચા માર્ગને ક્યાંથી જાણત! હે નવયુગપ્રવર્તક, ધર્મપ્રભાવક, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપરસિક ગુરુરાજ ! આજના ૭૫મા મંગલમય હીરકજયંતી મહોત્સવદિને શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રાપ્તિની ભાવનાપૂર્વક અનન્ય ભક્તિભાવે ફરી ફરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

> " અહો ! ઉપકાર જિનવરનો, કુંદનો, ધ્વનિ દિવ્યનો,
> જિન–કુંદ–ધ્વનિ આપ્યાં, અહો ! તે ગુરુ કહાનનો."

—**કાનજી જેઠાલાલ શાહ** (વઢવાણ સિટી)

સંતો ફરમાવે છે—

Real Saints preach that from time immemorial, the soul has never even looked to his own welfare, but on the contrary, he has cared to please others only. So, saints are trying to make him to decide that to know oneself is the main duty of each and every soul. Right understanding is the only way for being really happy. Every soul is completely independent. For his own good he has no need to look to other souls as well as other inmate things. Every soul himself is the store of bliss, but not caring to look to one's own real happiness, he has been miserable, and on looking to it, he can be really happy. To attain one's own real bliss, by right knowledge of one's own soul, is quite natural and it is the most urgent work.

Merrily congratulating the most revered KAHAN GURU who has shown the way of real bliss, on 'Hirak-Jayanti' occasion.

Shivlal K. Mehta,
(Shri G.D.J.S.B. Ashram, Songad)
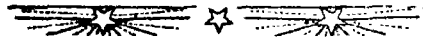
ટોકિયો (જાપાન)થી અભિનન્દનસન્દેશ

ટોકિયોમાં "આત્મિક ઉત્કર્ષની કોંગ્રેસ" નામની એક સંસ્થા છે, તેના સ્થાયી મેમ્બર ભાઈશ્રી વનેચંદ ભગવાનજી શેઠ હીરકજયંતીનો અભિનંદન સન્દેશ પાઠવતાં લખે છે કે: આ કાળે આત્મિક ઉત્કર્ષના મહાન પ્રણેતા અને ભારતના સંત પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીને હું મારા તરફથી તેમજ અમારી સંસ્થાના બીજા મેમ્બરો તરફથી અભિનંદન પાઠવું છું. તેઓશ્રી જૈનધર્મના અને સમાજના આત્મિક ઉત્કર્ષને માટે લાંબું આયુષ્ય ભોગવો—એવી અમારી સૌની ભાવના છે.

ભાવનગર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

કહાન મહિમા

તારા જ્ઞાન મહીંથી કિરણો ખરે, એને સૂરજ કિરણ શું રે કરે !
તારા મુખ મહીંથી અમી વરસે, જેમાં નાહીને ભવ્યો મન વિકસે.

તારા પાદ પડે પ્રકાશ ખીલે, જ્યાં જાય જંગલ મંગલ બને;
ત્યાં ભવ્યો બધા દોડીને આવે, શ્રુતઝરણામાં સ્નાન કરે.

વહે વાણી મીઠી કેવળ વેગવંતી ! એમાં આતમ જ્ઞાનનો પડઘો પડે;
ઝીલે અમૂલ્ય રહસ્ય જેહ તે, દીન મટી ભગવંત બને.

કળિ કાદવમાં કહાન કમળ, અહા ! અચાનક ખીલી ઊઠયું;
અણુવિકસિત અમ જીવનમાં, એણે આત્મવિકાસનું તેજ ભર્યું.

શા ગુણ ગાઉં ગુરુ ! તારા અરે ! ભવસાગરથી તારો મને;
તુજ નાવ ભરતક્ષેત્ર મહીં, ખરે અજોડ અને અપૂર્વ જ છે.

જનમ મરણથી થાકેલ જીવનો, તું જ સાચો વિશ્રામ દીસે;
ધીરજ ધરી આશ્રય કરે, એના ભવભ્રમણનો અંત ખરે.

—દેસાઇ ધીરજલાલ પરશોતમ–ભાવનગર.
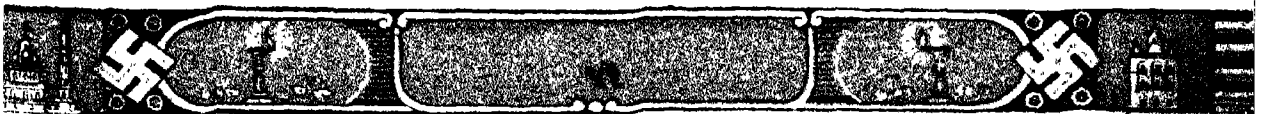
વાંકાનેર મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

જેઓશ્રીના પ્રભાવનાઉદયે વાંકાનેરમાં શ્રી જિનમંદિરનું નિર્માણ થયું, અનેક મુમુક્ષુઓને જિનદર્શન, પ્રભુભક્તિ અને સત્‌શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાયનાં સત્‌નિમિત્તો મળ્યાં, તથા સ્વદ્રવ્યભૂત આત્માલંબન કરવાનો સત્પંથ પ્રાપ્ત થયો એવા પરમ પૂજ્ય શ્રી કહાન ગુરુદેવને તેમના ૭૬મા શુભ જન્મદિને અમે સૌ મુમુક્ષુઓ હૃદયપૂર્વક ભાવભક્તિભરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ અને શ્રી દર્શનસારમાં જેમ શ્રી દેવસેનસ્વામીએ કહેલ છે કે "શ્રી પદ્મનંદીનાથે વિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસે જઈને પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનવડે જો બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિઓ સાચા માર્ગને કેમ પામત?" તેમ અમે પણ અંતરથી આ શુભ અવસરે જાહેર કરીએ છીએ કે શ્રી કુંદકુંદકેડાયત શ્રી કહાનગુરુદેવે કુંદકુંદપ્રભુથી વારસામાં મળેલા આત્મજ્ઞાન વડે જો બોધ આપ્યો ન હોત તો અમ પામરનું શું થાત? સત્ય માર્ગ કોણ બતાવત? વધુ શું કહીએ? જગતમાં સૌથી ઉત્તમ આત્મા છે, આત્માથી તો ઊંચું બીજું કાંઈ છે નહિ. તો જેણે આત્મા દર્શાવ્યો એવા ઉપકારી ગુરુદેવના ચરણોમાં આ ભક્તિભરી શ્રદ્ધાંજલિ સિવાય બીજું શું ધરીએ?

—શ્રી દિ. જૈન સંઘ, વાંકાનેર

મોરબી મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદે છે

શાંતિપ્રિય આપણો ભારતદેશ, તેમાં થયેલા અનેક આધ્યાત્મિક સન્તો હંમેશાં શીતલછાયા પસારીને જગતનાં સંતપ્ત જીવોને શાંતરસનું અમૃતપાન કરાવતા આવ્યા છે. અત્યારે પણ એવા જ એક મહાન આધ્યાત્મિક સન્ત ક્લિષ્ટ વિશ્વને આત્મિક શાન્તિનો સન્દેશ આપી રહ્યા છે....એ સન્ત છે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી....મુંબઈમાં ઊજવાતા એમના હીરકજયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે આનંદપૂર્વક અમારી હાર્દિક શ્રદ્ધાઅંજલિ.

—દિ. જૈન સંઘ, મોરબી

અમેરિકામાંથી શ્રદ્ધાંજલિ

અમારા ભારતદેશના અલૌકિક સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી કે જેમનું સ્મરણ હજારો માઈલ દૂર વિદેશમાં પણ અમને આત્મિક જિજ્ઞાસા જગાડે છે, તેમને હીરકજયંતી પ્રસંગે અમેરિકામાંથી અમારી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ !

પ્રફુલ્લ અ. મહેતા
શીકાગો (U. S. A.)

સુરેન્દ્રનગર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદે છે....

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનો આપણા સૌ ઉપર મહાન ઉપકાર છે; આપણા ભાગ્યોદયે આ પુરુષનો આ ક્ષેત્રે જન્મ થયેલ છે. તેઓશ્રીએ પરમ સત્ય આત્મધર્મ જાણ્યો છે, આત્માની શક્તિનો અનુભવ કરેલ છે. આસ્રવભાવ ઉપાધિ ભાવ છે, અને સંવર–નિર્જરા પરમ શાંતિનું કારણ છે–એમ તેઓશ્રી જણાવે છે. મને તેઓશ્રીનો પ્રથમ સમાગમ સં. ૧૯૮૮માં જામનગરમાં થયો, અને તેમના તરફ ભક્તિ થઈ, તથા આ જ પરમ સત્ય છે એમ લાગ્યું. ત્યાર પછી તો તેમણે સંપ્રદાય છોડયો, અને દિ. સન્તોની આમ્નાય અનુસાર નિર્ગ્રંથ જૈનમાર્ગ પ્રકાશવા માંડયો, જે અત્યારે સમસ્ત ભારતમાં મુમુક્ષુઓના ઘેર ઘેર ગુંજી રહ્યો છે. શાસનની પ્રભાવનાનો મહાન ઉદ્યોતકાળ વર્તે છે, ખ્યાલમાં ન આવે તેટલી શાસનની પ્રભાવના ઠેર ઠેર થયા કરે છે. તેઓશ્રીના મહાન પ્રતાપે સોનગઢ તીર્થધામ સમાન બની રહ્યું છે. શાસનની પ્રભાવનામાં પૂ. બેનશ્રી–બેનોનો પણ અમૂલ્ય ફાળો છે. પૂ. ગુરુદેવશ્રી હંમેશા ફરમાવે છે કે, તારો ત્રિકાળીસ્વભાવ લક્ષમાં લે અને તેમાં જ ઠર, તે તને પરમ હિતનું અને શાંતિનું કારણ છે. આવો પુરુષ આ કાળે મળવો દુર્લભ છે. આપણે સૌ તે મહાન પુરુષનું દીર્ઘાયુ ઇચ્છીએ અને તેઓશ્રીનો અમૂલ્ય બોધ વિશ્વને મળ્યા કરે તેવી ભાવના સાથે હીરકજયંતી પ્રસંગે તેમને અભિનંદીએ.

—મગનલાલ તલકશી શાહ (સુરેન્દ્રનગર)

મદ્રાસ–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે....
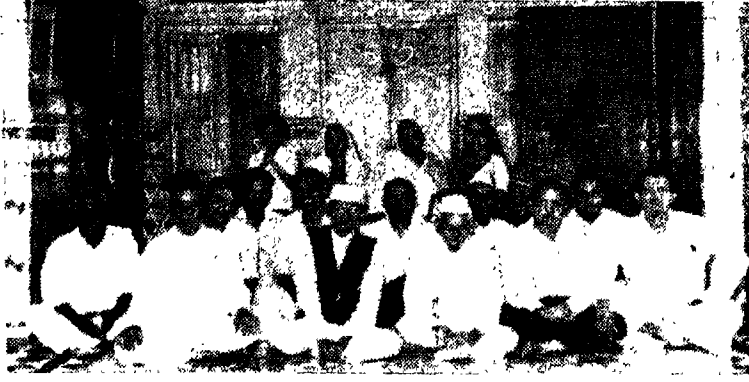
પૂ. ગુરુદેવની ૭૫મી જન્મ જયંતીના હીરક જયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે તેઓને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં મદ્રાસના મુમુક્ષુઓ પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે. પૂ. ગુરુદેવનો આ કાળમાં ખૂબ જ ઉપકાર છે. તેઓશ્રીએ સાચા ધર્મની પોતે જાણ કરી અને તેની પ્રરૂપણા કરી જેથી લાખો લોકોને સત્ય ધર્મની જાણ થઈ, સત્ શાસ્ત્રની ઓળખ પડી.

સત્ શાસ્ત્રના રચનારા શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય મદ્રાસ પ્રાંતમાં પોન્નૂરગિરિ બિરાજતા હતા ને ગુરુદેવે બે વાર મોટા સંઘસહિત તેની યાત્રા કરીને એ તીર્થનો મહિમા ખૂબ પ્રસિદ્ધ કર્યો. મદ્રાસ પ્રાંતના બંદેવાસ તાલુકામાં આજે શ્રી સીમંધર ભગવાનનો, શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનો અને શ્રી સમયસારશાસ્ત્રનો નાદ ઘર ઘર ગુંજે છે, અને તે પૂ. ગુરુદેવને આભારી છે.

આજે મદ્રાસના ઘેર ઘેર અને ખૂણે ખૂણે સહુ કોઈ પૂ. ગુરુદેવનો ઉપકાર માને છે, કારણકે મદ્રાસના દિગંબરોને જેટલો મહિમા પોન્નૂરનો હતો તેથી અનેકગણો વિશેષ મહિમા પૂ. ગુરુદેવની પોન્નૂરગિરિની યાત્રાને લીધે થયો છે.

પૂ. ગુરુદેવ લાંબું આયુષ્ય ભોગવો અને ભારતભરના લોકોને તથા અન્ય લોકોને ધર્મનો સાચો માર્ગ બતાવવામાં કારણભૂત બનો એ જ પ્રાર્થના.

—મદ્રાસ મુમુક્ષુ મંડળ
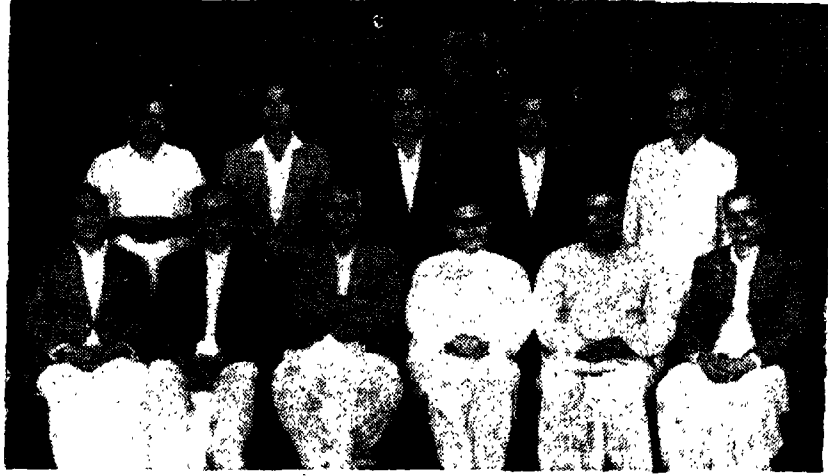
હે પરમ ઉપકારી પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મવેત્તા સદ્‌ગુરુદેવ! આપશ્રીનો અવતાર ધન્ય છે. આપની ૭૫મી જન્મજયંતીનો હીરકમહોત્સવ ઊજવતાં ભારતના ભક્તોને ખૂબ હર્ષ થાય છે. સમર્થ પૂર્વાચાર્યોના વીતરાગી વૈભવથી ભરપૂર ગ્રંથરત્નોનો વારસો મળવા છતાં તેના રહસ્યવેત્તાના અભાવે, અમે અજ્ઞાન-અંધકારની ઘેરી છાયામાં અટવાયેલા હતા, તે વખતે આપનો પુનિત જન્મ થયો. આપે વીતરાગનો વારસો સંભાળ્યો, અને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે એ શ્રુતસાગરનાં રહસ્યોનું મંથન કરી અમૃત કાઢયાં અને ભવ્ય ભાવિકોને પીરસ્યાં. આપનું શરણ ગ્રહી મુમુક્ષુજનો સનાથ થયા. આપના પરમ ઉપકારને સંભારતાં આપના જન્મજયંતીદિને આપને અમારા ભક્તિપૂર્વક શત શત વંદન....શત શત અભિનંદન.

—શ્રી દિગંબર જૈન મહાવીર સંઘ-બેંગલોર.

●—●—●

હે સદ્દધર્મપ્રરૂપક આત્મજ્ઞ સંત! આપ અમારા જેવા મુમુક્ષુઓના જીવનઆધાર છો. અનંતકાળની ભૂલાયેલી નિજવસ્તુને ઓળખાવીને આપ ભવભ્રમણ ટાળવાનો અમોઘ ઉપાય દર્શાવી રહ્યા છો. આપે બતાવેલું સ્વરૂપ સમજતાં સહેજે જ ભક્તિથી આપના ચરણોમાં શિર નમી પડે છે. આપની છત્રછાયા સુદીર્ઘકાળ મળો ને આપની છત્રછાયામાં અમારું આત્મહિત સાધીએ એવી પ્રાર્થનાપૂર્વક શ્રદ્ધાપુષ્પ સમર્પણ કરું છું.

—રમણિકલાલ લાલચંદ દોશી, ઘાટકોપર.

તીર્થધામ
સોનગઢ
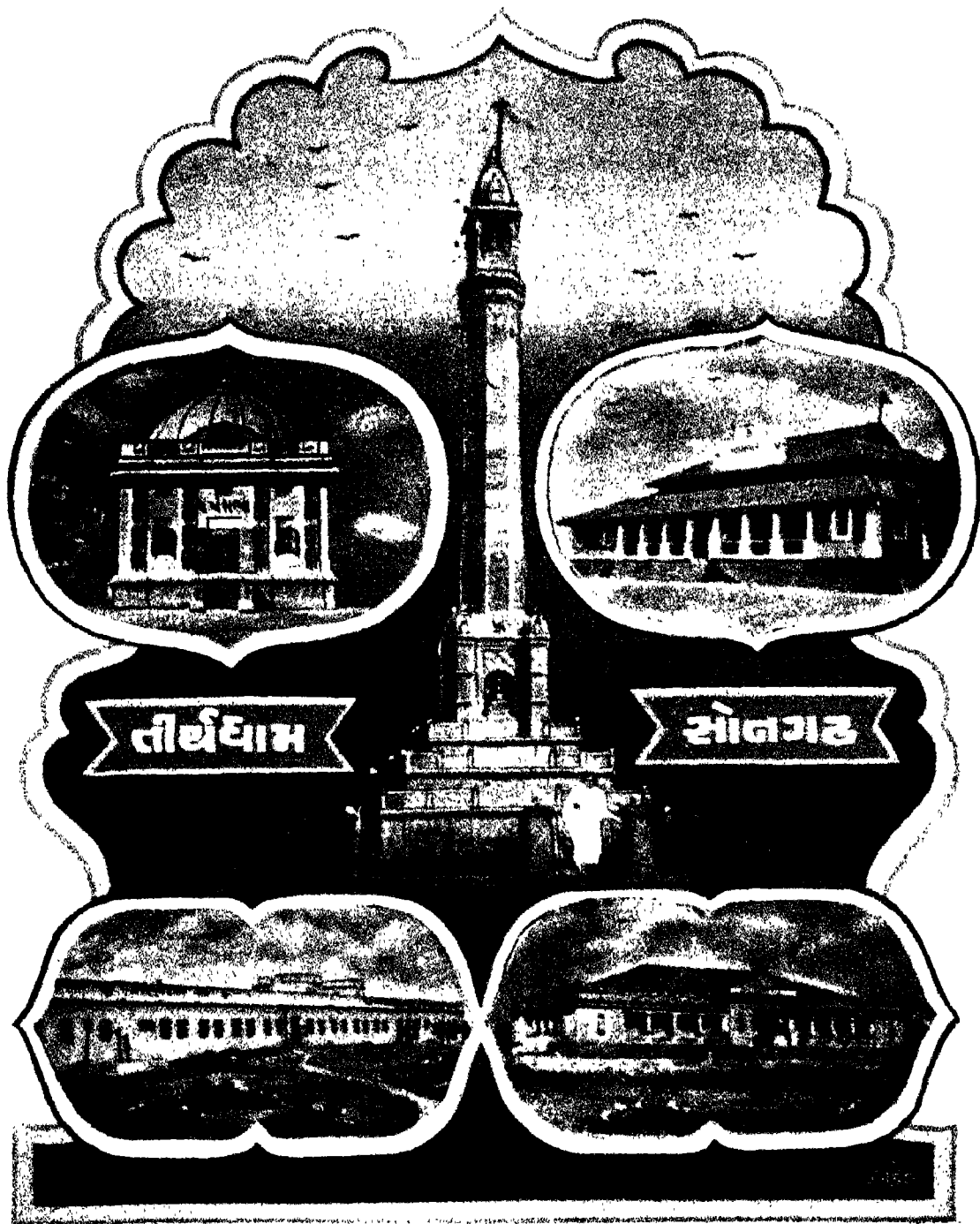
જૈનશાસનની રાજધાની.....

આપે સામેનું ચિત્ર જોયું? –એ છે અધ્યાત્મધામ સોનગઢ.... કેવું શાંત! કેવું ભવ્ય! ને કેવું રમણીય! જેને દેખતાં જ દુન્યવી વાતાવરણ ઘડીભર ભૂલાઈ જાય–એવું આ અધ્યાત્મધામ ગુરુકહાનના પ્રતાપે શોભી રહ્યું છે. અહીંથી પૂ. ગુરુદેવના પ્રતાપે ભારતભરમાં જૈનધર્મના આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનનો જે પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેને લીધે સોનગઢ આજે જગપ્રસિદ્ધ બન્યું છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનરસિક મુમુક્ષુઓની મીટ તેના ઉપર મંડાયેલી છે. આજે સોનગઢ બન્યું છે-**જૈનશાસનની રાજધાની.**

તીર્થધામ સોનગઢમાં ઉજવાતા ધાર્મિકમહોત્સવો નજરે નીહાળનારને એમ લાગે છે કે અહીં તો ધર્મનો ચોથો કાળ વર્તે છે. અતિ ઉન્નત જિનમંદિરમાં બિરાજમાન મૂળનાયક ભગવાન સીમંધરનાથની ઉપશાંતરસભરપૂર વીતરાગમુદ્રા જોતાં જ મુમુક્ષુનું ચિત્ત થંભી જાય છે.... એમાં જ્યારે વીતરાગીજિનભક્તિની ધૂન પૂ. બેનશ્રીબેન ગવડાવતા હોય એ વખતે તો જાણે દેહાતીતભાવોનો ને સમવસરણનો તાદ્રશ ચિતાર ખડો થાય છે. બાજુમાં જ સીમંધરનાથનું સમવસરણ છે–જ્યાં કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રભુના ૐકારનાદને ઝીલી રહ્યા છે,–એ પવિત્ર દ્રશ્ય નજરે પડે છે.

બીજી બાજુ છે–જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર,–એ છે પૂ. કહાનગુરુની સાધનાભૂમિ.–ત્યાંથી અહર્નિશ તેઓ જૈનશાસનનો વીતરાગીસન્દેશ વિશ્વને સંભળાવી રહ્યા છે.–તેમાં સમયસારની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. એ 'પ્રતિષ્ઠા–મંદિર' જોતાં જ એમ ખ્યાલમાં આવી જાય છે કે આખા ભારતમાં શ્રી સમયસારપરમાગમની સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિ ને બહુમાન જો ક્યાંય હોય તો તે અહીં જ છે. અને જ્યારે સમયસાર ઉપર ગુરુદેવના પ્રવચનો સાંભળીએ ત્યારે એમ ખ્યાલ આવે છે કે સમયસારમાં ભરેલા ઊંડા ઊંડા અધ્યાત્મજ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તમાનમાં સમજવાનું સ્થાન સોનગઢ જ છે. બીજી તરફ દેખો–પાંચહજાર ચોરસ ફૂટનો "કુંદકુંદ પ્રવચન મંડપ!" એ કુંદકુંદસ્વામીના ધર્મધ્વજને ફરકાવતો થકો કુંદસન્દેશ સાંભળવા માટે જગતને નિમંત્રી રહ્યો છે.–એની અંદર જિનવાણીના સરસ્વતીભંડાર પણ ભર્યા છે.

અને દૂરદૂરથી જેનું દર્શન મુમુક્ષુઓને આનંદ પમાડી રહ્યું છે–એવો આ ઊંચો ઊંચો માનસ્તંભ તો જુઓ! વાહ! જૈનશાસનની રાજધાનીનો એ ધર્મધ્વજ છે, સુવર્ણધામની એ શોભા છે. નજીકમાં જ,–એ ધર્મધ્વજની છાયામાં, એ દેવ–ગુરુની મંગલ છાયામાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શોભી રહ્યો છે, જેમાં પૂ. બેનશ્રી–બેન જેવા શાંત–વૈરાગી ધર્માત્માઓની છાયામાં અનેક બ્ર. બહેનો આત્મિકસાધનાના પ્રયત્નમાં જીવનની સફળતા કરી રહ્યા છે.

આવી આ રાજધાનીમાં વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્તમ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય છે....અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓનું એ તીર્થધામ છે. એ તીર્થધામવાસી સન્તોને નમસ્કાર હો.

આનંદ-ઊર્મિના સાથિયા પૂરીએ છીએ
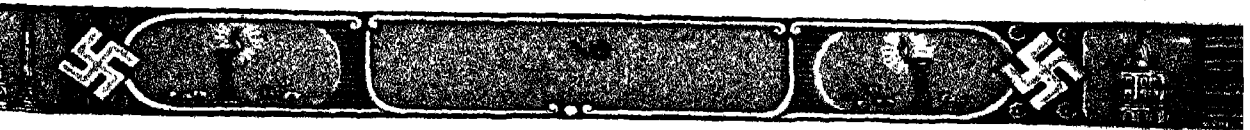
[ચંપાબેન જેઠાલાલ શાહ : સોનગઢ]

'પૂજ્ય બેનશ્રી' એવા ટૂંકા બહુમાનસૂચક નામથી જેઓ સમસ્ત મુમુક્ષુમંડળમાં ઓળખાય છે, તે પૂજ્ય બેનશ્રી ચંપાબેનના હૃદયોદ્‌ગારો આ લેખમાં વહે છે. તેમણે ભક્તિભીના આનંદિત હૃદયે પૂરેલા આ માંગલિક સાથિયા પૂજ્ય ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માનું અને તેમના અનેકવિધ મહિમાનું બરાબર યથાસ્થિત દિગ્દર્શન કરાવે છે. નિજ-કલ્યાણાર્થીએ આ લેખના ભાવો હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છે.

હે પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ! આપના ગુણોનો શું મહિમા કરું! આપના ઉપકારોનું શું વર્ણન કરું! અસલી સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપનાર અપૂર્વ મહિમાના ધારક શ્રી ગુરુદેવના ચરણકમળની સેવા-ભક્તિ નિરંતર હૃદયમાં વસી રહો. પરમ-પરમ-ઉપકારી શ્રી ગુરુદેવનાં ચરણકમળમાં આ સેવકના વારંવાર ભાવ-ભીની ભક્તિથી કોટિકોટિ વંદન હો, નમસ્કાર હો.

હે ગુરુદેવ! આ ભરતખંડમાં આપ વર્તમાન કાળે અજોડ દિવ્ય મહાન વિભૂતિ છો, દિવ્ય આત્મા છો. આપે આ ભરતખંડમાં અવતાર લઈને અનેક જીવોને ઉગાર્યા છે, સમ્યક્‌પંથે દોર્યા છે.

આપનું અદ્‌ભુત શ્રુતજ્ઞાન ચૈતન્યનો ચમત્કાર બતાવે છે, ચૈતન્યની વિભૂતિ બતાવે છે, ચૈતન્યમય જીવન બનાવે છે. આપના આત્મદ્રવ્યમાં શ્રુતસાગરની લહેરો ઊછળી રહી છે, આત્મપર્યાયોમાં ઝગમગતા જ્ઞાનદીવડા પ્રગટી રહ્યા છે—જે આત્મદ્રવ્યને પ્રકાશી રહ્યા છે. આપનું આત્મદ્રવ્ય આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

હે ગુરુદેવ! આપના મુખકમળમાંથી ઝરતી વાણીની શી વાત! તે એવી અનુપમ-રસભરી છે કે તે દિવ્ય અમૃતનું પાન કરતાં તૃપ્તિ થતી નથી. આપની સૂક્ષ્મ વાણી, ચમત્કાર ભરેલી વાણી ભવનો અંત લાવનારી છે, ચૈતન્યને ચૈતન્યના જ્ઞાનમહિમામાં ડુબાડનારી છે. સૂક્ષ્મ અર્થોથી ભરપૂર, અપૂર્વ રહસ્યવાળી, અનેકવિધ મહિમાથી ભરેલી ગુરુદેવની વાણી છે.

સુવર્ણસમાન નિર્મળતાથી શોભાયમાન, સિંહસમાન પરાક્રમધારી એવા ગુરુદેવે અનેક-અનેક શાસ્ત્રોનું મંથન કરી, એકાકી પુરુષાર્થ કરી, આત્મમાર્ગને

શોધી, આત્મરત્નને આરાધી, ચારે પડખેથી મુક્તિમાર્ગને સ્પષ્ટ કરી પરમાગમોના સૂક્ષ્મ હાર્દને પ્રગટ કરી, ખૂણેખાંચરેથી માર્ગની ચોખવટ કરી, અંતરદષ્ટિ બતાવી, મુક્તિનો માર્ગ પ્રકાશ્યો છે. નિઃસ્પૃહ અને નીડર એવા ગુરુદેવે મુક્તિમાર્ગને સર્વ પ્રકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સરળ કરી અપાર ઉપકાર કર્યો છે, ભેદવિજ્ઞાનનો, સ્વાનુભૂતિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, રત્નત્રયનો સાચો પંથ પ્રકાશ્યો છે, જિનેશ્વરભગવાનનાં કહેલાં અને આચાર્યદેવોનાં ગૂંથેલાં અગણિત શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો પ્રકાશ્યાં છે.

શ્રી ગુરુદેવે શુભાશુભ પરિણામથી ભિન્ન શુદ્ધ–આત્માનું સ્વરૂપ, નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ, નિમિત્ત–નૈમિત્તિક ભાવોનું સ્વરૂપ, જ્ઞાતાનું સ્વરૂપ, કર્તાનું સ્વરૂપ, વસ્તુના સૂક્ષ્મભાવોનું સ્વરૂપ, અનેક–અનેકવિધ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવી અપાર ઉપકાર કર્યો છે, અનેક સૂક્ષ્મ ન્યાયો પ્રકાશી અમાપ ઉપકાર કર્યો છે. બાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વના સત્ત્વરૂપ ભાવો ગુરુદેવના જ્ઞાનમાં ભર્યા છે. બહુશ્રુતધારી, સમ્યક્જ્ઞાની, સાતિશય વાણી અને સાતિશય જ્ઞાનના ધરનારા પરમ ઉપકારી ગુરુદેવનાં ચરણકમળમાં અત્યંત અત્યંત ભક્તિથી વંદન–નમસ્કાર હો.

ગુરુદેવે સંઘસહિત ઉત્તર અને દક્ષિણની મહાન તીર્થયાત્રા કરીને નગર–નગરમાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વની દાંડી પીટીને સત્ધર્મની મહાન પ્રભાવના કરી છે. તેઓશ્રીના જ્ઞાનચક્રે આખા હિંદને ડોલાવ્યું છે, ગુરુદેવે ભારતભરમાં ધર્મના આંબા રોપ્યા છે.

ગુરુદેવે ગામે–નગરે ઠેર ઠેર જિનાલયો અને જિનેન્દ્રભગવંતોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, સૌરાષ્ટ્રભરમાં દિગંબર માર્ગની સ્થાપના કરી છે, વીતરાગશાસનનો ઉદ્યોત કર્યો છે. એવા શાસનસ્તંભ હે ગુરુદેવ! આપનાં કાર્યો અજોડ છે, આ કાળે અદ્વિતીય છે.

પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોને ઓળખાવનાર એવા હે ગુરુદેવ! આપ જિનેંદ્રદેવના પરમ ભક્ત છો, પંચ પરમેષ્ઠીના પરમ ભક્ત છો. શ્રુતદેવીમાતા આપના હૃદયમાં કોતરાઈ ગયાં છે, જિનેન્દ્ર ભગવંતો અને મુનિવરભગવંતોનાં દર્શન અને સ્મરણથી આપનું અંતઃકરણ ભક્તિથી ઉભરાઈ જાય છે.

—આવા અનેકવિધ અદ્ભુત ગુણમહિમાથી દીપતા, રત્નત્રયના આરાધક હે ગુરુદેવ! આપે ઉમરાળામાં જન્મ લઈ ઉમરાળાની ભૂમિને પાવન કરી છે. આપે બાળવયથી જ સંસારથી વિરક્ત થઈ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, જગતમાં

સત્ય સ્વરૂપનો દૃઢતાપૂર્વક પ્રકાશ કર્યો, વીરનો માર્ગ પોતે સ્વયં આરાધી, ભારતના જીવોને સમજાવી ઉપકાર કર્યો. તેથી હે ગુરુદેવ! આપ ભારતના ભાનુ છો. આપ જેવા દિવ્ય પુરુષનો આ ભારતમાં અવતાર થયો તેથી આ ભરતક્ષેત્ર ભાગ્યશાળી છે. જેમને ત્યાં આપનો જન્મ થયો તે માતા-પિતાને ધન્ય છે. આપ જ્યાં વસ્યા તે ભૂમિને ધન્ય છે. ગુરુદેવ જ્યાં વસે છે તે ભૂમિનાં રજકણુ-રજકણુને ધન્ય છે. ગુરુદેવ જ્યાં વસે છે તે ક્ષેત્રનું વાતાવરણ અનેરું છે.

પરમપ્રતાપી ગુરુદેવે આ પામર સેવક ઉપર અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

'અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ! કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.'

ગુરુદેવના ઉપકારોનું શું વર્ણન થાય? ગુરુદેવના ગુણોનું બહુમાન હૃદયમાં હો! ગુરુદેવનાં ચરણકમળની સેવા હૃદયમાં હો!

ગુરુદેવનાં ચરણકમળમાં પરમભક્તિથી વારંવાર વંદન-નમસ્કાર કરી આ વૈશાખ સુદ બીજના માંગલિક જન્મ-મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રી ગુરુદેવને ભક્તિ-પુષ્પોથી વધાવીએ છીએ, આનંદ-ઊર્મિના સાથિયા પૂરીએ છીએ.

નિત નિત આનંદમંગળની વૃદ્ધિના કારણભૂત
મંગળમૂર્તિ ગુરુદેવનો પુનિત પ્રતાપ જયવંત હો!
ગુરુદેવના પ્રભાવ અને ચૈતન્યઋદ્ધિનીવૃદ્ધિ હો!

શ્રી વીરશાસન જયવંત હો!

卐

હર્ષાનંદના દીવડા પ્રગટાવીએ છીએ

[શાન્તાબેન મણિલાલ ખારા : સોનગઢ]

☆

'પૂજ્ય બેન' એવા ટૂંકા બહુમાનસૂચક નામથી જેઓ સમસ્ત મુમુક્ષુમંડળમાં ઓળખાય છે, તે પૂજ્ય બેન શાન્તાબેનના હૃદયોદ્ગારો આ લેખમાં વહે છે. તેમણે ભક્તિભીના આનંદિત હૃદયે પ્રગટાવેલા આ માંગલિક દીવડા પૂજ્ય ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માનું અને તેમના અનેકવિધ મહિમાનું યથાસ્થિત દિગ્દર્શન કરાવે છે. નિજકલ્યાણાર્થીએ આ લેખના ભાવો હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છે.

☆

હે પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ! આપનો આ સેવક ઉપર અનંત અનંત ઉપકાર છે. આપનાં ચરણોમાં આ દાસના અત્યંત ભક્તિ–ઉલ્લાસથી નમસ્કાર હો.

હે જ્ઞાની ગુરુદેવ! આપની જ્ઞાનશક્તિ અગાધ છે, આપનું સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાન અજોડ છે, આપનું સમ્યક્જ્ઞાન ભારતભરમાં ફેલાયેલું છે.

હે ગુરુદેવ! આપની ચૈતન્યરસ–ઝરતી વાણીમાં એટલી મીઠાશ છે કે સાંભળતાં તૃપ્તિ થતી નથી. આપની વાણીમાં મધુરતા ને દિવ્યતા છે. મધ્યસ્થ જીવો પણ આપની વાણી સાંભળતાં થંભી જાય છે. આપની વાણીનું મૂલ્ય આંકી શકાય એમ નથી.

આપ જ્યારે સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાય, પદ્મનંદિપંચવિંશતિ, સ્વમીકાર્તિકેય–અનુપ્રેક્ષા, ધવલ, જયધવલ આદિ શાસ્ત્રોમાંથી સૂક્ષ્મ વિષયો ઉપર સૂક્ષ્મ ન્યાયો પ્રકાશો છો, ત્યારે આપનો જ્ઞાનઉપયોગ એવો લાગે છે કે જાણે ઉપયોગ આત્મા સાથે કેલિ કરતો હોય,–આત્મા સાથે રમતો હોય અને જાણે અંદરથી જ્ઞાન–બગીચો ખીલી ઊઠયો હોય!–એવી ભારે અચિંત્યતા દેખાય છે.

હે ગુરુદેવ! આપે સમ્યક્ રત્નત્રયનો માર્ગ સ્વયં આરાધીને બીજાને તે માર્ગ ચારે બાજુથી સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યો છે. આપ નીડર નિર્ણય પરાક્રમધારી છો, વીરમાર્ગને પોતે સ્વયં નિઃશંકપણે પ્રકાશ્યો છે.

ગુરુદેવ! નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ, ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ, શુભાશુભ ભાવોથી ભિન્ન શુદ્ધાત્માનું-જ્ઞાયકદેવનું સ્વરૂપ વગેરે મૂળભૂત વિષયો યથાર્થપણે, સ્પષ્ટપણે, સૂક્ષ્મપણે પ્રકાશીને આપે અથાગ ઉપકાર કર્યો છે. આત્મ-અનુભવ વડે જ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થાય અને તેનાથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય એવું અસલી મૂળભૂત સ્વરૂપ સમજાવીને, તીર્થંકર દેવની દિવ્ય વાણીનું ખરેખરું રહસ્ય સમજાવીને, આપે જગત ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આપનાં ચરણોમાં પરમ ભક્તિથી વારંવાર નમસ્કાર હો.

કેવળજ્ઞાનીના વિરહમાં આપે આપની અપૂર્વ શક્તિ વડે સ્વયં જ આ માર્ગ શોધી કાઢયો છે તે આપના આત્માનો અપાર મહિમા છે. આપે સમ્યક્ પુરુષાર્થ વડે ભવનો અંત કર્યો છે અને આપની વાણીનું જે આરાધન કરે તેને ભવનો અંત થાય છે.

હે ગુરુદેવ! આપનો પ્રભાવનાયોગ પણ અચિંત્ય છે. સૌરાષ્ટ્રભરમાં જ્યાં ધર્મનું નામનિશાન પણ નહોતું ત્યાં આપના પ્રતાપે અત્યારે ઘણાં ગામોમાં શ્રીજિનેંદ્રમંદિરો સ્થપાયાં અને વીતરાગ-માર્ગ સ્થપાયો તે આપનો પરમ પ્રભાવ છે.

આપ શ્રીજિનેંદ્રદેવના પરમ ભક્ત છો. શ્રીજિનેંદ્રદેવને આપે અંતરમાં વસાવ્યા છે. આપ શ્રી જિનેંદ્રદેવની કૃપાના મહાપાત્ર છો.

આપે સંઘસહિત ઉત્તર-દક્ષિણની જાત્રા કરીને જગતમાં દેહ-વાણી-મનથી ભિન્ન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો ઉપદેશ આપી સત્‌ધર્મનો ભારે પ્રકાશ પાડયો છે. શ્રી જિનેંદ્રદેવ અને મહામુનિવરોની ભક્તિ આપના રોમેરોમમાં વસી છે.

આપ જ્યાં જ્યાં બિરાજતા હો ત્યાં ત્યાં તે તે ગામમાં આનંદ-મંગળ વર્તાઈ રહે છે. આપના પ્રતાપે જંગલમાં પણ મંગળ વર્તી રહે છે. આપે સુવર્ણપુરી-ધામને તો સાક્ષાત્ જંગલનું મંગળ બનાવ્યું છે; સુવર્ણપુરી તો આપના પ્રતાપે ખરેખર અતિશયયુક્ત બની છે. આપની શાન્તિની છાયા સુવર્ણપુરીમાં છવાણી છે.

આપનો મહાપાવન જન્મ ઉમરાળા ગામમાં થયો છે તેથી ઉમરાળા-ની ભૂમિ મહાપાવન થઈ છે. એક ઉમરાળા જ નહિ પરંતુ આપના જન્મ-થી સારું યે ભારત પાવન થયું છે. આપના માતા પિતાને ધન્ય છે! આપનો અવતાર તો એક દૈવી અવતાર છે. આ સેવક પર આપનો અનંત અનંત ઉપકાર છે.

'ગુરુરાજે કર્યો ઉપકાર, રાખી નહિ ખામી રે;
આ પામર પર કરુણા અતિ વરસાવી રે-'

શ્રી ગુરુદેવની ચરણ સેવા નિરંતર હૃદયમાં રહો! આ મંગળકારી જન્મ-મહોત્સવ-પ્રસંગે ગુરુદેવને ભક્તિરૂપી ફૂલડેથી વધાવીએ છીએ, હર્ષાનંદના દીવડા પ્રગટાવીએ છીએ.

જય હો! વિજય હો! અંતરમાં અને બાહ્યમાં અપૂર્વ
પ્રભાવના કરનાર શ્રી સદ્‌ગુરુદેવનો જય હો!
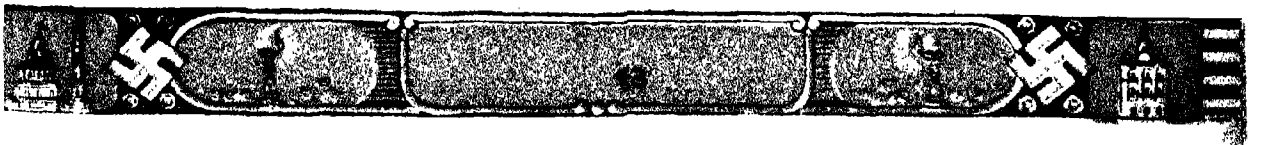
હુકમીચંદજી શેઠ બોલે છે.......

(સોનગઢમાં ગુરુદેવના ચરણ સમીપ હુકમીચંદજી શેઠ બેઠા છે.)

જૈન સમાજનો આ બેતાજ–બાદશાહ આજે હીરક જયંતી વખતે આપણી વચ્ચે નથી; પરંતુ ગુરુદેવ સંબંધી તેમના ઉદ્દગારો આજે યાદ આવે છે. પહેલી વખત સં. ૨૦૦૧ માં સોનગઢ આવ્યા ત્યારે ગુરુદેવનું પ્રવચન સાંભળતાં–સાંભળતાં આનંદિત થઈને તેઓ બોલી ઉઠ્યા હતા કે :

“ कुंदकुंद भगवानने तो शास्त्रोमें सब कहा है किन्तु उसका रहस्य समझानेके लिये आपका जन्म है ।” “सम्यग्दृष्टिके बिना कोई यह बात नहीं समझ सकता । मिथ्यादृष्टि–अज्ञानी जीव आपकी बात नहीं स्वीकार करता, सम्यग्दृष्टि जैसे जीव ही आपकी बात समझ सकते हैं । हमको बहुत आनन्द आता है ।”

“ अहो ! सभाजनों ! आपका बड़ा भाग्य है कि आप सत्पुरुषके अध्यात्म उपदेशका बड़ी रुचिसे नित्य लाभ ले रहे हो; मैं तो तुच्छ आदमी हूँ, आप तो बड़े भाग्यवान् हो । हम तो अल्प लाभ ले सके हैं, तो भी हमारे आनन्दका क्या कहूँ ? यदि इस अध्यात्मज्ञानके लिये मेरा सब कुछ अर्पण किया जाय तो भी कम है ।”

“ महाराजजीका यह अद्भुत तत्त्वज्ञान तमाम दुनियामें सब भाषामें प्रचार होवे ऐसी हमारी भावना है ।”

શેઠશ્રી નાનાલાલભાઈ જસાણીના ઉદ્‌ગારો

મુરબ્બી શેઠશ્રી નાનાલાલભાઈ જો કે આજે આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ તેઓશ્રીએ એકવાર પોતાના કુટુંબ–પરિવાર સમક્ષ ગુરુદેવની ભક્તિ સંબંધી જે ઉદ્‌ગારો કાઢેલા અને પોતાના પરિવારને પણ સોનગઢ જઈને વિશેષ લાભ લેવાની જે ભલામણ કરેલી તે ઉપરથી તેમના અંતરની લાગણીઓનો ખ્યાલ આવી શકે છે. અહીં તેમના એ ઉદ્‌ગારો જ હીરક જયંતીની શ્રદ્ધાંજલિરૂપે આપવામાં આવ્યા છે.

—સંપાદક.

મને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મુંબઈમાં દર્શન થયા અને તેઓની સાથે વીસેક દિવસ તેમના ઘરમાં રહ્યો હતો. તેઓનો ધર્મનો ઊંચામાં ઊંચો બોધ હતો. હમેશા રાત્રે આધ્યાત્મિક સ્તવનો અપૂર્વ શાંતિથી બોલ્યા કરતા. ત્યારથી તેઓ તરફ મારી ખૂબ જિજ્ઞાસા થઈ કે તેઓના પુસ્તકો વાંચું અને તેમાંથી બોધ મેળવું. રંગુનમાં હંમેશ કલાક કલાક વાંચતો હતો અને મનમાં થતું હતું કે આવા ગુરુ કયારે મળે! ૧૯૮૯ની સાલમાં અમરેલી પરમ પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ કાનજી સ્વામીનો પરિચય થતાં ખાતરી થઈ કે જે શ્રીમદ્ કહે છે તે જ આ કહી રહ્યા છે. ત્યારથી જ મેં તેઓને મારા ગુરુ સ્થાપ્યા. તમો બધાઓ પણ જયારે જયારે વખત મળે ત્યારે સોનગઢ જવું અને વિશેષ વિશેષ લાભ લેવો તેમ ભલામણ છે.

અમરેલી શેઠ રામજી હંસરાજે મને બોલાવ્યો ત્યાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ કાનજી સ્વામીનો સત્સંગ થયો ત્યારે મને ખાતરી થઈ કે જે ગુરુની શોધમાં હતો તે જ ગુરુ મળી ગયા. ત્યારથી તેમના સત્સંગમાં રહેવાનો વિશેષ વિશેષ પ્રયાસ કરવા માંડયો.

અને સં. ૧૯૯૪માં તેઓ સોનગઢ બિરાજતા હતા ત્યારે સ્વાધ્યાય મંદિરની પ્રતિષ્ઠા હતી. તે જ વખતે મને થયું—આ તો જો કે સ્થાનકવાસીવાળા છે, મને અહીં દેરાસર બાંધવાની આજ્ઞા આપે? પણ ૧૯૯૫માં પૂજ્ય ગુરુદેવ રાજકોટ પધાર્યા ત્યારે બેનો તથા ભાઈઓની ઈચ્છા થઈ કે સોનગઢમાં દેરાસર બંધાવીએ. અને મેં જ તેઓશ્રીને વિનંતી કરી. સં. ૧૯૯૬માં તેની શરૂઆત કરાવી અને ૧૯૯૭માં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. મારી તબિયત તે વખતે નરમ હતી પણ ઉત્સાહ ઘણો એટલે દેરાસરની પ્રતિષ્ઠામાં પૂરો ભાગ લીધો. ત્યાર પછી ૧૯૯૯માં રાજકોટ પધાર્યા. ૯૫માં દશ મહિના રહ્યા હતા અને ૯૯માં લગભગ નવેક મહિના રહ્યા હતા. અને તેઓનો બોધ સાંભળી અમને અને આખા કુટુંબને તેમના પ્રત્યે બહુ બહુ માન ઉપજયું હતું, તેવું માન તમો સહુને ઉત્પન્ન થાઓ તેવી મારી ભલામણ છે. ☆

આપણા ગુરુદેવની હીરક જયંતીનો પ્રસંગ એ મહાન આનંદનો પ્રસંગ છે; આપણા ઉપર તેઓશ્રીના મહાન ઉપકાર છે; કઈ રીતે તેમને અભિનંદીએ? આત્માના અનુભવનો ઉપદેશ આપીને તેઓશ્રી જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજાવે છે. સંસારના ગમે તેવા ક્લેશ તેઓશ્રીની ચરણછાયામાં આવતાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તેઓશ્રીની સાથે તીર્થધામોની યાત્રા કરતાં જીવનમાં જે હર્ષોલ્લાસ થાય છે તે કદી ભૂલાય તેમ નથી. સદાય આ રીતે ગુરુદેવની સાથે જ રહીએ ને તેઓશ્રીએ બતાવેલા આત્માને ઓળખીને આત્મહિત સાધીએ-એવી ભાવનાપૂર્વક ગુરુદેવના ચરણોમાં શ્રદ્ધાંજલિ આપું છું.

—મોહનલાલ કાળીદાસ જસાણી

[દક્ષિણ દેશની યાત્રામાં સંઘપતિ તરીકે ગુરુદેવની સાથે શેઠ શ્રી મોહનલાલભાઈ જસાણીએ મોટરમાં કરાડથી પૂના તરફ જતાં વચ્ચે રસ્તામાં આ શ્રદ્ધાંજલિ આપેલ, પરંતુ એ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાર પહેલાં તો (બીજે દિવસે જ) તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો; તેની અહીં સખેદ નોંધ લઈએ છીએ—સં.]

—:o:—

“ શિવ(મુક્તિ)રમણી રમનાર તું, તુંહી દેવનો દેવ ”

સુંદર રૂપવાન અને સુદૃઢ શરીર ધરાવતો, ખાનદાન કુટુંબમાં ઊછરેલો, ધીકતી વેપારી પેઢી ચલાવતો, વીસ વર્ષની પૂર યુવાવસ્થામાં મહાલતો આજનો યુવાન સંસારની રમણી સાથે રમવાની ભાવના ભાવતો હોય તેવા કાળમાં તેવા સર્વ સંયોગો જે યુવાનને સાંપડયા હોવા છતાં, એક દિવસ તેના ગામમાં ‘રામલીલા’ આવે છે તે જોવા તે જાય છે. તેમાં રામ તથા લક્ષ્મણના પાઠ ભજવનાર બે બાળકોનો સુંદર બોધપ્રદ સંવાદ અને વૈરાગ્યમય હાવભાવ સહિતના વૈરાગ્યપ્રેરક કાવ્યો તે સાંભળે છે. તે ઉપરથી તેને વૈરાગ્યની ખુમારી પ્રગટે છે. મોહમય વાતાવરણમાં નિર્મોહતાના વિચારો સ્ફૂરે છે. લૌકિક પેઢીને છોડીને અલૌકિક પારમેશ્વરી પેઢી ચલાવવાનો પુરુષાર્થ જાગે છે અને અંતરમાં સમસ્ત સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતાની ધૂન લાગે છે. તે ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેને કાવ્ય રચનાની પ્રેરણા મળે છે અને તેથી બાર પંકિતનું એક કાવ્ય રચી કાઢે છે. તેની પહેલી પંકિત છે—

“શિવ (મુકતિ) રમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ.”

આમ પૂર યુવાવસ્થામાં મુકિતરમણી સાથે રમવાના ભણકાર અંતરમાં ઊઠે, દેવાધિદેવ બનવાના કોડ જાગે એ કેટલું વિસ્મયકારી લાગે છે! છતાં તેને જીવનમાં સંપૂર્ણપણે વણી લઈ, પ્રયત્ન તેવું અલૌકિક વૈરાગ્યમય અનુકરણીય જીવન જીવી બતાવે તે સત્પુરુષ અન્ય કોઈ નહિ પણ પરમ પૂજ્ય આત્મજ્ઞ સંત શ્રી કાનજી સ્વામી!

આપણા મહાન્ પુણ્યોદયે અને સદ્ભાગ્યે આપણને તેઓશ્રીનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે એ અત્યંત ગૌરવ લેવા જેવું છે. તેઓશ્રી આપણને સૌને મુકિતરમણી સાથે રમવાના અને દેવાધિદેવ પદ પ્રાપ્ત કરવાના દિવ્ય સંદેશાઓ નિરંતર ઉલ્લાસિત ભાવે આપી રહ્યા છે તે માટે તેઓશ્રી આપણા સૌના અભિનંદન અને અભિવંદનને પાત્ર છે. તેમનો સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વથા જય હો! તેઓશ્રી આપણા જીવનના ધ્રુવ તારા બની, તથા સંસારસાગરમાં આપણું જીવનનાવ મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવોના ખરાબે ન ચડી જાય એ માટે દીવાદાંડીરૂપ બની મોક્ષપાટણ પહોંચવા માટે સદાય માર્ગદર્શન આપતા રહો એવી અંતરની ભાવનાપૂર્વક તેમને અત્યંત ભકિતભાવે વંદન હો!

—ખીમચંદ જે. શેઠ. સોનગઢ

યુગસ્રષ્ટા શ્રી કાનજી સ્વામી

હિંમતલાલ જે. શાહ

B. Sc. સોનગઢ

વિદ્વાન ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે ગુરુદેવના જીવનનો પરિચય આ ગ્રંથમાં કરાવ્યો છે, તે ઉપરાંત અહીં શ્રદ્ધાંજલિરૂપે તેમણે પૂજ્ય ગુરુદેવ પ્રત્યે હૃદયની જે ભાવોર્મિઓ વ્યક્ત કરી છે તે મુમુક્ષુઓને આનંદકારી છે. પૂ. બેનશ્રી ચંપાબેનના વડીલ બંધુ શ્રી હિંમતભાઈથી તો સમસ્ત મુમુક્ષુસમાજ પરિચિત છે એટલે એ મુમુક્ષુ રત્નનો વિશેષ પરિચય નથી આપ્યો.

☆

કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનનું અપાર માહાત્મ્ય છે. પરમોપકારી ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ ઘણાં વર્ષો પહેલાં રાજકોટમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની જયંતી પ્રસંગે કહ્યું હતું કે 'સમ્યગ્દષ્ટિ બળદની ખરી જે વિષ્ટા ઉપર પડે તે વિષ્ટા પણ ધન્ય છે.' પ્રત્યેક પદાર્થને પોતાના સ્પર્શમાત્રથી ધન્ય બનાવનાર સમ્યગ્દષ્ટિ–મહાપુરુષની ૭૫મી જન્મજયંતી ઉજવવાનો આજનો પ્રસંગ આપણા માટે અતિ આનંદોલ્લાસનો પ્રસંગ છે. ગુરુદેવનું આંતરિક જીવન ભેદજ્ઞાનમય પરમપવિત્ર હોવા ઉપરાંત બાહ્યમાં પણ તેમને આશ્ચર્યકારક પરમોપકારી પ્રભાવનાયોગ વર્તે છે, જેને લીધે ભારતવર્ષમાં એક આધ્યાત્મિક યુગ પ્રવર્ત્યો છે. 'સમયસાર પ્રવચનો'ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાને માટે 'યુગપ્રધાન' શબ્દ લખાયેલો વાંચીને ગુરુદેવે નિર્માનતાને લીધે કહ્યું હતું કે, 'મારે માટે બહુ મોટો શબ્દ લખી નાખ્યો છે.' પરંતુ ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં પંડિત લાલનજીએ કંઇક વાતથી ઉલ્લાસ આવી જતાં કહ્યું હતું કે 'ગુરુદેવ, આપ યુગપ્રધાન નથી પણ યુગસ્રષ્ટા છો.' આ રીતે પં. લાલનજીને ગુરુદેવને માટે 'યુગપ્રધાન' શબ્દ મોટો નહિ પણ નાનો લાગ્યો હતો; 'યુગસ્રષ્ટા' શબ્દ જ યોગ્ય લાગ્યો હતો. ખરેખર પૂ. ગુરુદેવે આ કાળમાં જ્ઞાનમૂર્તિ આત્માનો, સમ્યગ્દર્શનના મહિમાનો, નિશ્ચયનયની મુખ્યતાનો, દ્રવ્યના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો, ઉપાદાન–નિમિત્તના યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો, આધ્યાત્મિક વસ્તુવિજ્ઞાનનો અને સમયસારનો યુગ સર્જ્યો છે.

ઘણા કાળથી લોકો કર્મપ્રકૃતિના જ્ઞાનને જ્ઞાન સમજતા, આત્મશ્રદ્ધા વિનાની 'વીતરાગે કહેલો માર્ગ સાચો છે' એવી આંધળી શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન સમજતા, ઉપવાસાદિ દૈહિક કષ્ટને ચારિત્ર સમજતા, જેમ ભીનું વસ્ત્ર તડકે સુકવવાથી પાણી ઝરી જાય છે તેમ શરીર તડકે તપાવવા વગેરેની કષ્ટક્રિયાથી કર્મો નિર્જરી જશે—આવી આવી તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય માન્યતાઓ પ્રવર્તતી. અબાધિત સુવિજ્ઞાન સિદ્ધાંતોની કસોટીમાંથી પાર ઉતરી શકે એવો વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મ વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા ઉપરથી સરી પડીને રૂઢિચુસ્ત સાંપ્રદાયિકતામાં અને ક્રિયાકાંડમાં અટવાઈ ગયો હતો. 'વીતરાગે આમ કહ્યું છે માટે તે ખરું હશે, આપણે

અલ્પજ્ઞ શું જાણીએ?' એવી ઢીલી વાતો કરનારા લોકો જ ચારે તરફ દેખાતા. પણ 'મેરો ધની નહિ દૂર દિસંતર, મોહિમેં હૈ મોહિ સૂઝત નીકે' એવો અનુભવ કરીને 'હું જ્ઞાન-મૂર્તિ ભગવાન છું' એમ છાતી ઠોકીને કહેનાર કોઈ દેખાતું નહોતું. એવા સમયમાં ગુરુદેવે સમયસાર દ્વારા પરમ ચમત્કારિક આત્મપદાર્થને અનુભવ્યો અને અનુભવજનિત શ્રદ્ધાના વજ્રખડક ઉપર ઊભા રહીને જગતને ઘોષણા કરી કે "અહો જીવો! પરભાવોથી અને વિકારથી ભિન્ન જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મપદાર્થના અનુભવથી કહીએ છીએ કે અમે જે માર્ગે ચાલીએ છીએ અને જે માર્ગ દર્શાવીએ છીએ તે માર્ગે ચાલ્યા આવો અને જો મોક્ષ ન મળે તો એ દોષ અમે અમારા શિર પર લઈએ છીએ. આત્મામાં ભવ છે જ નહિ એવો અનુભવ કર્યા વિના જ્ઞાન કેવું? દર્શન કેવું? અને એ શુદ્ધાત્મભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા વિના તમે ચારિત્રનાં ચિત્રામણ શાના પર કરશો? આજે અમે કહીએ છીએ તે વાત ત્રણ કાળમાં ત્રણ લોકમાં ફરે એમ નથી. સર્વ તીર્થંકરોએ જે વાત કરી છે અને સર્વ અનુભવી પુરુષો ત્રણે કાળે એ જ વાત કહેવાના છે." અનુભવની વજ્ર-ભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને અત્યંત નિઃશંકપણે તેમ જ કોઈ દિવસ લેશ પણ કંટાળા વિના, સદા આનંદસાગરને ઉછાળતા, અત્યંત પ્રમોદપૂર્વક ચૈતન્ય ભગવાનનાં ગાણાં ગાતા અધ્યાત્મ-ઉપદેશ વરસાવતા ગુરુદેવ આ કાળે એક અજોડ લોકોત્તર વ્યક્તિ છે. જગતને બાહ્ય પદાર્થો દેખાય છે પણ તે બધાનો દેખનાર મહાપદાર્થ દેખાતો નથી. એવા જગતને ગુરુદેવ પડકાર કરે છે કે "અહો જીવો! જે બધાના ઉપર તરતો ને તરતો રહે છે એવો આ પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય પ્રધાન પદાર્થ—જેની આગળ બીજું બધું શૂન્ય જેવું છે તે જ તમને કેમ દેખાતો નથી? આત્મા જ એક પરમ અલૌકિક સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમાવંત પદાર્થ છે, જેના વિના જગતમાં સર્વત્ર અંધકાર છે.... આ બધું અમે આગમાધારે કહીએ છીએ એમ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કહીએ છીએ. એમ છતાં તે અનુભવ આગમથી સર્વથા અવિરુદ્ધ છે." વસ્તુવિજ્ઞાન સમજાવવાની ગુરુદેવની શૈલી પણ અનોખી છે. 'સત્નો કદિ નાશ ન થાય, શૂન્યમાંથી સત્ કદી ઉત્પન્ન ન થાય, કારણ-કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં ન હોય' ઈત્યાદિ પરમ વૈજ્ઞાનિક સત્યોને ગુરુદેવ અત્યંત સ્પષ્ટ અને સુંદર રીતે સમજાવે છે, તેના ઉપર પોતાના અનુભવની વજ્ર-મહોર મારે છે અને આગમની તથા પૂર્વાચાર્યોની સાખ આપે છે. એ રીતે પૂજ્ય ગુરુદેવે શુદ્ધાત્મ-અનુભવથી, આગમથી અને અબાધ્ય યુક્તિથી જગતમાં એક યુગ પ્રવર્તાવ્યો છે; અને તે પણ એક સામાજિક કે રાજકીય યુગ નહિ પણ ભવભ્રમણને છેદનારો, પરમ કલ્યાણકારી લોકોત્તર યુગ પ્રવર્તાવ્યો છે. સોનગઢની અંદર શ્રી હીરાભાઈના નાના શા મકાનમાં દશવીશ ધર્મપ્રેમી જીવોથી માંડીને, ક્રમે કરીને સ્વાધ્યાય મંદિરમાં સેંકડો જીવો ઉપર અને પ્રવચનમંડપમાં હજારો જીવો ઉપર ગુરુદેવના કલ્યાણકારી ઉપદેશનું મોજું પથરાયું અને આજે તો 'આત્મધર્મ' દ્વારા, કુંદકુંદકહાન-ગ્રંથમાળા તરફથી પ્રકાશિત અનેકાનેક ગ્રંથો દ્વારા તેમ જ તીર્થયાત્રાદિ નિમિત્તે થતા ગુરુદેવના ભારતવ્યાપી વિહારો

દરમ્યાન ગુરુદેવના મુખેથી વરસતા ભવનાશક અધ્યાત્મ–ઉપદેશ દ્વારા સમસ્ત ભારતવર્ષને–આખા મુમુક્ષુજગતને એ ઉપદેશસાગરના કલ્લોલો પાવન કરે છે. આસપાસના સંયોગો જોતાં એમ લાગે છે કે જે કોઈ જીવ આ કાળે મોક્ષમાર્ગ સમજશે તે જીવ પ્રાયઃ ગુરુદેવની જ સીધી કે આડકતરી અસરથી સમજશે. જગતમાં આવા લોકોત્તર યુગના સ્રષ્ટા ગુરુદેવના ચરણકમળમાં આજે તેમની જન્મ જયંતીના પ્રસંગે આપણા કોટિ કોટિ વંદન હો.

આપણે જેઓ તેમના નિરંતર સત્સંગમાં રહીએ છીએ અથવા અવારનવાર તેમના સત્સંગનો લાભ લેતા રહીએ છીએ તેમના પર તો ગુરુદેવનો અકથ્ય ઉપકાર છે. આપણા આખા જીવનને તેઓશ્રીએ ઘડયું છે. આપણામાં જે કાંઈ શુભેચ્છા હોય, જે કાંઈ વૈરાગ્ય હોય, જે કાંઈ જ્ઞાનમૂર્તિ ભગવાનનો આદર હોય, તે બધુંય ઘણે અંશે ગુરુદેવને આભારીછે. આપણા શુભ ભાવોના, વૈરાગ્યજીવનના, મંથનજીવનના, શ્રદ્ધાજીનના–બધાયના, ગુરુદેવજ સ્વામી અને નિર્માતા છે. હંમેશાં પ્રવચનો દ્વારા અને તેમના જીવનની છાપ દ્વારા તેઓ આપણું જીવન ઘડી રહ્યા છે. જ્યાં આપણને આત્માની શંકા થાય ત્યાં 'અરે ભાઈ! એ શંકાનો કરનાર તું છો કોણ એ તો જો!' એમ કહીને આપણું શ્રદ્ધાજીવન ગુરુદેવ ટકાવે છે. 'શરીરને હું હલાવું છું' એમ થઈ જાય ત્યાં 'અરે ભાઈ!' નેત્ર જેવું જ્ઞાન પર પદાર્થને હલાવી શકે છે એવો ભ્રમ તને કયાંથી પેઠો?' એમ કહીને ફરી શ્રદ્ધામાં સ્થાપિત કરે છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ આપણા સમગ્ર જીવનના ઘડવૈયા છે.

આવા પરમોપકારી ગુરુદેવને આજે આ માંગલિક પ્રસંગે આપણે કઈ વિધિથી પૂજીએ! જે ગુરુદેવ નિરંતર જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છે તેમની મણિરત્નના દીવાથી આરતી ઉતારીએ તો પણ એ ઉપકારભાનુ આગળ એ દીવાઓ અત્યંત ઝાંખા લાગે છે; જે ગુરુદેવ હંમેશાં આપણને આત્મિક સુધારસમાં તરબોળ કરી રહ્યા છે તેમનો ક્ષીરસાગરના નીરથી અભિષેક કરીએ તો પણ એ અભિષેક એ ઉપકારસાગર આગળ એક બિંદુમાત્ર જેટલો પણ લાગતો નથી; અને જે ગુરુદેવ મુક્તિફળદાયક મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી રહ્યા છે તેમનું કલ્પવૃક્ષનાં ફળથી પૂજન કરીએ તો પણ એ ઉપકારમેરૂ આગળ તુચ્છ લાગે છે. આ રીતે દૈવી સામગ્રીથી પૂજન કરતાં પણ ભાવના તૃપ્ત થાય એમ નથી. પરમોપકારી ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભક્તિભાવના ત્યારે તૃપ્ત થશે કે જ્યારે આત્મિક સામગ્રીથી ગુરુદેવનું પૂજન કરીએ—જ્યારે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશે કેવળજ્ઞાનના દીવડા પ્રગટાવી ગુરુદેવની આરતી ઉતારીએ, આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે સુખસિંધુ ઉછાળી ગુરુદેવનો અભિષેક કરીએ, આત્માના સર્વ પ્રદેશોને સર્વથા મુક્ત કરીનેએ મુક્તિફળથી ગુરુદેવનું પૂજન કરીએ. આવું પૂજન કરવાનું સામર્થ્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ આપણું કાંડું ન છોડે અને સદા સર્વદાએમના પડખે જ રાખે એવી કૃપાસિંધુ ગુરુદેવ પાસે આપણી નમ્ર અને દીન યાચના છે.

☆

Pratap Vilas,
Lathi (Kalapinagar)

ભા વાં જ લિ

કૈવલ્યની ક્ષિતિજના પ્રવાસી સમ્યક્દષ્ટા શ્રી કાનજી સ્વામીના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે ભાવાંજલિ આપતાં હું આનંદું છું. સ્વામીજી અયોગી–ગુણઠાણાના મહા મારગડાના પંથી છે, અને તેમના જ્ઞાનયુક્ત વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો મને લાભ મળ્યો છે. 'अहिंसा परमो धर्म' એ મનનબળાનો ધર્મ નથી પણ મન–પ્રબળાનો ધર્મ છે....વીરોનો ધર્મ છે. જૈનધર્મનો ઈતિહાસ કહે છે કે ચોવીસ તીર્થંકર ક્ષત્રિયસંતાનો હતાં, જૈન ધર્મ એ ક્ષાત્રધર્મ છે. ત્યાગ માટેનો ત્યાગ, તે ત્યાગ નથી, પણ સમદૃષ્ટિ માટેનો ત્યાગ એ ખરો પરિત્યાગ છે. સ્વામીજી તેમની ૭૪મી જન્મજયંતી પ્રસંગે લાઠી પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમના જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાનયુક્ત પ્રવચનોમાંથી ગૂઢ મર્મ સમજાતો હતો કે....મનોધામા (આકુળતા) એ સંસાર છે, અને આત્મપ્રભુતા એ સંસારથી પર છે.

પૂ. સ્વામીજીની આધ્યાત્મિક રસિકતાની અસ્મિતાના સોપાન જરૂર અમર રહેશે. એ આત્માર્થી મહાપુરુષ દીર્ઘાયુ રહી જ્ઞાનના અવિરત પ્રવાહ વહાવે અને સિદ્ધશીલાના પ્રજ્ઞાન મારગડે મુમુક્ષુને દોરે એ પ્રાર્થના.

—પ્રહ્લાદસિંહજી
ઠાકોર સાહેબ, લાઠી

તા. ૨૮–૧–૬૪
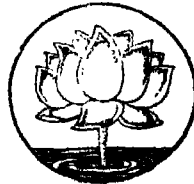
પૂ. ગુરુદેવના ૭૫મા જન્મોત્સવના હીરક જયંતીના મહાન ઉત્સવ નિમિત્તે પ્રગટ થનાર અભિનંદન ગ્રંથમાં ગુરુદેવના જીવનનું અને ભવી જીવોને તારવા તેઓશ્રીએ આપેલા કિંમતી ઉપદેશનું દિગ્દર્શન થશે તે જાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે. હું પણ હૃદયમાં ઊછળતી ભક્તિરસભરી ઊર્મિથી શ્રદ્ધાંજલિ તરીકે ભજન મોકલું છું.—

—શા. તલકચંદ અમરચંદ (લાઠી)

ઘ....ણી.....ખ....મા.....

ઘણી ખમ્મા સદ્ગુરુ મારા કહાનને રે...
એના વારણે હું વારી વારી જાઉં છું...રે...ઘણી ખમ્મા...

ગુરુની વાણી છૂટે ને લીન થાઉં છું...રે...
એની ધૂનમાં એકાગ્ર થાઉં છું...રે... ઘણી ખમ્મા...

ગુરુના ચરણોમાં આનંદ બહુ થાય છે...રે...
સદ્ગુરુના દર્શન થયે પાપ જાય છે...રે... ઘણી ખમ્મા...

ગુરુના જ્ઞાનની ગંગા ચાલી જાય છે...રે...
જેના ભાગ્ય હશે તે પીને ન્યાલ થાય છે...રે...ઘણી ખમ્મા...

જિનવાણીના અર્થો અલૌકિક થાય છે...રે...
તેના શબ્દે શબ્દે મોક્ષ દેખાય છે...રે... ઘણી ખમ્મા...

સેવક તિલક અહો તારા ભાગ્ય છે...રે...
ગુરુ કાન મળ્યા ને બેડો પાર છે...રે... ઘણી ખમ્મા...

—૦—

આનંદોલ્લાસનો દિન

આપણા પરમ કૃપાળુ પરમ ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવના મંગલ જન્મથી પાવન થયેલી વૈશાખ સુદ બીજ મુમુક્ષુ જગતનો અતિ આનંદ-ઉલ્લાસનો પર્વદિન છે, આમ તો જગતમાં જન્મ દિવસ તો ઘણાના ઉજવાય છે; પણ જે જન્મમાં અનાદિ જન્મસંતતિનો મૂલત: ઉચ્છેદ કરનાર કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન પરિણતિનો જન્મ થયો તે જન્મ જ ખરેખર પાવન છે અને તે જ વાસ્તવિકપણે 'જન્મજયંતી' રૂપે ઉજવવાને પાત્ર છે.

મોક્ષનો માર્ગ અંતરમાંથી પ્રગટે છે, બહારથી નહીં; તું એકલો જ તારી ભૂલથી સંસારમાં ભટકે છે, અને એકલો જ ભૂલ ભાંગીને ભગવતી મુક્તદશાને પામે છે—એ રીતે આત્મકલ્યાણનો માર્ગ, કે જે આ કાળમાં લુપ્તપ્રાય: થઈ ગયો હતો તેને કોઈ પૂર્વ સંસ્કારના યોગે તેમ જ વર્તમાન આત્મ-આરાધનાના સતત પુરુષાર્થથી

સ્વયં અનુભવીને હજારો ભવ્ય જીવોને પરમ અનુગ્રહપૂર્વક આત્મપ્રાપ્તિના માર્ગે ચઢાવનાર, અને એ રીતે ભીષણ ભવાટવીમાંથી ભલી રીતે પાર ઉતારનાર કુશળ 'પથ-પ્રદર્શક' તથા ભવકલેશથી થાકેલાને પરમ શીતળતા આપનાર કલ્પતરુ એવા હે પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ! આપના અચિંત્ય તેમ જ અકથ્ય અનંત મહાન ઉપકારોને બહુમાન સહિત હૃદયમાં સ્થાપીને, 'હીરક-જયંતી'ના આ મહાન મહોત્સવ પ્રસંગે આપનાં પાવન ચરણોમાં અતિ દીનભાવે અત્યંત ભક્તિપૂર્વક અભિનંદના કરી આપને અભિનંદું છુ અને આપનું સ્વાનુભવમય ઉજજવળ આધ્યાત્મિક જીવન અમારા જીવનમાર્ગનો મંગળ દીપસ્તંભ બની અમને શીઘ્ર મુક્તિપુરી પહોંચાડો...એજ અંતરથી પ્રાર્થના કરું છું.

—બ્ર. ચંદુલાલ જૈન. સોનગઢ

The palace,
Vallabhipur,
Kathiawad.
11-2-'63

પૂ. શ્રી. કાનજીસ્વામી હીરકજયંતીમહોત્સવ ઉજવાય છે તે ઘણી જ આનંદની વાત છે અને તે પ્રસંગે મારો સંદેશો મોકલી આપું છું.

ઐતિહાસિક વલ્લભીપુરની પાડોશમાં આવેલ ઉમરાળા નગરીમાં જન્મીને ઉમરાળા જેવા નાના ગામને ભારતપ્રસિદ્ધ બનાવનાર પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીજી મહારાજની હીરક જયંતીના સોનેરી અવસરે વલભીપુર પોતાની શ્રદ્ધાંજલી પાઠવે છે. પૂ. મહારાજશ્રીએ અનેકવાર વલભીપુર પધારી પોતાની આધ્યાત્મિક ચર્ચાનો લાભ આપેલ છે અને તેમના ઉમદા સદ્‌ગુણોથી અમોને પ્રભાવિત કરેલ છે. મહારાજશ્રી પોતે દીર્ઘાયુષ ભોગવે અને ધર્મકાર્ય-પરાયણતાનો લોકોને વધારે અને વધારે લાભ આપી સૌને આધ્યાત્મિક શાંતિનો રાહ બતાવે એ જ અભ્યર્થના.

લી. શુભેચ્છક
—ગંભીરસિંહ
(ઠાકોર સાહેબ, વલ્લભીપુર)

રાજમહેલ,
જસદણ (કાઠીઆવાડ)
તા. ૩-૨-૧૯૬૪

પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી મહારાજ વીંછીયા અને જસદણમાં અનેકવાર પધાર્યા છે. તેમના ઉપદેશથી મંદિરો બંધાય છે. વીંછીયામાં મંદિરનો મહોત્સવ થયો ત્યારે મેં ભાગ લીધેલો તેમ જ ઈન્દોરના હુકમીચંદ્ર શેઠ પણ તે વખતે વીંછીયા આવ્યા હતા. વીંછીયા તે અમારા કુટુંબનું ખાસ પ્રિય ગામ તો છે જ પણ તે મહારાજશ્રીની પણ ખાસ પ્રિય ભૂમિ છે. તેમના હીરક ઉત્સવમાં હું ભકિતથી અભિનંદન પાઠવું છું.

—આલા ખાચર
(જસદણ દરબાર)

★

આફ્રિકાના અભિનંદન

પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવને કોટી કોટી વંદન હો અને તેમના ૭૫મા જન્મ જયંતી મંગલદિને ભાવના ભાવીએ છીએ કે તેઓ ચિરાયુ હો અને જગતના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ કરો.

પૂજ્ય ગુરુદેવને પૂર્વના સંસ્કારના કારણે નાની વયમાં જ વૈરાગ્યભાવના હતી. તેથી જૈનધર્મને પામવા માટે ઘણો તીવ્ર પુરુષાર્થ કરી અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને તેવા પુરુષાર્થથી સત્‌ધર્મનું રહસ્ય પામીને, અનુભવીને, સત્‌સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને જગતના જીવોને સત્‌ને માર્ગે વાળ્યા છે. અને સરળ ભાષામાં પૂજ્ય ગુરુદેવની વાણીના લાખો પુસ્તકો છપાયા. તેનો લાભ આખા દેશમાં અને દૂરના દેશોમાં આફ્રિકા જેવા ખંડમાં, નાઈરોબી, મોમ્બાસા, મોશી વગેરે સ્થળોએ મુમુક્ષુ જીવો લઈ રહ્યા છે.

સત્‌ધર્મને સમજાવનારા જીવો મળવા બહુ દુર્લભ છે. એવા આ કાળે પૂજ્ય ગુરુદેવે સત્‌ધર્મની બંસરી બજાવીને પરંપરા તીર્થંકરોએ બતાવેલા માર્ગનો પ્રકાશ કર્યો છે અને અનેક ભવ્યોના સંસારના ઝેર ઉતાર્યા છે. આવું અપૂર્વ કાર્ય તો આવા સંત પુરુષથી જ થઈ શકે અને ભાગ્યશાળી જીવો લાભ લઈને પોતાનું કલ્યાણ કરી રહ્યા છે.

અનાદિ કાળથી જૈનધર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન ભૂલેલા જીવોને ગુરુદેવે જગાડયા છે અને સત્‌ના જિજ્ઞાસુ બનાવ્યા છે. ગુરુદેવે સાચા સુખનો ઉપાય બતાવ્યો છે તે ઉપકારનો કોઈ રીતે બદલો વાળી શકાય તેમ નથી. અહા! પૂજ્ય ગુરુદેવના જેમને દર્શન થયા છે, જેમને તેમના પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ જાગી છે, જેમણે તેમની વાણી સાંભળી છે. તેમના સમાગમમાં રહી તેમનું અંતર જેણે જાણ્યું છે, તેમના પ્રત્યે જેને શ્રદ્ધા થઈ છે, તે આસન્નભવ્ય જીવોનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય—તેવો આ યોગ છે. અને ખરેખર ભાગ્યશાળી જીવો આવા સત્‌પુરુષને ઓળખીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરીને જન્મ-મરણના ફેરા ટાળશે. એવી ભાવનાપૂર્વક અત્યંત ભકિતથી તેઓશ્રીના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને, હીરક જયંતીના મંગળ પ્રસંગે આફ્રિકાના મુમુક્ષુઓ વતી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અને અભિનંદન પાઠવીએ છીએ.

આફ્રિકાના મુમુક્ષુઓ વતી
—શા. ભગવાનજી કચરાભાઈ (મોમ્બાસા)

સંસ્મરણો અને શ્રદ્ધાંજલિ

[વૃજલાલ જે. શાહ B. E. વાંકાનેર]

પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીનો પ્રથમ પરિચય કરવાનું -દર્શન કરવાનું—સદ્‌ભાગ્ય મને આજથી લગભગ ૪૮ વર્ષ પહેલાં પ્રાપ્ત થયું હતું. સંવત ૧૯૭૨ની સાલમાં પૂ. ગુરુદેવ વઢવાણ શહેરમાં પધારેલા અને સુંદર વોરાના ઉપાશ્રયમાં ઊતર્યા હતા. તે વખતે તેઓશ્રીના (સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના) દીક્ષાગુરુ શ્રી હીરાજી મહારાજ હયાત હતા. અને પૂ. ગુરુજીદેવને હજી તાજી જ દીક્ષા હતી તેથી તેઓ વ્યાખ્યાન વાંચતા નહિ પણ ઉપાશ્રયના એક એકાંત ભાગમાં બેસી સ્વાધ્યાય કરતા.

તે વખતે મારી વય ફક્ત બાર વર્ષની હતી. અને દરિયાપરી ઉપાશ્રયની જૈનશાળામાં હું અભ્યાસ કરતો. તે વખતે અમારી સરખે સરખા વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી-મંડળી હતી. અમો બધા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના શ્રી ગુલાબચંદજી નામના સાધુના ચુસ્ત અનુયાયીઓ અને ભકતો હતા. શ્રી.ગુલાબચંદજીને અમો ભગવાન શ્રી મહાવીરની આજ્ઞા પ્રમાણે ચારિત્ર પાળનાર સાચા સાધુ માનતા. સાચા સાધુને ઉપાશ્રયમાં ઉતરાય નહિ. પાટ પાટલા ખપે નહિ, ત્રણ પાતરાં અને ત્રણ કપડાંથી વિશેષ રખાય નહિ. આનાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર બધા કુસાધુ અને પાસથ્થા છે એમ અમો શ્રી ગુલાબચંદજીના ઉપદેશથી માનતા થયા હતા. આ શ્રી ગુલાબચંદજીએ અમને સાધુની પરીક્ષા કરવા માટે અમુક પ્રશ્નો શીખવાડેલા, એ પ્રશ્નો અમો કોઈ નવા આવેલા સાધુને પૂછતા અને જો અમારો માની લીધેલો જવાબ મળે તો અમે તે સાધુને કાંઈક ઠીક માનતા, નહિતર તેને કુસાધુ કે પાસથ્થા કહેતા.

અમોએ સાંભળ્યું કે શ્રી હીરાજી મહારાજના કોઈ એક નવા શિષ્ય શાસ્ત્રના બહુ જ અભ્યાસી છે, જેથી અમો તેઓશ્રીની પરીક્ષા કરવા અને શ્રી ગુલાબચંદજીએ શીખવાડેલા પ્રશ્નો પૂછવા તેમની પાસે એક વખત રાતે લગભગ આઠેક વાગે ગયા અને શ્રી ગુલાબચંદજીએ શીખવાડેલ એક પ્રશ્ન અમોએ તેઓશ્રીને પૂછયો. જવાબ અમારી ધારણાથી વિરુદ્ધ આવ્યો એટલે અમોએ કહ્યું કે "નહિ, મહારાજ આપની વાત બરાબર નથી." એટલું સાંભળતાની સાથે જ તેઓશ્રી દઢતાપૂર્વક બોલી ઊઠયા કે "તમો આ શું બોલો છો? તમને ખ્યાલ છે કે અનંત તીર્થંકરોની અનંત જ્ઞાનીઓની વાણીની તમો વિરાધના કરી રહ્યા છો." આ શબ્દો એટલા જોરપૂર્વક અને એટલા ભારપૂર્વક નીકળ્યા કે અમે તો ડઘાઈ જ ગયા અને વધુ ચર્ચા કરવાની અમારી હિંમત જ ચાલી નહિ. સાધારણ સાધુને તો અમે ચર્ચામાં મુંઝવી દેતા. અમને ઘણાખરાને એટલી નાની ઉંમરમાં પણ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનું આખું દશ વૈકાલિક સૂત્ર અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનાં કેટલાંક અધ્યયનો મુખપાઠે હતા. છકાયના બોલ, નવ તત્ત્વો, ગત્યાગતિ, કર્મ, પ્રકૃતિ, દંડક આદિ થોકડા કંઠાગ્રે હતા. એટલે કોઈપણ સાધુ સાથે ચર્ચા કરતાં અમે દબાતા નહિ, પણ પૂ. ગુરુદેવના મુખથી ઉપરનું એક જ વાક્ય એવી રીતે અને એવા વીર્યપૂર્વક નીકળ્યું કે એક શબ્દ પણ સામે ઉચ્ચારવાની અમારી હિંમત જ ન રહી. વિશેષ પરીક્ષકશકિત તો તે વખતે અમારામાં હતી નહિ પણ એ ટૂંક પરિચયથી પણ એ વખતે એટલું તો જરૂર લાગ્યું કે, "આ કોઈ અજબ વ્યકિત છે." અને એ વાતને આજે ૪૮ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં છતાં હજુ જાણે ગઈ કાલે જ બની હોય તેમ સ્મૃતિપટ પર તરવરે છે.

તે પછી પૂ. ગુરુદેવનો વિશેષ પરિચય કરવાનો અને તેઓશ્રી જે વાતો કહેતા તેને હૃદયગત કરવાનો સુયોગ તો સંવત ૧૯૮૨માં સાંપડયો. તે વખતે તેઓશ્રીનું વઢવાણ શહેરમાં ચાતુર્માસ હતું અને હું બી. ઈ.ની

પરીક્ષા પસાર કરી, નોકરીની શોધમાં વઢવાણ રોકાયો હતો એટલે લગભગ આખા ચાતુર્માસ દરમ્યાન પ્રવચનોનો લાભ લઈ શકયો તેમ જ ઘણીવાર બપોરે પણ તત્ત્વચર્ચા થતી તે વખતે પણ જતો. એ અરસામાં બપોરે પ્રવચન કરવાનો રિવાજ ન હતો.

તે વખતે પૂ. ગુરુદેવ હજુ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં હતા. સંપ્રદાયમાં પણ તેમની ખૂબ જ ખ્યાતિ હતી અને વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતા. સુંદર વોરાના ઉપાશ્રયમાં માણસો સમાતાં નહિ તેથી બારવાની પોળ બહાર ઠાકરશીભાઈના ડેલામાં વ્યાખ્યાનો થતાં. ચાતુર્માસ દરમ્યાન જ્ઞાતાસૂત્રનું પહેલું અધ્યયન જે શ્રી મેઘકુમારનું છે તેનાથી શરૂઆત કરેલી પણ ચાલુ અધિકાર શરૂ કરતાં દરરોજ લગભગ અડધો કલાક તો સમકિત ઉપર જ પ્રવચન થતું. સમકિત શું છે? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે તથા તેની દુર્લભતા, મોક્ષમાર્ગમાં તેનું મહત્વ વગેરે વિષયો ઉપર જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી ખૂબ જ આકર્ષક અને લોકભોગ્ય રીતે સમજાવતા. સંપ્રદાયમાં રહેવા છતાં તેઓ સનાતન સત્યોને ગોપવ્યા વિના બહુ જ સરસ રીતે શ્રોતાજનો પાસે મુકતા અને બુદ્ધિશાળી વર્ગ મંત્રમુગ્ધ થઈને સાંભળતો. તે વખતે લખેલી નોંધપોથીમાં મેં તા. ૨૦-૭-૨૬ના રોજ લખ્યું છે કે "સમકિત ઉપર કમાલ કરે છે." તે પછી તા. ૨૨-૭-૨૬ના રોજ ફરી લખ્યું છે કે "રોજ પહેલાં થોડી સમાલોચના લગભગ અડધો કલાક સમકિત ઉપર જ કહે છે. સમકિત ઉપર અજબ ભાર દે છે, અને દેવો જ જોઈએ એમ હવે લાગે છે."

સમ્યગ્દર્શન વિષેના પૂ. ગુરુદેવના તે વખતના વિચારો અને હાલના વિચારોમાં કેટલું સામ્ય છે તે દર્શાવવા તે વખતે તેઓશ્રીનાં પ્રવચનોની મેં કરેલી નોંધમાંથી થોડાં અવતરણો આપું તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

સમકિત એ કોઈ જુદી જ વસ્તુ છે. તે આવશે એટલે માણસની ભાષા ફરી જશે, વર્તન ફરી જશે, તેનું બધું જ ફરશે.

સમકિત વિનાની ક્રિયાઓ એકડા વિનાનાં મીંડાં છે.

સમકિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે. સમકિતીને પોતાનો મોક્ષ કયાર થશે તે કોઈને પૂછવા જવું પડતું નથી. સમકિત થયું એટલે મોક્ષ જ છે.

સમકિતનું સ્વરૂપ ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે, હજારો લાખોમાં કોઈક જ જીવ સમકિતી હોય છે.

હીરાની કિંમત હજારો રૂપિયા હોય છે, તેના પાસા પડતાં ખરેલી રજની કિંમત પણ સેંકડો રૂપિયા હોય છે; તેમ સમકિત–હીરાની કિંમત તો અમૂલ્ય છે, તે મળ્યો તો તો કલ્યાણ થઈ જશે પણ તે ન મળ્યું તો પણ "સમકિત એ કાંઈક જુદી જ વસ્તુ છે"—એમ તેનું માહાત્મ્ય સમજાઈ તે મેળવવાની તાલાવેલીની રજ પણ ઘણો લાભ આપે છે.

જાણપણું તે જ્ઞાન નથી. સમકિત સહિત જાણપણું તે જ જ્ઞાન છે. અગિયાર અંગ કંઠાગ્રે હોય પણ સમકિત ન હોય તો તે અજ્ઞાન છે.

આવાં તો અનેક અવતરણો આપી શકાય તેમ છે પણ સ્થળસંકોચને કારણે વધુ આપ્યાં નથી, પણ આટલાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ષોથી પૂજ્ય ગુરુદેવનો પ્રિય અને મુખ્ય વિષય સમ્યગ્દર્શન છે અને સંપ્રદાયમાં હતા ત્યારથી જ તેનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે. પહેલાં સાચી સમજણ કરવાની ખાસ જરૂર છે તેમ તેઓ ભાર દઈને પહેલેથી જ કહેતા અને સંપ્રદાયમાં હતા ત્યારે વ્યાખ્યાન શરૂ કરતાં પહેલાં એક ગાથા બોલતા '**संबुज्झहाजंतवो**' હે જીવો! તમે સમ્યક પ્રકારે બુઝો! એટલે કે સમજો...સમજો. આમ મૂળથી જ સાચી સમજણ કરવાનો ઉપદેશ દેતા આવ્યા છે.

સંપ્રદાયમાં પૂ. ગુરુદેવના અનેક ભકતો અને પ્રશંસકો હતા, તેઓશ્રીથી સંપ્રદાય ગૌરવ અનુભવતો અને પોતાના સંપ્રદાયમાં આવો હીરો પાકયો છે તે ખ્યાલે સપ્રદાયના ઘણા આગ્રહી લોકો પોતાને અને સંપ્રદાયને ભાગ્યશાળી માનતા. તેઓશ્રીએ જયારે સંપ્રદાયનો ત્યાગ કરી સોનગઢનો એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે સંપ્રદાયના એક આગ્રહી મિત્રે દર્દભર્યા શબ્દોમાં મને કહ્યું: "વજુભાઈ, આપણાં કમભાગ્ય છે કે આપણામાં કોઈ હીરો પાકતો નથી અને પાકે છે તો રહેતો નથી." મેં કહ્યું: "ભાઈ, તો આપણે વિચારવું જોઈએ કે આપણામાં કયાંક ખોટું હશે." આ સંવાદ મેં અક્ષરશ: ઉતાર્યો છે. આ ઉપરથી સંપ્રદાયના પૂ. ગુરુદેવના સ્થાનનો થોડોક ખ્યાલ આવી શકશે.

પૂ. ગુરુદેવના આશ્રયમાં લગભગ અડધી સદી વીતી ગઈ. તે દરમ્યાન પૂર્વના કોઈ મહાન પુણ્યોદયે અને પૂજ્ય ગુરુદેવની અપારકૃપા અને કરુણાના કારણે અનેક ઉલ્લેખનીય પ્રસંગો બન્યા છે, પણ તેમાંના ઘણાંખરા અંગત હોવાથી તે આ સ્મરણાંજલિનો વિષય બની શકે તેમ નથી. છતા આ સ્મરણાંજલિ પૂર્ણ કરતા પહેલાં મારા જીવનનો એક મહામૂલો પ્રસંગ કે જેનું સ્મરણ પણ ખૂબ આનંદદાયી છે તે નોંધ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

સં. ૧૯૯૪માં સ્વાધ્યાય મંદિરના ઉદ્‌ઘાટનનો તે પ્રસંગ હતો. સવારનું પ્રવચન ચાલતું હતું. તેમાં એક વાકય એવું ગૂઢ આવ્યું કે તેનો રહસ્યસ્ફોટ કરવામાં આવે તો ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે તેમ મને લાગ્યું. ઘેર આવી શ્રી હિંમતભાઈ સાથે આ સંબંધી વાત થઈ અને તેમણે પણ મારી વાતને સમર્થન આપ્યું અને બપોરે બાર વાગ્યે ખરે તડકે (તે વખતે વૈશાખ માસ ચાલતો હતો) અમે બંને ભાઈઓ સ્વાધ્યાય મંદિરમાં ગયા. પૂ. ગુરુદેવશ્રી તે વખતે મુખ્ય હોલમા પાટ પર બિરાજેલ હતા. અમોએ જઈને વંદના કરી સવારના ગૂઢવાકય સંબંધી તેઓશ્રીને પૂછયું. પૂછતાં જ તેઓશ્રીએ ઉપેક્ષાપૂર્વક કહ્યું કે, "કોઈની અંગત વાતમાં કેમ પડો છો?" પ્રથમ તો અમો જરા ગભરાઈ ગયા પણ ગુરુદેવના ભાવ જોતાં અમોએ અમારી વિનંતિ ચાલુ રાખી. અહા! એ પ્રસંગે ગુરુદેવે કૃપાનો ધોધ વહાવીને જે વાત કરી તે આ જિંદગીમાં કદી પણ ભૂલી શકાશે નહિ. આ મનુષ્યભવની તે મહામોંઘી મુડી છે. તે વખતે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશે જે આહ્‌લાદ અનુભવ્યો તેનું વારંવાર સ્મરણ રહ્યા કરે છે અને તે સ્મરણ વખતે પૂ. ગુરુદેવના ચરણોમાં પરોક્ષપણે પણ ઝૂકી જાય છે. આ રીતે ગુરુદેવના આ હીરકજયંતિ પ્રસંગે સંસ્મરણપૂર્વક હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરું છું.

☆

જેઓશ્રીના સત્સમાગમથી જ આપણે સાચા વીતરાગમાર્ગના મુમુક્ષુ બન્યા છીએ, જેઓશ્રીનો આપણા ઉપર અનંત ઉપકાર છે, જેઓશ્રીએ યથાર્થપણે આપણને સૌને સંસારરૂપી મગરમચ્છના મુખમાંથી પડતા બચાવી વાસ્તવિક મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે અને જેઓશ્રીની એકમાત્ર પ્રેરણાને પામીને ઠેર ઠેર દિગંબર જૈન ધર્મના પ્રતીકરૂપ દિગંબર જિનમંદિરોની સ્થાપના થઈ છે એવા કૃપાળુ ગુરુદેવશ્રીના ચરણકમળમાં હીરકજયંતિના મહોત્સવ પ્રસંગે અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક ભકિતપૂર્વક વંદના કરીએ છીએ અને તેઓશ્રી આપણી વચ્ચે સદાયને માટે 'જયવંત વર્તો' એવી અંતઃકરણથી ભાવના ભાવીએ છીએ.

—લિ. દહેગામ મુમુક્ષુ મંડળ

☆

હે પરમઉપકારી, જ્ઞાનાંજનશલાકાવડે અજ્ઞાનતિમિરઅંધજનોનાં ચક્ષુને ખોલનાર, સન્માર્ગદર્શી, વીતરાગમાર્ગોપદેષ્ટા, અવિચલિત ચેતનાવિલાસી, સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી! આપના બાહ્ય-અંતર પ્રતાપે અને પ્રભાવે અમ પામરોનો ઉદ્ધાર થયો છે અને જિનશાસનની દિનપ્રતિદિન પ્રભાવના થઈ રહી છે. આજના સુમંગળમય પ્રભાત આપશ્રી પ્રતિ શ્રદ્ધાંજલિપુષ્પ સમર્પણ કરીને, આપ શત શત જીવો અને આપનો પ્રભાવના ઉદય જયવંત વર્તો એવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

—શ્રી. દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ-રખીયાલ સ્ટેશન

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના હૃદયમાં શુદ્ધ આત્માની આરાધનાપૂર્વક સતત એક જ વેદના અને કરુણામય ઝંખના રહ્યા કરતી હતી કે શ્રી વીતરાગ-જિનેશ્વરદેવનો મૂળભૂત રહસ્યાત્મક પરમાર્થ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય કોઈપણ રીતે જગતના જીવો પારમાર્થિક શાશ્વત સુખ પામી શકે તેમ નથી. તેઓશ્રીના જીવનકાળમાં પણ જીવોને એકલી પરમાર્થની જ જિજ્ઞાસા ઉદ્‌ભવે અને જીવો પરમાર્થનું મહાત્મ્ય સેવી તેની જ ઝંખના લેતા થાય તેવો વિચક્ષણતાભર્યો ઉપદેશ તેઓ કરી ગયા છે. પરમાર્થ જેમાં પ્રાયે લોપ પામેલ હતો એવા તે વિષમ કાળમાં, સત્ય, પ્રયોજનભૂત, કેવળ હિતકારી, મૂળ તાત્ત્વિક પરમાર્થ પામવા માટે સત્શાસ્ત્રોના રહસ્યને વ્યકત કર તેવા સત્પુરુષને ગોતો- તેવી પત્રે પત્રે તેઓએ ભલામણ કરી છે અને જણાવ્યું છે કે "જીવંત સત્પુરુષ તે જ આ જીવના કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવનાર કલ્યાણકારી પુરુષ છે."

હવે અત્યારે મંગળમય સાક્ષાત જીવંતમૂર્તિ સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી પોતાની અપૂર્વ પ્રભાવિક વાણીથી જગતને તે જ વાસ્તવિક પરમાર્થ સંબોધી રહ્યા છે. એ રીતે જાણે પૂર્વના વૃદ્ધ આચાર્યોનું પેટ ખોલતાં સાથોસાથ શ્રીમદ્‌ના અંતરની પરમાર્થ સંબંધી ભાવના પણ તેઓ પૂરી કરી રહ્યા છે.

પરમકૃપાળુ સત્પુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી લખે છે કે, "માત્ર દ્રષ્ટિકી ભૂલ હૈ, ભૂલ ગયે ગત એહિ." "નિમિત્તાધીન ફરી ફરી વૃત્તિ ચલિત થઈ જાય છે, તે ન થવા ગંભીર ઉપયોગ રાખ." ગુરુદેવ પણ એ જણવે છે કે જીવને આટલો જ પ્રથમ પુરુષાર્થ ફેરવવા યોગ્ય છે કે માત્ર દ્રષ્ટિ ફેરવ, નિમિત્તાધીનદ્રષ્ટિ છોડ, ને સ્વભાવદ્રષ્ટિ કર. પરલક્ષીને બદલે સ્વલક્ષી થા. ટૂંકમાં પર્યાયદ્રષ્ટિને બદલે દ્રવ્યદ્રષ્ટિ કર.

"આમ દ્રષ્ટિ અંતરમાં ફેરવ, પરમાર્થની રુચિ કર" એવા જવલંત મૂળભૂત માર્ગની ઘોષણા કરનાર અને મુમુક્ષુના હૃદયનાં તારને હલાવી કલ્યાણમાર્ગે દોરનાર મંગળમૂર્તિ સદ્‌ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીને અમારા કોટી કોટી વંદન હો!

—શ્રી. દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ (અમરેલી)

✡

આ કાળે આ ક્ષેત્રે આપની ૭૫મી જન્મજયંતિ મહોત્સવ યોગ્ય રીતે ઊજવવા અમારા જેવા દેશ-વિદેશના હજારો મુમુક્ષુઓ તેમ જ અન્ય ભવ્યાત્માઓ ભાગ્યશાળી થયા છે, તેથી અમોને અત્યંત પ્રમોદ સાથે રોમાંચ ખડા થાય છે. આપ જેવા ગુરુપ્રતાપે અમારા પુણ્યો જાગૃત અને જોરદાર છે તેની આ પ્રસંગથી વાસ્તવિક પ્રતીતિ થાય છે. આપ જેવા મહાત્માનો હીરકમહોત્સવ ઊજવવો તે મુમુક્ષુજીવનનો એક અનેરો મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગ ગણાય.

અમારા ઉપર આપના વ્યકિતત્વનો અને જીવનપ્રતિભાનો ઘણો જ પ્રભાવ છે. આપે જ અમોને જ્ઞાનચક્ષુ આપેલ છે. જૈનકૂળમાં જન્મેલ હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારમાં રખડતા અમોને આપે સન્માર્ગ બતાવીને ઉગાર્યા. શુભભાવનાને ધર્મનું કારણ માની અને કેવળ શારીરિક ક્રિયાને મોક્ષમાર્ગ માની, અમે કેવળ મિથ્યાત્વને પોષી પ્રતિક્ષણે સંસારને વધારી રહ્યા હતા. આ ભયંકર અજ્ઞાનમાંથી આપે બચાવ્યા અને અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા. આપશ્રીના આવા મહાન ઉપકારના સ્મરણપૂર્વક આપને અભિનંદીએ છીએ.

—વકીલ કેશવલાલ ડી. શાહ. (ધ્રાંગધ્રા)

[એક બાળકને ઉમંગ થયો કે હીરક જયંતીમાં હું પણ ગુરુદેવને કંઈક શ્રદ્ધાંજલિ આપું, એટલે તેણે મહેનત કરીને ક્યાંકથી એક કાવ્ય શોધી કાઢ્યું, તે શ્રદ્ધાંજલિ નિમિત્તે અહીં આપ્યું છે...]

મધુર વાણી છૂટે છે, આત્મદેવ જાગે છે,
અનંત ગુણના પિંડ અમે, અનંત ગુણના પિંડ તમે —મધુર૦
મારામાં છે અનંત ગુણ, તારામાં છે અનંત ગુણ —મધુર૦
જીવ બધાને જાણે છે, છતાં બધાથી જુદો છે ...મધુર૦
ગુરુદેવ સમજાવે છે, સમજતાં સુખ થાય છે ...મધુર૦
હીરક જયંતી શોભે છે, મુંબઈમાં ઉજવાય છે. ...મધુર૦

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની ૭૫મી જન્મ જયંતી રત્નમહોત્સવના પાવન પ્રસંગે, તેમના ઉપકારોનાં મધુરાં ગાનથી સમૃદ્ધ અભિનંદન—ગ્રંથ પૂ. ગુરુદેવના પુનિત કરકમળમાં અર્પણ થવાનો છે એવો શુભસંદેશ સાંભળી કયો મુમુક્ષુ આનંદિત ન થાય? સમાચાર સાંભળીને પૂ. ગુરુદેવના ઉપકાર તળે, આત્માર્થ સાધવાના માર્ગને પામેલા અનેક મુમુક્ષુઓ આ ભવ્ય પ્રસંગે પૂજ્ય ગુરુદેવના અદ્‌ભુત મહિમા તેમજ ઉપકાર વ્યકત કરવા અભિનંદન-પુષ્પો તથા શ્રદ્ધાસુમનોની અંજલિઓ લેખસ્વરૂપે મોકલી રહ્યા છે. હું પણ મારી અલ્પ મતિ અનુસાર આ મહાન સંત પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ભકિતના બળથી તેમના પાવન ચરણકમળમાં શ્રદ્ધાપુષ્પો અર્પણ કરીને મને ધન્યભાગ્ય માનું છું. જગતના અજ્ઞાની જીવો અનેક પ્રસંગે અને અનેક પ્રકારે પરસ્પર અભિનંદન દે છે. પણ ખરેખર તો જેનું જીવન-કાર્ય અભિનંદનીય થયું હોય તે જ જીવ વાસ્તવિકપણે અભિનંદનને પાત્ર છે. ખરેખર, આપે જ (**अभि+नंद**) સ્વભાવ સન્મુખ થઈને અંતરમાંથી શાશ્વત આનંદનિધાન પ્રગટ કર્યું છે અને અમારા જેવા હજારો ભવ્ય જીવોને સ્વરૂપ સન્મુખ થવાનો તથા આનંદનિધાન પ્રાપ્ત કરવાનો સનાતન સાચો માર્ગ પરમ અનુગ્રહ કરીને બતાવી રહ્યા છો તેથી ખરેખર આપ જ સાચા અભિનંદનને યોગ્ય છો.

(૧) આપે બાળવયમાં જ ભૌતિક લાલસાથી વિરમી આત્માર્થ સાધવા તરફ વૃત્તિ વાળી.
(૨) આત્માર્થ સાધવા માટે તીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ પૂર્વક તત્ત્વાભ્યાસ સુદ્રઢ કર્યો.
(૩) સ્વાનુભવમૂલક આત્મસાક્ષાત્કાર એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-મહાન રત્નની પ્રાપ્તિ કરી.
(૪) આત્મપ્રસિદ્ધિ - સ્વાનુભૂતિની અમૃતધારાભીની દિવ્યવાણી વડે અમારા જેવા અનેક હજારો મુમુક્ષુ જીવોને સ્વાનુભૂતિનો મહાન અચિંત્ય મહિમા બતાવી આત્મઆરાધનાના માર્ગે ચડાવ્યા.

આ સર્વ પ્રકારથી આપ અભિનંદનીય છો.

—એ પ્રમાણે હે પરમ આધાર, પરમ કલ્યાણકારી, પરમવંદ્ય ગુરુદેવ! અમ પામર ઉપર આપનો જે મહાન ઉપકાર છે તેનું વર્ણન અશકય છે. તે ઉપકારોને હૃદયમાં સ્થાપી, આપ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને ભકિતના બળ વડે અમે આત્મસાધનામાં આગળ વધીએ અને આપની કલ્પતરુસમ શીતળ છાયા સદૈવ સ્વરૂપશીતળતા આપ્યા કરે એવી ભાવના સહિત આ હીરક જયંતીના મંગળ પ્રસંગે આપના પાવન ચરણોમાં શ્રદ્ધાસુમન અર્પીને, હૃદયની અંતર ઊર્મિઓથી આપને અભિનંદું છું.

—**શાહ મલુકચંદ છોટાલાલ (અમદાવાદ)**

શ્ર દ્ધાં જ લિ

હે ગુરુદેવ! આપનો અમારા ઉપર અનહદ ઉપકાર છે. આપશ્રીએ અમને નૂતન જીવન આપ્યું છે. આપશ્રીનો ભેટો થયો તે અમારું અહોભાગ્ય સમજીએ છીએ. આપશ્રીની આ ૭૫મી હીરક જયંતીના આનંદ પ્રસંગે શ્રદ્ધાંજલિરૂપે શું ધરીએ? જ્ઞાનીની દશાનો મહિમા સૂચવતા જે સુવર્ણસિદ્ધાંતો આપની વાણી દ્વારા મળેલા છે તેમાંથી જ ૭૫ પુષ્પોની માળા શ્રદ્ધાંજલિરૂપે રજુ કરું છું.

—અમરચંદ વાલજી ડગલી વીંછીયાવાળા (ભાવનગર)

(૧) લોક બધા વિરુદ્ધ પડે તો પણ નિજશ્રદ્ધામાં અડગ રહેનાર સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૨) આત્માની રક્ષા કરનારા હોય તો સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૩) રાગાદિને જીતનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૪) ઉપશમ ભાવમાં ઝૂલનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૫) ઉદયભાવને તોડનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૬) જ્ઞાયક ભાવને પ્રગટ કરનારા સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૭) મોક્ષના પંથે ઊપડતા પગલે ચાલનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૮) દેવ-ગુરુની આજ્ઞામાં રહેનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૯) શાસનની શોભા વધારનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૦) આત્માની અનંત કળામાં પ્રવીણ સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૧) સત્‌ધર્મના સાધક સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૨) સ્વસમયને જાણનાર સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૩) પાપ અને પુણ્યથી પાર પરિણતિને પામનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૪) જડ ચેતનની ભિન્નતાનું ભેદજ્ઞાન કરનારા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૫) સ્વમાં સ્વપણું અને પરમાં પરપણું માનનારા સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
(૧૬) કષાયાદિ પરભાવોથી આત્માને બચાવે તે જ જ્ઞાની છે.
(૧૭) જો તને તારું જ્ઞાન કરતાં આવડે તો તું સુખી જ છો.
(૧૮) જે પ્રભુને ઓળખશે તે પોતે જ પ્રભુ બની જશે.
(૧૯) જે પરના દોષ જુએ છે તેને પોતાના ગુણ જોવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે?
(૨૦) પોતાને ન જાણવું તે અજ્ઞાન.
(૨૧) સર્વજ્ઞને ન જાણે તો તેની આરાધના કેવી રીતે કરે?
(૨૨) આત્માને સંકલેશ ભાવોથી છોડાવી વીતરાગભાવમાં લઈ જાય—તે જૈનમાર્ગ છે.
(૨૩) પુણ્ય અને સંયોગથી પાર આત્મલક્ષ કરાવે—તે જૈનમાર્ગ છે.

(૨૪) શુભ-અશુભ ભાવના બંધનથી આત્માને છોડાવે—તે જૈનમાર્ગ છે.

(૨૫) પરથી સુખી-દુઃખી માનવા ન દે—તે જૈનમાર્ગ છે.

(૨૬) અનુકૂળતામાં અટકે નહિ ને પ્રતિકૂળતાથી ડરે નહિ—એવો જૈનમાર્ગ છે.

(૨૭) પોતાના આત્માનો વિશ્વાસ ને તેમાં સ્થિરતા—તે જૈનમાર્ગ છે.

(૨૮) સ્વનો આશ્રય તે મોક્ષ. પરનો આશ્રય તે દુઃખ.

(૨૯) પરના આશ્રયે થતા મોહ-રાગ-દ્વેષ તે સ્વની આરાધના વડે હણાય છે.

(૩૦) મુક્તિનું દ્વાર સમ્યગ્દર્શન છે.

(૩૧) જૈનશાસનનું ફળ વીતરાગતા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ.

(૩૨) મોક્ષમાર્ગ વીતરાગભાવરૂપ છે, રાગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી.

(૩૩) સાચી સમજણ અને વીતરાગભાવ ત્યાં સર્વ સમાધાન.

(૩૪) સાચો અંતર અનુભવ ત્યાં પરમ તૃપ્તિ.

(૩૫) મોક્ષ પોતાની આરાધના વડે પોતાના દ્રવ્યમાંથી જ ખીલી નીકળે છે, માટે તેને અપનાવો.

(૩૬) જેમ જેમ સ્વલક્ષનું બળ જામતું જાય, તેમ તેમ ભગવાન આત્મા હસ્તગત થતો જાય છે.

(૩૭) જો સ્વમાં જ સુખ છે તો સુખના સાધનની સ્થિતિ પણ સ્વમાં જ છે, અન્ય દ્રવ્યમાં નથી.

(૩૮) આત્મા જ ધર્મક્રિયાનુ સાધન છે, તેથી ધર્મીને બીજી કોઈ ક્રિયાની ઝંખના રહેતી નથી.

(૩૯) અંતરમાંથી જ ધર્મ પ્રગટે છે, માટે અંતરમાં જ તેને ખોજ.

(૪૦) આત્માના સ્વક્ષેત્રમાં જ વસવાથી પરમાનંદ મળે છે, એમ સંત કહે છે.

(૪૧) સ્વભાવની સમજણ વડે સમાધાન અને સમાધાન થતાં શાંતિ.

(૪૨) આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે-એમ જે નથી માનતો તે તેનો અનુભવ કરી શકશે નહિ.

(૪૩) સ્વભાવમાં વિભાવ નથી; વિભાવમાં સ્વભાવ નથી.

(૪૪) આત્મા પરદ્રવ્યને ફેરવી શકતો નથી, છતાં તેનુ મમત્વ એ મહાન અપરાધ છે.

(૪૫) જ્યાં સમતા છે ત્યાં મમતા નથી; જ્યાં મમતા છે ત્યાં સમતા નથી.

(૪૬) સુખની ખાણ આત્મા અને દુઃખની ખાણ આત્માનું અજ્ઞાન.

(૪૭) પરને સાધન માને તેની વ્યગ્રતાનો અંત આવતો નથી, કારણ કે તેની વૃત્તિ પરને મેળવવા—ટકાવવા—વધારવામાં જ ભમે છે; પરચીજ કાંઈ આત્માને આધીન નથી.

(૪૮) હે જીવ! તુ પરમાં કાંઈ કરી શકતો નથી, છતાં ત્યાં વળગ્યો રહીશ તો તારી શક્તિનો નિરર્થક વ્યય થશે ને જિંદગી ચાલી જશે. માટે સમજ ને તે બુદ્ધિ છોડ.

(૪૯) તારો સ્વભાવ ઉત્કૃષ્ટ છે, તે સ્વભાવની રાધના વડે આ સાધ્યરૂપ સિદ્ધપદની પર્યાયો અનંતકાળ સુધી પ્રગટયા જ કરશે.

(૫૦) ચૈતન્યજાતને જોવા બનતું કરી લેજે. અહા! ચૈતન્યના અભ્યાસમાં પણ મજા પડે છે—શાંતિ થાય છે, તો તેના સાક્ષાત્ અનુભવમાં તો આનંદની રેલમછેલ થશે. એને એકલો તું જ વેદીશ.

(૫૧) અહો! પરમ ચૈતન્યના દર્શનમાં અનંતા સિદ્ધોના ને સંતોનાં દર્શન સમાયેલા છે.

(૫૨) ત્રણે કાળે પુણ્યભાવથી પણ ભિન્ન એવા નિજસ્વરૂપને આરાધે છે તે ધર્માત્મા મોક્ષાર્થી છે.

(૫૩) અહા! ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ પારિણામિક તત્ત્વ, તેને કંઈ પણ પરલક્ષથી લાભ માનવો તે કેટલી શરમ! કેવો વિક્ષેપ! કેવું અજ્ઞાન!

(૫૪) મુમુક્ષુ એટલે માત્ર મુક્તભાવનો અર્થી; એને બંધભાવ ગોઠે નહિ.

(૫૫) મુક્તભાવમાં બંધનભાવનો, અને બંધનભાવમાં મુક્તભાવનો અત્યંત અભાવ હોય છે.
(૫૬) પ્રાણીમાત્ર કલ્યાણનો માર્ગ પામો-એવી ભાવના જ્ઞાનીને હોય છે.
(૫૭) જગવાસી અજ્ઞજીવો પરિગ્રહથી સુખ માને છે, પણ નિષ્પરિગ્રહી મુનિ સ્વાનુભવનું ખરું સુખ અનુભવે છે.
(૫૮) મોહરહિત જીવનો કર્મોદય તે નિર્જરા ખાતે જ છે.
(૫૯) જ્યાં વિવેકનેત્ર નથી ત્યાં જીવ વિષયકષાયમાં ફસાઈ દુઃખી થાય છે.
(૬૦) નિજવસ્તુનું સતત આરાધન કરવાથી અવશ્ય તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.
(૬૧) જગતવાસી જીવો સુખને અર્થે બાહ્યસામગ્રી ઈચ્છે છે એ મોહનું પ્રબળ માહાત્મ્ય છે.
(૬૨) મોહીજીવો જે જે પદાર્થને દેખે છે તેના પ્રત્યે તેમના પરિણામ પ્રીતિ, અપ્રીતિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.
(૬૩) જીવને મોહના વશથી ગુણ પ્રત્યે દ્વેષ, અને દ્વેષ વિષે અનુરાગ થાય છે.
(૬૪) રાગ દ્વેષ ક્ષીણ કરવા જે ઈચ્છે છે તેણે પ્રબળ જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું સેવન કરવું.
(૬૫) કેવળ શાસ્ત્રઅભ્યાસ કે તપ આત્માને કાર્યકારી નથી, પરંતુ કાર્યકારી ઉપશમભાવ છે,—કે જે સમ્યગ્દર્શનવડે પમાય છે.
(૬૬) વિષયો એ વિષથી પણ ભયંકર છે છતાં મૂર્ખ જીવ એના જ ફંદમાં ફસાયો છે.
(૬૭) ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ પ્રત્યેક કાર્યમાં આત્મહિત સાધવાનો છે.
(૬૮) મનુષ્યજીવનની એક પળ પણ ધર્મ વગર વ્યતીત ન થવી જોઈએ.
(૬૯) વીતરાગતા એ જૈનધર્મની પ્રસાદી છે, એ શાસ્ત્રનો સાર છે, એ સંતોનો ઉપદેશ છે.
(૭૦) મુક્તિની કુંચી ભગવંત સંતોએ આપી છે કે તું તારા સ્વરૂપની રુચિ કર ને તેમાં રહે.
(૭૧) નિરપેક્ષ સહજ પરમાત્મતત્ત્વમાં નિષ્ણાત થવું—ગુરુનો આ આદેશ આપણા જીવનમાં પરિણમો.
(૭૨) સ્વસન્મુખ થવું તે સંતોના ઉપદેશની પ્રસાદી છે, એને જે ઝીલશે તેનો બેડો પાર થઈ જશે.
(૭૩) બાહ્ય સંયોગ ગમે તેવા બનો પણ હરેક પ્રસંગે પરિણામમાં આત્મપ્રેમ ટકાવી રાખવો એ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે.
(૭૪) દરેક જીવને બહારનો સંયોગ સરખો હોતો નથી, માટે બીજાની જેવા અનુકૂળ સંયોગો મેળવવાની આશામાં રોકાવું નહીં.
(૭૫) ગુરુકૃપાથી ગૂંથેલી આ પંચોતેર પુષ્પોની માળા દ્વારા, ગુરુદેવના ૭૫મા હીરકજયંતી ઉત્સવ પ્રસંગે બહુમાનપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરું છું

☆ ☆ ☆

બરમા(રંગુન)ના મુમુક્ષુઓ અભિનંદન આપે છે

બરમા જેવા દૂરદેશમાં પણ જ્યારે અમે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીનો અધ્યાત્મસંદેશ સાંભળીએ છીએ ત્યારે અમારો વહાલો ભારતદેશ અમારી નજર સમક્ષ ખડો થાય છે, અને અમે પરદેશમાં નહિ પણ જાણે ભારતમાં જ હોઈએ—એવો હર્ષ અનુભવાય છે. અધ્યાત્મપ્રધાન ભારતદેશના મહાન રત્ન પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીના હીરકજયંતી મહોત્સવમાં અમે હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિપૂર્વક સાથ પૂરાવીએ છીએ.

—મુમુક્ષુ મંડળ. રંગુન (બરમા)
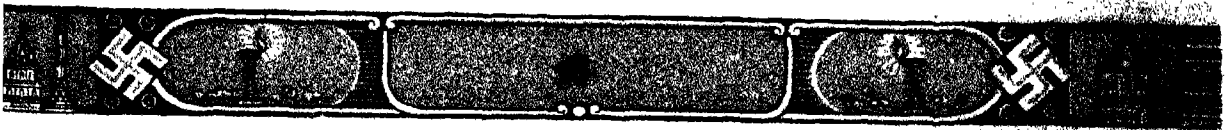
મુમુક્ષુઓના શિરતાજ

(લે. કનૈયાલાલ પન્નાલાલ જૈન, દાહોદ)

ઉમરાળા...... એ નામથી આજે ભાગ્યે જ કોઈ મુમુક્ષુ અપરિચિત હશે. સં. ૧૯૪૬ના વૈ. સુ. ૨ નો એ ધન્ય દિવસ... શેઠ શ્રી મોતીચંદભાઈને ઘેર મોતી પાક્યા, ઉજમબાની કૂંખે કહાનકુમાર અવતર્યા અને સનાતન સત્ય દિગંબર જૈનમાર્ગ પ્રકાશના દીવડો પ્રગટયો. પૂર્વસંસ્કારો સાથે એક મહાન વિભૂતિનો પશ્ચિમ ભારતમાં જન્મ થયો. ભવ્યોનાં ભાગ્ય ખૂલ્યાં. જગતના જીવોને સાચું માર્ગદર્શન મેળવવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. મુમુક્ષુઓને સાચા શિરતાજ મળ્યા.

પૂજ્ય છે એ ભૂમિ જ્યાં ગુરુદેવ બિરાજે છે. સૌરાષ્ટ્રનું એ નાનકડું સોનગઢ આજે ભારતપ્રસિધ્ધ તીર્થ-સમાન બની ગયું છે. અનેક ભવ્ય જીવો ભાવના ભાવે છે કે, ક્યારે ત્યાં જઈએ! અને ગુરુદેવશ્રીના ચરણસ્પર્શ કરી ક્યારે એમની અમૃતમય વાણીનો લાભ લઈએ! આમ મુમુક્ષુ ભક્તોનો મોટો પ્રવાહ ધર્માર્થે ત્યાં વળ્યો છે.

આજે જ્યારે ગુરુદેવશ્રીનો ૭૫મો જન્મ દિવસ ઊજવાય છે ત્યારે જિજ્ઞાસુઓનું અંત:કરણ આનંદથી નાચી રહ્યું છે, અને પ્રાર્થના કરી રહ્યું છે કે, ગુરુદેવ દીર્ઘાયુ હો.

હમણાં હમણાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી ત્રણ વખત દાહોદ પધાર્યા... તેમણે નિશ્ચય-વ્યવહારનું રહસ્ય સમયસારની ૧૧મી ગાથાના ભાવાર્થમાંથી સમજાવ્યું: "પ્રાણીઓને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ તો અનાદિકાળથી જ છે... અને એનો ઉપદેશ પણ બહુધા સર્વ પ્રાણીઓ પરસ્પર કરે છે... વળી જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શુધ્ધનયનો હસ્તાવલંબ (સહાયક) જાણી બહુ કર્યો છે... પણ એનું ફળ સંસાર જ છે. શુધ્ધનયનો પક્ષ તો કદી આવ્યો નથી અને એનો ઉપદેશ પણ વિરલ છે, ક્યાંક ક્યાંક છે. તેથી ઉપકારી શ્રી ગુરુએ શુધ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ મોક્ષ જાણીને એનો ઉપદેશ પ્રધાનતાથી દીધો છે, કે શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે, એનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દ્રષ્ટિ થઈ શકાય છે, એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માના જ્ઞાનશ્રદ્ધાન-રૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી." (સમયસાર પા.-૨૬)

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કહે છે કે, જે ભાવથી આસ્રવ અને બંધ થાય તે જ ભાવથી મોક્ષ કેવી રીતે થાય? ન જ થાય... અદ્‌ભુત અને અપૂર્વ એવી આ વાત છે. જગત માને છે કે, ભેદથી, વ્યવહારથી, રાગથી (શુભરાગથી) આસ્રવથી ધર્મ થાય, પરંતુ જ્ઞાનીઓ, આચાર્યો, સંતો અને સર્વજ્ઞો તો કહે છે ક, તે તો સંસારનું જ કારણ છે, એ જ વાત સમજાવીને ગુરુદેવ મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા છે.

આપના સદુપદેશના પ્રભાવે અનેક જિજ્ઞાસુ જીવોને આત્મતત્ત્વ ઉપર અપૂર્વ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આપશ્રી વર્તમાનમાં સત્યમાર્ગના પ્રકાશનાર છો, અને આપ જ અમારા માર્ગદર્શક ગુરુ છો. તેથી આપનું અમે જેટલું બહુમાન કરીએ તો પણ તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. આપશ્રીના જીવનની એક એક પળ ઘણી જ કિંમતી છે. આપનાં વચન અણમોલ છે. આપ દીર્ઘાયુ થાઓ એવી ભાવનાપૂર્વક આ હીરકજયંતિ પ્રસંગે શ્રદ્ધાંજલિ સાથે કોટી કોટી અભિનંદન!

શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન

(કિતના બદલ ગયા ઈન્સાન)

શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન
ભરઆલમની ભવ્યવિભૂતિ અજબ ચમકતી શાન,
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન. (ટેક)
ઉજમબાનો લાડીલો તું, મોતીચંદનો માનીતો તું, (૨)
ઊમરાળા નગરીમાં તુંહી, પ્રગટયો કુંવર - કહાન—
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૧.
બચપણથી તું ભગત કહેવાયો, બ્રહ્મચર્યના રંગે રંગાયો; (૨)
પાલેજ છોડયું, પરિવાર છોડયો, છોડયો સંપ્રદાય—
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૨.
સુવર્ણપુરીનો સંત બન્યો તું, શિવપુરીનો પથિક બન્યો તું; (૨)
મુક્તિપુરીના ઉદ્ઘાટનના મંત્રો દે દિનરાત—
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૩.
સાર - સમયની બંસરી બજાવી, સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો પિટાવી, (૨)
નિશ્ચય - વ્યવહારની "માસ્ટર-કી" થી ખોલ્યા અનુયોગ ચાર
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૪.
ભારત ભોમમાં વિદેહ આવ્યું, સુવર્ણપુરીમાં સમોસરણ આવ્યું, (૨)
ગગનવિહારી માનસ્તંભ તો, મુકાવે માનીનાં માન...
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૫.
અધ્યાત્મની તારી વાર્તા ન્યારી, ભવ્યજનોને લાગી પ્યારી; (૨)
દાસ પ્રભુનો ઉદાસ જગતથી, સુખીયો સમ્યક્જ્ઞાન.
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૬.
સમ્મેદ શિખરની મંગલયાત્રા, બાહુબલીજીની "ડબલ" યાત્રા, (૨)
સીમંધર - વીર ને કુંદ - અમૃતનો, વારસ તું છે કહાન.
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૭.
યુગ યુગ જીવો કહાન હમારા, અધ્યાત્મવિદ્યાના છો દાતારા, (૨)
અભિનંદન - અભિવંદન તુજને, યુગપુરુષ પ્રધાન...
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન...ભરઆલમની૦ ૮.
ભરઆલમની ભવ્યવિભૂતિ અજબ ચમકતી શાન,
શત શત જીવો સદ્ગુરુ કહાન.
તારાં શાં કરીએ સન્માન,
તારા હીરક - ઉત્સવ ઉજવાય.

—બાબુલાલ ચુનીલાલ મહેતા. ફતેપુર

આવા કાળમાં ગુરુદેવ જેવા મહાપુરુષનો લાભ મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે, ઘણા જીવોનું હિત થવાના કોઈ મહાન સુયોગે તેમની વાણીનો સત્ય પ્રવાહ બહાર આવે છે. તે દરેક મુમુક્ષુજીવે ખાસ અભ્યાસ કરીને, સંપ્રદાયોના વાડામાં બંધાઈ નહીં રહેતાં વિશાળ દૃષ્ટિ અપનાવીને વીતરાગનો મૂળ માર્ગ સમજવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે, અને જેને આ કાળે આવું સત્ય સમજાય તેના અહોભાગ્ય છે. કૃપાળુ ગુરુદેવનો જય હો કે જે આત્માએ ૨૧ વર્ષ પર્યંત સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું સાધુપણું ઉત્તમ રીતે પાળીને અંતે સત્યમાર્ગની ઘોષણા સાથે એકરાર કર્યો કે 'હું મુનિ નથી.' મુનિદશા કોઈ અલૌકિક છે... આવા કાળમાં આવી રીતે સત્ય પ્રરૂપણા કરી બતાવનાર વ્યક્તિઓ કેટલી હશે? ગુરુદેવે જૈનમાર્ગ પ્રકાશિત કરીને, મુનિદશાનું ને સમ્યક્ત્વનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજવાથી મુનિદશાનો પરમ મહિમા જાગે છે, સમ્યક્ત્વની ખરી કિંમત સમજાય છે ને ભવનો નાશ કરવાની જ્ઞાનકળા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા દુઃષમકાળમાં જૈન સિદ્ધાંતના રહસ્યના પારગામી કૃપાળુ સદ્ગુરુ કાનજી સ્વામી મુમુક્ષુઓને મળ્યા તે ભાગ્યોદય જાણી એમની વાણીનું સેવન કરીને "ભવનો નાશ કરવાની કળા" દરેક જિજ્ઞાસુઓ પામે એવી અંતરલાગણીથી વિરમું છું. જય હો કૃપાળુ સદ્ગુરુ કાનજી સ્વામીનો.

—શાહ વલ્લભદાસ ગુલાબચંદ (ભાવનગર)

અહો! અધ્યાત્મમૂર્તિ, પંચમકાળના કલ્પવૃક્ષ, અમૃતસાગર, પ્રબલ પુરુષાર્થપ્રેરક ગુરુદેવ! આપશ્રીનાં વચનામૃતો અનેક જીવોને સન્માર્ગમાં પરમ ઉપકારી થયા છે તે માટે હું આપશ્રીને અભિનંદન પાઠવી પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરું છું. અપ્રતિબદ્ધસ્વરૂપમાં પ્રતિબદ્ધ થયેલા એવા લોકોત્તર જ્ઞાનીઓ જ અભિનંદનને યોગ્ય છે.

—ચેતનવિજય

પચાસ વર્ષ પહેલાં.......

પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવશ્રીના પ્રથમ દર્શનનો લાભ ૧૯૭૦ની સાલમાં એટલે આજથી પચાસવર્ષ પહેલાં શ્રી ઉમરાળા મુકામે તેઓશ્રીએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષા અંગીકાર કરેલી ત્યારે થયેલો, તે વખતે તેઓશ્રીનું દેદીપ્યમાન સ્વરૂપ, ભરયુવાન વય, વૈરાગ્યવંત અને બાલબ્રહ્મચારી પુરુષ હોઈ અનેરી કાંતિનો ભાસ થતો હતો. તેમના સંપ્રદાયના સાધુઓમાં સૌથી નાના હોઈ અનેરા શોભતા હતા. ત્યારથી આ સેવકને તેઓશ્રી પ્રત્યે અંતરથી બહુમાન જાગેલું. સંપ્રદાયમાં મુનિપણે રહ્યા તે દરમિયાન અનેક વખત તેઓશ્રીના સંપર્કમાં આવવાનો લાભ મળેલ. શરૂઆતથી જ તેઓશ્રી એકાંતપણે રહીને આત્મઅવલોકન માટે તત્પરતા ધરાવતા હતા. આ સિવાય તેઓશ્રીના અનેક સુસ્મરણોનો અમૂલ્ય લાભ મળેલો છે.

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાંથી શ્રી દિગંબર સનાતન ધર્મ અંગીકાર કર્યો તે પહેલા પણ તેઓશ્રી પરમ સત્યની શોધમાં જ હતા અને અંતરમાં 'કાંઈક બીજું છે, કાંઈક બીજું છે' તેની નિરંતર ઝંખના કરતા હતા. તેઓશ્રીને મહાન ગ્રંથ શ્રી સમયસારજી શાસ્ત્રનો ભેટો થયો ત્યારે પરમ આનંદથી તેનું અવલોકન કર્યું. અને જગતસમક્ષ "અશરીરી આત્મા"નો મહિમા પ્રદર્શિત કરીને સત્યમાર્ગનો દિવ્યસંદેશ પ્રકાશિત કર્યો. બહુ જ થોડા વર્ષોમાં પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવશ્રીનો સત્ય સંદેશ સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તેમજ ભારતભરમાં અને ભારતની બહાર નૈરોબી, રંગૂન વગેરે દેશાવરોમાં પણ પહોંચી ગયો. આજે લાખો મુમુક્ષુ ભાઈ--બેનો સત્ય સમજવાની જિજ્ઞાસા કરી રહ્યા

છે. સત્યની પરમ જ્યોત પ્રગટાવનાર શ્રી સદ્ગુરુદેવનો પ્રતાપ મહાન છે. તેમના યશોગાન અને અદ્ભુત સદ્-ગુણોનું વિવરણ કરવાની આ સેવકમાં શકિત નથી. હીરક જ્યંતિ પ્રસંગે હાર્દિક ભાવના કે, તેઓ સર્વદા જયવંત વર્તો અને જુગજુગ જીવો.

—ગુલાબચંદ માણેકચંદ ઝોબાલિયા-મુંબઇ

☆

મહાનવિભૂતિ શ્રી કાનજીસ્વામી!......લગભગ અઢારેક વર્ષ પહેલાં મેં તેમના માટે ઘણું--ઘણું સાંભળેલું, અને તેથી એક વખત હું સોનગઢ ગયો હતો, ત્યારે તેઓશ્રીના પ્રવચનમાં "સમજાય છે કાંઈ" એમ શ્રોતાવર્ગને સમજાવવાની તેમની ઢબે મારા ઉપર પ્રભાવ પાડયો, એટલું જ નહિ, એ વાતાવરણ જીવંત અને શાંત હતુ. શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પણ હું સારી રીતે જોઈ શકયો. એ આકર્ષણ અને પ્રભાવ તેઓશ્રી ફરીથી જ્યારે જ્યારે દામનગર પધાર્યા ત્યારે મારા ઉપર અસરકારક કામ કરી ગયા છે. બાકી તો શું કહેવું! -આવી વિભૂતિઓ દ્વારા જ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ લક્ષગત થાય છે.

—દલપતરામ મહાશંકરઃ દામનગર

☆

ધર્મક્રાન્તિકર આધ્યાત્મિક વિભૂતિ શ્રી કાનજીસ્વામી

[શ્રી દિ. જૈન સંઘ : ફત્તેપુર (ગુજરાત)]

ભારતની અધ્યાત્મવિભૂતિ, ધર્મક્રાન્તિકર, પરમ પ્રભાવી પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીને આજના ૭૫મા વર્ષના મંગલદિને શત શત વંદન, શત શત અભિનંદન!

આ દુઃષમકાળે ભવ્ય જીવોના મહાભાગ્યે ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડીની જેમ આ ક્ષેત્રે ભારતભોમમાં મહાન પ્રતાપી પૂ. શ્રી. કાનજીસ્વામીનો જન્મ થયો. તેમણે વીતરાગ જિનેન્દ્રકથિત ધર્મના સત્ય માર્ગને સ્વીકાર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ એ પ્રભાવશાળી સંતે તો ભવઅટવીમાં ફસાયેલા મૂંઝાતા--રીબાતા--આથડતા-તરફડિયા મારતા જિજ્ઞા-સમાન જીવોને સ્વરૂપબોધક વીતરાગી તાત્પર્યથી ભરેલા સમયસારાદિ શ્રુતશાસ્ત્રોનું દોહન કરી આધ્યાત્મિક અમૃતનું પાન કરાવ્યું; મૃતક કલેવરમાં મૂર્છિત થયેલાઓને ભેદજ્ઞાન-બંસરીના અધ્યાત્મનાદે સચેત કર્યા, જગાડયા.

એમના પરમ પ્રતાપે નાનકડું સોનગઢ જિજ્ઞાસુઓનું મહાન તીર્થધામ બન્યું. ત્યાંનું વિશાળ જિનમંદિર, મનોજ્ઞમૂર્તિ સીમંધરનાથ, સમવસરણ, ઉન્નત માનસ્તંભ, સ્વાધ્યાય મંદિર, અને સુશોભિત ધાર્મિક વૈરાગ્યોત્પાદક પુરાણ-પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનાં ચિત્રોથી શોભતો કુંદકુંદ-પ્રવચન મંડપ કે જે પ્રથમાનુયોગની પ્રસિદ્ધિ કરાવે છે, બહેનોનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને ગુરુદેવના શ્રીમુખે નિત્ય વહેતી શ્રુતગંગાનો અધ્યાત્મપ્રવાહ... ચાતકવત જિજ્ઞાસાપૂર્વક તેને ઝીલનારા જિજ્ઞાસુ શ્રાવક--શ્રાવિકાઓની મોટી સભા, શ્રાવિકાશિરોમણિ ધર્મમાતા પૂ. બેનશ્રી-બેન ચંપાબેન-શાન્તાબેનના જીવનમાંથી વહેતો વૈરાગ્ય રસભરેલી ભકિતનો ધોધ, દિનરાત ચાલતી અધ્યાત્મચર્ચા, એ બધાયથી સુવર્ણ-પુરીનું વાતાવરણ ધાર્મિક સુવાસથી સુગંધિત બની રહ્યું છે, અને આવા સત્સંગના વાતાવરણમાં ગુરુદેવની છાયામાં વસતાં જિજ્ઞાસુનું જીવન ધન્ય ધન્ય બની જાય છે. આ બધાં દ્રશ્યો ખરેખર ભરતે પંચમકાળના દુઃખને ભૂલાવીને ઘડીભર તો ચોથા કાળનું સ્મરણ કરાવે છે, અને ધર્મ પ્રાપ્ત કરવા માટે કટિબધ્ધ થવા ભવ્યોને આમંત્રિત કરે છે, સાગમટે નોતરાં આપે છે.

પંડિતપ્રવર શ્રી ટોડરમલ્લજી રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠીમાં લખે છે કે, "...આ વર્તમાનકાળમાં અધ્યાત્મરસના રસિક જીવો બહુ જ થોડા છે. ધન્ય છે તેમને જે સ્વાનુભવની વાર્તા પણ કરે છે." "તથા સારૂં તો એ છે કે, ચૈતન્ય-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉદ્યમમાં - અનુભવમાં રહેવું-વર્તવું. વર્તમાનકાળમાં અધ્યાત્મતત્ત્વ તો આત્મા છે." જગતમાં રાગદ્વેષની ને વિષય-કષાયની કથા તો સર્વત્ર સુલભ છે, પરંતુ પરથી વિભકત અને સ્વથી એકત્વ એવા ચૈતન્ય-તત્ત્વની વાત અતિ દુર્લભ છે. એવી અતિ અતિ દુર્લભ આધ્યાત્મિક ચૈતન્યસ્વરૂપની વાર્તા આજે ગુરુપ્રતાપે આપણ-ને સુલભ બની છે. આબાલ ગોપાલ સમજી શકે તેવી રીતે અધ્યાત્મતત્ત્વને સમજાવનાર અને સતનો ડંકો બજાવનાર ગુરુદેવ આજે ભારતના અજોડ સંત છે, એ તો અધ્યાત્મ--જગતના હીરલા છે, જેને કોઈ વીરલા જ પરખે છે.

પરમાગમ શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય, નિયમસાર, અષ્ટપાહુડ, દ્રવ્યસંગ્રહ, પદ્મનંદીપંચવિંશતિકા, મહાપુરાણ, ગોમ્મટસાર, ષટ્ખંડાગમ, ધવલા તથા શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક આદિ ચાર અનુયોગમય જિનાગમોના નિશ્ચય-વ્યવહારના વ્યાખ્યાનોના ગૂઢ રહસ્ય -મર્મને જાણી, આગમસાક્ષી અને આત્મસાક્ષીએ અનુભવી, આબાલ-ગોપાલ સાક્ષર કે નિરક્ષર સર્વ જીવો સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી સાદી, સરળ ભાષામાં અનેકાન્તશૈલિથી સમજાવીને જૈનજગતના જિજ્ઞાસુઓ ઉપર ગુરુદેવે મોટો ઉપકાર કર્યો છે, અને જૈનશાસનમાં મહાન જાગૃતિ લાવીને મોટી પ્રભાવના કરી છે, તેમના પ્રતાપે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનો એક જુવાળ આવ્યો છે ને હજારો લોકો ધર્મજિજ્ઞાસુ બન્યા છે; ઊંઘતો સમાજ નવચેતનાથી જાગ્યો છે.

"ધર્મનું મૂળ સર્વજ્ઞ છે" એ કાર્તિકેયસ્વામીનું કથન એમની રગેરગમાં વ્યાપેલું છે. નિશ્ચયે યથાર્થ શરણરૂપ જ્ઞાયક સ્વભાવી ભગવાન આત્મા છે, વ્યવહારે બોધિબીજના દાતા, મોક્ષમાર્ગના પ્રણેતા શ્રી જિનેન્દ્રભગવંતો અને પંચપરમેષ્ઠી શરણરૂપ છે; તેમના પ્રત્યે મહારાજશ્રીને અત્યંત ભકિતભાવ-બહુમાન-પૂજ્યભાવ અંતરંગમાં ઊછળે છે. તેમણે નિશ્ચય--વ્યવહારની અતિ સ્પષ્ટતા કરી, નિશ્ચયની પ્રધાનતા સાથેના સાચા વ્યવહારનું, અને તેના સાચા નિમિત્તોનું સ્પષ્ટજ્ઞાન કરાવ્યું છે. જેનો અંતરમાં નિશ્ચય સાચો તેને તેના પદની ભૂમિકાયોગ્ય ઉચિત વ્યવહાર હોય જ તેનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આજે તેમના પ્રતાપે સૌરાષ્ટ્રમાં અન્ય સંપ્રદાયના હજારો જીવો શુધ્ધ દિગં-બર- કુંદકુંદામ્નાયી બન્યા છે, અનેક જિનમંદિરો સ્થપાયા છે, અનેકવાર મંગલ તીર્થધામની યાત્રાઓ થઈ છે, અનેકવાર વીતરાગી જિનબિંબોની પંચકલ્યાણક--વેદીપ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે. દિગમ્બર જૈનસિદ્ધાંતપ્રતિપાદક લાખો પુસ્તકો, તેમજ માસિક-સાપ્તાહિક-દૈનિક પ્રગટ થયા છે. હજારો જીવો પ્રીતિપૂર્વક નિયમિત જિનેન્દ્રપૂજા-ભકિત-વંદના-દર્શન-સ્તુતિ કરે છે, સ્વાધ્યાય કરે છે. અનેક પ્રકારે ધર્મની વૃધ્ધિ થતી જાય છે. ખરેખર! એમનો 'નિશ્ચય-ધર્મ પણ બડો અને વ્યવહારધર્મ પણ બડો અપૂર્વ છે." તેઓ વીતરાગી વિજ્ઞાનના પરમ આરાધક અને ઉપદેશક છે.

तीन भुवनमें सार वीतराग विज्ञानता – छह ढाला
दंसणमूलो धम्मो। चरित्तं खलु धम्मो – कुंदकुंदस्वामी
"तीनलोक तिनूंकालमांही नहीं दर्शनसों सुखकारी ।
सकल धर्मका मूल यही है इस बिना करणी दुःखकारी ।।

પૂ. કાનજીસ્વામી વારંવાર કહે છે કે— માનવજીવનનું મહા કર્તવ્ય સમ્યગ્દર્શન છે, એના વગર બધું થોથાં છે. ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં સમ્યકત્વ તે મહા ઉપકારી કલ્યાણકારી વસ્તુ છે, અને મિથ્યાત્વ તે મહા બુરૂં કરનાર છે. જગતના પદાર્થો સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈનો કર્તા હર્તા નથી. પદાર્થો સ્વતઃ પરિણમનશીલ છે, વ્યવસ્થિત છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુકત સત્સ્વભાવી છે. પુણ્ય-પાપ તે સારભૂત નથી, ત્રિભુવનમાં એક વીતરાગવિજ્ઞાન જ (સમ્યગ્દર્શન -જ્ઞાન- ચારિત્ર જ) સારભૂત છે- એમ નિર્ભિકપણે ઘોષણા કરી હજારો જીવોને સત્ધર્મમાં વાળ્યા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિની પ્રશંસામાં પં. બનારસીદાસજીએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે—

स्वारथके सांचे परमारथके सांचे चित्त,
सांचे सांचे बैन कहैं सांचे जैनमती है ।
काहूके विरोधी नांही, परजाय बुद्धि नांही,
आतमगवेषी, न गृहस्थ है न यति है ।।

रिद्धि सिद्धि वृद्धि दीसे घटमें प्रगट सदा,
अंतरकी लक्ष्मीसौं अजाची लक्षपती है ।
दास भगवंतके उदास रहैं जगतसौं,
सुखिया सदैव ऐसे जीव समकिती हैं ।।

અને, કવિ ભાગચંદજી પણ કહે છે કે—

सदन निवासी तदपि उदासी, तातैं आस्रव छटाछटी,
संयम धर न सके पै संयम-धारनकी उर चटापटी ।।

આપનું જીવન જોતાં એ બધું વર્ણન તાદશ થાય છે. જગતથી ઉદાસ અને જિન ભગવતોના દાસપણે આપનું ઉત્તમ આત્માર્થી જીવન અન્ય જીવોને પણ આત્મહિતની પ્રેરણા આપતું શોભી રહ્યું છે, ને મુનિમાર્ગ પ્રત્યે તો આપને અપાર પ્રીતિ ને પરમ ભકિત છે.

ભારતના જૈન ઈતિહાસમાં આપનું નામ સદાય સુવર્ણાક્ષરે અંકિત રહેશે. એક વિદ્વાનના શબ્દોમાં કહીએ તો- 'કાનજી સ્વામીનો દિ. જૈનસમાજ ઉપર એટલો ઉપકાર છે કે, તેમને માથાનો મુગટ માની માથે લઈને ફરે તોયે ઓછું છે! આપનો અસીમ ઉપકાર જીવનમાં ભૂલ્યો ભૂલાય તેમ નથી. દર્શનસારમાં દેવસેનઆચાર્યે જેમ કહ્યું છે કે, અહો! કુંદકુંદાચાર્ય જો વિદેહક્ષેત્રે જઈ સીમંધરપરમાત્માનાં સાક્ષાત દર્શન કરીને ન આવ્યા હોત તો અમે મુનિજનો સાચા મોક્ષમાર્ગને કેવી રીતે જાણત??

તેમ આ કાળે અમે પણ કહીએ છીએ કે, અહો! આત્માર્થી શ્રી કાનજીસ્વામી જેવા અધ્યાત્મસંતપુરુષ આ કાળે આ ક્ષેત્રે જો અમને ન મળ્યા હોત તો સીમંધર-વીર-કુંદ-અમૃતનાં હૃદય તથા વીતરાગજિનધર્મનાં રહસ્ય અમને કયાંથી મળત? મહા ઉપકાર આ સંતનો છે.-શું લખું! જાગો! જાગો! જાગો! જાગવાનો અવસર આવ્યો છે. ફરી ફરી આવો સંતસમાગમનો દુર્લભ દાવ મળે તેમ નથી. માટે દુઃખમુકિતની પ્રબળ ભાવના અંતરમાં જગાડી પરીક્ષાપ્રધાની બની, વાંધા-વચકાની કે વાયદા--વિલંબની વાત છોડી, સત્પુરુષને ભેટી, જિનધર્મના મર્મી બનવા પરમાર્થના પ્રેમી બનો. સંતસમાગમે ભેદજ્ઞાનની જડીબુટ્ટી સૂંઘી અનાદિના વિષ દૂર કરી જ્ઞાનસુધારસ પીઓ.

૭૫ મા વર્ષના હીરક જયંતિ મહોત્સવના મંગલદિને હાર્દિક અભિનંદન સાથે પૂ. કાનજીસ્વામી મહારાજ યુગ યુગ જીવો તેવી શ્રદ્ધાંજલિપૂર્વક અભિવંદન કરું છું. તેમના દ્વારા વીતરાગધર્મનું અધ્યાત્મ તત્ત્વજ્ઞાન દશે દિશાએ પ્રકાશો અને અનેક ભવ્ય જીવોનું કલ્યાણ કરી જિનેન્દ્રશાસન જયવંત વર્તો.

☆

શ્ર.....દ્ધાં.....જ.....લિ

ગોંડલના કોષકાર મહારાજા શ્રી ભગવતસિંહજીના ખાસ આદેશથી 'ભગવદ્ગોમંડલ' નામક ગુજરાતી ભાષાના બૃહદ્ શબ્દકોષના સર્વાંગી વિકાસ માટ શ્રી કાનજીસ્વામીનો સંપર્ક સાધવાની અમોને તક મળેલ અને તેના પ્રતાપે અમોને સને ૧૯૨૮ થી આજ દિવસ સુધી તેઓશ્રીનો પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ જે અનુભવ થયો છે તેની આ શુભ પ્રસંગે 'સાગરબિંદુ' ન્યાયે શ્રદ્ધાપૂર્વક અંજલિ અર્પતાં આત્મસંતોષ થાય છે.

પૂર્વના કોઈ પ્રબળ સંસ્કારે તેઓએ આત્મવિકાસ સ્વત: કેવી રીતે સાધ્યો તેનો ઈતિહાસ એમનાં આધ્યાત્મિક-દૃષ્ટિનાં આત્મલક્ષી અંતેવાસીઓએ 'શાસનપ્રભાવ'માં આલેખ્યો છે. આત્મસાક્ષાત્કારની વડી ચાવી એમણે પોતાની સ્થિરબુધ્ધિ અને અપૂર્વ આત્મબળના પૂર્વસંસ્કાર દ્વારા સ્વયં પ્રાપ્ત કરી, પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ વડે એકાગ્રતાથી અંતર્મુખ થઈ તેઓ જે અગમ્ય પરમ સત્રૂપ આત્મતત્ત્વ માટે તડપતા હતા તેના અખૂટ ભંડારરૂપ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનું 'સમયસાર' નામનું પરમ આગમ પ્રાપ્ત થયું. એ પરમ આગમનો જેમ જેમ સ્વાધ્યાય થતો ગયો તેમ તેમ અંતરતમ હૃદયપાતાળમાંથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના ધોધ છૂટવા લાગ્યા!

આત્મનિષ્ઠ કાનજીસ્વામીની વિશિષ્ટતારૂપ એમના અંતરમાંથી ધસમસતી જે મોક્ષદાયી ગંગા એમના પ્રાણવંતા પ્રવચનોમાં નિરંતર વહે છે તેનું મૂળ એ જ કુંદકુંદાચાર્યજી દેવનો ગ્રંથાધિરાજ 'સમયસાર!' આ ગ્રંથાધિરાજનું માહાત્મ્યમ્ય રોજ ગવાય છે કે:

> "કુંદકુંદ રચ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા અમૃત પૂર્યા;
> ગ્રંથાધિરાજ! તારામાં, ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા."
>
> "સાથી સાધકનો, તું ભાનુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો;
> વિસામો ભવકલાંતના હૃદયનો, તું પંથ મુકિત તણો."
>
> "તું રુચતાં જગતની રુચિ આળસે સૌ,
> તું રીઝતાં સકલજ્ઞાયક દેવ રીઝે."
>
> "બનાવું પત્ર કુંદનનાં રત્નોનાં અક્ષરો લખી,
> તથાપિ કુંદસૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કદી."

અમારા ભગવદ્ગોમંડલ--શબ્દકોષમાં જૈન સાધુઓનો ફાળો મોટો છે ને તેમાંયે કાનજીસ્વામીની તેમા અનોખી વ્યાખ્યાઓ ને વિદ્વત્તાની પ્રસાદી છે. કાનજી સ્વામીની મૌલિકતા છે એમનાં સદાય તાજાં પ્રવચનોમાં; કેમ કે એ તો ક્ષણે ક્ષણે કોઈ નવીનતા જ નિર્માણ કરે છે. એમનાં બધાંય પ્રવચનોનો ઝોક છે આત્મસાક્ષાત્કાર ઉપર મુખ્યત્વે! તેઓ એમ કહે છે કે, જપ-તપ-દાન-દયા, પુણ્ય આદિ તો શુભ વિકલ્પો છે; તેનાથી કદી પણ આત્મ-સાક્ષાત્કાર થવાનો નથી. આત્મસિધ્ધિ અર્થે યાને આત્મવિકાસ માટે અંતર્મુખ થઈને મુમુક્ષુએ એકાગ્રતા વડે [illegible] કરવું રહ્યું. એમનાં મૌલિક પ્રવચનોના ધોધમાંથી આત્માના સાક્ષાત્કારની જે કાંઈ સામગ્રી શ્રોતાઓને સાંપડે છે તે અણમૂલી છે. તેમની આ હીરકજયંતિ પ્રસંગે આપણે તેમને અધ્યાત્માંજલિ અર્પીએ...

—ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ (ગોંડલ)

ગુરુદેવનો ઉપદેશ

[શશીકાન્ત મનસુખલાલ : ભાવનગર]

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની વ્યાખ્યાન–શૈલી અસાધારણ, અધ્યાત્મપ્રધાન અને અંતરપરિણતિને અનુરૂપ છે. અધ્યાત્મના સૂક્ષ્મ ન્યાયોને તેઓ શ્રી પોતાની અનુભવપ્રધાન શૈલીથી એવા તો સરળ અને સુગમ રીતે વ્યકત કરે છે કે અલ્પ શાસ્ત્રાભ્યાસવાળા જીવો નિજહિતનો બોધ સુગમતાથી પામી શકે છે.

સમ્યગ્દર્શન કે જે સ્વરૂપના અપૂર્વ મહિમાપૂર્વક સ્વાનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું અનેક પડખાંથી વ્યાખ્યાન સાંભળતાં, મુમુક્ષુહૃદય ઝણઝણી ઊઠે છે, ને એવા સમ્યકત્વ પ્રત્યે પરમ બહુમાન જાગે છે. ગુરુદેવના પ્રવચનમાં કોઈપણ શાસ્ત્ર વંચાતું હોય! કે તેનો કોઈપણ અધિકાર ચાલતો હોય, પરંતુ નિજ ચૈતન્યપદની પ્રધાનતા તેમાં સતતપણે રહેતી હોય છે. "આ આત્મા પોતે પરિપૂર્ણ જ્ઞાન અને આનંદ સ્વભાવથી ભરેલો છે" એમ કહીને સ્વાનુભવપૂર્વક ભગવાન આત્માનો નિર્દેશ કરીને દૃષ્ટિને તે તરફ લઈ જાય છે. તે સાંભળતાં એમ થાય છે કે, અહા! અદ્‌ભુત વીતરાગમાર્ગને અદ્‌ભુત શૈલીથી પૂ. ગુરુદેવશ્રી સમજાવે છે. પૂ. ગુરુદેવશ્રીની ભવતાપશામક વાણીમાંથી હંમેશા જીવને સ્વસન્મુખતાની પ્રેરણા મળે છે. નિજ પરમ આત્મદેવને ધ્યેયરૂપ બનાવી ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે. પરંતુ આત્મજ્ઞ સત્પુરુષની ઉપાસના વિના, એટલે કે તેઓશ્રીના બોધને યથાર્થપણે ગ્રહણ કર્યા વિના તે ધ્યાન પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ સ્પષ્ટ ખ્યાલમાં આવે છે.

શ્રી સમયસારના પરિશિષ્ટમાં આચાર્ય ભગવાન શ્રી અમૃતચંદ્રદેવે સ્વાનુભવમાં ઉલ્લસતી ૪૭ આ શકતિઓનું જે અદ્‌ભુત વર્ણન કર્યું છે, તેના ઉપર પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ વિસ્તારથી જે વ્યાખ્યાનો કર્યા છે, તેની શૈલી એવી તો વિશિષ્ટ છે કે તે સાંભળતા કે વાંચતાં જાણે સ્વભાવસમીપ પરિણતિ ખેંચાઈ આવતી હોય તેમ લાગે છે.

આત્માના સહજસુખનો સ્વાદ -સ્વસંવેદન જ જીવની વિષયસુખની તૃષ્ણાના રોગને મટાડે છે. ૪૭ શકિતઓની જેમ પ્રવચનસારના પરિશિષ્ટમાંના ૪૭ નયો ઉપરના વ્યાખ્યાનો પણ ખૂબ અદ્‌ભુત થયા છે. સમ્યકજ્ઞાનીને નિશ્ચયની પ્રધાનતાપૂર્વક બીજા નયોનું જ્ઞાન પણ કેવા સમ્યક્ પ્રકારે વર્તે છે, તેનો ચિતાર તે પ્રવચનોમાં દેખાય છે. ગુરુદેવ કહે છે કે, જ્ઞાનાનંદસ્વભાવનો મહિમા એવી અપૂર્વ ચોટપૂર્વક જીવને આવવો ઘટે કે, જેથી વીર્યનો વેગ સહજપણે પરિણામની ગતિને સ્વસન્મુખ કરે.

રાગ તે ચેતનદ્રવ્યનું પરિણામ છે. તેમ હોવા છતાં, "સ્વભાવે હું એક સમયમાં પરિપૂર્ણ ચિદાનંદ છું" એવી અપૂર્વ અંતરદૃષ્ટિનું જોર થતાં, ધર્માત્માને રાગનો અભાવ કહ્યો છે; આમ ધર્માત્માને રાગ કેવી રીતે પરના પડખે જાય છે તેનો તાદૃશ ચિતાર આપતાં ગુરુદેવ કહે છે કે, ખરેખર તો આ વાત શુદ્ધ ચૈતન્ય ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તેને જ સમજાય તેવી છે.

પરિપૂર્ણ સામર્થ્યવાન ચૈતન્યવસ્તુ લક્ષમાં લેવાની છે. વિકલ્પકાળે પણ, વિકલ્પ તરફનું જોર છોડી, અધિકપણે સ્વભાવના મહિમાનું જોર વધારવું તે જિજ્ઞાસુનો પુરુષાર્થ છે. અહો ! વિકલ્પમાત્રથી જુદા પડીને અકષાયી ચૈતન્યવેદનમાં જે પરાયણ છે એવા ધર્માત્માને ધન્ય છે, અને એનો માર્ગ બતાવનાર આ ગુરુદેવને પણ ધન્ય છે, ધન્ય છે.

અહો ! તેમનો જ્ઞાનવૈભવ ! અનેક પ્રયોજનભૂત વિષયોને ઘણી જ સ્પષ્ટતાથી શાંતરસની પ્રધાનતા પૂર્વક તેઓશ્રીએ કહ્યા છે, જે સાંભળતાં મુમુક્ષુજીવોને આત્મભાવના જાગે છે અને એમ થાય છે કે અહો!

નિરંતર તેઓશ્રીની ઉપશમરસઝરતી વાણીને સાંભળ્યા જ કરીએ! ખરેખર પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ આ વિષમ-કાળમાં સ્વભાવના અમૃત વહેવડાવીને ભારતવર્ષના મુમુક્ષુ જીવો પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે.

તેમણે વહાવેલી આ અધ્યાત્મસરિતામાં જે ભવ્યજીવો સ્નાન કરશે તેઓ અવશ્ય શ્રેયને પામશે, એમાં શંકા નથી. આવા મંગળકારી મહાપુરુષનું જેટલું બહુમાન થાય તેટલું ઓછું છે. હીરકજયંતિ પ્રસંગે તેમને અત્યંત ભક્તિભાવે અભિનંદન હો! અભિવંદન હો!!

* * *

પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની અમૃતવાણી

[લે. નાથાલાલ ચકુભાઈ શાહ દાહોદ]

દિગંબર જૈન સમાજમાં શાસ્ત્રના પઠનપાઠનની પધ્ધતિ પુરાતન સમયથી જ સુપ્રસિદ્ધ ને સુપ્રચલિત છે. લોકોને ધર્મ પ્રત્યે બહુ આદર, ભક્તિ ને રૂચિ પણ છે, અને એ જ કારણ છે કે એની ઉપર આજ પણ લખલૂંટ દ્રવ્ય ખર્ચાય છે. કેવળી ભગવાનથી ગુરુપરંપરાગત ઉતરી આવેલી રહસ્યપૂર્ણ સત્ય જિનવાણીનું આકર્ષણ આજે ૨૫૦૦ વર્ષ પછી પણ એટલું જ અનોખું અને પ્રભાવશીલ છે.

આજના જમાનામાં ગુરુગમે આવા સત્શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય, પઠનપાઠન ને ચર્ચા એ જ વિશ્વાસનીય સત્સંગ કહી શકાય. જે કોઈને પોતાના શુદ્ધ જીવને પામવો છે, અથવા સાક્ષાત્ ધર્મ ને ધર્મફળ પામવાં છે, અથવા આ અસાર સંસારના દ્વંદફંદથી છૂટીને દુઃખમાંથી મુકત થવું છે, તેને માટે આવો સર્વોચ્ચ સત્સંગ કરવો અત્યંત અનિવાર્ય છે. ધર્મ પામવામાં અનેક બાહ્ય સાધનો નિમિત્તો હોય છે, તેમાં પ્રમુખ સાચા દેવ, સાચાં શાસ્ત્ર ને સાચા ગુરુ એ ત્રણ છે. તેના સ્વરૂપને સાચા જ્ઞાનીઓના સત્સમાગમે સમજીને જે કોઈ આસન્નભવ્ય અંતરઆત્માપણે પરિણમશે, તેનું અવશ્ય કલ્યાણ થશે જ.

મારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અનેક શાસ્ત્રસભાઓમાં જવાનું બનેલું. જૈનશાસ્ત્રોનું રહસ્ય તો મોટા સ્વયંભૂ-રમણ સમુદ્રની જેમ બહુ વિશાળ છે, ને તેમાં અનેક દુર્ગમ વિષયોનું વિશદરૂપમાં ભિન્નભિન્ન કથનશૈલિથી નિરૂપણ કરેલું છે. એ દ્રષ્ટિએ જોતાં, માત્ર વિશેષ જ્ઞાનના ઉઘાડવાળાની જ એમાં ચાંચ ડૂબી શકે. બીજા સર્વ સાધારણનો તો એમાં ગજ જ ના વાગે! વળી ત્યાં શાસ્ત્રસભાઓની લાંબી લાંબી ચર્ચાઓમાંથી ઉઠતા નાના પ્રશ્નોરૂપી તરંગોનો તો કોઈ પાર જ નહિ. એ સંજોગોમાં સ્વાધ્યાયનું પ્રગટ ફળ મને ના દેખાતું. મને તો એ માત્ર પંડિતોની ચર્ચાગોષ્ઠિ જેવું લાગતું, અને તેનાથી પારમાર્થિક કલ્યાણ થવા લાયક કોઈ શાંતિ કે સંતોષ મળતાં નહિ. મતલબ કે નિશ્ચય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નહિ. એટલે હવે કેવી રીતે સ્વાધ્યાય થાય તો આત્મલાભ પમાય એ પ્રશ્ન મને મૂંઝવણ કરવા લાગ્યો. આવા અસમંજસના મંથનકાળમાં હજારો--લાખો સાધર્મીજનોની જેમ મને પણ પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની અમૃતવાણીનો સમાગમ મળી ગયો. ત્યાં પહેલે જ ધડાકે સાંભળ્યું કે, "જ્ઞાનશકિતનો વૈભવ આત્મામાં જ છે. તે કાંઈ ગુરુ પાસેથી કે પુસ્તકમાંથી આવતું નથી. તારું જ્ઞાન, તારી સમજ, સાચો પુરુષાર્થ તે પોતાની યોગ્યતાથી ને પોતામાંથી જ પ્રગટી શકે; બીજા પાસેથી કાંઈ જ લેવાનું નથી. સ્વ અને પર બે જુદા છે તે કદાપિ એક થતા નથી ને એકમેકનું કંઈપણ કરતા નથી. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાની યોગ્યતામાં જ રહે છે, પોતપોતાની સીમા કદીપણ ઉલ્લંઘતા જ નથી."

આમાંથી એ જાણવા મળ્યું કે જ્ઞાનનું સ્થાન આત્મામાં જ છે. સાક્ષાત્ કેવળી ભગવાનની દિવ્યધ્વનિની વાગ્ધારાએ પણ જેની યોગ્યતા નથી તેવા શ્રોતાઓને સમ્યક્‌જ્ઞાન પરિણમતું નથી, તો પછી નિમિત્તની અધિકતા કયાં રહી? નિમિત્ત અકિંચિત્કર છે. કોઈપણ કાર્ય નિમિત્તથી થાય નહિ એવો નિશ્ચયનયનો વિષય છે; ને કોઈ કાર્ય યોગ્ય નિમિત્તો પામતાં થાય છે એવું કથન કરવાનો વ્યવહારનયનો વિષય છે. ઉપલકદ્રષ્ટિએ જોતા એમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે પણ તેમા વિરોધ નથી. આવાં ગૂઢ રહસ્યો ગુરુગમે સમજી લેવા જોઈએ. આ અમૃત શ્રી કાનજીસ્વામીની વાણીમાંથી પ્રગટયાં છે. તેની અનેક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિદ્વદ્‌જનોએ મુકતકંઠે તારીફ કરલી છે. આ રીતે પૂજ્ય ગુરુદેવની સમજાવટની વિશિષ્ટ શૈલિનો મને પ્રસંગ બન્યો, અને મને નવું જ માર્ગદર્શન મળ્યું એનો હું મારા જીવનનો એક અભૂતપૂર્વ ને કલ્યાણકારી પ્રસંગ લેખું છું.

જેની દ્રષ્ટિ ધ્રુવ ઉપાદાનરૂપ આત્મા ઉપર ઠરે ને તેનું લક્ષ કરે તેને સહજ યોગ્ય અનુકુળ નિમિત્તો પણ હાજર જ હોય ને તેને જ શાસ્ત્રોનો સાર સમજાશે. સોનગઢના સંતની આ સમજાવવાની વિશિષ્ટ રીત છે, તેને સમજો કે પામો, એ એક મોટી પ્રસાદી છે, અથવા એ એમના અંતરનો આશીર્વાદ છે.

સ્વામીજીની સ્વપર કલ્યાણકારક જે પ્રવૃત્તિ છે અને જે સ્વાધ્યાયશીલતા છે, તેનો જોટો આજદિન સુધી મેં હિંદુસ્તાનમાં કયાંએ જોયો નથી. શું કલ્પનાતીત યોગ બની ગયો છે કે, આપણા સદ્‌ભાગ્યે સ્વાધ્યાયપ્રેમીઓ માટે સોનગઢ જેવું એક અનોખું મહાન તીર્થ પ્રગટયું છે. સુયોગ્ય ભવ્યજીવોના ભાગ્યે ઉત્તમ નિમિત્તો સ્વયમેવ હાજર થાય છે, તેનો આ તાદૃશ નક્કર દાખલો છે. નિમિત્તો મેળવવા કે ખોળવા જવું પડતું નથી. તેનો આ સચોટ પુરાવો છે. એ રીતે ખરો સ્વાધ્યાય કેવી રીતે થાય તે પ્રશ્ન મારે માટે ઉકલી ગયો.

સ્વાધ્યાયની અનોખી રીત પછી ગુરુદેવથી એ જાણવા મળ્યું કે, જિનવાણી શ્રવણ કરીને માત્ર આત્માનું જ કલ્યાણ કરવાનું છે. આવા પ્રકારનાં વાકયો જિનવાણીમાં ઘણે ઠેકાણે છે, પણ ગુરુ વિના એનો મર્મ કોણ આપે? સમ્યક્‌જ્ઞાનનું જેના અંતરમાં અજવાળું હોય તે જ આપે! બીજા તો સ્વર્ગાદિ પુણ્યફળને ધર્મનુ ફળ કહે ને પછી "પરંપરાગત ધર્મ થશે--મોક્ષ થશે" એમ કહીને પુણ્યમાં જ રોકી દે. ગુરુદેવ કહે છે કે, "તમે બરાબર જાણો કે, આત્મા શું કરી શકે ને શું ન કરી શકે? આત્મા પરદ્રવ્યોને કરતો નથી, તેમજ ભોગવતો નથી." આમાં તો એમ આવ્યું કે ધર્મીજને પરનું કશું કરવાનું રહેતું નથી. દાખલા તરીકે શરીર, કુટુંબ, ઘર, દુકાન, સમાજ, મંદિર, પાઠશાળા, દવાખાના, પાંજરાપોળ વગેરેમાં કયાંય આત્માનું કર્તવ્ય નથી.

આ બધું એને જ માફક છે કે, જેને પોતાના આત્મામાં સમકિતની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટાવવી છે. બીજું બધુંએ સુલભ છે પણ સમ્યકરત્નત્રય દુર્લભ છે, તેની જ અહીં વાત છે ને ગુરુગમે જિનવાણી સમજતાં એ અવશ્યમેવ ફળે છે. તો હવે એ વિચારણીય થયું કે આપણે કોને પુરુષાર્થ કહીશું? ને આજસુધી એ ધર્મના કારણરૂપ પુરુષાર્થ કેમ ન થયો? અને ગુરુદેવે એવી તે કઈ પ્રસાદી આપી કે જેથી અનેક સુભવ્ય-આસન્નભવ્ય-નિકટભવ્ય જીવોના ઘટનાં પટ ખુલી ગયાં? એવી કઈ માસ્ટર ચાવી છે કે, જેનાથી મોક્ષના ફાટક ખુલી ગયા? ગુરુદેવ કહે છે કે સ્વાધ્યાયનું સાક્ષાત્ ફળ શુધ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ છે. તેને સમજાવવાને ગુરુદેવની વાણીમાંથી વિશાળ સાહિત્યભંડાર સર્જાયો છે, ને સોનગઢ તો જ્ઞાનદાનનું મોટું ધામ બની ગયું છે. નિર્વિકલ્પ શુધ્ધસ્વરૂપ આત્માને પામવા માત્ર સ્વાધ્યાયના વિકલ્પો જ પર્યાપ્ત નથી, પણ તે વિકલ્પોથી પાર જઈ, પોતાના સ્વરૂપમાં ઠરી જવું—તેમાં લય થઈ જવું એ જ નિશ્ચય સ્વાધ્યાય છે. ને એવું નિશ્ચય અંતરંગ તપ કેમ થાય તે ગુરુના સમાગમે જ સમજાય તેવું છે. જે કોઈ "શબ્દબ્રહ્મ" ઉપરથી "આત્મબ્રહ્મ" ઉપર જશે, તેવા અંતરાત્મા જીવને જ સ્વાધ્યાય ફળ્યો, એમ ગુરુદેવ કહે છે. એમ કહીને ગુરુદેવ શાસ્ત્રની મહિમા ઓછી પણ નથી કહેતા ને ગુરુદેવ કોઈને સ્વાધ્યાયવિમુખ

પણ નથી કરતા, પણ સુયોગ્ય શ્રોતાઓને આત્મા તરફ અંગૂલિનિર્દેશ કરે છે કે, શાસ્ત્રીય શબ્દરચના તો જડ-અચેતન-પૌદ્‌ગલિક છે ને જ્ઞાન તો આત્મામાં જ છે—એમ જાણો ને આત્મસન્મુખ થાઓ.

આ વાત જે સરળ શૈલિમાં સુંદર રીતે સ્વામીજી સમજાવે છે તેનું વર્ણન તો નજરે જોનાર પરિચિતને જ ખ્યાલમાં આવી શકે. તમામ શાસ્ત્રોના સાર ગ્રહણ કરવાની એમની રીત જ વિશિષ્ઠ છે. આ યુગપુરુષે વર્તમાનમાં શિથિલ પડેલા એવા મોક્ષમાર્ગને પુનર્જીવન આપ્યું છે એમ કહેવામાં જરા પણ શંકાને સ્થાન નથી. ગુરુદેવ ભાર દઈને અત્યંત સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે, "દિગંબર જૈનધર્મ તે એક જ અસલી શુધ્ધ જૈનધર્મ-વીતરાગધર્મ-આત્મધર્મ છે કે જેનાથી મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકે. તેના આશ્રય વગર ધર્મ થાય નહિ." જ્યારે તેમણે પોતાના જૂના સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનો છેડો તોડી નાખ્યો ત્યારે કેટલો જબ્બર ઊહાપોહ થયેલો તેની સર્વસાધારણ જનતાને ખબર ન પડી શકે. અહા, આ તો આપણા ઘરે કલ્પવૃક્ષ ફળ્યાં જાણી તેના મર્મને પામી જવા જેવું છે, ને આ સત્પુરુષના પરિચયથી આત્મકલ્યાણ સાધી લેવા જેવું છે. તેમાંથી વિમુખ રહેવું, વિલંબ કરવો કે પ્રમોદ કરવો તે મોટી ભૂલ ગણાશે.

ગુરુદેવ નિઃશંક ને નીડરપણે કહે છે કે, ધર્મ સ્વથી થાય, પરથી નહિ.—આવી ન્યાયની ચોખ્ખી વાત ગુરુદેવના ચરણે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. એ કાંઈ કપોલકલ્પિત સ્વકલ્પનાની ચીજ નથી. કેવળી દેવની વાણીના અમૃતનો નમૂનો ચાખવો હોય તો એમનો સમાગમ સાધો. વર્તમાનમાં ઘણે ઠકાણે શાસ્ત્રનો આશય સમજવામાં ઉપચારને જ સત્યાર્થ લેખવાની મોટી ભૂલ હતી. ગુરુદેવે આ ભૂલરૂપી શલ્ય કાઢીને અનેક જીવોનું અપ્રતિમ કલ્યાણ કર્યું છે. પુણ્ય તે ધર્મ નથી ને પુણ્યકર્મ તે કંઈ મોક્ષનો પુરુષાર્થ નથી. તેનાથી જુદો મોક્ષનો પુરુષાર્થ શું છે તે વાત પ્રવચનમા ગુરુદેવ સમજાવે છે. આ બાબત અનેક યુકિત-પ્રયુકિતઓ વડે ગુરુદેવે જ્ઞાનપિપાસુ અધ્યાત્મ જીવોને જે સમજ આપી છે તે આપણું અહોભાગ્ય છે. આ મંગલટાણે બીજુ બધું છોડીને માત્ર આ અમૃત પીવાનો જ આગ્રહ રાખવો, એ જ ઈષ્ટમાર્ગ છે, ને તે જ શ્રેયસ્કર છે.

આપણા જેવા પામર અજ્ઞાની જીવોની અનાદિની પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા અર્થે, ગુરુદેવ આપણને પરમપારિણામિક ભાવનો એટલે કે પોતાના ધ્રુવ ઉપાદાનસ્વરૂપ શુધ્ધ આત્માનો આશ્રય કરવાનું કહે છે. બાકીના જીવના અસાધારણ એવા અન્ય ચાર ભાવોનો આશ્રય છોડવાની વાત એમાં ગર્ભિતપણે આવી ગઈ. પૂ. ગુરુદેવ જ્યારે કુંદકુંદ આચાર્યભગવાનના ગ્રંથોમાંથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર શું છે, નિશ્ચય-સાચું ચારિત્ર એ શું છે? એ બતાવે છે, ત્યારે જાણે તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડાર ઊઘડી જાય છે. લાભ લેવાની ખરી રીત એ છે કે, પોતે જિજ્ઞાસુપણે તેનો મહિમા ને કદર કરીને, ઉત્સાહને સમર્પણતાપૂર્વક આ પ્રવચનોમાં પૂરો ઝૂકાવ કરે ને તેમાં ચીંધેલા ધ્યેય પાછળ પોતાની તમામ શકિતઓને કેન્દ્રિત કરે, તો નિશ્ચયથી આ અધ્યાત્મપ્રવચનોના નિમિત્તે આત્મામાંથી અમૃત-ઝરણા ફુટશે ને તેના પાનથી નિયમથી અમર થઈ જશે. આ અમર થવાની ગેરંટી છે. ગુરુદેવ કહે છે કે જિનશાસન તે કેવળી ભગવાનની પેઢી છે ને તેની આ હુંડી છે. આ હુંડી પાછી ન ફરે. તેમાં સર્વજ્ઞદેવની ગેરંટી-ની છાપ છે. મોંઘા મૂલની હુંડી તમારા હાથમાં જ છે, પણ તે કેમ વટાવવી? તે શીખવાને માટે સૌ મુમુક્ષુ જીવોને ગુરુદેવનો સંપર્ક સાધવા સાગમટું નોતરું છે. આપણાં અજ્ઞાન અંધારાં મટાડવા જ્ઞાની પાસે જવામાં શું વાંધો હોઈ શકે? ત્યાં જ્ઞાનની પરબ માંડી છે તો નિર્મળ અમૃતજલ તમે અવશ્ય પીઓ. એના પાનથી ભવોભવનાં અનંત દુઃખ મટી જઈ પરમશાંતિ પ્રગટશે.

આજસુધી અનેક લોકો—વિદ્વાનો પણ—કહેતા કે અધ્યાત્મવિષય તો શુષ્ક ને નીરસ હોય છે પણ એનાથી બહુ વિપરીત આજે ગુરુપ્રસાદે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકયા કે, અધ્યાત્મવિષયોમાં કેટલો રસ, કેટલી સરળતા ને કેટલો ભર્યો હિતનો માર્ગ નિર્દિષ્ટ કરેલો છે? આજે તો એ માર્ગ તરફ જીવોનાં જૂથ ઊભરાય છે.

"મોંઘો મારગ જ્યાં મુકિત તણો, ત્યાં જીવોનાં જૂથ ઊભરાય રે...વીર તારું શાસન ઝૂલે રે..."

સત્પથપ્રદર્શક ગુરુદેવ પ્રત્યે આવી તો અનેક ભકિતની લહેરીઓ ઊઠે છે. ભવ્ય જીવો ભકિત ભાવ-નાથી ડોલી ઊઠે છે. તરસ્યાં ચાતક પક્ષીઓ જેમ વરસાદથી સંતુષ્ટ થાય છે, તેમ સૌ કોઈ સજ્જન જ્ઞાનપિપાસુને અહીં પરમ સંતોષ-સુખ ઊપજે છે. આ જ કારણથી અનેક ભવ્ય જીવો કુળ-સંપ્રદાયનો મોહ છોડીને, આ મોક્ષના એક કારણસ્વરૂપ સન્માર્ગમાં આવ્યા, તન-મન-ધન એ માર્ગની પ્રભાવનામાં લગાવ્યાં, ઘણાંએ બ્રહ્મચર્ય અંગીકાર કર્યું, ને વેપાર રોજગાર છોડી કાયમના સોનગઢના સુંદર વાતાવરણમાં ગુરુદેવના શરણે રહી સ્વાધ્યાયના રસિયા થયા.

આવા ધીટ પંચમકાળમાં આવો સુખદ્ સત્સમાગમ સાંપડવો તે ખરેખર જ ભવ્ય જીવોના સાતિશય પુણ્યનો ઉદય છે. આવા યુગપુરુષના જમાનામાં આવો પ્રત્યક્ષ લાભ પામતાં એમને એવો હર્ષ-અનુભવ થાય છે કે જાણે હાલમાં જ ચોથો કાળ વર્તી રહ્યો છે. આવા ધર્મનેતાને અમે કૃતજ્ઞતાથી નમીએ છીએ ને એમનું અંતઃકરણથી બહુમાન કરીએ છીએ.

ગુરુદેવના પ્રતાપે આજે જૈનશાસનના આકાશમાં પ્રકાશનો એક ચમકારો થયો છે. ગુરુદેવ વારંવાર કહે છે કે '**એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કંઈ ન કરે.**" ગુરુદેવે દરેક દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા બતાવીને જિનશાસનની જે વિજયપતાકા લહેરાવી છે, તે વિજયપતાકા શાશ્વત ફરકતી જ રહેશે ને તેને માટે આજે જૈન જગત અતિ ગૌરવ અનુભવે છે. આવા યુગપુરુષ શતાયુ હો કે જેમની ઉપદેશધારાએ લાખો જીવોનું ભલું થયું. એમના જ્ઞાનપ્રકાશનાં અજવાળાં ભવ્ય જીવોના પંથને યુગયુગ અજવાળે, એવી આ હીરક જયંતી પ્રસંગે સૌ મુમુક્ષુ જીવોની **જીવંત ભાવના** છે ને જિનેશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

દહેગામ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે પૂજ્ય સંતપુરુષ કાનજીસ્વામીના સંસર્ગનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો. તેમની આધ્યાત્મિક વાણી સાંભળવાનો અમૂલ્ય લહાવો મળ્યો. જગતના જીવો સુખ અર્થે પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ તેમની સુખ માટેની કલ્પના અને તે મેળવવાના પ્રયત્નો ઊંધા છે, તે બાબત તેમની વાણીમાંથી સ્પષ્ટ સમજાઈ. તેમના મુખ ઉપરનું તેજ અને પ્રતિભા જ તેમની વાણીની સત્યતા પુરવાર કરતા હતા. શરીર અને આત્મા સંબંધીનો ભેદ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ સંબંધીનો ભેદ અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા. આ તેમની શૈલીની આગવી વિશિષ્ટતા છે. દાખલા દલીલો દ્વારા સમજાવવાની તેમની રીત કોઈ અનોખી હતી. પૂજ્ય સ્વામીજીએ અધ્યાત્મના ઉપદેશને તેમના જીવનમાં પણ ઉતાર્યા છે તે પણ તેમની વાણીના ઊંડાણ દ્વારા સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. આવા સતપુરુષોનો સમાગમ ખરેખર કલ્યાણકારી નીવડે જ. તેમના ચરણોમાં મારા શત કોટી વંદન.

—શંકરલાલ શાહ

પ્રમુખ - દહેગામ તાલુકા પંચાયત

મનુષ્યજીવનમાં સુતેલી આધ્યાત્મિક ભાવનાને મમતાભરી રીતે પંપાળી જાગૃત કરતી, કુશળતાપૂર્વક યોજેલાં દૃષ્ટાંતો રૂપી પ્રેરણાનું પાન પાતી, ફરી ફરી વાત્સલ્યવંત સંબોધન દ્વારા તમામ શ્રોતાજનોને જાગૃત

રાખતી પૂજ્ય સ્વામીશ્રીની ઉદ્‌બોધના, તત્વપિપાસુ જીવોને 'અંતરાત્મા'નું સમ્યક્‌ દર્શન કરાવી આપવા સમર્થ છે તેમા કાંઈ જ સંદેહ નથી.

આવા પરમ ઓજસવાળા મહાત્માને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં તમામ વાણી અધૂરી લાગે ત્યાં કયા શબ્દો લખવા? માત્ર એટલું જ કહીશ કે અધ્યાત્મપ્રધાન આ ભારત દેશની આધ્યાત્મિક સાધના અને નિષ્ઠા આવી દિવ્ય વિભૂતિઓના હાથે જ સુરક્ષાયેલી છે અને રહેશે તે આપણા સૌનું પરમ સૌભાગ્ય!

—બાબુભાઇ રામભાઈ પટેલ
સિવિલ જજ (જુ. ડી.) અને ન્યુ. ફ. કા. મેજિસ્ટ્રેટ
સાવલી (વડોદરા)

☆

આધ્યાત્મિક સંત પૂજ્ય શ્રી. કાનજીસ્વામી જેવા મહાન સંતો વિરલ જ જોવા મળે છે. ઝરાનું પાણી જેમ જમીનમાંથી ઊછળનું બહાર નીકળે છે તેવી રીતે તેઓશ્રીનો બોધ હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રગટ થાય છે. જે મુમુક્ષુ શ્રોતાઓને ખૂબ પ્રભાવિત કર છે. પૂજ્ય શ્રી. કાનજી સ્વામીએ તેમનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ અનેક જીવોને અમૂલ્ય બોધ આપી સન્માર્ગે વાળ્યા છે. આવા સંતોના દર્શન દુર્લભ હોય છે. તેમના દર્શનમાત્રથી મુમુક્ષુજીવોને આત્મહિતની અનેરી પ્રેરણા મળે છે.

—વકીલ પુરુષોત્તમદાસ ઝવેરભાઈ અમીન
દહેગામ

☆

સં. ૨૦૧૯માં દહેગામના દિગંબર જૈન મંદિરના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગે પૂજ્ય આધ્યાત્મિક સંત કાનજીસ્વામીનો પરિચય થયો અને તેમની આધ્યાત્મિક વાણીનો લાભ પણ મળ્યો. પૂજ્ય કાનજી સ્વામીની વાણી સાંભળતાં તેમના આધ્યાત્મિક ઊંડા જ્ઞાનની મારા મન ઉપર ઘેરી છાપ પડી. આત્મા અને શરીરના ભેદની અપૂર્વ વાતો સાંભળવા મળી. આવા આધ્યાત્મિક સંતપુરુષ એ ભારતનું ગૌરવ છે, તેમને મારા શતકોટી વંદન.

—બળવંતરાય બી. દેસાઈ
બી. એ. એલ. એલ. બી. સિવિલ જજ દહેગામ

☆

સંવત ૧૯૯૨ના ભાદરવામાં જ્યારે સોનગઢમાં ટેકરી ઉપર એક મકાનમાં શ્રી સદ્‌ગુરુદેવના પ્રથમ દર્શન થયા ત્યાર એ વિભૂતિના દર્શનથી સંતપ્ત હૃદય શાંત થયું. બસ ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં તેમનો દિવ્ય સંદેશ અવારનવાર સાંભળવા મળ્યો છે. "ભાઈ ધર્મ કયાં છે? આત્માને ઓળખ, બીજે કયાંય ધર્મ નથી. બાહ્યક્રિયામાં રચ્યાપચ્યા રહેવામાં ધર્મ નથી થતો પણ સાચો ધર્મ આત્માની ઓળખાણમાં રહેલો છે."

તેમનો આ અધ્યાત્મસંદેશ હરકપળે હૃદયમાં ગુંજ્યા કરે છે, ને જગતના હરેક પ્રસંગમાં ચિત્તને શાંતિ આપે છે. ગુરુદેવ આપણા જીવનમાં પ્રકાશ પાથરો એવી પ્રાર્થનાપૂર્વક હીરકજયંતીના ભાવભીના અભિનંદન.

—વસંતલાલ વૃજલાલ ગાંધી. મુંબઈ

સૌરાષ્ટ્ર (સુરાષ્ટ્ર) એ તો દેવભૂમિ છે જેણે અનેક સંત-મહાત્મા અને મહાન વિભૂતિઓને જન્મ આપીને દેશના ચરણે ધરલ છે. એવા એક આધ્યાત્મિક સંત પૂ. કાનજીસ્વામીનો જન્મ ૭૪ વર્ષ પહેલાની વૈશાખ સુદ બીજના રોજ થયો, તે દિવસે ધરા ધન્ય થઈ, જ્ઞાનપિપાસુ જીવોના માર્ગદર્શક સત્પુરુષ જ્ઞાનનો ધોધ વહેવડાવવાને પ્રગટ થયા.

જન્મસ્થાન ઉમરાળા નાનું એવું ગામ. આ મહાન પુરુષ નાનપણથી જ આત્માની શોધમાં હતા. પૂર્વ ભવનું ભાથું સાથે બાંધીને જ આવેલ જેથી હીરાનો ચળકાટ અછાનો ન રહ્યો. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી કડક નિયમ અને ચારિત્ર્ય પાળ્યું. તેમાં શાંતિ મળી નહીં; તેમના હૃદયનો ભણકાર કોઈ જુદી દિશામાં હતો. તેઓ કહેતા કે જીવો! આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તમે ઓળખો. જડ-ચેતનની અત્યંત ભિન્નતા સમજીને તે સંબંધમાં ચાલતી ભૂલો દૂર કરો.

દિગમ્બર જૈન ધર્મ શાશ્વત ધર્મ છે, તેના શાસ્ત્રોના સતત વાંચનથી તેમનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું, ને દિગમ્બરસંતો પ્રત્યે તેમને ઘણું બહુમાન જાગ્યું. ઊંડાણમાં સો ટચનું સોનું હતું, થોડોક રોપ જોઈતો હતો. તે સમયસાર વગેરેના અધ્યયનથી સહેજે આવી મળ્યો. પછી તો ગુરુદેવની વાણીનો ધોધ ગંગાની માફક વહેવા માંડ્યો. સત્‌ના નાદ ગુંજી ઊઠ્યા અને દેશભરમાં હજારો પિપાસુઓ તે વાણી ઝીલવા લાગ્યા. સમ્મેદશિખરજી, બાહુબલી, પોન્નૂર વગેરે અનેક સ્થળે તેમની સસંઘ યાત્રા યોજાઈ અને ઠેર ઠેર દિગમ્બર જિનમંદિરોની સ્થાપના પણ થઈ.

એક તરફ બ્રહ્મચર્યનું તેજ ને બીજી તરફ જ્ઞાનનું તેજ. જાણે એક બીજાની હરીફાઈ કરતા હોય-એમ ઝળકી ઉઠ્યા. આ મહાન સંતનું જીવન સર્વ પ્રકાર ખીલી ઊઠ્યું. આવા સંતના દર્શન થવા દુર્લભ, તેની વાણી સાંભળવા મળવી દુર્લભ, તેના સમકાલીન થવાનું સૌભાગ્ય પણ દુર્લભ, તે બધું મહાભાગ્યે આપણને સુલભ બન્યું છે. ગુરુદેવ કરુણાભાવે પોકારી પોકારીને કહે છે કે હે જીવ! તું અનેક ભવ રખડીને આ મોંઘેરો મનુષ્યભવ પામ્યો છે, સત્સમાગમે આત્મસાધના કરવાનું આ ટાણું મળ્યું છે. - આવા પૂજ્ય ગુરુદેવનો હીરકજયંતી ઉત્સવ ઊજવાય છે ત્યારે અમે આ સુખદ પ્રસંગે અમારી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

—શાંતિલાલ ફુલચંદ શાહ "દિગંત"
સુરેન્દ્રનગર.

☆

યુગ યુગ જીવો કહાનગુરુજી, ભાવના ભાવે મુમુક્ષુ સમાજ,
જ્ઞાનપ્રચારક શાસનરત્ન, કહાનગુરુ વીરવારસદાર;
જયજયકાર થયો ભારતમાં, જાગી ઊઠ્યો સ્વભાવવાદ,
ભૌતિક યુગમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનો, ગુંજી ઊઠ્યો મંગલનાદ.

મારા પાડોશી (વાડીભાઈ)નો એકના એક યુવાન પુત્ર સુમન સને ૧૯૪૨માં કલોલમાં ફાટી નીકળેલ કોલેરાનો અકાળે ભોગ બન્યો અને તેના મૃત્યુનો આઘાત એના આત્મજનોને, નિકટના પાડોશીઓ અને સ્નેહીજનોને અતિકારમો બન્યો હતો. વિચાર કરી અમુક સમય જવા દઈ શ્રી વાડીભાઈએ સોનગઢમાં મકાન ભાડે લીધું અને કુટુંબ સાથે અમુક મહિના પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીના સત્સંગમાં રહ્યા. ત્યાર પછી અમુક વખત વર્ષમાં અચૂક ત્યાં રહેતા. પુત્રવિયોગના કારમા આઘાત વખત સ્વામીજીના વ્યાખ્યાનોએ જે શાતા અને સાંત્વન આપ્યું તે કદાચ કોઈ અન્ય રીતે તેમને પ્રાપ્ત ન થઈ શકત. એ અરસામાં પાલીતાણારાજ્યની નોકરીમાં હું હતો

અને સોનગઢ નજીક હોઈ સદ્‌ગત વાડીભાઈને મળવા કદી કદી જતો, ત્યારે સ્વામીજીના પરિચય અને વ્યાખ્યાનોનો પણ લાભ મળતો. આત્માના સત્યસ્વરૂપની ઓળખાણ ઉપર સ્વામીજી સંપૂર્ણ ભાર મૂકે છે.

એ સોનગઢની ભૂમિમાં મારા પાડોશીના કુટુંબે દર વર્ષે અમુક મહિના રહી પોતાનો અંગત જખમ રૂઝવ્યો છે અને જીવનમાં શાતા અન સાંત્વન ઘણે અંશે મેળવ્યા છે તે હકીકત છે અને હું તેનો સાક્ષી છું. એ મુજબ બીજા કુટુંબોએ પણ કેવું કેવું મેળવ્યું હશે તેનો ખ્યાલ જ કરવો રહ્યો. જડજીવનથી પર પરમ આનંદકારી શાશ્વત આત્મજીવન છે તે વિચાર જ આપણને સૌને સુખમય લાગે છે. સ્વામીજી સવાર, બપોર અને સાંજ એ વિચાર જિજ્ઞાસુસમાજના મગજમાં ઠસાવતા રહ્યા છે અને આપણે વાંછીએ કે ઘણાં વર્ષો સુધી તેમ કરતા રહે. આ પ્રસંગે તેમને વંદના પાઠવી વિરમું છું. જય પ્રભુ.

—અંબાલાલ નાથાલાલ મિસ્ત્રી

બી.એ. એલ.એલ. બી. રીટાયર્ડ જજ (કલોલ)

☆

અધ્યાત્મદ્રષ્ટા શ્રી કાનજીસ્વામીના તલસ્પર્શી પ્રવચનો સાંભળવાનો લાભ મને એકવાર મળ્યો છે. જડ અને ચેતનની ભિન્નતા, આત્માનું અવિનાશીપણું, પુનર્જન્મની વાસ્તવિકતા વગેરે વિષયો ઉપર તેઓ જે લાક્ષણિક રીતે સમજાવે છે તેથી કોઈપણ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસને પણ તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી. ભૌતિકવાદની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીના આધ્યાત્મિક ઉપદેશનો લાભ મળવો એ એક અમૂલ્ય અવસર છે. જ્યારે જ્યારે હું સ્વાધ્યાય કરતો હોઉં છું, ત્યારે શ્રી કાનજીસ્વામીના આત્મલક્ષી ઉપદેશનું સ્મરણ મને તાજું થાય છે. પૂ. સ્વામીજીને આ હીરક જયંતી પ્રસંગે મારી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરું છું.

—મગનલાલ ભ. જોશી (જામનગર)

☆

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીના હીરક જયંતિ મહોત્સવના પ્રસંગે શ્રદ્ધાંજલિ લખતાં અતિઆનંદ થાય છે. "જૈનધર્મ એટલે વસ્તુસ્વરૂપ" તે ઘણી જ સાદી શૈલીમાં એમણે આપણી સમક્ષ મુકેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહિ પરંતુ સારા ભારતમાં જૈનધર્મના તાત્વિકજ્ઞાનના પ્રચાર માટે એક અનેરા સાહિત્યનું સર્જન એમની વાણીથી થઈ રહ્યું છે. એમના દરેક વ્યાખ્યાનનો ઝોક આત્માની શ્રદ્ધા, આત્માની ઓળખાણ અને આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા (એટલે કે સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર્ય) પર જ છે. સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન કરવું, પરની કર્તવ્યબુદ્ધિ છોડાવવી અને મિથ્યાત્વ જેવા તીવ્ર પાપનો નાશ કરાવવો એ એમની વાણીનો પ્રધાન સૂર છે.

આજના અશાંત યુગમાં મનુષ્ય શાંતિ તથા સુખ માટે વલખાં મારી રહેલ છે. ધન, સ્ત્રી વગેરે પરચીજનાં સુખની શોધ માટે રખડે છે, અને ઝાંઝવાના જળની પાછળ દોટ ચાલુ જ છે. ગુરુદેવ કહે છે કે ભાઈ! તારું સુખ તારા પોતામાં જ છે. પોતાના આત્મામાં જ સુખ ભર્યું છે. માટે પર પાછળની દોટ છોડી સ્વને શોધ. આત્મસંશોધન એ જ સુખનો માર્ગ છે. પૂજ્ય ગુરુદેવનો આ મહામંત્ર એમના હીરક મહોત્સવદિને આપણે જીવનમાં ઉતારીએ, અને આ મનુષ્યપર્યાયનો બાકી રહેલ કાળ આ મહાન સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્માના સાનિધ્યમાં બેસી એમનો શતાબ્દિ ઉત્સવ પણ હોંશપૂર્વક ઊજવીએ.

—ડૉ. કાંતિલાલ એલ. મહેતા

એમ. બી. બી. એસ. (જામનગર)

રાણપુર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

ગુરુદેવનો જન્મ આ કાળે અનેક મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધારનું કારણ બન્યો છે. હજારો મુમુક્ષુ જીવો ઉપર એમનો અનહદ ઉપકાર વર્તે છે, એની સ્તવના કાંઈ શબ્દોવડે પૂરી થઈ શકે તેમ નથી. અનંત અનંત કાળથી અત્યંત દુઃખી જીવનમાં આપની પરમ કૃપાથી સત્ય સુખનો માર્ગ જિજ્ઞાસુઓને પ્રાપ્ત થયો છે. વીતરાગ જૈનદર્શનનું શું હાર્દ છે. તે સમજાવી આપે અમારા જીવનમાં અલૌકિક ઉપકાર કરેલ છે. જીવનનું મુખ્ય પ્રયોજનભૂત કર્તવ્ય જે સમ્યગ્દર્શન તેનું અનેકવિધ સ્પષ્ટીકરણ કરીને તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ આપે દેખાડ્યો છે. આપ અમારું કાંડું ઝાલીને અમારા આત્મહિતનું કાર્ય પૂરું કરાવો એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે. આજના આપના આ હીરકજયંતી–મહોત્સવના મંગળ દિવસે અમે અનહદ આનંદસહિત આપના ચરણકમળમાં અત્યંત ભક્તિવડે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ.

દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ, રાણપુર.

હે ગુરુદેવ! જન્મમરણના ફેરા જેનાથી ટળી જાય એવો સર્વજ્ઞદેવે પ્રરૂપેલ સદ્ધર્મ સમજાવીને આપે અમને જીવન–સંજીવની આપી છે......આપના આ મહાન ઉપકારને યાદ કરી, આપશ્રીની હીરકજયંતીના સોનેરી અવસરે ભક્તિથી થનગનતા હૃદયે અભિનંદન આપું છું.

—શેઠ મનસુખલાલ જીવણલાલ (અમદાવાદ)

☆ ☆ ☆

ગોંડલ–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

પરમ પૂજ્ય આત્માર્થી સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામીનું વ્યક્તિત્વ અનોખું છે. તેઓ ઘૂઘવતા અફાટ મહાર્ણવમાં ઊભેલી દીવાદાંડીસમાન સ્થિર માર્ગદર્શક છે અનંત કોલાહલમય અશાંત જગતમાં શાંતિનું ધામ દેખાડનાર તેઓ અદ્વિતીય શીતળ કલ્પવૃક્ષસમાન છે. પૂજ્યશ્રીનું અંતર–પરિણમન અને વિશિષ્ટ અંતઃસ્પર્શી અનુભૂતિ અપૂર્વ છે. તેમનો વાણીયોગ અને પ્રભાવનાઉદય અનેક જીવોનો તારણહાર છે.

બહિર્મુખબુદ્ધિવડે તેમની અંતરઅનુભૂતિના હાર્દમાં પહોંચી શકાતું નથી. તેમના જીવન અને કવનની અપૂર્વતા નિહાળવા તેઓશ્રીનો નિકટ સમાગમ જરૂરનો છે. આ કળિકાળમાં આવા અલૌકિક પુરુષનો સુયોગ જોઈને રોમાંચ થાય છે, મુમુક્ષુઓનાં મહા પુણ્ય હજુ તપે છે.

—શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ, ગોંડલ.

ચોટીલા–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે....

અમોને સત્ય માર્ગ બતાવી અમારા જીવનપંથ ઉજ્વળ કરનાર એ ગુરુદેવ! આપને શત શત કોટી વંદન. આપની શીતળ છાયામાં આપની અધ્યાત્મરસઝરતી વાણી સાંભળતાં, સંસારના આતાપ શાન્ત થાય છે; વિસ્મૃત ચૈતન્યપદ યાદ કરાવી મોક્ષમાર્ગના અંકુરો પ્રગટાવે છે. આપના ઉપકારનો પ્રતિઉપકાર વાળવા અસમર્થ એવા અમ મુમુક્ષુઓના આપને પરમ ભક્તિથી વંદન. પરમ પાવન ચૈતન્યના દિવ્યસંદેશા આપી પરમાત્માના પંથે ચડાવનાર સદ્ગુરુદેવનો જય હો – વિજય હો.

શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ–ચોટીલા

રાજસ્થાનમાં સાયલા ગામમાં શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ સ્થપાયેલ છે, ત્યા ૧૦–૧૫ ઘરો ગુરુદેવના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલ છે, અને એક સ્વાધ્યાયમંદિર બંધાયેલ છે; તે તીર્થંકરો તથા મુનિઓના અનેક ચિત્રોથી સુશોભિત છે. ત્યાં રોજ સ્વાધ્યાય-ભક્તિ ચાલે છે ત્યાંના સર્વે મુમુક્ષુઓ ઘણા પ્રેમ અને ઉત્સાહપૂર્વક ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે.
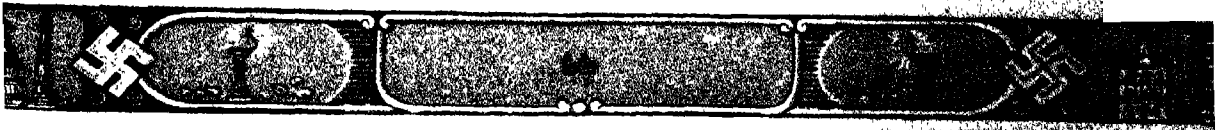
(भंडारी भूरमल हीमाजी ના પત્રથી)

જોરાવરનગર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

આપે કુંદકુંદ આચાર્યભગવાન રચિત સમયસાર આદિ ગ્રંથોનાં ગૂઢ રહસ્યનો યથાતથ્ય ભાવ સ્પષ્ટ કરી, તીર્થંકર ભગવંતોની દિવ્યધ્વનિનું રહસ્ય સમજાવી સાચા મોક્ષમાર્ગ તરફ અમોને પ્રેર્યા છે તે અમારું–મુમુક્ષુઓનું મહાન સદ્ભાગ્ય છે. આપ જેવા સંતપુરુષનો સુયોગ અને આપની વાણી ઝીલનાર ઉત્તમ મુમુક્ષુઓનો સંયોગ–એમ બન્ને પ્રકારે સુમેળ ચોથા કાળની યાદ આપે છે.

આપની ૭૫મી જન્મજયંતી (મુંબઈ શહેરમાં ઊજવાતા હીરક મહોત્સવ) પ્રસંગે અમે અત્યંત ઉલ્લાસ અનુભવીએ છીએ અને આપ જુગ જુગ જીવો એવી ભાવના ભાવીએ છીએ. સમસ્ત ભારતમાં આ કાળે આવો સત્યધર્મનો મહાન ઉદ્યોત આપના પુણ્યપ્રભાવે બની રહ્યો છે. આપ જેવા પ્રભાવશાળી સંતની ચરણછાયા પ્રાપ્ત થાય તે અમારા જેવા મુમુક્ષુઓને ગૌરવ લેવા જેવું છે. અમારા શિરે આપની મધુરી ચરણછાયા કાયમ રહો.... એ જ ભાવના.

—દિગમ્બર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ–જોરાવરનગર

જામનગર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદે છે

પરમ પૂજ્ય આધ્યાત્મિકસંત શ્રી કાનજીસ્વામીએ સમ્યગ્દર્શનરૂપ મોક્ષદ્વાર ખોલીને મુમુક્ષુજીવો ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. અનેકવાર જામનગર પધારી જામનગરના જિજ્ઞાસુઓને જાગૃત કર્યા છે. જ્ઞાનચેતનાલક્ષણ આત્માને સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ને પરભાવોથી અત્યંત જુદો ઓળખાવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રની છોટી કાશી ગણાતા આ જામનગર જેવા શહેરમાં દિગંબર જૈનધર્મના વૃક્ષ તેમના દ્વારા જ વવાયાં છે ને તેમના પ્રતાપે ભવ્ય દિગંબર જિનમંદિર તથા પંચકલ્યાણક મહોત્સવ થયેલ છે. આ કાળે ગુરુદેવના મહાન ઉપકારનો કોઈ બદલો વળે તેમ નથી. ગુરુદેવની અધ્યાત્મવાણીનો વધુ ને વધુ લાભ અહર્નિશ આપણે લઈએ ને તેમના પ્રતાપે આત્મહિત સધીએ–એવી ભાવનાપૂર્વક, આ હીરકજયંતીના મંગલ પ્રસંગે જામનગર–મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવના ચરણોમાં અભિનંદન અર્પે છે.

—શ્રી જામનગર દિગંબર જૈનસંઘ.

આધ્યાત્મિક ક્રાંતિકાર

[મુકુન્દરાય મણિલાલ ખારા; મંત્રી, મુમુક્ષુમંડળ : મુંબઈ]

અત્યારે ક્રાન્તિનો યુગ છે: જ્યાં જુઓ ત્યાં બસ, ક્રાંતિ ક્રાંતિ ને ક્રાંતિ ! વર્ષોનાં વર્ષોથી અનેકવિધ ક્રાંતિઓ કરવા છતાં જગતને હજી સુખની ઝાંખી પણ કાં ન દેખાય? ઉલટું દુઃખ વધતું હોય એમ કાં લાગે?–તો જિજ્ઞાસુએ વિચારવું રહ્યું કે આ રાજકીય–ક્રાંતિ કે ઔદ્યોગિકક્રાંતિ કે શૈક્ષણિકક્રાંતિ,–એ બધી ક્રાંતિ સિવાયની બીજી એક ક્રાંતિ–કે જે ક્રાંતિ જ ખરેખર સુખનું કારણ છે–એવી આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ જ જગતના જીવોને સુખી કરી શકે. એટલે એવા આધ્યાત્મિક- ક્રાંતિકારી કોઈ સંતને શોધવા જોઈએ.

એવા આધ્યાત્મિક ક્રાંતિકારી સંત મળવા આમ તો બહુ દુર્લભ હોય છે. સેંકડો વર્ષે માંડ માંડ કોઈક સંત દેખાય છે, પરંતુ અત્યારે આપણા સૌના સદ્‌ભાગ્યે એવા ક્રાંતિકારી સંતને શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી, અત્યારે ભારતમાં આપણી વચ્ચે જ એવા ક્રાંતિકારી સંતો બિરાજે છે.–એ સંત છે પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી !

અહા, તીર્થંકરોના ને સંતોના આધ્યાત્મિકસ્વાધીનતાના સંદેશા ઝીલીને, અને કુમાર્ગની બેડીનાં બંધન તોડીને જીવનમાં તેમણે જે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ કરી છે તે અજોડ છે.... એટલું જ નહિ, ભારતના જીવોને પણ એ જ માર્ગે આવવાની હાકલ કરીને અધ્યાત્મની જે મહાનક્રાંતિ તેમણે સર્જી છે તે જૈનશાસનના સુવર્ણપટ ઉપર હીરાના અક્ષરોથી આલેખાઈ ગઈ છે. એ ક્રાંતિકારની વીરહાક સાંભળીને ભારતનાં ખૂણેખૂણેથી જાગેલા હજારો જીવોએ પરાધીનદૃષ્ટિના બંધનની બેડી તોડી નાંખી છે, સ્વાધીનદૃષ્ટિના પુરુષાર્થ પાસે 'વેઠના વારા' જેવી ઓશીયાળીવૃત્તિના ગઢ તૂટી પડ્યા છે.... ને અધ્યાત્મની એક મહાન ક્રાંતિના વિજયનો ધર્મધ્વજ જૈનશાસનના ઉંચા આકાશમાં આનંદથી લહેરાઈ રહ્યો છે.

એ અધ્યાત્મક્રાંતિના વિજયના મહાન પ્રતીકરૂપે, એ ક્રાંતિના સર્જક ગુરુકહાનનો હીરકમહોત્સવ ભારતના ભક્તો મુંબઈમાં ઊજવી રહ્યા છે, તે આ યુગનો એક અનેરો ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. આ અધ્યાત્મક્રાંતિકાર ગુરુદેવ આપણા જીવનમાં પણ આધ્યાત્મિક આંદોલનો જગાડીને આત્મામાં ધર્મક્રાંતિદ્વારા પરમ શાંતિ પમાડે–એવી પ્રાર્થનાપૂર્વક તેઓશ્રીને ભક્તિથી અભિનંદીએ.... અભિવંદીએ.

જગતના ધર્મરાજાએ જાહેર કરેલો

સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો

[ચીમનલાલ ઠાકરશી મોદી; મંત્રી, મુમુક્ષુ મંડળ : મુંબઈ]

જેમ સારા રાજા તરફથી પ્રજાના સુખ માટે અનેક પ્રકારના ઢંઢેરા બહાર પડે છે; સારી પ્રજા પોતાના સુખની, પોતાની સ્વાધીનતાની વાત સાંભળીને પ્રસન્ન થાય છે ને એ ઢંઢેરો પ્રગટ કરનાર રાજવી પ્રત્યે પણ તેને બહુ માન જાગે છે. પ્રજાની સ્વધીનતાના કે સુખનો વિરોધ કરનાર સજાને પાત્ર થાય છે. તેમ જગતના ધર્મરાજા ભગવાન સર્વજ્ઞ દેવે જગતના પ્રાણીઓના સ્વાધીન–સુખને માટે સ્વતંત્રતાનો દિવ્ય ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે કે, હે જીવો! તમારી સર્વ સત્તા, સર્વ સંપત્તિ, સર્વ ગુણો તમારામાં સ્વાધીન છે, તેમાં બીજા કોઈનો અધિકાર કે હસ્તક્ષેપ નથી; સ્વાધીનપણે તમે તમારા સુખને ભોગવો. અહા, આવો સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો સાંભળીને કોને ખુશી ન થાય? ને એ ધર્મરાજા પ્રત્યે કોને બહુમાન ન જાગે !! જે આવી સ્વાધીનતાના ઢંઢેરાનો વિરોધ કરે છે તે સમસ્ત પ્રાણીઓના સ્વાધીન સુખનો વિરોધ કરે છે, તેથી તે મહાન સજાને (એટલે કે ઘોર સંસારરૂપી જેલને) પાત્ર છે; મુમુક્ષુ સજ્જનોને તો આવી સ્વાધીનતાનો ઢંઢેરો સંભળાવનાર પ્રત્યે પરમ આદર–બહુમાન જાગે છે.

આ ભરતક્ષેત્રમાં અઢીહજાર વર્ષ પહેલાં ભગવાન મહાવીરે, અને હાલમાં વિદેહક્ષેત્રમાં ભગવાન સીમંધર વગેરે તીર્થંકર ભગવંતોએ, આવી સ્વતંત્રતાનો જે ઢંઢેરો દિવ્યધ્વનિના નાદે જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો, કુંદકુંદાદિ મહાન સંતોએ જે ઢંઢેરો ઝીલીને પસરાવ્યો, એ જ સ્વાધીનતાના ઢંઢેરાનો પાવન સન્દેશ આજે આપણને સંભળાવી રહ્યા છે ગુરુકહાન ! અહા, કેવી સ્વતંત્રતા ! સુખનો કેવો સુંદર માર્ગ ! હે ભાઈ! એ સ્વતંત્રતાના સન્દેશવાહક ગુરુ કહે છે કે તારો આત્મા, તારા ગુણો, તારું પરિણમન–એ બધુંય તારામાં સ્વતંત્ર છે; તું તારાથી જ પરિપૂર્ણ છો; જગતની ગમે તેવી અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા વચ્ચે પણ પોતાના ભાવમાં અડોલપણે ટકી શકે એવું સામર્થ્ય તારામાં છે. કબુલ કર એકવાર તારી સ્વાધીનતાને ! જો તારા અંતરમાં ! ત્યાં કેવું સુખ ભર્યું છે ! બસ, આવા આત્માને ઓળખીને તેનો સ્વાશ્રય કરવાનું ભગવાન ધર્મરાજા તીર્થંકરોનું ફરમાન છે. ધર્મરાજાના આ ફરમાનને જેઓ નહિ સ્વીકારે ને પોતાના અપરાધ બીજા ઉપર ઢોળશે, બીજો મને સુખી દુઃખી કરે એમ માનશે તેઓ ભગવાનના ધર્મરાજ્યમાં ગુનેગાર ગણાશે. અરે જીવ ! શું તું બાહ્ય પદાર્થોના સંયોગ ઉપર આધાર રાખીને તેમાંથી સુખ

લેવા માંગે છે?–કદી નહિ મળે તને સુખ! શું પરાધીનતામાં સુખ હોય? સુખ તે સ્વાધીનતામાં હોય. માટે આ સ્વતંત્રતાની હાકલ સાંભળીને જાગ....સ્વાધીન પુરુષાર્થના રણકારમાં કોઈ અનેરો આહ્‌લાદ તને અનુભવાશે.

અહા, તીર્થંકર ભગવંતોના આવા આત્મીકસ્વાધીનતા દર્શાવનારા દિવ્ય ઢંઢેરા જેઓ આપણને અહર્નિશ સંભળાવી રહ્યા છે ને પ્રજાવત્ આપણું પાલન કરીને આપણને સુખ માર્ગે દોરી રહ્યા છે–એવા આ કહાનગુરુદેવ પ્રત્યે કયા શબ્દોથી બહુમાન વ્યક્ત કરીએ ને કયા પ્રકારે તેમનો હીરકમહોત્સવ ઊજવીએ? આપણા એ ધર્મરાજાના રાજમાં આપણે પૂર્ણ સુખ પામીએ........એ જ ભાવના.

गुरुनां नाम गाजे छे

(गजल)

आत्म उद्धार करनारा गुरुनो जन्म आजे छे
अमारा कर्णपट उपर गुरुनां नाम गाजे छे...टेक

मोतीचंदभाईना कूलमां उजमबा मातनी कुक्षे
लीधो अवतार श्री गुरुओ थया श्री जिनना नंदन...आत्म...१

चोवीस वर्षनी उमरे जगतना मोहने छोडी
लीधा वैराग्य श्री गुरुओ माया संसारनी तोडी...आत्म...२

कीधा उपकार भव्यो पर सुणावी वाणी श्री जिननी
सुणीने अनुसरे जेओ थशे ते प्राणी पण ज्ञानी...आत्म...३

जयंती उजवे भक्तो न भूले एमनां कार्यो
जयंती हीरले शोभे हीरा छे हिंदनो ओ तो...आत्म...४

प्रभु श्री वीरनुं शासन विजयवंतु रहो विश्वे
सद्‌गुरु कानजी स्वामी सदा जयवंत हो विश्वे...आत्म...५

—कस्तुरबेन (उज्जैन)

કહાનગુરુ–કરકમળથી મહા મંગળ વિધિ થાય છે...

જિનેન્દ્રદેવના પરમભક્ત કહાનગુરુદેવે ભાવભીના ચિત્તે
આવા એક-બે કે પાંચ-પચીસ નહિ પરંતુ અઢીસો-અઢીસો
જિનેન્દ્ર ભગવંતો ઉપર પ્રતિષ્ઠા-મંત્રના અંકન્યાસવિધિ કરી છે.

શ્રી દિગંબર જિનમંદિર, ઝવેરી બજાર, મુંબઈ
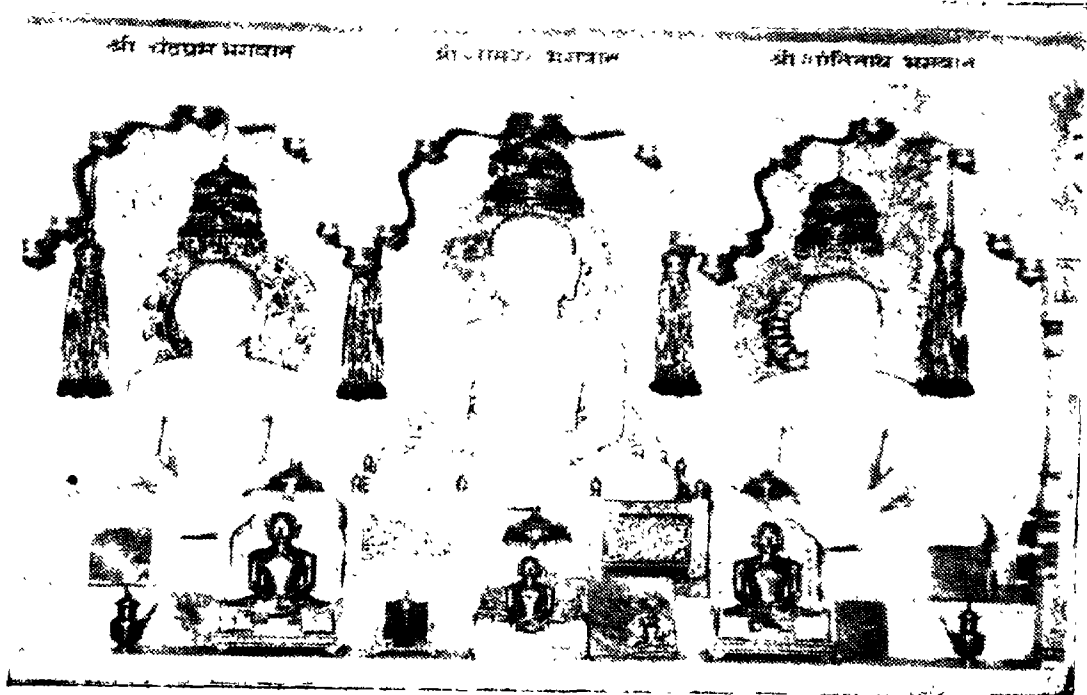
શ્રી સીમંધર ભગવાન
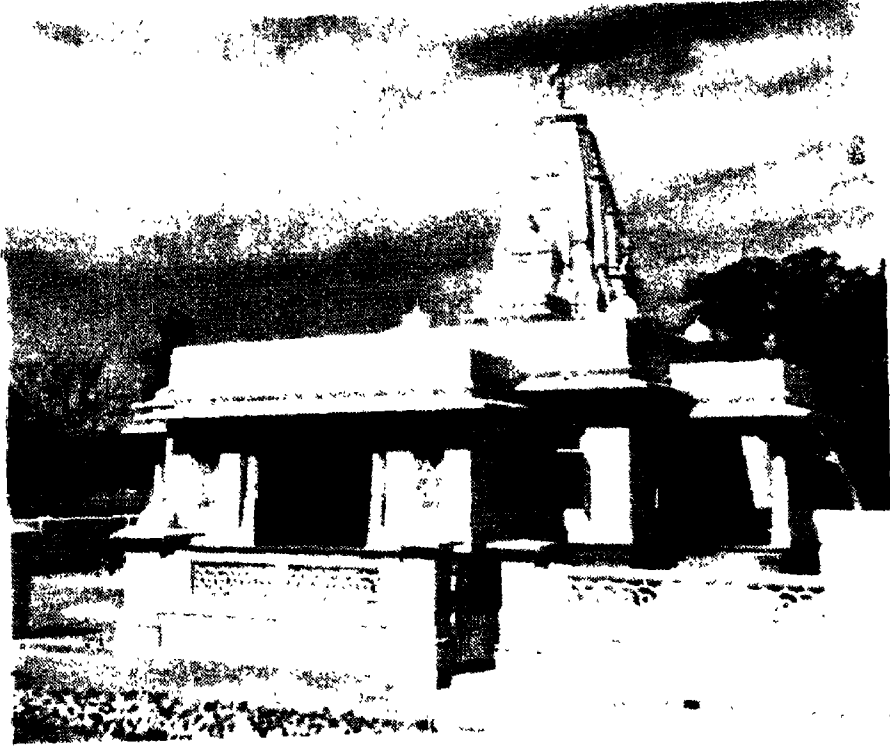
શ્રી દિ. જિનમંદિર : રાજકોટ
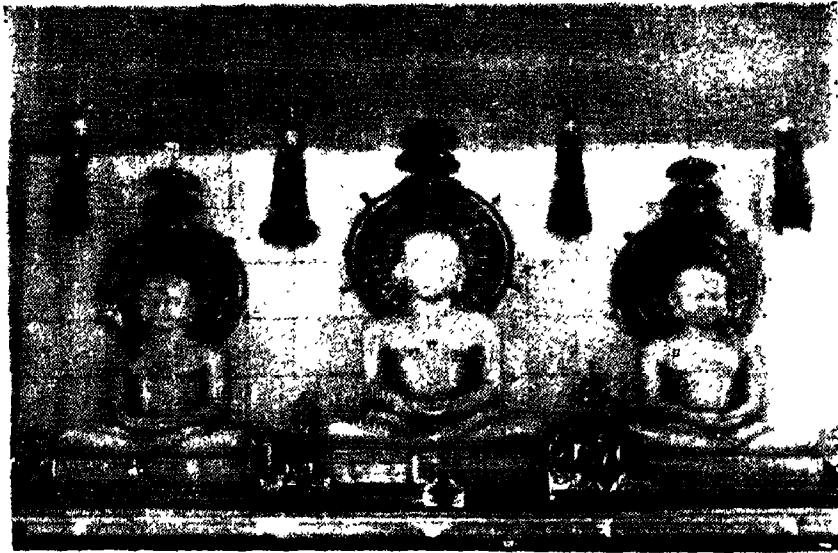
શ્રી સીમંધર ભગવાન
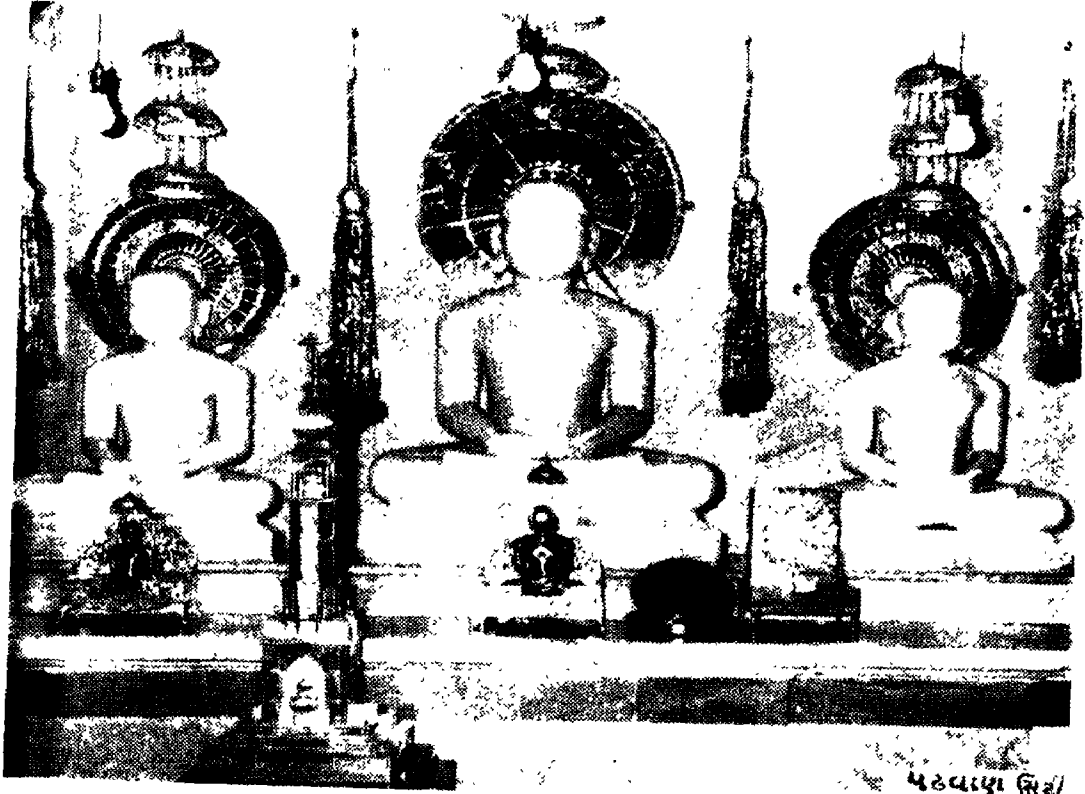
શ્રી સીમંધર ભગવાન
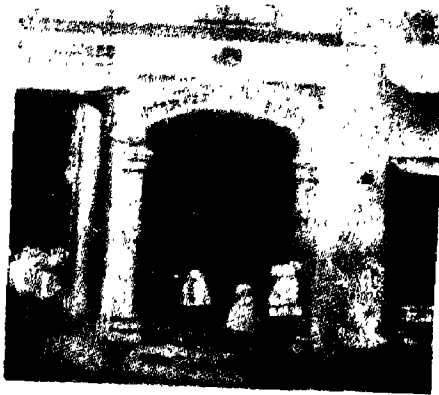
શ્રી દિ. જિનમંદિર અને સ્વાધ્યાય મંદિર (વઢવાણ)
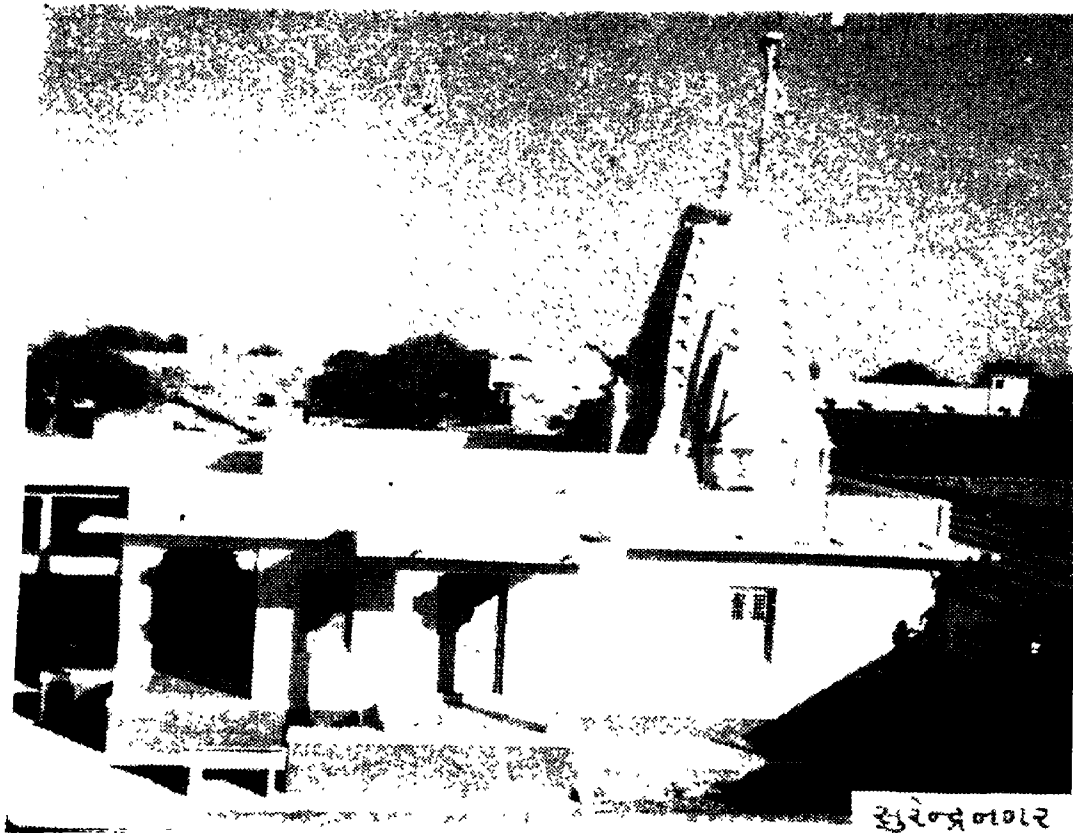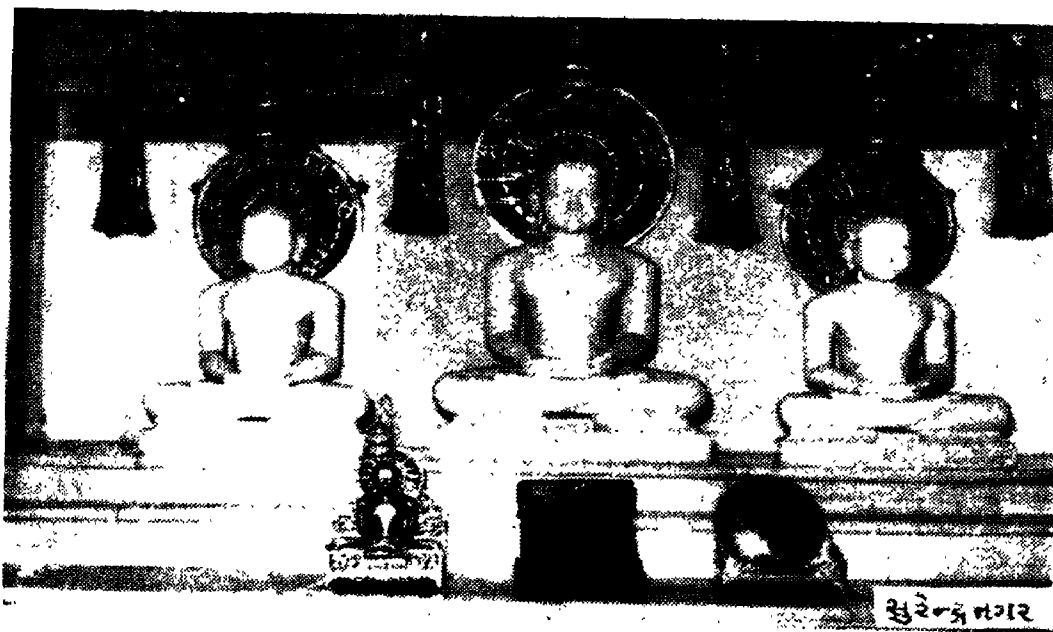
શ્રી દિ. જિનમંદિર : સુરેન્દ્રનગર

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન

ગુરુદેવના પ્રતાપે પરદેશમાં પણ પ્રભુદર્શનની પ્રાપ્તિ

શ્રી મહાવીર ભગવાન : નાઈરોબી (આફ્રિકા)
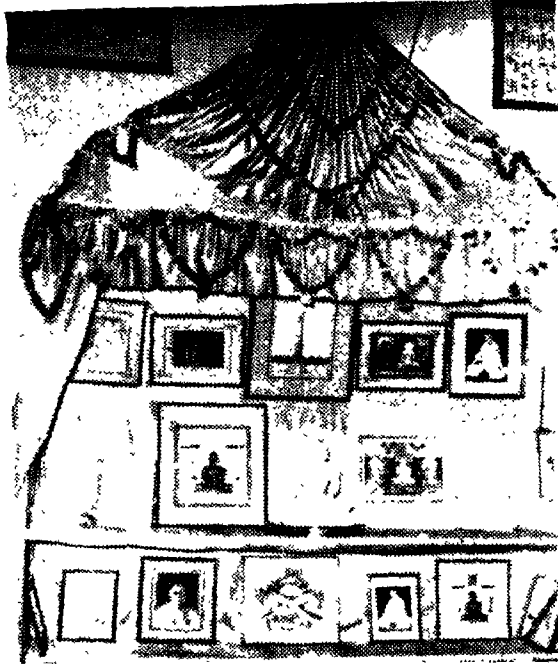
શ્રી મહાવીર ભગવાન : મોશી (આફ્રિકા)
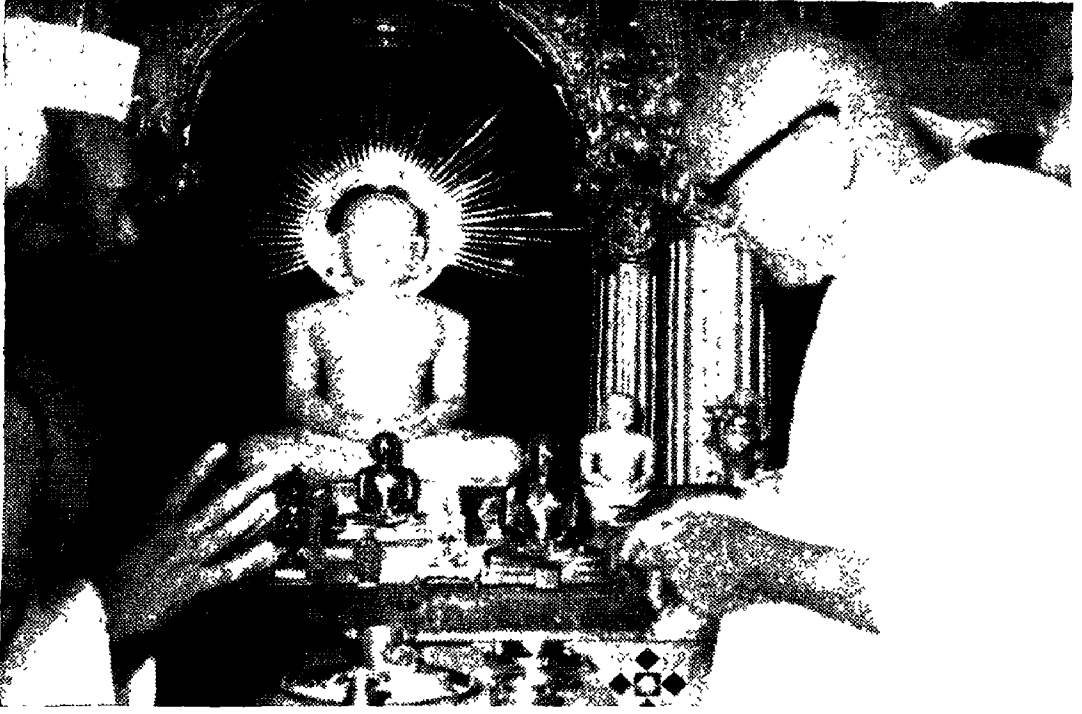
શ્રી મદ્રાસ દિ. જિનમંદિરમાં કહાનગુરુ દર્શન કરી રહ્યા છે
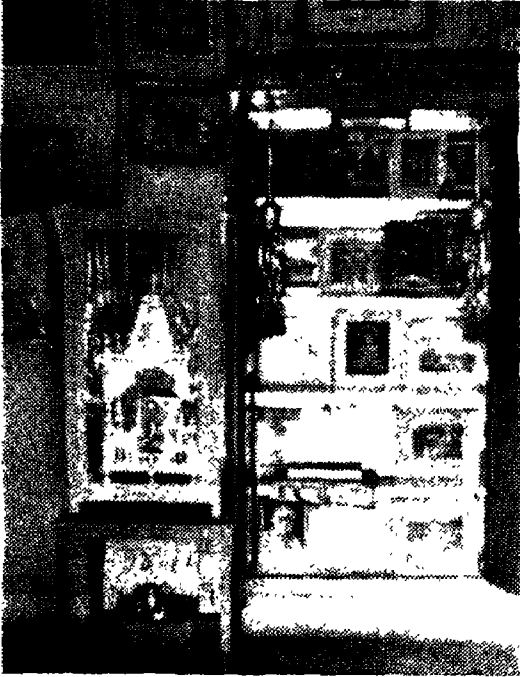
શ્રી દિ. જિન ચૈત્યાલય; જમશેદપુર
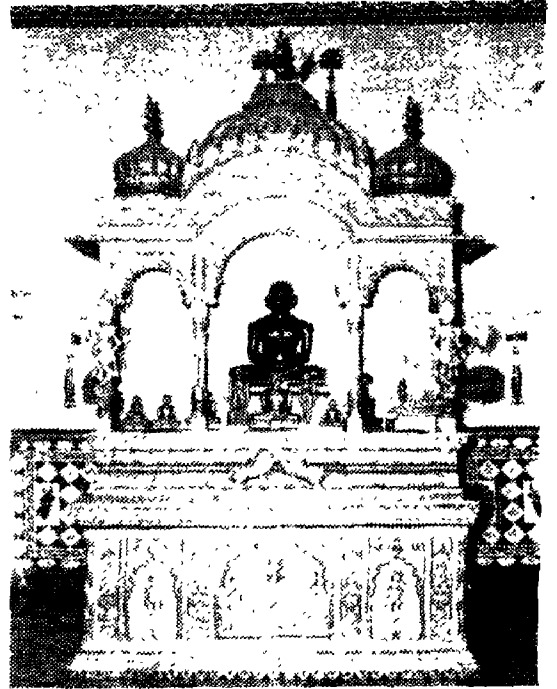
શ્રી દિ. જિનમંદિર : રાંચી
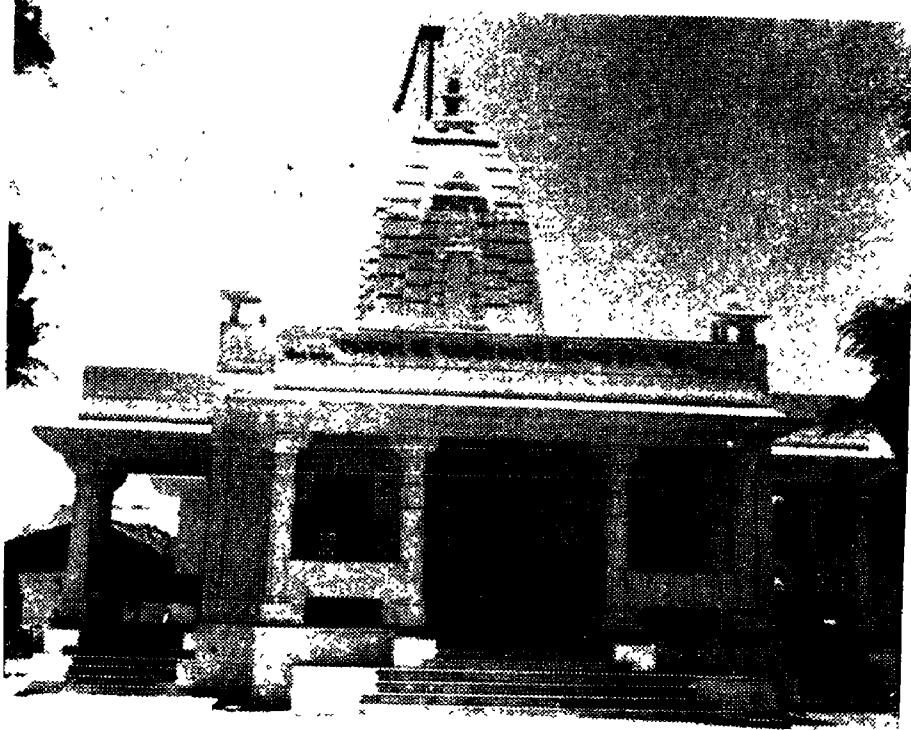
શ્રી. દિ. જિનમંદિર : દેહગામ
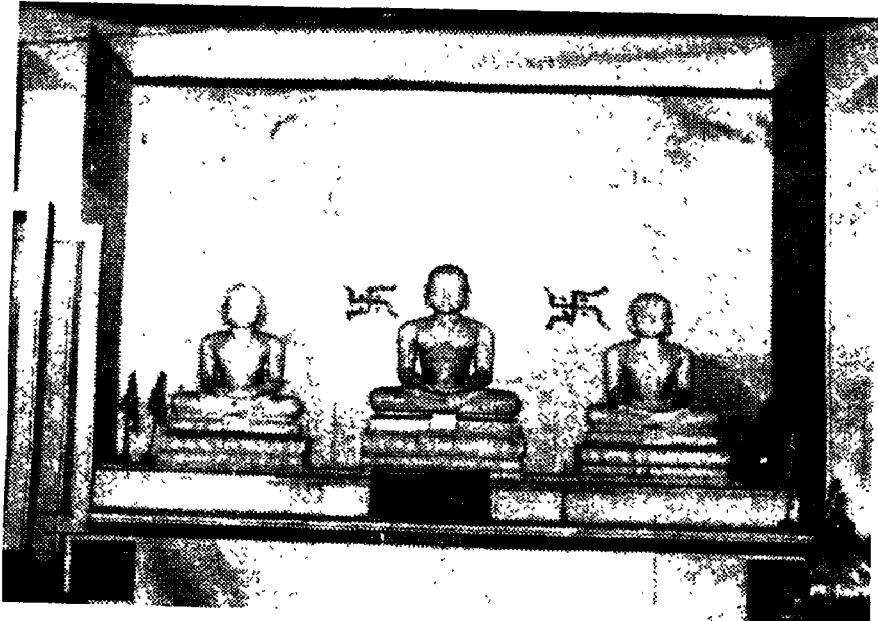
શ્રી મહાવીર ભગવાન

શ્રી દિ. જિનમંદિર : રખિયાલ (ગુજરાત)

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન (રખિયાલ)

શ્રી દિ. જિનમંદિર : ફત્તેપુર
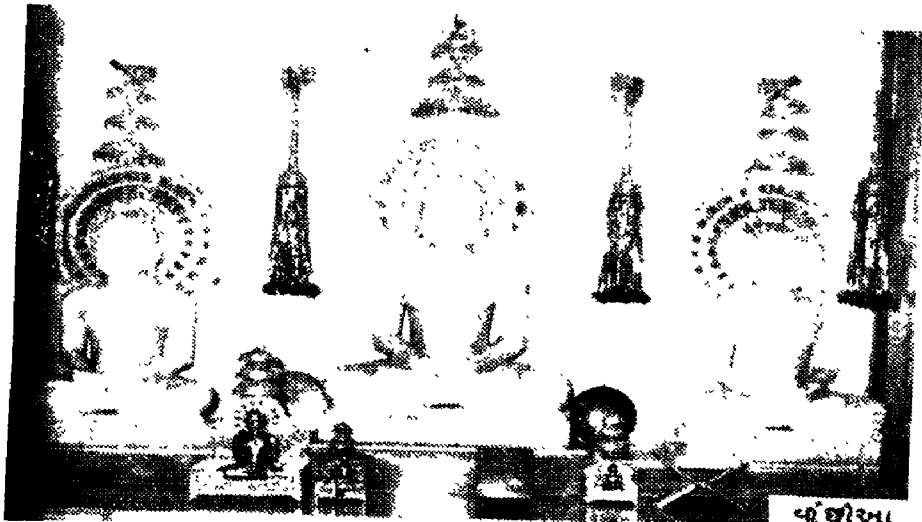
શ્રી દિ. જિનમંદિર : વીંછીયા

શ્રી ચંદ્રપ્રભ ભગવાન

શ્રી દિ. જિનમંદિર : ગોંડલ
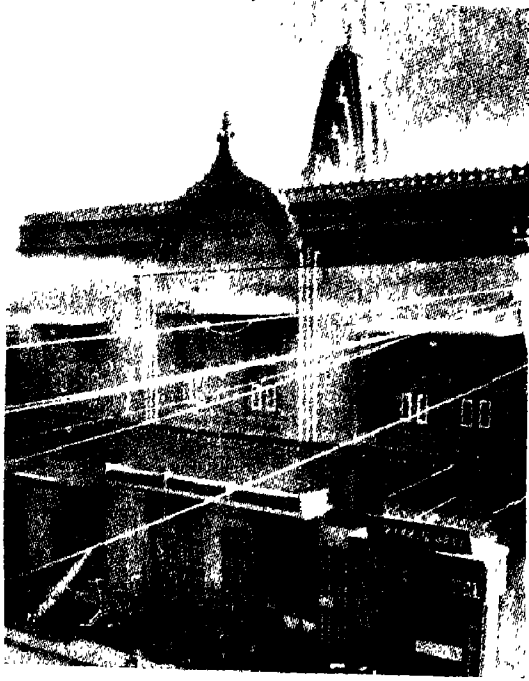
શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન

શ્રી દિ. જિનમંદિર : પોરબંદર

શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન
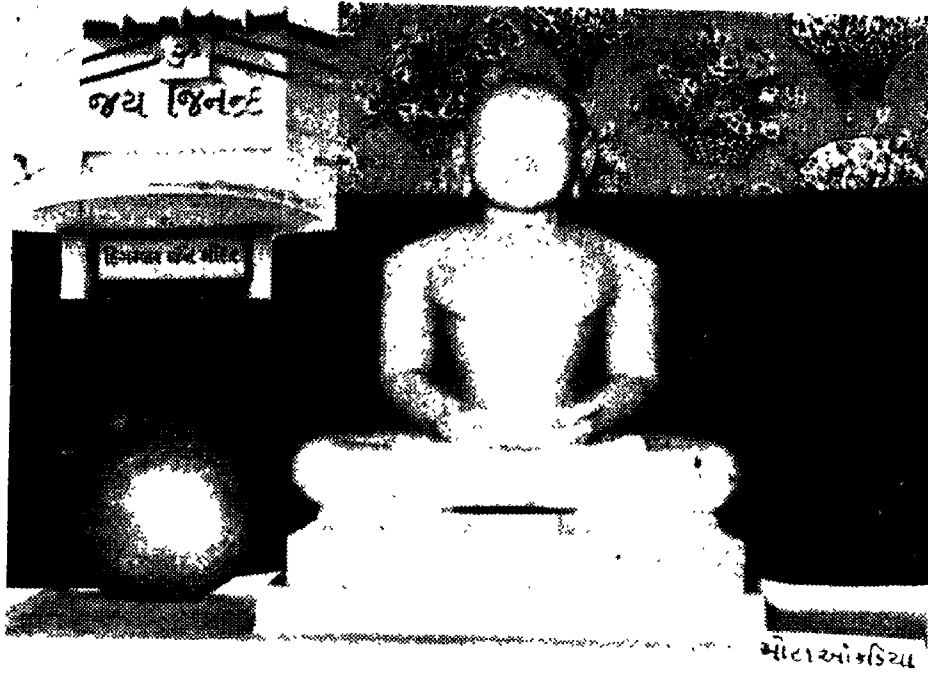
શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન : મોટા આંકડિયા
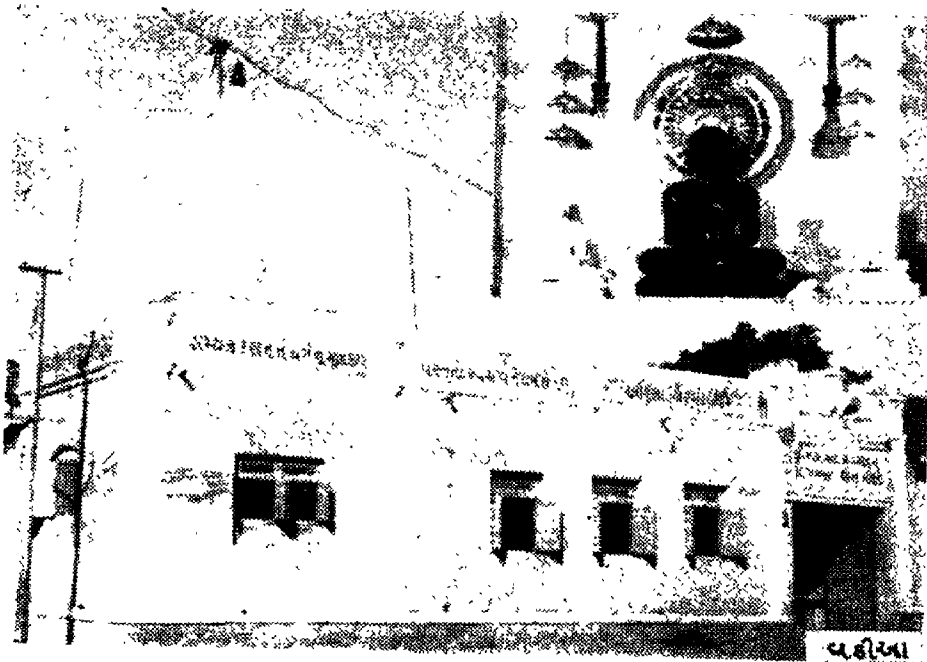
શ્રી દિ. જિનમંદિર અને નેમનાથ ભગવાન : વડીઆ
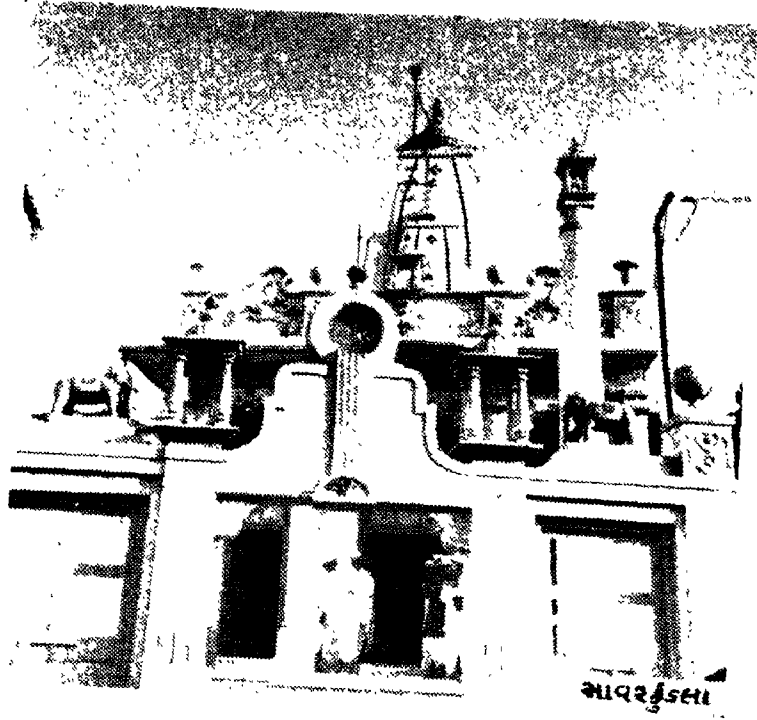
શ્રી દિ. જિનમંદિર : સાવરકુંડલા

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન

શ્રી દિ. જિનમંદિર : મોરબી
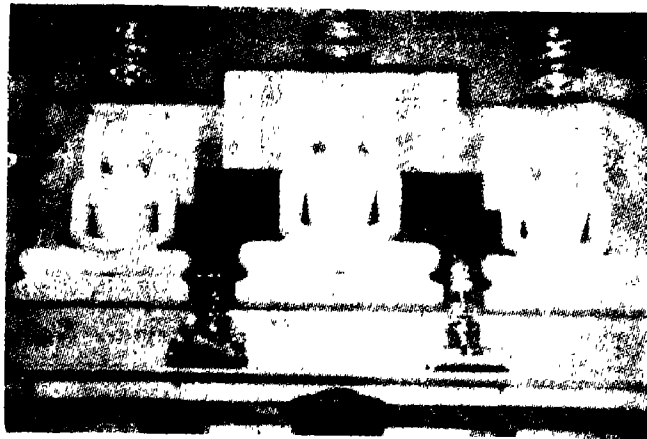
શ્રી મહાવીર ભગવાન

શ્રી દિ. જિનમંદિર : વાંકાનેર

શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામી
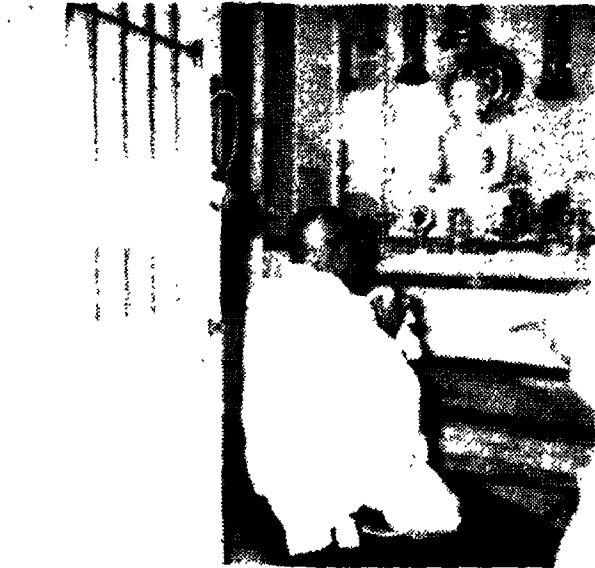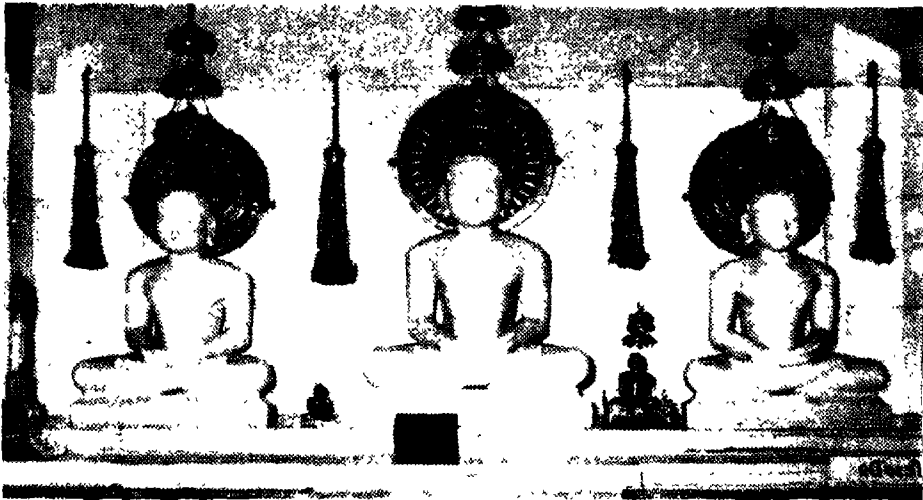
શ્રી દિ. જિનમંદિર : લીંબડી

શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન
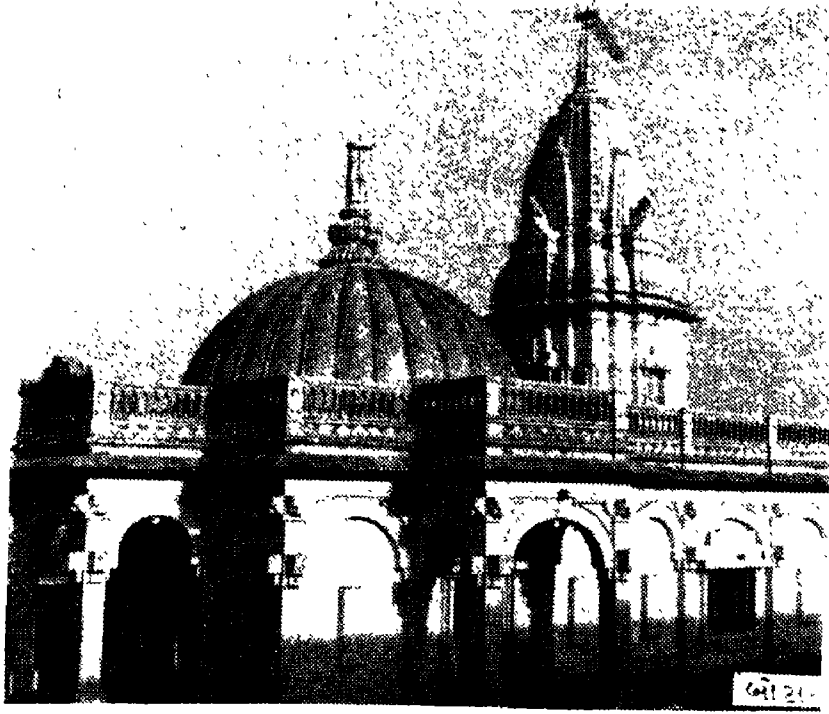
શ્રી દિ. જિનમંદિર : બોટાદ
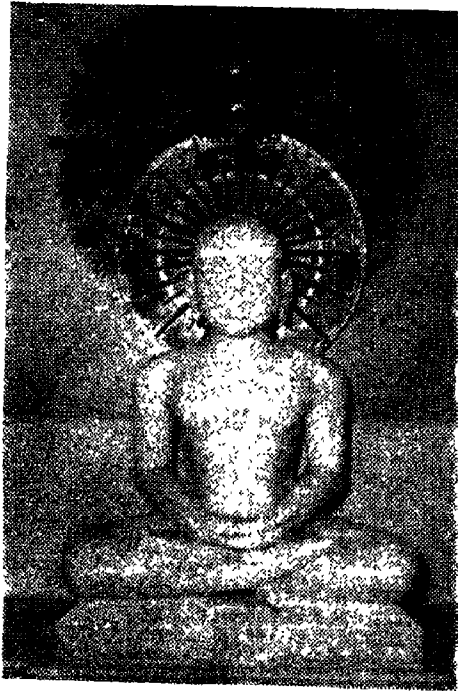
શ્રી શ્રેયાંસનાથ ભગવાન

શ્રી ચંદ્રપ્રભ ભગવાન (ચોટીલા)
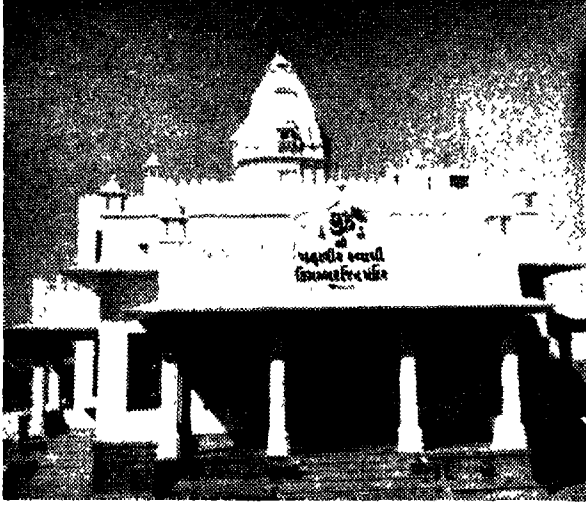
શ્રી દિ. જિનમંદિર : જામનગર
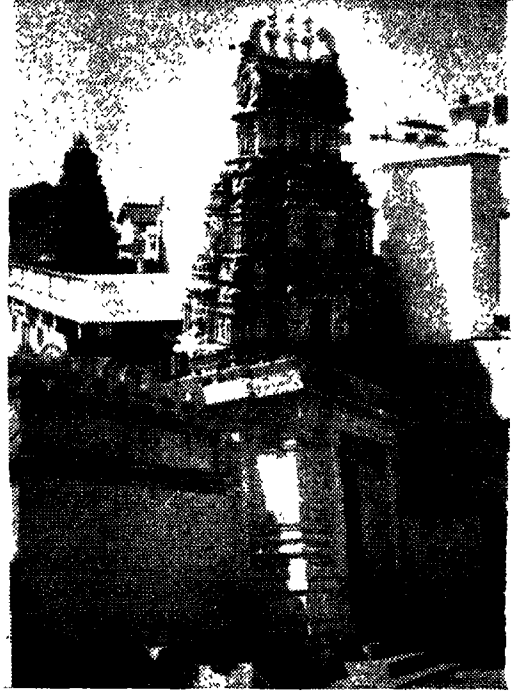
શ્રી દિ. જિનમંદિર : બેંગલોર
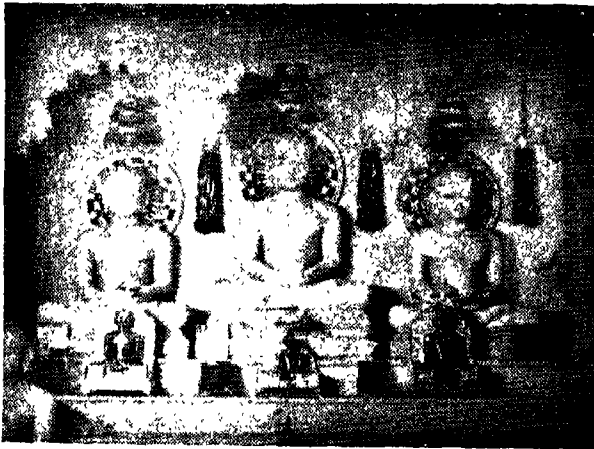
શ્રી મહાવીર ભગવાન : જામનગર
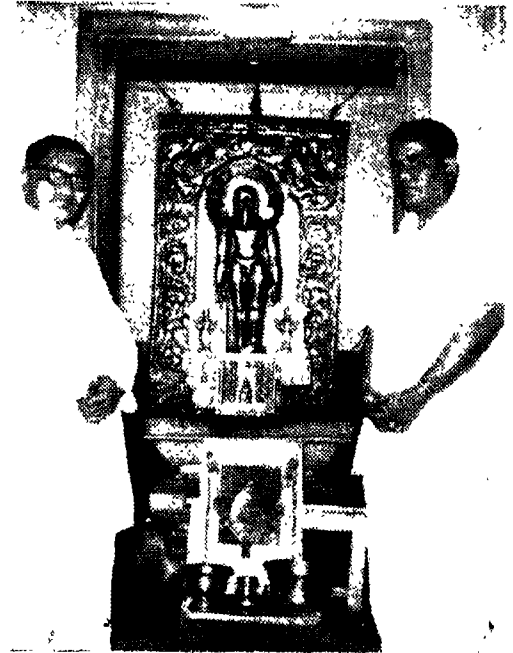
શ્રી મહાવીર ભગવાન : બેંગલોર

શ્રી દિ. જિનમંદિર : રાણપુર
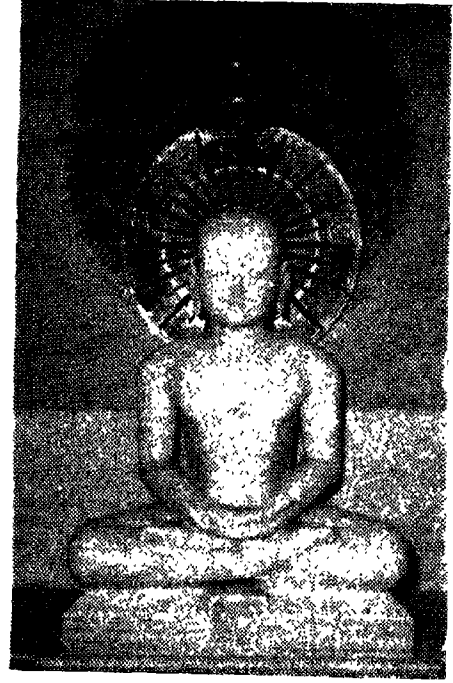
શ્રી મહાવીર ભગવાન

શ્રી દિ. જિનમંદિર અને ભકતો (છાણી)
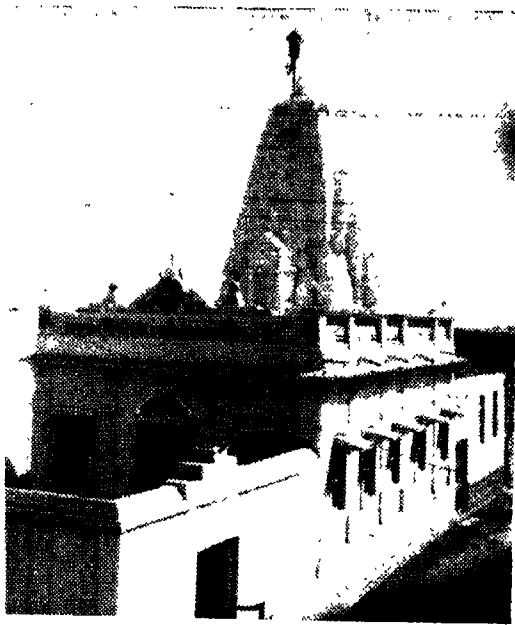
શ્રી દિ. જિનમંદિર : લાઠી
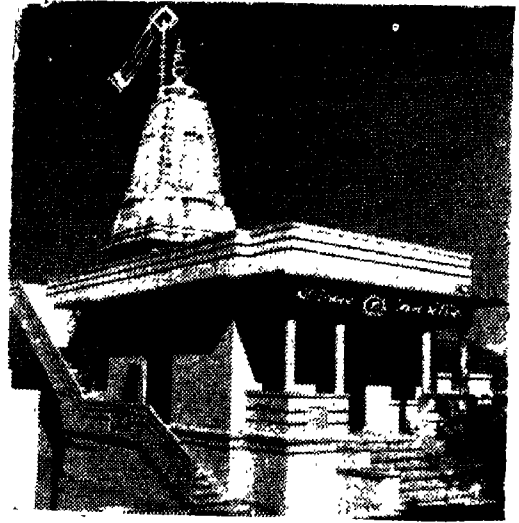
શ્રી દિ. જિનમંદિર : જોરાવરનગર
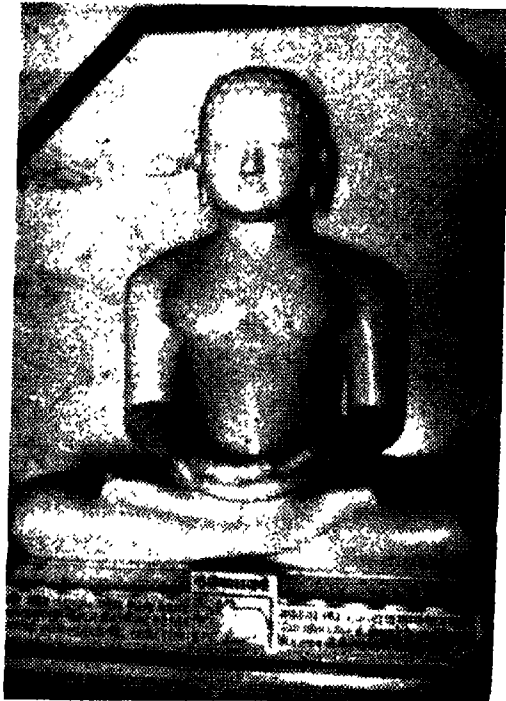
શ્રી સીમંધર ભગવાન
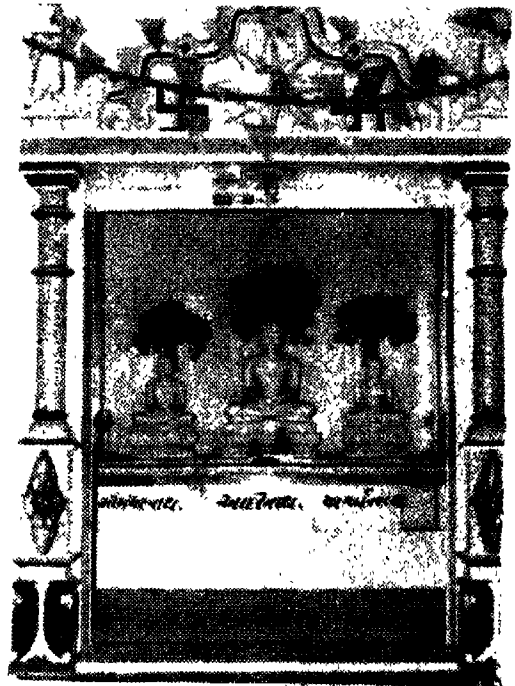
શ્રી આદિનાથ ભગવાન
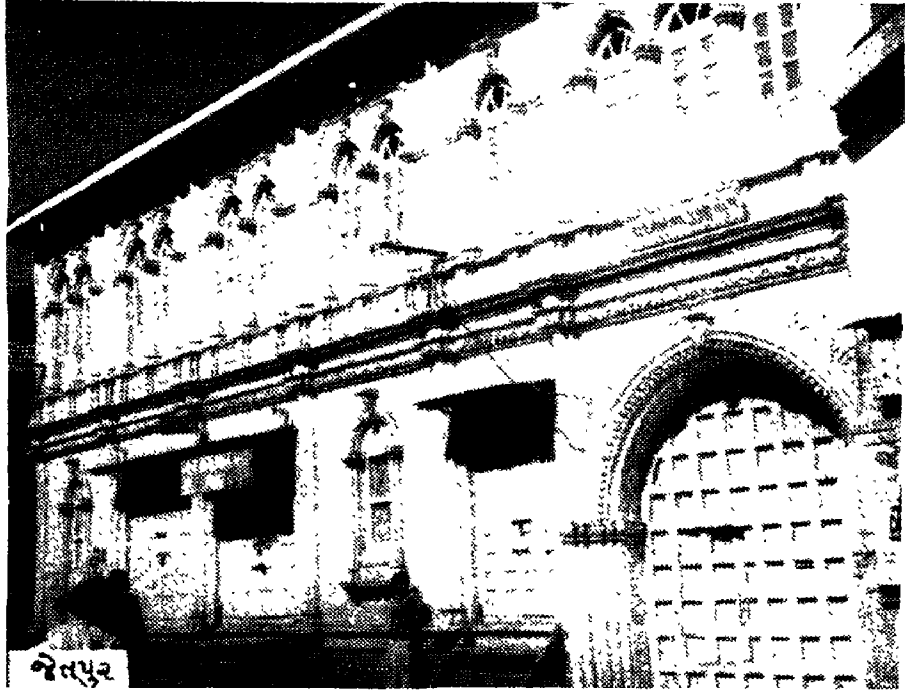
શ્રી. દિ. જિનમંદિર : જેતપુર

શ્રી શ્રેયાંસનાથ ભગવાન
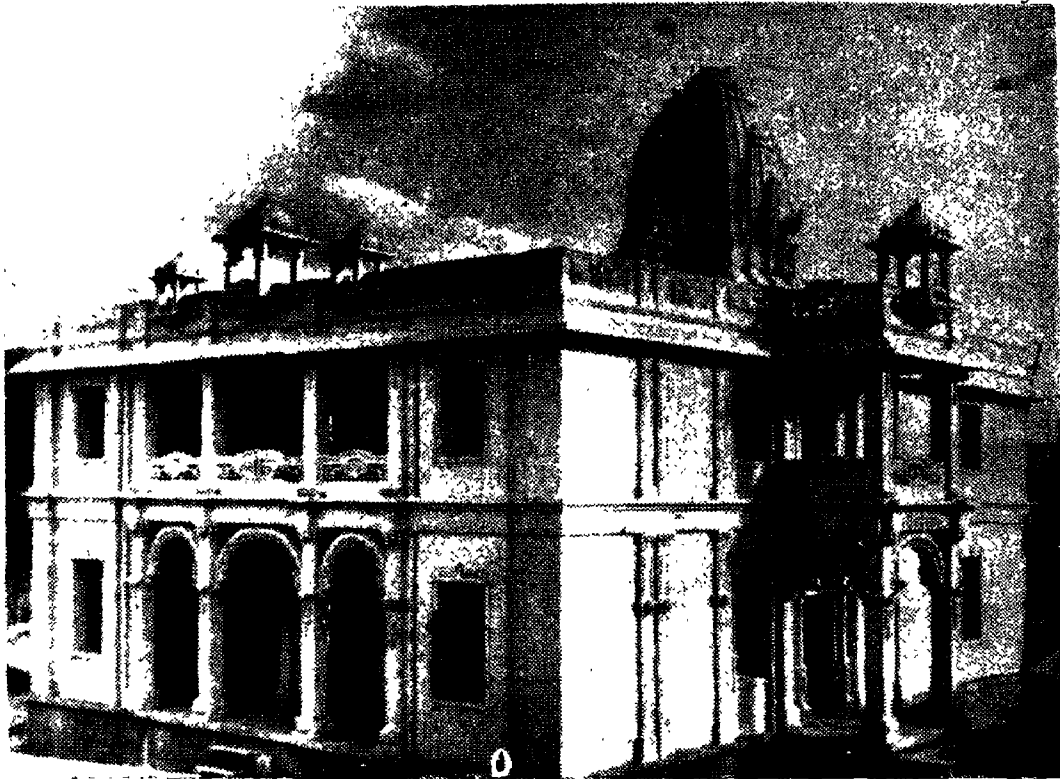
શ્રી દિ. જિનમંદિર : તલોદ

તલોદ—જિનમંદિર નીચેની વેદી
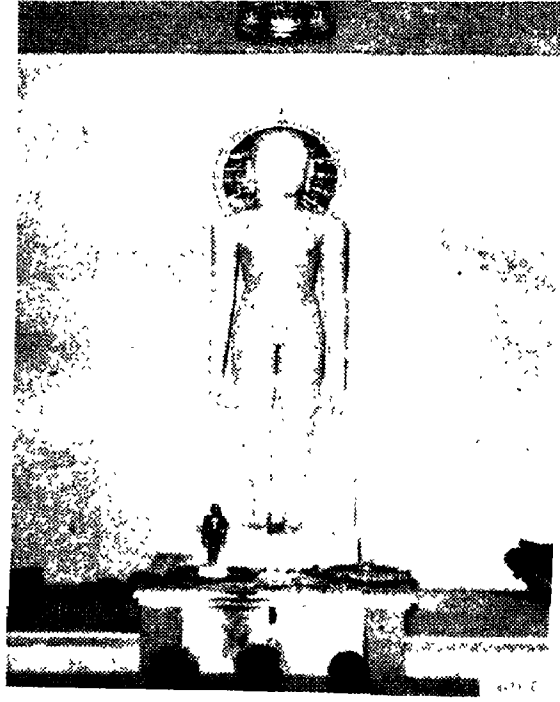
તલોદ—જિનમંદિરમાં ઉપરના ભાગમાં

શ્રી પાર્શ્વનાથ દિ. જિનમંદિર (વડોદરા)

શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન (વડોદરા)

શ્રી દિ. જિનમંદિર : દાહોદ
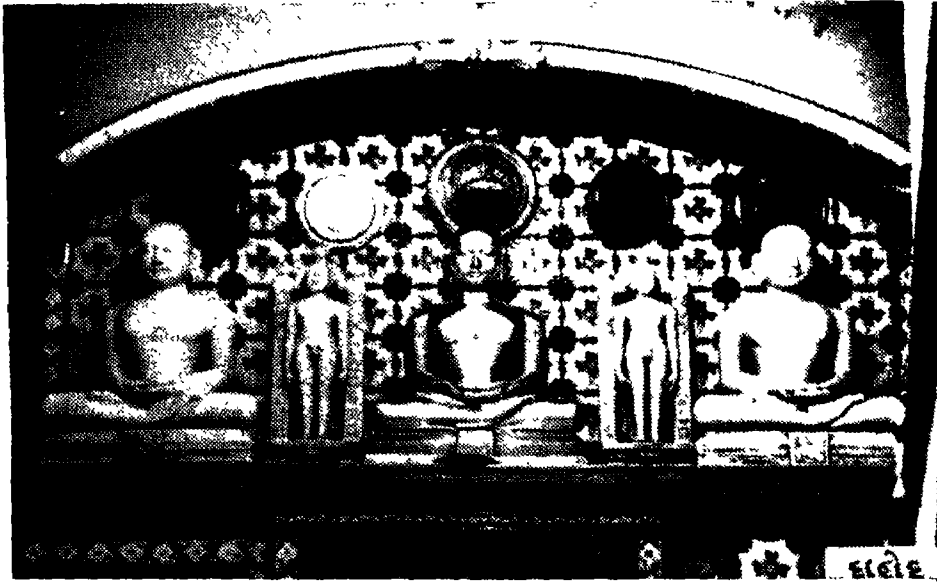
શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતો : દાહોદ

આત્મા તો જ્ઞાનસ્વરૂપ એક જ છે; એનું પૂર્ણરૂપ સાધ્યભાવ છે અને અપૂર્ણરૂપ સાધકભાવ છે; સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છકપુરુષે બે પ્રકારે એકને જ નિત્ય સેવવો.

બીજથી ...... પૂનમ

સાધકથી ...... સાધ્ય

卐

દિગંબર–સંતો પ્રત્યે હૃદય ઢળી જાય છે–
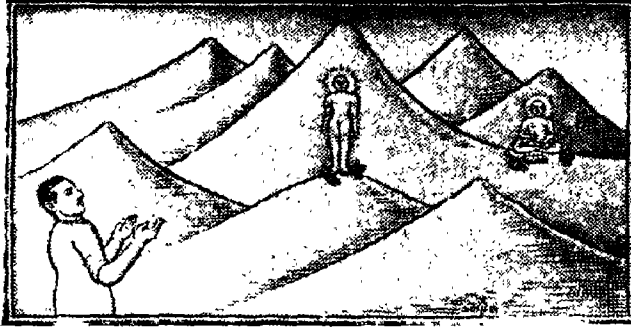
'સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' વૈરાગ્યનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. દ્રવ્યને, વસ્તુને યથાવત લક્ષમાં રાખી વૈરાગ્યનું એમાં નિરૂપણ કર્યું છે. દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બતાવનાર ચાર શ્લોક અદ્‌ભુત છે. એને માટે આ ગ્રંથની રાહ જોતા હતા. ગઈ સાલ જેઠ માસમાં મદ્રાસ ભણી જવું થયું હતું. કાર્તિકસ્વામી એ ભૂમિમાં બહુ વિચર્યા છે. એ તરફના નગ્ન, ભવ્ય, ઊંચા, અડોલ વૃત્તિથી ઊભેલા પહાડ નીરખી સ્વામી કાર્તિકેયાદિની અડોલ વૈરાગ્યમય દિગંબરવૃત્તિ યાદ આવતી હતી.

નમસ્કાર તે સ્વામી કાર્તિકેયાદિને.
(શ્રીમદ્‌રાજચંદ્ર.)

એકવાર આત્માના અતીન્દ્રિય આનંદસંબંધી પ્રવચન વખતે અધ્યાત્મના પરમ ઉત્સાહથી મુનિવરો પ્રત્યે પ્રમોદ આવતાં ગદગદ હૃદયે ગુરુદેવે કહ્યું કે: અહા! આવા અધ્યાત્મનું શ્રવણ કરાવનારા સંત મળવા અનંતકાળે બહુ દુર્લભ છે. આવા અધ્યાત્મશ્રવણમાં જીવને ઘણો વિનય ને ઘણી પાત્રતા જોઈએ. અહાહા! ભાવલિંગી સંત–મુનિ મળે ને આવી અધ્યાત્મની વાત સંભળાવતા હોય તો એના ચરણ પાસે બેસીને...અરે! એના પગનાં તળીયાં ચાટીને આ વાત સાંભળીએ,

સૌરાષ્ટ્રના બે સન્ત

[એક આત્માર્થી : મોરબી]

વિક્રમ સં. ૧૯૫૭ની વાત છે. એ વખતે એક સાથે બે મહાન આત્માઓ સૌરાષ્ટ્રની ધરાને શોભાવતા હતા. એકની વય ૩૩ વર્ષની હતી, ને બીજાની વય ૧૧ વર્ષની ! એક મહાત્માએ આ ભવની આત્મસાધના લગભગ પૂરી કરી હતી, બીજા બાલ–મહાત્માની સાધના હવે શરૂ થવાની હતી, એક સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર કાંઠાના સમુદ્રને શોભાવતા હતા, તો બીજા સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વકાંઠાના સમુદ્રની નજીક ઊછરતા હતા. બંનેએ નાનકડા ગામડાને પોતાના જન્મથી મહાન પ્રસિદ્ધ બનાવ્યા હતા.....બંને પૂર્વભવના સંસ્કારી હતા, બંને કુંદકુંદાચાર્યપ્રભુના પરમ ઉપાસક હતા. ભારતના ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રીય નેતાએ બંનેનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્રની પાવનધરામ. આવા બે મહાત્માનો સુયોગ સં. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૭ સુધીના ૧૧ વર્ષ રહ્યો.

ઓળખ્યા તમે એ બંનેને ?

એક હતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી... ... ...ને બીજા છે શ્રી કાનજીસ્વામી.

અધ્યાત્મના રણકારવડે મુમુક્ષુઓને જગાડીને ભારતભરમાં સૌરાષ્ટ્રનો ધર્મધ્વજ ફરકાનારા એ બંને સંતોને આપણે નતમસ્તકે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ.

☆

[પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીની વાણી તો આપણે સાક્ષાત સાંભળીએ છીએ; શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની આત્માર્થપ્રેરક વાણીનો પણ થોડોક નમુનો ચાખીએ.]

— ☆ — ☆ — ☆ —

"અનંત અવ્યાબાધ સુખનો એક અનન્ય ઉપાય સ્વરૂપસ્થ થવું તે જ છે...... જ્ઞાનીનાં વાક્યના શ્રવણથી ઉલ્લસિત થતો એવો જીવ, ચેતન જડને ભિન્ન-સ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રતીત કરે છે, અનુભવે છે. અનુક્રમે સ્વરૂપસ્થ થાય છે. યથાસ્થિત અનુભવ થવાથી સ્વરૂપસ્થ થવા યોગ્ય છે......દર્શનમોહ વ્યતીત થવાથી જ્ઞાનીના માર્ગમાં પરમ ભક્તિ સમુત્પન્ન થાય છે, તત્ત્વપ્રતીતિ સમ્યક્-પણે ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વપ્રતીતિવડે શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રત્યે વૃત્તિનો પ્રવાહ વળે છે."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

જુઓ સામે પાને ⟶

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની વાણી

* જીવ એક અખંડ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય સંપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય તે સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ થાય.
* ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જવળ આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું એ છે.
* માત્ર ૧૭ વર્ષ જેવડી નાની વયમાં કેવી સરસ ભાવના લખે છે !—

ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી, ના પુત્ર કે ભ્રાત ના,
ના મારાં ભૃત સ્નેહીઓ સ્વજન કે, ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;
ના મારાં ધન ધામ યૌવન ધરા, એ મોહ અજ્ઞાત્વના,
રે ! રે ! જીવ વિચાર એમ જ સદા, અન્યત્વદા ભાવના.

* દર્પણ હાથમાં લેતાં જેમ મુખાકૃતિનું ભાન થાય છે તેમ સિદ્ધ કે જિનેશ્વરસ્વરૂપનાં ચિંતવનરૂપ દર્પણથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે.
* હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંતભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિકજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વો અનુભવ્યાં.
* મુમુક્ષુ સત્સંગ હોય તો નિરંતર ઉલ્લાસિત પરિણામમાં રહી આત્મસાધન અલ્પકાળમાં કરી શકે છે, એ વાર્તા યથાર્થ છે.
* પુનર્જન્મ છે, જરૂર છે, એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવામાં અચળ છું.
* 'જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું', 'તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી'.
* સુખકી સહેલી હૈ અકેલી ઉદાસીનતા....આધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.
* ક્ષણભંગુર દુનિયામાં સત્પુરુષનો સમાગમ એ જ અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ છે.
* હે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યક્દર્શન ! તેને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો.
* હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.
* સુખધામ અનંત સુસંત ચહી, દિનરાત રહે તદ્ધ્યાનમહીં;
પરશાંતિ અનંત સુધામય જે પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે.

શ્રી સીમંધર સ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાનવડે શ્રી પદ્મનંદીનાથે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

સૌરાષ્ટ્રના અધ્યાત્મસંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીના હીરકજયંતી મહોત્સવના સુવર્ણદિને અમારી શ્રદ્ધાંજલિ તેઓશ્રીનાં ચરણે ધરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ.

પૂજ્યપાદ સ્વામીના આશીર્વાદ મેળવવા અમો તો માત્ર તેમના નમ્ર સેવકો જ છીએ, એટલે તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવા અમો તો અણુમાત્ર છીએ. રાષ્ટ્રમાં પોતાના જ્ઞાનપ્રભાવથી અનેક જીવોને તેમણે પાવન કર્યા છે; અમને પણ થોડે ઘણે અંશે તેમના સત્સમાગમનો સુયોગ સાંપડયો છે. તેથી તેઓશ્રી પ્રત્યેની અમારી ભક્તિ તેઓશ્રીના હીરક જયંતી મહોત્સવના મંગળ પ્રસંગે સહૃદય રજુ કર્યા સિવાય રહી શકતા નથી. પૂજ્યપાદ શ્રી કાનજીસ્વામીએ તેમની વર્ષોની જ્ઞાનસાધના અને શાસ્ત્રોના તલસ્પર્શી અભ્યાસનો લાભ ભારતના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પીરસ્યો છે; અને આ સંતના સમાગમ અને વાણીથી અનેકાનેક જીવો પાવન થઈ રહ્યા છે. પોરબંદરના પણ અહોભાગ્ય છે. એકાદ શુભદિને પોરબંદરના ભક્તોએ પોરબંદરમાં એક જૈનમંદિર બાંધ્યું અને તેના ઉત્સવનિમિત્તે પૂજ્યપાદ શ્રી કાનજીસ્વામીની પોરબંદરમાં પધરામણી થઈ. જેના દર્શનથી જ પવિત્ર ભાવના જાગૃત થાય અને કષાય તથા અભિમાનનો વિનાશ થાય એવા શ્રી કાનજી સ્વામીના દર્શનનો લાભ સંવત ૨૦૧૦માં પોરબંદરની પ્રજાને મળ્યો.

પોરબંદરમાં બે અઠવાડિયા મુકામ કરી ટાઉનહોલના કમ્પાઉન્ડમાં વિશાળ શમિયાણામાં તેમની અપૂર્વ વાણીનો લાભ અહીંના ધર્મપ્રેમી પ્રજાજનોને આપ્યો.

જડ અને ચેતન શું છે ? તેમના વચ્ચે ભેદ શો છે ? અને શુદ્ધ ચેતનને ઓળખવા, તથા ભૌતિક જડતત્ત્વોનો મોહ છોડવા તેમણે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીથી દાખલા, દલીલ અને શાસ્ત્રોના આધાર સાથે સાત્ત્વિક વાણીપ્રવાહથી પોરબંદરની મુમુક્ષુ પ્રજાને અનન્ય ઉપદેશ આપી આકર્ષેલ તેના મધુર સ્મરણો હજુ પણ સૌને તાજા જ છે. અને પછી તો આ મહાત્મા પુરુષે પોરબંદરની પ્રજા ઉપર વિશેષ કૃપા કરી અને સંવત ૨૦૧૪, ૨૦૧૭ તથા ૨૦૨૦માં ફરી એક એક અઠવાડિયા સુધી સૌને અપૂર્વ જ્ઞાનની લહાણી કરી; તેમની આ અપૂર્વ કૃપા બદલ અમો તેના ઋણી છીએ.

તેઓશ્રીના હીરક જયંતી મહોત્સવના આ શુભ પ્રસંગે અમારાં શિર તેમનાં ચરણોમાં ઝૂકે છે અને તેમના પ્રત્યેની અમારી ભક્તિના આકર્ષણથી તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ,

ડૉ. બી. ડી. ઝાલા

પ્રમુખ : પોરબંદર શહેર સુધરાઈ અને બીજા આગેવાન નાગરિકો.

☆

હે પરમ ઉપકારી શ્રી સદ્‌ગુરુદેવ! આ પંચમકાળમાં આપશ્રીનો ભેટો ન થયો હોત તો અમોને સત્ય, કલ્યાણમાર્ગ કોણ બતાવત? આપે અનહદ કરુણા કરી અમ પામરને પરમ વીતરાગમાર્ગ બતાવ્યો તે માટે આપનો કયા શબ્દોમાં ઉપકાર માનીએ તે શબ્દો અમારી પાસે નથી, આપની અમીદૃષ્ટિ અમારા ઉપર કાયમ રહે અને ભવોભવમાં આપનું શરણુ હોજો એ જ પ્રાર્થના.

—ઉત્તમચંદ જસરાજ (વડીયા)

પૂજ્ય ગુરુદેવે અધ્યાત્મવિદ્યા દ્વારા ભારતના ભવ્ય જીવોને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ શું છે અને તે કઈ રીતે સાધી શકાય તેની યથાર્થ વિધિ જગતના ભવ્ય જીવોને સરળ રીતે આબેહૂબ સમજાવી છે, જે તેઓશ્રીનો જગતના ભવ્ય જીવો પ્રત્યેનો મહાન ઉપકાર છે. અત્યારના કાળમાં આત્મધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ બતાવનાર આવા અધ્યાત્મ સંત બહુ વિરલા છે. તેઓશ્રીની અગાધ અને અપાર જ્ઞાનશક્તિને વર્ણવવા આ પામર પ્રાણી અસમર્થ છે.

આત્મધર્મની વિશેષ પ્રભાવના ભારતવ્યાપી તીર્થક્ષેત્રોની યાત્રાદ્વારા થતાં સત્ ધર્મનું સ્વરૂપ મુમુક્ષુ જીવોના લક્ષમાં આવ્યું, અને જેઓ મિથ્યા માર્ગે ગમન કરતા હતા તેઓ અટકી ગયા અને સત્પંથે પ્રવાસ શરૂ કર્યો. આ વીતરાગમાર્ગને પ્રકાશમાં લાવનાર પૂજ્ય ગુરુદેવને કોટી કોટી વંદન હો.

આ ભારતભૂમિને પણ ધન્ય હો કે જ્યાં આવા પરમ જ્ઞાની સત્પુરુષો જન્મ ધારણ કરી જ્ઞાનબંસરી બજાવી ભવ્ય જીવોને જગાડે છે. જેવી રીતે બંસરીના નાદે સર્પ ડોલે છે તેવી રીતે ગુરુદેવની જ્ઞાનરૂપી બંસરીના સૂર સાંભળતાં ભવ્ય જીવોના હૃદય અધ્યાત્મ ભાવનાથી ડોલી ઊઠે છે.

શ્રી પરમકૃપાળુ સદ્‌ગુરુદેવની આ હીરક જયંતી પ્રસંગે તેઓશ્રી દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરી ચિરંજીવી રહો અને જગતના જીવોને અંધકારમય અજ્ઞાન અવસ્થાથી મુક્ત કરી વીતરાગી પંથનો પ્રકાશ પ્રગટાવો...એ જ અભ્યર્થના.

—લાભુભાઈ મહેતા
પ્રમુખ, વડોદરા મુમુક્ષુ મંડળ: વડોદરા.

ગુરુદેવ! અમારા ઉપર આપશ્રીનો અનંત ઉપકાર છે. અમારા જેવા અનેક જીવોને મોક્ષમાર્ગે દોરી જનાર આપ ઘણું જીવો તેવી ભાવના છે. અને આપશ્રીનો આત્મા નિર્વિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ સાધતા સાધતા ઘાતિયા કર્મોનો નાશ કરીને અનંત ચતુષ્ટય પામીને, અમને પણ એ માર્ગે આપની સાથે જ લઈ જાઓ—એવી અભિલાષાપૂર્વક કોડકોડ વંદન!

—બેનાણી કાન્તિલાલ વ્રજલાલ (ગોંડલ)

☆

હે ગુરુવર! મેં આપકા ગુણ કઈ રીતે કહી શકું, જે અંતરના ભાવ છે તેટલા વાણીદ્વારા આવી શકે નહીં. આપની આ હીરક જયંતીના મહોત્સવ પ્રસંગે આપના ઉપકારોને યાદ કરીને આપના ચરણોમાં શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરું છું—

—વનમાળી પોપટલાલ (તપસીજી) સોનગઢ

☆

પરમ પૂજ્ય શ્રી સદ્‌ગુરુદેવ શ્રી કાનજી સ્વામી એક અજોડ પ્રભાવશાળી સંત પુરુષ છે, જેમનું પ્રવચન અમૃતરસથી ભરેલ હોઈ અતિ આનંદકારી અને પરમ મંગલ સ્વરૂપ છે. તત્ત્વજ્ઞાન વીતરાગીરસથી તરબોળ એ વાણી સદાય સાંભળ્યા જ કરીએ એવા ભાવ રહે છે. તેના મહિમા અપાર છે ને તેમના ઉપકાર અનંત છે; તેઓ ખરેખર અભિનંદનીય છે.

—અમૃતલાલ નરભેરામ કામદાર
કુંકાવાવ

★
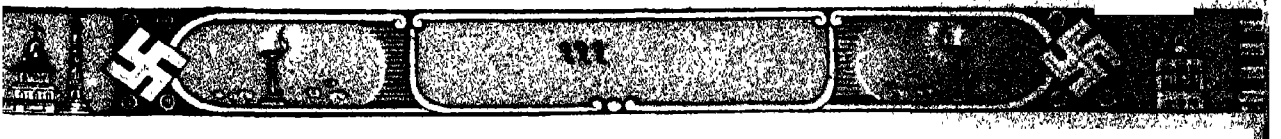
હે ગુરુદેવ! આપે પૂર્ણ પરીક્ષાપ્રધાની બનીને આપનાં જ્ઞાન અને અનુભવના ઉપયોગને જિનેશ્વરભગવાનની વાણીના ખજાનચી બનીને તે વાણીના ભંડારમાંથી અદ્ભુત સૂક્ષ્મ ન્યાયો કાઢી તેનું સ્થૂળ રૂપ આપી મુમુક્ષુઓને આત્મભાન કરાવ્યું છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાનનું સ્વરૂપ, નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ તથા કર્તા-કર્મનું સ્વરૂપ તેના વિષે ઘણી જ સ્પષ્ટતા કરી સૂક્ષ્મ ન્યાયો આપી સરળતાથી સમજાવ્યું છે. છ દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા, છ કારકનું સ્વરૂપ, છ સામાન્ય ગુણની વ્યવસ્થા તથા ચાર અભાવ વગેરે ઘણા વિષયો વિસ્તારથી વિવેચન કરી સમજાવ્યું છે. સમજવાનો રુચિવાન જીવ બરાબર સમજી શકે અને તેના સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ દૂર થઈ જાય તેમ છે. સર્વજ્ઞતા અને ક્રમબદ્ધપર્યાયની વાતને તો ઘણા ઊંડાણમાંથી લોકોને વિચારતા કરી મૂક્યા છે. આવા તો આપે ઘણા ન્યાયો જિનેશ્વરભગવાનની વાણીના ખજાનામાંથી કાઢીને જગત સમક્ષ રાખ્યા છે. તેનું વર્ણન કરતાં પાર આવે તેવું નથી. આપનાં ચરણોમાં વિનયભાવથી નમસ્કાર કરી આ હીરકજયંતીના ઉપલક્ષમાં શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પિત કરું છું અને એવી ભાવના ભાવું છું કે આપ શતાયુ રહી અધ્યાત્મવાદની અખંડ જ્યોતિ જલતી રાખો અને અમે બધા તે જ્યોતિના પ્રકાશમાં પોતાના સ્વરૂપને સમજી પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીએ.

—શાહ વીરચંદ કાનજી મોટાણી (કલકત્તા)

☆

આપશ્રીના ગુણોથી પ્રેરાઈને અમારા હૃદયમાં આપશ્રી પ્રત્યે ભક્તિના તરંગો ઉછળી રહ્યા છે. આપશ્રીની ૭૫મી જન્મજયંતીના હીરકજયંતી મહોત્સવ ટાણે અમે દેવાધિદેવ વીતરાગ પ્રભુનું સ્મરણ કરીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપ જેવા

ગુણનિધાન જ્ઞાની આત્માઓનું સ્વાસ્થ્ય કંચનવત્ રહો – જેથી ભવ્ય જીવોને સત્‌માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાનું આપશ્રીનાં પ્રવચનોદ્વારા અવલંબન મળે. સત્‌ધર્મ સદા જયવંત રહો! એ જ મનોરથ સાથે વિરમીએ છીએ.

—શ્રી દિ. જૈન ભાઈઓ સમસ્ત
(બાલીસણા : ગુજરાત)

☆

અનાદિ કાળથી ગહન એવા સંસારસાગરમાં ગોથાં ખાતા જીવે અનંત ભવ કર્યા અને અનંત દુઃખ ભોગવ્યાં. હવે કોઈ પુણ્ય ઉદયે સત્ પુરુષના ભેટા થયા: હે ગુરુદેવ! આપે અનાદિના સુષુપ્ત દશામાં સૂતેલા જીવોમાં જ્ઞાન-પ્રાણ પૂરીને જડવત્‌ને ચેતનવંત બનાવ્યા. અનાદિ ચિત્‌ચક્ષુ ડબિયેલાને જેણે જ્ઞાન અંજન સળીવડે ખોલી નિજ પરમાત્મ સ્વભાવના નિધાન બતાવ્યા, પામરને પ્રભુતા બતાવી, મૃતક્ કલેવરને જ પોતાનું માનનારને પરમ અમૃત–રસનાં સરોવર બતાવ્યાં, માર્ગભૂલ્યાને મોક્ષપંથે વાળ્યા. સ્વભાવ–વિભાવના ને સ્વ–પરના ભેદજ્ઞાન કરાવ્યાં, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું સામર્થ્ય, વિભાવની વિપરીતતા અને પરદ્રવ્યની પૃથક્‌તા સમજાવી હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયરૂપ વિવેક કરાવ્યો. સઘળો વ્યવહાર તે ગૌણ બતાવી મુખ્ય તે નિશ્ચય બતાવી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનાં દાન દીધાં. વધારે શું કહું! જગતમાં જે ઉત્તમ વસ્તુ છે તે આપે અમને આપી.

આવા આવા અનંત ઉપકારના કરનાર હે પૂજ્ય ગુરુદેવ! હું આપનાં પવિત્ર ચરણે શું ધરું! આપ તો શુદ્ધાત્મા છો, આપે મને શુદ્ધાત્મા આપ્યો. હું તન-મન-ધન સર્વસ્વ અર્પણ કરું તો પણ શુદ્ધાત્મા પાસે કાંઈ વિસાતમાં નથી, બીજું શું આપું? અંતે એ જ કે આજે આપના ૭૫મા પવિત્ર જન્મોત્સવ પ્રસંગે હું આપનાં પવિત્ર ચરણમાં અત્યંત દીન ભાવે નત મસ્તકે ભાવ-ભક્તિની પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરું છું.

—દેવશી નાનજી (રાજકોટ)

—○—

અધ્યાત્મનો વડલો

આ વિશ્વના ઉચ્ચતમ પુરુષો જેને વિભૂતિ તરીકે વંદે છે એવા વિશ્વવંદ્ય પરમ આત્માની વિશાળ ગુણ અને પુણ્યની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ સાધક દશામાં ક્રમેક્રમે પ્રગટ થતી આવે છે, અને વધીને પૂર્ણ થતાં તે આત્મા પરમાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. એવી રિદ્ધિ અને સિદ્ધિના સાધક ધર્મપિતા શ્રી કાનજીસ્વામીને ચિદ્‌આનંદઘન એવા નિજ પરમાત્માની નિરંતર પરમ પ્રેમે ભક્તિ અને સ્તુતિ કરતા આજે જ્યારે હું આપણી વચ્ચે નિહાળું છું ત્યારે મારું મસ્તક એ પરમાત્મપદના સાધક પુરુષનાં ચરણકમળમાં વિચાર, વિવેક અને વિનયપૂર્વક નમી પડે છે. અને અલૌકિક-ઉત્કૃષ્ટ પદની સાધક દશામાં શોભી રહેલા એ અદ્‌ભુત પુરુષના અંતરવૈભવને નિહાળતાં મારું અંતર સાનંદાશ્ચર્યથી નાચી ઊઠે છે.

આ સંસારનાં કાર્યો કરતાં સાવ નવીન કાર્ય કરવાના હેતુથી જ જાણે અહીં અવતર્યા હોય તેમ નાનપણથી જ એ નવીન કાર્ય કરવાના મનોરથને બાલસહજ સરળતાપૂર્વક વ્યક્ત કરતા હતા અને એ નવીન કાર્ય પાર પાડવાની પૂર્વ તૈયારીરૂપે આ સંસારની એક પણ ઉપાધિમાં નહિ પડવા ખાતર ૨૪ વર્ષની યુવાન વયે આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કરી એ નવીન કાર્યની સાધના વડે જીવનને અતિશયપણે શોભાવ્યું છે એ તેઓશ્રીની એક અસાધારણ વિશેષતા છે.

વસ્તુસ્વભાવને વિશદતાથી અને વાસ્તવિકપણે પોતે ખરેખર જે રીતે જાણી અને અનુભવી રહ્યા છે તે રીતે, અને તે પણ અંતરના અનહદ આનંદ અને ઉલ્લાસથી કોઈપણ પ્રકારના કંટાળા વગર વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરે છે ત્યારે એમની વાક્‌પ્રતિભાદ્વારા આત્માની પ્રભુતા સાંભળીને શ્રોતાજનો ડોલી ઊઠે છે. જગત અને જગતના સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવાનો અને તેમાંયે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મતત્ત્વને યથાર્થપણે ઓળખી તન્મય થવાના પ્રયત્નમાં તેમની પરિણતિ સતત કાર્ય કરી રહી છે, અને ભારપૂર્વક એવો જ ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. યથાર્થ સત્યને ઓળખાવતા સત્‌શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને તેનાં રહસ્યોનું ઊંડું ચિંતન છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી તેઓશ્રી નિરંતર કરી રહ્યા છે અને હજી પણ એ સતત ચાલુ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ એમના જીવનનું સાથીદાર છે,
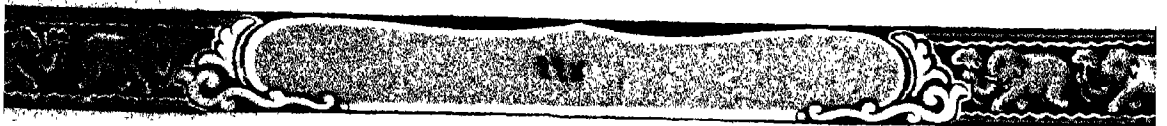
તેઓશ્રીના અસાધારણ પ્રભાવથી પાંગરેલો અધ્યાત્મનો વડલો દેશ-વિદેશના હજારો સંતપ્ત મુમુક્ષુ જીવોને શીતળ છાયા આપે છે. આવા ઉત્તમ પુરુષનું આ કાળે અહીં અવતરવું એ આપણા જેવા જીવોનું મહદ્ ભાગ્ય જ પ્રસિદ્ધ કરે છે. આવા મહાપુરુષની છત્રછાયા આપણને પ્રાપ્ત થઈ એનો પૂરો લાભ લઈ, તેઓશ્રીની છાયામાં સદાય નિવાસ કરીને આત્મહિતનો પરમ પુરુષાર્થ કરીએ.

હે ચિદંબર પુરુષ! આપ જે કાર્ય કરવા કટિબદ્ધ થયા છો એ પવિત્ર કાર્ય પૂર્ણપણે પાર પડો, ચૈતન્યસાધનાથી ઝળહળતું આપનું જીવન અમનેય ચૈતન્યપદની પ્રાપ્તિ કરાવો-એવી આ પંચોતેરમા વર્ષના સુપ્રભાતે આપનાં બાળકોની સવિનય પ્રાર્થના છે.

—જસુ રવાણી (મોટા આંકડિયા)

☆

જૈનધર્મમાં અનંતા તીર્થંકરો, સંત મુનિવરો અને ધર્માત્માઓ થઈ ગયા છે, કે જેમનું વર્ણન સાંભળતાં આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. એમના જીવનકાર્યની ઝાંખી કરતાં આપણને આત્મસાધનાની પ્રેરણા મળે છે. આવા વિષમ કાળમાંય આપણને એવા એક મહાન ધર્માત્મા મળ્યા ને તેમની હીરક જયંતી ઊજવવાનો અવસર મળ્યો તે એક સોનેરી પ્રસંગ છે.

આવા મહાન પરમોપકારી ગુરુના ઉપદેશનો ઉપકાર વ્યક્ત કરવાનો સુઅવસર સાંપડતાં કોને હર્ષ ન થાય? જીવનનો આ પવિત્ર પ્રસંગ મુમુક્ષુઓ કેમ ભૂલી શકે? આવા મંગળ દિનના આનંદની શી વાત! વાહ! ધન્ય ધન્ય એમનો અવતાર....! ભવ્ય જીવોના મહા ભાગ્યે આવા વીતરાગી ઉપદેશનાં અમીઝરણાં વહેવડાવનાર અધ્યાત્મ સંત પૂજ્યશ્રી કાનજી સ્વામીના ૭૫ મા જન્મોત્સવ-પ્રસંગે તેઓ દીર્ઘાયુ થાય એવી અભ્યર્થના સાથ કોટિ અભિવંદન અને અગણિત વંદન! અહા! ધન્ય તે ઘડી....ને ધન્ય તે જીવન -કે જ્યારે આવા અપાર મહિમાવંત તીર્થસ્વરૂપ પૂજ્ય ગુરુદેવ જેવા સંતની છાયામાં રહીને આત્મહિત સાધીએ.

—મોહનલાલ વી. ભાયાણી S. T. C.
(ચિત્તલ : સૌરાષ્ટ્ર)

☆

પરમ પૂજ્ય મંગળસ્વરૂપ કહાનગુરુદેવના જન્મે અનેક અંધોને નેત્ર આપ્યાં છે, જેનો બદલો કોઈ રીતે વળી શકે તેમ નથી. આ હીરક જન્મ જયંતી વખતે તેઓશ્રીનાં ચરણકમળમાં મારા અંતઃકરણપૂર્વક ભક્તિથી કોટિ કોટિ વંદન!

—વાડીલાલ આર. શાહ
(વઢવાણ શહેર)
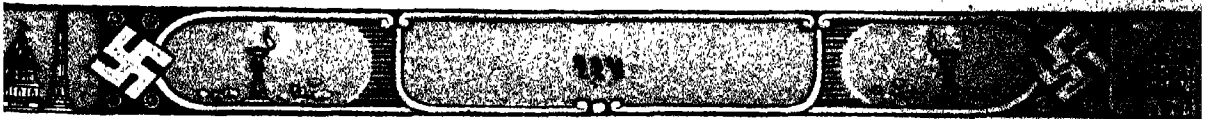
આજે સમસ્ત વિશ્વ જ્યારે ભૌતિકવાદ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યું છે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના એક ગામ–સોનગઢમાંથી આધ્યાત્મિકવાદનો ઉજ્જવળ ઝંડો ફરકતો કરનાર પરમ વીર આત્મદર્શી પૂજ્ય કાનજીસ્વામીજીને અંજલિ અર્પવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે મારા જીવનનો ધન્ય પ્રસંગ છે.

સંત સમાગમની એક પળ પણ દુર્લભ છે, જ્યારે તેઓશ્રીએ તો લાખો મુમુક્ષુઓને સમ્યક્દર્શનનો સીધો અને સરળ રસ્તો બતાવ્યો છે, અને હજી બતાવશે. તેમની પ્રતિભા અનુપમ છે. તેઓશ્રી આપણા સૌના આત્માઓને અંધકારમાંથી શાશ્વત તેજ તરફ લઈ જાય–એ જ અભ્યર્થના!

—વકીલ પુરુષોત્તમ ગોપાલદાસ

બી. એ. એલ. એલ. બી., કલોલ

☆

હે ગુરુદેવ! આપશ્રીએ ભરતક્ષેત્રમાં પધારી જૈનદર્શનનું યથાર્થ રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે. જ્યારે જિનશાસનનું તત્ત્વજ્ઞાન છિન્નભિન્ન જેવી સ્થિતિમાં હતું તે વખતે આપે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજાવી સત્ય જ્ઞાન આપ્યું છે, એ ભારતનાં કોઈ મહાન સદ્ભાગ્ય છે. જ્યાં જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં પરદ્રવ્યની કર્તાબુદ્ધિ અને રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહેલી દેખાતી, ને વીતરાગભાવયુક્ત અકર્તાપણાનો ઉપદેશ ક્યાંય સાંભળવા મળતો ન હતો, એવા સમયે આપશ્રીનો વીતરાગી ઉપદેશ કર્તૃત્વબુદ્ધિનો નાશ કરાવી, નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ છોડાવી, અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ દૃષ્ટિ કરાવી રહ્યો છે. આપશ્રીએ મોક્ષનો સંઘ કાઢ્યો છે, ને અમે સૌ તેનાં યાત્રિકો છીએ. આપની પાસેથી પરમ સત્ય સાંભળી અનેક જીવો આત્મ-કલ્યાણ કરી રહ્યા છે. એ રીતે આપે આ સંસારના અતિ દુઃખદ ત્રાસમાંથી ભવ્ય જીવોને ઉગારી લીધા છે. નેમિનાથ ભગવાનના આ સૌરાષ્ટ્રને આજે આપ શોભાવી રહ્યા છો.

જિનેન્દ્રદેવ ૧૦૦૮ શ્રી સીમંધર ભગવાનને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપ યુગયુગ જીવો અને જિનશાસન–પ્રભાવનાની પતાકા અણુનમ ફરકતી રહો.

—શેઠ ચમનલાલ તુલસીદાસ

(વઢવાણશહેર)

☆

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની જન્મજયંતીના મંગળ હીરક જયંતી ઉત્સવ પ્રસંગે અમારા હૃદયના ભક્તિભાવો વ્યક્ત કરતાં અમને ઘણો જ ઉલ્લાસ થાય છે. શ્રી મહાવીર અને કુંદકુંદાચાર્યના સંદેશા સમજાવી અમને કલ્યાણના માર્ગે દોરનાર એ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવને કોટિ કોટિ વંદન કરી ચિરાયુની ભાવના હૃદયથી નિરંતર ભાવીએ છીએ.

આત્મસાધના અર્થે નીડરતાપૂર્વક સંપ્રદાય પરિવર્તન કરી, રત્નત્રયધર્મનો સમ્યક્‌ માર્ગ દેખાડી વીતરાગી ભાવોનું પોષણ કરનાર એ ઉમરાળા ગામના નંદને અને સુવર્ણપુરીના સંતને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

એ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવનાં વચનામૃતોના ધોધ જ્યાં વહે છે એવા સોનગઢના પવિત્ર ક્ષેત્રનું જરાપણ વિસ્મરણ અમારાથી થઈ શકતું નથી. આ કાળમાં જૈનધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગત પાસે મુકનાર પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી અને પરમ કૃપાળુ શ્રી કાનજીસ્વામી અમારી દૃષ્ટિમાં આવવાથી અત્યંત નમ્ર ભાવે ફરી ફરી વંદન કરી વિરમીએ છીએ.

—**મુમુક્ષુ મંડળ** (પાલનપુર)

☆

સત્‌ના પ્રરૂપક હે ગુરુદેવ! આજના મંગળ દિને (વૈશાખ સુદ બીજે) આપને સહર્ષ ભાવભર્યા નમસ્કાર! વર્તમાન સમયમાં આપ સત્‌ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર અને ભવ્ય જીવોને પ્રેરણા આપનાર ઉત્કૃષ્ટ આત્મા જ્ઞાન-આનંદની વિભૂતિ પ્રત્યક્ષ છો. જિનેશ્વરની ઉપકારી વાણી છે તેવા જ ધ્યેયને અનુસરનારી આપની વાણી ભવ્યોના હિતની કર્તા છે, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. જે મુમુક્ષુઓ આવી અધ્યાત્મવાણી ઝીલી રહ્યાં છે તેઓ પોતાનું હિત ટૂંક સમયમાં કરશે. અત્યારની સ્થિતિને જોતાં હાલમાં જે મુમુક્ષુઓ આપની વાણી સાંભળી શ્રદ્ધાથી આપને અનુસરવા લાગ્યાં તે મુમુક્ષુઓ ભાગ્યશાળી છે. આવી અપૂર્વ વાણીનો લાભ સાક્ષાત્‌ જ્ઞાની પુરુષ જ વરસાવી શકે. હે ગુરુદેવ! આપશ્રીનો જય હો, વિજય હો! આપ શતાયુષી થાઓ! પવિત્રાત્માઓનો જે પરમ નિઃસ્વાર્થી નિરાળો માર્ગ તેને આપ અનુસરી રહ્યા છો ને ભવ્યોને તે માર્ગ દેખાડી આપ અનંત ઉપકારી બન્યા છો. હે ભવ્યોના તારણહાર! અમૂલ્ય રત્નચિંતામણિ! આજે આપની રત્નજયંતીના મહાન પ્રસંગે મારી આ અત્યંત ભાવભરી નાનકડી પુષ્પાંજલિ સ્વીકારશો.

—**સૌ. છગનલાલ શાહ (મુંબઈ)**

✶

અમારો પુણ્યોદય પ્રગટ થયો કે નાનપણથી જ કહાનગુરુ જેવા સતગુરુ મળ્યા, કે જેમણે સત્‌ ધર્મ ફેલાવ્યો. તેમની હીરક જયંતી જૈન ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. તેમના દર્શનથી જ અમારો આત્મા આપોઆપ બોલી ઊઠે છે કે —

"તુમ્હીં વિશ્વ વંદ્ય વિભૂતિ, તુમ્હી જગકે તાત,
સતધર્મ ફરકાવનાર જગાધાર હો જગવિખ્યાત,
તુમ્હારે ગુણકો મૈં બાલક કૈસે વરણું નહીં હૈવાલ,
ઓ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ, તુમકો બાર-બાર પ્રણામ!"

—**વાસંતી હિંમતલાલ મહેતા (મોરબી)**
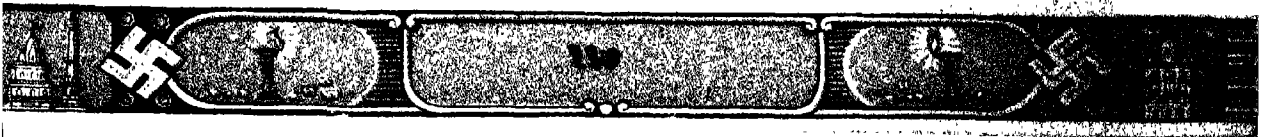
મંગળમય પરમપૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી વિષે તેમની ૭૫ મી જન્મમંગળ વધાઈ-દિન નિમિત્તે ભક્તિભાવે ઉદ્‌ગાર પ્રદર્શિત કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થવું એ પણ અણમૂલો પ્રસંગ છે. કયો ભાવિક ભક્તજન એ પ્રસંગ જતો કરે ? લૌકિક ખ્યાતિવાન પુરૂષો કરતાંય ગંભીર લોકોત્તર દૃષ્ટિવાનનું જીવન અતિ અલૌકિક મહિમાયુક્ત હોય છે. એટલે આમાં અમ જેવા સામાન્ય બુદ્ધિવાનનું શું ગજું ? કોઈપણ ઉપમા આપવા જતાં એ ઉપમાય અધૂરી રહ્યા કરે છે.

જેનું ભૂતકાળનું જીવન પણ ભવાંતરની ગંભીર મહિમાવાન સંધિયુક્ત છે, અને ભાવિ જીવન પણ આગામી ભવાંતરયુક્ત શુદ્ધિની વૃદ્ધિ સહિત પૂર્ણ ઉજ્જવળતાની પરાકાષ્ઠારૂપ કેવલ જ્ઞાનાનંદમયની સિદ્ધિરૂપે પરિણમવાનો નિર્ણિત થઈ ચૂકેલ છે તેનો વર્તમાનમાં માત્ર દૈહિક નામસંબોધને મહિમા કેમ ગાઈ શકાય ?

આ કાળે અતિ ઉજ્જવળ પરિણામી ધર્માત્માઓ દ્વારા પણ જે વંદનીક છે તેની મહિમા કેવી અચિંત્ય હશે ? આ ભગવતી આત્માઓ પણ જેની મહિમાને અપાર ગણે છે તે પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની મહિમા કરનાર હું તે પામર કોણ ?

જિનેન્દ્રોના લઘુનંદન કહાનગુરુના હીરક જન્મોત્સવની મંગળ વધાઈરૂપ સ્મૃતિદિન ચિરંજીવો !

—**શાંતિલાલ ગી. શાહ** (સોનગઢ)

☆

ભારત એક અધ્યાત્મપ્રધાન દેશ છે. આ ભારતદેશની રમણીય ભૂમિ ઉપર મોટા મોટા તીર્થંકરાદિ મહાનુભાવો જન્મતા હતા અને ધર્મશાસન પ્રવર્તાવતા હતા. એ મહાત્માઓના મહાન પ્રતાપથી મુમુક્ષુ આત્માઓ પોતાના કલ્યાણ માટે કટિબદ્ધ હતા. ભાવલિંગી મુનિઓ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંતોનાં ટોળાં આ દેશને શોભાવતા હતા અને તેમનાં દર્શન સુલભ હતાં. પછી જો કે ધીમે ધીમે તેની દુર્લભતા થતી ગઈ તો પણ આવા સંતોનાં પાવન ચરણોથી આપણો ભાગ્યવાન ભારતદેશ હજી પણ વણસ્પર્શ્યો રહ્યો નથી. આધ્યાત્મિક સંતના અવતારથી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ હજી પણ શોભી રહી છે. એ સંત છે આપણા જૈન-સમાજની મહાન વિભૂતિ પૂ. શ્રી કાનજી સ્વામી. તેમણે પોતાનું આખું જીવન આત્મ-સાધનામાં અર્પણ કર્યું છે, અને પોતાના ઉપદેશ દ્વારા મુમુક્ષુઓને મોક્ષના દરવાજા દેખાડયા છે.

માર્ગ ભૂલેલા જીવોને મોક્ષમાર્ગનો પ્રચંડ પ્રકાશ જે ગુરુદેવે આપ્યો તેમના પ્રતિ ઉપકાર વ્યક્ત કરવાનો તથા તેમનું હૃદયથી અભિનંદન કરવાનો સુઅસવર પ્રાપ્ત થતાં કયા મુમુક્ષુનું હૃદય વિભોર નહિ થાય ? વીતરાગી સંતોની પરંપરાનું પાલન કરવાવાળા આ સંતને આજે ભારતભરના મુમુક્ષુઓ ભક્તિથી અભિનંદે છે.

—**આશિષ એ. ગાંધી** (સોનગઢ)

જ્ઞાની ચૈતન્યના અનુભવની સમ્યક્ક્રિયાવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પ્રમાણ બનાવી આત્માના ચારિત્રગુણમાં સ્થિરતા સ્વપુરુષાર્થે પ્રગટ કરી મોક્ષતત્ત્વની સમીપ જાય છે. જ્ઞાનીની આ મંગળ ક્રિયાની મંગળ વધામણી છે. એવા જ્ઞાની અભિનંદનીય છે.

—**હીરાલાલ ઓ. ડગલી** (ધ્રાંગધ્રા)

☆

મુંબઈમાં પૂજ્ય મહારાજશ્રીની હીરક જયંતી ઊજવવાની છે તે બદલ ખુશાલી. પૂ. મહારાજશ્રીએ પાંચમા આરામાં આત્માર્થી જીવો ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે ને દિગંબર જૈનધર્મનું ગૌરવ તથા પ્રભાવના કરી છે. પૂજ્ય મહારાજશ્રી દીર્ઘાયુષ્ય રહે, દિન-પ્રતિદિન વિશ્વમાં વીતરાગમાર્ગનો ફેલાવો થાય ને ભવ્ય જીવો પોતાના આત્માની ઓળખાણ કરી સાચા માર્ગે ચડે એવી શ્રી જિનેન્દ્રદેવ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

—**કેશવલાલ ત્રિભુવનદાસ** (વડોદરા)

☆

સમકિતી ગૃહસ્થ પ્રત્યે પણ ધર્મીને કે ધર્મના જિજ્ઞાસુને વાત્સલ્યને બહુમાન આવે છે. સત્પંથે ચડેલા જીવોને સંત ધર્માત્મા પ્રત્યે, દેવ-ગુરુ-ધર્મની પ્રભાવના માટે, જ્ઞાનની પ્રભાવના માટે ઘણો ઘણો ઉત્સાહ આવે છે. જેમ કારીગર જેમ જેમ મકાન બાંધે છે તેમ તેમ તે ઊંચે ચડતો જાય છે, તેમ ધર્મીજીવ ધર્માત્માઓનું ઉત્કૃષ્ટ બહુમાન કરતાં કરતાં પોતે ધર્મમાં આગળ વધતો જાય છે ધર્માત્માને ભક્તથી દીધેલો એક કોળિયો હજારગણો થઈને ફળે છે—એટલે શું? કે તેમાં ધર્માત્મા પ્રત્યે ભક્તિનો પોતાનો જે ભાવ છે તેનાથી એવા ઊંચા પુણ્ય બંધાય છે કે તેના ફળમાં સ્વર્ગાદિનો વૈભવ મળશે. પરંતુ તે વૈભવનું બહુમાન નથી, બહુમાન તો ધર્મનું ને ધર્મને સાધનારા ધર્માત્માનું જ છે. ધર્માત્મા તો અલ્પકાળે મોક્ષ જશે ને તેને ઓળખીને બહુમાન કરનાર પણ તેમની સાથે સાથે અલ્પકાળે મોક્ષ પામશે.
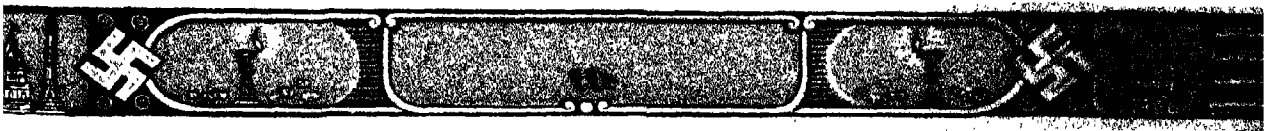
યાદ આવે છે-ગુરુદેવની બીજ

(સુવર્ણ સંસ્મરણ)

૧૯૯૧ની સાલ, વૈશાખ માસ, શુક્લ પક્ષ, સુદ બીજ. સ્ટાર ઓફ ઇંડિયાનો બંગલો, સ્થળ પ્રવેશદ્વારનાં પગથિયાં-તેનું એક સ્મરણ છે.

તે વખતે પરમ કૃપાળુ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીના પરિવર્તન પછી રાત્રિ-ચર્ચામાં ઘણી જ નાની સંખ્યામાં મુમુક્ષુ ભાઈઓ હતા, ને ગુરુદેવ બીજના ચંદ્રમાનો દાખલો આપી ત્રણ વાત સમજાવતા હતા :

૧. બીજનો ચંદ્ર જે પ્રગટયું તે બતાવે છે.

૨. બીજનો ચંદ્ર કેટલું બાકી છે તે પણ બતાવે છે.

૩. બીજનો ચંદ્ર પૂરા ચંદ્રને પણ દેખાડે છે.

—તેમ જ્ઞાની સાધકના અંતરમાં સમ્યગ્દર્શનરૂપી શુદ્ધ બીજનો ચંદ્ર ઊગ્યો છે, તે પણ ત્રણ વાત બતાવે છે :—

૧. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયેલું છે તે;

૨. કેટલું જ્ઞાન ઊઘડવાનું બાકી છે તે;

૩. આખો આત્મા ખ્યાલમાં આવી જાય છે.

બીજ ઊગી તે વધીને પૂર્ણ થયે છૂટકો, તેમ જ્ઞાનીના અંતરમાં જ્ઞાનબીજ ઊગી તે વધીને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થયે છૂટકો. લગભગ ૩૦ વર્ષ પહેલાં અમે નાની ઉંમરના બાળકોને પૂ. ગુરુદેવે અમારા જીવનમાં ઉપર મુજબનો સિદ્ધાંત જડબેસલાક બેસાડી દીધો છે. આજે પણ તેનું સ્મરણ થાય છે. આવા પરમ કૃપાળુ પૂ. ગુરુદેવશ્રીને આ હીરક જયંતી પ્રસંગે અત્યંત અત્યંત ભક્તિપૂર્વક અભિનંદન !

—વ્રજલાલ નાગરદાસ મોદી
(સોનગઢ)

પથપ્રદર્શક ગુરુદેવ

કુ. શારદાબહેન શાંતિલાલ (જુનિયર B. A.) જામનગર.

પૂજ્ય ગુરુદેવ આજે અધ્યાત્મ તત્ત્વવેત્તાઓમાં સારાયે ભારતમાં અજોડ વ્યક્તિ તરીકે બિરાજે છે. અધ્યાત્મ વિષય તેઓ ઘણાં વર્ષ થયા એકદમ સ્પષ્ટ અને રસદાયક શૈલીથી રજૂ કરે છે, તેમના પ્રવચનમાં રોજ નવીનતા લાગે છે. તેઓનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું ને તે વસ્તુ પ્રત્યે રુચિ થવી તે સંસાર તરફની પ્રીતિનો સ્વભાવ તરફ વળાંક છે. અનાદિકાળથી ભ્રમમાં પડેલા જીવોને માટે તેઓ સત્પથપ્રદર્શક છે, જિનમાર્ગપ્રકાશક જિનેશ્વરના લઘુનંદન છે.

તેમના પ્રતાપે આજે સોનગઢ મુમુક્ષુઓને માટે એક મહાન આશ્રયધામ બની ગયું છે. સોનગઢનું વાતાવરણ આધ્યાત્મિક જાગૃતિથી ભરેલું છે. જેમ સરોવર સમીપ જતાં શીતળ હવા આવે છે તેમ સોનગઢના આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં જિજ્ઞાસુને શીતળતા પ્રાપ્ત થાય છે, ને સાંસારિક કલેશ શમી જાય છે. સોનગઢ તે આધ્યાત્મિક વિદ્યાની વિદ્યાપીઠ સમાન છે. અનેક મુમુક્ષુઓ શુદ્ધ આત્મપ્રાપ્તિના ધ્યેયપૂર્વક ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં રહે છે. ત્યાંના સંતોનું જીવન સાક્ષાત્ પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપે છે.

વિક્રમના વીસ-એકવીસમા સૈકામાં ભારતમાં વીતરાગ-વિજ્ઞાન ફેલાવનાર મુખ્ય ઉપદેશક તરીકે તેમનું નામ જિનશાસનના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. તત્ત્વજ્ઞાનનું આવું મહાન આંદોલન છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી જોવા મળ્યું નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના સમયમાં એવી સ્થિતિ હતી કે-"જૈનધર્મ અવાવરુ કૂવા જેવો થઈ ગયો છે."-આજે ગુરુદેવ એ કૂવામાંથી આધ્યાત્મિક અમૃત સીંચી સીંચીને ભારતના ખૂણે ખૂણે હજારો જિજ્ઞાસુઓને તેનું પાન કરાવી રહ્યા છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન જે કહી ગયા, તે જ માર્ગ નિઃશંકપણે સ્પષ્ટ કહેનાર પૂજ્ય ગુરુદેવ આજે સારાયે ભારતની શોભા છે. તેઓ કહે છે કે ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં સ્વદ્રવ્યની ઓળખાણ વિના કોઈપણ જીવ ભવકટિ કરી શકે નહિ. બંધનને છેદવાનો મુખ્ય ઉપાય છે-સમ્યગ્દર્શન. અનાદિના મિથ્યાત્વનો નાશ કરીને સાચી સમજપૂર્વક સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવી એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવા માર્ગને સજીવન કરીને પૂજ્ય ગુરુદેવે દિગંબર જૈનધર્મની મોટી પ્રભાવના કરી છે. આજે તેમના નિમિત્તે સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર જિનમંદિરો, સ્વાધ્યાયમંદિરો, અને હજારો મુમુક્ષુઓ જોવા મળે છે. તેમનાં પ્રવચનોએ જૈનસાહિત્યના અધ્યાત્મભંડારમાં ઉમેરો કર્યો છે. આવા પુણ્યવંત-પવિત્ર મહાપુરુષનો યોગ કોઈ મહાભાગ્યે જ આપણને આવા કાળે મળ્યો છે. તેમના દર્શનમાત્રથી જ મુમુક્ષુહૃદયમાં આધ્યાત્મિક આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે સહુ ઇચ્છીએ કે તેઓ સદાને માટે આપણા 'પથપ્રદર્શક' રહે અને આત્મોન્નતિમાં ઉત્સાહ અપાવી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે.

—૦—

એક ફૂલ ખીલ્યું છે

પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીના ૭૫ મા જન્મોત્સવ વખતે તેમના જ્ઞાન, પ્રતિભા અને ભારતની આધ્યાત્મિક પરંપરામાં તેમણે મુમુક્ષુ જીવો પર કરેલ અનુગ્રહની સમીક્ષા એ આપણું કર્તવ્ય બની રહે છે.

માનવવંશ-વૃક્ષ ઉપર કયારેક કયારેક સંતરૂપી ફૂલ અંકુરિત થાય છે–જે ખીલતા જ જ્ઞાનની મધુરી સૌરભદ્વારા જગતને આકર્ષી લે છે. ઊંઘતા જીવોને જગાડવા આવા ભવ્ય મહાત્માઓ, જે પરમ આનંદ પાસે આપણી નજરે દેખાતા બનાવો તુચ્છ ભાસે છે તેવા પરમ આનંદના માર્ગે જીવાત્માઓને દોરી રહ્યા હોય છે. આજના જગતનું સદ્‌ભાગ્ય છે કે એવું એક ફૂલ સૌરાષ્ટ્રમાં પાકયું છે ને પોતાની જ્ઞાનસૌરભ ભારતભરમાં પ્રસરાવીને ભવ્ય ભ્રમરોને આકર્ષી રહ્યું છે: એ છે–પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી!

પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશો એટલા સચોટ અને ન્યાયબદ્ધ છે કે મુમુક્ષુહૃદયમાં ઊતરી જાય છે. સમ્યક્‌જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી, વિવેક વિના સમ્યક્‌જ્ઞાન નથી–આવો શાસનદેવે પ્રવર્તાવેલો શુદ્ધ ધર્મ આ યુગના માનવને પૂજ્યશ્રી વર્ષોથી ઉપદેશી રહ્યા છે અને આજ હજારો જીવાત્માઓ આ પ્રેરણા પામીને પોતાનું જીવન ઉજાળી રહ્યા છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં ગોંડળમાં દિવસો સુધી પૂજ્યશ્રીના પ્રવચનો અમે સાંભળેલ હતાં અને શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જતાં હતાં. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની ત્રિરેખાથી ઉજ્જવળ શાસન–એ સાર્વભૌમ ધર્મ છે. માનવને એ પરમોચ્ચ કોટિએ પહોંચવાનાં પગથિયાં આવા મહાત્મા પુરુષો બતાવ્યે જાય છે. માનવ આ ભવમાં જ પરમ પુરુષાર્થમાં પગ માંડે તો ઉચ્ચ દશાએ પહોંચવામાં હરકત ન આવે; પરંતુ સંસારના કેટલા અંતરાયોથી ચેતવાનું છે તે સદ્‌ગુરુના સદુપદેશ, તેમાં શ્રદ્ધા અને તેમની બતાવેલ દૃષ્ટિએ વિચારવાથી જ શકય બને છે.

જગતના ચોકમાં વીરવાણીના ઘંટ વગાડીને આપણને પામર જીવોને "પામરતા છોડો", "પ્રમાદને પરહરો", "સ્વરૂપને ઓળખો" ના પડછંદ આદેશ આપનાર, મુક્તિના દ્વાર દેખાડનાર સુભટ સંત શ્રી કહાનગુરુનાં ચરણોમાં આપણ કોટિશ: પ્રણિપાત!

— દુર્લભજી દયાશંકર શુકલ
એમ. એ. એલ. એલ. બી. એડવોકેટ, (ગોંડળ)

☆

પંચમકાળમાં રત્નત્રયનો માર્ગ

ઘણા જીવોએ ભ્રમણાથી આ 'પંચમકાળ' એ જ દુઃખનું કારણ છે એમ માન્યું છે. પણ પંચમકાળ તો અચેતન, જડ છે. તેનાથી સુખદુઃખ માનવું–એ શું સત્ય છે? ના, અચેતન કાળ જીવને સુખદુઃખનું કારણ કેમ હોઈ શકે? પણ જીવ અનાદિથી દૃષ્ટિદોષના કારણે પરથી સુખદુઃખની માન્યતામાં અંધ છે. જીવે ક્ષણમાત્ર સમ્યક્ સુખનો વિચાર પણ કર્યો નથી. સુખનો સાચો પુરુષાર્થ કરતો નથી અને પંચમકાળને નામે અટવાય છે, પણ તેથી સમ્યક્ સુખની પ્રાપ્તિ કેમ થાય?

પંડિતવર્ય દોલતરામજીએ છહ ઢાળાની પહેલી જ ઢાળની પહેલી જ ગાથામાં કહ્યું છે કે:

> जे त्रिभुवनमें जीव अनंत सुख चाहे दुःखतें भयवंत ।
> तातें दुःख हारी सुख काज कहे शीख गुरु करुणाधार ॥

ત્રણે લોકના અનંતા જીવો સુખને ચાહે છે ને દુઃખથી ભયભીત છે; પણ તે સુખની પ્રાપ્તિ માટે અને દુઃખથી છૂટવા માટે શ્રીગુરુઓએ કરુણાપૂર્વક જે માર્ગ ઉપદેશ્યો છે તે સમજવો જોઈએ.

પરમાં જ સુખદુઃખની માન્યતા છે, અને તેથી પંચમકાળથી દુઃખની ભ્રમણા સેવે છે, પણ જો તે પરદૃષ્ટિનું પરિવર્તન કરી, જીવ શુદ્ધ નિજ આત્મસ્વભાવ કે જેનું નિશ્ચય અંગ "રત્નત્રય" એટલે કે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે, તેને સમ્યક્શ્રદ્ધાસહિત અનુભવે તો પરથી માનેલાં સુખદુઃખ એ તો માત્ર કલ્પના જ છે એમ અવશ્ય સમજાશે અને સત્યસુખનો પુરુષાર્થ જાગશે.

આવું સત્ય સમજાવીને આધ્યાત્મિક માર્ગનો ઉદ્ધાર કરનાર અધ્યાત્મયુગચૂડામણિ પૂ. ગુરુદેવ કાનજીસ્વામી દિવ્યવાણીના ઉપદેશ દ્વારા જે પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રકાશે છે, તેનો અધિકથી અધિકલાભ પ્રાપ્ત કરી, પર મારા સુખદુઃખનું કારણ છે એવા મિથ્યાવિકલ્પનો અભાવ કરી, નિજ આત્મકલ્યાણના પંથે સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરવો–તે સૌ મુમુક્ષુઓનું કર્તવ્ય છે.

આ પંચમકાળમાં આવી રત્નત્રય ભૂમિકાનો માર્ગ પૂ. સદ્‌ગુરુદેવની સ્પષ્ટ, નિર્મળ, નિર્ભય અને દિ. જૈન આગમયુક્ત વાણીદ્વારા નિશ્ચયધર્મના પ્રતિપાદનના જ કારણે આજે આપણને પ્રાપ્ત થયો છે, અને આ માર્ગની આરાધના કરનાર જીવો રત્નત્રયમયી નિત્ય પરમ સુખને પામશે એ નિતાંત સત્ય છે. આવા પરમ ઉપકારી ગુરુદેવને હીરક જયંતી પ્રસંગે ભક્તિ ભાવનાયુક્ત અભિનંદન સહિત શ્રદ્ધાંજલિ!

—મૂલચંદ કસ્તૂરચંદ તલાટી (મુંબઈ)

ચાર રત્ન

શ્રી કુંદકુંદપ્રભુનાં ચાર રત્નોમાંથી પહેલા રત્નનો ગુજરાતી અનુવાદ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૭માં પ્રસિદ્ધ થયો; બીજું રત્ન સં. ૨૦૦૪માં, ત્રીજું રત્ન સં. ૨૦૦૭માં અને ચોથું સં. ૨૦૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયું. આ ચારે રત્નોના અનુવાદની પૂર્ણતાના પ્રસંગે તેના અનુવાદક ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહ પ્રસન્નતાપૂર્વક શ્રુતભક્તિની ઊર્મિસહિત ગુરુદેવને છેલ્લું રત્ન અર્પણ કરી રહ્યા છે તે વખતનું દૃશ્ય.
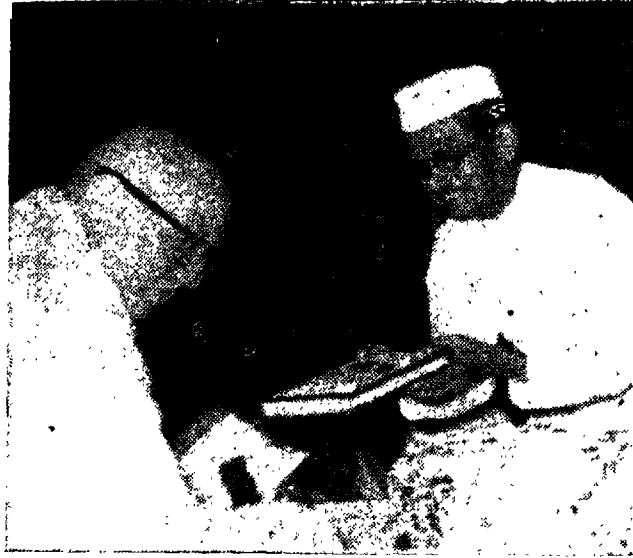
"આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમસ્ત શકિત મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. મારી મારફત અનુવાદ થયો તેથી 'આ અનુવાદ મેં કર્યો' એમ વ્યવહારથી ભલે કહેવાય, પરંતુ મને મારી અલ્પતાનું પૂરું ભાન હોવાથી અને અનુવાદની સર્વ શકિતનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી હું તો બરાબર સમજું છું કે સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ધોધ જ તેમના દ્વારા મળેલો અણમોલ ઉપદેશ જ—યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો છે. જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડેલ છે તે પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના ચરણારવિંદમાં અતિ ભકિતભાવે વંદન કરું છું."

—હિંમતલાલ જે. શાહ
(ઉપોદ્ઘાતમાંથી)

[જૈન શાસનના ચાર થાંભલા સમાન શ્રી કુંદકુંદ પ્રભુના રત્નચતુષ્ટય—જે સમયસાર–નિયમસાર–પ્રવચનસાર–પંચાસ્તિકાય તેમાં ચૈતન્યના અગાધ–ગંભીર રહસ્યો ભર્યાં છે જે ગુરુદેવ પ્રવચન દ્વારા ખોલીને દેખાડે છે. એ ચારેય રત્નોના ગુજરાતી અનુવાદક છે વિદ્વાન વડીલબંધુ શ્રી હિંમતલાલ જે. શાહ. તેમણે એ રત્નચતુષ્ટયના વિષયોનું જે સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન તે તે શાસ્ત્રોના ઉપોદ્‌ઘાતમાં કરાવ્યું છે તેમાં ગંભીર વિચારપૂર્વક આખા શાસ્ત્રનું દોહન ભરી દીધું છે; તે જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે.]

(૧) સમયસાર

સમયસારમાં નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી કથન છે. શ્રી સમયસાર અલૌકિક શાસ્ત્ર છે. આચાર્ય ભગવાને આ જગતના જીવો પર પરમ કરુણા કરીને આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેમાં મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. અનંત કાળથી પરિભ્રમણ કરતા જીવોને જે કાંઈ સમજવું બાકી રહી ગયું છે તે આ પરમાગમમાં સમજાવ્યું છે. પરમ કૃપાળુ આચાર્ય ભગવાન આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતાં પોતે જ કહે છે:— 'કામભોગબંધની કથા બધાએ સાંભળી છે, પરિચય કર્યો છે, અનુભવી છે પણ પરથી જુદા એકત્વની પ્રાપ્તિ જ કેવળ દુર્લભ છે. તે એકત્વની–પરથી ભિન્ન આત્માની–વાત હું આ

શાસ્ત્રમાં સમસ્ત નિજ વિભવથી (આગમ,યુક્તિ, પરંપરા અને અનુભવથી) કહીશ.' આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આચાર્યદેવ આ શાસ્ત્રમાં આત્માનું એકત્વ—પરદ્રવ્યથી અને પરભાવોથી ભિન્નતા—સમજાવે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે 'જે આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત દેખે છે તે સમગ્ર જિનશાસનને દેખે છે.' વળી તેઓ કહે છે કે 'આવું નહિ દેખનાર અજ્ઞાનીના સર્વ ભાવો અજ્ઞાનમય છે.' આ રીતે, જ્યાં સુધી જીવને પોતાની શુદ્ધતાનો અનુભવ થતો નથી ત્યાં સુધી તે મોક્ષમાર્ગી નથી; પછી ભલે તે વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ વ્યવહાર ચારિત્ર પાળતો હોય અને સર્વ આગમો પણ ભણી ચૂક્યો હોય. જેને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ વર્તે છે તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. રાગાદિના ઉદયમાં સમકિતી જીવ કદી એકાકારરૂપ પરિણમતો નથી પરંતુ એમ અનુભવે છે કે 'આ, પુદ્ગલકર્મરૂપ રાગના વિપાકરૂપ ઉદય છે; એ મારો ભાવ નથી. હું તો એક જ્ઞાયકભાવ છું.' અહીં પ્રશ્ન થશે કે રાગાદિભાવો થતા હોવા છતાં આત્મા શુદ્ધ કેમ હોઈ શકે? ઉત્તરમાં સ્ફટિકમણિનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. જેમ સ્ફટિકમણિ લાલ કપડાના સંયોગે લાલ દેખાય છે–થાય છે તો પણ સ્ફટિકમણિના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં સ્ફટિકમણિએ નિર્મળપણું છોડ્યું નથી, તેમ આત્મા રાગાદિ કર્મોદયના સંયોગે રાગી દેખાય છે–થાય છે તોપણ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી તેણે શુદ્ધતા છોડી નથી. પર્યાયદૃષ્ટિએ અશુદ્ધતા વર્તતા છતાં દ્રવ્યદૃષ્ટિએ શુદ્ધતાનો અનુભવ થઈ શકે છે. તે અનુભવ ચોથે ગુણસ્થાને થાય છે. આ પરથી વાચકને સમજાશે કે સમ્યગ્દર્શન કેટલું દુષ્કર છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિનું પરિણમન જ ફરી ગયું હોય છે. તે ગમે તે કાર્ય કરતાં શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. જેમ લોલુપી માણસ મીઠાના અને શાકના સ્વાદને જુદા પાડી શકતો નથી તેમ અજ્ઞાની જ્ઞાનને અને રાગને જુદાં પાડી શકતો નથી; જેમ અલુબ્ધ માણસ શાકથી મીઠાનો જુદો સ્વાદ લઈ શકે છે તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ રાગથી જ્ઞાનને જુદું અનુભવે છે. હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે આવું સમ્યગ્દર્શન કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય અર્થાત્ રાગ ને આત્માની ભિન્નતા કઈ રીતે અનુભવાંશે સમજાય? આચાર્ય ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે, પ્રજ્ઞારૂપી છીણીથી છેદતાં તે બન્ને જુદા પડી જાય છે, અર્થાત જ્ઞાનથી જ—વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખાણથી જ–અનાદિકાળથી રાગદ્વેષ સાથે એકાકારરૂપ પરિણમતો આત્મા ભિન્નપણે પરિણમવા લાગે છે; આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. માટે દરેક જીવે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરવાનો પ્રયત્ન સદા કર્તવ્ય છે.

યથાર્થ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવવી તે આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તે ઉદ્દેશને પહોંચી વળવા આ શાસ્ત્રમાં આચાર્યભગવાને અનેક વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જીવ અને પુદ્ગલને નિમિત્ત–નૈમિત્તિકપણું હોવા છતાં બન્નેનું તદ્દન સ્વતંત્ર પરિણમન, જ્ઞાનીને રાગદ્વેષનું અકર્તા–અભોક્તાપણું, અજ્ઞાનીને રાગદ્વેષનું કર્તા–ભોક્તાપણું, સાંખ્યદર્શનની એકાંતિકતા, ગુણસ્થાન–આરોહણમાં ભાવનું અને દ્રવ્યનું નિમિત્ત–નૈમિત્તિકપણું,

વિકારરૂપે પરિણમવામાં અજ્ઞાનીનો પોતાનો જ દોષ, મિથ્યાત્વાદિનું જડપણું તેમજ ચેતનપણું, પુણ્ય અને પાપ-બન્નેનું બંધસ્વરૂપપણું, મોક્ષમાર્ગમાં ચરણાનુયોગનું સ્થાન-ઇત્યાદિ અનેક વિષયો આ શાસ્ત્રમાં પ્રરૂપ્યા છે. એ બધાનો હેતુ ભવ્ય જીવોને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ બતાવવાનો છે. આ શાસ્ત્રની મહત્તા જોઈને ઉલ્લાસ આવી જતાં શ્રી જયસેન આચાર્યવર કહે છે કે 'જયવંત વર્તો તે પદ્મનંદી આચાર્ય અર્થાત્ કુંદકુંદ આચાર્ય કે જેમણે મહાતત્ત્વથી ભરેલો પ્રાભૃતરૂપી પર્વત બુદ્ધિરૂપી શિર પર ઉપાડીને ભવ્ય જીવોને સમર્પિત કર્યો છે.' ખરેખર આ કાળે આ શાસ્ત્ર મુમુક્ષુ ભવ્યજીવોનો પરમ આધાર છે. આવા દુઃષમ કાળમાં પણ આવું અદ્ભુત અનન્ય-શરણભૂત શાસ્ત્ર-તીર્થંકરદેવના મુખમાંથી નીકળેલું અમૃત-વિદ્યમાન છે તે આપણું મહા સદ્ભાગ્ય છે. નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિપૂર્વક યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની આવી સંકલનાબદ્ધ પ્રરૂપણા બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના શબ્દોમાં કહું તો-'આ સમયસાર શાસ્ત્ર આગમોનું પણ આગમ છે; લાખો શાસ્ત્રનો નિચોડ એમાં રહેલો છે; જૈન શાસનનો એ સ્થંભ છે; સાધકની એ કામધેનુ છે, કલ્પવૃક્ષ છે. ચૌદ પૂર્વનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. એની દરેક ગાથા છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. આ શાસ્ત્રના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે, તેમાં લેશમાત્ર શંકાને સ્થાન નથી. તે પરમ ઉપકારી આચાર્યભગવાને રચેલા આ સમયસારમાં તીર્થંકરદેવના નિરક્ષર ૐકારધ્વનિમાંથી નીકળેલો જ ઉપદેશ છે.'

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રીમાન અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. આત્મખ્યાતિ જેવી ટીકા હજી સુધી બીજા કોઈ જૈન ગ્રંથની લખાયેલી નથી. તેમણે પંચાસ્તિકાય તથા પ્રવચનસારની પણ ટીકા લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તેમની એક આ આત્મખ્યાતિ ટીકા વાંચનારને જ તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વત્તા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની તેમની અસાધારણ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જશે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યોને ગોઠવી દેવાની તેમની અજબ શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની આ દૈવી ટીકા શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ શાસ્ત્રકર્તાએ આ શાસ્ત્ર સમસ્ત નિજ વૈભવથી રચ્યું છે તેમ ટીકાકારે પણ અત્યંત હોંશપૂર્વક સર્વ નિજ વૈભવથી આ ટીકા રચી છે એમ આ ટીકા વાંચનારને સહેજે લાગ્યા વિના રહેતું નથી. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્ગુરુ તીર્થ-

કરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. આ ટીકામાં આવતાં કાવ્યો (-કળશો) અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ મુનિવરો પર તે કળશોએ ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી ને અધ્યાત્મરસથી ભરેલા મધુર કળશો, અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે.
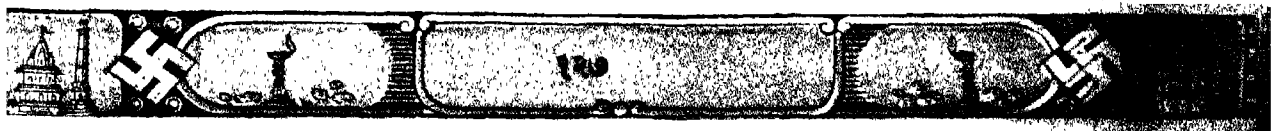
(૨) પ્રવચનસાર

પ્રવચનસારમાં તેના નામ અનુસાર જિનપ્રવચનનો સાર સંઘર્યો છે. જેમ સમયસારમાં મુખ્યત્વે દર્શનપ્રધાન નિરૂપણ છે, તેમ પ્રવચનસારમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનપ્રધાન નિરૂપણ છે. શ્રી પ્રવચનસારના પ્રારંભમાં જ શાસ્ત્રકર્તાએ વીતરાગ ચારિત્ર માટેની પોતાની ઝંખના વ્યકત કરી છે. વારંવાર અંતરમાં ડુબકી મારતા આચાર્ય ભગવાન નિરંતર અંદર જ સમાઈ રહેવાને ઝંખે છે પણ જ્યાંસુધી એ દશાને પહોંચાતું નથી ત્યાં સુધી અંતર-અનુભવથી છૂટી વારંવાર બહાર પણ અવાઈ જાય છે. એ દશામાં જે અમૂલ્ય વચનમૌક્તિકોની માળા ગુંથાઈ તે આ પ્રવચનસાર પરમાગમ છે. આખા પરમાગમમાં વીતરાગ ચારિત્રની ઝંખનાનો મુખ્ય ધ્વનિ ગુંજી રહ્યો છે.

એવા આ પરમ પવિત્ર શાસ્ત્રને વિષે ત્રણ શ્રુતસ્કંધ છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું નામ જ્ઞાનતત્ત્વ–પ્રજ્ઞાપન છે. અનાદિ કાળથી પરસન્મુખ જીવોને 'હું જ્ઞાનસ્વભાવ છું અને મારું સુખ મારામાં જ છે'–એવી શ્રદ્ધા કદી થઈ નથી અને તેથી તેની ઓશિયાળી પરસન્મુખ વૃત્તિ કદી ટળતી નથી. એવા દીન–દુઃખી જીવો પર આચાર્યભગવાને પરમ કરુણા કરી આ અધિકારમાં જીવનો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે તેમ જ કેવળીના જ્ઞાન અને કેવળીના સુખ માટેની ધોધમાર ઉત્કૃષ્ટ ભાવના વહાવી છે. 'ક્ષાયિક જ્ઞાન જ ઉપાદેય છે, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા તો કર્મભારને જ ભોગવે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ એકાંતિક સુખ છે, પરોક્ષ જ્ઞાન તો અત્યંત આકુળ છે, કેવળીનું અતીંદ્રિય સુખ તે જ સુખ છે, ઇંદ્રિયજનિત સુખ તો દુઃખ જ છે, સિદ્ધ ભગવાન સ્વયમેવ જ્ઞાન, સુખ ને દેવ છે, ઘાતિકર્મરહિત ભગવાનનું સુખ સાંભળીને પણ જેમને તેની શ્રદ્ધા થતી નથી તેઓ અભવ્ય (દૂરભવ્ય) છે' એમ અનેક અનેક પ્રકારે આચાર્યભગવાને કેવળજ્ઞાન અને અતીંદ્રિય પરિપૂર્ણ સુખ માટે પોકાર કર્યો છે. કેવળીનાં જ્ઞાન અને આનંદ માટે આચાર્યભગવાને એવી ભાવભીની ધૂન મચાવી છે કે તે વાંચીને સહેજે એમ લાગી જાય છે કે વિદેહવાસી સીમંધરભગવાન પાસેથી અને કેવળીભગવંતોનાં ટોળાં પાસેથી ભરતક્ષેત્રમાં આવીને તુરત જ કદાચ આચાર્યભગવાને આ અધિકાર રચી પોતાની હૃદયોર્મિઓ વ્યક્ત કરી હોય. આ

રીતે જ્ઞાન અને સુખનું અનુપમ નિરૂપણ કરી આ અધિકારમાં આચાર્ય ભગવાને મુમુક્ષુઓને અતીંદ્રિય જ્ઞાન અને સુખની રુચિ તથા શ્રદ્ધા કરાવી છે અને છેલ્લી ગાથાઓમાં મોહરાગદ્વેષને નિર્મૂળ કરવાનો જિનોક્ત યથાર્થ ઉપાય સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યો છે.

બીજા શ્રુતસ્કંધનું નામ જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન છે. અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરતો જીવ બધું કરી ચૂક્યો છે પણ સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન તેણે કદી કર્યું નથી. 'બંધમાર્ગમાં તેમજ મોક્ષમાર્ગમાં જીવ એકલો જ કર્તા, કર્મ, કરણ અને કર્મફળ બને છે, પર સાથે તેને કદીએ કાંઈ જ સંબંધ નથી' એવી સાનુભવ શ્રદ્ધા તેને કદી થઈ નથી. તેથી હજારો મિથ્યા ઉપાયો કરવા છતાં તે દુઃખમુક્ત થતો નથી. આ શ્રુતસ્કંધમાં આચાર્ય ભગવાને દુઃખનું મૂળ છેદવાનું સાધન-ભેદવિજ્ઞાન-સમજાવ્યું છે. 'જગતનું પ્રત્યેક સત્ અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સિવાય કે ગુણપર્યાય- સમૂહ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. સત્ કહો, દ્રવ્ય કહો, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય કહો, ગુણપર્યાયપિંડ કહો-એ બધું એક જ છે.' આ, ત્રિકાળજ્ઞ જિન ભગવંતોએ સાક્ષાત્ દેખેલા વસ્તુસ્વરૂપનો મૂળભૂત-પાયાનો-સિદ્ધાંત છે. વીતરાગવિજ્ઞાનનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત શરૂઆતની ઘણી ગાથાઓમાં અત્યંત અત્યંત સુંદર રીતે કોઈ લોકોત્તરવૈજ્ઞાનિકની ઢબથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. ત્યાં દ્રવ્યસામાન્યનું સ્વરૂપ જે અલૌકિક શૈલીથી સિદ્ધ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ વાચકને એ ભાગ જાતે જ વાંચ્યા વિના આવવો અશક્ય છે. ખરેખર, પ્રવચનસારમાં વર્ણવેલું આ દ્રવ્યસામાન્યનિરૂપણ અત્યંત અબાધ્ય અને પરમ પ્રતીતિકર છે. એ રીતે દ્રવ્યસામાન્યના જ્ઞાનરૂપી સુદ્રઢ ભૂમિકા રચીને, દ્રવ્યવિશેષનું અસાધારણ વર્ણન, પ્રાણાદિથી જીવનું ભિન્નપણું, જીવ દેહાદિકનો કર્તા-કારયિતા-અનુમંતા નથી એ હકીકત, જીવને પુદ્ગલપિંડનું અકર્તાપણું, નિશ્ચયબંધનું સ્વરૂપ, શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિનું ફળ, એકાગ્રસંચેતનલક્ષણ ધ્યાન વગેરે અનેક વિષયો અતિ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. એ બધામાં સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન જ નીતરી રહ્યું છે. આખા અધિકારમાં વીતરાગપ્રણીત દ્રવ્યાનુયોગનું સત્ત્વ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યું છે, જિનશાસનના મૌલિક સિદ્ધાંતોને અબાધ્ય યુક્તિથી સિદ્ધ કર્યા છે. આ અધિકાર જિનશાસનના સ્થંભ સમાન છે. એનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરનાર મધ્યસ્થ સુપાત્ર જીવને 'જૈનદર્શન જ વસ્તુદર્શન છે' એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. વિષયનું પ્રતિપાદન એટલું પ્રૌઢ, અગાધ ઊંડપવાળું, મર્મસ્પર્શી અને ચમત્કૃતિમય છે કે તે મુમુક્ષુના ઉપયોગને તીક્ષ્ણ બનાવી શ્રુતરત્નાકરના ગંભીર ઊંડાણમાં લઈ જાય છે, કોઈ ઉચ્ચ કોટિના મુમુક્ષુને નિજ સ્વભાવરત્નની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને કોઈ સામાન્ય મુમુક્ષુ ત્યાંસુધી ન પહોંચી શકે તો તેના હૃદયમાં પણ 'શ્રુતરત્નાકર અદ્ભુત અને અપાર છે' એવો મહિમા તો જરૂર ઘર કરી જાય છે. ગ્રંથકાર **શ્રી** કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને ટીકાકાર **શ્રી** અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવના હૃદયમાંથી વહેલી શ્રુતગંગાએ તીર્થંકરના અને શ્રુતકેવળીઓના વિરહને ભુલાવ્યા છે.

ત્રીજા શ્રુતસ્કંધનું નામ ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા છે. શુભોપયોગી મુનિને અંતરંગ

દશાને અનુરૂપ કેવા પ્રકારનો શુભોપયોગ વર્તે છે અને સાથે સાથે સહજપણે બહારની કેવી ક્રિયાઓ સ્વયં વર્તતી હોય છે તે આમાં જિનેંદ્રકથન અનુસાર સમજાવવામાં આવ્યું છે. દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની જિનોક્ત વિધિ, અંતરંગ સહજ દશાને અનુરૂપ બહિરંગ યથાજાતરૂપપણું, ૨૮ મૂળગુણ, અંતરંગ-બહિરંગ છેદ, ઉપધિનિષેધ, ઉત્સર્ગ-અપવાદ, યુક્તાહારવિહાર, એકાગ્રતારૂપ મોક્ષમાર્ગ, મુનિનું અન્ય મુનિઓ પ્રત્યેનું વર્તન વગેરે અનેક વિષયો આમાં યુક્તિ સહિત સમજાવવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથકાર અને ટીકાકાર આચાર્યયુગલે ચરણાનુયોગ જેવા વિષયનું પણ, આત્મદ્રવ્યને મુખ્ય રાખીને, શુદ્ધદ્રવ્યાવલંબી અંતરંગ દશા સાથે તે તે ક્રિયાઓનો અથવા શુભ ભાવોનો સંબંધ દર્શાવતાં દર્શાવતાં, નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિપૂર્વક એવી ચમત્કૃતિથી વર્ણન કર્યું છે કે આચરણપ્રજ્ઞાપન જેવા અધિકારમાં પણ જાણે કે કોઈ શાંતરસઝરતું અધ્યાત્મગીત ગવાઈ રહ્યું હોય એમ જ લાગ્યા કરે છે. આત્મદ્રવ્યને મુખ્ય રાખીને આવું મધુર, સયુક્તિક, આવું પ્રમાણભૂત, સાદ્યંત શાંતરસનિર્ઝરતું ચરણાનુયોગનું પ્રતિપાદન અન્ય કોઈ શાસ્ત્રને વિષે નથી. હૃદયમાં ભરેલા અનુભવામૃતમાં રગદોળાઈને નીકળતી બન્ને આચાર્યદેવોની વાણીમાં કોઈ એવો ચમત્કાર છે કે જે જે વિષયને તે સ્પર્શે તે તે વિષયને પરમ રસમય, શીતળ સુધાસ્યંદી બનાવી દે છે.

આમ ત્રણશ્રુતસ્કંધોમાં વિભાજિત આ પરમ પવિત્ર પરમાગમ મુમુક્ષુઓને યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં મહા નિમિત્તભૂત છે. જિનશાસનના અનેક મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોનાં બીજ આ શાસ્ત્રમાં રહેલાં છે. આ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદાર્થના સ્વાતંત્ર્યનો ઢંઢેરો છે, દિવ્યધ્વનિ દ્વારા નીકળેલા અનેક પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોનું દોહન છે.

(૩) પં ચા સ્તિ કા ય

શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં કાળ સહિત પાંચ અસ્તિકાયોનું (અર્થાત્ છ દ્રવ્યોનું) અને નવ પદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે. આ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પરમાગમ શરૂ કરતાં શાસ્ત્રકર્તાએ તેને 'સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોનું પ્રતિપાદક, ચતુર્ગતિનાશક અને નિર્વાણનું કારણ' કહ્યું છે. તેમાં કહેલા વસ્તુ-તત્ત્વનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

વિશ્વ એટલે અનાદિ-અનંત સ્વયંસિદ્ધ સત્ એવી અનંતાનંત વસ્તુઓનો સમુદાય. તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ અનુત્પન્ન અને અવિનાશી છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત શક્તિઓ અથવા ગુણો છે, જે ત્રિકાળિક નત્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણ પોતામાં પોતાનું કાર્ય કરતી હોવા છતાં અર્થાત્ નવીન દશાઓ—અવસ્થાઓ—પર્યાયો ધરતી હોવા છતાં તે પર્યાયો એવી મર્યાદામાં રહીને થાય છે કે વસ્તુ પોતાની જાતને છોડતી નથી અર્થાત્ તેની શક્તિઓમાંથી એક પણ ઘટતી-વધતી નથી. વસ્તુઓની (-દ્રવ્યોની) ભિન્નભિન્ન શક્તિઓની અપેક્ષાએ તેમની (-દ્રવ્યોની) છ જાતિઓ છે: જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય. જેનામાં સદા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વગેરે

અનંત ગુણો (-શક્તિઓ) હોય છે તે જીવદ્રવ્ય છે; જેનામાં સદા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત ગુણો હોય છે તે પુદ્‌ગલદ્રવ્ય છે; બાકીનાં ચાર દ્રવ્યોના વિશિષ્ટ ગુણો અનુક્રમે ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવગાહહેતુત્વ અને વર્તનાહેતુત્વ છે. આ છ દ્રવ્યોમાંથી પહેલાં પાંચ દ્રવ્યો સત્ હોવાથી તેમ જ શક્તિ અથવા વ્યક્તિ અપેક્ષાએ મોટાં ક્ષેત્રવાળાં હોવાથી 'અસ્તિકાય' છે; કાળદ્રવ્ય 'અસ્તિ' છે પણ 'કાય' નથી.

જિનેંદ્રના જ્ઞાનદર્પણમાં ઝળકતાં આ સર્વ દ્રવ્યો—અનંત જીવદ્રવ્યો, અનંતાનંત પુદ્‌ગલદ્રવ્યો, એક ધર્મદ્રવ્ય, એક અધર્મદ્રવ્ય, એક આકાશદ્રવ્ય અને અસંખ્ય કાળદ્રવ્યો—સ્વયં પરિપૂર્ણ છે અને અન્ય દ્રવ્યોથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે; તેઓ એકબીજા સાથે પરમાર્થે કદી મળતાં નથી, ભિન્ન જ રહે છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક, એકેંદ્રિય, દ્વીંદ્રિય વગેરે જીવોમાં જીવ-પુદ્‌ગલ જાણે કે મળી ગયાં હોય એમ લાગે છે. પણ ખરેખર એમ નથી; તેઓ તદ્દન પૃથક્ છે. સર્વ જીવો અનંત જ્ઞાનસુખના નિધિ હોવા છતાં, પર દ્વારા તેમને કાંઈ સુખદુઃખ નહિ થતું હોવા છતાં, સંસારી અજ્ઞાની જીવ અનાદિ કાળથી સ્વતઃ અજ્ઞાનપર્યાયે પરિણમી પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવને, પરિપૂર્ણતાને, સ્વાતંત્ર્યને અને અસ્તિત્વને પણ ભૂલી રહ્યો છે તથા પર પદાર્થોને સુખદુઃખનાં કારણ માની તેમના પ્રત્યે રાગદ્વેષ કર્યા કરે છે; જીવના આવા ભાવોના નિમિત્તે પુદ્‌ગલો સ્વતઃ જ્ઞાનાવરણાદિ-કર્મપર્યાયે પરિણમી જીવની સાથે સંયોગમાં આવે છે અને તેથી અનાદિ કાળથી જીવને પૌદ્‌ગલિક દેહનો સંયોગ થયા કરે છે. પરંતુ જીવ અને દેહના સંયોગમાં પણ જીવ અને પુદ્‌ગલ તદ્દન પૃથક્ છે અને તેમનાં કાર્યો પણ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન ને નિરપેક્ષ છે એમ જિનેંદ્રોએ જોયું છે, સમ્યગ્જ્ઞાનીઓએ જાણ્યું છે અને અનુમાનગમ્ય પણ છે. જીવ કેવળ ભ્રાંતિને લીધે જ દેહની દશાથી અને ઇષ્ટાનિષ્ટ પર પદાર્થોથી પોતાને સુખી દુઃખી માને છે. વાસ્તવમાં પોતાના સુખગુણની વિકારી પર્યાયે પરિણમી તે અનાદિ કાળથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

જીવ દ્રવ્ય-ગુણે સદા શુદ્ધ હોવા છતાં, તે પર્યાય-અપેક્ષાએ શુભાશુભભાવરૂપે, દેશ-શુદ્ધિરૂપે, શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપે અને પૂર્ણશુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે તથા તે ભાવોના નિમિત્તે શુભાશુભ પુદ્‌ગલકર્મોનું આસ્રવણ અને બંધન તથા તેમનું અટકવું, ખરવું અને સર્વથા છૂટવું થાય છે. આ ભાવો સમજાવવા માટે જિનેંદ્રભગવંતોએ નવ પદાર્થો ઉપદેશ્યા છે. આ નવ પદાર્થો સમ્યક્‌પણે સમજવાથી, જીવને શું હિતરૂપ છે, શું અહિતરૂપ છે, શાશ્વત પરમ હિત પ્રગટ કરવા જીવે શું કરવું જોઈએ, પર પદાર્થો સાથે પોતાને શો સંબંધ છે—ઇત્યાદિ વાતો યથાર્થપણે સમજાય છે અને પોતાનું સુખ પોતામાં જ જાણી, પોતાનાં સર્વ પર્યાયોમાં પણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી નિજ જીવદ્રવ્યસામાન્ય સદા એકરૂપ જાણી, તે અનાદિ-અપ્રાપ્ત એવા કલ્યાણબીજ સમ્યગ્દર્શનને તથા સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પ્રાપ્ત થતાં જીવ

પોતાને દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ કૃતકૃત્ય જાણે છે અને તે કૃતકૃત્ય દ્રવ્યનો પરિપૂર્ણ આશ્રય કરવાથી જ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ—મોક્ષ—થાય છે એમ સમજે છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જીવને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું જે અલ્પ આલંબન થયું હોય છે તે વધતાં અનુક્રમે દેશવિરત શ્રાવકપણું અને મુનિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકને તથા મુનિને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના મધ્યમ આલંબનરૂપ આંશિક શુદ્ધિ હોય છે તે કર્મના અટકવાનું ને ખરવાનું નિમિત્ત થાય છે અને જે અશુદ્ધિરૂપ અંશ હોય છે તે શ્રાવકને દેશવ્રતાદિરૂપે તથા મુનિને મહાવ્રતાદિરૂપે દેખાવ દે છે, જે કર્મબંધનું નિમિત્ત થાય છે. ક્રમે ક્રમે તે જીવ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને અતિ ઉગ્રપણે અવલંબી, સર્વ વિકલ્પોથી છૂટી, સર્વ રાગદ્વેષ રહિત થઈ, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેહાદિસંયોગથી વિમુક્ત થઈ, સદાકાળ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શનરૂપ અને અતીંદ્રિય અનંત અવ્યાબાધ આનંદરૂપ રહે છે.

—આ, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્રમાં પરમ કરુણાબુદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ કરેલા વસ્તુતત્ત્વનો સંક્ષિપ્ત સાર છે. તેમાં જે રીત વર્ણવી તે સિવાય બીજી કોઈ રીતે જીવ અનાદિ કાળના ભયંકર દુઃખથી છૂટી શકતો નથી. જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપ જીવના ખ્યાલમાં આવતું નથી ત્યાં સુધી બીજા લાખ પ્રયત્ને પણ તેને મોક્ષનો ઉપાય હાથ લાગતો નથી. તેથી જ આ શાસ્ત્રને વિષે પ્રથમ પંચાસ્તિકાય અને નવ પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે જેથી જીવ વસ્તુસ્વરૂપને સમજી મોક્ષમાર્ગના મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય.

અસ્તિકાયો અને પદાર્થોના નિરૂપણ પછી આ શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગસૂચક ચૂલિકા છે. આ અંતિમ અધિકાર, શાસ્ત્રરૂપી મંદિર ઉપર રત્નકળશ સમાન શોભે છે. અધ્યાત્મરસિક આત્માર્થી જીવોનો આ અતિ પ્રિય અધિકાર છે. તેમને આ અધિકારનો રસાસ્વાદ લેતાં જાણે કે તૃપ્તિ જ થતી નથી. તેમાં મુખ્યત્વે વીતરાગ ચારિત્રનું–સ્વસમયનું–શુદ્ધ મુનિદશાનું –પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગનું ભાવવાહી મધુર પ્રતિપાદન છે, તેમ જ મુનિને સરાગ ચારિત્રની દશામાં આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે કેવા શુભ ભાવોનો સુમેળ અવશ્ય હોય જ છે તેનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જેમના હૃદયમાં વીતરાગતાની ભાવના ઘોળાયા કરે છે એવા શાસ્ત્રકાર અને ટીકાકાર મુનીંદ્રોએ આ અધિકારમાં જાણે કે શાંત વીતરાગ રસની સરિતા વહાવી છે. ધીરગંભીર ગતિએ વહેતી આ શાંત રસની અધ્યાત્મગંગામાં નહાતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ભાવુક જીવો શીતળીભૂત થાય છે અને તેમનું હૃદય શાંત-શાંત થઈ મુનિઓની આત્માનુભવમૂલક સહજશુદ્ધ ઉદાસીન દશા પ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક નમી પડે છે. આ અધિકાર પર મનન કરતાં સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવોને સમજાય છે કે 'શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આશ્રયે સહજ દશાનો અંશ પ્રગટ કર્યા વિના મોક્ષના ઉપાયનો અંશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.'

(૪) નિયમસાર

શ્રી નિયમસાર ભરતક્ષેત્રનાં ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રોમાંનું એક હોવા છતાં પ્રાભૃતત્રયની સરખામણીમાં તેની પ્રસિદ્ધિ ઘણી ઓછી છે. બ્રહ્મચારી શીતલપ્રસાદજી વિ. સં. ૧૯૭૨માં હિંદી નિયમસારની ભૂમિકામાં ખરું જ લખે છે કે, — આજ સુધી શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનાં પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર અને સમયસાર એ ત્રણ રત્નો જ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ખેદની વાત છે કે તેમના જેવું બલકે કંઈ અંશોમાં તેમનાથી પણ અધિક જે નિયમસાર-રત્ન છે, તેની પ્રસિદ્ધિ એટલી બધી ઓછી છે કે કોઈ કોઈ તો તેનું નામ પણ જાણતા નથી.' આ નિયમસાર પરમાગમ મુખ્યત્વે મોક્ષમાર્ગના નિરુપચાર નિરૂપણનો અનુપમ ગ્રંથ છે. 'નિયમ' એટલે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તે અર્થાત્ રત્નત્રય. 'નિયમસાર' એટલે જ નિયમનો સાર અર્થાત્ શુદ્ધ રત્નત્રય. આ શુદ્ધ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરવાથી જ થાય છે. નિગોદથી માંડીને સિદ્ધિ સુધીની સર્વ અવસ્થાઓમાં—અશુભ, શુભ કે શુદ્ધ વિશેષોમાં—રહેલું જે નિત્ય-નિરંજન ટંકોત્કીર્ણ શાશ્વત એકરૂપ શુદ્ધદ્રવ્યસામાન્ય તે પરમાત્મતત્ત્વ છે. તે જ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ, કારણપરમાત્મા, પરમ પારિણામિક ભાવ વગેરે નામોથી કહેવાય છે. આ પરમાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ અનાદિ કાળથી અનંત અનંત દુઃખને અનુભવતા જીવે એક ક્ષણમાત્ર પણ કરી નથી અને તેથી સુખ માટેનાં તેનાં સર્વ ઝાવાં (દ્રવ્યલિંગી મુનિનાં વ્યવહાર-રત્નત્રય સુદ્ધાં) સર્વથા વ્યર્થ ગયાં છે. માટે આ પરમાગમનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ જીવોને પરમાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ અથવા * આશ્રય કરાવવાનો છે. શાસ્ત્રકાર આચાર્યભગવાને અને ટીકાકાર મુનિવરે આ પરમાગમના પાને પાને જે અનુભવસિદ્ધ પરમ સત્ય પોકાર્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે: હે જગતના જીવો! તમારા સુખનો એકમાત્ર ઉપાય પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય છે. સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને સિદ્ધિ સુધીની સર્વ ભૂમિકાઓ તેમાં સમાય છે. પરમાત્મતત્ત્વનો જઘન્ય આશ્રય તે સમ્યગ્દર્શન છે; તે આશ્રય મધ્યમ કોટિની ઉગ્રતા ધારણ કરતાં જીવને દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર વગેરે દશાઓ પ્રગટ થાય છે અને પૂર્ણ આશ્રય થતાં કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધત્વ પામી જીવ સર્વથા કૃતાર્થ થાય છે. આ રીતે પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે જ સમ્યક્ ચારિત્ર છે, તે જ સત્યાર્થ પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, સામાયિક, ભક્તિ, આવશ્યક, સમિતિ, ગુપ્તિ, સંયમ, તપ, સંવર, નિર્જરા, ધર્મ-શુક્લધ્યાન વગેરે બધુંય છે. એવો એક પણ મોક્ષના કારણરૂપ ભાવ નથી જે પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયથી અન્ય હોય. પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયથી અન્ય એવા ભાવોને—વ્યવહારપ્રતિક્રમણ, વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન

* 'હું ધ્રુવ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યસામાન્ય છું' એવી સાનુભવ શ્રદ્ધાપરિણતિથી માંડીને પરિપૂર્ણ લીનતા સુધીની કોઈ પણ પરિણતિને પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય, પરમાત્મતત્ત્વનું આલંબન, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે ઝોક, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે વલણ, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે સંમુખતા, પરમાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ, પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના, પરમાત્મતત્ત્વનું ધ્યાન વગેરે શબ્દોથી કહેવાય છે.

વગેરે શુભ વિકલ્પરૂપ ભાવોને-મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે તે તો કેવળ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. પરમાત્મતત્ત્વના મધ્યમ કોટિના અપરિપક્વ આશ્રય વખતે તે અપરિપક્વતાને લીધે સાથે સાથે જે અશુદ્ધિરૂપ અંશ વિદ્યમાન હોય છે તે અશુદ્ધિરૂપ અંશ જ વ્યવહાર-પ્રતિક્રમણાદિ અનેક અનેક શુભ વિકલ્પાત્મક ભાવોરૂપે દેખાવ દે છે. તે અશુદ્ધિ-અંશ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ કેમ હોઈ શકે? તે તો ખરેખર મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ ભાવ જ છે, બંધ ભાવ જ છે—એમ તમે સમજો. વળી, દ્રવ્યલિંગી મુનિને જે પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન વગેરે શુભ ભાવો હોય છે તે ભાવો તો દરેક જીવ અનંત વાર કરી ચૂક્યો છે પરંતુ તે ભાવો તેને કેવળ પરિભ્રમણનું જ કારણ થયા છે, કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રય વિના આત્માનું સ્વભાવપરિણમન અંશે પણ નહિ થતું હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ અંશમાત્ર પણ હોતી નથી. સર્વ જિનેંદ્રોના દિવ્ય ધ્વનિનો સંક્ષેપ અને અમારા સ્વસંવેદનનો સાર એ છે કે ભયંકર સંસારરોગનું એકમાત્ર ઔષધ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય જ છે. જ્યાં સુધી જીવની દૃષ્ટિ ધ્રુવ—અચળ પરમાત્મતત્ત્વ ઉપર ન પડતાં ક્ષણિક ભાવો ઉપર રહે છે ત્યાં સુધી અનંત ઉપાયે પણ તેના કૃતક ઔપાધિક ઉછાળા—શુભાશુભ વિકલ્પો—શમતા નથી, પરંતુ જ્યાં તે દૃષ્ટિને પરમાત્મતત્ત્વરૂપ ધ્રુવ આલંબન હાથ લાગે છે ત્યાં તે જ ક્ષણે તે જીવ (દૃષ્ટિ-અપેક્ષાએ) કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે, (દૃષ્ટિ—અપેક્ષાએ) વિધિ—નિષેધ વિલય પામે છે, અપૂર્વ સમરસભાવનું વેદન થાય છે, નિજ સ્વભાવભાવરૂપ પરિણમનનો પ્રારંભ થાય છે અને કૃતક ઔપાધિક ઉછાળા ક્રમેક્રમે વિરામ પામતા જાય છે. આ નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયરૂપ માર્ગે જ સર્વ મુમુક્ષુઓ ભૂત કાળે પંચમ ગતિને પામ્યા છે, વર્તમાન કાળે પામે છે અને ભાવી કાળે પામશે. આ પરમાત્મતત્ત્વ સર્વ તત્ત્વોમાં એક સાર છે, ત્રિકાળ—નિરાવરણ, નિત્યાનંદ—એકસ્વરૂપ છે, સ્વભાવ—અનંત—ચતુષ્ટયથી સનાથ છે, સુખ-સાગરનું પૂર છે, ક્લેશોદધિનો કિનારો છે, ચારિત્રનું મૂળ છે, મુક્તિનું કારણ છે. સર્વ ભૂમિકાના સાધકોને તે જ એક ઉપાદેય છે. હે ભવ્ય જીવો! આ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરી તમે શુદ્ધ રત્નત્રય પ્રગટ કરો. એટલું ન કરી શકો તો સમ્યગ્દર્શન તો અવશ્ય કરો જ. એ દશા પણ અભૂતપૂર્વ અને અલૌકિક છે.

આમ આ પરમ પવિત્ર શાસ્ત્રને વિષે મુખ્યત્વે પરમાત્મતત્ત્વ અને તેના આશ્રયથી પ્રગટતા પર્યાયોનું વર્ણન હોવા છતાં, સાથે સાથે દ્રવ્યગુણપર્યાય, છ દ્રવ્યો, પાંચ ભાવો, વ્યવહાર—નિશ્ચયનયો, વ્યવહારચારિત્ર, સમ્યગ્દર્શનપ્રાપ્તિમાં પ્રથમ તો અન્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની દેશના જ નિમિત્ત હોય (—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવની દેશના નહિ) એવો અબાધિત નિયમ, પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ, કેવળજ્ઞાન—કેવળદર્શન, કેવળીનું ઇચ્છારહિતપણું વગેરે અનેક વિષયોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઉપરોક્ત પ્રયોજનભૂત વિષયોને પ્રકાશતું આ શાસ્ત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનાર જીવને મહા ઉપકારી છે. અંતઃતત્ત્વરૂપ અમૃતસાગર પર મીટ માંડી જ્ઞાના-

નંદના તરંગો ઉછાળતા મહા મસ્ત મુનિવરોના અંતરવેદનમાંથી નીકળેલા ભાવોથી ભરેલું આ પરમાગમ નંદનવન સમાન આહ્લાદકારી છે. મુનિવરોના હૃદયકમળમાં વિરાજમાન અંતઃતત્ત્વરૂપ અમૃતસાગર પરથી અને શુદ્ધપર્યાયોરૂપ અમૃતઝરણાં પરથી વહેતો શ્રુતરૂપ શીતળ સમીર જાણે કે અમૃતશીકરોથી મુમુક્ષુઓનાં ચિત્તને પરમ શીતળીભૂત કરે છે. આવું શાંતરસમય પરમ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર આજે પણ વિદ્યમાન છે અને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ દ્વારા તેનાં આધ્યાત્મિક ઊંડાણ પ્રગટ થતાં જાય છે તે આપણું મહા સદ્ભાગ્ય છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવને શ્રી નિયમસાર ઉપર અપાર ભક્તિ છે. તેઓશ્રી કહે છે: 'પરમ પારિણામિક ભાવને પ્રકાશનાર શ્રી નિયમસાર પરમાગમ અને તેની ટીકાની રચના છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહા સમર્થ મુનિવરો વડે દ્રવ્ય સાથે પર્યાયની એકતા સાધતાં સાધતાં થઈ ગઈ છે. જેવાં શાસ્ત્ર અને ટીકા રચાયાં છે તેવું જ સ્વસંવેદન પોતે કરી રહ્યા હતા. પરમ પારિણામિક ભાવના અંતર-અનુભવને જ તેમણે શાસ્ત્રમાં ઉતાર્યો છે;-એકેક અક્ષર શાશ્વત, ટંકોત્કીર્ણ, પરમ સત્ય. નિરપેક્ષ કારણશુદ્ધપર્યાય, સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ સહજજ્ઞાન વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરીને તો મુનિવરોએ અધ્યાત્મની અનુભવગમ્ય અત્યંત અત્યંત સૂક્ષ્મ અને ગહન વાતને આ શાસ્ત્રમાં ખુલ્લી કરી છે. સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ શ્રી સમયસારમાં પણ તે વિષયોનું આવું ખુલ્લી રીતે નિરૂપણ નથી. અહો! જેમ કોઈ પરાક્રમી કહેવાતો પુરુષ જંગલમાંથી સિંહણનું દૂધ દોહી આવે તેમ આત્મપરાક્રમી મહા મુનિવરોએ જંગલમાં બેઠાં બેઠાં અંતરનાં અમૃત દોહ્યાં છે. સર્વસંગપરિત્યાગી નિર્ગ્રંથોએ જંગલમાં રહ્યાં રહ્યાં સિદ્ધભગવંતો સાથે વાતો કરી છે અને અનંત સિદ્ધભગવંતો કઈ રીતે સિદ્ધિ પામ્યા તેનો ઇતિહાસ આમાં મૂકી દીધો છે.'

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર મુનિવર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ છે. તેઓ શ્રી વીરનંદિ સિદ્ધાંતચક્રવર્તીના શિષ્ય છે અને વિક્રમની ૧૩ મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા છે એમ, શિલાલેખ વગેરે સાધનો દ્વારા, સંશોધકોનું અનુમાન છે. 'પરમાગમરૂપી મકરંદ જેમના મુખમાંથી ઝરે છે' અને 'પાંચ ઇંદ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહ જેમને હતો' એવા નિર્ગ્રંથ મુનિવર શ્રી પદ્મપ્રભદેવે ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવના હૃદયમાં રહેલા પરમ ગહન આધ્યાત્મિક ભાવોને પોતાના અંતરવેદન સાથે મેળવીને આ ટીકામાં સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લા કર્યા છે. આ ટીકામાં આવતાં કળશરૂપ કાવ્યો અતિશય મધુર છે અને અધ્યાત્મમસ્તીથી તથા ભક્તિરસથી ભરપૂર છે, અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અતિ ઉચ્ચ છે. ટીકાકાર મુનિરાજે ગદ્ય તેમ જ પદ્યરૂપે પરમ પારિણામિક ભાવને તો ખૂબ ખૂબ ગાયો છે. આખી ટીકા જાણે કે પરમ પારિણામિક ભાવનું અને તદાશ્રિત મુનિદશાનું એક મહાકાવ્ય હોય તેમ મુમુક્ષુ હૃદયોને મુદિત કરે છે. પરમ પારિણામિક ભાવ, સહજ સુખમય મુનિદશા અને સિદ્ધ જીવોની પરમાનંદપરિણતિ પ્રત્યે ભક્તિથી મુનિવરનું ચિત્ત જાણે કે ઊભરાઈ
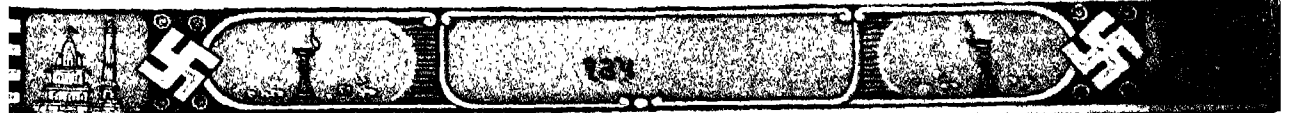
જાય છે અને તે ઊભરાને વ્યક્ત કરવા તેમને શબ્દો અતિશય ઓછા પડતા હોવાથી તેમના મુખમાંથી પ્રસંગોચિત અનેક ઉપમા–અલંકારો વહ્યા છે. બીજી અનેક ઉપમાઓની માફક, મુક્તિ દીક્ષા વગેરેને વારંવાર સ્ત્રીની ઉપમા પણ લેશમાત્ર સંકોચ વિના બેધડકપણે આપવામાં આવી છે તે આત્મમસ્ત મહા મુનિવરનું બ્રહ્મચર્યનું અતિશય જોર સૂચવે છે. સંસાર દાવાનળ સમાન છે અને સિદ્ધદશા તથા મુનિદશા પરમ સહજાનંદમય છે—એવા ભાવનું એકધારું વાતાવરણ આખી ટીકામાં બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિવરે અલૌકિક રીતે સર્જ્યું છે અને સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું છે કે મુનિઓની વ્રત, નિયમ, તપ, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, પરિષહજય ઇત્યાદિરૂપ કોઈ પણ પરિણતિ હઠપૂર્વક, ખેદયુક્ત, કષ્ટજનક કે નરકાદિના ભયમૂલક હોતી નથી પણ અંતરંગ આત્મિક વેદનથી થતી પરમ પરિતૃપ્તિને લીધે સહજાનંદમય હોય છે–કે જે સહજાનંદ પાસે સંસારીઓનાં કનકકામિનીજનિત કલ્પિત સુખો કેવળ ઉપહાસપાત્ર અને ઘોર દુઃખમય ભાસે છે. ખરેખર મૂર્તિમંત મુનિપરિણતિ સમી આ ટીકા મોક્ષમાર્ગે વિહરતા મુનિવરોની સહજાનંદમય પરિણતિનો તાદૃશ ચિતાર આપે છે. આ કાળે આવી યથાર્થ આનંદનિર્ભર મોક્ષમાર્ગની પ્રકાશક ટીકા મુમુક્ષુઓને સમર્પિત કરીને ટીકાકાર મુનિવરે મહા ઉપકાર કર્યો છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં વિદ્યમાન છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માર્થીઓને આત્મજીવન અર્પે છે. તેમનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામનાં ઉત્તમોત્તમ પરમાગમોમાં હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પછી લખાયેલા ઘણા ગ્રંથોનાં બીજડાં આ પરમાગમમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે.

આ પવિત્ર શાસ્ત્રોના કર્તા શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રત્યે પૂજ્ય ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી)ને પારાવાર ભક્તિ છે. તેઓશ્રી અનેક વાર કહે છે કે–' શ્રી સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાએ ગાથાએ દિવ્ય ધ્વનિનો સંદેશ છે. એ ગાથાઓમાં એટલી અપાર ઊંડપ છે કે તે ઊંડપ માપવા જતાં પોતાની જ શક્તિ મપાઈ જાય છે. એ સાગરગંભીર શાસ્ત્રોના રચનાર પરમ કૃપાળુ આચાર્ય ભગવાનનું કોઈ પરમ અલૌકિક સામર્થ્ય છે. પરમ અદ્‌ભુત સાતિશય અંતર્બાહ્ય યોગો વિના એ શાસ્ત્રો રચાવાં શકય નથી. એ શાસ્ત્રોની વાણી તરતા પુરુષની વાણી છે એમ સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. એની દરેક ગાથા છઠ્ઠા–સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. એ શાસ્ત્રોના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે પરમ ઉપકારી આચાર્યભગવાને રચેલાં સમયસારાદિ શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરદેવના ૐકારધ્વનિમાંથી જ નીકળેલો ઉપદેશ છે. ' ☆

જ્ઞાનીનું પ્રત્યેક વાક્ય આગમમય છે

[ખીમચંદ જે. શેઠ...સોનગઢ]

જ્ઞાનીના પ્રત્યેક વાક્યમાં, પ્રત્યેક શબ્દમાં અનંતાં આગમો સમાયેલાં છે–એ કેટલું તથ્ય છે તેના નમૂનારૂપે આપણે પાંચ શબ્દો વિચારીએઃ–

(૧) સંયોગ, (૨) સંયોગી ભાવ, (૩) સ્વભાવ, (૪) સ્વભાવનું સાધન અને (૫) સિદ્ધત્વ.

(क) ઉપરના પાંચ શબ્દોમાં નવ તત્ત્વ સમાઈ જાય છે. તે કેવી રીતે?

(૧) **સંયોગ**–આ આત્મા સિવાયનાં સમસ્ત દ્રવ્યોનો સંયોગ પર હોવાના કારણે તે અજીવ તત્ત્વ છે.

(૨) **સંયોગી ભાવ**–સંયોગના લક્ષે ઉત્પન્ન થતા સંયોગી ભાવ–વિકારી ભાવ–મોહ-રાગદ્વેષાદિભાવ તે પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ તત્ત્વ છે.

(૩) **સ્વભાવ**–ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવ અને જીવને અભેદ ગણતાં સ્વભાવ તે જીવતત્ત્વ છે.

(૪) **સ્વભાવનું સાધન**–શુદ્ધપરિણતિ–શુદ્ધોપયોગ છે તે સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વ છે.

(૫) **સિદ્ધત્વ** તે મોક્ષતત્ત્વ છે.

(ख) તે બોલનાં પાંચ ભાવ સમાઈ જાય છે.

(૧) સંયોગ–આત્માથી પર હોવાથી તેમાં આ જીવનો કોઈ પણ ભાવ આવતો નથી.

(૨) સંયોગી ભાવ–વિકારી ભાવ તે ઔદયિક ભાવ છે.

(૩) સ્વભાવ–પરમ પારિણામિક ભાવ છે.

(૪) સ્વભાવનું સાધન–સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર છે. તેમાં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવ આવી જાય છે.

(૫) સિદ્ધત્વ–તે ક્ષાયિક ભાવરૂપ છે.

(ग) તે દરેકનું અસ્તિત્વ કેટલો કાળ રહે છે તે વિચારીએ તો–

(૧) સંયોગરૂપ પર પદાર્થનું અસ્તિત્વ જગતમાં ત્રણે કાળે હોય છે તે અપેક્ષાએ તેનો કાળ અનાદિઅનંત છે.

(૨) સંયોગી ભાવ–વિકારી ભાવ સમયે સમયે નવા નવા થતા હોવા છતાં પ્રવાહરૂપે અનાદિથી ચાલ્યા આવે છે અને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતાં તેનો અંત આવી જાય છે તે અપેક્ષાએ તેનો કાળ અનાદિ–સાંત છે.

(૩) સ્વભાવ ત્રિકાળી હોવાથી અનાદિ–અનંત છે.

(૪) સ્વભાવનું સાધન નવું પ્રગટે છે તેથી સાદિ અને પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયરૂપ સાધ્ય પ્રગટતાં અપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયરૂપ સાધનનો અભાવ થઈ જાય છે એ અપેક્ષાએ તેનો કાળ સાદિ–સાંત છે.

(૫) સિદ્ધત્વ નવું પ્રગટે છે માટે સાદિ અને તેનો કદી અભાવ થવાનો નથી માટે અનંત-એમ ગણતાં તેનો કાળ સાદિ-અનંત છે.

(ઘ) હવે હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો વિચાર કરીએ તો—

(૧) સંયોગ આ આત્માથી પર-ભિન્ન હોવાથી જ્ઞેય છે.

(૨) સંયોગી ભાવ વિકાર હોવાથી ધર્મ પ્રગટ કરવા માટે તે હેય છે.

(૩) સ્વભાવ ત્રિકાળી હોવાથી ધર્મ પ્રગટ કરવા માટે પરમ ઉપાદેય છે.

(૪) અને (૫) સ્વભાવનું સાધન અને સિદ્ધત્વ-અપૂર્ણ અને પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી પર્યાય અપેક્ષાએ ઉપાદેય છે. પરંતુ ધર્મ માટે આશ્રય કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે અપેક્ષાએ તે પણ ઉપાદેય નથી.

(ङ) સુખદાયક-દુઃખદાયકનો વિચાર કરીએ તો—

(૧) સંયોગ નથી સુખદાયક કે નથી દુઃખદાયક.

(૨) સંયોગી ભાવ અને તેની સાથેની એકત્વબુદ્ધિ દુઃખદાયક છે.

(૩) સ્વભાવ ત્રિકાળ પરમ સુખદાયક છે.

(૪) સ્વભાવનું સાધન એકદેશ સુખદાયક છે, અને

(૫) સિદ્ધત્વ સુખદાયક છે.

(च) સંયોગો પર હોવાથી તેની પૃથક્તા વિચારી, તેનાથી લાભ-હાનિ માનવાની બુદ્ધિ છોડી દેવી; સંયોગી ભાવ વિભાવ હોવાથી તેની વિપરીતતા વિચારી સ્વભાવના લક્ષે તેનો અભાવ કરવો અને સદાય સ્વભાવનું સામર્થ્ય વિચારી શુદ્ધતારૂપ ધર્મ પ્રગટ કરવા માટે નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેવું-એ દરેક મુમુક્ષુનું સર્વ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

ઉપરોક્ત બધી બાબતનું વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન શું ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે દરેક જીવ ધર્મ કરવા-સુખી થવા, શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તો આ પાંચ બોલો સમજવાથી તેનું પ્રયોજન કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે વિચારીએ.

(૧) સંયોગ તો આત્માથી પર હોવાના કારણે તેના લક્ષે વિકાર થાય, પણ ધર્મ ન જ થાય.

(૨) સંયોગી ભાવ તો વિકાર છે, વળી તે ઔદયિક ભાવ છે માટે તેના લક્ષે પણ અવિકારી ધર્મની પ્રાપ્તિ ન જ થાય.

(૩) સ્વભાવ ત્રિકાળ જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે, પરમ પારિણામિકભાવસ્વરૂપ છે, તેનું લક્ષ-રુચિ-પ્રતીતિ-આશ્રય કરતાં ધર્મ પ્રગટે છે, ટકે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે.

(૪) સ્વભાવનું સાધન એ અપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે અને (૫) સિદ્ધત્વ એ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. એ બંને ક્ષણવર્તી છે, અસ્થાયી છે, અધ્રુવ છે માટે તેના લક્ષે પણ ધર્મ થતો નથી, ઊલટું તેનું લક્ષ કરવા જતાં રાગી જીવને રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સંયોગ કે જે જગતમાં અનાદિ અનંત છે તેનું લક્ષ કરતાં
સંયોગી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પરિણામે સંસાર ફળે છે.
સ્વભાવ કે જે અનાદિ અનંત છે તેનું લક્ષ કરતાં
સ્વભાવના સાધનરૂપ સંવર–નિર્જરા પ્રગટે છે અને પરિણામે
સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ બધાનો સારાંશ એ છે કે ધર્મ કરવો હોય તેણે સંયોગ, સંયોગી ભાવ, સ્વભાવનું સાધન અને સિદ્ધત્વ ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવી લેવી જોઈએ, ઔદયિકાદિ ચારે ભાવો ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવી લેવી જોઈએ, માત્ર પરમ પારિણામિકભાવરૂપ ત્રિકાળી ભૂતાર્થ જ્ઞાયકસ્વભાવનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ કેમ કે તેના આશ્રયે જ ધર્મની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને પૂર્ણતા થાય છે.

આવો યથાર્થ ઉપદેશ આપનારા સાધક સંતો ત્રિકાળ જયવંત વર્તો!

ગુરુ બિન કોણ સુણાવે....

તુમ બિન કોણ સુણાવે ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?
આતમરસના રસિયા જીવને આનંદ સૂણતાં આવે....
—ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?

સમયસાર જિનરાજની વાણી, દિલ ખોલી બતલાવે,
શબ્દે શબ્દે અમીરસ ભરિયા, કોણ કહો પીવડાવે....
—ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?

આત્માના આનંદની વાતો, ભાવ સહિત સમજાવે,
અવસર આવ્યો, અમીરસ પીજો, ફેર જનમ નહિ આવે....
—ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?

કાળ અનાદિથી નહિ જાણ્યું, તે સદ્ગુરુ આજ જણાવે,
પાત્ર થઈને ગ્રહણ કરે તો, અવિચળ સુખને પાવે....
—ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?

અજ્ઞાને ઊંઘેલા જીવને, ગુરુજી પ્રેમે જગાડે,
બહુ ઊંઘ્યો તું ગાફેલ પ્રાણી, અવસર ચાલ્યો જાયે....
—ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?

ગુરુજીના પદનું મહાતમ મોટું, સેવક "તિલક" ગાવે,
ગુરુચરણોમાં રહેતાં મુજને, આનંદ દિલ બહુ આવે....
—ગુરુજી તુમ બિન કોણ સુણાવે ?

— શાહ તલકચંદ અમરચંદ, લાઠી

૩૮ વર્ષ પહેલાં........

(વ્રજલાલ જે. શાહ B. E., વાંકાનેર)

અહીં આડત્રીસ વર્ષ પહેલાંના પૂ. ગુરુદેવના વ્યાખ્યાનોની થોડીક પ્રસાદી પીરસાય છે... એટલે કે પૂ. ગુરુદેવની વય જ્યારે માત્ર ૩૭ વર્ષની હતી તે વખતનાં પ્રવચનોની આ પ્રસાદી છે. એ પ્રસાદી પીરસનાર ભાઈશ્રી વ્રજલાલ જે. શાહ–તેઓ પં. શ્રી હિંમતભાઈના તથા પૂ. બહેનશ્રી ચંપાબહેનના વડીલ બન્ધુ. પૂ. ગુરુદેવના સં. ૧૯૮૨માં વઢવાણ શહેરમાં ચાતુર્માસ વખતે જે પ્રવચનો થયેલાં તેની નોંધમાંથી આ અવતરણો આપ્યાં છે. ગુરુદેવના પ્રવચનમાંથી કેટલાક લેખો તૈયાર કરીને ભાઈશ્રી વજુભાઈ તથા હિંમતભાઈ તે વખતે પણ જૈનપત્રોમાં આપતા. આડત્રીસ વર્ષ પહેલાં પણ પૂ. ગુરુદેવની વાણીનો રણકાર કેવો આત્મસ્પર્શી હતો! –તે આપણને આ લેખમાં જોવા મળશે.

* * *

પ્રભુનો ખરો શ્રાવક કોઈપણ દેવની સહાય ઇચ્છતો નથી. સાક્ષાત્ સાચો કોઈ દેવ કે ઇન્દ્ર આવીને હજારો રૂપ બનાવીને ચાળા કરે તો પણ સમકિતી શ્રાવક કહે કે "તે તારી શક્તિ છે તો તું કરી શકે છે પણ જો મારા અશુભનો ઉદય નહિ હોય તો તું મારું એક રુંવાડું પણ ફરકાવી શકે તેમ નથી અને જો મારા શુભનો ઉદય નહિ હોય તો તું મારું શુભ ત્રણ કાળમાં કરી શકીશ નહિ." પ્રભુ મહાવીરના શ્રાવકો આવા દૃઢ શ્રદ્ધાવાન હોય છે.

*

બહારના દેખાવ કે લિંગ પરથી સાધુ ઓળખી શકાતા નથી.

માણસ હોના મુશ્કિલ હૈ, સાધુ કહાંસે હોય;
સાધુ હુવા તો સિદ્ધ હુવા, કહેણી રહી ન કોઈ.

સાધુ એટલે તો પાંચમા પ્રભુ, સાધુ એટલે તો તે કે જેનાં પગનાં તળિયાં ઇન્દ્રો ચાટે. સાધુ એટલે ભગવાન.

*

સમકિતનું સ્વરૂપ ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે. હજારો લાખોમાં કોઈક જ સમકિતી હોય છે. દુનિયામાં બે જ વસ્તુ છે, કાં તો સમકિત અને કાં તો મિથ્યાત્વ; ત્રીજી વચલા વાંધાની કોઈ વસ્તુ નથી. અથવા ચાર આના સમકિત અને બાર આના મિથ્યાત્વ કે આઠ આના સમકિત અને આઠ આના મિથ્યાત્વ–એવું છે જ નહિ. જો સમકિત નથી તો મિથ્યાત્વ ઊભું જ છે.

*

ઘણાં એમ કહે છે કે તીર્થંકરો પણ કુળદેવીઓને નમે છે. કહેનારને તીર્થંકરોના સ્વરૂપનું ભાન નથી. જે વાત પોતાને કરવી હોય છે તે ઠેઠ તીર્થંકરને નામે ચડાવી દે છે, એટલે પછી પોતાને તેમ કરવામાં વાંધો નહિ. જે મહાપુરુષનાં જન્મ સમયે ચૌદ રાજલોકનાં પુદ્ગલો ક્ષણભર પરિવર્તન પામે,–અજવાળાં થાય–જેનાં જન્મ પ્રસંગે ઇન્દ્રોનાં આસનો ચળાયમાન થાય, શક્રેન્દ્ર જેવા પણ જેની માતાને "ધન્ય રત્નકૂખધારિણિ" કહીને નમસ્કાર કરે અને જન્મોત્સવ ઊજવે તે લોકોત્તર પુરુષ, ઇન્દ્રના સેવકના પણ સેવકના સેવિકા એવી દેવીને તે નમે? તીર્થંકરોનું સ્વરૂપ સમજવું જીવને કઠણ પડે તેવું છે.

*
* *

આત્માને ખરું સ્વરૂપ સમજાવનાર નથી મળ્યા એવું નથી, પણ સાચું સમજવાની ખરી ધગશ જ આત્માને જાગી નથી. ખરી ઇચ્છા–પિપાસા–તાલાવેલી જ પ્રગટી નથી, અણજાણેલું સ્વરૂપ જાણવાનો સંવેગ–પુરુષાર્થ જ કર્યો નથી. ખરી ધગશ–પિપાસા જાગી હોય અને સમજાવનાર સદ્ગુરુ ન મળે તેવું બને જ નહિ. ન હોય ત્યાંથી સાનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય અને જાગેલી પિપાસા તૃપ્ત કરવાનો યોગ જરૂર બની આવે, અગર ન મળી આવે તો આત્મામાંથી જ તડ પડીને સ્વરૂપ સમજાઈ જાય, આત્મામાંથી જ નાદ ઊઠે–ઝણઝણાટી થાય અને ન થયેલો એવો અપૂર્વ અનુભવ પ્રગટે, પણ એવો પુરુષાર્થ ઉપાડવો જોઈએ.

*
* *

કેટલાક કહેવાતા સાધુઓ કહે છે કે તમારે અમારું શું કામ છે? તમે તમારું સંભાળોને! આમ કહેનારાને ભગવાન મિથ્યાત્વી કહે છે. ભાઈ, તારું કામ અમારે કેમ ન હોય? તારી પાસેથી તો અમારે ધર્મ સાંભળવો છે, તારી પાસેથી અમારે અણમેળવેલું મેળવવું છે; એટલે તારું તો અમારે પહેલું કામ છે. તારામાં તરવાની શક્તિ છે કે નહિ તે તો અમારે પહેલાં જ જાણવું છે. જો તું જ તરી શકે તેવો નહિ હો, તો અમને કેમ તારી શકવાનો છે? તને ખબર તો હશે કે —

બગડ્યું પાન બગાડે ચોળી,
બગડ્યો સાધ બગાડે ટોળી.

*
* *

તારે જ્ઞાન કરવું નથી અને પારકે જ્ઞાને જ્ઞાની થવું છે. સમકિત કે મોક્ષ કોઈ ખોળામાં નાખી જાય તો લેવા છે, પણ ભાઈ અમારો કર્યો કાંઈ તારો મોક્ષ થવાનો નથી–તારો કર્યો જ તારો મોક્ષ થવાનો છે. મોક્ષ પામવા તારે જ જ્ઞાની થવું પડશે, તારે માટે કોઈ જ્ઞાની થાય તે તને પરવડશે નહિ–ચાલશે નહિ. વીતરાગમાર્ગમાં એવી પોલ ચાલશે નહિ જ.

*
* *

ઘણાં લોકો તીર્થંકરોના અતિશયથી અંજાઈ તેને તેમના ગુણ માને છે. અશોકવૃક્ષ, પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરે તે ગુણમાં ખતવે છે, પણ તેને ખબર નથી કે વૃક્ષ, ફૂલ વગેરે તો જડ છે અને જડ કાંઈ આત્માના ગુણો હોઈ શકે ? આવું માનનારા તીર્થંકરોની પુણ્યપ્રકૃતિથી અંજાઈ જાય છે અને તેને ગુણો માની બેસે છે, કારણ કે પુણ્યની રુચિ પડી છે. આત્માના ગુણની ઓળખાણ પણ થવી મુશ્કેલ હોય છે.

*
* *

જ્ઞાન કરવાની આળસવાળા ઘણા કહે છે કે "આપણને વધુ ખબર ન પડે, આપણે તો મહાવીર સાચા અને તેમનો મારગ સાચો એટલું જાણીએ"—આમ મોઘમ રીતે મહાવીરને સાચા કહેનારના ઘરે કાંઈ સમકિત આવી જતું નથી. મહાવીરને સાચા કહે અને તેમના વચનના ભાવને સમજે નહિ તેણે મહાવીરને માન્યા જ નથી.

*
* *

અન્યમતીને કાંઈ શીંગડાં નથી હોતાં. જૈનમાં બેઠા બેઠા શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ, કે પાટ પર બેઠેલાઓમાંથી પણ ઘણાખરા તો અન્યમતીમાં ખપે તેવા હોય છે. ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલાં સત્યોને યથાતથ્ય માને તે જૈનમતી અને ન માને તે અન્યમતી.

*
* *

શાસ્ત્રની શૈલી કોઈ જુદા જ પ્રકારની છે. તેના ન્યાયો બહુ ગૂઢ છે. સર્વજ્ઞના કહેવાના આશયો સમજવા કઠણ પડે તેવા હોય છે. ખાલી શબ્દો કે વાક્યોને વળગી રહેવામાં અર્થનો અનર્થ કરી બેસાય તેવું છે. પ્રભુએ આ કયા આશયથી કહ્યું છે અને આમ કહીને શું સમજાવવા માગે છે તે જાણવું કઠણ છે, ગુરુગમ વિના તે સમજાય તેવું નથી. સર્વજ્ઞની વાણીની ઊંડાઈ સદ્‌ગુરુના મુખમાં છે. સદ્‌ગુરુ વિના તે ઊંડાઈનો પાર પામી શકાય તેવું નથી.

*
* *

અત્યારે દુનિયા ચમત્કારને નમસ્કાર કરે છે. જો કોઈ જીવન કે મરણની વાત કહેનારો નીકળે તો હજારો શિર ત્યાં ઝૂકી પડે છે, પણ આવી વાતો તો મિથ્યાત્વી પણ કહી શકે છે; મિથ્યાત્વી બાવા પણ પોતાની કે પરના મરણની વાત કરી શકે છે, જ્યારે કોઈ જ્ઞાની–સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તે ભવિષ્યની વાત ન પણ જાણતો હોય.—આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કોઈ મિથ્યાત્વી અભવી હોય અને વિભંગજ્ઞાને કરી અનેક દ્વીપ સમુદ્રો દેખે જ્યારે અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળ લેવાવાળા ભાવલિંગી સાધુ એ જાતનો ક્ષયોપશમ ન થયો હોય તો એક પણ દ્વીપ–સમુદ્રને ન દેખે. ઘણીવાર મિથ્યાત્વીને કેટલીક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત હોય છે જ્યારે સમકિતીને એવી સિદ્ધિઓ ન પણ હોય; તેથી કરીને મિથ્યાત્વી કાંઈ ઊંચો થઈ જતો નથી. અત્યારે કાળ ઘણો જ બારીક છે, પરીક્ષકોની બહુ ખામી છે, બલકે સાચા પરીક્ષકો ક્યાંક જોવા મળે છે.

*
* *

સિદ્ધનું સુખ ક્યાંય બહારથી નથી આવતું પણ આત્માનો સુખ નામનો ગુણ જે શક્તિરૂપે હતો તે જ પ્રગટ થાય છે. જેમ ચણાને અગ્નિમાં ભૂંજવાથી તેનો સ્વાદ અંદરથી પ્રગટે છે, તે સ્વાદ કાંઈ અગ્નિથી કે બહારમાંથી આવતો નથી પણ અંદરમાં ભર્યો પડ્યો હતો તે જ પ્રગટ્યો છે; તેમ આત્મા પણ જ્યારે આત્મવિચાર, આત્મભાવના અને આત્મધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં તપ્તાયમાન થાય છે ત્યારે તેને અંદરમાંથી જ પોતાનો આત્મગુણ પ્રગટ થાય છે. જે ઘણાકાળથી–અનાદિકાળથી શક્તિરૂપે હતો તે જ પ્રગટ થાય છે અને ચણાનો જેમ ફરી ઊગવાનો સ્વભાવ નાશ પામે છે તેમ આત્માનો પણ ફરી જન્મ લેવાનો ભાવ ટળી જાય છે.

*
* *

જેમ કોઈનો વારસો મેળવવો હોય તો તેના ખોળે બેસવું પડે, તેનો પુત્ર થવું પડે–કાંઈ બાપ થઈને વારસો લેવાય નહિ, તેમ શાસ્ત્રોમાં કહેલાં રહસ્ય પામવા માટે–યથાર્થ સમજવા માટે શાસ્ત્રને ખોળે બેસવું પડે, એટલે કે મન અને ગર્વ ભૂલી જઈને –કાંઈપણ જાણું છું તેવા ખ્યાલોને તિલાંજલિ આપીને શાસ્ત્રમાં જ ઓતપ્રોત થઈ જવું જોઈએ. હાલતાં–ચાલતાં, ઊઠતાં–બેસતાં, સૂતાં, સ્વપ્નમાં કે નિદ્રામાં–ગમે તે સ્થિતિમાં –પણ જ્યારે સિદ્ધાંત સમજવાની લય લાગે ત્યારે તેમાં કહેલા ન્યાયો અંતર્ગત થાય તેમ છે–આત્મગત થાય તેમ છે. રોમેરોમમાં જ્યારે સિદ્ધાંત વ્યાપી જશે ત્યારે તેમાં કહેલા ભાવો અનુસાર આત્મા પરિણમી જશે અને અનંતકાળમાં નહિ થયેલો તેવો અનુભવ થશે, અનંતકાળથી બંધ રહેલા આત્માના કબાટ ખૂલી જશે અને તેમાંથી અણમોલી વસ્તુ હસ્તગત થશે.

*
* *

જેમ ખોરાક પર રુચિ ન થાય, ખોરાક ભાવે નહિ ત્યારે વૈદ્ય કહે છે કે પેટમાં બાદી છે, કાંઈક રોગ છે, તમ જ્યાંસુધી વીતરાગના વચન પર રુચિ ન થાય, તેના પ્રત્યે ભાવ અને બહુમાન ન જાગે તો સમજવું કે હજી બાદી છે, હજી ભવરોગ છે, ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરવાનો ભવરોગ હજી તીવ્ર છે.

*
* *

ભગવાન કહે છે કે જીવને પદાર્થનું જાણપણું નથી, તેના સ્વભાવનું જાણપણું નથી, તે કોઈના સ્વભાવને કોઈનો માને છે. જડને ચૈતન્ય અને ચૈતન્યને જડ માને છે. ચૈતન્યના સ્વભાવને, તેના ગુણને, તેની પર્યાયને જડના માને છે અને જડના ગુણ વગેરેને ચૈતન્યના માને છે. આમ અવળી–વિપરીત માન્યતાને લઈને જીવને અનાદિ કાળનું લાગેલું મિથ્યાત્વ ખસતું નથી.

*
* *

સંસારના કોલાહલથી અને વિષયકષાયથી જ્યારે આત્મા નિવર્તે–શાંત થાય, અને અંતર્લક્ષ કરી સમાધિભાવમાં આવે છે ત્યારે તેને અંદરથી એક અવાજ આવે છે–આત્મનાદ આવે છે અને તે આત્મનાદ તદ્દન સત્ય હોય છે. તે દશામાં થયેલો નિર્ણય કેવળી ભગવાન પણ ફેરવી શકતા નથી. કેવળી જે પ્રત્યક્ષ દેખે છે તે આત્મનાદવાળો પરોક્ષ દેખે છે એટલો જ એમાં ફેર છે.

*
* *

સમકિત વિનાના જીવો હાલતાં ચાલતાં મડદાં છે. જેમ મડદાં આગળ કોઈ શાસ્ત્ર વાંચવા બેસે કે તેને ઉપદેશ આપે તો તેને તેનું ભાન નથી તેમ મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ મડદાંની માફક શાસ્ત્રનાં રહસ્યો પામી શકતા નથી.

*
* *

સમ્યગ્દષ્ટિ તે જ ગુણી છે અને મિથ્યાદષ્ટિ તે અવગુણી. પછી ભલે સમ્યગ્દષ્ટિ ઘરમાં રહેતો હોય, વેપાર કરતો હોય, બૈરાં–છોકરાં હોય છતાં તે ગુણી છે અને દ્રવ્યલિંગી મુનિ જંગલમાં રહેતો હોય, ઘરબાર ત્યાગ્યાં હોય, અગિયાર અંગ ભણીને તેનાં વ્યાખ્યાનો કરી સભાઓ રંજન કરતો હોય પણ મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી તે અવગુણી છે.

*
* *

જીવો બિચારા, સમકિત વિનાના રાંકાઓ, બાલમરણે મરી મરીને હેરાન હેરાન થઈ રહ્યા છે. પંડિતમરણે મરવાનો વારો તેમને કદી આવ્યો નથી. અનંત અનંતવાર બાલમરણે મર્યા છતાં કદી પંડિતમરણ લાધ્યું નહિ. બબ્બે મહિનાનો સંથારો કરીને સૂતેલો હોય પણ જો સમકિત ન હોય તો બાલમરણ છે. માટે સમકિતનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી અનંતકાળનાં બાલમરણ ટળે.
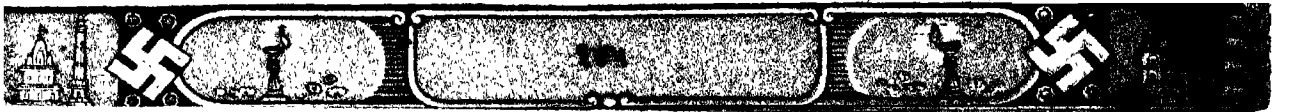
સમજાય છે કાંઈ ?

—રમણલાલ ગોપાલદાસ વખારિયા,
સુપ્રિમકોર્ટ એડવોકેટ : મુંબઈ

ભગવાન ત્રૈલોકયનાથને કરુણાસાગરના અભિધેયથી બિરદાવવામાં આવે છે, કારણ તેમની વાણીદ્વારા સહજપણે જગતના જીવો સદ્ધર્મ પામે અને તેમનું કલ્યાણ થાય તેવું નિમિત્ત નૈમિત્તિક રીતે થતું હોવાથી, ભગવાનની વાણીનો લાભ અનેક પ્રકારે અનેક જીવોને ઉપલબ્ધ થાય છે. સત્ય રીતે તો આત્માની ઉપાદાનશક્તિ પ્રમાણે ભગવાનના ઉપદેશનો લાભ જીવોને થાય છે, પરંતુ નિમિત્તરૂપે આવી કરુણામૂર્તિના શબ્દોનો પ્રભાવ જીવ માટે ઉપકારદૃષ્ટિએ કલ્યાણમય બની જાય છે.

સોનગઢના સંત શ્રી કાનજીસ્વામી એક અલૌકિક પ્રતિભાશાળી અને પ્રખર જ્ઞાની વ્યક્તિ છે. તેઓશ્રીનું ધર્મપ્રયાણ અત્યંત ઉપકારી અને અસાધારણ નીવડયું છે. સત્યધર્મ માટેની તેઓશ્રીની તમન્નાની તીવ્રતા, તેઓશ્રીના ધર્મજીવનના આરંભકાળથી પ્રદર્શિત થયેલી અનુભવાય છે. કોઈ પણ જીવ સત્યધર્મ પામે અને સત્ય જ્ઞાન કરી આત્મકલ્યાણ કરે એ તેઓશ્રીની જીવનક્રિયા છે. આવી ઉપાસનામાં તેઓશ્રીએ સર્વતોમુખી પ્રયત્ન કર્યા છે. દિગંબર જૈન-ધર્મના ગ્રંથો તેઓશ્રીને હાથ લાગ્યા પછી, તેમાં રહેલું જીવનામૃત અને ભવબીજના નાશની ધર્મભાવના તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટપણે જગત આગળ રજૂ કર્યાં. એ રજૂઆત એ આ સંત પુરુષની અદ્દભુત અને વાત્સલ્યમય જીવનધારા છે.

એ સંતની સિદ્ધ અને કરુણામય વાણી અનેક જીવોનો ભાવપલટો કરવામાં સીધી રીતે ઉપયોગી થઈ છે. જીવ અનંત ભવોથી મિથ્યાઅધ્યવસાયમાં ભ્રમિત થયેલો હોવાથી, અને તેને આત્મધર્મની સમજ નહિ પડવાથી, પર પદાર્થમાં તે સતત્ મૂઢતાથી એકાગ્રતા સેવે છે. જીવ આવી મૂઢતા અને મિથ્યાત્વથી ભગવાન કેવળીનાથના સમવસરણમાં અનેક વાર ભગવાનની વાણીનું પાન કરવા છતાં, સત્યધર્મ પામી શક્યો નહિ. જીવાદિ તત્ત્વોમાં વિપર્યાસ સેવતો થકો તે અત્યાર સુધી સ્વ અને પરનો ભેદ પામી શકયો નહિ. અજ્ઞાન અંધકારમાં તે જ્ઞાનનાં પ્રકાશથી વંચિત રહ્યો. ઓશિયાળા સ્વભાવ નીચે વીર્યનો ઉદ્યમ થઈ શક્યો નહિ. પામરતામાં ને પામરતામાં આશા અને યાચના કરતા તે અનંત ભ્રમણના વર્તુળમાં અમાપ પીડા સહન કરતો રહ્યો.

સાહિત્યકારોએ કહ્યું છે કે लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हसि ? અસાધારણ મનુષ્યોનાં મનની સ્થિતિ જાણવી મુશ્કેલ હોય છે અને તેમાં આત્મકલ્યાણની ભાવનાથી રંગાઈ, વસ્તુનું સત્યસ્વરૂપ જેના જીવનનું ધ્યેય છે એવા સંત પુરુષોનાં જીવન અને કવન બન્ને ગૂઢ હોય છે. જગત માત્ર દેખાવથી કલ્પના કરી શકે. સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન સાધારણ રીતે થતું નથી.

જે જીવોને શ્રી કાનજીસ્વામીની વાણી સાંભળવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે જીવો સત્ય માર્ગનો જ્ઞાનપ્રકાશ પામવા તરફ વળે છે. ભગવાન કુંદકુંદના અધ્યાત્મના અંતરાળેમાંથી જીવનકલ્યાણની સતત્ ઝરતી અમૃતધારાના બળવાન પ્રભાવથી ભવોભવનાં રસનિબંધ ક્ષણમાત્રમાં શિથિલ થઈ જગતના સર્વ પદાર્થો પરની રુચિ આથમી જાય છે. પ્રવચનમાં જ્યારે તેઓ પ્રેમમય, વાત્સલ્યમયી વાણીથી કોઈ એકાદ ગહન વિષયવાળા અધ્યાત્મપ્રવાહમાં એકાગ્ર થયેલા શ્રોતાઓને કહેતા હોય કે "સમજાય છે કાંઈ!"–ત્યારે મુમુક્ષુને તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ જિજ્ઞાસુવૃત્તિને આંચકો આવતાં, જાગ્રત સ્થિતિનું પરમ સુખ મળતું હોય તેમ ભાન થાય છે. પ્રમાદથી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની સ્થિતિ કોઈપણ સમયે નહિ અનુભવનાર આત્માને "સમજાય છે કાંઈ!"–એ શબ્દો કરુણાભીની વાણી વડે, પોતાના ઉપાદાનને જાગ્રત કરી આત્માની અનંત શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રની ઝાંખી કરાવે છે. વળી, એ શબ્દપ્રવાહ આત્માર્થીને ટકોર સાથે સંબોધીને કહે છે: "ભાઈ! સમજણ વગર તું ઘણા જન્મજન્માંતરો ભટક્યો, ઘણા જપ, તપ, સંયમ કર્યા, ઘણાં મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના ભાવ કર્યા, પણ સત્યધર્મ તું સમજ્યો નહિ; હવે આ અવસર છે, આ તારા કાને પડે છે તે સત્યધર્મનો માર્ગ છે, તે તું સાંભળ. હવે તો તું સમજ"–એ શબ્દોના ગર્ભમાં અનેક ભાવો ભરેલા છે. એમાં એ પણ ભાવ છે કે જો તારે મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો તારે વીતરાગની એ વાણી સમજ્યા સિવાય છૂટકો નથી. જે જે જીવો મોક્ષ પામ્યા તે તે સર્વ જીવો આ રસ્તેથી જ મુક્ત થયા છે; અને તે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. અનંત જ્ઞાનીઓએ પણ આ જ માર્ગે આત્મસાધના કરી છે અને તારે પણ તે જ રસ્તે આત્મસાધના કર્યે જ છૂટકો છે. ભગવાન વીતરાગે કહેલો એ માર્ગ છે. ભગવાનની વાણીને જો તું સમજ્યો હોય, તો તારે નિર્ણય કરવો રહ્યો કે કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકતું નથી; સર્વ દ્રવ્યો સ્વતંત્રભાવે પરિણમે છે. જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ સ્વતંત્ર પરિણમનને લીધે, પોતાના પરિણમનથી બીજા દ્રવ્યને કિંચિતમાત્ર પણ અસર કરી શકતા નથી–તે જ સત્યધર્મ છે અને તે જ સત્ય સમજ છે; અને તે જ રીતે શરીરને લીધે આત્મા દુઃખી થાય, શરીર સારું હોય તો આત્મા સુખી થાય એ વાત સાચી નથી. કોઈ તને સુખી કરે તો તું સુખી થાય અને વેદના આપે તો દુઃખી થાય તે વાત સાચી નથી. આત્મા અને પુદ્ગલના સ્વભાવ ભિન્ન છે, તે એકમેકને સ્પર્શી શકતા નથી, બન્ને એકમેકથી જુદા સ્વભાવવાળાં તત્ત્વો છે–આવું જ્ઞાન તે જ સાચું જ્ઞાન છે. અને તેથી જ્યારે જ્યારે અપાર કરુણતાભરી વાણી શ્રી કાનજીસ્વામીની નીકળતી હોય છે ત્યારે "સમજાય છે કાંઈ" એ શબ્દોમાંથી ભૂતકાળની જીવની મિથ્યાત્વદશાનો ખ્યાલ આપી, વર્તમાનમાં જાગ્રત થવાની પ્રેમપૂર્ણ સૂચના આપી અને ભવિષ્યના માર્ગ માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

આવી શ્રી કાનજીસ્વામીની સર્વ પ્રવચનોની વાણી એ આત્મસાધનાની જાગૃતિ માટેની એકધારી ઉપાસના છે. "સમજાય છે કાંઈ" એ–શબ્દોમાં ભૂત–વર્તમાન–ભવિષ્યનો બોધ

અને જ્ઞાન ભર્યાં છે. સ્તુતિકારે કહ્યું છે તેમ– "જો ઇસ ભાંતિ પ્રકાશ ન પાંતિ, કહાં લહતે રહતે અવિચારી"–એ પ્રમાણે જો શ્રી કાનજીસ્વામીની આ વાણી સાંભળવા ન મળી હોત તો આપણા જેવા અનેક જીવોનું અજ્ઞાનતિમિર ઓછું થાત નહિ. આવો પરમ હિતકર સમ્યક્‌માર્ગ પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીના પ્રતાપથી આપણને સમજાયો છે...તેથી આ હીરકજયંતી પ્રસંગે તેઓશ્રીને ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ સાથ લાખ લાખ અભિનંદન !

આરાધના-ધારક જીવોનું ભક્તિપૂર્વક દર્શન આત્માને આરાધનાનું કારણ છે. જે જીવ તીવ્રભક્તિસંયુક્ત થઈને આરાધનાના ધારકનું સદાકાળ સેવન કરે છે તે જીવને નિર્વિઘ્ને આરાધના પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની આરાધના સફળ થાય છે. આરાધના કરનારના દર્શને જાય તેનો પણ મહિમા કર્યો છે.

–ભગવતી આરાધના

ગુરુદેવના ઉપકાર

☆

ગુરુજી બહુ તારા ઉપકાર, ગુરુજી બહુ તારા ઉપકાર;
તારા ગુણના ના'વે પાર, ગુરુજી બહુ તારા ઉપકાર....ટેક.

જન્મ જન્મના દુઃખિયા જીવો, તારા શરણમાં આવે;
ભવદુઃખિયાનો સાચો વિસામો, શાન્તિરસ પાન કરાવે;
એવા ભવદુઃખ ભંજનહાર....ગુરુજી ૦ (૧)

ટળવળતા અંધકારમાં, નહોતું અમને ભાન;
જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટાવીને, બતાવ્યા સાચા માર્ગ;
એવા અમ અંધતણા આધાર....ગુરુજી ૦ (૨)

ભવ્ય જીવોની ભીડ ભાંગવા, ભેટ્યા છો ગુરુરાજ;
આત્મસ્વરૂપનો ભેટો કરાવી, દૂર કરો અજ્ઞાન;
એવા છો જ્ઞાનામૃત પાનાર....ગુરુજી ૦ (૩)

અજબ વીરતાથી ભરેલી, અદ્ભુત વાણી તારી;
આત્મતૃષિત જીવોને માટે, અપૂર્વ મંગલકારી;
એવા શ્રુત જ્ઞાન ધરનાર....ગુરુજી ૦ (૪)

અધ્યાત્મજ્ઞાનથી વહે ઊછળતું, અંતર જીવન તારું;
આત્માર્થીને અર્પે જીવન, આત્મહિત કરનારું;
એવા આત્મજીવન દેનાર...ગુરુજી ૦ (૫)

શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપે મસ્ત બન્યો તું, જ્ઞાયક ભક્તિ અપાર;
જિનશાસનનો ડંકો વગાડી, વર્તાવ્યો જયકાર;
એવા શ્રેષ્ઠ ગુણભંડાર....ગુરુજી ૦ (૬)

હીરકજયંતી કહાનગુરુની, ઉત્સવ થશે અજોડ;
ચૈતન્યહીરો પ્રાપ્ત થશે, ને પૂર્ણ થશે અમ કોડ;
એવા આત્મરત્નદાતાર....ગુરુજી ૦ (૭)

– દેવશીભાઈ જૈન......રાજકોટ

☆

જૈનદર્શન

ગુરુદેવ ઘણુંઘણું જીવો અને તેમનો પવિત્ર યોગ સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ કરો-એવા હાર્દિક ભાવનાપૂર્વક ભાઈશ્રી કાંતિલાલ હ. શાહે ૭૫મી જન્મજયંતીના હીરક મહોત્સવ નિમિત્તે આ લેખ દ્વારા ભક્તિપુષ્પ અર્પણ કર્યું છે.

* * *

જૈનદર્શન એટલે શું ? જૈનદર્શન કોને કહેવું ? જૈનદર્શનની પ્રાપ્તિથી શું લાભ?

જૈનદર્શનની ઉત્પત્તિ ક્યારથી અને કોણે કરી ? જૈનદર્શનની મહત્તા શા માટે ?

ઉપરોક્ત વિચાર વિચારકોને જરૂર ઊભા થાય તેમ છે અને એ પ્રશ્નો ભવના ત્રાસથી ત્રાસી ગયેલા અને સંસારની રખડપટ્ટીથી થાકી ગયેલા આત્માર્થીઓ માટે ઘણા જ ઉપયોગી છે. વારંવાર વિશેષ વિચારી એનો ઉકેલ લાવવાયોગ્ય છે અને જ્યાં સુધી એની નાડ હાથ ન આવે ત્યાં સુધી આત્માર્થીઓએ જંપવું પણ ન જોઈએ. અને એની નાડ સાક્ષાત્ જ્ઞાની પાસે હોય છે, જેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીને ઉપાસવાથી એમની પાસે રહેલી ભેદજ્ઞાનરૂપી કળા આ જીવને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈનદર્શન એટલે છએ દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા દર્શાવતું દર્શન. જૈનદર્શન એટલે જીવાદિ નવ તત્ત્વોને પૃથક્ પૃથક્ રજૂ કરતું દર્શન. જૈનદર્શન એ કોઈ વેશનું નામ નથી, જૈનદર્શન કોઈ મહેલ, બાગ, બગીચા, વન, જંગલ કે પુસ્તકમાં રહેતું નથી, પરંતુ એને રહેવાનું સ્થળ તો આત્મા છે.

જૈનદર્શન એટલે વિશ્વદર્શન, જૈનદર્શન એટલે આત્મદર્શન. જૈનદર્શન એટલે અનંત આત્મિક શાંતિ અને સુખ આપનારું પવિત્ર દર્શન, જેની પ્રાપ્તિથી આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે શાતા ઊપજે, જેની પ્રાપ્તિથી આત્માનાં જન્મ–મરણ ટળે, જેની પ્રાપ્તિથી આત્માને ગતિઓમાં ભટકવું ટળે અને શાશ્વત શાન્તિ મળે કે જે શાન્તિનો અંશ પણ આજદિન તક અનુભવવામાં આવ્યો નથી; જેની પ્રાપ્તિથી સમસ્ત આકુળતા મટી નિરાકુળ આનંદ-દશાની પ્રાપ્તિ થાય. આત્મા તો અમૃતનો શાશ્વત પહાડ છે, જેની ઓળખાણ અને આશ્રય કરવાથી આત્મારૂપી અમૃતના પહાડમાંથી સત્ જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, સુખ, પુરુષાર્થ અને શાન્તિનાં મીઠાં વહેણ વહેવા માંડે છે. ભવભવને હરનાર અને પરમ શાન્તિ આપનાર એવું જે દર્શન તેને જૈનદર્શન કહેવાય છે, તેને આત્મદર્શન કહેવાય છે, તેને જ વિશ્વદર્શન કહેવાય છે. તેના મૂળકર્તા શ્રી સર્વજ્ઞદેવ છે એટલે કે તેનું રહસ્ય સંપૂર્ણપણે તેઓ પામેલા છે. કોઈપણ અપેક્ષા જેમને રહી નથી, સર્વ બંધનો જેમને છૂટી ગયાં છે, જેમનું દિવ્યજ્ઞાન વિશ્વના અનંતાનંત પદાર્થોનાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને એક સમયમાં પ્રકાશી રહ્યું છે—એવું પ્રચંડ પ્રકાશમાન જ્ઞાન પોતાની અનંતતાનો સમયે સમયે ભોગવટો કરી રહ્યું છે,

પોતાના અનંત આનંદને અંતરમાં વેદી રહ્યું છે, સ્વસત્તા છોડી કદી પર સત્તામાં એ જતું નથી, સ્વયં વિશ્રાંતિઘર છે. જે વિસામો અનેક ઉપાયો કરવા છતાં ન મળે એ જૈનદર્શનની પ્રાપ્તિથી મળે, આત્મદર્શન થાય અને પરમ આહ્લાદ વેદાય.

આવા જૈનદર્શનના મૂળ નાયક શ્રી સર્વજ્ઞદેવ, તેમના પરમ શિષ્યો વનજંગલમાં એકાંતપણે આત્માના ધ્યાનની મસ્તીમાં વિચરતા ભાવલિંગી નગ્નમુનિઓ, ભગવતી અર્જિકાઓ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવક-ધર્માત્માઓ-તેઓ અંતરમાં આવા જૈનધર્મને ઉપાસી રહ્યા છે.

નિરપેક્ષપણે જેઓ એકલો આત્મા જ સાધી રહ્યા છે અને એનો અનાકુળ રસાસ્વાદ ચાખી એ અમૃત પી-પીને જેઓ અમર થયા છે અર્થાત્ મુક્તિને પામ્યા છે એવા એ સંતો જૈનદર્શનના સૂત્રધારો છે. સ્વતંત્રપણે જેઓ એકલા આત્મામાં જ વિચરી રહ્યા છે, જેમને કોઈની તમન્ના નથી કે કોઈ અપેક્ષા નથી, ઇન્દ્રો, નરેન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ આવીને ચરણમાં ઝૂકી ઝૂકીને નમન કરે, કે જંગલમાં વાઘ, વરુ, સિંહ ફાડી ખાય, છતાંય જેમને કોઈ પ્રત્યે રાગ કે દ્વેષ નથી, એવા સમતાના અને ધૈર્યના સાગર મહામુનિઓ અને સંતો પાસે આ જૈનદર્શનરૂપી મહામોંઘું રત્ન પડેલું છે, એનાથી એમની મહત્તા છે, એનાથી જ જૈનદર્શન શોભી રહ્યું છે.

આવા પવિત્ર જૈનદર્શનનું રહસ્ય સાંભળવા મળવું પણ જ્યારે મુશ્કેલ બની ગયું હતું, એવા સમયે મુમુક્ષુઓના કોઈ મહાભાગ્યે સૌરાષ્ટ્ર દેશે ઉમરાળા ગામે પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામીનો આજથી ૭૪ વર્ષ પહેલાં જન્મ થયો. જન્મથી જ તેઓ જ્ઞાનપિપાસુ, આત્મશોધક અને વૈરાગી હતા. એમને તો એક આત્મા જોઈતો હતો, ક્યાંય ચેન પડતું ન હતું, પૂર્વસંસ્કારી મહાત્મા હતા. જૈનદર્શન એમને હાડોહાડ વસેલું હતું. રોમેરોમે એમને આત્મદર્શન પ્રિય હતું; સમ્યક્ પુરુષાર્થથી એમણે આત્માનાં દર્શન કર્યાં, એમણે અનાકુળ આનંદરસ પીવા માંડ્યો, અને જગતને પોકારી પોકારીને કહેવા માંડ્યા કે-હે ભાઈઓ, સુખ આત્મામાં છે, સુખ ક્યાંય બહારમાં નથી. જૈન પરમેશ્વર પરમ સુખી છે, જૈનદર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જૈનદર્શન વસ્તુના સ્વરૂપને જેમ છે તેમ યથાર્થપણે પ્રકાશે છે. એકવાર જો જીવને યથાર્થ જૈનદર્શનનું હાર્દ હાથ આવે અર્થાત્ આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય તો પ્રદેશે પ્રદેશે આત્મિક આનંદ ઝરવા માંડે, સર્વ પ્રકારની શંકા મટી પરમ શાંતિ ઉત્પન્ન થાય, સર્વાંગી સમાધાન વર્તે, નિશ્ચય-વ્યવહાર કે ઉપાદાન-નિમિત્ત વગેરે બધી વાતોનો ઉકેલ આવી જાય, સર્વ પ્રકારની ડામાડોળતા દૂર થઈ જાય અને અલ્પકાળમાં જીવ મુક્તિને પામે.

આવું ઉત્તમ જૈનદર્શન છે. જૈનદર્શનની મહત્તા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આવા જૈનદર્શનનું સુંદર અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)માં બિરાજતા વર્તમાન જ્ઞાની મહાત્મા પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામી નિયમિત સવાર અને બપોર ઉપદેશ આપી સમજાવી રહ્યા છે.

ભવથી થાકેલા હે ભવ્યાત્માઓ ! જો ભવભવથી મુક્તિ થવું હોય, આત્મિક સુખ અને શાંતિ જોઈતી હોય તો આજ ને આજ જ એમની પાસેથી જૈનદર્શનની વિશિષ્ટતાઓ સમજો. જીવન ટૂંકું અને પંથ લાંબો કાપવાનો છે, માટે આ કાર્યમાં પ્રમાદને જરાપણ સ્થાન ન આપતાં ત્વરાથી કામ કરી લેવા જેવું છે. આવા અધ્યાત્મી પુરુષનો યોગ મળવો એ મહાપુણ્યનો ઉદય સૂચવે છે. વારંવાર આવા યોગો જીવને મળતા નથી. એની દુર્લભતા જાણી સર્વ પ્રકારના યોગને ગૌણ કરી એક આ જ પ્રધાન કરવાયોગ્ય છે. આવા મહાત્માનાં દર્શન પણ મહાન આનંદ ઉપજાવે છે.

ભેદજ્ઞાનની કળા વડે જેમણે ભાવેન્દ્રિય ઉપર વિજય મેળવી ઇન્દ્રિયાતીત-મનાતીત, અતીન્દ્રિય આનંદને પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જેઓ નિરંતરપણે એ રસાસ્વાદ લઈ રહ્યા છે, એવા જૈનસંતો જ જૈનદર્શનની મહત્તા પ્રકાશીને બીજાને તેનું રહસ્ય બતાવી શકે છે.

જય હો જૈનદર્શનનો. જય હો જિનરાજ શ્રી સર્વજ્ઞદેવનો. જય હો સર્વે સંત મહામુનિરાજોનો. અને જય હો એ સર્વેને ઓળખાવનાર ગુરુ કહાનનો.

—કાંતિલાલ હરિલાલ શાહ

(લીંબડીવાળા) મુંબઈ

આહા, આ અવસર આ વસ્તુની પ્રાપ્તિનો કાળ છે. બહારના વાદવિવાદ છોડ, ભાઈ ! અંદરમાં આખો ચૈતન્યસાગર—આનંદનો દરિયો હિલોળા મારે છે તેનો અનુભવ કર, કરુણાઅષ્ટકમા પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં શ્રી પદ્મનંદીસ્વામી કહે છે કે હે વીતરાગી પરમાત્મા ! આપના સ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર, અને આપે કહેલા તત્ત્વસ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર, આ સંસારમાં મેં અનંતકાળ પરિભ્રમણ કર્યું, ને અનંત દુઃખો ભોગવ્યા, હે નાથ ! હવે આપના શરણે હું ફરી ફરીને પોકારી—પોકારીને કહું છું કે હવે મને એક આપનું જ શરણ હો, કેવળજ્ઞાન અને વીતરાગતામય જે શુદ્ધ ચૈતન્યપિંડ તેનું એકનું જ હવે શરણ હો......જેથી આ સંસારભ્રમણ ટળે. ભગવાનનું શરણ હો એટલે પરમાર્થે વીતરાગભાવનું જ શરણ હો-એમ તાત્પર્ય છે.

સમ્યક્ત્વ - હીરાની પ્રાપ્તિ

(હીરાબહેન જૈન : ઇંદોરવાળા : સોનગઢ)

દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ વડે મુંબઈ શહેરમાં આત્માર્થી, મોક્ષમાર્ગદર્શક, આધ્યાત્મિક સંત શ્રી સદ્‌ગુરુદેવની ૭૫મી જન્મજયંતી હીરકજયંતીરૂપે ઊજવાઈ રહી છે એ દિગંબર જૈન સમાજના ગૌરવની વાત છે. આવા મહાન પુરુષની એક શું અનેક જયંતીઓ ઊજવીએ તોપણ તેના ઋણથી ઋણમુક્ત થઈ શકાતું નથી. એના ઉપકાર આ અભિનંદનગ્રંથથી મપાઈ જવા યોગ્ય નથી, પરંતુ—

" **नहि कृतमुपकारो साधवो विस्मरंति** " માટે કહ્યા વગર રહ્યું જતું નથી. આ ભૌતિક અશાંતિમય સંસારમાં જ્યારે માનવ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં રચીપચી રહ્યાં હતાં અને તેમાં જ પોતાને જ્ઞાની સમજતાં હતાં એવા સમયમાં ક્રાંતિકારક આ નિકટ ભવ્યાત્માનો જન્મ થયો. એ કહાનગુરુદ્વારા અધ્યાત્મનો શંખ વાગ્યો અને લોકો ચમકી ઊઠ્યા. નિમિત્ત ઉપાદાન, દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય, નિશ્ચય–વ્યવહાર આદિ શબ્દો જે શાસ્ત્રોનાં પૃષ્ઠોમાં હતાં તેનું રહસ્ય જીવનમાં ઉતાર્યું છે. આ વાતો શાંતિથી સાંભળવી અને વિચારવી જોઈએ, તો તે વસ્તુ સમજાય છે ને જ્ઞાન થાય છે. વસ્તુ શું છે, કેવી છે તેની કોઈએ દરકાર જ કરી ન હતી એટલે બધું શાસ્ત્રના પૃષ્ઠોમાં જ રહ્યું હતું. શાસ્ત્રથી અધિક કાંઈપણ સ્વામીજીએ કહ્યું નથી. જે શાસ્ત્રમાં હતું તેને જ અનુભવી તથા જીવનમાં ઉતારીને કહ્યું છે, અને વસ્તુ પણ તેવી જ છે.

જેણે અનાદિનું અજ્ઞાન મટાડ્યું હોય તેનો પ્રત્યુપકાર વાળી શકે એવી કોઈ વસ્તુ જગતમાં નથી. આવા સંતોને પામીને પોતાના જીવનમાં સાચી સમજણ કરી સમ્યગ્દર્શનનો પુરુષાર્થ કરવો તે પરમ કર્તવ્ય છે. સત્ સરળ છે, સુગમ છે પરંતુ સત્પુરુષ મળવા દુર્લભ છે. આ કાળમાં સરળતાથી બધું પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે માટે પોતાનો પુરુષાર્થ જ કરવા યોગ્ય છે. આ ગુરુદેવનો મહાન ઉપકાર છે, એના પ્રતાપે જે ધર્મની ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ થઈ છે તે ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે રહેવાની છે. આ મહાન પવિત્ર આત્માની હીરકજયંતી મનાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે એ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. તેમના દર્શાવેલા માર્ગે જતાં જ કલ્યાણ છે. અંતમાં શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જૈનશાસનનો આ ચમકતો સૂર્ય ચિરકાળ રહે અને ધર્મની વૃદ્ધિ થતી રહે—ને તેમનાદ્વારા સમ્યકત્વ-**હીરા**ની આપણને પ્રાપ્તિ થાય.
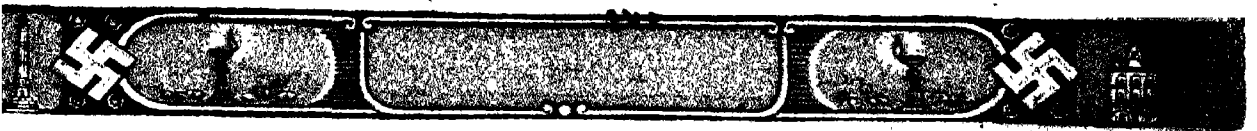
'યહ જીવન તુમસા જીવન હો....'

[બ્ર. હરિલાલ જૈન]

ધર્માત્માઓનું જીવન મુમુક્ષુ જીવોને આત્મહિતની અનેકવિધ પ્રેરણાઓ આપે છે. પુરાણોમાં તીર્થંકરો, ગણધરો, મુનિવરો, ચક્રવર્તીઓ વગેરેની અનેક ભવોની આત્મસાધનાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે વાંચતાં પણ જ્ઞાન-વૈરાગ્યની કેવી ઊર્મિઓ સ્ફૂરે છે! -તો પછી એવા કોઈ ધર્માત્માનું જીવન સાક્ષાત્ નજરે નિહાળતાં મુમુક્ષુ હૃદયમાં કેવા કેવા આત્મહિતના તરંગો ઉલ્લસે!! તે તો સહેજે સમજી શકાય તેવું છે.

જ્યારે, - તીર્થંકરો કે મુનિઓની તો શી વાત, -ધર્માત્માઓનાં દર્શનની પણ અતિ-અતિ વિરલતા થઈ ગઈ છે એવા આ કાળમાં ગુરુદેવનાં સાક્ષાત્ દર્શન, સત્સમાગમ અને નિરંતર ઉપદેશની પ્રાપ્તિ તે આપણું સૌનું મોટું સદ્ભાગ્ય છે. જેમના મંગળ જીવનનો વિચાર કરતાં, **તે જીવન પણ અનેકવિધ 'સોનેરી સંદેશ' આપી રહ્યું છે-એવા આ ગુરુદેવનો હીરક જન્મોત્સવ ઊજવતાં આપણા અસંખ્ય પ્રદેશો હર્ષ અને ભક્તિથી રોમાંચિત બને છે.**

ગુરુદેવનું જીવન તેમના પોતાને માટે તો મંગલરૂપ ને કલ્યાણરૂપ છે જ, ને આપણને પણ તેમનું જીવન અનેકવિધ મંગલ પ્રેરણાઓ આપી રહ્યું છે. અહા! જે જીવનની પ્રત્યેક પળ આત્મહિતને માટે વીતતી હોય, જે જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ સંસારને છેદવા માટે છીણીનું કાર્ય કરતી હોય, જે જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ આત્માને મોક્ષની નજીક લઈ જતી હોય-તે જીવન ખરેખર ધન્ય છે.... ગુરુદેવના એવા મંગલ જીવનમાંથી આપણને મળતી પ્રેરણાઓનું આ જન્મોત્સવના મંગલ પ્રસંગે પરમ ઉપકારબુદ્ધિથી થોડુંક આલેખન કર્યું છે:

ગુરુદેવનું જીવન સૌથી મોટી અને સૌથી અગત્યની પ્રેરણા આપે છે-**આત્માર્થની ધૂનની!** જેમ- શ્રી કૃષ્ણ જન્મ્યા ત્યારે 'કંસને હણવા મારો અવતાર છે' એવો ગગનધ્વનિ થયો હોવાનું કહેવાય છે, તેમ કહાનગુરુના જીવનમાં પહેલેથી જ નાદ ઊઠતો કે **"આત્માર્થને સાધવા મારો અવતાર છે."** તેમના જીવનચરિત્રમાં ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહ લખે છે કે- "તેમને ઊંડે ઊંડે એમ રહ્યા કરતું કે હું જેની શોધમાં છું તે આ નથી. કોઈ કોઈ વાર આ દુઃખ તીવ્રતા ધારણ કરતું; અને એક વાર તો, માતાથી વિખૂટા પડેલા બાળકની જેમ, તે બાળમહાત્મા સતના વિયોગે ખૂબ રડ્યા હતા."

એટલે આ ઉપરથી **આપણે આત્માર્થની ધૂન જગાડીને ગુરુદેવના જીવનની પ્રેરણાને ઝીલીએ... –આ છે ગુરુદેવના જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થતો પહેલો સુવર્ણ સંદેશ.**

આત્મા શું ચીજ છે, કે સમ્યગ્દર્શન શું ચીજ છે, – તેના શબ્દો પણ સાંભળવા નહોતા મળતા, અનેક પ્રકારની વિપરીત માન્યતાઓનાં વાદળાંથી ધર્મ ઘેરાઈ ગયેલો હતો, એવા કપરા કાળમાં પણ કોઈની સહાય કે માર્ગદર્શન વગર ગુરુદેવને આત્મામાંથી અધ્યાત્મના અનેક સંસ્કાર સ્ફૂર્યા અને તે સ્ફુરણાના બળે સત્‌નો નિર્ણય કરીને માર્ગની પ્રાપ્તિ કરી....તે આપણને એવી સ્ફુરણા આપે છે કે– **આપણા ધાર્મિક સંસ્કાર એવા સુદૃઢ હોવા જોઈએ કે જે ભવોભવમાં સાથે રહીને આપણું કલ્યાણ કરે.** (આ છે બીજો સોનેરી સંદેશ.)

અત્યંત નીડરતા અને નિસ્પૃહતાપૂર્વક ગુરુદેવે કરેલું સંપ્રદાય–પરિવર્તન આપણને એમ પ્રબોધે છે કે જો તારે તારો આત્માર્થ સાધવો હોય તો જગતની દરકાર છોડી દેજે ! તું જગત સામે જોઈને બેસી રહીશ મા. જગત ગમે તેમ બોલે,– **તું તારા આત્મહિતના પંથે નિઃશંકપણે ચાલ્યો જજે.** (આ છે ત્રીજો સોનેરી સંદેશ.)

ગુરુદેવના જીવનનો ચોથો સંદેશ છે–**વાત્સલ્યનો.** સાધર્મીવાત્સલ્ય ગુરુદેવના જીવનમાં (અંતરમાં) કેટલું ભરેલું છે તે તેમના એક જ ઉદ્‌ગાર ઉપરથી ખ્યાલમાં આવશે : ગુરુદેવ પદ્મપુરાણમાં અંજના સતીના જીવનપ્રસંગો વાંચતા હતા. જ્યારે અંજના નિર્જન વનમાં વિલાપ કરે છે તે પ્રસંગનું વર્ણન આવ્યું ત્યારે ગુરુદેવની આંખોમાંથી અશ્રુધારા ટપકવા લાગી. ને તેમના હૃદયમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા કે “**અરે! ધર્માત્મા ઉપરનું દુઃખ હું જોઈ શકતો નથી.**” વાત્સલ્યના આવા અનેક પ્રસંગોથી ભરેલું ગુરુદેવનું જીવન આપણને **સાધર્મીવાત્સલ્ય**નો મહાન ઉપયોગી સંદેશ અને પ્રેરણા આપે છે.

કાદવ જેવા કુતર્કો સામે તેમણે જે ભગીરથ પુરુષાર્થ કરીને માર્ગ કાઢ્યો છે તે એવા પુરુષાર્થની ગગનભેરી સંભળાવે છે, કે પુરુષાર્થી જીવ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢી લ્યે છે...ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તે મૂંઝાઈને બેસી નથી રહેતો–પણ પુરુષાર્થ વડે આત્મહિતના માર્ગમાં નિર્ભયપણે ઝુકાવે છે.

પરિવર્તન બાદ વરસેલી નિંદા અને આક્ષેપોની ઝડીઓ તથા અનેકવિધ પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ જે નીડરતાથી તેઓએ સત્પંથે પ્રયાણ કર્યું તે એવી પ્રેરણા આપે છે, કે પોતાના આત્મહિતના પંથે પ્રયાણ કરતાં તારા પર જગતના અણસમજુ લોકો ગમે તેવા આકરા આક્ષેપો કે નિંદાની ઝડીઓ વરસાવે તો પણ તું ડરીશ મા....તારો માર્ગ તું છોડીશ મા....નીડરપણે તારા આત્મહિતના પંથે ચાલ્યો જજે.
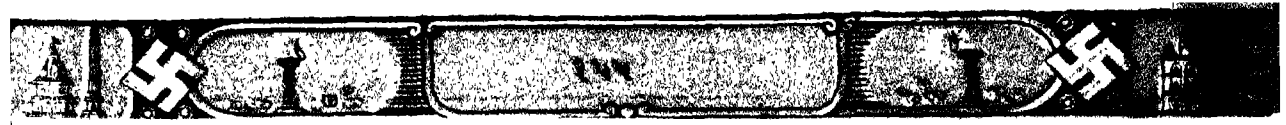
ગુરુદેવમાં નીડરતાની જેમ સહનશીલતા પણ જબરી છે. અનેક અનેક વિરોધ-વિચારવાળા જીવો તરફથી ચર્ચા વગેરે દ્વારા ઉશ્કેરણીના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવા છતાં તે વખતે ગભરાયા વગર, શાંત ચિત્તે, તેઓએ ધૈર્ય અને ગંભીરતાવડે જ તે પ્રસંગને જીતી લીધો છે. તેમની આ શૈલીથી ઘણા વિરોધીઓ પણ મુગ્ધ બની ગયા છે. આ રીતે **ગુરુદેવનું જીવન આપણને ગમે તેવી કટોકટીના પ્રસંગે પણ સહનશીલતા અને ધૈર્યના પાઠ શીખવે છે.**

ગુરુદેવે પોતાના અંતરથી જે નિર્ણય કર્યો તેમાં તેઓ એવા મક્કમ રહે છે કે ગમે તેવી પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગો આવી પડે તોપણ પોતાના નિર્ણયથી તેઓ ડગતા નથી...તેમનું જીવન આપણા જેવા ઉપજીવીઓને એવો સંદેશ આપે છે કે તારા આત્મહિતના માર્ગનો એવો દૃઢ નિર્ણય કરજે કે દેવથી પણ ન ડગે- ને દેહ છૂટે તોય તે માર્ગના સંસ્કાર ન છૂટે.

ગુરુદેવની આત્મધૂન એવી કે તેને માટે તેમનું જીવન સતત ચિંતનશીલ રહ્યું છે.... ઘણાં વર્ષો પહેલાં વીંછિયાના વડ જેવા એકાંત સ્થાનમાં જઈને દિવસનો ઘણો ખરો ભાગ ત્યાં સ્વાધ્યાય-ચિંતનમાં વિતાવતા; માત્ર એક વખત આહાર લેતા. **આત્મધૂન એવી કે બીજાં કાર્યોમાં વખત ગુમાવવો તેમને પાલવતો નહિ. તેમનું આવું જીવન આપણને ઢંઢોળીને કહે છે, કે તું ખરી આત્મધૂન જગાડ....ને બીજાં કાર્યો મૂક એક કોર!**

આત્મકલ્યાણ સાધવાની ઊંડી અભિલાષાનું જોર તેમને વૈરાગ્યમાર્ગે લઈ ગયું... અને તેથી નાની વયમાં જ તેઓ બ્રહ્મચારી રહીને સંસારથી અલિપ્ત રહ્યા, એટલું જ નહિ પરંતુ લાખો લોકોમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા છતાં, અને શાસ્ત્રોમાંય પારંગત થવા છતાં, તેમાં ક્યાંય તેઓ સંતુષ્ટ ન થયા...ને આત્મસાધનાના માર્ગે જ તેઓ આગળ વધ્યા....આવું તેમનું જીવન બ્રહ્મચર્ય અને વૈરાગ્યમાર્ગની પ્રેરણા આપીને કહે છે, કે–**ભાઈ! જો તારે આત્મહિત સાધવું હોય તો બીજે ક્યાંય તું સંતુષ્ટ થઈશ મા.**

તેમની ગુરુભક્તિ અને તત્ત્વનિર્ણયની શક્તિ આપણને પણ ગુરુભક્તિનો અને તત્ત્વનિર્ણયની શક્તિનો સંદેશ આપી રહી છે.

તેઓશ્રીના સુહસ્તે થયેલી ૨૦૦ કરતાંય વધુ જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા, તથા અતિ ભક્તિ-પૂર્વક તેઓશ્રીએ કરેલી સમ્મેદશિખરજી, બાહુબલી, કુંદકુંદધામ વગેરે તીર્થોની યાત્રા, તે આપણા જીવનમાં જિનેન્દ્રભક્તિનું તથા સાધક સંતો અને તેમની પાવન સાધનાભૂમિ (તીર્થભૂમિ) પ્રત્યેની ભક્તિનું સીંચન કરીને, **આરાધનાનો ઉત્સાહ જગાડે છે.**

સતત-અપ્રમાદપણે શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય-ચિંતન-મનનમાં વર્તતો તેમનો ઉપયોગ, અને માત્ર આત્માની આરાધનાને અર્થે જ વીતતું તેમનું જીવન **આપણને અપ્રમાદપણે** [illegible] સંદેશ આપી રહ્યું છે.

ગુરુદેવના જીવનમાંથી મળતી આવી આત્મહિતકારી પ્રેરણાઓ આપણે ઝીલીએ....ને એ રીતે ગુરુદેવના જન્મને આપણા મહાન કલ્યાણ-મંગલનું કારણ બનાવીએ....એ જ ગુરુદેવનો ખરેખરો જન્મોત્સવ છે. છેવટે, આજના આનંદપ્રસંગે ગુરુદેવ પ્રત્યે અતિ ભક્તિપૂર્વક નમ્ર યાચના કરું છું કે -

'યહ જીવન તુમસા જીવન હો!'

જન્મોત્સવના આનંદપ્રસંગે તો ગુરુદેવ કિમિચ્છક-દાન જરૂર દેવાના જ છે.

('સુવર્ણ સંદેશ'માંથી)

વર્તમાન કળિયુગમાં પણ પૂ. શ્રી કહાનગુરુ જેવા મંગલમૂર્તિ સંત-ધર્માત્માઓનો આપણને સાક્ષાત્ સુયોગ સાંપડ્યો છે તે ખરેખર આપણું પરમ ભાગ્ય છે. ધર્મના જિજ્ઞાસુ આત્માર્થી જીવને, દુઃખપ્રસંગોથી ભરપૂર આ જગતમાં ધર્માત્માનો યોગ મહા શરણરૂપ છે. અને ધર્માત્માનો યોગ મળ્યા પછી ધર્માત્માની શીળી છત્રછાયામાં નિરંતર વસવાનો સુયોગ બનવો તે તો મુમુક્ષુને માટે મહાભાગ્યની વાત છે. જેમ મા-બાપની હાજરીમાત્ર પણ બાળકને પ્રસન્નકારી ને હિતકારી છે તેમ ધર્માત્માનો યોગ મુમુક્ષુજીવને પ્રસન્નકારી ને હિતકારી છે.

આત્માર્થી જીવ સદાય પોતાની નજરસમક્ષ ધર્માત્માને દેખી દેખીને પોતાના આત્માર્થનું પોષણ કરે છે....પોતાનું આખુંય જીવન ધર્માત્માના જીવન અનુસાર કરવા ભાવના ભાવે છે....એટલે ધર્માત્માના આરાધકજીવનને ધ્યેયરૂપે રાખીને જ તે પોતાનું જીવન જીવે છે. અને જ્યારે ધર્માત્માની મીઠી નજર કે મધુરી વાણી તેના ઉપર વર્ષે છે ત્યારે તે આત્મા એવો તો આહ્લાદિત થાય છે કે જાણે સન્તોના અતીન્દ્રિય આનંદની જ પ્રસાદી મળી હોય!

આત્માર્થનું રક્ષણ કરનારી અને સદાય સન્માર્ગે દોરનારી એવી જ્ઞાની ગુરુઓની મંગળછત્રછાયા જેના શિર ઉપર વર્તી રહી છે એવા જીવને જગતની ચિંતાઓ સતાવી શકતી નથી, કેમકે ધર્માત્માનું દર્શનમાત્ર પણ સંસારસંબંધી સમસ્ત ચિંતાઓને ભૂલાવીને આત્માને મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે ઉત્તેજિત કરે છે.

અહા, આવા ધર્માત્માઓ જગતમાં સદા જયવંત વર્તો કે જેમના સંગથી સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ તથા વૃદ્ધિ થાય છે.

ગુરુદેવની અપૂર્વ વાણી

[ચિનુભાઈ મહેતા : અમદાવાદ]

"ભાઈ, જગતની કોઈપણ વસ્તુ ઉપર ઇષ્ટ–અનિષ્ટની કલ્પના કરવી છોડ. કોઈપણ વસ્તુમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટનું નિમિત્ત બનવાનો ગુણ નથી. એટલે જગતમાં કશું ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું છે જ નહિ, તે તો તારી કલ્પના છે."

"કોઈપણ વસ્તુમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટનું નિમિત્ત બનવાનો ગુણ નથી, પણ જ્ઞાનનું જ્ઞેય બનવાનો પ્રમેયત્વ ગુણ છે. એટલે તે જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ બનતી નથી."

"પરને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટનો કર્તા એટલે કે ઉપકારી–અનુપકારી માનવો તે ભૂલ છે. દરેક વસ્તુ સ્વયં તેના કાળે તે તે રૂપે પરિણમે છે. અન્ય તેમાં કાંઈ જ ન કરી શકે. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તે ન પરિણમે, માટે તું સ્વસન્મુખ થા....ને પરનું કર્તૃત્વ છોડ."

આવી અપૂર્વ વાણી કોની હશે? નિર્મળ આત્માના અગાધ ઊંડાણમાંથી નીકળેલી અને સાંભળનારની શુદ્ધ પરિણતિને જગાડનારી, જગતના જીવો ઉપર કેવળ વાત્સલ્ય અને કરુણા વરસાવતી વાણી અનંત ઉપકારી પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવ શ્રી કાનજી સ્વામી સિવાય અત્યારે બીજે ક્યાં સાંભળવા મળે?

આત્મસિદ્ધિમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે 'અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત સદ્‌ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.' સદ્‌ગુરુની વાણી પરમ ઉપકારી પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોની ને સાચા સંતોની યથાર્થ સ્વરૂપમાં ઓળખાણ કરાવે છે. તેથી ખરેખર —

"મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો, અહો! ગુરુ કહાન તું નાવિક મળ્યો."

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પરમ પૂજ્ય તીર્થંકર ભગવંતોના સમવસરણમાં જીવો પોતાનાં જન્મજાત વેરઝેર ભૂલી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ હિંસ્ર પશુઓ પણ પોતાનો હિંસક સ્વભાવ તેટલો વખત વીસરી જાય છે. સાપ ને નોળિયો, ઉંદર ને બિલાડી, વાઘ ને બકરી કે સિંહ ને હરણ વગેરે પ્રાણીઓ સૌ સમવસરણમાં સાથે બેસીને ભગવાનની વાણી સાંભળે છે. કોઈને કોઈનો ડર નહિ કે કોઈને કોઈ સાથે વેર નહિ—શાસ્ત્રનાં તે કથન ગુરુદેવની ઉપશાંત વાણી સાંભળતી વખતે પ્રત્યક્ષ અનુભવાતાં હોય એવું લાગે છે. ખરેખર, તે સાંભળતી વખતે એક એવા પ્રકારના સુખનો અનુભવ થાય છે કે તે સાંભળીએ તેટલો વખત તો કષાયો ને સંસારનાં વેરઝેર સઘળાં ભૂલી જવાય છે. અરે, આ આત્માનો શત્રુ જ કોઈ નથી—પછી વેરઝેર કોની સાથે? શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરવાની હજી જેમને બાકી છે તેવા મુમુક્ષુ જીવોથી પણ અશુભભાવો તો તેટલો વખત દૂર જ રહે છે ને તેને રાગદ્વેષ વગરની દશા માટેની ભાવના જાગે છે.

તે વાણી વીતરાગભાવને ઉપદેશનારી હોવા છતાં તેમાં જીવો ઉપરની અકારણ કરુણા અને વાત્સલ્યનાં ભારોભાર દર્શન થયા વગર રહેતાં નથી. 'ભાઈ!'–'પ્રભુ!'–'ભગવાન!'–જેવાં સંબોધનો મુમુક્ષુ જીવોના આત્માને છેક ઊંડાણમાંથી સ્પર્શીને ઢંઢોળે છે અને તેઓશ્રીની શુદ્ધ સ્વાનુભૂતિનો પરિચય થતાં સાંભળનાર તેટલો વખત ખરેખર અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

ગુરુદેવની વાણી જાણે અમૃતના ઘૂંટડા! આત્મા સાથે એકતા સાધીને તે સાંભળે એટલે તેમાં અમૃતનો આસ્વાદ આવ્યા વિના રહે નહિ. અન્ય કોઈપણ પ્રકારનો આનંદ તેની તોલે ન આવે. 'સમજાણું કાંઈ!'–એ તેઓશ્રીનું વિરામવાક્ય છે. એ વાક્ય તેઓશ્રી વારંવાર વાપરે છે. તે શબ્દોમાં જગતના જીવો માટે અત્યંત કરુણા ને વાત્સલ્ય તો ભર્યાં છે જ, પણ તદુપરાંત સાંભળનારને અંતરમાં ઊંડા ઊતરીને સ્વરૂપની યથાર્થ સમજ પામવાનો પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપતો સંદેશો પણ તેમાં ભર્યો છે. સાચી સમજણની કેટલી મુખ્યતા છે–તે તેમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

વ્યવહારની વાત તો બધે સાંભળવા મળે પણ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ–એટલે કે નિશ્ચયના લક્ષસહિતનો વ્યવહાર તો ગુરુદેવ પાસેથી જ સાંભળવાને મળે છે. વર્તમાન જગતમાં જીવોની દૃષ્ટિ એટલી બધી સંયોગાધીન બની ગઈ છે કે મોટા ભાગના ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા પણ પોતાને મન ફાવે તેવા શાસ્ત્રાર્થ કરીને સ્વાધીન ધર્મને બદલે પરાવલંબી ધર્મનો જ ઉપદેશ કરે છે. એવા આ વિષમ કાળમાં યથાર્થ ધર્મ–સ્વાધીન મોક્ષમાર્ગ, દરેકે દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતા, અને આત્માનું પરને વિષે અકર્તૃત્વ વગેરેનું સ્વરૂપ સમજાવીને, નિજને વિષે જ્ઞાતાદૃષ્ટાપણાની અગાધ શક્તિનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રસિદ્ધ કરીને, ગુરુદેવે ભારતના મુમુક્ષુઓ ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેનું માપ કરવા કોણ સમર્થ છે?

આત્માની કેવળ જ્ઞાતાદૃષ્ટાપણાની શક્તિ જ તેની સઘળી પરાધીનતાનો (અનાદિ કાળની રાગદ્વેષમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાની ટેવનો) અંત લાવવા સમર્થ છે, અન્ય કોઈ શુભાશુભ વૃત્તિઓ નહિ–એ સત્ય અમને બીજે ક્યાં સાંભળવા–જાણવા મળત? તેથી આપની હીરકજયંતી પ્રસંગે અત્યંત ભક્તિભાવે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે –

" ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર–અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,–મનરથ મનનો: પૂરજો શક્તિશાળી ! "
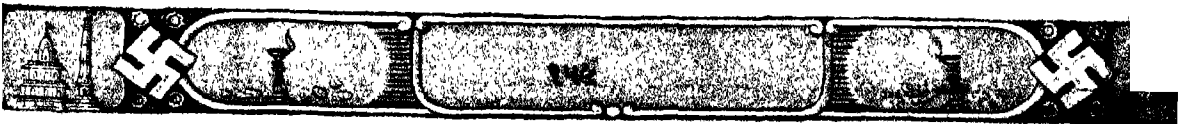
ગુરુદેવ સમજાવે છે—ભેદજ્ઞાનનો માર્ગ

[લાલચંદ અમરચંદ મોદી : રાજકોટ]

પરમ ઉપકારી પૂ. સદ્‌ગુરુદેવશ્રીની ૭૫મી જન્મજયંતીના હીરક જયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થનાર અભિનંદનગ્રંથમાં ગુરુદેવ પ્રત્યે અભિનંદનરૂપે મારી અલ્પ બુદ્ધિ અનુસાર ઉપકારના બે શબ્દો લખવાની ઇચ્છા થઈ. લેખ લખવાની મારી શક્તિ નથી, પરંતુ મારા ઉપર જે ઉપકાર પૂજ્યશ્રીએ કર્યા છે તે હું વ્યક્ત કરું છું.

હું કુળધર્મે સ્થાનકવાસી જૈન હતો, ત્યારે મારા હાથમાં આત્મજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પુસ્તક આવ્યું. વાંચતાં—વિચારતાં અધ્યાત્મ વિષય જાણવાની જિજ્ઞાસા જાગી, એ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા કોઈ સાક્ષાત્ જ્ઞાનીના યોગની ભાવના થઈ. એટલે, કોઈ કહે કે આ જ્ઞાની છે તો ત્યાં જઈ તેનો પરિચય પણ કરતો. પરંતુ કયાંય મન ઠર્યું નહિ. અને આગળ આગળ સતની ખોજમાં રહ્યો. ત્યાં તો મારી ભાવના ફળી, અને આત્મઅનુભવી એવા પૂજ્યશ્રીનો યોગ મને પ્રથમવાર જેતપુર શહેરમાં થયો. પૂજ્યશ્રીનાં વિનયપૂર્વક દર્શન કર્યાં, ત્યારે કુદરતી પૂજ્યશ્રીએ મને મારા હિત માટે તાત્ત્વિક બે શબ્દો કહ્યા. એક ભૂલેલા જીવને માર્ગની પ્રેરણા આપતા હોય—પુત્રને જેમ પિતાજી શિખામણના બે શબ્દો કહેતા હોય—તેમ મને શિક્ષા આપી. ત્યાર પછી હું જેતપુરથી વેરાવળ ગયો, કારણ ત્યારે હું વેરાવળ રહેતો હતો.

ફરી સં. ૧૯૯૯માં હું વેરાવળ છોડી રાજકોટ રહેવા આવી ગયો, ત્યારે સાંભળ્યું કે પૂજ્યશ્રી અહીં બિરાજી રહ્યા છે અને વ્યાખ્યાન પણ આપી રહ્યા છે. ત્યારથી દ્રવ્યશ્રુતના શ્રવણનો યોગ મને થયો, અને દિગંબર જૈન આગમોનું રહસ્ય સમજવાનો રસ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ સીધું આગમનું રહસ્ય સમજવાની શક્તિ ન હતી એટલે તેઓશ્રીનાં "વ્યાખ્યાન-સંગ્રહ"નાં પુસ્તકો જોવા લાગ્યો, અને "આત્મધર્મ" માસિક નિયમિત વાચવું શરૂ કર્યું. ત્યારબાદ અવારનવાર હું પૂજ્ય ગુરુજીના સમાગમમાં આવતો ગયો હતો, પરંતુ તેઓશ્રી જે રહસ્ય સમજાવતા હતા, તે યથાર્થપણે ગ્રહણ થતું ન હતું; કારણ કે અનાદિથી પર પદાર્થમાં કર્તાબુદ્ધિ અને શુભ ભાવથી ધર્મ થાય—એવી માન્યતા તો હતી, તેમાં કુળધર્મમાં પણ તે જ સાંભળેલ અને પછી પણ દિગંબર જૈન આગમના કહેવાતા જાણકારો પાસેથી પણ તે જ વાત સાંભળવા મળી કે જેથી પૂજ્ય ગુરુજી તદ્દન જુદું જ કહેતા હતા. એટલે જાતે જ નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ કે ખરું શું છે. ત્યાર પછી પૂજ્ય ગુરુજીના વારંવાર ઉપદેશશ્રવણથી અને તેઓશ્રીએ આપેલી ચાવીઓથી શાસ્ત્ર અવલોકન કરતાં નિર્ણય થયો કે આ પુરુષ જે કહે છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે, તેની આગમ પણ સાક્ષી પૂરે છે.

અનંતકાળથી સ્વદ્રવ્યને ભૂલીને જીવને પર પદાર્થ અને પર ભાવ સાથે કર્તા-કર્મ-સંબંધ હોવાની ભ્રમણા છે, તે ભ્રમણાને તોડવાનો અને સ્વદ્રવ્યને ઓળખવાનો ગુરુદેવનો

પ્રધાન ઉપદેશ છે. પરમોપકારી ભાવલિંગી સંત ભગવાન શ્રી કુંદકુંદઆચાર્યદેવ લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે થયા, તેઓશ્રીએ શ્રી સમયસાર શાસ્ત્ર-કે જે પરમાગમ છે, અર્હંત પ્રવચનનો અંશ છે અને શુદ્ધ આત્માને સાક્ષાત બતાવે છે, તેની રચના કરતાં, તેમાં ખાસ એક કર્તા-કર્મ અધિકાર રચ્યો; તે અધિકાર દ્વારા સ્વ-પરની એકતાને અત્યંતપણે જડમૂળથી ઊખેડી નાખીને ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે; પૂ. ગુરુદેવ આ અધિકાર ઉપર આફરીન છે, ને અનેકવાર તેના ઉપર પ્રવચન કરીને તેમણે તેનું રહસ્ય ખોલ્યું છે. ગુરુદેવના મુખે જ્યારે આ અધિકાર દ્વારા ભેદજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાંભળતા હોઈએ ત્યારે ક્ષણક્ષણમાં આત્મા જગતથી જુદો પડી જતો હોય એવો નિકટ ભેદજ્ઞાનનો ઝણઝણાટ મુમુક્ષુહૃદયમાં જાગે છે.

જગતમાં જડ અને ચેતન પદાર્થો સ્વતંત્ર છે, તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો સ્વતંત્ર છે, કારણ કે તે બધા પદાર્થો 'उत्पादव्ययध्रुवयुक्तम् सत्' અને 'सत द्रव्यलक्षणम्' એ લક્ષણે લક્ષિત છે, તેથી દ્રવ્ય સત્, ગુણ સત્, પર્યાયો સત છે. હવે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ સત્ સ્વયં-પોતાથી જ છે, ને તે પોતે જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતારૂપ છે,-તો તેને કોણ કરે?

પ્રત્યેક પદાર્થ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે ટકીને બદલ્યા કરે છે. ટકીને બદલવું એ બધાં દ્રવ્યોનો મૂળભૂત, સ્વતંત્ર, નિરપેક્ષ સ્વભાવ હોવાથી કોઈપણ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના કર્તાપણાની અપેક્ષા રાખતું નથી. જ્યાં વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ હોય, ત્યાં જ કર્તા-કર્મ સંબંધ હોય અને તે તો એક જ વસ્તુમાં હોય, ભિન્ન ભિન્ન બે વસ્તુ વચ્ચે કર્તા-કર્મપણું ન હોય. પરિણામી વસ્તુ તે 'કર્તા' છે, ને તે વસ્તુનાં પરિણામ તે 'કર્મ' છે. પરિણામીથી જુદાં પરિણામ હોતાં નથી એટલે કર્તાથી જુદું તેનું કર્મ હોતું નથી. તેમ જ અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા અન્ય દ્રવ્યનું કાર્ય થઈ શકતું નથી. એક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામને કરે અને બીજા દ્રવ્યના પરિણામને પણ કરે-એમ બે પરિણામને એક દ્રવ્ય કરે નહિ. દરેક વસ્તુ સ્વયં પરિણમતી છે. સ્વયં પરિણમતા પદાર્થને બીજો શું પરિણમાવે? સ્વયં પરિણમતી વસ્તુ બીજા કોઈ પરિણમાવનારની અપેક્ષા રાખતી નથી. સામાન્ય-વિશેષાત્મક પદાર્થ સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી પદાર્થ પોતે જ પોતાના વિશેષરૂપ પર્યાયને પહોંચી વળે છે, અન્ય દ્રવ્ય નહિ.

આ રીતે અન્ય દ્રવ્યની સાથે આ આત્માને જરાપણ કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી. આવી અલૌકિક વાત ગુરુદેવના મુખેથી સાંભળતાં પહેલે જ ધડાકે મુમુક્ષુને કર્તાપણાની મિથ્યાબુદ્ધિ અત્યંત શિથિલ થઈ જાય છે ને જ્ઞાતાપણે જ પરિણમવાનો ઉમંગ જાગે છે. તેના આત્મવીર્યનો ઉલ્લાસ પર તરફથી પાછો ફરીને પોતાની જ્ઞાતાપણાની શક્તિ તરફ વળે છે. આ રીતે જે ગુરુદેવના ઉપદેશના પ્રતાપે આત્મા જાગ્રત થઈને સમ્યક્‌સ્વભાવને સાધવા તરફ વળે છે....તે ગુરુદેવના ઉપકારનું વર્ણન કયા શબ્દોથી કરી શકાય?

આત્માને પોતાના મૂળ સ્વભાવ એવા જ્ઞાયકભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તેનામાં રાગાદિ વિકારનુંયે કર્તાપણું નથી, એ તો વીતરાગ ભાવનો જ કર્તા છે. આત્મા જો મૂળસ્વભાવથી રાગાદિનો કર્તા હોય એટલે કે રાગ સાથે કર્તા–કર્મ સંબંધ સ્વભાવગત હોય તો રાગની સાથે કર્તા–કર્મ સંબંધ કદી તૂટી ન શકે, એટલે રાગ વગરના જ્ઞાનભાવે આત્મા પરિણમી જ ન શકે. પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ છે કે આત્મા રાગ તોડીને વીતરાગ–સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. માટે રાગની સાથે કર્તા–કર્મ સંબંધ ત્યાંસુધી જ દેખાય છે, કે જ્યાંસુધી જીવને ત્રિકાળી જ્ઞાયક સ્વભાવ અને વર્તમાન રાગાદિ વિકાર–એ બે વચ્ચેનું ભેદજ્ઞાન નથી; આવા ભેદજ્ઞાનનો અભાવ એ જ સંસારનું મૂળ છે. ને ભેદજ્ઞાન થતાં જ આત્મા સિદ્ધપદનો સાધક બને છે. ગુરુદેવ અહર્નિશ આપણને એવા ભેદજ્ઞાનમાર્ગનું મધુરપાન ધોધમાર ઉપદેશ દ્વારા કરાવી રહ્યા છે, તે ઝીલીને આપણે એવું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ કરીએ–એ જ ગુરુદેવ પ્રત્યેની પારમાર્થિક શ્રદ્ધાંજલિ છે.

ખરેખર આગમનો મર્મ તો જ્ઞાનીના હૃદયમાં રહેલો છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે :–

જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ.

—સાક્ષાત્ સદ્ગુરુની કૃપાથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને આગમનું રહસ્ય સુગમ છે. એવા ગુરુ મહાભાગ્યે આપણને મળ્યા છે, ને તેમની હીરક જયંતી ઊજવવાનો આવો સુઅવસર સાંપડ્યો છે; તે પ્રસંગે ગુરુદેવ પ્રત્યે શ્રદ્ધાંજલિપૂર્વક એવી ભાવના ભાવીએ છીએ કે–હે ગુરુદેવ! આપશ્રીનાં મંગલ ચરણોમાં અમને શીઘ્ર આત્મપ્રાપ્તિ થાઓ!

★

એકવાર આખા સંસારને લક્ષમાંથી છોડીને અંતરમાં ઘણી ધીરજ અને ઘણા પ્રયત્નવડે અધ્યાત્મની આ વાત અંતરમાં સમજવી જોઈએ. આવા મનુષ્ય-દેહમાં અત્યારે અનુભવનો અવસર આવ્યો છે તેમાં જો ચૂક્યો તો ક્ષણમાં આ અવસર ચાલ્યો જશે. અરે, ચૈતન્યના અનુભવ વગર સંસારની ચાર ગતિમાં કેવા કેવા અવતાર કરી ચૂક્યો! **તેનાથી છૂટવાનો આ અવસર છે. ચૈતન્યસાગરનો અંતરમાં અનુભવ કરતાં ક્ષણમાં અનંત સંસાર તૂટી જશે. એકવાર અંદરમાં દૃઢરુચિનું એવું ઘર જામી જવું જોઈએ કે કદી ફરે નહિ ચૈતન્યનો પત્તો લીધે જ છૂટકો કરે.**

સોનગઢ બન્યું છે–યાત્રાનું ધામ

[પુરુષોત્તમદાસ શિવલાલ કામદાર : ભાવનગર]

પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવશ્રી કાનજી સ્વામીનો આ હીરક જયંતી મહોત્સવ અનેક ભવ્ય મુમુક્ષુ આત્માઓને માટે પાવનકારી અવસર છે. આત્માર્થી જીવોને તેમના ઉપકારનાં ગુણગાન કરવાનો ઉત્તમ પ્રસંગ અને જીવનનો અમૂલ્ય લહાવો છે.

ગુરુદેવનો ઉપદેશ અજ્ઞાનસમુદ્રમાં ડૂબતા જીવોને એક દીવાદાંડી સમાન કિનારાનો માર્ગ બોધી રહ્યો છે, એ ભવ્ય આત્માઓનાં અહોભાગ્ય છે. આત્મ–સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવવી એ જ તેમના ઉપદેશનું મુખ્ય સૂત્ર છે. જૈનદર્શન વીતરાગદર્શન છે, સમ્યગ્દર્શન તેનું મૂળિયું છે અને તેના વિના ધર્મવૃક્ષ ઊગી શકે નહિ; તે મોક્ષમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે. આવા સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા અને તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય તે જ વાત અનેક પ્રકારથી ગુરુદેવ મુમુક્ષુઓને પીરસે છે.

પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય ગાતાં કહ્યું છે કે :–

"અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર." વળી, તેઓ કહે છે કે :–

"જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત છે, પ્રગટ છે તે પુરુષ વિના બીજા કોઈ તે આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ કહેવા યોગ્ય નથી; અને તે પુરુષથી આત્મા જાણ્યા વિના બીજો કોઈ કલ્યાણનો ઉપાય નથી."

સૌરાષ્ટ્રના ખૂણામાં નાના એવા સોનગઢ જેવા ગામડામાં વસવા છતાં, આપના અધ્યાત્મ ઉપદેશનો ધોધ વહેતો વહેતો આખા ભારતના ખૂણે ખૂણે પહોંચી ગયો છે, આપે અનેક મુમુક્ષુ આત્માઓની સુષુપ્ત ચેતનાને જાગ્રત કરી છે. અનેક જીવો તેનું પાન કરી પાવન થયા છે, અનેક આપની સમીપ આવી વસ્યા છે. સોનગઢ એ મુમુક્ષુઓને માટે એક યાત્રાનું ધામ બની ગયું છે.

આપની દિનચર્યા મુખ્યપણે અધ્યાત્મઘોલનમાં અને આત્મવૈભવના ખજાના ખોલવામાં વ્યતીત થાય છે, અને સમીપ વસતા મુમુક્ષુઓને આત્મતત્ત્વના ઊંડાણમાં ઊતરી ત્યાં જ વિસામો લેવા જેવું છે – એમ આપનું જીવન સંકેત કરે છે.

આપનો ઉપદેશ આગમ – અનુસારી, પૂર્વ આચાર્યવરોનાં વચનોની સાક્ષીપૂર્વકનો, યુક્તિ અને આત્મઅનુભવની છાપ સાથે આત્મસ્વરૂપમસ્તીથી ભરેલો હોય છે, અને "તું ચૈતન્ય છો." "તું જાગતી જ્યોતિ છો", 'આનંદનો સાગર છો' – એવું સંબોધન કરી અનાદિના અવળા માર્ગમાંથી જીવોને પાછા વાળે છે.

જેમ રૂપેરી વાદળી ઘનઘોર વાદળાના કટકા કરી અજવાળાં કરે છે તેમ આ હીરક જયંતી મહોત્સવનો પ્રસંગ અનાદિકાળનાં વાદળાંને ચીરી અનેક ભવ્ય જનોને સત્ પંથનું પ્રકાશન કરો એવી શુભ ભાવના સહિત ગુરુદેવના ચરણકમળમાં કોટિ કોટિ વંદન કરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પું છું.

☆

[પમુભાઈ આર. ગાંધી : સોનગઢ]

"**सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः**" પૂજ્ય આચાર્યવર 'ઉમાસ્વામી' કૃત 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પરમાગમનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે. તે ભવસાગરમાં ડૂબતા આપણને દીવાદાંડી સમાન મુક્તિપંથ બતાવે છે.

અનંતકાળથી આપણે ચોરાશી લાખ યોનિમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યા છીએ, સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે ઝાવાં નાખી રહ્યા છીએ; પણ સાચું સુખ કોને કહેવાય? તથા તે પ્રાપ્ત કરવાનો શો ઉપાય છે?—તેનો ઘણા જીવોને યથાર્થ ખ્યાલ હોતો નથી, આથી તેઓ બાહ્ય અનુકૂળ સામગ્રી—ધન, વૈભવ, બંગલા, બાગ-બગીચા, મોટર, સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ-પરિવાર, મિત્રો, કીર્તિ વગેરેમાં સુખની કલ્પના કરે છે. પણ શાશ્વત સુખ, શાંતિ, આનંદનું ધામ તો પોતાનો આત્મા જ છે તે વાતનો તેમને વિશ્વાસ આવતો નથી. આથી તેઓ અનુકૂળ પરપદાર્થોમાં સુખ અને પ્રતિકૂળ પરપદાર્થોમાં દુઃખની કલ્પના કરી મિથ્યાત્વ તથા રાગદ્વેષનું પોષણ કરે છે.

આ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર એ જ આ જગતમાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ તથા મોટામાં મોટું પાપ છે, અને તેનાથી વિપરીત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેની એકતા તે જ મોક્ષપંથ છે.

સમ્યગ્દર્શન એટલે સ્વ આત્માની સાચી પ્રતીતિ, સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સ્વ આત્માની સાચી સમજણ અને સમ્યક્ચારિત્ર એટલે શુભાશુભ વિકલ્પો છોડીને પોતાના આત્મામાં જ લીનતા કરવી તે. પૂર્ણ આનંદ–શાંતિ–સુખ–મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા જીવે સમ્યક્ચારિત્રરૂપી ધર્મ પ્રગટ કરવો જોઈએ, પણ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી મૂળ વિના સમ્યક્ચારિત્રરૂપી વૃક્ષ સંભવી શકે નહિ; અને સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યગ્જ્ઞાનને તો અવિનાભાવી સંબંધ છે. આથી તે બન્ને તો સાથે પ્રગટે છે, પણ અજ્ઞાની જીવો જડ શરીરની બાહ્ય ક્રિયાને કે વ્રતાદિના શુભરાગને ચારિત્ર માને છે, પણ તે કાંઈ મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્ચારિત્ર નથી. મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્ચારિત્ર તો જીવદ્રવ્યના ચારિત્રગુણનો શુદ્ધ અવિકારી પર્યાય છે, એટલે તે પોતાના આત્મામાં એકાગ્રતા કરતાં જ પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટે છે.

આ જગતમાં ઘણા જીવો માને છે કે શુભભાવથી ધર્મ થાય છે; પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તે ભૂલ છે. શુભભાવથી પુણ્યબંધ થાય છે, તેના ફળમાં સ્વર્ગાદિનો વૈભવ ભલે પ્રાપ્ત થતો હોય પણ તેથી ભવબંધનનો અંત આવતો નથી. પુણ્યભાવ તે તો રાગભાવ છે, બંધભાવ છે, વિકારભાવ છે, જ્યારે ધર્મ એ તો અરાગી, અબંધ, અવિકારી ભાવ છે. પાપ અને પુણ્ય–બન્નેથી આત્માને બંધન થાય છે. પાપભાવની અપેક્ષાએ પુણ્યભાવ ભલે સારો હોય, પણ શુદ્ધભાવની અપેક્ષાએ તો પુણ્ય પણ હેય છે, અશ્રેયસ્કર છે; તે કાંઈ ધર્મ

નથી. આથી સમ્યગ્દષ્ટિ તેને હિતકારક માનતો નથી. ભૂમિકાને યોગ્ય શુભ ભાવ આવે તે જુદી વાત છે, પણ તેને ધર્મબુદ્ધિથી આદરણીય માનવો ન જોઈએ; કેમ કે પાપ અને પુણ્ય-બન્ને આત્માને માટે બેડીસમાન બંધનકર્તા જ છે.

અજ્ઞાની જીવને સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન હોતું નથી. તે પોતે એક આત્મા તથા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુમય શરીર-એ બન્નેને એકમેક માને છે. શરીરની જે અવસ્થાઓ પલટાય છે તેને તે પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, તે વિષયોમાં આનંદ માને છે; પણ બાહ્ય સંયોગો કે વિષયમાં આનંદ નથી. "હું અનાદિ અનંત એક શુદ્ધ જ્ઞાન-આનંદરૂપ આત્મા છું અને દેહ, મન, વાણીની જે ક્રિયા થાય છે અગર તેના લક્ષે જે રાગ કે દ્વેષના વિકારી ભાવ થાય છે, તે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ નથી"—એમ તે માનતો નથી. આથી તે નિરંતર દુઃખ તથા આકુળતાનું વેદન કરે છે.

આથી જે જીવોએ સુખી થવું હોય, શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, મોક્ષ મેળવવો હોય, તેણે શુભાશુભ વિકલ્પોથી પાર એવા પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવી આત્માનો વિશ્વાસ, સમજણ અને એકાગ્રતા કરવી જોઈએ, ને મિથ્યાત્વાદિ દુઃખકારણોનો અભાવ કરવો જોઈએ, જેથી સાચા સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

આવું સાચું, પૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરવા એક જૈન ધર્મ જ શરણભૂત છે. જૈન ધર્મ એ કાંઈ સંકુચિત વાડો નથી, પણ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવનાર એક વિશ્વદર્શન છે, જે પોતાના આત્માનો આશ્રય કરી મિથ્યાત્વ, રાગદ્વેષને જીતી પોતાના આત્મામાં શુદ્ધ, અવિકારી, નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ કરે તે જ સાચો જૈન છે. જૈનદર્શનની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન સિવાય ચારિત્ર હોઈ શકે નહિ, અને ચારિત્ર વિના મુક્તિ હોય નહિ. માટે ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. આથી સુખની આકાંક્ષાવાળા જીવોએ સત્સમાગમે તત્ત્વજ્ઞાનનો બરાબર અભ્યાસ, શ્રવણ, વાંચન, મનન કરી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ કરવાં જોઈએ.

આપણા મહાન પુણ્યોદયે આ કળિકાળમાં, કે જ્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાનના આજે વિરહ પડ્યા છે અને તીર્થંકરોએ દર્શાવેલો માર્ગ પણ વિરલપણે જ સાંભળવા મળે છે,—ત્યારે કરુણાબુદ્ધિથી યથાર્થ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર ને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અમૃતનું પાન કરાવનાર "સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજી સ્વામી" જેવા મહાન અધ્યાત્મજ્ઞાનીના સત્સમાગમનો અપૂર્વ, અલભ્ય લાભ આપણને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયો છે. તો આપણે પાત્ર બનીને તેઓશ્રીના ઉપદેશને યોગ્ય રીતે ઝીલીએ, તત્ત્વજ્ઞાનનું શ્રવણ, વાંચન, મનન કરી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રરૂપી અમૂલ્ય રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ કરી અંતે શાશ્વત સુખ-મોક્ષલક્ષ્મીને વરીએ એ જ ભાવના!

જૈનગગનનો જ્ઞાનસૂર્ય

[લે. રજનીકાંત મગનલાલ મહેતા, D. T. C. (M. S. U.) (લીમડી)]

યુગયુગોથી ભારતવર્ષની પુનિત વસુંધરા પર અનેક સંત-મહાત્માઓએ જન્મ લઈ શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતોનો આદેશેલો જૈનધર્મ ટકાવી રાખ્યો છે અને મુક્તિપુરીની વણજાર વણથંભી ચાલુ રાખી છે. આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં આ જ ભારતવર્ષની પુનિત ધરતી પર મહામુનિરાજ ભગવંતશ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિચરતા હતા, જેઓશ્રીએ સાક્ષાત્ શ્રી સીમંધર ભગવાનના દિવ્ય સંદેશાઓ સાંભળી શ્રી સમયસાર, શ્રી પ્રવચનસાર, શ્રી પંચાસ્તિકાય, શ્રી નિયમસાર વગેરે સત્શાસ્ત્રો રચી જિનેન્દ્રશ્રુતગંગાને ધોધમાર વહેતી રાખી. ત્યારબાદ બીજા અનેક સંતો થયા, તેઓએ પણ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવના પગલે પગલે ચાલીને સત્‌ધર્મની પ્રભાવના કરી. પછી અનુક્રમે ઝાંખા પડતા જતા જૈનગગનને ઝગમગતું કરવા જ્યારે એક તેજસ્વી સૂર્યની જરૂર હતી એવા કાળમાં પૂ. શ્રી કહાનગુરુનો અવતાર થયો....ઉમરાળાની ધરા એમના જન્મથી ધન્ય બની....૭૪ વર્ષ પહેલાં એ જ્ઞાન-સૂર્યનો ઉદય થયો. એ સૂર્ય ઊગતાં જ તેના અનેકરંગી જ્ઞાન-પ્રકાશથી અજ્ઞાનઅંધકાર ટળ્યા....ને ધરતી જ્ઞાનપ્રકાશ વડે ઝગઝગી ઊઠી.

અહો! આ દિવ્ય પુરુષના કરાયેલા ઉપકારમાત્રનું સ્મરણ થતાં જ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશરૂપી સિતાર ભક્તિગીતથી ઝણઝણી ઊઠે છે. વર્તમાનકાળમાં જો આ ભાનુનો ઉદય ન થયો હોત તો કલ્પવું પણ મુશ્કેલ છે કે અજ્ઞાન અંધકાર કેટલો ફેલાયો હોત? — અને જગત સત્ય વીરમાર્ગને કેમ જાણી શકયું હોત?

પૂ સદ્‌ગુરુદેવશ્રી વર્તમાનમાં જૈનજગતના એક એવા અજોડ સત્પુરુષ છે કે જેણે સત્યની શોધ માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરી, સત્યમાર્ગ પ્રાપ્ત કરીને તથા અનુભવીને પોતાને શ્રી જિનેશ્વરોના માર્ગના વારસ તરીકે પુરવાર કર્યા છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતે મેળવેલી અને અનુભવેલી જ્ઞાનગંગાને નિષ્કારણ કરુણાબુદ્ધિ વડે જગત માટે વહેતી મૂકી છે. તેઓશ્રીના આ વિરાટ પ્રયત્નદ્વારા સારાયે ભારતવર્ષમાં એક નવી ધર્મક્રાન્તિ આવી ગઈ છે અને આજે ફરી ભારત વર્ષની જૈનપ્રજા વીતરાગ જિનેશ્વરોના શાશ્વત સુખના માર્ગ પર ઉલ્લાસપૂર્વક ડગ ભરી રહી છે.

તેઓશ્રી જૈનનશાસનનો મિનારો જે પાયા પર રચાયો છે, તે પાયાની વાત કહે છે. આ આત્મા શું છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? સંસાર શું છે? મોક્ષ શું છે? વગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ પ્રશ્નોના જે સુંદર રીતે નિરાકરણ અને છણાવટ તેમણે કરેલ છે, તે સમજવા માટે ઊંડા વિચારની જરૂર છે, અને વિચાર કરતાં કરતાં પાત્ર આત્માને એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે "આ જ શાશ્વત સુખનો માર્ગ છે."

પૂ. ગુરુદેવશ્રીને ભાવલિંગી મુનિરાજ પ્રત્યે કેટલો પૂજ્યભાવ છે, તે તેઓશ્રીના જ ઉદ્દગારોમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેઓશ્રી ઘણીવાર કહે છે : " અહો ! અમે તો મુનિરાજના દાસાનુદાસ છીએ. જો આ કાળે કોઈ ભાવલિંગી મુનિરાજનાં દર્શન થાય તો તેમનાં પગનાં તળિયાં ચાટીને પણ અનંત સુખના ધામ એવા આત્માની વાત પ્રેમપૂર્વક સાંભળીએ. " પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના આ હૃદયોદ્દગારો તેઓશ્રીના મુનિરાજો પ્રત્યેના અપાર ભક્તિભાવને પ્રદર્શિત કરે .છે

ખરેખર ! પૂજ્ય ગુરુદેવે આ કાળે પાવનકારી યુગ સર્જ્યો છે અને ધર્મકાળનું અનુપમ દર્શન કરાવ્યું છે, તેમ જ વીતરાગ જૈનદર્શનનું અદ્દભુત સ્વરૂપ સમજાવી અપાર ઉપકાર કર્યો છે. તેઓશ્રી પામરતામાંથી પ્રભુતા ભણી દોરી જતી દિવ્ય વાણીના દાતાર છે.

તેઓશ્રીની પ્રસન્ન અને પ્રતિભાસંપન્ન મુખમુદ્રા, વૈરાગ્યમય જીવન, તત્ત્વપિપાસા, તીવ્ર યાદશક્તિ, શાસ્ત્રોના ઊંડા રહસ્યો ઉકેલવાની પ્રખર અને તીક્ષ્ણબુદ્ધિ, અપાર અને નિષ્કારણ કરુણા, અપાર ધૈર્ય અને સહનશીલતા, સ્વાનુભવ વિષેની અટલ શ્રદ્ધા, સિદ્ધ-અરિહંત ભગવંતો પ્રત્યેનો અને મુનિદશા પ્રત્યેનો અત્યંત ભક્તિભાવ, સાધર્મી-ધર્માત્મા પ્રત્યેનું પરમ વાત્સલ્ય, શાંતરસઝરતી અધ્યાત્મવાણી અને બ્રહ્મતેજથી દીપતું તેઓશ્રીનું પ્રભાવશાળી વદનકમળ—એ બધા આગળ આપણું શીર ઝૂકી જાય છે.

આવા મહાપુરુષ પૂ. ગુરુદેવ જ્યારે ૭૫મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે રત્નજયંતી મહોત્સવના આ પ્રસંગે તેઓશ્રીનાં ચરણમાં ભક્તિભાવનાં પુષ્પો અર્પણ કરું છું અને વાંછું છું કે તેઓશ્રી દીર્ઘાયુ બને અને જૈનશાસનની વિશેષ ઉન્નતિ કરી જૈનધર્મધ્વજને જગત પર લહેરાવે !

❀

જય જિનેન્દ્ર !
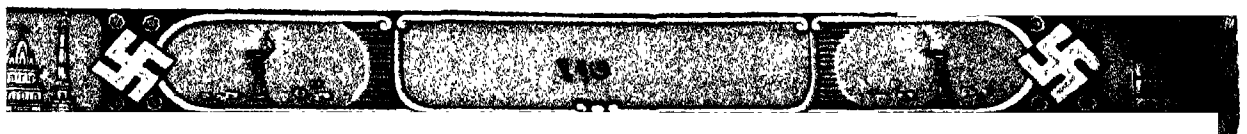
'મારા દાદાજી કહેતા'તા.....'

(કુ. અસ્મિતાબહેન લખુભાઈ ભલાણી,

એમ. એ., એલ. એલ. બી., એડવોકેટ)

સૌરાષ્ટ્રના આ સંત!! પૂ. કાનજીસ્વામી પોણા સૈકા પહેલાં જન્મ્યા. ખોબલા જેવડું ઉમરાળા ગામ ને ઊજમબાની કૂખે અવતર્યા રૂપાળા કાન! જુવોને, તેમની ફૈએ નામ પણ કેવું શોધ્યું છે? વ્રજના એ કાનુડાએ જેમ વાંસળીના સૂરે વૃંદાવન ઘેલું બનાવ્યું હતું, ઉમરાળાના આ કાને તેમ તત્ત્વવાણીના નાદે જૈન સમાજના જિજ્ઞાસુઓને તેમની પાછળ ભમતા કરી મૂકયા છે. પેલા કાનુડાએ દ્વારકામતી વસાવ્યું હતું અને ત્યાંથી બંસરીના સૂરો છેડયા હતા, ત્યારે આ કાને સુવર્ણપુરી વસાવી ને ત્યાંથી આતમરામને જગાડનારી વાણીનો ધોધ વહેતો મૂકયો.

હા, મારા દાદાજી (સ્વ. શ્રી. નાગરદાસભાઈ, સમઢિયાળા) કહેતા, વીત્યા દહાડાનાં હર્ષ અને શોકનાં આંસુડાં સારતાં ઘણુંયે કહેતા. મને મારા બચપણની એ વાતોમાંથી કોઈ ત્રુટક છૂટક હકીકતોની ઝાંખી છે. તેઓ કહેતા, 'આજના આ યોગી! તેમનાં નાનપણ અમે જોયાં છે. ઉપાશ્રયના કો' એકાંત ખૂણે પૂ. કાનજીસ્વામીનાં બેસણાં રહેતાં હતાં. તેમણે સંસારનાં સુખદુઃખ કયારનાયે મનથી વેગળાં કર્યાં હતાં. સંસારની માયાની મધલાળને તોડીને આત્માના સાચા સ્વરૂપની ખોજમાં હતાં. નાનપણથી જ તેમનો આત્મા 'કંઈક' મેળવવા ટળવળતો હતો. તે મેળવવા તેમણે પુરુષાર્થ આદર્યો હતા. એક ખૂણામાં બેઠા બેઠા લાંબો કાળ એકધારા વાંચતા, વિચારતા, મંથન કરતા અને સાચું તત્ત્વ શું છે તે શોધવા મથતા. ખૂબ ખૂબ વાંચના, તેમની બુદ્ધિ અને મન બંડ પોકારતું, તેમને થતું કે જેને હું ઝંખું છું તે સત્ય હજી મને લાધ્યું નથી. તેમના આત્માનો અવાજ તેમને કહેતો, 'હજી વલોવ, ઘી નીકળવાને વાર છે.' અને તેઓ વણથંભ્યા વાંચન, મનન અને ચિંતન કર્યે જ જતા હતા.'

અને એક સુવર્ણદિન ઊગ્યો, તેમને જે જોઈતું હતું તેનો માર્ગ બતાવનાર એક પુસ્તકનો તેમને સાથ સાંપડયો. તેમનો આત્મા પુલકિત બન્યો. તેમને લાગ્યું કે તેઓ જેને ઝંખે છે તે આમાં છે. સાચું મેળવવાની તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા સફળ બની હતી. સાચી વિચારસરણીનો રાહ મળ્યો ત્યારે ખોટું છોડવાનો વખત આવ્યો. બાહ્ય સાજ ત્યજવાનો સમય પાકયો. સંપ્રદાયના ખોટા બંધનની બેડીઓમાંથી મુક્ત થવા વારો આવ્યો. સામે સમાજ હતો, સંપ્રદાયનાં બંધન હતાં, સિદ્ધાંતોમાં મતભેદ હતો, વિરોધ સહવાનો હતો. શે થાય આ બધું? ડગી જવાય, સત્યના રાહને પણ વ્યક્ત ન કરી શકાય, બલકે મુરઝાઈ જવાય તેવી પરિસ્થિતિ હતી. પરંતુ આ તો વાડામાં પુરાયેલો સિંહ હતો, તે તરણું ન

આવે. તેણે ત્રાડ નાખી. તેમણે કહી નાખ્યું કે હું મારી દૃષ્ટિએ ખોટી જગ્યાએ છું, હું મુનિ નથી. મારે આ સંપ્રદાય છોડવો જ પડશે. હું ડરીશ નહિ, સમાજ વિરોધ કરે કે આહાર–પાણીની ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ નડે, પરંતુ ખોટા રાહ પર મારી જીવનનાવ કદી નહીં ચાલે.

ત્યારપછી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પ્રતીકરૂપ મુહપત્તીનો ત્યાગ કર્યો હતો. આથી જૈન સમાજમાં ત્યારે ખળભળાટ મચ્યો હતો. તે લોકોને પોતાના સંપ્રદાયની આવી મોંઘેરી મૂડી ચાલી જાય–એ કેમ સહ્યું જાય? તેમણે ટીકા ને નિંદાનો વરસાદ વરસાવ્યો. નાનાં–મોટાં અપમાનો કર્યાં, પરંતુ આ સંતે તે સૌને શાંતભાવે સહન કરી લીધું. તેમને માટે સ્વશોધનો રાહ સાચો હતો, તેને તેઓ મક્કમપણે વળગી રહ્યા.

તેમણે જ્યારે ક્રાંતિ કરી ત્યારે ભારતમાં ક્રાંતિનો જ કાળ હતો. ભારતદેશ અંગ્રેજોને દૂર કરી સ્વતંત્રતા સ્થાપવા ખડે પગે આતુર હતો. અહીં આપણા સંત 'સ્વ'ની સ્વતંત્રતા સ્થાપવા ક્રાંતિ કરી રહ્યા હતા. તેમણે સ્થાનકવાસીની દીક્ષાના વાડા ત્યજ્યા, ક્રાંતિ કરી અને અડગપણે આત્મિક સ્વતંત્રતાના સત્ય સિદ્ધાંતને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકયા. અને મારા દાદાજી કહેતા 'તા: 'એક સમયે બે ક્રાંતિકારોનું મિલન થયું હતું.' સં. ૧૯૯૫માં રાજકોટમાં પૂ. કાનજીસ્વામીનું ચોમાસું હતું. એક મકાનમાં આત્મિક સ્વતંત્રતાના લડવૈયા ગુરુ કાન હતા, તો સામેના મકાનમાં ભારતની સ્વતંત્રતાના લડવૈયા મહાત્મા ગાંધીજી હતા. એક વાર મહાત્મા ગાંધીજી પૂ. કાનજીસ્વામીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવ્યા હતા; અને તે વખતે પૂ. કાનજીસ્વામીએ વીતરાગી અહિંસા સંબંધી વિવેચન કર્યું હતું.

પછી તો એક તરફ ભારતની સ્વાધીનતાના ઢંઢેરા પિટાયા, તો બીજી તરફ પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીએ આત્મિક સ્વાધીનતાના ઢંઢેરા પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેઓએ સં. ૧૯૯૧માં સોનગઢ આવીને ડુંગરાળ જગ્યામાં એકલા વેરાન જેવા સ્થાનમાં પડાવ નાખ્યો હશે ત્યારે કોણે કલ્પ્યું હશે કે આ ભૂમિ એક વખત ભારતભરની માર્ગદર્શક બની રહેશે? કોને ખબર હશે કે અહીં પવિત્રતાના પૂંજ ખડકાશે? કોને ખબર હતી કે અહીં મોટાં મંદિરો, માનસ્તંભ ને સમવસરણની વિશિષ્ટ રચનાઓ થશે!

એ ભૂમિ પર રહ્યા રહ્યા તેઓ સંકુચિતતાની પાળો તોડી નાખવાનો પોકાર કરે છે, જૈન ધર્મને માત્ર વાડાના બંધનમાં પૂરી રાખવાનો અસ્વીકાર કરે છે. 'વીતરાગતા ને સ્વાશ્રય' એ અન્ય ધર્મથી ચડિયાતી જૈન ધર્મની ખાસ વિચારસરણી છે. સ્વાશ્રિત વીતરાગતાની વીરતા પર 'સિદ્ધપદ'ના પાયા રચાયા છે. અણુશસ્ત્રના આ યુગમાં ભૌતિક સુખની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા પછી પણ શાંતિ માટે માનવીને આ આખરી લક્ષ તરફ વળ્યા સિવાય છૂટકો નથી, કારણ કે સુખ આત્મામાં જ છે. આત્માના આશ્રયથી મોટી કોઈ પ્રગતિ નથી. તેવી પ્રગતિને પિછાણનાર તત્ત્વજ્ઞાની પૂ. કાનજીસ્વામી આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો

માર્ગ સમજાવે છે. તળપદી સરળ જબાનમાં તેઓ જ્યારે વ્યાખ્યાન આપતા હોય છે ત્યારે સાંસારિક વ્યવહારના વિચારોથી ભરેલું આપણું ચિત્ત જાણે કે વીછળાઈ જાય છે, ને એ ચિત્ત કોઈ અચિંત્ય મહિમાવંત વસ્તુ તરફ ઝૂકે છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અવરોધક એવા કોઈને કોઈ પરભાવમાં માનવી હરહમેશ અટવાયેલો રહેતો હોય છે, તેઓશ્રીની કરુણ વાણી એ પરભાવોથી ભિન્નતા બતાવી, સાચું સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઊભી કરવાની શીખ પહેલાં આપે છે, અને સાચું સમજાઈ ગયા પછી શ્રદ્ધા રાખી ઊંડા ઊતરવાનો પુરુષાર્થ કરવાનું કહે છે. અને પોતે તો જીવનની ક્ષણ ક્ષણનો ઉપયોગ આત્મહિતાર્થે કરી રહ્યા છે. એવા એ સંતની હીરકજયંતીના પવિત્ર દિને ભાવના ભાવીએ છીએ કે તેઓશ્રી તેમના આવા અગાધ જ્ઞાનનો લાભ આપવા આપણી વચ્ચે શતકો સુધી રહે!

* * *

હે જીવ! તું જાગ

આચાર્યદેવ કહે છે કે હે જીવો! અનાદિથી સૂતા....હવે તો જાગો....આ જાગવાનો અવસર આવ્યો છે....શુદ્ધ નિજપદની પ્રાપ્તિનો આ અવસર આવ્યો છે, શુદ્ધ ચૈતન્ય–આનંદધામ તમારું સ્વઘર છે, તેમાં વાસ કરો....રાગ તે તમારું નિવાસધામ નથી. આમ કહીને, વિભાવના વેગે દોડતા પ્રાણીઓને હાકલ કરીને સંતોએ થંભાવી દીધા છે કે અરે જીવો! રૂક જાવ....એ વિભાવના માર્ગેથી પાછા વળો....ને સ્વભાવના માર્ગે આ શુદ્ધ ચૈતન્યપદમાં આવો.

જૈનશાસનનું અણમૂલું રત્ન

[લે. : પ્રાણુલાલ મગનલાલ શાહ (બોટાદ) અમદાવાદ]

અધ્યાત્મનભોમંડળમાં તેજસ્વી સૂર્યસમ ચમકતા સ્વાનુભવી સંત ધર્માત્મા પ્રતિ કયા આત્માર્થીને આકર્ષણ ન થાય ? થાય જ. તેમાં વળી જે સંતમહાત્માનો પોતા પર, ભવ્ય સમાજ પર પ્રત્યક્ષ અત્યંત નિસ્પૃહી ઉપકાર હોય તેમનાં ગુણગાન ગાવાનો, નમ્ર ભાવે ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થતાં મુમુક્ષુના હૃદયના તાર ભક્તિથી ઝણઝણી ઊઠે છે, ને સંતોનાં ચરણોમાં સપ્રેમ શિર ઝુકાવી અતિ ઉમંગે ભક્તિભાવ સહ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

અનાદિ કાળથી આ ભારતની પુણ્યભૂમિમાં જગદ્ગુરુ તીર્થંકરો થઈ ગયા ને હાલ વિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર આદિ વીસ તીર્થંકરો બિરાજે છે. વળી આ ચોવીશીમાં શ્રી ઋષભદેવથી માંડી મહાવીર પર્યંત ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. તેઓશ્રીએ દિવ્યધ્વનિમાં ભવ્યોને કલ્યાણનો પંથ બોધ્યો, તે અનુસાર શ્રી ગૌતમ ગણધર વગેરે ભગવંતોએ દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની રચના કરી અને જિનવાણીનો અમૃતપ્રવાહ વહેતો રાખ્યો. ત્યારબાદ વીરશાસનમાં ક્રમેક્રમે શ્રી ધરસેનસ્વામી, શ્રી પુષ્પદંત – ભૂતબલીસ્વામી, શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, શ્રી ઉમાસ્વામી, શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય, શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી, શ્રી વીરસેનસ્વામી, શ્રી જિનસેનઆચાર્ય અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય આદિ અનેક સંતમુનિવરો થયા કે જેઓ તપોવનમાં નિજસ્વરૂપનાં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનસહ મોહ ક્ષોભ વિહીન ચારિત્રધર્મમાં આરૂઢ હતા. તેઓ નિર્વિકલ્પ સ્વાનુભૂતિ–દ્વારા ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય રસનું પાન કરતા અને વિકલ્પકાળે શુદ્ધાત્માનો બોધ આપી ભવ્ય મુમુક્ષુઓને તે રસનું પાન કરાવતા.

આમ એ સાધક સંતોના પરમ પ્રતાપે જિનવાણીના દિવ્ય મંત્રો ગ્રંથાધિરાજ શ્રી સમયસાર, પરમાત્મપ્રકાશ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ષટ્ખંડાગમ (ધવલા–મહાધવલા), ગોમ્મટસાર, રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર, પદ્મનંદીપંચવિંશતિકા, મહાપુરાણ આદિ ચાર અનુયોગમય જૈન આગમોમાં ગૂંથાયા. પરંતુ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી અનેકાંતમય વીતરાગતાબોધક જિનસૂત્રોનાં સૂક્ષ્મ રહસ્યોનું જ્ઞાન દુર્લભ બનતું જતું હતું. ઉપદેશકો ઠેરઠેર ધર્મના નામે બાહ્ય ક્રિયાઓ અને બહુ તો દયા–દાનાદિ પુણ્યપરિણામો બતાવતા હતા. આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ ક્યાંય પ્રસિદ્ધપણે સાંભળવા નહોતો મળતો. વીતરાગી દેવ–શાસ્ત્ર–ગુરુની આજ્ઞાનું ઘણે ઠેકાણે વિરાધન થઈ રહ્યું હતું અને દરેક દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા, સ્વસન્મુખતા, અને વીતરાગતા કે જે જૈનધર્મના પ્રાણસમ સિદ્ધાંતો છે તે વિસરાતા જતા હતા. એ રીતે વાદળાંથી ઘેરાયેલા આ અંધકારમય કળિયુગમાં ભવ્યજીવોના સદ્ભાગ્યે અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ઝગમગતા એક તેજસ્વી જ્ઞાનભાનુનો જૈનગગનમાં ઉદય થયો. એ જ્ઞાનભાનુ ગુરુદેવનાં દિવ્ય જ્ઞાન-

કિરણોથી ભવ્યોના અંતરમાં અજવાળાં થયાં, તત્ત્વજ્ઞાનના વેલાઓ નવપલ્લવિત થયા, અને સીમંધર–વીર–કુંદ પ્રદર્શિત મુક્તિમાર્ગ ફરીને ઝળહળી ઊઠ્યો...આમ, જૈનશાસન એક અણુમૂલા રત્નથી શોભી ઊઠ્યું.

જૈનશાસનના આવા અણુમૂલ રત્ન પૂ. શ્રી કહાનગુરુ અનુભવસહ પુરુષાર્થપ્રેરક વાણીથી માર્ગને પ્રકાશિત કરીને ભવ્યોને જગાડે છે કે —

- હે ભવ્ય તું જાગ! જાગીને તારા જ્ઞાનાનંદ આત્માને સંભાળ. તારો આત્મા જ સિદ્ધસમાન અને આનંદધામરૂપ છે, તેમાં અંતર્મુખ થયે જ સુખ છે, ધર્મ છે અને તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.
- જૈનધર્મ રાગનો રક્ષક નથી, પણ સર્વરાગનાશક, વીતરાગતા ઉત્પાદક અને મોક્ષદાતા છે.
- દરેક વસ્તુનું પરિણમન વ્યવસ્થિત અને સ્વાધીન છે, એમ જાણી પરમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ છોડ ને નિજસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ જોડ. સ્વસન્મુખ પરિણમનમાં જ્ઞાતાનો અનંતો પુરુષાર્થ જાણ.
- ઉપાદાનની નિજશક્તિ જ કાર્યની નિયામક છે, તે જ કાર્ય કરનાર છે, ત્યાં પરવસ્તુની હાજરીને નિમિત્તમાત્ર જાણ.
- નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ એક જ પ્રકારે છે. સાધકને દયા, દાન, પૂજાના કે વ્રત–તપ વગેરેના શુભ ભાવ વચ્ચે આવે છે પણ તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી, મોક્ષમાર્ગ તો રાગથી સદા નિરપેક્ષ જ છે. મોક્ષમાર્ગ સ્વભાવઆશ્રિત જ છે.

—આવા આવા અનેક જિનસિદ્ધાંતોના ન્યાયોથી ભરેલી પૂ. ગુરુદેવની વાણી ભવ્યોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે, તે સાંભળતાં આત્મહિત માટે મુમુક્ષુને કોઈ અપૂર્વ ખુમારી જાગે છે અને તેનું હૃદય નમ્રભાવે પ્રમોદસહ ગુરુદેવને અને તે વાણીને નમી પડે છે; 'વાહ! તારો અંતરવૈભવ! વાહ તારી સ્વતંત્રતા અને વીતરાગતાપોષક દિવ્યવાણી!' એવી અંતરમાં ઊર્મિઓ પૂર્વક ગુરુદેવને અભિનંદે છે.

વળી તેઓશ્રીના પ્રવચનમાં મુનિઓનું જે સ્વરૂપ આવે છે તે સાંભળતાં શ્રોતાજનો મુનિદશા પ્રત્યેની ભક્તિથી ગદ્ગદ થઈ જાય છે. ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, ધરસેનાચાર્ય, સમંતભદ્રાચાર્ય, વીરસેનાચાર્ય, નેમિચંદ્ર આચાર્ય અને અમૃતચંદ્રાચાર્ય વગેરે દિગંબર મુનિવરોનું ભાવભીનું સ્મરણ કરી જ્યારે તેઓશ્રી કહે છે કે 'મુનિ તો શુદ્ધોપયોગમાં રમે, મુનિ તો અતીન્દ્રિય શાંતરસનાં ભોજન કરે, અધ્યાત્મનું પરમ પાવન શાંત અને મધુર ઝરણું નિરંતર એના અંતરમાં ઝરે અને વનજંગલમાં અંતરના અનુભવમાં ઝૂલતા ઝૂલતા સિદ્ધભગવંતો સાથે વાતો કરે. જાણે કે ચાલતા સિદ્ધ! વસ્ત્રના તાણાનોય પરિગ્રહ એને ન હોય. અહા! છઠ્ઠા–સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલવાવાળા અને વનજંગલમાં વસવાવાળા એ

દિગંબર મુનિઓની શી વાત કરીએ !! અમે તો એના દાસાનુદાસ છીએ, એના ચરણુના સેવક છીએ. ધન્ય એ દશા ! એ તો પરમેષ્ઠીપદ છે. ' – આવી અદ્ભુત એમની મુનિભક્તિ છે.

આમ પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું બાહ્ય અને અભ્યંતર જીવન અદ્ભુત છે, અપૂર્વ છે અને આત્માર્થીઓને પરમ આધારરૂપ છે. આવા મહાન પ્રભાવક રત્નના પુનિત પ્રતાપે જૈન-શાસન શોભી રહ્યું છે, અને વીરનો માર્ગ સ્પષ્ટપણે ઝળકી રહ્યો છે. આત્માના અદ્ભુત તેજથી જૈનગગનને ઝળકાવનાર આ મહાન સંતરત્નના હીરક જયંતી મહોત્સવના આનંદ-પ્રસંગે ભાવભીની અભિવંદના સાથે પ્રાર્થના કરું છું કે વિશ્વમાં અધ્યાત્મવિજયનો મંગળડંકો વગાડી, સૂતેલા ભવ્યોને દિવ્ય ચેતના આપી જાગ્રત કરનાર પૂ. ગુરુદેવ યુગ–યુગ જીવો અને અમારા અંતરમાં સદા પ્રકાશ પાથરો !

ચરમશરીરી ભરત ચક્રવર્તી જમવા બેસતા પહેલાં ચિંતવે છે કે અહા, કોઈ મુનિરાજ અત્યારે મારા આંગણે પધારે તો તેમને આહારદાન દઈને પછી હું જમું. આવી ભાવનાથી ઉઘાડે પગે મહેલ બહાર જઈને ચોકમાં ઉભા ઉભા મુનિઓની વાટ જુએ છે. ત્યાં કુદરતયોગે બે મુનિરાજ આકાશમાં વિહાર કરતાં કરતાં અયોધ્યામાં ઉતરે છે. તેમને જોતાં ભરતચક્રવર્તીના રોમરોમ હર્ષથી ઉલ્લસી જાય છે. "**પધારો મુનિરાજ પધારો**" એમ કહીને પરમ વિનયથી તેમનું બહુમાન કરીને, વિધિપૂર્વક પડગાહન કરીને, નવધા ભક્તિપૂર્વક આહારદાન આપે છે. અહા ! એ વખતની એની ભક્તિ !! એનું શાસ્ત્રમાં ઘણું વર્ણન આવે છે, આજે ધન્ય અવતાર ! ધન્ય ઘડી ! આજે કલ્પવૃક્ષ મારે આંગણે આવ્યું.... સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ મારે આંગણે આવ્યો !
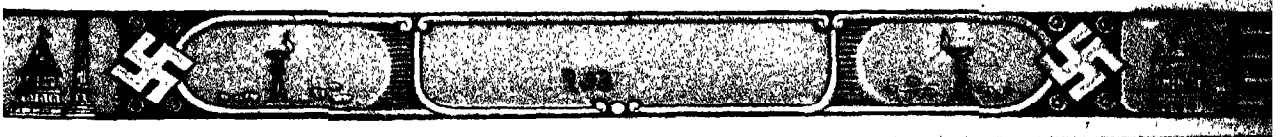
પંચમયુગમાં ચતુર્થયુગનો સંદેશ

[બ્ર. લલિતાબહેન શાહ. (બી. એ. ઓનર્સ) જામનગર]

આજના આ સુરમ્ય મંગળ પ્રભાતે આ મધુર ધ્વનિ ક્યાંથી આવી રહ્યો છે ? વાજિંત્રોનો મીઠો નાદ, ઘંટારવ, સ્તોત્રોનું પઠન તેમ જ દૂરથી પેલી શરણાઈનાં સૂરો પણ આ ધ્વનિને સાથ આપી રહ્યા છે. આ બધું શું છે ? સ્વપ્ન કે સત્ય ? માનવહૃદયે ઊઠતી આ પ્રશ્નાવલિને યુગ ઉત્તર આપે છે કે આ છે એક મહામાનવનો કળિયુગને પડકાર ! આ મહાવિભૂતિની સોનલ છત્રછાયા હેઠળનો માનવસમુદાય જિનેન્દ્રભગવાનને ચરણે અર્ચન કરી રહેલ છે.

આજનો વૈશાખ શુક્લ બીજનો દિન એ આ માનવસમુદાય માટે મંગળ તેમ જ સોહામણું પર્વ છે. આ મહાપુરુષે જન્મ લઈને વસુંધરાને પુનિત કરી એને આજે પંચોતેરમું (૭૫મું) વર્ષ બેઠું, એની આ પંચોતેરમી જન્મજયંતીને એના ભક્તો હીરક જયંતીના મહોત્સવરૂપે ઊજવી રહ્યા છે. પેલો મધુર ધ્વનિ આ હીરક જયંતીના વહાલાં વધામણાં આપી રહ્યો છે.

આ મહાપુરુષ છે અધ્યાત્મમૂર્તિ, પરમોપકારી, પ્રાતઃવંદનીય, પૂજનીય શ્રી કાનજીસ્વામી. સૌરાષ્ટ્રના એક પ્રદેશના જંગલને આ વિભૂતિના પાવન ચરણસ્પર્શથી મંગલનું સ્વરૂપ મળ્યું. હજારો ભક્તોનાં હૈયાંમાં એમનું મહામૂલું સ્થાન છે. એમના નામથી જૈન તેમ જ જૈનેતરોનો મોટો ભાગ પરિચિત છે. આ વિજ્ઞાનયુગે ઊભી કરેલી ભૌતિકતામાં ભરખાઈ જતા માનવને આત્મશાંતિ માટે તેમણે કેવો સુંદર અને અનુપમ સંદેશો આપ્યો છે તે જોઈએ.

સમયના વહેણને તપાસીએ અને બહુ દૂર ન જઈએ તો પણ ચતુર્થકાળમાં જ્યારે તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષોનો સાક્ષાત્ યોગ હતો તે કાળપ્રવાહને જોઈએ તો સહેજે ખ્યાલ આવે છે કે સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ તે કાળમાં નવપલ્લવિત રહેતા હતા. ધર્મ એ કોઈ સંપ્રદાયની ચીજ નહોતી. સારાય માનવસમુદાય, અરે ! પ્રાણીઓ માટે પણ એક જ ધર્મ હતો. તદ્ભવમોક્ષગામી તીર્થંકર તથા અન્ય મહાપુરુષો અવતરિત હતા. તેથી સ્વાભાવિક છે કે આવા મહાપુરુષોનાં જીવન એ સાક્ષાત્ તીર્થરૂપ હોય. સાક્ષાત્ ભગવાન સમવસરણ સહિત બિરાજતા. તેમના દિવ્યધ્વનિ મારફત ઉપદેશનું પાન કરી ઘણા ભવ્ય જીવો ભવસાગર તરી જતા. કેવળી ભગવંતો તથા મુનિઓ પણ ઉપદેશામૃત આપતા, અને ભવ્યોના સુપ્તાત્માઓને જાગ્રત આત્મામાં પલટાવી નાખતા. શ્રી જિનેન્દ્રભગવાનના ધ્વનિ તથા ગુરુમુનિઓનો ઉપદેશ જેમના હૃદયમાં સ્થાન આપતા એવા આત્માઓ આત્મસાક્ષાત્કાર કરીને ભવાટવીનો રાહ છોડી દઈને મોક્ષપુરીના સાચા પથિક બનતા. કેટલાક ભવ્યો વ્રતધારી

થઈ સંસાર ત્યાગી શ્રમણમાર્ગ અપનાવી મોક્ષમંડપમાં સ્થિત થવા અધિકારી બનતા. આમ, શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ (ધર્મની પ્રાપ્તિ) માટેનો સોનેરી સુયોગ એ ચતુર્થકાળમાં હતો. આવા ધાર્મિકયોગ સાથે સામાજિક તેમ જ નૈતિક જીવન પણ ઘણું જ ઉચ્ચ કક્ષાનું હતું.

આજનો યુગ એ વિષમ પંચમકાળ (કળિયુગ) છે. તદ્ભવ–મોક્ષગામી આત્માઓ આવા નિકૃષ્ટ કાળમાં અહીં અવતરતા જ નથી. સત્ શ્રવણનો યોગ મળવો દુર્લભ છે. ધર્મની સ્થિતિ જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયેલ છે. આજે ધર્મને નામે અનેકવિધ સંકુચિત સંપ્રદાયો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ધર્મનાં સર્વ અંગોને ન જોતાં તેના કોઈ એક અંગને મુખ્ય કરીને આચરવામાં આવતી નીતિ–રીતિને ધર્મના એક સંપ્રદાય તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે. ઊંડી સમજણ તેમ જ સંનિષ્ઠ ભાવના વગરના અંધશ્રદ્ધાપૂર્વકના આચરણને ધર્મ માનવામાં આવે છે.

લોકસમાજમાં ધર્મની આવી હાસ્યાસ્પદ તથા દુઃખદ સ્થિતિ જોઈને આ મહાપુરુષને ખેદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જ રાહ ભૂલેલા માનવને આ સત્પથદર્શક મહાનુભવે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ ઉપદેશ્યું છે. ધર્મ એટલે શું તે તેમણે સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. આ દેહમાં વ્યાપ્ત પરંતુ દેહથી, મનથી તથા વાચાથી અલિપ્ત એક ચેતનતત્ત્વ છે, જેને આપણે જીવ, આત્મા એવા નામોથી સંબોધીએ છીએ. આ આત્માનો અનુભવ કરવો, સાક્ષાત્કાર કરવો એનું નામ ધર્મ છે. હરેક પળે ને ક્ષણે આપણે શું અનુભવીએ છીએ? રાગ, દ્વેષ, મમતા, ક્રોધ, માન, માયા, દયા અને કરુણા વગેરે શુભ કે અશુભ વૃત્તિનું વેદન થાય, તે સમયે આત્મા આખો જાણે કે એ વૃત્તિમય બની ગયો ભાસે છે; બીજી જ ક્ષણે વૃત્તિ પલટાતાં વેદન પલટાય છે અને વેદન પલટાતાં જાણે આખો આત્મા પલટાતો ભાસે છે. પરંતુ ખરેખર એમ નથી; કારણ કે વૃત્તિઓ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે અવનવારૂપે પલટાય છે. ત્યારે વૃત્તિઓના ઉદ્ભવસ્થાનરૂપ આત્મા અજર, અમર અને શાશ્વત છે તે એકરૂપ છે. પલટાય છે તે તેની દશામાં પલટો થાય છે, આત્મા આખો પલટાતો નથી. સાગર જેમ સ્થિર રહે છે, તરંગો પલટાય છે, તેમાં માત્ર પલટાતા તરંગો પૂરતો જ સાગર નથી, સાગર તો સદાય રહેનારો છે. તે જ રીતે આત્માના ક્ષણિક પલટાતા વિકારી ભાવો તે કાંઈ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે. જ્ઞાતાદૃષ્ટાપણે રહેવું તે આત્માનું કાર્ય છે. આત્મા પોતાની વૃત્તિઓને બહાર ભટકવા ન દે ને અંતરમાં સમાવી દે, અને સમસ્ત જગતના જ્ઞાતાદૃષ્ટા એવા નિજ આત્મામાં જ પોતાના ઉપયોગને એકાગ્ર કરીને રહે–આવી સ્થિતિ એ આત્માના ખરા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. આવા ભાવે સ્થિત રહેતાં, પહેલાં જે ક્ષણિક વિકારી વૃત્તિનું વેદન હતું તેને બદલે જ્ઞાન–દર્શનના આનંદનું વેદન થશે. આ વેદન તે જ આત્માનો અનુભવ છે, તે જ આત્મસાક્ષાત્કાર છે. આ વેદનમાં આત્માના નિર્વિકલ્પ શાંત રસનું અમીપાન થાય છે.
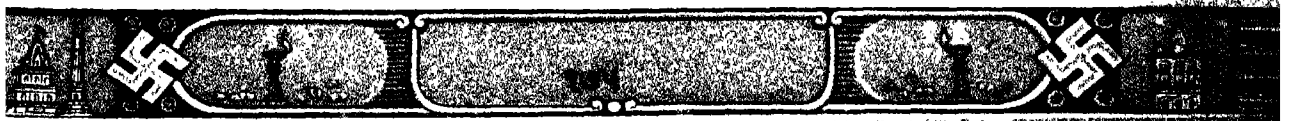
આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થવા પ્રયત્નશીલ બને અને શુદ્ધતા વધતી જાય, નિર્વિકલ્પ શાંતરસનું વેદન વારેવારે થાય ત્યારે મુનિદશા પ્રગટે છે. મુનિદશા એ બાહ્ય વેશપલટા પર કે બાહ્ય ત્યાગ પર આધારિત નથી, પરંતુ અંતરમાં ભાવશુદ્ધિ વધતી જાય, અંતરંગ શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય એ જ વાસ્તવિક મુનિદશા છે અને જ્યારે આવી અંતરંગ મુનિદશા પ્રગટે ત્યારે બહારમાં ત્યાગ તેમ જ નિર્ગ્રંથપણું હોય જ,–એ મુનિદશાની બાહ્ય સ્થિતિ છે.

આવાં પ્રકારના આત્મસાક્ષાત્કારના પુરુષાર્થમાં પુણ્ય, શુભભાવ કે સુકૃત્ય વગેરેનું સ્થાન શું હોવું જોઈએ એમ સહેજે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે. પુણ્યાદિ બહારની શારીરિક ક્રિયા પર આધારિત નથી, પરંતુ પૂજા, ભક્તિ, દયા–દાનમાં પ્રવર્તન વખતે અંતરંગ દશામાં જે ભાવોર્મિ જાગે છે તે પુણ્યાદિ ભાવો છે. આત્મસાક્ષાત્કારના મંથનકાળમાં એવા ભાવો પણ હોય છે; સાધકને દેવ, ગુરુ, ધર્મ, શાસ્ત્ર, સાધર્મી વગેરે પર બહુમાન–ભક્તિ ને વત્સલતાની ઊર્મિઓ જાગે છે. પરંતુ ચૈતન્યતત્ત્વ એ પુણ્યાદિ ભાવોની ઊર્મિથી પાર છે, તેથી તે ઊર્મિઓને જ ઓળંગીને જ આત્માનું દર્શન થઈ શકે. માટે પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશ મુજબ સાધકને સાધ્યપ્રાપ્તિના પ્રયત્નના કાળમા પુણ્યાદિ ભાવો ઉદ્ભવે ખરા, પરંતુ એ ભાવોમાં સંતોષ માનીને સાધકે બેસી રહેવાનું નથી. સાધકહૃદયમાં આ શુભ ભાવોના પ્રવર્તન વખતે પણ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિની ઝંખના જ વર્ત્યા કરતી હોય છે. જ્ઞાનીના સત્સંગને અને શાસ્ત્રના વાંચન–મનનને પણ સાક્ષાત્કારના પ્રયત્નમાં અમૂલ્ય અંગ તરીકે પૂજ્યશ્રીએ ઉપદેશ્યું છે. શાસ્ત્રના અર્થ કરવાની અનોખી રીત તેમણે દર્શાવી છે. શાસ્ત્રોનું વાંચન કે શ્રવણ કરવાથી શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયનું કામ પૂર્ણ થતું નથી. શ્રવણ પછી બુદ્ધિ વડે ધારી રાખવાનું જરૂરી બને છે, ધાર્યા પછી મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. મનન કરતાં કરતાં શાસ્ત્રોક્ત સત્ય સાથે પોતાના ભાવોને માપવાનું શીખવું આવશ્યક છે. શુદ્ધાત્માનું જેવું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું છે તે મુજબની ભાવાંશે પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવાની શાસ્ત્રો જ પ્રેરણા આપે છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા બીજા અનેક વિષયો–જેવાં કે ઉપાદાન–નિમિત્ત, નિશ્ચય–વ્યવહાર, સર્વજ્ઞતા અને ક્રમબદ્ધપર્યાય વગેરેને તથા અગમ અને અગોચર એવા આત્માના અનુભવગમ્ય સ્વરૂપને પૂજ્યશ્રીએ સરળ ભાષામાં, હૃદયંગમ શૈલીથી, ઘરગથ્થુ દૃષ્ટાંતો વડે ઘણું જ વિશદ કરીને ઉપદેશ્યું છે; આ તેમની મહાન વિશેષતા છે.

તેઓશ્રીની આ હીરકજયંતીના પુનિત પર્વ પર તેઓ દીર્ઘાયુ બને અને અમ ભક્તોને તેમના ઉપદેશામૃતનું કાયમ પાન કરાવે એવી જિનેન્દ્રભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું. એમની કૃપાના ફળરૂપ તેમણે અંગુલિનિર્દેશ કરેલ માર્ગ પર ચાલીને આત્મસાક્ષાત્કાર કરી મુક્તિપુરીના રાહમાં તેમના અનુયાયી થઈને જીવનને કૃતાર્થ કરીએ એવી તેમની પાસે આશિષ માગીને તેમનાં પાવન ચરણોમાં અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર!

☆

શ્રી સદ્‌ગુરુદેવનો અસીમ ઉપકાર

અહો ગુરુદેવ! સંસારરૂપી મધદરિયામાં ડૂબકી ખાતાં અમ દુઃખી જીવોને આપે ચૈતન્ય-જહાજનું શરણ બતાવીને બચાવ્યા છે. ધર્મ-સાધનાની ખરી મોસમરૂપ જે આ માનવ-પર્યાય, તેમાં જો આપનું શરણ ન મળ્યું હોત તો આત્માશ્રિત માર્ગના લક્ષ વિના અમે કોના આધારે જીવન જીવત? હે નાથ! ચૈતન્ય-જીવનનો રાહ બતાવી આપે જ અમ પામર જીવોને સજીવન કર્યા છે. સમયસાર આદિ મહાન ગ્રંથોનું અપૂર્વ શ્રવણ કરાવી અમારા શ્રોતની સફળતા કરાવી છે. અજ્ઞાનઅંધકારને ભેદવાનો માર્ગ બતાવી અમને નેત્ર આપ્યાં છે. હિતાહિતનો વિવેક બતાવી અમને મન આપ્યું છે. ખરેખર, અમારા જીવનના આપ જ ઘડવૈયા છો.

આત્માનુશાસન ગ્રંથમાં તૃષ્ણાની વિચિત્રતા બતાવતાં કહ્યું છે કે જગતમાં જે ખાડા હોય છે તેમાં જેમ જેમ પથ્થર આદિ દ્રવ્યો નાખવામાં આવે છે તેમ તેમ તે ખાડો પુરાતો જાય છે. પરંતુ તૃષ્ણારૂપી ખાડો એથી વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે; કારણ કે તેમાં જેમ જેમ ઇચ્છિત દ્રવ્યો નાખવામાં આવે છે તેમ તેમ તે ખાડો વધુ ને વધુ ઊંડો જતો જાય છે. આ રીતે તૃષ્ણારૂપી ખાડાની વિચિત્રતા છે. તેમ શ્રીગુરુનો ઉપકાર પણ કોઈ એવો અદ્‌ભુત આશ્ચર્યકારી છે કે જેમ જેમ તેઓશ્રીના પ્રત્યે ભક્તિથી અર્પણતા આપવામાં આવે છે તેમ તેમ તે પાત્ર જીવની પરિણતિ વિશેષ વિશુદ્ધતાને પામતી જાય છે. અને સાથે સાથે જ સાતિશય પુણ્ય-બંધનને પણ પામતી જાય છે; અને તેમાં શ્રીગુરુ જ નિમિત્ત છે. એથી પાત્ર જીવ જેમ જેમ શ્રીગુરુ પ્રત્યે વિશેષ વિશેષ અર્પાતો જાય છે તેમ તેમ શ્રીગુરુ પોતાના આત્મહિતમાં વિશેષ વિશેષ નિમિત્તભૂત બનતા જાય છે. તેથી તેઓશ્રીનો ઉપકાર વધતો જ રહે છે. તેથી અબાધિતપણે એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે આત્મદાતાર શ્રીગુરુના ઉપકારનો પ્રકાર જ અન્ય લૌકિક ઉપકારોથી જુદી જ જાતના અને અચિંત્ય છે. આવા અસીમ અને નિષ્કારણ ઉપકાર બાબત કંઈ પણ ઉલ્લેખ કરવો એ કૂવાનો દેડકો કૂવાના એક કાંઠેથી બીજા કાંઠા સુધીની નાનકડી છલાંગ મારી અમાપ દરિયાનું માપ કાઢવા માગે તેના જેવું છે. તેથી હું તો આજના હીરક જયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે પરમ કૃપાનાથ સદ્‌ગુરુદેવ ખૂબ ખૂબ દીર્ઘાયુ હો, શત-શત વર્ષ જીવો અને ભારતભરના અમ અનાથ બાળકોના નાથ મુક્તિ સુધી સદાય અમને સાથે રાખે એટલું જ ઇચ્છી વિરમું છું.

—જિજ્ઞાસુ
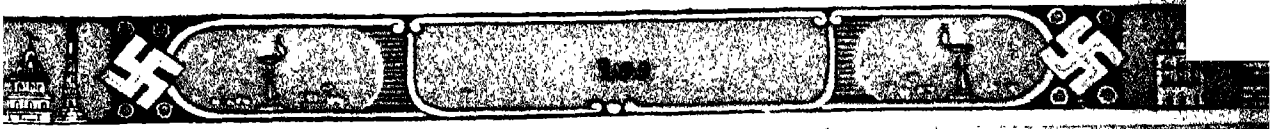
વીંછિયાના વડલા નીચે

અને

સોનગઢની ટેકરી ઉપર

[લે. : હિંમતલાલ વાલજીભાઈ ડગલી : વીંછિયા]

જેને ભવનો અંત નજીક છે એવા સંત હે ગુરુદેવ ! આપના જીવનનો ઝોક **પ્રથમથી** જ જુદી દિશામાં હતો. આપ સત્યની શોધમાં હતા. તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ઊંડી ગુફામાં ઊતરી જઈને આપે અંતરમાં ઘણું મંથન કર્યું. શાસ્ત્રોનું ઊંડું અવગાહન કર્યું, સત્યને વિચારની સરાણે ચડાવીને અંતરમાં તેનો પત્તો મેળવ્યો.

વીંછિયામાં નદીકિનારે એક ઘટાદાર વડલો ઊભો છે, જેની છાયામાં આપે એકાંતમાં ખૂબ ખૂબ ચિંતન–મનન કર્યું. આ શાંત–એકાંત–રમ્ય સ્થાનમાં આપે 'આનંદઘન પ્રભુ'નું સ્મરણ–રટણ અને ઘોલન કર્યું. મહાન યોગી જેવો એ વડલો આપના ઉજ્જવળ ઇતિહાસની જૂની વાર્તા કહેતો આજે પણ ઊભો છે, અને આપે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે કરેલા અપૂર્વ પ્રયત્નની તે યાદ આપી રહ્યો છે.

આપના દિલમાં એક ધૂન હતી કે "સત્યને શોધવું, બીજી વાત નહિ" અને એ સોનેરી ઘડી આવી પહોંચી ! આપના કરકમળમાં 'સમયસાર' આવ્યું અને અંતરમાં 'ભગવાન સમયસાર'નું દર્શન થયું ! ભક્તને ભગવાન ભેટ્યા અને પર્યાયમાં પ્રભુ પધાર્યા ! ! અહો ! ધન્ય એ ઘડી અને ધન્ય એ શુભ અવસર ! વાહ ! આપે તો સિદ્ધને સાદ કરીને બોલાવ્યા અને 'મોક્ષ'ના કોલકરાર કરી લીધા.

સોનગઢની નાની એવી ટેકરી ઉપર એકલી અટૂલી મઢૂલીમાં સિંહ જેવા સંત બેઠા છે. જગતની એને જરાયે પરવા નથી. પણ જગતને એના વિના ચાલે તેમ ન હતું. નાનકડા ગામડામાં મુમુક્ષુઓના ટોળેટોળાં ઊતર્યાં અને એ સંતનાં દર્શન કરી, જોરદાર વાણી સાંભળી, અનુયાયી બનીને સોનગઢમાં રહી ગયા. આજે તો હજારોની સંખ્યામાં એમના શિષ્યો બન્યા છે, અને સૌરાષ્ટ્રભરમાં દિગંબર જૈનધર્મનો ઝંડો ફરકી રહ્યો છે. સોનગઢની તો સુરત પલટી ગઈ છે.

ગુરુદેવની વાણી એટલે દિવ્યધ્વનિનું ઝરણું. જે સાંભળતાં શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે, એ વાણી સાંભળનારને ત્યાંથી ઊઠવાનું મન જ થતું નથી. તેમાં પણ "સમજાય છે કાંઈ" એ પદ તો ભલભલા ઊંઘતાને પણ જગાડી દે તેવું છે; અને આપના સર્વ ઉપદેશનું વજન 'સમજણ' ઉપર જ છે તેના એ નક્કર પુરાવારૂપ છે.

હે કૃપાસિંધુ! આપનો વાત્સલ્યભાવ તો જાણે કે વાત્સલ્યનો દરિયો! જે આપની સમીપ આવે તે સહુને એમ જ લાગે કે "ગુરુદેવ મારા છે". વિરોધીઓ પણ આ વાત્સલ્ય પાસે ગળી જાય છે, અને મોટા માંધાતા પણ માન મૂકી આ વાત્સલ્ય પાસે નમી પડે છે. એક તરફથી અમારા પ્રત્યેનું આપનું આ અપાર વાત્સલ્ય અને બીજી તરફ જોઈએ તો આપ માત્ર ચૈતન્યના વાત્સલ્યમાં જ લીન છો. આવી અજાયબીભરી આપની આત્મદશાને ઓળખવી મુશ્કેલ છે.

હે સીમંધરદૂત! શ્રી કુંદકુંદપ્રભુ વિદેહમાં ગયા એ પરમ સત્ય છે, પરંતુ આપ તો જાણે વિદેહને જ અહીં લાવ્યા હો એમ અમને લાગે છે. અહો! આપનો પ્રભાવના-ઉદય કેટલો જ્વલંત છે! સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હતી કે દિગંબર જૈનધર્મ શું? ને કુંદકુંદાચાર્ય કોણ? આજે એ સૌરાષ્ટ્રને આપે બદલાવી નાખ્યું છે ને ઠેરઠેર દિગંબર જૈનધર્મના ને કુંદકુંદપ્રભુના જયનાદથી સૌરાષ્ટ્ર ગાજી રહ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રહીને આપે ભારતમાં વીતરાગમાર્ગનો ઝંડો ફરકાવ્યો છે. આપના ચરણસ્પર્શથી સૌરાષ્ટ્ર ખરેખર પાવન થયું છે. જૈનસમાજ ઉપર આપનો મહાન ઉપકાર છે. જિનમાર્ગનું ખરું સ્વરૂપ અને "જૈન" થવાનો સાચો રાહ બતાવીને આ કાળે આપે જૈનશાસનનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.

આપના સર્વ ઉપદેશમાં 'સમ્યગ્દર્શન'ની પ્રધાનતા છે, રાત-દિવસ આપે એનો મહિમા ગાયો છે. આપે અમને ચૈતન્યની સિદ્ધિનો પંથ ખુલ્લેખુલ્લો બતાવી દીધો છે. આપના આ મહાન ઉપકારનો બદલો કોઈ રીતે વળી શકે તેમ નથી. આપના આ હીરક જયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે હીરાના થાળ ભરીભરી આપને હર્ષભેર વધાવીએ, અને સિદ્ધિધામ તરફ ઝડપભેર જતી આપની નૌકામાં બેસીને સિદ્ધપુરી સુધી આપની સાથે જ રહીએ એવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

———● ● ●———

અહા, આવું સુપ્રભાત ખીલવનારા સંતો, જંગલમાં બેઠાબેઠા કેવળજ્ઞાન-ખજાનાને શોધવામાં મસ્ત, અંદરમાં ઊંડા ઊંડા ઊતરીને આનંદના દરિયામાં મગ્ન હોય....તેને જોતાં ચક્રવર્તી જેવાને પણ એમ થાય કે વાહ! પ્રભો, ચૈતન્યને સાધી રહ્યા છો....હમણાં આપનો આત્મા અનંત ચતુષ્ટરૂપ સાધ્યને પ્રગટાવી સુપ્રભાતપણે ઝળહળી ઊઠશે. —એમ કહીને એનાં ચરણોમાં ચક્રવર્તી પણ શીર ઝૂકાવે છે.
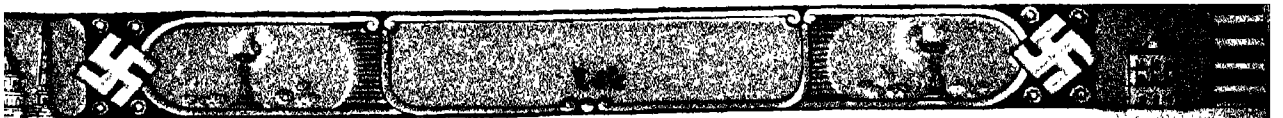
ઉજમબાને ઘેર

વૈશાખ સુદ બીજ ને વાર, ઊજમબા ઘેર કાન પધાર્યા !
ગાજ્યા દુંદુંભિના નાદ, ઉમરાળા ગામે કાન પધાર્યા !
ન માય આનંદ કુટુંબીજન અંગે, ભાગ્યવાન મોતીચંદભાઈ....ઊજમબા ઘેર.

વીત્યા વીત્યા તે કાંઈ બાલકાળ વીત્યા, લાગી ધૂન આત્માની માંહી,
દીક્ષા ઓચ્છવનો મનોરથ જોવા, હૈયામાં હરખ ન માય...ઊજમબા ઘેર.

દિગંબરીનાં પુસ્તકો વાંચી, કાઢ્યું અલૌકિક કાંઈ,
સોનગઢ ગામે પડાવ નાખી, બનાવ્યું એ તીર્થધામ...ઊજમબા ઘેર.

ઉપાદાન નિમિત્તનાં મહાયુદ્ધ માંડી, નિમિત્ત કરે નહિ કાંઈ,
દેશોદેશના મુમુક્ષુ આવ્યા, નક્કી કરાવ્યું દિલ માંહી....ઊજમબા ઘેર.

ભારતે પધાર્યા પ્રભુ અમને ઉગારવા, મહાન કર્યો છે ઉપકાર,
દાસ **તિલકને** તારી લેજો, પાછો પડે નહિ તલભાર....ઊજમબા ઘેર.

— શા. તલકચંદ અમરચંદ, લાઠી

——● ● ●——

અધ્યાત્મની ચર્ચા પ્રેમપૂર્વક વાંભળે છે તે ધન્ય છે–એમ સંતોએ કહ્યું છે, તો પછી સાક્ષાત્ અધ્યાત્મના અનુભવરૂપ પરિણમેલા ધર્માત્માની શી વાત!!! એવા સંતના શરણમાં રહીને જીવનમાં અધ્યાત્મપ્રેમને વધુ ને વધુ પુષ્ટ કરીએ ને જીવનસાધના સફળ બનાવીએ....એ જીવનમાં એક જ કર્તવ્ય છે.

સંત પ્રત્યે બહુમાન—

જૈનધર્મ એટલે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ; આવા નીકૃષ્ટકાળમાં ઉત્કૃષ્ટ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર સંત પ્રત્યે જિજ્ઞાસુને બહુમાન અને મહિમા આવ્યા વગર રહે જ નહિ. ચક્રવર્તીપદનો તણુખલાની જેમ ત્યાગ કરનારને શ્રી જિનની વાણી કેવી લાગી હશે! તેનો આંશિક ખ્યાલ કહાનગુરુની વાણી સાંભળતાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. સોનગઢના મારા ત્રણ વર્ષના પરિચયથી હું દઢતાપૂર્વક કહું છું કે મુમુક્ષુ જીવોએ એક વખત આ સત્પુરુષનો સમાગમ કરીને એમની વાત અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવી છે. તેમનો અંતર્મુખી ઉપદેશ એકવાર પણ જીવ ધ્યાનથી સાંભળે તો બહારની ભ્રમણાઓનો પડદો ચીરાયા વગર રહે નહિ. "સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમાન" એવા મહામંત્રદ્વારા વારંવાર જૈનસિદ્ધાન્તનું હાર્દ સમજાવનાર ગુરુદેવને હીરકજયંતીની હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

—ધીરજલાલ ફૂલચંદ તંબોળી (જામનગર)

"સીમંધર—કુંદ—અમૃત—કહાન દિ. જૈન વિશ્વ વિદ્યાલય"

ઉપરનું લાંબુ નામ તમે વાંચ્યું? ૭૦ વર્ષના એક જિજ્ઞાસુ ભાઈની નોટબુક ઉપર સ્કુલના નામની જગ્યાએ ઉપર મુજબ નામ લખ્યું હતું.—એમનું નામ ખુશાલચંદ નીમચંદ કોઠારી; તેઓ સુશિક્ષિત છે અને શ્વે. સમાજના અનેક પ્રમુખ આચાર્યો તથા સાધુસાધ્વીઓના પરિચયમાં આવેલા છે. સાડાત્રણ વર્ષ પહેલાં સોનગઢ ગુરુદેવના સમાગમમાં આવતાં તત્ત્વના અભ્યાસની તેમને રુચિ જાગી. તેઓ સોનગઢમાં રહી ગુરુદેવના પ્રવચનો સાંભળે છે. તેઓ કહે છે કે આ પાયાની ધાર્મિક કેળવણી માટેનું વિશ્વવિદ્યાલય છે અને હું તેનો એક વિદ્યાર્થી છું, ચાર વર્ષ તેના અભ્યાસનો મારો કોર્સ છે. ગુરુદેવની હીરક-જયંતી—પ્રસંગે તેઓ હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવે છે અને કહે છે કે હિંદભરના જિજ્ઞાસુઓએ સોનગઢ આવી આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

(ખુશાલચંદ નીમચંદ કોઠારી)
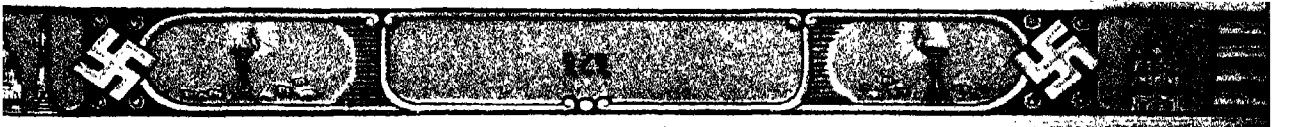
લીંબડી અને જેતપુરના મુમુક્ષુમંડળ હીરકજયંતીના અભિનંદન પાઠવે છે

ગુજરાત બોલે છે-

હે ગુરુદેવ! આપના પુનિત પગલાંથી માત્ર ફત્તેપુર જ નહિ પણ ગુજરાતભરની જનતામાં અધ્યાત્મપ્રેમની એક મહાન જાગૃતી આવી ગઈ છે... આપના શાંત-અધ્યાત્મ ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઇને માત્ર અમે ફત્તેપુરના જ નહિ પણ ગુજરાત સમસ્તના મુમુક્ષુઓ ભક્તિથી આપને અભિનંદીએ છીએ...

—ગુજરાતના મુમુક્ષુઓ.

ગુરુદેવ! આપની ૭૪મી જન્મજયંતી અમારી નગરીમાં ઉજવવાનું સૌભાગ્ય અમને મળ્યું હતું, તેના આનંદકારી સ્મરણોપૂર્વક આ હીરક જયંતીના અભિનંદન પાઠવીએ છીએ, અને એ અવસર પ્રાપ્ત કરવા બદલ મુંબઈ મુમુક્ષુમંડળને ઘણા ઘણા ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

—દિ. જૈનસંઘ (લાઠી)

હે ગુરુદેવ! વીંછીયા એ આપની પુરુષાર્થભૂમિ છે... અનેક આત્મહિતકારી સ્ફૂરણાઓ આપને અહીં જાગી છે... વીંછીના ઝેર જેવો જે મોહ, તેને ઉતારવાના અનેકાન્તમંત્રો આપે અમને ઉપદેશ્યા છે...તે અર્થે વીંછીયાના મુમુક્ષુઓ આપને શ્રદ્ધાથી અભિનંદે છે.

દિ. જૈનસંઘ : વીંછીયા

પોરબંદરના પોચા પથરા સોનગઢ આવ્યા ને તેમાં ઝીણી કારીગરી વડે જિનમંદિરમાં શોભી ઊઠયા... તેમ સુવર્ણધામમાં મુમુક્ષુઓના સુકોમળ હ્રદયમાં અધ્યાત્મની ઝીણી કારીગરી કોતરીને જીવનને શોભાવનાર અધ્યાત્મશિલ્પી સંત કહાનગુરુને હીરકજયંતીના હાર્દિક અભિનંદન.

મુમુક્ષુમંડળ, પોરબંદર

(રંગુન મુમુક્ષુ મંડળ)

સંસારમાં સુખ ઇચ્છતો મનુષ્ય, બાહ્યમાં સુખ માની માનીને પરદ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ તરફ દોડી રહ્યો છે, ને મુંઝાઇને દુ:ખી થાય છે. આવા જીવને ઉત્તમ પુણ્યયોગે કહાનગુરુ જેવા માર્ગદર્શક સંત મળે છે. તેઓ કહે છે કે હે ભાઈ! હે બાપુ! તું તો જીવ છોને! પરદ્રવ્યના પરિણમનમાં આટલો બધો શું મુંઝાયો છો? તું તો સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છો, તારી ને પુદ્‌ગલોની તો જાત જ જુદી છે, એક વખત અંતરમાં નજર તો કર! જ્ઞાનસ્વભાવનો આશ્રય તો લે. નક્કી તો કર કે પુદ્‌ગલોનું પરિણમન તે તારું સ્વરૂપ નથી જ નથી.

બસ, ગુરુદેવની આ વાત સાંભળતાં એક ક્ષણ તો હું થંભી જ ગયો....મને સાચું માર્ગદર્શન મળ્યું. ભારતના તો મહાભાગ્ય છે જ, પરંતુ પરદેશમાં વસતા અમારા જેવા અનેક જીવો ઉપર પણ ગુરુદેવનો મહાન ઉપકાર છે. એવા ગુરુદેવના હીરકજયંતી મહોત્સવ વખતે અમે સૌ ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ આપીએ છીએ.

શશિકાન્ત ખારા તથા વજુભાઈ ખંડેરીઆ. (રંગુન)

ભારતમાં પ્રખ્યાત

पूज्य श्री कानजी स्वामीका नाम भारतवर्षमें प्रख्यात है लेकिन साक्षात दर्शन करनेका सौभाग्य हम लोगों को नहीं प्राप्त हुआ था परन्तु बुन्देलखंडकी तीर्थयात्रा अभियानमें यहाँके लाखों मनुष्योंको आपके सहवासका सुयोग प्राप्त हुआ।

दि. जैन सन्त भगवान कुन्दकुन्द स्वामीकी वाणीका प्रचार आप बड़ी उत्कृष्टताके साथ कर रहे है। आत्मार्थी श्री कानजी स्वामीका जीवन दिगम्बर जैन धर्मके संरक्षण एवं संवर्द्धन का एक जीता जागता उदाहरण है। [सम्पादक "ज्ञानज्योति" सागर.]
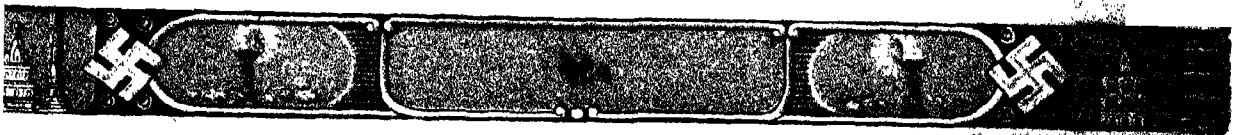
આ...નં...દ...કા...રી જ...ન્મો...ત્સ...વ

આ ઊર્મિભરી શ્રદ્ધાંજલિદ્વારા સોનગઢના બ્રહ્મચારી બહેનો ગુરુદેવની હીરકજયંતીનો આનંદ વ્યક્ત કરીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

જિનશાસનના અગ્રદૂત, તુમ સત્યધર્મ-ઉપદેષ્ટા,
ચિરંજીવો ચિરંજીવો, જગ જીવનના સૃષ્ટા.

અહો આજે આ ભરતક્ષેત્રના આંગણે અનેરા આનંદના મીઠા વાયરા શાના વાઈ રહ્યા છે ! આજની આ પ્રભાત કોઈ અનેરી કેમ દેખાય છે ! આજે અવનીને આંગણીએ મંગળ વાજીંત્રો વાગી રહ્યા છે, મંગળગીતો ગવાઈ રહ્યા છે, મંગળવધામણીના સૂર આજે ઘેર ઘેર સંભળાઈ રહ્યા છે. અહો ! આવો તે આશ્ચર્યજનક આનંદકારી પ્રસંગ શું હશે !

અહા, આજે તો જગતના તારણહાર, ભારતના દિવ્યચક્ષુ અને વીરશાસનના સ્થંભ, સત્ય સનાતન ધર્મના ઉદ્ધારક, જ્ઞાનરવિ એવા પરમ મંગલકારી કહાનગુરુદેવના જન્મ મહોત્સવનો મહા સોનેરી પાવન દિવસ–કે જે સંપૂર્ણ વિશ્વ માટે મહા આનંદકારી છે.

હે શાશ્વત જ્ઞાનદિવાકર, કૃપાળુ ગુરુદેવ! જન્મથી આપનું આખું જીવન જ જગતને આશ્ચર્યકારી છે. આપની ક્ષણુ ને પળ બધું લોકોને આશ્ચર્ય, ભક્તિ અને પ્રેમ ઉપજાવે છે. આપના દર્શનથી અનંત કાળનો નિબિડ અંધકાર પલાયન થઈ જાય છે. આપની શાંત, વૈરાગી અને દિવ્યજ્ઞાનથી ભીંજેલી મુદ્રા ભવ્યોને મહાશરણભૂત છે. આપનો દિવ્ય દેદાર જોઈને અપરિચીત માણસોનું મસ્તક પણ આપના પાવન ચરણોમાં ઝૂકી પડે છે. અને આપની સત્ય વાણીના રણકાર સાંભળી આખું જગત મુગ્ધ થઈ જાય છે. એવા હે વિશ્વવંદ્ય જગતપિતા ! આપની રત્નજયંતીનો ઉત્સવ ઉજવતાં કોના હૃદયમાં હર્ષ-તરંગો ન ઉછળે !

ભગવાનશ્રી કુંદકુંદઆચાર્યદેવ પુણ્ય અને પવિત્રતામાં પૂરેપૂરા રહી શાસનને શોભાવતા હતા, તેમના લઘુનંદન આપશ્રી આ કાળે આ વિશ્વની વિભૂતિરૂપે વીરશાસનના શણગારરૂપ બની પુણ્ય અને પવિત્રતા બંનેમાં શોભી શાસનને દીપાવી રહ્યા છો. આપનો પ્રભાવ જીવિત પ્રાણી ઉપર પડે એની તો વાત જ શી ! પણ આપ સંત જ્યાં બિરાજો છો તે ભૂમિ પણ તીર્થધામ સુવર્ણનગર તરીકે આજ ભારતભરમાં ગાજી રહી છે.

જેમ દેવનું વિમાન ધરા ઉપર કોઈપણ વંદનીય વિભૂતીને ઓળંગીને આગળ ન જઈ શકે તેમ જ કોઈપણ યાત્રિકો, જિજ્ઞાસુઓ, સુવર્ણધામની આ વંદનીય વિભૂતીના દર્શન કર્યા વિના જતા નથી.

ગુરુદેવ ! આપનો જન્મ કલ્પવૃક્ષ સમાન છે, આપની શીતલ છાયા ભવ–આતાપનો નાશ કરનારી છે, આપની અધ્યાત્મવાણીનો સિંહનાદ ભારતભરમાં ગાજી રહ્યો છે, આપની અવિરલ પવિત્ર જ્ઞાનગંગામાં ભવ્ય જીવો તરબોળ થઈ રહ્યા છે, આપના ગુણો અનંત અનંત છે.

હે વાત્સલ્યમૂર્તિ ગુરુદેવ ! આપનો પરમ ઉપકાર અમારા જીવન ઉપર અસીમ છે. અમે આપના બાળકો આપના ગુણોનું તથા ઉપકારનું શું ગુણગાન કરી શકીએ ! માટે અમારા જીવનશિલ્પી ધર્મપિતાશ્રી, આપની આ અણુમોલી હીરકજયંતી ઉજવતાં હર્ષ ને ઉલ્લાસથી શ્રદ્ધા અને ભક્તિના પુષ્પોવડે આપને વધાવી આપનાં બાળકો આપના પવિત્ર ચરણોમાં શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ. અને આવા આ કળિકાળમાં આપ પવિત્ર ઉત્તમ રત્નત્રયની જે આરાધના કરી મુક્તિપુરીના પ્રવાસી બની રહ્યા છો અને અમને જે આરાધનાનો સત્ય પંથ દર્શાવી રહ્યા છો, તે જ આરાધના કરી સત્ય પંથના પ્રવાસી બનીએ એવા અમ બાળકોને સત્પાત્ર બનાવો, એ જ આજના ઉત્તમ મંગળ રત્નજયંતીના સુપ્રભાતે આશીર્વાદ માગીએ છીએ.

સદ્‌ગુરુદેવ જયવંત હો, જયવંત હો, જયવંત હો.
સદ્‌ગુરુદેવના જન્મ મહોત્સવદિન ત્રિકાળ જયવંત હો.

— સોનગઢના બાલબ્રહ્મચારી બહેનો
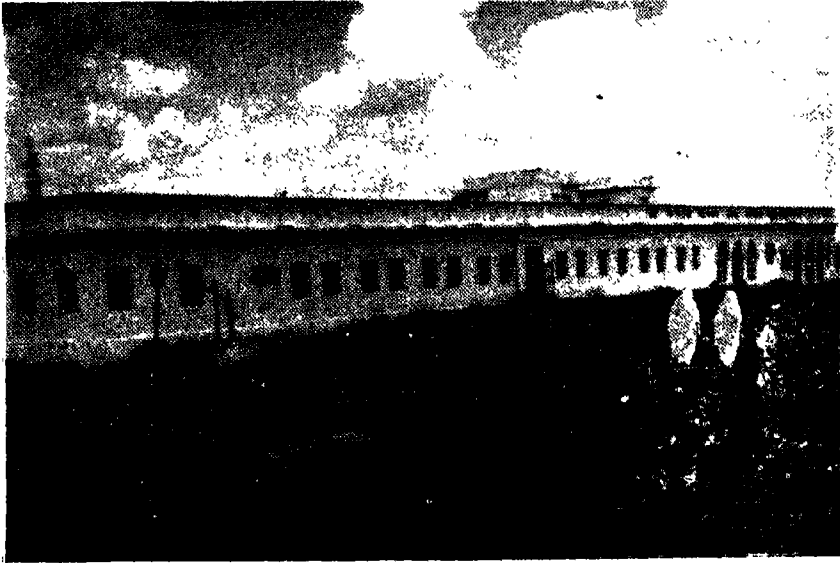
બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ, સોનગઢ

ઉજંબા .... ઝૂલાવે .... કુંવર કહાનને રે.....
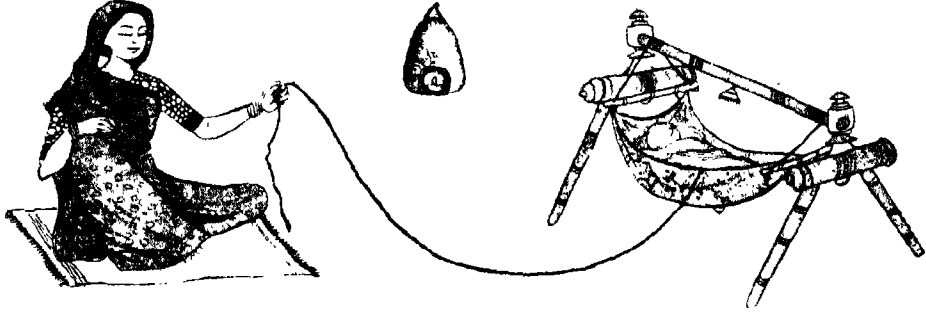
કુંવર કહાનનો જન્મ ૭૪ વર્ષ પહેલાં ઉમરાળામાં થયો...આજે એને ૭૫ મું વર્ષ બેસે છે. ૭૪ વર્ષ પહેલાં જ્યારે એ ધન્ય પ્રસંગ બન્યો ત્યારે તો ક્યાં ખબર હતી ઉજમબા માતાનેય,–કે એનો નાનકડો કનુ કેટલો મહાન થશે? –ને એ પ્રસંગ કેવો મહત્વનો બની રહેશે? આજે જ્યારે ભારતભરના મુમુક્ષુઓ એ ધન્ય પ્રસંગને હીરકજયંતીરૂપે આનંદથી ઊજવી રહ્યા છે ત્યારે, ઉજમબામાતા પણ જાણે આ આનંદોત્સવમાં ભાગ લેવા હાજર હોય ને પોતાના લાડીલા કુંવરને પારણિયે ઝુલાવતા હોય! એવી ઉર્મિથી આ હાલરડું અહીં આપ્યું છે.

☆

ઉજંબા ઝુલાવે કુંવર કહાનને રે, ઉજંબા કહે છે કુંવર કહાનને રે....
કુંવર કહાનને રે મોતી–નંદને રે, ઉજંબા ઝુલાવે...... કુંવર કહાનને રે.
મારા હૈયાના હાર હે કાનુડા રે, તું શોભાવજે કૂંખ મુજ....ઉજંબા ઝુલાવે.
તું થાજે શાસનનો હીરલો રે, તું ફૂંકજે અધ્યાત્મના શંખ....ઉજંબા કહે છે.
તારી મુદ્રા પર તેજ દેખું આત્મના રે, મારા હૃદયામાં હર્ષ ઉભરાય....ઉજંબા ઝુલાવે.
બચપણે ઝૂલો હીર–દોરિયે રે, પછી ઝૂલજો અધ્યાત્મરસ માંય...ઉજંબા કહે છે.
હે કાનુ! અવતાર તારો સફળ છે રે, ધન્ય થયા છે અમ કૂળ ગ્રામ....ઉજંબા ઝુલાવે.
ધર્મવૃદ્ધિ કરજે તું દેશમાં રે, થાશે સત્યના જયજયકાર...ઉજંબા કહે છે.
'ચિરાયુ થજો ને આત્મવૃદ્ધિ હજો,' આપે આપે આશીષ એ માત...ઉજંબા ઝુલાવે.

બે..........ભાઈ

[કનુનો આનંદ ને ખુશાલની ખુશાલી]

બે...ભાઈ......એક ગામડામાં રહે...
એકવાર પાદરમાં નદીકિનારે રમતાં રમતાં એક ઝાડ નીચે બેય વાતું કરતા' તા.
એકનું નામ કનુ...બીજાનું નામ ખુશાલ.

કનુ : મોટાભાઈ! તમને શું ગમે ?

ખુશાલ : આપણે તો મોટા થઈને મોટો વેપાર કરશું.

કનુ : પછી ?

ખુશાલ : પછી વેપારમાં પ્રમાણીકપણે મોટી કમાણી કરશું.

કનુ : પછી ?

ખુશાલ : પણ તારો શું વિચાર છે તે તો કહે ? તું મોટો થઈને શું કરીશ ?

કનુ : હું તો મોટો થઈને કાંઈક બીજું જ કરીશ.

ખુશાલ : શું કરીશ ?

કનુ : કોઈએ ન કર્યું હોય એવું નવું કરીશ.

ખુશાલ : પણ શું કરીશ એ તો કહે ?

કનુ : મોટાભાઈ! મને આ સંસારની જંજાળ જરાય ગમતી નથી; હું તો આ બધું છોડીને આત્માને સાધવા માટે જીવન વીતાવું તો તમે રાજી થશોને ?

ખુશાલ : વાહ ! તારી વાતથી મને આનંદ થયો. તું એમ કરીશ તો હું તને પૂરી અનુમોદના આપીશ.

આવી વાતચીતથી કનુને ઘણો આનંદ થયો ને ખુશાલભાઈ બહુ ખુશી થયા. ને માતાજીને એ વાત કરવા માટે બંને દોડયા.

ખુશાલ : બા, આ કનુ તો કહે છે કે હું મોટો થઈને આત્માને સાધવા જઈશ...સંસારમાં નહિ રહું.

બા : વાહ ! એ તો બહુ સારી વાત છે, બેટા ! મારા તને આશીર્વાદ છે.

એ બે ભાઈને તમે ઓળખ્યા ?

卐

ભા વિ ના.........ભ ણુ કા ર
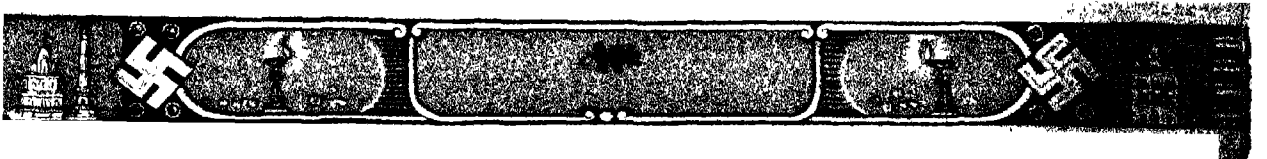
(સ્થાનકવાસી મુનિ!)

(કુંદકુંદ પ્રભુના ભક્ત)

સં. ૧૯૭૮ પહેલાંની એક વાત છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મહામુનિરાજ શ્રી કાનજી મહારાજ પાતરાં રંગી રહ્યા છે, પણ તેમનું ચિત્ત એમાં નથીઃ એમના ચિત્તમાં તો બીજા જ વિચાર રમી રહ્યા છેઃ અરે! આત્માની સાધના માટેનું આ જીવન....એનો મોંઘો સમય આ પાતરાં રંગવામાં અને વસ્ત્ર ધોવાની ઉપાધિમાં જાય–એ કેમ પાલવે!! શું મુનિદશા આવી હોય!! ના...હૃદય ના પાડે છે... બીજી કોઈ અનેરી દશાને એનું હૃદય ઝંખી રહ્યું છે.

એમને ઉદાસચિત્તે વિચારમગ્ન દેખીને તેમના ગુરુ શ્રી હીરાચંદજી મહારાજ પ્રેમથી પૂછે છે કે–કેમ કાનજી! શું વિચાર કરે છે? ત્યારે તેઓ વૈરાગ્યથી કહે છે કે મહારાજ! આવા વસ્ત્ર–પાત્રના કાર્યોમાં વખત વીતાવવો તે મને ઉપાધિરૂપ લાગે છે.

ત્યારે હીરાચંદજી મહારાજના મુખમાંથી ભદ્રભાવે વચન નીકળે છેઃ કાનજી! તને આ ન ગોઠતું હોય તો વસ્ત્ર–પાત્ર વિનાના સાધુ શોધી કાઢજે!

એ વખતે એમને કયાં ખબર હતી કે એમનાં આ વચનમાં હતા–ભાવિના ભણુકાર! અને પછી તો થોડા જ વખતમાં એ વૈરાગી આત્માએ ખરેખર વસ્ત્ર–પાત્ર વિનાનાં સાધુ શોધી કાઢયા...કુંદકુંદાચાર્ય આદિ દિગંબર સન્તોના એ પરમભક્ત બન્યા...તેઓ દિગંબર મુનિદશાનો મહિમા કરતાં દઢતાપૂર્વક કહે છે કે દિગંબર જૈનધર્મ એ જ પરમ સત્ય ધર્મ છે. બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર સંપૂર્ણ નિર્ગ્રંથતા વિના કોઈ જીવ મોક્ષ પામી સકે નહિ.
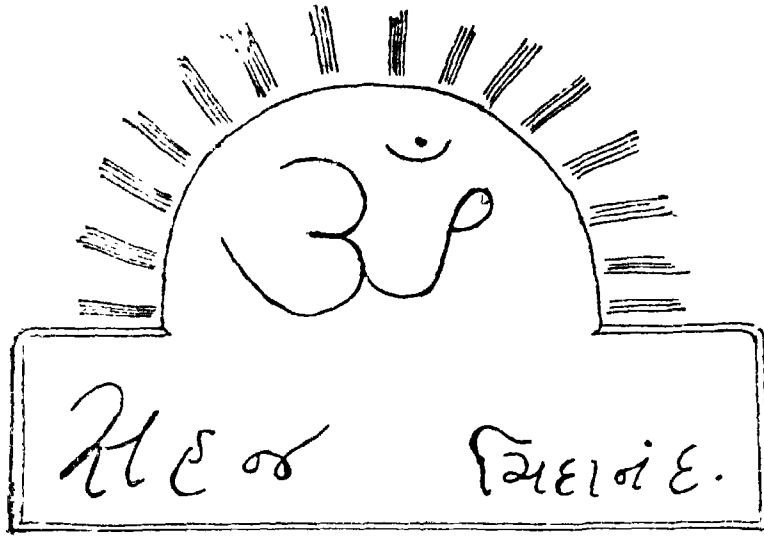
આ છે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીના હસ્તાક્ષર......જેમાં ભગવાનની વાણીના અને તેમની ચૈતન્યસાધનાના રણકાર ગુંજી રહ્યા છે. અને નીચે આપ્યા છે તે હસ્તાક્ષર તેમના વડીલબંધુ શ્રી ખુશાલભાઈના છે

સં.૧૯૭૮ના વૈશાખ વદ ૮ના રોજ રાતના નવ વાગતા વાંકીઆ મુકામે જુના ઉપાશ્રયમાં આત્માર્થી મહાપુરૂષ કાનજી સ્વામી જૈન તીર્થંકરો ની ઓમધ્વનિ નાદ સમયસાર ગ્રંથના વાંચરણા કરતા પધારતા

સ્વ. શ્રી. ખુશાલભાઈએ લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં પોતાના હસ્તાક્ષરે લખેલી એક આનંદકારી નોંધ ઉપરના લખાણમાં નજરે પડે છે. ખુશાલભાઇને ગુરુદેવ ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો....ગુરુદેવનો પ્રભાવ દેખીને તેમના હૃદયમાંથી સહજપણે અનેકવાર આ બે ઉદ્ગાર નીકળતા: એક તો સોનગઢ એટલું બધું વધી જશે કે જગ્યા મળવી મુશ્કેલ પડશે; ને બીજું ધર્મપ્રભાવનાના એવા પ્રસંગો બનશે કે જે જીવતા હશે તે જોશે! આજે હીરક જયંતી પ્રસંગે ખુશાલભાઈ હોત તો......?

સાવરકુંડલા અભિનંદન આપે છે–
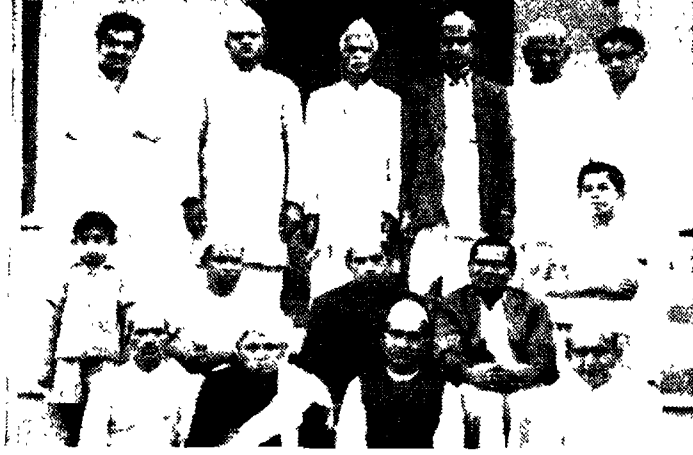
પરમ ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવ ! આપની ૭૫ મી જન્મજયંતીનો આ હીરકમહોત્સવ ઉજવવાનો અવસર અમારે માટે મહાન આનંદનો પ્રસંગ છે. અમ પામર જીવો ઉપર આપના જે ઉપકારો છે તેનું વર્ણન કયા શબ્દોમાં કરું ? ઘોર અંધકારમાં રખડતા અમને સાચો રાહ આપે જ બતાવ્યો છે. દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રનું સાચું સ્વરૂપ આપે જ સમજાવ્યું છે. અમારા પરમ ભાગ્યે ભારતમાં માતા ઉજમબાની કૂંખે આપનો અવતાર થયો, ને આપે મોતીચંદભાઈના કૂળને દીપાવ્યું. જ્ઞાનગંગા વહાવીને અનેક જીવોની તૃષા આપે છીપાવી. ભારતના મુખ્ય તીર્થોની મહાન યાત્રા કરાવીને તીર્થમહિમાને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આપના પ્રતાપથી ઠેર ઠેર વીતરાગી જિનમંદિરો બંધાયા. અલૌકિક માર્ગ બતાવીને આપે જ અમને આત્મિક જીવન આપ્યું છે. આપના પરમ ઉપકારનો બદલો વાળવા અમે અસમર્થ છીએ. આપના ચરણમાં કોટિકોટિ નમસ્કારપૂર્વક હીરકજયંતીના મંગળ અભિનંદન !

—જગજીવન બાઉચંદ દોશી અને અન્ય મુમુક્ષુઓ (સાવરકુંડલા)

ભારતનું ગૌરવ

ભૌતિક સુખ પાછળ ભમતા લોકોને આત્મિક સુખ તરફ અંગુલનિર્દેશ કરીને સન્માર્ગ દર્શાવનાર હે પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ ! જૈનસિદ્ધાંતને સૂર્યની જેમ પ્રકાશિત કરીને આપે અનેક મુમુક્ષુઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. આપની હીરકજયંતી એ આપણા અધ્યાત્મપ્રધાન ભારતને માટે ગૌરવનો વિષય છે. આપના આત્મામાં ખીલેલી બીજની ચૈતન્યચંદ્રિકા વૃદ્ધિગત થઈને શીઘ્ર પૂનમને પામે,....ને અમારા અજ્ઞાનઅંધકારને દૂર કરે–એવી ભાવનાપૂર્વક ભક્તિભાવે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરું છું.

—પૂનમચંદ મલુકચંદ ઝોબાલિયા (મુંબઈ)

ધન્ય અમારો ભારત દેશ ! ધન્ય ત્યાંના સંતો !

અમે ત્રણેક વર્ષથી બીએન-સ્વીટઝરલેન્ડમાં રહીએ છીએ. બીએનની વસ્તી ૬૦ હજારની છે અને સ્વીટઝરલેન્ડની વસ્તી ૬૦ લાખની છે. અહીં પરદેશમાં સત્સંગ તો કયાંથી હોય ! પરંતુ ભારતના સંત પૂ. ગુરુદેવને યાદ કરીને દેવ-ગુરુની પ્રાર્થના-ભક્તિ તથા ટેપ રેકોર્ડ કરેલા વ્યાખ્યાનોનું શ્રવણ વગેરે કરીએ છીએ. અને સોનગઢના પવિત્ર અને આધ્યાત્મિક જીવનની યાદ કરીને આનંદ કરીએ છીએ. કોઈ વખત એ જીવનના વિરહના આંસુ પણ સારી લઈએ છીએ. અહા-એ પવિત્ર ધામ અને અપૂર્વ સત્ સમાગમ કોઈ વિરલ આત્માને જ મળે છે. ગુરુદેવ જેવા સંતોના રણકતા અવાજમાં આત્માને જાગૃત કરવાની તાકાત છે. અહીં અમોને દેશ-કુટુંબ કે ઘર છોડવાનું દુઃખ એટલુ નથી લાગતું-પરંતુ પૂ. ગુરુદેવનો વિરહ થયો તેની યાદ સતાવે છે અને એમ જ થયા કરે છે કે સત્ય સમજવાનો આટલો સરળ રસ્તો મળી ગયો અને તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રસંગ બને છે એ અમારા દુર્ભાગ્ય છે.

અમારી પુત્રી દક્ષા હિન્દુસ્થાન જઈને ગુરુદેવ સાથેના યાત્રાસંઘમાં અપૂર્વ ઉલ્લાસપૂર્વક યાત્રા કરી આવી અહીં અમને ગુરુદેવની, મુમુક્ષુ મંડળની, પોન્નૂર-બાહુબલી વગેરેની યાત્રાની ઉલ્લાસભરી વાતો કરે છે ને યાત્રાની પોતે ઉતારેલી ફિલ્મ દેખાડે છે. તે સાંભળીને અને ફિલ્મમાં ગુરુદેવ તથા સાધર્મીઓને અને વહાલા ભારતદેશના તીર્થોને દેખીને અમને જે હર્ષોર્મિ જાગે છે તે અમે કઈ રીતે વર્ણવીએ ? એમ થાય છે કે તે સાંભળ્યા જ કરીએ, ને જોયા જ કરીએ ! પરોક્ષમાં આનંદ અનુભવીએ છીએ તો પ્રત્યક્ષમાં તો કેવો આનંદ હશે ! ! અહો, સત્ સમાગમ ! તારાથી કોઈ વધારે સુખનું કારણ છે જ નહિ. જે ભવિક જીવો આ સમાગમ પામ્યા છે-તેમનું જીવન સાર્થક છે. અમો દિન-રાત એજ ભાવના ભાવીએ છીએ કે કયારે ભારતમાં જઈને એ અપૂર્વ અવસર ફરીને પ્રાપ્ત કરીશું ! પરદેશમાં બેઠા બેઠા હૃદયની ઉર્મિઓથી ગુરુદેવ પ્રત્યે અભિનંદન સંદેશ મોકલીએ છીએ....

ન્યાલચંદ મલુકચંદ શાહ
BIENNE બીએન (સ્વીટઝરલેન્ડ)

ધન્ય ગુરુદેવ

ધન્ય ગુરુદેવ ! અજ્ઞાનથી આ ભવાટવીમાં ભમતા અને ભાવમરણે મરતા અમને આપે બચાવીને નવું જ જીવન આપ્યું છે ને નવો જ જ્ઞાનપ્રકાશ બતાવ્યો છે. આપનો અમારા ઉપર અનહદ ઉપકાર છે. ચંદ્ર જેવી આપની શીતલકર છાયામાં રહીને, અખંડ ભક્તિપૂર્વક આત્મહિત પામીએ —એવી ભાવના સાથે હીરકજયંતીની આનંદકારી શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવીએ છીએ.

—ચંદ્રકાન્ત હરિલાલ દોશી [મુંબઈ]

બા ળ હૈ યા ના .... ઉ મ ળ કા

એક નાની બાળા લખે છે—

મને સંસારનો માર્ગ ગમતો નથી;
મને મોક્ષનો માર્ગ ગમે છે.
મોક્ષનો માર્ગ ગુરુદેવ બતાવે છે.
ગુરુદેવ અમદાવાદ પધારશે ત્યારે અમારા ઘેર પધારશે. અમે ગુરુદેવના દર્શન કરશું ને આત્માને ઓળખશું.

卐卐

બીજી એક બાળા લખે છે—

"એકડે પાંચડે પંદર થાય
ને ધર્મ આત્માની અંદર થાય."
મહાવીરજીને અરજી છે.
ને મોક્ષ જવાની મરજી છે.

卐卐

ત્રીજી એક બાળા લખે છે—

હું આત્માને ઓળખીશ ને મોક્ષમાં જઈશ.
આત્માને ઓળખવા હું સોનગઢ જઈશ ને બેનશ્રીબેનની છાયામાં રહીશ.

卐卐

ત્યારે,

ચોથી બાલિકા લખે છે કે—

હું જીવ છું. મારે મોક્ષ જાવું છે.
ગુરુદેવ આપણને મોક્ષમાં લઈ જાય છે.
સમ્યગ્દર્શન કરવાથી મોક્ષ થાય છે.
હું સોનગઢ જઈશ ને સમ્યક્દર્શન પામીશ. ને નયના (બેનપણી) પહેલાં મોક્ષમાં જઈશ.

卐卐

આઠ–દસ વર્ષની નાની બાળાઓએ જ્યારે અભિનંદન–ગ્રંથ છપાતો જોયો ત્યારે એમના બાળહૈયામાં ઉર્મિ જાગી કે જેમ બધાય લખે છે તેમ આપણે પણ ન લખી શકીએ? અને હોંશભર્યા હૈયે એ ચારેય બાળાઓએ કેટલાય પાના ભરીને લખી નાખ્યું, ચિત્રકામનો પણ પ્રયત્ન કર્યો.... અને આપી દીધાં એ પાનાં છાપવા માટે! એ ચાર બાળાઓનાં નામ છે–શૈલા, જાગૃતી, નયના અને મયુરી. એ બાળહૈયામાં વહેતા ગુરુદેવ પ્રત્યેના ઉમળકાને થોડુંક તો સ્થાન આપવું જ જોઈએ–એમ લાગતાં અહીં થોડોક ભાગ ઉપર આપ્યો છે.—(અને એમ લાગે છે કે જો બાળકો પાસેથી લખાણ માંગવામાં આવ્યું હોય તો હૃદયના ખૂબજ ઉમળકાથી તેઓ ઓછામાં ઓછા એક હજાર પાનાં જેટલું તો જરૂર લખે........પરંતુ બાળકોના વિકાસની આવી પ્રવૃત્તિને વેગ મળે–वो दिन कहाँ! —સં.)

ભારતના ભક્તો અભિનંદે છે ગુરુકહાનને

તીર્થયાત્રા નિમિત્તે ગુરુદેવ ભારતમાં જે જે શહેરમાં પધાર્યા તે દરેક શહેરના જૈન સમાજે ઊર્મિથી ગુરુદેવનું સ્વાગત કરીને ભાવભીના અભિનંદન પત્ર અર્પણ કર્યા હતા. ભારતના મુખ્ય મુખ્ય લગભગ બધા શહેરોના જૈન સમાજે એ રીતે ગુરુદેવને અભિનંદ્યા છે. ભારતભરના ભક્તોએ અનેક ભાષામાં જે અભિનંદનો આપ્યા તે સેંકડો પાનામાં પણ સમાઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી અહીં દરેક અભિનંદન પત્રમાંથી માત્ર એક અંશ જ આપ્યો છે.
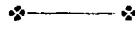
(૧) **માંગીતુંગીજી** : જિસ પ્રકાર ભગવાન મહાવીરકા સમવસરણ ભારતમેં સર્વત્ર વિહાર કર જ્ઞાનરૂપી સૂર્યકા પ્રકાશ કરતા થા. ઉસી પ્રકાર આપ ભી ઇસ પંચમકાલમેં જગહ જગહ વિહાર કર અજ્ઞાની જીવોંકો સચ્ચા માર્ગ બતલાકર અજ્ઞાનરૂપી અંધકારકો નષ્ટ કર રહે હૈં. (શ્રી માંગીતુંગીજી પ્રબંધકારિણી કમેટી)

(૨) **ઇન્દોર શહેર** : "ઇસ વિનાશકારી અણુયુગકે ભૌતિક વાતાવરણકે વિરુદ્ધ આધ્યાત્મિકતાકા પ્રસાર કર આપને સહસ્રોં દિગ્ભ્રાંત માનવોંકા જીવનહી પરિવર્તન કર દીયા હૈં. આપકે દ્વારા કી ગઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ એવમ્ આત્મધર્મકી મહાન સેવા ભારતકે ધાર્મિક ઈતિહાસમેં ચિરસ્મરણીય રહેગી. (શ્રી દિગંબર જૈન સમાજ)

(૩) **ગ્વાલિયર લશ્કર** : "આપકી પ્રવચનશૈલી અનુપમ ઔર પ્રભાવક હોનેસે શ્રોતાગણ મંત્રમુગ્ધ હો જાતા હૈ. આપ નિશ્ચય–વ્યવહાર, ઉપાદાનનિમિત્ત, દ્રવ્યકા સ્વતંત્ર પરિણમન આદિકા સુંદર વિવેચન કરતે હૈં. ઈસ યુગકે મહાન આધ્યાત્મિક સંત આપકી વાણી સંસારી પ્રાણીયોંકે લીયે અમૃતવાણી હૈ. (છાત્રાવાસકે છાત્ર)

(૪) **બૃહત્તર ગ્વાલિયર** : "આપને સાંસારિક વૈભવ વ ઇન્દ્રિય સુખોંકા પરિહાર કરકે બાલબ્રહ્મચારી રહકર આધ્યાત્મિક ગ્રંથોંકે અધ્યયનસે જો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કિયા હૈ વહ અદ્વિતીય હૈ. (દિગંબર જૈન સમાજ)

(૫) **ફીરોજાબાદ** : "આપ રાગદ્વેષ કી ક્ષુદ્ર સીમાઓંસે પર હૈં. મલયાચલકી સુરભિ સદૃશ આપકી સરલ સુકોમલ વાણી સભી આત્માઓંકો સ્વભાવસે જ્ઞાનભરિત કરતી હૈ આપકે નિર્વિકાર વ્યક્તિત્વ કે સન્મુખ ઉગ્ર વિરોધક વ્યક્તિ ભી નત હો સેવિકા બનને મેં હી આનંદાનુભવ કરતી હૈ"

(શ્રી ગી. ડી. જૈન ઇન્ટર કોલેજકે અધ્યાપક એવં છાત્ર)

(૬) **આગ્રા :** " વિજ્ઞાનકે ઇસયુગમેં આપને જો ચમત્કાર દિખાયા હૈ વહ મહાન હૈ. ક્યોંકિ વહ ચમત્કાર કિસી ભૌતિક પદાર્થકા નહીં કિન્તુ આત્માકી અનુભૂતિકા હૈ. આત્માકી અનુભૂતિકે ઉસ પવિત્ર આદર્શસે પ્રેરિત હો કર હી, શત યા સહસ્ત્ર નહીં કિંતુ કોટિ કોટિ આત્માએં આપસે પ્રકાશ ઔર પથપ્રદર્શન પ્રાપ્તકર અપના જીવન ધન્ય માન રહી હૈં. (શ્રી સકલ દિગંબર જૈન સમાજ).

(૭) **આગ્રા :** " આપ તો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યજ્ઞાન આદિ રત્નોંસે વૈભવશાલી હૈ. પ્રશંસા યા નિંદાસે સદૈવ ઉપર રહ કર આપ આત્મધર્મમેં હી અગ્રસર રહેતે હૈ. ઇસલિએ આપકે પુણ્યચરણોંમેં હમારા મસ્તક સ્વભાવતઃ નમ્રીભુત હો જાતા હૈ. (અધ્યક્ષ, સદસ્યગણ ઔર વિદ્યાર્થી, શ્રી મહાવીર દિગંબર જૈન કાલેજ).

(૮) **ફીરોજાબાદ :** " આપકી અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વતા, વસ્તુસ્વરૂપકો ન્યાયપૂર્વક સિદ્ધ કરનેકી અપૂર્વ શક્તિ, જિન શાસનકા ગંભીર જ્ઞાનસભી અવર્ણનીય હૈં. અધ્યાત્મ કી સર્વાંગપૂર્ણ ઔર મૌલિક વ્યાખ્યા કરકે આપને જો પ્રયાસ કીયા હૈ, વહ અભિનંદનીય હૈ. (સદસ્યગણ શ્રી મહાવીર જયંતી સભા)

(૯) **ડાલમિયાનગર :** " આપને અપને જન્મકાલસે હી બ્રહ્મચર્યવ્રતકે મહત્વ ન કેવલ અનુભવ કીયા અપિતુ ઉસે અપને જીવનમેં ઉતારા ભી હૈ. આપકી ઇસ પુનિત ચર્ચાસે પ્રભાવિત હોકર સેંકડો ભાઈ વ બહિન ઇસ દુર્ધર તપકા પાલન કર રહે હૈં. આપકે પાવન નિવાસસે સોનગઢ સબકે લિયે તીર્થ બન ગયા હૈ."

(ડાલમિયાનગર નિવાસી).

(૧૦) **ગયા :** " આપકે મંગલમય ભવિષ્ય એવમ્ સુદીર્ઘ જીવનકી શુભ કામના કરતે હૈ. હમે આશા હી નહીં પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ આપ દિનો દિન ધર્મપથ પર અગ્રસર હોતે હુએ અનગિનીત દુઃખી ઔર અંધકારમેં ભટકનેવાલી આત્માઓંકી આંખોકો વિમલપ્રકાશ દેતે રહેંગે. (શ્રી મહાવીર જૈન યુવક સમિતિ).

(૧૧) **આરા :** " આપને સાંસારિક વૈભવ ઔર ઇન્દ્રિયક સુખોંકો તિલાંજલી દેકર આજન્મ બ્રહ્મચારી રહકર શ્રી કુંદકુંદ સ્વામી દ્વારા રચિત સમયસાર આદિ ગ્રંથોં કે અધ્યયનસે અંતર્દષ્ટિ પ્રાપ્તકર માનવમાત્રકે કલ્યાણકા પ્રશસ્ત માર્ગ દર્શાયા હૈ." (દિગંબર જૈન સમાજ).

(૧૨) **રાજગૃહી :** " અપની ઉદ્બોધક વાણી દ્વારા આપ ભૌતિક સુખોંકી લાલસામેં નિમગ્ન જનતાકો આત્મજ્ઞાનકી ઓર ઝૂકનેકે લિયે સદૈવ ઉપદેશ કરતે હૈં." આપકે દ્વારા કી ગઇ ભારતીય સંસ્કૃતિ એવમ્ આત્મધર્મકી મહાન સેવા ભારતકે ધાર્મિક ઈતિહાસમેં ચિરસ્મરણીય રહેગી. (જૈન સમાજ).

(૧૩) **દિલ્હી :** "જિસ સૌરાષ્ટ્રમેં દિગંબર જૈન ધર્મકા અભાવસા હો રહા થા, વહાં આપકે વચનોંકો શ્રવણ કર સહસ્રોં તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓંને દિગંબર જૈન ધર્મકો ધારણ કિયા. ઈસ પ્રકાર આપને ધર્મકી સાધના ઔર આત્માકા આરાધનકે સાધન વર્તમાન ઔર ભાવિ પેઢી કે લિયે પ્રસ્તુત કિયે હૈં."

(વીર સેવામંદિર સદસ્ય, ભા. દિ. જૈન પરિષદ સદસ્ય)

(૧૪) **કલકત્તા :** "જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ હૈ, ઉસકા સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મવાદ અદ્વિતીય હૈ. ઉસ અધ્યાત્મવાદકો સરલ ઔર સ્પષ્ટ ભાષામેં સમઝાકર આપને ઈસકી ખ્યાતિમેં ચાર ચાંદ લગા દિયે હૈં." (શ્રી કાનજીસ્વામી સ્વાગત સમિતિ)

(૧૫) **સહારનપુર :** "આપકે ઈસ સિંહનાદસે કિ "પ્રભુત્વ શક્તિ પ્રાણીમાત્રકે અંતર મેં અનાદિકાલસે પડી હૈ, અતઃ ઉસ ઓર દૃષ્ટિ કરે તો પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રભુ હો સકતા હૈ" આપને એક નવયુગકા નિર્માણ કરા હૈ.

(શ્રી જૈન પંચાન પ્રબંધકારિણી કમેટી)

(૧૬) **કુચામનસિટી** : "પુણ્ય, પાપ, ધર્મ, અધર્મ, જીવ, અજીવ, નર્ક ઔર સ્વર્ગ આદિ સારભૂત વિષયોં પર આપકી ન્યાયસંગત તથા યુક્તિયુક્ત વિવેચના સર્વત્ર હૃદયગ્રાહી સિદ્ધ હૂઈ હૈ. આપ ભગવાન કુંદકુંદ કે મંતવ્યાનુકૂલ પદાર્થ નિર્દેશન કી ઔર સતત સમુદ્યત રહતે હૈ." (દિગંબર જૈન સમાજ)

(૧૭) **મદ્રાસ** : "આપકે દર્શન માત્રસે હી આપકી આધ્યાત્મિક વિદ્વતા કી ઝલક ઝલકને લગતી હૈ. આપકી આધ્યાત્મિક પ્રતિભાવિશિષ્ટ પ્રવચન શૈલીને તો જનસાધારણકો હી નહીં અપિતુ વિદ્વદ્વૃંદ કો ભી મુગ્ધ કર દીયા હૈ." (જૈન સમાજ)

(૧૮) **અલીગઢ** : "યોં તો સહસ્રોં માતાએં પુત્રોં કો જન્મ દેતી હૈં પરંતુ ધન્ય હૈ ઉસ જનની ઉજમબા કો જિસને અપની કોંખસે આપ જૈસા નરરત્ન જાયા હૈ."

(શ્રી સકલ દિગંબર જૈન સમાજ)

(૧૯) **લાડનૂ** : "આપકે સદુપદેશ કે પ્રભાવસે સોનગઢ એક તીર્થસા બન ગયા હૈ."

(દિગંબર જૈન સમાજ)

(૨૦) **અમદાવાદ :** "ચૈતન્ય જીવન જીવી આપ આત્મસંજીવની મંત્ર આપો છો તેથી અમો સૌ ભાઈબહેનો આપનું હાર્દિક સ્વાગત કરીએ છીએ.

મણિલાલ જેસંગભાઈ

(પ્રમુખ, શ્રી કાનજીસ્વામી સ્વાગતસમિતિ)

(૨૧) **મદનગંજ–કિસનગઢ** : "આપને અનેક અધ્યાત્મ ગ્રંથોં કે પારાયણ એવમ્ દોહનસે અનેક જ્ઞાનપિપાસુ માનવોંકો પરિતૃપ્ત કિયા હૈ. આપકી છત્ર છાયામેં અનેક જિજ્ઞાસુ અપને શિવમાર્ગકી ઔર અગ્રસર હૈ."

(શ્રી કુંથુસાગર દિગંબર હાઈસ્કૂલ)

(૨૨) **દેહલી** : "આપકે દ્વારા શુદ્ધ સત્યકા નિરૂપણ જનતાકો એક મંગલ માર્ગ સિદ્ધ હુઆ હૈ." (જૈન સમાજ દેહલી કી ઓરસે—રામકૃષ્ણ જૈન)

(૨૩) **કાનપુર** : "હે જ્ઞાનદૂત! આપને સમયસાર કે ગહન અધ્યયનકે પશ્ચાત જિસ પ્રકાર ધર્મકે વાસ્તવિક સ્વરૂપકો સમઝાયા હૈ, વહ અવર્ણનીય હૈ."

(શ્રી દિગંબર જૈન નવયુવક સંઘ)

(૨૪) **જયપુર** : "આત્માકી ખોજમેં સંલગ્ન આપને ભગવાન કુંદકુંદકી મહાન રચના-ઓંકા મનન એવમ પરિશીલન કર કે જો દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કી હૈ વહ સચમુચ પ્રશંસનીય હૈ." (જયપુર દિગંબર જૈન સમાજ)

(૨૫) **હસ્તિનાપુર** : આપકી કિંચિતમાત્ર ભી બાહ્ય દૃષ્ટિ નહીં હૈ અતઃ આપ એક મહાન આધ્યાત્મિક સંત હૈ." (ગુરુકુલ પરિવાર)

(૨૬) **શિવગંજ** : "ભગવાન મહાવીર કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનદીપ કી જ્યોતિ સે તમભ્રાંત વિશ્વકો આપ આલોકિત કરતે હૈં." (જૈન મુમુક્ષુ મંડળ)

(૨૭) **જાવાલ** : આપ નિત્ય શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માકા ભાવિક ચિત્ર પ્રસ્તુત કર આત્મદર્શનકી ઓર પ્રેરણા પ્રદાન કરતે હૈ." (જૈન મુમુક્ષુ મંડળ)

(૨૮) **જાવાલ** : આપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માકા ભાવિક ચિત્ર પ્રસ્તુત કર સત્યદર્શન કી ઓર પ્રેરણા પ્રદાન કરતે હૈ." (૩૬ જ્ઞાતિના સમસ્ત પ્રજાજનો તરફથી)

(૨૯) **ભાગલપુર** : આપ કલિકાલરૂપી રજની મેં નક્ષત્રોં કે બીચ ચન્દ્રમાકે સમાન પ્રકાશવાન હો રહે હૈં." (જૈન બંધુ)

(૩૦) **ખૈરાગઢ** : "આપને એક વહ વિશાલ દ્રષ્ટિ પાયી હૈ જિસમેં પર નિરપેક્ષતાકે સાથ હી સાથ સ્વાત્મબોધ જાગૃત હોતા હૈ. જિસમેં સચ્ચે સુખકી અનુભૂતિ પ્રતિબિંબિત હોતી હૈ." (જૈન સમાજ)

(૩૧) **શૈલપુર** : "આપકે આગમનસે હમ પ્રફુલ્લિત હોતે હૈં."

(શૈલપુર સમસ્ત શ્રાવક શ્રાવિકાએં)

(૩૨) મુનિગિરિ : આપકે આગમનસે હમ પ્રફુલિત હોતે હૈં.
(મુનિગિરિ સમસ્ત શ્રાવક શ્રાવિકાએં)

(૩૩) કાંચીવરમ : [મૂળ તામિલ ભાષામાં છે.] " આપકા યહ શુભાગમન હમારે લિયે અહોભાગ્ય હૈ. (અપ્પાન્ડેરાજ જૈન, ટ્રસ્ટી ત્રિલોકનાથ સ્વામી મંદિર)

(૩૪) મલકાપુર : " આપકે પ્રવચન જૈન સાહિત્યકી અનમોલ નિધિ હૈ. જો આત્માથી' જનોંકે લિયે સદૈવ માર્ગદર્શક બને રહેંગે. (જૈન સમાજ)

(૩૫) હિન્દ : " આપ અનેક પદભ્રષ્ટ જીવોંકો સુકલ્યાણ કે માર્ગ પર લાયે હૈ ઔર આપને સારે જિનશાસનકી મહાન ઔર અપૂર્વ પ્રભાવના કી હૈ."
(દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ–પ્રમુખ)

(૩૬) શિરપુર : જૈનાગમાનુસાર અધ્યાત્મ ક્ષેત્રમેં આપકા કાર્ય ઔર ધારણા જાગતી જ્યોત હૈ, આપ અધ્યાત્મકે મહાન કર્મવીર હો. "
(શ્રી. અં. પા. દિગંબર જૈન સંસ્થાન)

(૩૭) પોન્નૂરમલ્લે : (મૂળ તામિલ ભાષામાં છે) શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કે સમયસાર ગ્રંથકે અધ્યયનસે સત્યધર્મકો પહચાના. અલાવા હજારો નરનારિયોંકો આપ સન્માર્ગ પર લાયે હૈં." (પોન્નૂર દિગંબર જૈન સમાજ)

(૩૮) ટીકમગઢ : આપને સ્વયં અપનેકો તથા લાખો સહધર્મી બંધુઓંકો દિગંબર જૈનધર્મ મેં પરિવર્તિત કર જો અપની શ્રદ્ધાકો સાકાર રૂપ દિયા હૈ વહ આપકી મહાન દૃઢ નિશ્ચયતાકા દ્યોતક હૈ." (સમસ્ત દિ. જૈન સમાજ)

(૩૯) કાંચીપુરમ : (મૂળ તામિલ ભાષામાં છે). " આપનો જ્ઞાન પ્રકાશ માત્ર સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાંજ નહિ પરંતુ આખા દેશમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે.
(કાંચી જૈન સાહિત્ય સંઘ)

(૪૦) સોનાસણ : ભારતનો આખો દિગંબર જૈન સમાજ આપની મધુર આધ્યાત્મિક વાણીથી વીતરાગ માર્ગ પ્રતિ વળી રહ્યો છે. તેથી હે સૌરાષ્ટ્રના સંત! આપને ધન્ય છે! (શ્રી સોનાસણ દિ. જૈન સમાજ)

(૪૧) પનાગર : જિલ્લા જબલપુર : " આપકે દિવ્યોપદેશ દ્વારા અનેક બંધુઓને બાહ્યાડંબર ઔર અંધવિશ્વાસ ખોકર ધર્મકા સતસ્વરૂપ સમજ અપની આત્માનુભૂતિકા અમૃતપાન કર સત્યકી પ્રતિષ્ઠા હેતુ સતધર્મકો ગ્રહણ કીયા હૈ અતએવ જૈન સમાજ આપકી ચિરકૃતજ્ઞ એવં રૂણી હૈ. (સકલ દિગંબર જૈન સમાજ)

(૪૨) **જબલપુર** : "સન્માન હમ કૈસા કરે, યહભી નહીં હમ જાનતે, હાં ધર્મરક્ષક આપકો સચ્ચા હિતૈષુ માનતે." (સકલ જૈન સમાજકી ઔરસે જમુનાપ્રસાદ જૈન)

(૪૩) **કાંચીપુરમ** : આપકી જ્ઞાનજ્યોતિ કેવલ સૌરાષ્ટ્ર પર હી નહીં વરન સારે ભારત પર પ્રજ્વલિત હો રહી હૈ." (જૈન સાહિત્ય સમિતિ)

(૪૪) **બડા મલહરા** : "આપકી વાણીમેં ઓજ એવં પ્રભાવ હૈ, હૃદયસે આત્માકી વિભા ફૂટ પડ રહી હૈ, મૂર્તિમેં સૌમ્ય હૈ, તેજસ્વિતાસે દીપ્તિમાન હૈ. ઈસીસે પ્રભાવિત હોકર હમ ઔર સમસ્ત આત્મશ્રદ્ધાની જન આપસે અભિનંદન કરનેકો વિવશ હો રહે હૈ. (જનતા હાઈસ્કૂલ એવં સમાજ)

(૪૫) **દ્રોણગિરિ** : "હે પરમ સંત! મોહમમતાકી પ્રાચીરકો ચીર આપને શુદ્ધ આત્મ-તત્ત્વકા વાસ્તવિક સ્વરૂપ હૃદયંગત કર માનવ જીવનકો સફલ બનાયા હૈ." (પ્રાંતિય જૈન સમાજ)

(૪૬) **રખીયાલ સ્ટેશન** : "આપે આપના આત્માને જગાડયો એટલું જ નહિ, પણ અનાદિની અવિદ્યામાં સૂતેલી દુનિયાને ભેદજ્ઞાનની ભેરીથી જગાડી આત્માર્થ ભણી લગાવ્યા છે, અને ઘણા જીવોને નવજીવન અર્પ્યું છે." (શ્રી રખીયાલ સ્ટેશન મુમુક્ષુ મંડળ)

(૪૭) **કોટા** : "આજ આપસે યુગકો એક નઈ દિશા મિલી હૈ. ચિરવિસ્મૃત થા યહ સાહિત્ય જિસકી આપસે સૃષ્ટિ હુઆી હૈ. આપકી યહ ક્રાન્તિ ચરમ સ્વાધિનતાકી ઉપલબ્ધિ તક ચૈતન્ય કે અંતર વિકારકા ક્ષય કરતી હુઈ અમર રહે, જયવંત રહે. (દિ. જૈન સમાજકે મુમુક્ષુગણ)

(૪૮) **પેરણમલ્લૂર** : (મૂળ તામિલ ભાષામાં છે) "કલ્પનાસે રહિત જો સચ્ચા આત્મગુણ હૈ ઉસમેં રત આદરણિય કાનજી સ્વામીકા સ્વાગત હૈ." (પાર્શ્વનાથ જૈન)

(૪૯) **સાગર** : આપકે પ્રભાવક ઉપદેશકી પ્રેરણા પાતા આજકા માનવ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વકી ઓર અગ્રસર હો રહા હૈ. યહ અત્યંત પ્રસન્નતાકી બાત હૈ. (સમસ્ત સદસ્યગણ તથા પદાધિકારી, શ્રી ગણેશ દિ. જૈન સંસ્કૃત વિદ્યાલય)

(૫૦) **સાગર** : "આપકા તત્ત્વજ્ઞાન–કલ્પતરૂ સમ્યજ્ઞાનરૂપી પુષ્પકલિકાઓસે સમુજ્જવલ એવં સત્ સંયમરૂપ ફૂલોંસે સમલંકૃત હો મોક્ષ મહાફલકા દાયક હો. (અખિલ દિ. જૈન સમાજ)

— અનુસંધાન માટે જુઓ પરિશિષ્ટ પાનું : ૩
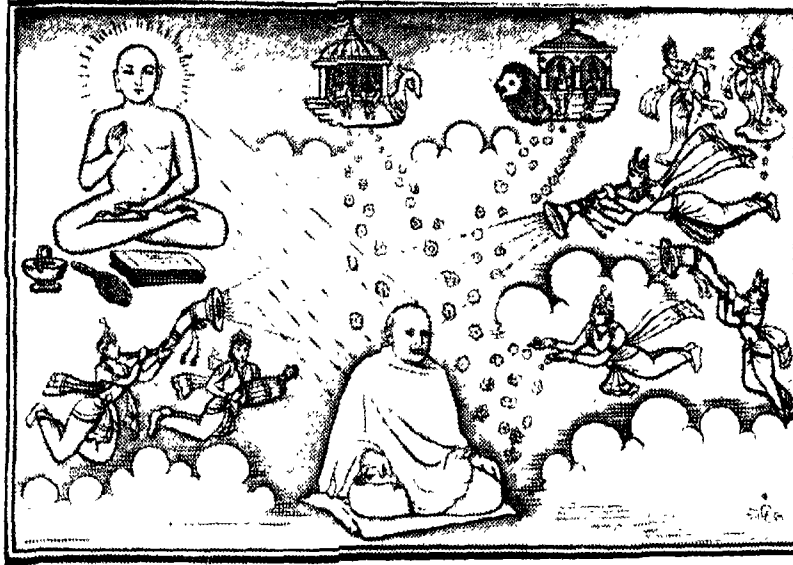
કુંદકુંદપ્રભુ આશીષ આપે.....

ગુરુ કહાનના એ જન્મને હાં ભક્તો, સૌ ભક્તો ભાવે ઊજવે રે....
[illegible] ગવાતી આજે ...મંગલનાદે વધાવે રે....કહાનના એ જન્મને...
હીરકજયંતી આનંદે તો મુંબઈ નગરે મનાવે,
[illegible] સૌ મોતી-હીરલે વધાવે રે.... કહાનના...
[illegible] નાદે ગગન ગજવતાં આનંદભેરી ગજાવે....
[illegible] જ્યોતિ ઝગમગ ઝગમગ દીપકમાળા ઝબકે રે.... કહાનના...
કુંદકુંદપ્રભુ આશીષ આપે દેવો પુષ્પ વધાવે....
[illegible] ભક્તોનાં હૈયા ગુરુદેવ-અભિનંદે રે ... કહાનના....
જન્મવધાઈ સુણતાં આવે દેશોદેશ સન્દેશા...
ચિરંજીવો ચિરંજીવો, ચિરંજીવો ગુરુદેવા રે...
જય જય હોજો, જય જય હોજો, જય જય તારી જગમાં રે.... કહાનના....
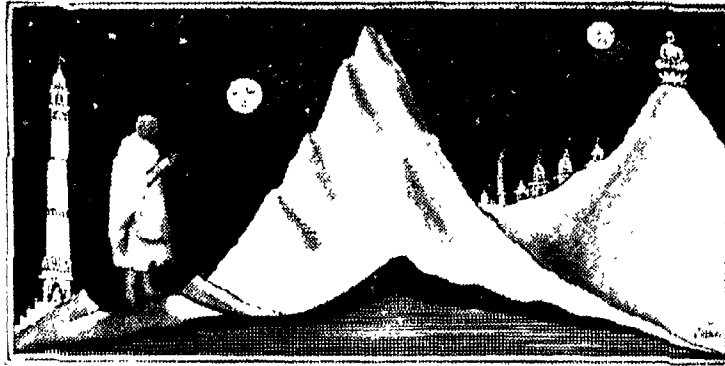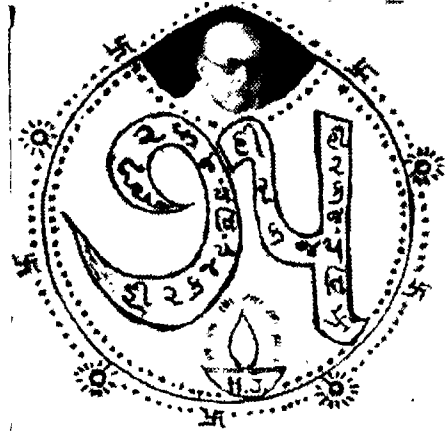
આટલો સન્દેશો ચંદા જિનજીને કહેજો....
એનો પ્રત્યુત્તર અમને દેજો....સન્દેશો ચંદા....
શ્રી સીમંધરસ્વામી હૃદયે વસો છો.
વંદના સ્વકારી મારી લેજો....સંદેશો ચંદા....
દેવાધિદેવ પ્રભો! દરશન દેજો....
ધર્મવૃદ્ધિનાં આશીષ દેજો....સંદેશો ચંદા....
ભરતક્ષેત્રે ભક્તો જુએ વાટલડી....
કહાન નમે છે કર જોડી....સન્દેશો ચંદા....
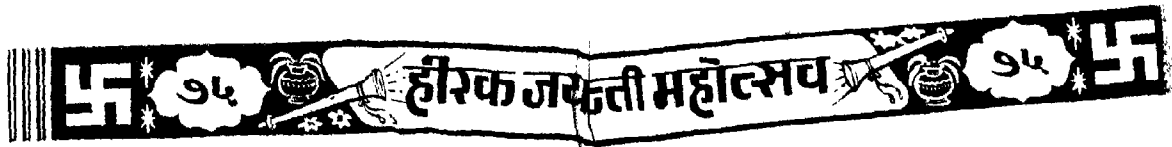
જે પૂર્વધારી ગણધરો પ્રભુ પાદપદ્મે,
સર્વજ્ઞ કેવળી ઘણાં પ્રભુના નિમિત્ત:
આત્મજ્ઞ-સંત ગણના હૃદયેશ સ્વામી,
સીમંધરા! નમું તને શિરનામી નામી.

સીમંધર ભગવાનનાં દર્શન કરીને પાનું ફેરવો...

આપને હીરકજયંતીના હીરલે મઢેલા

૭૫

સુંદર દશ્યો જોઈને પ્રસન્નતા થશે.
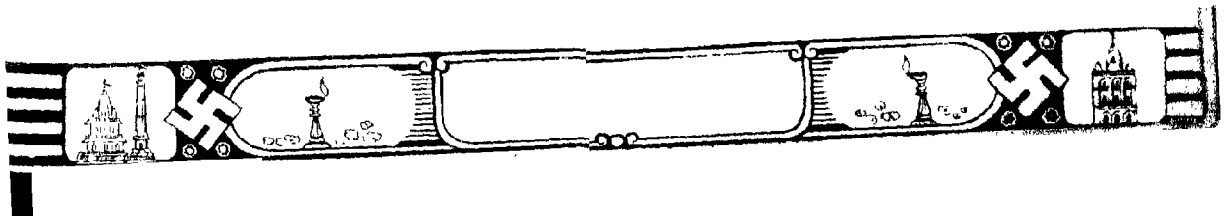
હીરકજયંતીની આનંદકારી યાદીમાં

ગુરુદેવના જીવનમાંથી

વિવિધ પ્રસંગોના ૭૫ ભાવવાહી દશ્યો
અહીં રજુ કરવામાં આવ્યા છે.

આ દશ્યો દ્વારા ગુરુદેવના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોના
સ્મરણથી સૌને આનંદ થશે...

[ચિત્ર સંકલન : મ. છ. દેસાઈ]

卐

[દરેક ચિત્રમાં નંબર આપેલા છે. તેની માહિતી નીચે ટૂંકમાં આપેલી છે]
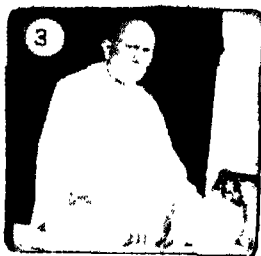
(૧) નમો અરિહંતાણં (૨) સીમંધર દર્શન (૩) નિવૃત્તિમાં (૪) ચિંતન
(૫) પ્રસન્નતા (૬) પાવાગઢ પર (૭) આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે... (૮) એકાન્તમાં

(૯) સોનગઢમાં (૧૦) માનસ્તંભ–મહા અભિષેક (૧૧) એકલો (૧૨) પરિવર્તન ભૂમિમાં (૧૩) સ્થા. કાનજી મુનિ! (૧૪) વાહ ભઈ વાહ! (૧૫) પ્ર. બાળકો સાથે (૧૬) રાજકુમારજી સાથે (૧૭) સંધ્યા સમયે
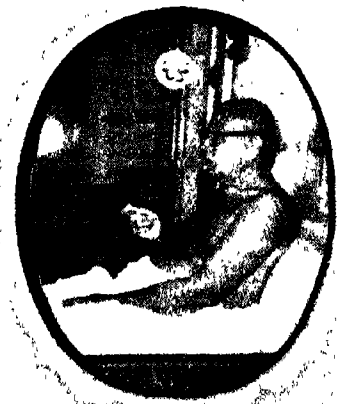
(૧૮) પ્રવચન (૧૯) ચિંતન (૨૦) પ્રવચન (૨૧) સ્વાધ્યાય-મનન (૨૨) ૨૯ વર્ષ પહેલાં ગુરુકુળમાં
(૨૩) નિવૃત્તિ સમયે ૧-૧-'૬૪ (૨૪) સંત કેરી શીતલછાંયડી (૨૫) અંદરની રૂમમાં (૨૬) ઓસરીની પાટ પર
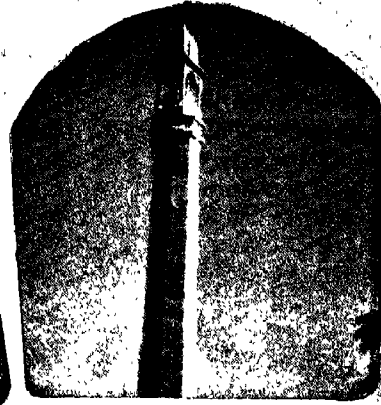
[૨૭] માનસ્તંભ દર્શન [૨૮] શોલાપુરમાં [૨૯] નિવૃત્તિ [૩૦] એ... દેખાય... માનસ્તંભ
[૩૧] સોનગઢમાં સાંજે [૩૨] ધન્ય ભાગ્ય [૩૩] અમારે આંગણે [૩૪] પધાર્યા ગુરુરાજ
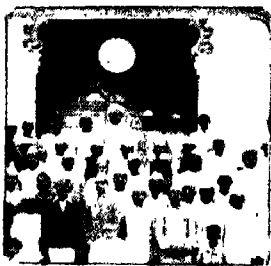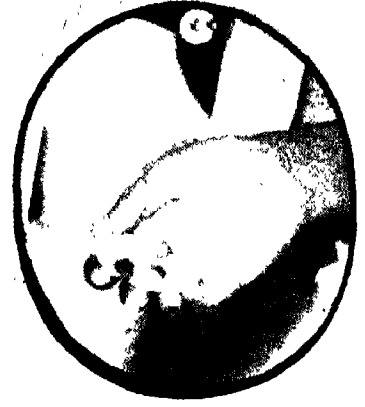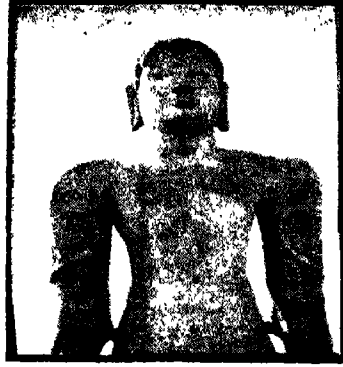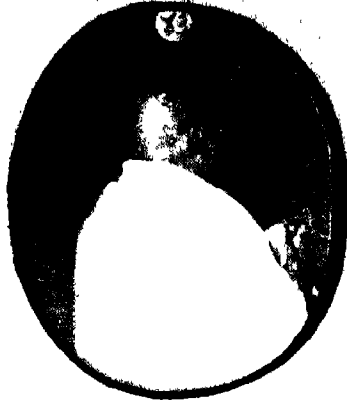
(૪૩) બાહુબલીદર્શનમાં મગ્ન (૪૪) અર્ઘં...સ્વાહા... (૪૫) જિનમંદિરમાંથી બહાર આવતાં (સોનાગિર) (૪૬) પ્રસન્નતા (મનફૂલા–સ્વાધ્યાયભવનમાં) (૪૭) પ્રભુજીના પગ પખાળે (બાવનગજા) (૪૮) બાહુબલી-દર્શન (૪૯) બાહુબલી ચરણે અર્ઘ (૫૦) કુંદપ્રભુનાં શિલાલેખનું અવલોકન (શ્રવણ બેલગોલ)
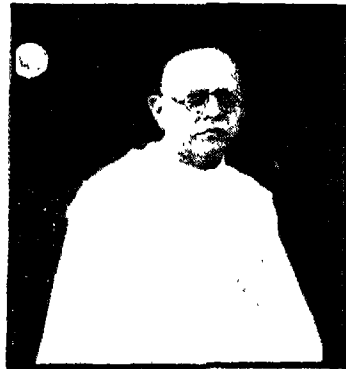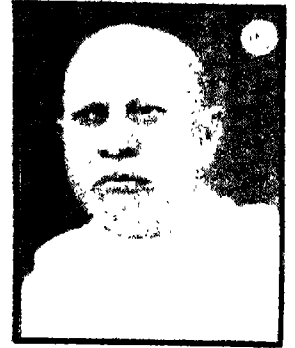
(૫૧) પાવાગઢ ભક્તિ ૫૨) શાંતિ (૫૩) રાજકોટમાં (૫૪) સોનગઢમાં (૫૫) ગિરનારની પંચમટુંકે (૧૯૯૬) (૫૬) માનસ્તંભ-પ્રતિષ્ઠા વખતે (૫૭) 'ભગવાન આત્મા આવો છે' (૫૮) શાસનપ્રભાવી સંત (૫૯) પ્રસન્નતા (ગોગીદેવી—આશ્રમમાં સં. ૨૦૧૯)

[૬૦] પાવાપુરીમાં [૬૧] એ દેખાય...પારસ ટૂંક [૬૨] રાજગૃહીમાં [૬૩] માનસ્તંભ અભિષેક [૬૪] શિખર કૂટ નૌકા વિહાર [૬૫] પ્રતિક્ષા [૬૬] પોન્નૂરમાં પૂજન [૬૭] શિખરજી યાત્રાના પ્રસ્થાન વખતે..૨૦૧૩ કા.સુ.૧૫
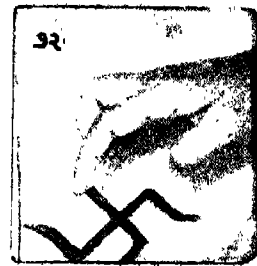
[૬૮–૬૯] 'કુંદપ્રભુનો મહા ઉપકાર છે' [૭૦] અંકન્યાસ [૭૧] 'વાહ! ધન્ય મુનિદશા!' કુંથલગિરિમાં [૭૨] વેદી પર સ્વસ્તિક [૭૩] શેઠ સાથે [૭૪] માનસ્તંભ ઉપર પૂજા [૭૫] "ધન્ય તમારી હીરક જયંતી."
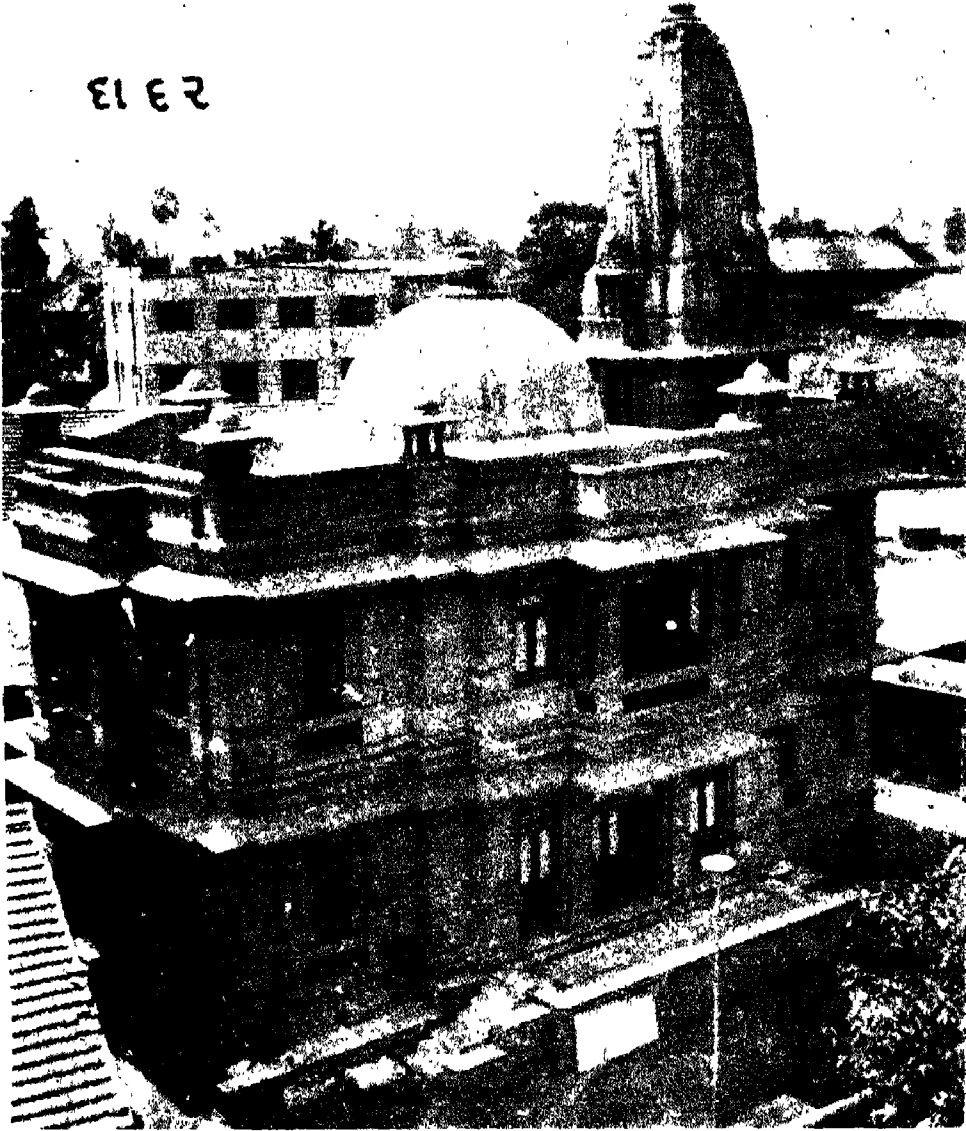
શ્રી મહાવીરભગવાનનું જિનમંદિર ને સીમંધરભગવાનનું સમવસરણ
દાદર–મુંબઈ,–જેની પ્રતિષ્ઠાના ભવ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે
ગુરુદેવ મુંબઈ નગરીમાં પધાર્યા છે (૨૦૨૦ વૈશાખ)

प्रवचन विभाग
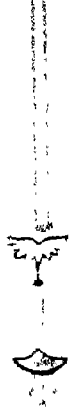
ગુરુદેવની પ્રવચનશૈલિ અનોખી છે તે મુમુક્ષુ-શ્રોતાઓને અંતરના ઊંડાણમાં લઈ જઈને ચૈતન્યનો સ્પર્શ કરાવે છે. તેઓ ગમે તે શાસ્ત્ર વાંચતા હોય પણ આત્માને સ્પર્શીને તેના ભાવો ખોલે છે....ને આત્માર્થીના પુરુષાર્થને આત્મા તરફ ઉત્તેજિત કરે છે. ગુરુદેવે પ્રવચનમાં કયા કયા શાસ્ત્રો વાંચ્યા છે તેની ટૂંક માહિતી સાથે, દરેક શાસ્ત્રના પ્રવચનની થોડીક પ્રસાદી અહીં આપી છે જે સૌને મીઠી લાગશે. એક વાત તરફ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર છેઃ જૈન સિદ્ધાંતના ચારે અનુયોગમાં ચૈતન્યઆત્મા ઝળકી રહ્યો છે; દ્રવ્યાનુયોગ અને કરણાનુયોગની જેમ ચરણાનુયોગમાં પણ આત્મા ઝળકે છે ને કથાનુયોગમાં પણ આત્મસાધનાની જ કથાઓ ગૂંથાયેલી છે, **આત્માને એકકોર રાખીને જૈનસિદ્ધાન્તનો કોઈપણ અનુયોગ હોઈ શકે નહિ.** આ રીતે ચારે અનુયોગમાં આત્મા ભરેલો છે. **જ્ઞાનીઓ બધા અનુયોગોમાં આત્માની મહત્તા દેખે છે.** ગુરુદેવનું પ્રવચન આપણને શાસ્ત્રોમાં રહેલા સન્તોના હાર્દ સુધી પહોંચાડીને ચિદાનંદતત્ત્વના દ્વાર સુધી લઈ જઈને કોઈ અલૌકિક દર્શનની ઝાંખી કરાવે છે....ગુરુદેવના સર્વતોમુખી પ્રવચનોની થોડી ઝાંખી માટે આ વિભાગ જિજ્ઞાસુઓને ખાસ ઉપયોગી થશે. દીજિયે.... થોડા રસ ચાખિયે.

षट्खंडागम (धवला)
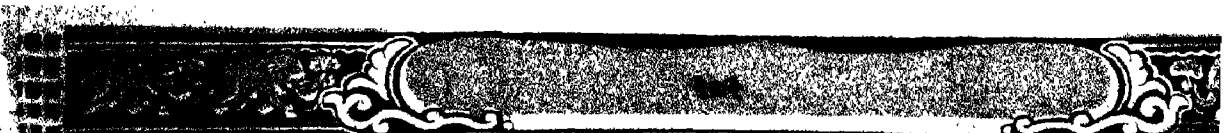
['षट्खंडागम' કે જે જિનવાણીનો એક વારસો છે, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારની ચંદ્રગૂફા એ જેનું ઉદ્ભવસ્થાન છે તેના પ્રત્યે ગુરુદેવને ઘણું બહુમાન છે; ચંદ્રગૂફામાં ધરસેનાચાર્ય પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ સ્વામીએ રચેલા આ ષટ્ખંડાગમ સૂત્રો ઉપર વીરસેનસ્વામીએ ધવલા નામની ૭૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે. તે ૧૬ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના સ્વાધ્યાયમાંથી અનેક ન્યાયો ગુરુદેવ પ્રવચનમાં પણ બહુમાનપૂર્વક કહે છે. કેટલાક ભાગો તો સામૂહિક વાંચનમાં પણ વંચાયા છે. ષટ્ખંડાગમના અનેક ભાગોનું વાંચન સોનગઢમાં અનેક જિજ્ઞાસુ ભાઈ–બહેનો કરે છે. ગુરુદેવે કહેલા ઘણા ન્યાયોમાંથી કોઈ કોઈ અહીં સંક્ષેપમાં આપ્યા છે.]

—:૦:—

દરેક વસ્તુનું કાર્ય અંતરંગ કારણથી જ થાય છે; બહારના કારણથી કોઈ કાર્ય થતું નથી. જો બહારના કારણથી કાર્ય થતું હોય તો ચોખાના બીમાંથી ઘઉં અને ઘઉંના બીમાંથી ચોખા થવાનો પ્રસંગ આવશે, જડમાંથી ચેતન, ને ચેતનમાંથી જડ થશે,–એમ થતાં વસ્તુનો કોઈ નિયમ રહેતો નથી–માટે કહ્યું છે કે–

"कहीं पर भी अंतरंग कारणसे ही कार्यकी उत्पत्ति होती है" (પુસ્તક ૬ પાનું ૧૬૬) એટલે બધી વસ્તુઓનાં કાર્યની ઉત્પત્તિ અંતરંગ કારણથી જ (વસ્તુની પોતાની શક્તિથી જ) થાય છે–એ નિયમ છે. આમાં અનેક પ્રશ્નોના સમાધાન આવી જાય છે.

અંતરંગ કારણ = દ્રવ્યની શક્તિ, ઉપાદાનકરણ.

બહિરંગ કારણ = પર દ્રવ્યની હાજરી, નિમિત્તકારણ.

કોઈ કાર્યો બાહ્ય પદાર્થોના કારણથી ઉત્પન્ન થતાં નથી એ નિશ્ચય છે, જો બહારના કારણે કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ચોખામાંથી ઘઉં થવા જોઈએ પણ તેમ કયાંય થતું નથી; માટે કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય બીજા દ્રવ્યના કારણથી થતું નથી પણ તે દ્રવ્યની પોતાની શક્તિથી જ થાય છે.

ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં એવું દ્રવ્ય નથી કે જે દ્રવ્યનું કાર્ય બીજા દ્રવ્યથી થતું હોય! જો કોઈપણ દ્રવ્યનું કાર્ય બીજા દ્રવ્યથી થતું હોય તો જીવમાંથી જડ અને જડમાંથી જીવ થઈ જવાનો પ્રસંગ આવી પડશે; પરંતુ કાર્ય અને કારણ એક જ દ્રવ્યમાં હોય એ સિદ્ધાંતથી દરેક દ્રવ્યનું કાર્ય તે દ્રવ્યના અંતરંગ કારણથી જ સ્વતંત્રપણે થાય છે, તેથી ઉપર્યુક્ત દોષ આવતો નથી. આમાં દરેક કાર્ય થવામાં ઉપાદાન નિમિત્તનો ખુલાસો આવી જાય છે.

✩

ઉપાસક સંસ્કાર

શ્રી પદ્મનંદી પચ્ચીસીના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં 'ઉપાસક' એટલે આત્માની ઉપાસના કરનારા ધર્માત્મા કેવા હોય, અથવા વીતરાગી દેવ—ગુરુના ઉપાસક શ્રાવકો કેવા હોય તેનું સુંદર વર્ણન છે. આ અધિકાર ઉપર પૂ ગુરુદેવના પ્રવચનો બે વખત થયેલા છે.

પહેલી ગાથામાં વ્રતતીર્થના પ્રવર્તક શ્રી આદિનાથ ભગવાનને તથા દાનતીર્થના પ્રવર્તક શ્રી શ્રેયાંસરાજાને યાદ કરીને મંગલાચરણ કર્યું છે; બીજી અને ત્રીજી ગાથામાં રત્નત્રય તે ધર્મ છે, ને તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે—એમ બતાવ્યું છે; ચોથી ગાથામાં તે રત્નત્રયધર્મના આરાધક જીવોના બે ભેદ બતાવ્યા —નિર્ગ્રંથ મુનિ અને ગૃહસ્થ શ્રાવક; પછી પાંચમી અને છઠ્ઠી ગાથામાં ધર્માત્મા શ્રાવકોને પણ ધર્મના મૂળ કારણ કહ્યા છે. ૨૦મી ગાથામાં કહ્યું છે કે શ્રાવક ધર્માત્માઓ ગુણવાન મનુષ્યો વડે સંમત છે—પ્રશંસનીય છે—આદરણીય છે; સજ્જનોએ અવશ્ય તેમનો આદરસત્કાર કરવો જોઈએ. વળી ૨૧મી ગાથામાં પણ શ્રી પદ્મનંદીસ્વામી કહે છે કે આ દુઃષમકાળમાં જે શ્રાવક ભક્તિસહિત યથાવિધિ ચૈત્ય—ચૈત્યાલય કરાવે છે તે ભવ્ય સજ્જનોવડે વંદ્ય છે. 'भव्यः स वंद्यः सताम्!' જૈનધર્મમાં મુનિઓ તો કાંઈ મંદિર વગેરેનો આરંભ સમારંભ કરતા નથી; જિનમંદિર બંધાવવા વગેરે કાર્યો શ્રાવકો કરે છે. ધર્માત્મા શ્રાવકો ભક્તિપૂર્વક વીતરાગ સર્વજ્ઞ અર્હંત પરમાત્મા પ્રત્યેના બહુમાનથી મોટા મોટા જિનાલયો બંધાવે છે; જુઓને, મૂડબિદ્રિમાં "ત્રિભુવનતિલકચૂડામણિ" નામનું કેવું મોટું જિનમંદિર હતું? અને શ્રવણબેલગોલમાં બાહુબલી ભગવાનના કેવા મોટા ભવ્ય પ્રતિમા છે? એવા મંદિરો અને પ્રતિમાઓ ધર્માત્મા શ્રાવકો ભક્તિપૂર્વક કરાવે છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉપાસના ઉપરાંત વીતરાગ-દેવની ભક્તિ—પૂજાનો આવો ભાવ શ્રાવકને આવે છે, તેની આ વાત છે.

શ્રાવકના અંતરમાં સર્વજ્ઞ પરમાત્માની, નિર્ગ્રંથ મુનિઓની અને તેઓના કહેલા શાસ્ત્રોની ઓળખાણ અને બહુમાન છે; તેથી તે ભક્તિપૂર્વક જિનબિંબ કરાવે છે, જિન-મંદિરો બંધાવે છે, મુનિરાજ મળે તો બહુમાનપૂર્વક ભક્તિથી દાનાદિ કરે છે, તેમ જ ભક્તિપૂર્વક શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરે છે, તથા વિશાળબુદ્ધિવાળા ભવ્ય જીવોને વાંચવા માટે પુસ્તકો આપે છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે અહો! આવા જ્ઞાનદાન વડે ભવ્ય જીવો અલ્પ-કાળમાં કેવળજ્ઞાન પામે છે. (જુઓ, દેશવ્રતઉદ્યોતન ગાથા : ૧૦) ગૃહસ્થપણામાં રહેલા જીવોએ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત રાગની મંદતા કરીને ગૃહસ્થધર્મને દીપાવવો જોઈએ...એ ધ્યાન રાખવું કે ગૃહસ્થપણાનીય મૂળ શોભા તો સમ્યગ્દર્શનની ઉપાસનાથી જ છે, ને તે ભૂમિકામાં ભક્તિપૂજાના આવા શુભભાવો હોય છે. ☆

સમાધિશતક

'સમાધિશતક'ના રચનાર શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી વિક્રમ સંવતના લગભગ સાતમા સૈકામાં થઈ ગયેલા મહાન દિગંબર સંત છે, તેમનું બીજું નામ દેવનંદી હતું, તેઓ વિદેહક્ષેત્રે સીમંધર ભગવાન પાસે ગયા હતા એવો પણ શિલાલેખોમાં ઉલ્લેખ છે. તેમણે તત્ત્વાર્થસૂત્રની 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' ટીકા તથા જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ વગેરે મહાન ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમની અગાધબુદ્ધિને લીધે યોગીઓએ તેમને 'જિનેન્દ્રબુદ્ધિ' કહ્યા છે.–આવા મહાન આચાર્યના રચેલા સમાધિશતક ઉપર ગુરુદેવના પ્રવચનનો એક અંશ અહીં આપ્યો છે.

અજ્ઞાન દશામાં તો દેહને જ આત્મા માનીને ભ્રમથી વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ કરી, પણ હવે દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું ભાન થતાં જ્ઞાનીની ચેષ્ટા કેવી થઈ જાય છે તે ૨૨ મી ગાથામાં બતાવે છે. આ દેહાદિથી જુદો, જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ જ હું છું–એવું જ્યાં સ્વસંવેદનથી સમ્યક્ ભાન થયું ત્યાં ધર્માત્મા જાણે છે કે અરે ! અત્યાર સુધી તો પથ્થરમાં પુરુષની ભ્રાંતિની માફક આ અચેતન શરીરને જ મેં આત્મા માન્યો ને તેની સાથે વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ કરી. જેમ અંધારાને લીધે કોઈ પુરુષ પથ્થર કે ઝાડના ઠૂંઠાને પુરુષ માનીને તેને બોલાવે, તેના ઉપર પ્રેમ કરે, તેની સાથે લડે, એમ અનેક પ્રકારે તેની સાથે ભ્રાંતિથી ચેષ્ટા કરે... પણ જ્યાં પ્રકાશ થાય ને દેખાય કે અરે, આ તો પુરુષ નથી પણ પથ્થર છે–ઠૂંઠું છે, મેં ભ્રાંતિથી વ્યર્થ ચેષ્ટા કરી ...! તેમ અજ્ઞાનરૂપી અંધારાને લીધે અજ્ઞાની અચેતન શરીરાદિને જ આત્મા માનીને તેની સાથે પ્રીતિ કરતો, બાહ્ય વિષયોને પોતાના ઇષ્ટ–અનિષ્ટકારી માનીને તેમના પ્રત્યે રાગ–દ્વેષ કરતો, હું જ ખાઉં છું, હું જ પીઉં છું, હું જ બોલું છું, આ ઇંદ્રિયો હું જ છું–એમ માનીને અનેક પ્રકારે ભ્રાંતિથી ચેષ્ટા કરતો, પણ હવે જ્યાં જ્ઞાનપ્રકાશ થયો.... ને સ્વસંવેદનવડે આત્માને દેહથી ભિન્ન જાણ્યો ત્યાં ધર્મી જાણે છે કે અરે ! આ દેહ તો અચેતન છે, તે હું નથી, છતાં તેને જ આત્મા માનીને અત્યાર સુધી મેં વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ કરી પણ હવે એ ભ્રાંતિ ટળી ગઈ છે. જડ શરીરથી ભિન્ન આત્મા જાણ્યો છે એટલે જ્ઞાની ઈંદ્રિયોનો દાસ નથી પણ તેનાથી ઉદાસ છે, અને અતીન્દ્રિય–આત્માનો દાસ (ઉપાસક) છે, જેમ લાકડાનો થાંભલો મારાથી જુદો છે તેમ આ દેહ પણ મારાથી જુદો છે. હું તો અરૂપી ચૈતન્યસ્વરૂપી સ્વસંવેદ્ય છું. શરીરથી મારી જાત જ જુદી છે. શરીર રૂપી, હું અરૂપી; શરીર જડ, હું ચેતન; શરીર સંયોગી, હું અસંયોગી; શરીર વિનાશી, હું અવિનાશી; શરીર આંધળું, હું દેખતો; શરીર ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય, હું અતીન્દ્રિય–સ્વસંવેદન ગ્રાહ્ય; શરીર મારાથી બાહ્ય પરતત્ત્વ, અને હું

અંતરંગ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વતત્ત્વ, આ રીતે શરીરને અને મારે અત્યંત ભિન્નતા છે. આવા અત્યંત ભિન્નપણાના વિવેકથી જ્યાં ભેદજ્ઞાન થયું અને યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યાં શરીરાદિમાં આત્મબુદ્ધિનો ભ્રમ છૂટી ગયો, ને દેહાદિ પરદ્રવ્યોથી ઉપેક્ષિત થઈને ચિદાનંદસ્વભાવમાં વળ્યો...આનું નામ સમાધિ છે. ભિન્ન આત્મતત્ત્વના ચિંતન વિના સમાધિ થાય જ નહિ. સમાધિ વગર સુખ કે શાંતિ કેવાં ? માટે સૌથી પહેલાં ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસવડે દેહાદિથી ભિન્ન જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માને જાણવો તે જ સમાધિનું મૂળ છે.

પરમાર્થ વચનિકા

પં. બનારસીદાસજી 'પરમાર્થવચનિકા'માં લખે છે કે :— જ્ઞાતા તો મોક્ષમાર્ગ સાધી જાણે પણ મૂઢ મોક્ષમાર્ગ સાધી જાણે નહિ....બાહ્યક્રિયા કરતો થકો મૂઢ જીવ પોતાને મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી માને છે, પણ અંતર્ગર્ભિત અધ્યાત્મરૂપ ક્રિયા –જે અંતર્દૃષ્ટિગ્રાહ્ય છે તે ક્રિયાને મૂઢ જીવ જાણે નહિ, કારણ અંતર્દષ્ટિના અભાવથી અંતર્ક્રિયા દૃષ્ટિગોચર આવે નહિ; તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ મોક્ષમાર્ગ સાધવાને અસમર્થ છે.

....સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અંતર્દષ્ટિવડે મોક્ષપદ્ધતિ સાધી જાણે છે......સમ્યગ્જ્ઞાન અને સ્વરૂપાચરણની કણિકા જાગ્યે મોક્ષમાર્ગ સાચો......મૂઢ જીવ બંધપદ્ધતિને સાધતો થકો તેને મોક્ષમાર્ગ કહે તે વાત જ્ઞાતા માને નહિ; કેમકે બંધને સાધવાથી બંધ સધાય પણ મોક્ષ સધાય નહિ. જ્યારે જ્ઞાતા કદાચિત બંધપદ્ધતિનો વિચાર કરે ત્યારે તે જાણે કે આ બંધપદ્ધતિથી મારું દ્રવ્ય અનાદિકાળથી બંધરૂપ ચાલ્યું આવ્યું છે, હવે એ પદ્ધતિનો મોહ તોડી વર્ત ! આ પદ્ધતિનો રાગ પૂર્વની જેમ હે નર ! તું શા માટે કરે છે ? તે ક્ષણમાત્ર પણ બંધપદ્ધતિમાં મગ્ન થાય નહિ. તે જ્ઞાતા પોતાનું સ્વરૂપ વિચારે, અનુભવે, ધ્યાવે, ગાવે, શ્રવણ કરે, તથા નવધા ભક્તિ, તપ, ક્રિયા પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપસન્મુખ થઇને કરે, એ જ્ઞાતાનો આચાર છે.

(આ વચનિકા ઉપર ગુરુદેવનાં પ્રવચન થઈ ગયા છે.)

પ્ર વ ચ ન સા ર

[સમયસારનું સાથીદાર એવું જે પ્રવચનસાર, તેની ૮૦-૮૧-૮૨ મી ગાથામાં કુંદકુંદસ્વામીએ મોહક્ષયનો જે અમોઘ ઉપાય બતાવ્યો છે......તે ગુરુદેવના હૃદયમાં કોતરાઈ ગયો છે, ગુરુદેવ જ્યારે પ્રવચનમાં એ ઉપાયના પુરુષાર્થનો ધોધમાર ઉપદેશ કરતા હોય ત્યારે શ્રોતાના અંતરમાં જાગતી ઊર્મિઓ વડે મોહ તૂટુંતૂટું થતો હોય છે.]

———☆ ☆ ☆———

જે જાણતો અર્હંતને ગુણ દ્રવ્ય ને પર્યયપણે
તે જીવ જાણે આત્મને, તસુ મોહ પામે લયખરે. ૮૦

જે ખરેખર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયપણે અર્હંતને જાણે છે તે પોતાના આત્માને જાણે જ છે, ને તેનો મોહ ક્ષય પામે છે.-આમ કહીને આચાર્યદેવે મોહક્ષયનો અફરમાર્ગ બતાવ્યો છે.

કોઈને એમ શંકા થાય કે અત્યારે તો અહીં અરિહંત નથી તો પછી અરિહંતને જાણવાની વાત કેમ કરી? તો તેનું સમાધાન કરે છે. ભાઈ! અહીં અરિહંતની વાત નથી કરી પણ અરિહંતનું સ્વરૂપ જાણવાની વાત કરી છે; અરિહંતની અહીં જ સાક્ષાત્ હાજરી હોય તો જ તેમનું સ્વરૂપ જાણી શકાય એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. અમુક ક્ષેત્રમાં અત્યારે અર્હંત નથી પણ તેમનું હોવાપણું અન્યત્ર-મહાવિદેહક્ષેત્ર વગેરેમાં તો અત્યારે પણ છે. અરિહંતપ્રભુ સામે સાક્ષાત્ બિરાજતા હોય ત્યારે પણ તેમનું સ્વરૂપ જ્ઞાનદ્વારા જ નક્કી થાય છે. ત્યાં અરિહંત તો આત્મા જ છે, તેમના દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાય નજરે તો દેખાતા નથી છતાં જ્ઞાનદ્વારા તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકે છે, તો પછી તેઓ ક્ષેત્રે જરાક દૂર હોય ત્યારે પણ જ્ઞાનદ્વારા તેમનો નિર્ણય અવશ્ય થઈ શકે છે. સાક્ષાત્ બિરાજતા હોય ત્યારે પણ આંખથી તો અરિહંતનું શરીર દેખાય છે, શું શરીર તે અરિહંતના દ્રવ્ય-ગુણ-પ્રર્યાય છે? કે શું દિવ્યવાણી તે અરિહંતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે?-ના, એ બધું તો આત્માથી જુદું છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા દ્રવ્ય, તેના જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણો અને તેની કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાય તે અરિહંત છે, તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને યથાર્થપણે ઓળખે તો અરિહંતનું સ્વરૂપ જાણ્યું કહેવાય. સાક્ષાત્ અરિહંતપ્રભુની સામે બેસીને સ્તવન કરે પરંતુ તેમના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ ન સમજે તો તેણે અરિહંતની સ્તુતિ કરી નથી

ક્ષેત્રથી નજીક અરિહંતની હાજરી હોય કે ન પણ હોય તેની સાથે સંબંધ નથી પણ પોતાના જ્ઞાનમાં તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય છે કે નહિ તેની સાથે સંબંધ છે. ક્ષેત્રથી નજીક અરિહંતપ્રભુ બિરાજતા હોય પરંતુ તે વખતે જો જ્ઞાન વડે પોતે તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય ન કરે તો તે જીવને આત્મા જણાય નહિ અને તેના માટે તો અરિહંત ઘણા

દૂર છે, અને અત્યારે ક્ષેત્રથી નજીક અરિહંતપ્રભુ ન હોવા છતાં પણ જો પોતાના જ્ઞાન-વડે અત્યારે પણ અરિહંતપ્રભુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે તો આત્માની ઓળખાણ થાય અને તેના માટે અરિહંતપ્રભુ નજીક હાજરાહજુર છે, એના અંતરમાં જ અરિહંતદેવ બિરાજે છે. ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ વાત નથી પણ ભાવ અપેક્ષાએ વાત છે. સાચી સમજણનો સંબંધ તો ભાવ સાથે છે.

અરિહંત ક્યારે છે અને ક્યારે નથી–તે કહ્યું. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં અથવા તો ભરત ક્ષેત્રમાં ચોથા કાળે સાક્ષાત્ અરિહંત વખતે પણ જે આત્માઓએ દ્રવ્ય-ગુણ–પર્યાયપણે અરિહંતના સ્વરૂપનો ખરો નિર્ણય પોતાના જ્ઞાનમાં ન કર્યો તે જીવોના જ્ઞાનમાં તો તે વખતે પણ અરિહંતની હાજરી નથી, અને ભરતક્ષેત્રમાં પંચમકાળે સાક્ષાત્ અરિહંતની ગેરહાજરીમાં પણ જે આત્માઓએ દ્રવ્ય–ગુણ-પર્યાયપણે અરિહંતના સ્વરૂપનો ખરો નિર્ણય પોતાના જ્ઞાનમાં કર્યો તેઓને માટે તો અરિહંતપ્રભુ સાક્ષાત્ મોજૂદ બિરાજે છે.

સમવસરણમાં પણ જે જીવો અરિહંતના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા તે જીવોને માટે જ અરિહંતપ્રભુ મોહક્ષયના નિમિત્ત કહેવાયા, પણ જેઓએ નિર્ણય ન કર્યો તેમને માટે તો સાક્ષાત્ અરિહંતપ્રભુ પણ ધર્મના નિમિત્ત કહેવાયા નહીં. અત્યારે પણ જે અરિહંતનો નિર્ણય કરીને આત્મસ્વરૂપ સમજે તેને જ્ઞાનમાં અરિહંતપ્રભુ નિમિત્ત કહેવાય છે.

જેની દૃષ્ટિ નિમિત્ત ઉપર છે તે ક્ષેત્રને જુએ છે કે અત્યારે આ ક્ષેત્રે અરિહંત નથી; ભાઈ રે! અરિહંત નથી પરંતુ અરિહંતને નક્કી કરનાર તારું જ્ઞાન તો છે ને? એ જ્ઞાનને લંબાવ તો ભાવભેદ તૂટી જશે, ને ક્ષેત્રભેદ પણ નડશે નહિ. જેની દૃષ્ટિ ઉપાદાન ઉપર છે તે પોતાના જ્ઞાનના જોરે અરિહંતનો નિર્ણય કરીને ક્ષેત્રભેદ કાઢી નાખે છે. અરિહંત તો નિમિત્ત છે, અંતર્મુખ થઈને તે અરિહંતનો નિર્ણય કરનાર જ્ઞાનનો મહિમા છે. મૂળ સૂત્રમાં "जो जाणदि" એમ કહ્યું છે એટલે જાણનાર જ્ઞાન તે મોહ-ક્ષયનું કારણ છે. પરંતુ અરિહંત તો જુદા છે, તેઓ આ આત્માનો મોહક્ષય કરતા નથી.

સમવસરણમાં બેસનાર જીવ પણ અરિહંતથી તો દૂર ક્ષેત્રે જ બેસે છે એટલે ક્ષેત્રથી તો તેને પણ દૂર છે અને અહીં પણ ક્ષેત્રથી જરા વધારે દૂર છે, પરંતુ ક્ષેત્રથી દૂર પડયો એટલે શું? જેણે ભાવમાં અરિહંતને નજીક કર્યા તેને સદાય નજીક બિરાજે છે અને જેણે ભાવમાં અરિહંતને દૂર કર્યા તેને દૂર છે. ક્ષેત્રે નજીક હો કે ન હો તેથી શું? ભાવ સાથે મેળ કરીને નજીકપણું કરવું છે. અહો! અરિહંતના વિરહ ભૂલાવી દીધા, કોણ કહે છે કે અત્યારે અરિહંતપ્રભુ નથી?

આ પંચમ આરાના મુનિનું કથન છે, પંચમકાળે આ થઈ શકે છે. જે કોઇ જીવ પોતાના જ્ઞાન વડે અરિહંતના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયને જાણે તેનો દર્શનમોહ નાશ થાય છે. ☆

પદ્મનંદી પંચવિંશતિકા

[શ્રી પદ્મનંદી મુનિરાજે રચેલું આ વૈરાગ્યરસભરપૂર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર,—જેને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પરમ પ્રેમથી 'વનશાસ્ત્ર' કહીને સંબોધ્યું છે, તે પૂ. ગુરુદેવને ઘણું પ્રિય છે; તેમાં ૨૬ અધિકારો છે; ગુરુદેવ અવારનવાર (ખાસ કરીને પર્યુષણ વખતે) પ્રવચનમાં તેના અધિકારો વાંચે છે. અહીં વીસ વર્ષ પહેલાંના પ્રવચનનો થોડોક ભાગ આપ્યો છે.]

ભગવાન આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની યથાર્થ પ્રીતિ–પ્રતીતિ વગર રાગ–દ્વેષનો ખરેખરો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. રાગ–દ્વેષના ત્યાગ વગર શરીરાદિ સંયોગનો ત્યાગ હોય નહિ અને અશરીરી સ્વરૂપ પ્રગટે નહિ. શ્રી પદ્મનંદી સ્વામી કહે છે કે—

तत्प्रति प्रीतिचित्तेन येन वार्तापि हि श्रुता।
निश्चितं स भवेद्भव्यो भाविनिर्वाणभाजनम् ।।२३।।
(એકત્વ અધિકાર)

ગાથાનો પહેલો જ શબ્દ 'તત્પ્રતિ' છે, તેનો અર્થ શું? જેવી પ્રીતિ પર ઉપર છે તેવી પ્રીતિ આત્મા ઉપર આવવી જોઈએ. પુણ્ય–પાપની પ્રીતિ છોડીને આવા નિર્મળ આત્માની **પ્રીતિ કરીને** એકવાર પણ જેણે આત્મસ્વરૂપની વાત સાંભળી છે તે જીવ જરૂર ભાવિ મુક્તિનું ભાજન થાય છે. જીવે પ્રસન્ન ચિત્તથી કદી આ વાત સાંભળી નથી, કાને તો પડી પણ જ્યાં સુધી પરની રુચિ રહે ત્યાં સુધી આત્માની રુચિ થતી નથી, અને આત્માની રુચિ વગર આ શબ્દો કાને પડે તે સાંભળ્યું ન કહેવાય.

અહીં અપૂર્વ સ્વભાવની વાત પ્રીતિથી ક્યારે સાંભળી કહેવાય? જો અંતરમાં પુણ્યની પણ પ્રીતિ ન રાખે તો. સંસાર પ્રત્યેના રાગની પ્રીતિ ઘટાડીને આત્માની વાત સાંભળે તો સાંભળ્યું છે, પણ જો સંસારનો રાગ ઘટાડયા વગર સાંભળે તો તેણે આત્માની વાત પ્રીતિથી સાંભળી નથી પણ રાગની વાત સાંભળી છે. હું ચૈતન્ય છું, મારું તત્ત્વ પુણ્ય–પાપની બધી વૃત્તિને છોડનાર છે–એવો પ્રેમ અંતરમાં જાગે ત્યારે આત્માની પ્રીતિ થઈ કહેવાય.

અહીં 'પ્રીતિથી સાંભળી' એમ કહ્યું છે, તેમાં સામે સંભળાવનારા જ્ઞાની નિમિત્ત છે એમ જાહેર કર્યું છે. જ્ઞાન જેમાં હોય તેમાંથી આવે, ન્યાય તો ગંભીર છે પણ ટૂંકમાં કહેવાય છે.

જેણે કોઈ વિકાર રાખવા જેવો માન્યો તેને નિર્વિકાર સ્વરૂપની રુચિ નથી. 'પ્રીતિથી સાંભળી છે' એમ કહ્યું તેમાં સાંભળનારમાં પરની રુચિનો ત્યાગ, સ્વની પ્રીતિ–એવો જે ભાવ જાગ્યો છે તે ઉપાદાન છે અને ચૈતન્યની વાત સંભળાવનાર જ્ઞાની તે નિમિત્ત બતાવ્યું છે. જ્ઞાની સંભળાવનાર પણ એવા નથી કે રાગથી લાભ બતાવે. આ રીતે ઉપાદાન નિમિત્ત કેવા જોઈએ તેનું વર્ણન 'પ્રીતિથી' અને 'સાંભળી' તેમાં આવી ગયું છે. સાંભળનાર એવો પાત્ર છે કે જેને ચૈતન્યની જ રુચિ છે ને રાગની રુચિ નથી. સંભળાવનાર પણ એવા જ મળ્યા છે કે જે ચૈતન્યની રુચિ કરાવીને રાગની રુચિ છોડાવે છે.–જ્યાં આવી સંધિપૂર્વક ચૈતન્યની કથાનું શ્રવણ છે ત્યાં અલ્પકાળમાં અવશ્ય મુક્તિ થાય છે–એમ સંતોના કોલકરાર છે.

અહાહા! આવો આત્મા! જે હું પ્રગટ કરવા માગું છું તે તો મારામાં છે અને જે ટાળવા માગું છું તે તો નાશવાન–કૃત્રિમ જ છે. આમ જેને આત્મા પરથી નિરાળો શુદ્ધ છે એવી પ્રતીત થાય, તેનો ખરો પ્રેમ જાગે, તે જીવ રાગ–દ્વેષ–સંયોગ બધું જતું કરીને પણ આત્માની શુદ્ધતા મેળવ્યા વગર રહે નહીં. આવો આત્મા જેમ જે રીતે કહેલ છે તેમ તે રીતે જેણે પ્રીતિથી સાંભળીને આત્મામાં સત્‌નાં બીજડાં રોપ્યાં છે તે ભવિષ્યમાં સહજ શાંતિ ને અકૃત્રિમ સુખરૂપી મોક્ષફળ અવશ્ય પામે છે.

—☆ ☆ ☆—

સિદ્ધચક્ર વિધાન.....

સોનગઢમાં ત્રણ વખત સિદ્ધચક્રવિધાન–મહાપૂજન થયું....એ મહાપૂજન વખતે ગુરુદેવ પણ કેટલોક ટાઈમ ઉપસ્થિત રહેતા....ને પૂજનનું પુસ્તક ધ્યાનથી વાંચીને, તેમાં રહેલા અધ્યાત્મભાવો પ્રત્યે પ્રસન્નતાથી લક્ષ ખેંચતા. તેમાં પાંચમી પૂજાના અંતે સિદ્ધ ભગવંતોના આનંદનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે–આ જગતમાં જેટલા પુદ્‌ગલપરમાણુઓ ભૂતકાળમાં શબ્દરૂપ થયા છે ને ભવિષ્યમાં થશે તે બધાયને અનંતવાર અનંતગુણા કરવામાં આવે, અને એ રીતે શબ્દના વિસ્તારનો જે મહારાશી થાય, તે બધોય એકત્ર થઈને ધારો કે સિદ્ધપરમાત્માના ગુણસમૂહનો ઉચ્ચાર કરે તો પણ, સિદ્ધ ભગવાનના એક સમયના આનંદનો અનંતમો ભાગ પણ કહી શકતા નથી, તો અમે તો કયા પ્રકારે તેનું કથન કરીએ?

દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા

[કાર્તિકેયસ્વામી રચિત દ્વાદશઅનુપ્રેક્ષા એ વૈરાગ્યનો અદ્ભુત ગ્રંથ છે, શ્રીમદ રાજચંદ્રને પણ એ અતિ પ્રિય હતો. તેમાં બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓનો સુંદર ઉપદેશ છે. આ શાસ્ત્ર ઉપર પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનો થઇ ગયેલા છે. તેમાંથી જરાક ભાગ અહીં આપ્યો છે.]

અહો, અડોલ દિગંબરવૃત્તિને ધારણ કરનારા, વનમાં વસનારા અને ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં ડોલનારા મુનિવરો, જેઓ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને આત્માના અમૃતકુંડમાં ઝૂલે છે, એવા સંતમુનિવરો પણ વૈરાગ્યની બાર ભાવના ભાવીને વસ્તુસ્વરૂપ ચિંતવે છે. વસ્તુસ્વરૂપને લક્ષમાં રાખીને વૈરાગ્યની આ બાર ભાવનાઓ ભાવવા જેવી છે. આ ભાવનાઓને આનંદની જનની કીધી છે; કેમકે વસ્તુસ્વરૂપ-અનુસાર વૈરાગ્યની ભાવનાઓનું ચિંતવન કરતાં ચિત્તની સ્થિરતા થઇને ભવ્ય જીવને આનંદ થાય છે. તેથી આ ભાવનાઓ 'ભવિકજન આનંદજનની' છે, અને તે સાંભળતાં જ ભવ્ય જીવોને મોક્ષમાર્ગમાં ઉત્સાહ ઊપજે છે. અહા, તીર્થંકરો પણ દીક્ષા વખતે જેનું ચિંતન કરે એવી વૈરાગ્ય-રસમાં ઝૂલતી આ બાર ભાવનાઓ ભાવતાં કયા ભવ્યને આનંદ ન થાય? અને કયા ભવ્યને મોક્ષમાર્ગનો ઉત્સાહ ન જાગે ??

સવારમાં જેને રાજસિંહાસન ઉપર દેખ્યો હોય તે જ સાંજે સ્મશાનમાં રાખ થતો દેખાય છે-આવા પ્રસંગો તો સંસારમાં અનેક દેખાય છે, છતાં મોહમૂઢ જીવોને વૈરાગ્ય નથી આવતો. બાપુ ! સંસારને અનિત્ય જાણીને તું આત્મા તરફ વળ...એક વાર તારા આત્મા તરફ જો. બહારના ભાવો અનંત કાળ કર્યાં છતાં શાંતિ ન મળી. માટે હવે તો અંતર્મુખ થા. આ સંસાર કે સંસારના સંયોગો સ્વપ્ને પણ ઇચ્છવા જેવા નથી, અંતરનું એક ચિદાનંદ તત્ત્વ જ ભાવના કરવા જેવું છે.

અનિત્ય અધિકારની છેલ્લી ગાથામાં કહે છે કે હે જીવ ! સંસારમાં ધન, યૌવન જીવન વગેરે બધું ક્ષણભંગુર છે એમ સાંભળીને, તે વિષયો પ્રત્યેના મહામોહને તું છોડ, અને તારા ચિત્તને નિર્વિષય કરીને ચૈતન્યની ભાવનામાં જોડ;-આમ કરવાથી તું ઉત્તમ સુખને પામીશ. **અમારો વૈરાગ્યઝરતો ઉપદેશ સાંભળીને, હે જીવ! અનાદિથી જેની પ્રીતિ નથી કરી એવા ચૈતન્યતત્ત્વ સાથે પ્રીતિ જોડ: ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવનાથી તારો આત્મા પરમ સુખમય બનશે, પરમ આનંદમય અવિનાશી સિદ્ધપદની તને પ્રાપ્તિ થશે.**

સમયસાર-કળશટીકા

સમયસારની ટીકામાં ૨૭૮ કળશ છે, એ અધ્યાત્મરસભરપૂર કળશ ઉપર લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં શ્રીમાન્ પં. રાજમલજીએ સુંદર ટીકા રચી છે. ઢૂંઢારી હિન્દીભાષામાં લખાયેલી આ ટીકા ગુરુદેવને ખૂબ પ્રિય છે, હાલમાં તેનું આધુનિક હિન્દીમાં સંસ્કરણ થયું છે. ગુરુદેવ તેના ઉપર અવારનવાર પ્રવચન કરે છે.

સમયસારના ૧૧૦ મા કળશમાં શુદ્ધ પરિણતિરૂપ જ્ઞાનધારાને જ મોક્ષનું કારણ કહ્યું ને એ સિવાય સમસ્ત વિકલ્પોને બંધનાં જ કારણ કહ્યા. તેની સ્પષ્ટતા કરતાં શ્રી રાજમલ્લજી કહે છેઃ

'અહીં કોઈ ભ્રાંતિ કરશે-મિથ્યાદૃષ્ટિને યતિપણું ક્રિયારૂપ છે તે બંધનું કારણ છે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે યતિપણું શુભ ક્રિયારૂપ છે તે મોક્ષનું કારણ છે, કેમકે અનુભવ-જ્ઞાન તથા દયા, વ્રત, તપ સંયમરૂપી ક્રિયા-એ બંને મળીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય કરે છે.'—આવી પ્રતીત કોઈ અજ્ઞાની જીવ કરે છે,-તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ—

જે કોઈ પણ શુભ-અશુભ ક્રિયા-બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પ અથવા અંતર્જલ્પરૂપ અથવા દ્રવ્યના વિચારરૂપ અથવા શુદ્ધસ્વરૂપના વિચાર ઇત્યાદિ-છે તે સમસ્ત કર્મબંધનું કારણ છે; એવી ક્રિયાનો એવો જ સ્વભાવ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિનો એવો તો કાંઇ ભેદ નથી. (અર્થાત્ ઉપર અજ્ઞાનીએ કહ્યું તે પ્રમાણે શુભક્રિયા મિથ્યાદૃષ્ટિને તો બંધનું કારણ થાય ને તે જ ક્રિયા સમ્યગ્દૃષ્ટિને મોક્ષનું કારણ થાય એવો તો તેમનો ભેદ નથી.) એવી ક્રિયાથી તો તેને (સમકિતીને પણ) બંધ છે અને શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણમનમાત્રથી મોક્ષ છે. જો કે એક જ કાળે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને શુદ્ધજ્ઞાન પણ છે અને ક્રિયારૂપ પરિણામ પણ છે,-પરંતુ તેમાં વિક્રિયારૂપ જે પરિણામ છે તેનાથી તો એકલો બંધ થાય છે, તેનાથી કર્મનો ક્ષય એક અંશ પણ થતો નથી-એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે,—તો ઇલાજ શો? તે કાળે જ્ઞાનીને શુદ્ધસ્વરૂપનું અનુભવજ્ઞાન પણ છે, તે જ્ઞાન વડે ત્યારે કર્મનો ક્ષય થાય છે, તેનાથી એક અંશમાત્ર પણ બંધન થતું નથી,—વસ્તુનું આવું જ સ્વરૂપ છે, તે જેમ છે તેમ કહીએ છીએ."

(જુઓ સમયસાર કળશટીકા પાનું ૧૧૨)

ઉપર મુજબ ખુલાસો કરીને પછી તે કળશનો અર્થ વિસ્તારથી લખ્યો છે. તેમાં પણ તે બાબતની સ્પષ્ટતા છે; તેમાં છેવટે લખે છે કે-...."શુભક્રિયા કદી પણ મોક્ષનું સાધન થઇ શકતી નથી, તે કેવળ બંધની જ કરનારી છે-એવી શ્રદ્ધા કરવાથી જ મિથ્યાબુદ્ધિનો નાશ થઇને સમ્યગ્જ્ઞાનનો લાભ થશે. મોક્ષનો ઉપાય તો એક માત્ર નિશ્ચયરત્નત્રયમય આત્માની શુદ્ધવીતરાગ પરિણતિ છે."

ઉપાદાન–નિમિત્ત–દોહા

ભૈયા ભગવતીદાસજીએ ૪૭ દોહાદ્વારા તથા પં. બનારસીદાસજીએ રચેલા ૭ દોહા દ્વારા ઉપાદાન નિમિત્તની સ્વતંત્રતાનું જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે ગુરુદેવને ખાસપ્રિય છે ને પ્રવચનમાં અનેકવાર તેના ઉપર વિવેચન કરીને નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિનું અત્યંત નિરાકરણ તેમણે કર્યું છે. તેની થોડીક ભૂમિકા અહીં ઓગણીસ વર્ષ પહેલાંના પ્રવચનમાંથી આપી છે.

આ ઉપાદાન–નિમિત્તનો સંવાદ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બંનેનો ઝગડો અનાદિથી છે. ઉપાદાનની દૃષ્ટિવાળો એમ કહે છે કે જ્ઞાન દર્શન–ચારિત્રાદિ નિજ ગુણોની સંભાળ કરવાથી આત્માનું કલ્યાણરૂપી કાર્ય થાય. નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિવાળો એમ કહે છે કે શરીરાદિની ક્રિયા કરવાથી કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને શુભભાવ વગેરે નિમિત્તના આશ્રયથી આત્માનું કલ્યાણ થાય–આ પ્રમાણે પોતપોતાની વાત સિદ્ધ કરવા ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને દલીલો રજુ કરે છે, અને એ ઝગડાનું અહીં વીતરાગશાસનમાં સાચા જ્ઞાન વડે સમાધાન થાય છે.

અનાદિથી જગતના અજ્ઞાની જીવોની દૃષ્ટિ પર ઉપર છે તેથી 'મારા આત્માનું કલ્યાણ કરવાની મારામાં તાકાત નથી, હું પાંગળો–શક્તિ વગરનો છું, કોઈક પર નિમિત્ત મને સમજાવી દે તો મારું કલ્યાણ થાય' એમ પરની ઓથે આત્માનું કલ્યાણ અનાદિથી માને છે. પણ એ રીતે પરાશ્રયથી હજીસુધી કિંચિત્ કલ્યાણ થયું નથી ને થવાનું પણ નથી. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મા ઉપર છે તેથી તે એમ માને છે કે આત્મા પોતે પુરુષાર્થ કરે તો મુક્તિ થાય. પોતાના પુરુષાર્થ સિવાય કોઈકના આશ્રયથી કલ્યાણ થશે એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. આ રીતે ઉપાદાન કહે–આત્માથી કલ્યાણ થાય, નિમિત્ત કહે-પરચીજના આશ્રયથી કલ્યાણ થાય. એમાં નિમિત્તની વાત તદ્દન અજ્ઞાન ભરેલી–ખોટી છે–એમ આ સંવાદથી સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિવાળો હારે છે, ને ઉપાદાનદૃષ્ટિવાળો જીતે છે–એમ પંડિતજીએ ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં ચુકાદો આપ્યો છે.

ઉપાદાન એટલે વસ્તુની સહજ શક્તિ. આત્મા પરથી જુદો છે, દેહાદિ કોઈ પર વસ્તુથી આત્માનું કલ્યાણ નથી, મારા જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપના આશ્રયે જ મારું કલ્યાણ છે–એમ સ્વાશ્રયે શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–રમણતા કરવાં તે મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ છે.

નિમિત્ત એટલે અનુકૂળ સંયોગી બીજી ચીજ. જ્યારે આત્મા પોતાના ઉપાદાનથી સાચા શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્ર કરે ત્યારે સાચા દેવ–ગુરુને, પંચમહાવ્રતાદિના શુભરાગને કે વજ્રર્ષભનારાચ સંહનન વગેરેને નિમિત્ત કહેવાય.

દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર મારાથી જુદા છે, પુણ્ય–પાપના ભાવો પણ સ્વાશ્રિત મોક્ષમાર્ગથી જુદા છે, તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, હું જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણનો પિંડ છું–એમ જીવ પોતાની શક્તિની સંભાળ કરે તે ઉપાદાનકારણ છે. પોતાની સહજશક્તિ તે ઉપાદાન છે. ઉપાદાન શક્તિ ત્રિકાળ સહજ સ્વભાવરૂપ છે અને ઉપાદાનકારણ તે પર્યાય છે. જે જીવ ઉપાદાન-શક્તિને સંભાળીને ઉપાદાનકારણ પ્રગટ કરે તેને મુક્તિરૂપી કાર્ય પ્રગટે જ. પણ નિમિત્તોની સામે જોયા કરે તેથી કાંઈ મુક્તિરૂપી કાર્ય પ્રગટે નહિ.

આ સંબંધમાં આગળ ૪૨મા શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે "ઉપાદાન અને નિમિત્ત તો બધા જીવોને હોય છે પણ જે વીર છે તે નિજશક્તિને સંભાળી લે છે અને ભવનો પાર પામે છે." આમાં નિજશક્તિની સંભાળ કરવી તે ઉપાદાનકારણ છે, અને તે જ મુક્તિનું કારણ છે. આત્મામાં શક્તિ તો બધી પડી છે પણ તે શક્તિની જ્યારે પોતે સંભાળ કરે ત્યારે શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–સ્થિરતારૂપ મુક્તિનો ઉપાય થાય, પણ પોતાની શક્તિની સંભાળ કર્યા વગર મુક્તિનો ઉપાય થાય નહિ; એ વાત આ સંવાદમાં ઉપાદાન નિમિત્તની સામસામી દલીલો પૂર્વક બતાવી છે.

આત્માનો ઉપાદાનસ્વભાવ મન, વાણી, દેહ વગરનો છે, તેને કોઈ પરવસ્તુની સહાય નથી. આવી સહજ શક્તિનું જે ભાન કરે તે ઉપાદાનસ્વભાવને જાણે, ઉપાદાન-સ્વભાવને જાણ્યો તે ઉપાદાનકારણ થયું અને તે વખતે દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર વગેરે જે હાજર હોય તે નિમિત્ત કહેવાય છે. ઉપાદાન–નિમિત્તની સ્વતંત્રતાની આ વાત બહુ સરસ સમજવા જેવી છે. શાસ્ત્રના આધારોથી અપૂર્વ કથન કર્યું છે.

* * *

આત્માનુશાસન

આત્માને વૈરાગ્ય પ્રેરનારું ને આરાધનાનો ઉપદેશ દેનારું શાસ્ત્ર તે આત્માનુશાસન; તેના રચયિતા શ્રી ગુણભદ્રસ્વામી; આ શાસ્ત્રના પણ અનેક મહત્ત્વના ભાગો પૂ. ગુરુદેવ અવારનવાર પ્રવચનમાં સંભળાવે છે.

☆ ☆ ☆

'સમ્યક્ત્વ-આરાધના'ના મહિમા સંબંધમાં આ શાસ્ત્રમાં (પૃ. ૯) કહ્યું છે કે–"જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોનો યથાવત્

નિશ્ચય, આત્મામાં તેનો વાસ્તવિક પ્રતિભાસ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. પંડિત અને બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુને મોક્ષસ્વરૂપ પરમ સુખસ્થાને નિર્વિઘ્ન પહોંચાડવામાં એ પ્રથમ પગથિયારૂપ છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે સમ્યકત્વ સહિત હોય તો જ મોક્ષાર્થે સફળ છે, વંદનીય છે, કાર્યગત છે, અન્યથા તે જ (જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ) સંસારના કારણરૂપપણે જ પરિણમ્યે જાય છે. ટૂંકામાં સમ્યકત્વ રહિત જ્ઞાન તે જ અજ્ઞાન, સમ્યકત્વ રહિત ચારિત્ર તે જ કષાય અને સમ્યકત્વ વિનાનું તપ તે જ કાયકલેશ છે. જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણે ગુણોને ઉજ્જવળ કરનાર એવી એ સમ્યક્ શ્રદ્ધા પ્રથમ આરાધના છે. બાકીની ત્રણ આરાધના એક સમ્યકત્વના વિદ્યમાનપણામાં જ આરાધકભાવે પ્રવર્તે છે. એ પ્રકારે સમ્યકત્વનો કોઈ અકથ્ય અને અપૂર્વ મહિમા જાણી તે પવિત્ર કલ્યાણમૂર્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનને, આ અનંત અનંત દુઃખરૂપ એવા અનાદિ સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અર્થે હે ભવ્યો! તમે ભક્તિપૂર્વક અંગીકાર કરો, સમયે સમયે આરાધો."

ચાર આરાધનામાં સમ્યકત્વ–આરાધનાને પ્રથમ કહેવાનું શું કારણ? એમ શિષ્યને પ્રશ્ન થતાં શ્રી આચાર્યદેવ તેનું સમાધાન કરે છે– (પૃ. ૧૧)

शम–बोध–वृत्त–तपसां, पाषाणस्यैवगौरवंपुंष :
पूज्यं महामणेरिव तदेवसम्यक्त्वसंयुक्तम् ।। १५ ।।

આત્માને મંદ કષાયરૂપ ઉપશમભાવ, શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ જ્ઞાન, પાપના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર અને અનશનાદિરૂપ તપ એનું જે મહત્પણું છે તે સમ્યકત્વ સિવાય માત્ર પાષાણબોજ સમાન છે, તે આત્માર્થ ફળદાતા નથી; પરંતુ જો તે જ સામગ્રી સમ્યકત્વ સહિત હોય તો મહામણિ સમાન પૂજનિક થઈ પડે, અર્થાત્ વાસ્તવ્ય ફળદાતા અને ઉત્કૃષ્ટ મહિમા યોગ્ય થાય.

પાષાણ અને મણિ એ બંને એક પથ્થરની જાતિના છે અર્થાત્ જાતિ અપેક્ષાએ તો એ બંને એક છે, તોપણ શોભા, ઝલક આદિના વિશેષપણાને લઈને મણિનો થોડો ભાર ગ્રહણ કરે તો પણ ઘણી જ મહત્વતાને પામે, પણ પાષાણનો ઘણો ભાર માત્ર તેના ઉઠાવનારને કષ્ટરૂપ જ થાય છે, તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વક્રિયા અને સમ્યકત્વક્રિયા એ બંને ક્રિયા અપેક્ષાએ તો એક જ છે; તથાપિ અભિપ્રાયના સત્–અસત્પણાના તથા વસ્તુના ભાન બેભાનપણાના કારણને લઈને મિથ્યાત્વસહિત ક્રિયાનો ઘણો ભાર વહન કરે તો પણ તે વાસ્તવ્ય મહિમાને કે આત્મલાભને પામે નહિ, પરંતુ સમ્યકત્વસહિત અલ્પ ક્રિયા પણ યથાર્થ 'આત્મલાભદાતા' અને અતિ મહિમાયોગ્ય થાય. માટે સમ્યકત્વ–આરાધના પ્રધાન છે, ને તે પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

સ ત્તા સ્વ રૂ પ

આજથી ૧૫૦ લગભગ વર્ષ પહેલાં જયપુરમાં થયેલા પં. શ્રી ભાગચંદ છાજડે સત્તા સ્વરૂપમાં સર્વજ્ઞના સ્વરૂપનો નિર્ણય અને જૈન બનવાની સાચી રીત સુંદર રીતે સમજાવી છે, ગુરુદેવે આ પુસ્તક ઉપર પ્રવચનો કરેલા છે, તેનો જરાક નમૂનો અહીં આપ્યો છે.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા જિનેશ્વર અરિહંતદેવનો સેવક થવા માટે આખી દુનિયાને મૂકી દેવી પડે એટલે કે જગતની દરકાર છોડી દેવી પડે. આખા જગતનીપ્રતિકૂળતા આવી પડે તો ય ભગવાન અરિહંતદેવની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ન છોડાય. પોતાના પુરુષાર્થથી સંસાર તરફનો અશુભ ભાવ છેદીને સાચા દેવ-ગુરુ પ્રત્યેની ભક્તિ, પૂજા, વિનય વગેરેનો શુભ ભાવ આવ્યા વગર ગૃહીત મિથ્યાત્વ પણ ટળે નહીં.

ભગવાનના ભક્ત ભગવાનને પધરાવતાં કહે છે કે—

"આવો આવો સીમંધરનાથ અમ ઘેર આવો રે,
રૂડા ભક્તિવત્સલ ભગવંત નાથ પધારો રે.
હું કઈ વિધ પૂજું નાથ કઈ વિધ વંદું રે?
મારે આંગણે વિદેહીનાથ જોઈ જોઈ હરખું રે...."

વીતરાગી દેવ-ગુરુની ભક્તિ ઊછળતા વીરતરાગના સેવક કહે છે કે હે પ્રભુ! હે નાથ! આપને કઈ રીતે પૂજું? આખી દુનિયાનો મોહ વોસરાવી દઈને અને તન, મન, ધન અર્પી દઈને તે વડે તમારી પૂજા કરું કે કઇ રીતે પૂજું! અહીં વિનય અને ભક્તિનો ઉલ્લાસ છે. પહેલાં તો વીતરાગ દેવ-ગુરુની ભક્તિમાં સર્વસ્વ અર્પણતા જોઈએ, તે વિના વીતરાગનો ભક્ત કહેવાય નહીં.

ભીડને સંભાળે તે ભગવાનનો ભક્ત નથી. જગતમાં ભીડ કેવી? અરિહંતનો ભક્ત ભીડને ભાળતો જ નથી. એ તો નીકળ્યો તે નીકળ્યો, અરિહંતદેવનો સેવક થયો, હવે અરિહંતપદ લીધે જ છૂટકો! અરિહંતનો ભક્ત થયો તે અરિહંતપદ લીધા વગર રહે જ નહીં. અરિહંત જેવા થયે જ છૂટકો, આનું નામ અરિહંતનો ભક્ત, આનું નામ વીતરાગનો સેવક અને આનું નામ જૈન.

☆☆

સ્વયંભૂ-સ્તોત્ર અને સ્તુતિવિદ્યા

શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામી જૈનશાસનના મહાપ્રભાવશાળી સંત હતા...કુંદકુંદપ્રભુ પછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ બાદ તેઓ થયા. ભગવાનની ઉત્તમ સ્તુતિઓનો તેમણે એવો ધોધ વહેવડાવ્યો છે કે તેઓ જૈનસાહિત્યમાં "આદ્ય સ્તુતિકાર" તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીએ રચેલી ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતોની સ્તુતિ ઘણી રોમાંચક, ઘણી ગંભીર ને ઘણી રહસ્યપૂર્ણ છે, તે "સ્વયંભૂસ્તોત્ર" તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે; તે સ્તુતિ વખતે ચંદ્રપ્રભસ્વામીની પ્રતિમા પ્રગટી હતી. તે સ્તુતિ ઉપર પૂ. ગુરુદેવે કેટલાક પ્રવચનો કર્યા છે.

☆

એ પ્રવચન વખતે એકવાર ગુરુદેવે કહ્યું કે સમન્તભદ્રસ્વામીને જિનેન્દ્ર ભગવાનની સુંદર સ્તુતિ કરવાનું વ્યસન હતું. જિનેન્દ્ર ભગવાનની સ્તુતિનો પ્રસંગ આવે ત્યાં તેમના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠતા....જિનેન્દ્ર ભગવાન પ્રત્યે તેમને એવી લગની હતી-જાણે કે જિનેન્દ્રભક્તિને માટે પોતાની જાતને અર્પણ કરી દીધી હોય! તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો 'સ્તુતિવિદ્યા' ગા.૧૧૪માં વીરજિનેન્દ્રને અનુલક્ષીને તેઓ કહે છે કે:-

सुश्रद्धा मम ते मते स्मृतिरपि त्वय्यर्चनं चाऽपि ते
हस्तावंजले कथा-श्रुति-रतः कर्णोऽक्षि संप्रेक्षते।
सुस्तुत्यां व्यसनं शिरो नतिपरं सेवेद्दशी येन ते
तेजस्वी सुजनोहमेव सुकृती तेनैव तेजःपते ॥

હે ભગવન્! મારી સુશ્રદ્ધા આપના મતમાં છે, મારી સ્મૃતિ પણ સદા આપનું જ સ્મરણ કરે છે. હું પૂજન પણ આપનું જ કરું છું, મારા હાથ આપને જ અંજલિ જોડવા માટે છે, મારા કાન આપના જ ગુણોની કથા સાંભળવામાં લીન રહે છે. મારી આંખ આપના જ સુંદર રૂપને દેખ્યા કરે છે, અને મને જે વ્યસન છે તે આપની સુંદર સ્તુતિઓ રચવાનું જ છે, મારું મસ્તક પણ આપને જ પ્રણામ કરવામાં તત્પર રહે છે.-હે પ્રભો! આમ સર્વ પ્રકારે હું આપનું આરાધન કર્યા કરું છું! તેથી હે તેજપતે! -હે કેવળજ્ઞાની પ્રભો! હું તેજસ્વી છું, સુજન છું અને સુકૃતી છું.

વ્યસન એટલે લગની; જેને જેનું વ્યસન હોય તેના વગર તે રહી શકતો નથી; જેમ બીડી, અફીણ વગેરેનો કુવ્યસની તેના વગર રહી શકતો નથી ને તે વસ્તુ તરફ જોતાં જ તે તરફ તેની વૃત્તિ ઝૂકી જાય છે, તેમ ભગવાનનો ભક્ત-જેને ચૈતન્યના પરમ-ગુણોના આસ્વાદનની રુચિનું વ્યસન લાગ્યું છે તેને પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રમોદ ઊછળે છે કે અહો નાથ! આપના ગુણોની શી વાત! અમે તો આપના દાસાનુદાસ છીએ....અમને વ્યસન લાગ્યું છે-આપની ઉત્તમ સ્તુતિ કરવાનું. નાથ! આપના ગુણો દેખીને અમારાથી રહી શકાતું નથી ને સહેજે આપની સ્તુતિ થઈ જાય છે. આપના ગુણો પ્રત્યેનો અમારો પ્રમોદ ઝાલ્યો રહેતો નથી. આપની વીતરાગતાનું (અને અંદરમાં પોતાના વીતરાગ સ્વભાવનું)

એવું અચિંત્ય બહુમાન છે કે એના સ્તવન વગર એક દિવસ પણ રહી શકતો નથી. નાથ! લગની હોય તો તારી વીતરાગતાની છે, બીજી કોઈ વસ્તુની લગની આ જગતમાં નથી.

સ્તુતિકાર–આચાર્ય સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં મહાવીરપ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે–

"પરમત મૃદુવચન રચિત ભી હૈ, નિજગુણ–સંપ્રાપ્તિ રહિત વહ હૈ;
તવ મત નયભંગ વિભૂષિત હૈ, સુસમન્તભદ્ર નિર્દૂષિત હૈ." (૧૪૩)

હે વીરનાથ જિનદેવ! આપનું અને આપના જેવા બીજા અનંતા તીર્થંકરોનું જે અનેકાન્તશાસન છે તે ભદ્રરૂપ છે, કલ્યાણકારી છે; અને આપના શાસનથી ભિન્ન જે પરમત છે તે કાનોને પ્રિય લાગે એવી મધુર રચનાવાળા હોવા છતાં, આત્મહિતકારી એવા બહુગુણોની સંપત્તિથી રહિત છે, સર્વથા એકાન્તવાદનો આશ્રય લેવાને કારણે તેના સેવનથી નિજગુણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ જ તે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપના નિરૂપણમાં અસમર્થ હોવાથી અપૂર્ણ છે, બાધાસહિત છે અને જગતને માટે અકલ્યાણકારી છે. પરંતુ હે નાથ! અનેક નયભંગોથી વિભૂષિત આપનો અનેકાન્તમત યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિના નિરૂપણમાં સમર્થ છે, બહુગુણોની સંપત્તિથી યુક્ત છે અર્થાત્ તેના સેવનવડે બહુ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે સર્વ પ્રકારે ભદ્રરૂપ છે, નિર્બાધ છે, વિશિષ્ટ શોભાસંપન્ન છે અને જગતને માટે કલ્યાણરૂપ છે.

ઘણા પ્રમોદપૂર્વક ગુરુદેવે કહ્યું: વાહ જુઓ તો ખરા....કેવી સ્તુતિ કરી છે!! અહો, સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવનું અનેકાન્તશાસન સર્વે જીવોને કલ્યાણકારી છે, તેમાં જ નિજગુણની પ્રાપ્તિ છે. વસ્તુમાં એક સમયમાં ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવતા, ક્ષણે ક્ષણે બદલે છતાં નિજગુણ અનંતગુણ એમને એમ ટકી રહે– આવી વસ્તુસ્થિતિ સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા કોઈ પ્રગટ કરી શકે નાહ. હે નાથ! તારું અનેકાન્તશાસન જ 'સમન્તભદ્રરૂપ' (સર્વ પ્રકારે કલ્યાણરૂપ) અને નિર્દોષ છે. હે નાથ! તારા આવા નિર્દોષ અનેકાન્તશાસનને મૂકીને બીજા એકાન્ત શાસનને કોણ સેવે?

જિનશાસનના ઘણા મહિમાપૂર્વક ગુરુદેવે કહ્યું–અહા, જુઓ તો ખરા! સમન્તભદ્રાચાર્યે કેવી સરસ સ્તુતિ કરી છે! તેમણે રચેલી આ ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિમાં ઘણા ગંભીર ભાવો ભર્યા છે. તેમને માટે એવો ઉલ્લેખ છે કે તેઓ ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થશે. આવા સમન્તભદ્રસ્વામી–મહાવીતરાગી સંત, તેમનું વચન અત્યંત પ્રમાણભૂત છે. જેવું ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું વચન, અને જેવું અમૃતચંદ્રાચાર્યનું વચન તેવું જ સમન્તભદ્રસ્વામીનું વચન! તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે એક અર્હંત દેવનું અનેકાન્તમય જિનશાસન જ સર્વે જીવોને ભદ્રરૂપ અને મંગળરૂપ છે.

સર્વે જીવોને ભદ્રકારી અનેકાન્તસ્વરૂપ જિનનીતિ
જયવંત વર્તે છે.

ઋષભજિનસ્તોત્ર (પદ્મનંદીપચ્ચીસી)

ગુરુદેવ અધ્યાત્મરસની ધારાની માફક જ્યારે જિનેન્દ્રભક્તિનો પ્રવાહ વહાવતા હોય ત્યારે પણ શ્રોતાજનો મુગ્ધ બનીને ડોલી ઊઠે છે: એવી ભક્તિના પ્રવાહમાંથી અહીં માત્ર એક અંજલિનું જ રસાસ્વાદન કરાવ્યું છે.

—(:)—

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનથી ઠેઠ આજ સુધી વીતરાગશાસન અતૂટપણે ચાલી રહ્યું છે; ઋષભદેવ ભગવાનની પછી, શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન થયા ત્યારથી પહેલાં વચ્ચે સાત વખત વિચ્છેદ પડી ગયા હતા. પણ શાંતિનાથ ભગવાન થયા ત્યારથી અત્યાર સુધી વિચ્છેદ વગર અચ્છિન્નપણે શાસન ચાલી રહ્યું છે. આ રીતે ગણધરો, ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ પણ જેનું સેવન કરે છે એવું શાસન જયવંત વર્તે છે.

જેણે આત્માનું હિત કરવું છે તે જીવોએ પ્રથમ શું કરવું ? પ્રથમ સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની ઓળખાણપૂર્વક માન્યતા જોઈએ. અરિહંત દેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ અને આત્માની પૂર્ણતા બતાવનારા અનેકાંતસ્વરૂપ શાસ્ત્રોની જ માન્યતા હોય, તે હિતમાં નિમિત્ત થઈ શકે પરંતુ કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્ર તો કોઈ પ્રકારે હિતમાં નિમિત્ત થાય નહિ. જેને *સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની શ્રદ્ધામાં જ ભૂલ છે તેને આત્મહિત થાયજ નહિ,*–પછી ભલે તે પોતાની માન્યતા અનુસાર ત્યાગ–વ્રત વગેરે કરે. માટે આત્મહિતના જિજ્ઞાસુઓએ સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને ઓળખીને ખોટા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની માન્યતા સર્વ પ્રથમ છોડવી જોઈએ.

આત્માનો સ્વભાવ સમજીને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પ્રગટ કરવાં તે નિશ્ચયભક્તિ છે, અને જ્યાં સંપૂર્ણ વીતરાગતા ન હોય ત્યાં પૂર્ણ વીતરાગી પરમાત્માની તેમ જ મુનિઓની ઓળખાણપૂર્વક તેમના પ્રત્યે ભક્તિ અને અર્પણતાનો શુભરાગ હોય છે તે વ્યવહારભક્તિ છે.

જેને અરિહંતદેવની ઓળખાણ અને તેમના પ્રત્યે ભક્તિ–અર્પણતા નથી તેને પોતાના શુદ્ધાત્માની ભક્તિ ઊગે નહિ. આ જગતમાં પૂર્ણ પરમાત્મસ્વરૂપ બતાવનાર દેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્મા જ છે. પૂર્ણ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છક જીવોને પ્રથમ અરિહંતદેવની ભક્તિ ઊછળ્યા વગર રહેતી નથી.

જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીને બીજો પતિ ન હોય તેમ સાચા જિજ્ઞાસુ જીવોને અરિહંતદેવ સિવાય બીજો દેવ ન હોય. જે અરિહંતદેવ સિવાય કુદેવાદિને કોઈપણ પ્રકારે માને છે તે વીતરાગનો ભક્ત નથી; સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવને ગુણો વડે બરાબર ઓળખે તો તેમના પ્રત્યે સાચી ભક્તિ ઊછળે.

તીર્થંકર પ્રભુના જન્મ-કલ્યાણકને સ્વર્ગના દેવો પણ ઊજવે છે. તેમનો જન્મ થતાં એકાવતારી ઇન્દ્રો પણ નાચી ઉઠે છે કે ધન્ય અવતાર! ધન્ય પ્રભુ! આ દેહે તારી મુક્તિ થવાની છે. તું અસંખ્ય જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર છો. જે વીતરાગ ભગવાનને નમે તે વીતરાગતાનો આદર કરે પણ રાગનો આદર ન કરે, અને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને તો સ્વપ્ને પણ સાચાં ન માને. માથું જાય પણ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સિવાય બીજાને માને નહિ અને રાગમાં ધર્મ માને નહિ. આવી જિનેન્દ્રભક્તિ તે ધર્મ પામવા માટેની પાત્રતા છે.

ભગવાનના ભક્તો જ્યાં ત્યાં ભક્તિને જ મલાવે છે. ચંદ્રમાં હરણ જેવો આકાર દેખાય છે તે શું છે? આચાર્યદેવ ભક્તિ કરતાં અલંકારથી કહે છે કે હે નાથ! હરણિયાંને સંગીતનો બહુ શોખ હોય છે. સુધર્મ-સ્વર્ગના દેવો મધુર સ્વરથી આપની વીતરાગતાનાં ગાણાં ગાય છે, તે સાંભળવા માટે આ લોકનું હરણિયું ચંદ્રલોકમાં ગયું છે અને ત્યાં બેઠું બેઠું તારા ગાણાં સાંભળે છે. કોઈ કહે—અરે, ચંદ્રલોકમાં હરણિયાને ઘાસ ક્યાંથી મળશે? ત્યાં ઘાસ તો હોતું નથી. તો હરણિયું કહે છે કે અરે ભાઈ! ભગવાનના ગાણાં સાંભળવામાં એવા મશગૂલ છીએ કે ભૂખને ભૂલી જઈએ. ભગવાનનાં ગાણાં સાંભળતાં અમારો આત્મા આનંદથી ડોલી ઊઠે! આમ જેને આત્માની રુચિ છે તે વીતરાગનાં ગાણાં ગાય છે. એકવાર પણ અંતરના ઉલ્લાસથી ઊછળીને જો વીતરાગ પ્રભુની સાચી ભક્તિ જીવ કરે તો જન્મ-મરણનો અંત આવેજ. અહીં એકલા શુભરાગની વાત નથી, પરંતુ વીતરાગની ભક્તિમાં વીતરાગભાવની ઓળખાણ અને વીતરાગભાવનો અંતરથી આદર તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

☆

ઓ પંખીડા! જાજે....
પ્રભુના દેશમાં....
બોલજે કહેજે....
સંદેશમાં....ઓ પંખીડા....

કહેજે કે તુમ ભક્તે
લીધી પ્રતિજ્ઞા....
જીવે છે ત્યાગીના
ભાવમાં....ઓ પંખીડા!

कषायप्राभृत : जयधवला

ભગવાનશ્રી ગુણધરઆચાર્યદેવે દિવ્યધ્વનિની પરંપરાના કેટલાક રહસ્યને 'કષાયપ્રાભૃત'શાસ્ત્રમાં ગૂંથ્યું. એ શાસ્ત્રો કુંદકુંદસ્વામીથી પણ પહેલાં રચાયેલા છે. તેના ઉપર શ્રી વીરસેનઆચાર્યદેવે અદ્‌ભુત ટીકા ૬૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ કરી છે. અત્યારસુધી તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા આ શાસ્ત્રોના મૂડબિદ્રિમાં માત્ર દર્શન જ થતા. પણ આ કાળે શ્રુતજ્ઞાની સંતોના મહાપ્રતાપે એ શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા; આ શાસ્ત્રોમાં રહેલી દિગંબરસંતોની વાણી વાંચતાં જ ગુરુદેવના અંતરમાં અત્યંત પ્રમોદ અને ભક્તિભાવ જાગે છે...શ્રી જયધવલા પુ. ૧ પૃષ્ઠ ૧૧૫ ઉપર શ્રુતપંચમીના પવિત્ર દિવસે કરેલા પ્રવચનોમાં ગુરુદેવનો પ્રમોદ અને ભક્તિભાવ જોઈ શકાશે....તેઓ કહે છે કે અહો ! દિગંબરસંતોએ વીતરાગના પેટના અમૃતનો પ્રવાહ વહેતો મૂક્યો છે.

●—●—●

દિ. સંતોએ પોતાના હૃદયકુંડમાં વીતરાગના પેટના અમૃત ભરી રાખ્યા છે ને તેનો પ્રવાહ અહીં વહેતો મૂક્યો છે. અહા! જગતના ભાગ્ય છે કે વીતરાગની વાણી રહી ગઈ! આ કેવળજ્ઞાનીએ કહેલી વાત છે. અને કેવળજ્ઞાન સાધનારા દિગંબર સંતોએ આ વાત સંઘરી છે, તે જ અહીં કહેવાય છે.

ચારિત્ર કેવું હોય તેનો અધિકાર છે. સંયમના નિભાવ માટે નિર્દોષ આહારની વૃત્તિ ઊઠે તે પણ નિશ્ચયચારિત્રનો ભંગ છે; નિશ્ચયચારિત્રનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ અને ભાવે લાગેલા દોષનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે, અથવા સમસ્ત પ્રકારના દોષોને પચખીને સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે પ્રત્યાખ્યાન છે. અને એકવાર સ્વરૂપની સ્થિરતા થઈ ગયા પછી તેનાથી ખસવું તે નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનનો દોષ છે.

પ્રતિક્રમણ :—પ્રત્યાખ્યાનમાં લાગેલા દોષોથી પાછું ફરવું તે પ્રતિક્રમણ છે, અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાનમાં લાગેલા દોષોથી (અસ્થિરતાથી) પાછા ફરીને સ્વરૂપમાં ફરી સ્થિર થવું તે પ્રતિક્રમણ છે.

મુનિ સમાધિમરણ વખતે નિર્દોષ આહારની વૃત્તિનો પણ ત્યાગ કરે છે, તેને અહીં પ્રતિક્રમણ કહ્યું છે; તેથી શિષ્યને પ્રશ્ન ઊઠયો છે કે–સમાધિ વખતે તો મુનિ આહારાદિનો ત્યાગ કરે છે એટલે તે પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય, તેને બદલે તમે તેને પ્રતિક્રમણ કેમ કહ્યું ?

તેનો ઉત્તર :–સમાધિમરણ વખતે મુનિને પ્રતિક્રમણ કહ્યું તેનું કારણ-'જે પોતે પ્રતિક્રમણ ન હોય પણ પ્રતિક્રમણ જેવું હોય તેને પણ ઉપચારથી પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, તેથી અહીં મુનિ જે સંથારો કરે છે તેનો ઉપચારથી પ્રતિક્રમણ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે.

મુનિ સમાધિ વખતે શું વિચારે છે કે–"પરમ વીતરાગ દશા સિવાય જે કાંઈ સંયમ, વ્રત કે મહાવ્રત પાળવાની શુભ રાગવૃત્તિ ઊઠે છે તે અમારા વીતરાગી પચ્ચખાણમાં ભંગ પડયો છે. અમારું પચ્ચખાણ તો વીતરાગતા પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું હતું; અમારા પચ્ચખાણમાં સાધક અને સાધ્ય વચ્ચે (ચારિત્ર અને વીતરાગતા વચ્ચે) આંતરો જ ન હોય."

અહા! જુઓ તો ખરા આ મુનિદશા! મુનિપણું અને કેવળજ્ઞાન વચ્ચે આંતરો જ નથી એવું મુનિપણાનું સ્વરૂપ સ્થાપ્યું છે. નિર્ગ્રંથ મુનિપણામાં કાંઈપણ નિર્દોષ આહારની કે પંચમહાવ્રતની વૃત્તિ આવે તે પણ વીતરાગ પચ્ચખાણમાં ભંગરૂપ છે. પહેલાં જ્યારે અમે મુનિપણું લીધું–સાતમેગુણસ્થાને નિર્વિકલ્પદશામાં સ્થિર થયા ત્યારે અમે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું તે ચારિત્રમાં વીતરાગ થઈ જવાની જ વાત હતી. સમસ્ત પરભાવનો તેમાં ત્યાગ હતો; પાછા રાગમાં આવવાની વાત જ ન હતી, એવું અમારું ચારિત્ર (પ્રત્યાખ્યાન) હતું; પરંતુ અમારા પુરુષાર્થની નબળાઈને કારણે અમે પાછા છઠ્ઠે આવ્યા ને રાગની શુભવૃત્તિ ઊઠી તેટલો અમારા ચારિત્રનો ભંગ થયો છે, તે અમારા નિશ્ચય ચારિત્રના પચ્ચખાણમાં દોષ લાગ્યો છે, તે દોષનો સમાધિમરણ વખતે ત્યાગ કરે છે તે અપેક્ષાએ તેને પ્રતિક્રમણ કહ્યું છે, એમ આચાર્યભગવાન્ કહે છે.

સામાન્ય પ્રત્યાખ્યાનમાં તો વચ્ચે ભેદ પડે જ નહીં, તેમાં વચ્ચે કાંઈ વૃત્તિ ન આવે, જેવો શુદ્ધ સ્વભાવ છે એવી જ શુદ્ધ પર્યાય થઈ જાય તે પ્રત્યાખ્યાન છે.

સાતમા ગુણસ્થાન પછી છઠ્ઠું ગુણસ્થાન આવ્યું તે ચારિત્રનો ભંગ પડ્યો છે, પ્રત્યખ્યાનમાં દોષ લાગ્યો છે. નિશ્ચયમહાવ્રતમાં તો બધા શુભ વિકલ્પો પણ ત્યાગ છે. આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ તદ્દન નિર્વિકલ્પ છે, તેમાં કાંઈ વૃત્તિ આવે તે બધાનું અમે સાધુ થયા ત્યારે (નિર્વિકલ્પ થયા ત્યારે) પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હતું અને અમે તો વસ્તુમાં જ ઠરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. અમારા ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાન વચ્ચે ભેદ ન હતો,–એમ વચ્ચેનો વિકલ્પ તોડી નાખે છે, અમે તો તે જ ક્ષણે વીતરાગતા આવે તેવું ચારિત્ર લીધું હતું; પણ શું કરીએ! અમારી શક્તિની નિર્બળતાએ નિર્દોષ આહાર લેવાની વૃત્તિ આવી ગઈ, એટલો અમારા નિશ્ચય મહાવ્રતમાં ભંગ પડયો, ને અમારું કેવળજ્ઞાન અટકી ગયું.

અહા!!! જુઓ તો ખરા ઉત્તમ સાધુદશા! જુઓ તો ખરા આ વીતરાગી સંતોની વાણી! લોકોનાં ભાગ્ય તો જુઓ! જાણે સાક્ષાત્ વીતરાગની વાણી!! વાત કાને પડતાં અંદર ઝણઝણાટ થઈ જાય છે કે જાણે કેવળજ્ઞાન આવ્યું! સંતોએ પોતાના હૃદયકુંડમાં અમૃત ભરી રાખ્યા છે અને તેનો પ્રવાહ અહીં વહેતો મૂકયો છે. અહા! જગતના ભાગ્ય છે કે વીતરાગની વાણી રહી ગઈ!

આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે-અમારું કાર્ય તો એટલું હતું કે વિકલ્પ તોડીને સાતમે ગુણસ્થાને સ્વરૂપની રમણતામાં જોરપૂર્વક ઠર્યા તે ઠર્યા, ત્યાંથી પાછા છઠ્ઠે આવવાની વાત જ ન હતી. સીધી વીતરાગતા જ! છઠ્ઠે આવ્યા તેનો ખેદ છે.

સામાન્ય પ્રત્યાખ્યાનમાં તો ભંગ હોય જ નહીં, પણ વચ્ચે (છઠ્ઠે આવ્યા તેથી) ભંગ પડી ગયો છે એટલે પ્રતિક્રમણ આવે છે. જો સામાન્ય પચ્ચખાણ એકરૂપ રહ્યું હોત તો મુનિને પ્રતિક્રમણ ન કહેવાત. મરણ વખતના પ્રતિક્રમણથી તો ખરી રીતે સામાન્ય પ્રત્યાખ્યાનમાં પડેલા ભંગની સંધિ કરી છે.

આજે શ્રુતપંચમી! આજે જ્ઞાનની આરાધનાનો દિવસ છે. આજે શું ન સમજાય! આજે તો કેવળજ્ઞાનની આરાધના થાય. પાછા ફરવાની વાત જ આ માર્ગમાં નથી. આજે તો ભૂતબલિ અને પુષ્પદંત આચાર્યોએ રચેલા શ્રુતની ચતુર્વિધસંઘે મહાપૂજા કરી હતી, એ શ્રુતપૂજાનો દિવસ છે.

મુનિને સમાધિ વખતે છે તો ખરેખર પ્રત્યાખ્યાન, પણ મુનિદશા વખતે લીધેલા સામાન્ય પ્રત્યાખ્યાનમાંથી ખસી ગયા હતા તેથી પૂર્વના પ્રત્યાખ્યાનનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તેને પ્રતિક્રમણ કહ્યું છે; કેમ કે પ્રતિક્રમણ હોય ત્યાં પહેલાં પ્રત્યાખ્યાન હોવું જોઈએ, તે પ્રત્યાખ્યાનમાં ભંગ પડ્યો માટે પ્રતિક્રમણ છે-એ રીતે પૂર્વનું પ્રત્યાખ્યાન યાદ આવે છે. પ્રથમ મુનિદશા વખતે લીધેલા સામાન્ય પચ્ચખાણ અને સમાધિમરણ વચ્ચે સંધિ કરાવવા અહીં પ્રતિક્રમણ કહ્યું છે. સમાધિ વખતે ખરેખર તો મુનિએ ચારિત્ર અને કેવળદશા વચ્ચેના અંતરનો નકાર કર્યો છે. આ ભવે કેવળ નથી પણ આ સમાધિમરણથી મુનિઓ કેવળ સાથે સંધિ કરે છે એમ આચાર્યદેવ કહે છે.

શુદ્ધજ્ઞાનસ્વભાવની સન્મુખતાથી પોતે આવા મોક્ષમાર્ગના ઉપાસક થઈને આચાર્યદેવ બધાય અર્હંતદેવોને સાક્ષીપણે ઉતારીને કહે છે કે અહો! બધાય ભગવાન અર્હંતદેવોએ આવા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જ મોક્ષમાર્ગપણે ઉપાસના કરી છે -એમ જોવામાં આવે છે. અમે તો દેહાદિ દ્રવ્યલિંગનું મમત્વ છોડીને, શુદ્ધજ્ઞાનના સેવન વડે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉપાસનાથી મોક્ષમાર્ગ સાધી રહ્યા છીએ, ને બધાય અર્હંત ભગવંતોએ પણ આ જ રીતે મોક્ષમાર્ગની ઉપાસના કરી હતી એમ નિઃશંકપણે અમારા નિર્ણયમાં આવે છે.

બારસ્સ અનુપ્રેક્ષા
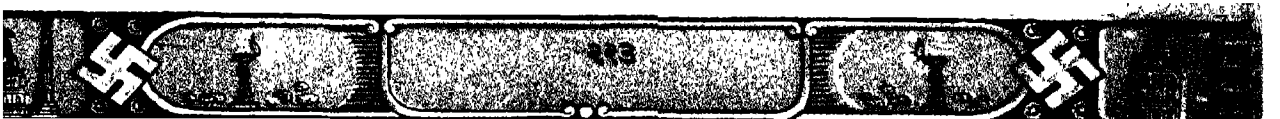
બારસ્સ અનુપ્રેક્ષા–કે જે ભગવાન શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય રચિત હોવાનું મનાય છે, તેના ઉપર ગુરુદેવે પ્રવચન કરેલા છે. એકવાર દસલક્ષણીપર્યુષણ દરમિયાન તેમાંથી દસધર્મો ઉપર વિવેચન કરેલું; તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા દિવસના પ્રવચનમાંથી કેટલોક સાર અહીં આપ્યો છે.

આજે દસલક્ષણધર્મનો પહેલો દિવસ છે. ઉત્તમક્ષમાદિ જે દસ ધર્મો છે તે સમ્યક્ત્વપૂર્વકના ચારિત્રના ભેદો છે. સમ્યગ્દર્શન વગર તો ઉત્તમક્ષમાદિ કોઈ પણ ધર્મ હોતો નથી. જેને ચૈતન્યનું ભાન નથી ને દેહમાં એકત્વબુદ્ધિ છે તેને પ્રતિકૂળતા આવતા ક્રોધ થયા વિના રહેશે નહિ, એટલે તેને ક્ષમા હોય નહિ.

આજે ઉત્તમક્ષમાધર્મનો દિવસ છે. ચિદાનંદ તત્ત્વના ભાનપૂર્વક તેમાં એકાગ્ર થતાં જગતના બાહ્યપદાર્થો ઉપરથી રાગ–દ્વેષ છૂટી જાય છે, એટલે ગમે તેવા પ્રતિકૂળ બાહ્ય સંયોગોના ઢગલા આવી પડે તો પણ તેમને ક્રોધ થતો નથી, વીતરાગભાવ ટકી રહે છે, તેનું નામ ઉત્તમક્ષમાધર્મ છે. 'બારસ્સ અનુપ્રેક્ષા'માં ઉત્તમક્ષમાધર્મનુ વર્ણન કરતાં કહે છે કેઃ–

ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાના સાક્ષાત્ બાહ્યકારણ મળવા છતાં જે અલ્પ પણ ક્રોધ કરતો નથી તેને ઉત્તમક્ષમાધર્મ થાય છે. શાંત–અકષાય ચિદાનંદ તત્ત્વની જ્યાં દૃષ્ટિ થઈ, ને દૃષ્ટિ ઉપરાંત સ્થિરતા થઈ, ત્યાં ધર્માત્મા મુનિ ગમે તેવા બાહ્ય કારણો એટલે કે પ્રતિકૂળ સંયોગો ઊભા થાય તોપણ ક્રોધ થવા દેતા નથી, તેમને ઉત્તમક્ષમાધર્મ થાય છે. આવા ધર્મોની આરાધનાના દિવસો (દસલક્ષણીપર્વ) આજે શરૂ થયા છે ને ભાદરવા સુદ ૧૪ ને દિવસે પૂરા થશે. આ જ સનાતન જૈનમાર્ગમાં પર્યુષણ છે. ધર્મની આરાધના તો ગમે તે દિવસે થઈ શકે છે, પણ આ દસ દિવસો ખાસ પર્વના છે.–આવા ધર્મની આરાધના કરવા માટે પહેલાં તો અનંતશક્તિસંપન્ન ચૈતન્યતત્ત્વ શું છે તે ઓળખવું જોઈએ.

દસલક્ષણપર્વમાં છેલ્લા દિવસ ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મનો છે. આ ધર્મો સમ્યગ્દર્શન વગર હોતા નથી. ધર્મનું મૂળીયું જ સમ્યગ્દર્શન છે. અહીં ઉત્તમબ્રહ્મચર્યધર્મ કોને હોય છે તે આચાર્યદેવ કહે છે.–'સુકૃતિ' એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ–ધર્માત્મા, તેને બ્રહ્માનંદસ્વરૂપ આત્માનું ભાન થયું છે અને તેની સન્મુખ પરિણતિની લીનતા થઈ છે, ત્યાં સ્ત્રી વગેરેને જોતાં તેને દુર્ભાવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી'–આવી નિર્મળપરિણતિનું નામ બ્રહ્મચર્યધર્મ છે. જે પવિત્ર આત્મા એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા,–ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય આનંદના સ્વાદ પાસે જેણે જગતના વિષયોને તુચ્છ જાણ્યા છે એવો ધર્માત્મા, સ્ત્રી વગેરેના અંગો જોતાં પણ વિકૃતી

પામતો નથી તેને દુર્દ્ધર એવો બ્રહ્મચર્યધર્મ હોય છે. જેને ચૈતન્યનું ભાન ન હોય ને પરવિષયોમાં સુખ માનતો હોય તે કદાચ શુભરાગવડે બ્રહ્મચર્ય પાળતો હોય–તોપણ તેના બ્રહ્મચર્યને ધર્મ કહેતા નથી. તેની તો દૃષ્ટિજ મેલી છે, તે રાગથી ધર્મ માને છે તેથી તેનામાં પવિત્રતા નથી, અને જે આત્માને પવિત્રતા નથી તેને બ્રહ્મચર્યાદિ કોઈ ધર્મ હોતો નથી. તેથી અહીં 'પવિત્રઆત્મા' એમ કહ્યું છે. જેનામાં પવિત્રતા છે, જેના શ્રદ્ધા–જ્ઞાન ચોકખા થયા છે એવા ધર્માત્માને જ બ્રહ્મચર્યાદિ વીતરાગીધર્મોની આરાધના હોય છે. સમ્યગ્દર્શન વગર આરાધના કોની કરશે ? જેની આરાધના કરવી છે તેને પ્રથમ શ્રદ્ધા જ્ઞાનમાં લ્યે, પછી તેમાં સ્થિરતા કરીને તેની આરાધના કરે. આવી આરાધનામાં જ ઉત્તમ ક્ષમા, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ધર્મો હોય છે.

— ☆ — ☆ — ☆ —

નાટક–સમયસાર

આગ્રા શહેરમાં ૩૩૦ વર્ષ પહેલાં થયેલા પં. બનારસીદાસજી કેવા અધ્યાત્મરસિક વિદ્વાન કવિ હતા તે તેમના રચેલા 'નાટક સમયસાર' ઉપરથી ખ્યાલમાં આવી શકે છે. જોકે તેઓ પહેલા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં હતા પણ સમયસાર વગેરેથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈને તેમણે દિગંબર સંત શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવના માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમના સમયસારશાસ્ત્રના કળશો ઉપર સમયસાર નાટક જેવા મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથની રચના કરી. ગુરુદેવ પ્રવચનમાં ઘણીવાર તેના અનેક વિષયોનો ઉલ્લેખ કરે છે. અહીં એક પદ જોઈએ—

આચાર્યદેવે સમયસારના માંગલિકમાં જ 'वंदित्तु सव्वसिद्धे....' કહીને, આત્મામાં સિદ્ધપણાની સ્થાપનાપૂર્વક સિદ્ધભગવંતોને નમસ્કાર કર્યા છે. 'હું સિદ્ધ, તું સિદ્ધ' એમ આત્માના સિદ્ધપણાની વાત સાંભળતાં જ જેણે ઉલ્લાસથી તેનો આદર કર્યો તેણે પોતાના આત્મામાં સિદ્ધપણું સ્થાપ્યું, હવે અલ્પકાળમાં તે સિદ્ધ થયા વિના રહે નહિ. નાટક–સમયસારમાં પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે–

चेतनरुप अनूप अमूरति सिद्धसमान सदा पद मेरो।
मोह महा तम आतम अंग कियो परसंग महातम घेरो ॥
ज्ञानकला उपजी अब मोहि कहूं गुण नाटक आगम केरो।
जासु प्रसाद सधै शिवमारग वेगि मिटै घटवास बसेरो ॥

–પોતાનો પરમાર્થ સ્વભાવ કેવો છે તે બતાવીને પછી પર્યાયની વાત કરી છે. મારું સ્વરૂપ તો સદાય ચૈતન્યરૂપ, ઉપમારહિત, અમૂર્તિક, સિદ્ધસમાન છે; પરંતુ પર્યાયમાં મહા મોહ-

અંધકારનો સંબંધ થવાથી અજ્ઞાની બની રહ્યો હતો....પણ હવે તો મારા આત્મામાં જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે. તેથી હું આ સમયસારના ગુણ કહું છું કે જેના પ્રસાદથી મોક્ષમાર્ગની સિદ્ધિ થાય છે અને ભવનો વાસ જલદી મટી જાય છે એટલે કે જન્મ-મરણ છૂટી જાય છે. ચિદાનંદી ભગવાન આત્માને ઉપમા અપાય એવો કોઈ પદાર્થ આ જગતમાં નથી. 'એની ઉપમા એને.' સિદ્ધસમાન પોતાનું પદ છે. આવા આત્માની ઓળખાણ અને શ્રદ્ધા વગર જન્મ-મરણ ટળે નહિ.

ભગવાન આચાર્યદેવ કહે છે કે હું સિદ્ધ, તું સિદ્ધ; એકવાર અમે કહીએ છીએ તેવા તારા આત્માનો વિશ્વાસ કરીને હા પાડજે. આત્માનો સ્વભાવ સદા સિદ્ધ જેવો હોવા છતાં તેના અવિશ્વાસને લીધે તે શક્તિ રોકાઈ ગઈ છે. વિશ્વાસ ફેરે જ આ સંસાર ઊભો છે. કોઈ કહે કે 'આત્મા સિદ્ધસમાન હોય તો તેને આ શું થયું ? તો કહે છે કે સ્વભાવ સામર્થ્યથી તો સદાય આત્મા સિદ્ધસમાન છે જ, પણ પર્યાયમાં તે સ્વભાવની અસાવધાનીથી પોતે જ અજ્ઞાની થયો છે. તે ક્ષણિક અજ્ઞાનભાવ આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપમાં નથી.... હવે આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનો મહિમા શ્રવણ કરતાં કરતાં, વિકલ્પ ઉપર જોર આપીશ નહિ પણ 'હું સિદ્ધ છું' એવું લક્ષ રાખીને સ્વભાવ તરફ જોર આપજે. પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે શ્રવણ-મનન કરતાં પર્યાયમાંથી દોષ ને અપૂર્ણતા ટળી જશે, ને સિદ્ધપદ પ્રગટી જશે.

ભરતેશવૈભવ

[તામિલકવિ શ્રી રત્નાકરવર્ણી રચિત આ ગ્રંથ પૂ. ગુરુદેવે વાંચ્યા પછી તેનું ગુજરાતીમાં પણ પ્રકાશન થઈ ગયું છે.]

ભરત ચક્રવર્તી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્મા છે, આ ચોવીશીના પહેલા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના તેઓ પુત્ર છે, પોતે પ્રથમ ચક્રવર્તી અને ચરમશરીરી છે. તેમના પુત્રો પણ તત્ત્વના જાણનારા છે. વ્યવહાર રત્નત્રયથી સિદ્ધિ નથી પણ નિશ્ચયરત્નત્રયથી જ સિદ્ધિ છે—એમ નાની નાની ઉંમરના તે કુમારો પણ જાણે છે. તેઓની તત્ત્વચર્ચાનો એક પ્રસંગ ભરતેશવૈભવમાંથી ગુરુદેવે કહેલ તે અહીં આપવામાં આવે છે.

-●-

હંમેશની જેમ સમ્રાટ ભરત મહેલમાં બેઠા છે. પાસે નમિરાજ, વિનમિરાજ (ભરતના પુત્રોના મામા) તથા તેમના સેંકડો પુત્રો બેઠા છે.

ભરતે પૂછ્યું-આ કુમારોએ શું શું અધ્યયન કર્યું છે? ત્યારે જવાબ મળ્યો કે-તેઓ શસ્ત્ર-શાસ્ત્રાદિ અનેક વિદ્યાઓમાં નિપૂણ છે; વિદ્યાધરોને ઉચિત્ અનેક વિદ્યાઓ તેમણે સિદ્ધ કરી છે, અને તેઓ સમ્યક્દર્શનાદિથી પણ સંયુક્ત છે. ભરતે તે કુમારોને ત્યાં બેસાડીને પોતાના પુત્રોને પણ બોલાવ્યા. ભરતના સેંકડો પુત્રો પંક્તિબદ્ધ થઈને ત્યાં આવવા લાગ્યા. પહેલાં મધુરાજ, વિધુરાજ નામના બે કુમરોએ પિતાના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા અને બાકીના કુમારોએ પણ નમસ્કાર કર્યા. કુમારોમાં કોઈ પંદર વર્ષના છે, અને કોઈ તેથી પણ નાની ઉમરના છે.

ભરતે પોતાના પુત્રોને કહ્યું-બેટા, તમે જરા તમારા શાસ્ત્રાનુભવને તો બતાવો. ત્યારે તે કુશળ કુમારોએ પોતાના શાસ્ત્રાનુભવને દર્શાવ્યો. કયારેક વ્યાકરણથી શબ્દસિદ્ધિ કરી, કયારેક ન્યાયશાસ્ત્રથી તત્ત્વસિદ્ધિ કરી, અને કયારેક એકધારા પ્રવાહી સંસ્કૃત બોલતા થકા આગમના તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કર્યું.

ભરતજી તેમના બોલવાથી પ્રસન્ન થયા; પરંતુ વિશેષ તત્ત્વચર્ચા કરાવવા ખાતર તે છૂપાવીને ફરીથી કહ્યું-કુમારો! લોકરંજનની જરૂર નથી, મોક્ષસિદ્ધિને માટે શું સાધન છે તે કહો. બીજી ગડબડ છોડીને એ બતાવો કે કર્મોનો નાશ કયા પ્રકારે થાય છે? તેના વિના આ બધું વ્યર્થ છે.

ભરતના પુત્રો નાની ઉમરના હોવા છતાં પણ જ્ઞાની હતા, તત્ત્વોના જાણનારા હતા, તેઓ પણ તે ભવે મોક્ષ જનારા હતા. કુમારોએ જવાબ આપ્યો-પિતાજી! પહેલી ભૂમિકામાં ભેદરત્નત્રય આવે છે ખરા, પણ કર્મોનો નાશ તો અભેદ રત્નત્રયને ધારણ કરવાથી જ થાય છે. અભેદ રત્નત્રય જ કર્મોના નાશનો ઉપાય છે. જયારે અભેદ રત્નત્રય-વડે કર્મોનો નાશ થાય છે ત્યારે મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે.

ફરીથી ભરત મહારાજાએ પૂછયું કે-તે ભેદરત્નત્રયનું તથા અભેદરત્નત્રયનું સ્વરૂપ શું છે તે તો કહો. ત્યારે પુત્રોએ કહ્યું:- જિનદેવ-ગુરુની ભક્તિ, તથા અનેક આગમ-શાસ્ત્રનું મનનપૂર્વક અધ્યયન કરવું વગેરે ભેદરત્નત્રય છે. (ભેદરત્નત્રયમાં શુભરાગ છે અને તે બંધનું કારણ છે.) તથા કેવળ પોતાના આત્મામાં લાગ્યા રહેવું તે નિશ્ચયરત્નત્રય (અથવા અભેદરત્નત્રય) છે અર્થાત્ કેવળ પોતાના આત્માની શ્રદ્ધા, પોતાના આત્માનું જ્ઞાન અને પોતાના આત્મામાં સ્થિરતા તે અભેદરત્નત્રય છે. (અભેદરત્નત્રય વીતરાગરૂપ છે અને તે જ મોક્ષનું કારણ છે.)

આ સાંભળી નમિરાજે કહ્યું-કુમારોનું કહેવું બિલકુલ ઠીક છે.

ચક્રવર્તીએ નમિરાજને પૂછયું-શું ઠીક છે? કહો તો ખરા!

નમિરાજે ઉત્તર આપ્યો કે, ભેદરત્નત્રય તે મુક્તિનું કારણ નથી, પણ શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક તેમાં જ લીનતા કરવી તે અભેદરત્નત્રય શ્રેષ્ઠ મુક્તિમાર્ગ છે-એમ કુમારો કહેવા માગે છે, તે યથાર્થ છે.

ભરતજીએ પ્રશ્ન કર્યો-શું વ્યવહારથી જ પર્યાપ્તિ નથી? નિશ્ચયની શું જરૂરિયાત છે?

નમિરાજે કહ્યું-વ્યવહારથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, પણ તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. મોક્ષસિદ્ધિને માટે નિશ્ચયની આવશ્યકતા છે.

નમિરાજની વાત સાંભળીને ચક્રવર્તી પ્રસન્ન તો થયા પરંતુ પોતાના કુમારોની દૃઢતા જોવા માટે, તે છૂપાવીને કહ્યું કે-નમિરાજ! તમારી વાત મને પસંદ ન આવી, તમે બરાબર કહેતા નથી.

આ સાંભળતાં જ ભરતના પુત્રો બોલી ઊઠયા કે-પિતાજી! અમારા મામાજી તો બરાબર જ કહી રહ્યા છે. આવી સીધી વાતને તમે કેમ કબુલતા નથી?

ભરતે કહ્યું-તમે કોઈ કારણે તમારા મામાનો પક્ષ કરી રહ્યા છો. રહેવા દ્યો, આ મારા બીજા પુત્રો આવી રહ્યા છે તેમને આ વાત પૂછીશું. તેઓ શું કહે છે તે જુઓ.

એટલામાં પુરુરાજ અને ગુરુરાજ એ બે કુમારો આવ્યા, તેમને ભરતજીએ પૂછયું ત્યારે તેઓએ પણ એમ જ કહ્યું કે નિશ્ચયરત્નત્રય જ મોક્ષનું કારણ છે. પણ ભરત કહે-હું તે સ્વીકારતો નથી. એ પ્રમાણે બીજા અનેક કુમારો આવતા ગયા અને ભરત તેમને પૂછતા ગયા. બારસો કુમારોને પૂછયું પણ તે બધાયે દૃઢતાથી એક જ પ્રકારે ઉત્તર આપ્યો. છેવટે સૌથી મોટા કુમારો અર્કકીત, આદિરાજ અને વૃષભરાજ આવ્યા. ભરતજીએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે-બેટા, મારી અને તમારા મામાની વચ્ચે એક વિવાદ ઉપસ્થિત થયો છે, તેનો નિર્ણય તમારે આપવો જોઈએ. કુશળ કુમારો વચમાં જ બોલી ઊઠયા-પિતાજી! આપના અને મામાજીના વિવાદમાં વચ્ચે પડવાનો અમારો અધિકાર નથી. આપ લોકો શ્રી આદિભગવંતના દરબારમાં જઈ શકો છો, ત્યાં સર્વ નિર્ણય થઈ જશે. સમ્રાટે કહ્યું-આ તો સાધારણ વાત છે, તમે સાંભળો તો ખરા. કુમારો! મુક્તિ માટે આત્મધર્મ અર્થાત્ નિશ્ચયરત્નત્રયની શું આવશ્યકતા છે? શું વ્યવહાર કે બાહ્ય ધર્મ જ પર્યાપ્ત નથી? આ નમિરાજ કહે છે કે-સ્થૂળધર્મથી (વ્યવહારધર્મથી) સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે-મોક્ષની પ્રાપ્તિ તેનાથી થતી નથી, આત્મધર્મથી (નિશ્ચયધર્મથી) મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.-આ સંબંધમાં તમારો શું મત છે તે જણાવો.

આ સાંભળતાં જ તે પુત્રો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. મનમાં સોચવા લાગ્યા કે-અરે આ શું! પિતાજી તો અમને હંમેશા કહ્યા કરતા હતા કે મુક્તિને માટે આત્માનુભવ એ જ મુખ્યસાધન છે, અને આજે તેનાથી ઊલટું આ શું કહી રહ્યા છે!! આનું કારણ શું હશે! પુત્રોનો સંકોચ જોઈને ભરત બોલ્યા–પુત્રો! તમે સંકોચ ન રાખો, જે સત્ય હોય તે કહો.

ત્યારે કુમારો દઢતાપૂર્વક બોલ્યા–પિતાજી! નિશ્ચયરત્નત્રય એ જ મોક્ષનું કારણ છે. વ્યવહારધર્મ તો શુભરાગ છે. તે મોક્ષનું કારણ નથી; મામાજીની વાત બિલકુલ સત્ય છે, આપે પણ તે મંજુર કરવી જોઈએ.

છેલ્લા કુમારોની દઢતા જોઈને ચક્રવર્તીએ કહ્યું–બેટા, મને એમ હતું કે તમારા ભાઈઓએ તો મામાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો પરંતુ તમે અવશ્ય મારા પક્ષમાં રહેશો. પરંતુ તમે પણ મામાનો જ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો.... અચ્છા! તમારી મરજી!

કુમાર બોલ્યા–પિતાજી અમે જુઠ કેમ બોલી શકીએ? અમને જે સત્ય લાગ્યું તે જ કહ્યું છે. સત્ય વાત તો આપે પણ સ્વીકારવી જોઈએ.

કુમારોની વાત સાંભળીને ભરતચક્રવર્તી પ્રસન્ન થયા, અને નમિરાજ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા–જુઓ, ગમે તેમ તોય આ બધા શ્રી ભગવાન આદિનાથ સ્વામીના પૌત્રો છે! તેમનું શું વર્ણન કરું! સાક્ષાત્ પિતા હોવા છતાં પણ તેઓએ મારો પક્ષ ગ્રહણ કરીને વાત ન કરી, પણ જે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે તે જ તેઓએ કહ્યો. આથી તેમની તત્ત્વજ્ઞાનની દઢતા અને સત્યપ્રિયતા છે તે જણાયા વગર રહેતી નથી.

☆ ☆ ☆

અહા, ધન્ય છે તે ધર્મકાળ અને ધન્ય તે ધર્માત્માઓ! જ્યારે પારણામાંથી જ બાળકોને તત્ત્વના સીંચન મળતાં, સાચું તત્ત્વજ્ઞાન ઘેર ઘેર મળતું, અને તે આત્માઓ પણ કુમારવયથી જ તત્ત્વના પ્રેમીઓ હતા, તત્ત્વજ્ઞાન એ તેઓના જીવનનું મુખ્ય અંગ હતું.... આજે પણ...

હજી તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વથા વિચ્છેદ નથી થયો, સત્પુરુષોની પરમ કરુણાથી આજે પણ સત્ય તત્ત્વનો ધોધ ભારતમાં વહી રહ્યો છે.... આ રીતે.... આ ભરતક્ષેત્રમાં ફરીથી ધોરી ધર્મમાર્ગનું સુપ્રભાત ઉદિત થયું છે.

(જુઓ-ભરતેશવૈભવ ભાગ ૨ પૃ. ૨૨૪-૨૨૮)

षट्खंडागम (धवल पु. १)

મંગલ.....સુપ્રભાત

પંદરમી સાલના નૂતનવર્ષના સુપ્રભાતે મંગલપ્રવચન કરતાં ગુરુદેવે કહ્યું કે : '**सव्वण्हु-णाणदिट्ठो जीवो उवओगलक्खणो णिच्चं**....જુઓ આજના સુપ્રભાતના માંગળિકમાં નિત્ય ઉપયોગ-સ્વરૂપ આત્માની મહામંગળ વાત આવી છે. સર્વજ્ઞભગવાને આત્માને ત્રિકાળઉપયોગસ્વરૂપ જોયો છે. અહા! 'ત્રિ....કા....ળ....ઉ....પ....યો....ગ....સ્વ....રૂ....પ' એમ લક્ષમાં લેતાં જ રાગથી ભેદજ્ઞાન થઈ જાય છે. ત્રિકાળઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા તે ત્રિકાળ મંગળસ્વરૂપ છે, તેની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન કરતાં વર્તમાન અવસ્થામાં પણ મંગળપણું પ્રગટે છે. માટે તેના શ્રદ્ધા–જ્ઞાન કરવા તે પણ અપૂર્વ મંગળ છે. અહા! જ્યાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ આરાધના મંગળરૂપ છે, ત્યાં તેના ફળરૂપ કેવળજ્ઞાન પૂર્ણમંગળ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય !! અને જેમાંથી એ કેવળજ્ઞાન આવે છે એવા ત્રિકાળમંગળસ્વરૂપ આત્માના મહિમાની તો શી વાત!

ષટ્ખંડાગમમાં **શ્રી** વીરસેન આચાર્ય કહે છે કે અરિહંત વગેરેનો અનાદિઅનંત આત્મા મંગળરૂપ છે. અહા! **વીરસેનસ્વામી** વીતરાગી સંત, જ્ઞાનના અગાધ દરિયા હતા; તેઓ કહે છે કે આત્મા કેવળજ્ઞાન પામવાનો છે તે ત્રિકાળ મંગળ છે; અથવા જે આત્મા તીર્થંકર થનાર છે તે પણ અનાદિઅનંત મંગળ છે. (ગુરુદેવે પ્રમોદપૂર્વક અનાદિઅનંત મંગળની આ વાત કરી તે સાંભળતાં જ સભામાં હર્ષનાદ છવાઈ ગયો હતો.) તીર્થંકરોનો આત્મા તો કેવળજ્ઞાનાદિથી મંગળરૂપ છે, અને તીર્થંકરપ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલો તેમનો ઔદયિકભાવ પણ મંગળરૂપ છે.

જીવને દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રધાનતાથી અનાદિઅનંત મંગળરૂપ કહ્યો; ત્યાં શિષ્ય શંકા કરે છે કે હે પ્રભો! આ રીતે જીવને અનાદિઅનંત મંગળ કહેવાથી તો મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં પણ જીવને મંગળપણાની પ્રાપ્તિ થઇ જશે! તેના સમાધાનમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે: એમાં કાંઈ દોષ નથી, કેમકે એવો પ્રસંગ તો અમને ઇષ્ટ જ છે....અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અવસ્થા વખતે પણ જીવના સ્વભાવનું મંગળપણું સિદ્ધ થાય એ તો અમને ઇષ્ટ જ છે. પરંતુ આવું માનવાથી પણ કાંઈ મિથ્યાત્વ–અવિરત–પ્રમાદ વગેરેને મંગલ-પણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કેમકે તેમનામાં જીવત્વ નથી અર્થાત્ તેઓ જીવનો સ્વભાવ નથી; મંગળ તો જીવ જ છે, અને તે જીવ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ધર્માત્મક છે. (જુઓ, શ્રી ષટ્ખંડાગમ પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૨૮, ૩૬ વગેરે.)

જુઓ, આ અનાદિઅનંત મંગળ! આવા અનાદિઅનંત મંગળસ્વરૂપ આત્માને શ્રદ્ધામાં લેતાં પર્યાયમાં પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ મંગળભાવ પ્રગટે છે, અને કેવળજ્ઞાન થતાં આત્મા પૂર્ણ મંગળરૂપ થઈ જાય છે. અરિહંતાં મંગલં, સિદ્ધા મંગલં.... એ તો પર્યાયથી પણ મંગલરૂપ થઈ ગયા તેમની વાત છે, અને આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળ મંગલરૂપ છે, તે ત્રિકાળ મંગળના સ્વીકારથી (એટલે કે સ્વભાવની સન્મુખતાથી) સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને સિદ્ધદશા સુધીની મંગળ પર્યાયોની હારમાળા શરૂ થઈ જાય છે. બેસતા વર્ષના માંગલિકમાં મંગળની બહુ સરસ વાત આવી.

સમયસાર ગા. ૧૭–૧૮માં કહે છે કે જે જીવ મોક્ષાર્થી છે તેણે પુરુષાર્થપૂર્વક જીવરાજાને–ચૈતન્યરાજાને–શ્રદ્ધાજ્ઞાનમાં લઈને તેનું જ અનુસરણ કરવું....સર્વ ઉદ્યમથી તેનું સેવન કરવું....એ રીતે તેના સેવનથી કેવળજ્ઞાનરૂપી મંગલ સુપ્રભાત ખીલી જાય છે.... સાધકના આત્મામાં પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ મંગલ સુપ્રભાત ખીલી ગયું છે.

અહા, તીર્થંકર થનાર આત્માને કે અરહંત થનાર આત્માને અનાદિઅનંત મંગળ કહ્યો, અરે, તીર્થંકરપ્રકૃતિના ઉદયરૂપ ઉદયભાવનેય મંગળ કહ્યો, તો આત્માની પ્રાપ્તિના અપૂર્વભાવની શી વાત!!–એ તો સાક્ષાત્ ભાવમંગળ છે. નિત્ય મંગળરૂપ સ્વભાવના સંસ્કારથી પર્યાય પણ મંગળરૂપ પરિણમી જાય છે. પર્યાય જ્યાં અંતર્સ્વભાવની સન્મુખ થઈ ત્યાં તેનામાં સ્વભાવના સંસ્કાર પડ્યા એટલે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ પરિણમન થયું, તે અપૂર્વ મંગળ છે, તે સાચું તીર્થ છે.

અહીં (પંચાસ્તિકાયની ગા. ૧૭૨માં) પણ, આવા મંગળતીર્થની શરૂઆત કરનારા જીવની વાત આવી છે....ધર્માત્મા જીવ નિશ્ચય વ્યવહારની સંધિપૂર્વક સુખે કરીને તીર્થની શરૂઆત કરે છે.

જુઓ, આ બેસતા વર્ષની શરૂઆતમાં સુખે કરીને તીર્થની શરૂઆત કરવાની વાત આવી છે. લોકોમાં બેસતા વર્ષે આશીર્વાદ આપે છે કે નવું વર્ષ તમને સુખરૂપ નીવડો.... અહીં આચાર્ય ભગવાન અને જ્ઞાની સંતો બેસતા વર્ષે અલૌકિક આશીર્વાદ આપે છે કે તમે સુખે કરીને તીર્થની શરૂઆત કરો. —કઈ રીતે? કે નિશ્ચય–વ્યવહારની સંધિપૂર્વક અંતર્સ્વભાવની આરાધનાથી.

ભવ્યજીવોને સુખપૂર્વક મંગલતીર્થની શરૂઆત
કરાવનારા સર્વે સંત–ભગવંતોને નમસ્કાર હો.

સુદૃષ્ટિ તરંગિણી

[આ સુદૃષ્ટિ તરંગિણી પૃ. ૧૨૨માં છ મુનિના દૃષ્ટાંતે છ દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા બતાવી છે તે ગુરુદેવને પ્રિય છે ને અનેકવાર પ્રવચનમાં કહી છે.]

**
*

આ જગતમાં જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યો છે, તે છએ દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ–પર્યાય સહિત પોતપોતાના સ્વભાવમાં છે; એક જગાએ તેઓની સ્થિતિ છે પરંતુ કોઈ એક બીજામાં મળી જતાં નથી. એવો જ અનાદિ વ્યવહાર છે કે કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્ય સાથે મળી જતું નથી, કોઈનાં ગુણ અન્યના ગુણ સાથે મળી જતાં નથી, કોઈની પર્યાય અન્યની પર્યાય સાથે મળી જતી નથી–આવી જ ઉદાસીનવૃત્તિ છે.

જેમ એક ગૂફામાં છ મુનિરાજ બહુ કાળથી રહે છે, પરંતુ કોઈ કોઈથી મોહિત નથી, ઉદાસીનતા સહિત એક ક્ષેત્રમાં રહે છે; તેવી જ રીતે છ દ્રવ્યો એક લોકક્ષેત્રમાં જાણવા. અહીં વીતરાગી મુનિઓના દૃષ્ટાંતથી વસ્તુનો નિરપેક્ષ સ્વભાવ સમજાવ્યો છે. જેમ એક ગૂફામાં રહેલા છ વીતરાગી મુનિઓ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જ લીન છે, કોઈને કોઈ ઉપર મોહ નથી. બીજા મુનિ શું કરે છે કે તેમનું શું થાય છે તેનું લક્ષ નથી. કોઈને આહારની વૃત્તિ ઊઠે અને આહાર લેવા ચાલ્યા જાય, પણ બીજા મુનિઓ અપ્રમત્ત-દશામાં લીન હોય. કોઈને સિંહ ફાડી ખાતા હોય પણ અન્ય મુનિઓને તે તરફનો કાંઈ વિકલ્પ ન હોય. એ રીતે તે વીતરાગી મુનિઓ એક બીજાથી નિરપેક્ષપણે સ્વરૂપસાધનમાં જ લીન છે. તેમ આ લોકરૂપી ગૂફામાં છએ દ્રવ્યો વીતરાગી મુનિઓની માફક એક-બીજાથી નિરપેક્ષપણે રહેલાં છે. કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતું નથી, બધા દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ–પર્યાયમાં જ રહેલાં છે.

☆

પદ્મનંદીપચ્ચીસી (દાન અધિકાર)

[દેવગુરુશાસ્ત્રની ભક્તિનો પોષક એવો આ દાનઅધિકાર ગુરુદેવે અનેકવાર પ્રવચનમાં વાંચ્યો છે.]

આ શાસ્ત્રમાં આચાર્યદેવે 'દાન અધિકાર' સુંદર રીતે વર્ણવ્યો છે. તેમાં છેવટે આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે–અજ્ઞાની જીવોને લોભરૂપી ઊંડા કૂવાની ભેખડમાંથી બહાર કાઢવા માટે આ દાન અધિકાર વર્ણવ્યો છે. પણ તે કોને રુચશે? જેને આત્માની દરકાર હશે તેવા કોમળ હૃદયવાળા ભવ્ય જીવોને તો આ સાંભળતાં ઉલ્લાસ આવશે, પણ જેઓ લક્ષ્મી વગેરેના તીવ્ર લોલૂપી હશે તેવા જીવોને આ ઉપદેશ નહિ રુચે. ભ્રમર

ગૂંજારવ કરતો જ્યારે ફૂલ ઉપર બેસે ત્યારે, જે કમળનું ફૂલ હોય તે ફડાક ખીલી ઊઠે. પણ જે પથ્થરનું ફૂલ હોય તે ખીલે નહિ. તેમ આ અધ્યાત્મરસના ગૂંજારવથી ભરેલો દાન અધિકાર સાંભળતાં જે કમળ જેવા કૂણાં હૃદયવાળા ભવ્યાત્મા હશે તેનું હૃદયકમળ તો હર્ષથી ખીલી ઊઠશે, પણ જે પથ્થર જેવા કઠણ કાળજાવાળા હશે તેને આ તત્ત્વથી ભરેલા દાનના ઉપદેશની કાંઈ અસર નહિ થાય. એવી જ રીતે, 'દરેક આત્મા પરિપૂર્ણ છે, વિકાર રહિત સ્વભાવે છે, પોતાના સ્વાધીન સ્વભાવના અવલંબનથી દરેક જીવ પરમાત્મા થઈ શકે છે'—આમ પોતાના સ્વભાવનું માહાત્મ્ય સંતોના શ્રીમુખેથી સાંભળીને ભવ્ય જીવોનું અંતર તો નાચી ઊઠે છે, ને તેનું ચૈતન્યકમળ ખીલી જાય છે.
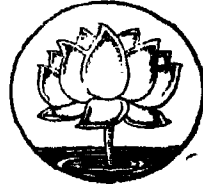
પરમાનંદ–સ્તોત્ર

આ પરમાનંદ–સ્તોત્ર રચનાર કોણ છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી; માત્ર ૨૪ શ્લોકોમાં જ રચનારે પરમાનંદનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રાપ્તિની પ્રેરણાનું સુંદર વિવેચન કર્યું છે. ગુરુદેવ પ્રવચનમાં આના અનેક શ્લોકો અવારનવાર કહે છે. અહીં તેમાંથી કેટલાંક આપ્યા છે.

*

પરમાનંદસંયુક્ત, રાગાદિક વિકારોથી રહિત અને રોગોથી પર એવો પરમ આત્મા પોતાના દેહમાં જ બિરાજમાન છે, પણ ધ્યાનહીન પુરુષ તેને દેખી શકતો નથી. ધ્યાનના અભ્યાસવડે તે દેખાય છે. (૧)

અનંત સુખથી ભરપૂર, જ્ઞાનામૃતના સમુદ્રરૂપ અને અનંત શક્તિથી યુક્ત એવા પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવું જોઈએ–તેનું જ અવલોકન કરવું જોઈએ. (૨)

નિર્વિકલ્પદશામાં ઉત્પન્ન થતો જે જ્ઞાનરૂપી સુધારસ તેને મુનિઓ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી અંજલિવડે પીવે છે. (૫)

સદા આનંદમય જીવસ્વભાવને જે જાણે છે તે જ પંડિત છે, અને પરમાનંદદશાનું જે કારણ છે એવા પોતાના આત્માનું તે સેવન કરે છે. (૬)

જેમ કમળપત્ર અને પાણી સદાય જુદા જ રહે છે તેમ શરીરના સંયોગોમાં રહેલો આ આત્મા પોતાના સ્વભાવથી નિર્મળ છે અને શરીર, કર્મો તથા રાગાદિ મળથી સદા અલિપ્ત રહે છે. (૭)

આનંદસ્વરૂપ આત્મા પોતાના શરીરમાં જ બિરાજી રહ્યો છે; પરંતુ જેમ સૂર્ય પ્રગટ પ્રકાશમાન હોવા છતાં જન્મથી જ આંધળો પુરુષ તેને દેખતો નથી, તેમ ધ્યાનહીન પુરુષ પોતાના આનંદસ્વરૂપ આત્માને દેખતો નથી એટલે કે ધ્યાનના અભ્યાસવડે તે સહજ-પણે દેખાવા યોગ્ય છે. (૯)

આનંદસ્વરૂપ અને સમસ્ત સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત એવું આ પરમાત્મતત્ત્વ છે; યોગીઓ સ્વયમેવ તે તત્ત્વને જાણે છે, અને પોતાના સ્વભાવમાં નિત્ય લીન રહે છે. (૧૨)

આ જીવ પોતાના શુદ્ધ આત્માને જે ક્ષણે દેખે છે તે જ ક્ષણે તેનો વિભ્રમ નાશ થાય છે અને સ્વસ્થચિત્ત થાય છે અર્થાત્ જ્ઞાન આકુળતા રહિત સ્થિર થાય છે, અને નિર્વિકલ્પ સમાધિને પામે છે. (૧૫)

યોગીઓને પોતાના ધ્યાન વખતે જે શુદ્ધ આત્મા દેખાય છે તે જ પરબ્રહ્મ છે, તે જ જિન છે, તે જ પરમ તત્ત્વ છે, તે જ પરમગુરુ છે; તે જ પરમ જ્યોતિ છે, તે જ પરમ તપ છે, તે જ પરમ ધ્યાન છે, તે જ પરમ આત્મા છે; તે જ સર્વ કલ્યાણરૂપ છે, તે જ સુખનું ભાજન છે, તે જ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે, તે જ પરમ શિવ છે, તેજ પરમ આનંદ છે, તે જ સુખદાયક છે, તે જ ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્ય છે, અને સર્વ ગુણોનો ભંડાર પણ તે જ છે. અર્થાત્ ધ્યાનમાં અનુભવમાં આવતો શુદ્ધ આત્મા તે જ જીવનું સર્વસ્વ છે. (૧૬-૧૯)

ઉપર કહ્યા મુજબ પરમ આહ્લાદસ્વરૂપ અને રાગ-દ્વેષ રહિત એવા પોતાના અર્હંતસ્વરૂપને શરીરરૂપી મંદિરમાં જ બિરાજમાન જે જાણે છે તે જ પંડિત છે. (૨૦)

સિદ્ધભગવાન વર્ણાદિરૂપ આકારરહિત, શુદ્ધ, પોતાના સ્વસ્વરૂપમાં જ અવસ્થિત, રાગાદિ વિકારરહિત, કર્મમલરહિત અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-કેવળજ્ઞાનાદિ અષ્ટ મહાગુણો સહિત છે. કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાના આત્માને તે સિદ્ધભગવાન જેવો સહજ આનંદ ચૈતન્યસ્વરૂપ જે જાણે છે તે પંડિત છે (૨૧-૨૨)

જેમ સુવર્ણપાષાણમાં સોનું રહેલું છે, જેમ દૂધમાં શક્તિપણે ઘી રહેલું છે અને જેમ તલમાં તેલ રહેલું છે તેમ શરીરમાં શિવસ્વરૂપ આત્મા રહેલો છે, અર્થાત્ પોતાનો આત્મા જ શક્તિથી ભગવાન છે; વળી જેમ લાકડામાં અગ્નિ શક્તિરૂપે રહેલો છે તેમ શરીર મધ્યે બિરાજમાન આ આત્મા શક્તિરૂપે ભગવાન છે. એવા આત્માને જે જાણે છે તે જ પંડિત છે. (૨૩-૨૪)

આ સ્તોત્રમાં દર્શાવેલ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માને અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણીને આત્માર્થી જીવો પરમાનંદને પામો.

—o—

ભોપાલના આધ્યાત્મિક સમ્મેલનમાં આધ્યાત્મિકવિદ્યાનો સંદેશ

તા. ૨૫—૫—૬૩ના રોજ ભોપાલશહેરમાં આધ્યાત્મિક સમ્મેલન થયેલ, આ સમ્મેલનમાં લગભગ દશ હજાર શ્રોતાજનો હતા. મધ્યભારતના રાજ્યપાલ શ્રી પાટસ્કરે તેનું ઉદ્દઘાટન કર્યું હતું, અને અધ્યક્ષ હતા નાણાપ્રધાન શ્રી મિશ્રિલાલજી ગંગવાલ.

એ અધ્યાત્મ-સમ્મેલનના ઉદ્દઘાટન પ્રસંગે અધ્યાત્મવિદ્યાનો સંદેશ આપતાં ગુરુદેવે કહ્યું કે—જગતની સર્વ વિદ્યામાં ચૈતન્યની અધ્યાત્મવિદ્યા સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અધ્યાત્મ-વિદ્યા વિના બીજા કોઈ ક્રિયાકાંડમાં જન્મમરણનો નાશ કરવાની તાકાત નથી. **सा विद्या या विमुक्तये**—વિદ્યા તેનું નામ કે જે મુક્તિનું કારણ થાય. સ્વાનુભૂતિ વડે આત્માને જાણવો તે અધ્યાત્મવિદ્યા છે, ને તે વિદ્યા મોક્ષનું કારણ છે. સંસારસંબંધી અનેક વિદ્યાઓ જીવ અનંતવાર શીખ્યો છે, શાસ્ત્રો પણ ભણ્યો છે, પરંતુ જન્મ મરણનો જેનાથી અંત આવે એવી સ્વાનુભૂતિરૂપ અધ્યાત્મવિદ્યા જીવ ક્ષણમાત્ર શીખ્યો નથી. અંતર્મુખ થઈને રાગથી ભિન્ન ચૈતન્ય સ્વાનુભૂતિ વડે આત્મામાં અધ્યાત્મવિદ્યાનું ઉદ્દઘાટન થાય છે. આત્મામાં જ્યાં સમ્યક્ મતિશ્રુતજ્ઞાન પ્રગટયા ત્યાં અપૂર્વ અધ્યાત્મવિદ્યા ઊઘડી. જ્યાં આવી અધ્યાત્મવિદ્યાનું ઉદ્દઘાટન થયું ત્યાં અલ્પકાળમાં પૂર્ણાનંદની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય છે. માટે આવી અધ્યાત્મ-વિદ્યા શીખવા જેવી છે.

અધ્યાત્મવિદ્યા તે ભારતની મૂળ વસ્તુ છે. અંતરમાં દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેના ધ્યાન વડે શાંતિ મળે છે. શાંતિ પોતાના સ્વરૂપમાં છે પણ જગત બહારના સાધનમાં તે ઢૂંઢે છે. નિજસ્વરૂપની ઓળખાણ વડે આત્મપ્રસિદ્ધિ જીવે કદી કરી નથી.

પરની પ્રસિદ્ધિ, દુનિયાની પ્રસિદ્ધિ અનંતવાર મળી, પણ સ્વાનુભવ વડે પોતાના આત્માની પ્રસિદ્ધિ કર્યા વગર જન્મ મરણના ફેરા ટળે નહિ ને શાંતિ મળે નહિ. જીવનનું શોધન અને શાંતિની પ્રાપ્તિ અધ્યાત્મવિદ્યા વડે થાય છે. જ્યાં આવી અધ્યાત્મવિદ્યા ઊઘડી ત્યાં આત્મામાં શાંતિના સ્રોત વહે છે, સુખ પ્રગટે છે ને મુક્તિ થાય છે.

☆

ભગવાન!..... મારી સાથે ચાલો

चलि चलहुंन हो जिनवरस्वामी अपनेउ साथा....
चलि चलहुंन हो जिनवरस्वामी अपनेउ देशा...
चलि चलहुंन हो जिनवरस्वामी सिद्ध सहेसा...
ચાલો ચાલો જિનવરસ્વામી....અપની સાથ ચાલો....
ચાલો ચાલો જિનવરસ્વામી....અપને દેશ ચાલો....
ચાલો ચાલો જિનવરસ્વામી....સિદ્ધપ્રદેશમાં ચાલો....

'**ममलपाहुड**' માં શ્રી તારણસ્વામીએ એક '**उमाही फूलना**' (એક પ્રકારનું હાલરડું) રચ્યું છે; તેમાં એક સમ્યગ્દષ્ટિ સિદ્ધગતિ પામવાની અથવા મોક્ષમાં જવાની ભાવના કરે છે, અને સાથે શ્રી અરિહન્ત ભગવાનની ભક્તિ પણ કરે છે; તે એવી ભાવના ભાવે છે કે હે ભગવાન! મારી સાથે ચાલો....જ્યાં સુધી હું મોક્ષપુરીમાં ન પહોંચું ત્યાં સુધી આપ મારી સાથે ને સાથે જ ચાલો. મોક્ષ જતાં જતાં સાધકે પોતાના હૃદયમાં સિદ્ધ ભગવાનને સ્થાપ્યા છે એટલે સિદ્ધ ભગવાન તેની સાથે જ છે. હે ભગવાન! મોક્ષ જતાં સુધી આપ મારી સાથે જ રહો જેથી વચ્ચે ભંગ પડયા વગર આત્માની ઉન્નતિ કરતો કરતો મોક્ષપુરીમાં ચાલ્યો જાઉં; તે સાધક સિદ્ધક્ષેત્રને જ પોતાનો દેશ કહે છે, સિદ્ધપર્યાયને જ પોતાનો ભેષ સમજે છે, સિદ્ધસુખને પોતાની શય્યા સમજે છે. આ રીતે ફૂલના દ્વારા પ્રેરણા કરી છે કે હે જીવ! તું નિશ્ચિંત થઈને સિદ્ધ જેવા તારા શુદ્ધાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કર. એ સ્વાનુભવરૂપ જહાજ પર ચઢીને તું મોક્ષદ્વીપમાં પહોંચીશ.

મોક્ષનો સાધક ભવ્ય જીવ શ્રી અરિહન્તભક્તિમાં મગ્ન થઈને કહે છે કે **चलि चलहु**....હે ભગવાન મારી સાથે ચાલો....ચાલો! હું સિદ્ધ પદનું સાધન કરીને મોક્ષમાં આવવા નીકળ્યો છું, તો હે ભગવાન! આપણા મોક્ષદેશમાં શું આપ મારી સાથે નહીં ચાલો? **चलि चलहु**....ચાલો ચાલો....ભગવાન! મારી સાથે ચાલો. હે જિનેન્દ્ર! નિજસ્વરૂપના સ્વદેશમાં આપ મારી સાથે ચાલો. મોક્ષમાં જતાં આપ જ મારા સાર્થવાહ— સાથીદાર છે.

પંચાસ્તિકાય

શ્રી પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૬૭ ઉપરના પ્રવચનોમાં, વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ કેવો હોય અને તેને સાધનારા સંતમુનિઓની દશા કેવી હોય તે સંબંધી અદ્ભુત ભાવભીની ધારા ગુરુદેવે વહેવડાવી... અહા, એ પ્રવચનોમાં મોક્ષમાર્ગી મુનિવરોની પરિણતિનું જે સ્વરૂપ ઘૂંટાતું તેનું પાન કરવામાં મુમુક્ષુ શ્રોતાઓ એકતાન થઇ જતા...ને ગુરુદેવનો આત્મા તો અધ્યાત્મની મસ્તીમાં ઝૂલી રહેતો. એવા આ ગાથાના પ્રવચનોમાંથી, અહીં થોડાક નમૂનો આપીએ છીએ: "લીજિયે...રસ પાજિયે!"

૧૭૨મી ગાથા શરૂ કરતાં પહેલાં આચાર્ય ભગવાનનો અતિ મહિમા અને બહુમાન કરીને ગુરુદેવે કહ્યું કે: વાહ! આચાર્યભગવંતોએ ગજબ કામ કર્યાં છે. વીતરાગી મોક્ષમાર્ગને ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. અસત્ય સામે વીતરાગી તલવાર કાઢીને સત્ય માર્ગનો ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અહા, આવો વીતરાગ માર્ગ! એને 'શ્રદ્ધવાની' રીત પણ કોઈ અલૌકિક છે. એક સૂક્ષ્મરાગના અંશની પણ રુચી રહે તો તે જીવ વીતરાગમાર્ગની શ્રદ્ધા નહિ કરી શકે. આનંદની ધારામાં ઝૂલતા મુનિવરો વેગપૂર્વક મોક્ષમાર્ગમાં પરિણમતા હોવા છતાં, વચ્ચે જેટલો રાગનો કણ રહી જાય છે તેટલો પણ મોક્ષ તરફનો વેગ રોકાય છે. આચાર્ય ભગવાન ગા. ૧૭૨માં કહે છે કે—

તેથી ન કરવો રાગ જરીયે ક્યાંય પણ મોક્ષેચ્છુએ;
વીતરાગ થઈને એ રીતે તે ભવ્ય ભવસાગર તરે. ૧૭૨.

જુઓ, આ મોક્ષ માટેના મૂળ મંત્રો! આમાં તો સાક્ષાત્ વીતરાગતાનો જ ઉપદેશ છે. અહા, મોક્ષેચ્છુએ ક્યાંય પણ અને **किंचित्** એટલે જરાય રાગ ન કરવો. રાગ તે ભવસાગરને તરવાનું સાધન નથી, તે તો ઉદયભાવ છે, ને તેનું ફળ સંસાર છે; માટે મોક્ષેચ્છુએ તે જરાય કર્તવ્ય નથી. વીતરાગભાવ વડે જ ભવસાગરને તરાય છે, માટે તરવાના કામીએ એટલે કે મોક્ષેચ્છુએ સાક્ષાત્ વીતરાગતા જ કર્તવ્ય છે.

અહાહા! મોક્ષેચ્છુની આ વાત તો જુઓ. કુંદકુંદાચાર્યદેવ જ્ઞાનના અગાધ દરિયા હતા....આનંદમાં ઝૂલતા હતા....આનંદમાં ઝૂલતા ઝૂલતા વચ્ચે જરાક રાગનો વિકલ્પ ઊઠયો તેથી આ સૂત્ર લખાય છે. મહાસમર્થ હોવા છતાં, એમની કેટલીક ભદ્રિકતા! કેટલી નિખાલસતા! (ફોટામાં કુંદકુંદપ્રભુની મુદ્રા બતાવીને ઘણા ભાવપૂર્વક ગુરુદેવ કહે છે—) અહા! જુઓ તો ખરા....કેવા ભદ્રિક! કેવા નિખાલસ!! બસ, ઠરી ગયા છે! પોતાને જરીક શુભ રાગ વર્તે છે તેનોય નિષેધ કરતા કહે છે કે અરે! અમે મોક્ષાર્થી છીએ....આટલો રાગ પણ અરે! અમારા મોક્ષને અટકાવનાર હોવાથી કલંક છે.

—આવા ભગવાન આચાર્ય મોક્ષેચ્છુ જીવને કહે છે: બાપુ! રાગની હોંસ કરીશ નહિ. –હે મોક્ષના હોંસીડા! તું રાગની હોંસ કરીશ નહિ. અમે તો સંયમના વીતરાગી અમૃતને પીનારા, તેમાં રાગ તો કડવો વિષ જેવો છે. અહા! સાક્ષાત્ તીર્થંકરભગવાન જેટલી જેમના કથનની પ્રમાણતા....અને જેમના સૂત્રનો આધાર મોટા મોટા આચાર્યો પણ આદરપૂર્વક આપે...એવા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ આ કહે છે: માર્ગની પ્રભાવના અર્થે અમે આ કહીએ છીએ, પણ વિકલ્પમાં અમારો ઉત્સાહ નથી, ઉત્સાહ તો સ્વરૂપમાં જ છે. અમારા આત્મામાં વીતરાગ પરિણતિની ઉત્કૃષ્ટતા થાય તેજ ખરેખર માર્ગની 'પ્ર–ભાવના છે.'

મોક્ષમાર્ગમાં વર્તતા મુનિઓને નિશ્ચય–વ્યવહારની સંધિ કેવી હોય તે આચાર્યદેવ ટીકામાં બતાવશે; પણ તેમાંય કર્તવ્ય તો વીતરાગભાવ જ છે, અંશમાત્ર રાગ મોક્ષેચ્છુએ કર્તવ્ય નથી. રાગ કરવાનું ભગવાનનું ફરમાન નથી, વીતરાગ ભગવાનનું વિધાન તો વીતરાગી અનુભૂતિ કરવાનું જ છે. રાગાદિ ઉદયભાવની ભરતીરૂપ જે ભવસાગર, તેને વીતરાગભાવ-રૂપ નાવવડે ભવ્ય જીવ તરે છે.

—મોક્ષમાર્ગરૂપ વીતરાગતા–એ બાર અંગનો સાર છે. આચાર્યદેવ આમોદપ્રમોદ-માં આવીને કહે છે કે વિસ્તારથી બસ થાઓ. જયવંત વર્તો આ વીતરાગતા, કે જે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગનો સાર હોવાથી સમસ્ત શાસ્ત્રોના તાત્પર્યભૂત છે.

✡

અહા, જુઓ તો ખરા! આચાર્યદેવ આમ હાથમાં લઈને સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ દેખાડી રહ્યા છે. સિદ્ધપદના પૂર્ણાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ, તેના માર્ગમાં અગ્રેસર–નેતા કોણ છે?—કે વીતરાગભાવ; વચ્ચે રાગ આવે તે મોક્ષમાર્ગમાં અગ્રેસર નથી–મુખ્ય નથી, ગૌણ છે; ગૌણ છે એટલે વ્યવહાર છે, ને વ્યવહાર તો અભૂતાર્થ હોવાથી હેય છે. મોક્ષમાર્ગમાં વીતરાગતા જ અગ્રેસર છે એટલે કે મુખ્ય છે, ને તેજ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ હોવાથી ઉપાદેય છે, વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગનો નેતા છે–એટલે કે તે જ મોક્ષમાર્ગે લઈ જનાર છે.

આચાર્ય ભગવાન પ્રમોદથી કહે છે કે—

જયવંત વર્તો આ સાક્ષાત્ વીતરાગતા....કે જે મોક્ષમાર્ગનો સાર છે....ને જે સમસ્ત શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. ભગવાન સર્વજ્ઞપરમેશ્વરે જેટલા શાસ્ત્રો કહ્યા છે તેનો સાર આ વીત-રાગતા જ છે–તે વીતરાગતા જયવંત વર્તો....ને એ વીતરાગમાર્ગના પ્રકાશક સંતો જગતમાં જયવંત વર્તો!

✡

આવો વીતરાગમાર્ગ જે સમજે તેને તે સમજાવનારા સંતો પ્રત્યે કેટલો વિનય હોય! કેટલું બહુમાન હોય!! રાગમાં વર્તતો હોવા છતાં જેને વીતરાગી પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો પ્રત્યે વિનય અને બહુમાનનો આદરભાવ નથી ઉલ્લસતો તેને તો વીતરાગમાર્ગની શ્રદ્ધા પણ થતી નથી. વીતરાગભાવની ભાવનાવાળાને, સાક્ષાત્ વીતરાગતા ન થાય ત્યાં સુધી, વીતરાગી પુરૂષો પ્રત્યે (-પંચપરમેષ્ઠી પ્રત્યે) પરમભક્તિ-વિનય-ઉત્સાહ-બહુમાનનો ભાવ જરૂર આવે છે-છતાંય તેમાં જે રાગ છે તે કાંઈ તાત્પર્ય નથી, તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે-એ નિયમ છે, અને એ જ મોક્ષેચ્છુએ કર્તવ્ય છે.

ચંદનવૃક્ષની શીતળ સુગંધી છાયા જેવી જે વીતરાગતા પરમશાંતિ-તેમાં રાગ તે તો અગ્નિ જેવો બળતરા કરનારો છે-મોક્ષેચ્છુએ તે કર્તવ્ય કેમ હોય? માટે હે મોક્ષાભિલાષી મહાજનો! હે ઉત્તમ પુરુષો! ક્યાંય પણ (-અર્હંત-સિદ્ધ પ્રત્યે પણ) રાગ કિંચિત્ કર્તવ્ય નથી-એમ સમજો.... આમ સમજીને જે મોક્ષાર્થી મહાજન સઘળાય પ્રત્યેના (-અર્હંત-સિદ્ધ પ્રત્યેના પણ) રાગને છોડીને સ્વરૂપમાં લીનતાવડે સાક્ષાત્ વીતરાગભાવરૂપ પરિણમે છે, તે ભવ્ય મહાજન વીતરાગભાવ વડે તુરત જ ભવસાગરને તરી જાય છે....ને પરમાનંદરૂપ મોક્ષપદને પામે છે.

આવો છે....વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ!

અહા! ભાવલિંગી સંત, જેઓ વનજંગલમાં વસે છે, જેને દેહ ઉપર વસ્ત્રનો તાણો પણ નથી, ને આત્માના આનંદમાં ઝૂલતા ઝૂલતા જેઓ મોક્ષમાર્ગે હાલ્યા જાય છે, એવા મુનિને 'મહાજન' તરીકે સંબોધીને કહે છે કે—

હે મુનિ! હે મોક્ષાર્થી મહાજન! સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે, ને તે વીતરાગતા જ તારે કર્તવ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ઉપરાંત ચારિત્રવડે અંતરમાં જે અમૃતસાગર ઊછળ્યો છે તેમાં લીનતા જ કરવા જેવી છે....તેમાંથી જરાય બહાર નીકળવા જેવું નથી, એટલે જરાય રાગ કર્તવ્ય નથી.

અહા....વનવાસી વીતરાગી સંતો વનના વાઘ જેવા નિર્ભય હતા....દુનિયાથી નિર્ભય સંતોએ બેધડક વીતરાગમાર્ગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. લોકો માનશે કે નહિ માને તેની એને દરકાર નથી. જે જીવ મોક્ષેચ્છુ હશે તે આવા માર્ગે આવ્યા વગર રહેશે નહિ. ગદગદ થઈને ગુરુદેવ કહે છે કે-અરે! આવો સ્પષ્ટ વીતરાગી માર્ગ સંતોએ ખુલ્લો મૂક્યો છે.... છતાં લોકો તેનો વિરોધ કરે છે!!! શું થાય? સીમંધર પરમાત્મા તો વિદેહક્ષેત્રે બેઠા-બેઠા બધું જોઈ રહ્યા છે...કુંદકુંદાચાર્ય પોતે પણ જાણે છે કે અત્યારે ભરતક્ષેત્રે શાસનમાં આમ ચાલી રહ્યું છે...પણ....શું થાય? આવો જ કાળ ને જીવોની એવી જ લાયકાત! છતાં આ લોકો ભાગ્યશાળી છે કે હોંસથી આવી વાત સાંભળે છે.

જયવંત વર્તો....જિનશાસનના સારભૂત વીતરાગતા....
જયવંત વર્તો....એ વીતરાગમાર્ગપ્રકાશક સન્તો!

—●—

અનુભવપ્રકાશ

વિક્રમ સં. ૧૭૭૯ લગભગમાં કવિ દીપચંદજી રચિત અનુભવપ્રકાશ એ સુગમશૈલીનો અધ્યાત્મગ્રંથ છે. તેમાં ઠેરઠેર ભરેલો સ્વાનુભવનો મહિમા ગુરુદેવે પ્રવચનદ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આત્મામાં અંતર્મુખ થઈને શ્રદ્ધા–જ્ઞાન ને સ્વાનુભવ કરે તે મહિમાવંત છે, એના વગરનું બધુંય કષ્ટ સમાન છે. જે સમયે અંતર્મુખ થઈને સ્વાનુભવમાં આત્માને પકડયો તે સમય પોતાનો છે. જેને ચૈતન્યનો અનુભવ છે તે જીવ ગમે ત્યાં વસે તો પણ અનુભવના પ્રસાદથી તે પૂજ્ય છે. અનુભવ આનંદ છે, અનુભવમાં જ ધર્મ છે, અનુભવથી જ પરમપદ પમાય છે, અનંતગુણના રસનો સાગર તે અનુભવમાં સમાઈ જાય છે. સ્વરૂપની વિશ્રાંતિનું ધામ અનુભવથી જ પમાય છે, અતુલ પરમાત્મદશા અનુભવથી પમાય છે. અહો ! તે અનુભવનો શું મહિમા !! તેની સામે ઇંદ્રનાં ઇંદ્રાસન પણ સડેલાં તરણાં સમાન છે. આત્માના અનુભવથી જ સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમાવાળું પરમેશ્વરપદ પમાય છે, તેથી અનુભવ તે સાર છે; આત્માનો અનુભવ તે જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ છે.

શાસ્ત્રમાં વ્યવહારનાં વિધાન લખ્યાં હોય તેનાથી પાર, સર્વ વિધાનનો શિરોમણિ આ અનુભવ છે. આ અનુભવમાં ધર્મનાં બધાં વિધિવિધાન સમાઇ જાય છે. આવો અનુભવ તે મોક્ષનું નિદાન અને સુખનું નિધાન છે. અનુભવની પ્રશંસા સર્વ ગ્રંથોમાં કરી છે. અનુભવ વગર સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી અનંત ચેતનારૂપ, અનંતગુણથી શોભિત, અનંત શક્તિધારક એવા આત્મપદનો રસાસ્વાદ તે અનુભવ છે. સર્વ ગ્રંથોનો સાર આ અવિકાર અનુભવ છે. વારંવાર ગ્રંથોમાં તે જ કહ્યું છે. વીતરાગતાને તાત્પર્ય કહો કે અનુભવ કહો, કેમકે આત્માના અનુભવથી જ વીતરાગતા પમાય છે. ચારે અનુયોગના બધા ગ્રંથોનો સાર તથા બધા વિધાનનો સાર એ છે કે અંતરમાં આત્માનો અનુભવ કરીને આનંદનો સ્વાદ લેવો. અનુભવ તે શાશ્વત ચિંતામણિ છે. સાધકદશાની શરૂઆત પણ અનુભવથી જ થાય છે, ને પૂર્ણ મુક્તદશા પણ અનુભવથી જ થાય છે. અહો અનુભવનો મહિમા શું કહિએ? સંતો કહે છે કે હે જીવ ! તું તારા સ્વરૂપનો સહજ સ્વાદી થા. પર્યાયબુદ્ધિ–દેહબુદ્ધિ છોડ, ને અનંતગુણના પિંડ ચિદાનંદ સ્વભાવમાં બુદ્ધિ જોડ. પરનો પ્રેમ મટાડીને, ચેતનાપ્રકાશના વિલાસરૂપ અતીંદ્રિય ભોગને ભોગવ. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ સ્વભાવનો નિર્વિકલ્પ આનંદ ભોગવ.

સીતાજીનો સન્દેશ

[પૂ. ગુરુદેવ પ્રવચનમાં અમુક સિદ્ધાન્ત સમજાવવા માટે અવારનવાર પુરાણોમાંથી ધર્માત્માના જીવનપ્રસંગો દૃષ્ટાંતરૂપે કહે છે. એ વખતે ગુરુદેવના મુખથી ધર્માત્માના જીવનના વૈરાગ્યપ્રસંગોનો આબેહૂબ ચિતાર સાંભળતાં જાણે આપણી સન્મુખ અત્યારે જ એ પ્રસંગો બની રહ્યા હોય એવું લાગે છે. ચક્રવર્તી ભરત, રામચંદ્રજી, બાહુબલી, સુદર્શન, અંજન, સુકુમાર, રાવણ, અંજના, સીતા, ચંદના, ચેલણા, શ્રેણીક, શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવો, સમન્તભદ્ર વગેરે ઘણા ઘણા ધર્માત્માના જીવનપ્રસંગો ગુરુદેવ પ્રવચનમાં કહે છે. અહીં નમૂના તરીકે માત્ર એક જ પ્રસંગ રજુ કર્યો છે]

ધર્માત્મા જાણે છે કે ગમે તે પ્રસંગમાં ગમે તે ક્ષેત્રમાં મને મારા આત્માનો જ આધાર છે....મહેલમાં કે જંગલમાં મારો આત્મા જ મને આધારરૂપ છે. જુઓ, સીતાજી ધર્માત્મા હતા....જ્યારે લવ અને કુશ જેવા ચરમશરીરી પુત્રો તેમની કુંખે આવ્યા ત્યારે તેમને એવો દોહલો થયો કે હું સમ્મેદશિખર આદિ તીર્થોની અને જિનબિંબોની વંદના કરું. અને બરાબર એ જ વખતે લોકોએ આવીને રામચંદ્રજીને લોકાપવાદની વાત કરી. તેથી રામચંદ્રજીએ સેનાપતિને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે 'સીતાને સમ્મેદશિખર વગેરે તીર્થોના તેમજ જિનબિંબોના દર્શન કરાવીને તેની ઈચ્છા પૂરી કરો અને પછી સિંહનાદ નામના મહાભયાનક વનમાં તેને એકલી છોડી દેજો.' સીતાજીએ હર્ષથી ને ભક્તિથી તીર્થવંદના કરી... ને પછી જ્યાં સિંહનાદ વન આવ્યું ત્યાં રથ ઊભો રાખીને સેનાપતિ ખૂબ રડે છે... ત્યારે સીતાજી પૂછે છે કે અરે સેનાપતિ! શું થયું? તીર્થવંદનાના આજના આનંદપ્રસંગે તું શોક કેમ કરે છે? સેનાપતિ રડતાં રડતાં કહે છે: હે માતા! જેમ મુનિવરો રાગપરિણતિને છોડે તેમ શ્રી રામે લોકાપવાદના ભયથી તમને આ જંગલમાં એકલા છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી છે. સેનાપતિના એ શબ્દો કાને પડતાં જ સીતાજી મૂર્છાથી બેભાન થઈ ગયા....જુઓ, એ મૂર્છા વખતે પણ ધર્માત્મા સીતાજીને અંતરમાં ભાન છે કે ગમે તે પ્રસંગમાં મારા ધર્મને માટે મને મારા આત્માનો જ આધાર છે. પછી જ્યારે ભાનમાં આવે છે ત્યારે રામચંદ્રજીને સંદેશ કહેવડાવે છે કે "હે સેનાપતિ! દશરથનંદનને કહેજે કે લોકાપવાદના ભયથી મને તો છોડી, પણ જિનધર્મને ન છોડશો. અજ્ઞાની લોકો જિનધર્મની પણ નિંદા કરે તો તે નિંદાના ભયથી સમ્યગ્દર્શનને કદી ન છોડશો....ચૌવિધ સંઘની સેવા કરજો....મુનિઓ અને આર્જિકાઓને ભક્તિથી આહારદાન દેજો...." જુઓ, આવા પ્રસંગે પણ સીતાજીને અંતરના સ્વભાવમાંથી ધર્મનો ઉમળકો આવ્યો છે. ધર્મના આધારભૂત સ્વભાવ અંતરમાં દેખ્યો છે તે સ્વભાવના આશ્રયે ઉમળકો આવ્યો છે....અહો! ભલે જંગલમાં એકલી પડી પણ મારા ધર્મનો આધાર અંદર પડ્યો છે...તે આધારને હું નથી છોડતી અને તમારા રાજાને કહેજો કે તે પણ ધર્મને ન છોડે.

લોકાપવાદની ખાતર મને તો છોડી પણ ધર્મને ન છોડે. આ રીતે ધર્મને જ શરણભૂત જાણીને ધર્માત્મા પોતાના ધર્મના શરણને યાદ કરે છે. સીતાજીને બહારમાં રામનો વિયોગ થયો પણ અંતરમાં આતમરામનો વિયોગ નથી થયો; સમ્યક્શ્રદ્ધાજ્ઞાનમાં આતમરામનો આધાર સદાય વર્ત્યા જ કરે છે.

સિંહ, વાઘ ને રીંછથી ભરેલા ઘોર જંગલમાં બેઠેલા સીતાજી જાણે છે કે આ વન, કે આ વાઘ–સિંહની ગર્જના, તે કોઈ સંયોગ અમને અમારા સ્વભાવના આધારથી છોડાવવા સમર્થ નથી. ઉપર આભ ને નીચે ધરતી, ભલે કોઈ સગાંસંબંધી ન હો....પણ અમે અશરણ નથી, અંતરમાં અમારો ચિદાનંદ સ્વભાવ જ અમારું મોટું શરણ છે. મહેલ અમને શરણભૂત હતા ને આ જંગલમાં અમે અશરણ થઈ ગયા–એમ નથી; જગત આખું અમારા માટે અશરણ છે, અમારો આત્મા જ અમારું શરણ છે.

☆

નિયમસાર

નિયમસાર એટલે અનેક ગૂઢ ગંભીર રહસ્યોથી ભરેલું, સંતોના હૃદયમાંથી વહેલું અધ્યાત્મરસનું ઝરણું...નિયમથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય એવા જે સારભૂત શુદ્ધ રત્નત્રય, તે અન્યવશ નથી પણ સ્વવશ છે. એવા આવશ્યક રત્નત્રયની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવવામાં આ ભાગવતશાસ્ત્ર પણ સમયસારનું સાથીદાર થઈને ઊભું રહે છે; ખરેખર 'નિયમસાર'એ સમયસારનો ભાઈ છે.

નિયમસાર ગા. ૧૫૮માં આચાર્યદેવ કહે છે કે સ્વયંબુદ્ધ એવા તીર્થંકરો અથવા તો બોધિતબુદ્ધ એવા બીજા ધર્માત્માપુરુષો, અપ્રમત્ત મુનિદશાથી માંડીને કેવળજ્ઞાન સુધીના ગુણસ્થાનોની પંક્તિમાં આરૂઢ થયા થકા કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તે કઈ રીતે પામ્યા?–કે આત્મ–આરાધનાના પ્રસાદથી તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા. સ્વાત્માશ્રિત ધ્યાન વડે સ્વકાર્યને સાધવામાં પરાયણ થઈને તેઓએ આત્માની આરાધના કરી અને એ આત્મ–આરાધનાના પ્રસાદથી જ તેઓ કેવળજ્ઞાનધારી થયા. કોઈ રાગના પ્રસાદથી કેવળજ્ઞાન થયું–એમ નથી. સર્વે પુરાણ પુરુષો, એટલે કે પૂર્વે જે કોઈ ધર્માત્મા પુરુષો મોક્ષગામી થયા છે તે સર્વે આત્માની નિશ્ચય આરાધના કરીને તેના પ્રસાદથી જ મોક્ષગામી થયા છે. આમ અનંતા તીર્થંકરો વગેરેનો દાખલો આપીને આચાર્યદેવ કહે છે કે મોક્ષ માટેનો આ એક જ માર્ગ છે કે સ્વાત્માના આશ્રયે આત્માની નિશ્ચય આરાધના કરવી. જુઓ, આ મુમુક્ષુનું મોક્ષ માટેનું આવશ્યક કાર્ય. વ્યવહારના વિકલ્પો તે મોક્ષ માટેનું આવશ્યક કાર્ય નથી, તેના પ્રસાદથી મુનિદશા કે કેવળજ્ઞાન થતું નથી.

અહીં ઉત્કૃષ્ટ વાત લેવી છે તેથી અપ્રમત્ત મુનિદશાથી માંડીને કેવળજ્ઞાનની વાત લીધી છે; તેની નીચેની ચોથા–પાંચમા–છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની સમ્યગ્દર્શનાદિ દશા પણ આત્મઆરાધનાના પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, કાંઈ રાગના પ્રસાદથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થતું નથી. દેવ–ગુરુની ભક્તિ–બહુમાનનો ભાવ ત્યાં હોય છે ખરો, અને "દેવ–ગુરુના પ્રસાદથી જ અમને સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રાપ્ત થયાં" એમ પણ ધર્માત્મા વિનયથી કહે છે.–પણ દેવ–ગુરુએ શું કહ્યું હતું? દેવ–ગુરુએ તો એમ કહ્યું હતું કે તું અંતર્મુખ થઈને જ તારા આત્માની આરાધના કર; તારા સ્વાત્માના આશ્રયે જ તારા સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે. શ્રી દેવ–ગુરુનો આવો ઉપદેશ પાત્રતાપૂર્વક પોતે ઝીલીને તે ઉપદેશ અનુસાર સ્વાત્માની આરાધના કરી ત્યારે તે આરાધનાના પ્રસાદથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થયું, અને ત્યારે ઉપચારથી એમ કહ્યું કે શ્રી દેવ–ગુરુના પ્રસાદથી જ સમ્યગ્દર્શન થયું. શ્રી ગુરુએ કહ્યું તે પ્રમાણે પોતે આરાધના કરી ત્યારે શ્રી ગુરુનો પ્રસાદ મળ્યો. પણ જે જીવ પોતે અંતર્મુખ થઈને આત્મઆરાધના ન કરે ને રાગથી લાભ માનીને તેના જ અવલંબનમાં અટકી રહે તેને તો રાગના પ્રસાદથી સંસારભ્રમણ થાય છે, તેને શ્રી ગુરુનો પ્રસાદ મળ્યો–એમ ઉપચારથી પણ કહેવાતું નથી.

અહીં તો કયું આવશ્યક કાર્ય કરવાથી મોક્ષ થાય તેની વાત છે. નિશ્ચયસ્વભાવનો આશ્રય કરીને આત્માની આરાધના કરવી તે જ પરમ આવશ્યક છે: તે આત્મઆરાધનાના પ્રસાદથી જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તે આત્મઆરાધનાના પ્રસાદથી જ પંચમ ગુણસ્થાન પ્રગટે છે, તે આત્મઆરાધનાના પ્રસાદથીજ મુનિદશા થાય છે, તે આત્મઆરાધનાના પ્રસાદથી જ શ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાન થાય છે; માટે તું પણ એવી આત્મઆરાધનામાં તત્પર થા એવો ઉપદેશ છે. અનંતા તીર્થંકરો અને સંતો આવી આત્મ–આરાધના કરી કરીને તેના પ્રસાદથી જ સિદ્ધપદ પામ્યા....તેમને નમસ્કાર હો!

હે જીવ! તું પણ આત્મ–આરાધનામાં તત્પર થા.
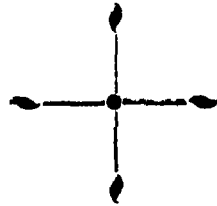
શ્રી ગોમ્મટસાર

શ્રવણબેલગોલામાં ભગવાન બાહુબલીની અજોડ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર વીરમાર્તંડ શ્રી ચામુંડરાય સેનાપતિ જેમના પરમ ભક્ત હતા એવા શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીએ ગોમ્મટસારની રચના વિક્રમ સં. ની લગભગ આઠમી સદીમાં ચંદ્રગીરી ઉપરના એક જિનાલયમાં કરી હતી. ષટ્ખંડાગમ સિદ્ધાંતના દોહનરૂપ તેમણે આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. આ સિવાય ત્રિલોકસાર, લબ્ધિસાર, ક્ષપણાસાર, જેવા મહાન સિદ્ધાંતસૂત્રો પણ તેમણે રચ્યાં છે. ગોમ્મટસારમાં કુલ ૧૭૦૫ ગાથાઓ છે; તેના ઉપર શ્રી કેશવવર્ણીએ 'જીવતત્ત્વપ્રદીપિકા' નામની, અને અભયચન્દ્ર સિદ્ધાન્તચક્રવર્તીએ 'મંદપ્રબોધિકા' નામની ટીકા રચી છે. અને પં. શ્રી ટોડરમલ્લજીએ તેની 'સમ્યગ્જ્ઞાનચંદ્રિકા' નામની હિંદી ભાષાવચનિકા લખીને આ મહાન આગમના અભ્યાસની કંઈક સુગમતા કરી દીધી છે સૈદ્ધાંતિક અનેક વિષયોથી ભરેલા આ મહાન આગમમાંથી અનેક ઉપયોગી વિષયો ગુરુદેવ અવારનવાર પ્રવચનમાં કહે છે. તેમાંથી થોડુંક અહીં આપ્યું છે.

- વસ્તુને વિષે રહેલી પરિણમનરૂપ જે યોગ્યતા છે તે અંતરંગનિમિત્ત છે અને તે પરિણમનમાં નિશ્ચયકાળ બાહ્યનિમિત્ત છે,–એમ તત્ત્વદર્શીઓ વડે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે, એમ મોટા પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦૨૨–૨૩ માં કહ્યું છે. એટલે દરેક વસ્તુમાં પોતાની પરિણમનની યોગ્યતા છે–તેનો શાસ્ત્રાધાર ઘણા વિદ્વાનો પૂછે છે, તે શાસ્ત્રાધાર આ ગોમ્મટસારમાંથી સ્પષ્ટ નીકળે છે. બીજે ઠેકાણે આ વાત આવે છે, પણ અહીં તો ગોમ્મટસારમાંથી જ યોગ્યતાનું સ્પષ્ટ કથન નીકળે છે.

- પ્રથમોપશમસન્મુખ સાતિશયમિથ્યાદષ્ટિને જિન કહ્યો છે; તેમજ કર્મનિર્જરારૂપ ઐશ્વર્યને લીધે તેને ઈન્દ્ર કહ્યો છે.

- મનઃપર્યયજ્ઞાન, પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ, પરિહારવિશુદ્ધિ સંયમ અને આહારકદ્વય–એ ચારમાંથી કોઈ એક હોય ત્યાં બાકીનાં ત્રણ ન હોય–એ નિયમ છે.

- નિગોદમાં એવા અનંતાજીવો છે કે જેઓ કદી ત્રસપરિણામ પામ્યા નથી. તેઓ નિગોદમાંથી કેમ નથી નીકળતા? તો કહે છે કે–તેઓ ભાવકલંકની અત્યંત પ્રચૂરતા સહિત છે, તેથી નિગોદવાસને છોડતા નથી, ને ત્રસપણું પામતા નથી. એટલે કે જીવ નિગોદમાં રહ્યો તે પણ પોતાના ભાવકલંકની પ્રચૂરતાને કારણે જ રહ્યો છે. જેના ભાવકલંક થોડા છે તે જીવ નિત્યનિગોદમાંથી નીકળી ચતુર્ગતિમાં (ત્રસમાં) આવે છે; નિત્યનિગોદમાંથી ૬ મહિના ને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવો નીકળે છે, તેમજ છ મહિના ને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવો સંસારમાંથી નીકળીને મોક્ષમાં જાય છે. કોઈ બીજાને કારણે જીવ નથી રખડતો પણ પોતાના ભાવકલંકને કારણે જ જીવ સંસારમાં રખડે છે.

જ્ઞાનદર્પણ

લગભગ ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં જયપુર રાજ્યમાં એક અધ્યાત્મપ્રેમી કવિ દીપચંદજી થઈ ગયા; અનુભવપ્રકાશ, પરમાત્મપુરાણ વગેરે અનેક અધ્યાત્મ ગ્રંથોની રચનાદ્વારા તેમણે પોતાનો અધ્યાત્મરસ વહેતો મૂક્યો છે, તેમની કથનશૈલી કેટલી સરલ અને છતાં કેટલી અસરકારક છે તે 'અનુભવપ્રકાશ' વાંચનારને ખ્યાલમાં હશે. તેમના રચેલા પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ "અધ્યાત્મ-પંચસંગ્રહ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તેમાં "જ્ઞાનદર્પણ" પદ્યરૂપે છે; આ જ્ઞાનદર્પણમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંતની પરિણતિનું સુંદર મહિમાભર્યું વર્ણન કર્યું છે, કુલ ૧૯૬ પદ છે.

☆

પરમ પદારથ કો દેખે પરમારથ હ્વૈ, સ્વારથ સ્વરૂપકો અનૂપ સાધિ લીજિએ,
અવિનાશી એક સુખરાશિ સોહૈ ઘટહીમેં, તાકો અનુભૌ સુભાવ સુધારસ પીજિએ;
દેવ ભગવાન જ્ઞાનકલાકો નિધાન જાકો, ઉરમેં અનાય સદાકાલ થિર કીજિએ,
જ્ઞાનહીમેં ગમ્ય જાકો પ્રભુત્વ અનંતરૂપ, વેદી નિજભાવનામેં આનંદ લહીજિએ ॥૪॥

ભાવાર્થઃ—પરમ પદાર્થને દેખતાં પરમાર્થ સધાય છે, માટે તેને દેખીને પોતાના નિજ-પ્રયોજનરૂપ અનુપમ સ્વરૂપને સાધી લ્યો. અવિનાશી એકરૂપ સુખરાશી અંતરમાં જ સોહે છે તેનો અનુભવ કરીને સ્વભાવ-સુધારસનું પાન કરો....જ્ઞાનકળાનો નિધાન એવો ભગવાન ચૈતન્યદેવ, તેને અંતરમાં લાવીને સદાકાળ સ્થિર કરો....જેનું અનંત પ્રભુત્વ જ્ઞાનમાં-જ ગમ્ય છે એવા તે પરમ પદાર્થને વેદીને નિજભાવનામાં આનંદ લીજિએ.

જયપુરના મહિલા-સંમેલનમાં

સં. ૨૦૧૩માં શ્રી સમ્મેદશિખરજી વગેરે અનેક તીર્થધામોની યાત્રા કરીને પૂ. ગુરુદેવ જયપુર નગરીમાં પધાર્યા તે પ્રસંગે ચૈત્ર સુદ ૧૨ ના રોજ ત્યાં મહિલા-સંમેલન થયું હતું, જેમાં ૧૨-૧૩ હજાર બહેનોની હાજરી હતી; તેમાં આશીર્વાદરૂપે પૂ. ગુરુદેવે પ્રવચન કર્યું હતું, તેમાંથી કેટલોક ભાગ અહીં આપ્યો છે.

☆

સ્ત્રીનો દેહ કે પુરુષનો દેહ તે તો પુદ્ગલની રચના છે, અંદર આત્મા બધાનો એક સરખો છે. પૂર્વે આત્માનું ભાન કરી-કરીને અનેક સ્ત્રીઓ એકાવતારી થઈ ગઈ છે, ને અત્યારે પણ આત્મભાન કરનારી સ્ત્રીઓ છે. સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો-કે જેઓ મનુષ્ય

થઈને સીધા મોક્ષ પામવાના છે તેઓને ચોથી ભૂમિકા છે, અને સ્ત્રીઓ પોતાના આત્માના આનંદનું સ્વસંવેદન કરીને દેવથી પણ ઊંચી ભૂમિકા (–પાંચમું ગુણસ્થાન) પ્રગટ કરી શકે છે. "અમે તો સ્ત્રી છીએ તેથી અમારાથી શું ધર્મ થઈ શકે"–એમ ન માનવું. સ્ત્રીનો આત્મા પણ પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી પહોંચી શકે છે અને દેવોથી પણ તે પૂજ્ય છે. પૂર્વે બ્રાહ્મી–સુંદરી, ચંદના, સીતાજી વગેરે અનેક બડીબડી ધર્માત્મા સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ છે.

બહેનો! સૌથી પહેલાં બ્રહ્મચર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ, કેમકે શીયળ એ સ્ત્રીઓનું આભૂષણ છે. બ્રહ્મચર્યનો રંગ અને તેની સાથે સ્વભાવની દૃષ્ટિનું લક્ષ રાખવું જોઈએ. શરીર ગમે તે હો–સ્ત્રીનું હો કે પુરુષનું હો, પણ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા તેનાથી ભિન્ન છે એનું ભાન કરવું જોઈએ. દરેક આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ સોનાની લગડી જેવો છે; તેના ઉપર કોઈને સ્ત્રીનું શરીર છે, કોઈને પુરુષનું શરીર છે, કોઈને હાથી વગેરેનું શરીર છે; એમ ભિન્ન ભિન્ન શરીરો હોવા છતાં, આત્મા તો તેનાથી જુદો ચૈતન્યમૂર્તિ છે, માટે "હું સ્ત્રી, હું પુરુષ" એવી બુદ્ધિ છોડીને, "હું તો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા છું" એવી સમજણ કરવી જોઈએ.

સ્ત્રીના ગર્ભમાં તો ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર તેમજ ચક્રવર્તી વગેરે શલાકા પુરુષો આવે છે. તીર્થંકર ભગવાન જ્યારે માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે ઇંદ્રો આવીને માતાનું બહુમાન કરે છે કે અહો, રત્નકુંખધારિણી માતા! આપ તો જગતની માતા છો....જગત્પૂજ્ય છો....ત્રિલોકપૂજ્ય તીર્થંકરને જન્મ દેનારા આપ છો....આપની કુંખ ધન્ય છે..... તીર્થંકર ભગવાનને જન્મ દેનારી માતા પણ અલ્પકાળમાં જ (ત્રીજે ભવે) મોક્ષ પામનાર હોય છે.

આઠ વર્ષની બાળકી પણ સ્વસંવેદન કરી શકે છે. સ્ત્રી–અવતાર નિંદ્ય કહ્યો છે, પરંતુ સ્ત્રી–અવતારમાં પણ જો આત્માનું ભાન કરે તો તે આત્મા જગતમાં પ્રશંસનીય છે. આવો મનુષ્યઅવતાર પામીને આત્માનું ભાન કરવું તે જ ખરા આશીર્વાદ છે. આત્માનું ભાન કરે તેને ફરીથી આવો સ્ત્રી અવતાર મળે નહિ. આત્માનું સ્વસંવેદન કરો–એ જ અમારા આશીર્વાદ છે, ને તેમાં જ આત્માનો ઉદ્ધાર છે.....

દીક્ષા કલ્યાણક-પ્રવચન

પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠ મહોત્સવોમાં દીક્ષાકલ્યાણક પ્રસંગે ભગવાનની દીક્ષા બાદ વનના વૈરાગ્ય વાતાવરણમાં પ્રવચનદ્વારા ક્હાનગુરુ મુનિદશાના અચિંત્ય મહિમાની અને ચારિત્રભાવનાની જે ધૂન જગાડે છે તેના ભણકાર વર્ષો સુધી શ્રોતાના હૃદયમાં રહ્યા કરે છે, ને એ વખતે તો જાણે વનમાં કોઈ સાક્ષાત્ મુનિભગવંતની પાસે જ બેઠા હોઈએ ! એવું લાગે છે. આવા દીક્ષાકલ્યાણક-પ્રવચનમાંથી થોડાક ઉદ્દગારો અહીં આપ્યા છે.

☆

ભગવાને આજે ચારિત્રદશા અંગીકાર કરી. અહા, ચારિત્ર ! ધન્ય એ દશા ! ગણધરો જેને આદરે છે, ઇન્દ્રો અને ચક્રવતીંઓ જેના ચરણે મસ્તક ઝૂકાવે છે,– એ દશા કેવી ! ધન્ય છે....એ મોક્ષના રાજમાર્ગી મુનિઓને ! જેને ભવદુઃખથી મુક્ત થવું હોય તેણે આવી દશા ઓળખીને તે પ્રગટ કર્યે છૂટકો છે. મુનિવરો આત્મરસમાં ચડીને નિર્વિકલ્પ આનંદના પીણાં પીએ છે; જેમ પુનમનો ચંદ્ર દરિયાને ઉછાળે તેમ ચૈતન્યના ધ્યાનવડે મુનિવરો અંતરના આનંદના દરિયાને ઉછાળે છે. અહા, એ આનંદના અનુભવ પાસે ઇન્દ્રનો વૈભવ તો શું, ત્રણ લોકનો વૈભવ પણ અત્યંત તુચ્છ છે. પદ્મનંદીસ્વામી કહે છે કે હે નાથ ! આપે કેવળજ્ઞાન-નિધિ પ્રગટ કરીને ચૈતન્યના અપાર અચિંત્ય નિધાન અમને પ્રગટ દેખાડ્યાં, તો હવે કોણ એવો છે કે આ ચૈતન્યનિધાન પાસે ઇન્દ્રાસનને પણ તરણાં જેવું સમજીને દીક્ષિત ન થાય? અંદરમાં નિઃશંકપણે ચૈતન્યવીણાના તાર ઝણઝણાવીને ધર્માત્માના હૃદયમાંથી રણકાર ઊઠે છે કે હું તો સદાય મારા જ્ઞાન ને આનંદ-રસથી ભરેલો એક છું, એ જ અનાદિની ટેક છે. મોહ મારા સ્વરૂપમાં નથી, શુદ્ધ ચેતનાનો દરિયો તે જ મારું રૂપ છે. પહેલાં આવું ભાન કર્યા પછી જ તેમાં લીનતાવડે મુનિદશા હોઈ શકે.

મુનિવરોની પરિણતિ એકદમ અંતરસ્વરૂપમાં ઢળી ગઈ છે એટલે જગત તરફથી તેમને અત્યંત ઉદાસીનતા છે. તીર્થંકરો મુનિ થઈને નગ્નપણે વનમાં ધ્યાનમાં ઊભા હશે....એ દેખાવ કેવો હશે ! પુરાણોમાં તેનું અદ્‌ભુત વર્ણન આવે છે. વનનાં પશુઓ-સિંહ અને હરણો પણ આશ્ચર્યથી મુનિરાજ સામે જોઈ રહે છે....ને એમની શાંત છાયામાં એકઠા થઈને બેસે છે. ભગવાન તો પોતાના ધ્યાનમાં છે, અંતરની આનંદધારામાં મશગૂલ છે. ચારિત્રદશા એ કાંઈ અસિધારા નથી, એ તો આનંદની ધારા છે; બહારથી જોનારા કાયર જીવોને તે અસિધારા લાગે છે, પણ અંતરમાં તો આનંદની ધારા છે. જો ચારિત્રદશામાં આનંદની ધારા ન હોય ને દુઃખ હોય તો એને કોણ આદરે !! ચારિત્ર તો સ્વરૂપમાં સ્થિરતા છે, ને સ્વરૂપની સ્થિરતામાં આનંદનો અનુભવ છે. આવી ચારિત્રદશા વગર મુક્તિ નથી. સિદ્ધપદના સાક્ષાત્ સાધક તો ચારિત્રધર મુનિવરો છે. એ

ચારિત્રદશામાં કષાયો અતિશય ક્ષીણ થઈ ગયા છે. ચૈતન્યના આનંદનો અનુભવ થતાં જ બાહ્યવિષયો પ્રત્યે સહજ વૈરાગ્ય થઈ જાય છે, કેમકે પરિણતિનો વેગ અંતર તરફ વળી ગયો છે એટલે બાહ્ય વિષયો તરફથી તે સંકોચાવા લાગી છે. મુનિની આવી સહજ અંતરૂપરિણતિને અજ્ઞાનીઓ બહારથી ઓળખી શકતા નથી.

અહો! ધન્ય એ મુનિદશા! મુનિઓ કહે છે કે અમે તો ચિદાનંદસ્વભાવમાં ઝૂલનારા છીએ; અમે આ સંસારના ભોગ ખાતર અવતર્યા નથી....અમે હવે અમારા આત્મસ્વભાવમાં વળીએ છીએ. હવે અમારે સ્વરૂપમાં ઠરવાના ટાણાં આવ્યાં છે. અંતરના આનંદકંદસ્વભાવની શ્રદ્ધા સહિત તેમાં રમણતા કરવા જાગ્યા તે ભાવમાં હવે ભંગ પડવાનો નથી. અનંતા તીર્થંકરો જે પંથે વિચર્યા તે જ પંથના ચાલનારા અમે છીએ."

વૈરાગ્ય થતાં ભગવાન ભાવના કરે છે કે–" રાગ બાકી રહ્યો તેથી આ અવતાર થયો. હવે તે રાગ છેદી આ ભવે હું મારી મુક્તદશા પ્રગટ કરવાનો છું; સંસારના ભોગ ખાતર મારો અવતાર નથી પણ આત્માના મોક્ષ ખાતર મારો અવતાર છે.... હું ભગવાન થવા અવતર્યો છું....આ સંસાર, શરીર ને ભોગોથી ઉદાસીન થઈ અસંસારી, અશરીરી ને અભોગી એવા અતીન્દ્રિય આત્મસ્વભાવમાં લીન થઈને, વનજંગલમાં ચૈતન્યના આનંદની મસ્તીમાં ઝૂલવા માટે મારો અવતાર છે.–એ પ્રમાણે ભગવાન સંસારથી વિરક્ત થઈ આત્માના આનંદના વળાંકમાં વળ્યા. ધન્ય એનો અવતાર! નમસ્કાર હો એ રાજમાર્ગી મુનિવરોને!

———☆ ☆ ☆———

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક

જયપુરના સુપ્રસિદ્ધ પં. શ્રી ટોડરમલ્લજી–જેમણે લગભગ ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં ગોમ્મટસાર વગેરે અનેક મોટા મોટા શાસ્ત્રોની હિન્દી ટીકા લખીને તે મહાન શાસ્ત્રોના અભ્યાસની સુગમતા કરી દીધી, તેમ જ અનેક શાસ્ત્રોના સારભૂત અભ્યાસનું દોહન કરીને 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક' જેવા ગ્રંથની રચના કરી; તેમના મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક ઉપર ગુરુદેવને ઘણો પ્રેમ છે ને એક 'સૈદ્ધાંતિક શબ્દકોષ'ની માફક પ્રવચનમાં વારંવાર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે.

—○—

પં. ટોડરમલ્લજી કહે છે કે જે વ્યવહારમાં સૂતા છે તે યોગી પોતાના કાર્યમાં જાગે છે તથા જે વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના કાર્યમાં સૂતા છે; માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છોડી, નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય–પરદ્રવ્યને, વા તેમના ભાવોને, વા કારણ–કાર્યાદિકને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે, માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન—જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને તો "સત્યાર્થ એમ જ છે" એમ જાણવું. તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને "એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે" એમ જાણવું. અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પણ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી "આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે" એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર

> શ્રી ઉમાસ્વામીના મોક્ષશાસ્ત્રની જેમ સમન્તભદ્રસ્વામીનું રત્નકરંડશ્રાવકાચાર પણ જૈનસાહિત્યમાં—ખાસ કરીને પાઠશાળાના શિક્ષણમાં—મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. શ્રાવકના સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મોનું તેમાં સુંદર વર્ણન છે, જે ઘણીવાર ગુરુદેવ પ્રવચનમાં રજુ કરે છે. ધર્મીને ધર્માત્મા પ્રત્યે કેવો પ્રેમ હોય—તે સંબંધી રત્નકરંડશ્રાવકાચાર ઉપર ગુરુદેવે કરેલું થોડુંક વિવેચન અહીં આપ્યું છે.

* *
*

ધર્મ ધર્માત્માઓ વિના હોતો નથી. જેને ધર્મની રુચિ હોય તેને ધર્માત્મા પ્રત્યે રુચિ હોય જ. ધર્મી જીવો પ્રત્યે જેને રુચિ નથી તેને ધર્મની જ રુચિ નથી. શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારની ૨૬મી ગાથામાં શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—"न धर्मो धार्मिकैर्विना" એમાં બે પડખેથી વાત આવી, એક તો જેને પોતાના નિર્મળ શુદ્ધ સ્વરૂપની અરુચિ છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને બીજું—જેને ધર્મના સ્થાનો પ્રત્યે—ધર્મી જીવો પ્રત્યે અરુચિ છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેનાથી વિરુદ્ધ બે પડખાં લઈએ તો જેને ધર્મની રુચી છે તેને આત્માની રુચિ છે, અને બીજામાં જ્યાં જ્યાં ધર્મ જુએ છે ત્યાં ત્યાં તે ધર્માત્મા પ્રત્યે તેને પ્રમોદ આવે છે. જેને ધર્મની રુચિ થઈ છે તેને ધર્મસ્વભાવી આત્માની રુચિ હોય જ અને ધર્માત્માઓની રુચિ પણ હોય જ. અંતરમાં જેને ધર્મી જીવો પ્રત્યે કાંઈપણ અરુચિ થઈ તેને ધર્મની અરુચિ છે, આત્માની તેને રુચિ નથી.

જેને આત્માનો ધર્મ રુચ્યો છે તેને જ્યાં જ્યાં ધર્મ જુએ ત્યાં ત્યાં પ્રમોદ અને આદરભાવ આવ્યા વગર રહે નહિ. ધર્મસ્વરૂપનું ભાન થયા પછી હજી પોતે વીતરાગ થયો નથી એટલે પોતાને પોતાના ધર્મની પૂર્ણતાની ભાવનાનો વિકલ્પ ઊઠે છે. અને પોતાના ધર્મની પ્રભાવનાનો વિકલ્પ ઊઠતાં જ્યાં જ્યાં ધર્મી જીવોને જુએ છે ત્યાં ત્યાં

તેને રુચિ, પ્રમોદ અને ઉત્સાહ આવે જ છે કે વાહ! આ જીવો કેવો ધર્મ સાધી રહ્યા છે! આમાં ખરેખર તો તેને પોતાના અંતરંગ ધર્મની પૂર્ણતાની રુચિ છે. ધર્મનાયક તીર્થંકર દેવાધિદેવ અને મુનિ–ધર્માત્માઓ, સમકિતી–જ્ઞાનીઓ એ બધાં ધર્મનાં સ્થાનો છે, તેમના પ્રત્યે ધર્માત્માને આદર–પ્રમોદભાવ ઊછળ્યા વગર રહેતો નથી; જેને ધર્માત્માઓ પ્રત્યે અરુચિ છે તેને પોતાના ધર્મની અરુચિ છે, પોતાના ઉપર ક્રોધ છે.

જેનો ઉપયોગ ધર્મી જીવોને હીણા બતાવીને પોતાની મોટાઈ લેવાના ભાવરૂપ થયો છે, ધર્મીનો વિરોધ કરીને જે મોટાઈ ઈચ્છે છે તે પોતાના આત્મકલ્યાણનો વેરી છે, મિથ્યાદષ્ટિ છે. જે ધર્માત્માનો અનાદર કરે છે તે અનંતાનુબંધી રાગદ્વેષવાળો છે અને તેનું ફળ અનંત સંસાર છે.

જેને ધર્મની રુચિ છે તેને પરિપૂર્ણ સ્વભાવની રુચિ છે. તેને બીજા ધર્માત્માઓ પ્રત્યે અણગમો કે અદેખાઈ ન હોય, પણ પ્રમોદ અને અનુમોદના હોય, કેમકે ધર્મ ધર્માત્માના આધારે છે. ધર્માત્મા વગર ધર્મ હોતો નથી. પોતાની પહેલાં બીજો કેવળજ્ઞાન પામીને સિદ્ધ થઈ જાય તો તેને ખેદ ન થાય પણ અંતરથી પ્રમોદ જાગે, કે અહા! ધન્ય છે આ ધર્માત્માને! જે મારે જોઈએ છે તે તેમણે પ્રગટ કર્યું છે, મને તેની રુચિ છે, આદર છે, ભાવના છે, અનુમોદના છે. એમ બીજા જીવોના ધર્મની વૃદ્ધિ જોઈને ધર્માત્મા પોતાના ધર્મની પૂર્ણતાની ભાવના કરે છે એટલે તેને બીજા ધર્માત્માઓને જોઈને હરખ આવે છે, ઉલ્લાસ આવે છે. અને એ રીતે ધર્મનો આદરભાવ હોવાથી તે પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ કરીને પૂર્ણ ધર્મ પ્રગટ કરી સિદ્ધ થઈ જવાના............!

દ્ર....વ્ય..... સં.....ગ્ર....હ

શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાન્તીદેવે રચેલા માત્ર ૫૮ ગાથાના આ ગ્રંથમાં જૈનસિદ્ધાન્તનું ઘણું રહસ્ય ભરી દીધું છે. સુગમ અને છતાં અનેક સૈદ્ધાન્તિક રહસ્યોથી ભરપૂર 'ગાગરમાં સાગર' જેવો આ ગ્રંથ લગભગ દરેક જૈન–પાઠશાળામાં ચાલે છે. એના ટીકાકાર છે શ્રી બ્રહ્મદેવસૂરિ–જેમણે પરમાત્મપ્રકાશની પણ ટીકા લખી છે. આખાય શાસ્ત્ર ઉપર ગુરુદેવનાં પ્રવચનો થયેલ છે.

☆

પ્રથમ સિદ્ધપરમાત્માને નમસ્કાર કરીને પછી, આ શાસ્ત્ર કોના નિમિત્તે રચ્યું છે– તે કહે છે: માળવા દેશની ધારાનગરીમાં ભોજદેવરાજા અને શ્રીપાલ–મંડલેશ્વર હતા, તેના 'આશ્રમ'નામના નગરમાં શ્રી મુનિસુવ્રત ભગવાનના ચૈત્યાલયમાં આ શાસ્ત્રની રચના થઈ

છે. 'સોમ' નામના રાજશ્રેષ્ઠીને માટે આ રચના થઈ છે. તે સોમ નામના નગરશેઠ કેવા છે?–કે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન જે પરમાનંદરૂપઅમૃત, તેનાથી વિપરીત ચાર ગતિનાં દુઃખ, એ ચારે ગતિનાં દુઃખથી જે ભયભીત છે, અને ચિદાનંદ–પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન એવા પરમ સુખામૃતના પાનના અભિલાષી છે, તથા નિશ્ચય–વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની ભાવના જેને પ્યારી છે –જુઓ, જેને સંસાર વ્હાલો નથી, ચારગતિ વહાલી નથી, પણ રત્નત્રયની ભાવના જ વહાલી છે–એવા જીવને માટે આ ઉપદેશ છે. જેને સંસાર વહાલો હશે તે જીવને આ વાત રુચશે નહિ. એટલે શ્રોતા કેવો હોય? તે આમાં આવી જાય છે. જેને ચારે ગતિનો ભય હોય ને રત્નત્રયની ભાવના હોય એવો જીવ આ દ્રવ્યસંગ્રહનો શ્રોતા થવાને લાયક છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા મોટા મોટા નગરશેઠ જેવાને પણ આવો ધર્મપ્રેમ હોય છે. આવા ધર્મપ્રેમી જીવોને માટે આ શાસ્ત્રની રચના થઈ છે.

ગાથા ૪૭ માં કહે છે કે દ્વિવિધ એવો જે મોક્ષમાર્ગ તે નિયમથી ધ્યાનવડે પમાય છે. માટે ચિત્તને પ્રયત્નવડે ધ્યાનના અભ્યાસમાં જોડો. જુઓ, આ મોક્ષમાર્ગ પામવાનો નિયમ! આ જ ઉપાયથી એટલે કે ધ્યાનવડે જ મોક્ષમાર્ગ પમાય છે, બીજા ઉપાયથી પમાતો નથી,–એ નિયમ છે. નેમિચંદ્ર સિદ્ધાન્તચક્રવતી અંતરના અનુભવસહિત કહે છે કે હે ભવ્ય! ચિત્તને બહારમાં એકાગ્ર કરેલ છે તેને પ્રયત્નવડે અંતરમાં એકાગ્ર કર–એ એકજ મોક્ષમાર્ગ પામવાનો ઉપાય છે. પુણ્ય–પાપથી પાર ચિદાનંદસ્વરૂપ હું છું. એવી અંતર્દૃષ્ટિકરીને તેને જે ધ્યાવે છે તેને નિયમથી પવિત્રતારૂપ મોક્ષમાર્ગ મળે છે. આવા મોક્ષમાર્ગની સાથે કંઈક રાગ બાકી રહી જાય ને વિકલ્પ ઊઠે તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. આ રીતે વ્યવહારમાર્ગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જ હોય છે. જેને ચૈતન્યનું ધ્યાન નથી તેને તો નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકકેય મોક્ષમાર્ગ હોતો નથી. ચૈતન્યના ધ્યાનની શરૂઆત ચોથા ગુણસ્થાનથી થઈ જાય છે. એ ધ્યાનમાં જ ચોથું ગુણસ્થાન અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

એ રીતે ધ્યાનવડે જ મોક્ષમાર્ગની સિદ્ધિ છે–તે બતાવીને પછી ૪૮મી ગાથામાં કહે છે કે: હે ભવ્ય! અનેક પ્રકારના ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે જો તું ચિત્તને સ્થિર કરવા ઈચ્છતો હો તો ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોને વિષે તું મોહી ન થા, રાગી ન થા, દ્વેષી ન થા. વાહ! જુઓ તો ખરા આ વીતરાગનો ઉપદેશ!! વીતરાગીસંતોની વાણી અલૌકિક છે. દ્રવ્યસંગ્રહની આ ગાથા અને ૫૬મી ગાથા શ્રીમદ્‌રાજચંદ્ર પોતે જ્યારે ઈડરના પહાડ પર ધ્યાન કરવા જતા ત્યારે વારંવાર બોલતા. દ્રવ્યસંગ્રહની ગાથાઓની તેઓ ઘણીવાર સ્વાધ્યાય કરતા.

તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણી

(ઉમરાળા નગરીમાં મંગલ-પ્રવચન)

[વીર સં. ૨૪૮૦ ના પોષ વદ ત્રીજે સોનગઢથી વિહાર કરીને પૂ. ગુરુદેવ ઉમરાળા પધાર્યા અને ઉમરાળામાં 'શ્રી કહાનગુરુ જન્મધામ'નું તથા 'ઉજમબા-જૈન સ્વાધ્યાયગૃહ'નું ઉદ્‌ઘાટન થયું. તે દિવસનું આ પ્રવચન છે. ચૈતન્યતત્ત્વની વાત સામાન્યજનતા પણ કાંઈક સમજી શકે એ રીતે પોતાની વિશિષ્ટ અને સરળ શૈલીથી પૂ. ગુરુદેવે આ પ્રવચનમાં સમજાવ્યું છે]

☆

આજે આ ઉમરાળામાં તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણીના વાંચનની શરૂઆત થાય છે. આજે વિહારનો પહેલો દિવસ છે તેથી આ નવા શાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે. તેમાં સૌથી પહેલાં શ્લોકમાં મંગલાચરણ તરીકે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને નમસ્કાર કરે છે—

प्रणम्य शुद्धचिद्रूपं सानन्दं जगदुत्तमं ।
तल्लक्षणादिकं वच्मि तदर्थी तस्य लब्धये ॥१॥

આ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે તે આનંદસહિત છે, અને જગતમાં ઉત્તમ છે, એવા આત્માનો અર્થી છું, તેથી તેની પ્રાપ્તિ માટે હું તેને નમસ્કાર કરું છું.

જેમ સમુદ્રમાં પાણીના તરંગ ઊઠે તેમ આત્મા ચૈતન્યસમુદ્ર છે-તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના તરંગ ઊઠે-એવી આ વાત છે. જ્યાં પાણી ભર્યું હોય ત્યાં તરંગ ઊઠે, તેમ આત્મામાં જ્ઞાન અને આનંદ ભર્યા છે, તેમાં એકાગ્ર થતાં જ્ઞાન-આનંદના તરંગ ઊઠે છે.

આ દેહદેવળમાં રહેલ આત્મા શું ચીજ છે તે અનંતકાળમાં જીવોએ કદી જાણ્યું નથી. આત્મા અનાદિ-અનંત વસ્તુ છે, તે નવો થયો નથી, ને તેનો કદી નાશ થતો નથી. આત્માને કોઈ ઈશ્વરે બનાવ્યો નથી, માતાના પેટમાં આવ્યો ત્યારે કાંઈ આત્મા નવો નથી પણ અનાદિનો, દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. જીવે અનાદિ કાળમાં આવા ચૈતન્યતત્ત્વની સમજણ એક સેકંડ પણ કરી નથી. અનાદિથી આત્મા ક્યાં રહ્યો? કે પોતાના ચૈતન્ય-સ્વરૂપને ચૂકીને 'દેહ તે જ હું છું." એવી માન્યતાથી સંસારની ચાર ગતિમાં ભવ કરી કરીને રખડ્યો. દેહમાં રહેલો આત્મા પોતે ચૈતન્યસ્વરૂપ ભગવાન છે, સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે. જીવે મંદકષાયથી ત્યાગ-વૈરાગ્ય વગેરેના શુભભાવ અનંતવાર કર્યા અને તેમાં જ ધર્મ માન્યો, પણ અંતરમાં ચૈતન્યતત્ત્વની રિદ્ધિ-સમૃદ્ધિ કેવી છે તે વાત કદી સમજ્યો નહિ તેથી તેને ધર્મ થયો નહિ. અહીં તો જે 'આત્માનો અર્થી' થયો છે તેની વાત છે; એટલે જીવને ધર્મ કેમ થાય તેની આ વાત છે. શુભઅશુભભાવ જુદી ચીજ છે ને ધર્મ તેનાથી જુદી ચીજ છે.

ચૈતન્યતત્ત્વને ચૂકીને શુભ–અશુભ પરિણામથી ચાર ગતિમાં જીવ અનાદિથી રખડે છે. તીવ્ર હિંસા, માંસભક્ષણ વગેરેના પાપભાવ કરીને નરકમાં જીવ, અનંતવાર ગયો, દયા–દાન વગેરેના પુણ્યભાવ કરીને સ્વર્ગમાં પણ અનંતવાર ગયો, તેમજ મનુષ્ય તથા તિર્યંચના પણ અનંત અવતાર કર્યા, પણ દેહથી જુદું અને પુણ્ય–પાપથી પણ જુદું એવું જ્ઞાનતત્ત્વ શું છે તે કદી જાણ્યું નથી. જ્ઞાનતત્ત્વને જાણ્યા વિના ભવભ્રમણથી કદી છુટકારો થાય નહીં.

આ દેહદેવળમાં રહેલ આત્મા ચિદાનંદ તત્ત્વ છે, જગતમાં તે જ ઉત્તમ છે; આવા ચૈતન્યતત્ત્વની વાત પૂર્વે અનંતકાળમાં જીવે ખરેખર સાંભળી નથી. 'સાંભળી નથી' એમ કેમ કહ્યું ?–કેમ કે વાત કાને તો પડી પણ તે વખતે અંતરમાં તેની રુચિ કરીને પોતે સમજ્યો નહિ, તેથી સાંભળવાનું તેને નિમિત્ત પણ કહેવાયું નહિ. આત્માને જાણ્યા વગર જીવ એકેક સેકંડમાં અબજોની પેદાશ કરે એવો મોટો રાજા અનંતવાર થયો, અને રોજની સેંકડો ગાયો કાપે એવો મોટો કસાઇ પણ અનંતવાર થયો,–પણ તે કાંઈ નવીન ચીજ નથી; અંતરમાં ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા શું છે તેની સમજણ વગર બહારનું ગમે તેટલું કરે પણ તે કાંઈ જીવને શરણભૂત નથી, અંતરમાં હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું એવી સાચી સમજણ કરવી તે જ જીવને શરણભૂત છે.

ચૈતન્યની ઓળખાણ વગરનું બીજું તો બધું અનંતવાર કર્યું છે તે કાંઈ અપૂર્વ નથી; અહો ! જે ચૈતન્યસ્વરૂપ સમજીને સંતો તેને પામી ગયા તેવું મારું સ્વરૂપ શું છે? તે વાત સમજવી તે અપૂર્વ છે. અહો ! આ જગતમાં આનંદનું ધામ અને ઉત્તમ તત્ત્વ તો મારો ચૈતન્ય ભગવાન છે, મારો આત્મા જ જગતમાં ઉત્તમ અને આનંદનું ધામ છે. ચૈતન્યનો આનંદ બહાર નથી અને ચૈતન્યસ્વભાવ સિવાય બીજું કાંઈ જગતમાં ઊંચું નથી. પુણ્યપાપના ભાવમાં કે મોટા બંગલા–પૈસા વગેરે બાહ્ય પદાર્થોમાં આનંદ નથી તેમ જ તે કોઈ ઉત્તમ નથી; તે તો બધું અનંતવાર મળી ગયું છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ પૂર્વે અનંતકાળમાં કદી કરી નથી. જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ઉત્તમતત્ત્વ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે ને તે આનંદસહિત છે; આવા શુદ્ધ ચિદ્રૂપ પરમાત્મા તત્ત્વને તેની પ્રાપ્તિ અર્થે અહીં નમસ્કાર કર્યા છે.–તે અપૂર્વ માંગળિક છે.

વ સુ બિં દુ—પ્ર તિ ષ્ઠા પા ઠ
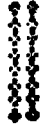
ગુરુદેવે પ્રતિષ્ઠાપાઠ જેવા ચરણાનુયોગના પુસ્તકો પણ વાંચ્યા છે ને પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ જેવા પ્રસંગે તેમાંથી કોઈકોઈ ઉપયોગી વિષયો પ્રવચનમાં બતાવે છે. એક નમુનો અહીં આપ્યો છે.
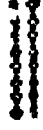
ભગવાન શ્રી કુંદકુંદસ્વામીના શિષ્ય શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે એક પ્રતિષ્ઠાપાઠ બનાવ્યો છે; શ્રી કુંદકુંદપ્રભુએ તેમને પ્રતિષ્ઠાપાઠ બનાવવાની આજ્ઞા કરી હતી; એ રીતે લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામી ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાને માટે ગુરુ કુંદકુંદસ્વામીની આજ્ઞાથી માત્ર બે દિવસમાં જયસેનાચાર્યે આ પ્રતિષ્ઠાપાઠ બનાવ્યો હતો. તેથી શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેમનું નામ 'વસુબિંદુ' રાખ્યું, 'વસુ' એટલે આઠ કર્મ અને 'બિંદુ' એટલે શૂન્ય અર્થાત નાશ,—એ રીતે આઠ કર્મોનો નાશ કરનાર એવો 'વસુબિંદુ'નો અર્થ છે. બે હજાર વર્ષ પહેલાં ચંદ્રપ્રભ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા માટે જે આ વસુબિંદુ—પ્રતિષ્ઠાપાઠ બન્યો તેનો ઉપયોગ આજે આ સૌરાષ્ટ્રમાં અહીં (વીંછીયામાં) ચંદ્રપ્રભ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા માટે થઈ રહ્યો છે.

એ પ્રતિષ્ઠાપાઠમાં જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રાવકનું વર્ણન આવે છે. તે શ્રાવક શ્રી આચાર્યદેવ પાસે જઈને આજ્ઞા માગે છે કે—હે પ્રભો! હું આ લક્ષ્મીને કુલટા સમાન અને અનિત્ય જાણું છું. હે સ્વામી! આ અનિત્ય લક્ષ્મી ઉપરનો રાગ ઘટાડીને તેનો સદુપયોગ કઇ રીતે કરું? શ્રી જિનમંદિર બંધાવીને શ્રી અરિહંત ભગવાનની પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કરવાની મારી ભાવના છે. એ રીતે લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરીને મારું જીવન સફળ કરું, તે માટે હે નાથ! આજ્ઞા આપો. પછી શ્રી આચાર્યદેવ તેને આજ્ઞા આપતાં કહે છે કે ધન્ય છે, તું તારા કુળમાં સૂર્ય સમાન છે.

જુઓ, ખરેખર આત્મા પરદ્રવ્યનું કાંઈ ગ્રહણ કે ત્યાગ કરી શકતો નથી. લક્ષ્મી વગેરે જડ છે, આત્મા તેની ક્રિયા કરી શકતો નથી. છતાં પ્રતિષ્ઠાપાઠમાં લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવાની વાત આવી, તે વ્યવહારથી કથન છે, આત્મા લક્ષ્મીની ક્રિયા કરી શકે છે—એમ ત્યાં નથી બતાવવું, પરંતુ ત્યાં વીતરાગી દેવગુરુ તરફની ભક્તિ પોષવાનું અને સંસાર તરફનો રાગ ઘટાડવાનું તાત્પર્ય છે. કથન તો નિમિત્તથી આવે પણ વસ્તુસ્વરૂપ લક્ષમાં રાખીને તેના ભાવ સમજવા જોઇએ. રાગરહિત આત્મસ્વભાવને જાણીને તેમાં ઠરવું તે સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન છે. શાસ્ત્રોમાં સૂત્રનું તાત્પર્ય દરેક સૂત્ર દીઠ જુદું હોય છે, કોઇવાર વ્યવહારનું, નિમિત્તનું કે સંયોગનું જ્ઞાન કરાવવા અનેક પ્રકારનું કથન આવે, પણ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય તો વીતરાગભાવ પોષવાનું જ છે. પરદ્રવ્યની ક્રિયા આત્મા કરી શકે છે એમ બતાવવાનું શાસ્ત્રનું પ્રયોજન નથી. છતાં જે ઊંધા અર્થ સમજે અને રાગભાવને પોષવાનો આશય કાઢે તે જીવ શાસ્ત્રના આશયને સમજ્યો નથી. ☆

શ્રીમદ્‌રાજચંદ્ર – જન્મસ્થાનભુવનમાં.....

સંવત ૨૦૦૬માં પૂ. ગુરુદેવ વવાણીયા પધાર્યા હતા, તે વખતે શ્રીમદ્‌રાજચંદ્રજીના જન્મસ્થાનભુવનમાં ખાસ પ્રવચનદ્વારા તેમણે શ્રીમદ્‌ના હૃદયનો મર્મ સમજાવ્યો હતો. શ્રીમદ્‌નાં અનેક લખાણો ઊંડાં આત્મસ્પર્શી છે ને મુમુક્ષુને જાગૃતી આપનારાં છે. તેમનાં 'અપૂર્વઅવસર', 'આત્મસિદ્ધિ' 'મોક્ષમાળા'ના અનેક પાઠો તેમજ બીજા અનેક લખાણો ઉપર ગુરુદેવે પ્રવચનો કરેલા છે. અહીં સ્થળસંકોચને કારણે એ બધા વિષયો આપી શકતા નથી, માત્ર વવાણીયાના પ્રવચનનો થોડોક ભાગ આપ્યો છે. (આવા જ પ્રવચનો અમાસ, વડવા (ખંભાત) અને રાજકોટમાં પણ થયેલા છે

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું આંતરિક જીવન હતું; તેને સમજવા માટે અંતરની પાત્રતા જોઇએ. બાહ્ય સંયોગમાં ઊભા હોવા છતાં ધર્માત્માની અંતરસ્વભાવની દૃષ્ટિ કંઈક જુદું કામ કરતી હોય છે, તે સંયોગદૃષ્ટિથી જોનારને ન સમજાય. બાહ્ય સંયોગ તો પૂર્વના પ્રારબ્ધ નિમિત્તે હોય પણ ધર્મની દૃષ્ટિ તે સંયોગ ઉપર હોતી નથી, અંતરમાં આત્માનો સ્વ–પર પ્રકાશક સ્વભાવ શું છે, તેના ઉપર ધર્મીની દૃષ્ટિ છે. એવી દૃષ્ટિવાળા ધર્માત્માનું આંતરિક જીવન આંતરિક દૃષ્ટિથી સમજાય તેમ છે. બાહ્ય સંયોગ ઉપરથી તેનું માપ થતું નથી.

તળાવની ઉપલી સપાટી બહારથી સરખી લાગે, પણ અંદર ઊતરીને તેના ઊંડાણનું માપ કરતાં ઊંડાઈમાં કેટલું અંતર છે તે જણાય છે. તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનાં વચનો ઉપરટપકે જોતાં સરખાં હોય તેવા લાગે, પણ અંતરનું ઊંડું રહસ્ય જોતાં તેમના આશયમાં કેવો આંતરો છે તે સમજાય.

શ્રીમદે પોતાના લખાણોમાં જ્યાં ત્યાં વારંવાર નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો પોકાર કર્યો છે. 'મૂળમાર્ગ'માં પણ કહ્યું છે કેઃ—

તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ.... મૂળમારગ સાંભળો જિનનો રે.
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ....મૂળમારગ સાંભળો જિનનો રે.

સર્વજ્ઞનો માર્ગ અને જિનપદનો માર્ગ જુદા નથી. જ્યારે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર એ ત્રણે અભેદપણે આત્મરૂપ વર્તે છે ત્યારે તે જીવ, સર્વજ્ઞનો માર્ગ પામ્યો એમ કહો, કે નિજસ્વરૂપને પામ્યો એમ કહો,–બંને જુદા નથી. આત્માનું નિજપદ તો પોતાના સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી જ વેદવા યોગ્ય છે–જણાવા યોગ્ય છે–પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે-પ્રગટ કરવા યોગ્ય છે–અનુભવ કરવા યોગ્ય છે

આવા ચૈતન્યસ્વરૂપી નિજપદનું પોતાને ભાન તો થયું છે, પણ હજી પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી; તેથી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિની ભાવના કરી છે. અને તેની પ્રાપ્તિ જરૂર થશે–એમ

પોતાની નિઃશંકતા છે. તેમની વાણીમાં ઠેર ઠેર ભવઅંતના ભણકાર છે. એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે કે-અનેકાંતિક માર્ગ પણ સમ્યક્‌એકાંત એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય બીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી.'- આ એક લીટીમાં શ્રીમદે સર્વજ્ઞના હૃદયનો મર્મ ગોઠવ્યો છે, બધા શાસ્ત્રોનો છેવટનો સાર આમાં બતાવી દીધો છે. પાત્ર જીવ હોય તે તેનું રહસ્ય સમજી જાય. શ્રીમદ્‌ના વચનો પાછળ એવો ગૂઢ ભાવ રહેલો છે કે ગુરુગમ વગર પોતાની મેળે એનો પત્તો ખાય તેમ નથી. પોતાના નિજસ્વ ભાવ ઉપર જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ છે. આવી દૃષ્ટિને લીધે ધર્મીને ક્ષણે ક્ષણે અંતરમાં નિજપદ તરફનું વલણ છે-વચ્ચે પુણ્ય-પાપની લાગણી ઊઠતાં નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જાય છે અને દેહાદિની ક્રિયા તેના કારણે સ્વયં થતી હોય છે, તેને જ અજ્ઞાની જુએ છે. પરંતુ જ્ઞાનીને અંતરની ઊંડી દૃષ્ટિને લીધે ક્ષણે ક્ષણે ધર્મ થાય છે, તેને તે જોતો નથી, નિજપદની તેને ખબર નથી એટલે અને-કાન્તની પણ તેને ખબર નથી. કેમકે અનેકાંતનું તાત્પર્ય તો નિજપદની પ્રાપ્તિ કરવી તે જ હતું. અહીં શ્રીમદ્ કહે છે કે-ભાઈ! સર્વજ્ઞભગવાને જે એકાંતમાર્ગ કહ્યો છે તે સમ્યક્ એકાંત એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ માટે જ ઉપકારી છે. અનેકાંત એટલે શું? વસ્તુમાં નિત્ય-અનિત્ય વગેરે બબ્બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મો રહેલા છે, તેનું નામ અનેકાંત છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે, અવસ્થાએ વર્તમાન અશુદ્ધ છે-ઈત્યાદિ પ્રકારે બબ્બે પડખાં જાણીને એક શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ વળવું તે જ પ્રયોજન છે, અને તેનું નામ સમ્યક્ એકાંત છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને અવસ્થાએ અશુદ્ધ-એમ બબ્બે પડખાં જાણીને તેના વિકલ્પમાં અટકી રહે અને શુદ્ધસ્વભાવ તરફ વળે નહીં, તો તેને નિજપદની પ્રાપ્તિ થાય નહીં, અને તેણે ખરેખર એકાંતને જાણ્યો ન કહેવાય- અનેકાંત તે સર્વજ્ઞભગવાનનો માર્ગ છે, સર્વ-જ્ઞનનો માર્ગ એટલે નિજપદનો માર્ગ. ત્રિકળી સ્વભાવે શુદ્ધ અને વર્તમાન પર્યાયે અશુદ્ધ એવું અનેકાંતનું જ્ઞાન અંતર્સ્વભાવસન્મુખ થઈને નિજપદની પ્રાપ્તિ કરવા સિવાય બીજા કોઈ હેતુએ ઉપકારી નથી. જુઓ, આમા વિચારવા જેવું ઊંડું રહસ્ય છે. નિશ્ચય-વ્યવહાર-ના બધા ફડચા આમાં આવી જાય છે. ☆

આ માનવદેહની કૃતાર્થતા

દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહિ, પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે કે જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાનીપુરુષને ઓળખ્યા, તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો. જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહ આદિની મંદતા થઇ, તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે. જન્મ જરા મરણાદિને નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે, પુરુષના આશ્રય જ જીવને જન્મ-જરા મરણાદિનો નાશ કરી શકે, કેમકે તે યથાસંભવ ઉપાય છે........

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (વર્ષ ૨૯મું)

જયધવલા (कषाय प्राभृत)

(આચાર્યભગવાન જગતને આનંદની ભેટ આપે છે)

૧૭ વર્ષ પહેલાં શ્રુતપંચમીની રથયાત્રા બાદ પૂ. ગુરુદેવે જયધવલામાંથી આનંદકારી માંગળિક સંભળાવેલું,-તેમાં શ્રી જયધવલા વગેરે પરમાગમ પ્રત્યે તેમ જ એ શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યભગવંતો પ્રત્યે ગુરુદેવને કેટલું બહુમાન છે તે દેખાઈ આવે છે.

આત્માનો પરમાનંદ તે માંગળિક છે, અને તેમાં નિમિત્તરૂપ આ શાસ્ત્રને પણ માંગળિક કહેવાય છે. ભગવાનના દિવ્યધ્વનિની પરંપરાથી જે શાસ્ત્રો રચાણાં છે તે (આ જયધવલ, સમયસાર વગેરે) પરમાનંદનું કારણ છે કેમ કે તેમાં ભગવાનના પરમાનંદનું નિમિત્ત છે. પરમાનંદ તો આત્માનો સ્વભાવ છે, પણ તેના નિમિત્ત તરીકે શાસ્ત્રોને પણ પરમાનંદની ઉપમા આપી છે. પરમાનંદ અને આનંદ તે આત્માની સ્વભાવદશા જ છે, તેમાં કારણભૂત ભગવાનની વાણી અને તેની પરંપરાથી રચાયેલા શાસ્ત્રો છે તેને પણ આચાર્યભગવાને 'પરમાનંદ' ને 'આનંદ, કહી દીધા છે.

આ કષાયપ્રાભૃત–જયધવલાશાસ્ત્રને 'દોગ્રંથિકપ્રાભૃત' કહેવાય છે, અને તે પરમાનંદનું કારણ છે. 'પ્રાભૃત'નો અર્થ ભેટ થાય છે. કેવળ આત્માનો પરમાનંદ કે આનંદ તો સીધો ભેટ આપવાનું બની શકતું નથી, તે તો કોઈને અપાતો નથી, પણ તે આનંદના નિમિત્તભૂત જે દ્રવ્યો (શાસ્ત્રો) તેની આચાર્યભગવાનને ભેટ આપી છે, તેને 'દોગ્રંથિકપ્રાભૃત' કહેવાય છે, અને તે ભેટદ્વારા આચાર્યભગવાને ભવ્ય જીવોને પરમાનંદની જ ભેટ ધરી છે. આચાર્યદેવે પોતે પરમાનંદને અનુભવ્યો છે અને 'જગતના જીવ પણ તે પામે' એવી ભાવનાથી આચાર્યભગવંતોએ આવા મહાન શાસ્ત્રો રચીને જગતને આનંદ તથા પરમાનંદની ભેટ કરી છે, ને મોટો ઉપકાર કર્યો છે. ભગવાનની વાણીદ્વારા પોતે પરમાનંદ પામીને, તે વાણી ભવ્યજીવોને પરમાનંદ પામવા માટે ભેટ કરી છે. જેને મોક્ષદશા પ્રગટ કરવી હોય તેને તે ભેટ આપી છે. જગતને આ શાસ્ત્રોદ્વારા આચાર્યોએ પરમાનંદની ભેટ આપી છે, આ શાસ્ત્રોનો અક્ષરે અક્ષર આત્માના આનંદનું નિમિત્ત છે, તેમાં એક અક્ષરનો પણ ફેર નથી-નથી.

આચાર્યદેવોને પરમાનંદની ભેટ કરવાનો જે વિકલ્પ ઊઠયો તે જ એમ બતાવે છે કે પરમાનંદ પ્રગટ કરનાર જીવો થવાના છે. જેને મુક્તિ અને પરમાનંદ પ્રગટ કરવો હોય તેને માટે આચાર્યોએ આ પરમાગમોની ભેટ આપી છે. જેને આત્માના આનંદનું બહુમાન આવે તેને તેના નિમિત્ત તરીકે શાસ્ત્રોનું પણ બહુમાન આવે જ, અને તેના બહુમાન–ભક્તિથી, જ્ઞાનની રુચિ કરીને તેની પ્રભાવના કરે.

અપ્રમત્ત અને પ્રમત્તદશામાં વર્તી રહેલા નિર્ગ્રંથ સંતોને એવો વિકલ્પ ઊઠયો કે હું જે પરમાનંદ પામ્યો છું તેનું જગતને ભેટણું કરું-જગત પણ તે આનંદ પામે. આચાર્યોને એવો વિકલ્પ ઊઠયો ને જગતમાં તે આનંદ લેનારા જીવો ન હોય એમ કદી બને જ નહિ. આનંદ પ્રગટ કરનારા જીવો છે, તે જ મંગળિક છે. આચાર્યભગવાન કહે છે કે અમે આનંદ લઇને એકાવતારી થઈ જઈએ છીએ, અને જગતને તે આનંદની ભેટ કરીએ છીએ. જગતમાં આનંદ પ્રગટ કરનાર જીવો છે જ. મારો આનંદસ્વભાવ જે પ્રગટયો તે પૂર્ણ થઈને સદાય જયવંત રહો-એવી ભાવના વડે 'જગત પણ તે આનંદ પામો' એવો જે અમને વિકલ્પ ઊઠયો છે તે નિષ્ફળ નહિ જ જાય. આચાર્યભગવાન પોતે જ ખાતરી આપે છે કે જગતમાં અમારી આનંદરૂપી ભેટને સ્વીકારનારા જીવો પાકશે....અનેક ધર્મીઓ પાકશે, સત્ સમજશે, અનુભવ કરશે, આગળ વધશે ને જૈન શાસનને દીપાવશે....

— ✡ ✡ ✡ —

જ્ઞાનાનંદ શ્રાવકાચાર

જેટલો વીતરાગભાવ તે જ ધર્મ છે અને જેટલો રાગ છે તે અધર્મ છે-એ વાત સ્પષ્ટ કરતાં જ્ઞાનાનંદ શ્રાવકાચારમાં જયપુરના પં. શ્રી રાજમલ્લજી કહે છે કે-સરાગ ભાવમાં ધર્મ કદી પણ ન હોય-એવી જિનરાજની આજ્ઞા છે; માટે સર્વે જીવો સરાગ ભાવને છોડી વીતરાગભાવને ભજો. જે વીતરાગભાવ છે તે જ ધર્મ છે, અને ધર્મ છે તે જ દયા છે. દયામાં અને વીતરાગભાવમાં ભેદ નથી. જે સરાગ ભાવ છે તે જ અધર્મ છે. અને ધર્મમાં તો આવો નિયમ છે કે સરાગ ભાવ તે હિંસા જાણવી. તથા જેટલા ધર્મના અંગ છે તે બધા વીતરાગ ભાવને અનુસરનારા છે અથવા વીતરાગ ભાવનું કારણ છે, તેથી જ તે ધર્મ એવું નામ પામે છે. અને જેટલો સરાગ ભાવ છે તે પાપનું (અધર્મનું) અંગ છે, અથવા સરાગ ભાવનું કારણ છે, તે અધર્મ એવું નામ પામે છે. અને અન્ય જીવની દયા વગેરે બાહ્ય કારણો વિષે તો ધર્મ થાય કે ન થાય.-જો તે ક્રિયા વિષે વીતરાગ ભાવ મળે તો તે વિષે ધર્મ થાય. અને જો વીતરાગ ભાવ ન મળે તો ધર્મ ન થાય. તેમ જ હિંસા, અસત્ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ વિષે જો કષાયનો અંશ મળે તો પાપ ઊપજે, અને જો કષાયનો અંશ ન મળે તો પાપ ન થાય. તેથી આ નિયમ નક્કી થયો કે-વીતરાગ ભાવ તે જ ધર્મ છે. (પૃ. ૧૫૩)

સ્વરૂપ—સંબોધન

માત્ર પચ્ચીસ શ્લોકની આ સ્વરૂપસંબોધન પચ્ચીસીમાં આત્મતત્ત્વનું સુંદર વર્ણન ભરી દીધું છે. સ્યાદ્‌વાદદૃષ્ટિથી આત્માના અનેક ધર્મોનું વર્ણન કરીને પછી કહે છે કે—સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર તે પોતાના આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. આત્મસ્વરૂપ જેવું છે તેવી તેની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે; વસ્તુનો યથાર્થ બોધ તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જ્ઞાન–દર્શનપર્યાય આત્મસ્વરૂપના અવલંબને સ્થિર થાય તે સમ્યક્ચારિત્ર છે; અથવા સુખ દુઃખમાં મધ્યસ્થતા તે ચારિત્ર છે; અથવા હું જ્ઞાતાદૃષ્ટા છું, સુખમાં કે દુઃખમાં હું જ્ઞાતાદૃષ્ટા જ છું, બીજો નથી–આવી દૃઢ આત્મભાવના તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. સુખમાં કે દુઃખમાં રાગ–દ્વેષ છોડીને સદાય આવા આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં તન્મય રહેવાનો ઉપદેશ છે. જેનું ચિત્ત કષાયથી રંજિત છે તે આત્મસ્વરૂપને પામી શકતો નથી. માટે હે જીવ! તું સર્વત્ર નિર્મોહ થઈ, ઉદાસીનતાને અવલંબી, તત્ત્વચિંતનમાં તત્પર થા. હેય–ઉપાદેયનું સ્વરૂપ વિચારી પરદ્રવ્યોથી નિરાલંબી થા....ને સ્વદ્રવ્યનું અવલંબન કર. સ્વપરની ભિન્નતા ચિંતવી, ઉપેક્ષા-ભાવનાના ઉત્કર્ષ વડે સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ શિવપદને પામ. સિદ્ધાંતનું વચન છે કે "મોક્ષની પણ ઇચ્છા જેને નથી તે મોક્ષને પામે છે"–માટે હે મોક્ષાર્થી! તારે કોઈ પણ પ્રકારની આકાંક્ષા કરવી યોગ્ય નથી,–સ્વરૂપચિંતનમાં જ રહેવું યોગ્ય છે. ઇચ્છા કરવી તને સુલભ લાગતી હોય તો, હે ભાઈ! અમે કહીએ છીએ કે ઇચ્છા રહિત અનાકુળ સુખ આત્માને જ આધીન છે તેથી તે જ ખરેખર સુલભ છે તેને માટે તું પ્રયત્ન કર. અંતમાં, જેઓ સર્વ પ્રકારે આત્મતત્ત્વની ભાવના કરશે તેઓ પરમાર્થ સંપદાને પામશે એમ કહીને પચ્ચીસી પૂર્ણ કરી છે. (આખી પચ્ચીસી માટે જુઓ–આત્મધર્મ અંક ૬૮)

—☆—☆—☆—

એકવાર શ્રી ધવલાટીકામાં પુનરુક્તિદોષની શંકા કરવામાં આવે છે ત્યારે શ્રી વીરસેનાચાર્યદેવ કહે છે કે, એવી આશંકા ન કરવી જોઈએ, કેમકે પુનરુક્તિદોષનો વિચાર તો પ્રતિબુદ્ધશિષ્યનો જ વિષય છે, પરંતુ જે શિષ્ય અપ્રતિબુદ્ધ છે તેની અપેક્ષાએ સો વાર પ્રરુપણ કરવું–તે પણ દોષનું કારણ નથી.

(પુસ્તક ૩, પાનું: ૧૧૪)

ભ...ગ...વ...તી આ...રા...ધ...ના...

સમન્તભદ્રસ્વામીના શિષ્ય શિવકોટી આચાર્યદ્વારા રચાયેલું ૨૧૬૬ ગાથાનું આ મહાન આરાધનાશાસ્ત્ર—જેમાં મુનિઓનાં આચરણની પ્રધાનતાપૂર્વક ચાર આરાધનાનું ભાવભીનું વર્ણન કર્યું છે—તે ગુરુદેવને ઘણું પ્રિય છે, તેમાંય ઉગ્ર પુરુષાર્થપ્રેરક 'કવચ-અધિકાર'નું તો તેઓ વારંવાર પ્રવચનમાં વર્ણન કરે છે....જે સાંભળતાં મુનિવરો પ્રત્યેની અતિશય ભક્તિથી શ્રોતાનું હૃદય ભીંજાઈ જાય છે....ને હૃદયસમક્ષ એવું દૃશ્ય ખડું થાય છે કે જાણે જંગલમાં મુનિઓનો સમૂહ બિરાજી રહ્યો છે...તેમાંથી કોઈક મુનિરાજના સમાધિમરણનો પ્રસંગ છે, અનેક મુનિવરો ભક્તિ અને વાત્સલ્યથી મુનિસેવામાં તત્પર છે.... અંતસમયની તૈયારીમાં મુનિને કદાચિત પાણીની વૃત્તિ ઊઠતાં 'પા....ણી' એમ બોલાઈ જાય છે....ત્યાં બીજા મુનિઓ કે આચાર્ય સ્નેહથી—મીઠાસથી ધોધમાર વૈરાગ્યઉપદેશની ધારા વરસાવીને એની પાણીની વૃત્તિ તોડી નાંખે છેઃ અરે મુનિ! અત્યારે આરાધનાનો ને સમાધિમરણનો અવસર છે, અત્યારે તો નિર્વિકલ્પશાંતરસના પાણી પીવાનો અવસર છે.... તેમાં વચ્ચે આ વૃત્તિ શી!! આરાધનાને યાદ કરો, કાયર ન થાવ. સ્વયંભૂરમણ દરિયા ભરાય એટલા પાણી અનંતવાર પીધાં....માટે એ વૃત્તિ તોડો....તમે તો ચૈતન્યના નિર્વિકલ્પ અનુભવના અમૃત પીનારા છો....માટે એ નિર્વિકલ્પઆનંદના દરિયામાં ડૂબકી મારો.... આમ ધોધમાર વૈરાગ્યની ધારા વરસાવે છે ને અનેક મહામુનિઓના દૃષ્ટાંત આપે છે.... ત્યાં પહેલા મુનિ પણ પાણીનો વિકલ્પ તોડીને પાછા સ્વરૂપમાં ઠરી જાય છે. જેમ લડાઈમાં રક્ષણ માટે યોદ્ધાઓ કવચ (બખ્તર) પહેરે તેમ સમાધિમરણ ટાણે આરાધનાની રક્ષા માટે વૈરાગ્યના ઉત્તમ ઉપદેશથી ભરપૂર એવા ગુરુવચનરૂપી કવચનું અલૌકિક વર્ણન કર્યું છે. ભગવતી આરાધનાના આકવચ— અધિકાર ઉપર તેમજ બીજા અનેક ભાગો ઉપર ગુરુદેવે પ્રવચન કરેલા છે. એક પ્રસંગમાં,—જ્યારે આચાર્ય વૈરાગ્યથી પોતાનું આચાર્યપદ છોડીને બીજા આચાર્યને સોંપે છે ને સંઘના મુનિઓ પાસે ક્ષમા માંગીને હિતોપદેશ આપે છે ને તે વખતે સંઘના મુનિઓ પણ આચાર્ય પ્રત્યે ભક્તિથી ગદ્ગદ થઇને પરમ ઉપકારના ઉદ્ગારો કહે છે, તથા ક્ષમા માંગે છે—એ વખતના એ મુનિઓનાં, એ ગુરુ શિષ્યોના પરસ્પરના અચિંત્ય વાત્સલ્ય ભાવનો ચિતાર ગુરુદેવે પ્રવચનમાં ખડો કર્યો ત્યારે શ્રોતાજનોનાં નયનો આંસુથી ભીંજાઈ ગયા હતા. ગુરુદેવ 'ભગવતી આરાધના' હાથમાં લ્યે ત્યાં જ મુનિવરોનું જીવન નજરસમક્ષ તરવરવા લાગે છે.

જ્ઞાનાર્ણવ

ત્રિભુવનપૂજ્ય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય તે જ સિદ્ધાંતનું સર્વસ્વ છે અને તે જ ત્રણેકાળના મોક્ષગામી જીવોને મુક્તિનું કારણ છે, એ વાત જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચંદ્રાચાર્ય કહે છે :

एतत्समयसर्वस्वं मुक्तेश्चेतन्निबन्धनम् । हितमेतद्धि जीवानामेतदेवाग्रिमं पदम् ॥ २२ ॥

આ રત્નત્રય જ સિદ્ધાંતનું સર્વસ્વ છે તથા તે જ મુક્તિનું કારણ છે; વળી જીવોનું હિત તે જ છે અને પ્રધાન પદ તે જ છે.

ये याता यान्ति यास्यन्ति यमिनः पदमव्ययम् । समाराध्यैव ते नूनं रत्नत्रयमखण्डितम् ॥ २३ ॥

જે સંયમી મુનિઓ પૂર્વે મોક્ષ ગયા છે, વર્તમાનમાં જાય છે ને ભવિષ્યમાં જશે તેઓ ખરેખર આ અખંડિતરત્નત્રયને સમ્યક્પ્રકારે આરાધીને જ ગયા છે, જાય છે અને અને જશે.

साक्षादिदमनासाद्य जन्मकोटिशतैरपि । दृश्यते न हि केनापि मुक्तिश्रीमुखपंकजम् ॥ २४ ॥

આ સમ્યક્ રત્નત્રયને પ્રાપ્ત કર્યા વગર કરોડો-અબજો જન્મ ધારણ કરવા છતાં પણ કોઈ જીવ મોક્ષલક્ષ્મીના મુખકમળને સાક્ષાત્ દેખી શકતા નથી.

— ✰ —

ઈષ્ટોપદેશ

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીરચિત ઈષ્ટોપદેશની ૩૫મી ગાથાની ટીકામાં કહે છે કે—

"नन्वेवं बाह्यनिमित्तक्षेपः प्राप्नोतीत्यत्राह । अन्यः पुनर्गुरुविपक्षादिः प्रकृतार्थे समुत्पाद-भ्रंशयोर्निमित्तमात्रं न्यात्तत्र योग्यताया एव साक्षात्साधकत्वात् ।"

(અર્થ:-) અહીં એવી શંકા થાય છે કે એ રીતે તો બાહ્યનિમિત્તોનું નિરાકરણ જ થઈ જશે ! તેના વિષયમાં જવાબ એ છે કે-અન્ય જે ગુરુ વગેરે તથા શત્રુ વગેરે છે તે પ્રકૃતકાર્યના ઉત્પાદનમાં કે વિધ્વંસનમાં ફક્ત નિમિત્તમાત્ર છે. વાસ્તવમાં કોઈ પણ કાર્યના થવામાં કે બગડવામાં તેની યોગ્યતા જ સાક્ષાત્ સાધક થાય છે. (**'वास्तवमें किसी कार्य के होने व बिगडने में उसकी योग्यता ही साक्षात् साधक होती है ।'**)

આત્મ-અવલોકન

જિનમાર્ગમાં શ્રી ગુરુ કેવા હોય, તેમની ભાવના કેવી હોય ને તેમનો ઉપદેશ કેવો હોય તે સંબંધમાં પં. શ્રી દીપચંદજી શાહ આત્મ-અવલોકનમાં કહે છે કે—

वीतरागं वीतरागं जीवस्य निजस्वस्वरूपो वीतरागं ।
मुहुर्मुहु गृणनाति वीतरागं स गुरूपदं भासति सदा ॥

જીવનું પોતાનું નિજસ્વરૂપ વીતરાગ છે, વીતરાગ છે; જેઓ તે વીતરાગ સ્વરૂપનું વારંવાર કથન કરે છે તે જ સદા ગુરુપદે શોભે છે.

શ્રી ગુરુ જ્ઞાનને સ્થિરિભૂત કરીને પોતાના આત્માને તો વીતરાગસ્વરૂપ અનુભવે છે; અને જ્યારે કોઈને ઉપદેશ પણ આપે છે ત્યારે અન્ય સર્વે દૂર કરીને એક જીવનું નિજસ્વરૂપ વીતરાગ છે તેનું જ વારંવાર કથન કરે છે. વીતરાગસ્વરૂપ સિવાય બીજો કોઈ અભ્યાસ તેમને નથી, વીતરાગસ્વરૂપનો જ અભ્યાસ છે. પોતે પણ અંતરંગમાં પોતાને વીતરાગસ્વરૂપે અભ્યાસે છે-અનુભવે છે, અને બાહ્યમાં પણ જ્યારે બોલે છે ત્યારે 'આત્માનું વીતરાગસ્વરૂપ છે' એ જ બોલ બોલે છે. એવા વીતરાગનો (-વીતરાગી ગુરુનો અથવા વીતરાગસ્વરૂપી આત્માનો) ઉપદેશ સાંભળતાં આસન્નભવ્ય જીવને ચોક્કસપણે પોતાના વીતરાગસ્વરૂપની ઓળખાણ થાય છે, તેમાં જરાય સંદેહ નથી. જેમના વચન વિષે વીતરાગનું જ કથન છે એવા જૈની સાધુને આસન્નભવ્ય જીવો ગુરુ કહે છે; કેમ કે તેમના સિવાય બીજા કોઈ પુરુષ એવા વીતરાગી તત્ત્વનો ઉપદેશ કરતા નથી, તેથી એ પુરુષને જ (-વીતરાગસ્વરૂપનો અનુભવ તથા ઉપદેશ કરનારને જ) ગુરુની પદવી શોભે છે, બીજાને શોભતી નથી.-આમ નિઃસંદેહપણે જાણવું.

☆ ☆ ☆

'બ્રહ્મવિલાસ'માં કક્કો કેવળજ્ઞાનનો

જૈનસિદ્ધાંતની કોઈ મૂળ રહસ્યની વાત આવે ત્યારે ગુરુદેવ ઘણીવાર કહે છે કે આ કેવળજ્ઞાનનો કક્કો છે. નાનપણમાં કક્કો શીખવતા ત્યારે તેમાં પણ (ગુરુદેવના જમાનામાં) આવતું કે 'કક્કો કક્કો કેવળીઓ'.... બ્રહ્મવિલાસમાં કક્કાના અક્ષરો ઉપર શ્લોકની રચનામાં પણ કહે છે કે—

कक्का कहे करन :वश कीजे, कनक कामिनी दृष्टि न दीजे ।
करिके ध्यान निरंजन गहिये 'केवलपद' इह विधिसों लहिये ॥

સ્વસન્મુખ થઇને આત્માના જ્ઞાન સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો તે કેવળજ્ઞાનનો કક્કો છે.

ત્રિ...લો...ક...સા...ર

શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી મહા દિગંબર સંત હતા, છઠ્ઠા–સાતમા ગુણસ્થાને વીતરાગી આનંદમાં ઝૂલતા હતા; તેમણે 'ત્રિલોકસાર' શાસ્ત્રમાં ત્રણલોકની રચનાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં નંદીશ્વરદ્વીપનું વર્ણન કરતાં ત્યાંના માનસ્તંભને 'ધર્મવિભવ' કહ્યા છે. પરમાર્થવૈભવ તો આત્મામાં છે, અનંતગુણોના નિજવૈભવથી આત્મા પરિપૂર્ણ છે; અને બહારમાં નંદીશ્વરદ્વીપ વગેરેમાં જે શાશ્વત જિનબિંબ તથા માનસ્તંભ વગેરે ધર્મવિભવ છે તે નજરે જોવાનું ભાગ્ય દેવોને જ મળે છે, મનુષ્યો ત્યાં જઈ શકતા નથી. અવધિજ્ઞાન વગેરે કોઈ વિશેષતા દ્વારા મનુષ્ય તેને દેખી શકે તે જુદી વાત છે, પરંતુ મનુષ્યોનું ગમન તે ક્ષેત્રે થઈ શકતું નથી, કેમ કે મનુષ્યક્ષેત્રથી તે બહાર છે.) સમવસરણ, માનસ્તંભ વગેરે ધર્મવૈભવ જોવાનું ભાગ્ય પુણ્યવંત જીવોને જ સાંપડે છે, પુણ્ય વગર એવો ધર્મવૈભવ જોવા મળતો નથી.

આ પૃથ્વીની નીચે ભવનપતિ તેમ જ વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન આવેલા છે, ત્યાં પણ શાશ્વત જિનમંદિરો અને જિનપ્રતિમાઓ છે, તેની સામે શાશ્વત માનસ્તંભો છે. ઉર્ધ્વલોકમાં–સ્વર્ગમાં પણ શાશ્વત જિનમંદિરો અને માનસ્તંભો છે. જુઓ, આ બધું શાશ્વત છે. આ કાંઈ કલ્પના નથી પણ સર્વજ્ઞદેવે જ્ઞાનમાં જોયેલી જગતની વસ્તુસ્થિતિ છે. જગતને આ વાત માન્યે છૂટકો છે. આજ માને....કાલ માને કે ભવાંતરમાં માને,–પણ માન્યે છૂટકો છે.

અહો! જૈનધર્મનો વૈભવ!! જુઓ તો ખરા, અંદરમાં ચૈતન્યસ્વભાવનો પરમ અદ્‌ભુત વૈભવ ને બહારમાં માનસ્તંભ વગેરેનો અદ્‌ભુત વૈભવ. જૈનધર્મનો આવો વભવ સાધારણ જીવોને તો જોવા પણ નથી મળતો; પુણ્યવંત જીવોને જ જોવા મળે છે, અને તેમાં પણ અંદરનો ચૈતન્યવૈભવ તો પુણ્યથી પણ પાર છે.

અહો! તીર્થંકર ભગવંતોના અંદરના વૈભવની તો શી વાત!! પણ તેમના પુણ્યનો વૈભવ પણ અલૌકિક છે; અંદરમાં તો આત્માની પવિત્રતા વડે ચૈતન્યનો કેવળજ્ઞાનાદિ વૈભવ પ્રગટ્યો છે ને બહારમાં પુણ્યના ફળમાં સમવસરણાદિ વૈભવનો સંયોગ થાય છે; તે સમવસરણમાં ચારે બાજુ માનસ્તંભ હોય છે, તેને દેખતાં જ માની જીવોના અભિમાનના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. જુઓ, તીર્થંકરોનાં પુણ્ય! ગૃહસ્થદશામાં તો તેમને માટે દાગીના વગેરે સ્વર્ગમાંથી આવે છે ને કેવળજ્ઞાન થતાં સમવસરણાદિ રચાય છે. આવા પુણ્યપરિણામ તીર્થંકર થનાર આત્માને જ આવે છે. પણ એ ધ્યાન રાખજો કે આ પુણ્યની સાથે અંદરમાં પવિત્રતા પણ પડી છે; તે પવિત્રતા જ આત્માને તારે છે, કાંઈ પુણ્ય તારતા નથી. પુણ્યના ફળમાં તો બહારનો વૈભવ મળે. ને પવિત્રતાથી અંદરનો કેવળજ્ઞાન વૈભવ પ્રગટે. અહો!

આ તે કેવો વૈભવ! તીર્થંકરને બહારમાં સમવસરણના વૈભવનો પાર નથી છતાં ભગવાનને તેમાં કયાંય રાગનો અંશ પણ નથી, ભગવાન તો આત્માના પરમશાંત આનંદરસમાં ઝૂલે છે....પરથી અત્યંત ઉપેક્ષાભાવ પ્રગટીને અકષાયી ચૈતન્યબિંબ થઈ ગયા છે. અહો....અંદરમાં આટલો ઉપેક્ષાભાવ....અને આવી વીતરાગી પરિણતિ....છતાં બહારમાં આવા વૈભવનો સંયોગ! —તેને જોતાં જ માની જીવોનું માન ગળી જાય છે. ભગવાનના સમવસરણમાં માનસ્તંભને દેખતાં જ પાત્ર જીવને એમ થઈ જાય છે કે આવો જેનો વૈભવ છે તે આત્મા કેવો? અહો, વૈભવનો પાર નથી છતાં એને રાગનો અંશ પણ નથી.—આમ બહુમાન આવતાં અભિમાન છૂટી જાય છે. માનસ્તંભ માની જીવોના માનને ગાળી નાંખે છે એવો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં ઠેકાણે-ઠેકાણે આવે છે

જેઓ આત્મસ્વરૂપમાં ઝૂલતા મહાન સંત હતા, પંચ મહાવ્રતના પાળનારા અને વારંવાર નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં લીન થનારા હતા તથા છઠ્ઠા ગુણસ્થાને આવતાં જેમનો એકેક વિકલ્પ સત્યને સ્થાપનાર હતો—એવા વીતરાગી સંતોનું આ કથન છે.

છ હ ઢા ળા

ચારિત્ર છે તે ધર્મ છે અને ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. તે સમ્યગ્દર્શન વગર કોઈ જીવ દ્રવ્યલિંગીમુનિ થઈને ભલે વ્રતાદિ પાળે તો પણ તેને કિંચિત સુખની પ્રાપ્તિ કે ધર્મ થતો નથી. પંડિત શ્રી દૌલતરામજી છહઢાળામાં સ્પષ્ટ કહે છે કે—

મુનિવ્રતધાર અનંતવાર ગ્રીવક ઉપજાયો,
પૈ નિજ આતમજ્ઞાન વિના સુખ લેશ ન પાયો.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગનું સમ્યક્ ચારિત્ર કેવું હોય તેનું ભાન મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતું નથી, એટલે તેને તો તે ચારિત્રની યથાર્થ ભાવના પણ હોતી નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને મોક્ષમાર્ગના સમ્યક્ચારિત્રનું યથાર્થ ભાન હોય છે અને તેને જ તે ચારિત્રની યથાર્થ ભાવના હોય છે. ચારિત્ર તો આત્માનો વીતરાગભાવ છે, તેને અજ્ઞાની ઓળખતો નથી અને દેહની ક્રિયાને કે શુભરાગને ચારિત્ર માનીને તેની જ ભાવના કરે છે, તેથી અજ્ઞાનીને સાચું ચારિત્ર હોતું નથી. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભલે મુનિદશા વગેરે વિશેષ ચારિત્ર ન હોય છતાં અંતરમાં તેને તે ચારિત્રનું ભાન અને ભાવના તો હોય છે; અને તેથી તે મોક્ષના પંથે છે.

સ...ર્વા...ર્થ...સિ...દ્ધિ

તત્ત્વાર્થસૂત્રની પૂજ્યપાદસ્વામીએ રચેલી મહાન ટીકા—સર્વાર્થસિદ્ધિ, તેની ઉત્થાનિકા ઉપર એકવાર ગુરુદેવે સુંદર વિવેચન કર્યું હતું. તેમાંથી કેટલુંક અહીં આપીએ છીએ.

અહો, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક જેણે સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા પ્રગટ કરી છે એવા નિર્મોહ શ્રમણ ભગવંતો મોક્ષનું સ્થાન છે. વનજંગલમાં ધ્યાનમાં બેઠેલા આવા મુનિ વગર બોલ્યે પણ મોક્ષનો ઉપદેશ આપે છે.... એમની મુદ્રા જોઇને જ મુમુક્ષુને પ્રતીતમાં આવી જાય છે કે મોક્ષમાર્ગ કેવો હોય! પૂજ્યપાદ-સ્વામીએ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં પહેલા સૂત્રની ઉત્થાનિકામાં તેનું ઘણું સરસ વર્ણન કર્યું છે: પોતાનું હિત ચાહનારો કોઈ એક બુદ્ધિમાન નિકટ-ભવ્ય જીવ, ભવ્યજીવોના વિશ્રામને યોગ્ય એવા કોઈ અત્યંત રમણીય એકાન્ત આશ્રમમાં ગયો; ત્યાં તેણે મુનિઓની સભામાં બેઠેલા એવા નિર્ગ્રંથ આચાર્યને દેખ્યા....કે જેઓ વચન બોલ્યા વગર જ, માત્ર પોતાના શરીરની ઉપશાંત આકૃતિ વડે જ જાણે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગનું નિરુપણ કરી રહ્યા હોય! યુક્તિ તથા આગમમાં કુશળ, બીજા જીવોના હિતના પ્રતિપાદક અને આર્યપુરુષો દ્વારા સેવ્ય—એવા એ આચાર્ય પાસે જઈને વિનયપૂર્વક શિષ્યે પૂછ્યું: 'ભગવાન! આત્માનું હિત શું છે?' આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો: 'આત્માનું હિત મોક્ષ છે.' શિષ્યે ફરી પૂછ્યું: 'પ્રભો! એ મોક્ષનો ઉપાય શું છે?' ત્યારે શિષ્યને મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશવા આચાર્યદેવે કહ્યું: '**सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः**'

અહા, મુનિ પોતે જ મોક્ષનો માર્ગ સાક્ષાત્ છે. એ મૂર્તિમાન મોક્ષમાર્ગને જોતાં ને ઓળખતાં પાત્ર જીવને ખ્યાલમાં આવી જાય કે વાહ! મોક્ષમાર્ગ આવો હોય!—અહા આવા મુનિરાજ જ્યારે ઉપદેશદ્વારા મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરતા હોય....ને શિષ્યો વિનય-પૂર્વક ઝીલતા હોય....એ પ્રસંગો કેવા હશે?

ચારગતિના ભ્રમણથી થાકેલો જીવ મોક્ષનો માર્ગ પૂછે છે, તેને સંતો મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે, તેથી મુનિઓ તે મોક્ષનું ધામ છે. અહા, શિષ્ય પોતે સામે ચાલીને, મોક્ષનો શોધક થઈને, વનમાં મુનિરાજ પાસે જઈને પૂછે છે; ભદ્ર જીવ અતિ વિનયથી ને તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી પૂછે છે તેને આચાર્યદેવ બતાવે છે કે હે ભવ્ય! સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન ચારિત્ર તે મોક્ષનો માર્ગ છે, તે અમે જાણ્યો છે ને તને બતાવીએ છીએ. આ માર્ગની આરાધના તે જ દુઃખથી મુક્તિનો ઉપાય છે. આ રીતે સંતો મુક્તિનો માર્ગ બતાવીને લોકને પણ તારે છે.

પરમાત્મ પ્રકાશ

સમયસારની શૈલીને અનુસરનારું આ સુગમ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શ્રી યોગીન્દુદેવ રચિત છે. યોગસાર વગેરે બીજા અનેક ગ્રંથો પણ તેમણે રચ્યા છે. પરમાત્મપ્રકાશ ઉપર અનેક ટીકાઓ છે તેમાં બ્રહ્મદેવસૂરિની ટીકા મુખ્ય છે. અંતરાત્મા, બહિરાત્મા, પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને મોક્ષમાર્ગનું તથા મોક્ષનું તેમાં સુંદર-સુગમ પ્રતિપાદન છે. આ આખાય શાસ્ત્ર ઉપર ગુરુદેવના પ્રવચન થયેલ છે.

શ્રી પરમાત્મ-પ્રકાશમાં પશુનો દાખલો આપીને કહે છે કે મોક્ષમાં જો ઉત્તમ સુખ ન હોત તો પશુ પણ બંધનમાંથી છૂટકારાની ઇચ્છા કેમ કરત? જુઓ, બંધનમાં બંધાયેલા વાછરડાને પાણી પાવા માટે બંધનથી છૂટો કરવા માંડે ત્યાં તે છૂટવાના હરખમાં કુદાકુદ કરવા માંડે છે; અહા! છૂટવાના ટાણે ઢોરનું બચ્ચું પણ હોંશથી કુદકા મારે છે–નાચે છે. તો અરે જીવ! તું અનાદિ અનાદિકાળથી અજ્ઞાનભાવે આ સંસારબંધનમાં બંધાયેલો છે, અને હવે આ મનુષ્યભવમાં સત્સમાગમે એ સંસારબંધનથી છૂટવાના ટાણાં આવ્યા છે. શ્રી આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે સંસારથી છૂટીને મોક્ષ થાય તેવી વાત સંભળાવીએ.... અને તે સાંભળતાં જો તને સંસારથી છૂટકારાની હોંશ ન આવે તો તું પેલા વાછરડામાંથી પણ જાય તેવો છે! ખુલ્લી હવામાં ફરવાનું ને છૂટા પાણી પીવાનું ટાણું મળતાં છૂટાપણાની મોજ માણવામાં વાછરડાને પણ કેવી હોંશ આવે છે!! તો જે સમજવાથી અનાદિના સંસારબંધન છૂટીને મોક્ષના પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય–એવી ચૈતન્યસ્વભાવની વાત જ્ઞાની પાસેથી સાંભળતાં કયા આત્માર્થી જીવને અંતરમાં હોંશ ને ઉલ્લાસ ન આવે? અને જેને અંતરમાં સત્ સમજવાનો ઉલ્લાસ છે તેને અલ્પકાળમાં મુક્તિ થયા વિના રહે નહીં. પહેલાં તો જીવને સંસારભ્રમણમાં મનુષ્યભવ અને સત્‌નું શ્રવણ જ મળવું બહુ મોંઘું છે. અને ક્વચિત્ સત્‌નું શ્રવણ મળ્યું ત્યારે પણ જીવે અંતરમાં બેસાડ્યું નહિ, તેથી જ સંસારમાં રખડ્યો. ભાઈ! આ તને નથી શોભતું....આવા મોંઘા અવસરે પણ તું આત્મસ્વભાવને નહિ સમજ તો પછી ક્યારે સમજીશ? અને એ સમજ્યા વગર તારા ભવભ્રમણનો છેડો ક્યાંથી આવશે? માટે અંદરથી ઉલ્લાસ લાવીને સત્સમાગમે આત્માની સાચી સમજણ કરી લે.

'પરમાત્મપ્રકાશ'માં છેલ્લે ટીકાકાર કહે છે કે: આ શાસ્ત્ર જાણીને ભવ્ય જીવોનું શું કર્તવ્ય છે? કે શુદ્ધ આત્માની ભાવના તે જ કર્તવ્ય છે. તે આ પ્રમાણે: હું સહજ શુદ્ધ જ્ઞાન–આનંદ એક સ્વભાવી છું; નિર્વિકલ્પ છું, ઉદાસીન છું, નિજનિરંજન શુદ્ધઆત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન–અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ તેનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદસુખની અનુભૂતિમાત્ર જેનું લક્ષણ–સ્વરૂપ છે એવા સ્વસંવેદનજ્ઞાન વડે સ્વસંવેદ્ય-ગમ્ય-પ્રાપ્ય એવો ભરિતાવસ્થ છું....હું નિજસ્વભાવથી ભરપૂર છું; અને રાગદ્વેષ-

મોહ આદિ સમસ્ત વિભાવ પરિણામોથી રહિત-શૂન્ય છું. પાંચઈન્દ્રિયોના વેપારથી તેમજ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ રહિત છું. ત્રણલોકમાં ને ત્રણકાળમાં શુદ્ધનિશ્ચયનયથી હું આવો છું ને બધાય જીવો આવા છે-એમ મન-વચન-કાયાથી ને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી નિરંતર આવી ભાવના કર્તવ્ય છે. સમયસારની ટીકામાં શ્રી જયસેનસ્વામીએ પણ એ જ વાત કરી છે. પૂર્વે શ્રી તીર્થંકરો, રામચંદ્ર, ભરતચક્રવર્તી, પાંડવરાજ, બાહુબલી વગેરે અનેક પુરાણપુરુષો આવી શુદ્ધાત્મભાવના ભાવીને મોક્ષ પામ્યા છે. આવા શુદ્ધાત્માની ભાવના એ ચૌદપૂર્વનો સાર છે, એ નિરંતર કર્તવ્ય છે. (આ શુદ્ધાત્મભાવના પર ગુરુદેવે 'આત્મધર્મ' માટે કરેલા ખાસ પ્રવચન માટે જુઓ આત્મધર્મ અંક ૪૯)

★

સ.....મ.....ય.....સા.....ર

"**સમયસાર**"—જૈનશાસનનું સર્વોત્તમ પરમાગમ... જેવું સુંદર એનું નામ એવો જ એનો વિષય. આવું સમયસાર શાસ્ત્ર પૂ. ગુરુદેવને પ્રથમ સં. ૧૯૭૮માં પ્રાપ્ત થયું... પછી એનાં નિધાન દેખીને ગુરુદેવને પ્રસન્નતા થઇ ને તેના રચયિતા પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ જાગી. તેમાંય જ્યારે એક પુસ્તકમાં કુંદકુંદપ્રભુના વિદેહગમન સંબંધી ઉલ્લેખ વાંચ્યો ત્યારે તેમના અંતરમાં ઊંડેથી અવ્યક્ત સંસ્કારપૂર્વક તેનો સહર્ષ સ્વીકાર આવ્યો. પછી અંદરના મંથનપૂર્વક એ શાસ્ત્રનો વધુ ને વધુ ઊંડો અભ્યાસ કરતા ગયા...તેના ઉપર પ્રવચનો પણ કરવા લાગ્યા......ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહ દ્વારા તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર થઇને અનેક આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ, હિન્દીમાં પણ અનેક આવૃત્તિઓ છપાણી. તેની મૂળ ગાથાઓના ગુજરાતી-ગીતની અવારનવાર સામૂહિક સ્વાધ્યાય થાય છે,- ગુરુદેવના પ્રવચનમાં સમયસાર લગભગ કાયમ વંચાતું હોવાથી સોનગઢમાં ઘરેઘરે-વ્યક્તિદીઠ સમયસાર વિરાજી રહ્યું છે, સોનગઢનું એકપણ ઘર સમયસાર વિનાનું ખાલી નહિ હોય. સમયસારને સોનેરી પૂંઠાથી મઢવામાં આવ્યું છે, ચાંદીના પતરામાં તેની મૂળ ગાથાઓ કોતરવામાં આવી છે, ને સ્વાધ્યાયમંદિરમાં બહુ માનપૂર્વક પૂજ્ય બેનશ્રી ચંપાબેનના સુહસ્તે તેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. હાલમાં સમયસાર ઉપર ગુરુદેવના પ્રવચનો ૧૪ મી વખત ચાલી રહ્યા છે...... ગુરુદેવના સમયસાર ઉપરનાં પ્રવચનોમાંથી પાંચ પુસ્તકો છપાઈ ગયા છે,-જેમાંના છેલ્લા ત્રણ પુસ્તકોનું ભાવવાહી લખાણ પૂ. બેનશ્રીબેન (ચંપાબેન-શાંતાબેનના સુહસ્તે લખાયેલું છે. આવા આ સમયસાર ઉપરના પ્રવચનોનો થોડોક નમૂનો અહીં આપ્યો છે. સમયસાર વાંચતી વખતે ગુરુદેવનું હૃદય કેવું ખીલી ઉઠે છે તે આમાં દેખાઇ આવશે.

જ્યારે જ્યારે સમયસારની શરૂઆત થતી હોય ત્યારે ત્યારે પહેલી ગાથામાં મંગલાચરણમાં સિદ્ધપણાની સ્થાપનાની વાત ગુરુદેવ જે અચિંત્ય પ્રમોદથી કરે છે તે સાંભળતાં સિદ્ધભગવાનના સાક્ષાત્કાર જેવા પ્રમોદથી શ્રોતાજનોનો આત્મા ઉલ્લસી જાય છે.

"હું સિધ્ધ....તું સિધ્ધ"—એમ આત્મામાં સિધ્ધપણું સ્થાપીને આચાર્યદેવ આ 'સમયસાર' સંભળાવે છે.... હા પાડ....ને હાલ્યો આવ સિધ્ધપદમાં !

'नमः समयसाराय' એ મંગળમાં ગુરુદેવ કહે છે કે આ અપ્રતિહત માંગલિક છે.... સમયસાર એટલે કે શુધ્ધઆત્મા તેને અમે નમીએ છીએ, એટલે સમસ્ત સંસાર અને સંસાર તરફ વલણના ભાવથી હવે અમે સંકોચાઈએ છીએ, અને ચિદાનંદ-ધ્રુવસ્વભાવી એવા સમયસારમાં સમાઈ જવા માગીએ છીએ. બાહ્ય કે અંતર સંયોગ સ્વપ્ને પણ જોઈતો નથી. બહારના ભાવ અનંતકાળ કર્યા.... હવે અમારું પરિણમન અંદર ઢળે છે. અપ્રતિહતભાવે અંતર્સ્વરૂપમાં ઢળ્યા તે ઢળ્યા........હવે અમારી શુધ્ધ પરિણતિને રોકવા જગતમાં કોઈ સમર્થ નથી.

અહો, સમયપ્રાભૃતની શરૂઆત કરતાં સર્વે સિદ્ધભગવંતોને આત્મામાં ઉતારીને આચાર્યદેવ અપૂર્વ મંગલાચરણ કરે છે. આત્મામાં સાધકસ્વભાવની શરૂઆત થાય તે અપૂર્વ મંગળ છે. આત્માનું પરમધ્યેય એવું જે સિદ્ધપદ તેને સાધવાનો જે ભાવ પ્રગટ્યો એટલે સિદ્ધસન્મુખ જવાનું શરૂ કર્યું—તે જ માંગલિક છે. અત્યાર સુધી અનંતા સિદ્ધ-ભગવંતો થયા તે સર્વને ભાવસ્તુતિ તથા દ્રવ્યસ્તુતિ વડે પોતાના આત્મામાં તથા પરના આત્મામાં સ્થાપીને આ સમયસાર શરૂ કરું છું. ભાવસ્તુતિ એટલે અંતર્મુખ નિર્વિકલ્પ શાંતરસનું પરિણમન અને દ્રવ્યસ્તુતિ એટલે સિદ્ધોના બહુમાનનો વિકલ્પ તથા વાણી; એમ બંને પ્રકારે સ્તુતિ કરીને; મારા તેમ જ શ્રોતાજનોના આત્મામાં અનંતા સિદ્ધભગ-વંતોને સ્થાપું છું. આત્મા કેવડો ? કે અનંતા સિદ્ધોને પોતામાં સમાવી દે તેવડો. આત્મામાં જ્યાં સિદ્ધોને સ્થાપ્યા ત્યાં હવે તેમાં રાગ રહી શકે નહિ. જ્યાં સિદ્ધોનો આદર કર્યો ત્યાં રાગનો આદર રહે નહિ; એટલે સિદ્ધને પોતામાં સ્થાપતાં જ રાગ સાથેની એકત્વબુદ્ધિ તૂટી ગઈ, ને સાધકદશા શરૂ થઈ, તે જ અપૂર્વ મંગળ છે. પંચમકાળનો સાધક પોતાના સિદ્ધપદ માટે પ્રસ્થાનું મૂકે છેઃ હે સિદ્ધભગવંતો ! સિદ્ધપદને સાધવા હું ઉપડ્યો છું ત્યાં શરૂઆતમાં જ મારા આત્મામાં આપને સ્થાપું છું અને હે શ્રોતાજનો ! તમારા આત્મામાં પણ સિદ્ધપણું સ્થાપું છું. હોંસથી હા પાડજો ! ના ન પાડશો. અમારો શ્રોતા એવો જ હોય કે જે પોતાના આત્મામાં સિદ્ધપણું સ્થાપીને સાંભળે છે. એકલા રાગમાં ઊભો રહીને નથી સાંભળતો, પણ પહેલે ધડાકે સિદ્ધપદના ભણકાર લેતો આવે છે. "હું સિદ્ધ....તું સિદ્ધ !"—એમ શ્રવણ કરતાં જ આત્મા અંદરથી હકાર કરતો આવે છે.

આ સમયસાર ભરતક્ષેત્રનું અલૌકિક અમૃતરસથી ભરેલું શાસ્ત્ર છે. માંગળિકમાં જ સિદ્ધપદ સ્થાપીને સાધકપણાની અપૂર્વ શરૂઆત કરાવે છે.

અહા! ચૈતન્ય સાથે સંબંધ જોડતાં નિર્મળ સાધકભાવની સંતતિ શરૂ થાય છે. સિદ્ધપદના પૂર્ણ ધ્યેયે સાધક ઊપડ્યો. હે સિદ્ધભગવંતો! હવે હું આપની નાતમાં આવું છું; સંસારથી–રાગથી જુદો પડીને સિદ્ધની–શુદ્ધાત્માની નાતમાં ભળું છું.

જુઓ તો ખરા, આ કુંદકુંદસ્વામીની રચના! અહા, ભરતક્ષેત્રમાં જન્મીને દેહ-સહિત જેમણે વિદેહ ક્ષેત્રના તીર્થંકરના સાક્ષાત્ દર્શન કર્યા તેમની પાત્રતા અને પુણ્યની શી વાત!! તેઓ કહે છે કે કેવળી અને શ્રુતકેવળી ભગવંતોએ કહેલા આ સમયપ્રાભૃતને હું મારા અને પરના મોહના નાશને માટે કહીશ. સિદ્ધસમાન આત્માને ધ્યેયરૂપે રાખીને આ શરૂ કર્યું છે, માટે તે ધ્યેયને ચૂકશો નહીં. આ સમયસાર સમજે તેના મોહનો નાશ થઈ જશે–એમ આચાર્યદેવના કોલકરાર છે.

☆ ☆ ☆

મોક્ષાર્થી જીવના અંતરમાં એક જ પુરુષાર્થ માટે ઘોલન છે કે કઈ રીતે હું મારા આત્માને સાધું?–કઈ રીતે મારા આત્માના શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્રને પ્રગટ કરું? આત્મામાં સતત આવી ધૂન વર્તતી હોવાથી જ્યાં સંત–ગુરુએ તેના શ્રધ્ધા–જ્ઞાનાદિનો ઉપાય બતાવ્યો કે તરત જ તેના આત્મામાં તે પ્રણમી જાય છે. જેમ ધનનો અર્થી મનુષ્ય રાજાને દેખતાં જ પ્રસન્ન થાય છે અને તેને વિશ્વાસ આવે છે કે હવે મને ધન મળશે ને મારી દરિદ્રતા ટળશે; તેમ આત્માનો અર્થી મુમુક્ષુ જીવ આત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવનારા સંતોને દેખતાં જ પરમ પ્રસન્ન થાય છે....તેનો આત્મા ઉલ્લસી જાય છે કે અહા! મને મારા આત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સંત મળ્યા.... હવે મારા સંસારદુઃખ ટળશે ને મને મોક્ષ-સુખ મળશે. આવા ઉલ્લાસ અને વિશ્વાસ લાવીને, પછી સંત–ધર્માત્મા જે રીતે ચૈતન્યને સાધવાનું કહે છે તે રીતે સમજીને પોતે સર્વ ઉદ્યમથી ચૈતન્યને જરૂર સાધે છે.

જેણે આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય તેણે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરીને તેનો રાગથી ભિન્ન અનુભવ કરવો, તે જ ઉપાય છે. જ્યાં સુધી જીવ આવો અનુભવ ન કરે અને વિકલ્પોના વેદનમાં અટકી રહે ત્યાં સુધી તે આત્માના ગમે તેવા વિકલ્પો કર્યા કરે તો પણ તેથી શું?–તે વિકલ્પોથી કાંઈ સિદ્ધિ નથી, માટે તે વિકલ્પોની જાળને ઓળંગીને જ્ઞાનસ્વભાવનો અનુભવ કરો, એમ આચાર્યદેવ ઉપદેશ કરે છે.

સ્વભાવનું અવલંબન લઈને આત્માની શુધ્ધતાનો અનુભવ કરે ત્યારે સાધકપણું અને કૃતકૃત્યતા થાય છે. ભાઈ, વિકલ્પોના અવલંબનમાં કયાંય મોક્ષમાર્ગ નથી; માટે તેનું અવલંબન છોડ, તેનાથી જુદો થા, ને જ્ઞાનસ્વભાવમાં તારા ઉપયોગને જોડ....અંતર્મુખ થઈને અતીન્દ્રિય આનંદરસના ઘૂંટડા પી. આવી ધર્માત્માની અનુભવદશા છે, ને આ જ તે અનુભવનો ઉપાય છે.

ચૈતન્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તે સમજ્યા વિના અજ્ઞાનને લીધે જીવ ચારે ગતિમાં અનંત દુઃખ પામ્યો....તે દુઃખનો જેને ત્રાસ લાગ્યો છે, ચૈતન્યતત્ત્વ સિવાય જગતના બીજા કોઈ પદાર્થમાં જેને સુખ ભાસતું નથી, તે જીવ ચૈતન્યસ્વભાવનો નિર્ણય કરીને જ્ઞાનને સ્વસન્મુખ કરે છે, વચ્ચે આવતા વિકલ્પોને જ્ઞાનથી ભિન્ન જાણીને ઓળંગી જાય છે. આ રીતે વિકલ્પથી જુદો થઈને જ્ઞાનસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ પ્રતીત કરે છે તે "સમયસાર" છે, તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. આવી પ્રતીત કરવી તે ચાર ગતિના અનંત દુઃખથી છૂટકારાનો ઉપાય છે.

જે ખરી ધગશવાળો છે, ખરો આત્માનો રંગી છે, તે જીવ દુર્વિકલ્પોમાં તો નથી અટકતો, અને સ્વાનુભવ પહેલાં વચ્ચે આવી પડેલા ભેદ–વિકલ્પોમાં પણ તે અટકવા નથી માગતો, તેને પણ ઓળંગીને સ્વાનુભવમાંજ પહોંચવા માગે છે. કઈ રીતે સ્વાનુભવમાં પહોંચે છે તે વાત ૧૪૪મી ગાથામાં આચાર્યદેવે અલૌકિક ઢબે બહુ સરસ સમજાવી છે. જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ ઢળતાં ઢળતાં, હજી જ્યાં સુધી સાક્ષાત્ જ્ઞાનમાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી વચ્ચે આવા વિકલ્પોની જાળ આવશે, તે બતાવીને આચાર્યદેવ કહે છે કે તે વિકલ્પજાળમાં તું ગુંચવાઈ ન જઈશ, પણ જ્ઞાનને તેનાથી જુદું તારવીને તે વિકલ્પજાળને ઓળંગી જાજે, જ્ઞાનને અંતરમાં લઈ જાજે.–આમ કરવાથી નિર્વિકલ્પ–સ્વાનુભવનો અપૂર્વ આનંદ તને અનુભવાશે.

અહા, દૃષ્ટિ પલટાતાં બધું પલટી જાય છે; ઉપયોગનો પલટો કરવાનો છે. ઉપયોગનું લક્ષ બહારમાં અટકવાથી સંસાર ઊભો થયો છે, ઉપયોગનું લક્ષ અંતરમાં વાળતાં સંસાર ટળીને મોક્ષ થાય છે. જે જીવ જ્ઞાનસ્વભાવમાં અંતર્મુખ થયો ને વિકલ્પથી જુદો પડ્યો, તેને પછી અમુક પ્રકારના રાગના વિકલ્પો હોય તો પણ તેના ગ્રહણનો ઉત્સાહ નથી, તેના અવલંબનની બુદ્ધિ નથી, ઉત્સાહ તો ચૈતન્ય તરફ જ વળી ગયો છે, બુદ્ધિમાં એટલે કે ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં ચૈતન્યસ્વભાવનું એકનું જ અવલંબન છે.–આવો સમકિતી ધર્માત્મા નયપક્ષથી અતિક્રાંત થયેલો શુદ્ધઆત્મા છે, તે જ 'સમયસાર' છે.

અહા ! નિર્વિકલ્પ અનુભવ વખતે સમકિતી ધર્માત્મા કેવો હોય છે, તે વાત ભગવાન કેવળજ્ઞાની સાથે સરખાવીને આચાર્યદેવે અલૌકિક રીતે સમજાવી છે. જે જે જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય તેને આવી દશા હોય છે.

હે ભવ્ય ! કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ અને સંબંધ એ સાતે વિભક્તિના વર્ણનદ્વારા અમે તારા આત્માને પરથી અત્યંત વિભક્ત બતાવ્યો, માટે હવે તારા આત્માને બધાથી વિભક્ત, અને પોતાની જ્ઞાનાદિ અનંતશક્તિઓ સાથે એકમેક જાણીને તું પ્રસન્ન થા....સ્વભાવનો જ સ્વામી થઈને પર સાથે સંબંધના મોહને છોડ !

* સ્વભાવનો કર્તા થઇને પર સાથેની કર્તાબુદ્ધિ છોડ.
* સ્વભાવના જ કર્મરૂપ થઈને બીજા કર્મની બુદ્ધિ છોડ.
* સ્વભાવને જ સાધન બનાવીને અન્ય સાધનની આશા છોડ.
* સ્વભાવને જ સંપ્રદાન બનાવીને નિર્મળભાવને દે.
* સ્વભાવને જ અપાદાન બનાવીને તેમાંથી નિર્મળતા લે.
* સ્વભાવને જ અધિકરણ બનાવીને પરનો આશ્રય છોડ.
* સ્વભાવનો જ સ્વામી થઈને તેની સાથે એકતાનો સંબંધ કર ને પરની સાથેનો સંબંધ છોડ.

—આમ સમસ્ત પરથી વિભક્ત ને નિજસ્વભાવથી સંયુક્ત એવા પોતાના આતમ-રામને જાણીને તેના અનુભવથી તું આનંદિત થા....તું પ્રસન્ન થા.

વનજંગલમાં વસતા ને આત્માના આનંદના સ્વાદમાં ઝૂલતા વીતરાગી દિગંબર સંત પોતાના સ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કરે છે કે અહો ! ચૈતન્યની સન્મુખતાથી અનુભવાતું આ અતીન્દ્રિયસુખ કોઈ વિકલ્પમાં નહતું, કોઈ બાહ્ય પદાર્થોમાં આ સુખની ગંધ પણ ન હતી, અનંતકાળના શુભાશુભ વિકલ્પોમાં કદી આવું સુખ અનુભવાયું ન હતું. ચતન્યનું જેને લક્ષ પણ નથી તેને સુખ શું અને દુઃખ શું તેની પણ ખબર નથી, તો પછી દુઃખ ટાળવાનો અને સુખ પામવાનો સાચો ઉપાય તો તેને કયાંથી હોય ?

અરે જીવ ! આવો અવતાર પામીને જો ભવભ્રમણના દુઃખથી છૂટવાની કળા તને ન આવડી તો તેં આ અવતાર પામીને શું કર્યું ? સુખનો ઉપાય એટલે કે ભેદજ્ઞાનની કળા જાણ્યા વગર બીજું જે કંઈ કરે તે બધું રણમાં પોકની જેમ ફોગટ છે. જે ભેદજ્ઞાન કરે તેને અંતરમાંથી ભવઅંતના ભણકાર આવી જાય ને સિદ્ધપદના સન્દેશ આવી જાય....કે હવે ભવનો નાશ કરીને સિદ્ધપદ અલ્પકાળમાં પામશું.

—અહીં સમયસાર ઉપરનાં પ્રવચનોની થોડીક જ પ્રસાદી આપી છે, બાકી તો ગુરુદેવના પ્રવચનમાં વહેતો ધોધમાર અધ્યાત્મપ્રવાહ સીધો ઝીલીએ ત્યારે જ સમયસારના મહિમાનો ખરો ખ્યાલ આવે. ખરેખર, સમયસાર એ ગુરુદેવના સાથીદાર છે. પ્રવચનમાં એકવાર ગુરુદેવે કહેલું કે આ સમયસારમાં ઘણા ઊંડા-ગંભીર ભાવો ભર્યા છે, જીવનના છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ સુધી તેની સ્વાધ્યાય અને મંથન કરવા જેવું છે.

ગ્રંથાધિરાજ સમયસારનો જય હો.

પ્રવચનવિભાગ પૂરો થાય છે–

આ પ્રવચનવિભાગમાં આપણે અનેક શાસ્ત્રો ઉપરના પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનોનો થોડો થોડો નમૂનો જોયો. આ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાય શાસ્ત્રો–મોક્ષશાસ્ત્ર, સર્વાર્થસિદ્ધિ, તત્ત્વાર્થસાર, મૂલાચાર, શ્લોકવાર્તિક, રાજવાર્તિક, અષ્ટશતી–સહસ્રી અર્થપ્રકાશિકા, પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, ધવલા–જયધવલા તથા મહાબંધના અનેક ભાગો, *ત્રિલોકપ્રજ્ઞપ્તિ, આપ્તપરીક્ષા, આપ્તમીમાંસા, પંચાધ્યાયી, ચિદ્‌વિલાસ, તેમજ* પુરાણો વગેરેમાંથી પણ કેટલોક ભાગ ગુરુદેવ અવારનવાર પ્રવચનોમાં વાંચે છે. એમાંથી સેંકડો વિષયો આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ સ્થળ અને સમય બંનેની અત્યંત અલ્પતાને કારણે આ પુસ્તકમાં તે આપી શકાતા નથી. આમ છતાં અહીં આપેલા સંક્ષિપ્ત સાર ઉપરથી પણ જિજ્ઞાસુઓને ખ્યાલ આવશે કે વર્તમાન ઉપલબ્ધ એવા લગભગ બધા જ મુખ્ય મુખ્ય જૈનશાસ્ત્રોના રહસ્યનું દોહન ગુરુદેવના પ્રવચનમાં આવી જતું હોય છે. અને તેમાંય આત્માર્થ સાધવાની એક ધારા એવી સતત વહેતી હોય છે કે કોઇ પણ આત્માર્થી જીવ તેમાંથી પોતાના આત્મહિતનો માર્ગ સુગમપણે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ખરેખર, જિનવાણીરૂપ જે પ્રવચન તેના અજોડ પ્રભાવક ગુરુદેવે જિનપ્રવચનનું રહસ્ય સમજાવીને હજારો જિજ્ઞાસુજીવો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. અને તેથી હજારો જિજ્ઞાસુઓ દ્વારા તેઓ અભિનન્દનીય છે.

ગુરુદેવની હીરકજયંતી જેવા અણમોલઅવસરે અનેકવિધ લાગણીથી ઊભરાતા હ્રદયમાં એમ થાય છે કે કઈ રીતે આ ઉત્સવ ઊજવીએ? ને કયા પ્રકારે ગુરુદેવનું સન્માન કરીએ? —સોનેથી વધાવીએ!.... હીરલેથી વધાવીએ?.... કે રત્નોથી વધાવીએ? —પરંતુ તોય ગુરુમહિમા તો પૂરો થાય તેમ નથી. એટલે એ રત્નો અને હીરાથી પણ વધુ કિંમતી એવા હીરલા—કે જે ગુરુદેવે જ આપણને આપેલા છે ને જેના પ્રકાશમાં ચૈતન્યની ઝળક ઝમકી રહી છે— એવા ૭૫ હીરલાની માળા ગૂંથીને ગુરુદેવના હીરક મહોત્સવપ્રસંગે અર્પણ કરીએ છીએ. અતીન્દ્રિયજ્ઞાન ને અતીન્દ્રિયઆનંદના મહિમારૂપ દોરામાં પરોવીને આત્મસન્મુખતાપ્રેરક ૭૫ રત્નો વડે ગૂંથેલી આ આનંદકારી રત્નમાલા આપણને ચૈતન્યરત્નની દર્શક બનો.... એવી પ્રાર્થના ગુરુચરણોમાં કરીએ છીએ. (સં.)

(૧)

'णमो जिणाणं जिदभवाणं' જિતભવ એવા જિનભગવંતોને નમસ્કાર.

(૨)

ચૈતન્યસન્મુખતાથી ધર્મીને જ્યાં પરમ અતીન્દ્રિય આનંદનું વેદન થયું ત્યાં પોતાના **વેદનથી** ખબર પડી કે મારા આ આનંદના વેદનમાં રાગનું અવલંબન ન હતું, કે કોઈ પરનો આશ્રય ન હતો, મારા આત્માનો જ આશ્રય હતો.

(૩)

જ્ઞાની પાસે શ્રવણથી ને વિચારથી પહેલાં જે જાણ્યું હતું, તે હવે પોતાના વેદનથી જાન્યું. એટલે શ્રવણ કરેલ ભાવોનું પરિણમન થયું.

(૪)

દુનિયાને ભૂલીને તારી અતીન્દ્રિયચૈતન્ય-ગૂફામાં ઊતર, તો ત્યાં એકલું સુખ જ ભર્યું છે. તારું સ્વરૂપ સુખનું જ ધામ છે.

(૫)

રાગમાં આકૂળતા છે, તેમાં આનંદ નથી; છતાં જે રાગમાં આનંદ માને છે તે અતત-માં તત્બુદ્ધિ કરે છે, તે મિથ્યા બુદ્ધિ છે, ને તે મિથ્યાબુદ્ધિ પરાશ્રિત પરિણમનથી મહા ખેદ ઉપજાવે છે.

(૬)

જ્ઞાનની સાથે તો આનંદની ઉત્પત્તિ છે. જ્ઞાનની સાથે રાગની ઉત્પત્તિ નથી, કેવળ–જ્ઞાન તે આનંદનું જ ધામ છે, તેમાં અંશ-માત્ર દુઃખ કે આકુળતા નથી.

(૭)

જ્યાં જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થયો ત્યાં જ્ઞાની થયેલો આત્મા પરભાવના કાર્યને કરતો નથી. જ્ઞાનીના કાર્યને અને રાગાદિ–પરભાવોને ભિન્નભિન્નપણું છે.

(૮)

મારો આત્મા જ જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ છે–એવો નિર્ણય કરવાની જેને ધૂન લાગી, તેના પ્રયત્નનો ઝૂકાવ સ્વસન્મુખ વળ્યા કરે છે; રાગ તરફ તેનો ઝૂકાવ રહેતો નથી; રાગથી પાછી ખસીને તેની પરિણતિ અંતરમાં વળે છે.

(૯)

જ્ઞાનના અચિંત્ય મહિમાનું ચિંતન સંસારના સર્વ કલેશને ભૂલાવી દે છે. ચિત્ત-ની અત્યંત નિશ્ચલતા વડે જ જ્ઞાનસ્વભાવ સધાય છે. ચિત્તની નિશ્ચલતા વગર સ્વાનુભવ થાય નહિ.

(૧૦)

આત્મામાં અતીન્દ્રિયઆનંદ અને અતી-ન્દ્રિયજ્ઞાન છે તે જ ઉપાદેય છે–એવા નિર્ણયમાં સમ્યક્ત્વ થાય છે. કેવળી ભગવાનના જ્ઞાન ને આનંદનો નિર્ણય કરનારને પોતામાં સ્વ-સન્મુખતાથી તેનો નમૂનો આવી જાય છે.

(૧૧)

પૂર્ણ સાધ્યને ઓળખીને, તે સાધ્યના સ્વીકારપૂર્વક સાધકભાવ વર્તી રહ્યો છે. પૂર્ણ સાધ્યને સ્વીકારનાર જ્ઞાને રાગાદિ બાધકભા-વોને પોતાથી જુદા જાણ્યા....તે જ્ઞાન રાગાદિ પરભાવથી જુદું પડીને સ્વભાવ તરફ પરિ-ણમતું સાધક થયું, આનંદરૂપ થયું.

(૧૨)

સમ્યગ્દષ્ટિનું ધ્યેય નિજાત્મા છે, કેમકે તેમાં આનંદ છે. સ્વધ્યેયે જે અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટયો તે જ ખરો આનંદ છે. બાહ્ય વિષયોમાં કયાંય આનંદ છે જ નહિ.

(૧૩)

આનંદ આત્માના સ્વભાવમાં ભર્યો છે; તેથી જે પરિણામમાં તે સ્વભાવનો આશ્રય હોય તેમાં જ આનંદ હોય. નિમિત્તોમાં કે વિભાવમાં આનંદ નથી; તેથી જે પરિણામમાં નિમિત્તનો આશ્રય હોય તેમાં આનંદ ન હોય.

(૧૪)

દુઃખનું કારણ અજ્ઞાન છે, સમ્યગ્જ્ઞાન સુખનું કારણ છે. જ્યાં અજ્ઞાન નષ્ટ થયું ને પૂરું જ્ઞાન ખીલી ગયું ત્યાં પૂર્ણ સુખ છે.

(૧૫)

સ્વભાવ સન્મુખ થતું જ્યાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ખીલ્યું ત્યાં ઇષ્ટરૂપ એવા પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ, ને અનીષ્ટ દૂર થયું. અનીષ્ટરૂપ તો પરભાવ હતો, તે જ્યાં દૂર થયો ત્યાં જગતનું કોઇ પરદ્રવ્ય જીવનું અનીષ્ટ કરવા સમર્થ નથી.

(૧૬)

ઇષ્ટનાં નિધાન આત્મામાં છે. આનંદનાં ભંડાર આત્મામાં છે. જ્યાં પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી નિર્વિઘ્નપણે આત્મા ખીલ્યો ત્યાં આનંદના ભંડાર ખૂલ્યા ને સંપૂર્ણ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ....સર્વે વિઘ્ન ટળી ગયા.

(૧૭)

આત્માનું પ્રિય–વહાલું–ઇષ્ટ હોય તો તે કેવળજ્ઞાન છે. આવો કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ જેને પ્રિય લાગ્યો તેને જગતમાં બીજું કાંઈ પ્રિય લાગે નહિ. "જગત ઇષ્ટ નહિ આત્મથી."

(૧૮)

ભાઈ, તારા અતીન્દ્રિય ચૈતન્યતત્ત્વ સિવાય બાહ્ય ઇન્દ્રિય–વિષયોના સુખમાં ખરેખર સુખ નથી પણ સુખાભાસ છે. જેમ મૃગજળમાં ખરેખર જળ નથી પણ જળનો મિથ્યા આભાસ છે, તેમ વિષયોમાં સુખ નથી, સુખનો મિથ્યા આભાસ છે.

(૧૯)

ભાઈ, અતીન્દ્રિય સ્વભાવ સુખની પ્રતીત અત્યારે થઈ શકે છે....ને તેનું અંશે વેદન પણ થાય છે. મુમુક્ષુને તો અતીન્દ્રિયસુખની વાત સાંભળતાં જ ચૈતન્ય ઉલ્લસી જાય છે કે વાહ! આવું મારું સુખ!

(૨૦)

અરે જીવ! તું પ્રમોદ કર....ઉલ્લાસ કર...કે આત્મા પોતે સ્વયમેવ સુખરૂપ છે.... તારા સુખને માટે જગતના કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા નથી....સ્વસન્મુખ થતાં આત્મા પોતે પોતાના અતીન્દ્રિય આનંદમાં લહેર કરે છે....ને મોક્ષસુખનું સુધાપાન કરે છે.

(૨૧)

અંતર્દષ્ટિ કરતાં અતીન્દ્રિય આનંદ અનુભવમાં આવે છે, તે આનંદ પોતાના સ્વભાવમાંથી જ આવે છે; કયાંય બીજેથી તે આનંદ આવતો નથી. પર વિષયો આત્માના આનંદમાં અકિંચિત્કર છે.

(૨૨)

જ્યાં સ્વવિષયમાં ડુબકી મારી ત્યાં નિર્વિકલ્પ આનંદ ઉલ્લસે છે. જ્યાં સુધી બાહ્ય વિષયો તરફ વલણ છે ત્યાંસુધી દુઃખ જ છે. જો દુઃખ ન હોય તો બાહ્યવિષયો તરફ કેમ દોડે!

(૨૩)

અજ્ઞાની કહે છે કે પર વિષયોની અનુકુળતામાં સુખ છે. જ્ઞાની કહે છે કે ચૈતન્યથી બહાર પરવિષય તરફ વલણ જાય તે દુઃખ છે. સુખના સાચા સ્વરૂપની અજ્ઞાનીને ખબર નથી.

(૨૪)

મુનિવરોને સંયોગ વગર નિજાનંદના અનુભવમાં જે સુખ છે, ચક્રવર્તીના કે ઇન્દ્રના વૈભવમાંય તે સુખનો અંશ પણ નથી. ઇન્દ્રિયવિષયોમાં ચૈતન્યના અતીન્દ્રિય-આનંદની ઝાંઈ પણ નથી.

(૨૫)

પ્રશ્ન:—અજ્ઞાનીને બાહ્યસંયોગની અનુકૂળતામાં સુખ લાગે છે?

ઉત્તર:—તે તો અજ્ઞાનીની કલ્પના માત્ર જ છે. સંયોગમાં કાંઈ સુખ નથી, અજ્ઞાની પોતાની કલ્પનાથી જ પોતાને સુખી માને છે.

(૨૬)

એ જ રીતે સુખની જેમ દુઃખ પણ સંયોગમાં નથી. શરીર છેદાય, રોગ થાય, નિર્ધનતાદિ થાય— એ કાંઈ દુઃખ નથી, દુઃખ જીવની પોતાની આકૂળતામાં છે. પોતાના અરતિભાવથી દુઃખી જીવ કલ્પનાથી સંયોગમાં દુઃખ માને છે.

(૨૭)

અનુકૂળસંયોગ મળે તો સુખ મળે?....ના. પ્રતિકૂળસંયોગ ટળે તો દુઃખ ટળે?....ના. અંતરના અતીન્દ્રિયસ્વભાવમાં જા....તો સુખ મળે. બાહ્ય વિષયોનું આલંબન છોડ તો દુઃખ ટળે.

(૨૮)

પોતાના અંતરમાં જ જેને સ્વાભાવિક સુખ પ્રાપ્ત થયું તે સુખ માટે ઉપયોગને બહાર કેમ ભમાવે? વિષયોથી અત્યંત નિરપેક્ષ એવા સ્વોત્પન્ન આત્મિકસુખનું વેદન થયું ત્યાં વિષયોમાં સ્વપ્નેય સુખની કલ્પના થતી નથી.

(૨૯)

જેમ મૃગજળમાં પાણી સમજીને હરણીયાં તે તરફ દોડે છે, પણ તે તેની ભ્રમણા જ છે; ત્યાં ખરું પાણી નથી ને તેનાથી તેની તરસ છીપતી નથી, ઉલટું આકુળતાથી દુઃખી થાય છે, તેમ બાહ્ય વિષયોમાં સુખ માનીને અજ્ઞાની ઉપયોગને તે તરફ દોડાવે છે, પણ તે તેની ભ્રમણા જ છે. ત્યાં ખરું સુખ નથી. વિષયો પ્રત્યેની આકુળતાના વેગથી તે દુઃખી જ થાય છે.

(૩૦)

અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ લેતો ચૈતન્ય ભગવાન જ્યાં જાગ્યો ત્યાં ઇન્દ્રિયો અને ઇંદ્રિયવિષયો જડ–મૃતક જેવા ભાસ્યા; જેમ મડદામાંસુખ નહિ તેમ મરેલી–અચેતન ઇન્દ્રિયોમાં સુખ નથી.

(૩૧)

સિદ્ધ ભગવંતો પરમ સુખી છે. તેમને ઇન્દ્રિયો કે ઇન્દ્રિયવિષયોનો અભાવ છે.... તો નીચેના બધા જીવોને પણ ઇંદ્રિયો કે ઇંદ્રિયવિષયો વગર જ સુખ છે, તેને બાહ્ય-વિષયો સુખનાં સાધન નથી. આવા સ્વભાવ સુખનો નિર્ણય કરવો તે સમ્યકત્વ છે.

(૩૨)

આત્માને પોતાની પર્યાયમાં જ વ્યાપકપણું છે, પરમાં વ્યાપકપણું નથી; ધર્મી જીવ પોતાના સમ્યક્ત્વાદિ નિર્મળ પર્યાયને કરતો થકો તેમાં વ્યાપે છે; પણ મિથ્યાત્વાદિ કર્મનો જે વ્યય થાય છે તેને તે કરવા જતો નથી. એમ જગતના બધા જીવો પોતાના પરિણામને જ કરે છે, જડકર્મને નહિ.

(૩૩)

અજ્ઞાની જે પરવિષયોમાં સુખ માને છે તેમાં કાંઈ સુખ નથી, તેમજ તે પદાર્થો કાંઈ સુખનાં કારણ થતા નથી. અજ્ઞાની કલ્પનાથી જ " આમાં મારું સુખ છે ને આ મને સુખનું કારણ છે "–એમ માને છે. આ રીતે અજ્ઞાનીના કલ્પિત ઈન્દ્રિયસુખનું કારણ પણ પરવસ્તુ નથી; તો પછી જ્ઞાનીના અતીન્દ્રિય સુખની શી વાત !

(૩૪)

અંતર્મુખના લક્ષે થતું કાર્ય બહિર્મુખ-કાર્યથી તદ્દન ભિન્ન છે, એ વાત અંદર બેઠા વગર અંતર્મુખ વલણ થાય નહિ.

(૩૫)

અહો, આ વાત સમજીને પોતે પોતાના અંતરમાં ઊતરવા જેવું છે. પોતે પોતાનું હિત કરવા માટે આ વાત છે.

(૩૬)

નિશ્ચયનયના વિષયરૂપ શુદ્ધાત્માનેભૂલીને જે જીવ વ્યવહારનયના વિષયરૂપ અશુદ્ધતાને જ અપનાવે છે તે જીવ પરદ્રવ્યમાં જ વિમોહિત છે.

(૩૭)

ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને પોતાના સ્વભાવ સન્મુખ થવામાં એટલે કે સ્વાનુભવ કરવામાં મનનું પણ અવલંબન નથી. ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા મનના વિષયથી પણ પાર છે. શુભ-રાગમાં મનનું અવલંબન છે, પણ શુદ્ધતામાં મનનું અવલંબન નથી.

(૩૮)

સમ્યગ્દર્શન તે જ શુદ્ધોપયોગ છે?–ના; સાધકને સમ્યગ્દર્શન સતત વર્તતું હોય છે, શુદ્ધોપયોગ ક્યારેક હોય છે. એટલો નિયમ છે કે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય ત્યારે શુદ્ધોપયોગ હોય છે;તેમજ જ્યાં શુદ્ધોપયોગ હોય ત્યાં સમ્યગ્દર્શન નિયમથી હોય છે. સમ્યગ્દર્શન હોય પણ શુદ્ધોપયોગ ન હોય–એમ પણ બને છે. સમ્યગ્દર્શનને શુદ્ધપરિણતિ કહેવાય, પણ શુદ્ધ-ઉપયોગ ન કહેવાય.

(૩૯)

મુમુક્ષુને આરાધના પ્રત્યે પરમ ઉત્સાહ હોય છે. રત્નત્રયના આરાધક જીવો પ્રત્યે તેને પરમ વાત્સલ્ય અને બહુમાન હોય છે. જગતમાં આરાધનાથી ઊંચું બીજું કાંઈ નથી. આમ જાણીને હે જીવ! તારા ઉપયોગને આરાધનામાં જોડ.

(૪૦)

ભગવાનની વાણીમાં સ્વાશ્રયના પુરુષાર્થનો ઉપદેશ આવ્યો. ભગવાન સ્વાશ્રય કરીને અરિહંત થયા....ને વાણીમાં પણ એ જ માર્ગનો ઉપદેશ નીકળ્યો કે હે જીવો! અંતર્મુખ થઈને સ્વભાવનો આશ્રય કરો.... એ જ એક મોક્ષનો પંથ છે.

(૪૧)

આચાર્યદેવ પ્રમોદથી કહે છે કે અહો! તીર્થંકરોએ આદરેલો ને તીર્થંકરોએ બતાવેલો આ એક જ સ્વાશ્રિત મોક્ષમાર્ગ છે, બીજો કોઈ માર્ગ નથી....આવા સ્વાશ્રિત મોક્ષપંથને નમસ્કાર હો.... અમેય આવા મોક્ષમાર્ગને સાધી રહ્યા છીએ.

(૪૨)

અહો, એ ભગવંતોને અને એમણે બતાવેલા આ સ્વાશ્રિત મોક્ષમાર્ગને નમસ્કાર હો,–આમ કહીને સ્વાશ્રિત માર્ગનો પ્રમોદ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

(૪૩)

ભાઈ, પહેલાં નિર્ણય તો કર કે આવો એક જ મોક્ષમાર્ગ છે, ને બીજો કોઈ માર્ગ નથી. માર્ગનો નિર્ણય કરીશ તો તે માર્ગે જવાશે, નિર્ણય વગર કયા માર્ગે જઈશ?

(૪૪)

મોહનો ક્ષય કરવાનો એક જ પ્રકાર છે કે શુદ્ધદ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયનો નિર્ણય કરીને આત્મામાં એકાગ્ર થવું. બધાય તીર્થંકરો આ એક જ પ્રકારથી મોહનો ક્ષય કરીને પરમાત્મા થયા છે. ને આ એક જ પ્રકાર તેમની વાણીમાં ઉપદેશ્યો છે. આવા માર્ગનો નિશ્ચય કરીને આચાર્ય કહે છે કે અહો, આવા માર્ગને નમસ્કાર હો! તીર્થંકરોને નમસ્કાર હો,

(૪૫)

મોક્ષાર્થીને સ્વાશ્રયનો ઉમંગ નથી છે, રાગનો ઉમંગ નથી. છૂટકારાનો અર્થી બંધભાવનો ઉત્સાહ કેમ કરે? તેના ઉત્સાહનો પ્રવાહ સ્વભાવ તરફ વળી ગયો છે. સ્વભાવ તરફ તેને સંવેગ થયો છે ને પરભાવથી તેની પરિણતિ નિર્વેદને પામી છે.

(૪૬)

પોતાને જે શુદ્ધોપયોગ પરિણતિ પ્રગટી તેનો પ્રમોદ આવતાં, તેના નિમિત્તરૂપ શબ્દબ્રહ્મ (–જિનવાણી) પ્રત્યે ભક્તિથી કહે છે કે વાહ! આવું સ્વરૂપ દર્શાવનારી જિનવાણી જયવંત વર્તો! –આ શુદ્ધોપયોગ જયવંત વર્તો!

(૪૭)

મોક્ષાર્થીને એક જ મનોરથ છે કે મારો આત્મા શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણમે શુદ્ધોપયોગ તે ધર્મ છે; એટલે આત્મા સ્વયં ધર્મરૂપ થાય –તે જ મુમુક્ષુનો મનોરથ છે. તે મનોરથની સિદ્ધિ અંતર્દષ્ટિવડે મોહનો નાશ કરવાથી થાય છે.

(૪૮)

ચિદાનંદસ્વરૂપમાં ઉપયોગ જોડીને નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ શુદ્ધપરિણતિ થાય તે પારમેશ્વરી પ્રવૃત્તિ છે. આવી પારમેશ્વરીવૃત્તિથી ધર્મરૂપ થયેલો આત્મા નિજસ્વરૂપમાં સદા અચલ રહે છે ને આનંદથી ભરેલી અમૃતસરિતામાં મગ્ન રહે છે.

(૪૯)

શાંત શીતળધામ ચિદાનંદમૂર્તિ આત્મા પરભાવોથી નિવૃત્તસ્વરૂપ છે. પરભાવોની પ્રવૃત્તિમાં ભગવાન આત્મા નથી. ભગવાન આત્માની પ્રવૃત્તિ (અનુભૂતિ) પરભાવોથી નિવૃત્તિરૂપ છે.

(૫૦)

જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય કરીને જેણે પોતાના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞને બેસાડયા તેણે સ્વસન્મુખતા વડે મોક્ષને સાધવામાં ભગવાનને પોતાના સાથીદાર બનાવ્યા. અહા! ભગવાન જેના સાથીદાર.... તે હવે ભગવાનને સાથે રાખીને અપ્રતિહતપણે મોક્ષને સાધશે.

(૫૧)

સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપ પરિણમન તે જ ધર્માત્માનું પરિણમન છે. પરદ્રવ્યાશ્રિત થતો જે રાગ તે ખરેખર ધર્માત્માનું પરિણમન નથી, તે તો ધર્માત્માને પરજ્ઞેયરૂપ છે.

(૫૨)

સ્વાશ્રિત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ પરિણમન વડે જ જ્ઞાની ઓળખાય છે, એ જ જ્ઞાનીનું ચિહ્ન છે. રાગ વડે જ્ઞાની ઓળખાતા નથી.

(૫૩)

જ્ઞાન જ્યારે સ્વ તરફ વળે ત્યારે શાંતિ ને સુખ મળે. ઈન્દ્રિયવિષય તરફ વળેલા જ્ઞાનમાંય સુખ નથી તો પછી સંયોગમાં કે બાહ્યવિષયોમાં સુખ હોય એ વાત તો કયાં રહી? ભાઈ, તારા ચૈતન્યમાં વિષયાતીત સુખ ભર્યું છે તેની સામે જો.

(૫૪)

આ સમયસાર–પ્રવચનસાર વગેરે પરમાગમો દ્વારા સન્તોએ જગત પાસે ભેટણું મૂકયું છે: લે....ભાઈ....લે! તારા આનંદસ્વભાવને દર્શાવનારું આ ભેટણું અમે તને આપીએ છીએ. એટલે આચાર્યદેવે પરમાગમોમાં જે વાત દર્શાવી–તેને જે ઓળખે તેને પરમાનંદ પ્રગટે.

(૫૫)

આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તે જડનાં કામ કેમ કરે? —ન જ કરે.

ને જડ વસ્તુ આત્માના સમ્યકત્વાદિ ભાવને કેમ કરે? —ન જ કરે.

જડ ને ચેતન બંનેના કાર્યો જુદા છે; તેઓ એકબીજાનાં કર્તા નથી. વાહ! આ તો બધાયને સમજાય તેવી સ્પષ્ટ વાત છે.

(૫૬)

આરાધનાને પામેલા જીવોનું દર્શન અને તેમનો સત્સમાગમ આરાધના પ્રત્યે ઉત્સાહ જગાડે છે. આરાધના પ્રત્યે ઉત્સાહિત જીવને આરાધકસન્તો પ્રત્યે પરમ ભક્તિ હોય છે.

(૫૭)

અહા, જ્ઞાનીના અંતરમાં વૈરાગ્યના અખંડ ધોધ ભર્યા છે, એ વૈરાગ્યના ધોધ જ્યારે વહેશે ત્યારે મુનિદશા અને કેવળજ્ઞાન દેખીને જગત મુગ્ધ બનશે....મુમુક્ષુઓ આનંદવિભોર બનશે.

(૫૮)

સમ્યકત્વાદિની આરાધનાની ભાવના ભાવવી, આરાધના પ્રત્યેનો ઉત્સાહ વધારવો, આરાધક જીવો પ્રત્યે બહુમાનથી પ્રવર્તવું ઈત્યાદિ સર્વ ઉદ્યમ વડે આત્માને આરાધનામાં જોડવો.

(૫૯)

અહા, ધન્ય છે વીતરાગતાસાધક સન્તોનું જીવન! એમની મુદ્રાનું દર્શન પણ આત્માર્થીને આત્મસાધનાની પ્રેરણા જગાડે છે. એમના જીવનનો આદર્શ ઝીલીને આપણે આપણું આત્મહિત સાધીએ.

(૬૦)

આત્મહિત સાધવાનો આ અમૂલ્ય અવસર છે, સબ અવસર આ ચૂકા હૈ; તેમાં આત્મચિંતનનો પ્રયત્ન કર, પ્રમાદ છોડ.... ને શીઘ્ર આત્મહિતમાં આત્માને જોડ.

(૬૧)

સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન ચારિત્ર કોના સંગે થાય?–ઈંદ્રિયોના મનના કે દેહના સંગે તે ન થાય; એક શુદ્ધઉપયોગસ્વરૂપ આત્માના જ સંગે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે. માટે પરનો સંગ છોડ....ને આત્માનો સંગ કર.

(૬૨)

અહા, ચિદાનંદતત્ત્વને એકને જ જે અનુસરે છે ને બીજા કોઈને અનુસરતો નથી, તેને પ્રાણો કેમ અનુસરે? જ્યાં પરિણતિ વિશુદ્ધ સ્વતત્ત્વમાં જ લીન છે ત્યાં જડપ્રાણોની સંતતિ તેને કેમ વળગે?–ન જ વળગે, તેને સંસારની સંતતિ છેદાઈ જાય છે.

(૬૩)

ભાઈ, ત્રણકાળમાં જે તારાથી કદી જુદા પડતા નથી એવા તારા ચૈતન્ય–આનંદ–પ્રાણને તેં કદી પોતાના ન જાણ્યા, ને દેહાદિ જડપ્રાણ કે જે કદી પણ તારા નથી તેને તેં પોતાના માન્યા, એ ઊંધી માન્યતાથી તેં તારા પ્રાણનો જ ઘાત કર્યો, ને તેથી પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિ તને વળગી.

(૬૪)

—એ પ્રાણોની સંતતિ તોડીને તારે સિદ્ધપદનું જીવન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તારી દશા કેવી હોવી જોઈએ?–કે દેહાદિથી અત્યંત ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદતત્ત્વને એકને જ અવલંબીને તેમાં સુનિશ્ચળ રહે. એવી દશા થતાં જડપ્રાણોના ધારણરૂપ સંસારસંતતિનો છેદ થશે ને અશરીરી–અતીન્દ્રિય પરમ જ્ઞાનાનંદમય જીવન પ્રગટશે.

(૬૫)

ભાઈ, આવી અપૂર્વ દશાને પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્ષણે ને પળે, ડગલે ને પગલે, પર્યાયે–પર્યાયે સતતપણે ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ જોઈએ.... તેની જ ધૂન લાગવી જોઈએ.

(૬૬)

મોક્ષના ભણકાર વગાડતો જે શિષ્ય આવ્યો છે તે વિનયથી જ્ઞાનીની સેવા વડે અંતર્મુખ પ્રયત્નથી પ્રથમ તો આત્માને જાણે છે, અને તેની શ્રદ્ધા કરે છે કે જ્ઞાનવડે જે આત્મઅનુભૂતિ થઈ તે જ હું છું, પછી તે આત્મસ્વરૂપમાં જ લીન થઈને આત્માને સાધે છે. આત્માને સાધવાની આ રીત છે.– "नान्यथा साध्यसिद्धि"

(૬૭)

જેને આત્માની ખરી ધગશ જાગે તેને સ્વભાવ સમજવા માટે એટલો તીવ્ર રસ હોય કે જ્ઞાની પાસેથી સ્વભાવ સાંભળતાં જ તેનું ગ્રહણ થઇને અંદરમાં ઊતરી જાય.... આત્મામાં પરિણમી જાય.

(૬૮)

રે જીવ! સંતોની આ શિખામણ તું કહેવા માત્ર ન રાખીશ....પરંતુ તારા ભાવમાં ઉતારીને, તારા અંતરમાં પરિણમાવજે.

(૬૯)

જગતનો કોલાહલ છોડીને સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવો તે જ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. હે ભાઈ! તું છ મહિના આ રીતે આત્માની લગની લગાડીને તેનો અભ્યાસ કર તો જરૂર તને અંતરમાં આત્માનો અનુભવ થશે.–કટિબદ્ધ થા!

(૭૦)

ઊંડેથી જિજ્ઞાસુ થઈને, રાગાદિથી ભિન્ન ચૈતન્યના અનુભવનો જેને ઉત્સાહ જાગ્યો તેનો ઉલ્લાસ વર્તમાનમાં જ તે તરફ વળે, વર્તમાન જ તેના વીર્યના વેગની દિશા પલટી જાય એટલે પરભાવમાંથી વીર્યનો ઉલ્લાસ પાછો વળીને સ્વભાવ તરફ તેનો ઉલ્લાસ વળે, ને તે આત્માને સાધે.

(૭૧)

અહો, તારા પંથ અંતરમાં છે. તારા સાધ્ય ને સાધન બધુંય તારા અંતરમાં જ સમાય છે.... બીજે ક્યાંય તારે જોવાનું નથી. તારો સ્વભાવ નિરાલંબી! ઉપયોગને અંતરમાં જોડ....ને પરાલંબનની બુદ્ધિ તોડ!

(૭૨)

પ્રવચનસારમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ને અતીન્દ્રિય આનંદનું જે મહિમાવંત વર્ણન કુંદકુંદાચાર્યદેવે કર્યું છે તે સંબંધી ખૂબજ પ્રમોદ ને બહુમાનથી કહાનગુરુ કહે છે કે વાહ....કુંદકુંદ તો કુંદકુંદ જ છે! સ્વાલંબી-જ્ઞાનનો અદ્‌ભુત માર્ગ સીમંધરપરમાત્મા પાસેથી લાવીને તેમણે ભરતક્ષેત્રના જીવોને આપ્યો છે.

(૭૩)

અહા! આવો અવસર મળ્યો....સંતોએ અતીન્દ્રિય આનંદની વાર્તા સંભળાવી., તે સાંભળીને મુમુક્ષુને તેનો ઉલ્લાસ આવે છે. અરે, આવા જ્ઞાન–આનંદની ભાવના ભાવતાં પણ દેહની વેદનાઓ ભૂલાઈ જાય છે ને પરિણામ જગતથી ઉદાસ થઈને ચૈતન્ય તરફ વળે છે. પૂર્ણ સાધ્યનો સ્વીકાર થતાં સાધકભાવ શરૂ થાય છે.

(૭૪)

ભાઈ, પૂર્ણ સાધ્ય એવું કેવળજ્ઞાન–કે જે પરમ અતીન્દ્રિય આનંદથી ભરેલું છે–તેને તું બહુમાનથી નિર્ણયમાં તો લે. એ પૂર્ણ સાધ્યને પ્રતીતમાં લેતાં સંસાર આખાનો (જડ ઇન્દ્રિયોનો, રાગનો ને ઇંદ્રિયો તરફના જ્ઞાનનોય) મહિમા ઊડી જશે ને આત્માધીનપણે તને આનંદકારી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટશે.

(૭૫)

દિવ્ય જ્ઞાન ને આનંદ જેમને નિર્વિઘ્નપણે ખીલી ગયાં છે એવા ભગવાન અરિહંતના આત્માને ઓળખે તેને આત્માના અચિંત્ય સામર્થ્યની ખબર પડે, તેને જ્ઞાનનો અનુભવ થાય, તેને સમ્યગ્દર્શન થાય, ને કેવળીભગવાનના જ્ઞાન ને આનંદનો નમુનો લેતો લેતો તે મોક્ષના પંથે જાય.

એવા મોક્ષપંથપથિક સન્તોને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો.

હિંદુસ્તાનના હીરલા...ને ચૈતન્ય–હીર–પ્રકાશ...
'હિરકમાળ અર્પે 'હાર'... ચૈતન્યહીરની આશ...

શ્રી ભારતવર્ષીય દિ. જૈન વિદ્વત્પરિષદનો મહત્વપૂર્ણ પ્રસ્તાવ

આત્માર્થી શ્રી કાનજી મહારાજ દ્વારા દિ. જૈનધર્મનું જે સંરક્ષણ અને સંવર્ધન થઈ રહ્યું છે તેનું વિદ્વત્પરિષદ્ શ્રદ્ધાપૂર્વક અભિનંદન કરે છે; તથા પોતાના સૌરાષ્ટ્રના સાધર્મી બહેનો ભાઈઓના સદ્ધર્મપ્રેમથી પ્રમોદિત થતી થકી હૃદયથી તેમનું સ્વાગત કરે છે. વિદ્વત્પરિષદ્ તેને પરમ સૌભાગ્ય અને ગૌરવનો વિષય માને છે કે-આજ બે હજાર વર્ષ બાદ પણ મહારાજશ્રીએ શ્રી ૧૦૦૮ વીર પ્રભુના શાસનના મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ ભગવાન કુંદકુંદની વાણી સમજીને માત્ર પોતાને જ ઓળખ્યા છે એમ નહિ પરંતુ હજારો અને લાખો મનુષ્યોને એક જીવ ઉદ્ધારના સત્યમાર્ગ પર ચાલવાનો ઉપાય દર્શાવી દીધો છે. પરિષદનો દૃઢ નિશ્ચય છે કે મહારાજના પ્રવચન, ચિંતન તથા મનનદ્વારા દિ. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું જે સ્પષ્ટીકરણ તથા વિવેચન થઈ રહ્યું છે તે માત્ર સાધર્મીઓની દૃષ્ટિને અંતર્મુખ કરીને જ નહિ અટકે પરંતુ તે સતત જ્ઞાનઆરાધકોને અપ્રમત્તતાના સાક્ષાત્ પરિણામ આચરણ પ્રત્યે પણ પ્રયત્નશીલ બનાવશે, તેમજ સર્વે મનુષ્યોને અંતર તથા બાહ્ય પરાધીનતાથી છોડાવનાર રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ કરનારું વાતાવરણ સહજ જ ઉત્પન્ન કરશે. તેથી આ અવસર પર અભિનંદન અને સ્વાગતની સાથે સાથે પરિષદ્ એ પણ ઘોષિત કરે છે કે, જે તેઓશ્રીનું કર્તવ્ય છે તે અમારું જ છે તેથી આ પ્રવૃત્તિમાં અમે તેમની સાથે છીએ.

સમર્થક	પ્રસ્તાવક
પં. મહેન્દ્રકુમાર જૈન ન્યાયાચાર્ય	પ્રો. ખુશાલ જૈન
પં. પરમેષ્ઠીદાસજી જૈન ન્યાયતીર્થ	(સર્વાનુમતે પસાર) તા. ૮-૩-૪૭
પં. રાજેન્દ્રકુમારજી જૈન ન્યાયતીર્થ	

કૈલાશચંદ્ર
(પ્રમુખ, શ્રી ભા. દિ. જૈન વિદ્વત્ પરિષદ)

ચિત્રકથા – વિભાગ

સોનગઢમાં કથાનુયોગ

પરમ પૂજ્ય શ્રી કહાનગુરુદેવનું જીવન કેવું આત્માર્થપ્રેરક છે તે આપણે શરૂઆતમાં જોયું; ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓને ગુરુદેવ પ્રત્યે કેવો મહાન આદર ને ભક્તિભાવ છે તે પણ આપણે શ્રદ્ધાંજલિ અને લેખોમાં જોયું....ગુરુદેવની વાણી કેવી પ્રભાવશાળી છે ને અનેક શાસ્ત્રોનું દોહન કરીને કેવા કેવા ન્યાયો તેઓશ્રી કહે છે તેનો નમૂનો પણ આપણે પ્રવચનવિભાગમાં વાંચ્યો....ગુરુદેવના પ્રતાપે કેવા કેવા જિનાલયો–જિનમંદિરો સ્થપાયા તેનાં પણ આપણે આ પુસ્તકમાં દર્શન કર્યાં.... હવે ગુરુદેવના નિવાસધામ સોનગઢની એક બીજી વસ્તુ આપણે જોઈએ.

સોનગઢના વાતાવરણમાં પગ મૂકતાં જ મુમુક્ષુ જીવ આધ્યાત્મિક હવાની કોઈ અનેરી તાજગી અનુભવે છે, અને સોનગઢના ધર્મસ્થાનોનું જીવતુંજાગતું અધ્યાત્મનું વાતાવરણ દુન્યવી વાતાવરણને ઘડીભર ભૂલાવી દે છે. ત્યાંના પ્રવચનમંડપ વચ્ચે ઊભા હોઈએ અગર સ્વાધ્યાય મંદિરમાં કે જિનમંદિરમાં ઊભા હોઈએ ત્યારે ત્યાંની દીવાલો પણ જાણે કે આપણને કથાનુયોગ સંભળાવી રહી હોય! એવું વાતાવરણ ઊભું થાય છે; ચારેકોરની દીવાલો ઉપર પુરાણપુરુષોની આત્મસાધનાના ભાવવાહી દૃશ્યો પુરાણને આપણી સમક્ષ ખડું કરી દે છે. તેમાં અનેક તીર્થંકરોનાં દૃશ્યો છે, મુનિવરોનાય અનેક દૃશ્યો છે, ને ધર્માત્મા–શ્રાવકોનાં તથા તીર્થોનાં પણ અનેક દૃશ્યો છે. એમાંથી થોડાક ચિત્રોનો ટૂંક પરિચય અહીં આપીએ છીએ.

વર્ષીતપનું પારણું
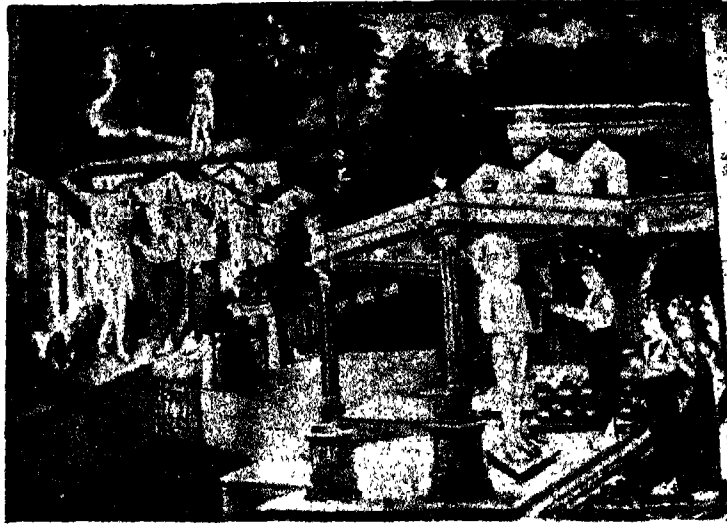
આઠ ભવના સાથીદાર ઋષભદેવ અને શ્રેયાંસકુમારના સંબંધનો આ પ્રસંગ છે.

વૈશાખ સુદ ત્રીજનો દિવસ છે.

વૈશાખ સુદ બીજની રાતે શ્રેયાંસકુમારને સ્વપ્ન આવ્યું કે અહા ! મારે આંગણે કલ્પવૃક્ષ આવ્યું છે ! દેવો મારા આંગણે વાજાં વગાડે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે....ઇત્યાદિ મહામંગલ સ્વપ્નથી શ્રેયાંસકુમાર બહુ પ્રસન્ન થાય છે.

વૈશાખ માસ એટલે શેરડીની મોસમ !....શેરડીના નિર્દોષ રસના ઘડા ભરી ભરીને પ્રજાજનો શ્રેયાંસકુમારને ત્યાં મુકી જાય છે....

ભોજન સમયે એક અવધુત યોગી ચૈતન્યના પ્રતપનમાં મસ્ત ચાલ્યા આવે છે. આત્મસાધનામાં મસ્ત એ યોગીને એક વર્ષના ઉપવાસ થઈ ચૂકયા છે. એ છે ભગવાન આદિનાથ મુનિરાજ ! તેમને જોતાં જ શ્રેયાંસકુમારને તેમની સાથેના ભવોભવના સંસ્કાર તાજા થાય છે, તેમની સાથેના મુનિવરોને દીધેલા આહારદાનનું સ્મરણ થાય છે....ને પરમ ભક્તિપૂર્વક વર્ષ ઉપરાંતના તપસ્વી યોગીરાજને પોતાના આંગણે વિધિપૂર્વક પડગાહન કરીને, નવધાભક્તિથી શેરડીના રસનું આહારદાન કરે છે....ભરતક્ષેત્રમાં આ ચોવીસીમાં મુનિરાજને આહારદાન દેવાનો એ પ્રસંગ અસંખ્ય વર્ષોના અંતરે આ પહેલવહેલો બન્યો. ભરત-ચક્રવર્તી જેવાએ ભક્તિથી તેની અનુમોદના કરી....ને પછી શ્રેયાંસકુમાર દીક્ષિત થઈને ભગવાન આદિનાથના ગણધર બન્યા....ને છેવટે અક્ષયપદ પામ્યા.

—: આ છે અક્ષયત્રીજનો ટૂંકો ઇતિહાસ :—

નેમ–રાજુલ વૈરાગ્ય

નેમિનાથ ભગવાનની જાન જુનાગઢ નજીક આવી પહોંચી ત્યાં તેઓ પશુઓના કરુણ ચિત્કાર સાંભળીને ભગવાને રથ અટકાવી દીધો....એ વૈરાગી મહાત્માનું હૃદય પશુઓનો કરુણ ચિત્કાર કેમ સહન કરી શકે? જગતમાં વીતરાગી અહિંસાનો શંખ ફૂંકવા અવતરેલા એ સંત પોતાના જ નિમિત્તે થતી પશુહિંસાને કેમ સાંખી શકે!! એમણે રથ પાછો વાળી દીધો... ન પરણવાનો નિર્ધાર કરીને એ તો ગીરનારધામમાં ચાલ્યા ગયા ને મુનિ થઈને આત્માસાધનામાં તત્પર થયા.

આ બાજુ નેમસ્વામીનો રથ પાછો ફર્યાના ને તેમના વૈરાગ્યના સમાચાર સાંભળીને રાજીમતીએ કેટલું આક્રંદ કર્યું હશે!! –ના, ના! એ તો રાજીમતી હતી,–ન તો એણે આક્રંદ કર્યું કે ન તો માતા–પિતાની અનેક સમજાવટ છતાં એણે બીજે પરણવાનો વિચાર કર્યો;–એણે તો વૈરાગ્યમાર્ગ અંગીકાર કર્યો. જે માર્ગે સ્વામી નેમિનાથ સંચર્યા એ જ મારો માર્ગ! –એવા દૃઢ નિર્ધાર સાથે એ પહોંચી ગઈ ગીરનારધામમાં... તે તલ્લીન બની આત્મ સાધનામાં–ધન્ય બની સૌરાષ્ટ્રની ધરા!

એ નેમ અને રાજુલનું જીવન આજેય જગતને આદર્શ વૈરાગ્યજીવનનો સન્દેશ આપી રહ્યું છે.

卐

લવ–કુશ વૈરાગ્ય

રાજા રામચંદ્રજીના બે પુત્રો : લવ અને કુશ.

ઇન્દ્રસભામાં રામ–લક્ષ્મણના પ્રેમની પ્રશંસા થઈ, દેવો તેની પરીક્ષા કરવા આવ્યા... તેમણે કૃત્રિમ વાતાવરણ ઊભું કરી લક્ષ્મણને કહ્યું કે રાજા રામચંદ્રજી સ્વર્ગવાસ પામી ગયા... એ સાંભળતાં જ "હા ..રામ!" એમ કહેતાંક લક્ષ્મણજી સિંહાસનમાં ઢળી પડ્યા ને તેમના પ્રાણ ઊડી ગયા. .રામચંદ્રજી તીવ્ર પ્રેમને લીધે લક્ષ્મણના મૃતશરીરને ખભે ઉપાડીને સાથે ફેરવે છે.

આ બાજુ લવ અને કુશ બંને કુમારો, કાકાનું મૃત્યુ ને પિતાની આવી દશા દેખીને સંસારથી વૈરાગ્ય પામે છે...ને રામચંદ્રજી પાસે આવી હાથ જોડીને કહે છે કે પિતાજી! આ અસાર સંસારની સ્થિતિ જોઈને અમારુ ચિત્ત સંસારથી વિરક્ત થયું છે...હવે અમે દીક્ષા લઈને મુનિ થઈશું ને આત્માને સાધીને કેવળજ્ઞાન પામશું.–માટે અમને રજા આપો. અંતરમાં જોયેલો જે સિદ્ધિનો માર્ગ, તે માર્ગે હવે અમે વિચરશું.–આમ કહી અમૃતસાગર મુનિરાજ પાસે જઈને બંને ભાઈઓએ દીક્ષા લીધી, ને ચૈતન્યમાં લીન થઈ, કેવળજ્ઞાન પામી પાવાગઢ સિદ્ધક્ષેત્રથી મુક્તિ પામ્યા.–એ પાવાગઢથી પાંચ કરોડ મુનિવરો મુક્તિ પામ્યા છે. ત્યાંની યાત્રાવખતે ગુરુદેવે ગવડાવ્યું હતું કે—

ધન્ય લવ–કુશ મુનિ આતમહિતમેં છોડા સબ રાજપાટ...કિ તુમને છોડા સબ સંસાર.
રામ છોડા, અયોધ્યા છોડા, જાના જગત અસાર કિ તુમને છોડા સબ સંસાર

અહા, ધન્ય એ રાજકુમારોનું જીવન!

સી....તા .... વૈ....રા....ગ્ય

રાજા રામે લોકાપવાદના ભયથી સીતાને ત્યાગી દીધા; પછી સીતાના બે પુત્રો લવ-કુશે મોટા થઈ ને લડાઈમાં રામ-લક્ષ્મણને હરાવ્યા....પરસ્પર ઓળખાણ થતાં સીતાજીને ફરી અયોધ્યા તેડાવવાની વાત થઈ; સીતાજીના શીલસંબંધી લોકોનો સંદેહ દૂર કરવા ને લોકોમાં તેમના શીલની પ્રસિદ્ધિ કરવા રામચંદ્રજીએ સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષા યોજી. યોજના પ્રમાણે મોટો અગ્નિકુંડ તૈયાર થયો, અને, પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતોના સ્મરણપૂર્વક, એ ભડભડતા અગ્નિકુંડમાં સીતાજી કૂદી પડયા. સર્વત્ર હાહાકાર છવાઈ ગયો....

એક તરફ અહીં અગ્નિની ભડભડતી જ્યોત પ્રગટી છે, તો બીજી તરફ એક મહા મુનિરાજને કેવળજ્ઞાનની ઝગઝગતી જ્યોત પ્રગટી છે; ત્યાં ઉત્સવ મનાવવા જઈ રહેલા દેવોએ સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષાનું દૃશ્ય જોયું.... ને તરત જ મૂશળધાર વરસાદ વડે અગ્નિના સ્થાને જલસરોવર કરી દીધું, વચ્ચે કમળની રચનામાં સીતાજી શોભતા હતા....દેવોએ સીતાજીના શીલની પ્રશંસા કરીને તેના શીલમહિમાને જગપ્રસિદ્ધ કર્યો.

હવે રાજા રામ સીતાને કહે છે: દેવી! અયોધ્યામાં ચાલો....પણ ધર્માત્મા સીતા વૈરાગ્યથી કહે છે કે: હવે અમારે સંસાર જોઈતો નથી. હવે તો અમે દીક્ષા લઈ, આ અસાર સંસારને છોડીને આત્મકલ્યાણ કરશું. એમ કહી, રામને અને લવ-કુશ જેવા પુત્રોને પણ છોડીને, વાળનો લોચ કરીને પૃથ્વીમતિ આર્યિકાના સંઘમાં સમાઈ જાય છે. સીતાના વૈરાગ્યપ્રસંગે રામચંદ્રજી મૂર્છા પામી જાય છે.—આ કથા આપણને શીલ અને વૈરાગ્યનો સન્દેશ આપે છે.

વૈરાગ્યવંત હાથી

લંકાનો રાજા રાવણ....એની પાસે લાખો હાથી, તેમાં સૌથી મુખ્ય હાથીનું નામ ત્રિલોકમંડન! રાજા રાવણે સમ્મેદશિખર પાસેના મધુવનમાંથી એને પકડયો હતો.

પછી તો રામ અને રાવણ વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ....રાવણ મરાયો; રામ જીત્યા; ને ત્રિલોકમંડન હાથીને લઈને સૌ અયોધ્યા આવ્યા. એ હાથી બહુ પુણ્યવાન! બહુ વૈરાગી! ને બહુ સંસ્કારી.

ભરતને એ હાથી બહુ વહાલો, ને એ હાથીને પણ ભરત ઉપર ઘણું વહાલ, એકવાર એ હાથી ઉશ્કેરાઇને ભાગ્યો ને હાહાકાર મચાવી દીધો; પણ ભરતને દેખતાં જ તે શાંત થઈ ગયો. ભરતે તેને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપ્યો.

એકવાર દેશભૂષણ અને કુલભૂષણ નામના બે કેવળી ભગવંતો અયોધ્યા પધાર્યા; રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન સૌ ત્રિલોકમંડન હાથી ઉપર બેસીને તેમના દર્શન કરવા ગયા. ભગવંતોને દેખીને ચારે ભાઈ પ્રસન્ન થયા, હાથી પણ ખુશી થયો. ત્યાં ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળીને ભરત તો દીક્ષિત થયા. હાથી પણ વૈરાગ્ય પામ્યો ને સમ્યગ્દર્શન સહિત વ્રત અંગીકાર કર્યાં. એણે આભૂષણો છોડી દીધા. પંદર પંદર ઉપવાસ કર્યા. એ વૈરાગી હાથીને નગરજનો ભક્તિપૂર્વક પારણું કરાવી રહ્યા છે.

હાથી જેવા પ્રાણી પણ કેવો ધર્મ સાધી શકે છે, ને ધર્માત્મા શ્રાવકોને કેવો વાત્સલ્યભાવ આવે છે–તે આપણને સ્વાધ્યાય મંદિરનું આ ચિત્ર ઉપદેશી રહ્યું છે.

☆

સિંહ સમ્યગ્દર્શન પામે છે
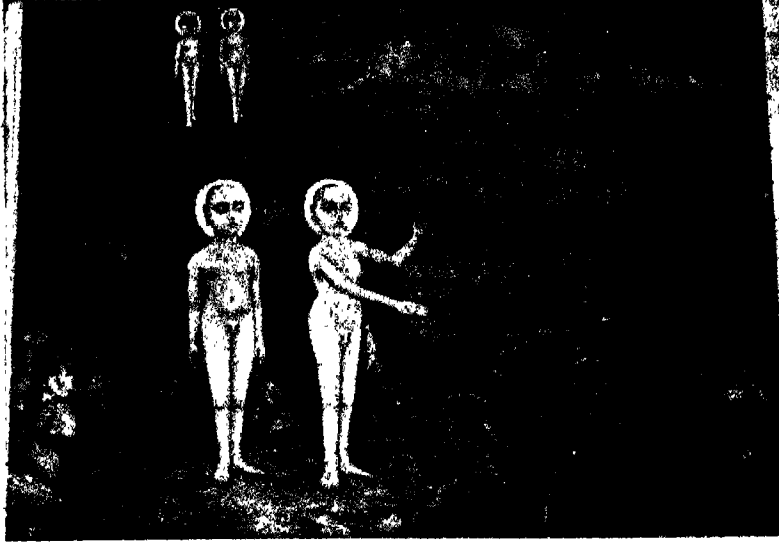
મુનિરાજના સંબોધનથી વૈરાગ્ય પામેલ સિંહની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યા જાય છે ને તે સમ્યગ્દર્શન પામે છે.—એ સિંહ કોણ છે, ખબર છે ? એ તો છે ભગવાન મહાવીરનો જીવ ! એના દસમા ભવનો આ પ્રસંગ છે. વિદેહક્ષેત્રના તીર્થંકરની વાણીથી મુનિઓએ જાણેલું કે સિંહનો આ જીવ દસમા ભવે તીર્થંકર થશે.

આ બાજુ એ વનરાજા તો એક હરણને ફાડી ખાતા હતા; ત્યાં ઉપરથી બે મુનિવરો ઊતર્યા....ને સિંહની સામે આવી ઊભા. સિંહ તો આશ્ચર્યથી જોઈ જ રહ્યો. મુનિઓએ તેને સંબોધીને કહ્યું: અરે સિંહ ! અરે, આત્મા ! તને આ નથી શોભતું; દસમા ભવે તો તું ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર થવાનો છે. અરે, જગતને વીતરાગી અહિંસાનો સંદેશ આપનારો તું આવી હિંસામાં પડયો છે! છોડ રે છોડ એ ભાવ.... જાગ.... જાગ. એ સાંભળતાં જ સિંહને પૂર્વભવનું ભાન થાય છે, પશ્ચાતાપથી મિથ્યાત્વ ઓગળીને આંસુ દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે, ને તે સમ્યગ્દર્શન પામે છે. બહુમાન અને ભક્તિના ભાવથી મુનિઓને પ્રદક્ષિણા કરે છે....ને પછી અનુક્રમે આત્મસાધનામાં આગળ વધીને તીર્થંકર મહાવીર થાય છે.

અહા, સિંહને સમ્યકત્વપ્રાપ્તિનો એ પ્રસંગ કેવો અદ્‌ભુત છે !

શ્રેણિક મહારાજાને ધર્મપ્રાપ્તિ

જૈનધર્મની પરમભક્ત રાણી ચેલણા ઉદાસ હતી,.... ઘણું સમજાવવા છતાં રાજા શ્રેણિકને જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા બેસતી ન હતી.

પરમ જૈનસંત યશોધરમુનિરાજ જંગલમાં ધ્યાનસ્થ હતા; રાજા શ્રેણિકે તેમને જોયા ને "આ તો ઢંભી છે" એવા મુનિદ્વેષથી તેમના ગળામાં સર્પ નાંખ્યો. રાજમાં આવીને રાણીચેલણાને પોતાના પરાક્રમની વાત કરી. એ સાંભળતાં જ રાણી ચેલણાનું ભક્તહૃદય આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. ઉદાસ થઈને તત્કાળ મુનિરાજનો ઉપસર્ગ દૂર કરવા એ તત્પર બની. શ્રેણિક કહે છેઃ અરે, એ તારા ગુરુ તો કયારનાય સર્પને દૂર ફેંકીને બીજે ચાલ્યા ગયા હશે! 'નહિ રાજન્ !' ચેલણાએ કહ્યું–'આત્મસાધનામાં લીન મારા ગુરુને, વીતરાગી જૈનસંતને, શરીરનું એવું મમત્વ હોતું નથી. તેઓ એમને એમ જ બેઠા હશે. નજરે જોવું હોય તો ચાલો મારી સાથે !'

રાજા અને રાણી બંને ત્યાં જાય છે, યશોધરમુનિરાજ એમને એમ સમાધિમાં બેઠા છે. રાણી અતિ ભક્તિપૂર્વક સર્પને દૂર કરે છે. રાજા તો દેખીને સ્તબ્ધ બની ગયો.... એનો દ્વેષ ઓગળી ગયો, હૃદય ગદ્‌ગદિત થઈ ગયું. એવામાં ધ્યાન પૂર્ણ થતાં મુનિરાજે રાણી અને રાજા બંનેને ધર્મવૃદ્ધિના સમાન આશીર્વાદ આપ્યા, મુનિરાજની આવી મહાન સમતા દેખીને રાજા શ્રેણિક ચકિત થઈ ગયોઃ 'ધન્ય છે આ જૈનમુનિરાજને ! ધન્ય છે આવા વીતરાગી જૈનધર્મને!–આવા બહુમાનપૂર્વક પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગી, રાજા જૈનધર્મી થયો ને સમ્યગ્દર્શન પામ્યો.

—ત્યારે ચેલણારાણીની પ્રસન્નતાની તો શી વાત !!

રાણી ચેલણાનો ધર્મપ્રેમ

ભગવાન મહાવીરના વખતમાં મગધદેશના મહારાજા હતા શ્રેણીક; ચેટકરાજાની સુપુત્રી ચેલણા–કે જે ત્રિશલામાતાની બહેન અને મહાવીરની માસી થાય–તેની સાથે રાજા શ્રેણીકે વિવાહ કરેલા, ને એ ચેલણા મગધદેશની મહારાણી બની; પરંતુ એને ત્યાં જરાય ચેન પડતુ નથી, કેમકે શ્રેણીકરાજા તો અન્યધર્મને માને છે, જૈનધર્મ ઉપર તેને પ્રેમ નથી. જૈનધર્મની જાહોજલાલી વચ્ચે ઊછરેલી એ ચેલણાને જૈનધર્મ વગર રાજમાં ચેન ક્યાંથી પડે? તે રાજાને કહે છે કે અરે રાજન્! જૈનધર્મ વગરના આ રાજ્યને ધિક્કાર છે! રાજા તેને જૈનધર્મને અનુસરવાની ને જિનમંદિર બંધાવવા વગેરેની છૂટ આપે છે. પછી તો ચેલણારાણી પરમ જિનભક્તિપૂર્વક મહાન જિનાલય બંધાવે છે, આનંદથી પૂજનભક્તિ કરે છે...અનુક્રમે રાજાના હૃદયનું પણ પરિવર્તન કરી નાંખે છે. રાજા પણ અંતે જૈનધર્મના દૃઢશ્રદ્ધાળુ બને છે; અને જ્યારે રાજગૃહીમાં વિપુલાચલ પર મહાવીરનું સમવસરણ આવે છે ત્યારે ભગવાનના પાદમૂળમાં ક્ષાયકસમક્તિ પામીને રાજા શ્રેણીક તીર્થંકર નામકર્મ બાંધે છે.–ને જૈનધર્મના જયજયકારથી ભારત ગાજી ઊઠે છે–

જૈનધર્મનો જય હો.

અકંપનાચાર્યની અડગતા.....વિષ્ણુકુમારની વત્સલતા

નિર્દોષ વાત્સલ્યનું પ્રતીક એવું રક્ષાબંધન–પર્વ એ જૈનોનું એક મહાન ઐતિહાસિક પર્વ છે. ૭૦૦ મુનિવરોની રક્ષાનો અને ધર્મરક્ષણની મહાન વાત્સલ્ય ભાવનાનો પ્રસંગ એ પર્વ સાથે જોડાયેલો છે. એ પ્રસંગ હસ્તિનાપુરમાં બન્યો. પહેલાં ઉજ્જૈનનગરીમાં અકંપનઆચાર્ય ૭૦૦ મુનિઓના સંઘસહિત પધાર્યા, દુષ્ટમંત્રીઓ સાથે રાજા તેમને વંદન કરવા ગયો ત્યારે પ્રસંગ વિચારી આચાર્યે સંઘને મૌનધારણની આજ્ઞા કરી. તેમાં સંઘરક્ષાનું વાત્સલ્ય દેખાઈ આવે છે. બે મુનિઓએ મંત્રીઓને વાદવિવાદમાં મૌન કરી દીધા, તેથી તે દુષ્ટ મંત્રીઓ રાત્રે મુનિઓ ઉપર પ્રહાર કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે જૈનધર્મનો ભક્ત યક્ષદેવ તેમની રક્ષા કરીને ભક્તિભર્યું વાત્સલ્ય પ્રસિદ્ધ કરે છે.

પછી એ ૭૦૦ મુનિઓનો સંઘ હસ્તિનાપુરમાં આવે છે, ને અપમાનિત થયેલા મંત્રીઓ (બલિરાજા વગેરે) ઘોર ઉપદ્રવ કરે છે....એ ઉપસર્ગ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરીને હસ્તિનાપુરના શ્રાવકજનો ધર્માત્મા પ્રત્યેની અજબ વત્સલતા ને પરમભક્તિ વ્યકત કરે છે. બીજી બાજુ મિથિલાપુરીમાં આચાર્યશ્રુતસાગર પણ મુનિવરો ઉપરનો ઉપસર્ગ જોઈને રહી શકતા નથી ને તીવ્રવત્સલતાને લીધે મૌન તોડીને 'હા....' એવો ઉદ્ગાર તેમના મુખથી નીકળી જાય છે. મહાન ઋદ્ધિધારક મુનિરાજ વિષ્ણુકુમાર બધી હકીકત જાણીને વાત્સલ્યથી પ્રેરાય છે ને યુક્તિપૂર્વક ૭૦૦ મુનિવરોની રક્ષા કરે છે....હસ્તિનાપુરમાં જયજયકાર છવાઈ જાય છે....બલિરાજા વગેરે પણ માફી માંગીને જૈનધર્મના શ્રદ્ધાળુ બને છે. વિષ્ણુકુમાર ફરી મુનિ થઈ કેવળજ્ઞાન પામે છે.

વાત્સલ્યનો એ મહાન દિવસ એટલે શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમા!

સૌરાષ્ટ્રની શ્રુતવત્સલ સંતત્રિપુટી
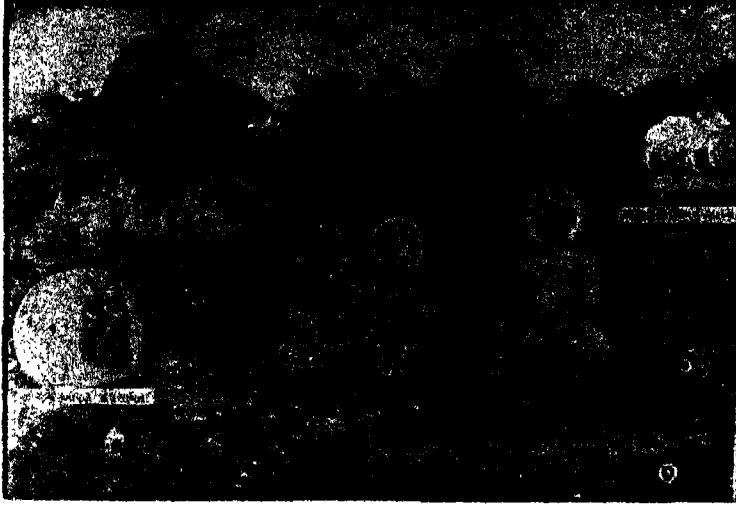
સૌરાષ્ટ્રના ગીરનારધામ ઉપરનું શ્રુતવત્સલ-સંતત્રિપુટીનું આ દશ્ય જોતાં જ એ શ્રુત-વત્સલ-સંતત્રિપુટી પ્રત્યે અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યે ભક્તિથી હૃદય ભીંજાઇ જાય છે. લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં ગીરનારની ચંદ્રગૂફામાં ધરસેનાચાર્યદેવ બિરાજતા હતા, વીરપ્રભુની પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું અંગ-પૂર્વનું એકદેશ જ્ઞાન તેમને હતું. તેઓ ભારે શ્રુતવત્સલ હતા. આ અંગપૂર્વની જ્ઞાનપરંપરા અચ્છિન્ન ટકી રહે એવી ભાવનાથી તેમણે બે મુનિઓને બોલાવ્યા. બંને સમર્થ મુનિવરો આવી રહ્યા હતા ત્યારે અહીં ધરસેનસ્વામીએ મંગળસ્વપ્ન જોયું કે બે ધોરી બળદ પ્રદક્ષિણાપૂર્વક ચરણોમાં નમી રહ્યા છે. શાસનની ધૂરા વહન કરી શકે એવા બે મુનિઓના આગમનસૂચક સ્વપ્ન જોતાં "શ્રુતદેવતા જયવંત હો" એવા આશીર્વચન આચાર્યદેવના મુખથી નીકળ્યા.

પછી એ બંને મુનિઓની પરીક્ષા કરીને, તેમને સર્વજ્ઞપરંપરાથી ચાલ્યું આવતું શ્રુતજ્ઞાન આપ્યું.-એમાંથી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રો ષટ્ખંડાગમ રચાયા. ને અંકલેશ્વરમાં જેઠ સુદ પાંચમે એ શ્રુતજ્ઞાનની પૂજાનો મોટો મહોત્સવ ચતુર્વિધસંઘે ઊજવ્યો....ત્યારથી એ દિવસ 'શ્રુતપંચમી' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો, જે આજે પણ જૈનસમાજમાં સર્વત્ર ઉજવાય છે.

નમસ્કાર હો એ જિનવાણીરક્ષક શ્રુતવત્સલ સંત ભગવંતોને !

વિદેહનાં...કિરણો...ભરતમાં
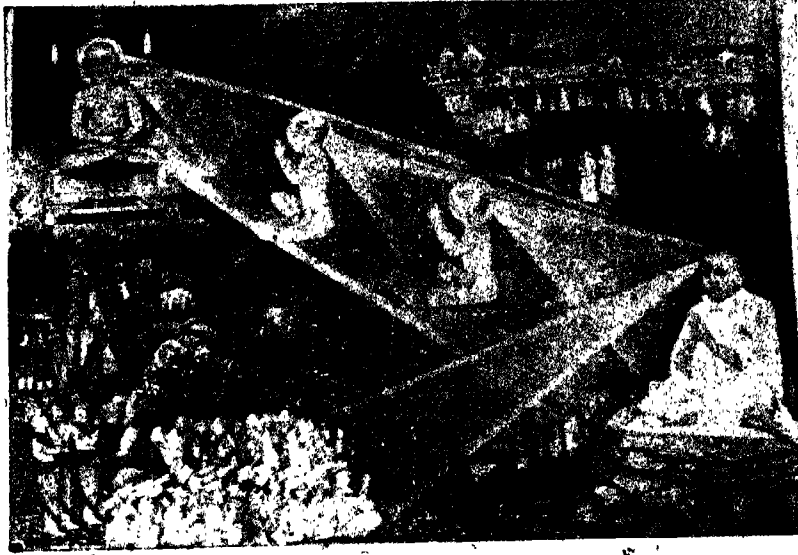
મુમુક્ષુઓને મધુરી પ્રેરણા જગાડનારા આ ચિત્રમાં એક બાજુ વિદેહક્ષેત્રનું સીમંધર ભગવાનની ધર્મસભાનું દૃશ્ય છે–જેમાં રાજકુમાર વગેરે અનેક શ્રોતાઓ ભક્તિપૂર્વક ભગવાનની દિવ્ય વાણીનું શ્રવણ કરી રહ્યા છે...વચ્ચે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ ભગવાન સીમંધરનાથનો એ સન્દેશો ઝીલી રહ્યા છે ને કહાનગુરુદ્વારા સુવર્ણપુરીના શ્રોતાજનોને એ સન્દેશ મળી રહ્યો છે. બીજી બાજુ સુવર્ણપુરીનું દૃશ્ય છે...કહાનગુરુની સભામાં શ્રોતાજનો બહુમાનપૂર્વક ધર્મશ્રવણ કરી રહ્યા છે. અહા, વિદેહનાં કિરણો ભરતમાં આવ્યા....એ પ્રસંગ ખરેખર આનંદકારી છે. હૃદયની લાગણીથી ગુરુદેવ ઘણીવાર કહે છે કે: 'સીમંધરપરમાત્માનો અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર છે.

—અને 'પ્રવચનમંડપ'નું આ ચિત્ર એનું મૂક–સાક્ષી છે.

卐

દિગંબર મુનિવરોના સાચા ભક્ત શ્રી કાનજીસ્વામી

પરમ કુંદકુંદાચાર્યદેવ [illegible]
[illegible]
[ચિત્રમાં ઉદાહરણ તરીકે ... બતાવેલ છે]

હે રત્નત્રયધારક સંતો ! આપનાં ચરણકમલમાં મારા નમસ્કાર છે. આપની દશા ધન્ય છે.... એ ધન્યદશાનો અવસર ક્યારે આવે !–આવી ભાવનાપૂર્વક શ્રી કાનજીસ્વામી સર્વે મુનિભગવંતોને નમસ્કાર કરે છે, ને તેમનાં રચેલા ચારે અનુયોગના શાસ્ત્રો બહુમાનથી વાંચે છે.
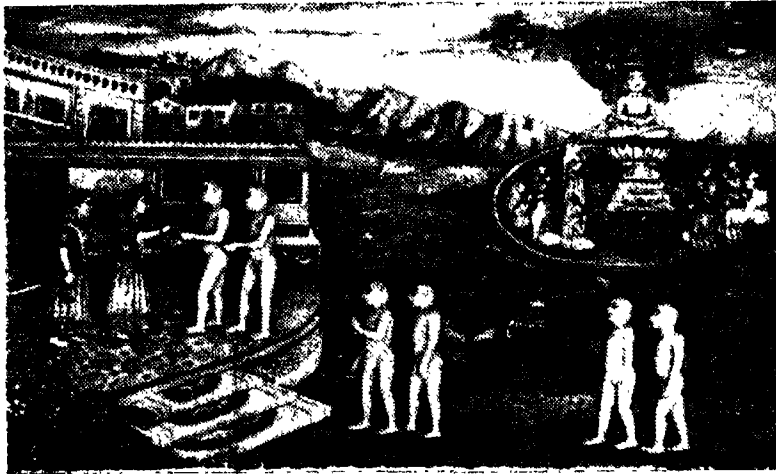
ધન્ય છ મુનિરાજ ! છ એ મુનિવરો દેવકીમાતાના પુત્રો છે, શ્રી કૃષ્ણના ભાઈ એ છે; આહારદાન દેતાં દેતાં દેવકીમાતાને અપાર વાત્સલ્ય ઊભરાય છે. એને ખબર નથી કે આ એનાં પુત્રો જ છે. પછી નેમપ્રભુની સભામાં બધી ખબર પડે છે.

સપ્તર્ષિ મુનિભગવંતો
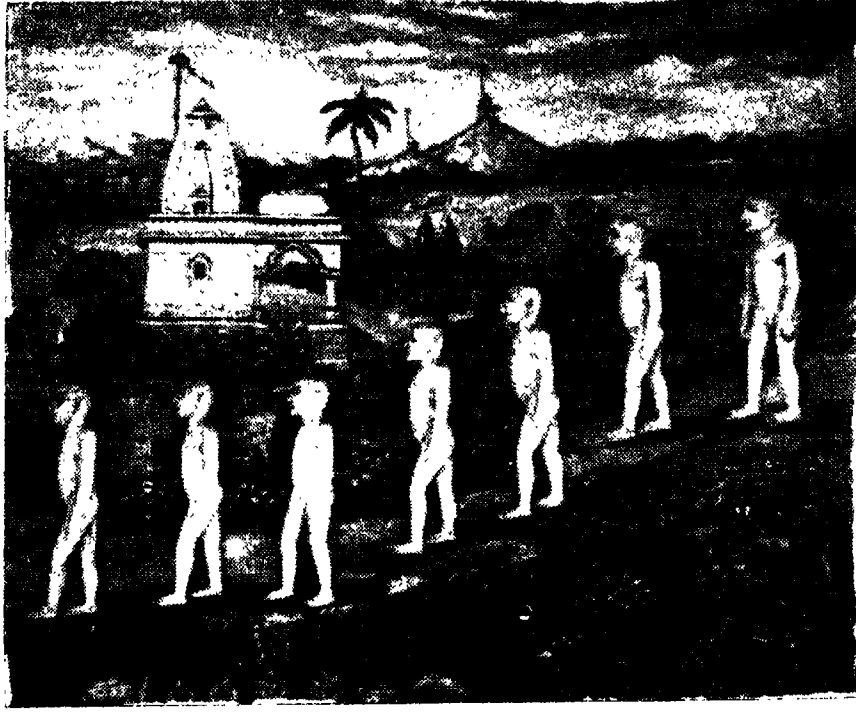
વીસમા તીર્થંકરના શાસનની વાત છે. એ ધન્યકાળે એક સાથે સાત મુનિવરો ભરતભૂમિને પાવન કરતા હતાઃ મનુ, સુરમનુ, નિચય, સર્વસુંદર, જયવાન, વિનય અને સંજય—એ સાતેય મુનિવરો સગા ભાઈ હતા, મહા ઋદ્ધિવંત હતા, ચરમશરીરી હતા. એ વખતે મથુરાનગરીમાં રાજાશત્રુઘ્ન રાજ્ય કરતા હતા; ચમરેન્દ્રકૃત ઘોર મરકીનો ઉપદ્રવ ત્યાં ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં આ સાતેય આકાશવિહારી મુનિવરો મથુરાનગરીમાં પધાર્યા. તેમના પ્રભાવથી મરકીનો ઘોર ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો, ફળફૂલથી નગરી ખીલી ઉઠી.... નગરજનોનાં હૃદય પણ ભક્તિથી ખીલી ઊઠયા. આખી નગરીએ આનંદોત્સવપૂર્વક મુનિવરોનાં દર્શન-પૂજન કર્યા. મથુરામાં આજેય એ સપ્તર્ષિ ભગવંતોના પ્રતિમા શોભી રહ્યા છે.

મથુરાથી ચાતુર્માસ દરમિયાન આ મુનિરો અયોધ્યાતીર્થની વંદના કરવા આવેલા પણ અર્હંતદાસશેઠે ભ્રમથી તેમને સ્વેચ્છાચારી માની, આદર ન કરેલો; પછી તેમના મહિમાની ખબર પડતાં મથુરા જઈ ભક્તિથી વંદન-પૂજન કર્યું. સીતાજીએ અયોધ્યાપુરીમાં આ મુનિવરોને ભક્તિથી આહારદાન કર્યું.

જગતમંગલકારી એ મુનિભગવંતોને નમસ્કાર હો.

સીમંધર ભગવાનનો દીક્ષાકલ્યાણક નજરે જોયો

સીમંધરભગવાનના દીક્ષાકલ્યાણકનું પાવન દૃશ્ય;
આ રીતે ચારે કલ્યાણકનાં ભાવભીનાં
ચિત્રો સુવર્ણધામમાં શોભી રહ્યાં છે.

☆

વિદેહમાંથી અયોધ્યા આવીને દશરથરાજાના દરબારમાં નારદજી અત્યંત ભક્તિ ને પ્રમોદથી કહે છે કે હે રાજન્! વિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધર સ્વામીનો તપકલ્યાણક મેં નજરે દેખ્યો. વિદેહક્ષેત્રની દિવ્ય શોભા મેં નજરે નીહાળી....ધન્ય એ વિદેહધામ!

☆

નમિનાથ તીર્થંકરનો વૈરાગ્ય

વિદેહક્ષેત્રની સુસીમા નગરીમાં અપરાજિત તીર્થંકરના સમવસરણમાં પ્રશ્ન થયો કે : પ્રભો ! આ સમયે ભરતક્ષેત્રમાં પણ આપના જેવા કોઈ તીર્થંકર છે ખરા ? ત્યારે દિવ્યધ્વનિદ્વારા ભગવાન કહે છે કે : હા, અત્યારે ભરતક્ષેત્રની મિથિલા નગરીમાં એકવીસમા તીર્થંકર અવતર્યા છે, ને હાલ ગૃહસ્થપણે વર્ષાઋતુની શોભા નીહાળી રહ્યા છે. દેવો આનંદિત થઈને એ નમિનાથ તીર્થંકરના દર્શન કરવા આવે છે; ને કહે છે કે હે નાથ ! વિદેહના ભગવાનની વાણીમાં આપની કથા સાંભળીને અમે આપના દર્શન કરવા આવ્યા છીએ. હોનહાર તીર્થંકર એવા આપના દર્શનથી અમને ઘણો આનંદ થયો.
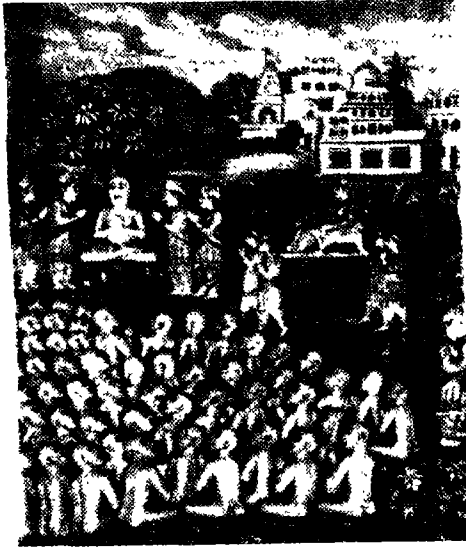
સોનગઢ જિનમંદિરની દિવાલપરના ચિત્રમાં

દેવોની એ વાત સાંભળીને નમિનાથ મહારાજને જાતિસ્મરણ થયું કે અહા ! એ અપરાજિત તીર્થંકર અને હું—અંને પૂર્વ ભવમાં અપરાજિત વિમાનમાં સાથે જ હતા. જાતિસ્મરણ થતાં ભગવાનનું ચિત્ત સંસારથી વિરક્ત થયું ને બરાબર જન્મદિવસે (જેઠ વદ દસમે) એક હજાર રાજાઓ સાથે દીક્ષિત થયા.

સોનગઢ-જિનમંદિરની દિવાલ પરના ચિત્રમાં એ નમિનાથ તીર્થંકર અને એકહજાર મુનિઓના સમૂહના દર્શનથી કેવો આનંદ થાય છે ! !

☆

તીર્થયાત્રા

પૂ. ગુરુદેવે વિશાળ સંઘસહિત ભારતના મુખ્ય મુખ્ય બધા તીર્થોની યાત્રા કરી છે. એ તીર્થયાત્રા કોઈ અનેરી હતી. જેમ જિનેન્દ્ર ભગવાનની ઓળખાણ ગુરુદેવે કરાવી, જૈનશાસ્ત્રોનું રહસ્ય પણ ગુરુદેવે સમજાવ્યું, જૈનધર્મ શું છે તેનું સ્વરૂપ પણ ગુરુદેવે સમજાવ્યું, તેમ અનેકવાર તીર્થોની યાત્રા કરાવીને સમ્મેદશિખર બાહુબલી, પોન્નૂર વગેરે પવિત્ર તીર્થોના અપાર મહિમાની પ્રસિદ્ધિ પણ ગુરુદેવે કરાવી છે. ગુરુદેવ સાથે યાત્રા કરતાં તીર્થોનો ખરો મહિમા સમજાતો હતો, સિદ્ધિના સાધક જીવોનું આદર્શજીવન નજરસમક્ષ તરવરતું હતું; ઠેરઠેર તીર્થમહિમા સંબંધી ગુરુદેવના ઉદ્ગારો સાંભળતાં અનેરી ઉર્મિઓ જાગતી હતી. ગુરુદેવના જીવનના અભિનંદનીય કાર્યોમાં આ 'તીર્થયાત્રા' તે પણ અભિનંદનીય છે, તેથી તેનું પણ થોડુંક સંભારણું આ અભિનંદનગ્રંથમાં લીધું છે, જે મુમુક્ષુઓને તીર્થભક્તિની ખાસ પ્રેરણા આપશે.
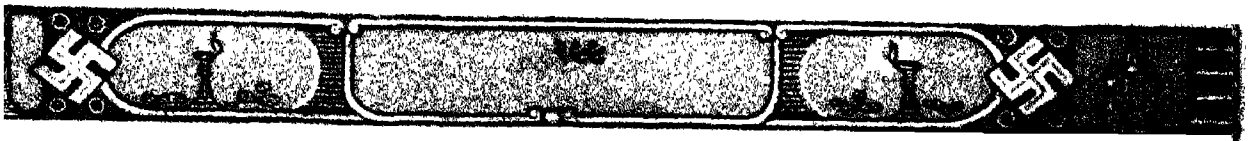
તી.....ર્થ.....વં.....દ.....ના

શ્રી ચૌવીસ જિનેશ, ગિરિ કૈલાસાદિક નમો;
તીરથ મહાપ્રદેશ, મહાપુરુષ નિરવાણુતેં.

(ચોપાઈ)

નમો ઋષભ કૈલાસ પહાડં, નેમીનાથ ગિરનાર નિહારં;
વાસુપૂજ્ય ચંપાપુર વંદો, સન્મતિ પાવાપુર અભિનંદો.

વંદો અજિત અજિત પદ દાતા, વંદો સંભવ ભવ દુઃખ ઘાતા;
વંદો અભિનંદન ગણુનાયક, વંદો સુમતિ સુમતિ કે દાયક.

વંદો પદ્મ મુક્તિપદ્માકર, વંદો સુપાસ આશ પાસા હર;
વંદો ચંદ્રપ્રભ પ્રભુ ચંદા, વંદો સુવિધિ સુવિધિ નિધિ કંદા.

વંદો શીતલ અઘ તપ શીતલ, વંદો શ્રેયાંસ શ્રેયાંસ મહીતલ;
વંદો વિમલ વિમલ ઉપયોગી, વંદો અનંત અનંત સુખ ભોગી.

વંદો ધર્મ ધર્મ વિસ્તારા, વંદો શાંતિ શાંતિ મનધારા;
વંદો કુંથુ કુંથુ રખવાલં, વંદો અર અરિહંત ગુણમાલં.

વંદો મલ્લિ કામ મલ્લ ચૂરન, વંદો મુનિસુવ્રત વ્રત પૂરન;
વંદો નમિ જિન નમિત સુરાસુર, વંદો પાર્શ્વ પાસ-ભ્રમ જગહર.

બીસોં સિદ્ધ ભૂમિ જા ઉપર, શિખર-સમ્મેદ મહાગિરિ ભૂપર;
એક વાર વંદે જો કોઈ, તાહિ નરક-પશુગતિ નહિ હોઈ.

નરપતિ નૃપ સુર શક્ર કહાવે, તિહું જગ-ભોગ ભોગિ શિવ પાવૈ;
વિઘન - વિનાશન મંગળકારી, ગુણ વિલાસ વંદો ભવતારી.

(તીર્થવંદનાનાં આવાં કાવ્ય મોઢે કરીને સવારમાં તીર્થોના
સ્મરણપૂર્વક પ્રાર્થનારૂપે બોલાય.)
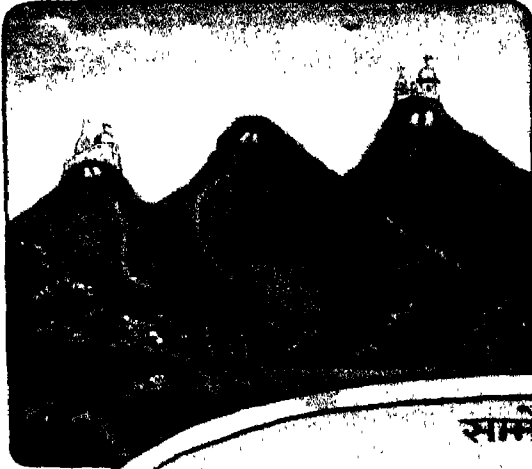
गीरनार
कैलास गिरि
सम्मेद शिखर
चम्पापुरी
पावापुरी

તીર્થ મહિમા

> રત્નત્રયરૂપ ભાવતીર્થવડે સંસાર તરતાં તરતાં, જે પવિત્ર સંતોએ પોતાની પાવન ચરણરજ વડે ભૂમિને પણ તીર્થરૂપ પૂજ્ય બનાવી તે સંતોને નમસ્કાર હો, તેમની સાધનાભૂમિરૂપ તીર્થને નમસ્કાર હો.

તીર્થનો અપાર મહિમા છે કે એની યાત્રા કરતાં અનેક આરાધક જીવોનું સ્મરણ થાય છે ને જિજ્ઞાસુને આત્મસાધનાની પ્રેરણા જાગે છે. તીર્થભૂમિ તો દેવભૂમિ છે; દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પૂજામાં દેવની પૂજાનું જે સ્થાન છે લગભગ તે જ સ્થાન તીર્થપૂજાનું છે. તીર્થયાત્રા કરનાર મુમુક્ષુ યાત્રિક તીર્થયાત્રા વખતે સંસારથી પાર કોઈ અનેરા શાંત વાતાવરણમાં અધ્યાત્મભાવનાઓની ઊર્મિઓનો આનંદ મહાલે છે.—અને તેમાંય, જો તે તીર્થયાત્રા કોઈ ધર્માત્મા—સંતની સાથે હોય તો એના મહિમાનું શું કહેવું?

આપણા આ ગ્રંથનાયક પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીએ હજારો યાત્રિકો સાથે ભારતના મહાન તીર્થોની ઉલ્લાસ અને ભક્તિપૂર્વક યાત્રા કરીને જૈનશાસનમાં એક સોનેરી ઇતિહાસ રચ્યો છે. એ સમ્મેદશિખર ને એ પાવાપુરી, એ રાજગૃહી ને ચંપાપુરી, એ ગીરનાર ને એ શત્રુંજય,...એ સિદ્ધવરકૂટ ને બડવાની, ઊંચાઊંચા અડોલજોગી એ બાહુબલી ને એ પાવનધામ પોન્નૂર, એ રત્નપ્રતિમાને સિદ્ધાંતગ્રંથો........એ અયોધ્યા ને એ હસ્તિનાપુરી, એ શૌરીપુરી ને એ કાશી....એ મથુરા ને એ ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ, એ કુંથલગિરિ—દ્રોણગિરિ ને મુક્તાગિરિ....અહા, કેવા કેવા એ તીર્થો!! ને કેવી ભાવભીની એ યાત્રા!!—એનાં સ્મરણો પણ એ સાધક સન્તો પ્રત્યે ને એ સાધનાભૂમિ પ્રત્યે કેવી આનંદની ઊર્મિઓ જગાડે છે! વાહ રે વાહ સંતો, તમારી આત્મસાધના! વાહ તમારી તીર્થભૂમિ! અને ધન્ય એની યાત્રા!

જગતમાં સંતના દર્શનનો પરમ મહિમા છે; અને તીર્થના દર્શનનો પણ અપાર મહિમા છે; એકેકનો પણ આટલો મહિમા છે તો પછી, તીર્થ અને સંત એ બંનેના દર્શન એક સાથે થાય—એના મહિમાની શી વાત! તીર્થધામમાં સંત ઊભા હોય ને એ તીર્થનો મહિમા સમજાવતા હોય—એવા ધન્ય પ્રસંગો ગુરુપ્રતાપે આપણને યાત્રામાં પ્રાપ્ત થયા.... એકવાર નહિ પણ આઠ વાર. ....'આઠ વાર'?....જી....હા....આઠ વાર. બે વાર બાહુબલી—પોન્નૂર યાત્રા, એક વાર સમ્મેદશિખરયાત્રા, ત્રણવાર ગિરનારયાત્રા ને બે વાર શત્રુંજયયાત્રા—ગણો જોઈએ, કેટલી યાત્રા થઈ? હજી ભોપાલ તરફ ગયા તે વખતની સિદ્ધવરકૂટ, પાવાગીર વગેરેની યાત્રા તો આમાં ગણતા નથી.

અહા, ગુરુદેવ સાથે નવા નવા તીર્થોની યાત્રા કરતાં નવો નવો આહ્લાદ જાગતો હતો. યાત્રિકોને એમ થતું કે કોઈ મહાન પુણ્યોદયે આ પવિત્ર યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આવા મહાન તીર્થોની યાત્રા ને આવા પવિત્ર સંતોનો યોગ–ખરેખર સંસારના સર્વ ક્લેશોને ભૂલાવી દે છે. સંતના શરણમાં કે તીર્થના આવાસમાં જીવન આનંદિત બને છે, આરાધનાનો ઉત્સાહ જાગે છે, આરાધક જીવો પ્રત્યે પરમ બહુમાન જાગે છે. સમયસારમાં તથા ભગવતી આરાધના વગેરેમાં વીતરાગી આચાર્યોએ માત્ર સમ્યગ્દર્શનધારક સંત ધર્માત્માનો પણ કેટલો અગાધ મહિમા સમજાવ્યો છે! —જે વાંચતાં પણ મુમુક્ષુને રોમેરોમે પ્રસન્નતા થાય, તો એવા ધર્માત્મારૂપ તીર્થના સાક્ષાત્ દર્શનની શી વાત!! અહા, આત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલા જીવોની મુદ્રાનું દર્શન પ્રાપ્ત થવું તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા સમાન છે. આ કાળે તો સાક્ષાત્ ભગવાનના દર્શન જેટલો જ ધર્માત્માના દર્શનનો મહિમા છે. જેમ સમ્મેદશિખર વગેરે પાવન તીર્થોનું દર્શન તીર્થંકરભગવંતોને યાદ કરાવે છે તેમ ચૈતન્યસાધક ધર્માત્માનું દર્શન પણ પૂર્ણ પરમાત્મપદનું સ્મરણ કરાવીને તેને સાધવાની પ્રેરણા જગાડે છે. જેમ તીર્થના દર્શન માટે જીવો (અગાઉ તો પગપાળા જતા ને માંડ બે ત્રણ વર્ષે યાત્રા થતી.) ગમે તેટલી મુશ્કેલી હોંશથી ઓળંગીને પણ તીર્થયાત્રા કરે છે, તેમ મોક્ષનો યાત્રિક એવો આત્માર્થી જીવ જગતની ગમે તેવી મુશ્કેલીઓને પણ હોંશથી ભોગવીને ધર્માત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.... તેની છાયામાં રહે છે. પ્રત્યક્ષ ધર્માત્મા પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ–ભક્તિરૂપ ઉલ્લાસભાવ જેને ન જાગે તેને તીર્થ પ્રત્યે પણ ખરો ઉલ્લાસ હોતો નથી; કેમકે તીર્થોનો સંબંધ તો ધર્માત્માના ગુણોની સાથે છે; જગતમાં જે કોઈ તીર્થ હોય તે કોઈ પણ આરાધક સંતના નિમિત્તે તીર્થ બન્યું હોય છે. તો પછી આરાધક સંત પોતે સાક્ષાત્ બિરાજતા હોય–તે સ્થાન તો તીર્થધામ બને એમાં શું આશ્ચર્ય! જ્યાં ધર્માત્મા બિરાજે છે ત્યાં તીર્થ જ છે, એની વાણી પણ તીર્થ છે. અહા, આવા તીર્થ, અને એમની સાથે જ તીર્થયાત્રા,–એમ ડબલ તીર્થની પ્રાપ્તિથી મુમુક્ષુના હર્ષની શી વાત! વિશ્વના શ્રેષ્ઠ સુયોગની પ્રાપ્તિથી આનંદિત થયેલો મુમુક્ષુ ભવોભવનાં બંધનને ક્ષણમાં ભેદી નાખે છે ને સાધકભાવનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે.

સંતો અને તીર્થોનો ગમે તેટલો મહિમા કરીએ પણ એમના સાક્ષાત્ સેવન વડે જ ખરો લાભ પામી શકાય છે. સંત સમાગમની ને તેમની સાથેની તીર્થયાત્રાની ખરી મોજ અવારનવાર આપણને ચખાડીને ગુરુદેવે જીવનભર યાદ રહી જાય એવો જે આનંદ કરાવ્યો છે ને હજી કરાવી રહ્યા છે, તે ખરેખર તેઓશ્રીનો મહાન ઉપકાર છે.

卐

અ યો ધ્યા ન ગ રી માં.....

તીર્થંકરોના જન્મધામના પ્રથમ દર્શને ગુરુદેવને ઘણો આનંદ થયો. આદિનાથ અને ભરત-બાહુબલી,—એ રીતે 'તીર્થંકરપિતા' અને તેમના કેવલજ્ઞાનનો વારસો લેનારા 'બે પુત્રો' —એવી એ ત્રણ ભગવંતોની ત્રિપુટીના દર્શનથી હૃદયમાં ઘણી ઊર્મિ ઊઠતી હતી. ઘણા જ ભાવથી એ ભગવંતોના દર્શન કર્યા, –ને કહ્યું: આવા તીર્થોની યાત્રા આપણે તો જીવનમાં પહેલવહેલી જ છે.

અને ત્યારે બહેનો ગાતા હતા કે—

આજ તો વધાઈ રાજા નાભિકે દરબારજી
મરૂદેવી બેટો જાયો, જાયો ઋષભકુમારજી
અયોધ્યામેં ઉત્સવ કીનો ઘરઘર મંગલાચારજી...
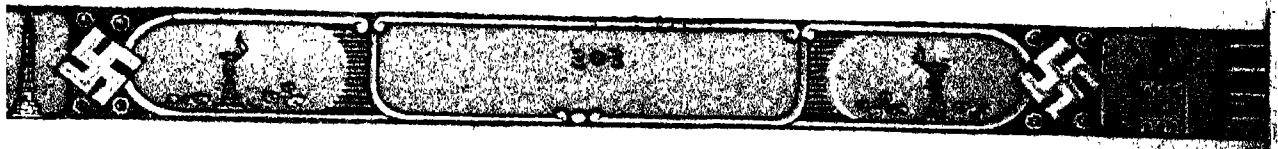
પો...ન્નૂ...ર ... તી...ર્થ

કુંદકુંદાચાર્યદેવની 'વિદેહયાત્રા'નું ધામ, તેમજ સમયસારાદિ પરમાગમોનું જન્મધામ, –એવું આ પોન્નૂરતીર્થ કુંદભક્ત શ્રી કાનજીસ્વામીને અતિશય પ્રિય છે, એના પ્રત્યે એમને ઘણું બહુમાન છે. પ્રથમ સં. ૨૦૧૫ માં અને પછી હાલમાં જ સં. ૨૦૨૦ માં તેમણે હજારો યાત્રિકો સહિત એ પવિત્ર તીર્થની યાત્રા કરી છે. એ પવિત્ર તીર્થ ઉપર કુંદપ્રભુના ચરણસમીપે બેઠાબેઠા તેમણે કરેલા હસ્તાક્ષર આ રહ્યા —

શ્રી સીમંધર ભગવાન ના દરસન કરનાર
ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ આચાર્યદેવ ને નમો નમ:

અહા, ગુરુદેવે અત્યંત ઉલ્લાસથી ને કુંદકુંદપ્રભુ પ્રત્યેની પરમભક્તિથી પોન્નૂર તીર્થધામની જે યાત્રા કરાવી, ને પૂજન–ભક્તિ દ્વારા હજારો યાત્રિકોને જે અપાર આનંદ કરાવ્યો તે એક મહાન યાદગાર પ્રસંગ જૈનશાસનના ઈતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહ્યો છે; ને એમની આ મહાન તીર્થયાત્રા કુંદકુંદપ્રભુની 'વિદેહ તીર્થની યાત્રા' સમાન મહાન પ્રભાવશાળી બની રહેશે. દક્ષિણદેશના હજારો જૈનબંધુઓ એમનો પ્રભાવ દેખીને આનંદિત થયા છે ને જાણે ફરીને કુંદકુંદ આચાર્ય જ આ દેશમાં વિચરતા હોય–એવું વાતાવરણ સર્જાઈ ગયું છે. દક્ષિણમાં અને સારા ભારતમાં કુંદકુંદપ્રભુની ને તેમના શ્રુતની એમણે મહાન પ્રભાવના કરી છે... તેઓ કુંદપ્રભુના ખરા વારસ છે.
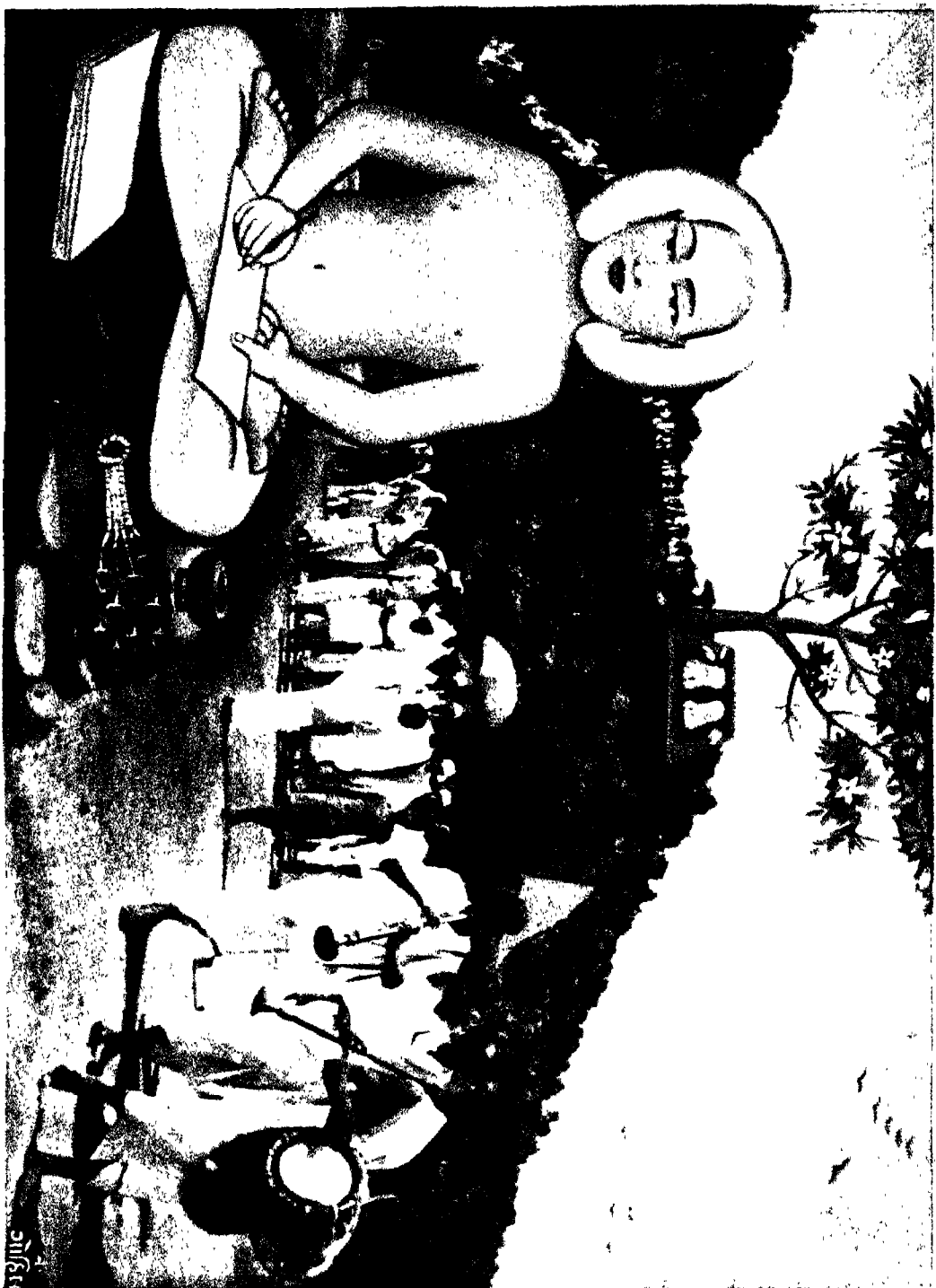
વીરનો ધ્વનિ ગુરુપરંપર જે મળેલો, પોતે વિદેહ જઈ દિવ્યધ્વનિ ઝીલેલો,
તે સંઘર્યો મુનિવરે પરમાગમોમાં, ઉપકાર કુંદ-મુનિનો બહુ આ ભૂમિમાં.

સિદ્ધવરકૂટનો નૌકા વિહાર

નૌકા વિહાર ગુરુજી સાથે આનંદ મંગલકારા...
સિદ્ધવરકૂટ પર પ્રભુ બિરાજે યાત્રા જયજયકારા...!

ગુરુજી સાથે આનંદપૂર્વક નૌકાવિહારમાં ભક્તિ કરતાં કરતાં સૌ સિદ્ધવરકૂટ પહોંચ્યા. અહા! સાડાત્રણ કરોડ મુનિવરો સહિત બે ચક્રવર્તી ને દસ કામદેવ જયાંથી સિદ્ધપદ પામ્યા એવા તીર્થના ઉપશાંત-વાતાવરણમાં કહાનગુરુને મુનિવરોના સ્મરણની અદ્‌ભુત ઉર્મિઓ જાગતી હતી. એ તીર્થના આનંદની ને એ મુનિદશાના મહિમાની શી વાત!

卐
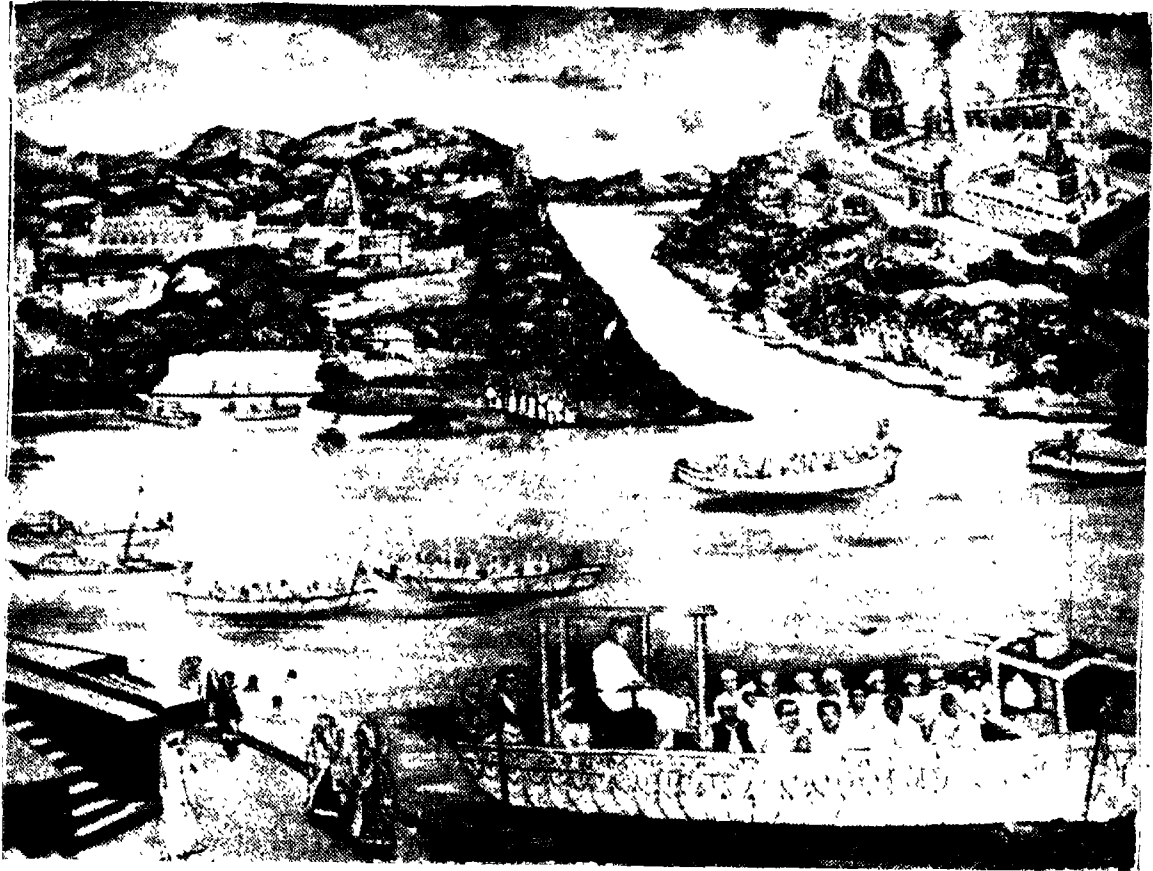
સમ્મેદશિખરની સભાનું એક દૃશ્ય

સમ્મેદશિખર–સિદ્ધિધામની અપૂર્વ ઉલ્લાસભરી યાત્રા કરીને આવ્યા બાદ પ્રવચનમાં આનંદપૂર્વક તેનો ઉલ્લેખ કરતાં ગુરુદેવ કહે છે કે— વાહ! શિખરજી ઉપર અનંતા સિદ્ધભગવંતો બિરાજે છે; એ સિદ્ધભગવંતોનું ત્યાં સ્મરણ થતું હતું. એ જ આત્માનું ધ્યેય છે, ને એના સ્મરણ માટે આ યાત્રા છે. યાત્રા તો અલૌકિક થઈ. લોકોનો ઉત્સાહ પણ ઘણો હતો. આ યાત્રા તો જીવનમાં યાદ રહી જશે."

અનંતા જીવો અહીંથી સિદ્ધપદ પામ્યા છે તેઓ સ્વાનુભૂતિના માર્ગે જ સિદ્ધપદને પામ્યા છે. અહો, સિદ્ધિધામમાં વિચરેલા એ સંતોની પરિણતિનું વર્ણન સાંભળતાં અને અચિંત્ય સ્વરૂપમાં ઝૂલતા એ મુનિવરોનો મહિમા સાંભળતાં શ્રોતાજનોના હૃદયમાં રોમાંચ થતો હતો...ને અપાર મુનિભક્તિ જાગતી હતી.

સમ્મેદશિખર ધામમાં.......

સમ્મેદશિખરધામના છાયામાં પ્રસન્નતાપૂર્વક મંગલ પ્રવચન કરતાં ગુરુદેવ કહે છે કે— આ સમ્મેદશિખર મંગલતીર્થ છેઃ અનંતા સિદ્ધ ભગવંતો અહીંથી ઉપર સમશ્રેણીએ બિરાજે છે. અનંતા તીર્થંકરો ને સંત-મુનિવરો રત્નત્રયરૂપ તીર્થની આરાધના કરીને તર્યા છે ને આ ક્ષેત્રથી મુક્તિ પામ્યા છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવો મંગળ છે, ને આત્મદ્રવ્ય પણ મંગળ છે, ભગવંતો જ્યાંથી મોક્ષ પધાર્યા એવા આ સમ્મેદશિખર વગેરે તીર્થો પણ મંગળ છે. આવી નિર્વાણભૂમિ જોતાં મોક્ષતત્ત્વનું સ્મરણ થાય છે. આત્માની આરાધનાના ભાવો જાગે છે. આવા તીર્થોની યાત્રા માટે અહીં આવ્યા છીએ.

卐

વીરની વાણી છૂટે છે...ગૌતમ ગણધર ઝીલે છે

મગધ દેશની રાજગૃહી નગરીમાં વિપુલાચલ પર્વત ઉપર શ્રી મહાવીર પ્રભુજીનું સમવસરણ શોભી રહ્યું છે. વૈશાખ સુદ દસમે પ્રભુજીને કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું છે અને ભવ્ય જીવોનાં ટોળેટોળાં પ્રભુજીની દિવ્યદેશના ઝીલવા માટે ચાતકની જેમ તલસી રહ્યાં છે કે ક્યારે પ્રભુનો દિવ્યધ્વનિ છૂટે અને ક્યારે એ દિવ્યદેશના ઝીલીને પાવન થઈએ!

....પણ પ્રભુનો દિવ્યધ્વનિ હજી છૂટતો નથી....દિવસો પર દિવસો જાય છે.... છાંસઠ-છાંસઠ દિવસ વીતી ગયા...હવે તો અષાડ માસ પૂરો થયો ને શ્રાવણ વદ એકમ (ગુજરાતી અષાડ વદ એકમ) આવી...!

ઇન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી જાણ્યું કે ગણધરપદને યોગ્ય જીવ હજી ધર્મસભામાં હાજર નથી, ને ઇન્દ્રભૂતિબ્રાહ્મણ તે હોનહાર ગણધર છે; તેઓ ત્યાં જઈને યુક્તિપૂર્વક ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમને વીરપ્રભુના સમવસરણમાં તેડી લાવ્યા.

અષાડવદ એકમના વીરશાસનના પ્રવર્તનનો એ મહાન ઉત્સવ હતો. સુપ્રભાતે ગૌતમસ્વામી વીરપ્રભુના સમવસરણમાં પધાર્યા... માનસ્તંભને દેખતાં અભિમાન ગળી ગયું ને વીરપ્રભુજીની દિવ્યવાણીનો ધોધ છૂટ્યો....તીર્થંકરપ્રભુની અમોઘ દેશના શરૂ થઈ... અનેક સુપાત્ર જીવો એ તત્કાલબોધક દેશના ઝીલીને રત્નત્રયથી પાવન થયા...ગૌતમસ્વામી ગણધરપદ પામ્યા, ચોથું જ્ઞાન ને સાતમું ગુણસ્થાન તેમને પ્રગટ્યું ને દિવ્યધ્વનિમાંથી ઝીલેલું રહસ્ય બારઅંગરૂપે ગૂંથ્યું. એ ધન્યદિને ભવ્યજીવોના આનંદ અને ઉલ્લાસની શી વાત!!

卐

યાત્રા વખતની ભક્તિનાં ભાવભીનાં દૃશ્યો. (રાજગૃહી)

"મેરા મન ભક્તિમેં લીન હુઆ...લીન હુઆ..."

ચૂલગિરિમાં કોતરેલા આદિનાથ ભગવાન
(એશિયાભરમાં સૌથી ઊંચા)

સોનગઢના સમવસરણમાં

ચૂલગિરિ પર્વત ઉપર

સદેહે વિદેહક્ષેત્રના મહાન યાત્રિક

C. 6

ગુરુદેવ સાથે યાત્રા કરતાં....હૈયા ઉલ્લસી જાય જો....

તીર્થયાત્રા વખતનું એક દૃશ્ય (આબુ)

પોન્નૂરધામમાં કુંદપ્રભુના ચરણોને પૂજી રહ્યા છે કહાન.

ગજરાજ અભિનંદી રહ્યા છે ગુરુરાજને...

તીર્થયાત્રા કરીને સુવર્ણધામમાં પધાર્યા ત્યારે–
ગુરુ–શિષ્યના ભાવભીના મિલનનું એક દૃશ્ય

"પધારો...ગુરુદેવ! આપે તો અલૌકિક યાત્રા કરી!"
"અહા, એ યાત્રાની શી વાત!"

ઇન્દોરનગરી અભિનંદે છે–
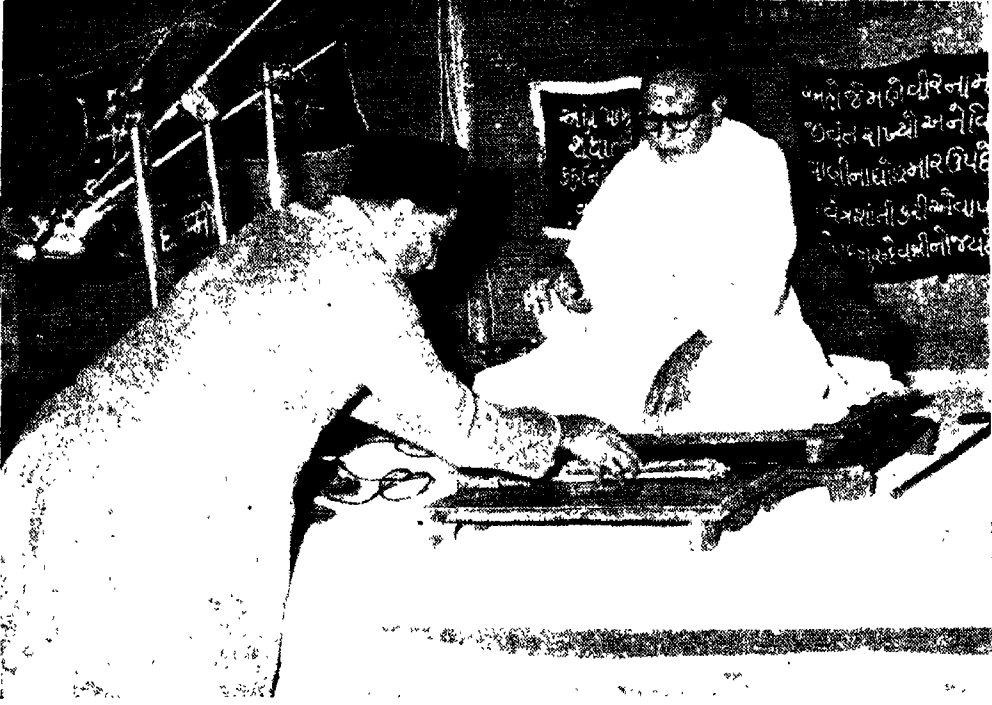
સમ્મેદશિખરજીની યાત્રા વખતે ઇન્દોર શહેરમાં ભૈયાસાહેબ શ્રી રાજકુમારસિંહજી જૈનસમાજ તરફથી ગુરુદેવને અભિનંદન-પત્ર અર્પણ કરી રહ્યા છે, તેમાં લખ્યું છે કે "હમારા સૌભાગ્ય હૈ કિ જિસ મહાન વ્યક્તિકે પુણ્ય-સમ્પર્ક્કી વર્ષોંસે હમ પ્રતીક્ષા કર રહે થે, હમારી વહ મનોકામના આજ સફલ હો ગઇ. વર્તમાન વીસતીર્થંકરોકી નિર્વાણભૂમિ તીર્થરાજ શ્રી સમ્મેદ-શિખરજીકી વંદના કરનેકે પવિત્ર સંકલ્પકો લેકર આપ સૌરાષ્ટ્રસે ૫૦૦ ધાર્મિકબંધુઓંકે સાથ માર્ગમેં આનેવાલે સિદ્ધક્ષેત્રોંકી વંદના કરતે હુએ યહાં પધારે હૈ. દો દિનસે હમેં આપ અપની લોકકલ્યાણકારિણી અમૃતમયી વાણીકા રસાસ્વાદન કરા રહે હૈ. આજ ઇસ મંગલવેલામેં મધ્યપ્રદેશકે આત્મ-જ્ઞાનપિપાસુ નાગરીકોંકે સમક્ષ આપકે પ્રતિ બહુમાન પ્રગટ કરતે હુએ હમ અપનેકો ગૌરવાન્વિત માનતે હૈ.

☆

કુંદકુંદાચાર્યદેવના ચરણપાદુકા (કુંદાદ્રિ)

તીર્થયાત્રામાં ગુરુદેવ સાથે બાહુબલી ભગવાનના દર્શનનું એક મધુર સંભારણું (કારકલ)

(મુક્તાગિરિ)
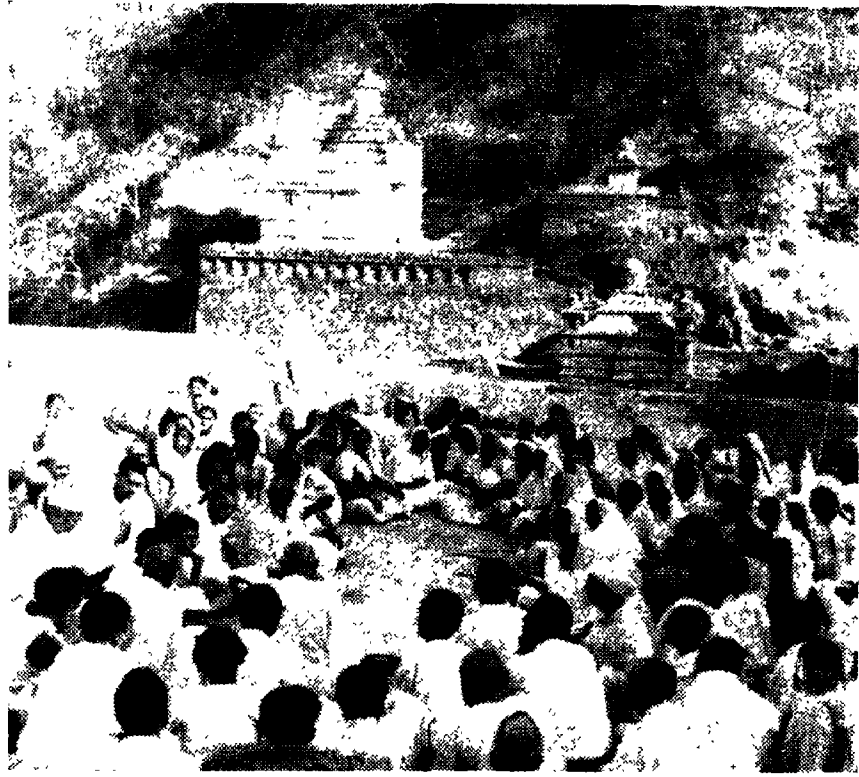
પર્વત ઉપર વિશ્રામ...અને...આનંદભરી ચર્ચા.

(કુંથલગિરિ) "અહા!-એ મુનિદશાની શી વાત!! ધન્ય એ દશા..."

અને ચ....ર....ણા....ભિ....ષે....ક

ગુરુદેવ બાહુબલી ભગવાનનો ચરણાભિષેક કરી રહ્યા છે.

યાત્રા વખતે ગુરુદેવ સાથે 'પૂજનનું' એક દૃશ્ય.

મ....હા....મ....સ્ત....કા....ભિ....પે......ક....
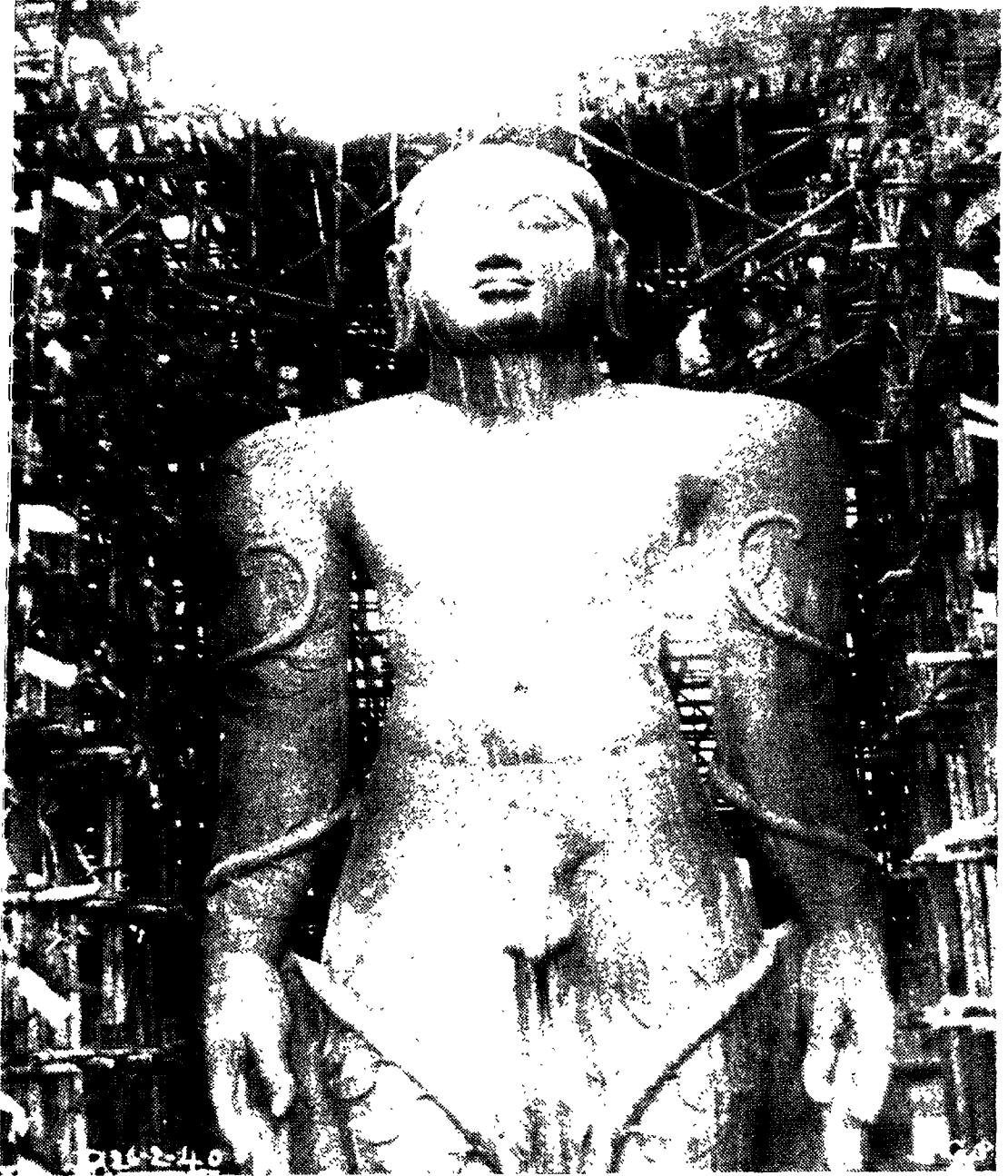
શ્રી બાહુબલી ભગવાનનો જયહો.
આનંદામૃતનો જય હો

(મહા અભિષેક પછી બાહુબલીપ્રભુ સામે બેસીને ગુરુદેવે કરેલા હસ્તાક્ષર)

શિખરજીધામમાં પૂજનના પાવન દૃશ્યો (સં. ૨૦૧૩)

હજાર જેટલા યાત્રિકોએ કરેલું અભૂતપૂર્વ પૂજન

શત્રુંજય – સિદ્ધિધામની યાત્રા

—:o:—

જેની મધુરી નીકટ છાયામાં સોનગઢ આવેલું છે એવું પવિત્ર સિદ્ધિધામ શત્રુંજયતીર્થ, જ્યાંથી પાંડવરાજ અને આઠ કરોડ મુનિવરો મુક્તિ પામ્યા છે, તે તીર્થધામની ઉલ્લાસકારી યાત્રા ગુરુદેવે બે વાર સંઘસહિત કરી છે. બીજી યાત્રા સં. ૨૦૦૬ માં અસાડ સુદ ચોથે કરી. ૮૦૦ જેટલા યાત્રિકો સાથે દોઢ કલાક સુધી આનંદપૂર્વક ભક્તિપૂજન થયા હતા. એ વખતે એ પાંડવધામમાં પૂ. બેનશ્રીબેને ગવરાવેલી એક ભક્તિ અહીં આપવામાં આવી છે.

卐

* પાંડવ ભક્તિ *

કેવા હશે એ મુનિરાજ અહો એને વંદન લાખ.
કેવા હશે પાંડવ મુનિરાજ અહો એને વંદન લાખ.
કેવા હશે કોટિ મુનિરાજ અહો એને વંદન લાખ.

રાજપાટ ત્યાગી વસે અઘોર જંગલમાં...(૨)
જેણે છોડયો સ્નેહીઓનો સાથ અહો એને વંદન લાલ.
–જેણે છોડયો જાદવકુળનો સાથ અહો એને વંદન લાલ.
રાજપાટ ત્યાગી વસે અઘોર જંગલમાં..(૨)
જેણે છોડયો વાસુદેવ–બળદેવનો સાથ અહો એને વંદન લાલ.
જેણે કર્યો વન જંગલમાં (પર્વતમાં) વાસ...અહો એને વંદન લાલ.

ત્રિલોકીનાથ એવા નેમિનાથ દેવના...(૨)
ચરણમાં કર્યો જેણે વાસ અહો એને વંદન લાલ.

શત્રુ કે મિત્ર નહિ કોઈ એના ધ્યાનમાં..,(૨)
વસે એ સ્વરૂપ--- આવાસ અહો એને વંદન લાલ.

સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રના એ ધારક...(૨)
કરે કર્મોને બાળી ખાખ અહો એને વંદન લાલ.

પ્રમત્ત — અપ્રમત્ત ભાવમાં એ ઝૂલતા...(૨)
આત્માનંદમાં રમનાર અહો એને વંદન લાલ.

જ્ઞાનમાં વિચરતા ને દેશ—પરદેશ ફરતા ..(૨)
પ્રકાશે અણમુલો મુક્તિ માર્ગ અહો એને વંદન લાલ.

રાગ કે દ્વેષ નહિ કોઈ એના ધ્યાનમાં...(૨)
માત્ર કરે આત્મા કેરું ધ્યાન અહો એને વંદન લાલ.
માત્ર કરે આત્માનું કલ્યાણ અહો એને વંદન લાલ.

ધન્ય આ દેશને જ્યાં ટોળે ટોળાં મુનિરાજના...(૨)
દર્શન કરતાં જાય ભવ આતાપ અહો એને વંદન લાલ.

રાજપાટ ત્યાગી વસ્યા ઉન્નત પર્વતમાં...(૨)
જેણે છોડ્યો જાદવકુળનો સાથ અહો એને વંદન લાલ.

પરિષહોમાં જેણે ઉપેક્ષા કરીને...(૨)
જલ્દી કર્યો સિદ્ધિમાં નિવાસ અહો એને વંદન લાલ.

ગુરુરાજે દેખાડ્યા મુનિઓનાં ધામ...આ (૨)
તીર્થયાત્રા કરાવી છે આજ અહો એને વંદન લાલ.

卐

જિન મંદિર (પાલેજ)

દ્રો ણુ ગિ રિ સિ દ્ધિ ધા મ

સં. ૨૦૧૫ ના ચૈત્ર સુદ ૧૨ ના રોજ સવારમાં ગુરુદેવ સાથે ગુરુદત્ત મુનિરાજના સિદ્ધિધામની યાત્રા કરી. રળિયામણા પહાડ ઉપર દસેક મિનિટમાં પહોંચી ગયા ને ૨૬ મંદિરોના દર્શન કરીને છેલ્લા મંદિરે આવ્યા. મોટી ઊંડી ગૂફામાં ગુરુદત્ત મુનિરાજનું મુક્તિધામ છે, તેની બાજુમાં મંદિર છે; તેની સામે વિશાળ ચોક છે. એ શાંત-રળિયામણા મુનિધામમાં યાત્રિકોના સંઘસહિત ગુરુકહાન શ્રી ગુરુદત્ત મુનિભગવંતના ચરણની પૂજન-ભક્તિ કરી રહ્યા છે. એ ભાવભીના ભક્તિ-પૂજનમાં મુનિ વગેરે ત્યાગીવર્ગ પણ ઉપસ્થિત છે. ને કાનજીસ્વામી ભક્તિથી ગવડાવી રહ્યા છે કે —

ધન્ય મુનીશ્વર આતમહિતમેં છોડ દિયા પરિવાર... કિ તુમને છોડા સબ સંસાર.
ધન છોડા વૈભવ સબ છોડા, સમઝા જગત અસાર... કિ તુમને છોડા સબ સંસાર.
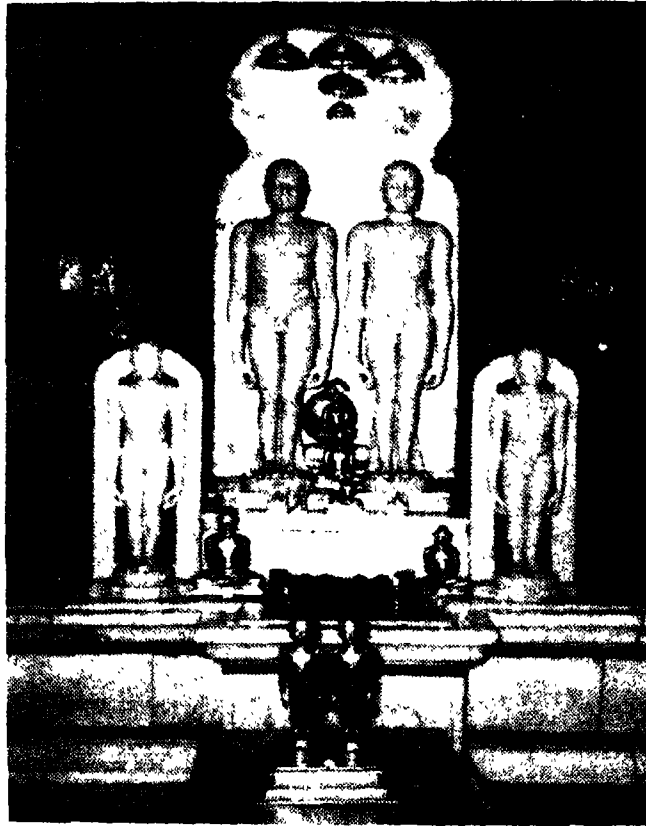
કુંથલગિરિ – સિદ્ધિધામ

દેશભૂષણ – કુલભૂષણ મુનિવરો જ્યાંથી મુક્તિ પામ્યા.
સં. ૨૦૧૫માં ગુરુદેવ સાથે આનંદપૂર્વક એની યાત્રા કરી.

પરિશિષ્ટ

●

આ પુસ્તકનું કામ ઘણું ઝડપથી અત્યંત ટૂંકા સમયમાં
કરવાનું હતું; એક તરફ લેખો તૈયાર થતા હતા ને બીજી
તરફથી પ્રેસમાં ધમધોકાર છાપકામ ચાલી રહ્યું
હતું. તો ત્રીજી તરફથી છેલ્લી ઘડી સુધી લેખો ને
ફોટાઓ આવ્યા જ કરતા હતા. લગભગ દરેક
લેખોને સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જે
લેખો પાછળથી આવ્યા, કે પાછળથી
તૈયાર થયા તે લેખો, તેમજ બાકી
રહેલા બીજા કોઇ કોઈ વિષયો
આ પરિશિષ્ટમાં આપવામાં
આવ્યા છે. (આ ઉપરાંત
બીજું કેટલુંક સાહિત્ય
બાકી પણ રહી
ગયું છે.)

(સં.)

—:૦:—

ઇન્દોરનો પ્રસ્તાવ ફળિભૂત થાય છે—

પૂ. ગુરુદેવનો ૭૧ મો મંગલ જન્મોત્સવ ઇન્દોરમાં ઉત્સાહથી ઊજવાયો તે વખતે તેમણે નીચે મુજબ પ્રસ્તાવ કર્યો હતો. ગુરુદેવ પ્રત્યે અભિનન્દનરૂપ આ પ્રસ્તાવમાં ઇન્દોરની અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાએ વ્યક્ત કરેલી ભાવના આજે સફળ થાય છે.

"दिनांक २७–४–६० मिती वैशाख शुक्ला २ को श्रीपूज्य कानजस्वामीका ७१ वां जन्मदिवस इन्दौर लशकरी मंदिरमें मनाया गया। रात्रिको श्री जैनरत्न शेठ माणकचन्दजी शेठी मल्हारगंज इन्दौरकी अध्यक्षतामें सभा की गई, उसमें जैनसिद्धान्तमहोदधि पं. नाथुलालजी शास्त्री, पं. कोमलचन्दजी एडवोकेट, जे. लालचन्दजी, प्रकाचन्दजी पांडया, फूलचन्दजी पांडया और अमृतलालजी हंसराजजी के स्वामीजीके प्रभावशाली व्यक्तित्व एवं अपूर्व सेवा पर भाषण हुए। सभापतिजीने जो प्रस्ताव रखा उसकी प्रतिलिपि सेवामें प्रेषित कि जा रही है:—

"भारतके महान अध्यात्मिक सन्तोमें आत्मार्थी सत्पुरुष पूज्यश्री कानजी स्वामीका विशिष्ट स्थान है। आप जैनधर्मके मर्मज्ञ, पूर्ण ब्रह्मचारी एवं प्रभावशाली वक्ता है, जिनके सदुपदेशसे सौराष्ट्रके एवं अन्य स्थानोके सहस्त्रों भाईयों व बहनों के ज्ञाननेत्र खुलकर उन्हें सन्मार्गका प्रतिबोध प्राप्त हुआ है। स्वामीजीकी ७१ वीं जन्मगांठ पर आज इन्दौर के दि. जैन बन्धुओंकी यह सभा उनकी सेवाओंका अभिनन्दन करती हुई चिरायु कामना करती है और यह योजना प्रस्तुत करती है कि जिनशासनप्रभावक स्वामीजीको एक अभिनन्दन ग्रन्थ तैयार कर समर्पित किया जाय।"

सर्व सम्मतिसे स्वीकृत

ह. माणकचन्द शेठी, सभापति

ભારતના ભકતો અભિનંદે છે.........

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી ચાલુ]

(૫૧) **સાગર :** "આપ જૈસે વિજ્ઞાની આધ્યાત્મિક સંતોકો અપને બીચ દેખ હમારા હૃદય અત્યધિક પ્રમોદકા અનુભવ કર રહા હૈ."

(દિ. જૈન મહિલાશ્રમ, પ્રબંધક સમિતિ કે સદસ્યગણ)

(૫૨) **ઉદયપુર :** "આપકે પ્રવચનો દ્વારા વ્યવહાર ધર્મકા સાકારરૂપ તથા નિશ્ચય રત્નત્રયધર્મકા જો પ્રચાર ઇસ યુગમેં હૂઆ હૈ વહ અતિતકે ઇતિહાસકા સ્મરણ દિલાતા હૈ." (મુમુક્ષુ ગણ)

(૫૩) **અહારજીક્ષેત્ર :** "આપકે દ્વારા કિયે જાનેવાલે અસાધારણ રૂપસે ઉંચકોટીકે ધર્મ-પ્રભાવનાકે સત્કાર્ય આજ જૈનવજૈનેતર જનતાકે લિયે ચમત્કારજનક હો રહે હૈં."

(પ્રબંધકારિણી કમેટી એવં પ્રાંતવાસી સમસ્ત જૈનસમાજ)

(૫૪) **જબલપુર :** "આપ અપને દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુઓંસે સનાતન સત્યકી ખોજ કર સહસ્રોં દિગ્ભ્રાંત બંધુઓંકો સત્પથ પર ચલનેકી પ્રેરણા દેકર ઉનકા ધર્મમાર્ગ પ્રશસ્ત કર રહે હૈં." (સકલ દિગંબર જૈન સમાજ)

(૫૫) **ડોંગરગઢ :** આપકે આત્મસ્પર્શી ધર્મોપદેશકો સુનકર અનાયાસ હી વ્યક્તિમેં ચમત્કારિક રૂપસે આત્મમંથનકી ધૂપ જાગ ઉઠતી હૈ.

(ડોંગરગઢ જૈન સમાજકે સદસ્યગણ)

(૫૬) **ભોપાલ :** : "ભૌતિક જીવનકે મૂલ્યપર ભી સત્યકો સંપાદિત કર આપને અનવરત વિશ્વકો ઉસ સત્યકા દાન દિયા હૈ." (દિ. જૈન સમાજ)

(૫૭) **દાહોદ :** "જિનવાણી અને જિન સંસ્કૃતિના ઉદ્ધારમાં આપે સતત પુરુષાર્થ કર્યો છે. તે જિનશાસનનો એક અદ્વિતીય વિજયસ્તંભ છે.

(શ્રી દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ)

(૫૮) **પૂના :** "રાગથી જુદો નિર્વિકલ્પ આનંદ એ સાચો આનંદ છે. એ આપશ્રીનો ઉપદેશ સમસ્ત માનવ સમાજને માટે આ અશાંત યુગમાં ધ્રૂવતારક સમો શાંતિસંદેશ છે." (શ્રી કાનજીસ્વામી સ્વાગત સમિતિના સભ્યો)

(૫૯) **કુંદકુંદક્ષેત્ર :** "આપમેં અનેક અનુપમ ગુણ વિદ્યમાન હૈં જિસકા મૂર્તિમાન રૂપ સોનગઢ હૈ જહાં જૈન ધર્મકી ઉજ્જવલ પતાકા ફહરા રહી હૈં."

(પોન્નૂર ગ્રામવાસી—કુન્દકુંદાચાર્ય જૈન સંઘ)

(૬૦) **પોન્નૂર** : (મૂળ તામિલ ભાષામાં છે) "આપને શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકે સમયસાર તત્ત્વગ્રંથસે નયા વિકાસ, નયી પ્રતિભા, નયી સ્થિતિ આદિકો પ્રાપ્ત કિયે હૈં." આપને ભગવાન ઋષભદેવ કે સદ્ધર્મકી સચ્ચી વસ્તુ જો સમયસાર ઉસકી ગહરાઈ તક પહુંચકર ઉસસે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કીયા હૈ. આપ એક અદ્વિતીય નેતા હૈ. (શ્રી કુંદકુંદ પહાડ સંબંધી–પોન્નૂર જૈન સમુદાય)

(૬૧) **પોન્નૂરમલય** : [વંદેવાસ] "જેમ ૧૦૦૮ ત્રિલોકનાથ ધર્મતીર્થનાયક તીર્થંકર ધર્મપિતાઓએ સમોસરણ દ્વારા વિહાર કરી ઉપદેશ દ્વારા મોક્ષનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો હતો અને હજારો ભવ્યજીવો બુઝી પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરી ગયા તેમ આખો દિગંબર જૈન સમાજ આપની મધુર આધ્યાત્મિક વાણીથી વીતરાગ માર્ગ પ્રતિ વળી રહ્યો છે તેથી હે સૌરાષ્ટ્રના સંતપુરુષ પૂજ્ય ગુરુદેવ, આપને ધન્ય છે! ધન્ય છે! (શ્રી મદ્રાસ દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ)

(૬૨) **વાંદેવાસ** : (મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં છે) "આપ માનવોની હૃદયભૂમિમાં ધર્મના બીજ રોપી રહ્યા છો. નિસંદેહપણે આપ સ્વયં પરમાત્માના પ્રતિનિધિ છો. (દક્ષિણ ભારતના જૈનો)

(૬૩) **શાહપુર** : "(મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં છે) "આ જગતમાં આત્મભ્રાંતિથી ભૂલેલા જીવોને માટે જેઓ માર્ગનાં સમુદ્યોતક છે, સર્વના હિતને માટે નિષ્પક્ષ ઉપદેશ દઈને જેઓ જિજ્ઞાસુઓને અજ્ઞાનમાંથી સતતપણે ઉદ્ધાર કરે છે એવા આ સત્પુરુષ (કાનજીસ્વામી) સજ્જનો વડે આદરપૂર્વક સેવવા યોગ્ય છે."

(પં. શ્રુતસાગર જૈન ન્યાયકાવ્યતીર્થ) (સકલ દિગંબર જૈન સમાજ)

(૬૪) **કાંચીપુરમ** : (મૂળ તામિલ ભાષામાં છે.) "શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના સદ્વચનને સારી રીતે સમજીને આજે બે હજાર વર્ષ બાદ આપ લાખો જીવોને સાચે માર્ગે દોરવા માટે માર્ગદર્શી બન્યા છો. આપને દેખીને અપરિમિત સંતોષપૂર્વક અમે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરીએ છીએ." (કાંચી જૈન સાહિત્ય સંઘ)

(૬૫) **બેંગલોર** : "આપકે પરમાગમાનુસારી દિવ્યોપદેશસે અનેક ભવ્યજનોંને આધ્યાત્મિક અમૃતકા પાનકર મિથ્યાવાસના કો છોડ કર સદ્ધર્મકો ગ્રહણ કરકે અપને જન્મકો સફલ કિયે હૈં. એતદર્થ આપ પૂજ્યકો અનંત વંદના સુમનાંજલિ સમર્પણ કરતે હૈ," (શ્રી દિગંબર જૈન મહાવીર સંઘ)

(૬૬) **ઉજ્જૈન** : હે જ્ઞાનેન્દ્ર! આપને વસ્તુસ્વભાવકી સ્વતંત્રાકા ઢંઢોરા પીટા હૈ. (દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ)

(૬૭) ઉજ્જૈન "આપસે જૈન જગતમેં ભવ્ય ક્રાંતિ આઈ હૈ. (દિગંબર જૈન સમાજ)

(૬૮) **જલગાંવ :** સૌરાષ્ટ્રમાં મહાનધર્મક્રાંતિ કરનાર, આધ્યાત્મિકસંત જલગાંવના આંગણે પધાર્યા છે તે જલગાંવની જનતાનું મહાભાગ્ય છે, જલગાંવની જનતા તરફથી હું આપનું સ્વાગત કરું છું. (શેઠ ભીખમચંદજી જૈનના ભાષણમાંથી)

(૬૯) **બાહુબલી-આશ્રમ** (કારંજા) : "સ્વામીજી જૈનધર્મકી બડી પ્રભાવના કર રહે હૈ, સ્વામીજીકા જો પ્રભાવ હો રહા હૈ ઈસિસે યહ બાત નિશ્ચિત સમજી જાયગી કિ આપકે દ્વારા અબ ઈસિ પ્રાંતમેં ભી જૈનધર્મકી અચ્છી પ્રભાવના હોગી. હમારી સંસ્થા કે ઇતિહાસમેં યહ પ્રસંગ અવિસ્મરણીય રહેગા, ઈતિના હી નહીં બલ્કિ સંસ્થા કે ઈતિહાસમેં ઈસિકા બહુત ઉચ્ચ સ્થાન રહેગા.
(-બ્ર. માણેકચંદ્રજીના ભાષણમાંથી)

(૭૦) **કોલ્હાપુર :** આપ સૌરાષ્ટ્રકે હોતે હુએ ભી આપકી વાણીકા પ્રભાવ સારે ભારતમેં ફૈલ રહા હૈ, ઔર આત્મજ્ઞાનમેં રસ લેનેવાલે લોગોંકે લિયે આપકી વાણી બડી ઉપયોગી હૈ. (A. N. Upadhye ના ભાષણમાંથી)

(૭૧) **મુંબઈ:** બાર બાર મૈં કહતા આયા હૂં, શિખરજીમેં ભી મૈંને કહા થા ઔર ફિર યહાં પર ભી મૈં કહતા હૂં કિ મહારાજજી ભેદજ્ઞાનકી બાત સુના રહે હૈ યહ ઉનકે ઘરકી નયી બાત નહીં હૈ, ઈસી બાતકો તીર્થંકરોને, ભેદજ્ઞાની બડે બડે આચાર્યોંને ઔર પૂર્વકે બડે બડે પંડિતોંને કહી હૈ, યહી બાત આજ આપ સુના રહે હૈં. ઔર યહી સચ્ચા નિખરા હૂઆ દિગંબર જૈનધર્મ હૈ. (પં. બંસીધરજી સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી (ઈંદોર)ના મુંબઈ-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતના ભાષણમાંથી)

(૭૨) **સોનગઢ** : હે શાસન પ્રભાવી સંત ! આપશ્રીના ધન્ય જન્મોત્સવ પ્રસંગે આત્મિક ઉમંગની લાગણીપૂર્વક આપશ્રીનું અભિનંદન કરીએ છીએ. તીર્થસ્વરૂપ રત્નત્રય માર્ગના આપ પ્રવાસી છો. ભારતના અનેક તીર્થધામોની યાત્રા દરમિયાન રત્નત્રયરૂપ તીર્થની આપે મોટી પ્રભાવના કરી છે....ને આપ ભારત-અભિનંદનીય બન્યા છો.
-"આત્મધર્મ"

(૭૨) **મુક્તાગિરિ-સિદ્ધક્ષેત્ર :** આ કાળમાં આવા અધ્યાત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરનાર સંતને આવા મુક્તધામમાં દેખીને અમે અમારું અહોભાગ્ય સમજીએ છીએ. હું સોનગઢ આવ્યો ત્યારે મને થયું કે અહીં ચોથો કાળ વર્તે છે. ચતુર્થકાળમાં સમવસરણ હતું, મેં પણ સોનગઢમાં સમવસરણ દેખ્યું. સમવસરણમેં દિવ્ય ધ્વનિ હોતી હૈ, વહાં પર ભી મૈંને વોહી ભગવાનકી દિવ્યધ્વનિકા સાર ગુરુદેવકે મુખસે સુના.... (શ્રી બાબુરાવજી જૈનના ભાષણમાંથી)

(૭૪) **સાગર :** સ્વામીજીકા પ્રવચન અનોખે ઢંગકા **હૈ.** ઐસા શુદ્ધ પ્રવચન–જો કેવળ આત્મતત્ત્વકા નિરૂપણ કરતા હો–મૈંને આજ હી સુના. જબ સ્વામીજીકા સાહિત્ય પઢા તબ માલુમ પડા કિ પુણ્ય અલગ ચીજ **હૈ**, ધર્મ અલગ ચીજ **હૈ.**

(–પં. મુન્નાલાલજીના ભાષણમાંથી)

(૭૫) **નૈનાગિરિ–રેશંદીગિર–સિદ્ધક્ષેત્ર :** કાનજી સ્વામી સોનગઢકી હી નહિ, સમસ્ત ભારતકી પૂંજી **હૈ.** આપને અધ્યાત્મકી ગંગા પ્રવાહિત કી **હૈ.** હમ સ્વામીજીકા શત શત અભિનંદન કરતે **હૈ.**

(મંત્રીજીના ભાષણમાંથી)

(૭૬) **જબલપુર :** મૈં સોનગઢ આ ગયા હૂં, શિખરજી ભી આયા થા, બમ્બઈ ભી આયા ઔર સોનગઢકા દસવર્ષકા સાહિત્ય મૈંને સૂક્ષ્મતાસે પઢા; મૈં અપને અનુભવસે વ અધિકારસે યહ કહ સકતા હૂં કિ આજ ઈસ ભારતકે દાર્શનિકોમેં જૈનદર્શનકા સર્વશ્રેષ્ઠ દાર્શનિક કાનજી સ્વામી હૈ. અપની અનોખી શૈલીસે આપને સમયસાર આદિકા રહસ્ય સમઝાયા હૈ, જૈનદર્શનકી જિતની ઊંચીસે ઊંચી સેવા હો સકતી હૈ વહ સ્વામીજીને કી હૈ. ઈસલિયે જૈનસમાજ કી ઉપર આપકા બડા ઉપકાર હૈ. જૈન–સમાજકી ઓરસે મૈં આપકો કિન શબ્દોમેં શ્રદ્ધાંજલિ દૂં!

(એ. ડી. જજ શ્રી ફૂલચંદજી સાહેબના ભાષણમાંથી)

(૭૭) **જબલપુર :** સ્વામીજીને યહાં આકર ચૈતન્યકે ચિંતનકા જો માર્ગ અબતક નહીં મિલા થા વહ હમકો દિખલાયા હૈ. સૌરાષ્ટ્ર પ્રાન્તકે મહાન સન્ત કાનજીસ્વામીકે પ્રતાપસે સોનગઢ આધ્યાત્મિક મહાન સ્થાન બન ગયા હૈ. વહાં જો શાંતિ મિલિ ઉસકા વર્ણન કરના મેરી શક્તિસે બહાર હૈ. આજ અપની નગરીમેં સ્વામીજીકો અભિનંદન દેતે હુએ હમેં હર્ષ હો રહા હૈ.

(શેઠ હૂકમચંદજી : મહાવીર સાયકલ માર્ટવાળા)

(78) **દક્ષિણ ભારતમાં :**

We are happy to note that we are in the good company of persons who have linked realism with dynamism and cherish to cheerfully chant the inspiring message "Sahajanandi Sudhaswarupi avinasinho Atmaswarupa" in complete harmonious rapture and thus take spiritual march with abundant faith and enthusiasm. A. Chakravarti B. A. (Thanjavur)

(79) **મુડબિદ્રી :**

You are one such souls born to help recapture the spiritual wisdom of India's past. G. Vasudev Pai. Moodbidri.

(૮૦) **પોન્નૂર :** (પોન્નૂરતીર્થની યાત્રા વખતે પર્વત ઉપર દક્ષિણદેશના અનેક ગામના જૈનસમાજ તરફથી ગુરુદેવને તામિલઅભિનંદન પત્રો આપવામાં આવ્યા હતા. તામીલભાષામાં એ અભિનંદન પત્રો દ્વારા ત્યાંના સાધર્મીબંધુઓએ કેવી કેવી હૃદયોર્મિ વ્યક્ત કરી હશે!–એ તો તામિલભાષાજ્ઞ જાણી શકે. અહીં એક અભિનંદન પત્રનો થોડોક નમૂનો આપ્યો છે: આપણે માટે તો તે (લગભગ મૂડબિદ્રિના શાસ્ત્રભંડારની જેમ) માત્ર દર્શનીય જ છે. દેખિયે—

தாங்கள் போற்றிவரும் பகவான் ஸ்ரீ குந்த குந்தாசாரியார் வாழ்ந்த பெருமை மிக்கது நீலகிரி மலை. தமிழக ஜைனர்களின் தாழ்நிலை காரணத்தால் குடத்துள் விளக்கென உள்ளது இவ்விடம் இங்கு ஸ்ரீ குந்த குந்தரின் பெருமைதனை பலரும் அறியவும், ஜைன சமய நல்லறங்கள் செழிக்கவும், ஆஸ்ரமமும், சமய கல்வி நிலையங்களும் அமைய வேண்டும். இவைகள் இங்கே தோன்றி தொண்டு புரிய தங்களின் நல்லாசியை வேண்டுகின்றோம். தாங்கள் சில காலம் இங்கேயே தங்கி தங்களின் ஆத்மபோதனையினை நாங்கள் நற்பயன் அடையச் செய்தல் வேண்டுமென வணக்கத்துடன் வேண்டிக் கொள்ளுகிறோம்.

இங்ஙனம்,

வந்தவாசி.
26—1—64.

ஜைன பெருமக்கள்
வங்காரம்.

(૮૧) **આગ્રા :** " કાનજીસ્વામીકે પ્રવચનોં કે પ્રભાવસે જૈનજગતમેં અભૂતપૂર્વ ઢંગસે ધાર્મિકચેતના જાગૃત હો રહી હૈ. –" **नवभारत** " (દૈનિક)

(૮૨) **મથુરા :** જૈસે ભગવાન નેમિનાથને ઉત્તરસે પશ્ચિમમેં જાકર કે (શૌરીપુરથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને) ધર્મકા સન્દેશ સુનાયા, વૈસે આજ ઇતને વર્ષોંકે બાદમેં વહી સન્દેશ સ્વામીજીકે દ્વારા વહાંસે હમકો આજ વાપસ મિલ રહા હૈ, યહ હમારા બડા ભાગ્ય હૈ! પૂર્વાચાર્યોંને ઉત્તરકા સન્દેશ દક્ષિણકી ઓર ભેજા, વહી સન્દેશ આજ દક્ષિણસે ફિર ઉત્તરકી ઓર આ રહા હૈ! ઇસ તરહ સૌરાષ્ટ્રપ્રાંત કી સાથ હમારા પહલેસે હી સમ્બન્ધ ચલતા રહા હૈ. (–પં.બલભદ્રજીના ભાષણમાંથી)

(૮૩) **પાવાગીર–ઉન સિદ્ધક્ષેત્ર :** " અહા, યહ સબ દેખકર મુઝે બહુત હર્ષ હોતા હૈ ઔર ઐસા સન્દેહ હોતા હૈ કિ, ક્યા હમ યહ સબ સચ દેખ રહે હૈ કિ સ્વપ્ન ?" (મુનીમજીના ભાષણમાંથી)

(૮૪) **અજમેર :** " તા. ૧૫ અપ્રૈલકો ભારતકે મહાન અધ્યાત્મિક સન્ત કાનજીસ્વામીકા નગરમેં અભૂતપૂર્વ સ્વાગત હૂઆ, જિસમેં લગભગ ૧૦ હજાર વ્યકિત સમ્મિલિત થે....અજમેરકે ઇતિહાસમેં ઇતના વિશાલ જુલૂસ પ્રથમવાર દેખનેકો મિલા."

(" **आजाद** "–સાપ્તાહિક)

(૮૫) **અજમેર :** હમારા સૌભાગ્ય હૈ કિ આત્મતત્ત્વકી ઈતની વિશદ વ સુંદર વ્યાખ્યા કરનેવાલે સન્તકા અજમેરમેં પધારના હુઆ હૈ.

(શેઠશ્રી ભાગચંદજી સોની (કેપ્ટન)ના સ્વાગત-પ્રવચનમાંથી)

(૮૬) **લાડનૂ :** સ્વામીજીએ આ મરૂભૂમિમાં પ્રવાસથી ઘણા જીવોને કલ્યાણપથ ઉપર લગાડયા છે, આપનો ઝુકાવ આત્મા તરફ છે, તે જ મહત્ત્વશાળી છે. તેનું અમારે અનુકરણ કરવા જેવું છે. (શેઠશ્રી ગજરાજજી ગંગવાલના સ્વાગત-પ્રવચનમાંથી)

(૮૭) **આરા :** હમને સુના હૈ કિ સોનગઢકા વાતાવરણ બહુત પવિત્ર હૈ, સારે દિન સબ લોગ બસ ધર્મચર્ચા ઔર ભક્તિમેં હી રહતે હૈ...દેખો, યહ સોનગઢકી બહનોંકી બાત! ઐસા પવિત્ર જીવન બનાનેકા ધ્યેય રખના ચાહિએ. અપની આત્માકો પહચાનકર કલ્યાણ કરના યહી તો કર્તવ્ય હૈં.

(બ્ર. ચંદાબાઈઃ સ્વાગત-સમારંભ પ્રસંગે)

(૮૮) **ઈન્દોર :** यही धरा पर आत्म रविका उदय सदा जयवंत रहो,
ज्ञानपुंज उस आत्मजयोतिको वारवार सब नमन कहो!
धन्य धन्य तुम गुरुवर मेरे आत्म-जयोतिको जगा दिया,
कोटि जन्मके अंधज्ञानका पलभरमें ही नाश किया "

(૮૯) **ડાલમીઆનગર :** ભારતવર્ષમાં આજે આપણને આ મહાન અધ્યાત્મસંતનો સુયોગ બન્યો છે તે આપણી કોઈ પૂર્વ તપસ્યાનું જ ફળ સમજવું જોઈએ. જે વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિના દર્શન માટે અમારે સોનગઢ જવાનું હતું તે વિભૂતિ સ્વયં આજ અમારા આંગણે આવી છે તે અમારા મહાન સૌભાગ્યનો વિષય છે.

(પં. અયોધ્યાપ્રસાદજી ગોયલીયના ભાષણમાંથી)

(૯૦) **દિલ્હી :** આપના ઉપદેશનું બધું વજન આત્મા ઉપર છે, અને એ જ ભારતની બ્રહ્મવિદ્યા છે. લોકોને આ વાતની ખાસ જરૂર છે. —શ્રી ઢેબરભાઈ.

(૯૧) **સિદ્ધાન્તકા જૌહરી :** "સોનગઢ અથવા શ્રમણગઢ – એટલે કે સાધુ-સન્તોના નિવાસનું ધામ. કાઠિયાવાડમેં દિ. જૈનધર્મકે પ્રચારકા પહલા શ્રેય આપકો (પૂ. કાનજી સ્વામી કો) હૈ. સોનગઢકી હવા શાસ્ત્રમય હૈ. સિદ્ધાન્તમેં વર્ણિત નિશ્ચયનયરૂપ સોનેકી પરખ ઈસ જૌહરીને કી હૈ."

(વિદ્વત્પરિષદના અધિવેશન વખતે : સાગરના પં. દામોદરદાસજી)

(૯૨) **–"તો મુખ સોનગઢકી સન્મુખ ફેરના પડેગા" :** "આપ જૈસા પ્રભાવશાળી પુરુષ બહુત વર્ષોમેં હૂઆ હો એસા મેરા ખ્યાલમેં નહીં હૈ. લોગ પૂછા કરતે હૈ કિ

આત્માકા ભાન કૈસે હો વ આત્માકા ધ્યાન કૈસે હો? મૈં ઉસે દૃઢતાપૂર્વક કહતા હૂં કિ યદિ આત્માકા જ્ઞાન ઔર ધ્યાન કરના હો તો તુમ્હારા મુખ સોનગઢકી સન્મુખ ફેરના પડેગા.

(આ ઉદ્‌ગારો છે પંડિત શ્રી મુન્નાલાલજીના, સં. ૨૦૦૬માં રાજકોટ–પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવવા આવેલા તે વખતના આ તેમના ઉદ્‌ગારો છે.)

(૯૩) **કુરાવલી:** સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી સદા યહ કહ રહે હૈં,
સમઝના ખુદ હી પડેગા ભાવ તેરે બહ રહે હૈ,
શુભક્રિયા કો ધર્મ માના ભવ ઈસીસે ધર રહા હૈ,
હૈ ન પરસે ભાવ તેરા ભાવ ખુદ હી કર રહા હૈ.

–શ્રી ગુણધરલાલજીના કાવ્યમાંથી (કુરાવલી)

(૯૪) **“ઐસા વાતાવરણ સારે હિન્દમેં ફૈલ જાવે”:** “હમ સ્વામીજીકે ચરણોંમેં શ્રદ્ધાંજલિ દેતે હૈ, શ્રદ્ધા કરતે હૈ. હમ સહૃદયસે કહેત હૈં કિ સોનગઢ જૈસા વાતાવરણ સારા હિન્દુસ્તાનમેં ફૈલ જાવે, ઔર ભારત કે કોને કોનેમેં સબ જગહ યહ બાત ફૈલ જાવે.

(પં. રાજેન્દ્રકુમારજી મથુરાવાલા: વિદ્વત્‌પરિષદ વખતે કરેલા ભાષણમાંથી.)

(૯૫) “શ્રી કાનજીસ્વામી મહારાજ જેવા પવિત્ર આત્મા અમારા રાજ્યમાં છે, તેમનાથી અમારું રાજ્ય મહાન ગૌરવવંત છે.” (કુંદકુંદ પ્રવચનના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે આવેલો સન્દેશ) –**અનંતરાય પટ્ટણી** (ભાવનગરના દીવાન)

(૯૬) **પં. દેવકીનંદનજીનો પ્રમોદ:** આજથી ૧૭ વર્ષ પહેલાં (સં. ૨૦૦૩માં) પં. દેવકીનંદનજી હુકમીચંદજી શેઠની સાથે સોનગઢ આવેલા, ત્યાંથી વીંછીયા ગયેલા ને ત્યાં જિનમંદિરના શિલાન્યાસ બાદ પોતાનો પ્રમોદ વ્યક્ત કરતાં હર્ષથી તેમણે કહ્યું કે: આવા ધર્મપ્રભાવક, મહાન તત્ત્વજ્ઞ, તીર્થસ્થાપક, યુગપ્રધાન, મહર્ષિ પુરુષ ઘણા વર્ષોમાં થયા નથી એમ હું મારા હૃદયથી માનું છું. શાસ્ત્રાધાર સહિત વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવાની તેમની શૈલી મેં આજ સુધી ક્યાંય જોઈ નથી. અમે લોકો આજ સુધી નિમિત્ત ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને શાસ્ત્ર પઢતા હતા, પણ સ્વામીજીએ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી –સ્વાશ્રિત નિશ્ચય તત્ત્વદૃષ્ટિથી શાસ્ત્રના અર્થ કરવાની યથાર્થ શૈલી બતાવી–એ જ મારા માટે અપૂર્વ લાભ થયો છે, અને તે બાબતનો મને અનહદ પ્રમોદ થયા કરે છે.

(૯૭) **ભારતનું નવસર્જન:** આજે ગુરુદેવ ભારતનું નવસર્જન કરી રહ્યા છે.... ભારતની સાચી પ્રગતી, સાચું નવસર્જન,–જેનાથી જીવોને શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ શકે એવી મહાન ક્રાંતિ અધ્યાત્મજ્ઞાન વડે જ થઈ શકે. રાષ્ટ્રપતિ કે મહા અમાત્ય

જેવું મોટું પદ પામવા છતાં જે શાંતિ જીવો નથી પામી શકતાં તે શાંતિ અધ્યાત્મભાવના વડે જ પામી શકાય છે; એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રચાર વડે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી આજે ભારતનું નવસર્જન કરી રહ્યા છે. હીરકજયંતી પ્રસંગે આપણે તેમને પરમભક્તિથી અભિનંદીએ...અને જ્ઞાનપ્રકાશ વડે આપણાં જીવનનું તેઓ નવસર્જન કરે—એમ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

—ચીમનલાલ. સી. શેઠ (મુંબઈ)

(૯૮) **પિંડાવા (રાજસ્થાન):** ઈસ વર્તમાનયુગમેં જિન આત્માર્થી જિજ્ઞાસુ નર-નારિયોંને પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીકે પ્રવચન એકાગ્રતા—તલ્લીનતા ઔર અધ્યયનપૂર્વક સૂને યા પઢે ઉનકી આત્મા વીતરાગતાકી ઓર ઝૂકે બિના નહીં રહી. ઉન્હોંને પૂ. સ્વામીજીકો આત્મિકજ્ઞાનકા પ્રકાશદાતા ઔર અપના કલ્યાણકારી મહાપુરુષ સ્વીકાર કિયા હૈ....હમ મુમુક્ષુગણ આપકે આત્મવિશ્વાસમેં અપની અતૂટ શ્રદ્ધાકા સાદર અભિનંદન સમર્પિત કરતે હૈં. (પૂરી શ્રદ્ધાંજલીનું લખાણ ૧૪ પાનાં ભરેલું છે.) (કોમલચંદ્ર જૈન, સાહિત્યરત્ન, પ્રમુખ-મુમુક્ષુ મંડળ, અને બીજા ૫૦ જેટલા મુમુક્ષુ ભાઈ—બહેનોની સહી છે).

(૯૯) અને **સોનગઢના ને સૌરાષ્ટ્રના ભક્તો કહે છે:—** આપણા પૂ. ગુરુદેવના પુનિત પ્રતાપે ભારતભરમાં પરમ સત્ય જિનધર્મનો આજે ઉદ્યોત થઈ રહ્યો છે. અને વીતરાગી દેવગુરુશાસ્ત્રની આપણને પ્રાપ્તિ થઈ છે. ધર્માત્માઓનાં સાક્ષાત્ દર્શન અને સેવા કરવાનું મહાભાગ્ય પણ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. પરમ ઉપકારક જિનશાસનને ઉન્નતિના શિખર તરફ લઈ જઈને જગતભરમાં તેનો વિજયડંકો વગાડનાર, શાસનઉદ્ધારક ગુરુ કહાનની કૃપાએ આજે મોક્ષમાર્ગનાં દરવાજા દેખાયા છે, અને દેવ-ગુરુ-ધર્મની મહા પ્રભાવનાનું સદ્‌ભાગ્ય આપણને મળ્યું છે. આવા ઉપકારી ગુરુરાજની હીરકજયંતી પ્રસંગે સોનગઢના—સૌરાષ્ટ્રના ને ભારતના ભક્તો ભક્તિભીના હૃદયે શ્રદ્ધાંજલિ સાથે જયઘોષ કરે છે કે—ધર્મધુરંધર ધર્મઉદ્યોતક પરમઉપકારી કહાન ગુરુદેવનો જય હો.... વિજય હો.

(૧૦૦) આત્માને સાધો ને ભગવાન બનો

(?)

જિજ્ઞાસુના આશીર્વાદ

ભારતના પાટનગર દિલ્હી શહેરમાં

કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી ઢેબરભાઈએ કરેલ સ્વાગત-પ્રવચન

☆

સં. ૨૦૧૩ માં સમ્મેદશિખર વગેરે તીર્થધામની યાત્રા કરીને પાછા ફરતાં પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી સંઘ સહિત ભારતના પાટનગર દિલ્હીશહેરમાં પધાર્યા હતા. ત્યારે તત્કાલિન કોંગ્રેસપ્રમુખ (અને સૌરાષ્ટ્રના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય પ્રધાન) શ્રી ઢેબરભાઇ દિલ્હીના અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલ હોવા છતાં લગભગ દરરોજ પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનોનો લાભ લેતા. તા. ૬-૪-૫૭ ના રોજ તેમણે એક સ્વાગત-પ્રવચન કર્યું હતું. તેનો મુખ્યસાર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

ભારત કે ઇસ પાટનગરમેં આપ સબકી, ઔર મેરી ઓરસે મેં મહારાજશ્રી કા સન્માન કરને કે લિયે ખડા હુઆ હૂં. મહારાજશ્રી કી દુનિયા એક અલગ દુનિયા હૈ, મહારાજશ્રી કે જીવન કે બારે મેં આપ લોગોંને બહુત સુના હોગા. ઉનકે બારેમેં મૈં ઇતના હી કહૂંગા કિ ઉનકા જીવન એક સત્ય દૃષ્ટા કા જીવન હૈ, ઔર વે નિર્ભીક હૈ. જિસ ચીજ મેં ઉનકા વિશ્વાસ હૈ ઉસકો વે નિડરતાસે કહ રહે હૈ. અગર ગુરુ મેં ઐસી નિર્ભીકતા ન હો તો વે શિષ્યોંકો બીચમેં હી રૂલાદે, -નિર્ભીકતા કે વિના સત્ય માર્ગ પર કૈસે લે જાય?

મહારાજશ્રી કા ચરિત્ર સંપૂર્ણ સત્યકા ભાન કરાનેવાલા હૈ; વે અપના જો સંદેશ સુના રહે હૈ વહ એક અનુભવ-સંદેશ હૈ, ઔર ઉનકી બાત તર્કશુદ્ધ હૈ. ઉનકે ઉપકારકા બદલા હમ લોગ કૈસે દેવેં? ઉનકે લિયે તો એક હી બદલા હૈ કિ-હમ કોશીષ કરેં ઉનકે માર્ગ પર ચલનેકી! કોરી તારીફથી તેમને સંતોષ નહિ થાય, પણ તેઓ આપણને જે સન્દેશ સંભળાવે છે તે સમજવાથી જ તેમને સંતોષ થશે. ઇસ લિયે પ્રવચનમેં આપ વારંવાર કહેતે હૈ કિ "સમઝે?" "સમજાય છે?" જેમ ગુરુ પ્રેમથી શિષ્યને પઢાવતાં કહે કે બેટા! સમઝા! સમઝા!! વૈસે આપ ભી પ્રવચનમેં બારબાર શ્રોતાજનોસે પૂછતે હૈ કિ "સમઝમેં આતા હૈ....?"

મહારાજશ્રી જો ચીજ સમઝા રહે હૈ વહ ભારતવર્ષકી મૂલ ચીજ હૈ, ઔર આજ ભારતવર્ષકી ઇસ ચીજકી સારે વિશ્વકો જરૂર હૈ, બડે બડે લોગોંકા હૃદય સેવાભાવસે ભરા હુઆ હૈ; ઉસમેં મહારાજશ્રીકા સંદેશ ઐસા નહીં કિ તુમ સેવક મીટ જાઓ, લેકિન મહારાજશ્રી યહ કહતે હૈં કિ, તુમ સમઝો કિ દુનિયાંકા શત્રુ અણુબમ્બ નહીં હૈ, ઉસકો ઉત્પન્ન કરનેવાલી વ્યક્તિ ભી નહીં, લેકિન જો રાગદ્વેષકી ભાવના હૈ વહી દુનિયાકા શત્રુ હૈ; રાગદ્વેષકી પ્રબલ ભાવનાને હી ઐસે હથિયારોંકી ઉત્પત્તિ કી હૈ, ઇસલિયે હથિયાર શત્રુ

નહીં કિન્તુ રાગ-દ્વેષ હી શત્રુ હૈ; જિસ વિકારાત્માક ભૂમિકા કે ઉપર હમ એક દૂસરોંકો શત્રુ સમઝ રહે હૈ ઉસકા નાશ કૈસે હો યહ મહારાજશ્રી બતલા રહે હૈ.

અપના ભારતદેશ અધ્યાત્મપ્રધાન હૈ. મહારાજશ્રીકા સન્દેશ ભારતવર્ષકી સભ્યતા ઔર સંસ્કૃતિકી નીવ-જડ હૈ. અગર ભારતવર્ષને સારા વિશ્વમાં દેદીપ્યમાન બનવું હશે તો તે આ નીંવ (પાયા) ઉપર જ બની શકશે. અપની ઈસ નીંવકે દ્વારા આજ ભારતવર્ષ દુનિયાંકો ઊંચા ઊઠાનેકા પ્રયત્ન કર રહા હૈ. 'પંચશીલ' કે દ્વારા ભારત આજ નિર્વૈરબુદ્ધિકા ફૈલાવ કરના ચાહતા હૈ; મહારાજશ્રી કહતે હૈ કિ રાગદ્વેષ હી વૈરબુદ્ધિકા મૂલ હૈ; નિર્વૈર બુદ્ધિ કૈસે હો યહ આપ સમઝાતે હૈ. મહારાજશ્રીકી નકારાત્મક ભૂમિકા નહીં હૈ, લેકિન અનુભવાત્મક ભૂમિકા કે ઉપર આપ માર્ગ દિખલા રહે હૈ.

મુઝે ૨૦ સાલસે મહારાજશ્રી કે સન્દેશ સુનનેકા સૌભાગ્ય મિલા હૈ. મહારાજશ્રી અપને સન્દેશ સે એક સત્યદર્શન સમઝાનેકી કોશીષ કર રહે હૈ. મહારાજશ્રી અપની શિષ્યમંડલી કે સાથ યાત્રાકે લિયે નીકલે ઔર યહાંકી જનતાકો ભી ઉનકા સન્દેશ સુનનેકા લાભ મિલા. ઈસ નગરીમેં મૈં આપ સબકી ઓરસે મહારાજશ્રીકા સન્માન કરતા હૂં. સત્યકા સન્દેશ સુનાકર વે હમકો જાગૃત કર રહે હૈ, ઔર હમ મહારાજ કો વિશ્વાસ દેતે હૈ કિ હમ ભી ઈસકે લિયે કોશીષ કરેંગે.

અંતમેં એક વાર ફિર મૈં સબકી ઓરસે ઔર મેરી ઓરસે મહારાજશ્રીકા સ્વાગત કરતા હૂં.

સમ્મેદશિખરજીની યાત્રા પ્રસંગે મધુવનમાં શ્રીમાન પં. બંસીધરજી સાહેબ (ઈન્દોર)નું ભાષણ

(મધુવનમાં તા. ૧૬-૩-૫૭ ફાગણ વદ એકમના રોજ પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચન બાદ ઈંદોરના પંડિત બંસીધરજીએ ઘણા ગદગદ ભાવથી ભાષણ કરીને, પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે પોતાના જે ભાવો પ્રગટ કર્યા હતા તે અહીં આપવામાં આવેલ છે. શ્રીમાન્ પંડિતજી દિગંબર જૈન સમાજના એક અગ્રગણ્ય વિદ્વાન છે, અને અત્યારના દિગંબર જૈન સમાજના પંડિતોમાંથી મોટા ભાગના પંડિતો તેમના પાસે ભણેલા છે, તેમનું આ ભાષણ છે.)

卐

પહેલાંના કાર્યક્રમ અનુસાર એવી આશા હતી કે આ અમૃતથી ભરેલો કુંભ ફરીથી પ્રાપ્ત થશે....પરંતુ.... હવે પ્રોગ્રામ બદલી જવાથી (પૂ. સ્વામીજી આજે જ અહીંથી પ્રસ્થાન કરશે તેથી) આ વાણી સાંભળવા નહીં મળે. (આમ બોલતાં બોલતાં પંડિતજી એકદમ ગળગળા થઈ ગયા હતા અને થોડીવાર સુધી બોલી શક્યા ન હતા. ત્યારબાદ આગળ ચાલતા તેમણે કહ્યું:-) અનંત ચોવીસીના તીર્થંકરો અને આચાર્યોએ સત્ય દિગંબર જૈનધર્મને અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગને પ્રગટ કરનારો જે સંદેશ સંભળાવ્યો તે જ આમની (કાનજીસ્વામીની) વાણીમાં આપણા સાંભળવામાં આવી રહ્યો છે;-તે સાંભળતાં જ સહેજે પ્રતીત થઇ જાય છે અને પદાર્થનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન થઈ શકે છે.

સમ્યગ્દર્શન શું ચીજ છે અને તે કેટલી મહત્ત્વની ચીજ છે-તે આપ સમજાવે છે. દૃષ્ટિ અંતરની ચીજ છે, તેનો કોઈ પઢવા-લખવા સાથે સંબંધ નથી. અંતરની દૃષ્ટિ થવાનો સંબંધ શાસ્ત્રની સાથે નથી, તેમજ અમુક ક્રિયાથી કે શાસ્ત્રથી તે પ્રાપ્ત થઈ જાય-એમ નથી, તે તો અંતરંગની ચીજ છે. અમારી તો ભાવના છે કે સમ્યક્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય કે જેના પ્રતાપથી આત્માને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા પછી આપણું જે કાંઈ જાણવું છે તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને જે આચરણ છે તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. સમ્યગ્દર્શન-પૂર્વકના જ્ઞાન-ચારિત્રથી જ મુક્તિ થશે, તેના સિવાય બીજું કોઈ-શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કે દૈહિક ક્રિયાકાંડ મોક્ષમાર્ગ નથી.-આ વાત સ્વામીજી સમજાવી રહ્યા છે.

દુઃખથી છૂટવા માટે અને સુખની પ્રાપ્તિને માટે જૈન તીર્થંકર-આચાર્યોએ કહ્યું છે કે-તમે સ્વયં પરથી ભિન્ન આત્માનું જ્ઞાન કરીને, અંતરાત્મા થઈને પરમાત્મા બની શકો છો;-એનું પ્રતિપાદન અહીં મહારાજજીના પ્રવચનમાં થઈ રહ્યું છે.

પરાધીન બનાવીને, ભક્ત બનાવીને, શરણમાં લઈને મોક્ષ દેવાની વાત કરવી તે તો પરતંત્રતા છે. તીર્થંકરોએ સ્વતંત્રતાની વાત કરી છે, પરથી વિભિન્ન આત્માને પોતે પોતામાં જાણીને અને તેમાં સ્થિર થઈને તમે સ્વયં પરમાત્મા બનશો. એ જ માર્ગ આજે આ સન્ત પોતાના પ્રવચનમાં દર્શાવી રહ્યા છે. મહાવીર ભગવાને જે કહ્યું અને કુંદકુંદ આદિ આચાર્યોએ જે કહ્યું તે જ આજે આ (મહારાજશ્રી) પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. (સભામાં હર્ષનાદ)

પં. શ્રી બંસીધરજી ભાષણ કરી રહ્યા છે....

આવા આધ્યાત્મિક સંતોએ સ્વયં પોતાને આનંદિત બનાવ્યા છે અને વીતરાગતા તથા સ્વતંત્રતાની ઘોષણા કરીને તેનો જ ઉપદેશ દઈ રહ્યા છે. તે માર્ગમાં આવનાર મુમુક્ષુઓ પણ પોતાને મહાસદ્‌ભાગી માને છે કે–અમને સ્વતંત્રતાનો માર્ગ દર્શાવનાર આવા સંત મળ્યા.

વસ્તુની 'યોગ્યતા' બાબતમાં આપનું વિવેચન વિશિષ્ટ ઢંગનું છે. યોગ્યતા વસ્તુનો સ્વભાવ છે–એવું બતાવનાર દેવ–શાસ્ત્ર–ગુરુ સાચા છે. ઉપરછલી દૃષ્ટિવાળાને એમ લાગે છે કે "આમ કેમ? આમ કરત તો આમ થાત !!"–પરંતુ ખરેખર જૈનાચાર્યોનો એવો અભિપ્રાય નથી.

"चारित्तं खलु धम्मो" તે તો મોહક્ષોભરહિત આત્મ-પરિણામ છે, અને તે જ ધર્મ છે. નીચેની ભૂમિકામાં રાગી પ્રાણીની ક્રિયા-કે જેને સરાગ ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે તે મોક્ષમાર્ગ નથી, તે તો 'संसारक्लेशफलत्वात्' હેય છે. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગ ચારિત્ર છે, પરંતુ જે ઘણું કરીને મોક્ષ-સુખને નથી ચાહતો અને સંસારસુખને ચાહે છે તે જ તે પુણ્યક્રિયાને ઉપાદેય સમજે છે, પણ તે પુણ્યક્રિયા-અનુષ્ઠાન મોક્ષ આપી દેશે એમ હરગીજ નથી.

આપની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં લોકોને એમ લાગી જાય છે કે "બસ! જ્યારે જુઓ ત્યારે મોક્ષની જ કથા?-આત્માની જ કથા?" પરંતુ એ જ તો દુર્લભ છે અને એ જ મતલબની વાત છે. આપણે તો સ્વાધીન બનવા ચાહીએ છીએ. પહેલાં દૃષ્ટિભેદ (સમ્યગ્દર્શન) કરો. દૃષ્ટિભેદ થયા પછી થોડુંક પણ પઢવા-લખવાનું સાર્થક થશે. અને અંતરની દૃષ્ટિ વિના, ભલે આગમધર હોય ને કઠિન આચરણ પણ કરતો હોય, તો પણ તે કંઈ સાર્થક નથી: આવો જ જૈન શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે.

મેં આપના પ્રવચનોનું શ્રવણ કર્યું તેમાં મને એવી જ દૃષ્ટિ વિદિત થઈ; આપની વાણીમાં તીર્થંકરોનું અને કુંદકુંદ સ્વામીનું જ હૃદય હતું. તેને અનુસરીને લોકોની જે પ્રવૃત્તિ થાય તે મુમુક્ષુને માટે ઉપાદેય છે. લોકો તેને નહિ સમજીને કેવા કેવા પ્રકારના ખોટા અભિપ્રાય કરી લ્યે છે!

આપનો પ્રચાર હાલ તો યાત્રાના નિમિત્તે થયો છે. યાત્રા તો સકુશલ થશે જ, પરંતુ આપની દૃષ્ટિથી જે તત્ત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે તે જગતને માટે કલ્યાણકારી છે. (-સભામાં ઘણા હર્ષપૂર્વક તાલીનો અવાજ)

અંતમાં, તે શ્રાવક-શ્રાવિકા અને બ્રહ્મચારી વર્ગ પણ અમારે માટે આદરણીય અને અનુકરણીય છે-કે જેઓ આપની છત્રછાયામાં રહીને આત્મકલ્યાણ કરી રહ્યા છે.
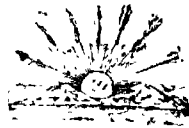
સમ્મેદશિખરજીની યાત્રા પ્રસંગે મધુવનમાં
શ્રીમાન્ પં. ફૂલચંદ્રજી સાહેબનું ભાષણ

તા. ૧૬-૩-૫૭ ફાગણ વદ એકમના રોજ મધુવનમાં શ્રીમાન્ પં. બંસીધરજી સાહેબના ભાષણ પછી બનારસના પં. ફૂલચંદ્રજી સાહેબે પણ સંક્ષિપ્ત વક્તવ્યદ્વારા પોતાના ભાવો પ્રગટ કર્યા હતા, તે અહીં આપવામાં આવે છે. તેઓ દિ. જૈન સમાજના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોમાં સ્થાન ધરાવે છે. એટલું જ નહિ પણ "ભારતવર્ષીય દિગંબર જૈન વિદ્વત્‌પરિષદ"ના તેઓ અધ્યક્ષ છે. તેમનું આ ભાષણ છે.

અમારા પૂ. પંડિતજી (બંસીધરજી સાહેબ) અમારા ગુરુજી છે, તેમણે પૂ. કાનજી-સ્વામીના સંબંધમાં ઘણું સ્પષ્ટ કહી દીધું. જ્યારે તેઓ બોલવા માટે ઊભા થયા ત્યારે તો મને એમ લાગેલું કે તેઓ બહુ મર્યાદામાં રહીને બોલશે, પરંતુ આપણે જોયું કે ભાવના તો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

મહારાજજીના જે પ્રવચનો થઈ રહ્યા છે તે બાબતમાં કેટલાક લોકોમાં ભ્રાન્તિ ફેલાયેલી છે; હું કહું છું કે તે લોકો આવીને પ્રવચન સાંભળે. તેઓ એવું કાર્ય ન કરે કે જે જનતાને સમ્યગ્જ્ઞાનના લાભમાં બાધક હોય!

કાલ રાત્રે જિનમંદિરમાં આ લોકોની ભક્તિ આપણે સૌએ દેખી; હું આપને પૂછું છું કે-શું આવી ભક્તિ આપણે કદી દેખી છે?

પૂ. સ્વામીજીની સાથે ઇંદોરથી હું બરાબર સંપર્ક રાખતો આવ્યો છું. હું આપની (પૂ. ગુરુદેવની અને સંઘના સદસ્યોની) ક્રિયા, વ્યવહાર, ધાર્મિક લગન, ભક્તિ-જે કાંઈ દેખી રહ્યો છું તે ઉપરથી એક પંડિત તરીકે-વિદ્વત્‌પરિષદના અધ્યક્ષ તરીકે જાહેર કરું છું કે આ લોકો પૂરા દિગંબર છે-સચ્ચા દિગંબર છે. ધર્મબંધુ તરીકે આપણે તેમનું સ્વાગત કરવું જોઈએ અને સ્વામીજીના ઉપદેશનો લાભ લેવો જોઈએ. આ તરફની જનતા તેમનાથી પરિચિત નથી તેથી જનતાદ્વારા કોઇ અનુચિત પ્રવૃત્તિ ન થઈ જાય તે માટે આપણે પરિસ્થિતિને સંભાળી લેવી જોઇએ. અમારી ઇચ્છા છે કે જ્યાં જ્યાં સ્વામીજીનું આગમન થાય ત્યાં જનતા તેમનું સ્વાગત કરે અને પ્રવચનનો લાભ ઉઠાવે.

અધ્યાત્મધામ સોનગઢ

(પં. શ્રી કૈલાશચંદ્રજી સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી; અધ્યક્ષ, વિદ્વત્પરિષદ)

(સોનગઢમાં વિદ્વત્પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન થયું તેના પ્રમુખ પં. શ્રી કૈલાસચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી હતા. સોનગઢમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રી પાસે આધ્યાત્મિક ચર્ચા તથા વ્યાખ્યાનોથી તેમને જે લાભ થયો તેનું તેઓએ ઘણા જ હૃદયોલ્લાસથી પોતાના ભાષણમાં વર્ણન કર્યું હતું. તેમના ભાષણનો ટૂંક ભાગ અહીં આપવામાં આવે છે—)

☆

યહાં પર પરિષદકા અધિવેશન કરને સે હમ સબકો મહારાજશ્રી કે પાસમેં અધ્યાત્મકા બહુત લાભ મિલા હૈ. અધિવેશનમેં ઉપસ્થિત સભી વિદ્વાનોં કહ રહેં હૈં કિ હમકો મહારાજશ્રીકે આધ્યાત્મિક ઉપદેશસે બહુત લાભ હુઆ હૈ. હમ સબકે પરિણામ મેં ભેદ હો ગયે હૈં. પરિષદ અપના અધિવેશન કા કાર્ય તો કિસી ભી સ્થાન પર કર સકતી થી; કિન્તુ મહારાજશ્રીકા આધ્યાત્મિક ઉપદેશકા લાભ લેને કે મુખ્ય હેતુ સે ઇસિ સ્થાનકો પસંદગી દી ગઈ.

૧૯૯૬ કી સાલમેં જુનાગઢમેં જબ મહારાજશ્રી સે મેરા એક ઘંટે તક પરિચય હુઆ તબ સે હી મેરે હૃદય મેં ઐસી છાપ પડી હુઈ થી કિ મહારાજશ્રીકા ઉપદેશ અવશ્ય સુનના હી ચાહિએ ઇસલિયે હમ સબ વિદ્વાન ભાઈયોંકો એક સાથ ઐસા લાભ મિલે—યહ હેતુ સે ઇસ અવસર પર યહાં આનેકા પ્રસંગ મિલા હૈ. તીન દિન મહારાજશ્રી કા આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યાન સુનકર મુઝે ઐસા આત્મવેદન હુઆ હૈ કિ અભી મૈંને આત્માકા કુછ નહિ કિયા, કેવલ શરીરકા કિયા હૈ. જબ હમ વિદ્યાર્થીઓંકો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાતે થે તબ પ્રવચનસારાદિ મેં ચિદાનંદ આત્મા કી જો અધ્યાત્મ બાત આતી થી ઉસકો તો છોડ દેતે—ઔર ઉદ્ધ્વાંશ કલ્પનાદિ બાત હમ શીખાતે થે. (આ બોલતી વખતે સભાપતિજી ઘણા ગળગળા થઈ ગયા હતા.)

યહ સોનગઢ જૈસા વાતાવરણ અન્યત્ર કહીં પર ભી નહી હૈ. એક બાઈ પાની ભરનેંકે લિયે જા રહી થી, ઉસસે કિસીને પૂછા કિ 'મંડનમિશ્ર કા ઘર કહાં હૈ?' તબ બાઈને ઉત્તર દિયા કિ 'જિસ ઘરમેં તોતા ભી શાસ્ત્રાર્થ કર રહા હો કિ—સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં, ઉસ ઘર મંડનમિશ્રકા જાનના' ઉસી તરહ યદિ કોઈ પૂછે કિ સોનગઢ કહાં હૈ? તો હમ ભી ઉત્તર દેતે હૈ કિ—જિસ સ્થાન મેં ઘરઘરમેં ભાઈ—બહિનોં છોટે બડે સબ કે બિચ દિનરાત અધ્યાત્મ કી ચર્ચા સુનાઈ પડતી હો વહી સોનગઢ હૈ. યહાં કે છોટે બચ્ચોંકે પાસ ભી હમેં અધ્યાત્મ કી ચર્ચા સુનનેમેં આતી હૈ. રાસ્તે મેં ચલતે ચલતે અજૈન ડોકટર ભી હમારી સાથ તત્ત્વચર્ચા કરને લગતા હૈ, ઇસસે હમકો ઐસા

લગા કિ જો શરીરકા ડોકટર થા વે સોનગઢમેં આત્માકા ભી ડોકટર બન ગયે. એક પોલીસપટલ જો કિ મહારાજકા ઉપદેશ સુનનેકો આતે હૈં ઔર જો મુસ્લીમ બંધુ હૈ વે ભી રાસ્તે મેં હમકો પૂછતે થે કિ આપકો મહારાજકી વાણી કૈસી લગતી હૈ. રાત્રકો સોતે સમય પિછલી બારિમેં સે બહિનોં મેં ઉપાદાન નિમિત્ત કી ચર્ચાકા આવાજ સુનનેમેં આતા થા. યહાં રહને વાલા સબ ભાઈ-બહિનોંકા આધ્યાત્મિક જીવન દેખકર હમકો અતિ આનંદ હોતા હૈ, યહ સબ પ્રભાવ મહારાજશ્રીકા ઉપદેશકા હી હૈ ઔર યહાં કે સબકો એક દૂસરે પર પ્રેમ હૈ-છોટે કો બડે પર, બડે કો છોટે પર, યહ દેખકર ભી હમ પ્રસન્ન હુએ હૈં.

જબ હમ યહાં આ રહે થે તબ તો ઐસા વિચાર થા કિ યહાં કે ભાઈ-બહિનોં કુછ હમારે શિક્ષણકા અનુકરણ કરેગા, કિન્તુ ઉલ્ટા ઐસા હુઆ કિ હમારે હી યહાં સે શિક્ષા લેને યોગ્ય બના હૈ. યહાં મહારાજકી પાસમેં હમ સબકો નઈ દૃષ્ટિ મિલી હૈ. હમારી ભાવના યહ હૈ કિ હમ નિત્ય યહાં પર હી ઠહર જાય. ઔર મહારાજશ્રીકા ઉપદેશ સુનકર અપના આત્મકલ્યાણ કરેં. હમ ભગવાનસે પ્રાર્થના કરતે હૈં કિ હમ ફિરફિર ઈધર આયેં.

આજ દો હજાર વર્ષકે બાદ ભી મૈં મહારાજજીકો કુંદકુંદ સ્વામીકે મૂર્તિમંત રૂપમેં દેખ રહા હૂં ઔર મેરી પુનઃ પુનઃ યહ ભાવના હૈ કિ મહારાજજીકો સાક્ષાત કુંદકુંદકે હી રૂપમેં દેખૂં.

"જયજિનેન્દ્ર"

☆

अभिनन्दन

श्री कानजीस्वामीने पूज्य आचार्य कुन्द कुन्द प्रणीत श्री समयसार ग्रंथ और उस पर पूज्य आचार्य अमृतचन्द्र सूरिकृत टीकाके अध्ययन से प्रभावीत होकर सौराष्ट्र प्रान्तमें जो दि जैनधर्मका प्रचार और दि. जैन मंदिरोंका निर्माण कराया है उसके लिये दिगम्बर जैनसमाज को उनका ऋणी होना चाहिये।......मैं स्वामीजीकी ७२ वीं जन्मजयन्तीके अवसर पर उनका अभिनन्दन करते हुए उनके आरोग्यपूर्ण दीर्घ जीवनकी पुरी कामना करता हूं।

भागचन्द सोनी (अजमेर)
(CAPT. SIR. KT. O. B. E.)

પહેલો પ્રતિષ્ઠા–મહોત્સવ

સીમંધર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા વખતે સોનગઢમાં થયેલા પંચકલ્યાણક મહોત્સવનાં મધુર સંસ્મરણો સં. ૧૯૯૭

(બ્ર. હ. જૈન)

શ્રી જિનેન્દ્રદેવના પંચકલ્યાણક એટલે દુનિયાનો સર્વોત્કૃષ્ટ માંગળિક મહોત્સવ! એ પંચકલ્યાણક સંસારમાંથી જીવોને ઓછા કરીને મોક્ષ–જીવોની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પુનિત પ્રતાપે, સૌરાષ્ટ્રમાં એવા પંચકલ્યાણકના મંગળ મહોત્સવો ઊજવવાનું અને નીહાળવાનું સૌભાગ્ય મુમુક્ષુઓને તેર વાર સાંપડયું છે. તેમાં સૌથી પહેલો પ્રસંગ સોનગઢમાં સીમંધર પ્રભુની પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે ઊજવાયો.

વીર સં. ૨૪૬૭ ના ફાગણ સુદ બીજે સોનગઢના જિનમંદિરમાં સીમંધર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આજે તો એ પ્રસંગને ૨૩ વર્ષ વીતી ગયા....છતાં ભક્તજનોના હૃદયમાં તે વખતનો ઉલ્લાસ એવો ને એવો તાજો છે....તેનું સ્મરણ કરતાં આજે પણ ભક્તજનોના હૃદય ભક્તિરસમાં ભીંજાઈ જાય છે.

વીર સં. ૨૪૬૫ માં પૂ. ગુરુદેવશ્રી સંઘસહિત પાલીતાણા શત્રુંજયતીર્થની યાત્રાએ પધાર્યા....ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરતાં કરતાં કોઈ વિરલા ભક્તોને એવી ભાવના જાગી કે 'અરેરે! આપણને સાક્ષાત્ ભગવાનનો તો વિરહ, પણ ભગવાનની વીતરાગીમુદ્રાનાં પણ દર્શન ન મળે!' એમ ભાવ થતાં સોનગઢમાં વીતરાગી પ્રતિમા સ્થાપવાનું દિલ થયું...

...પછી તો ભગવાનને સ્થાપવા માટેની ભક્તોની એ ભાવના ફેલાતી ફેલાતી પૂ. ગુરુદેવશ્રી પાસે પહોંચી અને પૂ. ગુરુદેવશ્રીને પણ વીતરાગી જિનપ્રતિમા સ્થાપવાના ભાવ થયા...ને એકવાર પદ્મનંદીપચીસીના વાંચન વખતે પ્રવચનમાં જિનપ્રતિમા સંબંધી એવી વાત આવી કે 'જે ભવ્ય જીવ નાનામાં નાનું જિનમંદિર અને જવ જેવડા જિનપ્રતિમા બનાવે છે તેને પણ એવા પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે કે સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ તેના પુણ્યનું વર્ણન કરી શકતી નથી; તો બીજાની તો શું વાત?' પૂ. ગુરુદેવના શ્રીમુખેથી એ વાત સાંભળતાં રાજકોટના શેઠ શ્રી નાનાલાલભાઈ તથા તેમના બંધુઓને સોનગઢમાં વીતરાગી

જિનમંદિર કરાવવાની ભાવના થઈ....અને તેમના તરફથી જિનમંદિર બંધાયું. એ રીતે ભક્તોના અંતરની ઊંડી ભાવનાનાં બીજડાં ફાલ્યાં ને ખરેખર સોનગઢમાં સીમંધર ભગવાન ભેટ્યા...

પ્રતિષ્ઠા પહેલાં માહ સુદ ૨ ના રોજ સુપ્રભાતે સૂર્યના કિરણો બહાર નીકળતાં મંગલ મુહૂર્તે ઘણા ઉલ્લાસપૂર્વક શ્રી સીમંધરાદિ ભગવંતોનો ગ્રામપ્રવેશોત્સવ થયો હતો. ભગવાન પધાર્યા... ને પહેલી વખત તેમની ભવ્ય મૂદ્રા નીરખતાં જ પૂ. ગુરુદેવ ભક્તિથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા....આંખોમાંથી આંસુ વહી ગયા. હજી ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા થઈ ન હતી પણ પૂ. ગુરુદેવને એટલી બધી લગની લાગી હતી કે વારે વારે ભગવાન પાસે જઈ ને બેસતા ને દિવસનો ઘણો વખત ભગવાન પાસે બેસી રહેતાં... 'હરતાં ફરતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે...' એના જેવી તે વખતની સ્થિતિ હતી. ભગવાનની મૂદ્રા એટલી બધી ભવ્ય હતી કે ગુરુદેવને તો તે જોતાં તૃપ્તિ જ થતી ન હતી... વારંવાર હરતાં ને ફરતાં પ્રભુ પાસે જઈ ને બેસતા અને ભગવાનની શાંત મૂદ્રા નિહાળી નિહાળીને કહેતાં કે – 'અહો...

અમિયભરી મૂરતિ રચી રે... ઉપમા ન ઘટે કોય,
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે... નિરખત તૃપ્તિ ન હોય...
સીમંધર જિન... દીઠાં લોયણ આજ...'

વળી બહારગામના જે નવા નવા ભક્તજનો આવે તેમને પણ પૂછતાં કે 'તમે ભગવાન જોયા? ચાલો.... તમને ભગવાન બતાવું.'—એમ કહીને ઓરડીમાં તેડી જઈને બતાવતા કે જુઓ, આ ભગવાન! આપણે અહીં પ્રતિષ્ઠા થવાની છે તે આ ભગવાન છે.

☆ ☆ ☆

માહ વદ ૧૧ થી ફાગણ સુદ ૨ સુધી ભગવાનની પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠાનો અપૂર્વ મહોત્સવ ઊજવાયો... જીવનમાં પહેલી જ વાર પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ હોવાથી, ને પહેલ વહેલા જ ભગવાન ભેટતા હોવાથી ભક્તજનોને અપૂર્વ ઉલ્લાસ હતો....જાણે પ્રભુના પંચકલ્યાણક સાક્ષાત્ જ થતા હોય એવું લાગતું હતું....ત્યારે ભક્તો હોંસથી ગાતા હતા કે—

'સુંદર સ્વર્ણપુરીમાં સ્વર્ણ-રવિ આજે ઊગ્યો રે,
ભવ્યજનોના હૈયે હર્ષાનંદ અપાર..............
શ્રી સીમંધર પ્રભુજી પધાર્યા છે અમ આંગણે રે....'
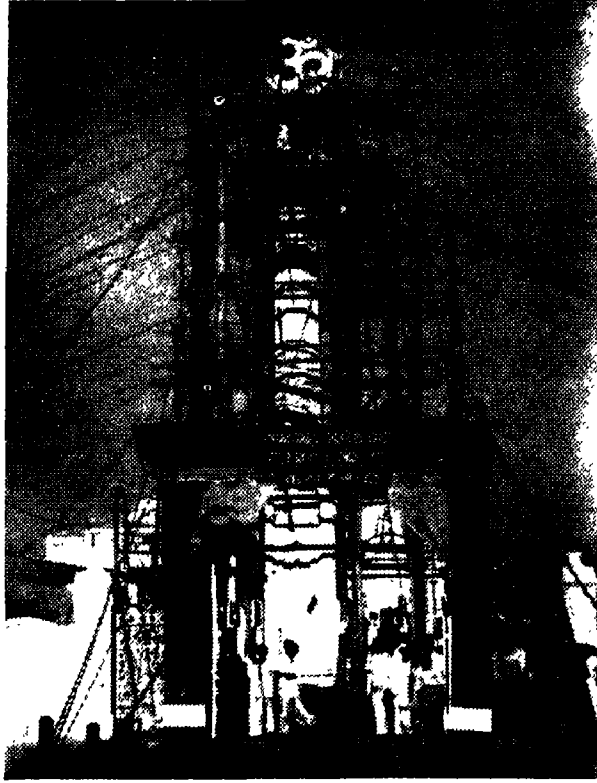
મહોત્સવ પ્રસંગે માનસ્તંભના ભવ્ય દીદાર (સં. ૨૦૦૯)

(માનસ્તંભ-પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠામંડપમાં પધારેલા ૩૨ જિનબિંબો

માનસ્તંભ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ (સં. ૨૦૦૯)

નેમપ્રભુના જન્મકલ્યાણક પ્રસંગે ઇન્દ્રોનો આનંદ

– અને સૌધર્મેન્દ્ર પણ ઐરાવત લઇને આવી પહોંચ્યા.

પંચકલ્યાણકમાં દીક્ષાકલ્યાણકનું એક દશ્ય

માનસ્તંભમાં ૨૫૦ મણનો વજનદાર સાથિયાવાળો આરસનો પથ્થર કેરિયરમાંથી ખૂબ મહેનતપૂર્વક નીચે ઉતાર્યા બાદ ગુરુદેવ તેનું અવલોકન કરી રહ્યા છે.

સ્વાધ્યાય-મંદિરના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે.........(સં. ૧૯૯૪)

ભક્તો વાટું જુએ ભગવાનની....

(સં. ૧૯૯૭ની પ્રતિષ્ઠાના આહારદાન પ્રસંગનું એક દૃશ્ય)

માનસ્તંભપ્રતિષ્ઠા-
મહોત્સવમાં
નેમનાથ મુનિરાજ
આહાર માટે
પધારી રહ્યા છે
ને ભક્તશ્રાવકો
ભક્તિપૂર્વક પડગાહન
તથા પ્રદક્ષિણા કરી
રહ્યા છે.

"પધારો...... મુનિરાજ પધારો...... મનશુદ્ધિ......"
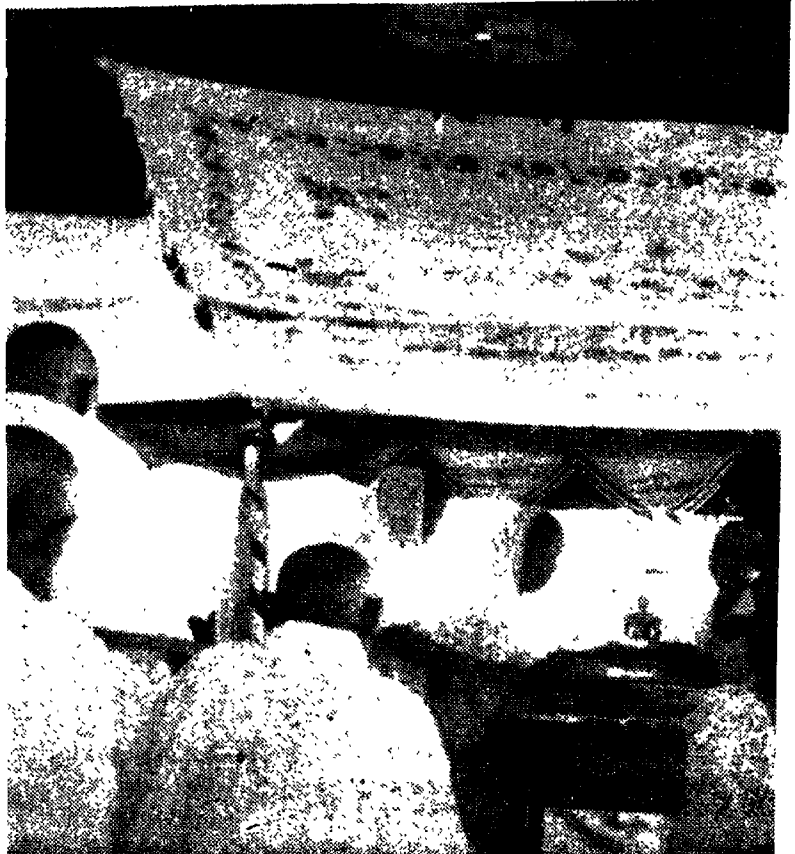
પૂ. બેનશ્રી—બેન
અત્યંત ભક્તિ-પ્રમોદ
અને નિર્મળભાવે
નેમનાથ મુનિરાજને
આહારદાન કરી રહ્યા છે,
ગુરુદેવ પણ ભક્તિપૂર્વક
એ પાવનપ્રસંગ નીહાળી
રહ્યા છે.

"અહા, એ પ્રસંગના
ભાવોની શી વાત
કરીએ ?"
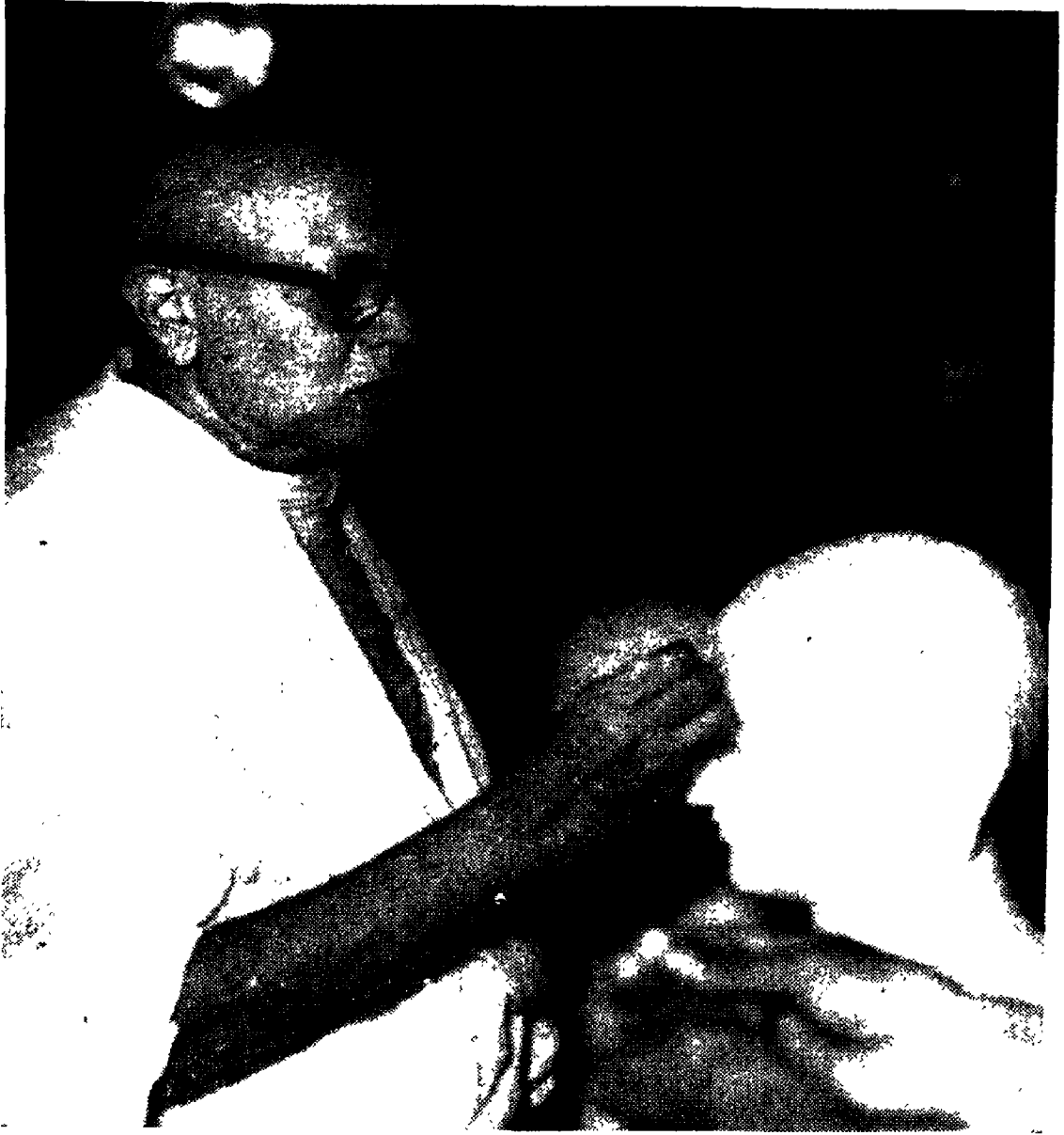
મુંબઇનગરીના પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં
પૂ. ગુરુદેવ ભાવભીનાચિત્તે જિનેન્દ્રપ્રતિમા પર
અંકન્યાસવિધિ કરી રહ્યા છે.

卐

મુંબઈના જિનમંદિરમાં ગુરુદેવ ભાવભીના ચિત્તે વેદી પર જિનેન્દ્રભગવાનોનું
સ્થાપન કરી રહ્યા છે: ને ભક્તો ગાય છે કે—

આવો આવો સીમંધરનાથ! અમ ઘેર આવો રે
રૂડા ભક્તિવત્સલ ભગવંત નાથ! પધારોને...
હું કઈ વિધ પૂજું નાથ! કઈ વિધ વંદું રે...
મારે આંગણે વિદેહીનાથ જોઈ જોઈ હરખું રે.

卐

ગુરુકહાનનો મંગલજન્મોત્સવ ભારતમાં ઠેર ઠેર આનંદથી ઊજવાય છે....
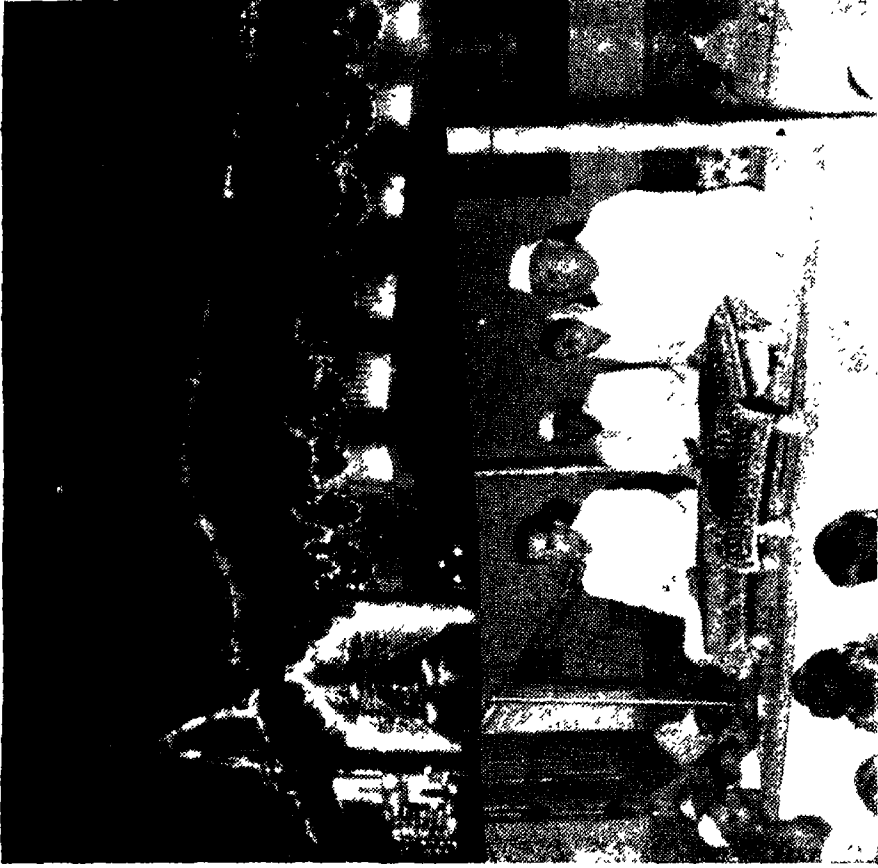
ભારતના પાટનગરમાં જન્મજયંતીનું એક દૃશ્ય
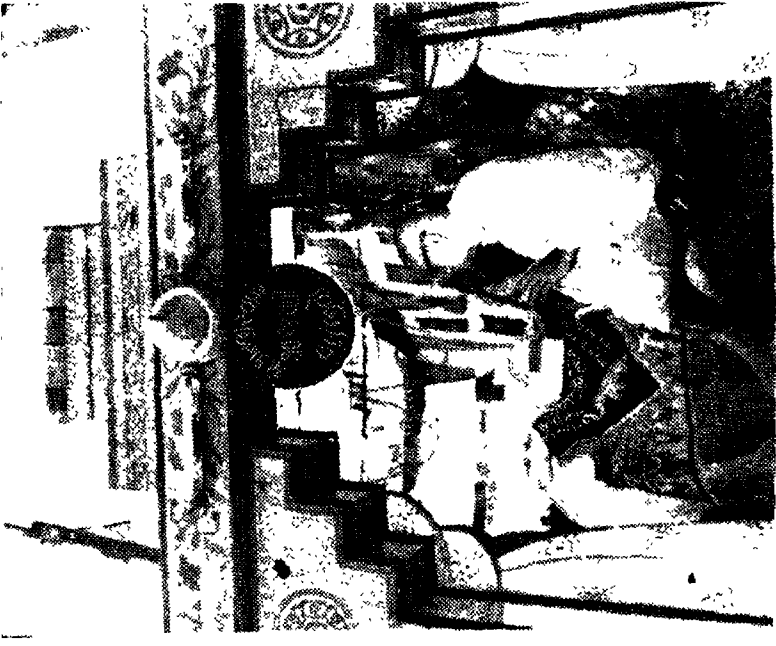
ફત્તેપુરમાં ૭૦ મી જન્મજયંતી
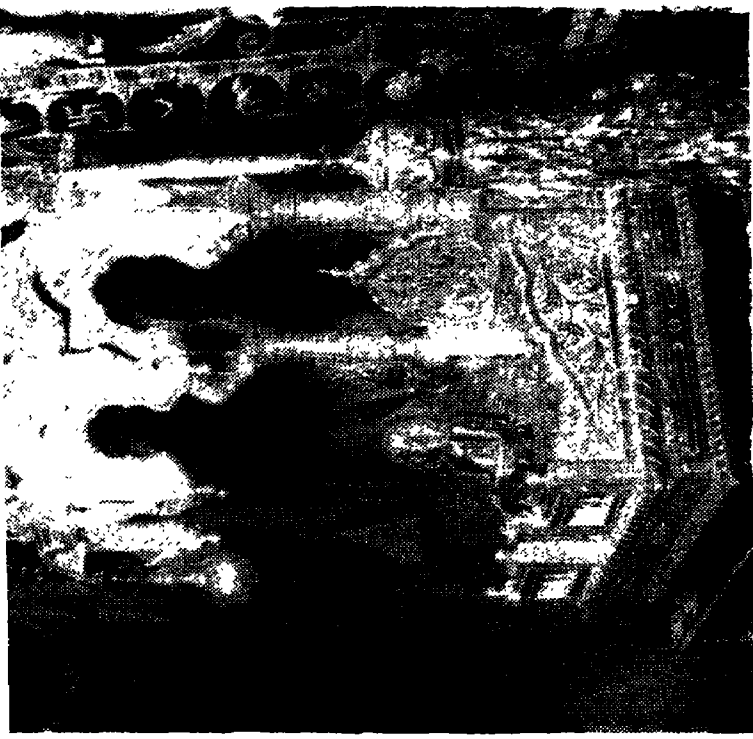
ફત્તેપુરમાં ૭૦ મા જન્મોત્સવ પ્રસંગે ભક્તિની ધૂન ચાલી રહી છે

પંદર વર્ષ પહેલાં— (ગુરુદેવના ૬૦ મા વર્ષે)

પૂ. ગુરુદેવ અને ગામેગામના અનેક મુમુક્ષુ ભાઇઓ (વીર સં. ૨૪૭૫ સોનગઢ)

પંદર વર્ષ પહેલાં

પૂ. બેનશ્રી-બેન અને ગામેગામના અનેક મુમુક્ષુ બહેનો (વીર સં, ૨૪૭૫ સોનગઢ)
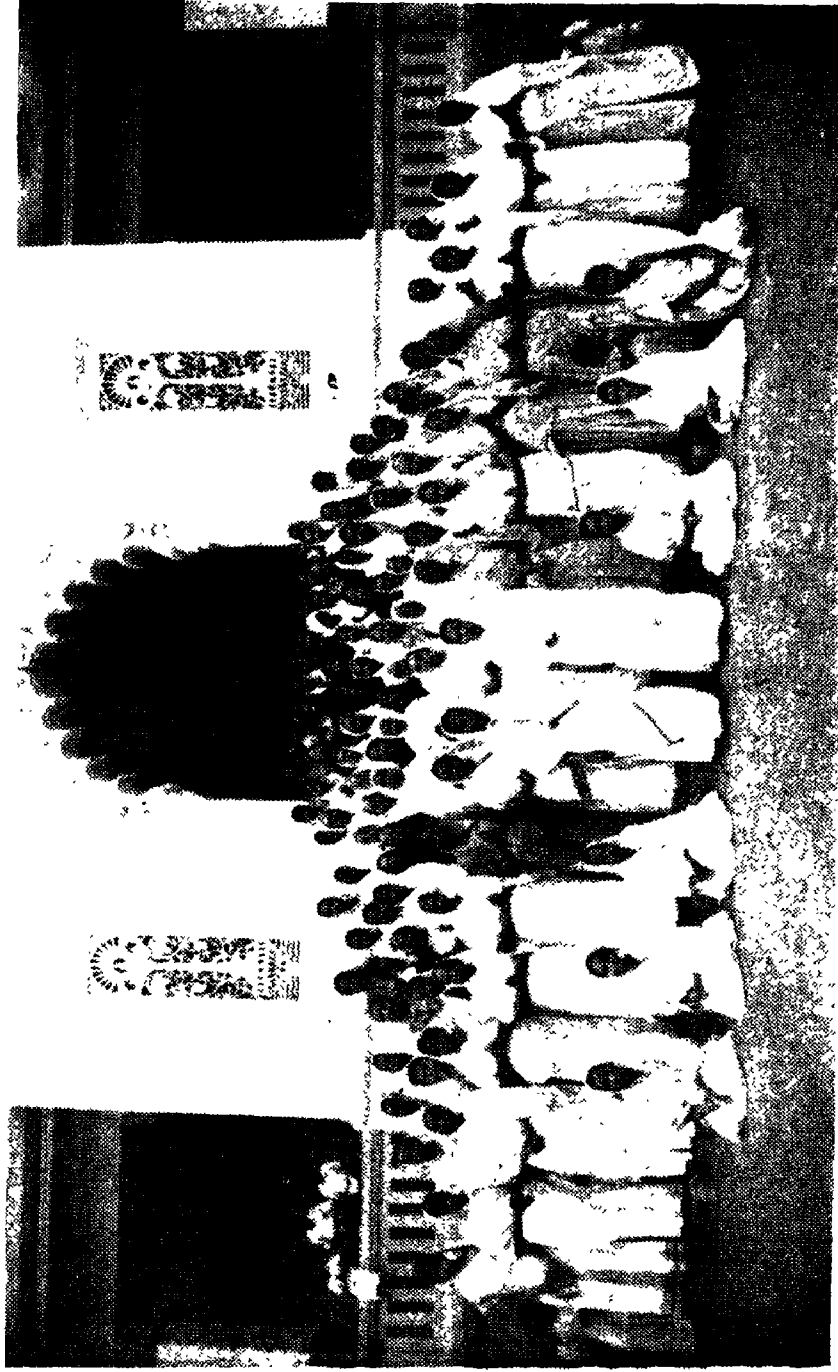
ફત્તેપુરમાં ૭૦ મા જન્મોત્સવ પ્રસંગે સવારમાં કહાનગુરુ જિનેન્દ્રદર્શન કરી રહ્યા છે
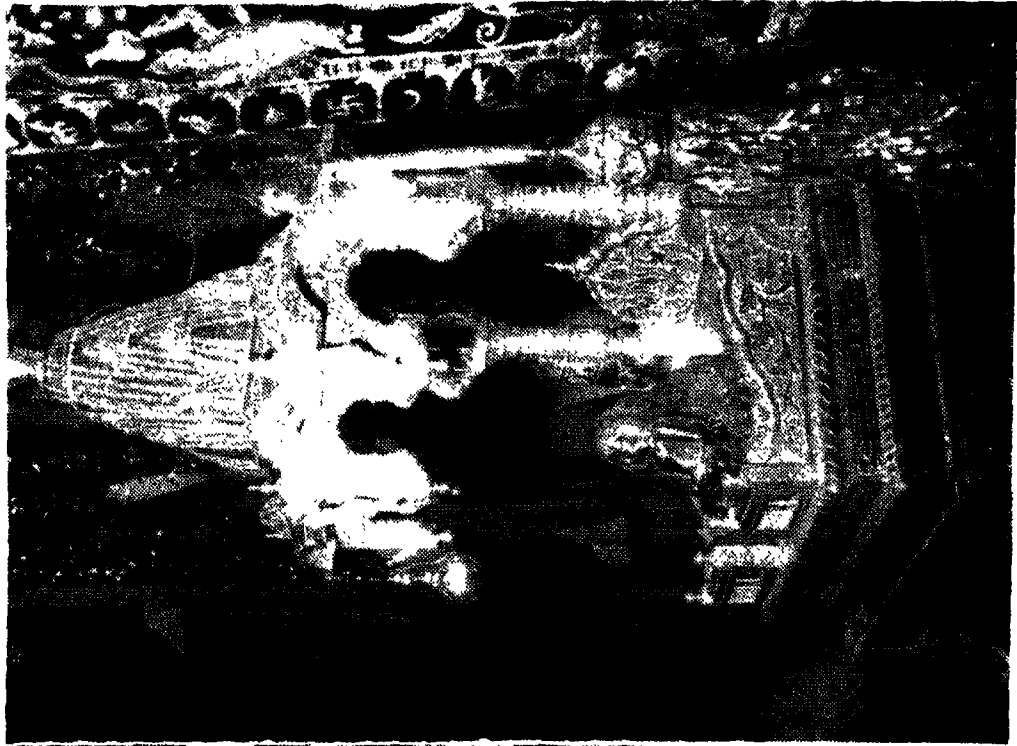
"સૌ દ્રવ્યના યુગપદે ત્રણકાળ જાણે...તે નાથને નમન હો મુજ નમ્ર ભાવે"

પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવના એ દિવસોમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો પણ વીતરાગી સીમંધર ભગવાનને ભેટવાની ધૂનથી ભરેલાં આવતાં હતાં....ભક્તિરસના ભાવભીનાં એ પ્રવચનોમાં વારંવાર ભગવાનને યાદ કરતાં પૂ. ગુરુદેવ આંસુભીની આંખે કહેતાં.... 'હે ભગવાન્! આપના વિરહમાં આપની સ્થાપના કરીને વિરહને ભૂલાવશું !' ૨૩ વર્ષ પહેલાંના એ પ્રવચનો આજે પણ મુમુક્ષુ ભક્તજનોનાં હૈયાંને હચમચાવી મૂકે છે ને તેમના રુંવાટે રુંવાટે ભક્તિ જગાડે છે.

એ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવને નજરે નિહાળવા ભાગ્યવંત થયેલા ભકતજનોને તે વખતના ઉલ્લાસનું વર્ણન કરતાં આજે પણ તૃપ્તિ થતી નથી અને અતિ પ્રમોદિત થતાં કહે છે કે 'અહો! શું કહીએ! એ વખતે તો પહેલી જ વખત પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ....જીવનમાં કદી નહિ જોયેલ ભગવાનના ભેટા....અને તેમાંય વળી મૂળનાયકપણે શ્રી સીમંધરનાથ ભગવાન! એટલે પછી શું બાકી રહે!' પ્રભુભકતોના અંતરપટમાં કોતરાઈ ગયેલા એ ધન્ય પ્રસંગના સંસ્મરણોનો અંશ માત્ર આજે દસ વર્ષે અહીં શબ્દારૂઢ થયો છે.

☆ ☆ ☆

એ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગે 'કહાનનગર' વસાવ્યું હતું....પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં એક હાથી પણ હતો. પ્રભુજીના જન્મકલ્યાણક વગેરે પ્રસંગે જ્યારે કહાનનગરને પ્રદક્ષિણા કરવાનું આવતું હતું ત્યારે તે હાથી પણ એવી ગંભીરપણે પ્રદક્ષિણા કરતો હતો—જાણે કે તે પણ ભગવાનની ભકિતનું સૌભાગ્ય પોતાને મળ્યું તે માટે પોતાનો પ્રમોદ જાહેર કરી રહ્યો હોય.... ને પોતાને ધન્ય માની રહ્યો હોય! આમ તેની મલપતિ ચાલ ઉપરથી ભકતોને લાગતું હતું.

માહ વદ અમાસે, ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણક થયો ત્યારે, એક બાજુ જન્મની વધાઈનાં વાજાં....બીજી બાજુ દીપકોનો ઝગમગાટ...એમ અચાનક દશ્યો જોઈને ભકતો થોડી વાર તો 'આ શું?... આ શું ?...' એવા આશ્ચર્યમાં પડી જતાં...ને પછી જ્યારે ખબર પડતી કે અહો ! આ તો ભગવાનના જન્મની વધાઈ! કે તરત જ પાછું વાતાવરણ ઉલ્લાસથી ઊભરાઈ જતું. અહો ! એ પ્રસંગો નજરે નિહાળનારા તો કહે છે કે તે દિવસે અમને એમ જ લાગતું હતું કે આ સોનગઢ જાણે કે મહાવિદેહ બની ગયું હતું અને અહીં જ સીમંધર ભગવાનના પંચકલ્યાણક થતા હતા.

હાથી ઉપર, ભગવાનના જન્મકલ્યાણકની ભવ્ય યાત્રા નીકળી હતી, જન્માભિષેક માટે નદી કિનારે મેરુપર્વતની રચના થઈ હતી. હજારો ભક્તોનાં ટોળાં વચ્ચે મેરુપર્વત ઉપર જ્યારે ભગવાનનો જન્માભિષેક થતો હતો તે વખતે આકાશ એવું વિચિત્ર રંગબેરંગી થતું હતું–જાણે કે....પ્રભુના જન્માભિષેકને દેખીને પ્રભુના ચરણોમાં કોઈ રંગબેરંગી સાથિયા પૂરી રહ્યું હોય !

* * *

ફાગણસુદ એકમે ભગવાનના દીક્ષાકલ્યાણનો પ્રસંગ હતો. તેમાં જ્યારે પ્રભુશ્રીનો કેશલોચ કરવાનું આવ્યું ત્યારે દીક્ષાવનમાં આમ્રવૃક્ષ નીચે પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ અતિ ગંભીરતાથી ભગવાનનો કેશલોચ કરતાં કહ્યું કે 'હે ભગવાન ! આપ તો સ્વયંબુદ્ધ છો...આપ તો આપના સ્વહસ્તે જ કેશલોચ કરો, પણ આ તો આપની સ્થાપના હોવાથી માત્ર અમારો ઉપચાર છે.'

દીક્ષાવિધિ પૂરો થતાં વનમાંથી પાછા ફરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે, ભગવાનને ન દેખવાથી અનેક ભક્તો પૂછવા લાગ્યા કે 'ભગવાન ક્યાં ? ભગવાન ક્યાં ?' અને જ્યારે પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર પંડિતજીએ ખુલાસો કરતાં કહ્યું કે 'ભગવાન તો હવે મુનિ થયા....ને તેઓ તો વન–જંગલમાં વિચરી ગયા. ત્યારે બધા ભક્તો ઉદાસચિત્તે પાછા ફર્યા. ભગવાન વગર બધાને સૂનું સૂનું લાગતું હતું.

કેટલાક વખત બાદ, વનમાં વિહાર કરીને પ્રભુજી જ્યારે પાછા પધાર્યા ત્યારે, સ્વરૂપાનંદમાં ઝૂલતા એ પરમ વીતરાગી નાથને નીરખતાં જ જે અતિ અતિ ભાવથી પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ તેમને નમસ્કાર કર્યા હતા તે પ્રસંગનું ભાવભર્યું દૃશ્ય ભક્તોના સ્મૃતિપટમાં આજેય તરવરી રહ્યું છે.

પછી જ્યારે મુનિ થયેલા ભગવાન ગામમાં આહાર માટે પધાર્યા ત્યારે અતિ સન્નતાપૂર્વક પ્રભુને આહાર દેતાં ભક્તોના હૃયે હરખ સમાતો ન હતો. ઉપરથી રત્નવૃષ્ટિ થઈ રહી હતી અને જ્યારે હાથમાં ખીર લઈને પ્રભુજીને આહાર કરાવ્યો ત્યારે તો જાણે સાક્ષાત્ મુનિરાજને આહારદાન કરતાં હોઈએ તેવો આહ્લાદ અંતરમાં જાગતો હતો. 'અહો ! તે વખતના ભાવોની શું વાત કરીએ ?'

પહેલી ? ફાગણ સુદ બીજે ભગવાનના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકનો પ્રસંગ આવ્યો. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું....દીપકોથી ઝગમગતા સમવસરણની રચના થઈ... એ સમવસરણને દેખી દેખીને ભક્તજનો ભક્તિથી નાચવા લાગ્યા. અને વાજિંત્રો લઈને સમવસરણની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા.

ફાગણ સુદ બીજે પ્રભુશ્રીના નિર્વાણ કલ્યાણક પ્રસંગે પાવાપુરીનો દેખાવ થયો હતો. (પ્રતિષ્ઠામાં વિધિનાયક શ્રી મહાવીર પ્રભુજી હતા,

પંચકલ્યાણકના વિધવિધ પ્રસંગોએ વારંવાર 'उदक चंदन...' આદિ શ્લોકો દ્વારા જિનેન્દ્રપૂજન થતું હતું તે પણ સૌરાષ્ટ્રના મુમુક્ષુઓને માટે આનંદાશ્ચર્યજનક હતું. આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં પંચકલ્યાણકના નવા નવા ભક્તિનાં દૃશ્યો દેખીને કઠણ હૈયાં પણ ભક્તિથી પીગળી જતાં હતાં...પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ દેખીને શેઠ શ્રી બેચરલાલભાઈને પ્રમોદ આવી જતાં પોતાના મોટાભાઈ (શેઠ શ્રી નાનાલાલભાઈ) ના પગમાં પડીને આંસુભીની આંખે કહેતા હતા કે 'ભાઈ આ બધું તમારા પ્રતાપે અમને જોવા મળ્યું છે.' ત્યારે નાનાલાલભાઇ કહેતા... 'ગુરુદેવનો એ બધો ઉપકાર છે.'

☆ ☆ ☆

પંચકલ્યાણક વખતે જ્યારે ભગવાનને મંડપમાં લાવવામાં આવતા હતા ત્યારે પૂ. ગુરુદેવશ્રી ભકિતવશે ભગવાનની પાછળ પાછળ જ ફરતા હતા...જાણે કે એક ક્ષણ પણ પ્રભુથી અળગા રહેવું ગમતું ન હતું. અને; અહો પ્રતિષ્ઠિત થયેલા શ્રી સીમંધર ભગવાને જ્યારે જિનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તો ગુરુદેવ બારણામાં જ તેમનું સ્વાગત કરતાં પ્રભુજી પાસે નમી પડયા. જિનમંદિરના દ્વારમાં પ્રભુ પધારતાં જ તેમનાથી સાષ્ટાંગનમન થઈ ગયું. તે વખતે ઘણા ભકતોના નયનમાંથી ભકિતરસ વરસતો હતો. જેમ ચક્રવર્તી પોતે જ્યારે કોઈના ચરણે ઢળી પડે ને એ દૃશ્ય તેના સેવકોને નિસ્તબ્ધ બનાવી દે...... તેમ ભગવાનશ્રી સીમંધરનાથની સન્મુખ જ્યારે ગુરુદેવ વગેરે બહુ ભકિતપૂર્વક નમી પડચા ત્યારે સૌ ભકતજનો એ દૃશ્ય નિઃસ્તબ્ધપણે નિહાળતા રહી ગયા...અને કોઈ જુદું જ વાતાવરણ છવાઈ ગયું...ખરેખર ! આવા આવા કોઈક પ્રસંગે ભગવાન પાસે બાળક જેવા બની જનારા એ મહાત્માઓનાં હૃદયનાં ભાવો કળવા ઘણીવાર મુશ્કેલ બની જાય છે. એ ખાસ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં આત્માર્થી ભાઈ શ્રી હિંમતલાલભાઈ પૂ. ગુરુદેવશ્રીના જીવનચરિત્રમાં લખે છે કે—

'સીમંધર ભગવાન મંદિરમાં પ્રથમ પધાર્યા ત્યારે ગુરુદેવને ભકિતરસની ખુમારી ચડી ગઈ અને આખો દેહ ભકિતરસના મૂર્તસ્વરૂપ જેવો શાંત શાંત નિશ્ચેષ્ટ ભાસવા લાગ્યો. ગુરુદેવથી સાષ્ટાંગ પ્રણમન થઈ ગયું અને ભકિતરસમાં અત્યંત એકાગ્રતને લીધે દેહ એમ ને એમ બે ત્રણ મિનિટ સુધી નિશ્ચેષ્ટપણે પડી રહ્યો. આ ભકિતનું અદ્-ભુત દૃશ્ય પાસે ઊભેલા મુમુક્ષુઓથી જીરવી શકાતું નહોતું; તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ઊભરાયાં અને ચિત્તમાં ભકિત ઊભરાઈ. ગુરુદેવે પોતાના પરમ પવિત્ર હાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ભકિત ભાવમાં જાણે દેહનું ભાન ભૂલી ગયા હોય એવા અપૂર્વ ભાવે કરી હતી.

શ્રી સીમંધર ભગવાનના પ્રતિમાજી એટલા બધા ભવ્ય....સુંદર....અને ભાવવાહી-છે કે તેના દર્શન કરનારને તૃપ્તિ જ નથી થતી....ફરી ફરીને એ જિનમૂદ્રા જોયા જ કરવાનું મન થયા કરે છે....એની મુખમૂદ્રા પણ જાણે કે મહાવિદેહના સીમંધર ભગવાનની મૂદ્રાને મળતી આવતી હોય !– એવું જ લાગે છે. તેમાંય જ્યારે ચારે બાજુ પ્રકાશ હોય ત્યારે તો શાંતસુધારસ ઝીલતી ભગવાનની મૂદ્રા ઉપશમરસથી રેલાઈ રહે છે.... એ પાવનકારી ભવ્યમૂદ્રાના દર્શનથી દૂરદૂરના યાત્રાળુજનો પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ખરેખર–

'જેની મૂદ્રા જોતાં આત્મસ્વરૂપ લખાય છે રે;
જેની ભકિતથી ચારિત્ર વિમળતા થાય....
એવા ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુજી અહો ! અમ આંગણે રે'....

ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા બાદ રાજકોટના મુમુક્ષુસંઘે પૂ. ગુરુદેવશ્રીને રાજકોટ પધારવા વિનંતી કરેલ ત્યારે પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ કહેલ કે, 'આ વર્ષે તો વિહાર કરવો નથી.....અહીં ભગવાન પધાર્યા છે, એટલે તેમનાં ધરાઈ ધરાઈને દર્શન કરવા માટે આ વર્ષે તો કયાંય વહાર કરવો જ નથી.'

સોનગઢના જિનમંદિરમાં મૂળનાયક ભગવાન શ્રી સીમંધરપ્રભુ છે; ને તેમની આજુબાજુમાં શ્રી પદ્મપ્રભુ તથા શ્રી શાંતિનાથપ્રભુ છે; એ ઉપરાંત શ્રી મહાવીરપ્રભુ, શ્રી આદિનાથપ્રભુ અને શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુ છે, તથા જિનમંદિરના ઉપરના ભાગમાં ગીરીનગરના વાસી શ્રી નેમનાથપ્રભુજી બિરાજે છે. વીર સં. ૨૪૬૬ ના ફાગણ સુદ બીજે નેમનાથપ્રભુની કલ્યાણકભૂમિ ગીરનારની ટોચ ઉપર નેમનાથપ્રભુની ભક્તિ ને શુદ્ધાત્માની ધૂન થઈ હતી....ને ૨૪૬૭ ના બરાબર ફાગણ સુદ બીજે અહીં જિનમંદિરમાં નેમનાથ પ્રભુજી પધાર્યા....જાણે કે ભક્તિએ ભગવાનને આકર્ષી લીધા !

એ રીતે સોનગઢનો એ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ સૌરાષ્ટ્રને માટે અપૂર્વ હતો...એ મહોત્સવ નજરે નિહાળવાનું મહાભાગ્ય જેમને મળ્યું હશે તેમના અંતરપટમાં તે વખતના ઉલ્લાસિત સંસ્મરણો હજી ગૂંજતાં હશે.... અહોભાગ્ય છે ભક્તજનોનાં કે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પ્રતાપે ભગવાન ભેટયા...અને તેઓશ્રીના જ મહાન ઉપકારથી ભક્તજનો ભગવાનને ઓળખતા થયા....આજેય ભકતજનો ગૌરવપૂર્વક ગદ્ગદ્ ભાવે કહે છે કે....

'હે ગુરુદેવ....હે ગુરુદેવ! આપના જ પરમ પરમ પ્રતાપથી અમને અહીં શ્રી સીમંધરાદિ જિનેન્દ્ર ભગવંતોનો ભેટો થયો....આવા સર્વ પ્રસંગોમાં, હે કૃપાનાથ! આપનો જ મહાન ઉપકાર છે....અમારા જીવનમાં આપનો પરમ ઉપકાર છે....

જેના દ્વારા જિનજી આવ્યા ભળ્યે ઓળખ્યા રે,
તે શ્રી કાન ગુરુનો છે અનુપમ ઉપકાર.....
નિત્યે દેવ–ગુરુનાં ચરણકમળ હૃદયે વસો રે...

* તીર્થધામ સોનગઢમાં *
જયવંતવર્તો તે જિનેન્દ્ર....ને જિનેન્દ્રના લઘુનંદન!

સમવસરણ–પ્રતિષ્ઠા

વીર સં. ૨૪૬૭ માં સુવર્ણપુરીના જિનમંદિરમાં **શ્રી** સીમંધરાદિ જિનેન્દ્ર ભગવંતોની પ્રતિષ્ઠા થયા બાદ બીજે જ વર્ષે કેટલાક મુમુક્ષુ ભાઈઓ દ્વારા સીમંધર ભગવાનના સમવસરણ મંદિરની (ધર્મસભાની) રચના થઈ અને વીર સં. ૨૪૬૮ ના વૈશાખ વદ છઠ્ઠે તેમાં સીમંધર ભગવાનના ચૌમુખી પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા પૂ. ગુરુદેવશ્રીના પાવનહસ્તે થઈ. તેમજ તે સમવસરણમાં સીમંધર ભગવાન પાસે ગયેલા કુંદકુંદાચાર્યપ્રભુના પ્રતિમાની પણ પ્રતિષ્ઠા થઈ.

એ પ્રસંગે, સીમંધર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા થઈ ગયા બાદ જ્યારે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા માટે તેમના પ્રતિમાજીનો ધર્મસભામાં પ્રવેશ થતો હતો ત્યારનું દૃશ્ય જોતાં કેટલાક ભક્તોને એમ થતું હતું કે "અહા! સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં આવીને કુંદકુંદાચાર્યદેવ તેઓશ્રીને વંદન કરી રહ્યા છે–એ પ્રસંગ જાણે કે પોતાની નજરસમક્ષ જ બની રહ્યો હોય!"–એ વખતે મુમુક્ષુઓનાં અંતરમાં કેવા કેવા ભાવો ઉલ્લસ્યા હશે!

સીમંધર ભગવાનની સન્મુખ અતિ ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને તેમના દર્શન કરી રહેલા શ્રી કુંદકુંદપ્રભુને જોતાં જ ભક્તોના અંતરમાંથી સહેજે એ શબ્દો સરી પડે છે કે–

'જેની વાણી ઝીલી કુંદપ્રભુ શાસ્ત્રો રચ્યાં રે...
જેની વાણીનો વળી સદ્‌ગુરુ પર ઉપકાર...
...એવા ત્રણ ભુવનના નાથ અહો અમ આંગણે રે...'

'આ સમવસરણમાં આગમ વગેરેના આધારે સુંદર આઠ ભૂમિકા, કોટ, મુનિઓ-આર્જિકાઓ-દેવો-મનુષ્યો-તિર્યંચો વગેરેની સભા સહિત શ્રી મંડપ, ત્રણ પીઠિકા, કમળ, ચામર, છત્ર, ભામંડળ, અશોકવૃક્ષ, વિમાનો વગેરેની અતિ આકર્ષક રચના છે. મુનિઓની સભામાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સામે અત્યંત ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને ઊભેલા શ્રીમદ્ ભગવત્ કુંદકુંદચાર્યનાં અતિ સૌમ્યમુદ્રાવંત પ્રતિમાજી છે. શ્રી સમવસરણના દર્શન કરતાં, શ્રીમદ્ ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્ય સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા તે પ્રસંગ મુમુક્ષુઓનાં નેત્રો સમક્ષ ખડો થાય છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા અનેક પવિત્ર ભાવો હૃદયમાં સ્ફુરતાં મુમુક્ષુઓનું હૃદય ભક્તિ ને ઉલ્લાસથી ઊછળી પડે છે. શ્રી સમવસરણ મંદિર થતાં, મુમુક્ષુઓને તેમના અંતરનો એક પ્રિયતમ પ્રસંગ દૃષ્ટિગોચર કરવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે.'

આ સમવસરણની એક ખાસ સ્તુતિ આત્માર્થી ભાઇશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે બનાવેલ છે, તેમાં ઘણા ભાવો ભરેલા છે. સમવસરણના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ પ્રવચનોમાં તે સ્તુતિના ભક્તિભરેલા અર્થો કરેલા. તેમાં જ્યારે—

"આચાર્યને મન એકદા જિનવિરહતાપ થયો મહા,
—રે! રે! સીમંધરજિનના વિરહા પડ્યા આ ભરતમાં!"

—એ કડી આવેલી ત્યારે પૂ. ગુરુદેવશ્રીએ ગદ્‌ગદભાવે સીમંધરપ્રભુ અને કુંદકુંદપ્રભુ પ્રત્યેની કોઈ અદ્‌ભુત ભક્તિ વ્યક્ત કરેલી, તે વખતે તેમના તેમજ શ્રોતાઓના નયનો અશ્રુભીના થઈ ગયા હતા.

હાલમાં પણ, દર મહિનાની વદ છઠ્ઠે સમવસરણ મંદિરમાં સમવસરણ સ્તુતિ ગવાય છે. તેમાં જ્યારે ઉપર્યુક્ત 'રે! રે! સીમંધરજિનના વિરહા પડ્યા આ ભરતમાં' ઇત્યાદિ કડી બોલાતી હોય છે ત્યારે પૂ. ગુરુદેવશ્રી આંખો મીંચીને કોઈ વિશિષ્ટ ઊંડા વિચારમાં મગ્ન થઈ જતા હોય એમ મુમુક્ષુઓને દેખાય છે.

અહો! પૂ. સદ્‌ગુરુદેવનો અચિંત્ય પ્રતાપ,—કે જેણે સીમંધરનાથના સમવસરણને આ સુવર્ણપુરીમાં ઊતાર્યું....ને ભક્તોને ભગવાનનો ભેટો કરાવ્યો....! આ કાળે આવા સમવસરણનાં દર્શન થાય છે ને એ સમવસરણના દિવ્યધ્વનિની પ્રસાદી પણ પૂ. ગુરુદેવશ્રીની અમોઘ આત્મસ્પર્શી વાણી દ્વારા મળે છે તે આ કાળના મુમુક્ષુ જીવોનાં મહા સદ્‌ભાગ્ય છે.

જયકાર શ્રી ગુરુકહાનના

(રાગ–હરિગીત જેવો)

કલ્યાણકો જે પાંચ શ્રી જિનવર તણા મંગલમયી,
હાક શ્રી જિનવીરની સંતો સુણાવે વ્હાલથી....

નથી એવું કોઈ વિશ્વમાં જે સંતની તૂલના કરે,
ગુણવંત શ્રી પરમેષ્ઠી પ્રભુને ભાવથી મુજ શિર ઢળે....

રુચિ આત્મ જાગે ભાવથી જ્યાં સંત કેરી સેવના,
હીરલા મળે મોક્ષમાર્ગના ચૈતન્ય તેજ–પ્રકાશના....

રટણ જ્યાં સંતચરણનું....નિજભાવમાં વૃત્તિ વહે,
કર જોડીને એ સંતના ચરણો મહીં મુજ શિર નમે....

જન્મ છે મંગલમયી તે મોક્ષની જ્યાં સાધના,
યંત્ર–મંત્રથી પાર એવી આત્મની ઉપાસના....

તીર્થનાયક શોભતા વળી શોભતા ગણનાયકો,
જન કોણ એવો હોય કે સેવે ન આનંદદાયકો!

યશવૃદ્ધિ છે જિનધર્મની ગુરુકહાનના સુપ્રતાપથી,
વંદન કરી સૌ ઉજવે જયન્તી બહુ આનંદથી....

તરવરી રહ્યો ઉત્સાહ આજે અજબ મુંબઈ નગરીમાં,
હો પ્રથમ અક્ષર જોડથી જયકાર શ્રી ગુરુકહાનના....

卐

ગુજરાતી વિભાગ પૂર્ણ

જય જિનેન્દ્ર .... જય ગુરુદેવ

પ્રમુખશ્રી ગુરુદેવને અભિનંદે છે–

જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ શ્રી રામજીભાઈ, વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી નવનીતલાલભાઈ, અને મુંબઈ મુમુક્ષુમંડળના તથા હીરકજયંતીમહોત્સવસમિતિના પ્રમુખ શ્રી મણિલાલભાઈ ભક્તિપૂર્વક ગુરુદેવને અભિનંદન આપે છે.

卐

સંપાદક-સમિતિ ગુરુદેવને અભિનંદે છે
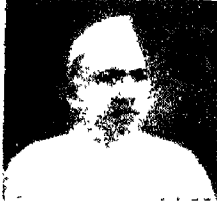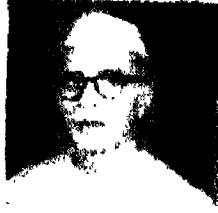
અભિનંદીએ અભિવંદીએ સુપ્રભાતને ગુરુકહાનને,
આશીષ લઈને આપની અમે સાધીએ નિજકાર્યને.
સુપ્રભાત ખીલ્યું આપને, ગુરુ! અમ હૃદયમાં ખીલવો,
હીરક-મંગલ પ્રાર્થના છે હાથ ઝાલી તારજો.

હે ગુરુદેવ! ભવ્ય જીવોને પરમ હિતકર આપની મંગલ છાયામાં તૈયાર થયેલ આ અભિનંદનગ્રંથ ભારતભરના મુમુક્ષુભક્તોના સહકાર સાથે આપશ્રીને હીરકજયંતીના આ મંગલ પ્રસંગે સમર્પણ કરતાં સંપાદકસમિતિ અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

–પં. फूलचन्द्र शास्त्री। હિંમતલાલ જે. શાહ. ખીમચંદ જે. શેઠ. બ્ર. હરિલાલ જૈન.

卐

हीरक जयंती

अभिनंदन ग्रंथ

हिन्दी-विभाग

卐

[संकलन : श्री. पं. फूलचन्द्र सि. शास्त्री]
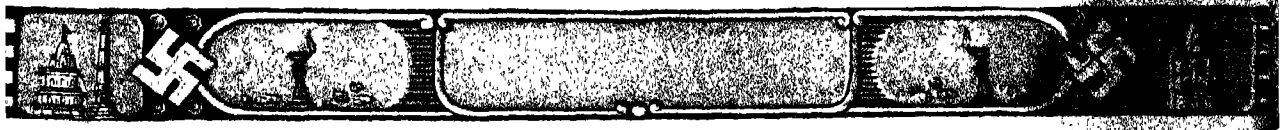
मंगलायरणं

णमो अरिहंताणं णमो सिद्धाणं णमो आइरियाणं ।
णमो उवज्झायाणं णमो लोए सव्वसाहूणं ॥

चत्तारि मंगलं अरिहंता मंगलं सिद्धा मंगलं
साहू मंगलं केवलिपण्णत्तो धम्मो मंगलं ।

चत्तारि लोगुत्तमा अरिहंता लोगुत्तमा सिद्धा लोगुत्तमा
साहू लोगुत्तमा केवलिपण्णत्तो धम्मो लोगुत्तमा ।

चत्तारि सरणं पव्वज्जामि अरिहंते सरणं पव्वज्जामि सिद्धे सरणं पव्वज्जामि
साहू सरणं पव्वज्जामि केवलिपण्णत्तं धम्मं सरणं पव्वज्जामि ।

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

अभिनन्दन—
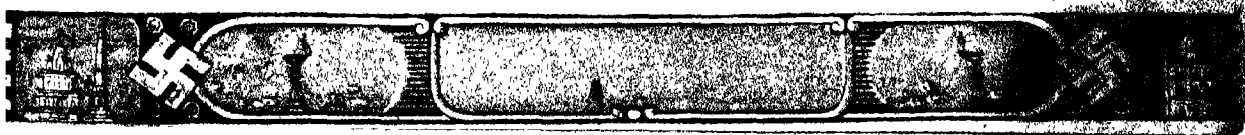
भवज्जयंतीमहं विदधे

मध्यादध्यात्मविद्याविमलजलनिधेरुद्धृताध्यात्मिकश्रीः
श्रीमद्वंशेऽपि सूतस्तृणमिव विजहद् भौतिकश्रीविलासम् ।
मुक्तेरारूढमार्गं शमदमलसितैः साधनैरिद्धसिद्धि-
र्भ्रान्त्वा भ्रान्त्वोपदेशामृतमसि वितरन् विश्वविश्वस्तबन्धो ॥ १ ॥

श्वेताम्बरोऽपि गुणगृह्य ! दिगम्बरोऽसि
निर्वेदवानपि च वेदविदां वरोऽसि ।
सन् सादरोऽपि न कदाचन सादरोऽसि
निःस्वोऽपि स्वामिपदवीं त्वमलंकरोषि ॥ २ ॥

" समयसार " मधीतवतोऽखिलं जगदसारमिदं भवतो बभौ ।
सपदि सारतया मतिरात्मनि स्फुरदुदग्रमतेः प्रससार ते ॥ ३ ॥

चन्द्रप्रभोऽपि चन्द्रप्रभचरितानामतीव चिन्तयिता ।
शान्तिनाथमहिमामृतरसिकस्त्वं शान्तिनाथोऽपि ॥ ४ ॥

अस्त्याध्यात्मिकसाधनं तव धनं, तीर्थन्तु तीर्थङ्करो-
द्वेलद्भक्तिसुधामयं स्वहृदयं, विद्वज्जनास्त्वज्जनाः ।
जागर्ति व्यसनं हृदो व्युदसनं दुर्वासनाथाः मना,
मोक्षूणामनुशासनान्यविषयं वाणी तवाणीयसी ॥ ५ ॥

अजरममरमाधिव्याधिमुक्तं स्वमुक्तं निजवपुरतिरिक्तं पश्यतः कोविदेन्द्रैः
सरति तव समक्षं विक्षिपन्ती कटाक्षं स्ववरणमिव भिक्षुर्लक्ष्यते मोक्षलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

भारतातिकमनीयकानने कोकिलो विकसितात्मसाधने ।
काकलीमवकिरन्न कानजीः कानजीजनदतीव भावुकान् ॥ ७ ॥

त्वज्जननादुमराला ख्याताऽभूद्भवान्तकात्कालात् ।
देव्युजमना च जननी, मोतीजीसंज्ञको जनकः ॥ ८ ॥

काव्यकुसुमकलिकावलिमुपहरमाणोऽहमात्मना ग्रथिताम् ।
पञ्चाधिकसप्ततितमभवज्जयन्तीमहं विदधे ॥ ९ ॥

—श्री भूपनारायणझाः
वा. सं. विश्वविद्यालयीयसहायकप्राध्यापकः

कुन्दकुन्दो विजयते तराम्

अध्यात्मयोगिनां सत्पुरुषशिरोमणीनां गुणगणाभरणानां पूज्यश्रीकानजीस्वामिनां
पञ्चसप्ततितमे जन्मोत्सवावसरे मुम्बापुर्यां समायोजितायां
हीरकजयन्त्यां तदभिनन्दनम्

अध्यात्मयोगिन् !

भरतखण्डमण्डनायमानं सौराष्ट्राभिधं जनपदं स्वकीयेन जन्मना निवासेन च विभूषयता धर्मामृतवर्षणेन चानन्दयता तत्र भवता भवता समग्रोऽप्येष देशः परितः पुण्यतां नीतो यतोऽर्थप्रधानोऽप्ययं पञ्चमः कालः कालधर्ममुपेत्य चतुर्थतां गत इव धर्मप्रधानोऽवलोक्यते । भवादृशा विरला एव सदुपदेष्टारो ये प्राणिमात्रोपकारपरया धियाऽनवरतमुपदिशन्तः स्वकीयं मानवजन्म सफलयन्ति । भवन्तं दर्शं दर्शं भवद्वचनामृतं च पायं पायं वयमात्मानं धन्यं मन्यमानाः प्रकामं प्रसीदामः ।

धर्मप्रभावनाप्रवण !

विषयसुखसागरमग्नानज्ञानगर्त्तपतितानसंख्यान्नरान् सुधामधुरया गिरा समुद्धृत्य प्रबोध्य तन्मोहनिद्रां च विद्राव्य भवता तद्विवेकचिन्तामणी रक्षितः । नानाजिनालयानां निर्माणं प्रतिष्ठां च कारयित्वा भवता जिनधर्मस्य महती प्रभावना कृता । अनेकांस्तीर्थयात्रासंघान् संयोज्याभितो महीयानुत्साहः समुत्पादितः । आत्मकल्याणकामनया बाल्यकाल एवावाप्तब्रह्मचर्यव्रताधिष्ठितं धर्मचर्चाश्रवणोत्सुकमानसाः पुमांसः सुमनसश्च भवत्पादमूलं लब्ध्वाऽलब्धपूर्वमानन्दमनुभवन्ति । भवत्सान्निध्यात् सोनगढाभिधो ग्रामोऽधुना नूनं विदेहायतेऽनवरतं तत्रैव निवसन्तः सन्तो धन्याः ।

समयसाररसिक !

भगवत्कुन्दकुन्दप्रणीतान् समयप्राभृतप्रभृतीनन्यांश्च बहून ग्रन्थानसकृत्परिशील्य सरलया भाषया तन्मर्म च समुद्घाटय भवता मतिमतामपि बद्धमूला भ्रमवल्लरी समूलमुन्मूलिता । भावत्कं दर्शनं मानिनां मानं संस्तम्भयन्नूनमद्य मानस्तम्भायते मानिलोकश्च गौतमायते । लेखैः प्रवचनैः सत्साहित्यप्रकाशनैरमोघैरन्यैश्च बहुभिरुपायैर्जिनधर्मं प्रसारयन्नद्य भवानेक एव । अतो भगवानर्हन्नजस्रं प्रार्थ्यते यद्भवत्सान्निध्यं चिरं स्यात् ।

श्रीमतां पूज्यपादानां सद्धर्मामृतवर्षिणाम् ।
कानजीस्वामिनामीहे सहवासं निरन्तरम् ॥ १ ॥

अभिनन्दयिता
श्रद्धावनतो वीरेन्द्रकुमारो जैनः
एम. ए., साहित्याचार्यः
गुनास्थराजकीयस्नातकोत्तरमहाविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः

योगीके पावन चरणोंमें

तेरी प्रसूतिसे उमराला ही नहीं धन्य,
कण-कण भारतका धन्य, धन्य भारतवासी ।
पड़ गये जहाँ तव चरण हुई अवनि पवित्र,
झुक गई नजर जिस ओर वहीं मथुरा काशी ॥

हे साधक, तेरे पथचिन्हों संग मुड़ी दिशा,
जग उमड़ पड़ा तव नई चेतना पानेको ।
अमृत वाणीका आस्वादन पा हुआ तृप्त-
जो भी पिपासु आया निज प्यास बुझानेको ॥

अध्यात्म-जगतका तू आलोकित ज्ञानपुञ्ज,
नूतन प्रकाशकी किरण विश्वमें चमका दी ।
जग उठा सरल उपदेशोंसे सोया समाज,
भूले पथिकोंको राह मुक्तिकी दिखला दी ॥

सत्पथगामी, स्वाध्यायव्रती तू आत्मलीन,
निस्पृही, मधुरभाषी, नवीन पथ-निर्माता ।
नयनाभिराम योगीके पावन चरणोंमें,
मम विनयभाव-श्रद्धासे मस्तक झुक जाता ॥

—श्री प्रेमसुमन जैन, वाराणसी.

जयवन्त हो

सोनगढ़निवासी सुप्रसिद्ध भारतके अनूठे अध्यात्मसंत श्री कानजी स्वामी इस युगमें महान् परमोपकारी हुए हैं। जो उपकार आपने अपनी अद्वितीय प्रतिभा द्वारा भौतिक युगके अन्धकारमय जगमें विलुप्तप्राय हो जानेवाली अध्यात्मधाराको पुनः नवजीवन प्रदान करनेके लिये किया है आपका वह महान् उपकार कदापि भुलाया नहीं जा सकता, जिसप्रकार यह अध्यात्मधारा अनादि कालसे तीर्थंकरों द्वारा प्रवाहित होकर अन्य ज्ञानी गणधरादि पुरुषों द्वारा प्रचलित होती आ रही है, उसी प्रकार आपने इस कलियुगमें भी तीर्थंकरों और गणधरोंके उसी महान् कार्यको करके जगमें भव्य जीवोंका उपकार किया है।

आपके गुणोंकी महिमा क्या करें, आप सत्य मार्गके प्रदर्शक हैं, चैतन्य रत्नोंके पारखी-जौहरी हैं, वस्तुस्वरूपके सम्यक् ज्ञाता हैं, वस्तुस्वातंत्र्यकी घोषणा करनेवाले हैं परमार्थ पथमें आरूढ़ शाश्वत सुखके मार्गप्रदर्शक हैं, अनेकानेक उपसर्गविजयी हैं। आपश्रीके द्वारा युगयुगान्तर तक सत्य-शांतिके पथ एवं शाश्वत सुखका प्रसार अधिकाधिकरूपमें निरन्तर होता रहे यही भावना हमेशा रहा करती है।

आपश्रीके प्रवचनोंमें सदैव भेदज्ञान करानेकी मुख्यतासे द्रव्य-गुण-पर्यायको बतलाने-वाला निश्चय-व्यवहार, निमित्त-उपादान, कारण-कार्यकी स्वतंत्रता आदिका विशद विवेचन रहता है, जो पर पदार्थमें एकत्वबुद्धि छुड़ानेमें सहायक है। मैं आजसे पन्द्रह वर्ष पूर्व आत्मधर्म मासिक पत्रकी कथनशैली पढ़कर प्रभावित हुआ, फलस्वरूप प्रवचन सुननेकी भावनावश निकट पहुँच कर वाणी श्रवण करने पर मेरा सारा जीवन बदल गया, वस्तुकी स्वतंत्रताका भान हुआ। यह आपश्रीका मुझपर महान उपकार है। वह कदापि भुलाया नहीं जा सकता।

आपके मुखरूपी चन्द्रसे जो वचनरूपी अमृत झरता है वह भव्य प्राणीरूपी कमलोंको विकसितकर परम आनंद देनेवाला है। उनका कुछ उदाहरण देखिए—

१. हे भाई! सुख, शांति, आनंद व सर्वज्ञता प्राप्त करनेकी सामग्री तेरे स्वभावमें ही है, इसलिए बाह्य सामग्री ढूंढ़नेकी आकुलता छोड़ और स्वभावमें उपयोगको लगाकर उसीको साधन बना।

२. सुख-शांति व आत्मज्ञान प्राप्तिके लिए आत्माको यदि परकी या रागकी अपेक्षा लेना पड़े तो वह स्वतंत्र (स्वयंभू) नहीं किन्तु पराधीन हुआ, पराधीनतामें सुख कैसे हो सकता है।

३. सुख वही है जिसमें स्वाधीनता हो, जिसमें दूसरेकी अपेक्षारूप पराधीनता न हो। जिसको परकी अपेक्षा नहीं होती वह स्वाधीन है।

४. हे भाई! एक बार तूँ भेदज्ञान द्वारा इन्द्रियोंसे भिन्न होकर अपने अतीन्द्रिय आत्माको लक्ष्यमें तो ले, इन्द्रियोंके बिना ही सुख किसप्रकार होता है उसका विश्वास तुझे अपने स्वभावके अवलम्बनसे ही हो जायगा। फिर स्वयं ऐसे सर्वज्ञके ज्ञान और सुखका निर्णय भी तुझे हो जायगा। विचार तो कर, जो इन्द्रिय-विषयोंमें तथा रागमें ही सुखकी कल्पना

करके उसमें लीनतारूप वर्तन करे उसे अतीन्द्रिय आत्माके सुखका निर्णय कहाँसे होगा ?

ये स्वामीजीकी अमृतमयी वाणीके कुछ नमूने हैं। इनका पानकर जो भेदज्ञान करेगा वह अमर पदको प्राप्त क्यों न होगा ? अवश्य होगा।

अन्तमें परमादरणीय स्वामीजीका विनयभावसे, हृदयसे स्वागत करते हुए उनके दीर्घायु होनेकी कामना करता हूँ और भावना करता हूँ कि उनके द्वारा प्रचारित सिद्धान्त विश्वमें जयवंत हो।

ब्र. दुलीचंद, इन्दौर

सन्मार्ग - प्रदर्शक

मैं श्री १००८ बाहुबलीजीकी दक्षिणयात्राको महामस्तिकाभिषेकके समय जारहा था, भोपालमें श्री बाबाजी छोटेलालजी वर्णीका साथ हो गया, उनके साथ स्वर्णपुरी पहुँचा। वहाँ आध्यात्मिक संत श्रद्धेय आदरणीय स्वामीजीके प्रवचन सुनकर मंत्रमुग्ध जैसा होगया, यात्राका विकल्प छूट गया, करीब ४ माह लगातार गुरुवचनामृतका पान किया, जीवनमें अनुपम रहस्य समझा। श्री समयसारसे शुद्ध अखंड ज्ञानानंदका अद्वितीय वर्णन, अनंत धर्मात्मक सामान्य-विशेषात्मक अनेकान्तस्वरूप वस्तुका प्रामाण-नय द्वारा सुन्दर शैलीसे समझाना यह स्वामीजीकी अपूर्व विशेषता है। जिसे समझकर अनादि कालकी उछल-कूद तो समाप्त हो ही गई। साथ ही जीवनकी अनेक गुत्थियाँ भी सरल तरीकेसे सुलझ गई। आत्मानन्द जीवनमें प्राप्त हुआ तथा हो रहा है। यह सर्व श्रेय स्वामीजीको ही है। भले ही लोग कहें कि व्यवहार उड़ा दिया, मुनिनिंदक हैं; परन्तु भाई! पक्षपात छोड़कर निर्णय करो - व्यवहार कुशलता - सद्प्रवृत्ति जो सोनगढ़में है शायद ही अन्यत्र हो। इतना अवश्य है कि वह (व्यवहार) धर्म नहीं, क्योंकि धर्म तो आत्माकी स्वभावपरिणति है, इसलिये बाह्य क्रियाकाण्ड धर्म नहीं हो सकता ऐसा वे उपदेश करते हैं और अनादि विपरीत मान्यताको छुड़ाते हैं। विचारकर देखिए, मुनिनिंदा कौन ज्ञानी करेगा। वे तो त्रिकाल मुनिभक्ति एवं पूजन करते हैं और भावना भाते हैं कि वह दिन कब प्राप्त हो जब निर्ग्रंथ दिगम्बर साधु होकर आत्मकल्याण करूं। हाँ वर्तमानमें जो साधुवेषी, आगमविरुद्ध प्रवृत्ति करनेवाले, लोकेषणा, पूजा, प्रतिष्ठादिकी चाह रखनेवाले परिग्रही हैं उनकी भक्ति वे अवश्य नहीं करते, क्योंकि वे तो मात्र अपनी पूजा प्रतिष्ठा आदि बढ़ानेके लिए साधु वेष बनाये हैं जो हमारे पूर्वाचार्यों साधुओंकी नकलकर उपहासके पात्र हैं। शान्तिसे आगमसे देखिये कि निन्दक कौन है। जो अपनेको भक्त मानते हैं वे साधुपदके निन्दक हैं कि दूसरे। अस्तु, मुझे यह समालोचना इष्ट नहीं, मुझे तो सन्मार्गदर्शक महोपकारी श्रद्धेय आदरणीय कानजी स्वामीके प्रति श्रद्धांजलि समर्पण करना है, सो करता हुआ भावना भाता हूं कि ऐसा परमोपकारी अध्यात्मसंत "चिरञ्जीवी हो, उनके सदुपदेशसे मुझे सन्मार्ग मिला है। इसी अवसर पर ललितपुरकी मुमुक्षुमंडलीकी तरफसे भी मैं श्रद्धांजलि समर्पण करता हूँ।

ब्र. राजाराम जैन उदासीन-आश्रम, क्षेत्रपाल ललितपुर

हार्दिक श्रद्धा

आदरणीय सत् पुरुष श्री कानजी स्वामीकी वाणी वीतरागियोंके वीतराग मार्गके बंद कपाटोंको खोलकर निकट-भव्य जनोंको आत्मतत्त्व प्राप्त करानेमें रामबाणके समान है। जन्म-मरणसे भयभीत करनेवाली, पूर्वापर-विरोधसे रहित, लक्षण-प्रमाण-नय-निक्षेपसे भरपूर अनेकान्तमयी उस स्याद्वादवाणीको जीव कुछ समय निवृत्ति लेकर सुने तो आध्यात्मिक ज्ञानका विकास हुए बिना नहीं रहे। मुझे ब्र. चाँदमलजी और ब्र. छोटेलालजीके पत्रद्वारा ज्ञात हुआ कि यहाँ सोनगढ़ मानस्तम्भकी प्रतिष्ठामें आओ, विशेष लाभ होगा; किन्तु उस समय तो गोमट्टसार तथा सर्वार्थसिद्धिकी परीक्षा नजदीक होनेसे मैं नहीं जा सका। परीक्षा बाद मुझे ब्र. चाँदमलजीने बुलाकर कहा कि अब परीक्षा देना गौण करके सोनगढ़ कुछ समय रहकर भावज्ञानकी प्राप्ति करो, इसके बिना कल्याण नहीं। तबसे मैं बराबर सोनगढ़ जाने लगा हूँ और अब डेढ़ वर्षसे वहीं हूँ। स्वामीजी अपनी वाणी द्वारा मिथ्या एकान्त और मिथ्या अनेकान्तका निषेध कर सम्यक् एकान्त और सम्यक् अनेकान्तको निर्णयपूर्वक स्थापित करते हैं। निमित्तादि पर द्रव्य तथा पुण्यसे धर्म होनेका निषेध करना यह आपकी वाणीकी विशेषता है।

आपके प्रति मैं अपनी श्रद्धा व्यक्त करता हूँ एवं मंगल कामना करता हूं कि हम सब भव्य प्राणियोंको हितका उपदेश देते हुए इस भूतलको चिरकाल तक सुशोभित करते रहें। आपमें सोये हुए भव्य प्राणियोंको जगानेकी एक अनुपम कला है। निश्चय-व्यवहार, कारण-कार्य, निमित्त-उपादान, द्रव्य-गुण-पर्याय तथा सात तत्त्वसम्बन्धी भूलको दूर कर आपने सच्चा मोक्षमार्ग दिखाया है। बहुत कहनेसे क्या वर्तमान समयमें आपश्री अजोड़ अद्वैत वक्ता हैं ऐसी मेरी श्रद्धा है; अतः मैं आपके प्रति अपनी हार्दिक श्रद्धा व्यक्त करता हूँ।

ब्र. हेमराज, (भोपाल) उदयपुर

शत-शत बार प्रणाम

हे ज्ञानधर! आपकी अध्यात्म प्रवीणता सारे संसारको ज्ञात है। आपने व्यवहार-विमूढ़ जगतको अच्छी तरह जानकर, पराश्रयकी श्रद्धा छुड़ाकर, अविचल दृष्टि रखनेका मार्ग सुगम और सुबोध किया है। आपके प्रवचन सुनकर मूढ़दृष्टि भी विवेकवंत बनकर सम्यग्दृष्टि हो सकते हैं ऐसी आपकी ख्याति है। जैनागमानुसार व्यक्ति-विकासके लिये अध्यात्मदृष्टि एकमेव साधन है। इसी साधनकी साधना आप निश्चल भावसे सतत कर रहे हैं। सारा संसार आपसे उपकृत है। परमात्मस्वरूप ज्ञानकी उपासना स्वयं करके जिनश्रुतका प्रसार करनेमें आपके प्रयत्न सराहनीय हैं। आप जिनश्रुतके ज्ञानधर हो। आपके रूपमें आज हम सच्चे जैनत्वका ज्ञान और व्यक्तित्व अनुभव कर रहे हैं। आपके दर्शन हमारे लिये सौभाग्यकी बात है।

हे कर्मवीर! आपके प्रभावशाली व्यक्तित्वकी सारा समाज अनुभव कर रहा है। आपके सदुपदेशोंके प्रभावसे थोड़े ही समयमें अनेक जिनमंदिर स्थान-स्थान पर निर्मित हुए हैं और हो रहे हैं। आपने अनेक भाषाओंमें सम्यक् सम्पादन और प्रकाशन कराके व्यापक प्रचार किया है। आपके उपदेशसे प्रभावित होकर अनेक ज्ञानवान् व्यक्तियोंने भी हजारोंकी संख्यामें दिगम्बरी आम्नायकी उपासना ग्रहण कर ली है। जैनागमानुसार अध्यात्म-क्षेत्रमें आपका कार्य और धारणा जागती ज्योति है। आप अध्यात्मके महान् कर्मवीर हो। मेरा शत-शत बार प्रणाम स्वीकार हो।

ब्र. सगुनचन्द्र जैन

राजभवन, भोपाल,
दि. १६ फरवरी १९६४

मुझे यह जानकर प्रसन्नता होती है कि श्री दिगंबर जैन मुमुक्षु मंडल बम्बई सत्पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं जन्मजयंतीके सुअवसर पर उन्हें अभिनन्दन ग्रंथ भेंट करने जा रहा है। मुझे श्री कानजी स्वामीजीका प्रवचन सुननेका एक बार सौभाग्य प्राप्त हुआ। वह विद्वत्तापूर्ण प्रवचन सुनकर मैं बहुत प्रभावित हुआ। मैं इस अवसर पर उनके प्रति मेरी श्रद्धांजलि भेजता हूं।

द. वि. पाटसकर,
राज्यपाल (मध्यप्रदेश)

श्रद्धासुमन

पूज्य कानजी स्वामीकी ७५ वीं वर्ष ग्रन्थीके अवसर पर अभिनन्दन ग्रन्थ समर्पित किये जानेका निश्चय जानकर हार्दिक प्रसन्नता हुई। यह एक उचित और जनोपयोगी पहल है। सोनगढ़के उस महान् उदार तथा संत सत्पुरुषके विषयमें जितना भी लिखा तथा कहा जावे कम ही होगा। महान् विभूतियां पृथ्वी पर कभी-कभी जन्म लेती हैं, बनती नहीं। आजकी पीढ़ी वास्तवमें भाग्यवान् है, जिन्हें पूज्य कानजी स्वामीके सामीप्य और दर्शनका लाभ मिला और मिला रहा है। जहां वे एक त्याग और साधनाकी देदीप्यमान प्रतिमा हैं वहां वे महान्

ज्ञानी तथा विद्वत्ताके अगाध भंडार भी हैं, जिनके दर्शन और प्रखर उपदेशसे मानव शान्तिका अनुभव करता है। यह निर्विवाद सत्य है कि पूज्य कानजी स्वामीने अपने गहन अध्ययन और अनुभवसे वर्तमान युगको परखा और समाजको नई चेतना तथा प्रेरणा देकर धर्मका वास्तविक रूप हमारे समक्ष प्रस्तुत कर हजारों नर-नारियोंका मार्ग प्रशस्त किया। उनका दर्शन धर्मभावसे मनुष्यको जकड़ता नहीं, बल्कि खोलता है। उनके आध्यात्मिक उपदेशोंसे मनुष्यमें धर्मकी गहराईके आधार पर धार्मिकता और धर्मभाव पैदा होता है और वह गहरा होता जाता है जो कि मानव-जीवनकी वास्तविक शक्ति और संपत्ति है। वे एक महान् दार्शनिक संत होनेके साथ-साथ उनके हृदयमें मानवसमाजके उत्थानके लिये पर्याप्त पीड़ा है जिसे वे अपनी सरल-सुबोध भाषामें प्रकट करते रहते हैं तथा मानवसमाजके त्राणके लिये सद्धर्मरूप उपाय बताते रहते हैं। वे केवल जैन धर्मावलंबियोंके लिये नहीं वरन् समस्त मानवसमाजके लिये प्रकाशपुंज हैं।

मैं अपने ये हार्दिक श्रद्धासुमन पूज्य स्वामीजीके श्री चरणोंमें अर्पित करनेका अवसर पा जानेके लिये अपनेको भाग्यशाली मानता हूं।

मिश्रीलाल गंगवाल
योजना तथा विकास मंत्री, मध्यप्रदेश

मंगल-कामना

श्री कानजीस्वामीके हीरक-जयंती महोत्सव और अभिनन्दन ग्रन्थ समर्पण कर कृतज्ञता-ज्ञापनके इस पवित्र प्रसंग पर ७५ वें जन्म दिवसके उपलक्ष्यमें मेरी हार्दिक मंगल कामना है।

मेरे पूज्य पिताजी स्व. श्रीमंत सर सेठ हुकमचंदजी १७ वर्ष पूर्व जब पहली बार सोनगढ़ गये थे तबसे हमारा परिचय है। स्वामीजीके दो बार इन्दौर पधारनेसे प्रवचनोंका लाभ हमें मिला है। आपके प्रभावशाली व्यक्तित्व और महान् सेवाओंसे मैं प्रभावित हूं। इस विषम परिस्थितिमें स्वामीजीने जिस प्रकार दि. जैन धर्मका उद्योत किया है उसे देखकर आश्चर्य होता है। श्री कुन्दकुन्दाचार्यकी आध्यात्मिक वाणीके इतने अधिक प्रसारका श्रेय आपको है।

मेरी मंगल-कामना है कि स्वामीजी दीर्घायु हों और आपके द्वारा जनतामें समीचीन श्रद्धा, ज्ञान और चारित्रका मार्ग प्रशस्त होकर आत्महितके लिए उनकी ओरसे प्रेरणा प्राप्त होती रहे।

राजकुमारसिंह (इन्दौर)
M. A., L. L. B., F. R. E. S.
Rai Bahadur, Mashir Bahadur
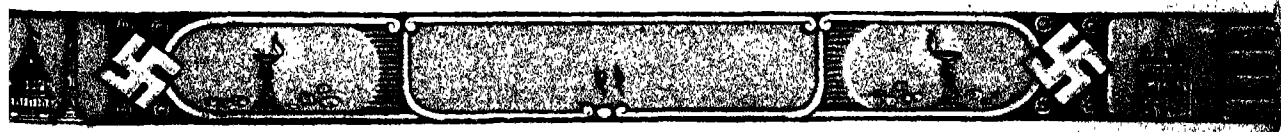
शत शत प्रणाम

पूज्य कानजी स्वामीकी जयन्तीके हेतुमें क्या संदेश भेज सकता हूं, मेरा उन्हें शत शत प्रणाम। पूज्य कानजी स्वामीने मोक्षमार्गके अनुरूप सिद्धान्तोंके प्रचारका जो बीड़ा उठाया है उससे तिमिर अन्धकारमें प्रकाश फैल गया है। जैन सिद्धान्तके प्रसारमें जो रूढ़िवादिता प्रविष्ट हो गई थी उसे तोड़ कर पूज्य स्वामीजीने मानवमात्रके कल्याणहेतु जो दीक्षा दी है, वह तो उनकी वाणीको सुननेसे ही भासित होता है। सोनगढ़के संतने आजके वैज्ञानिक युगमें आध्यात्मकी चुनौती देकर यह सिद्ध कर दिया है कि मानवकी वैज्ञानिक विजयसे भी बढ़कर कोई वस्तु है जहां अनंत सुख है और वह आध्यात्मिक मार्ग पर चलकर ही प्राप्त की जा सकती है।

पूज्य स्वामीजीने मानवजीवनको क्रान्तिकी दिशा दी है, मोक्षमार्गका सीधा एवं प्रशस्त मार्ग दर्शाया है, भूले हुओंको सही दिशाका दर्शन दिया है, समयसाररूपी अमृतका जन-जनको पान कराया है।

मेरी यह मंगल कामना है कि मानवसमाजके कल्याण हेतु स्वामीजीका मार्गदर्शन युगों युगों तक मिलता रहे।।

बाबूलाल पाटोदी
मल्हारगंज, इन्दौर

श्रद्धांजलि

आजसे सात वर्ष पूर्व जनवरी १९५७ में सर्व प्रथम बम्बईमें मुझे संत श्री कानजी स्वामी के दर्शन हुए, और वहीं मुझे आपके सात-आठ प्रवचन सुननेका सौभाग्य प्राप्त हुआ। स्वामीजीके प्रत्येक प्रवचनमें मुझे एक अपूर्व आनन्दकी अनुभूति हुई। आपके सम्पर्कमें आनेके पश्चात् मैंने स्वामीजीके व्यक्तित्वमें एक दिव्य एवं आत्मदर्शी पुरुषका प्रतिबिम्ब देखा, और आपकी अनुपम प्रतिमा एवं दीप्ति मुझे अत्यंत ही उज्ज्वल, विशुद्ध एवं पवित्र प्रतीत हुई। स्वामीजीके उपदेशसे हमें सम्यग्दर्शनकी प्राप्तिके लिये विशेष प्रेरणा मिलती है। आप जैसे महान्, प्रभावशाली, पुरुषार्थी दिव्य पुरुषके लिये मैं अपने निजी श्रद्धाभरे भावोंको किन्हीं भी शब्दोंमें व्यक्त नहीं कर सकती। एतदर्थ ऐसे महान् तेजस्वी संत पुरुषके लिये मैं अपनी श्रद्धा-भक्तिके पुंज-भावोंको समर्पण करती हूं।

तेजकुमारी सेठी, विनोदभवन, उज्जैन

श्रद्धांजलि

आध्यात्मिक संत पूज्य श्री कानजी स्वामीने जिनवाणीके सतत अध्ययनकी जो महान प्रेरणा सर्व साधारणको दी है उससे भ्रान्तियोंका निवारण व ज्ञानार्जन तो होता ही है साथ ही वह इस भौतिक युगमें अध्ययनशील व्यक्तियोंको सुख व शान्तिका मार्ग भी प्रशस्त करती है। पूज्यश्रीके चरणोंमें मैं इन शब्दोंके साथ अपनी नम्र श्रद्धांजलि अर्पित करता हूं।

सुमेरचन्द जैनी
ऐडिशनल डिस्ट्रिक्ट जज मंडल गुना

श्रद्धासुमन

आत्मधर्मप्रणेता एवं जनमानसको परंपरागत विकृत धार्मिक मान्यताओंके अथाह भव समुद्रसे मोक्षरूपी किनारा दिलाने हेतु सतत जागरूक खेवटिया परम पूज्य अध्यात्ममनीषी श्री कानजी स्वामीकी पुनीत ७५ वीं वर्षगांठके शुभ अवसर पर हार्दिक अभिनन्दन करते हुये परम हर्ष हो रहा है।

ग्वालियरमें प्रथम परीक्षासे ही संतप्रवरके ज्योतिर्मय भव्य-व्यक्तित्वकी अमिट छाप यावद् जीवनके लिये हृदय-पटलपर अंकित हो गई है। आपके विद्वत्तापूर्ण प्रामाणिक ओजस्वी प्रवचन सोनगढ़ ट्रस्ट द्वारा व्यवस्थित ढंगसे जनमानसमें सूर्यरश्मि सम पहुंचकर धर्मकी भ्रांति, परमें कर्तृत्वबुद्धि, पुण्य व धर्ममें एकताबुद्धि आदिके गहन अंधकारको तिरोहित करनेमें अद्वितीय सफलता प्राप्त कर रहे हैं। ऐसे परम उपकारी साधु पुरुष गुरुदेवकी हीरक जयन्ती व अभिनन्दन समारोहके संयोजकोंको हार्दिक बधाई समर्पित करता हूं और महोत्सवकी पूर्ण सफलताके लिये कामना करता हूं।

अंतमें संतशिरोमणि श्री कानजी स्वामीकी दीर्घायुकी कामना करते हुए उनके परम पावन चरणोंमें अति विनम्रतापूर्वक मन-वचन-कायसे अपने श्रद्धासुमन समर्पित करता हूं।

नेमीचंद गंगवाल, एम. कॉम.,
वेयर हाउस मेनेजर, मध्यप्रदेश स्टेट वेयर हाउसिंग कार्पोरेशन,
सदर बाजार, गुना

विनम्र श्रद्धांजलि

पूज्य श्री कानजी स्वामीने जैनधर्मका शुद्ध तात्त्विक दृष्टिकोण मात्र जैन धर्मावलम्बियोंके सन्मुख ही नहीं वरन् समस्त भारतवर्षके निवासियोंके सन्मुख रख कर जैनधर्मके सिद्धांतोंके

सम्बन्धमें जो भ्रांतियां थीं उनका निराकरण कर दिया है। मुझे पूज्य श्री स्वामीजीके श्रीमुखसे तात्त्विक चर्चा श्रवण करनेका प्रथम बार सौभाग्य सन १९६१की दीपावलिके अवसर पर सोनगढ़में ही प्राप्त हुआ था। उस समय मुझे यह अनुभव हुआ था कि जिसका अन्तरंग जितना महान् होता है उसकी वाणीका उतना ही अद्वितीय प्रभाव होता है। गत वर्ष पूज्य श्री कानजी स्वामीके भोपाल व इन्दौर आगमनके अवसर पर जो अद्वितीय तात्त्विक चर्चा उनके श्रीमुखसे सुननेका अवसर पुनः मिला उसने मेरे जीवनमें एक अमिट छाप पैदा कर दी है। मुझे विश्वास है कि जैन सिद्धांतके निरूपण व दिग्दर्शनका जो मार्ग पूज्यश्रीने प्रशस्त किया है उसका अनुशीलन करने पर आत्माका तो अवश्य ही कल्याण होगा एवं इसके साथ विश्वके सन्मुख जैनधर्मका सही व सच्चा स्वरूप आ सकेगा। पूज्यश्रीके चरणोंमें मैं अपनी विनम्र श्रद्धांजलि अर्पित करता हुआ उनके दीर्घायु होनेकी कामना करता हूं।

जमुनाप्रसाद जैन, बी. ए., एल. एल. बी., ऐडवोकेट, गुना

शांतिके पथ–प्रदर्शक

परम श्रद्धेय संत कानजी स्वामी भारतके अद्वितीय आध्यात्मिक प्रवक्ता हैं। आपने अपने प्रवचनों द्वारा जैन जगतमें जो आत्म-शांतिका मार्ग बतलाया है वह महान् है।

मुझे सर्व प्रथम सन् १९४८में सोनगढ़ जानेका सौभाग्य प्राप्त हुआ। दो दिन पूज्य श्री स्वामीजीके प्रवचनोंको सुननेके बाद सर्व प्रथम मुझे ऐसा लगा कि स्वामीजी तो आधुनिक विज्ञान और जैन आगमके नितान्त प्रतिकूल अपने प्रवचन करते हैं।

जब मैं आफिसमें दानके रूपमें सहायता लिखा रहा था कि एक सज्जन जिनका व्यक्तित्व प्रभावक था, सहसा मेरा परिचय मुझसे पूछ बैठे। जब उन्हें मालूम हुआ कि मैं जज हूं तो उन्होंने पूछा कि आप पर स्वामीजीके प्रवचनोंका क्या प्रभाव हुआ। मैं संकोच और सभ्यताके नाते मौन रहा। वे मेरे मौनका कारण समझ गये। कहने लगे कि यदि आप कुछ दिन और ठहरते तो अच्छा होता। उनकी प्रेरणासे मैं 'आत्मधर्म' मासिक पत्रका ग्राहक बन गया। 'आत्मधर्म' आता रहा, पर मेरा ध्यान उस ओर नहीं गया। आप पूछेंगे, वे सज्जन कौन थे। वे थे हमारे श्रद्धेय श्री रामजीभाई दोशी वकील।

जब मेरा स्थानान्तर सन् १९५१ में मेहकर (जिला बुलढाना) को हुआ तब वहाँके शांत वातावरणमें मेरी श्रीमतीजीने मुझे 'आत्मधर्म' पढ़नेकी प्रेरणा की। मैंने कुछ अंक पढ़े। उससे कुछ रुचि बढ़ी। फलस्वरूप मैंने सोनगढ़का साहित्य मंगवाया और उसका अध्ययन किया।

तब से बराबर अब तक श्री स्वामीजीके प्रवचनों व साहित्यका अध्ययन और मनन करता रहता हूं। आपके प्रवचनोंके सान्निध्यसे मुझे धर्मके सत्य स्वरूपका जो ज्ञान हुआ उसके लिये मैं उनका बहुत बहुत आभारी हूं।

मैं दृढ़तापूर्वक कह सकता हूं कि आत्महितैषियोंको सोनगढ़ पहुंच कर जो अपूर्व शान्तिकी अनुभूति होती है वह आजके भौतिकवाद पर सचमुच आध्यात्मिकताकी विजय है।

आज जैन-जगतमें सोनगढ़के साहित्य पर बड़ी चर्चा चल रही है। अनेक प्रश्नों जैसे उपादान निमित्त, एक द्रव्यका दूसरे द्रव्य पर प्रभाव, कर्ता-कर्मसम्बन्ध, निमित्त-नैमितिकसम्बन्ध, क्रमबद्ध पर्याय, निश्चय और व्यवहार पर बड़ा वाद-विवाद हो रहा है। मैंने भी इन विषयों पर बड़े मध्यस्थ भावसे अध्ययन किया है। मैं तो इस विश्वास पर पहुंचा हूं कि इन विषयों पर जो मार्गदर्शन स्वामीजीने दिया है वह मौलिक है। मुझे तो उनसे परम शांति प्राप्त हुई है।

मेरा सभी भाईयोंसे निवेदन है कि वे आत्महितकी भावनासे अपने विचारों पर निर्णय करें तो हित होगा तथा धर्मका प्रसार होगा।

अन्तमें मैं अपनी ओरसे और जबलपुर मुमुक्षु-मंडलकी ओरसे स्वामीजीके चरणोंमें श्रद्धांजलि समर्पित करता हुआ कामना करता हूं कि वे चिरायु हों और हर प्राणी उनके द्वारा आत्मशांतिका मार्ग पाता रहे।

फूलचन्द जैन, एडवोकेट,
(अवकाशप्राप्त, एडिशनल डिस्ट्रिक्ट एण्ड सेशन्स जज)
जबलपुर

सादगीका उदाहरण

प्रातःस्मरणीय एवं वन्दनीय श्री कानजी स्वामीने जबसे दिगम्बर परम्पराको स्वीकार किया है तभीसे वे अपने प्रवचनों द्वारा कोटि कोटि जन समुदायका उपकार करते हुये अखिल भारतमें यात्रा कर रहे हैं। इनके व्यक्तित्वकी विशेषता, चारित्र्यकी प्रबलतासे एवं सहज ही अन्तरको स्पर्श करनेवाली शैलीमें उपदेश प्राप्त कर हजारों अजैन तथा श्वेतांबर जैन बन्धु दिगम्बर जैन धर्मके अनुयायी हो गये। इनके उपदेशोंकी विशेषता यह है कि न किसी अन्य मतकी आलोचना करते हैं और न ही किसीके द्वारा की गयी आलोचनाका विरोध करते हैं; संभवतः यही कारण है कि विरोधी भी अंतमें इनके चरणोंकी रज प्राप्त करनेमें गौरव अनुभव करते हैं और मुखसे विरोधके स्थान पर स्तुति एवं गुण गान प्रस्फुरित होने लगता है।

महाराजश्री बालब्रह्मचारी श्री कानजी स्वामीकी तत्वप्रतिपादनकी शैली अनुपम एवं मौलिक है। द्रव्यकी स्वतंत्रता निमित्त-नैमित्तिकसम्बंध, उपदान-उपादेय, उपादान और निमित्तका स्वतंत्र परिणमन, निश्चय-व्यवहारका स्वरूप, अनेकान्त, कर्ता-कर्मसम्बन्ध, सात तत्त्व और नव-पदार्थ आदि विषयों पर अधिकारपूर्ण उपदेशक, तपस्वी श्री कानजी स्वामीसे पूछे जानेपर अभी भी
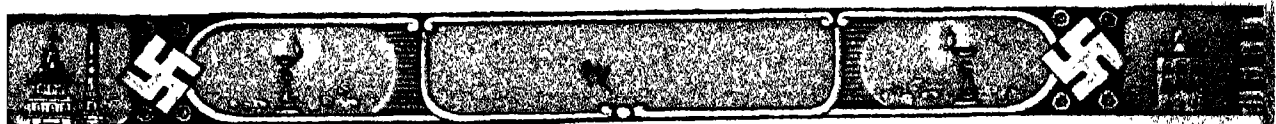
अपनेको प्रतिमाधारी नहीं कहते यह उनकी स्वप्रचारकी ओरसे उदासीनता एवं सादगीका उदाहरण है।

नेमिचन्द जैन, बी. एस. सी., बी. ई. (आनर्स)
एसिस्टैन्ट इंजिनियर, मध्यप्रदेश विद्युत्मण्डल, गुना

भावभीनी श्रद्धांजलि

सोनगढ़के ख्यातिप्राप्त संत, परम पूज्य श्री कानजी स्वामीके ७५ वीं हीरक-जयन्ती महोत्सवके पुनीत अवसर पर श्रद्धा-सुमन समर्पित करते हुए मैं स्वयंको गौरवान्वित अनुभव करता हूँ। आज जब कि प्राकृत एवं संस्कृत भाषाओंका अस्तित्व विलीन हो रहा है और समाज आर्थिक उलझनों एवं विलासिताके साधनोंकी ओर उन्मुख होता हुआ अपनी आत्मशक्ति तथा धर्मोन्नतिसे परे होता जा रहा है, ऐसे युगमें हमारे मध्य धर्मके गूढ़तम रहस्यको हृदयगंम करके प्राकृत एवं संस्कृत भाषाओंमें उपलब्ध पूर्वाचार्योंकी वाणीके सारका अध्ययन, मनन व अनुभव कर उसे तात्त्विक युक्तिके बल पर प्रचारित करनेवाले महान् संतके प्रति श्रद्धांजलि अर्पित करते हुए कौन विद्वान् हर्षित नहीं होगा।

मैं स्वामीजीकी दीर्घायुकी भावना करता हुआ पुनः पुनः मंगल कामना करता हूं कि स्वामीजी द्वारा प्रज्वलित यह दिव्य ज्योति मोहांध मानवोंका मार्गदर्शन करती हुई उन्हें जैन दर्शनकी वास्तविकता समझनेके लिये प्रेरणा प्रदान करे तथा सोनगढ़से निसृत जैन दर्शनकी यह निर्झर चेतना तथा जागृतिरूपी नीरके द्वारा प्रत्येक प्राणीके कंठकी चिरपिपासा शांत करनेमें सहायक हो, तथा जन-जनके मनसे प्रस्फुटित यह भावभीनी श्रद्धांजलि स्वामीजी को सहस्रायु प्रदान करे।

ऋषभ जैन., बी. ए., साहित्यरत्न
नायब तहसीलदार, गुना (मध्यप्रदेश)

भाव-प्रसून

पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामीके चरणोंमें अभिनन्दन ग्रन्थ समर्पित किये जानेका विचार अत्यंत पुनीत है। दूरस्थ क्षेत्रोंके निवासी भी इस ग्रन्थके द्वारा अपने भाव प्रसून उनके पुनीत चरणोंमें अर्पित करनेका पुण्य लाभ ले सकेंगे। जिन्हें मेरी भाँति श्री पूज्य स्वामीजीके दर्शन करने और प्रवचन सुननेके अवसर मिले हैं वे अनायास ही स्वामीजीके अगाध ज्ञान और हृदयके अन्तस्तलको सहज ही स्पर्श करनेवाली शैलीसे प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकते। लगता है उनके अमृत-वचन हमें अमरत्वकी ओर ले जा रहे हैं।

जनवरी १९६४ में सिद्धक्षेत्र गिरिनारजी और अन्य तीर्थोंकी वन्दनाके साथ-साथ सोनगढ़ पहुँचकर पूज्य स्वामीजीके दर्शन-लाभका अवसर मैंने हाथसे न जाने दिया। सोनगढ़ स्वामीजीके व्यक्तित्व और कृतित्व दोनोंके ही कारण पुण्य तीर्थ बन गया है। यदि जैन समाजके मनीषी विद्वान् पूज्य स्वामीजीके प्रवचनोंको इस रूपमें सम्पादित कर प्रकाशित करवा सकें कि वे महाविद्यालयों और अन्य उच्च शैक्षणिक संस्थाओंमें शिक्षण प्राप्त कर रहे भाई-बहिनोंको उपलब्ध हो सकें तो यह उपलब्धि स्वामीजीका स्थायी अभिवंदन होगा।

पूरणचंद जैन, बी. ए., एल. एल. बी.,
ए. जे. पी. एच., विशारद साहित्य एडवोकेट, गुना

—o—

बार - बार प्रणाम

हे गुरुवर! आपने हमारा बड़ा उपकार किया है। आपने श्री १०८ भगवान् कुन्दकुन्द मुनिपुंगवकी वाणीका प्रचार करके जैनधर्मका मर्म समझा दिया है। आपके साहित्यके अध्ययनसे हमें भलीभांति मालूम हो गया है कि निमित्त क्या है, उपादान क्या है, व्यवहार क्या है, निश्चय क्या है। द्रव्योंकी स्वतंत्रता व उनके क्रमवर्ती परिणमनको समझाकर आपने जैन सिद्धान्तका रहस्य खोल दिया व बहुत कालसे चली आई शंकाओंका निराकरण कर दिया। मोक्षमार्गका अनुसरण किस प्रकार करना चाहिये, सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति किस प्रकार होती है, ये प्रश्नवाचक चिन्ह बहुत पुराने थे इनका उत्तर जो आपने अपने प्रवचनों द्वारा दिया है, उनसे बड़े बड़े सैकड़ों ग्रन्थ तैयार हो गये, वह स्थिर साहित्य बन गया। आपने अपने प्रवचनों द्वारा बालबोधिनी शैलीसे जैन दर्शनके मर्मको बड़ी सरलतापूर्वक सरस भाषामें संसारके सामने रख दिया है। और यह साहित्य सारे भारतवर्षमें बड़ी तादादमें फैल गया है। इसके द्वारा वर्तमान पीढ़ी ही नहीं, किन्तु भविष्यके आत्मार्थी बन्धु हमेशा लाभ लिया करेंगे।

दिगम्बर जैन समाज अपनेको भगवान् कुन्दकुन्दकी आम्नायका मानती है व इनको प्रतिदिन शास्त्रप्रवचनके पहिले नमस्कार करती आ रही है। किन्तु इनके ग्रंथोंको न कभी पढ़ा और न जैन धर्मकी शिक्षण संस्थाओंमें इनके पढ़े जाने वास्ते कोई पठनक्रम बनाया। इन्हें सिद्धान्त ग्रन्थ कहकर गृहस्थोंके पढ़नेके लिये वर्जित घोषित कर दिया। भगवान् कुन्दकुन्द रचित समयसार ग्रंथ सरीखे अद्वितीय ग्रन्थराजको प्रकाशमें नहीं आने दिया। जब कि इस ग्रन्थमें सप्त तत्त्वोंका ही वर्णन है तथा मिथ्यादृष्टिको सम्यग्दृष्टि बनानेमें यह ग्रन्थराज अमोघ अस्त्र है। ऐसी परिस्थितिमें इस महान् ग्रंथराजको अन्धकारमें रखकर दिगम्बर जैन समाजने बड़ी भारी भूल की थी। आपने दिगम्बर जैन समाजमें फैली हुई पूर्वोक्त भ्रांतिका निराकरण करके इस ग्रन्थराजकी छटा सारे भारतवर्षमें फैलाकर जिनवाणीकी महती सेवा की है।

हमने छुटपनमें श्री १०८ मुनि नेमिचन्द सिद्धान्तचक्रवर्ती रचित द्रव्यसंग्रह पढ़ा था। उस ग्रंथकी 'पुग्गलकम्मादीणं' यह गाथा खूब कंठस्थ की, उसका अर्थ रटा। किन्तु उसका वास्तविक अर्थ समझमें नहीं आता था। इस श्लोकका अर्थ समझमें अब आया व यह भी विश्वास हो गया कि दिगम्बर जैन आचार्यों के जितने भी ग्रन्थ हैं, उनमें एक दूसरेमें बिल्कुल भी विरोध है ही नहीं। हमारी समझमें भूल होनेसे ही हमें विरोध नजर आता है।

आपके प्रवचनोंका अनुशीलन करनेसे हमें हमारे आध्यात्मिक कवियोंके भजनोंका अर्थ बराबर समझनेमें अब आने लगा व अब उनके पढ़नेसे उनमें भरे अमृतका आस्वादन होनेसे बड़ा आनन्द आता है।

हे संत शिरोमणि! आपके सत्संग द्वारा सोनगढ़से बड़े बड़े उद्भट विद्वान् तैयार हुए हैं। भारतवर्षमें उनके विद्वत्तापूर्ण भाषण हुआ करते हैं, व उनसे आत्मार्थियोंकी जिज्ञासा तृप्त होकर उनके ज्ञानचक्षु खुलते हैं। आपके पादमूलमें काम कर रहीं शिक्षण संस्थाएं व शिक्षणशिविर भविष्यमें जैन धर्मके प्रचारके लिये महान् साधन रहेंगे। आपके प्रवचनों द्वारा जो महान् स्थिर साहित्यका निर्माण हुआ है, उसके द्वारा जैनागमकी महती सेवा हो रही है व भविष्यमें होती रहेगी।

आपके उपदेशोंमें इतना अमृत भरा रहता है कि आपका निवासस्थान सोनगढ़ तीर्थ बन गया है, व जब कभी आप यात्रार्थ बाहर गमन करते हैं तो आपके प्रवचनोंको सुनने के लिये हजारों नर-नारी आपके पास आते हैं व प्रवचन सुनकर अपनेको सौभाग्यशाली समझते हैं। आपके जन्मदिवसका समारोह सारे भारतवर्षमें दिगम्बर जैन समाज इसी वास्ते मनाता हैं कि आप इस युगकी महान् विभूति हैं। आपका सारा जीवन महान् उदात्त है। आप बाल ब्रह्मचारी हैं। आपका सारा जीवन ज्ञानकी खोज व उसके प्रचारमें बीता है। आपने जिनवाणीकी महती सेवा की है, उससे आत्मार्थियोंका महान् उपकार हो रहा है, अतः आपके उपकारके प्रति कृतज्ञता प्रगट करनेको तथा आपके व्यक्तित्वकी प्रशंसा करनेको ये समारोह होते हैं।

आपकी वाणीका अधिकसे अधिक उपयोग लेनेके लिये भारतवर्षमें स्थान स्थान पर मुमुक्षु-मण्डलोंकी स्थापना हुई है व इनके द्वारा आपकी वाणी जन साधारण तक पहुँचायी जाती है। आपके उपकारोंसे दिगम्बर जैन समाज चिरऋणी है व रहेगा।

कोमलचन्द जैन, एडव्होकेट, इन्दौर

एक ही ऐसा गुरु मिला

संसारने समय-समय पर महापुरुषोंको जन्म दिया है। प्रत्येक राष्ट्रने अपने अवतार आचार्य, सन्त, शहीद, वीर, कवि, योद्धा उत्पन्न किये हैं। भारतमें हम अपने तीर्थप्रवर्तक महापुरुषोंको तीर्थंकर कहते हैं। वे ऐसे व्यक्ति हैं जिन्होंने मिथ्यात्वका नाश करके मोक्ष-मार्गकी पुनः राह बताई। यदि इस युगमें आत्मार्थी आत्मज्योति पूज्य श्री कानजी स्वामीको भेद विज्ञानका अवतार कहा जाय तो बेजा न होगा। इस इतिहास निर्माताकी आध्यात्मिक ऊंचाई मानवताकी सामान्य सतहसे ऊपर है। आपके वैज्ञानिक व्यक्तित्वसे जो प्रभाव एवं प्रकाश उत्पन्न हुआ है वह संगीत और सौंदर्यकी भाँति अवर्णनीय है। आज यह अध्यात्म योद्धा आत्मदर्शनके बल पर अदृश्य विजयका बिगुल बजाता हुआ अकेला ही तीर्थधाम सोनगढ़से भवभ्रान्त प्राणियोंको ललकार रहा है। बिगुलकी आवाज कोने-कोनेमें गूँजकर भ्रांतिका नाश कर रही हैं।

प्रथम जनवरी १९५४के मंगलमय दिवसको मैं बंबईसे चन्द तीर्थोंकी यात्रा करता हुआ स्वर्णपुरी-सोनगढ़ पँहुचा। वहाँ स्वाध्यायमंदिरको देखकर अपूर्व आनन्द हुआ। धर्मसभामें तकरीबन पौने आठ बजे प्रातः पहुँचा। अध्यात्ममूर्ति, सद्धर्मप्रदर्शक, युगप्रवर्तक, परम उपकारी पूज्य महाराजश्री तेजोमय प्रभावशाली महान् व्यक्तित्व लिये स्वाध्याय-मंदिरके मध्यमें उच्च आसनपर विराजमान थे। चेहरे पर ब्रह्मचर्यका ओज व होठों पर सदैव रहनेवाली गुलाबी मुस्कराहट टपक रही थी। जीवनमें पहली वार ऐसी अनुशासनपूर्ण सभा देखनेका सौभाग्य था। ठीक आठ बजे देशना प्रारम्भ हुई। खामोशीका आलम था। फुलझड़ियाँ झड़ने लगीं। वस्तुस्वरूपका सिंहनाद होने लगा। हे जीवो! यदि आत्मकल्याण चाहते हो तो पवित्र सम्यग्दर्शन प्रगट करो। उस सम्यग्दर्शनको प्रगट करनेके लिये सत्समागमसे स्वतः शुद्ध और समस्त प्रकारसे परिपूर्ण आत्मस्वभावकी रुचि करो, उसीका आश्रय करो। अहा, देखो यह स्वभावके साथ सम्बंध जोड़नेकी कथा, परके साथ का संबंध तोड़नेकी रीति! इस रीतिसे संसार छूटता है और सर्वज्ञता प्राप्त होती है। मेरा सुख परमें है जिसकी ऐसी बुद्धि है वह जीव, भले ही उसके पास करोड़ों रुपये हो जावें और मेवा-मिष्टान्न खाता हो, तथा सोनेके हिंडोलेमें झूलता हो, तथापि आकुलतासे दुखी ही है। आनंदधाम ऐसे स्वतत्त्वकी महिमा छोड़कर परकी महिमा की यही दुःख है। हे जीवो! जो कुछ अब तक माना है व क्रिया की है वह त्रुटियोंसे परिपूर्ण है, इसी लिए तुम्हारा सं नहीं छूटा; अतः उन खोटी मान्यताओंको बलाए ताक रखकर परकी आश्रयबुद्धि छोड़ उपयोगको अंतर्मुख करो तो सम्यग्दर्शन हुए बिना न रहेगा।

दो रोज ही में मुझे एक वैज्ञानिक दृष्टि वहाँ मिली। आपने पापको ही नहीं पुण्यको भी हेय-त्याज्य बताकर हमारी आंखोंको खोल दिया। जो समयसार कुछ वर्षों पहले हौआ बना हुआ था और केवल त्यागियोंके लिये मखसूस था उसके मर्मोंको पूज्यश्रीने

इतना खोला है कि जनसाधारण उसे पढ़कर अमलद्वारा आत्मकल्याण कर सकते हैं। आपके उपदेशोंने मुझमें अपनी खोटी मान्यताओंके प्रति क्रान्ति कर देनेका अंकुर पैदा कर दिया है। मैंने जाना कि वस्तुका वह स्वरूप तो नहीं है जिसे मेरी तरह आज भी लाखों भाई धर्म मानकर संतोष किये बैठे हैं। मेरी अनेक शंकाओंका ऐसा वैज्ञानिक समाधान पूज्य श्री द्वारा हुआ जो पहले कभी नहीं हुआ था। मेरी भ्रान्तियां व विपरीत मान्यताएं कपूरकी तरह उड़ गईं। हृदयने यह पूर्णतया स्वीकार किया कि वस्तुस्वरूप तो ऐसा ही है, अन्यथा नहीं। सत्पुरुष कानजी स्वामीने आगम ग्रन्थोंका विशाल अध्ययन-मनन किया है और उसे जीवनमें उतारकर प्रभावक प्रवचनों द्वारा जन-जनमें आध्यात्मिक क्रांति कर दी है। यही कारण है कि उनकी टक्करका दूसरा अनुभवी वक्ता समाजमें नहीं है। आपने आत्माकी वैज्ञानिक खोजको सरल शैलीसे जनताके सामने रखा है ताकि हर फर्दोबशर उसे समझ जाए। अब तक पुण्यसे धर्म होता है, मैं परका कर्ता-हर्ता हूँ, क्रियाकांड करते करते मोक्ष हो जावेगा, संयोग ही जीवन है, ऐसी अनेक उल्टी मान्यताओंको इस दिव्य दृष्टिवाले आत्मरसिकने बेकार करार दे दिया। आपश्रीके द्वारा प्रारम्भ की गई क्रांति सफल होती जा रही है। इसका सबूत जो त्यागी, अथवा जिज्ञासु एकबार भी सोनगढ़ हो आये हैं, अथवा यात्राके दौरानमें वस्तु तत्त्व स्वामीजीसे सुना है या उनके प्रवचन पड़े हैं वे गुरुदेवका लोहा माने वगैर नहीं रह सके। आपश्रीने मिथ्यात्व दूर करके मोक्षमार्गका सही पथ सम्यग्दर्शन प्राप्त करनेका अपूर्व आदर्श रखा है, यह सरल भी है, कठिन भी है।

मुझे दो बार १९५७ व १९६३ के शिविरके मौके पर तकरीबन डेढ़ माह पूज्य श्री से विज्ञान रससे भरे अमृतमयी प्रवचन सुननेका सौभाग्य प्राप्त हुआ है। वह समय अधिकतम सुखकर प्रतीत हुआ। शेष वर्ष तो व्यर्थ ही खो दिये। स्वामीजीने समाजको नया मोड़ दिया है। आपश्री द्रव्य, गुण, पर्याय, पुण्य, पाप, धर्म, निश्चय, व्यवहार, उपादान, निमित्त, क्रमबद्ध पर्याय, कर्ता, कर्म और सम्यग्दर्शन आदिके गूढ़ व गहन रहस्योंका ऐसा सरल मार्मिक प्रतिपादन करते हैं जो शताब्दियोंसे नहीं हुआ है। वास्तवमें सोनगढ़ स्वर्णपुरी है। वहां एक प्रकारका चौथा काल वीत रहा है। भगवानकी वाणी श्री गुरुदेवके मुखसे अपूर्व रूपमें खिर रही है। यह नरभव व अमूल्य अवसर शायद फिर न मिले, अतः हमें पूज्यश्रीकी ७५ वीं वर्षगांठ हीरक-जयंतीका मनाना तभी सार्थक है जब हम अपने परम पुरुषार्थ द्वारा परकी दृष्टि छोड़कर भगवान् आत्माकी ओर अनुरक्त हो जाएं, जिससे यह संसार भ्रमण ही न रहे। यही पूज्य गुरुदेवका सच्चा अभिनन्दन है। आपश्रीने जो अमिट सुख-शांतिका मार्ग बताया है वह प्रथम बार ही सुनने व अनुभव करनेको सोनगढ़से मिला है। पूज्यश्रीकी प्रशंसा जबानसे नहीं हो सकती। आपश्रीका उपकार नहीं भुलाया जा सकता। हमारी यही कामना है कि आपश्री युग-युग तक आध्यात्मिक जगतका नेतृत्व करते रहें।

छगनलाल जैन
उपकोषाध्यक्ष, रिजर्वबेंक आफ इंडिया, कानपुर

एक संस्मरण

ऊंचा कद, गौर वर्ण, भरी आभापूर्ण घृत्ताकार मुखमुद्रा तथा वस्तुको उसके वास्तविक रूपमें देखनेवाली चमकदार गम्भीर आंखें, स्वच्छ धवल अधोपरिधान और उत्तरीय उपरना युक्त लगभग पौन शताब्दिकी वय, जवानीको भी मात करनेवाला अत्यन्त प्रभावपूर्ण आकर्षक प्रसन्न व्यक्तित्व यदि दृष्टिगोचर हो तो आप सहज ही समझ सकते हैं कि वे कानजी स्वामी हैं ।

एक लम्बे अर्सेसे श्री कानजी स्वामीकी अध्यात्मप्रधान भाषणशैलीकी चर्चा सुनता आ रहा था तथा जैन पत्रोंमें उनके द्वारा निरूपित दिगम्बर जैन धर्मके पक्ष-विपक्षमें लिखे गये लेखोंका पारायण भी करता आ रहा था । अत एव मनमें एक उत्सुकता थी कि कब ऐसा सुअवसर आवे कि सोनगढ़ जा उनके दर्शन कर प्रवचन सुन सकूँ । अनेक वर्षोंसे श्री गिरनार तीर्थक्षेत्रकी यात्रा पर जानेकी उत्कंठा थी और मेरी धर्मपत्नी बार-बार इसका आग्रह करती रहती थीं । किन्तु सन् १९४८में उनकी उत्कंठा इतनी बढ़ी कि ऐसा न हो कि यह देह ही समाप्त हो जाय और गिरनारजीके दर्शन ही प्राप्त न हों । उनकी इस चिन्ताको देखकर, हम दोनों गिरनारजीकी तीर्थयात्राके लिए निकल पड़े । अनेक तीर्थोंके मार्गमें दर्शन करते समय यह विचार हुआ कि सोनगढ़ अवश्य जाना चाहिए और श्री कानजी स्वामीके प्रवचनका लाभ उठाना चाहिए । मेरी पत्नीको भी यह विचार पसन्द आया । तदनुसार सोनगढ़ जा कर और वहांके धर्मस्थानोंके दर्शनकर सभामण्डपमें जिस समय पहुँचे उस समय स्वामीजीका प्रवचन समयसारकी एक गाथासे प्रारम्भ हुआ । भाषा ललित और सरल थी, परन्तु हम हिन्दी जाननेवाले ठीक तरह नहीं समझ सकते थे । अतएव मेरी धर्मपत्नी श्री पुष्पलतादेवी कौशलने दो मिनिट बाद ही खड़े होकर प्रार्थना की कि महाराज हम लोग हिन्दी प्रान्तसे आ रहे हैं और गुजराती नहीं समझते, इसलिए आप हिन्दीमें प्रवचन करें । इस पर बड़ी प्रसन्नताके साथ स्वामीजीने हिन्दीमें प्रवचन प्रारम्भ किया । समयसारकी उस गम्भीर गाथाका स्वामीजीने इतनी सरस सरल भाषामें प्रतिपादन किया कि हृदय आनन्दित हो उठा तथा उस समय यह विचार आया कि श्री कुन्दकुन्दाचार्यकी गहन गाथाओंका गम्भीर विशद विवेचन संस्कृतमें श्री अमृतचन्द्राचार्यके पश्चात् इस कालमें सुन्दर सरल हृदयग्राही गुजराती या हिन्दी भाषामें इतनी विशदताके साथ यदि कोई कर सका है तो वे श्रीकानजीस्वामी ही हैं । सोनगढ़से निकले हुए साहित्यका हिन्दी अनुवाद, मासिक आत्मधर्म तथा हिन्दीमें निकली हुई पुस्तकें पढ़कर मैं उक्त निर्णय पर पहुंचा हूँ । फलितार्थ यह है कि श्री कानजी स्वामी कुन्दकुन्दाचार्यके आधार पर वास्तवमें वस्तुस्वरूपका यथार्थ प्रतिपादन करते हैं । सो भी इतनी सरल सुन्दर शैलीमें । अध्यात्मवाद, निश्चय और व्यवहार, निमित्त और उपादान, कार्य-कारणभाव, बन्ध्य-बन्धकभाव आदि गूढ़ विषयोंका विवेचन जैसा सरल सुन्दर और सरस श्री कानजी स्वामी

करते हैं उससे जैन धर्मका मर्म समझनेमें सर्व साधारणको देर नहीं लगती।

श्री कानजी स्वामी और सोनगढ़, सोनगढ़ और श्री कानजी स्वामी जैसे पर्यायवाची शब्द बन गये हैं। सारा सोनगढ़ श्री कानजी स्वामीसे ओतप्रोत दीखता है। यह दूसरी बात है कि श्री कानजी स्वामी क्या हैं, यानी कानजी स्वामी कोई मुनि नहीं, ऐलक नहीं, क्षुल्लक नहीं और न कोई प्रतिमाधारी व्रती श्रावक ही हैं। पूछने पर वे निष्कपट उत्तर देते हैं कि उन्होंने प्रतिमारूपमें व्रत नहीं लिए हैं। किन्तु श्रावकोचित उचित आचारका पालन करते हुए वे जो कुछ भी प्रतिपादन करते हैं वह दिगम्बर जैन धर्मानुसार है। यह डर कि उनके उपदेशसे लोग देवपूजा, गुरु-उपासना, व्रत आदि करना छोड़ देवेंगे, कोरा डर मात्र ही है। विचार तो कीजिए कि जो लोग पापकी क्रिया—आहारसंज्ञा, भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा और परिग्रहसंज्ञा छोड़ने या कम करनेके लिए तैयार नहीं, वे उनका पवित्र उपदेश सुनकर पुण्यकी क्रिया कैसे छोड़ देवेंगे, अर्थात् त्रिकालमें नहीं छोड़ेंगे। लगभग पांच वर्ष पूर्व जब श्री कानजी स्वामी सम्मेद शिखरकी तीर्थयात्राके समय सिवनी पधारे थे, तब दो पहरके समय ससमूह मंदिरजीमें प्रार्थना करते समय जितनी तल्लीनताके साथ भक्तिमें डूबते हुए मैंने उन्हें देखा है वैसा किसी दूसरेको नहीं देखा। फिर वे बालब्रह्मचारी हैं, सचित्त वस्तु खाना तो दूर रहा, उसका स्पर्श तक नहीं करते, अल्प वस्त्र रखते हैं, शुद्ध नियमित आहार लेते हैं, स्थान-स्थान पर अनेक दिगम्बर जैन मंदिरोंका निर्माण कराया है, सैकड़ों जिन बिम्बोंकी प्रतिष्ठा कराई हैं, हजारों बन्धुओंको दिगम्बर जैन धर्ममें दीक्षित किया है, सम्मेद शिखर और गिरनार आदिकी तीर्थयात्रा की है, सोनगढ़में श्राविका ब्रह्मचर्याश्रम और विद्यार्थीगृहकी स्थापना की है, लाखों जैन पुस्तकोंका प्रकाशन करा रहे हैं, आपके उपदेशसे चालीसों कुमारियोंने ब्रह्मचर्य व्रत लिया है।

जहाँ गुजरात, सौराष्ट्रमें तथा समस्त जैनोंमें अनेक वर्षोंसे केवल व्यवहार धर्मकी चर्चा और आचरणका ही विवेचन अध्ययन, अध्यापन तथा उपदेश होता आ रहा था वहाँ श्री कानजी स्वामीने निश्चय-अध्यात्मकी ओर जैनोंकी दृष्टि फेर कर महान् कार्य किया है इससे इंकार नहीं किया जा सकता। मैं तो कहूँगा कि पूरे जैन समाजको उनका उक्त कार्योंके लिए आभार मानना चाहिए। इस पवित्र भावनाके साथ मैं उनका अन्तःकरणपूर्वक न केवल अभिनन्दन करता हूँ, किन्तु यह भावना करता हूँ कि वे चिरकाल तक आत्मस्वरूप पवित्र जैन धर्मका प्रकाश करते रहें।

सुमेरचन्द कौशल बी. ए., एल. एल. बी., सिवनी

हे स्वामी अभिनन्दन

स्वामी हमें सम्यक्त्वका अमृत पिला रहे ।
भव-वृक्षकी मिथ्यात्व जड़ोंको हिला रहे ।।टेक।।

ऐसा है कौन जो नहीं हो सौख्यका इच्छुक ।
चाहे अमीर हो गरीब सन्त या भिक्षुक ।।
'पुरुषार्थ करो' कर रहे व्रत दान तप सभी ।
उसका स्वरूप क्या है न समझे थे हम कभी ।।
पुरुषार्थ अकर्तृत्वकी संधि मिला रहे ।।स्वामी०।।१।।

'पत्ता हिला पत्तेसे' सहज ज्ञान कराया ।
अभ्यास वश हम चीखे कि वायुने डुलाया ।।
अनवस्था दोष देख गुरु प्रश्न बनाया ।
वायुको किसने ? 'किसने'को फिर किसने हिलाया ।।
कहना पड़ा कि पत्ते ही पत्ते हिला रहे ।।स्वामी०।।२।।

जो भी नई गवेषणा हो साथ दे दिया ।
ईथरको हमने झटसे धर्म द्रव्य कह दिया ।।
सापेक्षवाद भ्रमको अनेकांत कह दिया ।
स्याद्वाद-कथन-दृढ़ताको ढुलमुल बना दिया ।।
निरपेक्ष अनेकांत सुमन तुम खिला रहे ।।स्वामी०।।३।।

समझे न पाप-पुण्यकी है एक इकाई ।
पापोंकी तरह पुण्यकी नहीं होली जलाई ।।
निर्दोष स्वात्मा पर दया रंच न आई ।
'अहिंसा हि परमो धर्म'की झंडी ही फिराई ।।
दे धर्म-दृष्टि मूल भूल तुम हिला रहे ।।स्वामी०।।४।।

तथोक्त पठित मस्त करें धर्म-समन्वय ।
हीरेको काँच कहनेमें करते नहीं संशय ।।
जिनमार्ग अन्य मार्गमें है पूर्ण विपर्यय ।
पर पढ़ते समयसार में वेदांतका निर्णय ।।
कुछ दिग्गजोंको आप ही मुकाबिला रहे ।।स्वामी०।।५।।

निश्चय बिना व्यवहारकी कथनी है इस प्रकार ।
घटना न घटे कहना कि यह उसका गवाहदार ।।
घटनाके बिना साक्षीकी चर्चा ही निराधार ।
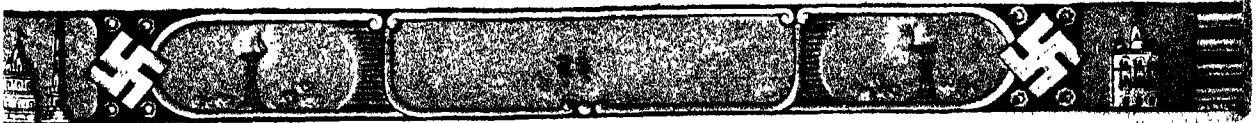
साक्षीको कर्ता कहना तो है न्याय पर प्रहार ॥
ये भूल ऐसी काटी कि न सिलसिला रहे ॥स्वामी०॥६॥
'नर-भवको देव तरसें' यह शास्त्र रही बात ।
अनुभूत करा गई तेरी वाणीकी करामात ॥
संयमका न होना महा अपराध लग रहा ।
इस भवको नहीं चूकूँ यही भाव जग रहा ॥
मेरा मुनित्व संघमें या एकला रहे ॥स्वामी०॥७॥
गुरुदेव हम पर आपका उपकार है अगम ।
है उसको व्यक्त करनेमें जिनवाणी ही सक्षम ॥
नव जन्म दे बनाया मुझे सिद्धका नन्दन ।
'दीर्घायु हों' है भावना, हे स्वामी! अभिनन्दन ॥
मुझ मंद क्षयोपशमको भी वाणी झिला रहे ।
स्वामी हमें सम्यक्त्वका अमृत पिला रहे ॥स्वामी०॥८॥

—प्रेमचन्द जैन एम. कॉम, सनावद

अभिनन्दन

अध्यात्म जगतके अग्रदूत तुमको है मेरा अभिनन्दन ।
श्रद्धाके सुमन चढ़ा करके हम करते हैं तेरा वन्दन ॥
अणुबमके भौतिक युगमें अध्यात्म शंख बजाया है ।
विषयोंके भोगी मानवको धर्मध्यान सिखलाया है ॥
समयसारके तुम ज्ञाता हो, हमें कराते आस्वादन ।
तेरी दिव्य साधनाको लख करते तेरा अभिनन्दन ॥

—केवलचन्द पाण्डया, गुना

स्वयं करो कल्याण स्वयंका

तूने शोधा पंथ स्वयंका राह सरल जगकी कर डाली ।
छोटीसी वयमें तप धारा ज्ञान-किरण अन्तरमें डाली ॥
जैसे सूर्य अकेला ही निज पंथ सहज तय कर लेता है ।
स्वालम्बी जीवन तेरा भी जगको यह शिक्षा देता है ॥
स्वयं करो कल्याण स्वयंका पहिचानो निजके आतमको ।
त्याग तपस्या करो विधिसे पा जाओगे परमातमको ॥

—कैलाशचन्द शाह, खण्डवा

मंगल-कामना

आजसे दो हजार वर्ष पूर्व अध्यात्मतत्त्ववेत्ता आचार्य कुन्दकुन्द हुये थे। जब ये शैशवकालमें पालनेमें झूलते थे तब इनकी माता "शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि निरंजनोऽसि, संसारमायापरिवर्जितोऽसि" गीत गाकर और थपकियाँ देकर बालक कुन्दकुन्दको सुलाती थीं। इन लोरियों और थपकियोंका यह प्रभाव पड़ा कि बालक कुन्दकुन्द भगवान् महावीरकी वाणीके प्रतीक बन गये और उन्होंने वह अध्यात्म-गंगा प्रवाहित की कि जिसके द्वारा जन-जनका मन आनंद, संतोष एवं शांतिसे भर गया।

वह भी एक युग था और आजका भी एक युग है। वह ऐसा युग था जिसमें भगवान् कुन्दकुन्दने समयसार, प्रवचनसार, नियमसार, रयणसार, पंचास्तिकाय और अष्टप्राभृत आदि अनेक आध्यात्मिक ग्रन्थोंकी रचना कर विश्व-कल्याणार्थ भगवान् महावीरकी वाणीके रूपमें जो अनुपम एवं बेजोड़ साहित्यसेवा की वह "यावच्चन्द्रदिवाकरौ" अजर-अमर रहेगी। आ. कुन्दकुन्दको शास्त्रारंभके पूर्व मंगलाचरणमें गणधरदेवकी तरह स्मरण किया जाता है। ऐसा क्यों? आ. कुन्दकुन्द न तो भगवान् महावीर ही थे और न गौतम गणधर ही। फिर भी मंगलाचरणमें उनका स्मरण किया जाता है? कारण स्पष्ट है। क्यों कि जो कार्य गणधरोंने किया था वही आ. कुन्दकुन्दने किया है। अतः उन्हें कलिकाल सर्वज्ञ तक कहा जाता है।

दो हजार वर्ष पूर्वकी पुरातन कृति—

दो हजार वर्ष पूर्व जिस शुद्धोऽसि, निरंजनोऽसि की गूँज थी या वातावरण था वही गूँज और वही वातावरण आज भारतवर्षीय जैन समाजको प्राप्त हुआ है। यह सौभाग्य एवं आनंदकी बात है। पर इसके मुख्य कारण कौन हैं? इस प्रश्नके समाधानमें हमारे लिये केवल एक ही उत्तर मिलता है कि "पूज्य श्री कानजी स्वामी।" यदि पू. कानजी स्वामी न होते तो आज हमें शुद्ध अध्यात्मतत्त्वके न तो दर्शन होते और न उसके प्रति हमारा कोई आकर्षण ही होता। इस कालमें कानजी स्वामीने जो मानवसमाजका कल्याण किया है और कर रहे हैं वह इस युगकी एक अश्रुतपूर्व और अभूतपूर्व घटना है।

एक स्थानकवासी साधु शुद्ध दिगम्बर जैनधर्मको स्वीकार कर एक दिन अध्यात्मवादका प्रचार करेगा ऐसी किसीको कल्पना तक न थी। कहते हैं 'कोयलोंमें हीरा उपजता है।' सचमुच कानजी स्वामीके संबंधमें ऐसा ही हुआ है। जिस सोनगढ़का कोई नाम तक नहीं जानता था, जिस सौराष्ट्र प्रान्तमें दिगम्बर जैन शब्द सुननेको नहीं मिलता था; वही सोनगढ़ अब कानजी स्वामीके निवाससे एक स्वर्णपुरी हो गया है और सैकड़ों दि. जैन कुटुम्ब अपना आवास बनाकर वर्षोंसे वहां रहने लगे हैं। वहां नित्य प्रति मेला सा लगा रहता है। लगता है जंगलमें मंगल हो गया है।

विदेशोंमें स्वाध्याय मंदिर—

सोनगढ़ अब केवल भारतमें ही प्रसिद्ध नहीं हैं किन्तु उसकी प्रसिद्धि विदेशों तक पहुँची है। प्रसन्नताका विषय है कि नैरोबी (पू. अफ्रीका) में भी दि. जैन स्वाध्याय मंदिरकी स्थापना होकर उसका कार्यारंभ हो गया है। भारतके अनेक शहरोंमें तो स्वाध्याय मंदिर स्थापित हो ही गये हैं, जहां हजारों मुमुक्षुगण अध्यात्मकी चर्चा कर आत्मस्वभावको परखनेका प्रयत्न कर रहे हैं।

जिस सौराष्ट्रके अन्दर दि. जैन धर्मानुयायियोंका शताब्दियोंसे अभाव था वहीं आज दर्जनों दि. जैन मंदिर और हजारों दि जैन भाई बहिन हैं। जिस सोनगढ़में कुछ नहीं था वहाँ अब सब कुछ है। सोनगढ़का अणु-अणु आध्यात्मिकतासे ओत-प्रोत है। रंगून, बर्मा, लंका, आफ्रिका आदि स्थानोंके लक्षाधीश कुटुम्ब सोनगढ़में रहकर अध्यात्मका पान कर रहे हैं।

सोनगढ़की अपूर्व भक्ति—

यह सब कुछ हमारे लिये क्या बतला रहा है? हमसे क्या कह रहा है? हमारे लिये क्या प्रेरणा दे रहा है? इन सबका उत्तर है-महिमावन्त पुण्यशाली युगपुरुष युगप्रर्वतक पूज्य कानजी स्वामी। जब सीमंधर जिनालयमें सामूहिक भक्ति होती है तब वहां समा बंध जाता है, लोग भक्तिके समय तक अपने आपको भूल जाते हैं, उन्हें दूसरा ही अनुभव होने लगता है।

श्री कानजी स्वामीके मुमुक्षुओंके साथ भक्ति करते समय भक्तिरूपी गंगाका जो प्रवाह प्रवाहित होता है वह सोनगढ़को छोड़कर अन्यत्र कहीं भी दृष्टिगोचर नहीं होता। ऐसी अनुपम भक्तिको देखकर हमारे हृदयमें जो आनन्द एवं शांतिका अनुभव होता है उसे शब्दोंमें नहीं बांधा जा सकता।

निष्पक्ष सन्त—

दुःख यह है कि हममेंसे कुछ भाई आदर्श संतस्वभावी ऐसे युगपुरुपका विरोध कर रहे हैं। हम इतने अनुदार हैं, इतने अकर्मण्य हैं; इतने अक्षम हैं कि हम नहीं चाहते कि कानजी स्वामी शास्त्राधारसे जो कुछ कह रहे हैं उसका प्रचार हो। हम उनके प्रचारको न तो देख सकते हैं और न सुन ही सकते हैं यह हमारे समाजका दुर्भाग्य ही है। किन्तु मैं तो इसे सौभाग्य ही मानूँगा कि वे स्थानकवासीसे दि. जैन हुए। यदि वे किसी अन्य समाजमें होते और अध्यात्मवादका प्रचार करते तो उनका नाम आज विश्वमें प्रख्यात होता। भगवान् महावीरस्वामीके सिद्धान्तोंको रबरकी तरह ताननेमें ही हमने जैनत्व मान लिया है। क्या कहें, किससे कहें, कुछ समझमें नहीं आता।

गंभीर संत—

दूसरी ओर कानजी स्वामी हैं जो सागरकी तरह उदार, पृथ्वीकी तरह क्षमाशील एवं गंभीर हैं। यद्यपि आपका पिछले १० वर्षसे एक दल द्वारा प्रबल विरोध हो रहा है और विरोधमें अभी तक पुस्तकें, ट्रेक्ट, परचे छपानेमें समाजके हजारों रुपया स्वाहा हो रहे हैं, फिर भी विरोध तो पूर्ववत् जारी है। पर कानजी स्वामी तपे तपाये पारखी एवं अनुभवी संत हैं। आप भूलकर भी वैर-विरोधमें नहीं पड़े, यहां तक कि उन्होंने अपने मुखसे उफतक न की। निरन्तर अपनी रचनात्मक प्रणालीमें संलग्न हैं। विरोधका उत्तर न देना, विरोधी चर्चाओंमें पड़कर अपने समयका दुरुपयोग न करना और विरोधको एक वीर पुरुषकी तरह क्षमारूपी ढालसे जीतनेमें संलग्न रहना यह उनकी अपनी विशेषता है। सचमुच वर्तमान युगमें पूज्य स्वामीजीके समान इतना गंभीर उदार दूसरा सन्त नहीं है। मैंने अभी तक इतना विशिष्ट उदार सन्त देखा भी नहीं। आप कभी ऐसा लिख दीजिये कि अमुक साधु बीसपंथका प्रचार कर तेरहपंथको अनुपादेय बतलाते हैं। तब आपको साधु और उनके अनुयायियों द्वारा लेखरूपमें ही नहीं, ट्रेक्टरूपमें भी कटु उत्तर मिलेगा। यह है हमारे साधुओंका पंथवादका समर्थन। यद्यपि कानजी स्वामी शुद्ध तेरहपंथी हैं फिर भी उन्होंने कभी किसी पंथका समर्थन या विरोध नहीं किया। ऐसा तो वही कर सकता है जो पंथवादकी दलदलसे ऊपर उठा हो।

विरोध तो तीर्थंकरोंका भी हुआ—

युगस्रष्टा प्रजापति प्रजापालक तीर्थप्रवर्तक भगवान् ऋषभदेवके पौत्र मारीचिकुमारने भग० ऋषभदेवके ही समक्ष ३६३ कुवादियोंका खुला प्रचार किया। पर भ. ऋषभदेवकी दिव्यध्वनिमें मरीचिका विरोध दृष्टिगोचर नहीं होता। उन्होंने अपनी दिव्य एवं अनुपम देशना द्वारा मात्र वस्तुका वास्तविक स्वरूप जनताके समक्ष रखा। मैं यह संकेत करते हुए अपार आनन्दका अनुभव करता हूँ कि इस युगमें पूज्य कानजी स्वामी भी इन भगवन्त द्वारा प्रदर्शित मार्गका ही अनुकरण कर रहे हैं।

कदाचित् कानजी स्वामी वाद-विवादमें, उत्तर-प्रत्युत्तरमें या वैर-विरोधमें पड़ जाते तो उनका आज जो स्थान है, जो गौरव है वह उन्हें प्राप्त न होता। लोगोंने विरोध तो महात्मा गांधीका भी किया और आज विभिन्न राजनैतिक पार्टियाँ हमारे देशके महामान्य पं. जवाहरलाल नेहरूका भी विरोध कर रही हैं। इन दोनों नेताओंने विरोधियोंको उत्तर तो दिये पर उन विरोधियोंके प्रति विरोधकी भावना नहीं रखी। पर कानजी स्वामीने तो अपने विरोधका कोई उत्तर ही नहीं दिया। स्पष्ट है कि इस जगह स्वामीजी गांधीजी और नेहरूजीकी अपेक्षा अधिक गंभीर एवं उदारचेता सिद्ध हुए।

उदात्तचरित स्वामीजी—

जन्मसे ही आपके जीवनका झुकाव आत्मतत्त्वकी खोजकी ओर रहा है। जन्मसे ही
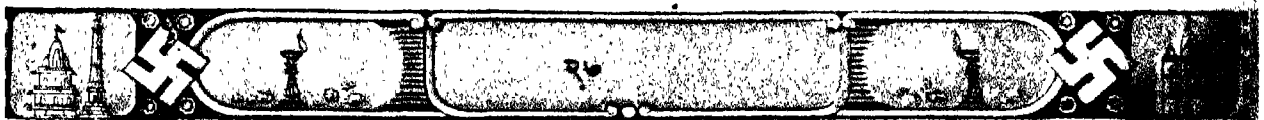
आप आत्म-तत्त्वका संस्कार लाये हैं और उसी तत्त्वकी खोजमें आपका सतत प्रयत्न चालू है। यह मानवपर्याय आत्म-कल्याणके लिए मिली है। यदि मानव पर्यायमें यह नहीं किया तो मानव पर्याय निरर्थक है। ऐसी उदात्त प्रेरणा हमारे मुमुक्षु भाई बहिनोंको आपकी रचनात्मक प्रणालीसे मिली है और मिल रही है।

स्वामीजीका उपदेश—

आपका सतत यही उपदेश रहता है कि अपने आपको पहचानो। जड़-चेतनकी यथार्थ भिन्नता समझकर उससे होनेवाली भूलोंको सुधारकर-दूर कर सम्यक्त्व और भेदविज्ञानकी प्राप्ति करो। अनादि कालसे यह जीव शरीर और इन्द्रियोंके पोषणमें ही लगा है। इसके सिवाय उसने और कुछ नहीं किया। फलस्वरूप उसे निर्बाध, निराकुल, अचिन्त्य, मोक्षस्वरूप सच्चा आत्मसुख प्राप्त नहीं हुआ।

संसारी जीवकी परमें आत्मबुद्धि और कर्तृत्व बुद्धि चली आ रही है। इस कारण यह अपने स्वरूपको भूला हुआ है। जिस प्रकार हिरण कस्तूरीकी सुगन्ध प्राप्त करनेके लिये जंगलमें इतस्ततः दौड़ता है और उसीमें अपने प्राण गँवा देता है। पर उसे कस्तूरी प्राप्त नहीं होती। अगर उसे इतना ज्ञान हो जाये कि कस्तूरी तो मेरे अन्दर ही है तो वह जंगलमें न दौड़कर अपनी नाभिमें रहनेवाली कस्तूरीको प्राप्त कर चिन्तामुक्त हो जाय। उसी प्रकार जीव कर्तृत्वबुद्धिमें मस्त होकर निराकुल सुख प्राप्त करना चाहता है जो असंभव है। निराकुल सुखकी प्राप्ति तब तक नहीं हो सकती जब तक कर्तृत्वबुद्धिका त्याग न किया जाये। मोक्षका दरवाजा सम्यक्त्वरूपी चाबीसे ही खुलता है। अतः उसे प्राप्त करना चाहिये।

आत्माकी खोज—

२४ वर्षकी अवस्था भरी हुई जवानी होती है। इस अवस्थामें संसारी जीव कंचन-कामिनीमें मस्त रहता है। किंतु स्वामीजीने इसी अवस्थामें संसारको त्याग कर स्थानकवासी सम्प्रदायमें साधुपदकी दीक्षा लेकर संप्रदायसम्बन्धी कठोर चारित्रका पालन किया। उस समय आप चोटीके स्थानकवासी साधु थे। शास्त्रोंका अभ्यास आप सूक्ष्मतासे करते रहे। फिर भी उससे आपको परितोष नहीं हुआ। होनी तो कुछ और ही थी। एक दिन आपको दिगम्बर जैन सम्प्रदायका परमागमस्वरूप समयसार ग्रन्थराज हाथ लग गया। आपको मार्गदर्शन मिला। फलस्वरूप आप समयसार (आत्मा) में ही रम गये। सम्वत् १९९१ का वह दिन चिरस्मरणीय है जब आपने स्थानकवासी सम्प्रदायकी मुखपट्टी आदि त्यागकर दिग० जैनधर्मको स्वीकार किया।

सब धन्य हो गये—

वह उमराला ग्राम और आपके माता-पिता आप जैसे पुत्ररत्नको प्राप्त कर धन्य हो गये। पूज्य माताजीने ऐसे लालको प्रसव किया जिसने अपने दिव्य तेजसे हजारों भाई बहिनोंके अंधकार व्याप्त हृदयोंको ज्योतित एवं प्रकाशित किया। सब धन्य हो गये।

सादर आमंत्रण—

सोनगढ़स्थित सीमंधर जिनालयकी ध्वजा पवनमें लहराती हुई लोगोंको सहर्ष आमन्त्रित करती है—भाईयो! आओ, यहां चलनेवाली अध्यात्मचर्चा और पूज्य स्वामीजीके स्वानुभूतिपूर्ण उपदेशोंसे आपको शांति मिलेगी। आप अपनी जड़त्व बुद्धिको भूलकर सही मार्गका दर्शन करो। इससे सोनगढ़ अब स्वर्णपुरी न रहकर स्वर्गकी अमरावतीपुरी बन गया है। जो लोग स्वामीजीका विरोध करते हैं उन्हें चाहिए कि वे एक बार आकर स्वामीजीका प्रवचन अवश्य सुनें।

सन्तोंकी दृष्टिमें—

गोस्वामी संत तुलसीदासजीके शब्दोंमें कानजी स्वामीका वर्तमानरूप है—

तनकर मनकर वचनकर देत न काहू दुक्ख।
तुलसी पातक झरत हैं देखत उनको मुक्ख॥

संत हृदय नवनीत समाना, कविन कहा पर कहहि न जाना।
निज परिताप द्रवे नवनीता, पर दुख द्रवहि सो संत पुनीता॥

एक संस्कृतज्ञ कविके शब्दोंमें—

गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम्।
केतकीगंधमाघ्राय स्वयमायान्ति षट्पदाः॥

एक हिन्दी कविके शब्दोंमें—

जिसका जगदुपकारमें मिटता है अस्तित्व।
उसके ही व्यक्तित्वको कहते हैं व्यक्तित्व॥
कष्ट कटंकोंमें खिला जिनका जीवन फूल।
मिली सर्वदा उन्हींको यशोगंध अनुकूल॥

स्वतंत्र सौराष्ट्रके भूतपूर्व मुख्य मन्त्री एवं राष्ट्रीय कॉंग्रेस (महासभा) के भूतपूर्व अध्यक्ष श्रीमान् यू. एन. ढेबर महोदयके शब्दोंमें—'अपने राष्ट्रकी सच्ची विभूति तो श्री कानजी स्वामी जैसे सच्चे महात्मा ही हैं। आपने आध्यात्मिक सत्य मार्गको बतलाकर भारत देशका महान् उपकार किया है।' श्री ढेबरभाईने आपका उपदेश कई बार सुना है। राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी, माता कस्तूरबा गांधी, श्री महादेव देसाई जो कि पूज्य बापूके दाहिने हाथ ही नहीं अपि तु हृदय थे आदि अनेक नेता-प्रणेताओंने आपका अध्यात्मसे परिपूर्ण उपदेश सुना है। उपदेश सुनकर आप लोग प्रभावित ही नहीं हुए अपि तु कानजीस्वामीको मुक्तकंठसे प्रशंसा भी की।
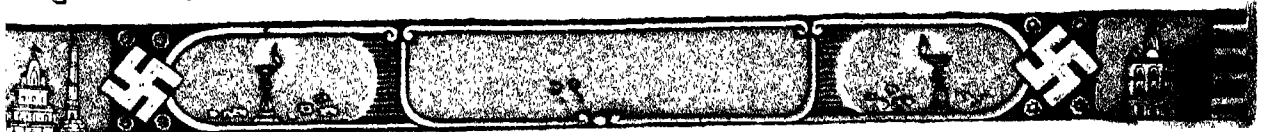
सोनगढ़में क्या नहीं है—

सोनगढ़में क्या नहीं है, सभी कुछ तो है। गगनचुम्बी सीमंधर जिनालय, उत्तुंग मानस्तम्भ, विशाल प्रवचनमंडप, महिला विद्यालय, छात्रालय, शिक्षण-शिविर विभाग, प्रकाशन विभाग, आत्मधर्म मासिक पत्र (गुजराती और हिन्दी आवृत्ति), धर्मशाला, भोजनालय। टेप रिकार्डिंग मशीन द्वारा स्वामीजीके प्रवचनोंका संग्रह होकर उनका भारतमें सर्वत्र प्रचारक द्वारा प्रचार होना, स्वाध्याय भवन, सन्त समागम, तत्त्वचर्चा, विद्वत्गोष्ठी, समयका सदुपयोग, स्वामीजीके आध्यात्मिक उपदेशोंका दोबार होना तथा निरन्तर श्रीमान् धीमानोंका आगमन आदि सभी कुछ तो है।

स्वामीजीकी विशेषता—

ऐसे महान् व्यक्तित्त्वशील पुण्यशाली संतके दर्शनसे मनको शांतिकी प्रेरणा मिलती है। अखंड ब्रह्मचर्यका प्रभाव आपके मुख पर सदा चमकता रहता है। मुखाकृति तेजस्वी एवं आकर्षक है। जब आप एकरस होकर स्वानुभूतिपूर्ण आध्यात्मिक प्रवचन करते हैं तब प्रवचनमें एकाकार-तदाकार होकर जनताको सहज ही अपनी ओर आकर्षित कर लेते हैं। क्या मजाल कि एक छोटासा बालक भी प्रवचनके समय चूं तक करे। प्रवचनके समय इतनी शांति रहती है इतना आनन्द मिलता है कि श्रोताओंका उपयोग प्रवचनमें ही रम जाता है। सचमुच कानजी स्वामीका अपना निजी व्यक्तित्व है जो जनता पर अपनी गहरी छाप लगा देता है। वे सबके हृदयोंमें छाये रहते हैं यही स्वामीजीकी विशेषता है।

हीरकजयन्ती महोत्सव—

वि. सं. २०२० वैशाख सुदी द्वितीयाको आप अपने जीवनके ७४ वर्ष पूर्ण कर ७५ वें वर्षमें प्रवेश करेंगे। आपकी इस वर्षग्रंथी पर, पंचकल्याणक प्रतिष्ठा महोत्सवके समय भारतकी ऐतिहासिक एवं प्रसिद्ध बम्बई नगरीमें, बम्बईके दिग. जैन मुमुक्षु मंडलकी ओरसे अनेक सांस्कृतिक कार्यक्रमोंके साथ हीरकजयन्ती मनायी जायेगी। यह मंगलप्रद और सुखद समाचार सुनकर किसे हर्ष न होगा!

इसी पावन मांगलिक वेला पर पूज्य स्वामीजीकी सेवामें एक अभिनन्दन ग्रंथ भी सादर समर्पित किया जायगा। पूज्य स्वामीजी २५ वर्ष कम एक शताब्दि (१०० वर्ष) के हो रहे हैं। मेरी हार्दिक मंगल कामना है कि वह दिन शीघ्र प्राप्त हो जब हम स्वामीजीका जन्म शताब्दि महोत्सव हर्ष और आनन्दके वातावरणमें मनायें। २० वीं शदीके अभूतपूर्व आध्यात्मिक संत पूज्य स्वामीजी सुखद जीवन और दीर्घायुके भोक्ता हों। आपके द्वारा मानव समाजका कल्याण होता रहे और आपको शाश्वत, अचिन्त्य, निर्बाध अनंत सुखकी प्राप्ति शीघ्र ही हो। मेरी आन्तरिक ऐसी मांगलिक कामनाओंके साथ आपके चरणोंमें शतशः श्रद्धांजलि सादर समर्पित है।

ज्ञानचन्द जैन स्वतंत्र, सूरत

☆

सर्वोदयी युगनेता

पूज्य श्री कानजी स्वामी जैन समाजकी उन विभूतियोंमें से हैं जिनमें पवित्रता तथा पुण्यके संगमकी बहुलता रही है। शताब्दियोंके उपरान्त मानो एक निधि युगको मिली है, जिसे पाकर युगके सोये भाग्य जाग उठे हैं। उनके जीवनके अंतरंग तथा बहिरंग दोनों पक्ष समानरूपसे समृद्ध हैं। अंतरंग जहाँ उनका अविरल प्रविचारित चेतना-विलास है, वहाँ बहिरंग पक्षमें भी उनका द्रव्य और भाव पुण्य निराला है। भाव-पुण्यकी सर्वोच्च भूमिका तत्त्व-चिंतन तथा तत्त्वविचार है। यह तो मानो उनकी दिनचर्याका अविभाज्य अंग है। निरंतर अभीक्ष्ण ज्ञानोपयोगकी पावन मंदाकिनी बहती है। आगमके गंभीर रहस्य अनेकांतरूपी मथानीसे मथकर ऐसे निकलते हैं मानो गोताखोरने सागरकी गहराईयोंमें से मोती निकाले हों। उनका तत्त्व मात्र आगमके पन्नों पर लिखा नहीं रहा, अनुभूतिकी गहराईमें उतर गया है। जीवनमें उस तत्त्वसंपादनके पीछे एक स्पर्धाजनक कहानी है।

वे ऐसे वातावरणमें जन्मे जहाँ तत्त्वोपलब्धि तो दूर, तत्त्व सुननेको नहीं मिला था। यह भी एक उदयकी विचित्रता रही। वहाँ रहे भी पर मन नहीं माना। इतर जन जहाँ उदयजन्य संस्कारोंको छातीसे लगाकर तदाकार हो जाते हैं वहाँ उन्होंने उन पर ज्ञान-घनका प्रहार किया और एकाकी तत्त्वकी खोजमें निकल पड़े। कोई सहयोगी नहीं, मार्गदर्शक भी नहीं, किंतु पुरुषार्थ उग्र था, अतः स्वयं प्रबुद्ध हो तत्त्वको पा लिया। उन्होंने संपूर्ण लोकसे दृष्टि समेटकर तथा अन्तर्विकल्पोंसे विराम लेकर क्षणभरके लिये भीतर देखा तो द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्मके आवरणके भीतर शुद्ध तत्त्व श्रीफलके श्वेत गोले-सा स्वच्छ, अपने अकृत्रिम सौन्दर्य समन्वित किसी मंदिरके उपास्य देवता-सा अत्यन्त रमणीय, स्फटिक-सा निर्विकार, सागर-सा गंभीर और मेरु-सा निष्कंप अपने पूर्ण वैभवके साथ विराजमान था। अपरिमित भौतिक ऐश्वर्योंके स्वामी एक चक्रवर्तीकी अपेक्षा उस तत्त्वको पाकर वे अधिक सुखी हैं। उदाहरण है उनका जीवन उन सबके लिये—तत्त्व जिनकी बपौती रही, सत्य धर्म जिन्हें उत्तराधिकारमें मिला, किन्तु पानीमें भी मीन प्यासा ही रह गया।

बहिरंग पक्षमें उनका द्रव्य पुण्य भी अद्वितीय है। सत्यके आंगणमें एकाकी उनका पदार्पण हुआ। किन्तु आज उनके साथ लाखों हैं। ऐसे विशिष्ट पुरुषोंका योग कचित् और कदाचित् ही मिलता है। उनके कारण स्वर्णपुरी आज स्वावलम्बनका प्रतीक बन गई है। जीवनके किसी क्षेत्रमें सोनगढ़ आज परमुखापेक्षी नहीं है और न कभी रहा है। विद्वान्, वकील, अभियंता, धनकुबेर सभी उस महापुरुषके आश्रममें आकर धन्य हुए हैं। बाह्य जीवनके विकासके दो मूलतत्त्व, प्रतिभा और अर्थ, दोनोंका अनुपम योग सोनगढ़को मिला है। अत्यंत निस्पृह तथा निरीह ये दोनों अपनी सम्पूर्ण शक्तिसे तत्त्वके संपादन तथा प्रसारमें योगदान कर रहे हैं। अतुल आध्यात्मिक साहित्य वहांसे प्रकाशित हुआ है और जो कुछ प्रकाशित हुआ है वह अनेकान्तकी कसौटी पर पहले कसा गया है और फिर प्रकाशित हुआ है।

उनका कान्तिमान् तेजस्वी वदन इस भौतिक युगके विषय-विमुग्ध जीवोंको ब्रह्मचर्यका पुनीत आमंत्रण दे रहा है। दिनचर्या इतनी व्यवस्थित कि समयदर्शक भी उससे हार खाता है। उन्होंने भरपूर यौवनमें भरापूरा घर छोड़ा उस तत्त्वको पानेकेलिये जिसके अभावमें लोक सब कुछ पाकर भी दरिद्र बना रहता है। उसके पीछे उन्होंने उपसर्ग झेले, आपत्तियाँ सहीं, देहको भी नहीं गिना, क्योंकि अनमोल था वह तत्त्व, उसके बिना मानों जीवन निःसार था। अपने संपूर्ण श्रमसे उसे पाकर ही रहे। उनमें तत्त्व प्रतिपादनकी अद्भुत क्षमता है। उनकी वाणी मुक्तिके मूल तत्त्व वस्तु-स्वातन्त्र्यकी निर्भय-निःशंक घोषणा करती है। लोग उनके द्वारा प्रतिपादित तत्त्वका विरोध करते हैं, किंतु विरोधका अहं लेकर अनेक भाई उनके निकट आते ही झुक जाते हैं।

इस धरापर उस महापुरुषका अवतरण एक अद्भुत क्रान्ति लाया है। वे युगपुरुष हैं। हम उन्हें युगपुरुष क्यों न कहें। वर्तमान युगको उनसे एक नई चेतना मिली है। मुक्तिका पथ प्रशस्त हुआ है। अनादिका सुप्त पुरुषार्थ उनकी कल्याणी वाणीका कोमल स्पर्श पाकर आज सचेत हुआ है। हम आज अपनेको पहिचाननेके योग्य हुए हैं। लोग तत्त्वका केवल नाम ही जानते थे और जानते थे उसका बाह्य लक्षण और इतने मात्रसे अपनेको तत्त्वज्ञ कहते थे। तत्त्वका कहीं पता नहीं था। पुण्यने धर्मका चोला पहन रखा था और वह धर्मके सिंहासन पर बैठकर संवर-निर्जराकी सृष्टि करनेका साहस कर रहा था। चारित्र बाह्याचार तथा बाह्य वेशकी संकुचित सीमामें प्रतिबद्ध हो गया था। निमित्त उपादानपर छाया हुआ था। कण-कणमें पराधीनताकी ध्वनि थी और तत्त्व श्वासें गिन रहा था। सच्चे देव, शास्त्र, गुरुका एक रागात्मक विकल्प ही सम्यग्दर्शनके पद पर प्रतिष्ठित कर दिया गया था। कौन जानता था कि सात तत्त्वोंमें शुद्ध निरपेक्ष, निर्भेद और निर्विशेष तत्त्वको जीव तत्त्व कहते हैं और उसीकी निर्विकल्प अनुभूतिमें मंगलमय सम्यग्दर्शनका अवतरण होता है। अनेकान्त तो मानो परस्पर विरुद्ध धार्मिक मान्यताओंका समन्वय करनेके लिये एक बौद्धिक प्राणायाम मात्र रह गया था। वह मात्र वाणीका क्रीड़ास्थल था। जीवनके लिये उसकी कोई उपयोगिता नहीं रह गई थी। सत्यके प्रतिपक्षियोंको रिझानेका एक साधन बनाकर उसकी संपूर्ण प्रतिष्ठाकी ही हत्या कर दी गई थी।

अनेकान्तदर्शन वास्तवमें वस्तुके सही अवलोकनकी एक सही पद्धति है, सही ज्ञान है। प्रत्येक वस्तु अपने स्वरूपमें इस प्रकार प्रतिष्ठित है कि एकसे दूसरेमें कुछ आता-जाता ही नहीं है। अपना उसमें सब कुछ है और परका कुछ भी नहीं है। यह स्व से अस्ति और पर से नास्ति ही उसकी अनेक धर्मात्मकता अर्थात् अनेकांत है। ऐसे अनेकांतिक वस्तुस्वभावको जाननेवाला ज्ञान भी प्रमाण अर्थात् अनेकान्त है। वस्तुको अपने भूत, भविष्य, वर्तमान-संपूर्ण जीवनके क्रिया-कलापोंका एकाधिकार प्राप्त है। किसी भी रूपमें वस्तु परमुखापेक्षी नहीं है। वह सतत अपने क्रिया-कलापोंमें तन्मय है। उसे दूसरेका कुछ

करना ही नहीं है, क्योंकि दूसरेका कुछ भी करनेकी चेष्टामें दूसरेका कुछ होता ही नहीं है। वस्तुका ऐसा स्वरूप ही उसका सौंदर्य है। अगर एक दूसरेका कुछ करने-धरनेकी बात सैद्धांतिकरूपमें स्वीकार कर ली जाय तो कर्तृत्वकी होड़में विश्वव्यवस्था ही समाप्त हो जाय। किन्तु विश्वव्यवस्था तो अनादिसे जीवित है और अनन्त कालतक जीवित रहेगी, क्योंकि वह स्वयं अनेकांतिक है। ऐकान्तिक व्यवस्थामें अनाचार बढ़ता है, असंतोष और अशांति बढ़ती है। 'देह मेरी है, वाणी मेरी है, जगत मेरा है' चेतनाकी यह दृष्टि सभी अनाचरोंकी मूल है। एकान्तिक दृष्टि, जो अपना नहीं है उसके लिये, सवेग आगे बढ़ती है, दूसरेकी सीमाके अतिक्रमणका उपक्रम करती है, किन्तु कुछ हाथ नहीं आता; क्योंकि प्रत्येक वस्तु अपनेमें इतनी परिपूर्ण, साथ ही सुरक्षित है कि उसमेंसे कुछ नहीं निकाला जा सकता। एक वस्तु दूसरी वस्तुमें जा सके तो ही कुछ आदान-प्रदान संभव है। किन्तु यह तो कभी होता ही नहीं है। वस्तुमें न तो एकान्त ही है और न परकर्तृत्व ही है। अज्ञानीकी दृष्टिमें एकान्त है और पर कर्तृत्व है। जैसे एक प्रमत्त हाथी किसी वज्र कपाटसे मस्तक मारकर लोहू-लुहान होकर पीछे भागता है उसी प्रकार अज्ञानी वस्तुके अविचल उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसे टकरा टकराकर निरंतर आकुल-व्याकुल होता रहता है। ज्ञानी वस्तुके इस स्वरूपको पहिचानता है अतः वह स्वमें ही स्वका निश्चय कर अपनेमें नास्तिस्वरूप पदार्थोंसे अपनी वृत्तियाँ समेटता जाता है। फलस्वरूप रागके बन्धन टूटते जाते हैं। यही मुक्ति है और यही स्वाधीनत्व अनेकान्तका मधुर फल है।

दो विरुद्ध मान्यताओंको एक करना अथवा उनको किसी दृष्टिसे सही मानना अनेकान्त नहीं है। एक कहता है 'तत्त्व नित्य है', एक कहता है 'अनित्य है।' हमने दोनोंको बिना विवक्षाके एक कर लिया, अनेकान्त बन गया। अनेकान्त ऐसी बालक्रीड़ा नहीं है। वस्तु स्वभावसे ही अस्ति-नास्ति, नित्यानित्यादि अनन्त-धर्मात्मक है। उसे एक धर्मात्मक माननेवाली सभी मान्यताएँ मिथ्या हैं। जैसे अनंत असत्योंको मिलानेसे एक सत्य नहीं बन सकता उसी प्रकार अनन्त असत्य मान्यताओंके मिश्रणसे अनेकान्त नहीं बन सकता। वर्तमानमें अनेकान्तका सही स्वरूप तथा उसका सही उपयोग प्रयोग हमें अपने चारित्रनायक पूज्य श्री कानजीस्वामी जैसे महापुरुषसे मिला है।

चारित्रके क्षेत्रमें लोग उनकी आलोचना भी करते हैं। वे चारित्र धारण क्यों नहीं करते ? किन्तु यह प्रश्न करते समय लोग यह भूल जाते हैं कि चारित्र कुछ बाह्य निवृत्ति और कुछ बाह्य प्रवृत्तियोंका द्राविड़ी प्राणायाममात्र नहीं है। वह तो वीतराग निर्विकल्पक दशा है। ऐसी वीतरागता कभी बलात् नहीं आती। उसका विकास तो क्रमशः होता है। वह सिर पर बोझेकी तरह लादी नहीं जाती। वह तो, वीतराग निर्विकल्पक शुद्ध जीव तत्त्वके आलंबन तथा उसमें रमणतासे उदित होती है। उसके विकास तथा पूर्णताका यही क्रम है। प्रथमानुयोगका संपूर्ण साहित्य इसका साक्षी है।

पूज्य श्री कानजीस्वामी सम्यक्त्वकी ऐसी अनुपम भूमिकामें प्रतिष्ठित हैं। उनका बाह्याचार उससे बहुत आगे है। वे शुद्ध भोजन करते हैं, वे तत्त्व विचार करते हैं। उन्हें स्थानादि तथा पत्र व्यवहारके विकल्प ही नहीं उठते। उनमें ऐसी अनेक विशेषताएं हैं। किन्तु मात्र कषायकी मंदता तथा लेश्याकी विशुद्धताको चारित्र नहीं कहते। चारित्र धारणकी उनमें उत्कट अभिलाषा है। चारित्रधारी भावलिंगी संतोंके दर्शनके लिये वे तड़पते हैं। आत्मसाधक वनवासी सन्तोंका वर्णन करते समय वे आत्मविभोर हो जाते हैं। उस वर्णनमें चारित्रके प्रति उनकी भक्ति, उल्लास तथा उत्साह दर्शनीय होता है।

शताब्दियोंके बाद भी उनकी वाणीमें कुंदकुंदादि महान् सन्तोंकी पावन वाणीका रसास्वाद आता है। सर्वार्थसिद्धि सी स्वर्णपुरीका कण कण आज चैतन्य गीतोंसे मुखरित हो रहा है। संतोंके वाणीके रहस्यका उद्घाटन आज सोनगढ़के एकान्तमें कर रहे हैं। वायुकी तरंगों द्वारा आकाशवाणीकी भांति आज उसका प्रसार हो रहा है। आज सोनगढ़ विश्वमें अध्यात्मविद्याका एकमात्र केन्द्र है। उसे यदि हम अध्यात्मविश्वविद्यालय कहें तो अनुचित न होगा। जड़ताके दास्यकी अनादिकालीन शृंखलाओंको क्रीड़ामात्रमें छिन्न-भिन्न करनेका एक मात्र साधन आज हमें इस महापुरुषके रूपमें अनायास ही मिला है। सातिशय पुण्यशाली किन्तु पुण्यके अतिशयोंसे अप्रभावित इन सर्वोदयी युग-नेतासे आज सारा ही विश्व उपकृत हो रहा है।

मैं अपनी शत सहस्र श्रद्धांजलियां उनके चरणोंमें चढ़ाता हूँ।

'युगल' एम. ए., साहित्यरत्न कोटा

सच्चे मुनि-उपासक

जब कभी स्वामीजी परम पूज्य मुनिराजोंकी आन्तरिक एवं बाह्य दशाका निरूपण करते हैं, स्वयं डोलने लगते हैं। पंचकल्याणक प्रतिष्ठाओंके अवसर पर दीक्षा-कल्याणकके समय पूज्य स्वामीजीके प्रवचन सुननेवालोंको पूज्य स्वामीजीके आन्तरिक भाव तथा आन्तरिक रुचि और मुनिदशाके प्रति उत्कृष्ट भक्तिका भास हुए विना नहीं रहता। स्वामीजी मुनिदशाका वर्णन करते हुए कहने लगते हैं—'हम तो उन महामुनिराजके दासानुदास हैं। उनकी चरण रज भी मस्तक पर चढ़ानेको मिल जावे तो धन्यभाग्य हैं। छटे सातवें गुणस्थानके झूलेमें झूलनेवाले महामुनिराजके दर्शन भी प्राप्त हो जावे तो जीवन सफल है। वह अवसर कब आयगा जब ऐसे मुनिराजोंके साक्षात् दर्शनका लाभ मिलेगा आदि। प्रवचनसारकी चरणानुयोगसूचक चूलिका पर जो पूज्य स्वामीजीके प्रवचन हुए उनके सुननेवालेको उनकी मुनिभक्तिका सहज परिचय प्राप्त हुआ होगा।

तीर्थयात्राके समय प्रत्येक यात्रा स्थान पर उनकी इस मुनिभक्तिका सहज परिचय

मिलता है। जब वे यात्रास्थल पर पूजन, वंदना, भक्ति एवं चरणरज मस्तक पर चढ़ाते हैं तथा उस स्थानका तथा यात्राका महत्त्व सबको समझाते हुए कहते हैं-'यह यात्रा स्थल उन महामुनिराजकी तपोभूमि है। यह उस समयकी स्मृतिको ताजा करती है जब वहां पर वे सिंहवृत्तिधारी महामुनिराज विहार करते थे और आत्मानंदमें डूब जाते थे। डुबकियां लगाते लगाते ऐसे डूबते थे कि फिर उसमेंसे बाहर ही नहीं निकलते थे। वर्तमानमें इसी स्थानकी समश्रेणीसे सिद्धशिलापर इसी स्थानके ऊपर वे आत्मानन्दको भोगते हुए विराज रहे हैं और अनन्त काल तक विराजेंगे। यही है वह अपूर्व स्थान। हमारे लिये उस ओरकी रुचि जाग्रत करनेका एवं उस ओरका पुरुषार्थ बढ़ानेके साधनरूप यह यात्रास्थाल है आदि वचन पूज्य स्वामीजीकी मुनिभक्तिके द्योतक हैं। इस प्रकार श्री स्वामीजी मुनि दशाके परम उपासक आराधक, एवं अनन्य भक्त हैं। मेरा उनके चरणोंमें बार-बार प्रणाम है।

नेमिचंद पाटनी जयपुर

मङ्गल-कामना

अपने जीवनका वह अवसर मैं सर्वश्रेष्ठ मानता हूँ जब मैं पूज्य स्वामीजीके दर्शन एवं उनके प्रवचनका लाभ प्राप्त करने हेतु सोनगढ़ पहुँचा। अनेक प्रकारकी धारणाएँ लोगोंकी सोनगढ़ और सोनगढ़के सन्तके संबंधमें हैं। प्रारम्भके तीन दिन तक स्वामीजीके प्रवचन सुनते हुए मुझे उन्हीं धारणाओंका संस्कार बना रहा। परन्तु जब वस्तुस्वरूपकी यथार्थ व्याख्यानधारामें आत्मदर्शनकी अनुभूति सजग हुई तो अभूतपूर्वसी शान्ति प्राप्त हुई। ऐसा प्रतीत हुआ कि धर्मके धोखेमें धार्मिकताके नाते जो बहुतसा बोझ जीवनके साथ बाँध रखा था वह वास्तवमें भार ही है, जब तक यथार्थ धर्मकी बात, तत्त्वकी बात, वस्तुस्वरूपकी बात समझमें नहीं आती। इसी विचारमें मेरे १२ दिन सोनगढ़में व्यतीत हुए। मैंने अपने जीवनमें उन दिनों नवचेतना प्राप्त की। उसी बीच शिक्षणशिविर चलनेके कारण श्री ब्रह्मचारी खेमचन्द्रजी भाईके सारख, तत्त्वचिन्तनके प्रेरणास्रोत, आत्मोद्बोधक प्रवचन भी सुने। हर्षका पारावार न रहा। श्री वयोवृद्ध तार्किक श्रीरामजी भाईके अजस्र-धाराप्रवाही ज्ञानसागरमें अवगाहन करनेकी क्षमताका अभाव मुझे अपनेमें लगा।

सोनगढ़में ही यह बात मालूम हुई कि इस वर्ष पर्यूषण पर्वमें श्री खेमचन्दभाई इन्दौर जा रहे हैं तो उनके प्रवचनोंका लोभ संवरण न कर सकनेके कारण इन्दौरमें ही पर्यूषण पर्व व्यतीत किया। और इस वर्ष तो दशलक्षणपर्वके समय जबलपुरमें पं. श्री बाबूभाईके पधारनेसे "यस्य देवस्य गन्तव्यं स देवो गृहमागतः" वाली कहावत चरितार्थ हुई।

जैनधर्मके सारभूत तत्त्वको श्रद्धाका विषय बना देनेमें परम पूज्य आध्यात्मिक सन्त कानजी स्वामीने जितना महान् पुरुषार्थ किया है उसे देख कर श्रद्धासे मस्तक उनके चरणोंमें झुक जाता है।
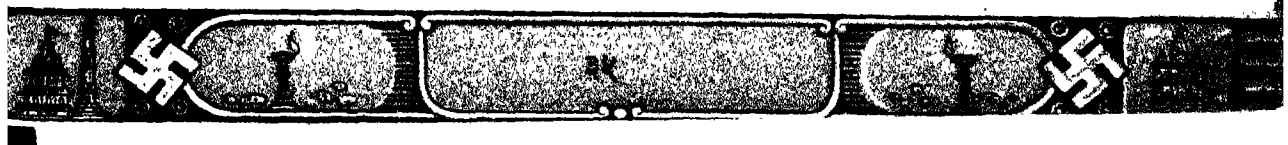
अनाद्यनन्त ज्योतिःस्वरूप अद्वितीय चैतन्यतत्त्वकी त्रिरूपात्मक परिणति सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रके वास्तविक दर्शन सोनगढ़के वातावरणमें ही किये जा सकते है और यह महामना परम पूज्य कानजी स्वामीकी पावन देन है, अतः उनके चरणोंमें शतशः वन्दन करते हुए दीर्घ समय तक वे हमारे बीच विद्यमान रहें ऐसी मङ्गलकामना करता हूँ।

ज्ञानचन्द्र जैन

शास्त्री, काव्यतीर्थ, साहित्यरत्न जबलपुर.

सविनय श्रद्धांजलि

अखंड ज्ञान, आनन्दचैतन्यस्वरूप अपने निज वैभवसे अपरिचित जीवको वर्तमान कालमें सत्पथप्रदर्शक श्री महान् गुरुदेवकी ७५वीं जन्म–जयंतीके उपलक्ष्यमें श्रद्धांजलि समर्पित करते हुए मुझे आज असीम आनन्दका अनुभव होता है।

पूज्य गुरुदेवकी स्याद्वादमय वाणी अनेकान्तात्मक वस्तुस्वभावको प्रकाशित करती हुई संसारमें स्वरूपसे अनभिज्ञ प्राणियोंको चिरकाल तक आलोक देती रहे ऐसी मेरी भावना है।

मोहनलाल पाटनी, कलकत्ता ७

अविस्मरणीय संस्मरण

सोनगढ़में श्री मानस्तंभ प्रतिष्ठा-महोत्सव श्री स्वामीजीके तत्त्वावधानमें पूर्ण विधि-विधानके साथ हो रहा था। प्रत्येक कार्य पूर्णतः नियमित एवं व्यवस्थितरूपसे बहुत शांतिके साथ होते हुए देखकर हृदय आल्हादित हो उठा।

दीक्षा (तप) कल्याणकके दिन भगवानका वनविहारदृश्य तो आत्मस्पर्शी था। इसी पुनीत प्रसंग पर स्वामीजीने स्वयं भगवानकी केशलुंचन क्रिया की। तदनन्तर उनका वैराग्यपूर्ण हृदयस्पर्शी प्रवचन हुआ। उसकी सुखद स्मृति जीवनमें आज भी प्रमोद उत्पन्न कर देती है। बाह्य-अभ्यंतर सर्व परिग्रहसे रहित, छट्टे-सातवें गुणस्थानमें झूलते हुए निर्जन वनमें निवास व विहार करते हुए सिंहवृत्तिके धारी दि० जैन मुनीश्वरोंकी आदर्श तपोमय साधना तथा उत्कट आत्मपुरुषार्थका भावपूर्ण विशद विवेचन करते हुए हर्षातिरेकके कारण आँसूकी झलक स्पष्ट दृष्टिगत हो रही थी। सहस्रों श्रोतागण रोमांचित हो उठे—ओह कितना मर्मस्पर्शी विवेचन, मानो स्वामीजी तत्काल ही प्रशंसनीय आदर्श निर्ग्रन्थ पद पर आरूढ़ होनेके लिये तत्पर हों। प्रवचनमें जब स्वामीजीने 'अपूर्व अवसर एवो क्यारे आवशे' तथा 'कब मैं निर्ग्रन्थ स्वरूप धारण करूँगा' पदोंका विश्लेषण किया, श्रोताओंकी हृदयतंत्रीके तार हिल गए। 'दिगम्बर जैन

संतोंकी जय' के नादसे वन गूँज उठा। 'धन्य हो, धन्य हो' का स्वर चहुँ ओरसे सहज ही उठता हुआ वातावरणमें छा गया।

आज भी स्वामीजीका स्मरण करते हुए वही आशा और विश्वास हृदयमें प्रतिष्ठित किए हूँ कि कब जीवनमें वह घड़ी प्राप्त हो जब भारतकी इस आध्यात्मिक संत आत्माको निर्ग्रंथ लिंग धारण किए हुए देखकर जीवनमें विशेष स्फूर्ति एवं प्रेरणा प्राप्त कर सकूं। श्री स्वामीजीकी हीरक जयन्तीके पुनीत अवसर पर वे चिरकाल तक मुमुक्षु जनोंकी अपने उपदेशामृतकी वर्षाद्वारा चिर पिपासाको शान्त करते रहें यह भावना है।

हीराचन्द वोहरा, B. A. LL. B., बजबज

आदर्श महापुरुष

जिन्होंने, इस कलिकालमें सद्धर्मका सच्चा स्वरूप समझाकर हम लोगोंका अनन्त उपकार किया। इस भौतिक युगमें आध्यात्मिक आत्मरसमें स्वयं डुबकी लगाते हुए भी जिन्होंने अपनी पावन वाणीके द्वारा आत्मरसकी पावन गंगा बहाई, जिसका रसपान कर अगणित मुमुक्षु भाई आत्मतत्त्वको प्राप्त करनेमें सफल हो रहे हैं, वे हैं हमारे आदर्श महापुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामी। हमारी हार्दिक भावना है कि वे चिरकालतक हमारे बीच विद्यमान रहकर हमें मुक्तिका पथ दर्शाते रहें।

(समाजभूषण) मोतीलाल चौधरी, अशोकनगर (म. प्र.)

जयवन्त वर्तो

हे परम कृपालु गुरुदेव! आपके परम अनुग्रहसे स्वरूपमें रुचि हुई। परम वीतराग स्वभावके प्रति परम निश्चय आया, कृतकृत्य होनेका मार्ग ग्रहण हुआ, जन्म-जरा-मरणादि सर्व दुःखोंका अत्यन्त क्षय करनेवाली अंतःसंबोधनकी अपूर्व दृष्टि प्राप्त हुई।

हे गुरुवर! आपके वचन इस पामरको स्वरूप अनुभव करानेमें परम उपकारभूत हुए हैं, वीतराग पुरुषोंका मूल मार्ग आपश्रीने अनंत कृपा करके इस सेवकको बतलाया है। कैसे हैं आपश्री, जिनके संकल्प-विकल्पकी मंदता हुई है, जिनको पंच विषयोंसे विरक्त बुद्धिके अंकुर प्रगट हुए हैं, जिन्होंने क्लेशके कारण निर्मूल किये हैं, अनेकान्त दृष्टियुक्त सम्यक् एकान्त दृष्टिको जो आश्रयणीय करते हैं, जिनकी मात्र एक शुद्ध आत्मतत्त्व पर दृष्टि है, ऐसे श्री परम प्रतापी गुरुदेव सदा जयवन्त वर्तो।

उस अनंत उपकारका प्रत्युपकार करनेमें यह सेवक सर्वथा असमर्थ है। 'आप सदा निस्पृह हो', जिससे मैं मन-वचन-कायकी एकाग्रतासे आपश्रीको अत्यन्त भक्तिभावसे नमस्कार

करता हूं। आपकी परम भक्ति और वीतराग पुरुषके मूल धर्मको परम उपासना मेरे हृदयमें सदा अखंड जाग्रत रहे, यह भावना है वह सफल हो। इस विश्वमें आपश्री सर्व काल जयवन्त वर्तो, जयवन्त वर्तो।

बालमुकुन्द जैन सेन्ट्रल बैंक आफ इण्डिया लि., देहली

अध्यात्मयोगी स्वामीजी

श्री पूज्य भगवान् महावीर स्वामीके बाद वर्तमान समयसे लगभग २००० वर्ष पूर्व महान् आचार्य श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेव अवतीर्ण हुए, जिन्होंने श्री समयसार आदि ग्रन्थोंकी रचना प्राकृत भाषामें की। अनुमानतः उनके एक हजार वर्ष बाद श्री आचार्य अमृतचन्द्रदेवने पधारकर भगवान् कुन्दकुन्ददेवके रत्न अक्षरोंमें संस्कृतमें कलश निर्माण कर मोती पिरो दिये। अनुमानतः एक हजार वर्ष बाद ही भव्य जीवोंके हृदय कमलमें अध्यात्म-सरिताकी धारा बहानेवाले वर्तमानमें परम्पराके द्योतक श्री पूज्य अध्यात्म महान् संत श्री कानजी स्वामी भारतवर्षकी पवित्र भूमि सोनगढ़(सुवर्णपुरी)में बिराज रहे हैं। संवत २००६ में मैं प्रथम बार मानस्थंभके पंच कल्याणकके अवसर पर सोनगढ़ गया। स्वामीजीके अमृतमय प्रवचन सुनकर हृदयके तार झनझना उठे। मुझे ऐसा लगा कि जैसे अमूल्य वस्तु मिली हो। जैनदर्शनके महान आचार्योंने सम्यग्दर्शनको बतानेके लिये विशाल सरस्वतीकी रचना की है। उस अनुपम निधिको इतनी सरलतापूर्वक समझाना स्वामीजीके अपूर्व ज्ञानकी झलक व मुमुक्षु जीवोंका परम सौभाग्य ही है।

सर्वज्ञकी श्रद्धाके बिना सम्यग्दर्शन नहीं होता और सम्यग्दर्शनके बिना सर्वज्ञकी सच्ची पहिचान नहीं होती। धर्मका मूल सम्यग्दर्शन है। वस्तु-स्वरूपका निर्णय अवश्य करना चाहिये। एक द्रव्य दूसरेका कुछ फेरफार नहीं कर सकता, सब द्रव्योंकी पर्यायें क्रमबद्ध हैं, उपादानकी योग्यताकी सामर्थ्यसे कार्य होता है। कार्यके समय निमित्त होता ही है। व्यवहार अभूतार्थ व निश्चय भूतार्थ है। और इन्हीं मूल तत्त्वोंका भेद विज्ञान सहित हृदयंगम करना सच्चा पुरुषार्थ है, ऐसे अध्यात्मके गहन विषयोंको अति रोचक सहज रूपसे जब स्वामीजी समझाते हैं तब हृदय गद्‌गद होकर स्वतः नत मस्तक हो जाता है। मुझे स्वामीजीके प्रवचनोंसे नई प्रेरणा मिली। परिणामस्वरूप यथासम्भव प्रत्येक वर्ष सोनगढ़ जाकर शिक्षणवर्गमें सम्मिलित होता हूं।

'सपूतके पांव पालनेमें ही नजर आते हैं'–यह कहावत आपके अध्यात्मप्रवण जीवनको चरितार्थ करती है। आपके ही पुनीत सान्निध्यसे सोनगढ़ तीर्थधाम बन गया है।

राजकोटके सुप्रसिद्ध एडवोकेट व जैनधर्मके महान् पंडित श्री रामजीभाई प्रमुख सर्व-पारिवारिक व्यवसायसे मुंह मोड़कर स्थायी रूपसे स्वामीजीके निकट सम्पर्कमें ऐसे शोभते हैं, जैसे सूर्यकिरणोंका सान्निध्य पाकर विकसित कमल शोभता है।

सम्यग्दर्शनको व्याख्या करते समय जो उद्गार स्वामीजीके प्रगट होते हैं वे स्वामीजीके सम्यग्दर्शनप्राप्तिकी घोषणा करते हैं। मेरी जैन धर्मके प्रेमियोंसे प्रार्थना है कि वे सोनगढ़ पधारकर देशनालब्धि प्राप्त करें।

७५ वां जन्मोत्सव हीरक जयंतीमहोत्सवके पावन सुअवसर पर ज्ञानके पुंज अध्यात्मयोगी पूज्यश्री कानजी स्वामीके पदकमलोंमें नमस्कार कर अति श्रद्धापूर्वक श्रद्धांजलि अर्पित करता हूं।

लक्ष्मीचन्द बरैया, लश्कर

वर्तमान युगकी महान विभूति

महाविनाशके भय और आशंकासे आच्छादित इस युगमें एक ऐसे विशुद्ध आध्यात्मिक संतकी हीरक जयन्ती मनाना, जिसके पास भौतिक दृष्टिसे कुछ भी नहीं है और जो केवल आत्मिक शक्तियोंको ही अपना सर्वस्व मानता है, एक महान् ऐतिहासिक महत्त्वकी बात है।

किन्तु महान् दुखकी बात है कि आजका भारतीय समाज, मुख्यतः जैन समाज, अपनी प्राचीन गौरवमयी आध्यात्मिक संस्कृतिको भूलकर भौतिकवादकी चकाचौंधसे न केवल आकृष्ट ही हुआ है वरन् उसकी ओर अपना सब कुछ भूलकर सरपट भागा जा रहा है। फिर भी सम्पूर्णतः निराश होनेकी आवश्यकता नहीं, क्योंकि आज भी हमारे बीच यथार्थ ज्ञानसूर्यकी एक जाज्वल्यमान किरणके रूपमें एक ऐसा महान् व्यक्तित्व विद्यमान है जो हमें शाश्वत सुख-शान्तिके मार्गका दिग्दर्शन प्रभावशाली रूपमें करा रहा है।

जो आत्मा निःस्पृही है, जिसका अपने आत्मिक गुणोंके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं है और जो निरन्तर राग द्वेषकी कालिमाको धोकर अपनी आत्माको स्वच्छ और निर्मल बनानेके कार्यमें ही संलग्न है, ऐसे महान् व्यक्तित्वको इस बातसे कोई मतलब नहीं कि कौन उनकी आलोचना करता है और कौन उनकी हीरक जयन्ती मनाता है। पूज्य स्वामीजीकी हीरक जयन्तीका यह अपूर्व आयोजन वास्तवमें हमारी उन पवित्र भावनाओं और विचारोंका प्रतीक है जो पूज्यश्रीके माध्यमसे हमारे हृदयमें जाग्रत हुई हैं। पूज्य स्वामीजीकी आत्मस्पर्शी वाणी द्वारा हमें अपने वास्तविक स्वरूपका मात्र ज्ञान ही नहीं हुआ है वरन् अपने उस अनन्त ज्ञान-दर्शनमयी पदको प्राप्त करनेकी अपूर्व आकांक्षा भी हमारे हृदयमें उत्पन्न हुई है। उसीको अधिकाधिक दृढ़ करने और सत्य पथकी ओर निरंतर अग्रसर होते रहनेकी सत्प्रेरणा प्राप्त करनेके प्रयास स्वरूप ही हम पूज्य स्वामीजीकी जयन्ती इतने अधिक उत्साहपूर्ण वातावरणमें मना रहे हैं।

यह भी एक संयोगकी ही बात है कि आपका जन्म दिगम्बर कुलमें नहीं हुआ तथा आपने अपने प्रारम्भिक जीवनमें स्थानकवासी सम्प्रदायके एक सर्वाधिक प्रभावशाली साधुपदको

प्रतिष्ठित किया। किन्तु वहां भी आपकी आत्माको शान्ति नहीं मिली। संयोगवश आपका परिचय भगवान कुन्दकुन्दाचार्य द्वारा प्रणीत समयसार, प्रवचनसार आदि महान् आध्यात्मिक ग्रन्थोंसे हुआ और उस समय उनका गम्भीर अध्ययन करनेके पश्चात् आपने अनुभव किया कि वस्तुस्वरूपका यथार्थ प्ररूपण यदि कहीं है तो वह केवल दिगम्बर शास्त्रोंमें ही है। आत्मोन्नतिके पथिकको आत्माके उत्कर्षका सत्य मार्ग मिल गया। आपने उसी समय प्रगट रूपमें दिगम्बरत्वको स्वीकार किया। इस परिवर्तनकालमें आपको अनेक प्रकारके भौतिक लालच दिये गये, अनेक प्रकारसे आतंकित भी किया गया, किन्तु सत्य मार्गका यह महान् पथिक अपने परिवर्तित यथार्थ मार्ग पर हिमालयकी भाँति अडिग रहा। यह भी कम आश्चर्यकी बात नहीं कि अपने पूर्व प्रधानाचार्यके विशेष गौरवपूर्ण पदको ठुकरा कर आपने जिस दिगम्बरत्वको स्वीकार किया उसी दिगम्बर समाजके अधिकांश विद्वानों एवं प्रतिष्ठित व्यक्तियों द्वारा आपका घोर विरोध किया गया किन्तु मोक्षमार्ग के असाधारण राहीको पूर्वोक्त बाधायें भी विचलित न कर सकीं।

आपने अधिकाधिक दिगम्बर शास्त्रोंके अध्ययन द्वारा–सर्वज्ञदेवद्वारा कथित वस्तुतत्त्वको आत्मसात् कर मानवसमाजके कल्याण हेतु जैनधर्मके महत्त्वपूर्ण गूढ़तम विषयोंका विवेचन अपनी ओजस्वी वाणीद्वारा अत्यंत सरल रूपमें जनसाधारणके समक्ष रखा। आपकी कल्याणमयी वाणीको सुनकर अनेक श्रोताओंने वस्तुतत्त्वका यथार्थ ज्ञान प्राप्त किया और सहस्रोंकी संख्यामें स्त्री-पुरुषोंने एक मात्र सत्य मार्ग दिगम्बरत्वको सहर्ष स्वीकार किया। यह हमारी समाजके लिये बहुत ही हर्षकी बात है कि जहां गुजरात एवं सौराष्ट्र प्रान्तमें दिगम्बरत्वका सम्पूर्ण रूपसे लोप हो चुका था, आज हजारोंकी संख्यामें दिगम्बर जैन भाई एवं बहिनें दृष्टिगोचर हो रहे हैं। वहां कई भव्य एवं विशाल दिगम्बर जैन मन्दिरोंका भी निर्माण हो चुका है। दिगम्बरके प्रचार एवं प्रसारकी यह पवित्रधारा आज भी अच्छे रूपमें प्रवाहित हो रही है। कहनेकी आवश्यकता नहीं कि आज दिगम्बर धर्मकी जो आशातीत एवं सर्वांगीण प्रभावना हुई है और हो रही है उसका एक मात्र श्रेय पूज्य श्री कानजी स्वामीको ही है।

विद्वत्ताकी दृष्टिसे जब हम विचार करते हैं तो प्रतीत होता है कि बहुत काल बाद पूज्य श्री कानजी स्वामी ही ऐसे व्यक्ति हुये हैं, जिन्होंने दिगम्बर जैन शास्त्रोंके मर्मको भलीभांति हृदयंगम किया है। यह निर्विवाद सत्य है कि आज जैन समाजमें शास्त्रस्वाध्यायके द्वार तत्त्वज्ञान प्राप्त करनेकी जो प्रवृत्ति बढ़ रही है वह पूज्यश्रीकी ही सद्प्रेरणाका प्रतिफल है। संभवतः हम इस बातसे अपरिचित नहीं हैं कि पंडित टोडरमलजीके पश्चात् समाजमें शास्त्रस्वाध्यायकी प्रवृत्तिका निरन्तर ह्रास होता गया, जिसका परिणाम यह हुआ कि जैन समाज न केवल अपने महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तोंसे वंचित रहा वरन् उसमें अज्ञानवश अनेक विपरीत मान्यताओं एवं धारणाओंका जन्म होता गया जो आज से कुछ वर्ष पूर्व तक समाजमें फलती

फलती रहीं। सौभाग्यवश एक महान् क्रान्तिकारी आत्माके रूपमें पू. श्री कानजी स्वामीका अभ्युदय हुआ। जिन्होंने अपनी सरस किन्तु निर्भीक वाणी द्वारा समाजमें एक महत्त्वपूर्ण क्रान्तिको जन्म दिया। जिसके फलस्वरूप समाजने उक्त आत्मघाती भूलको अनुभव किया। हर्षकी बात है कि पूज्यश्रीकी अलौकिक प्रेरणाको प्राप्त कर समाजमें पुनः शास्त्रस्वाध्याय द्वारा वस्तुस्वरूपको समझनेकी अभिरुचि जाग्रत हुई और परिणामस्वरूप अनेक मिथ्या मान्यताओं एवं धारणाओंसे हमको मुक्ति मिली। जैसे जैसे और अधिक स्वाध्यायकी रुचि बढ़ेगी; समाज उतना ही अधिक सत्य मार्गकी ओर अग्रसर होता जायगा। स्पष्ट है कि आजसे कुछ वर्ष पूर्व तक हम जैन होते हुये भी जैनत्वसे दूर होते जा रहे थे। किन्तु पूज्यश्रीका ही यह परम उपकार है कि हम आज उन आत्मघाती प्रवृत्तियोंका परित्याग कर आत्मकल्याणकी ओर अग्रसर होनेका प्रयास कर रहे हैं।

पूज्यश्रीके विरोधियोंका मुख्य आक्षेप यह है कि आपके प्रवचनोंमें मुख्यतः निश्चय धर्मका ही प्ररूपण होता है और व्यवहार धर्मको अर्थात् दया-दान-व्रत आदि शुभ भावोंको हेय बताया जाता है। संसारी गृहस्थ जीवोंको तो व्यवहार धर्मका उपदेश ही उपादेय है, अन्यथा व्यवहार धर्मका सर्वथा लोप हो जायगा।

जब हम उक्त शंका पर गंभीर एवं निष्पक्ष दृष्टिसे विचार करते हैं तो स्पष्ट प्रतीत होता है कि यह न केवल निराधार आक्षेप है वरन् वास्तविकताके भी सर्वथा विपरीत है। वस्तुतः धर्मके यथार्थ स्वरूपका ज्ञान न होना ही भव भ्रमणका मूल है। जिनेन्द्र भगवानने स्पष्ट कहा है कि 'वत्थुसहाओ धम्मो' आत्माका स्वभाव ही धर्म है। विश्वके समस्त दर्शनोंसे जैन दर्शनकी यही एक महान् विशेषता है कि उसने जड़ शरीरकी क्रियाओंको तो क्या आत्माके शुभ भावोंको भी उसका वास्तविक धर्म नहीं माना है। दुर्भाग्यवश हम जैन धर्मानुयायी भी आजसे कुछ वर्षों पूर्व तक अपने महान् आचार्योंके अमूल्य उपदेशोंको भूलकर दया-दान-व्रत आदि शुभ भावों तथा विवेक शून्य जड़ शरीरकी क्रियाओंमें ही धर्म माने हुये थे। पूज्य श्रीने हमें अपनी इस मिथ्या मान्यताका परिज्ञान कराया। रूढ़िवादियोंके द्वारा प्रबल विरोध किये जाने पर भी केवल मानव कल्याणकी भावनासे प्रेरित होकर आपने हमें धर्मकी सत्य परिभाषाका ज्ञान कराया। आपने बताया कि सत्य एक ही होता है। निश्चय धर्म और व्यवहार धर्म इस प्रकार धर्म दो नहीं हैं। निश्चय धर्म ही एक मात्र यथार्थ धर्म है। व्यवहार धर्म तो उपचरित है, जो वस्तुतः धर्म नहीं है, किन्तु प्रयोजनादि वश उसमें धर्मका उपचार किया जाता है। हमारे पूज्य आचार्योंने तत्त्वदृष्टिसे निश्चय धर्मको संवर-निर्जरा तत्त्व तथा व्यवहारको आस्रव-बंध तत्त्व कहा है। इसी प्रकार हेय और उपादेयकी दृष्टिसे भी उन्होंने निश्चयको उपादेय तथा व्यवहारको हेय कहा है।

पूज्य स्वामीजीके आध्यात्मिक प्रवचनोंकी सर्वाधिक विलक्षणता यह है कि आप कभी भी श्रोताओंसे किसी वस्तुके त्याग करनेका अथवा कोई व्रत आदि ग्रहण करनेका आग्रह नहीं
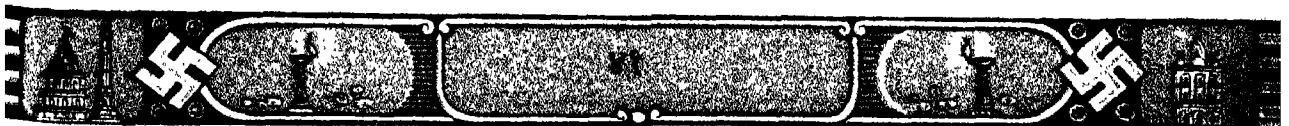
करते। किन्तु आपके प्रवचनोंमें शुद्धात्माके स्वरूपका तथा हमारी वर्तमान पर्यायका इतना मार्मिक एवं हृदयस्पर्शी चित्रण होता है कि श्रोतागण उसी समय आत्मविभोर हो जाते हैं। उनके हृदयमें अपने शुद्ध स्वरूपको प्राप्त करनेकी तीव्र आकांक्षा जाग्रत हो जाती है और पर पदार्थोंके प्रति सहज उदासीनताका भाव उत्पन्न हो जाता है। आपके अलौकिक प्रवचनोंका ही यह शुभ परिणाम है कि अभीतक अनेक नवयुवक भाई एवं बहिनोंने आत्मकल्याण हेतु अखंड ब्रह्मचर्य व्रतको ग्रहण किया है। देशके बड़े-बड़े व्यापारी, डाक्टर एवं वकील आदि भी पूज्य श्रीके सानिध्यमें बैठकर अपने शेष जीवनका अधिकांश भाग आत्मकल्याणकी साधनामें व्यतीत कर रहे हैं। साथ ही अपनी सम्पत्तिके अधिकांश भागका सदुपयोग धर्म प्रभावनामें कर रहे हैं।

प्रायः यह कहा जाता है कि शिक्षा व्यक्तिको धर्मसे विमुख बनाती है। किन्तु पूज्य श्रीके प्रवचनोंने इस कल्पनाको निराधार सिद्ध किया है। हम स्पष्ट देखते हैं कि आज शिक्षित वर्ग भी स्वामीजीसे विशेष प्रभावित हुआ है। आत्माकी बात आत्माको अवश्य ही स्पर्श करती है। जिसे एक बार भी आपके प्रवचन सुननेका अवसर मिलता है फिर चाहे वह शिक्षित हो अथवा अशिक्षित इतना प्रभावित होता है कि फिर आपके प्रवचन सुननेका एक भी अवसर खोना नहीं चाहता। उसे तत्क्षण यह अनुभव होता है कि आत्माका वास्तविक स्वरूप तो यही है जिसे उसने अभी तक कभी और कहीं भी नहीं सुना है।

आपके अनूठे व्यक्तित्व एवं अलौकिक आत्मिक तेजका ही यह प्रभाव है कि जो भी आपके सम्पर्कमें आता है वह उसी समय आपका श्रद्धालु हो जाता है।

जैन सिद्धांतके प्रचारकी आपकी शुभ भावनाके फलस्वरूप ही सोनगढ़में दि. जैन महा-मुमुक्षुमंडलकी स्थापना हुई। पूज्यश्रीसे प्रेरणा एवं मार्गदर्शन प्राप्त करते हुये आज उक्त मुमुक्षु महामंडल एवं भारतकी विभिन्न शाखाओंके द्वारा जैन तत्त्वज्ञानके प्रचारका कार्य बहुत ही सुव्यवस्थित एवं सराहनीय रूपमें हो रहा है। तत्त्वज्ञानमें अभिवृद्धि करनेवाली बहुमूल्य पुस्तकें आज लागतसे भी कम मूल्य पर उपलब्ध हो रही हैं। पूज्य स्वामीजीके प्रवचनोंका टेपरिकार्डिंग किया जाता है। इससे सबको यह सौभाग्य प्राप्त हुआ है कि पूज्यश्रीसे सैकड़ों मील दूर होते हुये भी हम उनकी अमृतमयी वाणीसे पूरा-पूरा लाभ उठा रहे हैं। वर्षमें दो बार सोनगढ़में पूज्य स्वामीजीके सानिध्यमें जैनदर्शन शिक्षणशिविरका आयोजन किया जाता है। जिनमें जैनदर्शनके अत्यंत गूढ़ एवं गंभीर विषयोंका बहुत ही सरल रूपमें अध्ययन कराया जाता है। साथ ही इस अवसर पर पूज्य स्वामीजीके अमूल्य प्रवचनोंको भी सुननेका सौभाग्य प्राप्त होता है।

पूज्य स्वामीजी उन महान् आत्माओंमेंसे हैं जो न केवल अपना ही कल्याण करते हैं वरन् जिनके द्वारा अनेक भव्य जीवोंका भी आत्मकल्याण होता है। पूज्यश्रीका जैन समाज ही नहीं वरन् समग्र मानव समाज पर जो महान् उपकार है उसे वस्तुतः शब्दोंमें अंकित नहीं किया जा सकता। यदि वास्तवमें हमारे हृदयमें पूज्य स्वामीजीके प्रति श्रद्धा है और हम उनके

महान् उपकारोंसे उऋण होना चाहते हैं तो हमारा यह आवश्यक कर्तव्य है कि हम पूज्य श्रीके द्वारा प्रतिपादित शान्ति एवं सुखके संदेशको विश्वके कोने-कोनेमें फैलायें और स्वयं उस सत्य मार्गका अनुसरण करते हुये संसारके अन्य जीवोंको भी उस पर अग्रसर होनेकी प्रेरणा प्रदान करें।

अन्तमें मैं अपने और भोपालके मुमुक्षु भाइयोंकी समस्त श्रद्धालु भावनाओंको पूज्यश्रीके पवित्र चरणोंमें अर्पित करता हुआ हृदयसे कामना करता हूँ कि पूज्य श्री चिरकाल तक हम संसारी जीवोंको तत्त्वज्ञानका रसास्वाद कराते रहें, ताकि हम जैसे दुखी एवं अज्ञानी जीव आपके द्वारा आत्मकल्याणकी सत्प्रेरणा निरन्तर प्राप्त करते रहें।

सूरजमल जैन
दि. जैन मुमुक्षु मंडल, भोपाल

मार्गद्रष्टा स्वामीजी

श्रद्धेय ! आपकी ८५ वीं जन्म जयन्तीके इस पुनीत अवसर पर हम सनावदके समस्त आबाल वृद्ध अपने श्रद्धा-सुमन अर्पित करते हुए अपने आपको कृतकृत्य अनुभव कर रहे हैं। हे सत्यान्वेषी ! 'जो सत्य है वह मेरा है' यह कथन यदि सही रूपमें कहीं चरितार्थ हो रहा है तो उसके मूर्तिमान प्रतीक आप हैं। पंथका पक्ष, यशका प्रलोभन, सत्ता-प्रतिष्ठाकी चाह जिसके पग नहीं डगमगा सकी, लौकिक प्रलोभन जिसका पथ अवरोध न कर सके, समस्त अपने परायोंका विरोध जिसकी वाणीको कुंठित नहीं कर सका ऐसे हैं आप। हे युगपुरुष ! आप पूर्णताकी ओर अडिग, अचल, अनवरत चले जा रहे हो। हे क्रांतिदूत ! प्रभु वीरकी देशना और भगवान् कुंदकुंदकी वाणीके हार्दको आत्मसात् कर धर्मके जिस शाश्वत यथार्थ स्वरूपको विश्वके समक्ष प्रस्तुत किया है उससे न केवल धर्मके छलसे होनेवाली मिथ्या धारणाओंपर कुठाराघात हुआ है, अपि तु समस्त जैन जगतमें एक वैचारिक क्रान्ति उत्पन्न हो गई है। हे कृपालु ! आपने त्रस्त मानवको अपनी उस अक्षय निधिका साक्षात्कार करा दिया है, जिसके समक्ष विश्वकी महान्से महान् विभूति बड़ेसे बड़ा ऐश्वर्य नगण्य है। आपके कोमल एवं करुणार्द्र हृदयसे प्रस्फुटित वाणी श्रोताओंकी हृत्तंत्रीको सहसा परिस्पंदित कर देती है। हे गुरुवर्य ! अध्यात्मके तलस्पर्शी गूढ़ भावोंको सरस एवं तरल रूपमें रखनेकी जो अद्भुत क्षमता और अबोध मूढ़ प्राणियोंको सन्मार्ग दर्शनकी उत्कट अभिलाषा आपकी वाणीमें सुननेको प्राप्त हुई वह अन्य बिरले ही संतोंमें पाई जाती है।

हमारी यह भावना है कि पूज्य श्री कानजी स्वामी चिरकाल तक हमारे बीच रहें और आपके द्वारा प्रज्वलित मशालका पावन आलोक मार्गद्रष्टा बन कर हम भूले भटकोंका मार्ग सदा सर्वदाके लिये प्रशस्त करता रहे।

सदस्य, मुमुक्षु मंडल, सनावद

शत-शत वन्दन

श्री परम कृपालु गुरुदेवकी हम बालकों पर सदासे अपार कृपा रही है। उन्होंने हमें संसारसे पार होनेका उपाय बतला कर हमारा महान् उपकार किया है। इस हेतु हमारा उनके चरणोंमें शत-शत बन्दन।

कँवरलाल सनावद

वे स्वयं समयसार हैं

संयोगवश अथवा हमारे सद्भाग्यसे परम पूज्य श्री कानजी स्वामीके दर्शन करने, सत्संग में रहने एव उनके उपदेशामृत पान करनेका शुभ अवसर हमें कई बार मिला है और अवर्णनीय आनन्द प्राप्त हुआ है। उनके दर्शनोंसे ऐसा प्रतीत होता है मानो वे स्वयं समयसार हैं।

कल्याणके सर्वश्रेष्ठ निमित्त भगवान् सर्वज्ञ वीतरागदेव हैं। उन्होंने सर्व प्रकारके कर्म शत्रुओंको पराजित कर अपनी आत्माके सर्वश्रेष्ठ हितका साधन किया है। उन परमात्माके वचन ही शरणभूत हो सकते हैं। अज्ञान, अल्पज्ञता और राग द्वेषसे पीड़ित प्राणी उन्हींकी शरण लेकर अपना उद्धार कर सकते हैं ऐसे वीतराग भगवानके द्वारा निरूपित मार्ग ही वस्तुका यथातथ्य निरूपण करनेवाला है। उसमें जाति, कुल और पर्यायका कोई भेद नहीं। जो समझे और यथानुरूप आचरण करे वही उनका अनुयायी है। उन्ही सर्वज्ञदेवकी वाणीका प्रसाद श्री परमपूज्य कानजी स्वामीको प्राप्त हुआ है, अतएव स्वामीजीके द्वारा प्रतिपादित सत्यका अनुभव निःसन्देह प्राणी मात्रके लिये कल्याणकारी है।

हँसमुख आकृति, शांत स्वभाव और तेजस्वी प्रतिमा तो आपकी है ही, नियमित दैनिक चर्या और प्रत्येक कार्य ठीक समय पर करनेकी प्रवृत्ति भी आपकी विशिष्ठ है। आपका एक क्षण भी व्यर्थ नष्ट नहीं होता। उपदेशके समय अत्यन्त सूक्ष्म विषयको भी सरल और सरस शैलीसे श्रोताओंको प्रिय सम्बोधनोंके साथ आप भलीभाँति समझा देते हैं। श्रोतागण भी आपके श्रीमुखसे बहती हुई पावन ज्ञान-गंगामें अवगाहनकर आत्मविभोर हो उठते हैं।

जिन्होंने स्वयं तत्त्वज्ञान तथा निजआत्माको भलीभाँति समझ लिया है और जो जिज्ञासुओंको सत्यका दिग्दर्शन कराते रहते हैं एवं भूले भटके अल्पज्ञ मानवोंको सही मार्ग दिखाते हैं ऐसे इस युगके परमोपकारी महान् संत परम पूज्य श्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं मंगल वर्षगांठ पर हम शत शत वंदन करते हुए हृदयसे कामना करते हैं कि जन-जन आपके अध्यात्मवादके सत्य मार्गसे लाभान्वित होकर निज कल्याण करे।

भगवानदास शोभालाल सागर

अनोखा व्यक्तित्व

बम्बईके उपनगर दादरमें वहाँकी सहृदय जैन समाजने इस युगके महान् आध्यात्मिक संत श्री कानजी स्वामीका ७५ वाँ जन्मोत्सव बड़े समारोहसे मनानेका आयोजन किया है; यह सुनकर मुझे भी उत्साह हुआ कि पूज्यश्रीके चरणोंमें सादर श्रद्धाञ्जलि अर्पित करूँ।

जैन धर्म किसीकी बपौती नहीं है। वह तो प्राणिमात्रका धर्म है। नृशंस शेर, भील, नौला, शूकर, अंजन चोर जैसे जीव भी स्वरूपको पहिचान कर सुख प्राप्त कर लेते हैं और कुलपरम्पराके जैन भी भेदज्ञान प्राप्त किये बिना अनन्त भव तक भटकते हैं। दि० जैनधर्मके कट्टर विरोधी विद्यानन्दिस्वामी, इन्द्रभूतिके जीवोंने अपने चिरकालीन एकान्त पक्षपातका त्याग करके देवागमस्तोत्र या त्रैकाल्यं द्रव्यषट्कं आदि श्लोक मात्रका रहस्य पाकर साधकदशा प्राप्त की। ऐसे उन निकट संसारी जीवोंमें एक जीव श्री कानजी स्वामी हैं, जिन्होंने अध्यात्मरसके स्रोतको वेग देनेवाले भगवान् कुन्दकुन्द आचार्यके ग्रन्थराज श्री समयसाररूपी सागरमें डुबकियाँ लगाकर अनेक भाव रत्नोंको ढूँढ़कर तथा अपनी हृदय मंजूषामें भरकर मुक्त हस्तसे भव्य जीवों को अपनी भावभरी वाणीद्वारा वितरितकर अतीव प्रशंसनीय कार्य किया है।

मैं प्रायः प्रतिवर्ष ग्रीष्मावकाशमें उनके स्वानुभवपूर्ण उपदेशामृतका पिपासु बनकर सोनगढ़ जाता हूँ। करीब ४० दिन ठहरता भी हूँ। मुझे तो वहाँ उनके आदर्श जीवनकी पवित्र झलकियाँ अमित तोष उपजाती हैं। आपने अपनी प्रखर प्रतिभासे भौतिक युगकी अन्धकारमय जगती तलपर दबी हुई अध्यात्मधाराको प्रवर्तित कर उसमें नवजीवन भरा है, जिसके फल स्वरूप भारतके हर कौनेमें निश्चयके साथ व्यवहारधर्मके पालनेका रहस्य प्रकट हुआ है। शान्ति एवं संतोषके मानसरोवररूप इस महापुरुषके पास बाहरी विघ्न बाधाओंकी चिन्ता न करके मैं ही क्या, आफ्रिका आदि विदेशोंसे भी अनेक मुमुक्षुरूप हंस स्वानुभवरूप मुक्ताओंको चुगनेके लिये आते हैं और परम संतोष प्राप्त करते हैं।

जिनके अनुग्रहसे ही आज प्रातःस्मरणीय आचार्यकल्प पं. टोडरमलजी द्वारा बताई गई निश्चय और व्यवहारकी संधिके अनुसार निर्भयताके साथ प्रतिपादन करनेवाले और सुननेवाले अनेक जीव दृष्टिगोचर हो रहे हैं। स्थान स्थान पर स्वाध्यायमंडल स्थापित किये जा रहे हैं। जिनमें अनेक मान्य ग्रन्थोंका बड़ी तत्त्व जिज्ञासापूर्वक अनेक भाई-बहिन अध्ययन एवं स्वाध्याय करते हैं। श्रावण और गर्मीके दिनोंमें सोनगढ़में लगनेवाली क्लासोंमें तो पाश्चात्यधारामें बहनेवाले अनेक नवयुवक नवयुवतियोंको सुयोग्य सदाचारी अध्यापकों द्वारा शिक्षा दिलवाकर जैनधर्मकी महती प्रभावना कर रहे हैं, जो बड़े बड़े विश्वविद्यालयोंसे भी नहीं हो सकती।

इस अध्यात्मधाराकी पावन गंगाका शुद्ध मिष्ट शीतल जल आस्वादन करनेको मिला जिससे प्रभावित होकर ऊंची शिक्षा प्राप्त अनेक धनकुबेरोंकी वयस्क कन्याएँ सादा जीवन बिताकर अपने मनुष्य जन्मको सफल बना रही हैं।
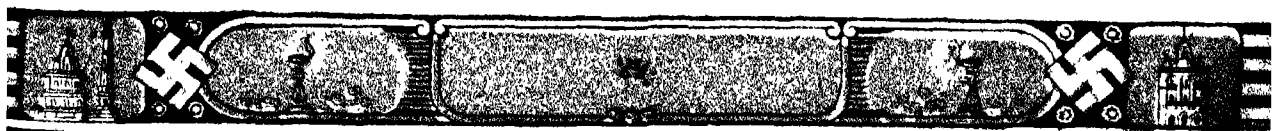
मैं अन्तःकरणपूर्वक भावना करता हूँ कि श्रद्धेय श्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं वर्षगांठ सार्थक हो और वे चिरकालतक पाँचवें परम पारिणामिक भावका सदैव प्रकाश करते रहें। मैं श्रद्धावनत होकर उनके चरणोंमें श्रद्धाञ्जलि अर्पित करता हूँ।

देवचन्द्र जैन साहित्याचार्य, सहारनपुर

मंगल-कामना

जीवनके कुछ ऐसे क्षण होते हैं जो भुलाये नहीं भूलते। इस दृष्टिसे पूज्य श्री कानजी स्वामीके दर्शन और संनिधिका क्षण मेरे लिए सबसे अधिक मूल्यवान् है। जैन परम्परामें वे इस कालकी सबसे महान् विभूति हैं। वे युगपुरुष हैं। उनके पवित्र उपदेशों और संनिधिको प्राप्त कर मेरे समान असंख्य प्राणियोंको सन्मार्गका दर्शन हुआ है। जब बम्बईमें श्री भगवान् सीमन्धर स्वामीके पंचकल्याणक प्रतिष्ठा महोत्सवके समय मैंने उनके सर्व प्रथम दर्शन किये तो तत्काल भांप लिया कि ये हम संसारी इतर जनोंसे विलक्षण कोई अपूर्व विभूति हैं। इसके बाद कई दिनों तक दोनों समय मैं उनके सम्यक् उपदेशोंका पान करता रहा। इससे मुझे निश्चय हो गया कि वे उपदेश इतर जनों द्वारा दिये गये उपदेशोंके समान कोई साधारण उपदेश नहीं हैं। वे करुणासे प्रत्येक श्रोताको भर देते हैं और आत्मप्राप्तिके सम्यक् मार्गका निर्देश करते हैं। ऐसी स्फुट वाणी सुननेके लिए बड़ा भाग्य चाहिए।

ऐसे महापुरुषके अल्पकालीन समागमसे मनमें यह भाव बार-बार आने लगा कि यदि एकबार इस युगपुरुषके संघके साथ चरण मेरे घरमें पड़ जाँय तो मेरा और मेरे कुटुम्बका जन्म सफल हो जाय। अपनी इस जिज्ञासा वश मैंने इस दिशामें प्रयत्न चालू किया। मालूम हुआ कि कुछ काल बाद ही संघ सहित पूज्यश्री गुरुदेवका बुंदेलखण्डकी तीर्थयात्राके लिए प्रयाण होनेवाला है और उस समय पूज्यश्री खैरागढ़ वेदी प्रतिष्ठाके समय पधारेंगे। यह समाचार जानकर मेरे हर्षका पारावार न रहा। तत्काल मैं श्रद्धेय पूज्य श्री पं. फूलचन्दजीको साथ लेकर पूज्य महाराजश्रीके चरणोंमें उपस्थित हुआ। मुझे पूरी तरहसे निवेदन करनेमें संकोच हो रहा था कि पूज्यश्रीने मेरे अभिप्रायको समझ कर बड़े स्नेहसे मेरे घरको पुनीत करनेकी स्वीकृति दी। मै धन्य हो गया। मुझे अपने घरमें ऐसे महापुरुषके आतिथ्यका लाभ तो मिला ही। साथ ही मेरी जीवन नौका भी मार्ग पर आ गई। मैं ऐसी पवित्र विभूतिका मंगल-गान किन शब्दोंमें करूँ। यही मंगल कामना है कि वे अपने मोक्षमार्गोपयोगी उपदेशों द्वारा मेरे समान सब मुमुक्षुजनोंको मार्गदर्शन करते हुए चिरकाल तक इस भूतलकी शोभा बढ़ाते रहें।

(सेठ) सिंघई भागचन्द डोंगरगढ़

विनम्र श्रद्धांजलि

यद्यपि आत्मा टंकोत्कीर्ण ज्ञायक स्वभाव है तथापि अनादि कालसे अपने ज्ञातृत्वभावको भूलकर मोहकर्मका निमित्त पाकर विभाव परिणमन करता हुआ चतुर्गतिमें भ्रमणका पात्र हो रहा है। जिस प्रकार कोई मनुष्य अपनी निधिको भूल दरिद्र हुआ यत्र-तत्र भटकता फिरता है, उसी प्रकार यह आत्मा अपनी स्वभाव परिणतिको भूल पंच परावर्तनरूप संसारमें दुःखी हुआ भ्रमण कर रहा है, अपने अज्ञानवश वह भूल गया है कि सुख आत्माका गुण है, वह उसीमें प्रगट होगा, धन-धान्य स्त्री-पुत्रादि परिकरमें नहीं। फिर भी यह अपनी भूलसे विवश है।

परमोपकारी पू. श्री कानजी स्वामी परम पुरुषार्थी महापुरुष हैं। उन्होंने मोहाच्छादित दृष्टिको छोड़ अन्तर्दृष्टि प्राप्त की है। श्री भगवान् कुन्दकुन्दके समयसारका सार हृदयंगम करते ही आपके हृदयमें उथल-पुथल मच गई और वस्तुस्वरूपका विचार करनेके लिये आपका पुरुषार्थ जाग उठा, जिसके बलसे ही आपने पूर्व संचित मिथ्यात्व पर विजय प्राप्त की और उसके फलस्वरूप दिगम्बर धर्म स्वीकार किया।

जैनागमकी विवेचना निश्चय और व्यवहार अथवा द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक नयको लेकर हुई है, उसके पारस्परिक विरोधका परिहार करनेके लिये आचार्योंने स्याद्वादकी पद्धतिको अपनाया है। हम और हमारे स्वाध्याय मुमुक्षु मंगल उसी स्याद्वादकी पद्धतिसे जैन सिद्धांतोंका प्रचार एवं आत्मकल्याण साधनेमें जागरूक हैं यह पूज्य स्वामीजीका हम सब पर महान् उपकार है। इस हेतु हम परमोपकारी पूज्य कानजी स्वामीके प्रति अपनी विनम्र श्रद्धांजलि समर्पित करते हैं। वे दीर्घायु हों और चिरकाल तक निश्चय एवं व्यवहारनयके सामञ्जस्य द्वारा हम सबका पथ प्रदर्शन करते रहें।

सिंघई डालचंद सराफ, मथुराप्रसाद समैया
श्री. दि. जैन. मुमुक्षु मंडल (सागर)

श्रद्धा-सुमन

धन्य भाग्य अहो आज कहान गुरुजीका जन्मोत्सव दिन वधाऊँ। आज हीरोंके थाल भरी भाव साथ........धन्य हो उजमबाके नंद दुलारे। धन्य हो मोती कुलचंद! धन्य उस उमराला गाँवकी धूलि और धन्य आज वैशाख शुक्ल द्वितियाकी मंगलकारी घड़ियाँ, जब कि जैनधर्मके शासन स्तंभ कहान गुरुजी इस भरतक्षेत्रमें पधारे। जिस पवित्र-पुरुषके स्मरण मात्रसे ही रोमांच उल्लसित हो जाते हैं, हृदय गद्गद् हो उठता है, मस्तक श्रद्धासे झुक जाता है।

अहो, इस वसुंधराका भी कैसा सद्भाग्य है जब कि इस पर अनंत तीर्थंकर, अनंत

केवली, उतने ही समर्थ आचार्य और मुनिराज विचरे। परन्तु वह तो अतीत कालकी बात है। किन्तु जब कभी हमें इस महा आत्मज्ञानी संतके पावन दर्शन, वाणी–श्रवण एवं सुवर्णपुरीमें रहनेका सौभाग्य मिलता है तो मानों इस धरणीका भाग्य खिलखिलाकर हँसता हुआ नजर आता है और मानों कहता है देखो सीमंधर लघुनंदनके प्रतापसे हमारे तो सदा चौथा काल वर्त रहा है।

भव्योंके कोई अचिंत्य पुण्य प्रतापसे अध्यात्मके गगनमें मानों नूतन सूर्य उदित हुआ है। आजके इस संक्रामक युगमें, जब कि इन्द्रियजनित ज्ञान प्राप्तिके और वैज्ञानिकताकी घुड़-दौड़के बीच आध्यात्मिकता लुप्त सी हो गई थी, जैनधर्मके, बचे–खुचे अनुयायी भी सांप्रदायिक झगड़ोंसे फुरसत नहीं पाते थे, एक अजोड़ घटना बनी–कहान प्रभुका इस धर्मरस विहीन भूमि पर अवतरण, जिन्होंने सांप्रदायिक कलहोंको तोड़ कर तीर्थंकर प्रभुकी दिव्यध्वनि रूपी रत्नोंको संजो–संजोकर माला पिरोई। स्वयं आत्मदर्शन प्राप्तकर मुक्तिका मार्ग जगतके समक्ष खुला कर दिया और भव्योंको आह्वानन किया—आओ–आओ, तुम्हारा आत्मा तत्व अद्‌भुत, अनुपम, बेहद सामर्थ्यवान् है। उस निधिको ज्ञानचक्षुसे देखो।

हमारे पुण्योदयसे ही भगवान् कुंदकुंद और अमृतचंद्राचार्यके पश्चात् परिपाटीक्रमसे कहान प्रभुने आगमके रहस्योंको खोलकर वीरप्रभुकी वीर हाँक सुनाई। आचार्योंके हृदय कपाट खोल कर जनताके सामने रख दिए। जो अनंत तीर्थंकरोंने प्रकाशित किया, जो सीमंधरप्रभुकी दिव्यध्वनिमें गूँजता है, जिन भावोंको गणधरदेवने आगममें भर दिया वही भाव आज कहान गुरुके मुखचन्द्रसे खिरी अमृतसुधासे प्राप्त हो रहे हैं।

गुरुदेवने श्रुतज्ञानका तो प्रपात बहाया है। एक बारभी शुद्ध चित्तसे उस ज्ञान स्रोतमें स्नान कर लिया जाय तो भवजलधिका किनारा मिले बिना न रहे।

आज केवल भारतमें ही नहीं, परंतु विश्वके हर कोनेमें जहां कहीं मुमुक्षु जनोंका वास है, घर–घरमें गुरुवरके संदेशकी चर्चा हो रही है।

उस पावन पुरुषकी मूर्ति इतनी प्रभावशाली है कि एक बारके दर्शन से ही लोग प्रभावित हो जाते हैं। अंतरंगकी पवित्रता और बहिरंगसे पुण्यका तेज टपक पड़ता है। वे वर्तमानमें विश्वकी अजोड़ विभूति हैं। इस महान् युगप्रणेताकी हीरक–जयन्तिके महोत्सव पर हम किन किन भावोंसे उनका अभिनंदन करें। हृदयमें भाव समा नहीं रहे हैं, शब्दों द्वारा पूरी अभिव्यक्ति हो नहीं सकती। मात्र अपने भाव सुमनोंसे श्रद्धांजलि अर्पण करते हुए करोड़ करोड़ प्रणाम उन पवित्र चरणकमलोंमें अर्पित करते हैं।

कुमारी रूपा खारा रांची
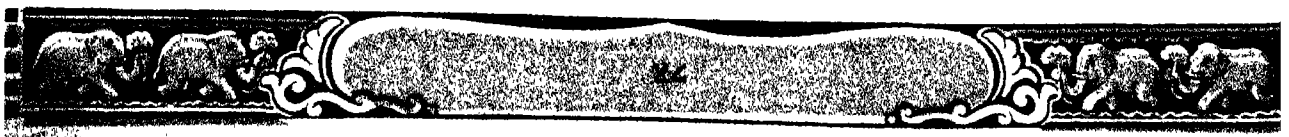
हार्दिक अभिनन्दन

हे अध्यात्मस्वरूप मानसरोवरके राजहंस ! युगों युगोंकी कर्मशृंखलाओंसे वेष्ठित भव्य-जीवोंके मुक्तिपथप्रदर्शक ! हम आपश्रीका हार्दिक अभिनन्दन करते हैं ।

हे आत्मधर्मका ओजस्वी शंखनाद फूंककर चैतन्य तत्त्वका प्रतिपादन करते हुए जिनवाणीको प्रतिभाशाली बनानेवाले आर्यश्रेष्ठ ! हम आपश्रीका हार्दिक अभिनन्दन करते हैं ।

हे आत्मज्योतिके देदीप्यमान दिवाकर, धर्मके निरपेक्ष द्रष्टा, अजातशत्रु, मूर्तिमान अहिंसक-क्रांतिके कर्ता ! हम आपश्रीका हार्दिक अभिनन्दन करते हैं ।

हे दशलक्षणधर्मके मर्मज्ञ, ज्ञानयज्ञके प्रमुख रित्वज, सरल, निश्छल, मानवताके अवतार ! हम आपश्रीका अभिनन्दन करते हैं ।

सुधासिन्धु-सा गहन गंभीर विश्वशांतिका अमर संदेश वसुधाके कण-कणमें प्रसारित करनेवाले आपश्रीका हार्दिक अभिनन्दन करते हुए आपके दीर्घायु होनेकी कामना करते हैं ।

मुमुक्षु जन नारायणगढ़

श्रद्धाके फूल

ऐसे पुरुष जो ढूंढ़ने पर शायद आज भी मिल जावें जो आजन्म ब्रह्मचारी रहे हों, अथवा भरी जवानीमें सांसारिक सुखोंको लात मार कर साधु बन गये हों, परन्तु किसी सम्प्रदायके मुनिपदसे भी अधिक सर्व पूज्य परम गुरु और महान् आचार्यपद पर बीसों वर्षों तक रहकर समस्त मान बढ़ाईको ठोकर मारना इस मान प्रतिष्ठाके युगमें साधारण बात नहीं है । मैं देखता हूँ कि श्री कानजी स्वामी अपने जन्म सम्प्रदाय स्थानकवासी आकाशके परम प्रतापी सूर्य थे, मान, सत्कार, विनय उनके चरण चूमते थे, सम्प्रदायके सब भाई-बहिन उन पर अपनी आँख बिछाये रहते थे और उनके एक इशारे पर सब कुछ बलिदान करनेको तैयार रहते थे, केवल इसलिये कि वे वहाँ सच्ची शान्तिका मार्ग न खोज सके और यह जानते हुए भी कि नये सम्प्रदायमें उनको वह मान्यता और आदर मिलना बड़ा कठिन है, बिना किसी व्यक्तिकी प्रेरणाके मुनि जैसे महान् पदको त्याग कर दि. सम्प्रदायके श्रावक बन गये । यह है उनके मार्दव धर्मका एक छोटासा दृष्टान्त । दि. जैन धर्ममें उनकी हार्दिक रुचि और सच्ची लगनसे प्रभावित होकर मैं आज उनको श्रद्धांजलि भेट करने पर गौरव अनुभव करता हूँ ।

दिगम्बरदास जैन मुख्तार सहारनपुर

श्रद्धारूपी पुष्पांजलि

मुझे आजका दिन महान् मंगलरूप प्रतीत होता है कि परम पावन विश्ववन्द्य तथा चैतन्य तत्त्वके महान् उपासकके लिए दो शब्द लिखनेका मुझे यह सुअवसर प्राप्त हुआ है। वे पावन पुरुष कौन हैं ? वे हैं पूज्य श्री कानजी स्वामी । इस समय वे अध्यात्म जगतमें सौराष्ट्र या भारतको ही नहीं, समस्त विश्वको अध्यातमका दिव्य सन्देश देते हुए हीरेके समान सुशोभित हो रहे हैं ।

महामनाकी अद्‌भुत वीतराग मार्गको प्रकाशित करनेवाली स्याद्वादगर्भ अमृतवाणीको मैं नहीं जानता था और नहीं जानता था जैनधर्मके मर्मको ही। फिर भी मानता था अपने आपको दिगम्बर धर्मका परम उपासक । नहीं मालूम थी जैन धर्मकी परिभाषा। किन्तु भुला दिया वह मिथ्या अभिमान इस महामनाके दिव्य सन्देशने और बतला दिया कि जैनधर्म तो यह है । वह क्या है, अब पूछिए तो मैं दृढ़तासे कहता हूँ कि वह है निज आत्माकी प्रज्वलित ज्योति-स्वरूप सम्यक् रत्नत्रय और उसका उपासक ही सच्चा जैन कहलानेका दावा कर सकता है । ऐसे अद्‌भुत ज्ञानी पूज्य महामना स्वामीजीके दिव्य सन्देशको धैर्यके साथ जिन पुरुषोंने सुना है उनकी आत्मा धन्य है ।

मेरी सतत यही भावना है कि ऐसे महाज्ञानी पूज्य स्वामीजीकी अमृतवाणीका लाभ युग-युग तक विश्वको मिलता रहे। विश्वशान्तिका यकीनन सच्चा मार्ग यही है। मैं उनके पुनीत चरणोंमें अपनी श्रद्धारूपी पुष्पांजलि अर्पण कर धन्यभाग्य मानता हूँ ।

उग्रसेन बंडी उदयपुर

श्रद्धाभाजन पूज्य स्वामीजी

हे पूज्य स्वामी जी ! आपका विचार आते ही परम कल्याणकारी श्री मद्देवाधिदेव जिनेन्द्र भगवानका, उनके द्वारा प्रतिपादित भवोदधि तारक, अनन्त भय निवारक श्री स्याद्वाद वाणीका तथा मोक्षमार्गके साधक परम निर्ग्रन्थ दि. मुनिवरोंका ध्यान आ जाता है । अनेक भव्य जीवोंके हृदय-कमल इस प्रकार खिल उठते हैं जैसे सूर्योदय होने पर कमल ।

स्वामिन्! आपके ही द्वारा इस पामरको इस दुःषम कालमें अनादि कालसे अप्राप्य अखंड अनन्त सुखदायी वीतराग-विज्ञानके प्रति उत्कंठा जागृत हुई है ।

हे महापुरुष ! कषाय भावमें मग्न, इन्द्रिय विषयोंसे संतप्त मानसिक शान्तिसे विहीन प्राणियोंके लिए आपके द्वारा दिया गया प्रवचनामृत ही अमृतपान तुल्य परमौषधि है ।

हे पूज्यवर ! आपने विघ्न बाधाओंकी परवाह नहीं करते हुए श्री दि. जैन शासनमें

श्रद्धा, सेवा व रुचिका परिचय दिया है। वह सब दि. जैन कहलानेवाले सबके लिए अभिनन्दनीय, अनुसरणीय व वन्दनीय है।

पूज्यवर! आपकी ७५ वीं शुभ वर्ष गांठ पर मैं अपनी नम्र श्रद्धा अर्पित करता हूँ। मुझे विश्वास है कि आपके द्वारा प्रदर्शित परम वीतरागी मार्गपर चलकर मेरे समान भव्य जीव शीघ्र ही परमोत्कृष्ट सिद्ध दशा प्राप्त करेंगे।

सुरेन्द्रकुमार दिल्ली

श्रद्धाके दो पुष्प

श्री कानजी स्वामी जैन समाजके एक जाने माने सन्त पुरुष हैं। वर्तमानमें जैनधर्मके उद्धारका जितना अधिक कार्य आपके द्वारा हो रहा है, शायद ही किसी अन्य व्यक्ति द्वारा हो रहा हो।

आपके आध्यात्मिक प्रवचन एक अमूल्य निधि हैं। उनका जितना ही अधिक पारायण तथा मनन करते हैं उतनी ही आत्मानुभूति होती है। खेद है कि समाजके कुछ स्वार्थी तत्त्व ऐसे महान् सन्त पर भी कीचड़ उछालनेका प्रयत्न करते हैं, किन्तु उनका यह कार्य सूर्य पर धूल फेंकनेके समान है। अथवा मैं यह कहूँ कि कृतघ्नताकी परकाष्ठा है तो अत्युक्ति नहीं होगी।

ऐसे महान् सन्तके ७५ वें जन्म दिवस पर जैन समाज ही नहीं अपि तु अन्य भी कृतज्ञता ज्ञापन हेतु अपनी श्रद्धांजलि प्रस्तुत करें तो यह सर्वथा उचित ही है। इस परम पुनीत अवसर पर मैं स्वयं भी श्रद्धाके दो पुष्प उनके चरणोंमें नतमस्तक होकर प्रस्तुत कर रहा हूँ। ऐसी महान् विभूति जनकल्याण हेतु चिरकाल तक हमारे मध्य विराजमान रहे ऐसी मेरी हार्दिक कामना है।

भँवरलाल पाल्यिका जैनदर्शनाचार्य, जयपुर

चिरंतन सत्यका उद्घोषक सन्त

आज जैन समाजका परम सौभाग्य है कि उसको अनेक दशकोंके पश्चात् एक सत्पथ प्रदर्शक निःस्वार्थी सन्त मिला, जिसने जैनागमके हार्दको समझकर देश–विदेशके लक्ष–लक्ष मानवोंमें ज्ञानकी ज्योति जागृत की है और जिन्होंने धर्मका अन्तर्रहस्य खोज कर हमारे समक्ष रखा है। जिसके फल स्वरूप पोपडमवादका दिवाला निकल चुका है। धर्मकी ध्वजा फरफर फहरा रही है; सत्यकी देवदुंदुभिका तुमुल नाद सुनाई दे रहा है।

उस सन्तके पथमें अनेक बाधाओं और विकट संकटोंका भयावह तूफान आया जो उस अडिग सन्तके समक्ष बाधक न बनकर साधक बन गया। कविने कहा भी है:—

कौन वहां बाधक हो सकता जहां अटल संकल्प महान्।
खड़ा हिमालय भी हो पथमें हट जायगा दे व्यवधान॥

जिस सौराष्ट्र देशने भारतकी आजादीके लिए महात्मा गांधी जैसा राष्ट्रीय सन्त दिया उसी पावन भूमि सौराष्ट्रने आत्माकी आजादीका सन्मार्गदर्शी पूज्य श्री कानजी स्वामी जैसा धार्मिक सन्त दिया है। इन दोनों सन्तोंने स्वार्थी तत्त्वों द्वारा बिछाये गये जाल और संकटोंकी ओर तक भी मुड़कर नहीं देखा। आज इस वैज्ञानिक युगमें जनता सत्य और असत्यकी परख करने लगी है। यही कारण है कि आज सत्य ज्ञानका दीपक एकसे दूसरा प्रज्वलित होता हुआ प्रकाशित होता ही चला जा रहा है। अतः इस भौतिकवादी युगमें भी यह चिर अध्यात्मवादी भारत देश सत्यकी ज्योतिसे पुनः जगमगा उठा है।

आज जिसकी कृपासे मोक्षमार्गकी मूलभूत आध्यात्मिक तत्त्वचर्चाका इतना व्यापक प्रचार हो चुका है कि उसे समझनेके लिए सहस्रों मानवोंमें तत्त्वकी जिज्ञासु प्रवृत्ति जाग्रत हो उठी है। सैकड़ों वर्षके बाद सत्यका निर्भीक प्रवक्ता और तत्त्वान्वेषी सन्त इस भारत भूमि पर अवतरित हुआ है जिसने आगमका रहस्य और आचार्योंके हार्दको समझकर जैन दर्शनका वैज्ञानिक दृष्टिकोण आज हमारे समक्ष प्रस्तुत किया है। अतः तत्त्वजिज्ञासुगण उस महान् आध्यात्मिक सन्तके चिरकृतज्ञ रहेंगे।

मुझे भी उस सन्तकी छत्रछायामें सत्यका प्रकाश मिला है, अतएव कृतज्ञतावश उनकी इस पावन हीरक जयन्तिके शुभावसर पर अपनी कोटि-कोटि श्रद्धांजलियां अर्पित करता हुआ शुभ कामना करता हूं कि दीर्घ काल तक उनकी छत्रछायामें सत्यका दीपक प्रज्वलित होता रहे।

प्रकाश हितैषी शास्त्री, दिल्ली

कोटि-कोटि वंदन हो

मैं एक अबोध बालिका हूँ। मेरा जन्म जैन दशा हूमड़ जातिमें हुआ, पर मुझे कुछ भी मालूम नहीं था कि जैन किसको कहते हैं, द्रव्य कितने हैं, अस्तिकाय कितने हैं। जब मैं प्रतिष्ठा-महोत्सवमें जामनगर गई तब मुझे पूज्यश्रीके दर्शन और प्रवचनका लाभ मिला। द्रव्य-गुण-पर्यायके विवेचनकी अद्भुत रीति सुनते ही हृदय काँप उठा। मुझे मालूम हुआ कि निज शुद्धात्मद्रव्यके आश्रयसे मिथ्यात्व-राग-द्वेषको जीतनेवाली शुद्ध परिणति जिसने प्रगट की वही सच्चा जैन है। जितने अंशमें रागादिका नाश किया उतने अंशमें वह

जैन है। जैनत्वका प्रारम्भ निश्चय सम्यग्दर्शनकी प्राप्तिसे होता है। मैंने जाना कि द्रव्य ६ हैं, मैं एक जीव द्रव्य हूं, मुझमें अनन्त गुण हैं और अनन्त पर्याय हैं। वर्तमान पर्याय जितना मेरा स्वरूप नहीं है। मैं त्रिकाल ज्ञानस्वरूप चेतनापुंज परम तत्त्व हूं। अध्यात्म-तत्त्वसे ओत-प्रोत यह उपदेश पूज्य गुरुवरके प्रतापसे ही प्राप्त हुआ, वे धन्य हैं।

वे इस पंचम कालमें सत्यका झंडा फहरा रहे हैं ऐसे महान् पुरुष अमर हों और हम उनके सन्निकट रहकर ज्ञान प्राप्त करें। अध्यात्मयोगी गुरुदेवको कोटि-कोटि वन्दन हो। श्री गुरुदेवके चरणोंमें यही मेरी श्रद्धांजलि है।

दीपकुँवर उदयपुर

विनयांजलि

अकर्ता भावकी श्रद्धा छोड़ कर्ताभावमें विलीन हुए, श्रावक, साधु, त्यागी, व्रती, पंडित, कवि, लेखक, वक्ता आदि सभीका मानस दूसरोंसे प्रभावित हो गया था। परन्तु परके कर्ता-भावमें सच्चा वैराग्य कहां? यह जीव परका कर्ता भी बना रहे और उसे वैराग्य भी हो जाय, दोनोंका मेल अशक्य है। किन्तु अकर्ताभाव देकर पूज्य श्री कानजी स्वामीने मुमुक्षुओंके मनमें (ज्ञानमें) वैराग्यके बीज बोये हैं और वीतरागताका मार्ग प्रशस्त किया है।

हे इस युगके महात्मा शुद्धात्मानुभवी पूज्य गुरुदेव! आप अपनी हीरक-जयंती पर दि. जैन तारण समाजकी ओरसे विनयांजलि स्वीकार करो।

अ. भा. दि. जैन तारण समाज

सादर प्रणाम

स्वामिन्! आजसे सात वर्ष पूर्व जब आप परम पावन श्री सम्मेदशिखरजी तीर्थधामके वंदनार्थ ससंघ पधारे थे तब मैं आपके दर्शनार्थ शिवगंज उपस्थित हुआ था। वहाँ सर्व प्रथम आपका मांगलिक प्रवचन सुना। पश्चात् कुछ समय आपके सन्निकट रहनेका अवसर मिला, तबसे मुझे यह निश्चय हो गया है कि प्राणी भले ही जैन कुटुम्बमें उत्पन्न हुआ हो, किन्तु जब तक वह छह द्रव्य, सात तत्त्व, नव पदार्थ, पंचास्तिकाय, द्रव्य-गुण-पर्याय आदिके स्वरूपको जानकर प्रत्येक द्रव्यकी स्वतन्त्रता स्वीकार नहीं करता तब तक वह सच्चा जैनी कहलानेका अधिकारी नहीं है।

स्वामिन्! आपका पवित्र उपदेश मेरे रग-रगमें समा गया है। मैं इस पुण्य वेलामें आपको प्रणाम करता हूँ। आप चिरकाल तक हमारे मध्य रहें यह मेरी मंगल कामना है।

चन्द्रसेन बंडी, उदयपुर

मंगल - कामना

जिन्होंने वस्तुस्वरूपस्पर्शिनी, वस्तुस्वातंत्र्यकी दर्शक, मुमुक्षुओंको वास्तविक मोक्षका मार्ग बतलानेवाली, सर्वज्ञ त्रिलोकीनाथके हार्दको प्रगट करनेवाली, अपनी अनुपम दिव्यवाणीके द्वारा, जिसमें भोगोंकी चकाचौंधमें जीव मार्गसे भ्रष्ट हो रहे हैं ऐसे इस दग्ध कलिकालमें भी, चतुर्थकाल सदृश धर्मका प्रचार किया है, तथा जो वस्तुके सत्य स्वरूपद्वारा जिज्ञासु जनोंको जैनधर्मका रहस्य हृद्गत कराके मोक्ष पथमें अनवरत लगा रहे हैं और जिनकी अल्पकालीन संगतिसे ही पंडित मान्यताका नकली दुरभिमान छिन्न-भिन्न होकर मुझमें तत्त्वके यथार्थ स्वरूपको समझनेकी शक्ति प्रगट हुई है, जिन्होंने धर्मके नाम पर किये जारहे जड़ क्रियाकांडोंका भंडाफोड़ कर दिया है और जो निर्भीकतासे निश्चय रत्नत्रयके निरूपण द्वारा अनादिकालसे व्यवहारमूढ़ जनोंको मार्गस्थ बना रहे हैं ऐसे परम उपकारी युगप्रभावक, बाल ब्रह्मचारी चित्स्वरूप-विहारी पूज्य श्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं जन्म जयन्तीके शुभ अवसर पर उनके पुनीत चरण-कमलोंमें विनम्र श्रद्धांजलि अर्पित करता हुआ उनके चिरकाल तक धर्मामृत पान कराते रहनेकी मंगल कामना करता हूँ।

गेंदालाल जैन शास्त्री, बूंदी

श्रद्धा-सुमन

परमातमका ध्यान लगा कर जान लिया संसार असार।
ऐसे गुरु कानजी स्वामीको नमन हमारा शत-शत बार॥

उपदेशामृत निश्चयनयका नित-प्रति पान कराते हैं।
दर्शनकर उनका नर-नारी जीवन सफल बनाते हैं॥

शिवमारगकी चिर-समाधिमें रमते स्वयं रमाते हैं।
भूले जगमें संसारीको बन्धन-मुक्त कराते हैं॥

समयसारका अध्ययन करके आतमज्ञान जगाया है।
नतमस्तक हो वैद्यराजने श्रद्धा-सुमन चढ़ाया है॥

वैद्यराज भगवानदास जैन, सागर

अध्यात्मप्रचारके अपूर्व स्रोत स्वामीजी

पूज्य श्री कानजी स्वामीके दर्शनके लिये आजसे दस वर्ष पूर्व मैं सोनगढ़ गया था। श्री स्वामीजी महाराजके बारेमें परिचय मुझे श्री सर सेठ हुकमचन्दजीसे प्राप्त हुआ था। उस वक्त

मैं करीबन एक हफ्ते तक सोनगढ़ रहा। उसके बाद मैं दो बार और गया हूँ। स्वामीजीका आध्यात्मिक विषय पर बड़ी ही सुन्दरतासे प्रवचन हुआ करता है। उनके उपदेशका मुझ पर बहुत बड़ा प्रभाव पड़ा। श्री स्वामीजी बड़े ही प्रतिभाशाली महापुरुष हैं। उनका गौरांग महाप्रभु जैसा तेजस्वी चेहरा, उन्नत ललाट उनकी महानताके दर्शक हैं। उनकी शांत मुद्रा व प्रतिभाके दर्शनसे मेरे मनको बड़ी शांति मिली है। उनकी आवाज बड़ी व साफ है। उनके हजारों लाखों भक्त हैं। बड़े लोगोंने उनके प्रभावसे जिन मंदिरोंका निर्माण किया है। मैं जब तक सोनगढ़में था, उच्च भावनाओंसे मेरा मन भरा रहता था।

सोनगढ़में हमेशा करीबन ५००–७०० जैन-अजैन बन्धु स्वामीजीका भाषण सुननेके लिए आया करते थे और आते रहते हैं। करीबन २००–२५० भाई-बहिन वहां स्थाई रूपसे रहते हैं। वहांके जिनमंदिर व स्वाध्यायभवन अतिसुंदर ढंगसे बने हुए हैं। वे हमेशा स्वच्छ रहते हैं। वहां श्री महिलाश्रम भी एक आदर्श संस्था है। वहाँ रहनेवाले प्रायः ब्रह्मचर्यसे रहते हैं। आत्मधर्म नामक एक धार्मिक पत्रिका वहांसे निकलती है। उस पत्रिकाद्वारा लोगोंको आध्यात्मिकताका सच्चा ज्ञान मिलता है। वहां प्रकाशन कार्यालय है और वहांसे अच्छे अच्छे आध्यात्मिक ग्रन्थ निकला करते हैं। मैं बंबई प्रतिष्ठामें एक बार गया था। वहांका प्रबंध व अनुशासन बहुत ही ठीक था।

श्री कानजी स्वामीजी महाराज एक महान् विभूति हैं। लेकिन हमें यह कहते हुए सख्त अफसोस होता है कि जैन समाजके कई पंडित उनकी भी आलोचना और विरोध करते हैं। मैं उनके जन्म दिवस पर उनको प्रणाम करता हूँ व अपनी श्रद्धा प्रकट करता हूँ। मुझे विश्वास है कि उनके जरिये जैनधर्मका आध्यात्मिक विषय पर प्रचार होगा। लोगोंके जीवनका स्तर ऊंचा उठेगा।

चिरंजीलाल बड़जाते वर्धा

मंगल–मार्गदर्शन

अध्यात्मक्रान्तिके प्रणेता एवं स्वतंत्रताकी अमर ज्योति जलानेवाले अध्यात्मप्रहरी श्री कहानजी स्वामीके ७५ वें जन्मजयन्ती समारोह पर हार्दिक अभिनन्दन।

आपकी परमागमसे परिपूर्ण स्वानुभवसे विभूषित दिव्य अनुपम वाणीको श्री दिगम्बर जैन स्वाध्याय मन्दिर सोनगढ़ आदिने झेल कर विश्वके कोने-कोनेमें पहुंचाई है। उसके द्वारा एवं साक्षात् आपके मुखारविन्दसे निकली हुई अनुपम ध्वनिसे वस्तुतत्त्वके यथार्थ स्वरूपके साथ आत्माके ज्ञानानन्द स्वरूपका जो हमें दिग्दर्शन हुआ है वह अनूठा है। उसकी प्राप्तिकी निरन्तर वृद्धिके लिये हमारी शुभ कामना है कि आपकी साक्षीमें वह मंगल मार्गदर्शन निरन्तर मिलता रहे।

चतरमालादेवी जैन, गुना

अजोड़ महात्मा

आज समस्त जैन जगतके पवित्र, निर्दोष, एवं अध्यात्मरससे परिपूर्ण महान् व्यक्तियोंमेंसे यदि परम श्रद्धेय श्री कानजी स्वामीके समूचे जीवनका अध्ययन किया जाये तो समस्त विश्व इस तथ्यको स्वयं स्वीकार करेगा कि इस महान् आत्माका बाल्यावस्थासे लेकर इस अवस्था तकका समूचा जीवन निष्कलंक और अध्यात्ममार्गकी ओर निरन्तर प्रगति कर रहा है। यूं तो जैन समाजमें महान् त्यागी, तपस्वी एवं वैरागी आत्माओंका सदैव ही सद्भाव रहा है, परंतु वर्तमान कालमें प्रत्येक प्रकारसे विशुद्ध भावनाओंसे ओत-प्रोत और द्रव्य-गुण-पर्यायकी स्वतंत्रताका उद्घोष करनेवालोंमें आज कानजी स्वामी अपने समयके अजोड़ महात्मा हैं।

अतः इस महान् आत्माकी आज ७५ वीं वर्षग्रन्थिपर यह श्रद्धाके कोमल पुष्प अर्पण करते हुए हम महिला समाजको अत्यन्त हर्ष हो रहा है और तीव्र कामना है कि इस महान् आत्माकी ऐसी हजारों वर्ष ग्रन्थियां संसार मनाता रहे।

महिला मण्डल, गुना

सम्यगुपदेष्टा पूज्य स्वामीजी

आजका युग वैज्ञानिक माना जाता है। प्रत्येक मनुष्य प्रत्येक बातको वैज्ञानिक तरीकेसे सोचना और समझना चाहता है। किन्तु उस पर जड़ शक्तिका इतना गहरा प्रभाव है, जिसके कारण वह इस सोचने–समझनेवाली शक्तिके निधानभूत आत्मतत्त्वकी ओर आँख उठाकर भी नहीं देखना चाहता है। ऐसे भौतिक प्रधान युगमें श्री समयसारादि ग्रन्थोंका स्वाध्याय और मनन कर पूज्य श्री कानजी स्वामीने निज विभवसे इस मानवको जो दृष्टि दी है वह अपूर्व है। प्रत्येक व्यक्तिकी स्वतन्त्रता क्या वस्तु है इसे कौन जानता था। पण्डित, त्यागी जो देखो, निमित्तके पचड़ेमें पड़े हुए थे। अणुबमका निर्माण हुआ। मानवने सोचा यह मनुष्यकी करामात है। उसके बाद हाइड्रोजन बम बना। उसमें भी इसने अपनी शक्तिकी महिमाका दर्शन किया। उसे नहीं मालूम था कि पुद्गलमें ऐसी अचिन्त्य शक्तियाँ भरी पड़ी हैं। जो पुद्गल एक समयमें चौदह राजु तक गमन करनेकी शक्ति रखता है उससे अणुबम या हाइड्रोजन बम बन जाना क्या बड़ी बात है। यह पूज्यश्रीके सम्यक् उपदेशोंका ही प्रभाव है कि ऐसे निकृष्ट कालमें भी हम उस सत्यका दर्शन करनेमें समर्थ हुए हैं जिसके मनन, अध्ययन और धारण करनेसे प्रत्येक संसारी आत्मा अजर–अमर पदका अधिकारी होता है।

मैं उनके पुनीत चरणोंमें उनके द्वारा किये गये इस लोकोत्तर उपकारके लिए अपनी नम्र कृतज्ञता ज्ञापन करता हुआ मंगल–कामना करता हूँ कि हम सब मुमुक्षुजन चिरकाल तक उनके सदुपदेशोंसे लाभान्वित होते रहें।

केवलचन्द पाण्ड्या गुना

अभियान

सह न सका जो मिथ्या-मतकी सीमाका जीवनमें बन्धन
सह न सका अवरुद्ध वहाँ जो बढ़ने लगा हृदयका स्पंदन।
एक दिवस अंतर-रवि जागा, पुण्य जागरण वेला आई,
जिसकी ज्ञान-चेतनाने रे! चिर-निद्रासे ली अंगड़ाई।
जिसकी करवटसे संशयका चिर सिंहासन डोल चला रे।
पाखंडोंके महल ढहाता, लो रोको तूफान चला रे॥

'निखिल विश्व पथ पाये' हियमें करुणाका संसार समेटे,
अपनी एक श्वासमें रे! जो संशय-तमका मरण लपेटे।
जिसकी प्रज्ञाके प्रतापसे कर्तृवादको थी हैरानी,
अरे! मृतकको मिली चेतना सुन जिसकी कल्याणी वाणी।
रे! अणु-अणुकी आजादीका शंखनाद जो फूंक चला रे।
पाखंडोंके महल ढहाता, लो रोको! तूफान चला रे॥

बोली दुनियां "अरे! अरे!! अरे!!! मात-पिताका धर्म न छोड़ो,
जिसमें तुमने जन्म लिया है उस पथसे अब मुंह मत मोड़ो।
हरी-भरीसी कीर्ति-लता है दिग्दिगंतमें व्याप्त तुम्हारी,
यह लो! यह लो!! सिंहासन लो लेकिन रक्खो लाज हमारी।
रे तुम्हारे इस निश्चयसे भूतल पर भूचाल मचा रे"!
पाखंडोंके महल ढहाता लो रोको! तूफान चला रे॥

उत्तर मिला "धर्म-शिशु जननीके अंचलमें नहिं पलता है,
और पिताकी परंपरासे बँधकर धर्म नहीं चलता है।
अरे! लोककी सीमाओंको छोड़ धर्मका स्पंदन चलता,
ज्ञान-चेतनाके अंचलमें प्यारा धर्म निरंतर पलता।
सिंहासन क्या, धम देहकी ममता तक तो छोड़ चला रे"!
पाखंडोंके महल ढहाता, लो रोको! तूफान चला रे॥

प्राणोंका भीषण संकट भी उसका पथ नहिं मोड़ सका रे,
कोटि-कोटि आँसूका वर्षण उसका व्रत नहिं तोड़ सका रे।
रे उत्तुंग हिमाचल सा बेरोक बढ़ा वह अपने पथ पर,
जिसने उसके पथको रोका, झुका उसीका मस्तक भूपर।
पर्वतने भी उसे राह दी, खंड-खंड हो वज्र गिरा रे!
पाखंडोंके महल ढहाता, लो रोको तूफान चला रे॥

जिसको राह मिली उसको अब चाह रही क्या शेष बताओ,
जिसको थाह मिली उसको पर्वाह रही क्या शेष बताओ ।
उसने युगकी धारा पलटी, वह अध्यात्म क्रांतिका स्रष्टा,
एक दिव्य संदेश विश्वका 'चेतन केवल ज्ञाता-दृष्टा' ।
अरे ! मुक्तिके सुंदर-पथका करता वह जय-घोष चला रे !
पाखंडोंके महल ढहाता, लो रोको तूफान चला रे ॥
अरे ! वीरके जन्म दिवस पर भारतका अभिशाप मिट गया,
अरे वीरके जन्म दिवसमें एक नया इतिहास जुड़ गया ।
अंधकारमें युग सोता था, घुटती थी जीवनकी श्वासें,
पानीमें भी पड़े हुए थे अरे मौन युग-युगके प्यासे,
तेरा पावन पुनर्जन्म, यह वसुधाका वरदान बना रे !
पाखंडोंके महल ढहाता, लो रोको तूफान चला रे ॥

हार्दिक अभिनन्दन

जो स्वयं अभिनन्दनस्वरूप हैं उनके प्रति अभिनन्दनके भाव होना सौभाग्यपूर्ण है। जिन्होंने शुद्धात्माके अनुभवकी रीति बताई, भव्य जनोंको धर्मके सम्मुख किया, जो स्वयं सम्यग्-दर्शनरूपी जहाज पर आरूढ़ हैं, संसार समुद्र पार कर मोक्ष-लक्ष्मीके भाजन बननेवाले हैं, उन आध्यात्मश्रीका हम सब हार्दिक अभिनन्दन करते हैं।

जिन्होंने स्वयं अनेकान्तस्वरूप वस्तुको समझ कर भव्य जनोंको उसका अमृत पान कराया है, वे अनेकान्त बोधक पूज्य श्री स्वामीजी हमारे द्वारा नित्य स्मरणीय हैं।

जो भव्याम्बुजोंको विकसित करनेके लिए रवि समान हैं, जिनकी वाणी सर्व सन्देहको मेटनेवाली है; वस्तुके शुद्ध स्वरूपका निरूपण करनेवाली है उन गुरुश्रीका हम हार्दिक अभिनन्दन करते हैं। जिन्होंने निश्चय-व्यवहारस्वरूप वस्तुको समझकर निश्चयभूत वस्तुका आश्रय लिया है उन नयबोधकश्रीका हम हार्दिक अभिनन्दन करते हैं।

जिन्होंने पुण्य-पापरूप विकारी भावोंको हेय समझ कर शुद्धात्मस्वरूप परम तत्त्वका आश्रय लिया है उनके प्रति हमारा हार्दिक अभिनन्दन है। जो निरन्तर स्वाध्यायमें लीन रहते हैं, आत्मबोधक प्रवचन करते हैं उन श्रीको हमारा हार्दिक अभिनन्दन है।

जिनके उपदेशामृतको सुनकर समस्त जैन समाजमें धार्मिक भावना जागृत हुई, धर्मकी यथार्थताका बोध हुआ उन परम आध्यात्मोपयोगी अध्यात्म-वक्ता मंगलमूर्ति करुणा धारी गुरुदेव श्री कानजी स्वामीका हम सब हार्दिक अभिनन्दन करते हैं।

दि. जैन मुमुक्षु मण्डल राघौगढ़ (गुना)

अपने आत्माकी प्यास बुझायें

वास्तवमें मनुष्यके सम्पूर्ण जीवनका अस्तित्व त्यागके रूपमें समझना है । जीवन स्वयंमें एक अंत या ध्येय नहीं है, बल्कि एक साधन है । मनुष्यका ढांचा उन्नतर ढांचेके लिए अभिप्रेत है । यदि इसका विकास सही तरीके पर न किया जाये तो उसका निर्माण गलत रास्तोंपर होगा ।

मैं देखता हूँ कि धर्मके प्रति लोगोंका आकर्षण घटता जा रहा है। उसका कारण है, आधुनिक विज्ञानके आविष्कारोंकी तीव्र चकाचौंध । एक तो अध्यात्मविद्या सभी लोगोंमें और प्रायः सभी कालोंमें गूढ़ एवं रहस्य विद्या बनकर रही है । दूसरे भौतिक विज्ञानने धर्मकी अभिव्यक्तिके माध्यमको अत्यन्त कमजोर बना दिया है। धर्मके सिद्धांत भले ही शाश्वत हों, किन्तु उन सिद्धांतोंकी अभिव्यक्तियां क्रमबद्ध विकास चाहती हैं, क्योंकि यह युग भौतिक युग है. अतः आवश्यकता है कि आज यथा संभव पारिभाषिक शब्दोंसे परे ऐसे मनोवैज्ञानिक और विश्लेषणात्मक ढंग पर आत्मतत्त्व (जैनधर्म)के मर्मको रखे जानेकी, जिससे मनुष्यको उसके जीवनका यकीनन दर्शन एक नजरमें हो सके, वह अपने जीवनकी रूपरेखा सही शकलमें समझ सके। लोग आज भी ऐसा समझते हैं कि यह बहुत कठिन काम है, परन्तु नहीं, इसी दृष्टिसे अब हम जैन आगममें मान्य चार अनुयोगोंके स्वरूप पर विचार करते हैं। सबसे पहिले प्रथमानुयोगको लें। इस धर्म-कथानुयोगमें प्रधानतया पुण्य-पापका फल दिखलाते हुए प्रत्येक प्राणीको धर्मपर आरूढ़ किया गया है । जीव पापभाव और पुण्यभावको छोड़कर अन्तमें आत्माकी प्राप्तिके लिए पुरुषार्थ करता है, यही इसका प्रधान कार्य है।

दूसरे नम्बर पर आता है चरणानुयोग। इसमें प्रधानतया बाह्य साधनोंके (जो रागके कारण हैं) त्यागका ही वर्णन है, क्योंकि संसारमें बाह्य सामग्रीके प्रति रागभाग रखते हुए परम पदकी प्राप्ति हो नहीं सकती। बाह्य सामग्री राग कभी कराती नहीं तो भी कारणमें कार्यका उपचार कर त्यागका उपदेश देना इस अनुयोगकी शैली है। लोकका सर्व बाह्य व्यवहार चरणानुयोग पर चलता है । अभक्ष्यत्याग, व्रत-नियमग्रहण, देवदर्शन, पूजन करना, दान देना आदिका अभिप्राय वीतराग भाव करानेसे है।यदि सब कुछ छोड़ने पर भी वीतराग भाव न हुआ तो बाह्य त्याग मात्रसे शान्ति न मिलेगी ।

तीसरा है करणानुयोग। यह प्रधानतया कर्मप्रकृतिद्वारा आत्मपरिणामका और तीन लोककी रचनाका ज्ञान कराता है । यह कर्म और नोकर्मको निमित्तरूपसे स्वीकार करता हैं । इस लिए कर्मप्रकृति जिस परिणामसे बँधती है उस परिणामसे विरत होनेका उपदेश करता है । कर्मप्रकृति हमें दुख देती है यह भी कथन मात्र उपचार है । कर्म तो जड़ है। वह आत्माको दुख नहीं दे सकता । वास्तवमें आत्मा अपने रागादिक परिणामोंसे

दुखी है। आत्माके रागादि परिणामोंका और कर्मप्रकृतियोंका निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध है। सामान्यतया करणानुयोगमें बतलाया है कि जिस प्रकारके कर्मका उदय होगा उसी प्रकार नैमित्तिक भाव होगा। मिथ्यात्वके उदयमें आत्माकी परिणति मिथ्यात्वरूप होगी सो उसका आशय पूर्वोक्त प्रकार ही है। इसलिए कथन जिस अपेक्षासे हो उसे जानकर जिसकी दृष्टि यथार्थ (Read Point of view) है वही जीव सम्यग्दृष्टि है। अनुयोगके ज्ञान बिना उसके अभिप्रायको नहीं जाननेसे शास्त्राभ्यास करते हुए भी अज्ञान बना रहता है। मोक्षमार्गीको इसका ज्ञान अत्यन्त आवश्यक है।

चौथा द्रव्यानुयोग है। इस अनुयोगमें प्रधानरूपसे आत्माकी ओरसे विचार किया जाता है अथवा उपदेश दिया जाता है। जो द्रव्याश्रयी होनेसे यथार्थ है। इसके द्वारा ही आत्मा विशेष कर अपने कल्याणमार्गको सहीरूपमें समझ सकता है। इसी दृष्टिका अवलंबन करनेसे मोह रागादि अशुद्ध पर्यायें और आकुलताएँ विलयको प्राप्त हो जाती हैं। इसमें उपचार कथनको मुख्यता नहीं दी गई है। वास्तवमें जिस कारणसे आत्मा दुखी है उसका यथार्थ दिग्दर्शन इसमें कराया गया है। आत्मा अपने ही कारणसे सुखी और दुखी होता है। आत्माको सुखी दुखी करनेवाला अन्य कोई कारण नहीं हैं अर्हन्त देव, निर्ग्रन्थ गुरु और जिनागम पर हैं। ये आत्माका कल्याण नहीं कर सकते। आत्माका शत्रु मित्र स्वयं आत्मा ही है।

इस प्रकार चारों ही अनुयोग अपनी अपनी पद्धतिसे कथन करते हैं। सबका अन्तिम सार वीतराग-विज्ञानकी प्राप्ति है। इनमें परस्पर विरोध नहीं है। किन्तु नय विवक्षासे कथन है, इसलिए सब अनुयोगोंको नयविवक्षासे स्वीकार करना यही स्याद्वाद और सम्यग्ज्ञान है। द्रव्यानुयोग पर-पदार्थको छोड़नेका उपदेश नहीं देता। वह तो आत्माके जो मिथ्यात्व आदि विभाव परिणाम हैं उन्हींको छोड़नेका उपदेश देता है। इस तरह द्रव्यदृष्टि ही वास्तवमें वह दिव्य दृष्टि है जिसका परिणाम आत्मशान्तिकी उपलब्धि है।

चारों अनुयोगोंके कथनका सार यह है कि शुद्ध, निर्मल, अभेद द्रव्यस्वभावके आश्रयसे धर्मका प्रारम्भ, वृद्धि और पूर्णता होती है। जैनधर्म मोह, राग, द्वेष जीतनेवाला आत्मस्वभाव है। अज्ञान और अंशतः राग-द्वेषका अभाव होने पर निश्चय सम्यग्दर्शन होता है। इसके होने पर चौथे गुणस्थानसे जैनत्वका प्रारम्भ होता है। फिर साधक स्वभावके अवलम्बनके बलसे जितने-जितने अंशमें राग-द्वेषका अभाव होता जाता है उतने उतने अंशमें जैनत्व वृद्धिगत होता जाता है और केवलज्ञान होने पर जैनत्व पूर्णतया प्रगट हो जाता है।

इस तरह चारों अनुयोगोंकी कथन-शैली और उनके कथनकी मर्यादाको समझनेके बाद छह द्रव्योंसे बने इस संसारकी रचना, उनके एक क्षेत्रावगाही होते हुए भी वे द्रव्य-गुण-पर्यायरूपसे कैसे अपनी अपनी स्वतंत्र सत्ता रखते हैं, वे एक द्रव्य दूसरेके द्रव्य-गुण-पर्यायको स्पर्श नहीं करते, अपने-अपने उत्पाद-व्यय-ध्रुवतारूप स्वभावमें ही वर्तते हैं।
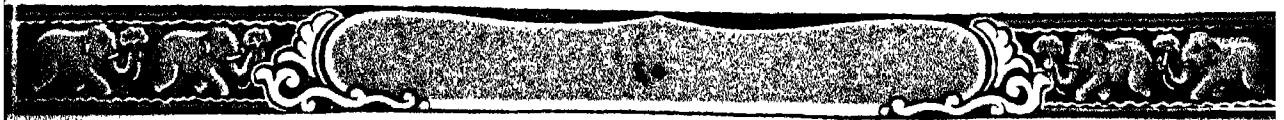
सोनगढ़में जाकर मैंने अनुभव किया कि इन सबकी अनुभवपूर्ण कथनशैलीसे जो बोधगम्य वाणी पूज्य श्री कानजी स्वामीके मुखसे सुननेमें आती है वह अन्यत्र दुर्लभ है। उनके द्वारा प्रतिपादित तत्त्वकी सूक्ष्मता पर जब दृष्टि जाती है तो यह सहजमें ही समझमें आ जाता है कि वीतरागता वास्तवमें सच्चा विज्ञान है। जब श्री कानजी स्वामी जैसे योग्य और विशिष्ट व्यक्तित्ववाले महान् आत्माके द्वारा तत्त्वदृष्टि जच जाती है तो मनुष्यका कर्ता–कर्मका अहंकार, पर पदार्थसे ममकार, निमित्ताधीन दृष्टि और राग–द्वेषकी वृत्ति तथा विषयाभिलाषा कुछ क्षणके लिए न मालूम कहां विलीन हो जाते हैं और आत्माके ज्ञाता–दृष्टापनेकी सच्ची आत्मस्थितिकी रुचि जागृत हो जाती है। यह असाधारण कला उन्हींके व्यक्तित्त्वके साथ ओत–प्रोत है।

श्री कानजी स्वामी भगवान् कुन्दकुन्दाचार्य और अमृतचन्द्राचार्यसे क्रमप्राप्त ज्ञानके आलोकमें अध्यात्मविद्या जैसी रहस्य विद्याको अपने विशाल और सूक्ष्म गहरी सूझसे आज सर्व साधारणके लिए स्वभावसुलभ; ग्राह्य और अत्यंत रुचिकर बना रहे हैं और अपनी उल्लासमय अपूर्व प्रवचनकलासे मंत्रमुग्ध कर रहे हैं। किन्तु दुख है कि आज भी हमारे कतिपय भाई " कुछ अन्ध असूझनकी आँखियानमें झोंकत हैं रज राम दुहाई "।

दूसरे शब्दोंमें—

" फ़ानी तिलस्मे राजे हकीकत यह है।
के है तुझ पर तेरी निगाहका पर्दा पड़ा हुआ ॥ "

स्वामी जी जैसे शान्त परम आध्यात्मिक संत पुरुषके सम्बन्धमें ही किसी शायरने कहा है—

खुशनुमा रोशन जमीर, दुनियाँमें वह मीनार है।
रोशनीमें जिसके, मल्लाहोंके बेड़े पार है ॥

मैं चाहता हूँ कि लोग आयें और अपने इस आबेहयातके समुन्दरमें अपनी आत्माकी प्यास बुझायें।

दशरथलाल जैन सिवनी

कोटिशः मेरा नमन है

वह अखण्डित ज्योति तुम हो, जो सदा निर्धूम जलती।
अंध अन्तरका मिटाती, सत्य को साकार करती।

ज्ञानकी पावन किरण को, आत्मिक मेरा नमन है।
सोनगढ़के संत तुमको, कोटिशः मेरा नमन है।

सत्यद्रष्टा! युगप्रवर्तक! कर रहे तुम क्रांति अद्भुत।
'मूलकी ही भूल'को तुम, हो मिटानेमें समुद्यत।

सत्यसाधक! सौम्यमूरत! आपको मेरा नमन है।
सोनगढ़के संत तुमको, कोटिशः मेरा नमन है।

जागरणकी गा प्रभाती, आत्मा तुमने जगाया।
आत्मासे ही उसे परमात्मा बनना सिखाया।

आत्माके अंशुमाली! आपको मेरा नमन है।
सोनगढ़के सन्त तुमको, कोटिशः मेरा नमन है।

सूक्ष्मद्रष्टा! तुम जनक हो, सत्यके प्रचारकोंके।
आत्मधर्मी! तुम जनक हो, धर्मके प्रसारकोंके।

वस्तुद्रष्टा! धर्मधारी! लीजिये मेरा नमन है।
सोनगढ़के सन्त तुमको, कोटिशः मेरा नमन है।

धर्मरक्षाके लिये तुम हो सदा ही सजग प्रहरी।
डालते हथियार अपने, देख ही तुमको अहेरी।

धर्मरक्षक! कानजीको, आज यह मेरा नमन है।
सोनगढ़के संत तुमको कोटिशः मेरा नमन है।

बांझल 'सहयोगी' शाढ़ौरा (गुना)

मनोदय

सत्पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामी इस युगकी महान् विभूति हैं। उनका शिष्यत्व स्वीकार कर जिन पुण्य पुरुषोंने अपना आत्मकल्याण करते हुए लोकोपकारी हित साधनकी ओर विशेष ध्यान दिया है उनमें सर्व प्रथम जिनका नाम जिह्वापर आता है वे हैं मुमुक्षुओंके अग्रणी श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशी एडवोकेट। मूलमें ये राजकोटनिवासी हैं। वकालत करते हुए इनके जीवनका बहुभाग वहीं व्यतीत हुआ है। इनकी अपने व्यवसायमें जितनी अधिक प्रसिद्ध हुई उतनी ही अधिक इनकी न्यायप्रियता भी जनताके आकर्षणका विषय बनी रही। राष्ट्रीयता तो इनमें इतनी अधिक कूट-कूटकर भरी हुई है कि प्रत्यक्ष स्वराज्य आन्दोलनमें भाग न लेने पर भी स्वयं महात्मा गांधी अनेक कठिन प्रसंगोंपर इनके सत्परामर्शको प्रश्रय देते थे। एक बार तो हमारे राष्ट्रके अग्रणी स्वयं वल्लभभाई पटेलने इन्हें इस आशयका पत्र लिखा कि सौराष्ट्रकी देशी रियासतोंको सन्मार्ग पर लानेमें आपके अनुभवपूर्ण नेतृत्वकी देश अपेक्षा करता है। श्री ढेबरभाईका इनके प्रति जो सन्मानका भाव है वह जगजाहिर है। इनके व्यावसायिक जीवन कालमें राजकोट नगरका क्या सामाजिक, क्या राजनैतिक और क्या धार्मिक ऐसी एक भी प्रवृत्ति आपको दृष्टिगोचर नहीं होगी जो इनके सत्परामर्श और नेतृत्वसे वंचित रही हो।

यह है इनके जीवनका पूर्वार्ध। उत्तरार्ध पर दृष्टिपात करनेसे विदित होता है कि जीवनके पूर्वार्धकी अपेक्षा इनके जीवनका उत्तरार्ध कहीं अधिक सफल है। यदि तात्त्विक दृष्टिसे देखा जाय तो जीवनके उत्तरार्धसे पूर्वार्धका कोई मुकाबला ही नहीं। पूज्य स्वामीजीसे आपका सम्पर्क पुराना था, इसलिए जब स्वामीजीने यथार्थको जानकर दिगम्बर परम्पराको स्वीकार किया तब सर्व प्रथम दूसरोंके समान आप भी पन्थव्यामोहके कारण चिन्तित हुए, किन्तु बादमें जब आपने तटस्थ भावसे स्वामीजीके उपदेशोंको सुना तो भीतरसे ऐसा लगने लगा कि अब तक जो कुछ मैंने किया है वह आत्मकार्य न होकर मात्र रागका पसारा है, मेरा आत्मकार्य तो कुछ और ही है। फलस्वरूप आपने अपने सांसारिक प्रपञ्चोंसे मुक्त हो पूज्यश्रीके सानिध्यमें ही अपना डेरा डाल लिया, उसके बाद भूलकर भी राजकोटकी ओर नहीं देखा। आपने अपने जीवनमें जो उत्सर्ग किया है उसकी तुलना नहीं। वकालातका जमा हुआ व्यवसाय छोड़ा, गृहस्थीके भारको हलका किया, अर्जित सम्पत्तिकी योग्य विभागणी कर उसका व्यामोह छोड़ा और छोड़ा पर्यायाश्रित वह अहंभाव जो इस जीवको अनादिकालसे संसारका पात्र बनाये हुए है।

आप सोनगढ़ जाँय और मुमुक्षुजनोंके पितास्वरूप इस पुण्य पुरुषके आन्तरिक जीवनके सम्यक् प्रकारसे दर्शन करना चाहें तो सबसे पहले आप इनके रहनेके स्थानको देखिए। वह क्या है? मामूली आगे-पीछे दो बरामदोंके बीच एक कमरेका एक क्वार्टर। न वहाँ किसी प्रकारकी सजावट दिखाई देगी और न गुजरातियोंके अनुरूप सफाई ही। कमरेमें आपको एक मामूलीसी चारपाई

और एक–दो पुरानी कुर्सियाँ नजर आवेंगी। कोनेमें एकादि चटाई या फटी–पुरानी दरी पड़ी होगी। अन्तके बरामदेमें एक ओर पुराने ढंगका गुसलखाना और दूसरी ओर रसोईकी एक व्यक्तिलायक आवश्यक सामग्री। यह है इनके परिग्रहका परिमाण।

आप यह भी देखना न भूलें कि इनका दिन–रातका समयविभाग क्या है? इसे ठीक तरहसे जाननेके लिए आप आलस्य छोड़कर साढ़े तीन बजे रात्रिमें उठकर इनके निवास स्थान पर जाईए, देखेंगे कि अकेले या कुछ जिज्ञासु मुमुक्षु भाईयोंके साथ इनका स्वाध्याय चल रहा है। समयसार प्रभृति अध्यात्मका ऐसा एक भी ग्रन्थ आपको नहीं मिलेगा जिसका इन्होंने कमसे कम १०–२० बार अनुगम न किया हो। मोक्षमार्गप्रकाशकका स्वाध्याय तो इनका जीवन ही बन गया है। किस पृष्ठकी किस पंक्तिमें क्या विषय आया है यह पूछनेमें आपको कदाचित् देर लगे पर उन्हें पृष्ठ–पंक्तिवार उसे बतलानेमें देर नहीं लगेगी। इस प्रकार इनके २४ घंटेका पूरा समय–विभाग आप बँधा हुआ पाऐंगे।

अब इनके आहार–विहारकी ओर ध्यान दीजिए। ३५ वर्षसे जो रात्रिमें जल न लेनेका नियम लिये हो और उसका निरतिचार पालन करता हो वह रात्रिमें अन्न ग्रहण करेगा यह तो सम्भव ही नहीं है। रात्रिमें इनके अन्न–जल सबके ग्रहणका त्याग है। दिनमें मात्र दो बार भोजन चाहिए, वह भी सादा। न दूध लेते हैं और न चाय–काफी आदी ही। किसी भी कन्दमूल आदिका क्या स्वाद है इसे इन्होंने कभी (जीवनभर) जाना ही नहीं। सोनगढ़का नियम है कि जो श्रावकके आठ मूलगुणोंका पालन नहीं करता वह नामका भी जैनी नहीं। इस तथ्यके दर्शन इनके जीवनमें तो होंगे ही, जितने भी नये पुराने मुमुक्षु भाई हैं उन सबमें आपको यह विशेषता दृष्टिगोचर होगी। प्रतिदिन देवदर्शन और स्वाध्याय करना तो इनका नियमित कार्य है।

अब इनकी अर्हद्भक्तिकी ओर दृष्टिपात कीजिए। अभी दो वर्ष पूर्व इन्हें दोनों ओर हार्निया हो गया था। ८० वर्षको पार करती हुई उम्र, डाक्टरने सलाह दी कि जब तक हार्नियाका आपरेशन नहीं हो जाता, आपको चारपाई नही छोड़नी होगी। देखिए, आपने क्या उत्तर दिया। बोले, जब मैं जिनमन्दिरमें प्रवेश करता हूँ और भगवान् परमात्माकी छविको निहारता हूँ तो मुझे भगवान्‌के गुणोंका स्मरण होते ही आत्माकी प्रतीति दृढमूल होने लगती है। वे ऐसे क्षण हैं जब मेरा उपयोग भीतर जाकर आत्मस्वरूपके अनुशीलनमें लग जाता है, मालूम होता है कि द्रव्य–गुण–पर्यायरूपसे सकल चराचरके ज्ञाता–द्रष्टा भगवान् अरिहन्त परमेष्ठीका जो स्वरूप है वही तो मेरा स्वरूप है और इसप्रकार कुछ क्षणके लिए परका विकल्प छूटकर मेरा उपयोग अन्तर्मुख हो जाता है। डाक्टरसा.! क्या मैं इस रोगके कारण उन क्षणोंमें किये जानेवाले जीवनके इस पवित्र कर्तव्यको त्याग दूँ। आप क्या कहते हैं? मुझसे न होगा। इस अवस्थाके होनेपर भी जब तक मैं सोनगढ़में हूँ, मैं और सबका त्याग

कर सकता हूँ पर जिनमन्दिरमें जाकर श्रीजीकी पूजाका त्याग नहीं कर सकता। आप जानकर आश्चर्य करेंगे कि उन्होंने अपने इस निर्णयका अत्यन्त अशक्त अवस्थाके होने पर भी पूरी तरहसे निर्वाह किया। यह है इनकी अर्हद्भक्ति और है निश्चयमूलक व्यवहारधर्मका अनुसरण।

अब इनके आन्तर जीवन पर प्रकाश डालनेवाले एक उदाहरणकी ओर भी दृष्टिपात कीजिए। सन ४७ की बात है, देशने अपने जन्मसिद्ध अधिकारस्वरूप अपने ही प्रयत्नोंसे स्वराज्य हासिल किया। केन्द्रमें और प्रत्येक प्रदेशमें राष्ट्रीय सरकारका गठन हुआ। स्वराज्य-रूपी सूर्यकी ऊषाका दर्शन सौराष्ट्रको भी सुलभ हुआ। सौराष्ट्र सरकारकी ओरसे आपको आमन्त्रण मिलता है। किसका? किसी मामूली पदका नहीं, हाईकोर्टके प्रधान न्यायाधीश (चीफ जस्टीस) पदका। जानते हो आपने क्या उत्तर दिया। आपने उत्तर दिया, मैं सांसारिक प्रपञ्चसे मुख मोड़कर आत्मकल्याणकी भावनासे इस ओर आया हूँ। अब मेरा पुनः सांसारिक प्रपञ्चमें फंसना सम्भव नहीं है। वह मेरे लिए अपद है। मेरा पद तो चिच्चमत्कार स्वरूप आत्माकी प्राप्ति है। वही मेरा भोजन है, वही मेरा पीना। मेरा उठना-बैठना जो कुछ है, वही है। यह है इनकी लौकिक जीवनसे विरक्तिका सूचक बेजोड़ उदाहरण। उनके जीवनका यह एक ही उदाहरण हो यह बात नहीं है। धर्मका सर्वत्र प्रचार-प्रसार हो और धार्मिक संस्थाओंका ठीक तरहसे संचालन हो इस अभिप्रायसे आप प्रारम्भसे ही एक-दो वर्ष पूर्व तक प्रमुखके पद पर आसीन होकर सोनगढ़ और सोनगढ़से बाहरकी तदाश्रित सभी संस्थाओंका संचालन करते रहे। किन्तु यह जान कर कि मोक्षमार्गमें यह भी उपाधि है, आप उससे भी विरत हो गये हैं।

बाहरसे आपका स्वभाव कठोर लगता है, इसलिए इतर जन आपसे बात-चीत करते समय थोड़े सशंकसे मालूम देते हैं। किन्तु वस्तुस्थिति यह नहीं है। आपने नारियलको तो देखा है। वह बाहरसे जितना कठोर होता है, भीतर उतना ही सरस। ये फालतू और नीति-विरुद्ध बातोंको अणुमात्र भी पसन्द नहीं करते यह जितना सच है, वे तथ्यपूर्ण नीतियुक्त बातोंका उतना ही समादर करते हैं यह भी सच है। एक बार भिण्डके एक भाईने मेरे सामने इनसे प्रश्न किया कि यहाँ सोनगढ़में सब मुमुक्षु भाई पूज्य स्वामीजीको सद्गुरुदेव कहते हैं। किन्तु शास्त्रोंमें इस पदका अर्थ तो वीतराग साधु ही किया है। उन्हें इस पदसे सम्बोधित करना क्या उचित होगा? प्रश्न सीधा हृदयको स्पर्श करनेवाला था। कदाचित् अतत्त्वज्ञ पूज्य स्वामी-जीका भक्त इस प्रश्नको सुनता तो इसे सुनकर उसका अन्तःकरण ही विचलित हो जाता। किन्तु इसे सुन कर भी ये ऐसे शान्त बने रहे जैसे कोई मामूली बात पूछी गई हो। प्रेमसे बोले, भैया! तुम ठीक कहते हो; यदि हम लोग परम वीतराग निर्ग्रन्थ साधुके रूपमें उन्हें सद्गुरुदेव कहें तो नरक-निगोदके पात्र हों। पर जानते हो, हमें जो सन्मार्गदर्शन हुआ उसकी जड़में कौन बैठा है। क्या इसे भुलाया जा सकता है? क्या इसे आप पूज्य स्वामीजीका हमारे ऊपर अनन्त उपकार नहीं मानेंगे। यदि कहो कि बात तो ऐसी ही है तो फिर

हम आत्मविभोर हो कर जब कभी उनके प्रति अपनी कृतज्ञता ज्ञापन करनेके लिए इस दृष्टिसे यदि उन्हें सद्गुरुदेव पदद्वारा भी सम्बोधित करते हैं तो इसमें शास्त्रसे कहाँ बाधा आती है ? अन्तर्दृष्टि होकर विचार कीजिए। इसके बाद भी यदि आपको हमारा दोष दिखाई दे तो हमें समझाईए, हम उसमें सुधार करनेके लिए राजी हैं। कितना स्पष्ट और निश्छल उत्तर। इसमें सन्देह नहीं कि जिन बन्धुओंने पूज्य स्वामीजीके सदुपदेशोंको सुनकर दिगम्बर परम्पराको स्वीकार किया है वे भोगाकांक्षा या लौकिक मानप्रतिष्ठाके कारण इस परम्परामें नहीं आये हैं। जिनका गुरु निर्भय होकर यह उपदेश देता हो कि सम्यग्दृष्टिके लिए इन्द्रासन और चक्रवर्तीकी षट्खण्ड विभूति हेठ है। मुझे तीर्थंकर पदकी प्राप्ति हो ऐसी आकांक्षा भी उसके नहीं होती। अथवा छोड़िए इस बातको, उसके चित्तमें जब मोक्षकी ही चाह नहीं रहती, क्योंकि वह चाहमात्रको रागका पसारा जान हेय मानता है। ऐसी अवस्थामें उनके अनुयायी भोगोंमें फसे रहेंगे और भोगोंको इष्ट जान भोगते होंगे यह कैसे हो सकता है। मैं तो समझता हूँ कि जिन्हें धर्मका भय नहीं, जिनका वात्सल्य अंगसे चित्त सुवासित नहीं वे ही ऐसी अनर्गल बातें लिख कर मुमुक्षु बन्धुओंको बदनाम करनेका व्यवसाय कर सकते हैं, अन्य नहीं।

अब थोड़ा साहित्यसेवाकी दृष्टिसे भी विचार कीजिए। तत्त्वार्थसूत्र पर गुजरातीमें लिखा गया इनका भाष्य सुप्रसिद्ध है। इसका हिन्दी अनुवाद भी मुद्रित हो चुका है। द्रव्यसंग्रहकी गुजरातीमें इन्होंने जो टीका लिखी है वह भी बेजोड़ है। इसका अतिशीघ्र हिन्दी अनुवाद हो जाना लाभप्रद है। आत्मधर्म पत्रमें समय समय पर इनके निबन्ध प्रकाशित होते रहते हैं जो इनके व्यापक अध्ययनके सूचक हैं। ८१ वर्षकी वृद्धावस्था होनेपर भी ये चुप नहीं बैठे रहते। पूरी समाजको लाभ मिले इस भावनासे प्रेरित हो स्वाध्याय-मननके साथ ये उपयोगी साहित्यके निर्माणमें भी सतत जागरूक रहते हैं। यह तो हुई साहित्य-सेवाकी बात। इसी प्रकार समाजकी दृष्टिसे जो इनकी सेवाएँ हैं वे कम महत्त्वपूर्ण नहीं हैं। जबलपुर और पुरुलियाकाण्डके समय इन्होंने अपने प्रभावका उपयोग कर केन्द्रीय और प्रान्तीय सरकारको इस ओर ध्यान देनेके लिए बाध्य किया। भारतके प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरुको जबलपुर जाना पड़ा और वहाँ उपद्रवियोंके विरुद्ध बोलना पड़ा, जानते हो, यह किसके सत्प्रयत्नका फल है। वे हैं आदरणीय श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशी। राज-पुरुषोंमें इनके प्रति जो आदरका भाव है उसका उपयोग ये समाजके हितमें किसी प्रकारका विज्ञापन किये बिना सतत करते रहते हैं। यह है आदरणीय श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशीकी जीवनचर्याका संक्षिप्त परिचय। इस समय उन्होंने ८१ वर्ष पूरे कर ८२ वें वर्षमें प्रवेश किया है। फिर भी वे निरलसभावसे आत्मसाधनामें सतत जागरूक हैं यह समाजका भाग्य है। उनकी अमूल्य सेवाएँ समाजको निरन्तर उपलब्ध होती रहें यह मनोदय है।

दूसरे महानुभाव हैं श्री पं. हिम्मतलाल जेठालालजी शाह बी. एस. सी.। ये एक ओर जहाँ आधुनिक साइंसविद्याके निष्णात विद्वान् हैं, दूसरी ओर वहाँ आपने संस्कृत भाषाका

उच्चकोटिका अभ्यास कर अध्यात्मविद्यामें असाधारण विद्वत्ता उपार्जित की है। आप स्वभावसे अत्यन्त सरल, मृदुभाषी, विवेकी और निर्लोभी विद्वान् हैं। अपनी योग्यताके विज्ञापनसे आप कोसों दूर रहते हैं। भाषणकलापर आधिपत्य होते हुए भी आप बोलते बहुत कम हैं। यदि किसी अवसरपर बोलनेका प्रसंग आता भी है तो अन्तमें सोच विचार कर ऐसी बात कहते हैं जो समयोपयोगी होनेके साथ सबको रुचिकर मालूम देती है।

श्रीसमयसार, प्रवचनसार, पञ्चास्तिकाय और नियमसारका आपने कितनी गहराईसे अध्ययन और मनन किया है यह इनके द्वारा इन ग्रन्थोंपर लिखे गये गुजराती अनुवादसे सहज ही लक्ष्यमें आ जाता है। श्रीसमयसार आदि शास्त्रोंपर तो अन्य विद्वानोंके भी हिन्दी अनुवाद थे, इसलिए गुजरातीमें उनका अनुवाद करना कदाचित् उतना कठिन न माना जाय, परन्तु प्रवचनसार जैसे गहन ग्रन्थ और उसकी इतनी ही गहन टीकाका भाषान्तर करना सरल काम नहीं था। इसे तो आपकी अध्ययनशीलताका ही सुपरिणाम कहना चाहिए कि आप इसके गुजराती अनुवादमें भी पूरे सफल हुए हैं। आपकी यह जिनवाणीकी उपासना स्वर्णाक्षरोंमें अंकित करने लायक है।

जहाँ एक ओर आप उत्कृष्ट अनुवादकर्ता हैं वहाँ आप उत्कृष्ट कवि भी हैं। आपने श्रीसमयसार शास्त्रकी जो अध्यात्मरससे ओत-प्रोत स्तुति लिखी है वह आपके इस गुणका ख्यापन करनेमें पर्याप्त समर्थ है। आप केवल वह स्तुति लिखकर ही रह गये हों ऐसी बात नहीं है। उक्त चारों ग्रन्थोंके मूल पाठको आपने गुजराती कवितामें इतने मौलिक ढंगसे ढाला है कि इसका स्वाध्याय करते हुए मूल ग्रन्थोंके पाठ करनेका रसास्वाद आता है।

पहले आप सूरतमें अध्यापनका कार्य करते थे। किन्तु पूज्य स्वामीजीके उपदेशोंसे लाभान्वित हो आपकी रुचि उनके चरणोंमें रहते हुए आत्मकल्याणकी हो गई, इसलिए आप उस स्थानको छोड़कर सोनगढ़ चले आये और वहाँके हाईस्कूलमें अध्यापनका कार्य करने लगे। आपका अपने विषयका असाधारण पांडित्य और सुजनता जगजाहिर है। उससे प्रभावित हो हाईस्कूलके अधिकारियोंकी ओरसे आपको यह छुट्टी मिली हुई है कि प्रति दिन स्कूलके समयमें भी आप पूज्य स्वामीजीके प्रवचन आदि धार्मिक कार्योंमें बिना किसीसे पूछे-ताछे सम्मिलित हो सकते हैं। उस भागमें आम जनता पर पूज्य स्वामीजीका जो प्रभाव है वह भी इसमें कम सहायक नहीं है। आप सोनगढ़में रहते हुए धर्मसाधनके साथ जो परमार्थोपयोगी कार्योंमें निरन्तर संलग्न रहते हैं उसके फलस्वरूप आपकी जितनी भी प्रशंसा की जाय थोड़ी है।

तीसरे महानुभाव हैं श्री खेमचन्दभाई जेठालालजी सेठ। आपकी बचपनसे ही धर्मरुचि प्रसिद्ध है। आपका भाषाविषयक ज्ञान विस्तृत और विशाल है। जहाँ आपको गुजराती भाषापर प्रभुत्व प्राप्त है वहाँ आपने हिन्दी संस्कृत और इंगलिशभाषाका उत्तम प्रकारसे अध्ययन
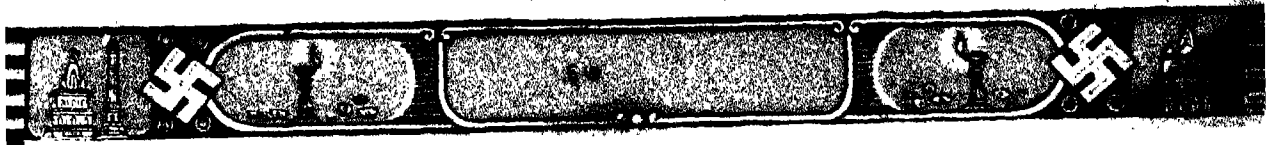
मननकर उस उस भाषापर भी अधिकार प्राप्त कर लिया है। आपकी हिन्दी भाषा अत्यन्त मजी हुई है। इस कारण जो मुमुक्षु भाई उत्तर प्रदेशसे सोनगढ़ जाते हैं उनसे आप सर्वदा घिरे रहते हैं। आपकी प्रवचनशैलीकी पूरी समाज कायल है। जिस विषय पर आप बोलते हैं उसका हार्द खोलकर रख देते हैं। आपके बोल प्रसिद्ध हैं। विषय कितना ही कठिन क्यों न हो, इन बोलों द्वारा आप श्रोताओंको विषयके अन्तस्तल तक पहुँचाकर उन्हें मन्त्रमुग्ध कर देते हैं। ऊँचेसे ऊँचा ज्ञानी पुरुष भी आपकी इस प्रवचनशैलीसे प्रभावित हुए विना नहीं रहता। जब जब आपका स्मरण होता है, आपकी लालित्यपूर्ण वाणी चित्त-पटलपर अंकित हो जाती है। आप जितने अध्यात्मरसके रसिया हैं उतने ही भाग्यवान् भी हैं। सौभाग्यसे आपको अपने ऐसे तीन बन्धुओं और कुटुम्बका सुयोग मिला हुआ है जो आपको पिताके समान पूज्य दृष्टिसे देखते और मानते हैं। आपका परिवार बड़ा है और सब प्रकारसे सम्पन्न भी। दानशीलतामें भी आपकी और आपके कुटुम्बकी ख्याति है जो यथार्थ है।

प्रारम्भमें आप रंगून (वर्मा) में अध्यापनका कार्य करते थे। किन्तु आपके कुटुम्बकी यह इच्छा जानकर कि सब मिल कर एक साथ रहें, आप कलकत्ता चले आये थे। पूज्य स्वामीजीके सम्पर्कमें आनेका यही समय है। आपका शेष कुटुम्ब तो व्यवसाय निमित्त बम्बई चला गया, किन्तु आपको सांसारिक प्रपञ्चसे उदासीनता हो जानेके कारण आप गुरुचरणोंमें सोनगढ़ ही रहने लगे।

धार्मिक कार्योंमें आपकी रुचि तो है ही। साथ ही पूरा कुटुम्ब भी इन कार्योंमें आपका अनुगामी है बम्बईका मुमुक्षु मण्डल प्रसिद्ध है। उस द्वारा जो धर्म सेवा हो रही है। वह श्लाघनीय है। यह सूचित करते हुए मुझे हर्ष होता है कि प्रारम्भसे लेकर अब तक बम्बई मुमुक्षु मण्डलकी जो प्रगति हुई है उसमें आपका सत्परामर्श विशेष कार्यकारी है। श्री मणिलाल जेठालालजी सेठ आपके द्वितीय भ्राता हैं। उनकी अपनी योग्यता और दानशीलताके कारण बम्बई मुमुक्षुमण्डलको वर्तमान रूप प्राप्त हुआ है। उन्हें मूक समाज सेवक कहना उनके गुणोंके अनुरूप है। वे ही इसके अध्यक्ष हैं। सौभाग्यसे उनके दूसरे भाई भी उनके इस पुनीत कार्यमें योगदान करते रहते हैं। इस मण्डलके श्री चिमनलालजी ठाकरसी प्रभृति अन्य जितने प्रमुख कार्यकर्ता हैं वे भी बड़े उत्साही और लगनसे कार्य करनेवाले हैं। श्री चिमनलालभाई मुमुक्षु मंडल बम्बई और महामंडलके मन्त्री हैं।

एक प्रकारसे समस्त धार्मिक प्रवृत्तियोंका बम्बई केन्द्र (सेन्टर) बन गया है। सब मुमुक्षु मण्डलोंके ऊपर जो मुमुक्षु महामंडल बना है उसके प्रमुख श्री नवनीतलालजी सी. जव्हेरी बम्बईमें ही निवास करते हैं। औद्योगिक क्षेत्रमें इनकी जितनी कीर्ति है, धार्मिक क्षेत्रमें उससे कम नहीं है। इनका जैसा नाम है, ठीक उसीके अनुरूप इनका स्वभाव है।

दृष्टिसम्पन्न, साधुस्वभावी, सद्धर्मप्रभावक इस पुण्य पुरुषका अवलोकन करते ही इनका व्यक्तित्व दूसरोंपर छा जाता है।

इसमें सन्देह नहीं कि इस कालमें दिगम्बर परम्पराकी जो उन्नति दृष्टिगोचर हो रही है वह पूज्य स्वामीजीकी सतत जागरूकताका ही फल है। उनकी छाया बन कर उसे मूर्तरूप देनेवाले पुण्य पुरुषोंमें श्री खेमचन्द भाई अग्रणी हैं। उनके द्वारा समाज और धर्मकी इसी प्रकार सतत सेवा होती रहे यह मंगल कामना है।

इनके सिवा जिनका नाम विशेषरूपसे उल्लेखनीय है वे हैं श्री लालचन्द अमरचन्दजी मोदी राजकोट। सुवक्ता होनेके साथ आप अध्यात्मके प्रतिभाशाली मर्मी विद्वान् हैं। आप प्रायः राजकोट ही रहते हैं। और अपने निजी व्यापारका योग्य रीतिसे सञ्चालन करते हुए नियमतः दोनों समय शास्त्रप्रवचन करते हैं। आपने समयसारादि ग्रन्थोंका अनेकबार स्वाध्याय किया है। आपकी प्रवचनशैली अत्यन्त मजी हुई और अन्तस्तलको स्पर्श करनेवाली है। जब आप प्रवचन करते हैं श्रोतागण आपकी मधुर वाणीको सुनकर आत्मविभोर हो उठते हैं। राजकोटमें अध्यात्मका जो प्रचार हुआ है उसका अधिकतर श्रेय आपकी प्रवचनपटुता और वात्सल्यपूर्ण सरल व्यवहारको देना सर्वथा उचित है। सोनगढ़में आत्मतत्त्वके ज्ञाता जो मूर्धन्य विद्वान् हैं उनमें आप अन्यतम हैं। आपकी पूज्य स्वामीजीके प्रति भक्ति और तत्त्वजिज्ञासा इतनी प्रबल है कि आप अपना व्यापार धन्धा छोड़कर प्रतिवर्ष महीनों सोनगढ़ आकर निवास करते हैं।

उक्त पुण्य पुरुषोंके सिवा और जो महानुभाव गणना योग्य हैं उनमें श्री हिम्मतलाल छोटेलालजी शाह, श्री ब्र. चन्दूलालजी, श्री ब्र. गुलाबचन्दजी, श्री ब्र. हरीलालजी सोनगढ़ तथा श्री बाबुलालजी चुन्नीलालजी मेहता फतेपुर (गुजरात) मुख्य हैं। इनमें श्री ब्र. चन्दूलालजीका वैराग्यमय जीवन विशेष सराहनीय है। गुजराती तो आपकी मातृभाषा ही है। साथ ही आपने संस्कृत और इंगलिश भाषाका भी अच्छा अध्ययन किया है। कौन वषय किस ग्रन्थमें कहाँ आया है, इस सम्बन्धी आपका परिचय प्रशंसायोग्य है। जागरूक रह कर पूज्य स्वामीजीकी सेवामें संलग्न रहना यह आपका प्रधान व्रत है। पूज्य स्वामीजीकी सेवासे आप वञ्चित रहते हों ऐसी परिस्थिति एक तो आप उपस्थित ही नहीं होने देते। कदाचित् ऐसा प्रसंग उपस्थित होता भी है तो बहुत ही कम। यहाँ मैंने अन्य जिन महानुभावोंका उल्लेख किया है वे भी अपना विशिष्ट स्थान रखते हैं। तथापि प्रसंगसे श्री बाबुलालजी मेहताके व्यक्तित्व पर थोड़ेमें प्रकाश डाल देना समयोपयोगी है। कुटुम्ब और सम्पत्तिकी दृष्टिसे जहाँ आप भाग्यवान् हैं वहाँ आपकी धार्मिक रुचि विशेष सराहने योग्य है। तत्त्वके विश्लेषण करनेमें आपको बुद्धि और वाणी दोनोंका समान अधिकार मिला है। जहाँ भी आप जाते हैं आपके वक्तृत्व और धार्मिकतासे प्रभावित होकर पूरी समाज आपकी अनुयायी हो जाती है। उम्र अभी बहुत थोड़ी है, फिर भी आपने पूज्य स्वामीजीके पास सपत्नीक आजीवन ब्रह्मचर्य व्रतको स्वीकार कर समाजके सामने नया आदर्श उपस्थित किया है। दानशीलताका आपका गुण विशेष है।

यह उत्साही और कर्मठ तत्त्वस्पर्शी युवक पूज्य स्वामीजीका आशीर्वाद प्राप्त कर पूरी तरह धर्म और समाजका सेवामें अपना जीवन लगा दे यह भावना है।

मैं चाहता हूँ कि मैं इस निबन्धके अन्तमें उन दो बहिनोंकी भी चरचा कर दूँ जिनके प्रति सब मुमुक्षु भाई बहिनें बड़ी श्रद्धा और आदरभाव रखते हैं। वे हैं बहिन श्री चम्पाबहिन और शान्ताबहिन। इनमें बहिन श्री चम्पाबहिन श्री पंडित हिम्मतलालजीकी ज्येष्ठ भगिनी हैं और बहिन श्री शान्ताबहिन श्री मुकुन्दरायजी संयुक्तमंत्री श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डल बम्बईकी ज्येष्ठ भगिनी हैं। इन दोनों बहिनोंका स्वभाव चन्दनसे भी शीतल और अमृतके समान मधुर है। सोनगढ़में जितनी भी मुमुक्षु बहिनें और आजीवन ब्रह्मचर्य व्रतसे भूषित कुमारिकाऍं निवास करती हैं उन सबको इन दोनों बहिनोंकी सघन और शीतल छायाका सुयोग मिला हुआ है। जितना इन दोनों बहिनोंका गौरवपूर्ण जीवन है उतनी ही ये प्रकृतिसे भद्र और दयालु हैं। यदि सोनगढ़में कोई भाई या बहिन किसी कारणसे आर्थिक या किसी दूसरे संकटमें पड़ जाता है तो उसके उस संकटको दूर करना ये अपना प्रधान कर्तव्य मानती हैं। इनका आतिथ्य भी सराहनीय है। आपसमें इन दोनों बहिनोंमें प्रेम तो ऐसा है मानो एक माके उदरसे दोनों बहिनें युगलरूपमें जन्मी हैं। जब ये दोनों बहिनें भावविभोर होकर अर्हद्भक्तिमें तल्लीन होती हैं, समा बंध जाता है। कोयलकी 'कुहू, कुहू' में जो मिठास है वह इनके गलेकी अपनी विशेषता है। ऐसा उत्तम स्वर पाकर भी ये दोनों बहिनें उसका उपयोग मात्र अर्हद्भक्तिमें करती हैं, अन्य लौकिक व्यासंग इनको छूकर भी नहीं गया है। समयसारादि महान् ग्रन्थोंका स्वाध्याय कर इन्होंने जो आत्मज्ञान प्राप्त किया है उसका उपयोग ये दोनों बहिनें स्वाध्याय और परहितमें करती रहती हैं। फिर भला आत्मकल्याणकी इच्छुक ऐसी कौन बहिन होगी जो यह न चाहे कि उन जैसा आध्यात्मिक जीवन सबको सुलभ हो।

सोनगढ़में घर–घरमें जो ब्रह्मचर्यकी महिमा स्पष्टतः परिलक्षित होती है उसमें जहाँ पूज्य स्वामीजीका ब्रह्मनिष्ठ त्यागमय जीवन अपना अचिन्त्य प्रभाव डालता है वहाँ इन दोनों बहिनोंके ब्रह्मचर्यसे ओत–प्रोत सादगीपूर्ण जीवनसे कम शिक्षा नहीं मिलती।

यह तो है जो महानुभाव सोनगढ़में रहते हैं और जिनका सोनगढ़से सम्बन्धित संस्थाओंसे सम्बन्ध है उनमेंसे कुछ धर्मबन्धुओंका परिचय। किन्तु अब हम एक ऐसे महानुभावके जीवन पर संक्षेपमें प्रकाश डालनेवाले हैं जिन्होंने पूज्य श्री स्वामीजी द्वारा प्रतिपादित तत्त्वज्ञानको जीवनमें ढाला है और जो घरमें रहते हुए भी उससे ऐसे भिन्न होकर रहते हैं जैसे जलसे भिन्न कमल रहता है। वे हैं धर्मवत्सल श्रीमान् दीपचन्दजी सेठिया सरदारशहर। ये खानदानी रईस हैं। सरदारशहरमें इनकी बहुत बड़ी पुराने ढंगकी कोठी है। बड़ा कुटुम्ब है। व्यापार–धन्धा भी उत्तम प्रकारसे चलता है। परन्तु इन्होंने जितना भी व्यावहारिक प्रपञ्च है उस सबसे अपना नाता तोड़कर अपने जीवनको सद्गृहस्थोचित अध्यात्मरससे इतना अधिक ओत–प्रोत बना लिया है कि जिसे देखकर कोई भी गृहस्थ अपने जीवनको उस साँचेमें ढालना चाहेगा।

रत्नकरण्ड आदि श्रावकाचारोंमें गृहस्थ धर्मका जो निरूपण हुआ है उसके ये प्रतिबिम्ब हैं। घरमें रहते हुए भी इन्होंने उससे प्रवृत्तिमूलक सब प्रकारका सम्बन्ध तोड़ लिया है। दान-पुण्य लायक थोड़ीसी सम्पत्ति रखकर शेष सम्पत्तिसे अपना स्वामित्व हटा लिया है। व्यापारमें लाभ हो या हानि, इन्हें कोई चिन्ता नहीं। एक कुटुम्बको परस्पर किसप्रकार मिलकर रहना चाहिए, इसके लिए इनका घर पूरे जैन समाजके लिए उदाहरण है। प्रातःकाल ब्राह्ममुहूर्तमें सब कुटुम्ब जाग जाता है, बहिनें मिल कर मंगलगीत गाती हैं, छोटी बड़ीको प्रणाम करती हैं, बड़ी छोटीको आशीर्वाद देती हैं, कुटुम्बके सब भाई-बहिन मिलकर सेठियाजीके पास जाकर उनका आशीर्वाद प्राप्त करते हैं, घरमें आनेवाले किसी भी अभ्यागतका मंगलगीत द्वारा स्वागत किया जाता है, भोजनके तैयार होने पर कुटुम्बके सदस्यों और अतिथियोंको मंगलगीत द्वारा ही भोजनके लिए आमंत्रित किया जाता है, सब बहिनोंके वस्त्र-गहने आदि बटे हुए नहीं है, एक कमरेमें व्यवस्था है, वहाँसे जिसे जो पहिनना हो, स्वतंत्रता है, घरके किसी भी सदस्यका बाल-बच्चा क्यों न हो, उसकी सब प्रकारकी सम्हाल जो वहाँ उपस्थित होता है अपना बाल-बच्चा जानकर करता है। यह है कुटुम्बके सब सदस्योंका वर्तन और उसके अधिष्ठाता देवता हैं आदरणीय सेठियाजी, जिन्हें स्वाध्याय, तत्त्वचिन्तन और तत्त्वगोष्ठीके सिवा अन्य किसी बातसे प्रयोजन नहीं है।

यद्यपि इनका जन्म स्थानकवासी कुटुम्बमें हुआ है। किन्तु अब ये और इनका पूरा कुटुम्ब दिगम्बर होगया है। सरदारशहर और उसके आस-पास दिगम्बर जैनोंका अभाव है। परन्तु अब इनके धर्माचरण और माध्यस्थ्य वृत्तिसे प्रभावित होकर अनेक कुटुम्ब दिगम्बर हो गये हैं। इतना ही नहीं, इनकी तत्त्वज्ञानभरी अध्यात्मवृत्तिका इस ओर इतना अधिक प्रभाव है कि इनके सम्पर्कमें आनेके बाद पूरे एक वैष्णव कुटुम्बने दिगम्बर धर्मको स्वीकार कर लिया है और आशा है कि उस क्षेत्रमें भी अतिशीघ्र दिगम्बर मन्दिरोंका निर्माण होने लगेगा। अधिक क्या लिखूं, इतना ही लिखना पर्याप्त है कि इनकी परिणतिको अनुभव कर यदि इन्हें सम्यग्दृष्टि सद्गृहस्थ कहा जाय तो उसमें अणुमात्र भी अत्युक्ति नहीं है।

जिनका शिष्यत्व स्वीकार कर उक्त महानुभावोंने निर्मल आत्मजागृतिकी छटाका अवलोकन किया है और कर रहे हैं वे हैं हम सबके अभिनन्दनीय पूज्य श्री कानजी स्वामी। मैं समझता हूँ कि उक्त महानुभावोंके परिचय स्वरूप पूर्वमें जो कुछ लिखा गया है वह प्रकारान्तरसे पूज्य स्वामीजीके प्रति मेरी श्रद्धाका ही सूचक है। पूज्य स्वामीजी उसी मार्गके अनुरूप तत्त्वज्ञानका सब संसारी जनोंको पान कराते हैं जो परम भट्टारक तीर्थंकरोंकी दिव्य देशनाका सार है और जिस पर चलकर अनन्त भव्यात्माओंने सिद्धत्व पद प्राप्त किया है, कर रहे हैं और करेंगे। पूज्य स्वामीजी द्वारा ऐसे अनुपम तत्त्वज्ञानका लाभ सबको चिरकाल तक मिलता रहे इस मंगलकामनाके साथ उनके प्रति श्रद्धा व्यक्त करनेके लिये बम्बईमें होनेवाली पूज्यश्रीकी हीरक जयन्ती सब प्रकारसे सफल हो यह मनोदय है।

फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री वाराणसी

असीम श्रद्धाके दो पुष्प

पूज्य श्री गुरुदेव आज इस विशाल भारतके ही नहीं बल्कि सारे विश्वके आत्मार्थी महान् सन्त हैं। वर्तमान कालमें आपके द्वारा सच्चे दिगम्बर जैनधर्मकी पताका फिरसे सारे भारतवर्षमें फहरा रही है। हम अब तक केवल भक्तिमार्ग एवं बाह्य क्रियाको ही सच्चा धर्म समझ रहे थे, किन्तु आपने द्रव्यानुयोगकी सच्ची व्याख्या समझाकर यह स्पष्ट कर दिया है कि शुद्ध नयका आश्रय करनेसे ही यथार्थ धर्मकी. प्राप्ति होती है। जो आपके परिचयमें आता है उस पर आपकी अपूर्व प्रतिभाका अमिट प्रभाव पड़े बिना नहीं रहता। इस अवस्थामें भी आपकी स्मरणशक्ति इतनी प्रखर है कि जो व्यक्ति एकबार भी आपके परिचयमें आता है उसे वर्षोंकी बात आप तिथि-बार सहित बतला देते हैं।

जब आप हमारे पूर्वज पंडित वर्ग श्री टोडरमलजी, राजमल्लजी, सदासुखजी, दौलत रामजी आदि विद्वानोंका हमें दिग्दर्शन कराते हुए कहते हैं कि ढूंढार देशमें (जयपुर नगर के आसपास) कैसे-कैसे सद्‌गृहस्थ ज्ञानी पंडित हो गए हैं, जिन्होंने दिगम्बर जैन धर्मका वह सार खींचा है कि गागरमें सागर भर दिया है तब मेरा चित्त श्रद्धासे उनके चरणोंमें झुक जाता है। मेरी तो यही मंगल-कामना है कि पूज्य श्री हमारे बीच चिरकाल तक विराजमान रहें और भव्य जीवोंको नित्य सच्चे आत्मधर्मका स्वरूप समझाकर उन्हें सच्चे मोक्षमार्गमें लगावें।

भँवरलाल साहु "प्रभाकर" अशोकनगर (जयपुर)

मंगल-कामना

परम श्रद्धेय आदरणीय स्वामीजीका महान् उपकार है, जिन्होंने जब कि सर्व साधारणकी धर्मकी ओरसे रुचि हटती जारही थी तथा जैनियोंमें भी धर्मग्रन्थोंके अध्ययनकी बात तो दूर रहो नाम तक लोग नहीं जानते थे ऐसे समयमें महान् आध्यात्मिक दृष्टिकोण देकर महान् ग्रन्थोंके अध्ययन मननकी ओर सर्व साधारणको आकर्षित किया है। यदि स्वामीजी समयसार प्रवचनसार आदि ग्रन्थोंको इतनी गहराईसे अध्ययन करके खुलासा न करते तो यह अज्ञान जनता उनके रसके आस्वादनसे वंचित ही रह जाती। विदिशामें स्वाध्याय मंडलकी स्थापना व निर्मिति तथा प्रातः प्रवचन होनेकी प्रेरणा सोनगढ़से ही प्राप्त हुई है उसके लिए विदिशा स्वाध्याय मंडल स्वामीजीका अत्यंत आभारी है।

स्वामीजीकी ७५ वीं जयन्तीके अवसर पर विदिशा स्वाध्याय मंडल अपनी हार्दिक श्रद्धांजलि अर्पित करता हुआ स्वामीजीके दीर्घायु होनेकी मंगल-कामना करता है।

स्वाध्याय मंडल विदिशा

हार्दिक-श्रद्धांजलि

परम पूज्य आचार्य श्री कुन्दकुन्द स्वामीके आध्यात्मिक ज्ञानका वर्तमानमें प्रचार व प्रसारका जो कार्य हुआ व हो रहा है उसका महान् श्रेय परम आदरणीय पूज्य श्री कानजी स्वामीको ही है। बड़े बड़े महान् विद्वानोंने भी समयसार आदि जैसे आध्यात्मिक ग्रंथोंका मनन स्वामीजीके द्वारा प्रकाशमें लाये जानेके बाद ही किया है।

वर्तमान युगमें पढ़े-लिखे नवयुवकोंको कार्य मार्गपर लगानेके लिए ये आध्यात्मिक ग्रन्थ ही सहायता कर सकते हैं। स्वामीजीका जितना उपकार माना जाय थोड़ा है।

पूज्य स्वामीजी चिरायु होवें और अधिक प्रचार व प्रसार करें ऐसी हमारी मनोकामना है। इस हीरक जयन्तीके महान् अवसरपर मैं स्वामीजीके चरणोंमें अपनी हार्दिक श्रद्धांजलि अर्पण करता हुआ उनके लिए मंगल-कामना करता हूँ।

नन्दकिशोर जैन एडवोकेट, विदिशा

महत्त्वपूर्ण योगदान

२१ वीं सदीमें दिगम्बर जैनधर्मके प्रभावकोंमें श्रद्धेय श्री कानजी स्वामीका सर्वोच्च स्थान है। दिगम्बर जैनधर्म स्वीकार करनेके बाद लगभग २० वर्ष तक अपनी प्रवृत्तियाँ प्रायः गुजरात तक ही सीमित रखीं, किंतु उनके अध्यात्मसे परिपूर्ण प्रवचनोंकी किरणें भारतके कोने-कोनेमें पहुँचने लगीं, इससे समस्त जैन समाजमें आध्यात्मिकताकी जागृति होने लगी। वे सन १९५७ में तीर्थराज सम्मेदशिखरजीकी यात्राहेतु गुजरातके बाहर अन्य प्रदेशोंमें भी गए तबसे जैन समाजका बच्चा-बच्चा उनका नाम जानने लगा।

उनके नियमित प्रवचनोंसे ज्ञान और प्रेरणा प्राप्त कर अनेक स्थानोंपर भारतके बाहर भी, पहली बार दिगम्बर जैन मंदिर बने और मुमुक्षुमंडल स्थापित हुए, जिनके सदस्य अपने लौकिक कर्तव्योंका निर्वाह करते हुए ज्ञानकी साधनामें तत्पर रहते हैं।

इसी परंपरामें कलकत्ताका मुमुक्षुमंडल भी है। इस मंडलके सदस्यों तथा अपनी ओरसे श्रद्धेय कानजी स्वामीके ७५ वें जन्म दिवसपर उन्हें सादर श्रद्धांजलि अर्पित करते हुए मुझे उनके दृढ़ता, निर्भीकता, आत्मरुचि, जिनभक्ति आदि अलौकिक गुणोंका सहसा स्मरण हो आता है। वे गुण जैसे हम सबके लिए प्रेरणास्पद रहे हैं वैसे ही औरोंके लिए भी रहेंगे।

उनके इन गुणोंके कारण ही उनके प्रशंसकों एवं समर्थकोंकी संख्या अल्प समयमें लाखोंतक पहुँच गई है। जो उनके उपदेशोंसे प्रभावित होकर स्थान स्थान पर दिगम्बर जैनधर्म एवं ज्ञानकी आराधनामें लगे हुए हैं। किंतु यह सब कुछ होते हुए भी उन्होंने कभी अपनी प्रभा-

वकताका गर्व नहीं किया, जो उनकी महानताका परिचायक है। इस प्रकार उन्होंने दिगम्बर जैनधर्मकी प्रभावनामें महत्त्वपूर्ण योगदान दिया है।
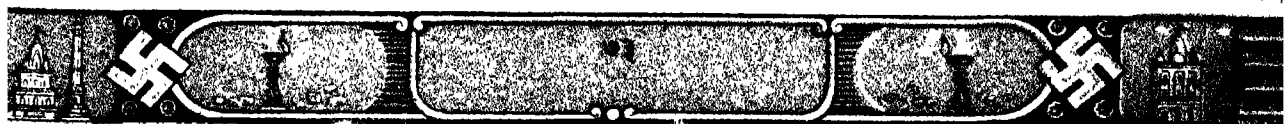
इस पुनीत अवसर पर उनके प्रति पुनः श्रद्धांजलि समर्पित करते हुए मैं कामना करता हूँ कि वे दीर्घजीवी होकर स्व एवं परके कल्याणमें साधक बनें एवं अंतमें निःश्रेयस सुखको प्राप्त करें।

ताराचंद गंगवाल प्रमुख
श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, कलकत्ता

हार्दिक - श्रद्धांजलि

मैं प्रशममूर्ति श्री कानजी स्वामीके सत्समागमसे इस निर्णयपर पहुँचा हूँ कि आपके द्वारा प्रतिपादित तत्त्वप्रवचनसे ज्ञानका प्रकाश और शान्तिसुधाका आस्वाद आता है। आपको चन्द्रमाकी उपमा देना इसलिए उचित नहीं, क्योंकि चन्द्रमा तो बाह्य प्रकाश और शान्तिका दाता है, किन्तु आपके द्वारा प्रतिपादित तत्त्वकी प्राप्तिसे आत्मदर्शन और अतीन्द्रिय आनन्द मिलता है।

आपने अपना सम्पूर्ण जीवन आध्यात्मिक रसके पानमें बिताते हुए मुमुक्षुजनोंके सामने अपूर्व आदर्श उपस्थित किया है। उससे लोगोंको निःसन्देह स्फूर्ति और चेतना मिली है। आपकी सरल विमल मूर्तिके सामने ऐसा कौन व्यक्ति है जो विनम्र न हो जाय। आपकी विद्वत्ता, दिगम्बर जैनधर्मके प्रति प्रगाढ़ श्रद्धा हम संसारी जीवोंके लिए आदर्श और अनुकरणीय है। मेरे लिए, यह परम सौभाग्य है कि मुझे आपश्रीके प्रति हार्दिक श्रद्धांजलि अर्पित करनेका पुनीत अवसर प्राप्त हुआ।

राजेन्द्रप्रसाद जैन, कलकत्ता ७

—o—

मंगलस्वरूप स्वामीजी

पूज्य श्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं पुण्य जयन्तीकी पुण्य वेलामें उनके सातिशय आध्यात्मिक व्यक्तित्वके प्रति श्रद्धापूर्वक हृदयसे श्रद्धांजलि समर्पित करता हूँ।

इस कालमें तो अध्यात्मका एक प्रकारसे लोपसा हो गया। पण्डितगण शास्त्रोंमें यदि इस विषयका कोई प्रकरण आता तो आप खुद पढ़ते और केवल बाहरी क्रियाका ही उपदेश देते, अध्यात्मको छूते तक नहीं। आखिर पुण्य उदयसे आपने तमाम पृथिवीपर आध्यात्मका डंका बजा दिया। जगह जगह अध्यात्मकी ही चरचा होने लगी। रंगून और आफ्रिकामें भी स्वाध्यायमन्दिरोंकी स्थापना हो गई और हो रही है। सौराष्ट्रका तो नकसा ही बदल गया है।

यह जो कुछ हुआ और हो रहा है उसके मूलमें पूज्य स्वामीजीकी वह अनुपम देन है जिसके विना यह अज्ञानी प्राणी संसारका पात्र बना रहता है। अतएव ऐसे मंगलस्वरूप स्वामीजीके चरणोंमें मैं बार-बार प्रणाम करता हुआ भावना करता हूँ कि उनकी पावन वाणी चिरकालतक समाज और राष्ट्रका निरन्तर मंगल करती रहे।

भागचन्द पाटनी कलकत्ता ७

संयम के अन-थके चरण

तुम ज्ञानमयी हो साधु, अन्तस के अन्वेषक,
साधक तुम ऐसे आई साधना स्वयं पास।
शिवमारग के हो राही जीवन के दर्शन,
मिल गया भटकते मानवको अभिनव प्रकाश ॥

तुम स्वोन्मुख यह शिक्षा लेता तुमसे चेतन।
मंगलमय ज्योतिपुंज, तुम्हें शत-शत वन्दन ॥

आसान नहीं, अंतस को श्रद्धा मय करना,
आसान नहीं, औरों को श्रद्धा से भरना।
पर योगी, योग तुम्हारा ऐसा दृढ़ सशक्त,
व्यवधानों को ही स्वयं पड़ा तुमसे डरना ॥

तुम वह दानी हो जिसने मनको दिये नयन
मंगलमय ज्योतिपुंज, तुम्हें शत-शत वन्दन ॥

सत्यार्थ विवेचक, निर्विकार चारित्रपुंज,
चिंतन प्रबुद्ध हे परमपूज्य ! पावन अनूप।
सम्पत्ति तुम्हारी एक आत्मका ध्यानमात्र,
प्राप्तव्य एक अविरुद्ध शुद्ध चेतन स्वरूप ॥

हे विनत वन्दना, संयम के अन-थके चरण।
मंगलमय ज्योतिपुंज, तुम्हें शत-शत वन्दन ॥

श्री जिनेश्वरदास जैन एम. ए., साहित्यरत्न, सरदारपुर

परमोपकारी महापुरुष

इस युगमें पूज्य श्री कानजी स्वामी दिगम्बर जैनधर्मके महान् प्रभावक महापुरुष हैं। उनका जैसा तात्त्विक ज्ञान, उनका जैसा सत्य प्रेम और उनकी जैसी वीतराग सर्वज्ञ देव द्वारा प्ररूपित दिगम्बर जैनधर्मके प्रति प्रगाढ़ आस्था अन्यत्र सहज सुलभ नहीं है। उनमें परोपदेशे पाण्डित्यका तो दर्शन ही नहीं होता। दि. जैनागमोंका गहराईसे मन्थन कर उन्होंने जिन तथ्योंको विश्वके समक्ष प्रस्तुत किया है वे मोक्षमार्गकी रीढ़ हैं।

प्रथम तो वे कहते हैं कि जड़-चेतन प्रत्येक द्रव्य स्वभावसे उत्पाद-व्यय ध्रुवस्वभाव-वाला होनेके कारण उनकी प्रत्येक पर्याय क्रमबद्ध ही होती है। मैं स्वमें और अन्यमें फेर-फार कर सकता हूँ यह मात्र कषायका उन्मेष है।

उनका यह भी उपदेश है कि जब तक यह संसारी प्राणी स्वभाव सन्मुख हो पुरुषार्थ नहीं करता तब तक उसे आत्मधर्मकी प्राप्ति होना दुर्लभ है। देव, गुरु, शास्त्र पर हैं, बाह्य क्रिया पुद्गल द्रव्यकी पर्याय है। उनसे इसे आत्मधर्मकी प्राप्ति होगी यह सोचना बालूसे तेल निकालनेके समान है।

प्रत्येक कार्यमें निमित्तको स्वीकार करके भी वे दृढ़तापूर्वक कहते हैं कि कार्य तो उपादानसे ही होता है, निमित्तसे त्रिकालमें नहीं होता। जिसको लक्ष्य कर जीवमें रागादि परिणामकी और पुद्गलोंमें स्कन्ध पर्यायकी उत्पत्ति होती है उसमें कर्तानिमित्त या करण निमित्तका व्यवहार होता है इतना अवश्य है। निमित्तकी यही निमित्तता है। उसे अन्य द्रव्यमें फेर-फार करनेवाला मानने पर तो वह निमित्त कर्ता न रह कर उपादान कर्ता हो जायगा।

आगममें मोक्षमार्गका दो प्रकारसे निरूपण हुआ है यह देख कर बहुतसे अज्ञानी जीव निश्चय मोक्षमार्गके समान व्यवहार मोक्षमार्गको भी यथार्थ मोक्षमार्ग मानते हैं। पूज्य स्वामीजी करुणाभावसे उन्हें समझाते हैं—हे भव्यो! यथार्थमें मोक्षमार्ग एक ही है, दो नहीं। जैसे घीका संयोग देख कर मिट्टीके घड़ेको घीका घड़ा कहनेकी लोकमें परिपाटी है उसीप्रकार निश्चय मोक्षमार्गके साथ देव-गुरु-शास्त्रकी श्रद्धा आदिरूप विकल्प देखकर उसे भी मोक्षमार्ग कहनेमें आता है। वह यथार्थ मोक्षमार्ग नहीं।

प्रति समय प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति स्वभाव, नियति (निश्चय-उपादान) पुरुषार्थ, स्वकाल और निमित्त इन पाँचका समवाय होने पर होती है यह वस्तुव्यवस्थाके अनुरूप जिनागम है। जिन्होंने ऐसा निर्णय कर स्वभाव सन्मुख होनेका अनन्त पुरुषार्थ किया वही शिवमार्गका पथिक होनेका अधिकारी है, अन्य नहीं। अत एव प्रत्येक प्राणीको निमित्तका विकल्प छोड़ कर एकमात्र स्वभावसन्मुख होनेका पुरुषार्थ करना चाहिए। कार्य-कारणपरंपरामें यह पूज्य स्वामीजीकी वाणीका सार है। जो तथ्यको नहीं समझते वे भले ही उन पर एकान्तका दोषारोप करें। परन्तु

विचार कर देखने पर विदित होता है कि उनका प्रत्येक उपदेश अनेकान्तगर्भ होता है। मोक्षमार्गमें यद्यपि वे निमित्तका निषेध करते हैं सो वहाँ करणनिमित्त और कर्तानिमित्तका ही निषेध जानना चाहिए, आश्रय निमित्तका नहीं। उनकी वाणीका सार यह है कि जैसे गमन करते समय धर्म द्रव्यकी उपासना नहीं करनी पड़ती। किन्तु गमन करते समय वह स्वयं निमित्त हो जाता है। इस प्रकार गमनमें जो स्थान धर्मद्रव्यकी निमित्तताका है वही स्थान मोक्षमार्गमें सब निमित्तोंका है। करणनिमित्त और कर्तानिमित्त उसे कहते हैं जिसके लक्ष्यसे कार्य होता है। परन्तु जब कि मोक्षमार्गमें एकमात्र 'स्व'का ही लक्ष्य होता है ऐसी अवस्थामें यहाँ अन्य द्रव्य करणनिमित्त और कर्तानिमित्त बने और तब मोक्षमार्गकी प्राप्ति हो यह कहना मात्र वावदूकपना ही कहा जायगा।

इस प्रकार पूज्य स्वामीजीने आगमका अनुगम कर ऐसे अपूर्व तथ्य जगतके सामने प्रस्तुत किये हैं जिनकी यथार्थ श्रद्धा करनेसे ही संसारी प्राणी कल्याणभाक् हो सकता है। वे इस कालके परमोपकारी महापुरुष हैं। उनका लाभ हम मुमुक्षु जनोंको चिरकाल तक मिलता रहे यह मंगल-कामना है।

बंशीधर शास्त्री, एम. ए., बजबज

उनकी वाणी अमर हो

पूज्य श्री सत्पुरुष कानजी स्वामी जगतमें फैले हुए अज्ञानान्धकारको दूर करनेमें चैतन्य भानु हैं। उन्होंने जनमानसमें नई क्रान्तिको जन्म देकर हजारों मानवोंकी जीवनदिशा बदल दी है। उनका उपदेश है कि देह, मन, वाणी, आठ कर्म तथा पुण्य और पापरूप विकारी भावोंसे भिन्न निज ज्ञायकतत्त्वका स्वानुभवरूप श्रद्धान, ज्ञान और चारित्र ही धर्म है। धर्म प्राप्तिका कारण भी यही है, जो स्वोन्मुख पुरुषार्थ करनेसे ही प्राप्त होता है। उसकी प्राप्ति केवल काललब्धि, भवितव्य और कर्मोंके उपशम आदि पर अवलम्बित नहीं है।

यह उपदेश वे अपने मनसे देते हों यह बात नहीं है। किन्तु जो मार्ग तीर्थंकर भगवान् और उनके मार्गका अनुसरण करनेवाले आचार्य बतला गये हैं उसे ही पूज्य स्वामीजी स्वानुभव, आगम और युक्तिसे बतला रहे हैं। वे अपनी अनुभवपूर्ण वाणीद्वारा इस संसारी प्राणीको उसके निज स्वरूपका भान कराते हुए कहते हैं—द्रव्यदृष्टिसे अन्तर्मुख होकर देख, तुझे ज्ञात होगा कि तुझमें और सिद्धोंमें अणुमात्र भी अन्तर नहीं है। सिद्धोंमें जो है वह तेरा स्वभाव, और जो सिद्धोंमें नहीं है वह तेरा स्वभाव नहीं। सिद्ध ज्ञाता-दृष्टा हैं तू भी ज्ञाता-दृष्टा है। वे विश्वको साक्षीभूत हो कर जानते-देखते हैं, रागसे भिन्न स्वभावदृष्टिसे देखेगा तो तू भी अपनेको एकमात्र ज्ञाता-दृष्टा अनुभवेगा। अन्य सब रागका उन्मेष है।
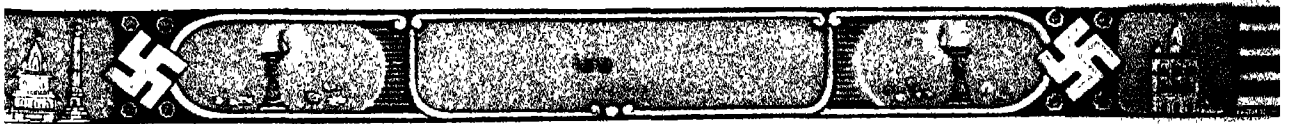
पूज्य स्वामीजी पवित्रताकी साक्षात् मूर्ति हैं। इस युगके वे क्रान्तिकारी महापुरुष हैं। उन्हें दुनिया क्या कहती है, उनके पीछे आती है या विरोध करती है इसकी चिन्ता नहीं। कदाचित् मेरु डिगे तो भले ही डिग जाओ, परन्तु विश्वमें ऐसी कोई शक्ति नहीं जो उन्हें आत्मश्रद्धासे डिगा सके। वह उनका सर्वस्व है। उनके द्वारा जैन जगतका महान् उपकार हो रहा है। इस पामर सेवक 'प्राण' पर उनका जो उपकार है वह शब्दातीत है। अनेक भव धारण करके भी 'मैं प्रत्युपकार करूँ' ऐसी मुझमें सामर्थ्य नहीं! मैं उनकी ७५ वीं वर्षगाँठ पर श्रद्धांजलि अर्पित करता हुआ भावना करता हूँ कि पूज्य स्वामीजी चिर काल तक जयवन्त रह कर हम मुमुक्षुओंको यथार्थ मार्ग दिखलाते रहें। उनकी वाणी अमर हो।

प्राणलाल मगनलाल शाह (रा. भा. र.), अहमदाबाद

विनम्र श्रद्धांजलि

पूज्य श्री कानजी स्वामी इस युगके उन महापुरुषोंमेंसे हैं, जिनके बारेमें कुछ लिखना सूर्यको दीपक दिखाना है। सत्यकी खोजमें आपने धन, गृहवासको तो छोड़ा ही, किन्तु वस्तु स्वरूपको प्राप्त होते ही स्थानकवासी समाजमें बढ़ती हुई अपनी उस महती प्रतिष्ठाका भी परित्याग कर दिया, जो अत्यन्त दुर्लभ है। इस कालके वे युगपुरुष हैं। जिन्होंने हजारोंकी तादादमें दूसरोंको दिगम्बर जैन बनाकर कल्याणके मार्ग पर लगाया वे पूज्य श्री कानजी स्वामी ही हैं। साथ ही इस बीच ऐसा कोई युगप्रवर्तक महापुरुष नहीं हुआ जिसने ऐसा महान् कार्य किया हो। यह सब कुछ होते हुए भी आप अत्यन्त सरल, उदाराशय, पूर्णतया उदासीन, परम अर्हद्भक्त एवं प्रभावक सन्त हैं। आपका अपना न कोई निजी सम्प्रदाय है, न संघ या संस्था। आप पुरातन आचार्य कुन्दकुन्दके बतलाये हुए मार्गको ही निस्पृह भावसे प्रशस्त कर रहे हैं। यही आपश्रीका सब कुछ है।

पूज्य श्री कानजी स्वामीमें पर्वत जैसी दृढ़ता, समुद्र जैसी गम्भीरता, आकाश जैसी निर्मलता और पुष्प जैसी कोमलता है। हमारा सौभाग्य है कि हम सबके बीच वे विराजमान हैं। उनकी इस हीरक जयंती समारोहके अवसर पर मैं स्वयं तथा इन्दौर दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डलकी ओरसे उन्हें विनम्र श्रद्धांजलि समर्पित करता हूँ और उनके शतायु एवं सहस्रायु होनेकी कामना करता हूं।

प्रकाशचन्द पाण्ड्या मंत्री
श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डल, इन्दौर

एक प्रकाशमान् दीपस्तम्भ

पूज्य श्री कानजी स्वामीके सम्बन्धमें कुछ बोलना अथवा लिखना अपने आपमें गौरवप्रद है। समयके लम्बे प्रवाहमें जब कि लोग पुण्य और पुण्यके कार्योंको ही धर्म मानने लगे थे और अनेक विद्वानोंके दिमागमें भी भ्रम घर कर चुका था, जिसके कारण धर्मके असली स्वरूप तक दृष्टिका पहुंचना एक असाध्य प्रयास सा लग रहा था, और जब रूढ़ि ही धर्मके नाम पर पुजने लगी थी तब सोनगढ़में श्रद्धेय श्री कानजी स्वामी एक प्रकाशमान् दीपककी तरह प्रगट हुए। पूज्य श्री कानजी स्वामीने धर्मके मर्मका (उसके असली स्वरूपका), धर्म प्राप्तिमें सम्यग्दर्शनकी आवश्यकता और उसकी महत्ताका, जीवकी क्रिया, जड़की क्रिया और विकारकी क्रियाका, द्रव्यकी स्वातंत्र्यताका, अर्हत् भक्तिकी आवश्यकता और उसकी महत्ताका, आदि-आदि अनेकों गूढ़, अध्यात्मिक गुत्थियोंका जिस सरलता, स्वाभाविकता, सुबोधिता एवं स्पष्टताके साथ प्रांजल भाषामें विश्लेषण एवं विवेचन किया है, यह जैन धर्मके आधुनिक इतिहासमें बेमिशाल है।

यह पूज्य श्री कानजी स्वामीके बोधगम्य एवं स्पष्ट विश्लेषण और विवेचनका प्रसाद है कि अध्यात्म जैसा गूढ़ एवं पुरुषार्थ साध्य विषय जन-जनकी अपनी वस्तु बन रहा है और उनकी रुचि अध्यात्मकी ओर तेजीसे बढ़ रही है। शिक्षित वर्गकी धर्म परसे उखड़ती हुई आस्था फिरसे जड़ पकड़ने लगी है।

कई विद्वानोंका यह खयाल था कि अध्यात्मका विषय जन-साधारणके लिये वर्जित है और किन्हीं विशिष्ट व्यक्तियोंके लिये ही अध्ययन एवं साधनाका विषय हो सकता है। ऐसे विचारवालोंके लिये पूज्य श्री कानजी स्वामीका अध्यात्मका (निश्चय दृष्टिका) हृदयस्पर्शी एवं सरल और इसलिये अतुलनीय विवेचन जहां एक ओर ललकार है, वहां दूसरी ओर शांति एवं आत्मिक सुखका अमर सन्देश है।

निश्चय और व्यवहार दृष्टियां अनादिकालीन हैं और अनंतकाल तक रहेंगी। संसारमें जीवके साथ ये स्वाभाविक और आवश्यक हैं। इन दृष्टियोंके संबंधकी गलत समझ और गलत धारणा दर्शनमें मिलावट पैदा कर देती है। इन सबका नतीजा होता है भ्रम और अनिश्चय, जो बढ़ते बढ़ते विपरीतताको पनपाते हैं और विनाशका सबलतम कारण बन जाते हैं। दर्शनकी इस विपरीतताके आवरणको हटानेके और स्वोन्मुखताके अपूर्व पुरुषार्थको जगानेके लिये तीर्थंकरोंकी दिव्यध्वनि भगवान् कुन्दकुन्दाचार्यके विलक्षण प्रयत्नोंके सिवाय भी अनेकों आचार्यों एवं मनीषियोंने यथासम्भव प्रयत्न अतीत कालमें किये हैं। जैनदर्शन और जैनधर्मके वास्तविक प्रचार एवं प्रसारके लिये प्राचीन कालमें जो महत्कार्य श्रीमद् अमृतचन्द्राचार्यने किया है, कुछ वैसा ही कार्य, इस बीसवीं सदीमें, मेरी नम्र रायमें, पूज्य श्री कानजी स्वामी कर रहे है।

'अज्ञानतिमिरांधानां ज्ञानांजनशलाकया 'को आलम्बन लेकर अंधकारमय वातावरणमें एक

प्रकाशमान् दीप स्तंभकी भांति वर्तमानमें पूज्य श्री कानजी स्वामी द्वारा हमारा मार्ग प्रशस्त हो रहा है।

यह अत्यन्त हर्षका विषय है कि ऐसे असाधारण विलक्षण सत्पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामीका उनकी ७५ वीं वर्ष ग्रन्थिके सुअवसर पर श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डल, बम्बईने उनके अभिनन्दनार्थ हीरक जयंती महोत्सवके आयोजनका सराहनीय निश्चय किया है। ऐसे पुनीत कार्यमें भाग लेनेके सौभाग्य पर किसे गर्व न होगा। इस अवसर पर मेरी यही हार्दिक भावना है कि श्रद्धेय श्री कानजी स्वामी शतायु हों और हम सबको उनके अमृतमय उपदेश सुननेका अमूल्य लाभ सदैव मिलता रहे।

इन्दौरीलाल बड़जात्या बी. ए., एल. एल. बी., एडवोकेट, इन्दौर

शत–शत बार करूँ अभिनन्दन

जैनधर्मके सच्चे ज्ञाता शिवमारग–अन्वेषक हैं,
उर विशाल करुणामय जिनका, जीवदयाके पोषक हैं।
नाविक हैं भव सिंधु–भँवरके तिरते और तिराते हैं,
अमृतसा झरता है मुखसे ऐसे वैन सुनाते हैं॥

स्वयं आप आध्यात्मतीर्थ हैं, उच्चकोटिका मिलता चिन्तन।
युगसृष्टा ज्योर्मय युगके, शत–शत बार करूं अभिनन्दन॥

नहीं व्यर्थका शब्दाडम्बर, गागरमें सागर होता,
परम वीर निर्भीक अहिंसकको कब किसका डर होता।
जीव मात्रका हितचिन्तन ही उनके जीवनका स्तर,
जिनवाणीमय, जनकल्याणक, ओजस्वी है जिनका स्वर॥

न्यायोचित सिद्धान्तवादका क्रम लेकर हो युग सम्वर्धन।
युगसृष्टा ज्योतिर्मय युगके, शत–शत बार करूँ अभिनन्दन॥

श्री जेठमल 'जैनबन्धु', नारायणगढ़ (म. प्र.)

समयसारके अद्भुत ज्ञानी

श्री सत्पुरुष आध्यात्मिक शिरोमणि पू. श्री कानजी स्वामीजी महाराज एक महान् पुरुष हैं। आपकी गणना महान् सन्त पुरुषोंमें होती है। आप उच्चकोटिके ज्ञानी हैं। आपकी वाणीमें ओज है। एकान्त वातावरण ही आपको अत्यधिक प्रिय है। सरलता व स्वाभाविकता आपके जीवनमें झलकती है। एक बार सर सेठ हुकमचन्दजी इन्दौरवालोंने बहुत बड़ी सभामें कहा था कि यदि हमें सत्य दि. जैन धर्मका वास्तविक स्वरूप जानना है तो इस युगके सच्चे जैनधर्मके प्रचारक सोनगढ़के सन्तका साक्षात्कार करना चाहिए। इस सत्पुरुषकी भगवान् कुन्दकुन्द आचार्यदेवके प्रति प्रगाढ़ श्रद्धा है। समयसार आपके जीवनमें टपक रहा है। जिस समय आपको इस ग्रन्थराजके प्रथम बार दर्शन हुए उस समय वे आत्मविभोर हो उठे। सैकड़ों बार उस ग्रन्थराजका मनन पूर्वक अवलोकन किया। जङ्गलों और गुफाओंमें जाकर इस महान् ग्रन्थराजके प्रत्येक भावको अपने हृदयमें उतारा। आपकी महान् आत्मा आचार्यदेव कुन्दकुन्दकी तथा श्री समयसारकी भक्तिमें झंकृत हो उठी। आप श्री समयसारके अद्भुत ज्ञानी हुए। हमने स्वर्णपुरीमें मानस्तम्भ प्रतिष्ठाके शुभावसर पर भगवान्के वैराग्य कल्याणकके समय आम्रवनमें स्वामीजीको प्रवचन करते हुए देखा कि पूज्यश्रीके नेत्रोंसे एक तेज प्रकाशित हो रहा है। कभी दृष्टि बाहर आती है तो बोलते बोलते अन्तर्लीन हो जाती है। वह अनुभव मुझे ही नहीं हुआ, कितने ही अन्य बन्धुओंने, जो पासमें ही बैठे थे, यह अनुभव किया।

इस महान् आत्माके प्रभावसे सौराष्ट्रमें ही नहीं, समस्त भारतमें आज आध्यात्मिक लहर दौड़ गई है। सहस्रोंकी संख्यामें भाई-बहिनोंने इनके अनुयायी होकर दिगम्बर जैनधर्मको धारण किया और कर रहे हैं। साधारण जन ही नहीं, बड़े बड़े वकील और धनाढ्य पुरुष भी अपने पूर्वके संस्कारोंका मोह छोड़ कर इनके अनुयायी बन गये। इससे स्वर्णपुरीके भण्डारमें अनेकों अनमोल मोती प्रगट हुए। यथा सौराष्ट्रके प्रमुख वयोवृद्ध श्री रामजी भाई दोशी वकील अपनी हजारों रुपये मासिक आयकी वकालत छोड़कर वर्षोंसे सोनगढ़में अपना पुनीत जीवन व्यतीत कर रहे हैं। भाई हिम्मतलालजी, जो कई ग्रन्थोंके टीकाकार तथा प्रसिद्ध लेखक हैं, महाराजश्रीके अनन्य भक्त हैं। ब्र. सेठ. खेमचन्द्रजी जैसे रत्न, जिनके कंठमें सरस्वती वास करती है, महाराज श्रीके अनन्य उपासक हैं। महाभाग्यशालिनी बहिन श्री चम्पाबेन और शान्ताबेन, जिनकी मुखाकृतिसे सौम्यता टपकती है, सोनगढ़में ही निवास करती हैं। और भी अनेकों भव्य आत्माएँ यहाँ रहकर अमृतके भरे कुंडमें गोता लगाकर अनेक अमूल्य निधियाँ प्राप्त कर रहे हैं। यह सोनगढ़ ही है कि जहां अनेकों बालिकाएँ विलासता भरे इस युगमें ब्रह्मचर्य पूर्वक अपना सादा जीवन व्यतीत कर रही हैं।

धन्य हैं सत्पुरुष श्री कानजी स्वामी जो इस काल की महान् निधि हैं। हमारा

महान् सौभाग्य है कि ऐसे सत्पुरुषके हमें दर्शन हुए तथा उनके श्रीमुखसे प्रवचन सुननेका सौभाग्य प्राप्त हुआ। मैं निश्चितरूपसे यह कहे विना नहीं रह सकता कि सत्पुरुष श्री कानजी स्वामीजी महाराज वर्तमान युगकी महान् आत्मा हैं तथा जैन आचार्योंके अन्तरंग भावोंको दर्शा रहे हैं। अतः इस महान् आत्माका कोटिशः आभार मानकर उनकी पचहत्तरवीं जन्म–जयन्तीके शुभावसर पर हार्दिक अभिनन्दन करते हुए अपनी नम्र श्रद्धांजलि अर्पित करता हूँ। वे चिरकाल तक हम सब मुमुक्षुओंको मोक्षमार्गका अमर सन्देश देते रहें।

जिनेश्वरप्रसाद जैन, सहानपुर

शत–शत बार प्रणाम

पूज्य श्री कानजी स्वामी द्वारा जैन–दर्शनका तथा मुख्यतया अध्यात्मका जिस सरल शैली एवं सुलझी हुई प्रणालीसे विशद स्पष्टीकरण हुआ, उससे जनतामें क्रान्ति फैल गई। सहस्रों भूले–भटके मार्ग पर आ गये। जो नहीं आये वे भी पूज्यश्रीकी तात्त्विक बुद्धिका लोहा मानते हैं। जिस तत्त्वको अब तक न सुना था, और न समझा ही था, मात्र या तो केवलीके ज्ञानमें प्रत्यक्ष था, या श्रुतज्ञानके भंडारमें परोक्ष था; अथवा कुंदकुंदादि बड़े बड़े महर्षियोंने जिस तत्त्वका अनुभव किया था, साधारण जनता तो क्या बड़े बड़े मनीषी भी अध्यात्मरसको नहीं समझ पा रहे थे, पूज्यश्रीने उन तत्त्वोंका सार समझकर निज आत्माका ही भला नहीं किया, हम जैसे व्यवहारमूढ़ जनोंको मार्ग दिखाकर जन–जनको जाग्रत कर दिया। अतः परमोपकारी आत्मज्ञानीको शत शत प्रणाम।

अमरचन्द जैन, कानपुर

श्रद्धा-कुसुमांजलि

परमादरणीय! प्रशममूर्ति सत्पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामीका जैन समाज पर महान् उपकार है। पूज्यश्रीने श्रुत–सागरका मंथन करके साररूप, सरल एवं प्रभावोत्पादक जो ज्ञानामृत जन–मनको दिया, उससे जिज्ञासु पिपासुओंकी तृषा शान्त हुई।

आदर्शवक्ता पूज्यश्रीकी सुरुचिकर वाणीसे जो तत्त्वका संदेश प्रसारित हुआ उसने हम मुमुक्षुओंके ज्ञाननेत्र खोल दिये। पूज्यश्रीका जितना भी आभार माना जावे थोड़ा है।

मुमुक्षु मंडल, कानपुर

"दिव्य संदेश वाहक"

पूज्य श्री कानजी स्वामीसे विश्वको एक नई दिशा मिली है। विश्वके लोगोंमें जो आत्माके बारेमें सोचनेकी रीति थी उसमें परिवर्तन हुआ है। अध्यात्मके विषयको केवल मात्र पंडितों एवं त्यागीवर्गके अध्ययन एवं मननका विषय माना जा रहा था। उसी अध्यात्मको आपने सर्व साधारणको अध्ययन एवं मननका विषय बनाया है।

जिस समय अध्यात्म साहित्यको हमारे उच्च विद्वान् नहीं समझ सकनेके कारण हमें प्रचलित लोक मान्यताओंमें ही भुलाकर, कोरे विधि-विधान एवं शारीरिक क्रिया-काण्डमें उलझाकर, पुण्यको धर्मका रूप देकर, पुण्यकी चाहमें ही फंसा रहे थे उस समय आप ही गुरुवरश्रीने हमपर कृपा करके "वस्तु-तत्त्व" को दिखाया, जिसमें जड़वादमूलक कोरे विधि-विधानको कोई स्थान नहीं, कोई सन्मान नहीं। पूज्यश्रीने चैतन्य सरोवरका दर्शन कराया है। जिस चैतन्य सरोवरका अमृत पान कर कोई प्यासा रहता नहीं, और पीते-पीते अघाता भी नहीं।

गुरुदेवश्री जो दिव्यसंदेश सुना रहे हैं वह एक अनुभवपूर्ण संदेश है। वह तर्क व युक्तिसे संगत है। गुरुदेवश्रीके अनन्य उपकारको किस भाँति चुकाया जाय। उसे चुकानेका मात्र एक ही रूप है और वह है उनके द्वारा बताये गये मार्गपर चलना।

अन्तमें श्रद्धाके सुमन समर्पित करते हुए मैं हृदयसे यही प्रार्थना करता हूँ कि पूज्यश्रीका दिव्य-संदेश युग-युग तक विश्वके वातावरणमें गूँजता रहे, एवं पूज्यश्रीकी दिव्य वाणी सत्-साहित्य बनकर आत्मपिपासुओंको युग-युग तक आत्मशान्ति प्रदान करती रहे।

सज्जनलाल बंडी, उदयपुर

वर्तमान युगकी महान् देन

पूज्यश्री सत्पुरुष कानजी स्वामीजी महाराज वर्तमान युगकी महान् देन हैं। उन्होंने अध्यात्म जगतमें जो क्रान्ति की है वह अपूर्व है।

अनादि कालसे यह जीव धर्मके यथार्थ स्वरूपको भूला हुआ है और पूजा, पाठ, दया, दान, एकाशन, उपवास आदि मात्र बाह्य आचारको ही धर्म मानता आ रहा है। हम साधारण लोगोंकी चर्चा ही क्या, अपवादस्वरूप कतिपय विद्वानोंको छोड़कर सबकी यही दशा है। शरीर भिन्न है और आत्मा भिन्न है। यद्यपि आत्मा और शरीरका व्यवहारसे अन्योन्य अवगाहरूप संयोग है, किन्तु दोनोंका कार्य भिन्न भिन्न है इत्यादि विषयोंको पूज्य स्वामीजीने जन-साधारणके लिए अत्यन्त सरल भाषामें सुलभ कर दिया है। इससे सबको धर्मके मूल रहस्यका ज्ञान हो गया है। अज्ञान-अन्धकारमें पड़े हुए मेरे समान सहस्रों मनुष्योंको जग-

द्रव्य आचार्य कुन्दकुन्द द्वारा प्ररूपित जिनेन्द्रवाणीका रहस्य प्रगट करनेका महान् श्रेय आपश्रीको प्राप्त है। पूज्यश्रीका निमित्त पाकर ही सोनगढ़ एक प्रमुख ज्ञानतीर्थ बन गया है। ऐसे परमोपकारी महान् अध्यात्मक्रान्तिके अग्रणी पूज्यश्रीको पाकर हम धन्य हैं। वे युग-युग तक विद्यमान रहकर हम सबको मोक्षमार्गका सम्यग्ज्ञान कराते रहें यह भावना है।

सनतकुमार जैन, कानपुर

युगपुरुष पूज्य स्वामीजी

मैं पूज्यश्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं वर्षग्रन्थिकी पुण्य वेलामें मनाई जा रही हीरक जयन्तीके समय उनका अन्तःकरणपूर्वक अभिनन्दन करता हूं। उन्होंने 'मोक्षमार्गमें पुण्य और पाप दोनों समान हैं' इस तथ्यका वास्तविक ज्ञान कराकर हमें सच्चा मोक्षमार्ग दिखलाया है। वे युगपुरुष हैं। उनके महान् गुणोंके प्रति जितना आदर व्यक्त किया जाय थोड़ा है। मेरी मंगल-कामना है कि वे इस प्रकार भविष्यमें भी हम सब मुमुक्षु जनोंको मोक्षमार्गका ज्ञान कराते हुए चिरकाल तक भूतलकी शोभा बढ़ाते रहें।

बाबुलाल डेरिया बाबई

मंगलमय सुअवसर

पूज्यश्री कानजी स्वामी सत्यान्वेषी महापुरुष हैं। अतएव उनकी इस पावन जन्म-जयन्तीके मंगलमय सुअवसर पर मैं उन्हें प्रणाम करता हूं। पूज्यश्रीकी हीरक जयन्ती सब प्रकारसे सफल हो यह मंगल कामना है।

पवनकुमार जैन, पिलानी

चैतन्यरत्न पूज्य स्वामीजी

हे चैतन्यरत्न पूज्य स्वामीजी जब आपको 'समयसार जी' प्राप्त हुआ तब आपने उसका स्वाध्याय कर बार-बार अपूर्व शांतिका अनुभव किया। उसी समय आपको यह अनुभव हुआ कि सच्चा धर्म दिगम्बर धर्म ही है।

हे ब्रह्मचारिन्! जीवनके इन क्षणोंमें जब मानव यौवनके क्षणिक उन्मादमें विलासताको ही अपने जीवनकी सहचरी बना लेता है तब आपने अपने भर यौवनमें ब्रह्मचर्य अंगीकारकर भौतिक भोगविलासको एक कठोर चुनौती दी। आजके स्वरूपभ्रांत मानवके लिए आपका यह आदर्श विधेय और उपादेय है।

हे दिव्य संदेश वाहक ! वर्तमान कालमें आपसे युगको एक नई दिशा मिली है। चिरविस्मृत थी वह वीतरागियोंकी वीतराग वाणी; जिससे आपकी भाव सृष्टि हुई। वह वाणी सचमुचमें सुख और शांतिका गहन सरोवर है। उसे पीकर कोई प्यासा रहता नहीं और पीते पीते अघाता नहीं। हे युगपुरुष! आप इस युगके अद्भुत वरदान हैं। आप विश्वकी महान् विभूति हैं व एक महान् कलाकार हैं। आप शास्त्रके मंच पर बैठकर धारावाही प्रवचन द्वारा जब महान् वैराग्यजनक, हृदयस्पर्शी वर्णन करते हैं तब कैसे भी पत्थर हृदयवाला व्यक्ति क्यों न हो, संसारसे उसका चित्त सहज ही उदासीन हो जाता है।

अत एव आपश्रीकी ७५ वीं हीरक जयंतीके शुभ अवसर पर हमारी आन्तरिक भावना है कि आपश्रीका दिव्य संदेश युग-युगतक विश्वके वातावरणमें गूँजता रहे और आपश्रीकी दिव्य वाणीकी लड़ियाँ सत्-साहित्यकी कड़ियोंमें समृद्ध होकर अमृतकी झड़ियोंके समान शांति पिपासुओंको युग-युग तक शांतिका मधुर पेय पिलाती रहें।

जैन समाज मुमुक्षु मण्डल, खण्डवा

---

१४ वर्ष पूर्वके संस्मरण

शुद्धात्मपदकी सेवना सदा सुनिर्ग्रन्थ मार्गमें।
वह सुपंथी सत्पुरुषको मेरी हो वंदना ॥

यह हमारा सौभाग्य है कि हमें परम पूज्य आत्मार्थी सत्पुरुष श्रीमद् कानजी स्वामीका निकटसे दर्शन करनेका सबसे प्रथम अवसर सन १९४८ में प्राप्त हुआ। हम कुटुम्बसहित करीब २५ व्यक्ति महाराजजीके दर्शनार्थ सत्समागमके लाभकी इच्छा वश सोनगढ़ गये। हम स्वामीजीके प्रवचन सुन कर गद्गद् हो गये। हमें सच्चा आत्मबोध प्राप्त हुआ व हमारी जीवनदशा पलटी। मेरा सारा कुटुम्ब धन्य हो गया। मेरे वे धर्मपिता हैं। मैं उनके पवित्र चरणोंमें अपने श्रद्धा-सुमन अर्पण करता हुआ अपनेको कृतकृत्य मानता हूँ।

रायसाहब प्रेमचन्द्र चम्पालाल, खण्डवा

सच्चे परमार्थ दृष्टा स्वामीजी

दिगम्बर जैनधर्मका सच्चा स्वरूप क्या है वह पूज्यश्री कानजी स्वामी भले प्रकारसे समझाते हैं। वे बड़े गौरवके साथ कहते हैं कि संसार सागरसे पार करनेवाला यदि कोई धर्म है तो दिगम्बर जैनधर्म ही है। स्वामीजीके महान् आध्यात्मिक प्रवचनोंसे सौराष्ट्र प्रान्त ही नहीं, समस्त देश जाग्रत हुआ है। पूज्य गुरुदेवके उपदेशोंका मुख्य वजन सम्यग्दर्शन पर है।

स्वामीजी कहते हैं—सम्यग्दर्शन अपूर्व अलौकिक वस्तु है। सिद्ध भगवान् जैसा अतीन्द्रिय आनन्दका स्वाद सम्यग्दृष्टिने अपने आत्मामें चख लिया है। एक सेकंडके सम्यग्दर्शनमें अनन्त भवका नाश करनेकी ताकत है। सम्यग्दर्शनके होते ही जीव निःशंक हो जाता है। वह जानता है कि अब मेरे संसारका अन्त निकट आ गया है, अल्प कालमें मेरी मुक्ति होगी। सम्यक्त्वीको अपने आप अपना निर्णय होता है, दूसरेको पूछना नहीं पड़ता है। सम्यग्दृष्टिको तीन कालकी आपदाएँ एकत्रित होकर भी सम्यग्दृष्टिपनेसे डिगा नहीं सकतीं। वह तो सिंहवृत्ति होता है। स्वामीजी सच्चे परमार्थदृष्टा हैं, मेरी वन्दना स्वीकार हो।

फकीरचन्द्र जैन, वकील, खंडवा

पुण्य व पवित्रताके संगम गुरुदेव

पूज्य गुरुदेव कानजी स्वामी द्वारा धर्मकी जो प्रभावना हो रही है उसे देखकर थोड़ी देरके लिए तो तीर्थंकर भगवानका विरह भी भूल जाता है। सौराष्ट्रमें जहाँ दिगम्बरोंका नाम निशान भी नहीं था वहाँ जगह जगह जिन मंदिर बने हैं, समोसरण व मानस्तम्भोंका निर्माण हुआ है। पूज्यश्रीने इस पंचम कालमें धर्मकी अपूर्व जागृति की है। यह काल निश्चय ही हमारे इतिहासका स्वर्णिम अध्याय माना जायेगा। पूज्य गुरुदेव जहाँ भी पधारते हैं उनके स्वागतके लिए जनसमूह पलक पांवड़ बिछा देता है।

पूज्य गुरुदेव एक महान् विख्याति प्राप्त महापुरुष हैं। उनके प्रवचनरूपी आपरेशन इतने बारीक होते हैं कि देश-विदेशके लोग उनसे लाभ उठाकर आन्तरिक निरोगताका अनुभव करते हैं।

अन्तमें पुण्य व पवित्रताके संगम स्वरूप अपने गुरुदेवके प्रति उनके पवित्र जन्म दिवस पर अपनी पुष्पांजलि अर्पित करते हुए मंगल-कामना करता हूँ कि वे हम मुमुक्षुओंको सद्धर्मका उपदेश देते हुए इस धराधामको सुशोभित करते रहें।

(डा.) धर्मचन्द्र जैन, खंडवा

हार्दिक श्रद्धांजलि

उन समस्त प्राणियोंके लिए, जो वास्तवमें शाश्वत सुख प्राप्त करनेकी अभिलाषा रखते हैं, वह शुभ दिन परम सौभाग्यका अवसर है जिस दिन भारतके महान् आध्यात्मिक संत पू. श्री कानजी स्वामीकी जन्म जयन्ती असीम उत्साहके वातावरणमें मनाई जायगी। पूज्यश्रीका मुमुक्षु समाज पर जो महान् उपकार है उसे शब्दोंमें व्यक्त नहीं किया जा सकता। निसंदेह

यह एक अपूर्व बात है कि पंचम काल जैसे इस जघन्य अवनतिके कालमें हमें पूज्यश्रीका समागम प्राप्त हुआ और उनके द्वारा सर्वज्ञप्रणीत जिनवाणीके रहस्यको समझनेका अवसर मिला।

संसारी जीव यदि दुखी है तो उसका कारण जड़कर्म अथवा कोई भी निमित्तादि पर पदार्थ नहीं हैं। जीवकी दुखित अवस्थाका कारण एक मात्र उसीका अज्ञान भाव है। अपने द्रव्य, गुण, पर्यायसे अनभिज्ञ यह जीव पर पदार्थोंको निमित्त बनाकर स्वयं अपनेमें सुख-दुखको उत्पन्न करता है। वह चाहे तो स्वयं ही अपने स्वानुभवके आश्रयसे अज्ञान जनित विभाव भावोंका विनाश कर अक्षय अविनाशी सुखको प्राप्त कर सकता है।

इसप्रकार हमारे आत्मविश्वासको जाग्रत करनेवाले एवं अपने स्वानुभूतिजन्य ज्ञान-किरणोंसे शाश्वत सुखके पथको आलोकित करनेवाले इस महान् संतकी हीरक जयन्तीके पवित्र अवसर पर भोपाल मुमुक्षु मंडलके सब भाई-बहनें पूज्यश्रीके पावन चरणोंमें अपनी हार्दिक श्रद्धांजलि अर्पण करते हुए कामना करते हैं कि पूज्यश्री युग-युग तक इस भारत भूमिपर विद्यमान रहें और सत्यकी इस अखंड ज्योतिद्वारा मोक्षपथको निरंतर आलोकित करते रहें।

श्री दि० जैन मुमुक्षु मंडल, भोपाल

पुरानी स्मृतिके आलोकमें

हमारे देशकी महान् विभूति, पूज्यश्री कानजी स्वामी जैसे अध्यात्मवेत्ता निर्भय वीरका उत्पन्न होना हमारे लिए महान् गौरवकी बात है। मैंने बारीकीसे उनके आन्तरिक जीवनकी परख कर यह अच्छी तरहसे जान लिया है कि भयभीत होना उन्होंने अपने जीवनमें कभी सीखा ही नहीं है। उनकी जीवनीके पृष्ठ हमारे सामने स्पष्ट हैं। वे वीतराग विज्ञानके महान् उपासक और सच्चे प्रचारक हैं। जिस प्रकार एक वैज्ञानिक अपनी निरन्तर साधना द्वारा अपने लक्ष्य तक पहुँचना चाहता है उसी प्रकार पूज्य स्वामीजी अरिहन्तपदकी प्राप्तिके लिए आत्मसाधनामें अग्रसर हो रहे हैं।

वेदीप्रतिष्ठाके सुअवसर पर मई सन १९६३ ई. में पूज्य स्वामीजीका दूसरीबार संघ सहित भोपाल शुभागमन हुआ। इसके पूर्व धार्मिक क्लासें लगी, श्री खेमचन्दभाई और श्री लालचन्दभाईके धार्मिक प्रवचन हुए। बड़ा आनन्द रहा। पूरा मई माह धार्मिक जागृतिमें व्यतीत हुआ। पश्चात् स्वामीजीके पधारने पर आपके प्रभावशाली आध्यात्मिक प्रवचन सुननेका सौभाग्य प्राप्त हुआ। संसारी जीवका मुख्य लक्ष्य सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति है। इसके बिना सब निरर्थक है। अपनेको पहिचानो, परसे ममत्वबुद्धि हटाओ, जीव और पुद्गल पृथक्-पृथक् हैं, उनकी परिणति भी अलग-अलग हैं, आत्मानन्दको प्राप्त करो। यह पूज्यश्रीके प्रवचनोंका सार है।

पूज्य स्वामीजीके इन मार्मिक प्रवचनोंको बहुत दूर-दूरसे भारतके अनेक प्रान्तोंसे

मुमुक्षु भाईयोंने हजारोंकी संख्यामें आकर सुना। उससे जो लाभ हुआ वह वचनातीत है।

ऐसे महापुरुषकी हीरक जयन्तीके शुभ अवसर पर मेरी मंगल-कामना है कि उनके द्वारा विश्वके प्राणी मात्रको कल्याणका मार्ग प्राप्त होता रहे, हिन्दू, मुसलमान सभी कोई विना किसी जातिभेदके आत्मकल्याणका मार्ग प्राप्त करते रहें। पूज्यश्रीका सत्संग हमारी कई पीढ़ियोंको प्राप्त होता रहे यही उनके प्रति हार्दिक भावना है।

गुलाबचन्द पांड्या, भोपाल

अभिनन्दन

भोपालमें पूज्यश्री स्वामीजीके प्रवचन सुननेके बाद मैंने दूसरे दर्शनोंका भी अध्ययन किया। उससे मुझे निश्चय हो गया कि कोई भी दर्शन जैनदर्शनके समान तथ्य पेश नहीं कर पाया है।

अत्यन्त ही सौभाग्य की बात है कि जैनधर्मका अध्यात्म जो कि शास्त्रोंमें सुस्ताने लगा था और पंडितोंको छोड़कर साधारणतया कोई समझता नहीं था, एक महापुरुषद्वारा पूरे वेगसे प्रकाशमें आया है। उस महापुरुषकी वाणीको सुन कर ऐसा लगता है कि किसी जंगलमें आग लगी हुई है। तमाम पशु पक्षी त्राहि-त्राहि कर रहे हैं, किन्तु कुछ पक्षी जंगलके एक कोनेमें खड़े शांत हैं, सुखी हैं। सबको बुला कर कह रहे हैं-'आओ भाई, इधर आओ, इधर शांति है-सुख है। इधर जंगलकी आग असर नहीं कर सकती।' कुछ पक्षी आते भी हैं, किन्तु अधिकतर अपनी व्याकुलतामें ही खोए हुए हैं। वे शांत और सुखी पक्षी और कोई नहीं सोनगढ़के परम आध्यात्मिक पुरुष कानजी स्वामी और उनके शिष्य ही हैं। ये महापुरुष ही विश्वके जलते हुए मनुष्योंको कुछ ही क्षणोंमें पूरी पूरी शांति प्रदान कर सकते हैं।

बेहद प्रसन्नताकी बात है कि हम उन्हीं महापुरुषकी हीरक जयंती मनाने जा रहे हैं। हम जो अभिनन्दन ग्रंथ भेट करेंगे वह एक तो क्या करोड़-करोड़ ग्रंथ भी मानव पर उनका किया हुआ एहसान नहीं उतार सकते। उनकी पूरी प्रशंसा नहीं कर सकते। फिर भी हम लोगोंको ऐसे शुभ भाव आना स्वाभाविक ही है।

वास्तवमें अध्यात्म ही जीवनमें शक्ति और सुखका संचार करता है। अध्यात्म ही जीवनका सर्वोपरि है, सर्वस्व है-सब कुछ है। यह एक शाश्वत सत्य है जिसे झुठलाया नहीं जा सकता। हीरक जयंतीके महान् पर्व पर मैं भी अभिनन्दनके हारमें एक और पुष्प लगा कर स्वयंको कृतार्थ समझता हूँ।

प्रकाश झांझरी, कंठाल, उज्जैन

अहोभाग्य

जब कि हमारा जैन समाज देहाश्रित क्रियाकाण्डमें भी मोक्षमार्ग मान कर उसे करते रहनेमें ही मनुष्य पर्यायकी सार्थकता समझे बैठा है। ऐसे समयमें इस अविवेककी बुनियादको जड़से उखाड़कर पूज्य श्री कानजी स्वामीने सही मोक्षमार्गका दिग्दर्शन कराया है। आप जैसे महान अध्यात्मज्ञानी पुरुषका अवतार इस युगका परम सौभाग्य है। आपकी समझानेकी शैली जितनी सुगम सरल एवं अलौकिक है उतनी ही हितकारी एवं मोहक है।

हमारा अपना अहोभाग्य है कि आप जैसे महान् जैनधर्मके विशिष्ठ तत्त्ववेत्ताके जीवनकालमें हमें मनुष्य पर्याय प्राप्त हुई है, यह हृदय आपके इस असीम उपकारके प्रति विनयवंत होता हुआ श्रद्धांजलि अर्पित करता है।

तुलसीराम धगड़ा, अनोपचंद मूलजी, खारा, रांची

अपूर्व प्रभावनायोग

जीवनके प्रारम्भसे ही पूज्य श्री स्वामीजी सत्यकी खोजमें थे। मुझे अपने आत्मस्वरूपकी प्राप्ति कैसे हो इसके लिये उन्होंने स्थानकवासी सम्प्रदायमें साधुपद स्वीकार किया। सम्प्रदायके सब शास्त्रोंका अध्ययन किया। किन्तु स्वामीजी जो चाहते थे, उसकी प्राप्ति वहाँ न हुई। स्वभावसे उनकी कोरे कियाकांडमें रुचि नहीं थी। वे बराबर अनुभव करते थे कि बिना अध्यात्मको समझे आत्माका उद्धार नहीं। ज्ञानयज्ञका प्रारम्भ तो किया पर उसमें तृप्ति न मिली। स्वाध्यायके साथ भूख बढ़ने लगी। जो मैं चाहता हूँ वह कहाँ मिले, कैसे मिले यही सवाल उन्हें बराबर टोचने लगा।

प्रकृतिका नियम है कि यदि किसी गुरुतर कार्यके लिए दृढ़ अध्यवसाय किया जाय तो उसका मार्ग अवश्य मिलता है। हुआ भी ऐसा ही। पूर्वभवका संस्कार ही समझिए। लम्बी प्रतीक्षाके बाद भगवान् कुन्दकुन्द प्रणीत श्री समयसार श्रुत उनके हाथ लग गया। उन्होंने उसका स्वाध्याय प्रारम्भ किया। उन्होंने पढ़ा—हे आत्मन्! तूने संसार सम्बन्धी कामभोग सामग्री सब कुछ प्राप्त की, एक बार नहीं अनन्त बार प्राप्त की। यदि प्राप्त नहीं किया तो एकमात्र परसे भिन्न अपने आत्मस्वरूपको प्राप्त नहीं किया। उन्होंने भीतरसे अनुभव किया कि यह कोई अलभ्य वस्तु है। यदि मेरा कल्याण होगा, भवबन्धनका अन्त होगा तो इसीसे होगा। इतना समझते ही उनके आनन्दका पारावार न रहा। वे सब भूल गये। खाना भूल गये, पीना भूल गये, सम्प्रदायका नशा उतरने लगा। अन्य सबको भूल कर वे इस महान् श्रुतके अभ्यासमें एकचित्त हो कर लग गये। भक्त आकर कहते-स्वामिन्! जनता चातकके समान आपश्रीके उपदेशामृतका पान करनेके लिए लालायित हो रही है। थोड़ा झांक कर देखिए तो, कितनी

भीड़ उमड़ी चली आ रही है। पहले तो स्वामीजी अनसुनी करते, किन्तु विशेष आग्रह होने पर कहते—भाई ! आज मेरा चित्त स्वाध्यायमें है, अमुक हैं, अमुक हैं। उनसे प्रवचनके लिए कहिए। तात्पर्य यह कि उन्होंने श्री समयसार परमागमके मिलने पर उसका स्वाध्याय ही अपना प्रधान कर्तव्य बनाया और उसके तलस्पर्शी अनुभव—मनन द्वारा बन सका उतना रसपान किया। आज भी पूज्य गुरुदेवकी यही स्थिति है। ज्यों ही वे एकान्त पाते हैं, श्री समयसार परमागमके रसामृतपान द्वारा साक्षात् समयसार बन जाते हैं। यह है उनकी अन्तरात्मपरिणतिका सच्चा जीवन परिचय। वे दिगम्बर परम्पराके अनुयायी हो गये और उनकी वाणी भी उसीके अनुरूप निकलने लगी। 'अध्यात्म, अध्यात्म, अध्यात्म' एकमात्र यही उनके प्रवचनोंका विषय बन गया। उनके जीवनमें जो उथल—पुथल हुई, उनकी वाणीको सुनकर वह उथल—पुथल बाहर भी होने लगी। इससे वे घबड़ाए नहीं। परिणाम यह हुआ कि अन्तमें उनकी अध्यात्मवाणीका सबने लोहा मान लिया और उसका फलरूप यह दिखलाई दिया कि मेरे (कान्तिलालके) समान हजारों व्यक्ति सम्प्रदायके मोहसे मुक्त हो आत्मपन्थी (दिगम्बर) बन गये। यह है पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामी और उनकी वाणीका चमत्कार। एक बार भी जिसे उस वाणीका लाभ मिलता है उसके हृदयके कपाट खुल जाते हैं।

धन्य हैं वे महात्मन्, धन्य है उनकी वाणी और धन्य है उनका आत्मधर्म स्वीकार। हे परम करुणानिधि गुरुदेव ! मुझे शरण दो। जब तक मैं अपने अन्तस्तमको दूर कर आत्म-लाभ न कर लूँ, आपका चरणसानिध्य मिलता रहे यही मेरी आपश्रीके चरणोंमें प्रार्थना है। मेरा यह भी मनोदय है कि आपश्रीका अपूर्व प्रभावनायोग चिरकालतक समस्त विश्वको उपलब्ध होता रहे। हे युगनिर्माता महात्मन् ! आपश्रीके चरणोंमें मेरा बार—बार प्रणाम है।

कान्तिलाल हरिलाल शाह, बम्बई

सोनगढ़ तीर्थक्षेत्र एक अध्यात्म विद्यालय

यह श्री पूज्य कानजी स्वामीकी तपस्या, वैराग्यपूर्ण जीवन और सम्यग्ज्ञानका ही फल है कि सोनगढ़ वर्तमान कालमें एक जंगम तीर्थक्षेत्र बन गया है। पूज्य स्वामीजीका व्यक्तित्व इतना सौम्य और प्रभावकारी है कि उनके सम्पर्कमें आनेवाले किसी भी व्यक्तिका उनके प्रति श्रद्धा, आदर और पूज्यताका भाव हो जाता है। उनके अध्ययनकी विशालता और गम्भीरता तथा प्रवचनशक्तिकी मनोमोहकता उसमें चार चाँद लगा देती है।

यों तीर्थ अनेक हैं और उनकी अपनी विशेषता है। किन्तु इस कालमें जो सोनगढ़को तीर्थका रूप मिल रहा है उसका कारण अन्य है। कितने ही आलसी और अनियमित व्यक्ति वहाँ क्यों न आवे, वहाँके नियमित और आकर्षक कार्यक्रमोंको देखकर वह स्वतः ही उत्साही

और नियमित हो जाता है। उसके हृदयमें धर्मकी जो ज्योति जगती है वह फिर सदा काल जगती ही रहती है, बुझाये नहीं बुझती। वहाँ आनेवाले किसी भी व्यक्तिको यह नहीं कहा जाता कि तुम्हें यह करना है और यह नहीं करना है। किन्तु वहाँके वातावरणका जो बनाव है उसे देख समझ कर वह आनेवाला व्यक्ति स्वयं पुरानी आदतोंको छोड़कर सुमार्ग पर चलने लगता है।

कितने ही भाई अपना घरबार छोड़कर वहाँ रहने लगे हैं। क्यों ? न तो वहाँ किसी प्रकारका चमत्कार है और न जादू-टोना ही। वहाँ आनेवालेके लिए किसी प्रकारका लौकिक प्रलोभन नहीं दिया जाता। फिर भी लोग अपना कारभार और कुटुम्ब छोड़कर वहाँ रहते हैं। इसका कारण है। वह यह कि वह आत्माकी नियमित शिक्षाका एक अनुपम केन्द्र बन गया हैं। अनादि कालसे अज्ञानमें पड़े हुए इस प्राणीको जिस शिक्षाकी आवश्यकता है वह वहाँ मिलती है और बिना बाधाके वहाँ मिलती रहेगी। अतएव मेरा विश्वास है कि सोनगढ़ न केवल तीर्थक्षेत्र है, किन्तु वह अध्यात्मकी शिक्षा देनेवाला अनुपम विद्यालय भी है। और उसके अधिष्ठाता हैं आत्मयोगी सत्पुरुष श्री कानजी स्वामी। उनके इस हीरकजयन्ती महोत्सवकी पुण्य बेलामें मैं उन्हें अतिनम्रतापूर्वक प्रणाम करता हूँ। मेरी मंगल कामना है कि उन्होंने जिस तीर्थका प्रवर्तन किया है वह यावच्चन्द्र-दिवाकरौ चिरस्थायी हो।

त्रिलोकचन्द जैन साहित्य-सिद्धान्तशास्त्री
A. M. M. S. (B. H. U.)
प्रधानाचार्य चिकित्सक आयुर्वेदान्वेषण गवेषणाकेन्द्र जामनगर

श्रद्धाके सुमन

हे गुरुवर ! आपका हम पामर प्राणियोंपर महान् उपकार है। आपने हमपर करुणाकर हमें अपनी प्रभुता बताकर पर्यायमें होनेवाली अनादिकालीन पामरताको श्रद्धानमेंसे दूर किया। हमें चैतन्यनिधि अनन्त गुणोंकी खान बताकर परमार्थ लक्ष्मीकान्त बना दिया। पूज्यश्रीके इस महान् उपकारको हम कभी नहीं भूल सकते।

आपने सौराष्ट्र ही नहीं, भारतके कोने कोनेमें अध्यात्मका प्रवचन तथा प्रसार कर सुपात्र जीवोंको नवचेतना दी। विदेशोंमें भी आपकी अध्यात्मकिरण फैली, जिसमें मुमुक्षु जीवोंको शाश्वत सुखके स्थान मोक्षका पथ सुस्पष्ट हो गया। हमें आपकी हीरक जयन्ती मनाते हुए अत्यन्त हर्ष हो रहा है। आप चिरायु हों, विश्वके प्रत्येक प्राणीमें शांति प्रस्थापित कर उनका मानवजन्म सफल बनावें। आपकी १०० वर्षीय जन्मजयंती मनानेका महान् सौभाग्य हमें प्राप्त हो। हम सब मुमुक्षु भाई बहिन इस सौभाग्यकी प्रतीक्षा करते हुए अन्तमें आपके चरणोंमें श्रद्धाके सुमन समर्पण करते हैं।

दि० जैन मुमुक्षुमण्डल, मलकापुर

श्रद्धासुमनांजलि

श्रीमान् परम पूज्य सद्धर्मप्रभावक, अध्यात्मयोगी, सत्पथानुयायी परमोपकारी श्री कानजी स्वामीका जितना भी गुणगान करें थोड़ा है। गुणियोंका गुणगान करनेके लिये वही योग्य है जो स्वयं गुणवान् हो, निर्दोष हो। तथापि हम स्वामीजीका गुणानुवाद करनेके लिये प्रयास कर रहे हैं। इसका कारण पूज्यश्रीमें अतिभक्ति ही हमें प्रेरित कर रही है। उनसे मुझे अपने जीवनमें जो लाभ हुआ है उसीका फल है कि वर्तमानमें मैं अपनेको इस रूपमें पाता हूँ। उनका मेरे ऊपर अनन्त उपकार है। वास्तवमें यह हमारे लिये महान् गौरवकी बात है कि पूज्यश्रीने भगवान् कुन्दकुन्द प्रभृति आचार्योंके भावोंको समझकर अपने जीवनमें उनका घोलनकर उन्हें मूर्तरूप दिया और अपूर्व शांतिका आस्वादन कराया। आपने कहा धर्म *एक अलौकिक अपूर्व चीज है; मोक्षमार्ग वीतरागमय है, रागमय नहीं, राग तो संसारमार्ग है।* जो संसारका कारण है वह मोक्षका कारण कदापि नहीं हो सकता। जिस तरह अशुभ राग संसारका कारण है उसी तरह शुभ राग भी संसारका ही कारण है। पूजा, भक्ति, शास्त्र-स्वाध्याय, पंच महाव्रत, २८ मूलगुणोंके पालन करनेका शुभ भाव व्यवहार है, किन्तु व्यवहार निश्चय पूर्वक ही होता है। अर्थात् जिसे निश्चय मोक्षमार्ग याने निजात्माका यथार्थ श्रद्धान ज्ञान तथा निजात्मामें ही रमणता-स्थिरता होती है उसे ही पूर्वोक्त सच्चा व्यवहार होता है, अन्यथा वह सब व्यवहाराभास है। शरीरमें तीव्र रोग होना वह दुःखका कारण नहीं है, आत्माके विभाव भाव ही दुःखके कारण हैं। लौकिक दुःखमें यदि मैं समता नहीं रखूंगा तो मुझे कर्मका बंध होगा ऐसा समझकर समता भाव रखना सच्ची समता नहीं है, इस तरहके हजारों न्याय पूज्यश्रीने शास्त्रसभाओंमें जिज्ञासुओंको अपूर्व शैलीसे समझाये। स्पष्ट है कि आज भारतमें मुख्यरूपसे मोक्षमार्गके सत्य प्रवक्ता कोई हैं तो श्री कानजीस्वामी ही हैं।

पूज्य स्वामीजीके किये हुए उपकार अपार हैं। आपका जितना भी आभार माना जाय थोड़ा है। आज आप ही हम जैसे भव्य जीवोंको मोक्षमार्गकी नैयामें बिठाकर मोक्षरूपी नगरीको पहुंचानेके लिये नाविक समान कार्य कर रहे हैं।

आपके द्वारा जो धर्मकी प्रभावना हो रही है उसे देखकर आनन्दसे चित्त हिलोरे लेने लगता है। यह कहते हुए अतिशयोक्ति नहीं होगी कि आपने इस पंचम कालमें अपूर्व ढंगसे *तीर्थकी प्रभावना की है, क्योंकि जहांपर दिगम्बरका नाम निशान तक न था, भगवानके दर्शन करना* दुर्लभ था वहां आज जगह जगह दिगम्बर जैन मन्दिर समवसरण मन्दिर व मानस्तंभ बन गये हैं।

अंतमें पूज्यश्रीके प्रति मैं अत्यंत विनय पूर्वक अपनी श्रद्धा सुमनांजलि अर्पण करते हुए स्वामीजी दीर्घायु बन इसी तरह धर्मामृत वर्षा करते हुए भव्य जीवोंको मोक्षमार्गका उपदेश देते रहें और सभी भारतवासी तथा अन्य देशवासी जैन व जैनेतर नित्य उसका लाभ लेते

रहें यही मंगल–कामना करते हुए पूज्यश्रीके पवित्र चरण–कमलोंमें इस हीरक–जयन्तीके पुनीत अवसर पर वंदन करता हूँ ।

मधुकर जैन, मलकापुर

अनन्त उपकारी पूज्य स्वामीजी

जब कि आज समस्त विश्व भौतिकताकी ओर अविरत गतिसे बढ़ रहा है, सर्वत्र विलासताका ताण्डव हो रहा है, जिसके प्रभावसे कोई भी मानव–हृदय अछूता नहीं रहा है, धार्मिक मान्यताएं खण्डित हो रही हैं, चारों ओर अज्ञान अँधेरा फैला हुआ है। ऐसे समयमें जिस सन्तने सूर्यके समान प्रकाश दिया, उन श्री पूज्य कानजी स्वामीके प्रति किन शब्दोंमें श्रद्धा व्यक्त करें ।

आज तक हम क्रियाकाण्ड, पूजापाठ, व्रत–उपवासादि शुभ क्रियाओंको ही धर्म मान लौकिक समृद्धि हेतु ही रत रहे हैं। अतः पूज्य कुन्दकुन्दके शब्दोंमें हमारा धर्म भोगके निमित्त (धम्मं भोगणिमित्तं) ही था। परमार्थकी सिद्धिकी ओर हमारा लक्ष्य ही न गया था। हमारे लक्ष्यको चिच्चमत्कार मात्र ज्ञानस्वभाव आत्माकी ओर खींचकर, हम जो मूलमें ही भूल कर बैठे थे, उसको सुधारकर सन्मार्ग पर लगानेवाले हे स्वर्णपुरीके सन्त! हम आपका अनन्त उपकार मानते हैं।

असंयोगी आत्मतत्त्वसे अपरिचित हम आजतक परको ही सुख–दुखका कारण मान, अनुकूल संयोग मिलाने एवं प्रतिकूल संयोगोंको दूर करनेके विकल्पजालमें ही उलझे हुए थे। असंयोगी आत्मतत्त्वके आनन्दामृतमें निरन्तर निमग्न रहनेवाले हे गुरुवर ! यदि आप हमें 'नित्यं कर्मकलंकपंकविकलो देवः स्वयं शाश्वतः'का ज्ञान न कराते तो शायद हम अपना मानुष भव यों ही व्यर्थ खो देते। हे अनन्त उपकारी ! हम आपका बार बार अभिनन्दन करते हैं।

मुमुक्षु मण्डल अशोकनगर, गुना

कोटि–कोटि साधुवाद

इस जड़शक्तिके विकास युगमें मानव निज आत्मशक्तिको भूलने लगा था तथा नरसे नारायण बननेकी प्रतिभाको अचम्भा मानने लगा था । कोटि कोटि साधुवाद पूज्य आध्यात्मिक सन्त श्री कानजी महाराजको हैं, जिन्होंने आत्मशक्तिके महत्त्वशील सिद्धान्तको विकाश प्रदान करके मानवसमाजका भारी कल्याण किया है ।

लक्ष्मीचन्द्र जैन एडव्होकेट, अशोकनगर, गुना

तुमको मेरा शत बार नमन

इस स्वर्णिम जन्म जयन्ती पर,
तुमको मेरा शत बार नमन।

वैशाख शुक्ल छियालिस को,
सम्यक् विद्या का बजा तूर्य,
भारत पावन उमराला में,
तुम उदित हुए दैदीप्य सूर्य।
वह सूर्य, ज्ञान किरणें जिसकी,
कर रहीं आज सम्यक् प्रकाश,
हम अन्ध कूप मण्डूकों को
बतलातीं, "सच्चा आत्मभास"

अब आत्मभासके लिए देव,
भर दी तुमने अविराम लगन।
इस स्वर्णिम जन्म जयन्ती पर,
तुमको मेरा शत बार नमन।

भ्रम की राहों में भटक भटक,
मिथ्याको धर्म समझते थे,
बड़-बाबा, बाबा, तात सभी,
थे जैनी, यों हम जैनी थे।
वह जैनी जिनका मोक्षमार्ग,
था क्रियाकांड यम के भ्रम में,
पाया तब तुमने धर्म तत्त्व-
श्री समयसार परमागम में।

अस्तु, तुम्हारे चरणों में,
अर्पित श्रद्धा, तन, मन, चेतन।
इस स्वर्गिम जन्म-जयन्ती पर,
तुमको मेरा शत बार नमन।

—प्रेमकुमार जैन, कानपुर
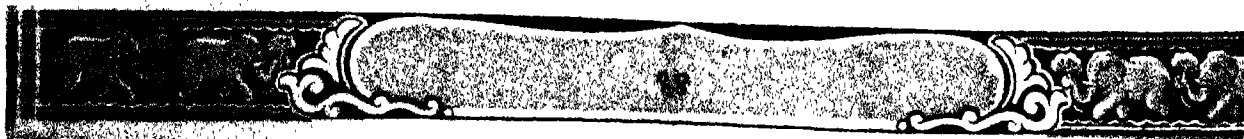
श्रद्धाके सुरभित प्रसून

जिन्होंने इस कलिकालमें नित्य विषयरसमें निमग्न और अतृप्त पामर प्राणियोंको अध्यात्म-सुधारस पिलाकर तृप्त किया तथा क्रमबद्ध पर्यायका स्वरूप समझाकर अनन्त आकुलताओंसे मुक्त किया उन अध्यात्मयोगी, समरसी श्री कानजी स्वामीके चरण-कमलोंमें मेरे श्रद्धाके सुरभित प्रसून सादर सविनय समर्पित हैं।

हे महान् परमोपकारी सन्त आपका अभिनन्दन मैं किस प्रकार करूं। आपका सच्चा अभिनन्दन तो समयसारस्वरूप आप स्वयं ही हैं। पूज्य कुन्दकुन्दके हार्दको खोल कर और उसे हमारे सामने हस्तामलकवत् रख आपने अपने आत्म-रसमें डूबी हुई वाणीद्वारा भ्रमजालमें फँसे हुए और अथाह अज्ञान-तिमिरमें खोये हुए अनेक प्राणियोंके साथ मुझे भी उबारकर जो सच्चा धर्मका स्वरूप बता सन्मार्ग पर लगाया है, उसके प्रति चिर ऋणी मैं आपके प्रति अनन्य श्रद्धासे अभिभूत हो आपका बार बार अभिनन्दन करता हूँ।

अमोलकचन्द बन्धु, अशोकनगर

हम गुणग्राहक बनें

श्री पूज्य स्वामीजीके पास हम लोगोंको सर्व प्रथम स्वर्गीय श्रीमन्त सर सेठ सा. इन्दौरसे ले गये थे। इस बातको लगभग १८ वर्ष हो गये। तबसे बिम्बप्रतिष्ठाके निमित्त मुझे कई बार जानेका सुअवसर मिला। स्वामीजीके व्यक्तित्व व ब्रह्मचर्यके तेजसे सभी प्रभावित हैं। उनके पास कोई जादू या मंत्र-तंत्र नहीं है। उनकी वाणी व ज्ञानका ही माहात्म्य है, जिससे हजारों व्यक्तियोंके जीवनमें परिवर्तन आया-उन्हें सन्मार्ग मिला। समयसार आदि आध्यात्मिक ग्रंथोंका रहस्य स्वामीजीने बतलाया, उससे सम्यग्दर्शनका स्वरूप स्पष्ट हुआ, आध्यात्मिक ग्रंथोंके स्वाध्यायकी रुचिका प्रचार बढ़ा, विद्वानों व समाजके कान खुले, विद्वानोंमें परस्पर चरचाका अवसर आया। श्रीपूज्य पं. टोड़रमलजीके समय भी उनके विरोधी थे और आज भी स्वामीजीके विरोधी हैं। पर हमें परिस्थितिका अध्ययन कर माध्यस्थ्यभाव रखने पर ही लाभ मिल सकेगा।

हम श्रीमद् राजचंद्रजीके समयको और स्वामीजीके समयको देखें। स्वामीजीने जिस दृढ़ता और कष्टसहिष्णुताका परिचय दिया है वह स्मरणीय है। हम गुणग्राहक बनें, सहनशील बनें और शनैः शनैः अपने समाजको न घटा कर बढ़ानेकी ओर समुद्यत रहें। साथ ही अपने यहाँकी कमीको देखकर सुधार करनेका प्रयत्न करें।

वास्तवमें सोनगढ़ और सौराष्ट्रके अन्तरंगको देखा जाय तो हर समदृष्टिवालेको वहाँके दि. जैन बन्धुओंमें धार्मिक श्रद्धा, वात्सल्य और नियमित जीवन ही दिखलाई देगा। सर्वत्र-

स्वाध्यायकी ओर प्रवृत्ति मिलेगी। सोनगढ़के महिलाश्रमकी प्रमुख व सौराष्ट्रके महिला-समाजकी पूज्य बहिनश्री बहिन चम्पाबहिन और शान्ताबहिनका आदर्श जीवन सराहनीय है। सौराष्ट्रकी दानप्रणाली भी अनुकरणीय है, जिसमें ग्रंथोंका मूल्य कम करनेके लिए रकम ली जाती है। यह साहित्य प्रचारका मुख्य साधन है।

स्वामीजीकी हीरक-जयन्तीके अवसर पर मैं स्वामीजीके चिरायु होनेकी कामना करता हुआ उनके द्वारा जिनशासनकी उत्तरोत्तर प्रभावना होती रहे यह आशा करता हूँ।

नाथूलाल शास्त्री इन्दौर

सदा काल जयवन्त हों

पूज्यश्रीका अभिनन्दन सच्चे आत्मदर्शी ज्ञानीका अभिनंदन है, आत्मदर्शी ज्ञानीका यथार्थ अभिनंदन होनेसे ही वास्तवमें आत्मकल्याण हो सकता है।

पूज्यश्रीने वर्तमानमें जो महान् उपकार भव्य जीवों पर किया है वह हम शब्दों द्वारा व्यक्त नहीं कर सकते। फिर भी हृदयमें अपने परम उपकारीके प्रति भक्तिका भाव पात्र जीवोंको आये विना रहता नहीं। पूज्यश्री संसारसे पार होनेके लिए एक मात्र उपाय सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्रकी एकताको बतलाते हैं। किन्तु उसकी प्राप्ति देवका निर्णय किये विना हो नहीं सकती। जो जीव देवका निर्णय करता है उसके निर्णयमें देव-गुरु-धर्मका, सात तत्त्वोंका, द्रव्य-गुण-पर्यायका, निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्धका, निश्चय-व्यवहारका, चारों अनुयोगोंका, क्रमबद्ध-पर्यायका, उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यका, सत्का, कारण-कार्यका, छह द्रव्योंकी स्वतंत्रता आदिका निर्णय हो ही जाता है और उसे सम्यग्दर्शनकी भी प्राप्ति हो जाती है। तभी देवका निर्णय सच्चा कहलाता है। इस निर्णयमें पूज्यश्री ही निमित्त हैं। भेदज्ञानको प्रगट करनेवाली उनकी वाणीका यह भाव है कि मैं इन तत्त्वोंको सम्यक् प्रकारसे जान सका हूँ। जिस जीवने देवका यथार्थ श्रद्धान कर लिया है उसे मोक्षके स्वरूपका और अपनी आत्माके स्वभावका अवश्य पता होना चाहिए, क्योंकि जो देवका स्वरूप है, वही मोक्षका स्वरूप है, वही मेरी आत्माका स्वभाव है। देव कैसे बना ? संवर-निर्जरा करके बना। किसका अभाव करके बना? आस्रव-बन्ध व पुण्य-पापका अभाव करके बना। उसमें कौन कौन निमित्त हैं ? इस प्रकार मात्र देवका स्वरूप जान लेनेसे सात तत्त्वोंका, अपनी आत्माका, सच्चे देव-गुरु-शास्त्रादिका सच्चा निर्णय हो जाता है। यही बात भगवान् कुन्दकुन्दाचार्यने प्रवचनसार ८० वीं गाथामें कही है—

जो अरहंत (देव)को द्रव्यरूपसे, गुणरूपसे, पर्यायरूपसे जानता है वह अपनी आत्माको जानता है और उसका मोह अवश्य नाशको प्राप्त होता है।

जिस जीवने देवका स्वरूप जाना, उसने यह भी जाना कि निमित्तके कारण नैमित्तिक नहीं है। देव-गुरु-शास्त्रके कारण ज्ञान नहीं हुआ है और ज्ञान हुआ इसलिए देव-गुरु-शास्त्रको

आना पड़ा ऐसा भी नहीं है। दो द्रव्योंकी वर्तमान विवक्षित पर्यायोंमें एकको निमित्त कहना और दूसरेको नैमित्तिक कहना उपचारमात्र है। नैमित्तिक कार्यके होनेमें निमित्त अकिंचित्कर है। कार्य अपने उपादानसे स्वयं ही हुआ है। उसमें अन्य द्रव्यकी विवक्षित पर्याय निमित्त है यह व्यवहार है। निमित्त जितने भी हैं चाहे वे प्रेरक हों या उदासीन, कार्यके प्रति सब धर्म द्रव्यके समान ही हैं।

पूज्यश्रीका कहना है कि जो जीव ज्ञानको आत्मोन्मुख करके ज्ञानस्वभावका निर्णय करता है उसके निर्णयमें (१) सर्वज्ञकी श्रद्धा आ गई, (२) उसे सच्चा भेदज्ञान होकर सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति हो गई, (३) मोक्षमार्गका पुरुषार्थ प्रारम्भ हो गया, (४) उसने पूरे जैन शास्त्रको जान लिया, (५) उसने देव–गुरु–शास्त्रको यथार्थरूपसे पहिचान लिया, (६) पांचों समवायका स्वीकार हो गया, (७) योग्यता ही सच्चा कारण है यह ज्ञान हो गया, (८) वह निश्चयसे श्रुतकेवली बन गया। पूज्यश्रीका यह भी कहना है कि सम्यग्दर्शनसे ही धर्मकी शुरुआत होती है। सच्चे सम्यग्दृष्टिके पुण्यसे धर्म होता है ऐसी खोटी मान्यता छूट जाती है। वह तो निरन्तर स्वरूपकी प्राप्तिके लिए ही उद्यमवन्त रहता है। ऐसे सद्धर्मके परम प्रकाशक गुरुदेव कानजी स्वामी सदाकाल जयवन्त हों।

कैलाशचन्द्र जैन बुलंदशहर

इस युगके श्रेष्ठ युगपुरुष

प्राणियोंके लिए यह अध्यात्मविद्या ही एक मात्र आधारभूत नौका है। निश्चय व व्यवहार दोनों नय उसकी पतवार हैं, सम्यग्दर्शन चतुर खेवटिया व भेदविज्ञान कुतुबनुमा है। अहिंसा अनेकान्त व आराधनाके तिरंगे ध्वजको फहराता हुआ वीतरागतारूपी प्रवाहद्वारा यह जहाज इस संसारी जीवको शिवपुरीमें पहुंचाता है। किन्तु वर्तमान युगमें विलासताकी अधिकता व तत्त्वज्ञानमें उपेक्षावृत्तिके कारण अध्यात्मका पौधा सूख रहा था, पक्षांध व अंध विश्वासके कारण उसकी जड़ें खोखली हो रही थीं। आपने अनुभवरूपी निर्मल जलके सिंचन द्वारा वस्तुस्वरूपकी स्वतंत्रताका दिग्दर्शन कराते हुए उसकी जड़ोंको मजबूत किया है। जिससे यह पौधा पुनः सरस होकर भारतमें अध्यात्मविद्याकी विजय पताका फहरा रहा है। अध्यात्म-दर्शनके लिए आप इस युगके श्रेष्ठ युगपुरुष हैं।

हे भव्यजनोंके हृदयकमल! ५ वर्ष पूर्व प्रथम बार आपका इस उदयपुर क्षेत्रमें पदार्पण हुआ, जिससे आपके द्वारा इस क्षेत्रमें आकुलतारूपी पिपासासे तृषित व्यक्तियोंको तत्त्वामृत पान करनेका परम सौभाग्य प्राप्त हुआ। आपकी सरल सुस्पष्ट भाववाही दिव्य देशनारूपी किरणोंकी प्रभासे प्रभावित होकर यहाँके जिज्ञासुओंका हृदयकमल विकसित हो उठा। उसीके फलस्वरूप यहाँ भी मुमुक्षुमण्डलकी स्थापना हुई और दिन–दिन वह पौधा जैनधर्म

के मार्मिक सिद्धान्तोंके उद्देश्योंकी पूर्तिमें वृद्धि करता जा रहा है। इसको परम श्रेय आपश्रीको ही है। अतएव आपकी इस ७५ वीं हीरक जयंती महोत्सवके उपलक्ष्यमें उदयपुरका मुमुक्षु मण्डल आपका हार्दिक अभिनन्दन करता हुआ पुनीत पावन कर-कमलोंमें अपनी अगाध श्रद्धाके सुमन समर्पित करता है। आप तथा आपकी वीतराग वाणी सदा जयवन्त रहे, विश्वव्यापी हो।

श्री दि. जैन मुमुक्षु मण्डल, उदयपुर.

हृदयोद्गार

आज हमारा परम भाग्य है कि हम ऐसे परमोपकारी आध्यात्मिक महान् सन्तके दर्शन कर उनकी पवित्र वाणीका लाभ ले रहे हैं। बिना संसार निकटताके यह सुयोग नहीं मिल सकता। मनुष्यभव और जैनधर्मकी सफलता और सार्थकता यही नहीं कि हम दान, पूजा, व्रतादिद्वारा पुण्योपार्जन कर स्वर्गादि संपदा प्राप्त करें। यह तो इतर जन भी मंद कषायसे प्राप्त कर लेते हैं। किन्तु हमको तो इस भवमें अपूर्व सत्समागमसे मोक्ष प्राप्तिके साक्षात् कारण सम्यग्दर्शन तथा उसके संस्कारकी नींव डालनी है। इस निकृष्ट कालमें हमें सचमुच यह अच्छा सुयोग प्राप्त हुआ है। जैनधर्मके मर्मकी बात हमें ज्ञात हुई है। अभी तक हम बाह्य क्रियाकांडमें ही धर्म समझ संतोष मान रहे थे। किंतु आपकी शरणमें आनेके बाद यह ज्ञान मिला कि इतना मात्र ही मनुष्यका कर्तव्य नहीं है।

अपने विज्ञान घन चैतन्यका भान करो। शरीर, धन, कुटुम्बादिकी भिन्नता तो जग-जाहिर है। इसे तो इतर जन भी जानते हैं। तुम जैन हो तो मिथ्यात्व, राग, द्वेषको जीतो। रागादि भावोंसे यह चैतन्य तत्त्व जुदा है। तुम्हारा मात्र जो त्रिकाली ज्ञायक (ज्ञाता दृष्टा) स्वभाव है, वही तुम्हारा सच्चा धन है। इसीका स्मरण, ध्यान और मनन करो। एक बार आनेके बाद और रुचिपूर्वक शांतिसे श्रवण कर तत्त्वदृष्टि करनेके बाद तो विरोध जैसी कोई बात ही नहीं है। श्रीमद् राजचन्द्रजीने कहा है कि "ज्ञानी पुरुषके चरणोंमें मनका स्थापन करना प्रथम कठिन पड़ता है, किन्तु वचनकी अपूर्वतासे तथा उस वचनका विचार करनेसे तथा ज्ञानीको अपूर्व दृष्टिसे देखने पर मनका झुकाव होना सरल है। अमूल्य मनुष्य भव बीतता जा रहा है पर वृत्ति और पर कथा में। इससे न आत्मकल्याण हो सकता है और न धर्मकी प्राप्ति, वृद्धि और स्थिति हो सकती है। जगतकी चिंता न करके अपने जीवनके अमूल्य क्षणोंको बीतता हुआ देखकर अब इस सत्समागम संतवाणीका लाभ उठा लेनेमें ही जीवनका सार है।

हम परमोपकारी पूज्य स्वामीजीकी हीरक जयन्ती महोत्सव मनाने तथा उनकी सेवामें अभिनंदनग्रंथ समर्पण करनेमात्रसे कृतज्ञ नहीं हो सकते, क्योंकि इस सम्मान व यशकी उन्हें कोई चाह नहीं। जिन्होंने पहले बड़े बड़े मान प्रतिष्ठा, वैभवादिको धर्मके आगे तुच्छ समझ
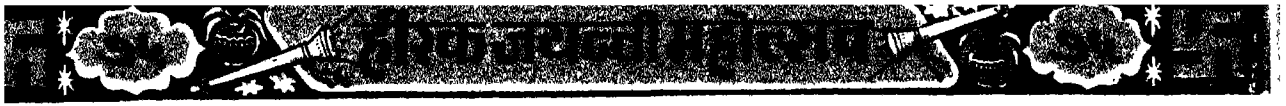
त्याग दिया, सत्य धर्मके लिये अपने प्राणों तककी बाजी लगा दी, स्वयंका आत्मधर्ममें स्थितीकरण कर अपने आत्मबल अनुभव और प्रभावद्वारा सत्यका दर्शन कराया। जिनकी वाणीमें और आचार्योंकी वाणीमें कोई अन्तर नहीं, सच्चा हार्द पकड़ा, सदा एक ही बात कही, क्योंकि सत्य सदा सत्य है, वह कभी बदलता नहीं, ऐसे परमोपकारी संतका किन शब्दोंमें अभिनंदन किया जाय। ऐसे अवसरपर श्रीमत् राजचन्द्रका दोहा स्मरण आता है—

क्या प्रभु चरण तने धरूं, आत्मासे सब हीन।
ते तो प्रभुजी आपियो, वर्तुं चरणाधीन ॥

अंतमें परम पूज्य स्वामीजीकी भक्तिसे प्रेरित हो कर उनके चरणोंमें अगणित वंदना करती हुई इस महोत्सव पर श्रद्धांजलि अर्पित करती हूँ और कामना करती हूँ कि सद्धर्मकी दिनों दिन उन्नति होती रहे।

हीराबाई जैन (इन्दौर) सोनगढ़

अपूर्व लाभ

करीब १४ वर्ष पूर्व वस्तुविज्ञानसार नामकी पुस्तिका जैन स्वाध्याय मंदिर; सोनगढ़से प्राप्त हुई थी। स्वाध्याय करते हुए पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामीके यथार्थ ज्ञानका प्रारंभिक परिचय मिलनेसे ही हमारे मुमुक्षु मण्डलके सब भाई-बहिनोंमें सर्व प्रथम सादि-अनंत मंगलका सुप्रभात हुआ। अनंतर गुरुदेवके प्रत्यक्ष समागमसे यथार्थ आत्मज्ञान प्राप्त हुआ। वही हम सबका अपूर्व लाभ है।

पूज्य गुरुदेवका हम सबके ऊपर महान् उपकार है, जिसे हम अत्यन्त अल्प शब्दोंमें सविनय प्रगट करनेका साहस कर रहे हैं—

हे पूज्य गुरुदेव! हमारे अज्ञानरूपी अंधकारमें आपके द्वारा सम्यग्ज्ञानरूपी दीपज्योतिके प्रज्वलित करनेसे हम मुमुक्षु भाई-बहिनोंको आगमका यथार्थ-ज्ञान प्राप्त हुआ। निमित्त-नैमित्तिकसंबंध, क्रमबद्ध पर्याय और उपादान-निमित्त आदि उच्चतम तत्त्वोंका क्या रहस्य है यह समझमें आया। हे जिनेश्वरके लघुनन्दन! इस महान् दुर्धर कालमें ऐसी प्रत्यक्ष आत्महितकी बात आपके सिवा अन्य और कहीं इस जगतमें नहीं सुनाई पड़ती। प्रत्यक्ष त्रिलोकीनाथ तीर्थंकरके विरहमें आपका दिव्य उपदेश इस जगतको आत्मशांति-प्रदान करनेमें सदा अग्रेसर बने यह मंगल कामना है। हे सज्ज्ञानप्रवर्तक! हम आपकी स्तुति करनेमें और आपका गुणानुवाद करनेमें असमर्थ हैं। आपके द्वारा सुगम शैलीमें प्रतिपादित तत्त्वोंका यथार्थ निर्णय करना ही आपकी सच्ची स्तुति और भक्ति है। पुण्य करते करते धर्म होगा यह विपरीत मान्यताका आपके सदुपदेश द्वारा अंत हुआ। हे जगदुद्धारक सन्त! धन्य गुरुदेव, धन्य हमारा सफल मानवजीवन, गुरुदेवकी वाणी इस पृथ्वी तल पर सदाके लिए अमर रहे।

श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मंडल, अकोला

यह अखंड ज्योति जलती रहे

मैं जन्मसे दिगम्बर हूँ। किन्तु जैन किसको कहते हैं, जैनधर्म क्या है और उसकी प्राप्तिका उपाय क्या है, इस बारेमें सर्वथा अज्ञान अंधकारमें पड़ी हुई थी। कुल–आम्नायके अनुसार रूढ़ि धर्मकी श्रद्धा थी, किन्तु वीतराग धर्मका स्वरूप समझमें नहीं आनेसे उसके प्रति भीतरसे आकर्षण नहीं था। इस कारण बाह्य क्रियाकांड भी दिखावटी ही था। जब गुरुदेवका भाग्यवशात् उदयपुरमें पदार्पण हुआ और उनकी आत्मस्पर्शिनी वाणीका श्रवण करनेका अवसर प्राप्त हुआ तब भेदविज्ञान व वीतरागतासे भरपूर स्याद्वादवाणी सुनते ही मेरा हृदय गद्‌गद् हो उठा। वस्तु परिपूर्ण स्वतंत्र है तथा चैतन्यमूर्ति आत्मा वर्णादि व रागादिसे अत्यन्त भिन्न निराकुल शांति व आनन्दका भंडार है। उसकी दृष्टि व शरणतामें ही धर्मकी प्राप्ति होती है। बाह्य क्रियाकांडमें धर्म नहीं। वह तो रागभावके साथ पुद्‌गलकी क्रिया है जो संसार परिभ्रमणका कारण है। यह बात ज्ञात होते ही मुझे सहसा परम सत्यके प्रति अपूर्व रुचि बढ़ने लगी। आज उसीका परिणाम है कि मैं निरन्तर स्वाध्याय करती हूँ एवं जिनेन्द्र परमात्माके दर्शन, पूजन व भक्तिमें अधिक समय तक बैठने पर भी अरुचि नहीं होती। क्रियाकांड शुभास्रव होते हुए व हेय जानते हुए भी जब तक अपने शुद्ध स्वरूपकी प्राप्ति नहीं हो जाती उसमें स्वच्छन्दता नहीं आती। यह सब आप ही की अध्यात्मरससे ओत–प्रोत वीतराग वाणीके श्रवण करनेका प्रताप है। इसमें वंडी उग्रसेनजीका पूर्ण सहयोग है। वे स्वानुभव द्वारा इसी परमामृत प्राप्तिकी प्रेरणा करते रहते हैं, अतः मैं आपके इस जयन्ती दिवसपर श्रद्धांजलि देते हुए मंगल–कामना करती हूँ कि आप जयवन्त हों, आपकी वाणीका प्रचार विश्वव्यापी हो तथा यह अखण्ड ज्योति जलती रहे।

भँवरकलादेवी, उदयपुर

—०—

कोटि–कोटि वन्दना

जब पूज्य श्री कानजी स्वामीका आत्महितैषी वीतराग दिगम्बर सनातन धर्मकी ओर लक्ष्य गया तो आपके ज्ञाननेत्र खुल गए। ज्यों ही आपने अनादिनिधन परम वीतरागी संतोंको पहिचाना तो अपूर्व अनुपम आत्महितकी ओर लग गए। आपने अप्रतिहत पुरुषार्थसे चैतन्य प्रभुके दर्शन किए। अहो निश्चित है कि आप अखण्ड स्वभावके आश्रयसे शिव रमणीको वरेंगे। उस समय चैतन्य प्रभुके असंख्यात प्रदेशोंमें केवलज्ञानका अखंड प्रकाश प्रदीप्त होगा। शिवभगवान्‌की तरह अतीन्द्रिय आनन्दसागरमें केलि करेंगे।

आज स्वर्ण अवसर है कि पूज्य गुरुदेवके प्रतापसे आत्मानुभवी पूज्य दीपचन्द्रजी सेठिया सर्वोत्तम आत्मार्थी उत्पन्न हुए हैं। वे एक मात्र आत्मस्वभावकी ओर अग्रसर हो

रहे हैं। परम श्रद्धेय शांति भाई, रामजी भाई, खेमचन्द्र भाई आदि एकमात्र स्वरूप प्राप्तिका ही पुरुषार्थ कर रहे हैं। सोनगढ़ पूज्य गुरुजीके निवाससे स्वर्णपुरी बन गया है।

मेरी आन्तरिक भावना है कि आप दीर्घायु हों। भवसागरके खेवटिया परम कृपालु गुरुदेवके समीप आत्मानुभवका पुरुषार्थ निरन्तर बढ़ता रहे। इसी भवमें चैतन्य प्रभुके निर्विकल्पप्रतीति पूर्वक दर्शन हो जाएँ, ऐसे परम आदर पूर्वक इस परम पावन हीरक जन्म जयन्ती महोत्सव पर हार्दिक बधाई देता हुआ मैं अपनी श्रद्धांजलि अर्पित करता हूँ। अहो परम वीतराग स्वभावके समर्थक गुरुदेवके चरणोंमें कोटि–कोटि वन्दना।

भँवरलाल अग्रवाल उदयपुर

गुरुदेव शतायु हों

संसारमें जैनधर्मका डंका बजानेवाले और आत्मकल्याणकी राह दिखानेवाले जो महान् सत्पुरुष हैं, ७५ वीं वर्ष ग्रन्थिके उपलक्ष्यमें हम जिनकी हीरक-जयन्ती मना रहे हैं उन पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामीका हम बार–बार अभिनन्दन करते हैं। वर्तमान समयमें ऐसे आध्यात्मिक संतकी भारतवर्षको अत्यन्त आवश्यकता थी, जिसकी पूर्ति श्री गुरुदेवके द्वारा हो रही है। जैन समाज तो ऐसे आध्यात्मिक संतको पाकर अपनेको धन्य अनुभव समझता है।

पूज्य श्री गुरुदेवके अनुग्रहसे इस उज्जैन नगरमें एक स्वाध्याय मंदिर बन गया है। उसका उद्घाटन पूज्य श्रीके कर–कमलों द्वारा मिती ज्येष्ठ सुदी ११ संवत २०२०को हुआ। उसी समय ऊपरकी मंजिलमें श्री जिन मंदिरका शिलान्यास भी पूज्य श्री गुरुदेवके कर–कमलों द्वारा हुआ है। यह सारा श्रेय पूज्यश्रीको ही है। इसलिए हम उज्जैनके मुमुक्षु मण्डलके सदस्य इस जयन्ती महोत्सवके उपलक्ष्यमें पूज्य श्री गुरुदेव कानजी स्वामीका बारम्बार अभिनन्दन करते हैं और कामना करते हैं कि धर्मकी ऐसी प्रभावना करनेवाले गुरुदेव शतायु हों।

जैन मुमुक्षु मण्डल, उज्जैन

सादर श्रद्धाजलि

भारतवर्षका यह परम सौभाग्य है कि जब जब मानव सत्–पथसे विचलित होता है तब तब कोई न कोई दिव्य आत्मा इस पर अवतरित होता है। पूज्य श्री कानजी स्वामी उनमेंसे एक हैं।

जिस प्रकार सूर्यके प्रकाशसे घना अन्धकार स्वयं दूर हो जाता है उसी प्रकार स्वामीजीने ज्ञानरूपी सूर्यसे मानवके अज्ञानरूपी अन्धकारको दूर किया। अध्यात्म जगतका यह क्रांतिकारी

संत दीर्घायु हो, जिससे युगों-युगोंतक मानव व मानवसमाजको आपके ज्ञानका आलोक मिलता रहे। ऐसी हृदयमें भावना करता हुआ श्रद्धासे युक्त होकर पूज्य श्री गुरुदेवके चरणोंमें सादर श्रद्धांजलि अर्पित करता हूँ।

रजनीकान्त दोशी, उज्जैन

श्रद्धा-सुमनांजलि

परम पूज्य संत श्री कानजी स्वामीका हीरक जयन्ती महोत्सव मनाया जा रहा है। यह परम प्रसन्नताका विषय है।

संकल्प-विकल्पकी दशा सांसारिक दशा है, जिसे जैन सिद्धान्तकी दृष्टिसे अज्ञानका फल कहा जाता है। इस दशामें विवाद व मतभिन्नता हो सकती है। किन्तु इस दशासे ऊपर अध्यात्म दशा होती है। इस दशामें संकल्प-विकल्पोंका व विवाद तथा मतभेदोंका अंत हो जाता है।

पूज्य स्वामीजीका जीवन तथा उनकी चर्या व उनका उपदेश अध्यात्म पर आधारित है। अतः मेरा मत है कि पूज्य स्वामीजीका प्रवचन व उनके सिद्धांत विश्वके लिये ग्राह्य हैं। उनसे देश ही में नहीं विश्वमें सांप्रदायिक विवाद समाप्त होकर मतभेदोंकी समाप्तिके साथ प्रेम व सत्यका प्रसार हो सकता है।

पूज्य श्री स्वामीजी सत्यरूपमें संत हैं। इस युगका सौभाग्य है कि हमें उनका सानिध्य प्राप्त हुआ है। तीर्थप्रवर्तक संतके चरणारविन्दोंमें मैं संक्षिप्तमें यह श्रद्धा सुमनांजलि अर्पित कर रहा हूँ।

अनन्तराज वैद्य, उज्जैन

अपूर्व शिक्षा

जिन्होंने ज्ञायकस्वभाव आत्माका अनुभव कर हमें ज्ञानमार्ग पर चलनेकी अपूर्व शिक्षा दी, ऐसे परम वीतराग मार्गके उपदेष्टा पूज्य श्री गुरुदेव कानजी स्वामीके चरणोंमें विनम्र भावसे श्रद्धांजलि अर्पित करता हुआ मंगल-कामना करता हूँ कि उनकी पावन हीरक जयन्ती हमारे समान भूले-भटके प्राणियोंको सन्मार्गका दर्शन करानेमें समर्थ हो।

ज्ञानचन्द जैन, दिल्ली

सत्पुरुष कानजी स्वामी

ओ शांति-सुधा के महासिंधु !
ओ जिनशासन के प्रिय महंत ।
ओ महामना ! शुचि सौम्य-मूर्ति !
ओ सत्यनिष्ठ ! सत्पुरुष संत ॥

सम्यक्त्व दीप ले हाथों में
मिथ्यात्व अंधेरा किया दूर ।
जिनवाणी अमृत - धारा को
मानव-मानस में दिया पूर ॥

अध्यात्म-ग्रंथ के स्वाध्यायी
हो पूर्ण प्रवक्ता समयसार ।
षट्पाहुड़ प्रवचनसार आदि
ग्रंथों के पूरे जानकार ॥

कह रहा कौन तुम श्वेताम्बर
हो किन्तु दिगम्बर परम संत ।
तुम महापुरुष प्रतिभाशाली
गौरव-गरिमायुत ज्ञानवंत ॥

अनूपचन्द न्यायतीर्थ, साहित्यरत्न, जयपुर

भक्ति पुष्पांजलि

हे सत्यात्मन् ! आपश्रीके विना इस घोर अज्ञान-अन्धकारमें पड़े हुए पामर प्राणियोंको जिनदेवका यह दिव्य सन्देश कौन देता कि इस देहरूपी देवलमें भगवान् आत्मा विराजमान है । वस्तुतत्त्वका यथार्थ निर्णय करनेपर वह सहज लीलामात्रमें प्रगट हो जाता है । वास्तवमें देखा जाय तो यह धर्मके जिज्ञासु जीवोंके लिए धर्मप्राप्तिके धर्मकालका उदय हुआ है ।

हे जिनेश्वरदेवके लघुनन्दन सत्पुरुष श्री कानजी स्वामी ! आपश्रीकी अमर वाणी विश्वके कल्याणमें निमित्त बनकर चिरकालतक शाश्वत अतीन्द्रिय आत्मतत्त्वका दिग्दर्शन कराती रहे । इस हेतु पूज्यश्रीकी ७५ वीं जन्मजयन्ती पर दीर्घायु होनेकी कामना करता हुआ पूज्यश्रीके पुनीत चरणकमलोंमें भक्ति-पुष्पांजलि सादर समर्पित करता हूँ ।

चाँदमल गांधी उज्जैन

महान् सन्त श्री कानजी स्वामी

सन्त पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामी सोनगढ़के ही नहीं, बल्कि वर्तमान युगमें विश्वके आध्यात्मिक सन्तोंमें प्रमुख सन्त हैं। उनका जीवन पवित्रताका प्रतीक है। उनमें किसी भी प्रकारके अहंकार-ममकार या रोष-तोषको स्थान नहीं है। उनके जीवन-निर्माणका आधार श्रीसमयसार शास्त्र है।

स्वामीजीका लक्ष्य मोह-ममता और आदर-सम्मानसे परे है। उनका जीवन सर्वज्ञके लघुनन्दन जैसा है। वे सबके मध्य रहकर भी अलिप्त हैं। उन्हें एक ऐसा प्रकाशपुंज मिला है जिसकी अलख ज्योति ज्ञानरूपी घटमें निरन्तर जलती रहती है।

स्वामीजीके लिए व्यवहार, निमित्त, पुण्य और पूजापाठ कुछ भी महत्त्वशील नहीं हैं यह समझकी भूल है। उनका कहना क्या है इसे समझना चाहिए। उनका कहना है कि यदि उन्हें आत्मकल्याणका मार्ग जान उनमें उलझ जाते हैं तो आत्माका उद्धार होना संभव नहीं है। स्वामीजी केवल यात्रा, पूजापाठ ही नहीं करते, बल्कि मंदिरनिर्माण एवं प्रतिमा-स्थापत्य आदिमें भी पूर्ण रुचि दिखलाते हैं। इसके सैकड़ों उदाहरण सामने हैं।

दि. जैन धर्मके महान् प्रचारक पूज्य श्री स्वामीजी अद्वितीय सन्त हैं। ऐसे संतके प्रति मैं अपनी पुनीत श्रद्धांजलि अर्पित करता हुआ कामना करता हूँ कि सत्पुरुष पूज्य स्वामीजी दीर्घायु बनकर भगवान् महावीरके पवित्र शासनकी चमत्कारिक प्रभावना करते रहें।

सत्यन्धरकुमार सेठी उज्जैन

सन्त श्री कानजी स्वामी

गुजरात प्रांतसे पूरे भारतमें जैनधर्म-ध्वजाको फैलानेवाले अध्यात्मयोगी संत श्री कानजी स्वामीका ७५वां जन्मोत्सव मनाते हुए प्रत्येक जैनबन्धु गर्वका अनुभव करता है। आपने हजारों-लाखों जैनबन्धुओंको सन्मार्ग प्रदर्शन कराकर जैनसमाज तथा जैनधर्मको गौरवान्वित किया है। जहाँ लोग धर्मके मूल रहस्योंको भूल रहे हों, सिद्धान्तकी विवेचना जिनके ज्ञानको छू न गई हो ऐसे समुदायमें तर्कपूर्ण एवं उपयोगी भाषणों द्वारा क्रांतिकारी परिवर्तन ला देना सहज कार्य नहीं है।

स्वामीजी आध्यात्मिक योगी तथा मूर्धन्य विद्वान् हैं। आपकी विद्वत्ताका फल है कि गुजरात-सौराष्ट्रके गांव-गांवमें जैनबन्धु आपको श्रद्धाकी दृष्टिसे देखते हैं। ऐसे महान् सन्त स्वामीजीकी दीर्घायुकी कामना करता हुआ मैं उनके चरणोंमें प्रणाम निवेदन करता हूँ।

मोतीलाल जैन 'विजय' कटनी
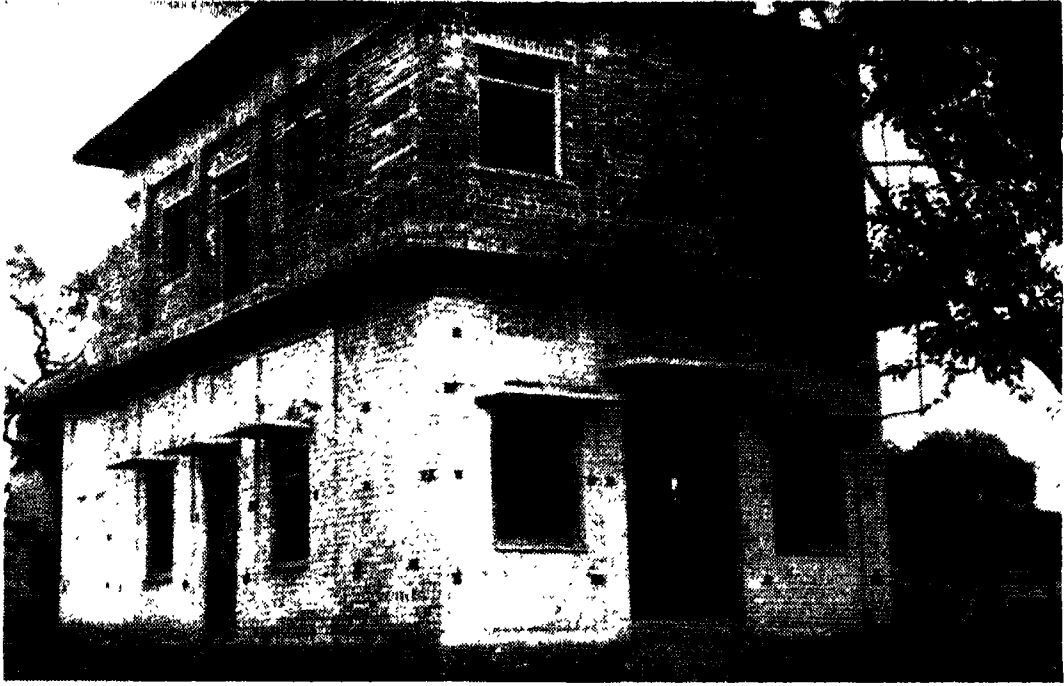
श्री दि. जैन स्वाध्याय भवन, उज्जैन
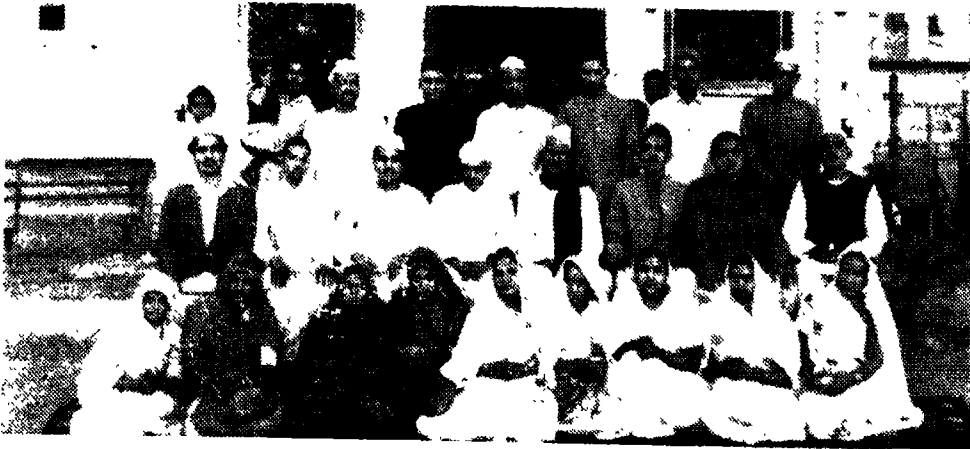
श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, उज्जैन
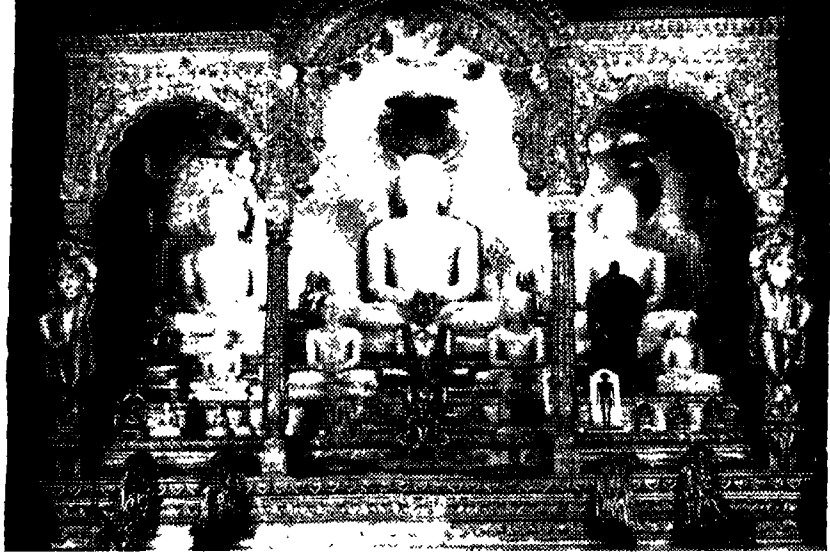
श्री १००८ आदिनाथ भगवान् दि. जैन गंजमंदिर, अशोकनगर
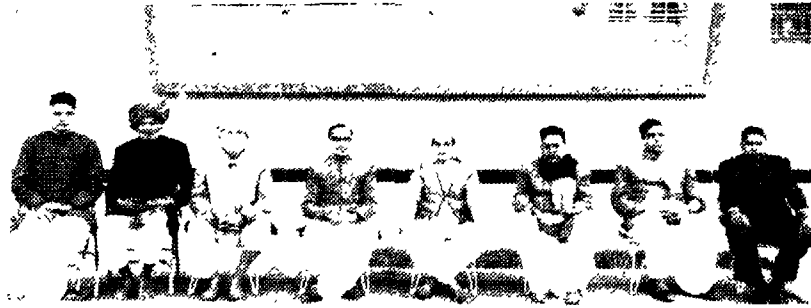
श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, जयपुर

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, गुना

श्री दि. जिनमंदिर, राघौगढ़
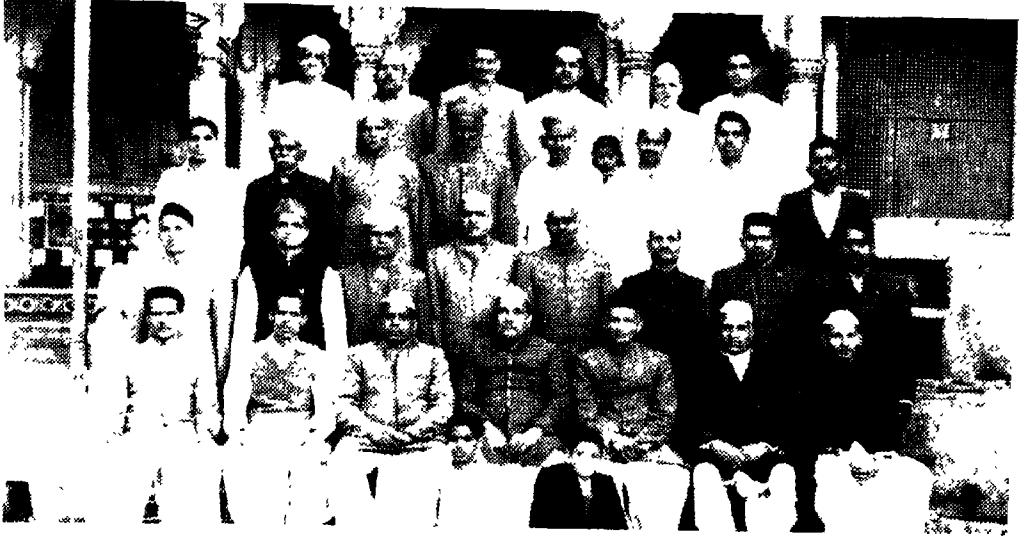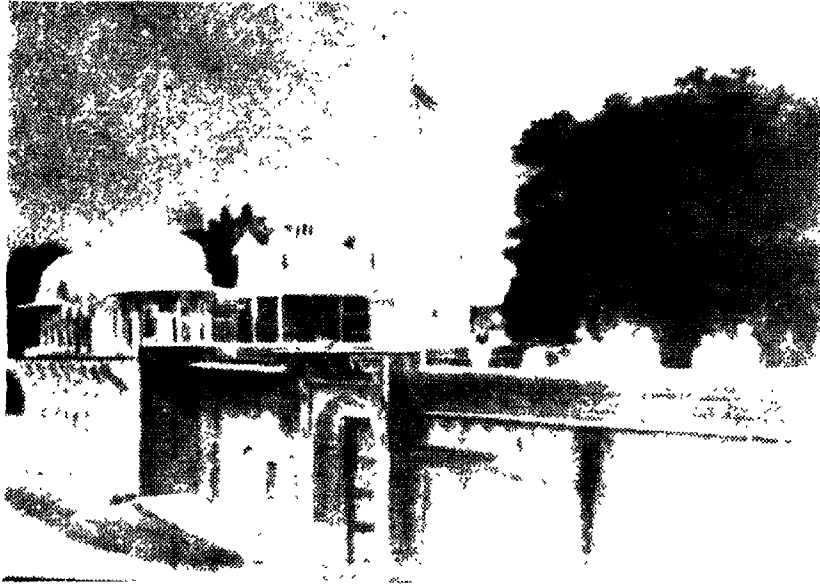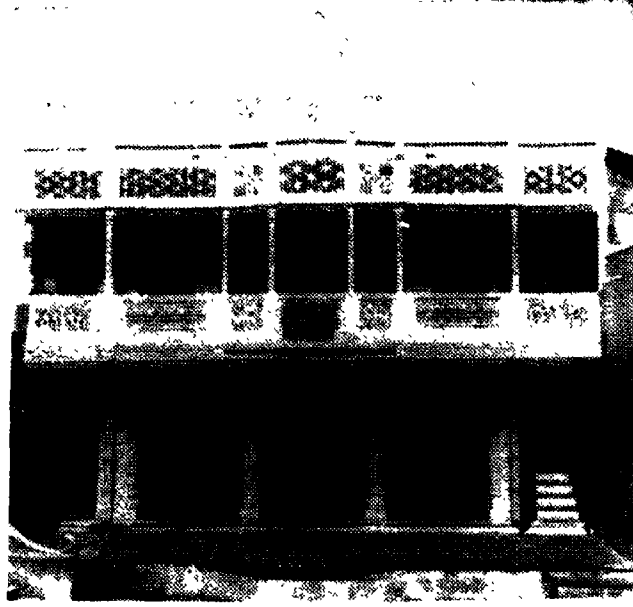
श्री दि. जैन स्वाध्याय भवन, गुना
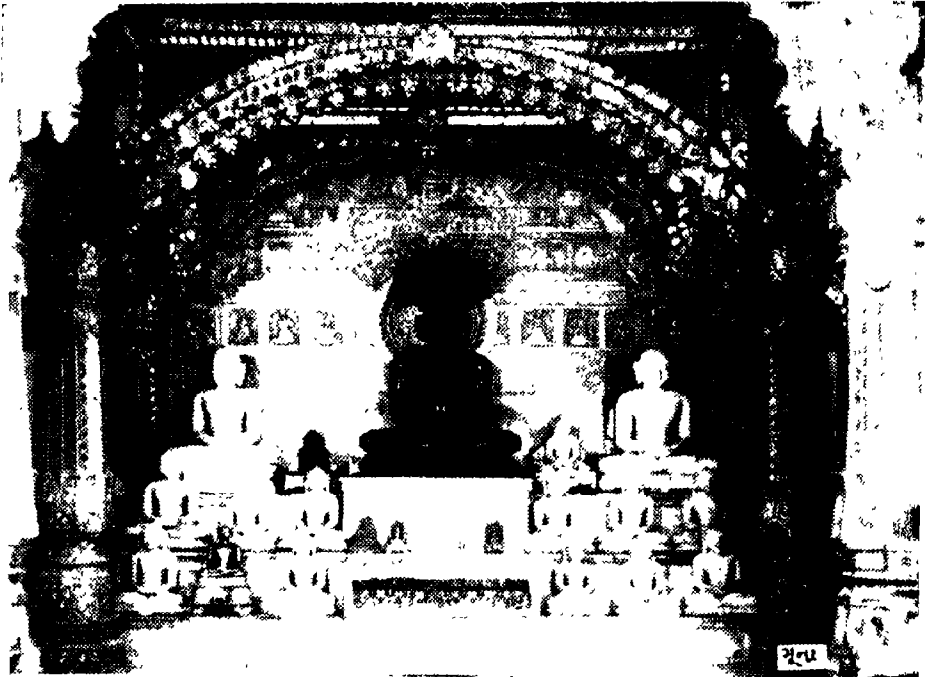
श्री १००८ पार्श्वनाथ भगवान्, गुना

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, खंडवा

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, भोपाल

श्री दि. जैन मंदिर, खंडवा
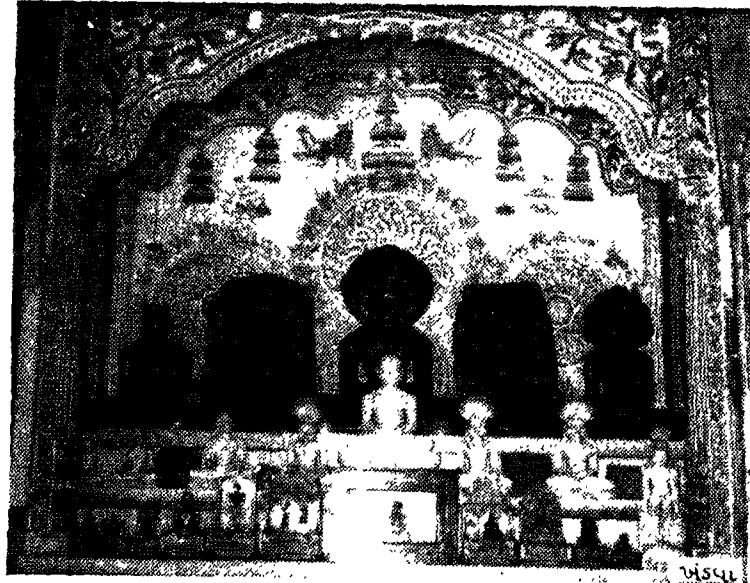
श्री १००८ पार्श्वनाथ भगवान्, खंडवा

श्री १००८ महावीर भगवान्, मलकापुर
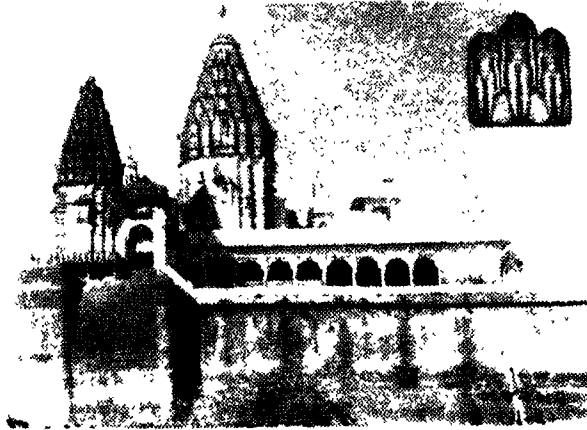
श्री दि. जिनमंदिर व रत्नत्रय भगवान्, बजरंगगढ़

श्री पार्श्वनाथ दि. जैनमंदिर (कांचमंदिर) इन्दौर
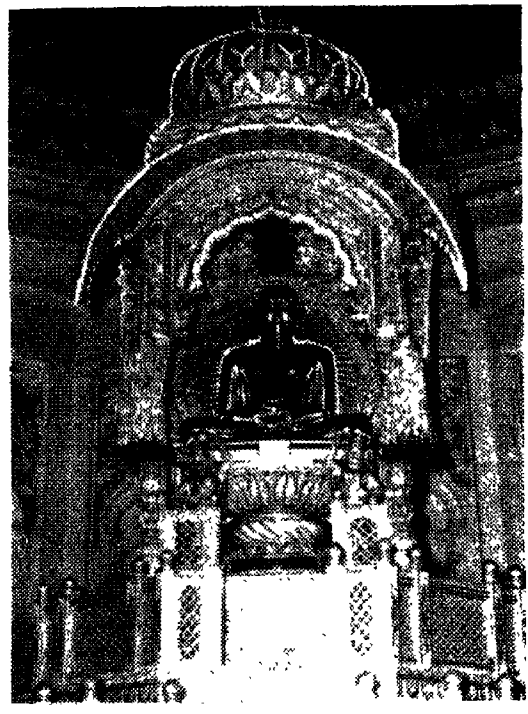
श्री १००८ जिनेन्द्र भगवान्, इन्दौर

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, इन्दौर

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, मलकापुर
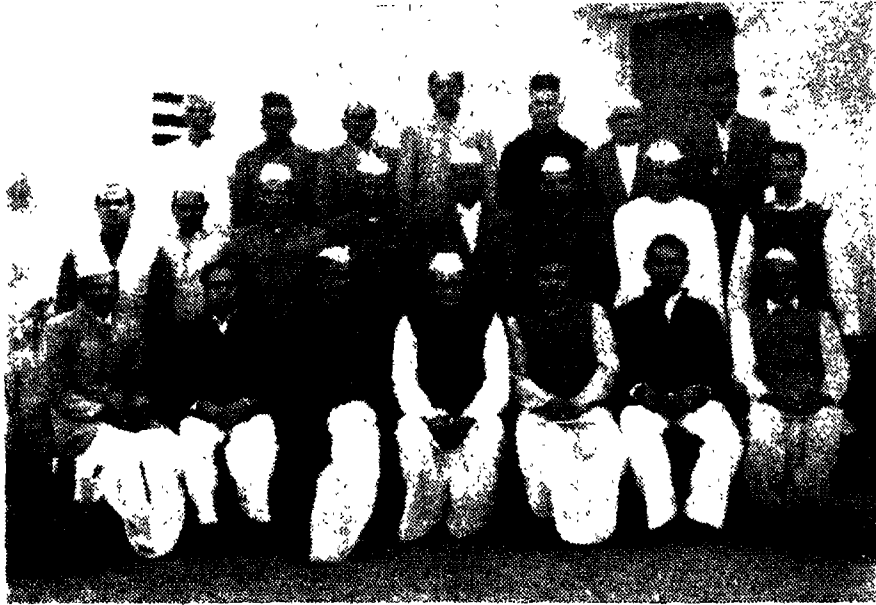
श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, अशोकनगर

श्री तिलकनगर (इन्दौर)के नूतन दि. जिनमंदिरके शिलान्यास प्रसंग पर उपस्थित पू. श्री कानजीस्वामी व मिश्रिलालजी गंगलाल आदि (वीर सं. २४८९)

शिलान्यास करते हुए पू. स्वामीजी, इन्दौर
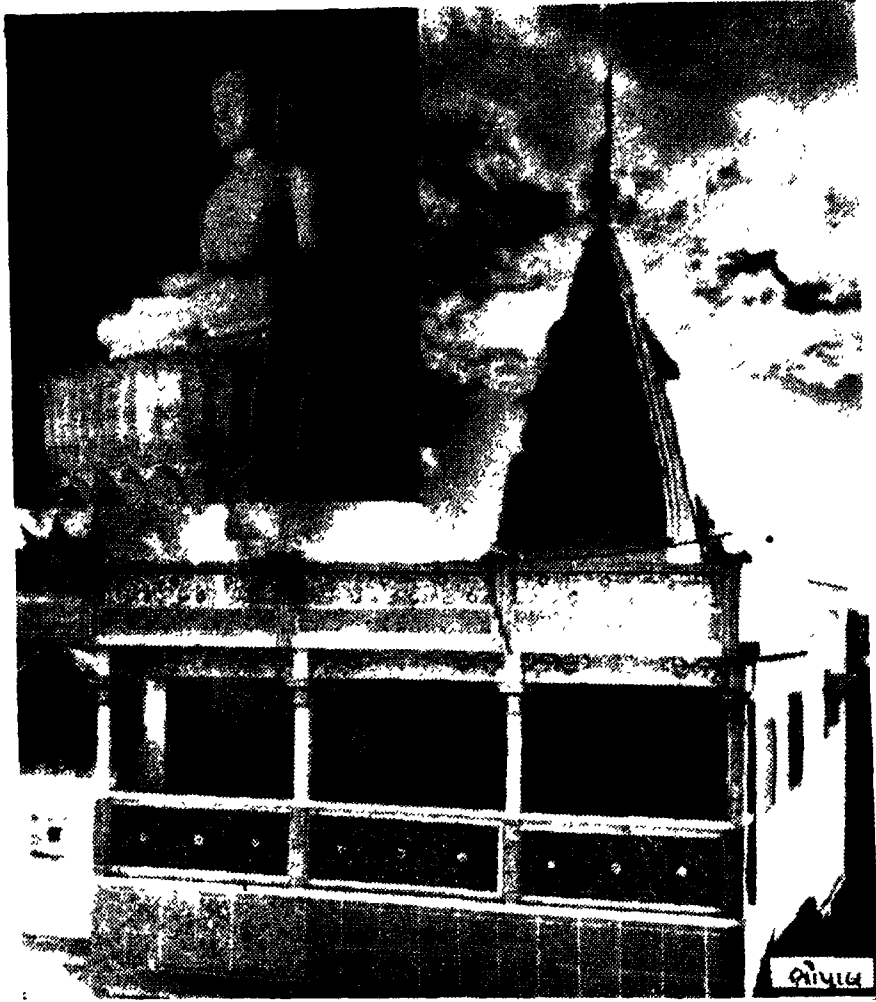
श्री दि. जिनमंदिर व शांतिनाथ भगवान्, भोपाल
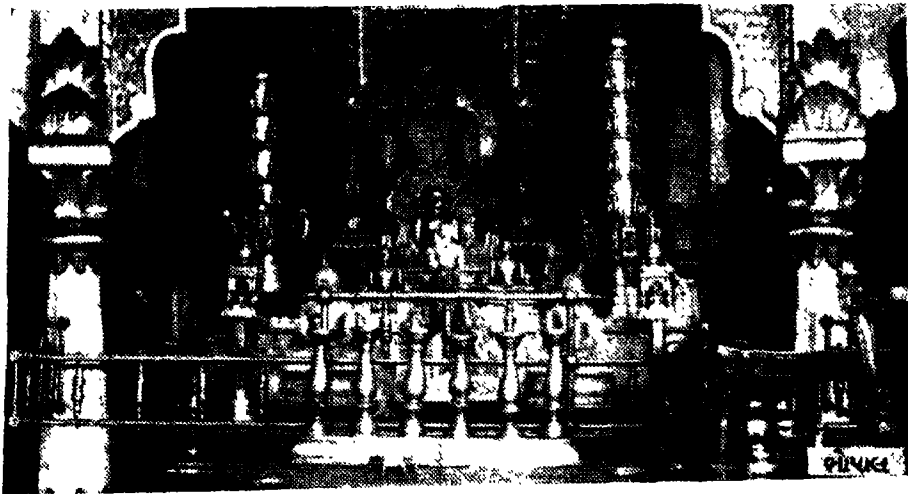
श्री पंचायती दि. जिनमंदिर, भोपाळ

श्री प्रतिष्ठा महोत्सवके समय भव्य जिनेन्द्ररथयात्रामें
पू. श्री कानजीस्वामी (श्रुतपंचमी : वीर सं. २४८९), भोपाल

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, सनावद

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, सागर

श्री पार्श्वनाथ दि. जिन मंदिर, सागर
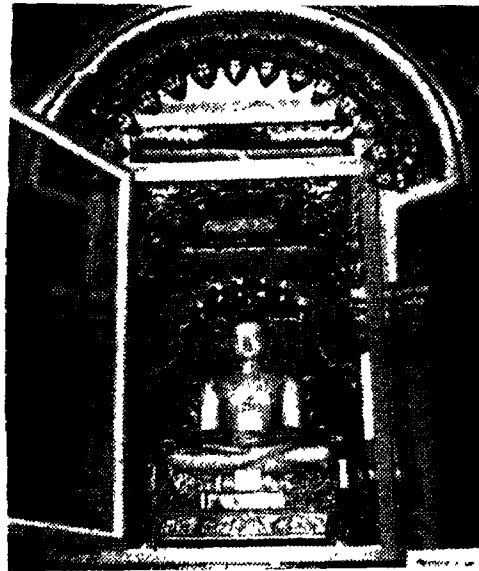
श्री १००८ शांतिनाथ भगवान्, सागर

श्री पार्श्वनाथ भगवान्, अशोकनगर (जयपुर)
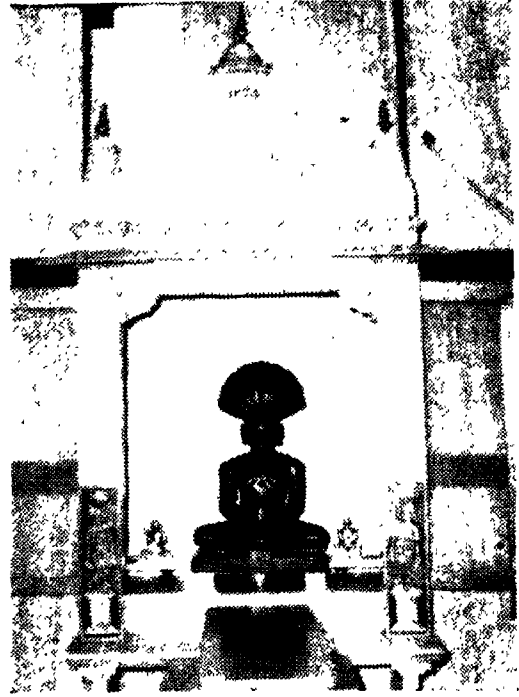
श्री प्राचीन जिनबिंब, विदिशा

श्री नया दि. जिनमंदिर, कलकत्ता

श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडल, दावनगेरे
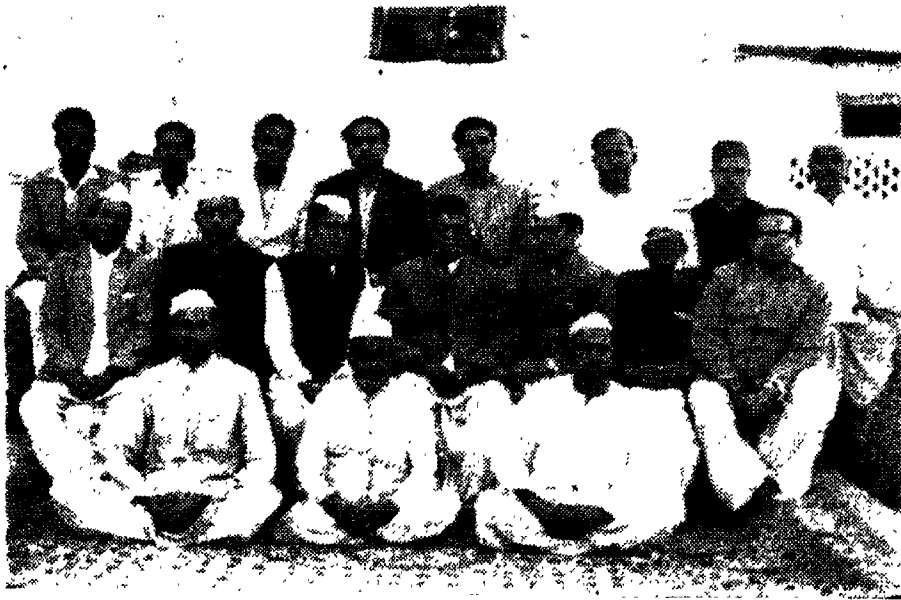
श्री दि. जैन मुमुक्षु मंडळ, बिदिशा, भेलसा

शासन प्रभावक स्वामीजी

मेरा परिवार सदैवसे स्थानकवासी श्वेताम्बर सम्प्रदायका पुजारी रहा है। पंडित पवनकुमारजीके सम्पर्कसे आपश्रीकी (स्वामीजीकी) धर्मामृतभरी दिव्य देशना श्रवण करनेका मुझे जब प्रथम बार सौभाग्य प्राप्त हुआ तो अध्यात्मवादके गूढ़ तत्त्वोंसे भरपूर वीतराग वाणीके मधुर स्वर कानमें पड़ते ही मेरी हृद्‌तन्त्रीका एक एक तार आनंद विभोर होकर झंकृत हो उठा। वस्तु स्वातंत्र्यका ढिंढोरा पीटनेवाले भेदज्ञान व वीतरागी वचनामृत पान करनेसे मुझमें एक नवचेतना व अदम्य उत्साह जागृत हुआ। आपश्रीकी सम्यग्ज्ञानरूपी सूर्यकी किरणें मेरे अन्तस्तलमें पहुँचने लगीं और हृदयरूपी कमलकी कली भ्रान्तिरूपी मुर्झाहट छोड़कर तत्त्वज्ञानमें केलि करनेके लिये विकासित होने लगी। इस प्रकार मेरे जीवनकी कायापलट करनेका परम श्रेय आपश्रीको है। मैं आपका उपकार किन शब्दोंमें व्यक्त करूँ। ऐसे परम श्रद्धेय अध्यात्मदर्शी, समयसारमर्मज्ञ, चैतन्य-विहारी पूज्य स्वामीजीके ७५ वें जयन्ती महोत्सव पर उनका हार्दिक अभिनन्दन पूर्वक मंगल बधाई समर्पित करते हुये अत्यंत हर्षोत्फुल्ल एवं गौरवान्वित होता हूँ।

देवीलाल मेहता, उदयपुर

स्व-परकल्याणभाजन स्वामीजी

जिन आचार्योंने पूर्वमें तत्त्वोंका सूत्ररूपमें विवेचन किया है, आगेके टीकाकारोंने उन सूत्रोंका उनके रचयिता आचार्योंका मथितार्थ स्पष्ट करते हुए ही विस्तृत टीकाऐं लिखी हैं। श्री कानजी स्वामीने अध्यात्मवाद व वस्तुस्वरूपको इसी प्रकारसे समझा है और इसी प्रकारसे उसका विवेचन अपने प्रवचनोंमें करते हैं। स्वामीजीमें आत्मस्वरूपका निश्चय और व्यवहार दृष्टिसे आगमानुसार विश्लेषण करके विवेचन करनेकी अद्‌भुत विचक्षण प्रतिभा है।

वर्तमान शताब्दियोंमें इस प्रकार सरल, सुबोध व वैज्ञानिक ढंगसे अध्यात्मवादका विवेचन करनेवालोंमें पं. टोडरमलजी, पं. बनारसीदासजी आदि महानुभावोंके समान श्री कानजी स्वामीका भी एक विशिष्ट स्थान है। मैं उनके ७५ वें जन्म दिवसपर उनको हार्दिक बधाई देता हूँ। मेरी आन्तरिक भावना है कि वे शतायु हों और स्व-पर कल्याणके भाजन हों।

रूपचंद जैन गार्गीय पानीपत

कमनीय कामना

यह जानकर अत्यन्त प्रसन्नता हुई कि बम्बईके उपनगर-दादरमें श्री कहान नगर को-ऑ. हाउसिंग सोसायटी द्वारा निर्मित श्री कहान नगरके अन्तर्गत श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मंडल, बम्बईकी ओरसे निर्मित श्री दिगम्बर जैन मंदिर तथा समवसरण मंदिरके पंचकल्याणक प्रतिष्ठा महोत्सवके सुअवसर पर पूज्य श्री स्वामीजी महाराजकी ७५ वीं वर्ष गाँठ हीरक जयंती

महोत्सवके रूपमें विराट आयोजनके साथ मनाने तथा स्वामीजीके उपकारोंके प्रति कृतज्ञता एवं विनय प्रदर्शित करनेके लिये एक अभिनन्दन ग्रन्थ भेंट करनेका निश्चय किया गया है। शासन नायक श्री भगवान जिनेन्द्रदेवकी स्तुति वंदना करते हुए मेरी यही कमनीय कामना है कि हीरक जयन्ती नायक पूज्य श्री कानजी स्वामी दीर्घजीवी हों और समस्त विघ्न बाधाओंको जीतते हुये अपनी अमृतमय हित-मित वाणीद्वारा प्राणीमात्रको कल्याणभूत पवित्र जिनागमका रसास्वादन कराते रहें।

सौभाग्यमल दोशी एम. बी. होमियो, अजमेर

आध्यात्मिक सन्त कानजी स्वामी

यह मेरा परम सौभाग्य है कि अध्यात्मयोगी सत्पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामीकी ७५ वीं जन्म जयन्तीके हीरक-जयंती महोत्सवके पावन शुभ अवसर पर मुझे अपनी श्रद्धांजलि अर्पित करनेका सुअवसर प्राप्त हुआ।

मुझे पूज्य स्वामीजीके दर्शन करनेका व प्रवचन सुननेका जबसे अवसर मिला तभीसे मेरी अध्यात्मकी ओर रुचि हुई और फिर सोनगढ़ जाकर भी आपके सान्निध्यमें रहनेका सौभाग्य मिलनेसे एक नई चेतना मिली। परमें कर्तृत्वकी मान्यताके कारण जो आकुलताएं होती थीं वे ज्ञातास्वभावकी प्रतीतिके पुरुषार्थ द्वारा निराकुलतामें परिवर्तित होगई और एक नये प्रकारके अलौकिक आत्मिक सुख व शांतिका संचार हुआ, जो जीवनमें प्रतिक्षण वर्तता रहता है। कल्याणका मार्ग बताकर हमारे ऊपर महान उपकार करनेवाले ऐसे परमोपकारी आध्यात्मिक संत श्री कानजी स्वामीके प्रति अपनी श्रद्धांजलि अर्पित करता हूं और कामना करता हूं कि आप चिरायु होकर हम सब मोक्षार्थी जीवोंको मोक्षमार्ग दिखलाते रहें।

लादुलाल पहाड़िया प्रमुख मुमुक्षु मंडल मदनगंज-किशनगढ़

श्रद्धांजलि

पूज्य श्री गुरुदेव कानजी स्वामी एक महान् सन्त तथा धर्मके सच्चे नेता हैं। उन्होंने हम संसारी जीवोंको मोक्षमार्गका सच्चा ज्ञान कराकर हमारे ऊपर महान् उपकार किया है। मेरी मंगल कामना है कि पूज्य श्री स्वामीजी हम सब संसारी प्राणियोंको सुदीर्घ काल तक मोक्षमार्गका उपदेश देते रहें। यही हमारी उनके चरणोंमें सच्ची श्रद्धांजलि है।

खेमचंद दुलीचंद जैन, खैरागढ़

बोलो श्री गुरुदेवकी जय जय जय

'लो देखो यह सोनगढ़ आ गया,' साथी यात्रियोंने रेलमें बैठे बैठे कहा। सहसा मेरे मुंहसे निकल पड़ा 'नहीं-नहीं, ऐसा नहीं है, सोनगढ़ तो जहां है वहीं है।' लेकिन

हम सब सोनगढ़ आ गये '। स्टेशन पर उतरते ही ताँगा करके सीधा मैं उस क्षेत्रमें पहुँच गया जहाँ सत् पुरुष कानजी स्वामी विराजमान थे। ऐसा अद्भुत रूप, ऐसी सौम्य मुद्रा, ऐसे क्षमाके सागर, देखते ही मस्तक झुक गया, प्रणाम करके समीप ही बैठ गया। एक बार पहले स्वामीजी उज्जैन पधारे थे तब भी दो दिन लगातार दर्शन पाये थे। फिर भी ऐसा मालूम पड़ता था कि पहिली बार ही दर्शन हो रहे हैं। शरीरकी कान्ति मानो चन्द्रमाकी चाँदनी खिली है। हृदयमेंसे आवाज आती है—अरे आत्माकी शुद्ध ज्योतिकी प्रभावना करनेवाले संत पुरुषकी अन्तःकरणमें निरन्तर शुद्ध शुद्ध शुद्ध, कर्ममलसे मुक्त, पूर्ण पवित्र परम आत्मापर दृष्टि लगी है। उसीके फलस्वरूप बाहर भी उज्वल चाँदनी खिली है, यह अन्दर और बाहरकी सन्धि है।

दूसरे दिन प्रवचन शुरू होता है—पूर्णताकी दृष्टि रखी तो पूर्णता मिलेगी, लौकिक दृष्टि रखनेवाला अलौकिक पुरुष नहीं बन सकता। अनादि कालका मिथ्यात्व छोड़ो, तत्त्वोंकी समझ करो, तुम्हारा रत्न तुम्हारे पास है, ज्ञान, दर्शन, सुख, आनन्द वीर्य आदि अनन्त गुणोंका अखण्ड पिंड आत्मा तुम स्वयं ही हो, उसकी श्रद्धा करो, उसको दृष्टिमें लो।

वैसी अपूर्व वाणी सुननेको मिली। ऐसे वचन आज तक सुने ही नहीं। सुने होते तो कल्याण हो जाता। स्वामीजीकी अपूर्व प्रज्ञा संस्कारके कारण स्वरूप मिथ्यात्वको छैनीकी तरह छेदनेमें लगी थी। मत-मतान्तरकी जो मिथ्या मान्यता चली आ रही है उस पर ज्ञानघन-हथौड़ा पड़ रहा था।

मोक्षमार्गको प्रदर्शित करनेवाली यह अनुपम वाणी थी, जिसे मैंने अपने हृदयमन्दिरमें अंगीकार किया। नित्य ज्ञान और आनन्दका जो भंडार है, जिसमें विपत्तिके लिए पाँव देनेको जगह नहीं है उस निर्मल स्वभावका मैं नित्य अनुभव करता हूँ, वही तो मेरा निज भाव है, वही जीवका भाव है, वही जीवके दर्शन हैं, वही आत्माके दर्शन हैं और वही परमात्माके दर्शन हैं। इस प्रकार जिस समय जीव अपने उपयोगको स्वभावसे फिसलने नहीं देता है, चिदानन्दमें उपयोगको जोड़ता है वही काल वीतरागताका है। उसमें जितनी अधिक देर तक स्थिरता होती जाती है उतनी वीतरागता बढ़ती जाती है, उसीका नाम धर्म है। इस तरह धर्मवृद्धि होती है, यही मोक्षमार्ग है और यही मोक्षकी क्रिया है। आजतक जो बात कहीं भी सुननेको नहीं मिली, ऐसी अपूर्व बात यहाँ सुननेको मिली। सत् पुरुषके सत्संग करनेका आनन्द आ गया। पन्द्रह दिनके सत्संगमें वह आनन्द आया जिसका वर्णन करनेकी ताकत इस लेखनीमें नहीं है। ऐसा आनन्द तो प्रत्यक्ष दर्शनमें ही आ सकता है। वास्ते मैं अपने अनुभवसे लिख रहा हूँ कि जिसको ऐसा अपूर्व आनन्दका स्वाद लेना हो, एक बार सत्पुरुष पूज्य श्री कानजी स्वामीका प्रत्यक्ष सत्संग जरूर करे और अपने आत्माको प्राप्त करनेका पुरुषार्थ करे। ओं शान्ति शान्ति शान्ति। बोलो श्रीगुरुदेवकी जय जय जय।

खेमचन्द जैन उज्जैन

समर्पित

रवि शशि जब लों रहे विश्वमें वहे गंग–यमुनाकी धार ।
चिरजीवी हो 'कान्ह' तुम्हारी मने जयन्ती इसी प्रकार ॥
आत्मसाधनाकी हितकारी मिले साधना तुमसे मीत ।
वीतराग विज्ञान–विभूषित बनें विश्व–जन प्रेम पुनीत ॥
जिनदर्शनकी ज्योति जगाते मिथ्यातमको करते दूर ।
सहजानन्दी सुख बरसाकर समतारस भर दो भरपूर ॥
खिले ज्ञान–फुलवारी घर घर परम अहिंसा मंगलकार ।
श्रद्धासे 'सौभाग्य' समर्पित तुम्हें आज यह हीरक–हार ॥

लेखाञ्जलि—

अनेकान्तवाद

सिद्धान्तरत्न, सिद्धान्ताचार्य पं. कैलाशचन्द्रजी सि. शास्त्री, वाराणसी

जैनदर्शन एक द्रव्य पदार्थ ही मानता है और उसे इस रूपमें मानता है कि उसके माननेपर इसे दूसरे पदार्थके माननेकी आवश्यकता नहीं रहती। श्री कुन्दकुन्दाचार्यने अपने प्रवचनसारमें द्रव्यका लक्षण इस प्रकार किया है—

अपरिच्चत्तसहावेणुप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं ।
गुणवं च सपज्जायं तं दव्वं ति वुच्चंति ॥ ९५ ॥

जो अपने अस्तित्वस्वभावको न छोड़कर उत्पाद, व्यय, और ध्रुवत्वसे संयुक्त है एवं गुण तथा पर्यायका आधार है उसे द्रव्य कहा जाता है॥ ९५॥

आशय यह है कि गुण और पर्यायके आधारको द्रव्य कहते हैं। ये गुण और पर्याय द्रव्यके ही आत्मस्वरूप हैं, इस लिये किसी भी दशामें द्रव्यसे जुदे नहीं होते। द्रव्यके परिणमनको पर्याय कहते हैं। पर्याय सदा कायम न रहकर प्रतिक्षण बदलती रहती है। इससे द्रव्य सदा एकसा न रहकर रूपान्तरमें परिणत होता रहता है। और अनुवृत्ति तथा व्यावृत्तिका साधन गुण कहलाता है। इन गुणोंके कारण द्रव्य सजातीयसे मिलते हुए और विजातीयसे विभिन्न होते हैं। इसीसे जैनदर्शनको न्याय-वैशेषिकदर्शनकी तरह सामान्य और विशेष नामक पदार्थोंके माननेकी आवश्यकता नहीं हुई, क्योंकि द्रव्य सामान्य–विशेषात्मक है।

एक ही वस्तुकी पूर्व पर्याय और उत्तर पर्यायमें पाये जानेवाले साधारण स्वभावको सामान्यात्मा या द्रव्यात्मा कहते हैं। जैसे स्थास, कोश, कुसूल घट आदि पर्यायोंमें मृत्तिका अनुस्यूत रहती है। इस अपने साधारण स्वभावसे न तो वस्तुका उत्पाद होता है और न विनाश, क्योंकि स्थास आदि पर्यायोंमें मृत्तिकाका अन्वय स्पष्ट देखा जाता है। किन्तु विशेषात्मा अर्थात् पर्यायकी अपेक्षा वस्तु उत्पन्न होती है और नष्ट होती है। जैसे मृत्पिण्डमें पूर्व–पूर्व पर्यायकी अपेक्षा विनाश और उत्तरोत्तर पर्यायोंकी अपेक्षा उत्पाद भी देखा जाता है।

शायद कहा जाये की अन्वयदर्शन भिन्न ज्ञानका विषय है और विशेषदर्शन भिन्न ज्ञानका विषय है अतः वस्तुसे उत्पाद–विनाशमात्र तथा स्थितिमात्र पदार्थान्तर हैं। किन्तु ऐसा कहना ठीक नहीं है, क्योंकि उत्पाद–विनाशमात्र और स्थितिमात्र वस्तुके एकदेश होनेसे वे क्रमसे पर्यायार्थिक नय और द्रव्यार्थिकनयके विषय हैं। वस्तु न केवल उत्पाद–विनाशमात्र है और न केवल स्थितिमात्र है। किन्तु उत्पाद–व्यय–ध्रौव्यात्मक है। और वह प्रमाणका विषय है। इसीसे तत्त्वार्थसूत्रमें 'उत्पाद–व्यय–ध्रौव्ययुक्तं सत्' ऐसा कथन किया गया है। और यह कथन युक्तिसिद्ध है। वस्तु उत्पाद–व्यय–ध्रौव्यात्मक है, क्योंकि वह कृतक भी है और अकृतक भी है। इस युक्तिमें हेतु असिद्ध नहीं है, क्यों कि उत्तर पर्यायका उत्पाद पूर्वपर्यायके त्यागका अविनाभावी

है। अर्थात् पूर्व पर्यायको छोड़े बिना उत्तर पर्यायकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। और उत्तर पर्यायकी उत्पत्ति स्वकालमें होकर भी कालादि निमित्तसापेक्ष होती है। इसीसे उसे कृतक कहा जाता है। किन्तु वस्तुमें सदा रहनेवाला द्रव्यरूप परसापेक्ष नहीं होता, इसलिये वह अकृतक है।

कोई भी चेतन या अचेतन वस्तु न तो सर्वथा उत्पन्न ही होती है, न सर्वथा विनष्ट ही होती है और न सर्वथा ध्रुव ही रहती है। पर्यायरूपसे उत्पन्न और नष्ट होनेवाली वस्तु ही द्रव्यरूपसे ध्रुव देखी जाती है। उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य परस्परमें अविनाभावी हैं, व्यय और ध्रौव्यके बिना केवल उत्पाद नहीं हो सकता, इसी तरह व्यय और उत्पादके बिना केवल स्थिति भी संभव नहीं है। और न स्थिति तथा उत्पादके बिना केवल विनाश ही सम्भव है। इनमें से एकके भी अभावमें वस्तुका अस्तित्व बन नहीं सकता। अतः जैनदर्शनमें द्रव्य वस्तु उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक ही है। इस तरह सामान्य-विशेषात्मकका फलितार्थ होता है उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक और उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकका फलितार्थ होता है नित्यानित्यात्मक।

तथा वस्तु केवल सत्स्वरूप ही नहीं है। वह असत्स्वरूप भी है, क्योंकि वस्तुका वस्तुत्व स्वरूपके उपादान पर ही कायम नहीं है। किन्तु पररूपके त्यागपर भी कायम है। उदाहरणके लिये घटका अस्तित्व केवल उसके स्वरूपके ग्रहण पर ही अवलम्बित नहीं है। किन्तु पटादिके स्वरूपोंको नहीं अपनाने पर भी अवलम्बित है। सारांश यह है कि घट सर्वात्मना सत् नहीं है, केवल स्वरूपसे सत् है। यदि सर्वात्मना सत् माना जायेगा तो उसे पट, मठ आदि भी मानना पड़ेगा। चूंकि वह केवल घट है, अन्य कुछ भी नहीं है; अतः कहना होगा कि घट जहां स्वरूपसे सत् है वहाँ पररूपसे असत् भी है। इस तरह प्रत्येक वस्तु न केवल सदात्मक है और न केवल असदात्मक है, किन्तु सदसदात्मक है। इसीसे स्वामी समन्तचन्द्राचार्यने आप्त-मीमांसामें कहा है—

सदेव सर्वं को नेच्छेत स्वरूपादिचतुष्टयात्।
असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥ ३ ॥

समस्त चेतन और अचेतन वस्तुको स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल और स्वभावकी अपेक्षासे सत् तथा परद्रव्य, परक्षेत्र, परकाल और परभावकी अपेक्षासे असत् कौन नहीं स्वीकार करता। यदि ऐसा नहीं माना जायगा तो वस्तुव्यवस्था नहीं बन सकती।

अतः प्रत्येक वस्तु अनेकान्तात्मक या अनेक धर्मात्मक है। और ऐसा माननेके कारण जैनदर्शनको अनेकान्तवादी दर्शन कहा जाता है तथा जैन दर्शनसे भिन्न इतर सब दर्शन एकान्तवादी कहे जाते हैं। जैसे बौद्धदर्शन क्षणिकैकान्तवादी है, बौद्धदर्शनका अवान्तर भेद योगाचार विज्ञानाद्वैतवादी है, माध्यमिक शून्यैकान्तवादी है, सांख्य नित्यैकान्तवादी है, न्याय-वैशेषिक भेदैकान्तवादी है। किन्तु जैनदर्शन इन एकान्तवादोंका निरसन करके भी नित्य क्षणिक आदि धर्मोंको सर्वथा अस्वीकार नहीं करता। उसकी अनेकान्त दृष्टिके अनुसार जो वस्तु पर्यायदृष्टि

क्षणिक है वही वस्तु द्रव्यदृष्टिसे नित्य है। तथा जो वस्तु द्रव्यदृष्टिसे नित्य है वही पर्यायदृष्टिसे क्षणिक है। इसी तरह न कोई वस्तु सर्वथा सत् है और न कोई वस्तु सर्वथा असत् है। जो असत् है वह एक अपेक्षासे सत् भी है और जो सत् है वह किसी अपेक्षासे असत् भी है। जो अभेदरूप है वह किसी अपेक्षासे भेदरूप भी है।

ऐसे भी दर्शन हैं जो परस्पर विरोधी दो धर्मोंको स्वतंत्ररूपसे मानते हैं। जैसे भाट्ट और मीमांसक भावैकान्त और अभावैकान्तको स्वतंत्ररूपसे मानते हैं। किन्तु जैनदर्शन तो प्रत्येक वस्तुको उभयरूप मानता है। अतः द्रव्यदृष्टिसे वस्तु नित्य ही है और पर्यायदृष्टिसे वस्तु अनित्य ही है। इस प्रकारके एकान्तवादोंके युक्तिपूर्वक एक ही वस्तुमें घटित होनेका नाम ही अनेकान्तवाद है। अतः अनेकान्तवादमें इस प्रकारके सापेक्ष एकान्तवादोंको स्थान है। उन्हें सम्यक् एकान्त कहते हैं। एकान्त दो प्रकारका है—सम्यक् एकान्त और मिथ्या एकान्त। प्रमाणके द्वारा निरूपित वस्तुके एकदेशको सयुक्ति ग्रहण करनेवाला सम्यक् एकान्त है और एक धर्मका सर्वथा अवधारण करके अन्य धर्मोंका निराकरण करनेवाला मिथ्या एकान्त है। इसी तरह अनेकान्त भी दो प्रकारका है—सम्यक् अनेकान्त और मिथ्या अनेकान्त। एक वस्तुमें युक्ति और आगमसे अविरुद्ध अनेक विरोधी धर्मोंको ग्रहण करनेवाला सम्यक् अनेकान्त है। तथा वस्तुको तत्, अतत् आदि स्वभावसे शून्य कहकर उसमें अनेक धर्मोंकी मिथ्या कल्पना करनेवाला मिथ्या अनेकान्त है। सम्यक् एकान्त और सम्यक् अनेकान्त जैनदर्शनको मान्य हैं। सम्यक् एकान्तको नय कहते हैं और सम्यक् अनेकान्तको प्रमाण कहते हैं। इस तरह अनेकान्तवादी जैनदर्शन अनेकान्तको भी अनेकान्तरूपसे ही मानता है, उसमें भी एकान्तवाद नहीं है। स्वामी समन्तभद्राचार्यने स्वयंभूस्तोत्रमें ऐसा ही कहा है। यथा—

अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः।
अनेकान्तः प्रमाणात्ते तदेकान्तोऽर्पितान्नयात्॥

अनेकान्तवादको सापेक्षवाद भी कहते हैं, क्यों कि वस्तुमें पाये जानेवाले विभिन्न धर्मोंका व्यवहार अपेक्षाभेदसे किया जाता है। यहां उसे और भी स्पष्ट करनेके लिये अकलंकदेवने एक वस्तुको अनेकात्मक बतलाते हुए जो उपपत्तियां दी हैं उन्हें उद्धृत करते हैं—

१ वस्तु एक होकर भी अनेकात्मक है, क्यों कि वह अभावसे विलक्षण है। 'अभूत' 'नहीं है' आदि अभावमें कोई भेद नहीं पाया जाता। किन्तु भावमें तो अनेक धर्म और अनेक भेद पाये जाते हैं। भावमें ही जन्म, सद्भाव, परिणाम, वृद्धि, हानि और विनाश देखे जाते हैं। तथा सत्त्व, ज्ञेयत्व, द्रव्यत्व, मूर्तत्व या अमूर्तत्व, चेतनत्व या अचेतनत्व, अनादिनिधनत्व आदिकी दृष्टिसे अनेकात्मक है।

२ अनेक शक्तियोंका आधार होनेसे वस्तु अनेकात्मक है। जैसे घी स्निग्ध है, तृप्तिकारक

है, वृद्धिकारक है, अतः अनेक शक्तिवाला है। अथवा, जैसे घड़ा जलधारण आदि अनेक शक्तियोंसे युक्त है।

३ एक ही घड़ा अनेक सम्बन्धियोंकी अपेक्षा पूर्व–पश्चिम, दूर–पास, नया–पुराना, समर्थ-असमर्थ, देवदत्तकृत, चैत्रस्वामिक, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग और विभागादिके भेदसे अनेक व्यवहारोंका विषय होता है। उसी तरह अनन्त सम्बन्धियोंकी अपेक्षा आत्मा भी उन उन अनेक पर्यायोंको धारण करता है। अथवा जैसे अनन्त पुद्गल सम्बन्धियोंकी अपेक्षा एक ही प्रदेशिनी अंगुली अनेक भेदोंको प्राप्त होती है वैसे ही जीव भी कर्म और नोकर्मविषयक उपकरणोंके सम्बन्धसे जीवस्थान, गुणस्थान, मार्गणास्थान आदि अनेक पर्यायोंको धारण करता है। प्रदेशिनी अंगुलीमें मध्यमाकी अपेक्षा जो भिन्नता है वही अनामिकाकी अपेक्षा नहीं है, प्रत्येक पररूपका भेद जुदा जुदा है। तथा मध्यमाने प्रदेशिनी अंगुलीमें ह्रस्वत्व उत्पन्न नहीं किया है (मध्यमासे प्रदेशिनी छोटी होती है)। यदि ऐसा संभव होता तो असंभव खरविषण (गर्धवसींग) में) भी ह्रस्वत्व उत्पन्न होजाना चाहिये था। और न वह ह्रस्वत्व स्वतः ही था, यदि ऐसा होता तो मध्यमाके अभावमें भी इस ह्रस्वत्वकी प्रतीति होनी चाहिये थी। सारांश यह है कि अनन्त परिणामी द्रव्य ही उन उन सहकारी कारणोंकी अपेक्षा उन उन रूपोंसे व्यवहारमें आता है।

४ एक ही घडेके रूपादि गुणोंमें अन्य द्रव्योंके रूपादि गुणोंकी अपेक्षा तरतमभाव व्यक्त होता है और इसलिये वह अनेक है। उसी तरह एक जीवमें भी अन्य जीवोंकी अपेक्षा तरतमता व्यक्त होती है, अतः वह अनेकरूप है।

५ मिट्टी आदि द्रव्य भूत, वर्तमान और भविष्यकालके भेदसे उन उन कालोंमें और और पर्यायरूप होता है। जीव भी अतीत आदि कालोंके भेदसे अनन्त रूपोंको धारण करता है।

६ घट एक कालमें द्रव्यदृष्टिसे पार्थिवरूपसे उत्पन्न होता है, जलरूपसे नहीं। देशदृष्टिसे यहां उत्पन्न होता है, पटना आदिमें नहीं। कालदृष्टिसे वर्तमान कालमें उत्पन्न होता है, अतीत अनागत कालमें नहीं। भावदृष्टिसे बड़ा उत्पन्न होता है, छोटा नहीं। यह उत्पाद अन्य सजातीय घट, किंचित् विजातीय घट, पूर्ण विजातीय पटादि तथा द्रव्यान्तर आत्मा आदिके अनन्त उत्पादोंसे भिन्न होनेके कारण उतने ही प्रकारका है। इसीप्रकार उस समय नहीं उत्पन्न होनेवाले द्रव्योंकी ऊपर नीची तिरछी लम्बी चौड़ी आदि अवस्थाओंसे भिन्न होनेके कारण भी वह उत्पाद अनेक प्रकारका है। इसी तरह जलधारण, आहरण, हर्ष, भय, शोक, परिताप आदि अनेक अर्थक्रियाओंमें निमित्त होनेसे अनेक प्रकारका है। उसी समय उतने ही उस उत्पादके प्रतिपक्षभूत व्यय होते हैं, क्योंकि जब तक पूर्व पर्यायका विनाश नहीं होता तब तक नूतन पर्यायका उत्पाद नहीं हो सकता। उत्पाद और विनाशकी प्रतिपक्षभूत स्थिति भी उतने ही प्रकारकी है, क्योंकि स्थितिके विना उत्पाद और व्यय नहीं हो सकते। उत्पत्ति, विनाश और स्थितिरूप होनेसे भी एक वस्तु अनेकात्मक होती है। (तत्वार्थराजवर्तिक अ. ४के अन्तिम सूत्रके आधारसे)

इस तरह अकलंकदेवने विविध अपेक्षाओंसे एक वस्तुको अनेकात्मक सिद्ध किया है। किन्तु इसका यह मतलब नहीं है कि वस्तुके सब धर्म आपेक्षिक ही होते हैं। और स्वतः वस्तु कुछ होती ही नहीं है। वस्तुका स्वरूप तो स्वतःसिद्ध होता है। किन्तु धर्म और धर्मीका अविनाभाव पारस्परिक अपेक्षासे ही सिद्ध होता है। जैसे सामान्यका स्वरूप स्वतःसिद्ध है। किन्तु वह विशेषसापेक्ष अन्वयप्रत्ययसे जाना जाता है। उसी तरह विशेषका स्वरूप भी स्वतःसिद्ध है। किन्तु वह सामान्यसापेक्ष व्यतिरेक प्रत्ययसे जाना जाता है। तथा जैसे कर्ताका स्वरूप कर्मसापेक्ष नहीं है। और न कर्मका स्वरूप कर्तासापेक्ष है। यदि ऐसा माना जायेगा तो परस्पराश्रित होनेसे दोनोंका ही अभाव हो जायगा। किन्तु कर्ता और कर्मका व्यवहार परस्पर-सापेक्ष है। इसीतरह प्रमेय और प्रमाणका स्वरूप स्वतःसिद्ध है। किन्तु उनमें जो ज्ञाप्य-ज्ञापकव्यवहार है वह परस्परापेक्ष है। इस तरह समस्त धर्म-धर्मीभूत पदार्थोंका स्वरूप तो स्वतःसिद्ध है। किन्तु व्यवहार परस्परसापेक्ष होता है। अतः सापेक्षवादमें भी एकान्त नहीं है, उसमें भी अनेकान्त दृष्टिका प्रसार है।

आप्तमीमांसा कारिका ७३–७४

जिस प्रकार आचार्य कुन्दकुन्दने द्रव्यको उत्पाद, व्यय और ध्रौव्यसे युक्त तथा गुण-पर्यायवाला कहा है उसी प्रकार तत्त्वार्थसूत्रकारने भी कहा है। तत्त्वार्थसूत्रके 'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्' (५–४७) इस सूत्रकी व्याख्यामें अकलंकदेवने यह शंका उठाई है कि 'गुण' संज्ञा अन्य दर्शनोंकी है। जैनदर्शनमें तो दो ही तत्त्व हैं—द्रव्य और पर्याय। इसीसे मूल नय भी दो ही माने गये हैं—द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक। यदि गुण भी होता तो उसको विषय करनेवाला तीसरा मूल नय भी होता। किन्तु वह है नहीं, इसलिये गुणका अभाव होनेसे 'गुणपर्ययवद् द्रव्यम्' ऐसा कथन करना ठीक नहीं है।

इस आशंकाका समाधान करते हुए अकलंकदेवने शास्त्र और युक्तिके आधारसे गुणको पृथक् सिद्ध करके भी आगे गुण और पर्यायको एक भी मान लिया है। आचार्य विद्यानन्दिने भी अपने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकमें उक्त सूत्रकी व्याख्यामें गुण और पर्यायके पृथक् अस्तित्वको लेकर शंका उठाई है। किन्तु उसका समाधान करते हुए उन्होंने अनेकान्तवादकी मौलिक प्रक्रिया का उद्घाटन किया है। उन्होंने लिखा है—

> गुणवद्द्रव्यमित्युक्तं सहानेकान्तसिद्धये।
> तथा पर्यायवद्द्रव्यं क्रमानेकान्तवित्तये॥

सहानेकान्तकी सिद्धिके लिये 'गुणवद्द्रव्यम्' कहा है, और क्रमानेकान्तके ज्ञानके लिये 'पर्यायवद्द्रव्यम्' कहा है।

इसका आशय यह है कि अनेकान्तके दो प्रकार हैं—एक सहानेकान्त और एक क्रमानेकान्त। जैसे एक मनुष्यमें नाना सम्बन्धोंके कारण एक साथ एक ही समयमें पितृत्व,

पुत्रत्व, भ्रातृत्व, भागिनेयत्व आदि नाना धर्म रहते हैं। वह पुरुष किसीका पुत्र है, किसीका पिता है, किसीका भाई है, किसीका जामाता है। इसमें कोई विरोध नहीं ह इसीतरह वस्तुमें एक साथ अनेक धर्म रहते हैं। इसीको सहानेकान्त कहते हैं। और वस्तुमें परस्परमें विरोधी प्रतीत होनेवाले धर्मोंके कालक्रमसे अस्तित्वको क्रमानेकान्त कहते हैं। जैसे जीवमें मुक्त और संसारी या सर्वज्ञ और अल्पज्ञ पर्यायें कालक्रमसे होती हैं। अब यदि कोई जीव वर्तमानमें मुक्त है तो उसमें इस प्रकार अनेकान्त घटित होगा कि वर्तमानकी अपेक्षा वह मुक्त है और अतीत कालकी अपेक्षा संसारी है। इस तरह वस्तुके कुछ धर्म तो ऐसे होते हैं जो उसमें युगपद् रहते हैं और कुछ धर्म ऐसे होते हैं जो उसमें कालक्रमसे रहते हैं। अतः वस्तु सह-अनेकान्तरूप भी है और क्रमानेकान्तरूप भी है।

अनेकान्तवादके सम्बन्धमें दो बातें खासतौरसे ध्यान रखने योग्य हैं। प्रथम तो एक वस्तुमें एक साथ ऐसे भी अनेक धर्म रहते हैं जिनमें परस्परमें कोई विरोध प्रतीत नहीं होता। जैसे आत्मामें सत्ता, सुख, चैतन्य आदि धर्म रहते हैं, इनमें कोई विरोध नहीं है, अतः ऐसे अविरोधी धर्मोंको एक साथ एक वस्तुमें माननेका नाम अनेकान्तवाद नहीं है। किन्तु एक वस्तुमें प्रतिपक्षी अनेक धर्मोंके स्वरूपका युक्ति और आगमसे अविरुद्ध निरूपण करनेका नाम अनेकान्तवाद है। जैसे सत्–असत्, नित्य–अनित्य, एक–अनेक, भेद–अभेद आदि।

दूसरी बात यह है कि अनेकान्त एक ही वस्तुगत होता है, नाना वस्तुगत नहीं होता। जैसे पर्यायोंकी क्रमबद्धताका प्रश्न है तो कुछ पर्यायें क्रमबद्ध होती हैं और कुछ पर्यायें अक्रमबद्ध होती हैं यह अनेकान्तवाद नहीं है। किन्तु जो पर्यायें क्रमबद्ध हैं वे ही युक्तिसे अक्रमबद्ध भी हैं, यह अनेकान्तवाद है। यहाँ अक्रमका अर्थ बिना क्रमके जब कभी भी होना नहीं है। क्रमका प्रतिपक्षी है सह या युगपद्। उसीके अर्थमें अक्रम शब्दका प्रयोग किया जाता है। जैसे अकलंकदेवने अपने लघीयस्त्रयमें लिखा है—

अर्थक्रिया न युज्येत नित्य–क्षणिकपक्षयोः।
क्रमाक्रमाभ्यां भावनां सा लक्षणतया मता ॥८॥

यहां अक्रमका अर्थ टीकाकार प्रभाचन्द्र तथा अभयचन्द्र आदिने युगपद् ही किया है। विद्यानन्दिने भी क्रमानेकान्तका प्रतिपक्षी सहानेकान्त रखा है। 'क्रमवर्तिनः पर्यायाः सहवर्तिनो गुणाः।' यहां भी क्रमका प्रतिपक्षी सह है, उसीके अर्थमें अक्रम शब्दका प्रयोग किया जाता है। अतः जहाँ भी अक्रम शब्द आया हो वहाँ उसका अर्थ सह या युगपत् करना ही ठीक है।

अनेकान्तवादपर दोषारोपण—

अनेकान्तवादके विरोधमें संभवतया सर्वप्रथम वेदान्तदर्शनके 'नैकस्मिन्नसंभवात्' सूत्रके द्वारा आक्रमण किया गया है। आज भी एक ही वस्तुको नित्य–अनित्य, एक–अनेक आदि

परस्पर विरोधी प्रतीत होनेवाले धर्मोंका आधार माननेमें सबसे बड़ी यही आपत्ति दी जाती है की ऐसा होना असंभव है कि जो नित्य है वही अनित्य कैसे हो सकता है। जैन दार्शनिक ग्रन्थोंमें अनेकान्तवादपर आरोपित आठ दोषोंका उपपादन और निराकरण इस प्रकार पाया जाता है।

जैन वस्तुको भेदाभेदात्मक मानते हैं, किन्तु ऐसा माननेमें संशय आदि आठ दोष आते हैं। वस्तुको भेदाभेदात्मक मानने पर यह सन्देह होता है कि वस्तुमें किस अपेक्षासे भेद है और किस अपेक्षासे अभेद है। अतः संशयनामक प्रथम दोष आता है। तथा जहां भेद है वहां अभेद नहीं हो सकता और जहां अभेद है वहां भेद नहीं हो सकता, क्योंकि भेद और अभेदमें शीत और उष्णकी तरह विरोध है। अतः विरोध नामका दूसरा दोष आता है। तथा अभेद एकरूप होता है और भेद अनेकरूप होता है। ये दोनों एक ही आधारमें नहीं रह सकते। अतः वैयधिकरण नामका तीसरा दोष आता है। तथा वस्तुको एकान्तसे भेदरूप और एकान्तसे अभेदरूप मानने पर आप जैन लोग जो दोषापादन करते हैं वे दोनों पक्षोंके दोष आप पर लागू होते हैं, क्यों कि आप वस्तुको उभयरूप मानते हैं। इस तरह चौथा उभयनामका दोष आता है। तथा जिस स्वभावसे आप वस्तुमें भेद मानते हैं उसी स्वभावसे अभेदका भी प्रसंग आता है और जिस स्वभावसे वस्तुमें अभेद मानते हैं उसी स्वभावसे भेदका प्रसंग आता है। इस तरह सङ्कर नामका पाँचवाँ दोष आता है। तथा जिस स्वभावसे आप अभेद मानते हैं उसीसे भेद प्राप्त होता है, और जिस स्वभावसे भेद मानते हैं उससे अभेद प्राप्त होता है। इस तरह व्यतिकर नामका छठा दोष आता है। तथा जिस रूपसे भेद माना जाता है उससे कथंचित् भेद प्राप्त होता है, और जिससे अभेद है उससे भी कथञ्चित् अभेद प्राप्त होता है, इस तरहसे अनवस्था नामका सातवां दोष आता है। इन दोषोंके कारण तत्त्वकी प्रतिपत्ति न हो सकनेसे तत्त्वका ही अभाव हो जायेगा। अन्य अनेकान्तोंमें भी इसी प्रकार ये आठों दोष विचार लेना चाहिये। इन दोषोंके कारण अनेकान्तवादकी मान्यता उचित नहीं है।

किन्तु इन दोषोंका उपपादन अनेकांतवादको ठीक तरहसे न समझनेका ही परिणाम है। जो यदि वस्तुमें भेदाभेदकी प्रतीति न हो तो संशय हो सकता है। जैसे अंधेरेमें किसी ऊंचीसी खड़ी हुई वस्तुको देखकर यह संदेह होता है कि यह ठूठ है या मनुष्य है। क्योंकि उसमें न तो ठूंठपनेके विशेष धर्मोंकी प्रतीति होती है और न मनुष्यके धर्मोंकी प्रतीति होती है। किंतु अनेकांतवादमें विशेष धर्मोंकी अनुपलब्धि नहीं है, सभी धर्मोंकी सत्ता अपनी अपनी निश्चित अपेक्षाओंसे स्वीकृत है। वस्तुमें उन उन धर्मोंका प्रतिभास निर्विवाद सापेक्ष रीतिसे बताया गया है।

शंका—वस्तु अस्ति आदि धर्मोंको पृथक् पृथक् सिद्ध करनेवाले हेतु हैं या नहीं। यदि नहीं हैं तो उनका प्रतिपादन करना संभव नहीं है। यदि हैं तो एक ही वस्तुमें परस्पर विरुद्ध धर्मोंकी सिद्धि होनेपर संशय होना ही चाहिये।

समाधान—यदि उन धर्मों में विरोध होता तो संशय होता, किंतु अपनी अपनी अपेक्षाओंसे संभवित धर्मों में विरोधकी कोई संभावना नहीं है। जैसे एक ही देवदत्त भिन्न भिन्न पुत्रादि सम्बन्धियोंकी दृष्टिसे पिता, पुत्र, मामा आदि निर्विरोधरूपसे कहा जाता है वैसे ही अस्तित्व आदि धर्मों के भी एक वस्तुमें रहनेमें कोई विरोध नहीं है। जिस कालमें स्वरूपकी अपेक्षा वस्तु सत् प्रतीत होती है उसी कालमें उस वस्तुमें पररूपकी अपेक्षा असत्त्वकी भी प्रतीति होती है। वस्तुका स्वरूप सर्वथा अस्तित्व नहीं है, अन्यथा स्वरूपकी अपेक्षाकी तरह पररूपसे भी वस्तुकी सत्ताका प्रसंग आता है। और न सर्वथा अभाव ही वस्तुका स्वरूप है। यदि ऐसा हो तो पररूपकी अपेक्षाकी तरह स्वरूपसे भी वस्तुके अभावका प्रसंग आता है। तथा न तो स्वरूपसे भाव ही पर रूपसे अभाव है और न पररूपसे अभाव ही स्वरूपसे भाव है, दोनोंके अपेक्षणीय निमित्त भिन्न भिन्न होते हैं। स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे भावप्रत्यय उत्पन्न होता है और पर द्रव्यादिकी अपेक्षासे अभावप्रत्यय उत्पन्न होता है। और इसप्रकार जब एक वस्तुमें सत्त्व और असत्त्वकी प्रतीति भिन्नरूपसे होती है तब उनमें कैसे विरोध हो सकता है।

शंका—उक्त प्रकारकी प्रतीति मिथ्या है?

समाधान—ऐसा कहना असंगत है, क्योंकि उसका कोई बाधक नहीं है।

शंका—विरोध बाधक है।

समाधान—ऐसा मानने पर परस्पराश्रय नामक दोष आता है, क्योंकि विरोधके होने पर उसके द्वारा बाध्यमान होनेसे उक्त प्रकारकी प्रतीति मिथ्या सिद्ध हो सकती है और उसके मिथ्या सिद्ध होनेसे एकत्र सत्त्व और असत्त्वमें विरोधकी सिद्धि हो सकती है। किन्तु भेद और अभेद अथवा सत्त्व और असत्त्वकी एक ही आधाररूपसे प्रतीति निर्बाध ज्ञानमें होती है, अतः वैयधिकरण नामक दोष भी नहीं है।

तथा उभयदोष भी मिथ्या है, क्योंकि जैनदर्शन परस्परमें निरपेक्ष भेद, अभेद या सत्त्व और असत्त्वको एक वस्तुमें नहीं मानता जिससे उक्त दोष आ सकता। वह तो दोनोंको परस्पर सापेक्ष मानता है और वैसी ही प्रतीति भी होती है। इसी तरह सङ्कर और व्यतिकर दोष भी संभव नहीं है, क्योंकि वस्तुमें दोनों धर्म स्वरूपसे ही प्रतीत होते हैं। अनवस्था दोष भी संगत नहीं है, क्योंकि धर्मी तो अनेकरूप होता है। किन्तु धर्म अनेकरूप नहीं होता, क्योंकि धर्मोंके अन्य धर्म नहीं होते। भेदाभेदमें अभेदरूप तो धर्मी ही होता है और भेदरूप धर्म ही होते हैं। तब अनवस्था कैसे हो सकती है। ऐसी स्थितिमें अभाव नामक दोषकी तो संभावना ही नहीं है, क्योंकि सभीको अनेकान्तात्मक वस्तुका बोध होता है।

इस तरह सत्—असत्, नित्य अनित्य आदि सर्वथा एकान्तवादोंका प्रतिक्षेप करनेवाले अनेकान्तकी प्रतिपत्ति कैसे हो? क्यों कि वस्तु तो अनेकान्तात्मक है और ऐसा कोई शब्द नहीं है जो एक साथ अनेक धर्मोंको कह सके। तथा वक्ता अपने अभिप्रायके अनुसार किसी

एक धर्मकी मुख्यतासे ही वस्तुका कथन करता है; अतः अनेकान्तका सूचक या द्योतक 'स्यात्' शब्द प्रत्येक वाक्यके साथ सम्बद्ध रहता है। उससे सुननेवालेको यह बोध होजाता है कि वक्ता एक धर्मकी मुख्यतासे अनेक धर्मात्मक वस्तुका कथन कर रहा है। अतः अनेकान्तात्मक अर्थको कहनेका नाम स्याद्वाद है। आचार्य समन्तभद्रने स्याद्वादका लक्षण आप्तमीमांसामें इस प्रकार कहा है—

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधिः।
सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकः॥ १०४॥

कथंचित् आदि स्याद्वादके पर्याय शब्द हैं। यह स्याद्वाद सर्वथा एकान्तवादका त्यागकर अनेकान्तवादको स्वीकार करके हेय और उपादेयका भेद करते हुए सप्तभंगीनयकी अपेक्षासे सत्-असत् आदिका कथन करता है।

जिस तरह स्वामी समन्तभद्रने आप्तमीमांसाके द्वारा अपने समयके एकान्तवादोंका निरसन करके अनेकान्तवादकी व्यवस्था की, उसी तरह आजके एकान्तवादोंको निरसन करके हमें भी अनेकान्तवादकी व्यवस्था करनी चाहिये। अनेकान्तदृष्टिसे वस्तुतत्त्वकी समीक्षा करने पर किसी प्रकारका विरोध रहना संभव नहीं है। जहां एकान्तवाद है वहीं विरोध है।

जैनधर्मका प्राण अहिंसातत्त्व

विद्वद्रत्न पं. जगन्मोहनलालजी सि. शास्त्री कटनी

अहिंसा जैनधर्मका प्राण है। शास्त्रमें और लोकमें यह प्रसिद्ध है कि किसी भी प्राणीको न मारना, न सताना, बंधनमें न डालना, उसे किसी भी प्रकार मानसिक, वाचिक या कायिक पीड़ा न पहुंचाना ही अहिंसा है।

मुख्यतः अहिंसाकी आधार शिलापर धर्मके 'साधुधर्म' और 'श्रावकधर्म' ये दो भेद किये गए हैं। हिंसाका निवृत्तिरूप चारित्र ही अहिंसा है। जैनधर्म चारित्रप्रधान धर्म है।

यद्यपि चारित्रके पूर्व सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञानका होना अनिवार्य है तथापि धर्मकी पूर्णता चारित्रके पूर्ण होने पर ही होती है। साधु अपने जीवनको अहिंसाके सांचेमें ढाल लेता है। गृहस्थ अणुव्रती है। वह यद्यपि एकदेश संयमका अधिकारी है तथापि उसका सर्वाङ्गीण प्रयत्न जीवनको पूर्ण अहिंसक बनानेकी ओर ही रहता है। वह किसी भी प्राणीको मारने, सताने, पीड़ा पहुंचानेका संकल्प नहीं करता, फिर भी अनिवार्य गार्हस्थिक कार्योंमें हिंसा हो जाती है, क्योंकि प्रत्याख्यान कषायका सद्भाव होनेसे उसके पूर्ण चारित्र परिणामका होना सम्भव नहीं है।

गृहस्थके लिए अहिंसाका स्वरूप भिन्न हो ऐसी बात नहीं है, किन्तु गृहस्थकी अहिंसा अपने सामाजिक, राष्ट्रीय और गार्हस्थिक उत्तरदायित्वको निभाते हुए चलती है, अतः उसे

'अणु अहिंसा' का नाम दिया गया है। जो हिंसा गृहस्थ जीवनमें न चाहते हुए भी होती है, उसे कुछ लोग अहिंसाका नाम देते हैं, पर यह सत्य नहीं है। हिंसा किसी भी स्थितिमें हिंसा रहेगी, अहिंसा नहीं हो सकती। वह गृहस्थ जीवनकी अशक्यता हो सकती है, पर अहिंसा नहीं।

आत्महितके मार्गमें चलनेवाले व्यक्तिके लिए पूर्ण अहिंसाका विधान है। यही राजमार्ग है। इस मार्गपर चलनेमें असमर्थ व्यक्तिके लिए गृहस्थधर्मकी एकदेश अहिंसा अपवादमार्ग है। अहिंसा जीवमात्रका स्वभाव है, अतः धर्मकी परिभाषामें उसे पूर्ण स्थान प्राप्त है। प्राणी मात्र यह नहीं चाहता कि मुझे कोई मारे या सतावे, या पीड़ा देवे। तब उसका यह कर्तव्य हो जाता है कि वह दूसरे प्राणियोंके साथ सत्प्रवृत्ति करे। हिंसाका मूल स्रोत अपनी आत्मामें उदित होनेवाले विकारी परिणाम हैं। क्रोध-लोभ-मोहरूप परिणाम ही असत् प्रवृत्तिका मूल कारण है। असत् परिणाम भावहिंसा और असत् प्रवृत्ति ही द्रव्यहिंसा है। प्राणिवध तो उस हिंसाके फलस्वरूप होता है, अतः प्रमादवश किसी भी प्राणीका घात हो जानेसे यह अनुमान होता है कि प्रवर्तककी असत् प्रवृत्ति हुई और असत् परिणाम उस दुष्प्रवृत्तिका कारण है।

एक प्रश्न है कि यह जगत् जीवराशिसे भरा हुआ है। इसमें सावधानीपूर्वक कितनी ही प्रवृत्ति क्यों न की जाय, उन अदृष्ट जीवोंकी या अनायास पग आदिके संयोगको प्राप्त हुए जीवोंकी हिंसाको बचाना शक्य नहीं है जो हमारे श्वासोच्छ्वास हाथ-पैर हिलाना भोजन-पान आदि क्रिया द्वारा सहज ही मृत्युको प्राप्त हो जाते हैं। यह एक जटिल प्रश्न है जो जगत्के सामने सूर्यके प्रकाशकी तरह स्पष्ट है। इसका समाधान भगवान् गृद्धपिच्छने तत्त्वार्थ-सूत्रमें किया है। वे लिखते हैं—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा।

अपनी असावधानीसे जो प्राणघात होता है वह हिंसा है।

उक्त कथन द्वारा द्रव्य-भाव दोनों प्रकारकी हिंसाका प्रतिपादन करते हुए भी आचार्यने भावहिंसाको प्रधान या मूलभूत हिंसा स्वीकार किया है। द्रव्यहिंसा उसके कारण हिंसा व्यपदेशको प्राप्त होती है। इसलिए सावधानीपूर्वक कार्य करनेवाले साधुके शरीरके निमित्तसे यदि किसी प्राणीकी मृत्यु हो जाय तो उन्होंने साधुको अहिंसक माना है। साथ ही असावधानी करनेवाले असत्परिणामी व्यक्तिके हाथसे एक भी प्राणीकी मृत्यु न हुई हो तो भी उसे हिंसक माना है। यही कारण है कि साधु आहार-विहार आदि सब प्रकारकी प्रवृत्तिमें सावधानी बरतनेके कारण अहिंसक है। संसारमें जितने देहधारी प्राणी हैं वे सकर्मा होनेसे अपने अपने कर्मके अनुसार देह धारण करते हैं और उसकी अवधि पूर्ण होनेपर उसे त्यागते हैं। जन्म-मृत्युका यह क्रम अनादि है। मृत्युका बाह्य निमित्त कुछ भी हो, वह अनिवार्य है। इस अटल

नियमको स्वीकार करनेपर एक दूसरा प्रश्न उठता है कि जब प्राणियोंकी मृत्यु अनिवार्य है तो जो दूसरेके बधमें अपनी असावधानीके कारण निमित्त होता है वह हिंसक क्यों? दूसरे प्राणी अपने आयुकर्मके सद्भावमें जीवित रहते हैं और उसका क्षय होने पर मरते हैं। जब यह जीवन-मरणका नियम है तब वस्तुतः न तो कोई उनका हिंसक है और न कोई उनकी रक्षा कर सकता है। आचार्य कुंदकुंदने भी समयसारके बंधाधिकारमें यही प्रतिपादन किया है। ऐसी अवस्थामें अन्य सब अहिंसक ही हैं, उन्हें न तो हिंसाके फलस्वरूप पापबन्ध होना चाहिए और न दया या रक्षाभावके फलस्वरूप पुण्यबन्ध ही होना चाहिए।

उत्तर यह है कि भगवान् कुन्दकुन्दने जो लिखा है वह प्राणीके मिथ्या अहंकारको छुड़ानेके लिए लिखा है। अज्ञानी प्राणी परका कर्त्ता स्वयंको मानता है और अपना कर्ता भी परको मान लेता है। परके कर्तृत्वके मिथ्याभावके कारण वह अपने कर्तृत्वको भूला हुआ है और अपनी भूलको न समझ पानेसे अपराधसे मुक्त नहीं हो पाता। इसलिए उन्होंने सिद्धान्तका रहस्य खोला है। वे लिखते हैं कि जीव अपने असत् परिणामका स्वयं कर्ता होनेसे स्वयं हिंसक है। भले ही उसके फलस्वरूप परकी मृत्यु हुई हो और उसमें वह निमित्त हुआ हो। किसीकी मृत्युको निमित्त बन जाने मात्रसे हिंसक नहीं है, हिंसक वह इसलिए है कि उसका निज उपादान विकारी हुआ है। अपने विकारी उपादानकी ओर दृष्टिपात न करने वाला परकी हिंसाकी निमित्तताको बचाने मात्रसे अपनेको अहिंसक मानकर धोखेमें पड़ता है, पर वह तो अपने विकारी परिणामोंके कारण उस समय भी हिंसक है। श्री अमृतचन्द्र आचार्यने समयसारकी नं. २६२ की गाथाकी टीकामें यह स्पष्टीकरण किया है। वे लिखते हैं—

परजीवानां स्वकर्मोदयवैचित्र्यवशेन प्राणव्यपरोपः कदाचित् भवतु कदाचिन्मा भवतु। य एव हिनस्मि इत्यहंकाररसनिर्भरः हिंसायामध्यवसायः स एव निश्चयतः बन्धहेतुः, निश्चयतः परभावस्य प्राणव्यपरोपणस्य परेण कर्त्तुमशक्यत्वात्।

अपने अपने कर्मके उदयकी विचित्रतासे पर जीवोंका घातक कभी हो या कभी न हो, दोनों संभव हैं। 'मैं मारता हूं' ऐसा जो अंकाररससे भरा हुआ हिंसा परिणाम है वह परिणाम ही परमार्थसे कर्मबन्धका कारण है। निश्चयसे दूसरेके प्राणक घात दूसरा नहीं कर सकता।

तात्पर्य यह है कि अपने हिंसक परिणामोंसे जीव हिंसक है और पापबन्ध करता है। परका घात होना, न होना उसके आयु कर्मके सद्भाव और क्षयपर अवलम्बित है। परके घातमें हमारी योगप्रवृत्ति निमित्त हो जाती है सो निमित्तको कर्त्ता कहना उपचार है, परमार्थ नहीं।

यहां एक प्रश्न उपस्थित हो सकता है कि यदि अपने ही रागादि भाव बंधके कारण हैं, पर नहीं तब परके त्यागका उपदेश चारित्र धारण हेतु क्यों दिया जाता है? 'तू परकी हिंसा मत कर, स्थावर-जंगम प्राणियोंपर दया कर' ऐसा शास्त्रोंमें उपदेश है। क्या यह उपदेश मिथ्या है?

उत्तर यह है कि उपदेश मिथ्या नहीं है। किन्तु ऐसा उपदेश व्यवहार दृष्टिसे किया गया है। व्यवहार दृष्टिसे जो उपदेश किया जाय उसे व्यवहारनयसे असत्य कहना ठीक नहीं है, क्योंकि इससे निमित्तका ज्ञान हो जाता है। इसीसे ऐसा कथन व्यवहार कथन बोला जाता है। पर पदार्थ हमारे राग-द्वेष परिणामका निमित्त बन जाता है। इसलिए उसके त्यागका उपदेश है। पर इसका यह अर्थ नहीं है, कि निमित्तको ही परमार्थतः कर्त्ता मान लिया जाय। परमार्थतः बन्धका कर्त्ता तो आत्माका विकारी भाव ही है। परके त्यागके मूलमें निजके विकारी भावोंके त्यागका अभिप्राय निहित है।

परका स्वीकार ही राग भावसे होता है, अतः परके त्यागके लिए उससे रागभाव हटाना ही होगा। दोनों कथनोंमें विवक्षाका अन्तर है, परमार्थतः यह आत्मा विकारी भावका हेय जान उससे निवृत्त हो जाय यह उसका तात्पर्य है। अतएव चारित्रका इच्छुक पुरुष वस्तुतः राग-द्वेषको दूर करनेका ही इच्छुक है। वस्तुतः पर-पर है, स्व नहीं, अतः स्वका परमें, और परका स्वमें प्रवेश ही नहीं होता, तब कर्तृत्व कैसे होगा। आप अपने विकारी परिणामके कर्त्ता हैं; उसीसे बंधक हैं। अन्य पदार्थ अपने परिणमनका कर्त्ता है। अपने विकारके त्याग कर स्वरूपरमण निश्चयतः चारित्र हैं और परका त्याग व्यवहारतः चारित्र है। अन्तरंग कषायके त्यागसे ही बाह्य चारित्र चरितार्थ है, अन्यथा नहीं। इसका स्पष्टीकरण करते हुए वे लिखते हैं—'अध्यवसानमेव बंधहेतुः न तु बाह्यवस्तु, तस्य बंधहेतोः अध्यवसानस्य हेतुत्वेन एव चारितार्थत्वात्। किमर्थं तर्हि बाह्यवस्तुप्रतिषेधः, अध्यवसानप्रतिषेधार्थः। अध्यवसानस्य बाह्यवस्तु आश्रयभूतं स्यात्।' अध्यवसानभाव ही बंधका कारण है, न कि बाह्य वस्तु। बाह्य वस्तु अध्यवसानभावका निमित्त हो सकता है जो कि बंधका कारण है।

प्रश्न—तो बाह्य वस्तुके त्यागका उपदेश क्यों दिया जाता है?

उत्तर—बाह्य वस्तुके त्यागका उपदेश अध्यवसानके प्रतिषेधके लिए दिया जाता है, क्यों कि अध्यवसानकी उत्पत्तिमें बाह्य वस्तु आश्रय निमित्त होती है।

उक्त कथनसे यद्यपि चारित्रके नाते पर वस्तुके त्यागकी उपयोगिता सिद्ध है पर वह मुक्तिका हेतु नहीं, परका त्याग तो अध्यवसानभावके आश्रय निमित्तको हटानेके लिए है। मुख्यतासे तो अपना अध्यवसान भाव ही दूर करना है जो बंधका साक्षात् हेतु है। बाह्य वस्तुको बंध कारणता हेतुहेतुमद्भावसे है, हेतुभावसे नहीं। इस प्रकार व्यवहार और परमार्थकी स्थितिको ठीक ठीक समझकर जो येन केन प्रकारेण अपने राग-द्वेषादि विकारोंपर विजय प्राप्त कर लेता है वही सच्चा अहिंसक है। स्वामी समन्तभद्रने भी यही कहा है—

रागद्वेषनिवृत्त्यै चरणं प्रतिपद्यते साधुः।
रागद्वेषनिवृत्तेर्हिंसादिनिवर्त्तना कृता भवति॥

साधु रागादि भावोंको दूर करनेके लिए चारित्रको अंगीकार करते हैं, क्योंकि राग द्वेषकी निवृत्ति होनेपर हिंसादि पाप स्वयं छूट जाते हैं। उक्त उद्धरणोंसे यह सिद्ध है कि बाह्य चारित्र अन्तरङ्ग चारित्रकी प्राप्तिका निमित्त है, पर उसके होनेपर अन्तरंग चारित्र प्राप्त हो भी सकता है और नहीं भी हो सकता है। परन्तु राग-द्वेष पर विजय स्वरूप अन्तरंग चारित्र होनेपर बाह्य चरित्र होता ही है। अतः प्रत्येक जैनको अहिंसा धर्मकी प्राप्तिके लिए मुख्यतासे अपने विकारोंपर विजय प्राप्त करनी चाहिए। यही जैनधर्मका रहस्य है।

श्री वीतरागदेवकी पूजाका रहस्य

श्री खेमचन्द जेठालालजी सेठ सोनगढ़

जिनेन्द्रदेवकी पूजाके प्रारंभमें हम गाते हैं—

उदकचंदनतंदुलपुष्पकैश्चरुसुदीपसुधूपफलार्धकैः।
धवलमंगलगानरवाकुले जिनगृहे जिननाथमहं यजे ॥

मैं जिनमंदिरमें जिननाथको पूजता हूं। जिननाथकी पूजा करनेवाला जीव किसी भी प्रकारके रागको कभी भला नहीं मान सकता। रागको भला माननेवाला जीव वीतराग देवका भजन नहीं करता है, किन्तु मोहका भजन करता है। जब वह कहता है कि 'मैं जिननाथकी पूजा करता हूं', तो फिर अंशतः भी जिन हुए बिना अर्थात् रागकी एकत्वबुद्धि छोड़े बिना कभी भी वीतराग देवकी यथार्थ पूजा नहीं हो सकती।

जिनमंदिर कैसा है? कहते हैं—धवलकारी और मंगलकारी गानके नादसे गूंज रहा हो ऐसा जिनमंदिर है; इसलिए जिनमंदिरमें जानेवाले जीवको चाहिये कि वह जिससे अपने परिणामोंमें उज्वलता होवे, सदा वैसा मंगलकारी गान गावे। इसलिये जिनमंदिरमें जाकर तीव्र कषायका भाव नहीं करना चाहिये, परिणामोंमें आकुलता नहीं करनी चाहिये।

जिननाथकी पूजा किस द्रव्यसे करता हूं? कहते हैं—उदक (जल), चंदन, तंदुल (अक्षत, चावल), पुष्प, चरु (नैवेद्य), सुदीप, सुधूप, फल और अर्घसे करता हूं। पूजा करते समय उस उस द्रव्य द्वारा पूजा करनेका हेतु क्या है उस पर विचार करना चाहिये। दृष्टांतके लिये चंदन और दीपक द्वारा पूजा करते समय हमें कैसा भाव होना चाहिये और उससे हमें क्या बोधपाठ मिलता है उस पर विचार किया जाता है।

चंदनद्वारा पूजा करते समयकी भावना

(१) जैसे चंदन तप्त वस्तुको भी शीतल बना देता है वैसे ही हे भगवन्! चंदन द्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि चंदनसे भी अधिक शीतल ऐसा मेरे आत्माका मैं

सदा आश्रय करूं, जिससे मनके विकल्पके साथ, शरीरके साथ तथा पर पदार्थोंके साथ रहनेवाली एकत्वबुद्धिरूप आधि–व्याधि–उपाधिमय त्रिविध तापका शमन हो कर आत्मपरिणामकी स्वस्थतारूप समाधिकी मुझे प्राप्ति हो।

(२) जैसे चंदनको कूड़ेके ढेर पर रखा जावे, घिसा जावे, जलाया जावे तो भी वह अपने सुगंधमय स्वभावको कभी छोड़ता नहीं, उसको काटा जावे तो काटनेवाली कुल्हाड़ीको भी वह सुगधमय बना देता है वैसे ही हे भगवन्! चंदनद्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि बाह्य अनेक प्रकारकी प्रतिकूलतायें आने पर भी मैं उनका ज्ञाता–दृष्टा बना रहूं, मैं अपने ज्ञानमय स्वभावको कभी न छोड़ूं।

(३) चंदनका वृक्ष अति शीतल है इसलिये उसके स्कन्ध, शाखा आदिसे सांप आदि लपटे पड़े रहते हैं। चंदन लेनेका इच्छुक आदमी मयूरको साथमें ले जाता है, उसका केकारव सुन कर चंदन वृक्षसे लपट कर पड़े हुए सांपादि शीघ्रतया चंदन वृक्षको छोड़ कर दूर भाग जाते हैं और वह आदमी चंदनको प्राप्त कर लेता है वैसे ही चंदनके समान शीतल मेरे आत्माकी पर्यायमें मिथ्यात्व तथा क्रोध, मान, माया, लोभ आदि पड़े हुए हैं, लेकिन मेरा आत्मद्रव्य सिद्ध समान शुद्धस्वभावी है ऐसी श्रद्धाके बलसे वे सब नष्ट हो जाओ और मुझे शुद्धताकी प्राप्ति होओ, ऐसी भावना हे भगवन्! चंदन द्वारा पूजा करते समय मैं भाता हूं।

दीपक द्वारा पूजा करते समयकी भावना—

(१) जैसे दीपकमें जब तक तेल (स्नेह) है तब एक वह जलता है उसी प्रकार जब तक मुझमें स्नेह (राग) है तब तक मुझे संसारमें त्रिविध तापसे जलना पड़ेगा–परिभ्रमण करना पड़ेगा। हे भगवन्! दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि मैं स्नेह (राग)का सर्वथा अभाव करके संसार परिभ्रमणसे छूट जाऊं।

(२) लौकिक दीपकके लिये तेल, घी, केरोसीन, पेट्रोल, विद्युत् आदि चाहिये, तब तक वह प्रकाशता रहता है। किंतु चैतन्य दीपकके लिये अन्य किसी भी बाह्य पदार्थकी किंचित मात्र भी आवश्यकता नहीं पड़ती है, वह स्वयं प्रकाशमान् है। हे भगवन्! दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि मेरा चैतन्यदीपक सदा स्वयं प्रकाशित रहो और अन्य कोई भी परद्रव्य–परभावकी उसे आवश्यकता कभी न हो।

(३) रत्नदीपकके अतिरिक्त जितने भी अन्य लौकिक दीपक हैं वे सब प्रचंड वायु आदिके कारण बुझ जाते हैं, किंतु रत्नदीपक स्वयं प्रकाशमान होनेके कारण वह प्रचंड वायु आदिसे भी बुझता नहीं; वैसे ही मेरे चैतन्यदीपकका प्रकाश अनंत प्रतिकूलताओंसे भी कदापि समाप्त न हो–ऐसी भावना हे भगवन्! दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भाता हूं।

(४) लौकिक दीपक अन्य दीपकसे जलता हुआ देखा जाता है। हे भगवन्! आप

महान् ज्ञानदीपक हो, दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि मेरा छोटासा ज्ञानदीपक सदाकाल अंतरमें प्रकाशमान रहा करो और आपके केवलज्ञानसूर्यसे वह सदा उज्वलित रहा करो।

(५) दीपकका प्रकाश अंधकारका नाश करनेवाला है। अंधकारमें पड़ा हुआ पदार्थ और अंधकार एकरूप प्रतिभासित होते हैं। लेकिन प्रकाश होते ही सब पदार्थ भिन्न भिन्न प्रतिभासित होने लगते हैं वैसे ही ज्ञानदीपकद्वारा मेरे मोहांधकार–अज्ञानतिमिरका सर्वथा नाश हो और पदार्थका स्वरूप जैसा है वैसा ही मेरे ज्ञानमें प्रतिभासित हो–ऐसी भावना हे भगवन्! दीपकद्वारा पूजा करते समय मैं भाता हूं।

(६) दीपकके निकट कोई पदार्थ हो तो दीपक उसको प्रकाश सके, किंतु दूर हो तो न प्रकाश सके-ऐसा नहीं है, उसी प्रकार हे भगवन्! दीपकद्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि अन्य ज्ञेय पदार्थ चाहे वे मेरे समीप हों या दूर हों तो भी मैं उनको ज्ञाता होकर सदा जानता ही रहूं, ज्ञेयको भला-बुरा कदापि न मानूं।

(७) दीपकके निकट सोनेका ढेर होवे तो उसका प्रकाश बढ़ जावे तथा कोयलेका ढेर होवे तो उसका प्रकाश घट जावे ऐसा कभी बनता नहीं। दीपक तो उन दोनोंको प्रकाशते हैं; उसी प्रकार मेरे ज्ञान दीपकका प्रकाश अनुकूल पदार्थ होवे तो बढ़ जावे और प्रतिकूल पदार्थ होवे तो घट जावे–ऐसा कभी बनता नहीं, इसलिये हे भगवन्! दीपकद्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि सर्व पदार्थोंको मैं स्वज्ञान प्रकाशद्वारा जानता ही रहूं; प्रतिकूलतासे मैं दब जाऊं और अनुकूलतासे मैं गर्वित हो जाऊं–ऐसा कभी न बनो।

(८) जैसे दीपकका प्रकाश धूमसे–कालिमासे भिन्न है वैसे ही हे भगवन्! दीपकके द्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूं कि मेरा ज्ञानदीपक सर्व प्रकारकी मोह–रागद्वेषरूप कालिमासे सर्वदा–सर्वथा भिन्न हो।

(९) दीपक स्वभावसे ही स्वपरप्रकाशक है वैसे मेरा ज्ञानदीपक भी स्वभावसे ही स्वपर-प्रकाशक है, इसलिये मैं भावना भाता हूं कि मेरा ज्ञानदीपक सदा काल प्रकाशक ही रहो, अन्य पदार्थ वा मोह–राग–द्वेष आदि भावोंका कर्ता न बनो।

भगवानकी पूजा करते समय हमारी भावना किस प्रकारकी होनी चाहिये ऐसा दर्शानेके लिये पूर्वोक्त उल्लेख किया है उसी प्रकार अन्य द्रव्यद्वारा पूजा करते समय भी आत्महितकी भावना करनी चाहिये, तभी हमारी पूजा यथार्थ और सफल बन सकती है।

जो जीव अपने शुद्ध स्वरूपमें लीन नहीं रह सकता उसको सर्वज्ञ परमात्माकी पूजा, भक्ति आदिका शुभ भाव आए बिना रहता नहीं। किंतु ज्ञानी समझते हैं कि ये भी पुण्य बंधके कारण हैं, उनका भी अभाव कर जब अपने शुद्ध स्वरूपमें लीनता करूँगा तभी निश्चय भावपूजा होगी और यही धर्म है, इसलिये यही करने योग्य है।

तात्पर्य

(अ) वीतरागकी सच्ची पूजा सर्व प्रकारके रागादि भावोंका आदर छोड़ कर वीतराग बननेमें है

(ब) सर्वज्ञकी सच्ची पूजा अल्पज्ञ पर्यायका आदर छोड़ कर सर्वज्ञता प्रकट करनेमें है।

(क) प्रभुकी सच्ची पूजा पामरताका अभाव कर प्रभुता प्राप्त करनेमें है।

जीव और कर्मका सम्बन्ध

श्री प्रकाश हितैषी शास्त्री दिल्ली

जैन परम्परामें कर्म सिद्धान्तका बड़ा महत्त्व है, क्योंकि जीवकी कर्मसापेक्ष अवस्थाका नाम ही संसार है, ऐसा ज्ञान होनेपर कर्मनिरपेक्ष अवस्था ही मोक्ष है ऐसा ज्ञान सहज हो जाता है। यद्यपि 'कर्म' ऐसा कहने पर 'जो किया जाता है वह कर्म' इस व्युत्पत्तिके अनुसार संसार अवस्थामें जीवके विकारी भाव ही उसके कर्म कहे जा सकते हैं, क्योंकि स्वतन्त्र होकर जीव उन्होंको करता है। किन्तु ऐसा नियम है कि जीवके विकारी भाव करने पर विस्रसोपचयरूपसे स्थित कार्मण वर्गणाएँ स्वयं ज्ञानावरणादिरूपसे परिणत होकर आत्माके साथ एक क्षेत्रावगाहरूप सम्बन्धको प्राप्त होती हैं। यतः जीवके विकारी भावोंको निमित्त कर कार्मण वर्गणाएँ ज्ञानावरणादिरूपसे परिणत होकर जीवके विकारी भावोंके होनेमें निमित्त होती हैं, इसलिए इन्हें भी आगममें कर्म कहा गया है। इस प्रकार विचार करने पर कर्मके दो भेद हो जाते हैं—भावकर्म और द्रव्यकर्म। कर्मके इन दो भेदोंका निर्देश करते हुए द्रव्यसंग्रहमें लिखा है—

> बज्झदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबंधो सो।
> कम्मादपदेसाणं अण्णोण्णपवेसणं इदरो ॥३२॥

जिन राग, द्वेष, मोहरूप चेतन परिणामोंके निमित्तसे ज्ञानावरणादि कर्मोंका बन्ध होता है वे चेतन परिणाम भावबन्ध है तथा जड़कर्मों और आत्माके प्रदेशोंका परस्पर प्रवेशकर एक क्षेत्रावगाहरूपसे अवस्थित होना द्रव्यबन्ध है।

यहाँ पर जड़कर्म और जीव प्रदेशोंका एक क्षेत्रावगाह हो जाने पर भी जड़कर्मका स्वचतुष्टय जड़कर्ममें है और आत्माका स्वचतुष्टय आत्मामें है। आत्माका एक प्रदेश भी कर्मरूप नहीं होता और जड़कर्मका एक भी परमाणु आत्मारूप नहीं होता। ये दोनों द्रव्य अपने-अपने चतुष्टयमें ही अवस्थित रहते हैं, इसलिए प्रत्येक द्रव्य प्रत्येक समयमें मात्र अपना ही कार्य करता है, अन्यका नहीं यह सिद्ध होता है। आचार्य कुन्दकुन्द इन दोनोंमें परस्पर निमित्त-नैमित्तिकभाव है, कर्तृ-कर्मभाव नहीं यह भेद इसी कारणसे करते हुए लिखते हैं—

एएण कारणेण दु कत्ता आदा सएण भावेण ।
पुग्गलकम्मकयाणं ण दु कत्ता सव्वभावाणं ॥८२॥

इस कारण आत्मा अपने भावोंका कर्ता है, किन्तु पुद्गलकर्मकृत सर्व भावोंका कर्ता नहीं है ॥८२॥

जड़कर्मोंके बन्धके समय जीव मिथ्यादर्शनादि परिणाम करता है, कार्मणवर्गणाओंमें ज्ञानावरणादिरूपसे कर्म परिणमनरूप कुछ भी कार्य नहीं करता है इस विषयको स्पष्ट करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र पुरुषार्थसिद्ध्युपायमें लिखते हैं—

जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्ये ।
स्वयमेव परिणमन्ते पुद्गलाः कर्मभावेन ॥१२॥

जीवद्वारा किये गये रागादि परिणामोंका निमित्त पाकर उससे भिन्न पुद्गल स्वयं कर्मरूप परिणम जाते हैं ॥१२॥

यदि किसी कपड़ेमें तेल, घी आदि कोई स्निग्ध पदार्थ लगा हो तो वहाँ पर बारीक कूड़ा-करकट इकट्ठा होकर कपड़ेसे संयुक्त हो जाता है। यहाँ पर स्निग्ध पदार्थने कूड़ा-करकटको चिपकानेरूप किसी प्रकारका प्रयत्न नहीं किया है, जड़ होनेसे इच्छा तो कर ही नहीं सकता। किन्तु उड़ता हुआ वह कचरा स्निग्धताका निमित्त पाकर स्वयं संयुक्त हुआ है। ये दोनों पदार्थ एक ही कालमें अपना-अपना ही कार्य कर रहे हैं। इसी प्रकार प्रकृतमें जानना चाहिए। स्वयं आचार्य कुन्दकुन्द इस विषयको स्पष्ट करते हुए प्रवचनसारमें लिखते हैं—

कम्मत्तणपाओग्गा खंधा जीवस्स परिणइं पप्पा ।
गच्छंति कम्मभावं ण हि ते जीवेण परिणमिदा ॥७७॥

जीवकी रागादिरूप परिणति विशेषको पाकर कर्मरूप परिणमनके योग्य पुद्गल स्कन्ध कर्मभावको प्राप्त होते हैं। उनका कर्मरूप परिणमन जीवके द्वारा नहीं किया गया है ॥७७॥

जीव पुद्गल कर्मको नहीं करता है तो कौन करता है यह प्रश्न उठाकर आचार्य अमृतचन्द्र स्वयं लिखते हैं—

जीवः करोति यदि पुद्गलकर्म नैव कस्तर्हि तत्कुरुत इत्यभिशंकयैव ।
एतर्हि तीव्ररयमोहनिवर्हणाय संकीर्त्यते शृणुत पुद्गलकर्म कर्तृ ॥६३॥

यदि जीव पुद्गलकर्मका कर्ता नहीं है तो उसका कर्ता कौन है ऐसी शंका होने पर शीघ्र ही मोह निवारणार्थ आचार्य कहते हैं—सुनो, पुद्गल कार्मणवर्गणा उसका कर्ता है ॥६३॥

जीव पुद्गल कर्मको नहीं करता, इस भावका स्पष्टीकरण समयसार कलशके इस श्लोकसे भले प्रकार हो जाता है—

आत्मभावान् करोत्यात्मा परभावान् सदा परः ।
आत्मैव ह्यात्मनो भावाः परस्य पर एव ते ॥ ५६ ॥

आत्मा सर्वदा अपने भावोंका कर्ता है, और पुद्गलादि पर द्रव्य सर्वदा परभावोंका कर्ता है, इसलिए आत्माके भाव आत्मा ही हैं और परके भाव पर ही हैं ॥ ५६ ॥

इस प्रकार कर्म क्या हैं और उनका जीवके साथ संयोग कैसे होता है यह स्पष्टीकरण हो जाने पर भी प्रश्न यह है कि यह संयोग कबसे चालू है। यह प्रश्न आचार्योंके सामने भी रहा है। आचार्य अमृतचन्द्र इसका समाधान करते हुए समयासर गाथा १०५की टीकामें लिखते हैं—

इह खलु पौद्गलिककर्मणः स्वभावादनिमित्तभूतेऽप्यात्मन्यनादेरज्ञानात्तन्निमित्तभूतेनाज्ञानभावेन परिणमनान्निमित्तीभूते सति संपद्यमानत्वात्पौद्गलिकं कर्मात्मना कृतमिति निर्विकल्पविज्ञानघनभ्रष्टानां विकल्पपराणां परेषामस्ति विकल्पः। सतूपचार एव न तु परमार्थः।

इस लोकमें आत्मा स्वभावसे पुद्गलोंके कर्मरूप परिणमनका निमित्त नहीं है, किन्तु अनादिकालीन अज्ञानके कारण कर्मपरिणामके निमित्तरूप अज्ञानभावसे परिणमन करनेके कारण उसको निमित्त कर पुद्गल कर्मरूप परिणमन करते हैं, इसलिए निर्विकल्प विज्ञानघनसे भ्रष्ट हुए जीवोंके 'जीवने कर्म किया' ऐसा विकल्प होता है। किन्तु आत्माने कर्म किया यह उपचार है, परमार्थ नहीं।

यह वस्तुस्थितिका सूचक वचन है। इसमें बतलाया है कि जीवका स्वभाव तो यह नहीं है कि वह पुद्गलोंके कर्मरूप परिणमनमें निमित्त हो। किन्तु वह अनादि कालसे अज्ञानी है, इसलिए अपने अज्ञानभावके द्वारा इसमें निमित्त हो रहा है। अनादि कालसे जीव–कर्मोंके संयोगका यही कारण है।

वे अज्ञानभाव कौन कौन हैं जिनके कारण जीवका कर्मोंके साथ संयोग होता है इस प्रश्नका समाधान करते हुए आचार्योंने वे पाँच प्रकारके बतलाये हैं–मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग। किन्हीं किन्हीं आचार्योंने प्रमादका कषायमें अन्तर्भाव करके मुख्यरूपसे चार कारण बतलाये हैं। श्री षट्खंडागमके वेदनाखण्ड प्रत्ययविधान अनुयोगद्वारमें इसका विचार करते हुए नैगम, संग्रह और व्यवहार नयकी अपेक्षा बन्धके प्राणातिपात, मृषावाद, अदत्तादान, मैथुन, परिग्रह, रात्रिभोजन, क्रोध, मान, माया, लोभ, राग, द्वेष, मोह, प्रेम, निदान, अभ्याख्यान, कलह, पैशून्य, रति, अरति, उपधि, निकृति, मान, (माप), मेय, मोष, मिथ्याज्ञान और मिथ्यादर्शनका निर्देश करके अन्तमें बतलाया है कि ऋजुसूत्रनयकी अपेक्षा प्रकृतिबन्ध और प्रदेशबन्ध योगसे तथा स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध कषायसे होता है।

इसका तात्पर्य यह है कि योगमें जैसी हानि-वृद्धि होती है उसके अनुसार हीनाधिक प्रदेशबन्ध होता है और कषायमें जैसी हानि–वृद्धि होती है उसके अनुसार हीनाधिक स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध होता है। प्रकृतिबन्धमें उत्कृष्ट, अनुत्कृष्ट जघन्य और अजघन्य भेद सम्भव नहीं हैं, इसलिए योगके अनुसार उसका हीनाधिक बन्ध होनेका प्रश्न ही नहीं उठता।

यह निमित्तकी अपेक्षा कारणका विचार है। अन्तरंग कारणकी अपेक्षा विचार करने पर सर्वत्र पर्यायशक्तियुक्त द्रव्यशक्ति ही कार्यकी नियामक है बहिरंग कारण नहीं, क्योंकि एक ही प्रकारके बहिरंग कारणरूप सूक्ष्म लोभके सद्भावमें वेदनीयका बारह मुहूर्त्त, नाम-गोत्रका अंतर्मुहूर्त और शेष कर्मोंका अन्त मुहूर्त्त जघन्य स्थितिबन्ध होता है। या एक ही संक्लेशरूप उत्कृष्ट कषाय के सद्भावमें मिथ्यादृष्टि संज्ञी पञ्चेन्द्रियके दर्शनमोहनीयका सत्तर कोड़ाकोड़ी सागर और चारित्रमोहनीयका चालीस कोड़ाकोड़ी सागर प्रमाण उत्कृष्ट स्थितिबन्ध होता है। इसीप्रकार एक ही योगके सद्भावमें वेदनीयका सबसे अधिक और शेषका अपने अपने स्थितिबन्धके अनुसार उत्तरोत्तर हीन प्रदेशबन्ध होता है। ऐसा क्यों होता है। इसका कोई अन्तरंग कारण अवश्य होना चाहिए, क्योंकि जितने भी कार्य होते हैं वे अपने अपने कारणका अनुविधान अवश्य करते हैं। स्पष्ट है कि बहिरंग कारणके एक होने पर भी कार्योंमें जो यह विशेषता उत्पन्न होती है उसका मुख्य हेतु उस उस कार्यका अन्तरंग कारण ही है, क्योंकि जिसप्रकार एक बहिरंग कारणके रहनेपर युगपत् अनेक कार्योंकी उत्पत्ति देखी जाती है उस प्रकार एक अन्तरंग कारणसे युगपत् अनेक कार्योंकी उत्पत्ति नहीं देखी जाती। कारण कि प्रत्येक उपादान कारण नियत कार्यका ही जनक होता है। अतएव कार्यकी उत्पत्तिका यथार्थ कारण उपादान ही है निमित्त नहीं यह सिद्ध होता है। तथापि विवक्षित कार्यकी उत्पत्तिके समय अन्य एक या अनेक जिन द्रव्योंकी विवक्षित पर्यायोंके साथ उसकी बाह्य व्याप्ति होती है उन्हें भी उस कार्यका कारण कहनेकी लोकपरिपाटी है, क्योंकि अन्य द्रव्योंकी उस प्रकारकी पर्यायोंके साथ बाह्यव्याप्ति होनेके कारण उससे विवक्षित कार्यकी सिद्धि होनेका नियम है। इस लिए उन्हें भी निमित्त मानकर उस कार्यका कर्ता आदि कहा जाता है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए पण्डितप्रवर आशाधरजी अनगारधर्मामृतमें लिखते हैं—

> कर्त्राद्या वस्तुनो भिन्ना येन निश्चयसिद्धये ।
> साध्यन्ते व्यवहारोऽसौ निश्चयस्तदभेददृक् ॥१-१०२॥

जिसके द्वारा निश्चय कारककी सिद्धिके लिए वस्तु (उपादान) से भिन्न कर्ता आदि साधे जाते हैं वह व्यवहार है और जो वस्तु (उपादान) से अभिन्न कर्ता आदिको अवलोकता है वह निश्चय है ॥१-१२०॥

श्रीमद्भट्टाकलंकदेवने लघीयस्त्रयके नय-तदाभास अधिकारके श्लोक ६में कारणकी सत्तासे कार्यकी सत्ता है यह स्वीकार किया है। इसकी टीका करते हुए श्री अभयचन्द्रसूरि उपादानको विवक्षित कार्यका जनक बतलाते हुए लिखते हैं—

कया स्वयं कारणसत्तया स्वयं कारणं विवक्षितकार्यजनकं द्रव्यस्वरूपमुपादानं तस्य सत्तया भावेन।

उक्त वचनमें 'विवक्षित' पद ध्यान देने योग्य है। कोई भी उपादान विवक्षित कार्यका ही जनक होता है यह इस पद द्वारा सूचित किया गया है। इसलिए जिनकी यह मान्यता

है कि जब जैसा निमित्त मिलता है कार्य उसके अनुसार होता है यह आगमानुकूल नहीं है। निमित्त बलात् पर कार्यके उपादानमें कार्यको उत्पन्न करता हो ऐसा त्रिकालमें नहीं है। प्रत्येक द्रव्य स्वभावसे परिणमनशील है और उसका वह प्रत्येक परिमणन अपने-अपने उपादानके अनुसार होता है, क्योंकि प्रत्येक कार्यकी अन्तर्व्याप्ति अपने-अपने उपादानके साथ पाई जाती है। निमित्तके साथ कार्यकी बाह्य व्याप्तिका नियम अवश्य है। पर जिस प्रकार एक उपादानके साथ एक कार्यकी अन्तर्व्याप्तिका नियम है उस प्रकार एक निमित्तके साथ एक कार्यकी बाह्य व्याप्तिका नियम नहीं है, इसलिए आगममें निमित्तको मुख्य कारण न स्वीकार कर उपचरित कारण कहा है। निमित्तको उपचरित कारण कहनेका तात्पर्य यह है कि निमित्त कार्यका न मुख्य यथार्थ कर्ता है और न मुख्य (यथार्थ) करण है आदि।

द्रव्यसंग्रहमें आचार्य नेमिचन्द्रने व्यवहारनयसे जीवको पुद्गलकर्मादिकका, अशुद्ध निश्चयनयसे रागादि परिणामोंका तथा शुद्ध निश्चयनयसे शुद्ध परिणामोंका कर्ता कहा है। अब यहाँ थोड़ी देरको अशुद्ध-शुद्ध निश्चयनयके भेदको गौणकर विचार कीजिए—जीव एक है और कार्य दो हैं—एक पुद्गलोंका कर्मपरिणामरूप कार्य और दूसरा अपने परिणामोंको उत्पन्न करनेरूप कार्य। अब यदि जिस रूपमें वह अपने परिणामोंको उत्पन्न करता है उसी रूपसे वह कर्मोंको उत्पन्न करता है ऐसा माना जाय तो अपने कार्यका कर्ता निश्चयनयसे कहलावे और कर्मका कर्ता व्यवहारनयसे कहलावे ऐसा भेद क्यों? जब कि दोनोंको समनरूपसे करनेवाला एक जीव ही है तो दोनोंका कर्ता भी एकरूपसे ही माना जाना चाहिए। फिर यह भेद क्यों? यदि कहो कि एक ही जीव एक जगह निमित्त है और दूसरी जगह उपादान है यह जो भेद है उस भेदको दिखलानेके लिए ऐसा कथन किया गया है तो हम पूछते हैं कि तो फिर जिसरूपसे पुद्गल कर्मोंका कर्ता है उसीरूपसे अपने परिणामोंका कर्ता है यह कथन कहाँ रहा। दोनों स्थलों पर जब कर्तृत्वमें अन्तर है तो वह अन्तर क्या है इसे जानना चाहिए और दोनोंको एक समान माननेकी आदत छोड़ देनी चाहिए।

यदि कहो कि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका उपादान कर्ता नहीं होता ऐसा तो हम मानते हैं पर निमित्त कर्ता तो होता है और इस प्रकार निमित्त कर्ता तथा उपादान कर्ता मिलकर एक कार्यको करते हैं। श्री समयसारजीमें निमित्त उपादान होकर कार्य नहीं करता यह तो कहा है पर निमित्त कर्ताका कहीं भी निषेध नहीं किया। यदि निमित्त कर्ताका निषेध किया होता तो हम भी मान लेते कि कार्य उपादानसे होता है, निमित्त वहाँ अपना कार्य करता हुआ उस द्वारा निमित्त व्यवहारको प्राप्त होता है, किन्तु जब कि समयसारमें भी कार्यमें निमित्तके व्यापारको (२७८-२७९) स्वीकार किया है ऐसी अवस्थामें प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति दोनोंके व्यापारसे माननी चाहिए। कार्यमें निमित्तकी मात्र स्वीकृति मानना शास्त्रसंगत नहीं है। सो इसका समाधान यह है कि यद्यपि शास्त्रोंमें निमित्तको कर्ता आदि भी कहा है और निमित्तसे

कार्य होता है ऐसा भी कहा है इसमें सन्देह नहीं, पर उसका आशय क्या है इसे यदि न समझा जाय तो एक निमित्तकर्ता और दूसरा उपादानकर्ता ये दोनों मिलकर एक कार्यको उत्पन्न करते हैं यह जो आजकल भ्रम हो रहा है वह दूर न होगा। यह प्रश्न आचार्य श्रीअमृतचन्द्रके सामने भी रहा है, इसलिए उसका समाधान करते हुए वे समयसारकलशमें लिखते हैं—

रागद्वेषोत्पादकं तत्त्वदृष्ट्या नान्यद् द्रव्य वीक्ष्यते किञ्चनापि।
सर्वद्रव्योत्पत्तिरन्तश्चकास्ति व्यक्तात्यन्तं स्वस्वभावेन यस्मात् ॥२१९॥

तत्त्वदृष्टिसे देखो तो राग–द्वेषका उत्पन्न करनेवाला अन्य द्रव्य कुछ भी नहीं दीखता, क्योंकि सब द्रव्योंकी उत्पत्ति अपने स्वभावसे ही भीतर अत्यन्त प्रगटरूप शोभित होती है।

प्रकृतमें एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका यथार्थ कर्ता नहीं यह साध्य है और प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति उपादानके स्वभावरूपसे होती है यह साधन है। इस द्वारा निमित्त यथार्थ कर्ता नहीं इसकी सिद्धि करके फलितार्थरूपमें उपादान ही यथार्थ कर्ता है इसकी सिद्धि की गई है। आत्मा पुद्गल कर्मादिकका यथार्थ कर्ता न हो कर उपचरित कर्ता है इस विषयको स्पष्ट करते हुए बृहद्द्रव्यसंग्रहमें 'पुग्गलकम्मादीणं कत्ता' इत्यादि गाथाके व्याख्यानके प्रसंगसे लिखा है—

मनोवचनकायव्यापारक्रियारहितनिजशुद्धात्मतत्त्वभावनाशून्यः सन्ननुपचरितासद्भूतव्यवहारेण ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मणां आदिशब्देनौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरहारादिषट्पर्याप्तियोग्यपुद्गलपिण्डरूपनोकर्मणां तथैवोपचरितासद्भूतव्यवहारेण बहिर्विषयघटपटादीनां च कर्ता भवति।

मन, वचन और कायके व्यापारसे होनेवाली क्रियासे रहित ऐसा जो निज शुद्धात्मतत्त्व उसकी भावनासे रहित हुआ यह जीव अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनयकी अपेक्षा ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्मोंका, आदि शब्दसे औदारिक, वैक्रियिक और आहारकरूप तीन शरीरोंका तथा आहार आदि छह पर्याप्तियोंके योग्य पुद्गलपिण्डरूप नोकर्मोंका तथा उपचरित असद्भूत व्यवहारनयकी अपेक्षा बाह्य विषय घट–पट आदिका कर्ता होता है।

यहाँ जीवको कर्म–नोकर्मका कर्ता कहनेमें अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनय स्वीकार किया गया है और घट–पटादिका कर्ता कहनेमें उपचरितासद्भूतव्यवहारनयको स्वीकार किया गया है। इसका तात्पर्य यह है कि पुद्गल द्रव्य, उसकी परिणामलक्षण क्रिया और उससे उत्पन्न हुए कर्म–नोकर्मरूप कार्योंसे जीव द्रव्य पृथक् है, उसकी परिणामलक्षण क्रिया भी पृथक् है, उससे उत्पन्न हुआ रागादि परिणाम भी पृथक् है। इसीप्रकार जीवद्रव्य, उसकी परिणामलक्षण क्रिया और उसके रागादि परिणामरूप कार्यसे पुद्गलद्रव्य, उसकी परिणामलक्षण क्रिया और उसके कर्म-नोकर्म आदिरूप कार्यका पृथक् जान लेना चाहिए। फिर भी इनमें एक–दूसरेके आश्रयसे कर्ता–कर्मका व्यवहार किया जाता है, इसलिए ऐसे व्यवहारको असद्भूत व्यवहार

कहा है, किन्तु घट-पटादिकी उत्पत्ति एकक्षेत्रावगाह होकर नहीं होती, इसलिये उक्त असद्भूत व्यवहारमें क्रमसे अनुपचरित और उपचरित विशेषण लगाये हैं। तात्पर्य यह है कि जीव और कर्म-नोकर्म आदिमें अन्तर्व्यापिका अभाव होनेसे जीव उनके आदि, मध्य और अन्तमें व्याप्त होकर उनको करता हो ऐसा तो नहीं है फिर भी अनादिरूढ़ लोकव्यवहारकी अपेक्षा जीवको कर्म, नोकर्म और घट-पट आदिका कर्ता कहा जाता है। इसी बातको स्पष्ट करते हुए श्री समयसारजी गाथा १०६में राजाका दृष्टान्त देकर भलेप्रकार समझा दिया गया है और गाथा १०७में फलितार्थरूपमें यह स्पष्ट कर दिया गया है कि आत्मा पुद्गलद्रव्यके कर्म-नोकर्म आदि कार्योंको उत्पन्न करता है, करता है, बाँधता है, परिणमाता है, ग्रहण करता है यह व्यवहारनयका वक्तव्य है। व्यवहारनयका विशेष स्पष्टीकरण पूर्वमें किया ही है। इसलिए प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति निमित्तसे न होकर वस्तुतः उपादानसे ही होती है ऐसा निश्चय करना चाहिए। इसलिए यद्यपि जीवका कर्मके साथ अपने अज्ञानके कारण अनादि संयोग है पर जीवकी यह संसारकी परिपाटीरूप अवस्था जीवने स्वयं की है, कर्म उसका करनेवाला नहीं। एक कविने बड़े सुन्दर शब्दोंमें इस भावको व्यक्त किया है। वे भगवद्भक्तिमें ओत-प्रोत होकर अपने अपराधको स्वीकार करते हुए लिखते हैं—

कर्म विचारे कौन भूल मेरी अधिकाई।
अग्नि सहे घनघात लोहकी संगति पाई॥

श्रीपण्डित टोडरमलजी इस बातको स्पष्ट करते हुए मोक्षमार्गप्रकाशक (पृ. ३७) में लिखते हैं—

इहां कोउ प्रश्न करै कि कर्म तो जड़ है, किछू बलवान् नाहीं, तिनिकरि जीवके स्वभावका घात होना वा बाह्य सामग्रीका मिलना कैसे संभवे। ताका समाधान—जो कर्म आप कर्ता होय उद्यमकरि जीवके स्वभावकौं घातै, बाह्य सामग्रीकौं मिलावै तब कर्मकै चेतनपनौ भी चाहिए अर बलवानपनौ भी चाहिए। सो तो है नाहीं, सहज ही निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्ध है। जब उन कर्मनिका उदय काल होय तिस काल विषैं आप ही आत्मा स्वभावरूप न परिणमै, विभावरूप परिणमैं वा अन्य द्रव्य हैं ते तेसैं ही सम्बन्धरूप होय परिणमैं।...बहुरि जैसैं सूर्यके उदयका काल विषैं चकवा-चकवीनिका संयोग होय तहां रात्रिविषैं किसीनै द्वेषबुद्धितैं जोरावरी करि जुदे किए नाहीं। दिवस विषैं काहूनैं करुणा बुद्धितैं ल्याय करि मिलाए नाहीं। सूर्य उदयका निमित्त पाय आप ही मिलै हैं अर सूर्यास्तका निमित्त पाय आप ही बिछुरैं हैं। ऐसा ही निमित्त-नैमित्तिक बन रह्या है। तैसैं ही कर्मका भी निमित्त-नैमित्तिक भाव जानना।

श्री पण्डित टोडरमलजीके लिखनेका आशय यह है कि जीवके भाव कर्माधीन नहीं, किन्तु यह जीव जब स्वयं अपने उपयोगको बहिर्मुख करके राग-द्वेष करता है तब कर्मोदय निमित्त बन जाता है यह वस्तुस्थिति है। जीवके भाव कर्माधीन हैं यह वस्तुस्थिति नहीं। फिर भी

कर्मोदय और जीवके राग-द्वेषरूप भावोंमें निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध है, इसलिए कहा यह जाता है कि जीवके भाव कर्माधीन हैं। सो यह कथनमात्र ही है। यदि कदाचित् इसे कथनमात्र न मान कर यही मान लिया जाय कि संसारी जीवके भाव कर्माधीन ही हैं तो उसका मुक्तिके लिए प्रयत्न करना नहीं बन सकता। किन्तु ऐसा तो नहीं है, क्योंकि काललब्धिका योग मिलते ही जीवका मुक्तिके लिए प्रयत्न भी प्रारम्भ हो जाता है और वह उसमें सफल भी होता है। सो इससे विदित होता है कि प्रत्येक समयमें जीव अपनी शुभ, अशुभ या शुद्धरूप जो भी परिणति करता है उसके करनेमें वह स्वतन्त्र है। जीवकी इस स्वतन्त्रताका उद्घोष करते हुए आचार्य जयसेन प्रवचनसार गाथा ४५ की टीकामें लिखते हैं—

द्रव्यमोहोदयेऽपि सति यदि शुद्धात्मभावनाबलेन भावमोहेन न परिणमति तदा बन्धो न भवति। यदि पुनः कर्मोदयमात्रेण बन्धो भवति तर्हि संसारिणां सर्वदैव कर्मोदयस्य विद्यमानत्वात् सर्वदैव बन्ध एव न मोक्ष इत्यभिप्रायः।

द्रव्यमोहके उदयके भी रहने पर शुद्धात्मरूप भावनाके बलसे जीव यदि मोहरूप परिणत नहीं होता है तो उस समय बन्ध नहीं होता है। यदि कर्मोदयमात्रसे बन्ध होवे तो संसारी जीवोंके सदैव कर्मोदयके विद्यमान रहनेसे सदैव बन्ध ही होगा, मोक्ष नहीं होगा यह उक्त कथनका अभिप्राय है।

यह तो सुविदित है कि सातवें आदि गुणस्थान निर्विकल्प समाधिके हैं। वहाँ भय, मैथुन और परिग्रहसंज्ञाका सद्भाव नहीं बन सकता। फिर भी आगममें इन गुणस्थानोंमें यथा योग्य इन संज्ञाओंको स्वीकार किया है। इसलिए यह प्रश्न हुआ कि आगेके गुणस्थानोंमें ये संज्ञाऐं कैसे बन सकती हैं? तब आगममें यह उत्तर दिया गया है कि इनके निमित्त कारणरूप भय आदि कर्मोंकी उदय-उदीरणा आगे होती है, इसलिए कारणमें कार्यका उपचार करके ये संज्ञाऐं सातवें आदि गुणस्थानोंमें स्वीकार की गई हैं। यथा—

कारणभूदकम्मोदयसंभवादो उवयारेण भय-मेहुण-परिग्गहसण्णा अत्थि।

यह आगमका अभिप्राय है। इससे यह भलीभाँति सिद्ध हो जाता है कि जैसा कर्मका उदय हो, जीवको उससे उपयुक्त होना ही पड़े ऐसा एकान्त नियम नहीं है। जीव कर्मोदयसे उपयुक्त हो या न हो इसमें उसकी स्वतन्त्रता है। आचार्य जयसेनने उक्त वचन लिख कर इसमें सन्देह नहीं कि जीवकी इस स्वतन्त्रताका उद्घोष कर संसारी जीवके लिए मोक्षका द्वार खोल दिया है।

इस प्रकार जीव और कर्मके संयोगका क्या तात्पर्य है इसका संक्षेपमें यहाँ खुलासा किया।

जैनदर्शनका महत्त्व

श्री सुदर्शनलालजी जैन एम. ए., दमोह

जैनदर्शनका विश्वके दर्शनोंमें महत्त्वपूर्ण स्थान है। ईश्वरवादका निषेधकर जहाँ इस दर्शनने निमित्तकी कार्योत्पत्तिमें अपारमार्थिकता स्वीकार की है वहाँ यह दर्शन कार्योत्पत्तिमें उपादानको मुख्य हेतुरूपसे स्वीकारकर स्वावलम्बनके आधारसे प्रत्येक द्रव्यकी स्वतन्त्रताका उद्घोष करता है।

यह दर्शन न तो वस्तुके सर्वथा सत्पक्षको ही स्वीकार करता है और न असत्पक्षको ही। जो वस्तु स्वद्रव्यादिकी अपेक्षा सत् है वही वस्तु परद्रव्यादिकी अपेक्षा असत् भी है। स्वामी समन्तभद्र आप्तमीमांसामें कहते हैं—

सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिचतुष्टयात्।
असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते॥

ऐसा कौन परीक्षक या लौकिक पुरुष है जो स्वरूपादि चतुष्टयकी अपेक्षा सब पदार्थोंको सत्स्वरूप ही स्वीकार नहीं करे और पररूपादि चतुष्टयकी अपेक्षा असत्स्वरूप ही स्वीकार नहीं करे, क्यों कि ऐसा नहीं मानने पर पदार्थोंकी व्यवस्था ही नहीं बन सकती।

इसी प्रकार एक-अनेक, नित्य-अनित्य और तत्-अतत् आदिके विषयमें भी जान लेना चाहिए। इस दर्शनको अनेकान्तदर्शन कहनेका कारण भी यही है। इस दर्शनमें जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश और काल इन द्रव्योंकी व्यवस्था इसी आधार पर की गई है।

यह जैनदर्शनकी पृष्ठभूमि है। इस आधारसे जब हम जीवके संसारी और मुक्त इन भेदोंपर दृष्टिपात करते हैं तो विदित होता है कि जीवकी क्रमसे होनेवाली ये दो अवस्थाएं (पर्याय) हैं। उनका उपादान कारण वही स्वयं है। उसने अपने अज्ञानके कारण पर द्रव्यमें एकत्वबुद्धि की, अर्थात् राग (मिथ्यात्व-राग-द्वेष)के कारण पर द्रव्यको अपना लक्ष्य (निमित्त) बनाया, इसलिए उसे विकारी पर्याय (संसार)का पात्र होना पड़ा। यदि वह आकुलतारूप विकारी पर्यायसे मुक्ति पाना चाहता है तो उसका प्रधान कर्तव्य है कि वह भूतार्थरूपसे जीवादि नौ पदार्थोंका स्वरूप जानकर पर द्रव्यको लक्ष्य बनानेके स्थानमें यदि अपने ज्ञायक स्वभाव आत्माको लक्ष्य बनाये तो नियमसे उसके विकारी पर्यायके स्थानमें अविकारी (स्वभाव) पर्यायकी उत्पत्ति होगी। भगवान् कुन्दकुन्द समयसारमें कहते हैं—

सुद्धं तु विजाणंतो सुद्धं चेवप्पयं लहइ जीवो।
जाणंतो दु असुद्धं असुद्धमेवप्पयं लहइ॥

जो सकल उपाधिसे रहित आत्माको अनुभवता है वह नियमसे शुद्ध आत्माको प्राप्त

होता है और जो निमित्तादिकी उपाधि युक्त (विकारी) आत्माको अनुभवता है वह नियमसे अशुद्ध आत्माको प्राप्त होता है।

मोक्ष जैनदर्शनके अभ्यास और तदनुरूप आचरणका साक्षात् फल है। जो इसे समझकर स्वावलम्बी बनता है वही मोक्षका पात्र होता है।

अभावचतुष्टय

श्री. पं. सूर्यनारायणजी उपाध्याय, जैन-बौद्ध-मीमांसादर्शनाचार्य, एम. ए.
प्राध्यापक दर्शन-विभाग श्री स्या. म. वि. वाराणसी

अभाव क्या है और उसका पदार्थ व्यवस्थामें क्या स्थान है इस तथ्यका निर्देश करते हुए आचार्य समन्तभद्रने युक्त्यनुशासन (कारिका ५८)में उसे वस्तुके धर्मरूपसे स्वीकार करते हुए कहा है—'भवत्यभावोऽपि च वस्तुधर्मः।' इससे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि जिस प्रकार वैशेषिक दर्शनमें अभावको भावरूप पदार्थोंसे भिन्न नीरूपस्वभाव सर्वथा स्वतन्त्र पदार्थ स्वीकार किया है उसप्रकार जैनदर्शन उसे नीरूपस्वभाव स्वतन्त्र पदार्थ स्वीकार नहीं करता। जैनदर्शनमें विवक्षाभेदसे उसका अस्तित्व स्वीकार करनेका यही कारण है। उदाहरण स्वरूप जीवद्रव्यको लीजिए—'जीव है' ऐसा कहने पर प्रश्न होता है कि वह किस अपेक्षासे है। उत्तर होगा—स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे है। पुनः प्रश्न होता है कि जिस प्रकार वह स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे है उसी प्रकार क्या वह पर द्रव्यादिकी अपेक्षासे भी है तो कहना होगा कि नहीं, पर द्रव्यादिकी अपेक्षासे वह नहीं है। इस प्रकार जैसे एक जीव स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे अस्तिरूप और परद्रव्यादिकी अपेक्षासे नास्तिरूप सिद्ध होता है वैसे ही लोकमें अपना अपना पृथक् पृथक् स्वतन्त्र अस्तित्व रखनेवाले जितने भी पदार्थ हैं वे भी स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे अस्तिरूप हैं और परद्रव्यादिकी अपेक्षासे नास्तिरूप सिद्ध होते हैं। जैनदर्शनमें अभावको भावान्तरस्वभाव स्वीकार करनेका यही कारण है। अनेकान्तका स्वरूपनिर्देश करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र समयसारकी टीकामें कहते हैं—'तत्र यदेव सत् तदेव असत्।' सो उनके इस कथनसे भी उक्त अर्थकी ही पुष्टि होती है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य समन्तभद्र आप्तमीमांसामें कहते हैं—

> सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिचतुष्टयात्।
> असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥

स्पष्ट है कि जैनदर्शनमें पदार्थको एकान्तसे न तो भावरूप ही स्वीकार किया है और न एकान्तसे अभावरूप ही। किन्तु स्वद्रव्यादिकी अपेक्षा भावरूपसे और पर द्रव्यादिकी अपेक्षा अभावरूपसे उसकी व्यवस्था की गई है।

जनदर्शनमें नीरूपस्वभाव अभाव स्वीकार नहीं है इसका स्पष्ट शब्दोंमें निर्देश करते हुए आचार्य विद्यानन्दि अष्टसहस्री (पृष्ठ ९३)में लिखते हैं—

न हि वयमपि भावादर्थान्तरमेवाभावं संगिरामहे, तस्य नीरूपत्वप्रसंगात्।

इसी तथ्यको दुहराते हुए आचार्य प्रभाचन्द्र न्यायकुमुदचन्द्र (पृ. ४७५)में लिखते हैं—

यत् सर्वथा तुच्छस्वभावं न तद् वस्तु, यथा गगनेन्दीवरम्। सर्वथा तुच्छस्वभावश्च परैरभ्युपगतोऽभाव इति।

इस प्रकार जैनदर्शनमें तुच्छस्वभाव अभावको न स्वीकार कर जितने भी सत्स्वरूप पदार्थ हैं वे भावाभावात्मक स्वीकार किये गये हैं। जिस प्रकार जैनदर्शनमें तुच्छस्वभाव अभावको अणुमात्र स्थान नहीं है उसी प्रकार एकान्तसे भावरूप पदार्थको भी स्थान नहीं है, क्योंकि युक्तिसे विचार करने पर सर्वथा अभावरूप और सर्वथा भावरूप पदार्थकी सिद्धि नहीं होती।

प्रत्येक पदार्थ भावाभावरूप कैसे हैं इसकी यह संक्षेपमें मीमांसा है। पदार्थको एकान्तसे भावरूप मानने पर क्या आपत्तियाँ आती हैं और उनका निराकरण करनेके लिए प्रत्येक पदार्थके धर्मरूपसे अभावको कितने प्रकारका मानना इष्ट है इसका निर्देश करते हुए आचार्य समन्तभद्र आप्तमीमांसामें लिखते हैं—

भावैकान्ते पदार्थानामभावानामपह्नवात्।
सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम्॥ ९॥

कार्यद्रव्यमनादि स्यात् प्रागभावस्य निह्नवे।
प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्ततां व्रजेत्॥१०॥

सर्वात्मकं तदेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रमे।
अन्यत्र समवाये न व्यपदिश्येत सर्वथा॥११॥

आशय यह है कि यदि पदार्थोंको एकान्तसे भावरूप स्वीकार किया जाता है तो एक तो प्रत्येक पदार्थ सर्वात्मक हो जायगा, दूसरे प्रत्येक कार्य अनादि हो जायगा, तीसरे अनन्त हो जायगा और चौथे किसी पदार्थका कोई निश्चित स्वरूप नहीं बनेगा। आगे यही सिद्ध करके बतलाते हुए वे लिखते हैं—प्रागभावके नहीं मानने पर तो कार्यद्रव्य अनादि हो जायगा, प्रध्वंसाभावके नहीं माननेपर कार्य द्रव्य अनन्तपनेको प्राप्त हो जायगा, अन्यापोहके नहीं मानने पर प्रत्येक पदार्थ सर्वात्मक हो जायगा और अत्यन्ताभावके नहीं मानने पर स्वरूपसांकर्यके प्राप्त होनेसे उसका व्यपदेश करना शक्य नहीं होगा।

यह आचार्य समन्तभद्रका कथन है। इस परसे दो बातें व्यक्त होती हैं–प्रथम तो यह कि जिसप्रकार प्रत्येक पदार्थ भावरूप है उसी प्रकार अभाव भी उसका धर्म है। दूसरी यह कि एकान्तसे भावरूप पदार्थको मानने पर जो चार आपत्तियाँ उपस्थित होती हैं उनका परिहार

करनेके लिए अभावको चार प्रकारका मानना इष्ट है—प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव और अत्यन्ताभाव।

अब आगे इनके स्वरूपका विचार करना है। आचार्य विद्यानन्दि अष्टसहस्री (पृ १०९) में इनके स्वरूपका विचार करते हुए लिखते हैं—

यदभावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिः स प्रागभावः, यदभावे च कार्यस्य नियता विपत्तिः स प्रध्वंसः, स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिरन्यापोहः, कालत्रयापेक्षाभावोऽत्यन्ताभावः।

आशय यह है कि जिसका अभाव होने पर कार्यकी नियमसे उत्पत्ति होती है वह प्रागभाव है, जिसका अभाव होने पर कार्यका नियमसे नाश होता है वह प्रध्वंसाभाव है, अन्यके स्वभावसे स्वस्वभावकी व्यावृत्ति इतरेतराभाव है और कालत्रयमें जिसका अभाव है वह अत्यन्ताभाव है।

ये चार प्रकारके अभाव हैं। इनके स्वीकार करनेपर जहाँ प्रत्येक द्रव्यकी स्वतन्त्रता परिलक्षित होती है वहाँ प्रत्येक कार्य स्वकालमें होता है यह भी ज्ञात हो जाता है। साधारणतः अन्योन्याभाव और अत्यन्ताभावके स्वरूप पर दृष्टिपात करनेसे ऐसा लगता है कि इन दोनोंमें विशेष अन्तर नहीं है; किन्तु यह बात नहीं है। आप्तमीमांसाका वसुनन्दिदेवागमवृत्ति (कारिका ११)में बतलाया है कि जो वर्तमानमें उसरूप न हो, किन्तु कालान्तरमें उसरूप हो सके ऐसे पुद्गलोंमें इतरेतराभाव होता है। जैसे कुटमे पटका अभाव इतरेतराभाव है, क्योंकि कुट और पट ये दोनों पुद्गलोंकी पर्याय हैं। जो पुद्गल वर्तमानमें कुटरूप हैं वे कालान्तरमें पटरूपसे परिणमित हो सकते हैं और जो पुद्गल वर्तमानमें पटरूप हैं वे कालान्तरमें कुटरूपसे परिणमित हो सकते हैं, इसलिए इन दोनोंमें इतरेतराभाव है। किन्तु जिसका जिसमें तीनों कालोंमें अभाव हो वह अत्यन्ताभाव है। जैसे जीवरूपसे पुद्गलका अत्यन्ताभाव है, क्योंकि तीनो कालोंमें पुद्गल जीवरूप नहीं परिणम सकता। वह वचन इस प्रकार है—

अथेतयोरभावयोः को विशेष इति चेत् कुटे पटाभाव इतरेतराभावः, कादाचित्कालान्तरे तेन स्वरूपेण भवति, शक्तिरूपेण विद्यमानत्वात्। अत्यन्ताभावः पुनः जीवत्वेन पुद्गलस्याभावः कदाचिदपि तत्तेन स्वरूपेण न भवति।

यहाँ इतरेतराभावको स्वीकार कर यह बतलाया गया है कि प्रत्येक पुद्गलद्रव्यमें वर्तमान पर्यायके समान अतीत और अनागत पर्यायें शक्तिरूपसे विद्यमान रहती हैं और अत्यन्ताभावको स्वीकार कर यह बतलाया गया है कि एक द्रव्यका दूसरे द्रव्यमें किसी भी अपेक्षासे प्रवेश सम्भव नहीं है। कार्य-कारणपरम्परामें जहाँ एक द्रव्यकी विवक्षित पर्यायको अन्य द्रव्यकी विवक्षित पर्यायका कारण कहा गया है वहाँ वह मात्र बाह्य व्याप्तिद्वारा विवक्षित कार्यका ज्ञान करानेके लिए ही कहा गया है, इसलिए उसे उपचार कथन ही जानना चाहिए।

इस प्रकार जैनदर्शनमें अभाव और उसके भेदोंका स्वरूप क्या है तथा उनको स्वीकार करनेसे क्या लाभ है इसका संक्षेपमें विचार किया।

सर्वज्ञता

प्रो. उदयचन्द्रजी जैन एम. ए., दर्शनाचार्य वाराणसी

'सर्वं जानातीति सर्वज्ञः' इस व्युत्पत्तिके अनुसार सर्वज्ञ शब्दका अर्थ है सबको जानने-वाला। 'सर्वज्ञ शब्दमें जो सर्व शब्द है उसका तात्पर्य त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त द्रव्यों और उनकी समस्त पर्यायोंसे है। जो त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त द्रव्यों और उनकी समस्त पर्यायोंको युगपत् हस्तामलकवत् प्रत्यक्ष जानता है वह सर्वज्ञ है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए पट्खंडागम प्रकृति-अनुयोगद्वार (सूत्र ५२)में कहा है—

सइं भयवं उप्पण्णणाणदरिसी....सव्वलोए सव्वजीवे सव्वभावे सम्मं समं जाणदि पस्सदि विहरदि त्ति।

इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य कुन्दकुन्द प्रवचनसार (गाथा ४७)में लिखते हैं-जो ज्ञान युगपत् सब आत्मप्रदेशोंसे तात्कालिक और अतात्कालिक विचित्र और विषम सब पदार्थोंको जानता है उस ज्ञानको क्षायिक कहते हैं।

प्रश्न यह है कि जीव नियत स्थान और नियत कालमें स्थित होकर भी त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त पदार्थोंको कैसे जानता है? यह प्रश्न आचार्योंके सामने भी रहा है। अब इस प्रश्नके समाधानस्वरूप प्रकृतमें द्रव्यके स्वरूपका विचार करना है। आचार्य समन्तभद्र उसके स्वरूपका निर्देश करते हुए आप्तमीमांसामें लिखते हैं—

नयोपनयैकान्तानां त्रिकालानां समुच्चयः।
अविभ्राड्भावसम्बन्धो द्रव्यमेकमनेकधा ॥

नैगमादि नयों और उपनयोंके विषयभूत भूत, भविष्यत् और वर्तमान कालसम्बन्धी समस्त पर्यायोंके तादात्म्य सम्बन्धरूप जो समुच्चय है उसका नाम द्रव्य है। वह एक होकर भी अनेक है।

इसका आशय यह है कि प्रत्येक द्रव्य वर्तमान पर्यायमात्र न होकर तीनों कालोंकी पर्यायोंका पिण्ड है, इसलिए समग्रभावसे एक द्रव्यके ग्रहण होनेपर तीनों कालोंकी पर्यायोंका ग्रहण हो जाता है। यतः ज्ञानका स्वभाव जानना है, इसलिए वह विवक्षित द्रव्यको समग्र-भावसे जानता हुआ उसकी त्रिकालवर्ती समस्त पर्यायोंको जान सकता है यह सिद्ध होता है

अब इस बातका विचार करना है कि वह विवक्षित क्षेत्रमें स्थित होकर भी तीन लोकवर्ती समस्त पदार्थोंको कैसे जानता है? सो इस प्रश्नका समाधान यह है कि जैसे दीपक विवक्षित क्षेत्रमें स्थित होकर भी क्षेत्रान्तरमें स्थित पदार्थोंको प्रकाशता है उसी प्रकार ज्ञान भी स्वक्षेत्रसे भिन्न क्षेत्रमें स्थित पदार्थोंको जानता है इसमें कोई बाधा नहीं आती। अमृतचन्द्र आचार्य-देवने पुरुपार्थसिद्ध्युपायमें मंगलाचरण करते हुए लिखा है कि वह परम ज्योति (केवलज्ञान)

जयवन्त होओ, जिसमें दर्पणतलके समान समस्त पदार्थमालिका प्रतिभासित होती है। जैसे क्षेत्रान्तरमें स्थित घटादि पदार्थ दर्पणमें प्रतिबिम्बित होते हैं वैसे ही क्षेत्रान्तरमें स्थित घटादि पदार्थ ज्ञानके विषय होते हैं और यह असिद्ध भी नहीं है, क्योंकि आबाल-गोपाल यह प्रसिद्ध है। अतएव जो ज्ञान करण, क्रम और आवरणसे रहित हो वह तीन लोक और तीन कालवर्ती समस्त पदार्थोंको युगपत् जाने इसमें कोई बाधा नहीं आती।

ज्ञानके दो प्रकार हैं—ज्ञानाकार और ज्ञेयाकार। प्रत्येक ज्ञानका जो ज्ञेयाकाररूप परिणमन होता है उसकी विवक्षा न कर मात्र सामान्यरूपसे ज्ञानके देखने पर वह ज्ञानाकार प्रतीत होता है और ज्ञेयाकाररूप परिणमनकी विवक्षामें वह ज्ञेयाकार प्रतीत होता है। इससे सिद्ध होता है कि केवलज्ञानका जो प्रत्येक समयमें परिणमन है वह तीन लोक और त्रिकाल-वर्ती समस्त ज्ञेयाकाररूप ही होता है। केवलज्ञान तीन लोक और त्रिकालवर्ती समस्त पदार्थोंको युगपत् जानता है यह जो आगममें कहा है सो उसका भी तात्पर्य यही है। इससे यह ज्ञात हो जाता है कि जिसने पूरी तरहसे अपने आत्माको जान लिया उसने सबको जान लिया। उसीको दूसरे शब्दोंमें यों भी कहा जा सकता है कि जिसने सबको पूरीतरहसे जान लिया उसने अपने आत्माको पूरी तरहसे जान लिया।

जानना ज्ञानकी परिणति है और वह परिणति ज्ञेयाकाररूप होती है, इसलिए अपने आत्माके जाननेमें सबका जानना या सबके जाननेमें अपने आत्माका जानना आ जाता है। समस्त ज्ञेयोंकी अपेक्षा जब उसका व्याख्यान करते हैं तब वह सबका जानना कहलाता है और ज्ञान परिणतिकी अपेक्षा जब उसका व्याख्यान करते हैं तब वह आत्माका जानना कहलाता है। इससे यह भी ज्ञात हो जाता है कि सर्वज्ञ जानता तो सबको है पर वह तन्मय हो कर नहीं जानता। उदाहरणार्थ एक ऐसे दर्पणको लीजिए जिसमें अग्निकी ज्वाला प्रतिबिम्बित हो रही है। आप देखेंगे कि ज्वाला उष्ण है,परन्तु दर्पणगत प्रतिबिम्ब उष्ण नहीं होता। ठीक यही स्वभाव ज्ञानका है। ज्ञानमें समस्त ज्ञेय प्रतिभासित तो होते हैं, पर ज्ञेयोंसे तन्मय न होनेके कारण ज्ञान मात्र उन्हें जानता तो है, तन्मय नहीं होता।

स्वामी समन्तभद्रने केवलज्ञानकी इस महिमाको जानकर सर्वज्ञताकी बड़े ही समर्थ शब्दोंद्वारा सिद्धि की है। वे आप्तमीमांसामें लिखते हैं—

> सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
> अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ५ ॥

सूक्ष्म (परमाणु आदि) अन्तरित (राम, रावणादि) और दूरवर्ती (सुमेरु आदि) पदार्थ किसी पुरुषके प्रत्यक्ष अवश्य हैं, क्योंकि वे अनुमेय हैं। जो अनुमेय होते हैं वे किसीके प्रत्यक्ष अवश्य होते हैं। जैसे पर्वतमें अग्निको हम अनुमानसे जानते हैं, किन्तु वह किसीके प्रत्यक्ष भी है। इससे सिद्ध होता है कि जो पदार्थ किसीके अनुमानके विषय होते हैं वे

किसीके प्रत्यक्ष अवश्य होते हैं। यतः सूक्ष्म, अन्तरित और दूरवर्ती पदार्थ अनुमानसे जाने जाते हैं, अतः उन्हें प्रत्यक्षसे जाननेवाला भी कोई होना चाहिए। और जो उन्हें प्रत्यक्षसे जानता है वही सर्वज्ञ है।

नियम यह है कि अनुमानज्ञान व्याप्तिज्ञानपूर्वक होता है और व्याप्तिज्ञान प्रत्यक्षज्ञान-पूर्वक होता है, क्योंकि लिंग और लिंगीका कहीं पर प्रत्यक्ष ज्ञान होनेपर ही अन्यत्र व्याप्ति ज्ञानके बलसे अनुमान ज्ञानकी प्रवृत्ति होती है। इसके विना अनुमान ज्ञानकी प्रवृत्ति नहीं हो सकती। यतः सूक्ष्म, अन्तरित और दूरवर्ती पदार्थ अनुमेय हैं, अतः वे किसीके प्रत्यक्ष भी हैं यह सिद्ध होता है और जिसके वे प्रत्यक्ष हैं वही सर्वज्ञ है यह सिद्ध होता है।

इस प्रकार उक्त अनुमान प्रमाणके बलसे सर्वज्ञकी सिद्धि हो जाने पर भी यह विचारणीय हो जाता है कि सर्वज्ञ कौन हो सकता है? आचार्य समन्तभद्रके सामने भी यह प्रश्न था। उन्होंने इसका समाधान करते हुए बतलाया है कि जिसके अज्ञानादि दोषोंके साथ उनके निमित्त रूप ज्ञानावरणादि कर्म दूर हो गये हैं वह निर्दोष और निरावरण होनेसे सर्वज्ञ है, क्योंकि प्रत्येक जीव केवलज्ञानस्वभाव है, फिर भी संसारी जीवके अनादि कालसे अज्ञानादि दोष और ज्ञानावरणादि कर्मोंका सद्भाव पाया जाता है। किन्तु जब उक्त प्रकारके अन्तरंग और बहिरंग दोनों प्रकारके मलोंका क्षय हो जाता है तब त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त पदार्थोंको जाननेमें समर्थ केवलज्ञान प्रगट हो जाता है।

अब प्रश्न यह है कि क्या किसी आत्मामें सम्पूर्ण दोषों और आवरणोंकी सर्वथा हानि सम्भव है? इसके उत्तरमें आचार्य समन्तभद्र कहते हैं कि किसी आत्मामें दोष (अज्ञान, राग, द्वेष और मोह) तथा आवरण (ज्ञानावरणादि कर्म)की पूर्ण हानि सम्भव है, क्योंकि दोष और आवरणकी हानिमें अतिशय देखा जाता है। किसीमें इनकी कम हानि देखी जाती है। दूसरेमें उससे अधिक और तीसरेमें उससे भी अधिक हानि देखी जाती है। इस प्रकार उत्तरोत्तर हानिमें प्रकर्ष देखा जाता है। अतः कोई ऐसा पुरुष भी होना चाहिए जिसमें दोष और आवरणकी हानिका परम प्रकर्ष हो अर्थात् सम्पूर्ण हानि हो। जिस प्रकार सोनेको अग्निमें तपाने पर उसमें विद्यमान अशुद्धता आदि दोष और मलकी हानि होकर वह पूर्ण शुद्ध हो जाता है उसीप्रकार आत्मध्यानरूपी अग्निके द्वारा द्रव्यकर्म और भावकर्मरूपी मलके नष्ट हो जाने पर आत्मा शुद्ध होकर उसके अनन्त ज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त सुख और अनन्त वीर्य आदि स्वाभाविक गुण पूर्णरूपसे प्रगट हो जाते हैं। तात्पर्य यह है कि यह आत्मा अज्ञानादि दोष और चार घाति कर्मोंका अभावकर सर्वज्ञ और वीतराग हो जाता है। आचार्य समन्तभद्र इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आप्तमीमांसामें लिखते हैं—

दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशायनात्।
क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः ॥४॥

इस प्रकार किसी आत्मामें दोष और आवरणकी पूर्ण हानिकी सिद्धिपूर्वक सर्वज्ञताकी सिद्धि होने पर यह प्रश्न होता है कि अमुक आत्मामें दोष आवरणकी पूर्ण हानि हो गई यह कैसे समझा जाय ? इसके उत्तरमें आचार्य समन्तभद्र उसी आप्तमीमांसामें लिखते हैं कि जिसके उपदिष्ट वचनोंमें युक्ति और शास्त्रसे बाधा न आवे, समझो वह निर्दोष है। तथा अमुकका वचन युक्ति और शास्त्रसे अविरोधी है यह प्रमाणकी कसौटी पर कसनेसे जाना जा सकता है। स्पष्ट है कि भगवान् अरिहन्त परमेष्ठीके वचनोंमें युक्ति और शास्त्रसे बाधा नहीं आती। इससे ज्ञात होता है कि वे निर्दोष हैं और जो पूर्ण निर्दोष होता है वह सर्वज्ञ होता ही है। उनका वह वचन इस प्रकार है—

स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्।
अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥६॥

उक्त श्लोकमें 'युक्तिशास्त्राविरोधवाक्त्व' हेतुसे निर्दोषताकी सिद्धि की गई है और समस्त अरिहन्त परमेष्ठियोंको युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् होनेसे निर्दोष सिद्ध किया गया है। उनके वचन युक्ति और शास्त्रसे अविरोधी इसलिए हैं कि उनके द्वारा प्रतिपादित तत्त्वोंमें प्रमाणसे कोई बाधा नहीं आती है।

सर्वज्ञता जैनधर्मका प्राण है। आगम और अनुभवसे तो उसकी सिद्धि होती ही है। आचार्य समन्तभद्रने युक्तिसे भी सर्वज्ञताको सिद्ध कर दिया है। साथ ही उनके परवर्ती अकलंक, विद्यानन्दि, प्रभाचन्द्र और अनन्तवीर्य आदि जितने भी दार्शनिक आचार्य हुए हैं उन्होंने भी दृढ़ताके साथ उसका समर्थन किया है।

सर्वज्ञ है और वह तीन लोक और त्रिकालवर्ती समस्त ज्ञेयोंको युगपत् जानता है यह उक्त कथनका सार है। वह वर्तमान और अतीतको पूरी तरहसे जानता है और भविष्यको अनिश्चितरूपसे जानता है ऐसा कथन करनेवालोंने वास्तवमें सर्वज्ञको ही स्वीकार नहीं किया। और जो सर्वज्ञको स्वीकार नहीं करता वह अपने आत्माके अस्तित्वको कैसे स्वीकार कर सकता है ? आचार्य वीरसेनने धवला पुस्तक १३ में आत्मा पाँच ज्ञानस्वभाव है कि केवलज्ञान-स्वभाव है यह प्रश्न उठाकर उसका समाधान करते हुए लिखा है कि वह केवलज्ञानस्वभाव है। सो उनके इस कथनका यह तात्पर्य है कि जिस आत्मामें ज्ञानकी स्वभाव पर्याय प्रगट हो जाती है उसे अज्ञात ऐसा कुछ भी नहीं रहता। वह अतीत और वर्तमानके समान भविष्यको भी समग्रभावसे जानता है।
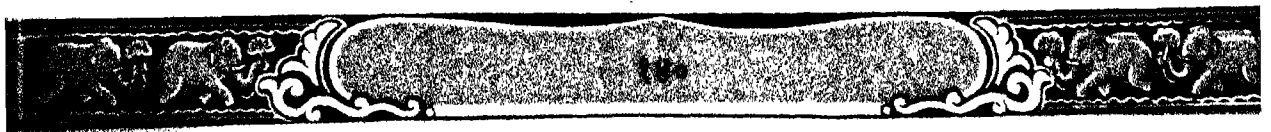
निमित्त–नैमित्तक सम्बन्ध

श्री लालचन्द अमरचन्दजी मोदी राजकोट

आत्माका परपदार्थके साथ भले ही कर्ता–कर्म सम्बन्ध न हो, परन्तु निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध तो है न ? ऐसा प्रश्न भी उत्पन्न होता है।

व्याप्य–व्यापकभावसे आत्मा परपदार्थका कर्ता हो तो तन्मयपनेका प्रसंग आता है और जो निमित्त–नैमित्तिकभावसे परपदार्थका कर्ता बने तो नित्यकर्तृत्वका दोष आता है, इसलिए निमित्तकर्ता भी नहीं है।

आत्मा जब स्वयं ज्ञातास्वभावसे च्युत होता है तब रागादि विकारभावरूप परिणमता है। उस समय उस नैमित्तिकरूप रागको स्वस्वभावका आश्रय नहीं है, किन्तु कर्म आदि परपदार्थका आश्रय होता है। इसलिए जिसके आश्रयसे–लक्ष्यसे विकार होता है उस पदार्थको निमित्त कहनेमें आता है। (प्रत्येक परपदार्थमें स्वभावसे तो ज्ञेयपना है।) रागादि विकार स्वभावको भूलनेसे उत्पन्न होता है ऐसा न मानकर कर्मके उदयसे विकार होता है ऐसा माननेवाला निमित्त–नैमित्तिकसम्बन्धको भी जानता नहीं, इसलिए उसे आस्रव–बन्धका भी यथार्थ ज्ञान हो सकता नहीं।

रागादि विकारकी उत्पत्ति कैसे होती है इसकी ही जिसे खबर नहीं है उसे उसकी उत्पत्ति कैसे नहीं होती इसकी खबर कहाँसे हो सकती है। इसलिए सर्व प्रथम रागकी उत्पत्तिका यथार्थ कारण क्या है उसे जाननेके लिए एक दृष्टान्त देते हैं—

बम्बई नगरीमें एक धनाढ्य कुटुम्ब रहता था। उस सेठका पुत्र परदेशमें व्यापार करता था। जिस शहरमें व्यापार करता था, उसी शहरमें उसके पिताका मित्र भी रहता था। उसने एकबार बम्बईमें रहनेवाले अपने मित्र सेठके नाम पत्र लिखा कि मुझे पचास हजार रुपयोंकी आवश्यकता है सो आप मेरे पास जो जवाहरात और गहने हैं उन्हें गिरवी रखकर रुपया देनेके लिए यहाँ रहनेवाले अपने पुत्रको पत्र लिखनेकी कृपा करना, जिससे वह रकम मुझे यहाँसे मिल जाय।

उक्त पत्र बम्बईके सेठके पास आनेपर सेठने परदेशमें रहनेवाले अपने पुत्रको लिखा कि मेरा एक मित्र सेठ······वहाँ रहता है। उसे काम चलानेके लिए रुपयोंकी आवश्यकता है। सो उसके पाससे जवाहरात और गहने गिरवी रखकर उसके पेटे पचास हजार रुपया व्याज पर दे देना।

पिताजीकी तरफसे आये हुए इस पत्रको पुत्रने उतावलीसे पढ़ा। कारण कि उसका सिनेमा देखनेके लिए जानेका समय हो गया था। इसलिए उसने उतावलीमें पत्रका पूर्वार्ध न पढ़कर मात्र उत्तरार्ध पढ़ा और गहने गिरवी रखे विना पचास हजार रुपया दे दिये।

कारण कि रुपया दे देनेके लिए उत्तरार्धमें लिखा था। परन्तु 'गहने गिरवी रखकर देना' पूर्वार्धका यह अंश पढ़ा नहीं था।

इसके बाद छह महीना हुए होंगे कि वह आर्थिक दृष्टिसे कमजोर पड़ गया, उसकी पीढ़ी भी बन्द हो गई। तब रुपया देनेवाले सेठके पुत्रको खबर लगी कि पिताजीका मित्र तो कमजोर हो गया और अपना रुपया गया। यह खबर मिलते ही उसने बम्बई अपने पिताको पत्र लिखा कि आपके लिखनेसे जिसे पचास हजार रुपया दिया था वह आपका मित्र आर्थिक दृष्टिसे कमजोर हो गया है और अपना रुपया भी जोखममें आ गया है, कदाचित् बट्टेखाते डालना पड़े ऐसी स्थिति उत्पन्न हो गई है; इसलिए अब क्या करना? इस मतलबका पत्र बम्बईके सेठको मिला। पत्रके मिलने पर पढ़कर उसने विचार किया कि भाई ऐसा कैसे लिखता है। मैंने तो जवाहरात और गहने गिरवी रखकर उसे रुपया देनेको लिखा था। सेठजीने तत्काल परदेश अपने पुत्रको पत्र लिखा कि मेरा पहला पत्र पढ़ो। उसमें मैंने यह वाक्य लिखा है—"जवाहरात और गहने गिरवी रखकर उसके पेटे मेरे मित्रको पचास हजार रुपया देना।" तब पुत्रने उक्त वाक्यवाला पत्र फायलमेंसे निकाल कर पढ़ा। पत्रके पढ़ते ही तत्काल अपनी भूल दिखाई दी कि उतावलीमें पत्र अधूरा पढ़ा था। अल्प विराम तकका पूर्वार्ध पढ़ा नहीं और उत्तरार्धका अधूरा वाक्य पढ़ा। पढ़नेमें भूल हो गई, इससे ऐसा हो गया। जो बराबर पूरा वाक्य पढ़ा होता तो ऐसा नहीं होता।

यह उदाहरण है। इस परसे जो सिद्धान्त फलित होता है वह इस प्रकार है—

सर्वज्ञ वीतराग परमात्माकी वाणीमें ऐसा आया है कि जब जीव अपने ज्ञायक स्वभावको भूलता है—स्वभावसे च्युत होता है तभी वह रागादि विकाररूपसे परिणमता है। उस समय उसका लक्ष्य जिस परपदार्थके ऊपर होता है उसे निमित्त कहा जाता है और रागादिकको नैमित्तिक कहा जाता है।

तथापि अज्ञानी जीव भगवानकी वाणीके 'स्वभावको भूलनेसे राग होता है' इस पूर्वार्धको न पढ़कर 'कर्मके उदयसे राग होता है' ऐसा मानकर एकान्त कर्मके ऊपर रागके कर्तापनेका दोष मढ़ता है। किन्तु भगवानकी वाणीमें आया हुआ 'कर्मके उदयसे राग होता है' यह उत्तरार्ध कथन व्यवहारनयका वचन है। तथापि अज्ञानी जीव एकान्तसे व्यवहारनयके कथनको ग्रहणकर अशुद्ध उपादानरूप निश्चयनयके कथनको छोड़ देता है।

उपादानका कथन यथार्थ है और यथार्थका नाम निश्चय है। निमित्तप्रधान कथन उपचार है और उपचारका नाम व्यवहार है।

इसलिए कर्म-निमित्तके पक्षपाती जीव श्री समयसारजी शास्त्रकी गाथा ३७८-३७९ का आधार देकर कहते हैं कि देखो, इसमें लिखा है कि "जो पर द्रव्य आत्माके रागादिका निमित्त है उसी पर द्रव्यके द्वारा ही शुद्ध स्वभावसे च्युत होता हुआ रागादिरूपसे परिणमाया

जाता है।" यद्यपि पूर्वोक्त शास्त्रवचनमें सुस्पष्ट शब्दोंमें कहा है कि "शुद्ध स्वभावसे च्युत होता हुआ ही" सो इसका तात्पर्य यह है कि जब आत्मा स्वतन्त्रपने स्वयं शुद्ध स्वभावसे च्युत होता है तभी परद्रव्य द्वारा रागादिरूपसे परिणमाया जाता है। इसलिए इस गाथा वचनसे ही ऐसा सिद्ध होता है कि जब जीव स्वयं शुद्ध स्वभावसे च्युत होकर रागादि नैमित्तिक भावरूपसे परिणमता है उस समय रागका जो लक्ष्य होता है ऐसे पर द्रव्यपर रागके निमित्त कर्तापनेका आरोप आता है। इससे यह फलित हुआ कि कर्मके उदयसे राग होता नहीं, परन्तु जब जीव स्वयं शुद्ध स्वभावसे च्युत होता है तब राग होता है।

आत्माका स्वभावदृष्टिसे परपदार्थके साथ निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्धका अभाव होते हुए जो स्वभावको भूला है उसीको एक समय पुरता निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्ध होता है, अतः आस्रव-बन्ध होता है। और उस आस्रव-बन्धरूप निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्धका निरोध-अभाव होते ही संवर, निर्जरा, मोक्ष उत्पन्न होता है।

इसलिए आत्माको स्वभावदृष्टिसे देखनेपर निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध नहीं है। परन्तु स्वयंको जानते हुए अपनेमें ज्ञाता-ज्ञेय ऐसा सम्बन्ध चालू रहते हुए पर पदार्थोंके साथ भी ज्ञाता-ज्ञेयपना घटित होता है। स्व-परप्रकाशक स्वभावमें कर्ता-कर्म या निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध नहीं है।

उपादान-निमित्तविचार

श्री 'युगल' जी, एम. ए., साहित्यरत्न, कोटा

उपादान और निमित्त वस्तुतः किसी एक या पृथक्-पृथक् पदार्थोंके कोई स्थायी नाम नहीं हैं, किन्तु अभिप्राय विशेषसे प्रदत्त दो संज्ञाएँ हैं। विश्वके सभी पदार्थोंपर यह नियम लागू होता है। विश्वके सभी पदार्थ अपनी अपनी स्वाधीन सीमाके अन्तर्गत रहते हुए भी परस्पर पृथक् पृथक् निमित्त-उपादानभावकी सहज शृंखलामें आबद्ध हैं। यथा—

अनन्तर पूर्व पर्याय विशिष्ट प्रत्येक द्रव्यको उपादान कहते हैं (अष्टसहस्री टिप्पण पृ. २११) और उपादानसे होनेवाले कार्योंके साथ उससे भिन्न एक या एकसे अधिक अन्य जिन पदार्थोंकी बाह्य व्याप्ति होती है उन्हें निमित्त कहते हैं। तात्पर्य यह है कि विवक्षित कार्यके साथ जिसकी अन्तर्व्याप्ति होती है उसकी उपादान संज्ञा है और जिसकी बाह्य व्याप्ति होती है उसमें निमित्त व्यवहार होता है (समयसार गाथा ८४ आत्मख्याति टीका)। ऐसा वस्तुस्वभाव है कि प्रत्येक कार्यमें बाह्य आभ्यन्तर उपाधिकी समग्रता होती है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य समन्तभद्र स्वयम्भूस्तोत्रमें कहते हैं—

बाह्येतरोपाधिसमग्रतेयं कार्येषु ते द्रव्यगतः स्वभावः ।
नैवान्यथा मोक्षविधिश्च पुंसां तेनाभिवन्द्यस्त्वमृषिर्बुधानाम् ॥६०॥

कार्योंमें जो यह बाह्य और आभ्यन्तर उपाधिकी समग्रता है वह आपके मतमें द्रव्यगत स्वभाव है। इसे यदि द्रव्यगत स्वभाव नहीं माना जाय तो जीवोंको मोक्षविधि नहीं बनती। ऐसे अपूर्व तत्त्वका उद्घाटन करनेके कारण ही ऋषि अवस्थाको प्राप्त हुए आप बुधजनोंके द्वारा अभिवन्द्य हैं ॥ ६० ॥

यह कार्य–कारणपरम्पराके अनुरूप वस्तुव्यवस्था है। आगे इसी विषयको उदाहरण देकर स्पष्ट करते हैं। जब कोई छात्र अध्ययन करता है तो कभी विशिष्ट क्रियायुक्त दूसरा व्यक्ति (जिसे लोकमें अध्यापक कहते हैं।) पुस्तक और प्रकाश आदिका उसे सानिध्य होता है और कभी इनमेंसे किसी एकका और प्रदीप आदि अन्य किसीका सानिध्य होता है। यहाँ छात्रका अध्ययन यह कार्य है जो उसके ज्ञानगुणकी विशिष्ट अवस्था (पर्याय) है, इसलिए विवक्षित योग्यतासम्पन्न वह ज्ञानगुण उस कार्यका उपादान है, क्योंकि अध्ययनरूप कार्यकी विवक्षित योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुणके साथ अन्तर्व्याप्ति है तथा विशिष्ट क्रियायुक्त दूसरा व्यक्ति आदि निमित्त हैं, क्योंकि अध्ययनरूप कार्यकी उन विशिष्ट क्रियायुक्त मनुष्य आदिके साथ बाह्य व्याप्ति है।

अब प्रकृतमें विचार यह करना है कि यह जो छात्रका अध्ययनकार्य हुआ है उसका यथार्थ कारण क्या है? विशिष्ट क्रियायुक्त मनुष्य तो उसका यथार्थ कारण हो नहीं सकता, क्योंकि उसके अभावमें भी अध्ययन देखा जाता है या उसके सद्भावमें भी अध्ययनरूप कार्य नहीं देखा जाता। यही बात प्रकाश आदि पर भी लागू होती है। इतना अवश्य है कि जब जब छात्र अध्ययन करता है तब तब इन सबका या इनमेंसे किसी एकका सानिध्य अवश्य होता है। यही कारण है कि कार्य–कारणपरम्पराके विशारदोंने विवक्षित कार्यमें विशिष्ट अवस्थायुक्त बाह्य सामग्रीके सद्भावको स्वीकार करके भी उसे यथार्थ कारण नहीं कहा। किन्तु ऐसा अनियम विशिष्ट योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुण पर लागू नहीं होता, क्योंकि यदि उस छात्रको विशिष्ट योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुण प्राप्त न हो तो विशिष्ट क्रियायुक्त इतर मनुष्य आदिका सानिध्य होने पर भी उसका अध्ययन कार्य सम्पन्न नहीं हो सकता, इसलिए मानना होगा कि उस छात्रके अध्ययनरूप कार्यका विशिष्ट योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुण ही यथार्थ कारण है, अन्य नहीं।

यहाँ कोई तर्क करेगा कि यद्यपि हम यह मान लेते हैं कि कार्यकी उत्पत्तिमें उपादान कारणका होना आवश्यक है, क्योंकि वह स्वयं कार्यरूप परिणत होता है और इस लिए उसे यथार्थ कारण कहना भी संगत है। पर बाह्य सामग्रीके (जिसमें निमित्तका व्यवहार होता है) न होने पर भी तो कार्य नहीं होता, इसलिए जिस बाह्य सामग्रीके सद्भावमें उपादानरूप

अन्य द्रव्यमें विवक्षित कार्य हुआ है उसे भी तो यथार्थ कारण कहना चाहिए। उसे यथार्थ कारण माननेमें हिचक कैसी ?

समाधान यह है कि जिस बाह्य सामग्रीके सद्भावमें विवक्षित कार्य होता है वह स्वयं तो उस कार्यरूप व्यापार करता नहीं। किन्तु जब अन्य द्रव्यमें विवक्षित कार्य होता है तब उससे भिन्न बाह्य सामग्री अपना दूसरा कार्य करती है। जैसे जब छात्र श्रवण कार्य करता है तब अध्यापक सुनानेकी इच्छा तथा वचन और कायगत चेष्टा करता है। ऐसा तो है नहीं कि छात्र और अध्यापक दोनों ही मिलकर एक द्रव्यगत श्रवणरूप व्यापारमें उपयुक्त होते हों। यही कारण है कि प्रकृतमें अध्यापकके सुनानेकी इच्छा आदिको यथार्थ कारण न कह कर निमित्त (उपचरित) कारण कहा है। विवक्षित बाह्य सामग्रीके सद्भावमें या उसे लक्ष्य कर वह कार्य हुआ इसलिए तो उसे निमित्तरूपसे कारण कहा गया पर वह स्वयं उस कार्यरूप परिणत नहीं हुआ, इसलिए उसमें वह कारणता उपचरित मानी गई। इसीका नाम असद्भूत व्यवहार है। विवक्षित कार्य होते समय ऐसा व्यवहार तो अवश्य होता है पर वह निश्चयस्वरूप (उपादान-उपादेयरूप) न होनेके कारण असद्भूत ही होता है।

अब प्रश्न यह है कि यह व्यवहार असद्भूत ही सही पर यदि ऐसा व्यवहार न हो तो क्या निश्चयस्वरूप उपादान कारण उपादेयरूप (कार्यरूप) परिणत हो सकता है। यदि नहीं, तो ऐसे व्यवहारको भी यथार्थ कारण क्यों नहीं माना जाता। उदाहरणार्थ माना कि समुद्र स्वयं लहररूप परिणत होता है। किन्तु उसका यह कार्य विशिष्ट वायुका योग मिलने पर ही होता है। जब जब समुद्रको विशिष्ट वायुका योग मिलता है तब तब समुद्र तरंगरूपसे परिणत होता है और जब वायुका योग नहीं मिलता तब उसका तरंगरूप कार्य भी नहीं देखा जाता। अतः कार्यकी उत्पत्तिमें जैसे उपादानका होना आवश्यक है उसी प्रकार निमित्तका योग मिलना भी आवश्यक है। इसलिए जैसे यह माना जाता है कि यदि उपादान कारण न हो तो कार्य नहीं होता वैसे यह मानना भी उपयुक्त है कि यदि निमित्त कारण न मिले तो भी कार्य नहीं होता। इसलिए जिसप्रकार कार्यकी उत्पत्तिमें उपादान कारण मुख्य है उसीप्रकार उसमें निमित्त कारणको भी मुख्यता मिलनी चाहिए। कार्यमें दोनोंकी मुख्यता है इस विषयको स्पष्ट करते हुए श्री हरिवंशपुराणमें कहा है—

> सर्वेषामेव भावानां परिणामादिवृत्तयः।
> स्वान्तर्बहिःनिमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते समन्ततः ॥सर्ग ७ श्लो. ५॥

सभी पदार्थोंके परिणाम आदि वृत्तियाँ अपने अन्तरंग निमित्त (उपादान) और बहिरंग निमित्तोंसे सब प्रकारसे प्रवर्तित होती हैं ॥७–५॥

तात्पर्य यह है कि कोई कार्य हो और उसका निमित्त न हो ऐसा तो है नहीं। अतएव प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति आभ्यन्तर और बाह्य दोनों प्रकारके कारणोंसे माननी चाहिए।

यदि इनमेंसे एक भी कारण न हो तो कार्यकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। जैसे समुद्रमें जल तो है पर उसे जब तक वायुका योग नहीं मिलता तब तक तरंगें नहीं उठतीं। या वायुका योग तो है पर शीतका योग पाकर समुद्रका जल यदि बर्फ बन गया है तो भी तरंगें नहीं उठतीं। स्पष्ट है कि प्रत्येक कार्य तभी होता है जब दोनों कारणोंका योग होता है, किसी एकके अभावमें नहीं, अतः प्रत्येक कार्यके प्रति दोनों कारणोंकी मुख्यता है, किसी एककी नहीं।

समाधान यह है कि प्रत्येक कार्य प्रत्येक द्रव्यकी एक पर्याय है, अतः जैन सिद्धान्तके नियमानुसार जिस द्रव्यकी जो पर्याय होती है वह उसीका कार्य होता है। तत्त्वार्थसूत्रमें इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर 'उत्पाद–व्यय–ध्रौव्ययुक्तं सत् ॥२९॥ सद्द्रव्यलक्षणम् ॥३०॥' इन सूत्रोंकी रचना हुई है। इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर आचार्य कुन्दकुन्द प्रवचनसारमें कहते हैं—

अपरिच्चत्तसहावेणुप्पाद–व्वय–धुवत्तसंजुत्तं ।
गुणवं च सपज्जायं तं दव्वं ति वुच्चंति ॥

जो अपने स्वभावको न छोड़कर उत्पाद–व्यय–ध्रुवत्वसे संयुक्त है तथा गुण–पर्यायवाला है उसे द्रव्य कहते हैं ॥

यह प्रत्येक द्रव्यका स्वरूप है। इसके अनुसार प्रत्येक द्रव्यका कार्य उसकी पर्यायरूप ही होता है, अन्य द्रव्यकी पर्यायरूप नहीं। अतः प्रत्येक कार्यकी उत्पत्तिमें जिनके साथ उसकी बाह्य व्याप्ति है ऐसे अन्य एक या एकसे अधिक द्रव्योंकी पर्यायोंमें निमित्त व्यवहार होने पर भी यथार्थमें उनसे उस कार्यकी उत्पत्ति नहीं होती यह सिद्ध होता है। स्वामी समन्तभद्रने इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर यह वचन कहा है कि 'सब कार्योंमें बाह्य और आभ्यन्तर उपाधिकी समग्रता होती है यह द्रव्यगत स्वभाव है।' यहाँ आचार्य समन्तभद्रके इसे द्रव्यगत स्वभाव कहनेका आशय यह है कि प्रत्येक द्रव्य प्रत्येक समयमें परिणमनशील है। अतः उसका प्रत्येक समयमें स्वभावरूप या विभावरूप कोई न कोई परिणाम अवश्य होता है। ऐसा तो है नहीं कि द्रव्यके परिणमनशील होने पर भी जिस समय निमित्त नहीं मिलते उस समय उसका परिणाम रुक जाता हो, उत्पाद-व्ययके सिद्धान्तानुसार द्रव्य प्रत्येक समयमें परिणमन भी करता है और प्रत्येक समयमें जब जब एक परिणामका व्यय करके जिस दूसरे परिणामको वह उत्पन्न करता है तब तब उस परिणामके साथ उसकी अन्तर्व्याप्ति भी रहती है। यह अन्तर्व्याप्तिका नियम है। बाह्य व्याप्तिका नियम भी इसी प्रकार है। अर्थात् प्रत्येक द्रव्यका प्रत्येक समयमें जब जब परिणमनरूप जो कार्य होता है तब तब अन्य एक या एकसे अधिक दो आदि द्रव्योंकी जिन पर्यायोंके साथ उस कार्यकी बाह्य व्याप्ति होती है वे पर्यायें भी उस समय अवश्य होती हैं। कार्यके साथ अन्तर्व्याप्ति और बाह्य व्याप्तिके स्वीकार करनेका यही तात्पर्य है। इन दोनोंके एक कालमें होनेका नियम है और यह तभी बन सकता है जब इसे द्रव्यगत स्वभाव स्वीकार किया जाय। इसलिए किसी एक द्रव्यका कार्य उससे भिन्न दूसरे

द्रव्यसे होता है यह तो त्रिकालमें माना नहीं जा सकता। यही कारण है कि प्रत्येक द्रव्यके प्रत्येक कार्यमें असद्भूत व्यवहारनयसे निमित्तको स्वीकार करके भी उसे उपचरित कारण ही स्वीकार किया है, यथार्थ कारण नहीं।

अब प्रश्न यह है कि यह तो आबाल-वृद्ध प्रत्येक व्यक्तिको स्पष्ट प्रतिभासित होता है कि बाह्य सामग्रीका योग मिलने पर कार्य अवश्य होता है और नहीं मिलने पर नहीं होता। जैसे मिट्टीको कुम्भकार आदिका योग मिलने पर घट अवश्य बनता है और ऐसा योग नहीं मिलने पर नहीं बनता। ऐसी सब मिट्टी समान है जिसमेंसे किसी भी मिट्टीसे कभी भी घट बनाया जा सकता है। किन्तु मिट्टीमें घटके लिए व्यापार करते हुए यदि कुम्भकार अपना व्यापार रोक देता है तो वह घट बननेका कार्य अधूरा रह जाता है और यदि उस मिट्टीमें घट बनानेके अनुरूप वह व्यापार करता रहता है तो उसमेंसे घट कार्य भी निष्पन्न हो जाता है, अतः घटके साथ मिट्टीकी अन्तर्व्याप्तिके रहने पर भी जिस एक या एकसे अधिक कारणोंके साथ उसकी (घटकी) बाह्य व्याप्ति है उसे कुम्भकार आदिके व्यापारको ही कारण रूपसे प्रमुखता मिलनी चाहिए। यथार्थमें कार्यकी उत्पादक बाह्य सामग्री ही होती है, उपादान सामग्री नहीं। उपादानका ग्रहण तो केवल इसलिए किया जाता है कि कार्यकी उत्पत्ति उसमें होती है। उसके ग्रहणका यह तात्पर्य नहीं कि वह अपने कार्यको स्वयं करता है।

यह भी एक प्रश्न है। समाधान यह है कि प्रश्नकर्ताने वस्तुतः उपादान और निमित्तके यथार्थ अर्थको न समझ कर ही यह प्रश्न किया है। हम आगमके अनुसार यह पूर्वमें ही लिख आये हैं कि जिसमें उत्तर कालमें विवक्षित कार्य होता है मात्र उसका नाम उपादान नहीं है। किन्तु विवक्षित कार्यके पूर्व समयमें स्थित विशिष्ट पर्याययुक्त द्रव्यका नाम उपादान कारण है। अब विचार कीजिए कि जिस मिट्टीसे उत्तर कालमें घट बननेवाला है वह खेतमें पड़ी हुई मिट्टी क्या घटका उपादान कारण है। उपादानके उक्त लक्षणके अनुसार यदि वह वास्तवमें घटका उपादान है तो अगले समयमें ही उससे घट कार्य हो जाना चाहिए। परन्तु ऐसा तो होता नहीं। किन्तु मध्यके कालमें असंख्यात पर्यायें (कार्य) होनेके बाद ही उससे घट कार्य निष्पन्न होता है। अतः जिस समयमें उससे घट कार्य निष्पन्न हुआ उसके अनुसार पूर्व समयमें ही उसे घटका उपादान मानना युक्ति और आगम दोनोंसे सम्मत है। केवल अपनी तर्कणाके आधार पर जिस मिट्टीसे घट बना उसके समान प्रतीत होनेवाली सब मिट्टीको घटका उपादान कारण मानना उचित नहीं है।

यह तो उपादानका विचार है। अब निमित्तका विचार कीजिए। कुम्भकार विवक्षित मिट्टीसे घट बनाना चाहता है। उसके लिए वह व्यापार भी करता है। किन्तु प्रथम समयमें वह मिट्टी घट नहीं बनती। दूसरे समयमें भी वह घट नहीं बनती। कुम्भकारका व्यापार घट बनानेके लिए बराबर चालू है पर उसके घट पर्यायके लिए व्यापार करने पर भी असंख्यात समय तक वह मिट्टी घट नहीं बनती। घट उत्पन्न करनेके लिए कुम्भकार कितना ही जोर

(वल) क्यों न लगावे तथापि मिट्टीसे घट पर्याय तक होनेवाली अपनी सब पर्यायोंमेंसे गुजरनेके पहले वह मिट्टी घट नहीं बनती। इस कालमें कुम्भकारका जितना भी व्यापार है वह सब एकमात्र घट बनानेके लिए हो रहा है फिर भी वह मिट्टी नियत पर्यायोंमेंसे जानेके पूर्व घट नहीं बन रहा है। इसका क्या कारण है? कारण स्पष्ट है। बात यह है कि जिस प्रकार मिट्टीके बाद घट तक होनेवाली सब पर्यायोंमेंसे गुजरना उसका सुनिश्चित है उसी प्रकार कुम्भकारका उन पर्यायोंके लिए व्यापार करना भी सुनिश्चित है। न तो मिट्टी अपनी पर्यायोंको आगे-पीछे कर सकती है और न कुम्भकार ही अपने व्यापारके क्रमको बदल सकता है। जिस प्रकारके व्यापारको वह खेतसे मिट्टी लाते समय करता है उस प्रकारके व्यापारको वह घट पर्यायकी निष्पत्तिके समय नहीं करता। और जिस प्रकारके व्यपारको वह घट निष्पत्तिके समय करता है उस प्रकारके व्यापारको वह खेतसे मिट्टी लाते समय नहीं करता। इसका अर्थ हुआ कि खेतसे मिट्टी लानेके समयसे लेकर उसके घट बनने तकके जितने कार्य हैं, कुम्भकारके व्यापार भी उतने ही प्रकारके हैं और इन दोनों प्रकारके व्यापारोंका परस्पर योग है। एकके होने पर दूसरा उसके अनुरूप होता ही है। इसमें फेर-बदल कोई कर नहीं सकता। इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर भट्टाकलंकदेवने अष्टशतीमें यह वचन कहा है—

> तादृशी जायते बुद्धिः व्यवसायश्च तादृशः।
> सहायाः तादृशाः सन्ति यादृशी भवितव्यता ।।

भवितव्यता अर्थात जिस कालमें जिस द्रव्यसे जैसा कार्य होना होना है वैसी ही मनुष्यकी बुद्धि होती है, पुरुषार्थ भी वैसा ही होता है और सहायक भी वैसे ही मिलते हैं।

यहाँ भट्टाकलंकदेव भवितव्यको प्रधानता दे रहे हैं। मनुष्यकी बुद्धि, उसके पुरुषार्थ और अन्य सहायकोंको नहीं। ऐसा क्यों, जब कि कार्यकी उत्पत्तिमें आभ्यन्तर सामग्रीके समान बाह्य सामग्रीका होना आवश्यक है। तब फिर यहाँ मात्र आभ्यन्तर सामग्रीको मुख्यता क्यों दी गई है। स्पष्ट है कि भट्टाकलंकदेव स्वयं यह अनुभव करते हैं कि कार्यमें मुख्यता मात्र आभ्यन्तर सामग्रीको है। उसके होने पर बाह्य सामग्री तो मिलती ही है।

जैनागममें बतलाया है कि द्रव्यलिंगके होने पर भावलिंग होना ही चाहिए इसका कोई नियम नहीं। परन्तु भावलिंगके होने पर द्रव्यलिंग होता ही है ऐसा नियम अवश्य है सो इस कथनका भी यही तात्पर्य है कि जब जिस कार्यके अनुरूप आभ्यन्तर सामग्री होती है तब बाह्य सामग्री, जो लोकमें उसकी सहायक कही जाती है, अवश्य मिलती है। इस नियमका अपवाद नहीं है। निश्चय और व्यवहारका ऐसा ही योग है। लोकमें अनादि कालसे जितने भी कार्य हुए, हो रहे हैं और होंगे उन सबमें एक मात्र इसी नियमको लागू समझना चाहिए। यहाँ उपादानकी निश्चय संज्ञा है, क्योंकि वह स्व है और निमित्तकी व्यवहार संज्ञा है, क्योंकि वह पर है। कार्यकी उत्पत्ति स्वसे ही होती है,

परसे नहीं होती । परन्तु कार्य पर द्रव्यकी जिस पर्यायके सद्‌भावमें या उसे लक्ष्य कर होता है उसके द्वारा उस कार्यका ज्ञान करानेके अभिप्रायसे उसमें पराश्रितपनेका व्यवहार अवश्य किया जाता है। यहाँ व्यवहारका लक्षण ही यह है कि जो अन्यके कार्यको अन्यका कहे उसे व्यवहार कहते हैं। स्पष्ट है कि कार्य तो उपादानसे ही होता है; क्योंकि वह उसकी पर्याय है। निमित्तसे नहीं होता, क्योंकि वह उसका परिणाम नहीं । परन्तु निश्चयके साथ व्यवहारकी युति बतलानेके लिए निमित्तसे कार्य हुआ ऐसा व्यवहार अवश्य किया जाता है जो सप्रयोजन होनेसे आगममें ग्राह्य माना गया है।

प्रत्येक मनुष्य क्षायिक सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिका प्रारम्भ केवली और श्रुतकेवलीके पादमूलमें ही करता है ऐसा नियम है। पर इसका इतना ही तात्पर्य है कि जब जब किसी मनुष्यको क्षायिक सम्यग्दर्शनकी उत्पत्ति होती है तब तब ऐसा योग अवश्य होता है। इससे अधिक उसका दूसरा अभिप्राय नहीं। अन्यथा उन सब वेदकसम्यग्दृष्टियोंको क्षायिक सम्यग्दर्शनकी उत्पत्ति होनी चहिए जो केवली और श्रुतकेवलीके पादमूलमें अवस्थित हैं। परन्तु ऐसा नहीं होता। किन्तु जिस मनुष्यके क्षायिक सम्यग्दर्शनको उत्पन्न करनेका पाककाल आजाता है उसीको उसकी उत्पत्ति होती है और योग भी उसीके अनुरूप मिलता है। यदि पाककालको प्रधानता न दी जाय तो वही मनुष्य इन दोनोंके पादमूलमें वर्षोंसे रह रहा है और वेदक सम्यग्दृष्टि भी है। फिर क्या कारण है कि पहले उसकी उत्पत्ति नहीं हुई। इससे सिद्ध है कि प्रत्येक कार्य स्वकालके प्राप्त होने पर ही होता है, अन्य कालमें नहीं। प्रत्येक कार्यकी उत्पत्तिका ऐसा ही योग है, उसे अन्यथा नहीं किया जा सकता।

यद्यपि कार्योत्पत्तिकी यह अमिट व्यवस्था है तथापि यह संसारी प्राणी अपने अज्ञानवश ऐसा मानता है कि 'मैंने अन्य द्रव्यके इस कार्यको किया, मैं चाहूँ तो इसमें उलट-फेर कर दूं आदि।' अरे मूर्ख! तुझमें जब अपनी पर्यायोंमें उलट-फेर करनेकी क्षमता नहीं है तब तूँ दूसरेके कार्योंको करने या उलट-फेर करनेका अहंकार क्यों करता है। स्वामी समन्तभद्र ऐसे अज्ञानी प्राणीके इस अहंकारको भले प्रकार जानते थे। यही कारण है कि वे इसके इस अहंकारको छुड़ानेके अभिप्रायसे कार्य-कारणपरम्पराकी सम्यक् व्यवस्थाका ज्ञान कराते हुए स्वयंभूस्तोत्रमें लिखते हैं—

अलंघ्यशक्तिर्भवितव्यतेयं हेतुद्वयाविष्कृतकार्यलिंगा।
अनीश्वरो जन्तुरहंक्रियार्तः संहत्य कार्येष्विति साध्ववादीः ॥३३॥

आपने (जिनदेवने) यह ठीक ही कहा है कि हेतुद्वयसे उत्पन्न होनेवाला कार्य ही जिसका ज्ञापक है ऐसी यह भवितव्यता अलंघ्यशक्ति है, क्योंकि संसारी प्राणी स्वयं परके कार्य करनेमें या अपनी पर्यायोंमें हेर-फेर करनेमें असमर्थ होते हुए भी 'मैं इस कार्यको कर सकता हूँ' इस प्रकारके अहंकारसे पीड़ित है। किन्तु वह उस (भवतिव्यता)के बिना अनेक सहकारी कारणोंको मिलाकर भी कार्योंके सम्पन्न करनेमें समर्थ नहीं होता ॥३३॥

यहाँ पर आचार्य समन्तभद्र ऐसे अज्ञानी प्राणीके लिए 'जन्तु' शब्दका प्रयोग कर रहे हैं। इससे ज्ञात होता है कि जिस प्रकार लोकमें 'जन्तु' शब्द क्षुद्र प्राणीके लिए प्रयुक्त होता है उसी प्रकार स्वामी समन्तभद्र उक्त प्रकारकी धारणाको भी अति क्षुद्र अज्ञानमूलक मानते हैं। तभी तो उन्होंने ऐसी धारणावाले प्राणीको 'जन्तु' शब्द द्वारा संबोधित किया है।

जिनागममें कार्योंके लिए प्रायोगिक कार्य और विस्रसा का ऐसा दो प्रकारका उल्लेख आया है। वहाँ बतलाया है कि जिस कार्यमें पुरुषका प्रयत्न बाह्य निमित्त है उसे प्रायोगिक कार्य कहते हैं और शेषकी विस्रसा कार्य संज्ञा है। उत्तर कालमें निमित्तकारणोंको दो भागोंमें विभाजित किया गया दृष्टिगोचर होता है-- एक वे जो अपने क्रिया-व्यापार द्वारा निमित्त होते हैं। जैसे वायु आदि। और दूसरे वे जो अपनी मात्र उपस्थितिद्वारा निमित्त होते हैं। इस कारण जैन परम्परामें निमित्तकारणके प्रेरकनिमित्त और उदासीननिमित्त कारण ऐसे दो भेद किये जाने लगे हैं। इस परसे कुछ विद्वान् ऐसा अर्थ करते हुए प्रतीत होते हैं कि जो निमित्त अपनी प्रेरणाद्वारा किसी भी कार्यको नियत समयसे आगे-पीछे कर देते हैं उनकी प्रेरक कारण संज्ञा है और शेषकी उदासीननिमित्त संज्ञा है। प्रेरक कारणके विषयमें अपने इस मन्तव्यको पुष्ट करनेके लिए वे व्यवहारनयकी मुख्यतासे आगममें प्रतिपादित अकालमरण, संक्रमण, उत्कर्षण, अपकर्षण और उदीरणा आदिको उदाहरण रूपमें उपस्थित करते हैं। किन्तु उनका यह कथन निश्चय व्यवहारकी पद्धतिके स्वरूपको न समझनेका ही फल है। आगममें तो यह कथन निमित्तोंकी मुख्यता दिखलानेके लिए ही किया गया है। इसका यदि कोई यह अर्थ करे कि उपादान कारणके अभावमें यदि कोई कार्य केवल निमित्तोंके बलसे हो जायगा तो उसका ऐसा अर्थ करना कार्य-कारणपरम्पराकी अनभिज्ञताका ही सूचक माना जायगा। जब कि आगममें उपादानका यह लक्षण किया है कि अनन्तर पूर्व पर्यायविशिष्ट द्रव्यको उपादान कारण कहते हैं। ऐसी अवस्थामें इस लक्षणके अनुसार उपादान कारणके अभावमें केवल निमित्तके बलसे कोई कार्य हो जायगा यह कैसे माना जा सकता है। अर्थात् नहीं माना जा सकता। अतएव कार्य मात्र उपादानसे ही होता है और जब कार्य होता है तब उसका कोई निमित्त अवश्य होता है यह जो आगमका अभिप्राय है उसे ही यथावत् मानना चाहिए। प्रत्येक कार्यके प्रति सब निमित्त समान हैं इस तथ्यको ध्यानमें रखकर आचार्य पूज्यपाद उक्त अभिप्रायकी पुष्टि करते हुए इष्टोपदेशमें कहते हैं—

> नाज्ञो विज्ञत्वमायाति विज्ञो नाज्ञत्वमृच्छति।
> निमित्तमात्रमन्यस्तु गतेर्धर्मास्तिकायवत् ॥ ३५ ॥

अज्ञ विज्ञताको नहीं प्राप्त होता और विज्ञ अज्ञताको नहीं प्राप्त होता। इतना अवश्य है कि जिसप्रकार गतिक्रियाका धर्मास्तिकाय निमित्तमात्र है उसीप्रकार अन्य सब पदार्थ निमित्तमात्र हैं ॥ ३५ ॥

भट्टाकलंकदेव भी इसी तथ्यको स्वीकार करते हुए तत्त्वार्थवार्तिक (अ. १ सूत्र. २०) में कहते हैं—

यथा मृदः स्वयमन्तर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये दण्ड-चक्र-पौरुषेयप्रयत्नादि निमित्तमात्रं भवति। यतः सत्स्वपि दण्डादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिण्डः स्वयमन्तर्घटभवनपरिणामनिरुत्सुकत्वान्न घटीभवति, अतो मृत्पिण्ड एव बाह्यदण्डादिनिमित्तसापेक्ष आभ्यन्तरपरिणामसानिध्याद् घटो भवति न दण्डादय इति दण्डादीनां निमित्तमात्रत्वं भवति ।

जैसे मिट्टीके स्वयं भीतर घटभवनरूप परिणामके अभिमुख होने पर दण्ड, चक्र और पुरुषकृत प्रयत्न आदि निमित्तमात्र होते हैं, क्योंकि दण्डादि निमित्तोंके रहने पर भी बालुका बहुल मिट्टीका पिण्ड स्वयं भीतर घटभवनरूप परिणाम (पर्याय) से निरुत्सुक होनेके कारण घट नहीं होता, अतः बाह्यमें दण्डादि निमित्त सापेक्ष मिट्टीका पिण्ड ही भीतर घटभवनरूप परिणामका सानिध्य होनेसे घट होता है, दण्डादि घट नहीं होते, इसलिए दण्डादि निमित्त मात्र हैं ।

उपादान और निमित्त इनकी युति है, इसलिए केवल उपादानसे कार्यकी उत्पत्ति मानने पर एकान्तका प्रसंग आता है यह कहना भी युक्तियुक्त नहीं है, क्योंकि उपादान स्वयं कार्यका प्रागभावरूप है, जब कि निमित्तका उसमें अत्यन्ताभाव है और अनेकान्त दो द्रव्योंमें घटित नहीं होता, क्योंकि प्रत्येक वस्तु स्वयं अनेकान्तस्वरूप होती है । अतः जिसप्रकार स्वरूपकी अपेक्षा कार्यरूप द्रव्यमें निमित्तका अत्यन्ताभाव है उसीप्रकार कारणकी अपेक्षा भी कार्यद्रव्यमें निमित्तका अत्यन्ताभाव है । और जिसका जिसमें अत्यन्ताभाव होता है वह उसका स्वरूप न होनेके कारण न तो कार्य ही होता है और न कारण ही । यही कारण है कि प्रत्येक कार्यमें निमित्तको स्वीकार करके भी उसे व्यवहारहेतु ही कहा है । अतएव प्रकृतमें यही अनेकान्त घटित होता है कि यथार्थ हेतुरूपसे कार्यमें उपादानकी अस्ति है और निमित्तकी नास्ति है । यही कारण है कि व्यवहार पक्षको गौण करके निश्चय पक्षकी मुख्यतासे समयसारमें यह वचन कहा है—

अण्णदविएण अण्णदव्वस्स ण कीरए गुणुप्पाओ ।
तम्हा उ सव्वदव्वा उप्पज्जंते सहावेण ॥ ३७२ ॥

अन्य द्रव्यके द्वारा अन्य द्रव्यके गुण (विशेषता-पर्याय) का उत्पाद नहीं किया जाता, इसलिए सभी द्रव्य अपने-अपने स्वभावसे उत्पन्न होते हैं ॥ ३७२ ॥

इसकी टीका करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र कहते हैं—

न च जीवस्य परद्रव्यं रागादीनुत्पादयतीति शक्यम्, अन्यद्रव्येणान्यद्रव्यगुणोत्पादकरणस्यायोगात्, सर्वद्रव्याणां स्वभावेनैवोत्पादात् ।

और पर द्रव्य (द्रव्यकर्म-नोकर्म) जीवके रागादिकोंको उत्पन्न करते हैं ऐसी शंका नहीं

करनी चाहिए, क्योंकि अन्य द्रव्यके द्वारा अन्य द्रव्यके गुणों (पर्यायों) को उत्पन्न करनेका अयोग है। कारण कि सभी द्रव्योंका स्वभावसे ही उत्पाद होता है।

यह है उपादान और निमित्तकी कार्यके प्रति वास्तविक स्थितिका स्वरूपाख्यान। जो भव्य इसे इसी रूपमें अन्तःकरण पूर्वक स्वीकार करता है वह नियमसे मोक्षभागी होता है।

मुनिधर्म और गृहस्थधर्म

श्री प्रेमचन्द जैन एम. ए., वाराणसी

जैनधर्ममें मोक्षमार्ग पर आरूढ़ व्यक्ति दो भागोंमें विभक्त किये गये हैं—गृहस्थधर्म और मुनिधर्म। गृहस्थधर्म अपवाद मार्ग है और मुनिधर्म उत्सर्ग मार्ग। जो व्यक्ति स्वरूपस्थितिरूप चारित्रके सद्भावमें सविकल्पदशामें २८ मूलगुणों और तदाश्रित बाह्य क्रियाका सम्यक् प्रकारसे पालन करते हैं उनके मुनिधर्म होता है। इनके मिथ्यात्वके साथ तीन कषायोंका अभाव होकर दसवें गुणस्थान तक मात्र संज्वलन कषायका सद्भाव पाया जाता है।

चारित्रके दो भेद हैं—सराग चारित्र और वीतराग चारित्र। तीन कषायोंके अभावमें जो आत्माकी स्वरूपस्थितिरूप वीतराग परिणति होती है उसकी वीतराग चारित्र संज्ञा है। यह आत्माकी स्वभाव परिणति होनेके कारण इसे निश्चय चारित्र भी कहते हैं।

किन्तु इसके साथ छटवें गुणस्थानमें बुद्धिपूर्वक और सातवेंसे दसवें गुणस्थान तक अबुद्धिपूर्वक जो कषायलेशका सद्भाव पाया जाता है वह यद्यपि रागांश है फिर भी वीतराग चारित्रके साथ उसका सद्भाव होनेके कारण उसकी सरागचारित्र संज्ञा है। आचारका प्रतिपादन करनेवाले चरणानुयोगके शास्त्रोंमें मुख्यरूपसे इस सरागचारित्रको लक्ष्य कर मुनिधर्म और गृहस्थधर्मका निरूपण हुआ है। इस परसे यदि कोई बाह्य विकल्परूप या क्रियारूप प्रवृत्तिको मुनिधर्म माने तो यह उसकी सबसे बड़ी भूल है। निश्चय चारित्रके अभावमें ऐसा प्रवृत्तिरूप चारित्र तो इस जीवने अनादि कालसे अनन्त बार प्राप्त किया पर उससे इसे परमार्थकी प्राप्ति नहीं हुई। वह परमार्थकी प्राप्तिका मार्ग भी नहीं है। निश्चय चारित्रकी उसके साथ बाह्य व्याप्ति होनेके कारण वह तो निश्चय चारित्रके ज्ञान करानेका एक साधनमात्र है।

आगममें द्रव्यलिंग और भावलिंग इन दो लिंगोंका निरूपण हुआ है। वहाँ बतलाया है कि जिसके भावलिंग होता है उसके द्रव्यलिंग होता ही है। अर्थात् ऐसा जीव, जिसने तीन कषायोंका अभाव कर दिया है, चरणानुयोगमें बतलाई हुई विधिके अनुसार २८ मूल गुणोंका सम्यक् प्रकारसे पालन करता है, चतुर्मासको छोड़कर ग्राममें एक दिन और नगरमें अधिकसे अधिक पाँच दिन तक रहता है, ४६ दोष और ३२ अन्तरायोंको टालकर आहार

लेता है, स्वाध्यायमें काम आनेवाले एक-दो शास्त्रोंको छोड़कर अधिक शास्त्रोंका संग्रह नहीं करता, यात्रादिके बहाने मोटर, गाड़ी या अन्य किसी प्रकारके परिग्रहको प्राप्त करनेकी चेष्टा नहीं करता और न उनको प्राप्त करनेका उपदेश ही करता है, गर्मी, सरदी और वर्षाजन्य बाधाको दूर करनेके साधनोंको परिग्रहमें परिगणित करके उनका भी उपयोग नहीं करता, गृहस्थों और गृहस्थस्त्रियोंके साथ धर्मोपदेश देने तक ही सम्पर्क रखता है, पन्थसम्बन्धी प्रवृत्तिविशेषको प्रोत्साहन नहीं देता, भगवान् सर्वज्ञ वीतराग द्वारा प्रतिपादित वचनको ही आगम मानता है, स्त्रियाँ गुरु मानकर मुनिके शरीरकी वैय्यावृत्य नहीं कर सकतीं, यह कथा तो दूर रहो, वे जिन प्रतिमाका भी स्पर्श नहीं कर सकतीं और न अभिषेक कर सकती हैं, क्योंकि आगममें गणिनीको भी आचार्यसे कमसे कम पाँच हाथ दूर बैठनेका निर्देश है, वे सम्मुख होकर आचार्यसे धर्मकथा भी नहीं कर सकतीं। यह आगमका अभिप्राय है। इसे ध्यानमें रखकर जो आर्यिका या श्राविकाके साथ किसी भी प्रकारका वार्तालाप नहीं करता और न वैय्यावृत्य कराता है वही २८ मूलगुणोंका सम्यक् प्रकारसे पालन करनेका अधिकारी माना गया है। जिसके भावलिंगके साथ उक्त प्रकारका द्रव्यलिंग पाया जाय वही मोक्षमार्गका साक्षात् अनुसर्ता मुनि होता है, अन्य नहीं, क्योंकि भावलिंगके अभावमें द्रव्यलिंगकी मोक्षमार्गमें कोई कीमत नहीं।

यह संक्षेपमें मुनिधर्म है। जो पूरी तरहसे मुनिधर्मको पालनेमें असमर्थ है और जिसके दो कषायोंका अभाव होकर स्वरूपस्थितिरूप निश्चय चारित्रके साथ पाँच अणुव्रत, तीन गुणव्रत और चार शिक्षाव्रत यह बारह प्रकारका सविकल्परूप बाह्य चारित्र होता है उसके जिनमतमें गृहस्थधर्म माना गया है। ग्यारह प्रतिमाएँ आन्तरिक शुद्धिकी वृद्धिके साथ इन्हीं बारह बातोंका परिवर्धित रूप हैं। मुनिधर्मके सन्मुख हुए भव्यको क्रमशः उनकी प्राप्ति होती है, क्योंकि ऐसा नियम है कि जिसके चित्तमें संसार, शरीर और भोगोंके प्रति संवेग और वैराग्य होकर मुनिधर्मको अंगीकार करनेका भाव होने पर भी जो उसे स्वीकार करनेमें असमर्थ है उसीके गृहस्थधर्म होता है। इसके अधिकारी मनुष्योंके समान तिर्यञ्च भी माने गये हैं।

यह तो मानी हुई बात है कि मोक्षमार्गमें प्रथम स्थान सम्यग्दर्शनको प्राप्त है, क्योंकि 'दंसणमूलो धम्मो' सम्यग्दर्शन धर्मका मूल है ऐसा जिनवचन है। अतएव जो सम्यग्दृष्टि है उसके ही जब पँच परमेष्ठीको छोड़कर लोकमें प्रसिद्ध शासनदेवता आदि अन्य किसीके प्रति आदर-अनुग्रहका भाव नहीं होता, जो आठ मद, तीन मूढ़ता, छह अनायतन और शंकादि आठ दोषोंसे सर्वथा रहित होकर निःशंकित आदि आठ अंगोंका सम्यक् प्रकारसे पालन करता है। ऐसी अवस्थामें जो व्रती गृहस्थ है उसके सविकल्प दशामें मात्र पाँच परमेष्ठीका ही आश्रय रहे, वह शासनदेवता आदिका आदर-सत्कार न करे और न करनेका उपदेश करे यह स्पष्ट ही है।

आगममें आत्माके तीन स्तर बतलाये हैं—बहिरात्मा, अन्तरात्मा और परमात्मा। जो परमें एकत्वबुद्धि करता है और परसे अपना हानि-लाभ मानता है वह बहिरात्मा है। तथा

जो आत्मपरिणतिको कर्मचेतना और कर्मफलचेतनारूप न स्वीकार कर मात्र ज्ञानचेतनारूप अनुभवता है वह अन्तरात्मा है। अन्तरात्माके जघन्य, मध्यम और उत्कृष्ट ये तीन भेद हैं। इन तीनोंमें ज्ञानचेतनारूप अनुभवन क्रियाकी समानता होने पर भी वीतराग परिणतिकी वृद्धिके कारण ही ये तीन भेद हुए हैं। उत्तरोत्तर कषाय हानिके साथ सविकल्प परिणतिकी विचित्रता देखकर बाह्यमें उसके आधारसे यद्यपि उनको अवरित सम्यग्दृष्टि, देशविरत और सकलविरत ऐसा नामकरण किया जाता है पर अन्तरंगमें इसका मूल कारण वीतराग परिणतिकी वृद्धि ही है। परमात्माका अर्थ स्पष्ट ही है। जिसमें कर्मचेतना और कर्मफलचेतनाका सर्वथा अभाव होकर जो मात्र ज्ञानचेतनाका भोक्ता है वह परमात्मा है। मोक्षमार्गमें यह परम साध्य होनेसे परम आदरणीय माना गया है। किन्तु ध्येयकी दृष्टिसे एकमात्र त्रिकाली ज्ञायकभाव ही परम आदरणीय है, क्योंकि उपयोगमें उसका आश्रय लेनेसे ही उससे अभिन्न (तादात्म्य-भावको प्राप्त) अन्तरात्मदशाके बाद क्रमसे परमात्मदशा प्रगट होती है।

इस प्रकार मुनिधर्म और गृहस्थधर्म क्या है इसका संक्षेपमें विचार किया।

क्रमबद्ध पर्याय और पुरुषार्थ

श्री पं. रतनचन्दजी शास्त्री, न्यायतीर्थ, विदिशा

जो उत्पाद, व्यय और ध्रौव्यसे युक्त है वह द्रव्य है। द्रव्यके इस लक्षणके अनुसार अपने त्रिकाली अन्वयरूप धर्मके द्वारा ध्रुव रहना जैसे प्रत्येक द्रव्यका स्वभाव है उसी प्रकार अपने व्यतिरेकरूप धर्मके द्वारा उत्पाद-व्ययरूपसे परिणमना भी उसका स्वभाव है। यह वस्तुस्थिति है। इसे ठीक तरहसे हृदयंगम करनेपर विदित होता है कि प्रत्येक द्रव्यमें प्रति समय जो नई पर्यायका उत्पाद और पुरानी पर्यायको व्यय होता है वह उसकी योग्यतासे ही होता है, अन्यथा उत्पाद-व्यय द्रव्यका स्वभाव नहीं ठहरता। प्रभाचन्द्र आचार्यके सामने यह प्रश्न आया कि कार्य कारणका जब कोई उपकार नहीं करता ऐसी अवस्थामें कारण प्रतिनियत कार्यको ही क्यों उत्पन्न करता है, सब कार्योंको क्यों नहीं उत्पन्न करता? तब उन्होंने योग्यताको इसका प्रधान कारण बतलाया। उनका वह वचन इस प्रकार है—

तत्रापि हि कारणं कार्येणानुपक्रियमाणं यावत् प्रतिनियतं कार्यमुत्पादयति तावत्सर्वं कस्मान्नोत्पादयतीति चोद्ये योग्यतैव शरणम्।

प्रमेयकमलमार्तण्ड २,७ पृ. २३७

इसका यह तात्पर्य है कि प्रत्येक द्रव्यमें प्रति समय जो कार्य होता है वह उस कालमें उसमें जैसे कार्यको उत्पन्न करनेकी योग्यता होती है उसीके अनुरूप होता है। अब यदि इस

नियमके अनुसार प्रत्येक द्रव्यके तीनों कालोंमें होनेवाली पर्यायों (कार्यों)को फैला कर देखा जाय तो यही मानना पड़ता है कि प्रत्येक द्रव्यकी सब पर्यायें क्रमबद्ध या क्रमनियमित ही होती हैं। उपादान कारणका जो लक्षण किया है उससे भी यही फलित होता है। केवलज्ञानमें तीनों काल और तीनों लोकसम्बन्धी गुण-पर्याययुक्त सब पदार्थ युगपत् प्रतिभासित होते हैं यह कथन भी उक्त तथ्यको ही सूचित करता है।

इस प्रकार युक्ति और आगमसे सब द्रव्योंकी सब पर्यायोंके क्रमबद्ध सिद्ध हो जाने पर कार्य-कारणपरम्पराके क्रमसे अनभिज्ञ व्यक्तियोंके सामने यह प्रश्न खड़ा हो जाता है कि यदि सब द्रव्योंकी सब पर्यायें क्रमबद्ध ही होती हैं तो जब जो होना होगा होगा, पुरुषार्थ करनेकी क्या आवश्यकता? जो महाशय ऐसा प्रश्न करते हैं वे यह तो मानते हैं कि छहों द्रव्योंकी जो स्वभाव पर्याय होती हैं वे क्रमबद्ध ही होती हैं पर साथ ही वे यह भी मानते हैं कि संयोगी अवस्थामें जीव और स्कन्धको जब जैसे निमित्त मिलते हैं उनके अनुसार उन्हें परिणमना पड़ता है। किन्तु इन दो बातोंको मानकर भी वे यह भी मानते हैं कि क्रमबद्ध पर्यायोंके मानने पर पुरुषार्थको माननेकी आवश्यकता नहीं रहती और निमित्तोंको स्वीकार करना निरर्थक हो जाता है।

इस प्रकार उन महाशयोंके ये परस्पर विरुद्ध विचार हैं। आगे इनकी संक्षेपमें मीमांसा करते हैं। सर्व प्रथम तो यह देखना है कि यदि छहों द्रव्योंकी स्वभाव पर्यायें क्रमबद्ध होती हैं तो क्या वे बिना पुरुषार्थके होती हैं। यदि कहा जाय कि उनके होनेमें पुरुषार्थके माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है तो यह प्रश्न उपस्थित होता है कि यदि ऐसी बात है तो अरिहन्तों और सिद्धोंके जो अनन्त बल बतलाया है वह किसलिए? क्या अनन्त बलके अभावमें केवल-ज्ञानी तीन लोक और तीन कालवर्ती समस्त द्रव्य-गुण-पर्यायोंको युगपत् जान सकते हैं? करणानुयोगका जिन्होंने स्वाध्याय किया है वे यह अच्छी तरहसे जानते हैं कि जिस जीवके जितने ज्ञान-दर्शनका उघाड़ होता है उसके, उसके अनुरूप वीर्यका भी उघाड़ पाया जाता है। ऐसा नियम क्यों? क्या इससे यह सिद्ध नहीं होता कि अरिहन्त परमेष्ठी और सिद्ध परमेष्ठीकी प्रति समय जो जानने-देखनेरूप परिणति होती है वह पुरुषार्थपूर्वक ही होती है। और जब उनके प्रति समय जानने-देखनेरूप परिणति पुरुषार्थपूर्वक होकर भी वह क्रमबद्ध बन जाती है तो फिर इतर संसारी जीवोंकी परिणति पुरुषार्थपूर्वक होकर भी क्रमबद्ध हो इसमें क्या आपत्ति? सच तो यह है कि जिनमें अनन्त बल है वे तो अपनी परिणति को आगे-पीछे कर नहीं सकते फिर हम संसारी जन, जो हीन बलवाले हैं, अपनी परिणतिको आगे-पीछे कर लेंगे यह कैसा मानना है। थोड़ा वस्तुस्वरूपका विचार कीजिए और उसके बाद निर्णय कीजिए। केवल कल्पनाके आधार पर वस्तुके स्वरूपको माननेकी हट छोड़िये। यहाँ जीव द्रव्यकी मुख्यतासे विचार किया है। पुद्गल स्कन्धों पर भी यही नियम लागू होता

है । उनका पुरुषार्थ उनमें पाई जानेवाली सामर्थ्य है । परिणमन करनेकी ऐसी सामर्थ्य सब द्रव्योंमें होती है । इसी सामर्थ्यको ध्यानमें रखकर आचार्योंने यह वचन कहा है—'न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ।' जिसमें जो शक्ति न हो वह अन्यके द्वारा नहीं की जा सकती ।

अब रही निमित्तोंकी बात–सो यदि निमित्तोंके बलसे अन्य द्रव्योंमें अन्यथा परिणमन हो सकता है तो फिर न तो पुरुषार्थकी ही बात करनी चाहिए और न मुक्तिकी ही, क्योंकि 'जब जैसे निमित्त मिलते हैं उनके अनुसार दूसरे द्रव्यको बलात् परिणमनां पड़ता है' इस सिद्धान्तके मान लेने पर न तो पुरुषार्थ ही सिद्ध होता है और न मुक्ति ही बनती है। तब तो प्रत्येक द्रव्यका परिणमन मात्र निमित्तोंके आधारसे स्वीकार करना पड़ता है। स्पष्ट है कि यह मान्यता भी अज्ञानमूलक है, वस्तुस्वरूपका अनुसरण करनेवाली नहीं। अतएव यही मानना उचित है कि प्रत्येक द्रव्यका प्रति समय जो भी कार्य होता है वह स्वभाव, उपादान निमित्त, पुरुषार्थ और स्वकाल इन पाँचके समवायमें ही होता है। इससे प्रत्येक द्रव्यकी प्रत्येक पर्याय स्वकालमें क्रमबद्ध होकर भी पुरुषार्थपूर्वक ही होती है यह सिद्ध हो जाता है। इसी तथ्यको सम्यक् प्रकारसे ध्यानमें रखकर पण्डितप्रवर बनारसीदासजीने नाटक समयसारके सर्वविशुद्ध ज्ञान अधिकारमें कहा है—

पदस्वभाव पूरवउदय निहिचै उद्यम काल ।
पच्छपात मिथ्यात पथ सरवंगी शिवचाल ॥

परमार्थदृष्टिसे विचारकर देखा जाय तो क्रमबद्ध पर्यायोंको स्वीकार करनेका सिद्धान्त एक ऐसा अनूठा सिद्धान्त है जिससे परमें इष्टानिष्ट बुद्धिका अभाव होकर स्वभावके अनुरूप अनन्त पुरुषार्थ प्रगट होता है। सच मानिये, संसारी जीवोंके द्वारा इसका स्वीकार वीतरागताकी जननी है। यह व्यक्तिविशेषकी कल्पना न होकर वस्तुस्वरूपके अनुरूप जिनागमका सार है, जिसे तीर्थंकरोंकी वीतरागमयी वाणीमेंसे सम्यग्दृष्टि महापुरुषोंने मन्थन कर विश्वके सामने रख दिया है। वे करुणाभावसे पुकार–पुकार कर कहते हैं–आओ, हे भव्य जीवो! आओ, जिनागमका मन्थन कर उसमेंसे यह अमृत उत्पन्न किया है। इसका पानकर स्वयं अमृत बनो।

प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना

अध्यात्मरत्न श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशी, एडवोकेट, सोनगढ़

आत्माके अबन्ध दशाके प्राप्त होनेमें स्वरूपस्थितिरूप चारित्रका जो स्थान है, उसके अंगभूत निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचनाका उससे कम स्थान नहीं है। कालादि भेदकी विवक्षा किये बिना देखा जाय तो निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना ही चारित्र है। ये तीनों स्वयं निश्चय चारित्रस्वरूप हैं, उससे भिन्न नहीं। ऐसे निश्चय प्रतिक्रमणादिस्वरूप सम्यक्चारित्रकी प्राप्तिके लिए सर्व प्रथम अनादि बन्धनबद्ध इस संसारी जीवको कर्म, नोकर्म और कर्मोंको निमित्तकर होनेवाले भावोंसे भिन्न अबन्धस्वभावी आत्माका स्वानुभूतिस्वरूप सम्यग्ज्ञान होना ही कार्यकारी है। उसके बिना स्वरूपस्थितिरूप चारित्र और उसके अंगभूत निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचनाकी प्राप्ति होना अति असम्भव है। कदाचित् कोई अज्ञानी जीव आत्मस्वरूपका सम्यक् निर्णय हुए बिना बाह्यमें मोह और कषायकी मन्दतावश बाह्य संयमरूप द्रव्यचारित्रको स्वीकार भी करता है तो उसका फल अनन्त संसारकी प्राप्ति ही है। ऐसे जीवको निश्चय प्रतिक्रमण आदिरूप भावसंयमकी प्राप्ति होना तो ऐसे ही असम्भव है जैसे बन्ध्याको सुतकी प्राप्ति होना असम्भव है। वास्तवमें ऐसा द्रव्य-प्रतिक्रमण अप्रतिक्रमण ही है, क्योंकि बिना निश्चयके जो भी व्यवहार होता है वह सच्चा व्यवहार इस संज्ञाको नहीं प्राप्त होता। आचार्य कुन्दकुन्दने ऐसे व्यवहारप्रतिक्रमणको विष-कुम्भ कहा है सो उसका कारण भी यही है, क्योंकि भेदज्ञानका सम्यक् अभ्यास हुए बिना स्वरूपस्थितिरूप चारित्र और उसके अविनाभावी प्रतिक्रमण आदिकी इस जीवमें पर्याययोग्यता ही उत्पन्न नहीं होती। भेदज्ञानका अभ्यास होने पर ही यह जीव मोह और क्षोभ (कषाय)से रहित समपरिणामरूप चारित्रका अधिकारी होता है और तभी इसके सम्यक् प्रतिक्रमणरूप आभ्यन्तर-बाह्य क्रियाका उपाय बनता है।

यह वस्तुस्थिति है। इसके प्रकाशमें यहाँ स्वरूपस्थितिरूप चारित्रके अविनाभावी प्रतिक्रमणादिके यथार्थ स्वरूप पर सम्यक् प्रकाश डाला जाता है। यद्यपि जिनागममें संयमके सरागसंयम (व्यवहारचारित्र) और वीतराग संयम (निश्चय चारित्र) के समान उसके अविनाभावी प्रतिक्रमण आदिके भी दो-दो भेद बतलाये हैं। परन्तु जिस प्रकार संयममें वीतराग संयमकी मुख्यता है, क्योंकि 'सम्' अर्थात् सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान पूर्वक जो स्वरूप स्थितिरूप चारित्र होता है वही आत्माके लिए हितरूप है, अतएव वही उपादेय है। उसके सद्भावमें राग पर्यायरूप जो पाँच महाव्रतोंका धारण करना आदिरूप सरागसंयम कहलाता है वह न तो आत्माके लिए हितरूप ही है और न उपादेय ही है, क्योंकि रागपर्यायरूप होनेके कारण वह तो एक मात्र कर्मबन्धका ही कारण है। सरागसंयमके कालमें यद्यपि संवर-निर्जरा

होती है इसमें सन्देह नहीं, पर उन्हें उस रागपर्यायके साथ रहनेवाली आत्मशुद्धिका ही फल समझना चाहिए, रागपर्यायका नहीं यह स्पष्ट है ।

इस प्रकार संयमके समान प्रतिक्रमणादिमेंसे प्रत्येकके दो दो भेद सिद्ध होने पर वे कौन कौन हैं और उनका स्वरूप क्या है यह बतलानेके पूर्व उनके सामान्य स्वरूपका निर्देश करते हैं—

पूर्वकृत जो अनेक प्रकारके विस्तारवाला ज्ञानावरणादिरूप शुभाशुभ कर्म है उससे जो आत्मा अपनेको दूर रखता है वह आत्मा प्रतिक्रमण है। भविष्यकालका जो शुभाशुभ कर्म जिस भावमें बँधता है उस भावसे जो आत्मा निवृत्त होता है वह आत्मा प्रत्याख्यान है। वर्तमान कालमें उदयागत जो अनेक प्रकारके विस्तारवाला शुभ और अशुभ कर्म है उस दोषको जो आत्मा चेतता है—ज्ञाताभावसे जानता है वह आत्मा वास्तवमें आलोचना है। इस प्रकार जो सदा प्रत्याख्यान करता है, सदा प्रतिक्रमण करता है और सदा आलोचना करता है वह आत्मा वास्तवमें चारित्र है (समयसार ३८३ से ३८६)

यहाँ पर आचार्य महाराजने प्रतिक्रमण आदिको आत्मा कहा है और चारित्र भी उसे ही बतलाया है। कारण यह है कि जिस समय जो आत्मा जिस भावरूपसे परिणमता है उस समय तन्मय होता है।

यह तो सुविदित सत्य है कि प्रत्येक संसारी आत्मामें भूत, वर्तमान और भविष्य तीनों कालसम्बन्धी राग परके लक्ष्यसे ही उत्पन्न होता है, उसका प्रगट या अप्रगट कोई न कोई आश्रयभूत पर द्रव्य अवश्य होता है जिसके आलम्बनसे उसकी उत्पत्ति होती है। इस प्रकार तीनों कालसम्बन्धी राग और उसके निमित्त ऐसे छह भेद होनेसे उनसे निवृत्त होनेवाला स्वरूपस्थितिरूप आत्मपरिणाम भी छह भागोंमें विभक्त हो जाता है। यही कारण है कि प्रकृतमें प्रतिक्रमणादि तीनोंके निश्चय भावप्रतिक्रमण, निश्चय द्रव्यप्रतिक्रमण, निश्चय भावप्रत्याख्यान, निश्चय द्रव्यप्रत्याख्यान तथा निश्चय भावआलोचना और निश्चय द्रव्यआलोचना ऐसे छह भेद हो जाते हैं। तथा इनसे उलटे अप्रतिक्रमण आदिके भी छह भेद हो जाते हैं। प्रतिक्रमण और अप्रतिक्रमण ये परस्परमें विरुद्ध भाव हैं। अप्रतिक्रमण आत्माकी मिथ्याचारित्र या अचारित्र-रूप पर्याय है और प्रतिक्रमण आत्माकी स्वरूपस्थितिरूप चारित्रपर्याय है। यही इन दोनोंमें भेद है। इसी प्रकार अप्रत्याख्यान और प्रत्याख्यान तथा अनालोचना और आलोचनाका स्वरूप समझ लेना चाहिए।

ऐसा नियम है कि द्रव्य और भाव अप्रतिक्रमण, अप्रत्याख्यान और अनालोचनामें रागादिके नित्य कर्तृत्वका प्रसंग आता है, इसलिए उसे छोड़ना ही चाहिए। जो जीव ऐसी श्रद्धा करता है कि 'मैं सम्यग्दृष्टि हूँ, मेरे लिए शुभ राग अच्छा है; उसे नहीं छोड़ना

चाहिए' उसके रागके नित्य कर्तृत्वका प्रसंग आता है। ऐसी श्रद्धावाला जीव कभी भी सच्चा प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना नहीं कर सकता।

यहाँ पर रागको छोड़नेका जो उल्लेख किया है सो उसका अभिप्राय इतना ही है कि जिस कालमें यह आत्मा स्वभाव सन्मुख होकर स्वरूपस्थिति करता है उस कालमें रागका स्वयं व्यय हो जाता है, क्योंकि जिस कालमें एक पर्यायका उत्पाद है उसी कालमें उससे पूर्व पर्यायका व्यय है। ऐसी स्थितिमें एक द्रव्यकेद्वारा उससे भिन्न दूसरे द्रव्यका छोड़ना और ग्रहण करना न तो द्रव्यार्थिकदृष्टिसे ही सम्भव है और न पर्यायार्थिक दृष्टिसे ही सम्भव है। इसी तथ्यको ध्यानमें रखकर समयप्राभृतमें आचार्य कुन्दकुन्द कहते हैं—

ण वि सक्कइ धित्तुं जं ण वि मोत्तुं जं य च पर दव्वं।
सो को वि य तस्स गुणो पाउगिओ विस्ससो वा वि ॥४०६॥

जो पर द्रव्य है वह ग्रहण नहीं किया जा सकता और छोड़ा नहीं जा सकता, ऐसा ही कोई उसका (आत्माका) प्रायोगिक तथा वैस्रसिक गुण है ॥४०३॥

यद्यपि चरणानुयोगके शास्त्रोंमें सचित्त, अचित्त और मिश्ररूप पर द्रव्योंके त्याग करनेका निर्देश किया है सो पूर्वोक्त नियमके अनुसार पर द्रव्योंका वास्तवमें ग्रहण और त्याग तो बनता ही नहीं। फिर भी यह कथन किया है सो उसका आशय इतना ही है कि पर द्रव्योंको अच्छा-बुरा माननेका त्याग करना, पर द्रव्योंको अच्छा-बुरा माननेरूप संस्कारका त्याग करना और उनमें ममत्वका त्याग करना। उपचारकी सार्थकता भी इसीमें है।

यद्यपि यह वस्तुस्थिति है। फिर भी कोई मन्दज्ञानी इसके वास्तविक स्वरूपको न समझ कर ऐसा प्रश्न करता है कि चरणानुयोग और प्रथमानुयोगके शास्त्रोंमें ऐसा उपदेश मिलता है कि चरमशरीरी तीर्थंकर राजपाट, कुटुम्ब, धन-लक्ष्मी और वस्त्र आदि त्याग कर नग्न शरीर धारण करते हैं, केशलुंच करते हैं, ४६ दोष तथा ३२ अन्तराय त्याग कर संयमके साधनभूत शरीरकी स्थितिके लिए आहार ग्रहण करते हैं, और ईर्यापथकी शुद्धिपूर्वक गमनागमन करते हैं आदि। और द्रव्यानुयोगके शास्त्रोंमें ऐसा उपदेश किया है कि कोई जीव या अन्य द्रव्य उससे भिन्न अन्य द्रव्यका ग्रहण-त्याग नहीं कर सकता सो इन दोनों कथनोंका समन्वय किस प्रकार हो सकता है? यह एक प्रश्न है। समाधान यह है कि वस्तुस्वरूप तो ऐसा ही है कि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका ग्रहण या त्याग नहीं कर सकता, क्योंकि प्रत्येक द्रव्यमें कर्तृत्व और अकर्तृत्व (प्रवचनसार गाथा ८५ टीका) ये दो सामान्य गुण हैं, इसलिए प्रत्येक द्रव्य अपना सब कार्य कर सकता है, पर द्रव्यका कुछ भी नहीं कर सकता। राजपाट, कुटुम्ब, धन-लक्ष्मी, वस्त्रादि, नग्न शरीर, केश तथा आहारादि पर द्रव्य हैं, उनका जीव कुछ नहीं कर सकता। ये सब अनन्त पुद्गलोंके स्कन्ध हैं। जो अपने उपादानके अनुसार परिणाम-लक्षण और क्रियालक्षण परिणाम करते हैं। परन्तु जीवके परिणाम और उक्त बाह्य वस्तुओंका

निमित्त–नैमित्तिकरूपसे अविनाभावसम्बन्ध ही ऐसा है कि जब जीव उन्हें त्यागने या ग्रहण करनेके भाव करता है तब निमित्त–नैमित्तिकसम्बन्धका अभाव होकर या उक्तरूप सम्बन्ध होकर वे सब पदार्थ अपने–अपने कारणोंसे पृथक् या संयुक्त होते हैं। परन्तु भाषा द्वारा अन्य प्रकारसे निरूपण करना अशक्य है, अतः असद्भूत व्यवहारनयकी अपेक्षा उक्त प्रकारसे कथन करनेमें आया है।

आगे इसी विषयको दृष्टान्त द्वारा बतलाते हैं—जैसे 'घीका घड़ा' इस उदाहरणमें घीका घड़के साथ संयोग बतलाना निश्चयनयकी मुख्यतासे बोली गई भाषामें सम्भव नहीं है, इसलिए असद्भूत व्यवहारनयकी मुख्यतासे 'घीका घड़ा' ऐसा कहा जाता है। वैसे ही 'पर द्रव्यका ग्रहण अथवा त्याग' यह कथन निश्चयनयकी मुख्यतासे बोली गई भाषा द्वारा सम्भव नहीं है। इसके अतिरिक्त इस विषयको स्पष्ट करनेके लिए अन्य किसी भी प्रकारकी भाषाका प्रयोग किया जाय तो उसमें व्यवहारकथन आये बिना रहता नहीं, इसलिए चरणानुयोग व प्रथमानुयोगमें इस प्रकारका जो भी कथन किया गया है वह उसी प्रकारसे बन सकता है, अन्य प्रकारसे नहीं। यही कारण है कि उन शास्त्रोंमें उक्त प्रकारसे कथन किया गया है। किन्तु उसका तात्पर्य अर्थ क्या है यह जानते समय उसे द्रव्यानुयोगके अनुसार ही जानना–समझना चाहिए। (कषायप्राभृत पु० १ पृ. ३२७ के सन्दर्भमें)

जिनमार्गमें व्याख्यान निश्चयनय और व्यवहारनय द्वारा करनेमें आया है, क्योंकि दोनों नयों द्वारा कथन करनेकी आगमकी पद्धति है। उसमें निश्चयनयका कथन हो तब वह सत्यार्थ ही है, सच्चा निरूपण करता है ऐसा उसका अर्थ करना चाहिए और व्यवहारनयका कथन हो तब निमित्तादिकका ज्ञान करानेके लिए ऐसा कथन किया है, किन्तु वस्तुस्वरूप ऐसा नहीं है ऐसा वहाँ समझना चाहिए। व्यवहारनय प्रयोजनवश किसी अपेक्षासे उपचार करके अन्यथा प्ररूपण करता है, इसलिए व्यवहारनयकी अपेक्षा जैसा कथन किया हो वस्तुस्वरूप वैसा नहीं है। किन्तु निमित्तादिकी अपेक्षासे उपचार किया है ऐसा अर्थ चारों अनुयोगोंमें करनेसे किसी भी स्थल पर विरोध नहीं रहता।

(देखो समयसार ५८ से ६०, १०५ से १०८ गाथा व टीका)

निश्चय प्रतिक्रमण और अप्रतिक्रमण

इस प्रकार प्रतिक्रमणादिके स्वरूप पर सामान्य प्रकाश डालकर तथा उसमें उपयोगी तथ्योंका निर्णय करके यहाँ सर्व प्रथम निश्चय प्रतिक्रमण और अप्रतिक्रमणके भेदोंका स्वरूप निर्देश करते हैं—

१. अतीत कालमें जिन पर द्रव्योंका संयोग हुआ था उनको वर्तमानमें अच्छा समझना उनका संस्कार रहना और उनके प्रति ममत्व रखना निश्चय द्रव्य अप्रतिक्रमण है। २. अतीतकालमें जिन पर द्रव्योंका संयोग हुआ था उन्हें वर्तमानमें इष्ट–अनिष्ट न मानकर उनका ज्ञाता–दृष्टा

रहना, उनका संस्कार छोड़ना और उनका ममत्व छोड़ना निश्चय द्रव्य प्रतिक्रमण है। ३. अतीत कालमें पर द्रव्योंके निमित्तसे जो रागादि भाव हुए थे उन्हें वर्तमानमें अच्छे मानना, उन्हें अच्छे माननेका संस्कार रखना और उन्हें अच्छे माननेके प्रति ममत्व रखना निश्चय भाव-अप्रतिक्रमण है। ४. अतीत कालमें पर द्रव्योंके निमित्तसे जो रागादि भाव हुए थे उन्हें वर्तमानमें अपना स्वरूप नहीं मानना उनका संस्कार छोड़ना और उनका ममत्व छोड़ना निश्चय भावप्रतिक्रमण है।

जो जीव अपनेको सम्यग्दृष्टि मान कर अशुभ भाव और उनके निमित्त तो बुरे हैं। किन्तु शुभ भाव और उनके निमित्त अच्छे हैं, वे मोक्षके साधन हैं, उनका संस्कार रहना चाहिए, उनके प्रति ममत्व रखना चाहिए; क्योंकि वे संवर-निर्जराके कारण हैं ऐसा समझता है उसने रागभावको अच्छा जाना और वीतरागभावको अच्छा नहीं जाना, इसलिए उसे निश्चय द्रव्य और भाव प्रतिक्रमण नहीं होता।

अज्ञानी जीव विषय सुख आदिका फल नरकादि है, शरीर अशुचिमय विनाशीक है, वह पोषने योग्य नहीं है, कुटुम्बादि स्वार्थके सगे हैं इत्यादि रूपसे पर द्रव्यका दोष विचारकर उनका त्याग करता है। परन्तु व्रतादिका फल स्वर्ग-मोक्ष है, तपश्चरणादिक अविनाशीक फलके दाता हैं, इसलिए शरीर शोषने योग्य है, देव-शास्त्र-गुरु हितकारी हैं इत्यादि रूपसे पर द्रव्यका गुण विचार कर उनको अंगीकार करता है। इस प्रकार किसी पर द्रव्यको बुरा जानकर अनिष्टरूप श्रद्धा करता है और किसी पर द्रव्यको भला जानकर इष्टरूप श्रद्धा करता है। किन्तु उसकी ऐसी श्रद्धा मिथ्या है तथा ऐसी श्रद्धासे उदासीनता रखना द्वेषबुद्धि है, क्योंकि किसीको बुरा अनुभवना उसीका नाम द्वेषबुद्धि है।

शंका-सम्यग्दृष्टि भी बुरा जानकर पर द्रव्यको त्यागता है?

समाधान-सम्यग्दृष्टि पर द्रव्यको बुरा नहीं जानता। किन्तु अपने रागभावको बुरा-अहितकारी जानता है, इसलिए उसे छोड़ता है, तब उसका निमित्त भी छूट जाता है। वस्तुतः कोई भी पर द्रव्य भला-बुरा है ही नहीं। मोक्षमार्गप्रकाशक (दिल्ली प्र.) पृ, ३५७-३५८

इस प्रकार विचार करने पर विदित होता है कि अज्ञानीको तत्त्वकी विपरीत श्रद्धा होनेसे उसका व्रत-तपश्चरण-त्याग आदि सभी मिथ्या हैं। ऐसे जीवको निश्चय भावप्रतिक्रमण और द्रव्यप्रतिक्रमण दोनों नहीं होते।

शंका-आगममें चारित्रके दो भेद किये हैं-सरागचारित्र और वीतरागचारित्र। सो व्रत-तपश्चरणादिको मिथ्या मानने पर वे कैसे बनेंगे।

समाधान-आगममें चारित्रके सरागचारित्र और वीतरागचारित्र इसप्रकार जो दो भेद बतलाये हैं सो वहाँ ऐसा जानना कि जो राग है वह चारित्रका स्वरूप नहीं है। किन्तु

चारित्रका दोष है। ज्ञानीके भूमिकानुसार प्रशस्त राग सहित चारित्र होता है सो उसे देखकर कोई अज्ञानी जीव यदि प्रशस्त रागको ही चारित्र मान कर उसीका संग्रह करता है तो वह वृथा खेद खिन्न ही होता है, क्योंकि तत्त्वज्ञानकी यथार्थ प्रतीति हुए विना व्रत-तपश्चरणादिरूप जो भी आचरण है वह सब असंयम ही है।

शंका—सम्यग्दृष्टि भी प्रशस्त रागका उपाय रखता है वह कैसे।

समाधान—जैसे किसीको बहुत दंड होता था सो वह थोड़ा दंड देनेका उपाय रखता है और थोड़ा दंड देनेपर हर्ष भी मानता है, परन्तु श्रद्धामें दंड देना अनिष्ट ही मानता है वैसे ही सम्यग्दृष्टिके पापरूप बहुत कषाय होता था सो वह पुण्यरूप थोड़ा कषाय करनेका उपाय रखता है और थोड़ा कषाय होने पर हर्ष भी मानता है। परन्तु कषाय (पुण्य) को श्रद्धामें हेय ही मानता है। तथा जैसे कोई कमाईका कारण जान व्यापारादिकका उपाय रखता है, उपाय बनने पर हर्ष मानता है वैसे अज्ञानी मोक्षका कारण जान प्रशस्त रागका उपाय रखता है, उपाय बनने पर हर्ष मानता है। इसप्रकार प्रशस्त रागके उपायमें और हर्षमें समानता होने पर भी सम्यग्दृष्टिके तो दण्डके समान और मिथ्यादृष्टिके व्यापारके समान श्रद्धा पाई जाती है, इसलिए अभिप्रायमें भिन्नता हुई। (मोक्षमार्गप्र. पृ. ३६१-३६२)

शंका—असंयत, देशसंयत सम्यग्दृष्टिके कषायोंकी प्रवृत्ति विशेष है और द्रव्यलिंगीके थोड़ी है तथापि द्रव्यलिंगीको असंयत, देशसंयतसे नीचा क्यों कहा?

समाधान—असंयत, देशसंयत सम्यग्दृष्टिके कषायोंकी प्रवृत्ति तो है, परन्तु श्रद्धामें शुभ या अशुभ किसी भी प्रकारकी कषाय करनेका अभिप्राय नहीं है। द्रव्यलिंगीके शुभ कषाय करनेका अभिप्राय पाया जाता है। श्रद्धानमें उनको भला जानता है, इसलिए श्रद्धान अपेक्षा असंयत सम्यग्दृष्टिसे भी द्रव्यलिंगीको अधिक कषाय है। तात्पर्य यह है कि असंयत सम्यग्दृष्टिके अनन्तानुबन्धी कषायका अभाव है और द्रव्यलिंगीके उसका सद्भाव है। घातिकर्मोंका बन्ध बाह्य प्रवृत्तिके अनुसार न हो कर अन्तरंग कषाय शक्तिके अनुसार होता है, इसलिए द्रव्यलिंगीसे असंयत और देशसंयत सम्यग्दृष्टिके घातिकर्मोंका बन्ध थोड़ा है। अर्थात् उनके मिथ्यात्व, अनन्तानुबन्धी आदि कर्मोंका तो बन्ध होता ही नहीं, अवशेषका बन्ध अल्प स्थिति-अनुभाग लिए होता है। सम्यग्दृष्टिके भवका अन्त अल्प कालमें आजाता है और द्रव्यलिंगीके संसारकी वृद्धि होती है। सम्यग्दृष्टि मोक्षमार्गी है, द्रव्यलिंगी संसारमार्गी है, इसलिए असंयत, देशसंयत सम्यग्दृष्टिसे द्रव्यलिंगी नीचा है। (मो. मा. प्र. पृ. ३६३-३६४)

इस प्रकार विचार करने पर विदित होता है कि जो अज्ञानी शुभ रागको और उनके निमित्तोंको उपकारी मान उनसे मोक्षप्राप्ति मानता है और वैसी श्रद्धा करता है वह दोनों प्रकारके निश्चय प्रतिक्रमणका अधिकारी नहीं। ऐसा जीव दोनों प्रकारके निश्चय प्रत्याख्यान और निश्चय आलोचनाका भी अधिकारी नहीं ऐसा भी प्रकृतमें जानना चाहिए।

निश्चय प्रतिक्रमण करनेवाले जीवकी योग्यता—

सम्यग्दृष्टि जीवको निश्चय-व्यवहार दोनों नयोंका यथार्थ ज्ञान होता है। वह जानता है कि मोक्षमार्गमें निश्चयनय प्रतिषेधक है और उसके द्वारा व्यवहारनय प्रतिषेध्य है। अतएव वह व्यवहारनय व उसका विषय होने पर भी व्यवहारका निषेध करके ऐसी श्रद्धा करता है—

(१) मैं नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देवपर्यायवाला नहीं हूँ। उनका कर्ता नहीं हूँ, करानेवाला नहीं हूँ और कर्ताका अनुमोदक नहीं हूँ। (२) मैं मार्गणास्थान, गुणस्थान और जीवस्थान नहीं हूँ। उनका कर्ता नहीं हूँ, करानेवाला नहीं हूँ और कर्ताका अनुमोदक नहीं हूँ। (३) मैं बाल, वृद्ध, तरुण नहीं हूँ। उनका कारण नहीं हूँ, कर्ता नहीं हूँ, करानेवाला नहीं हूँ और कर्ताका अनुमोदक नहीं हूँ। (४) मैं शुभ-अशुभ राग नहीं हूँ, द्वेष नहीं हूँ। उनका कारण नहीं हूँ, कर्ता नहीं हूँ, करानेवाला नहीं हूँ और कर्ताका अनुमोदक नहीं हूँ। (५) मैं क्रोध, मान, माया और लोभ नहीं हूँ। उनका कर्ता नहीं हूँ, करानेवाला नहीं हूँ और कर्ताका अनुमोदक नहीं हूँ। (नियमसार गाथा ७७ से ८१)

ये पाँच रत्न हैं। इनको धारण करनेवाला जीव ही सच्चे प्रतिक्रमणका अधिकारी है, अन्य कोई नहीं। सम्यग्दृष्टि जीव जानता है कि नारक आदि उक्त पाँच प्रकारके भाव पर्यायमें हैं अवश्य, व्यवहारनयका विषय हैं। तथापि निश्चयनयके अनुसार श्रद्धा करके निश्चय-नयद्वारा प्रतिषेध्य मानता है। निश्चयनय प्रतिषेधक और व्यवहारनय प्रतिषेध्य ऐसी जिस जीवकी श्रद्धा नहीं होती है वह मिथ्यादृष्टि होनेसे उसके द्वारा मिथ्यात्वका ही जब प्रतिक्रमण नहीं हो सकता तब असंयम और कषायका प्रतिक्रमण कैसे हो सकता है, अर्थात् नहीं हो सकता।

कोई मानते हैं कि 'जड़ इन्द्रियोंका नियन्त्रण करना वह संयम है।' और यह संयम जिसके पाया जाता है उसके प्रतिक्रमणकी विधि बन जाती है। किन्तु उनकी ऐसी मान्यता झूठी है। जड़ इन्द्रियाँ पुद्गलस्वरूप हैं। पुद्गलमें उनका कर्तृत्व गुण होनेसे वह अपना कार्य सर्वदा करता है। जीव उनकी नियन्त्रणरूप पर्यायका कर्ता त्रिकालमें नहीं हो सकता।

संयमकी यथार्थ व्याख्या करते हुए श्री वीरसेन स्वामी धवला (पु. १५. १४५)में लिखते हैं—'संयमनं संयमः। न द्रव्ययमः संयमः, तस्य 'सं' शब्देनापादितत्वात्। संयमन करना संयम है। द्रव्ययम संयम नहीं है, क्योंकि उसका 'सं' शब्द द्वारा निराकरण कर दिया है।

तात्पर्य यह है कि भेदज्ञानका अभ्यास किये बिना न तो संयमकी प्राप्ति होती है और न प्रतिक्रमण होना ही सम्भव है क्योंकि भेदज्ञानका अभ्यास होने पर जीव मध्यस्थ होता है, और तभी चारित्र होता है। उस चारित्रको दृढ़ करनेके लिए यह प्रतिक्रमणरूप क्रिया है।

जीव और कर्मपुद्गलका अनादि सम्बन्ध है। उनका भेदाभ्यास होने पर जीवमें

मुमुक्षुता सर्वदा सुस्थित रहती है। अर्थात् सतत भेदाभ्यास द्वारा जीव मध्यस्थ होता है और इस कारणसे उसके वास्तविक चारित्र और उसका अविनाभावी निश्चय प्रतिक्रमण होता है।

भेदाभ्यास करनेकी विधि

जीवने जो मोह अथवा अज्ञानसे भूतकालमें शुभ-अशुभ कर्म किये हैं उन सबका प्रतिक्रमण करके अर्थात् उस दोषसे पीछे हट कर निष्कर्म अर्थात् समस्त कर्मोंसे रहित चैतन्य स्वरूप आत्मामें आत्मासे ही निरन्तर वर्त रहा हूं ऐसा अनुभवना भेदाभ्यास है।

भूतकालमें किये गये कर्मको ४९ भंगपूर्वक 'मिथ्या' करनेवाले भावसे ज्ञानी द्वारा ज्ञानस्वरूप आत्मामें लीन होकर निरन्तर चैतन्य स्वरूप आत्माका अनुभवना भेदाभ्यास है।

'मिथ्या' कहनेका प्रयोजन यह है—जैसे किसीने पहले धन कमा कर घरमें रख छोड़ा था और फिर जब उसके प्रति ममत्व छोड़ दिया तब उसे भोगनेका अभिप्राय नहीं रहा। तब भूतकालमें जो धन कमाया था वह नहीं कमाने जैसा ही है। वैसे ही जीवने पहले कर्मबन्ध किया था। फिर जब उसे अहितरूप जानकर उसके प्रति ममत्व छोड़ दिया और उसके फलमें लीन नहीं हुआ तब भूतकालमें जो कर्म बाँधा था वह नहीं बाँधनेके समान मिथ्या ही है। यह भेदाभ्यासपूर्वक प्रतिक्रमणकी विधि है। (समयसार कलश २२६)

मिथ्यात्वादि भाव पूर्वमें अति दीर्घ कालसे भाये हैं, सम्यक्त्वादि भाव जीवने नहीं भाये। अतः भवभ्रमणकी कारणभूत भावनाओंसे विरुद्ध प्रकारकी जो भावना जीवने नहीं भायी ऐसी अपूर्व भावनासे जीवके सम्यग्ज्ञानकी भावना होती है और भवका अभाव होता है। व्यवहार रत्नत्रय मोक्षका कारण है यह कथनमात्र है। उसे भवसागरमें डूबे हुए जीवने पहले भव-भवमें सुना है, आचरणमें लिया है। परन्तु खेद है कि जो सर्वदा एक ज्ञान है—ज्ञानस्वरूप है ऐसे परमात्मतत्त्वको न तो कभी सुना और न तद्रूप आचरण किया।

इस प्रकार भेदाभ्यासपूर्वक मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान और मिथ्याचारित्रको निरवशेषरूपसे छोड़कर जो जीव सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रको भाते हैं वह प्रतिक्रमण है।

भावनाका फल

इस जीवने मोह अथवा अज्ञानसे भूतकालमें जो कर्म किये हैं उन सब कर्मोंका जो जीव प्रतिक्रमण कर अर्थात् शुभाशुभ कर्मोंसे पीछे हट कर बारबार चिन्तवन द्वारा उपयोगका अभ्यास करता है वह जीव सम्यग्दृष्टि ज्ञानी होता है। तब उसे ऐसा ज्ञान, श्रद्धान तो हुआ ही है कि मैं शुद्धनयकी अपेक्षा समस्त कर्म और कर्मफलसे रहित हूँ। अब मुझे पूर्वबद्ध कर्म उदयमें आने पर उनसे होनेवाले भावोंका कर्तृत्व छोड़कर त्रिकालसम्बन्धी ४९-४९ भंगोंके द्वारा कर्मचेतनाके त्यागकी भावना करके और समस्त कर्मोंका फल भोगनेकी भावना छोड़कर एक चैतन्यस्वरूप आत्माको ही भोगना शेष रहा है।

अविरतसम्यग्दृष्टि, देशविरत और प्रमत्तसंयत जीवके ज्ञान–श्रद्धानमें निरन्तर यह भावना तो है ही। इसके बाद जब यह जीव अप्रमत्तसंयत होकर एकाग्र चित्तसे ध्यान करता हुआ केवल चैतन्यमात्र स्वभावमें उपयोगको स्थिर कर शुद्धोपयोगरूप होता है तब निश्चय चारित्र-स्वरूप शुद्धोपयोगके बलसे क्षपकश्रेणि पर आरोहण कर केवलज्ञान उत्पन्न करता है। उस समय इस भावनाका फल कर्मचेतना और कर्मफलचेतनासे रहित साक्षात् ज्ञानचेतनारूप परिणमना है। पश्चात् ऐसा आत्मा अनन्त काल तक ज्ञानचेतनारूप ही रहता हुआ मात्र परम आनन्दमें निमग्न रहता है।

इस प्रकार चतुर्थ गुणस्थानसे प्रारम्भ होकर क्रमवृद्धिपूर्वक केवलज्ञान प्राप्त होने तक पश्चात् अनन्त काल तक जीवकी दशा परिपूर्ण शुद्ध रहती है। यह सब सच्चे प्रतिक्रमणका फल है ऐसा यहाँ समझना चाहिए। समयसार गाथा ३८७ से ३८९ टीका व पं. जयचन्दजीका स्पष्टीकरण

निश्चय प्रत्याख्यान और अप्रत्याख्यान

प्रारम्भमें निश्चय प्रतिक्रमणके सामान्य स्वरूपके निर्देशके साथ निश्चय प्रत्याख्यानका स्वरूप लिख आये हैं। आगे उसके उत्तर भेदोंके स्वरूपका निर्देश करते हैं—

१. आगामी कालसम्बन्धी पर द्रव्योंकी इच्छा रखना, ममत्व रखना निश्चय द्रव्य अप्रत्याख्यान है। २. आगामी कालसम्बन्धी रागके निमित्तरूप पर द्रव्योंकी इच्छा न करना, ममत्व छोड़ना निश्चय द्रव्य प्रत्याख्यान है। ३. आगामी कालमें पर द्रव्यके निमित्तसे होनेवाले रागादि भावोंका ममत्व रखना, इच्छा करना, ऐसी भावना आगे बनी रहे ऐसी भावना करना निश्चय भाव अप्रत्याख्यान है। ४. आगामी कालमें होनेवाले रागादि भावोंसे रहित अपने शुद्ध स्वरूपकी भावना रखना निश्चय भाव प्रत्याख्यान है।

यह निश्चय द्रव्य और भाव अप्रत्याख्यान न होकर निश्चय द्रव्य और भाव प्रत्याख्यान क्या है और वह किसके होता है, आगे इसका विचार करते हैं—

समस्त जल्प (वचन विस्तार) को छोड़कर और अनागत शुभाशुभका निवारण करके जो आत्माको ध्याता है उसके प्रत्याख्यान होता है।

निश्चयनयसे प्रशस्त-अप्रशस्त समस्त वचनरचनाके प्रपञ्चके परिहार द्वारा तथा शुद्ध ज्ञान-भावनाकी सेवाके प्रसादद्वारा नवीन शुभाशुभ द्रव्यकर्मोंका तथा भावकर्मोंका संवर होना प्रत्याख्यान है।

'केवलज्ञानस्वभावी, केवलदर्शनस्वभावी, सुखमयी और केवल शक्ति (वीर्य) स्वभावी वह मैं हूँ।' ऐसा ज्ञानी जीव चिन्तवन करते हैं, भावना करते हैं। ऐसी भावनासे निश्चय प्रत्याख्यान होता है।

'ज्ञान–दर्शन लक्षणवाला शाश्वत एक आत्मा मेरा है, शेष सब संयोग लक्षणवाले

शुभाशुभ भाव मुझसे बाह्य हैं।' ऐसा चिन्तवन करनेवाले ज्ञानी जीवोंके निश्चय प्रत्याख्यान होता है।

जो निष्कषाय है, इन्द्रियजित है, शूरवीर है, शुद्धताके प्रति उद्यमवन्त है और संसारसे भयभीत है उसके सुखमयी (निश्चय) प्रत्याख्यान होता है।

व्यवहारप्रत्याख्यान तो कुदृष्टि (मिथ्यात्वी) पुरुषोंके भी चारित्रमोहके मन्द उदयसे क्वचित् कदाचित् सम्भव है। पर वह हितरूप नहीं, मात्र निश्चय प्रत्याख्यान ही भव्य जीवोंके लिए हितरूप है। जो अनागत कालमें उत्पन्न होनेवाले विविध अन्तर्जल्पों (विकल्पों) के त्यागरूप है। ज्ञानी जीवके ऐसा ही निश्चय प्रत्याख्यान होता है।

इसीप्रकार जो जीव सदा जीव और कर्मके भेदका अभ्यास करता है वह संयत नियमसे निश्चय प्रत्याख्यान धारण करनेके लिए शक्तिमान् है।

नियमसार गा. ९५, ९६, १०२, १०५, १०६।

शंका–कोई मानते हैं कि भविष्य कालमें किसको कहाँ कब कैसे निमित्त मिलेंगे यह द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव चारों प्रकारसे अनिश्चित है। सर्वज्ञ भी उन निमित्तों और उनसे होनेवाले कार्योंको उसीरूपसे जानते हैं अर्थात् अनिश्चितरूपसे जानते हैं सो क्या उनका ऐसा मानना ठीक है?

समाधान–जो ऐसा मानते हैं उनकी ऐसी मान्यता वस्तुस्वरूप और केवलज्ञान स्वरूप दोनोंके विरुद्ध है। खुलासा इस प्रकार है—

(१) प्रत्येक द्रव्य स्वभावसे ही उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभाववाला है। अब यदि प्रत्येक समयमें होनेवाला उनका उत्पाद-व्यय स्वभावसे न मानकर निमित्तोंसे माना जाता है और कब कैसे निमित्त मिलेंगे या नहीं मिलेंगे इसे अनिश्चित बतलाया जाता है तो एक प्रवाहमें प्रतिसमय प्रत्येक द्रव्यका उत्पाद-व्यय नहीं बन सकेगा और न ही वह प्रत्येक द्रव्यका स्वभाव ठहरेगा। इस प्रकार वस्तुस्वरूपकी ओरसे विचार करनेपर उक्त मान्यता उसके विरुद्ध सिद्ध होती है। केवलज्ञानकी अपेक्षा विचार करने पर उसमें ज्ञप्तिपरिवर्तन नहीं होता ऐसा जिनागम है (प्रवचनसार गाथा ३२ तथा पंचास्तिकाय गाथा १५०–१५१ की टीका)। किन्तु जब भविष्यकी पर्यायें अनिश्चित मानी जाती हैं ऐसी अवस्थामें उनके होनेके पहले तो केवलज्ञान उन्हें अनिश्चित ही जानेगा अर्थात् भविष्यमें किस द्रव्यमें कब क्या पर्यायें होंगी इसे निश्चित न जानकर कभी कोई होंगी और कभी कोई होंगी इस रूपमें जानेगा और उनके होनेके बाद निश्चित ही जानने लगेगा ऐसा मानना पड़ेगा, जो मानना केवलज्ञानमें ज्ञप्तिपरिवर्तनके स्वीकार करने पर ही बन सकता है। किन्तु केवलज्ञानमें ज्ञप्तिपरिवर्तन होता नहीं और उसमें वृद्धि-हानि भी नहीं होती (धवला पु. १ पृ. ३३२) ऐसा नियम है। इससे स्पष्ट है कि पूर्वोक्त मान्यता केवलज्ञानस्वरूपके भी विरुद्ध है। इस प्रकार आगम और युक्तिसे उक्त मान्यतासे

वस्तु और केवलज्ञान दोनोंके स्वरूप ही विरुद्ध सिद्ध होनेपर ऐसी मान्यतावाले जीवोंके मतमें प्रत्याख्यानकी सिद्धि नहीं होती, क्योंकि जब प्रत्येक जीवका भविष्य अनिश्चित है तो किसका प्रत्याख्यान करना और कैसे करना यह निर्णय ही असम्भव है और निश्चित निर्णयके अभावमें सच्चा प्रत्याख्यान किया ही नहीं जा सकता। साथ ही ऐसी मान्यतावाले जीव 'मैं केवलज्ञान-स्वभावी हूँ' ऐसा सच्चा चिन्तवन नहीं कर सकते। इसलिए भी उनके सच्चा प्रत्याख्यान नहीं बनता।

(२) अपनी अपनी काललब्धिके अनुसार जिस समय जो पर्याय होती है उस समय वैसा निमित्त मिलता है और तभी उसमें निमित्त होनेकी पर्याय योग्यता बनती है, अन्य समयमें उसमें अन्य द्रव्यके निमित्त होनेकी पर्याय योग्यता बनती ही नहीं ऐसा जिनागम है। इस विषयको स्पष्ट करते हुए वीरसेन स्वामी जयधवला पु. १ पृ. ७६ में शंका-समाधान करते हुए लिखते हैं—

शंका-सौधर्म इन्द्रने केवलज्ञानके प्राप्त होनेके समय ही गणधरको क्यों नहीं उपस्थित किया?

समाधान-नहीं, क्यों कि काललब्धिके विना सौधर्म इन्द्र गौतमको उपस्थित करनेमें असमर्थ था। उस समय उसमें गणधरको उपस्थित करनेकी शक्ति नहीं थी।

यह जिनागमका सार है। इससे दो सिद्धान्त फलित होते हैं-एक तो जीव-पुद्गल द्रव्योंकी अशुद्ध पर्यायें भी स्वकालमें ही होती हैं यह सिद्धान्त फलित होता है और दूसरे जब जिन द्रव्योंकी जिन पर्यायोंका स्वकाल होता है तभी अन्य द्रव्योंकी विवक्षित पर्यायोंमें उनके निमित्त होनेकी योग्यता होती है।

वस्तुस्वभाव ही ऐसा है। इस विषयको स्पष्ट करते हुए वीरसेन स्वामी वहाँ पुनः शंका-समाधानके रूपमें लिखते हैं—

शंका-जिसने अपने पादमूलमें महाव्रत स्वीकार किया है ऐसे पुरुषको छोड़कर अन्यके निमित्तसे दिव्यध्वनि क्यों नहीं खिरती?

समाधान—ऐसा ही स्वभाव है और स्वभाव दूसरेके द्वारा प्रश्न करने योग्य नहीं होता, क्योंकि यदि स्वभावमें ही प्रश्न होने लगे तो कोई व्यवस्था ही नहीं बन सकेगी।

यह कार्य-कारण परम्पराके अनुरूप वस्तु व्यवस्था है। इसलिए जिनकी यह मान्यता है कि किसको कब कैसा कहाँ क्या निमित्त मिलेगा और उसके अनुसार क्या कार्य होगा यह सब अनिश्चित है उनकी वह मान्यता आगम और युक्तिके विरुद्ध होनेसे उचित नहीं कही जा सकती। वस्तुतः किसी भी सिद्धान्तका प्रतिपादन करना हो तो वह वस्तुस्वरूप और केवलज्ञानस्वरूपको ध्यानमें रखकर ही करना चाहिए। यदि ऐसा न किया जाय तो वस्तु स्वरूपके साथ अनन्त केवली भगवन्तोंका बड़ा अविनय होता है, अकल्याण करनेवाला होता है। ऐसे जीवको प्रत्याख्यानरूप शुद्ध अवस्थाकी प्राप्ति कैसे हो सकती है अर्थात् नहीं हो सकती।

(३) भविष्यकी पर्यायें वर्तमानके समान केवलज्ञानमें जाननेमें आती हैं। कारण यह है कि सब द्रव्य, उनके सभी गुण और उनकी अनादि-अनन्त सभी पर्यायें ज्ञेय हैं। अनागतकी पर्यायें क्षेत्र, काल और स्वभावकी अपेक्षा कितनी ही दूरवर्ती क्यों न हों वे सब अपना स्वरूप उनके होनेके पूर्व भी केवलज्ञानको अर्पण करती हैं और केवलज्ञान उन्हें अपनेमें ग्रहण करता है ऐसा जैन सिद्धान्त है। इससे फलित हुआ कि भूत, वर्तमान और भविष्यसम्बन्धी अनादिसे लेकर अनन्त काल तककी सभी पर्यायोंको प्रत्येक समयमें सर्वप्रकारसे कुछ भी शेष रखे बिना केवली भगवान् प्रत्यक्ष जानते हैं, श्रुतज्ञानी श्रुतके आधारसे परोक्ष जानते हैं। यह जैन सिद्धान्त है। किन्तु बौद्धमतवाले भविष्यकी पर्यायें ज्ञानमें जाननेमें नहीं आतीं ऐसा कहते हैं (प्रवचनसार गाथा ४१ जयसेनाचार्य टीका)। इससे मालूम पड़ता है कि अतीत, अनागत, वर्तमान तीनों कालकी पर्यायें वर्तमान ज्ञानमें जाननेमें आतीं हैं यह सिद्धान्त बौद्धोंको मान्य नहीं है। किन्तु जैन सिद्धान्त इसके विपरीत है। उसका तो वही आशय है जो पूर्वमें लिख आये हैं। अतएव जो ऐसा कथन करते हैं कि भविष्यकी अशुद्ध पर्यायें और उनके निमित्त अनिश्चित हैं, मालूम पड़ता है कि उनके ऊपर व्यक्त या अव्यक्तरूपसे बौद्धमतके शास्त्रोंका प्रभाव पड़ा है। किन्तु उनके प्रभावमें आकर वे ऐसा मानते हैं तो मानने दो, इससे वस्तुस्वरूप नहीं बदलता। ऐसा माननेसे उनकी आत्माका अकल्याण ही होगा, उसे केवलज्ञानी भी रोकनेमें समर्थ नहीं हैं।

(४) बौद्धमतके अनुसार जिन जीवोंकी बुद्धि है उनका एक तर्क यह है कि केवली निरावरण सूर्यमण्डलके समान परिमित पदार्थोंको ही प्रकाशित करते हैं। किन्तु उनका यह तर्क भी आगम विरुद्ध है। श्री वीरसेनस्वामी जयधवला पु. १ पृ. ६३-६४, पेराग्राफ ४६में लिखते हैं—

यदि कहा जायगा कि आवरणके क्षय हो जाने पर भी केवली निवारण सूर्यमण्डलके समान परिमित पदार्थोंको ही प्रकाशित करते हैं सो ऐसा मानना भी युक्त नहीं है, क्योंकि सर्व पदार्थ उत्पाद-व्यय-ध्रुवात्मक हैं, सर्व पदार्थ विधि-निषेधात्मक हैं, सर्व पदार्थ सामान्य-विशेषात्मक हैं और सर्व पदार्थ एक-अनेकात्मक हैं। यदि ऐसा न माना जाय तो उनका अस्तित्व नहीं बन सकता है इत्यादि हेतुओंसे उत्पन्न हुए समस्त पदार्थोंको विषय करनेवाले ज्ञानकी उपलब्धि सावरण जीवमें भी पाई जाती है, इससे सिद्ध होता है कि केवली सर्व पदार्थोंको जानते हैं।

यदि कहा जाय कि जब सावरण जीव भी उत्पाद-व्यय-ध्रुवात्मक आदि रूपसे समस्त पदार्थोंको जानते हैं तो आवरण कर्म निष्फल हो जायगा सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है, क्योंकि विशेष विषयमें आवरणका व्यापार होता है, अर्थात् आवरणके क्षय हो जाने पर जिस प्रकार केवलीको समस्त पदार्थोंकी उन उन अवस्थाओंका पृथक् पृथक् रूपसे ज्ञान होता है उस प्रकार

सावरण मनुष्यको ज्ञान नहीं होता। इसी विशेष ज्ञानको रोकनेमें आवरणका व्यापार है; अतएव वह सफल है। इसलिए निरावरण केवली भूत, भविष्य, वर्तमान, सूक्ष्म, व्यवहित और विप्रकृष्ट सभी पदार्थोंको जानते हैं यह सिद्ध हो जाता है।

(५) श्री समन्तभद्र आचार्य भी स्वयम्भूस्तोत्रमें भगवान् मुनिसुव्रतकी स्तुति करते हुए लिखते हैं कि समय समयके चर-अचर पदार्थोंका-उपादान, निमित्त, स्वकाललब्धि, उत्पाद, व्यय और ध्रौव्यका ज्ञान केवलज्ञानमें आपको प्रगट हुआ है; इसलिए आप सर्वज्ञ हो।

(६) श्रीप्रभाचन्द्र आचार्य भी समाधिशतक श्लोक २में इसी प्रकार कहते हैं।

ये केवलज्ञान और वस्तुस्वरूप पर प्रकाश डालनेवाले आगम प्रमाण हैं। इससे स्पष्ट है कि जिनकी यह मान्यता है कि भविष्यकी पर्यायें और उनके निमित्त अनिश्चित हैं, केवलज्ञान उन्हें उसी रूपमें जानता है उनकी वह मान्यता सम्यक् न होकर यही तथ्य आगम और युक्तिसंगत है कि भविष्यकी पर्यायें और उनके निमित्त सुनिश्चित हैं। तथा केवलज्ञान उन्हें सम्यक् प्रकारसे जानता है। इसलिए प्रत्याख्यानकी जो विधि आगममें बतलाई है वह इस आधारसे सुनिश्चित सिद्ध होती है, क्योंकि ऐसा मानने पर ही सम्यक् प्रकारसे निश्चय प्रत्याख्यान बन सकता है।

निश्चय आलोचना और अनालोचना

इसप्रकार निश्चय प्रतिक्रमण और निश्चय प्रत्याख्यान आदिका सम्यक् विचार करके आगे निश्चय आलोचना और अनालोचनाका अपने भेदोंके साथ विचार करते हैं—

१. वर्तमान कालमें जिन पर द्रव्योंका संयोग है उन्हें अच्छा मानना, उनके प्रति ममत्व रखना निश्चय द्रव्य-अनालोचना है। २. वर्तमान कालमें जिन पर द्रव्योंका संयोग है उन्हें इष्टानिष्ट नहीं मानना, उनका ममत्व नहीं रखना निश्चय द्रव्य आलोचना है। ३. वर्तमान कालमें पर द्रव्योंके निमित्तसे जो रागादि भाव हो रहे हैं उन्हें अच्छे मानना, उनके प्रति ममत्व रखना निश्चय भाव-अनालोचना है। ४. वर्तमान कालमें पर द्रव्योंके निमित्तसे जो रागादि भाव हो रहे हैं उन्हें अच्छे नहीं मानना, उनके प्रति ममत्व नहीं रखना निश्चय भाव-आलोचना है।

आगे निश्चय आलोचना किसके होती है, किस प्रकार होती है इसका विशेष खुलासा करते हैं—

निश्चय चारित्रको अंगीकार करनेवाला विचारता है कि मोहके विलाससे फैले हुए जो ये उदयमान (उदयमें आते हुए) कर्म हैं उन सबकी आलोचना करके मैं निष्कर्म चैतन्यस्वरूप आत्मामें आत्मासे ही निरन्तर वर्त रहा हूँ।

वर्तमान समयमें जो कर्मका उदय आता है उसके सम्बन्धमें ज्ञानी यह विचार करता

है कि पहले जो कर्म बाँधा था उसका यह कार्य है, मेरा नहीं । मैं तो शुद्ध चेतनामात्र आत्मा हूं, उसकी दर्शन–ज्ञानमात्र प्रवृत्ति है। उस दर्शन–ज्ञानरूप स्वरूपपरिणतिकी धारामें इस उदयागत कर्मको जानने–देखनेवाला हूँ । मैं अपने स्वरूपमें ही प्रवर्तमान हूँ । ऐसा अनुभव करना ही सच्ची आलोचना है ।

यहाँ इतना विशेष है कि अविरत सम्यग्दृष्टि, देशविरत तथा प्रमत्तसंयत दशामें ज्ञान–श्रद्धान ही प्रधान है । इस प्रकारका आलोचनारूप चारित्र उसमें गौण है और अप्रमत्तसंयत मुनिके वह मुख्य है । चौथे, पाँचवें और छटे गुणस्थानसे लेकर अपनी–अपनी भूमिकानुसार प्रत्येक समय सम्यग्दृष्टि जीव आंशिकरूपसे निरन्तर अपने आत्माके सन्मुख रहते हैं, इसलिए उनके आंशिकरूपमें चारित्र गुणकी पर्यायमें शुद्धि निरन्तर विद्यमान है, क्योंकि उनके क्रमसे चौथे गुणस्थानमें अनन्तनुबन्धीका अभाव, पाँचवेंमें अनन्तानुबन्धी और अप्रत्याख्यान कषायका अभाव और छटेमें अनन्तानुबन्धी, अप्रत्याख्यान और प्रत्याख्यान कषायका अभाव निरन्तर विद्यमान रहता है ।

परमार्थसे सम्यक् पूर्वक कषाय घट कर आत्मशुद्धिका होना चारित्र है। तथापि व्यवहारसे ऐसे कषायके घटने पर जो श्रावकधर्म, मुनिधर्म अंगीकार किया जाता है उसे चारित्र नाम देनेमें आता है। असंयतसम्यग्दृष्टिके अप्रत्याख्यान आदि कषायोंका अभाव नहीं होता. इसलिए उसके असंयम कहा है । मोक्षमार्गप्रकाशक पृ. ५००

सम्यग्दृष्टिको स्वरूप सन्मुखतारूप अनुभव तो निरन्तर रहता है। किन्तु चतुर्थ गुणस्थानमें निर्विकल्प अनुभव बहुत काल बाद होता है । आगेके गुणस्थानोंमें वह शीघ्र–शीघ्र होता है । रहस्यपूर्ण चिट्ठी

इसलिए चौथे, पाँचवें गुणस्थानमें जब जब निर्विकल्प अवस्था होती है तब तब उसके निश्चय प्रतिक्रमण, निश्चय प्रत्याख्यान और निश्चय आलोचना होती ही है । किन्तु सातवें गुणस्थानमें निरन्तर होनेवाले निश्चय प्रतिक्रमण आदिके समान उक्त गुणस्थानोंमें वह सर्वदा न होनेके कारण गौण है ऐसा यहाँ समझना चाहिए। उन गुणस्थानोंमें वह बिलकुल ही नहीं होती ऐसा नहीं है ।

छटे गुणस्थानमें मुनियोंका पुरुषार्थ चौथे पाँचवें गुणस्थानवाले जीवोंकी अपेक्षा बहुत तीव्र होता है, इसलिए वे अपने आत्मसन्मुख पुरुषार्थ द्वारा समय समयमें अपनी चारित्र शक्तिकी वृद्धि करके अल्प कालमें (अन्तर्मुहूर्तमें) निर्विकल्प होकर सातवाँ गुणस्थान प्राप्त करते हैं, तब उनके निश्चय प्रतिक्रमण, निश्चय प्रत्याख्यान और निश्चय आलोचना होती है । चौथे और पाँचवें गुणस्थानवाला जीव यदि मुनि होता है तो वह सर्व प्रथम नियमसे अप्रमत्त संयत ही होता है । प्रथम गुणस्थानवाला भी यदि सम्यग्दर्शनके साथ मुनि होता है तो वह भी सर्व प्रथम अप्रमत्तसंयत होता है । इसके बाद यदि ऐसा वीतरागी मुनि शीघ्र ही क्षपकश्रेणि

पर आरोहण करता है तो शीघ्र ही क्रमसे हजारों बार प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयत होता हुआ अन्तमें सातिशय अप्रमत्तसंयत होकर क्षपकश्रेणि पर आरोहण करके केवलज्ञान प्राप्त करता है। पाँचवें गुणस्थानमें स्वरूपलीनताके बाद उसमें अतिशय वृद्धि होने पर सर्व प्रथम सातवाँ गुणस्थान होता है। छठा गुणस्थान उसके बाद ही होता है, इसके पूर्व नहीं।

शंका—आलोचना किसे होती है?

समाधान—जो कर्म, नोकर्म और विभावगुणपर्यायोंसे व्यतिरिक्त अपने आत्माका ध्यान करता है ऐसे श्रमणोंको आलोचना होती है। नियमसार गाथा १०७

यह कथन मुख्यरूपसे मुनियोंकी अपेक्षा किया है। जो गौणरूपसे चौथे, पाँचवें और छठे गुणस्थानवालोंके लिए भी लागू होता है, क्योंकि निश्चयपूर्वक जो व्यवहार होता है उसीकी यथार्थ व्यवहार संज्ञा है।

शंका—जो 'जीवित शरीरकी क्रियासे शुभ, अशुभ और शुद्ध भाव होता है अर्थात् धर्म, अधर्म होता है.' ऐसी मान्यतावाले हैं उनके क्या प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना हो सकती है?

समाधान—नहीं, क्योंकि जो नोकर्मसे अपने आत्माके धर्मकी प्राप्ति मानते हैं वे अपने आत्माके धर्मको किसप्रकार प्राप्त कर सकते हैं अर्थात् नहीं प्राप्त कर सकते। उनकी दृष्टि शरीरकी क्रिया पर ही लगी रहेगी। वह शरीरकी क्रिया परसे हट कर आत्माके सन्मुख होगी ही नहीं। शरीरको जीवित शरीर कहना यह कथनमात्र है, यथार्थ नहीं। यथार्थमें तो वह पुद्गल परमाणुओंका पुञ्जमात्र होनेसे मृत ही है। शरीरकी क्रियाका और रागका कर्तृत्व आत्माके मानना अज्ञानका फल है, अज्ञान ही है (समयसार गाथा ९६)। श्री कुन्दकुन्द भगवान् ऐसे जीवको मन्दबुद्धि (अज्ञानी) कहते हैं। श्री अमृतचन्द्र आचार्य कहते हैं कि स्वभावसे परम अमृतरूप विज्ञानघन ऐसा आत्मा स्वयं मूर्च्छित हुआ होनेसे विकारी भावोंका कर्ता प्रतिभासित होता है। श्री प्रवचनसार गाथा १७५–१७८ में कहा है कि जीव अशुद्ध परिणामसे बँधता है और शुद्ध परिणामसे मुक्त होता है। धवला पुस्तक १३ पृ. ७२ में अपायविचय ध्यानका स्वरूप बतलाते हुए आचार्य वीरसेन कहते हैं—

अथवा जिनमतको प्राप्त कर कल्याण करनेके जो उपाय हैं उनका चिन्तवन करता है। अथवा जीवोंके जो शुभाशुभ भाव होते हैं उनसे अपायका चिन्तवन करता है।

पण्डितप्रवर टोडरमलजी रहस्यपूर्ण चिट्ठीमें कहते हैं– (१) जो शरीराश्रित व्रत–संयमको भी अपना माने तो मिथ्यादृष्टि है। मोक्षमार्गप्रकाशक पृष्ठ ३३० में भी कहते हैं– (२) शरीराश्रित उपदेश व शरीराश्रित उपवासादि क्रियाको अपनी माने उसे जीव–अजीव तत्त्वकी सत्य श्रद्धा नहीं है।

श्री समयसार कलश १३७ के भावार्थमें कहा है—शरीरसम्बन्धी यत्न पूर्वक प्रवृत्ति करना इत्यादि पर द्रव्यकी क्रियासे व पर द्रव्यके निमित्तसे होनेवाले अपने शुभ भावोंसे जो मुक्ति मानता है वह सम्यग्दृष्टि नहीं। किन्तु मिथ्यादृष्टि है।

श्री समयसार गाथा २४०–२४५ में कहा है—कायचेष्टासे जीवको किसी भी प्रकारका बन्ध नहीं होता अर्थात् धर्म या अधर्म कुछ भी नहीं होता।

योगसार गाथा १४ में कहा है— परिणामसे ही जीवके बन्ध कहा है और परिणामसे ही मोक्ष कहा है यह समझकर हे जीव! तू निश्चयसे उन उन भावोंको जान।

श्री समयसार कलश ५५ में कहा है— शरीरकी क्रिया मैं कर सकता हूँ ऐसी मान्यता महाहंकाररूप अन्धकार है, जिसका अभाव करना अत्यन्त दुर्निवार है।

इसलिए जिसके पर पदार्थके कर्तापनेकी बुद्धि है उसके आलोचना नहीं हो सकती यह सिद्ध होता है।

आगममें शरीर और शरीरकी क्रियाके समान अन्य वस्तुरूप नोकर्म और कर्मका भी निमित्तोंमें समावेश किया है। शरीर जैसे नोकर्म है उसी प्रकार अन्य बाह्य वस्तु भी नोकर्म है। द्रव्य कर्मके उदयका जीवकी अशुद्ध पर्यायके लिए और जीवके औदयिक भावोंका कर्म बन्धके लिए निमित्तपना है। अब प्रश्न यह है कि जीव और कर्म दोनोंमें विभाव पर्याय होती है। कर्मके लिए जीवका विकारी भाव और जीवकी संसारी पर्यायके लिए कर्मका विकारी भाव निमित्त होता है। शरीरकी क्रिया तथा अन्य वस्तु भी दोनोंमें यथा योग्य निमित्त होती है। अतः देखना यह है कि प्रत्येक कार्यमें निमित्तके होने पर भी वह निमित्त निरपेक्ष होता है कि नहीं?

यह प्रश्न वीरसेन स्वामीके समक्ष भी था। उन्होंने इसका जो समाधान किया है उसका आशय यह है कि प्रत्येक कार्य निमित्तनिरपेक्ष ही होता है।

१. अनन्तानुबन्धी मानसे अनन्तानुबन्धी क्रोध माया और लोभको उत्तरोत्तर विशेष अधिक कर्मपुञ्ज क्यों मिलता है, जब कि चारोंका जघन्य प्रदेशबन्ध एक साथ जीवके एक प्रकारके परिणाम विशेषसे होता है। निमित्तके कारण उत्तरोत्तर अधिक कर्मपुञ्ज मिलता है यह तो कहना युक्त नहीं है, क्यों कि चारोंके जघन्य प्रदेशबन्धका निमित्त कारण एक है। पर उत्तरोत्तर अधिक प्रदेशपुञ्ज तो मिलता है। सो इसका कोई कारण होना चाहिए। यह प्रश्न वीरसेन स्वामीके सामने रहा है, इसलिए उन्होंने जो उसका वास्तविक कारण है उसे ध्यानमें रख कर समाधान किया—'बज्झकारणणिरवेक्खो वत्थुपरिणामो'—बाह्य कारणकी अपेक्षा किये बिना वस्तुका परिणाम होता है (जयधवला पु. ७ पृ. ११७)। इसी भागमें अन्यत्र इसी प्रकारका प्रश्न उत्पन्न होने पर वे यहाँ तक उत्तर देते हैं—'बज्झकारणादो अब्भंतरकारणस्स

बलिट्ठादो'—बाह्य कारणसे आभ्यन्तर कारण बलिष्ठ होता है (पृ. ९६)। इस प्रकार स्थान-स्थान पर उन्होंने आभ्यन्तर कारण (उपादान कारण)की मुख्यता सूचित की है। कहीं वे स्वभावको कारण बतलाते हैं (पृ. ७४, ७५, ८३, ८४ आदि)। कहीं प्रकृति विशेषको कारण बतलाते हैं (पृ. ८६, ८७, ९४, ९५ आदि)। कहीं कार्यकी उत्पत्ति विस्रसा लिखते हैं (९५, ९६, १११, ११७ आदि)। एक स्थान पर तो यह भी लिखा है कि यहाँ कारण सुगम है, क्योंकि वह स्वभावमात्रका अनुबन्धी होता है (पृ. ११८)। एक स्थान पर तो वे यह भी लिखते हैं कि प्रकृति विशेषके कारण इसे विशेष द्रव्य मिला, मैं ऐसी घोषणा करता हूँ आदि।

यह है कार्य-कारणपरम्परापर यथार्थ प्रकाश डालनेवाली भगवान् तीर्थंकर देवकी परम्परासे आई हुई वाणी।

शंका—श्री वीरसेन स्वामीने 'बाह्य कारणसे निरपेक्ष अपने उपादानसे कार्य होता है' ऐसा कहा सो यह जाना। आचार्य कुन्दकुन्दने भी समयसारमें ऐसा ही कहा है कि 'अन्य द्रव्यमें अन्य द्रव्यसे विशेषता उत्पन्न नहीं की जाती' (गाथा ३७२) सो यह भी जाना। भट्टाकलंकदेव तत्त्वार्थवार्तिक (अ. १ सूत्र २०)में लिखते हैं कि 'मिट्टी स्वयं अन्तरंगमें घट परिणामके सन्मुख होने पर घटरूप परिणमती है, कुम्हारका प्रयत्न तथा दण्डादिक तो निमित्त मात्र हैं' सो तत्त्वार्थवार्तिकके इस कथनसे भी यही ध्वनित होता है कि बाह्य कारण निरपेक्ष वस्तुका परिणाम होता है। परन्तु उसी स्थान पर भट्टाकलंकदेव यह क्यों कहते हैं कि 'बाह्यमें दण्डादि निमित्तसापेक्ष मिट्टीका पिण्ड ही अन्तरंगमें घट परिणामका सानिध्य होनेसे घट होता है।' यहाँ निमित्त सापेक्ष कहनेका क्या अभिप्राय है?

समाधान—मिट्टीरूप अशुद्ध उपादानकी अपने घट होनेरूप योग्यताके कालमें दण्ड, चक्र और पुरुष प्रयत्न आदिमें निमित्तरूप पर्याय योग्यता है, अन्य किसीमें नहीं इसप्रकार अन्तरंग व्याप्तिके साथ बाह्य व्याप्तिका अविनाभाव है यह दिखलानेके लिए भट्टाकलंकदेवने उक्त प्रकारसे कथन किया।

अपेक्षाका कथन दो प्रकारसे होता है—१. अधीनता दिखलानेके लिए और २ ज्ञान करानेके लिए। प्रकृतमें ऐसा ज्ञान कराया गया है, निमित्तके पराधीन होकर कार्यकी उत्पत्ति होती है यह आशय यहाँ नहीं है। जैसे एक मनुष्य अपनी बहिनकी अपेक्षा भाई है, पिताकी अपेक्षा पुत्र है आदि। सो यहाँ अपेक्षा शब्दका प्रयोग अधीनता न दिखला कर मात्र उक्त प्रकारके व्यवहारका ज्ञान कराता है उसी प्रकार यहाँ उपादानका परिणमन निमित्तके आधीन है ऐसा बतलानेके लिए 'सापेक्ष' शब्दका प्रयोग नहीं किया है। कारण जब कि मिट्टीका पिण्ड स्वयं जड़-ज्ञानरहित है। ऐसी अवस्थामें वह अपने परिणमनमें अन्यकी पराधीनता कैसे स्वीकार करेगा अर्थात् नहीं करेगा। इससे सिद्ध हुआ कि जिस समय मिट्टी स्वयं घटरूप परिणमती है उस समयमें किसमें निमित्त व्यवहार होता है और किसमें नहीं होता इतना मात्र
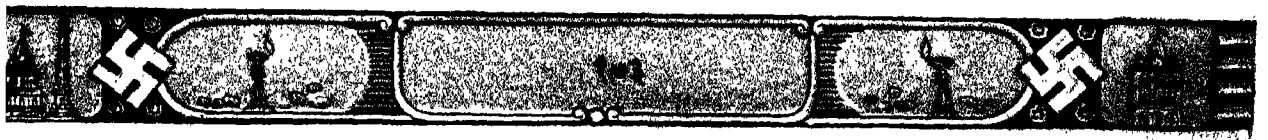
ज्ञान करानेके लिए भट्टाकलंकदेवने 'सापेक्ष' शब्दका उक्त स्थान पर प्रयोग किया है। इसीप्रकार अन्यत्र जहाँ जहाँ निमित्तका कथन किया है वहाँ सर्वत्र इसी प्रकार जान लेना चाहिए। किन्तु इसके विपरीत यदि 'सापेक्ष' शब्दका दूसरा अर्थ किया जाय तो जिनागममें विरोध आता है जो संगत नही है, क्यों कि जिनागम वीतराग परम भट्टारक तीर्थंकरदेवकी वाणी है। उसमें ऐसा विरोध सम्भव नहीं है। विरोधको दूर करना ही स्याद्वाद न्यायका तात्पर्य है। उस न्यायके स्वीकार करने पर जिनागमके किसी कथनमें विरोध हो यह हो नहीं सकता। अतः स्याद्वाद न्यायके अनुसार यह सिद्ध होता है कि निश्चयनयसे प्रत्येक कार्य विस्रसा होता है, व्यवहारनयसे निमित्तसे हुआ प्रतीत होता है।

यहाँ आलोचनाका विवेचन करते हुए प्रसंगसे यह बतला देना भी आवश्यक है कि जो भाई यह मानते हैं कि शुभोपयोगमें रहना अच्छा है—उपादेय है। उसको उल्लंघन कर अर्थात् पुरुषार्थद्वारा उसका अभाव कर शुद्धोपयोगमें जानेकी आवश्यकता नहीं। आगे अप्रमत्त संयत गुणस्थानमें वह छूट ही जायगा सो उनका ऐसा मानना सम्यक् नहीं है, क्योंकि जब तक इस जीवकी शुभोपयोगमें उपादेय बुद्धि बनी रहेगी तब तक उसे सातवें गुणस्थानके शुद्धोपयोगकी प्राप्ति तो दूरकी बात है, सम्यग्दर्शनकी भी प्राप्ति नहीं हो सकती। मोक्षमार्गमें शुभोपयोग हेय है इसका स्पष्टीकरण करते हुए प्रवचनसार गाथा ६की टीकामें अमृतचन्द्र आचार्य लिखते हैं—

संपद्यते हि दर्शन–ज्ञानप्रधानाच्चारित्राद्वीतरागान्मोक्षः। तत एव च सरागाद्देवासुरमनुजराज-विभवक्लेशरूपो बन्धः। अतो मुमुक्षुणेष्टफलत्वाद्वीतरागचारित्रमुपादेयमनिष्टफलत्वात्सरागचारित्रं हेयम्।

दर्शन–ज्ञानप्रधान वीतराग चारित्रसे मोक्ष प्राप्त होता है और दर्शन–ज्ञानप्रधान सराग-चारित्रसे देवेन्द्र, असुरेन्द्र और नरेन्द्रके वैभवक्लेशरूप बन्धकी प्राप्ति होती है; इसलिए मुमुक्षुओंको इष्ट फलवाला होनेसे वीतराग चारित्र उपादेय–ग्रहण करने योग्य है और अनिष्ट फलवाला होनेसे सरागचारित्र हेय–त्यागने योग्य है।

जिस प्रकार मिथ्यादर्शन हेय है उसी प्रकार शुभ और अशुभ दोनों प्रकारका राग हेय है। ज्ञानी रागको उपादेय मानकर उसका आचरण करता हो ऐसा नहीं है। किन्तु उसके स्वरूप सन्मुख रहते हुए भी वह बीच–बीचमें कर्मोदयवश आता रहता है। इसी तथ्यको ध्यानमें रखकर प्रवचनसार गाथा १-५ की टीकामें कहा है—

भावलिंगी मुनि सम्यग्दर्शन–ज्ञानसम्पन्न होकर जिसमें कषायकण विद्यमान होनेसे जीवमें जो पुण्यबन्धकी प्राप्तिका कारण है ऐसे सरागचारित्रके क्रमसे आगया होने पर भी दूरसे उल्लंघन कर जो समस्त कषाय क्लेशरूपी कलंकसे भिन्न है तथा निर्वाणकी प्राप्तिका कारण है ऐसे वीतराग चारित्रके साम्यको प्राप्त होता हूँ।

इसके भावार्थमें पं. हेमराजजी लिखते हैं—सरागचारित्र चारित्रमोहका मन्द उदय होनेसे अपने आप आजाता है तो भी मैं उसको दूरसे ही छोड़ता हूँ।

श्री जयसेनाचार्य सरागचारित्रको पुण्यबन्धका कारण होनेसे परिहार करने योग्य जानकर निश्चय शुद्धात्मानुभूतिरूप वीतरागचारित्रको मैं अंगीकार करता हूँ ऐसा लिखते हैं ।

अतएव, चाहे वह किसी भी गुणस्थानका क्यों न हो, शुभ राग सर्वथा हेय है ऐसा श्रद्धान यहाँ पर करना चाहिए ।

आलोचनाके भेद

पहले द्रव्य–भावके भेदसे दो प्रकारकी आलोचनाका निर्देश कर आये हैं । यहाँ उसके प्रकारान्तरसे भेदोंका निर्देश करते हैं—

आलोचनाके चार भेद हैं—(१) आलोचन, (२) आलुंछन, (३) अविकृतिकरण और (४) भावशुद्धि ।

१. जो जीव परिणामको समभावमें स्थापितकर निज आत्माको देखते हैं वह आलोचन है । तात्पर्य यह है कि निज स्वभावरूप कारण परमात्माको सर्वथा अन्तर्मुख अवलोकन द्वारा अनुभवना आलोचन है । यह आलोचनाका प्रथम भेद है । २. कर्मरूपी वृक्षके मूलके छेदनेमें समर्थ समभावरूप स्वाधीन निज परिणामको आलुंछन कहते हैं । ३. जो मध्यस्थ भावनामें कर्मसे भिन्न तथा विमल गुणोंके आवासरूप आत्माकी भावना करता है वह अविकृतिकरण है । कर्म पर द्रव्य है । किन्तु अनादिसे जीवको उसके साथ एकताका अभ्यास है । ऐसी अवस्थामें जो जीव भेदज्ञान द्वारा अपने सन्मुख होता है और द्रव्यकर्म, भावकर्म और नोकर्मसे भिन्न सहज गुणोंके पिण्डस्वरूप अपने आत्माको ध्याता है वह अविकृतिकरण कहलाता है। इसका 'सहज गुणधारक' यह दूसरा नाम है । ४. क्रोध, मान, माया और लोभसे रहित भाव भावशुद्धि है ।

व्यवहार प्रतिक्रमण आदिका स्वरूप

इसप्रकार निश्चय प्रतिक्रमण आदिका सविस्तर कथन करके आगे व्यवहार प्रतिक्रमण, व्यवहार प्रत्याख्यान और व्यवहार आलोचनाका निर्देश करते हैं ।

ज्ञानी जीवकी छठे गुणस्थानमें तो सविकल्प दशा होती ही है, चौथे और पाँचवें गुणस्थानमें वह बहुलतासे होती है। इसलिए इस अवस्थामें पूर्वमें ली हुई तीनों कालसम्बन्धी बाह्य प्रतिज्ञाका वह सम्यक् प्रकारसे पालनेका भाव करता है। कदाचित् पूर्वमें दोष लगा हो तो उसका प्रतिक्रमण करता है, इच्छा पर नियंत्रण स्थापित करनेके अभिप्रायसे भविष्यके भोगोपभोग आदि सम्बन्धी वस्तुओंका प्रत्याख्यान करता है और वर्तमानमें प्रमादजन्य दोषकी आलोचना करता है। इसीको क्रमसे व्यवहार (द्रव्य) प्रतिक्रकण, प्रत्याख्यान और आलोचना कहते हैं। इसे गुरु आदिके समीप करनेका विधान है। ये अविरत सम्यग्दृष्टि, देशविरत और भावलिंगी मुनिके अपनी–अपनी भूमिकानुसार शुद्धोपयोगसे रहित अवस्थामें होते हैं,

इसलिए मोक्षके कारणभूत आत्मशुद्धिके सहचर होनेसे इन्हें व्यवहारसे प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना यह संज्ञा दी है। वस्तुतः है यह रागपरिणति ही, इसलिए ऐसी परिणतिको उपचारसे मोक्षमार्ग कहा है। किन्तु इससे मोक्षमार्ग दो प्रकारका है ऐसा नहीं समझना चाहिए। वीतराग परिणामस्वरूप मोक्षमार्ग तो एक ही है, दो नहीं। किन्तु उसके सद्भावमें ऐसी रागपरिणति होती है, इसलिए उसका सहचर होनेके कारण इसे भी मोक्षमार्ग कहनेमें आता है। इस विषयको विशदरूपसे समझनेके लिए पण्डितप्रवर टोडरमलजीके मोक्षमार्ग प्रकाशक पृ. ३६५को देखिए।

अज्ञानी दो प्रकारका मोक्षमार्ग मानते हैं उसी प्रकार दो प्रकारका प्रतिक्रमणादि मानते हैं, यह श्रद्धा मिथ्या है। अर्थात् अज्ञानी निश्चय-व्यवहार दोनोंको मोक्षमार्गमें उपादेय मानता है यह भ्रम है, क्योंकि इन दोनोंका स्वरूप परस्पर विरुद्ध है। इस बातको स्पष्ट करते हुए नियमसारमें परमार्थ प्रतिक्रमणके कथनका प्रारम्भ करते हुए उत्थानिकामें कहा है–'व्यवहार-चारित्रसे और उसके फलकी प्राप्तिसे निश्चय चारित्र प्रतिपक्ष है।' इससे स्पष्ट है कि दोनोंका स्वरूप और फल परस्पर विरुद्ध है। व्यवहारका फल आस्रव और बन्ध है तथा निश्चयका फल संवर और निर्जरा है। इसलिए ज्ञानीके व्यवहार प्रतिक्रमणादि होते हैं ऐसा जान कर उन्हें उपादेय मानना–मोक्षका कारण मानना यह बड़ा भ्रम है।

शंका–मुनि और श्रावकके अपनी भूमिकानुसार संवर–निर्जरा तो होती है। यदि व्यवहार प्रतिक्रमणादिसे आस्रव–बन्ध होता है तो संवर–निर्जरा किससे होती है?

समाधान–मुनि और श्रावकके व्यवहार प्रतिक्रमणादिसे संवर–निर्जरा होती है ऐसा तो नहीं है। किन्तु उस कालमें श्रावकके अनन्तानुबन्धी और अप्रत्याख्यान कषायका अभाव होनेसे तथा मुनिके इन दोनोंके साथ प्रत्याख्यान कषायका अभाव होनेसे आत्मामें जितने अंशमें शुद्धिकी प्राप्ति होकर स्वरूप सन्मुखता होती है उससे संवर–निर्जरा होती है। तात्पर्य यह है कि पंचमादि गुणस्थानोंमें चारित्रकी मिश्र पर्याय होती है। उसमें जितना वीतरागताका अंश है उससे संवर–निर्जरा होती है और जितना रागका अंश है उससे आस्रव–बन्ध होता है। इस प्रकार मिले हुए एक भावमें अंशभेदसे पृथक् पृथक् कार्य होता है। इसमें यह सरागता है और यह वीतरागता है ऐसी पहिचान सम्यग्दृष्टिको होती है। इसलिए वह वहाँ जो राग शेष है उसे हेय रूपसे श्रद्धान करता है और वीतरागताका कारण जो निज शुद्धात्मतत्त्व है उसे उपादेयरूपसे श्रद्धान करता है।

शंका–चरणानुयोगमें नीचेकी भूमिकामें व्यवहार प्रतिक्रमणादिको 'अच्छा' और ऊपरकी भूमिकामें 'अच्छे नहीं' ऐसा कहा है सो इसका क्या तात्पर्य है?

समाधान–चरणानुयोगमें नीचेकी भूमिकामें जो व्यवहार प्रतिक्रमणादिको अच्छा कहा है सो यह व्यवहारनयकी अपेक्षासे ही कहा है। व्यवहार नयसे अशुभ रागकी अपेक्षा शुभ रागको

इसप्रकार कहनेमें आता है। यथार्थसे देखा जाय तो अशुभके समान शुभ भी हेय है। इसी तथ्यको आचार्य कुन्दकुन्दने नियमसारमें इस प्रकार व्यक्त किया है—

जो दु पुण्णं पावं च भावं वज्जेदि णिच्चसा
तस्स सामाइगं ठाई इदि केवलिसासणे ॥१३०॥

जो पुण्य और पापरूप भावको नित्य वर्जता है उसके सामायिक स्थायी होती है ऐसा केवली जिनके शासनमें कहा है ॥१३०॥

इस प्रकार निश्चय और व्यवहार प्रतिक्रमण आदिका स्वरूप क्या है इसका विचार किया।

उपादान–उपादेयस्वरूप

श्री. ब्र. भँवरलालजी जैन गुना

उपादान और उपादेयके स्वरूपका निर्णय करते हुए आगममें बतलाया है कि जिसमें कार्य होता है वह उपादान है और जो कार्य होता है वह उपादेय है। यह उपादान और उपादेयका सामान्य स्वरूप है। इनका विशेष व्याख्यान करते हुए बतलाया है कि प्रत्येक द्रव्यमें प्रति समय दो प्रकारकी शक्ति होती है—एक द्रव्यशक्ति और दूसरी पर्यायशक्ति। द्रव्यशक्ति त्रैकालिक होती है और पर्यायशक्ति क्षणवर्ती प्रत्येक समयकी पृथक्-पृथक्। इस प्रकार प्रत्येक द्रव्यमें प्रति समय ये दो प्रकारकी शक्तियाँ होती हैं जो मिलकर प्रत्येक समयमें नये-नये कार्यको जन्म देती हैं। केवल द्रव्यशक्ति उपादान संज्ञाको नहीं प्राप्त होती और न केवल पर्यायशक्ति ही, क्योंकि केवल द्रव्यशक्तिसे कार्यकी उत्पत्ति मानने पर वह त्रैकालिक होती है, अतः उससे सर्वदा सब कार्योंकी उत्पत्तिका प्रसंग प्राप्त होगा और केवल पर्यायशक्तिसे कार्यकी उत्पत्ति मानने पर कार्यकालमें भी उसका सद्भाव मानना पड़ेगा। किन्तु नियम यह है कि पूर्वपर्यायका विनाश होकर उत्तर पर्यायकी उत्पत्ति होती है, अतः पर्यायशक्तियुक्त द्रव्यशक्ति ही उपादान संज्ञाको प्राप्त होती है और उससे जो कार्य होता है वह उपादेय कहलाता है।

यह संक्षेपमें उपादान और उपादेयके स्वरूपका विचार है। अब विचार यह करना है कि आगममें उपादान कारणके साथ निमित्त कारणका भी विचार किया है। वहाँ बतलाया है कि उपादान और निमित्त इन दोनोंसे कार्यकी उत्पत्ति होती है सो इसका क्या तात्पर्य है? यह एक प्रश्न है। समाधान यह है कि प्रत्येक द्रव्यमें प्रतिसमय जो भी कार्य होता है वह उपादानके अनुसार ही होता है। फिर भी अन्य द्रव्यकी जिस पर्यायको लक्ष्य कर वह कार्य होता है या अन्य द्रव्यकी जिस पर्यायके सद्भावमें उसके होनेका नियम है उसे लोकमें निमित्त कारण कहा जाता है। प्रत्येक कार्यकी अपने निमित्तके साथ बाह्य व्याप्ति होती है और उससे उपादानके नियत कार्यका ज्ञान हो जाता है, इसलिए उसे निमित्त कारणरूपसे

आगममें स्वीकार किया गया है। किन्तु इसका यदि कोई यह अर्थ करे कि निमित्त अपने क्रिया–व्यापार द्वारा उपादानको परिणमाकर कार्यको उत्पन्न करता है तो उस द्वारा निमित्त कारणका ऐसा अर्थ करना भ्रमपूर्ण है। कारण कि ऐसा मानने पर स्वयं उपादानको निष्क्रिय मानना पड़ेगा और चूंकि अपने–अपने कार्यके प्रति सभी उपादान हैं, इसलिए सभी निष्क्रिय हो जावेंगे। एसी अवस्थामें कौन किसे परिणमायेगा, अर्थात् कोई किसीको नहीं परिणमा सकेगा। दूसरे उक्त विचारके मानने पर अनवस्थाका प्रसंग आयगा, क्योंकि जो भी उपादान है वह स्वयं तो परिणमेगा नहीं, उसे कोई दूसरा परिणमायेगा और उसे कोई दूसरा। तीसरे निमित्त उपादानको तद्रूप होकर परिणमायेगा या अतद्रूप होकर परिणमायेगा। यदि तद्रूप होकर परिणमाता है यह माना जाय तो दो द्रव्योंमें तादात्म्य प्राप्त होता है और अतद्रूप रहकर परिणमाता है ऐसा माना जाय तो निमित्तको एक साथ दो कार्य करनेका प्रसंग आता है। निमित्तको अन्य द्रव्यका कार्य करनेवाला मानने पर ये ऐसे दोष हैं जिनसे बचा नहीं जा सकता, अतएव यही मानना योग्य है कि निमित्त अन्य द्रव्यके कार्यमें व्यापार करता है इस लिए उसे कारण नहीं माना गया है। किन्तु या तो उसको लक्ष्य कर कार्यकी उत्पत्ति होती है, इसलिए उसकी उपचारसे कारणरूपसे परिगणना की गई है या उसके सद्भावमें कार्य होता है, इसलिए उसकी कारणरूपसे परिगणना की गई है।

उदाहरणार्थ–जैसे इष्ट जैसे लगनेवाले पुत्रादिको लक्ष्य कर राग उत्पन्न होता है या अनिष्ट जैसे लगनेवाले शत्रु आदिको लक्ष्य कर द्वेष उत्पन्न होता है, इसलिए वे राग–द्वेषकी उत्पत्तिमें निमित्त कारण माने गये हैं। जिन कार्योंमें इस प्रकारके निमित्त होते हैं उनकी कर्तानिमित्त और करणनिमित्त संज्ञा है। कर्मके उदयको लक्ष्य कर अज्ञानी जीव राग–द्वेषरूप और सुख–दुख परिणमता है, इसलिए कर्मका उदय भी कर्ता–निमित्त और करणनिमित्त कहा जाता है। दूसरे प्रकारके निमित्त वे हैं जिनके मात्र सद्भावमें कार्य होता है। इन्हें आश्रय निमित्त कहते हैं। जैसे मछलीके गमनमें जल और पथिकके बैठनेमें छाया आश्रय निमित्त है। वैसे निमित्तोंका विचार बहुत है। यहाँ मात्र संक्षेपमें विचार किया है।

यदि आगम परिपाटीको ध्यानमें रखकर विचार करते हैं तो निमित्तोंके आधारसे कार्योंको दो भागोंमें विभक्त किया जा सकता है–एक तो प्रायोगिक कार्य और दूसरे विस्रसा कार्य। जिन कार्योंमें पुरुषका योग और विकल्प निमित्त है उन्हें प्रायोगिक कार्य कहते हैं और शेष सब कार्योंको विस्रसा कार्य कहते हैं, फिर भले ही वायुके वेगको निमित्त कर ध्वजामें तीव्रगतिसे परिस्पन्द क्यों न हुआ हो, किन्तु उसकी विस्रसा कार्योंमें ही परिगणना होगी।

इस प्रकार इतने विवेचनसे यह स्पष्ट हो जाता है कि सब कार्य अपने अपने उपादानसे ही होते हैं, निमित्तोंसे नहीं। इतना अवश्य है कि यह जीव अनादि कालसे अज्ञानवश परको लक्ष्य कर विकारी पर्यायको उत्पन्न करता आ रहा है। यदि वह परको लक्ष्य न

बनाकर उसके स्थानमें अपने स्वभावको लक्ष्य बना ले तो परके लक्ष्यसे जो राग–द्वेषकी उत्पत्ति होती है वह न होकर स्वभावके लक्ष्यसे उसका उपादान उसी समयसे स्वभाव पर्यायका निर्माता बन जाय। जीवके शुद्ध होनेका मात्र यही उपाय है। यहाँ इतना विशेष जानना चाहिए कि उपादान और लक्ष्यमें अन्तर है। उपादान वह कहलाता है जो कार्यरूप परिणमता है और लक्ष्य वह कहलाता है जिसके आश्रयसे उपादान कार्यको उत्पन्न करता है। आचार्योंने पर्याय और परको लक्ष्य बनाना छोड़कर त्रिकाली ज्ञायकभावको लक्ष्य बनाओ यह जो कथन किया है वह इसी अभिप्रायसे किया है। त्रिकाली ज्ञायकभावका सद्भाव तो तब भी है जब यह जीव अशुद्ध पर्यायको जन्म देता है और तब भी है जब यह जीव शुद्ध पर्यायको जन्म देता है। त्रैकालिक उपादानताके रूपमें दोनों स्थलोंमें उसका सद्भाव है। किन्तु दृष्टिके बदलनेसे कार्यमें भेद होने लगता है। पहले इस जीवकी दृष्टि पर्यायाश्रित और निमित्ताधीन थी, इसलिए उपादानसे अशुद्ध पर्यायकी सृष्टि होती थी और जबसे इसने पर्यायाश्रित और निमित्ताधीन दृष्टिका त्यागकर त्रिकाली ज्ञायकभावकी दृष्टि बनाई तबसे उपादानसे शुद्ध पर्यायकी उत्पत्ति होने लगी। यह संसारवृद्धि और मोक्षोत्पत्तिका क्रम है। इसे जानकर विवेकी पुरुषको मात्र अपना लक्ष्य बदलना है। वह बदला कि संसारका अन्त होना अवश्यभावी है।

निमित्त-उपादान व निश्चय-व्यवहार

विद्वद्रत्न श्री पं. मुन्नालालजी रांधेलीय, न्यायतीर्थ, सागर

यथार्थमें देखा जाय तो जैन शासनका मुख्य लक्ष्य जिनेन्द्र भगवानद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तको जानकर और तदनुरूप श्रद्धा करके आचरण करना है। जिनशासनकी यह सबसे बड़ी श्रद्धा, भक्ति और विनय है। झूठे व्यामोहमें पड़कर सिद्धान्तकी अवहेलना करना और अपना निजका पक्ष पोषण करना महान् मिथ्यात्व ही नहीं ग्रहीत मिथ्यात्व है।

यों तो विद्वानोंके मध्य अनेक विषयोंपर विचार–विमर्श होता रहता है, किन्तु आज कल निमित्त–उपादान और निश्चय–व्यवहार ये चरचाके मुख्य विषय हैं। वास्तवमें देखा जाय तो निमित्त नामके कोई स्वतन्त्र पदार्थ हों और उपादान नामके कोई स्वतन्त्र पदार्थ हों ऐसा नहीं है। जिनागममें छह द्रव्य, पाँच अस्तिकाय और नौ पदार्थोंका विस्तारसे विवेचन किया है। ये समस्त पदार्थ ज्ञेय हैं। विवक्षाविशेषसे इन्हींकी निमित्त और उपादान संज्ञा है। जिसमें दूसरे द्रव्यके कार्यकी अपेक्षा निमित्त व्यवहार करते हैं वही अपने कार्यका उपादान भी है। तात्पर्य यह है कि प्रत्येक द्रव्य उत्पाद–व्यय–ध्रौव्य स्वभाववाला होनेके कारण वह प्रत्येक समयमें पुराने कार्य (पर्याय)का ध्वंस (व्यय) कर नये कार्यको उत्पन्न करता है, इसलिए प्रत्येक समयमें अपने अगले समयमें उत्पन्न होनेवाले कार्यकी अपेक्षा वह उपादान है और उसको लक्ष्य कर या उसके सद्भावमें उससे भिन्न दूसरे द्रव्यमें जो पिछले कार्य (पर्याय)का व्यय

होकर नये कार्य (पर्याय)का उत्पाद होता है उसकी अपेक्षा वही द्रव्य (वर्तमान पर्याययुक्त द्रव्य) निमित्त संज्ञाको भी प्राप्त होता है। इस प्रकार एक ही कालमें अपने कार्यकी अपेक्षा वह उपादान है और उसको लक्ष्य कर या उसके सद्भावमें अन्य द्रव्यमें हुए कार्यकी अपेक्षा उसमें निमित्त व्यवहार किया जाता है। आचार्य अमृतचन्द्रने जिसके साथ कार्यकी अन्तर्व्याप्ति हो उसको कर्ता कहा है। कर्ता कहो या उपादान एक ही मतलब है। और जिसके साथ कार्यकी बाह्य व्याप्ति होती है उसे निमित्त कहा है सो उनके इस कथनका भी यही अभिप्राय है।

संक्षेपमें सार यह है कि प्रत्येक पदार्थकी प्रति समय जो कार्यरूप पर्याय होती है वह मूलमें स्वयं ही उस पदार्थकी उपादान शक्ति (उसकी योग्यता व तदनुरूप व्यापार)से होती है। कहा भी है—'न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते।' परिणमनरूप क्रियाका वही स्वामी अर्थात् कर्ता है। प्रत्येक द्रव्यका प्रत्येक समयमें परिणमनस्वभाव होनेके कारण वह अपने परिणमनरूप उस कार्यमें स्वतन्त्र है। प्रत्येक कार्यमें कर्ताको जो स्वतन्त्र कहा गया है वह इसी अभिप्रायसे कहा गया है। कहा भी है—'स्वतन्त्रः कर्ता।' इसलिए वह पदार्थ अपने उस कार्यमें किसी दूसरेकी सहायताकी अपेक्षा नहीं करता, स्वयं ही वैसा परिणत होता है। यह प्रत्येक पदार्थमें स्वाश्रितपना है—उपादानता है। और जिस समय उपादान स्वयं कार्यरूपसे परिणत होता है उसी समय विस्रसा या प्रायोगिक रूपसे कुछ दूसरे पदार्थ भी उपस्थित हो जाते हैं, यतः उनके साथ विवक्षित कार्यकी बाह्य व्याप्ति देखी जाती है, इसलिए उन्हें निमित्त कारण कहा जाता है। उस समय वे दूसरे द्रव्यके उस कार्यमें यथार्थमें न तो मदद ही करते है और न हस्तक्षेप ही करते हैं, कारण कि उनकी अर्थक्रिया उन्हींमें संवृत रहती है, अन्यत्र नहीं जाती—प्रवेश नहीं करती यह वस्तुस्थिति (नियम) है, अतएव वे परका कार्य करनेमें असमर्थ हैं (निरर्थक हैं)। हाँ इतना अवश्य है कि अन्य जिन कार्योंके साथ उनकी बाह्य व्याप्ति है उनके कालमें वे उपस्थित भर रहते हैं, कर्ता—धर्ता नहीं होते, क्योंकि सब द्रव्य उनके सब गुण और पर्यायें पूर्ण स्वतन्त्र हैं। किसी अन्यके बलसे अन्यकी सत्ता नहीं है। तब यह उक्ति कि 'इस निमित्तसे यह कार्य उत्पन्न हुआ या होता है' मात्र लौकिक व्यवहार है। शिष्टाचार या व्यवहार पक्षकी स्वीकृति है। जिसे किसीके तत्त्वावधानमें कार्य होना कहते हैं, जैसे यह कहना कि गुरुजी आ गये, इसलिए कार्य हो गया इत्यादि। सो यह कथन 'सामग्रीके मिलने पर कार्य होता है' इस नियमको सूचित करता है। यद्यपि सामग्रीमें उपादान और निमित्त दोनोंको ग्रहण किया है, परन्तु उसमें उपादान सामग्री मुख्य है और निमित्त सामग्री गौण है। निमित्तका उपस्थित रहना यही यहाँ गौणका अर्थ है। यह प्राकृतिक नियम है, क्योंकि प्रत्येक समयमें जैसी भवितव्य होती है उसीके अनुरूप कार्य होता है और निमित्त भी उसीके अनुरूप मिलते हैं यह सिद्धान्त है। भट्टाकलंकदेवने कहा भी है—

> तादृशो जायते बुद्धिः व्यवसायश्च तादृशः।
> सहायाः तादृशाः सन्ति यादृशी भवितव्यता॥

अन्यत्र भी कहा है—

चिरन्तनाभ्यासनिबन्धनेरिता गुणेषु दोषेषु च जायते मतिः ।

उदाहरणार्थ मिट्टीसे घड़ा बनता है, अतः मिट्टी उपादान (मूल,-मुख्य-अनुपचरित-निश्चय-यथार्थ) कारण है तथा वह घड़ा कुम्भकार एवं चक्र-चीवरके विवक्षित व्यापारके सद्भावमें हुआ है, अतएव वे निमित्त (उपचरित-गौण-व्यवहार) कारण हैं। यहाँ पर यह विचारणीय है कि घड़ा स्वयं मिट्टीने (मिट्टीरूप उपादानने) बनाया है कि कुम्भकार आदिने बनाया है? इस प्रश्नका उत्तर विशेष बुद्धिसे सम्बन्ध रखता है, ऊपरी साधारण बुद्धिसे समझमें नहीं आ सकता। देखो, मिट्टीमें घट बननेरूप क्रिया स्वयं उसने की है, उसीका नाम स्वयं बनाना है, अतः वह निःसन्देह घटका उपादान कर्ता है; क्योंकि उस प्रकारकी परिणामक्रिया हुए बिना घट बन नहीं सकता। तथा उस समय कुम्भकारने जो हाथ-पैर चलाये और घड़ा बनानेका विकल्प किया वह क्रिया कुम्भकारमें ही हुई है। अतएव वह अपनी क्रियाका उपादान कर्ता है। वह घटका उपादान कर्ता नहीं है। दोनों पृथक् पृथक् हैं, केवल एक साथ एक ही समयमें अपने-अपनेमें इन दोनों क्रियाओंके होनेका नियम है, इससे बुद्धिमें यह भ्रम होता है कि कुम्भकारने मिट्टीमें घटकी क्रिया की। विचार तो कीजिए कि कुम्भकारका मिट्टीमें और मिट्टीका कुम्भकारमें जब अत्यन्ताभाव है तो कुम्भकार मिट्टीमें प्रवेशकर घटकी क्रिया कैसे कर सकता है, अर्थात् त्रिकालमें नहीं कर सकता। फिर भी मिट्टीके घटरूप परिणामके समय कुम्भकारकी विवक्षित क्रियाकी बाह्य व्याप्तिका नियम देखकर भ्रमवश कुम्भकारने घट बनाया यह कहा जाने लगता है जो सरासर उपचार है, सत्य कथन नहीं है। सर्वत्र ऐसा ही समझना चाहिए। तथापि लोक व्यवहारमें निमित्तकी मुख्यता मानी जाती है, यह जगतकी दुराराधता है जो अमिट है। तथापि इस लोक व्यवहारसे पदार्थ व्यवस्था नहीं बदलती, वह ध्रुव है।

यह उपादान-निमित्तकी व्यवस्था है। जिनागममें इसीप्रकार निश्चय-व्यवहार व उनको जाननेवाले नयोंका भी सम्यक् विचार किया है। आगममें व्यवहार-निश्चयमें साध्य-साधकभाव लिखा है। उसका बहुतसे मनीषी कार्य-कारण अर्थ करके व्यवहारसे निश्चयकी उत्पत्ति अर्थात् रागरूप व्यवहार मोक्षमार्गसे वीतरागस्वरूप निश्चय मोक्षमार्गकी उत्पत्ति मानते हैं जो समीचीन नहीं है। किन्तु प्रकृतमें उसका अर्थ प्रकाश्य-प्रकाशक या द्योत्य-द्योतक करना ठीक है। व्यवहारसे निश्चयका ज्ञान हो जाता है यही भाव यहाँ लेना चाहिए। समयसारकी ८ वीं गाथाका यही आशय है।

मेरी विद्वान् स्वामीजीमें पूर्ण श्रद्धा है, इसलिए श्रद्धांजलिके रूपमें यह लेख लिखा है। लोकमें जिनागमका रहस्य प्रकाशित होकर सम्यक् मोक्षमार्गकी व्यवस्था बने यह मनीषा है।

शास्त्रोंका अर्थ करनेकी पद्धति

श्री कुं. नेमिचन्दजी पाटनी जयपुर

साधक जीवका मुख्य ध्येय मोक्ष प्राप्त करना है और उसकी प्राप्ति निराकुललक्षण सुखके प्राप्त होने पर होती है। जो आत्मा उसे प्राप्त करनेके लिए उद्यमशील होता है वह सर्व प्रथम ऐसे पुरुषोंकी शरणमें जाता है जिन्होंने या तो उसे पूर्णरूपसे प्राप्त कर लिया है या उसे प्राप्त करनेके मार्गका अनुसरण कर रहे हैं। वह उनके द्वारा उपदिष्ट शास्त्रोंका भी स्वाध्याय करता है। वस्तुतः ऐसे व्यक्तिका ही पंच परमेष्ठीके स्मरण–वन्दनपूर्वक शास्त्रोंके अध्ययन करनेमें उत्साह होता है। वह प्रतिदिन अपने गृहस्थीके प्रपंचको गौण कर इस ओर विशेष प्रयत्नशील होता है।

अब प्रश्न यह है कि ऐसा साधक जीव शास्त्रोंके अध्ययन करनेमें किसप्रकारकी पद्धतिको स्वीकार करे। आगममें जो शास्त्रोंके स्वाध्यायकी पद्धतिका निर्देश किया गया है उसे समझे बिना यदि वह उनका स्वाध्याय करता है तो उसे उससे अणुमात्र भी लाभ होनेवाला नहीं है। श्रीजयसेन आचार्य पंचास्तिकाय गाथा २७ की टीकामें लिखते हैं कि जब किसी शास्त्रका स्वाध्याय किया जाय या उसके व्याख्यानका प्रसंग उपस्थित हो तो शब्दार्थ, नयार्थ, मतार्थ, आगमार्थ और भावार्थको समझ कर ही उस शास्त्रका स्वाध्याय और व्याख्यान करना चाहिए। इसी तथ्यको विशेषरूपसे स्पष्ट करते हुए उन्होंने समयसार गाथा १२० की टीकामें जो लिखा है उसका आशय यह है कि विवक्षित गाथा, श्लोक या वाक्यमें प्रयुक्त हुए शब्दोंका जो अर्थ हो वह शब्दार्थ है। उक्त गाथा, श्लोक या वाक्यका कथन व्यवहारनयकी मुख्यतासे किया गया है या निश्चयनयकी मुख्यतासे यह बतलाना नयार्थ है। अन्य किस दार्शनिकके मतको लक्ष्यमें रखकर उसके एकान्त मतका निरास करनेके लिए यह गाथा आदिरूप वचन लिखा गया है यह बतलाना मतार्थ है। आगमार्थ स्पष्ट ही है। इस गाथा आदि वचनमें जो निरूपण हुआ है वह हेय है यह दिखलानेके अभिप्रायसे यह वचन कहा गया है या उपादेय है इस अभिप्रायसे यह वचन कहा गया है यह जानना तथा पूरे आगमका अभिप्राय वीतरागता है ऐसा समझना भावार्थ है।

इस तरह ये पाँच प्रकार हैं जिन्हें ठीक तरहसे समझ कर ही साधकको शास्त्रका स्वाध्याय करना चाहिए। इससे प्रत्येक ग्रन्थके अंशभूत एक एक गाथा आदिका और सम्पूर्ण शास्त्रका यथार्थ तात्पर्य समझमें आ जाता है। अब इस विषयको स्पष्ट रूपसे समझनेके लिए पूर्वोक्त पाँचों प्रकारोंको उदाहरण सहित स्पष्ट किया जाता है—

१. शब्दार्थ—शास्त्रके जिस गाथा या श्लोक आदिका स्वाध्याय या व्याख्यान हो रहा हो उसमें आये हुए प्रत्येक शब्द या पूरी गाथा आदिका निरुक्ति आदिकी दृष्टिसे क्या अर्थ

है यह समझना और उस दृष्टिसे वैसा ही व्याख्यान करना शब्दार्थ है। जैसे आगममें 'जीव' शब्द पढ़कर 'जो जीता है वह जीव' ऐसा समझना या व्याख्यान करना शब्दार्थ है शब्दार्थमें उस शब्दका जो निरुक्त्यर्थ या रौढ़िक अर्थ हो वह बतलाया जाता है।

नयार्थ—विवक्षित गाथा आदि द्वारा जिस वस्तुका प्रतिपादन किया गया हो वह किस अपेक्षासे किया गया है यह बतलाना नयार्थ है। पहले शब्दार्थमें जीव शब्दका उल्लेख कर आये हैं। अब कहीं यह स्वाध्याय करनेमें आया कि जो तीनों कालोंमें पाँच इन्द्रिय, तीन बल, श्वासोच्छ्वास और आयु यथासम्भव इन प्राणोंसे जीता हो वह जीव और दूसरे स्थल पर यह पढ़नेमें आया कि जो ज्ञान-दर्शनलक्षण भाव प्राणोंसे जीता हो वह जीव। ऐसी अवस्थामें स्वाध्याय करनेवालेके सामने यह प्रश्न उपस्थित होता है कि इन दोनों प्रकारके वचनोंमें किसे प्रमाण माना जाय। यदि वह नयज्ञानमें पारंगत है तो कहाँ कौन बात किस अभिप्रायसे कही गई है यह जान लेगा और भ्रममें नहीं पड़ेगा और यदि उसे नयज्ञान नहीं है तो या तो वह उन दोनों वचनोंका उलटा अर्थ करेगा या भ्रममें पड़ जायगा। इसलिए जहाँ जो कथन हो वहाँ वह किस अभिप्रायसे किया गया है यह जानना भी आवश्यक है।

यह तो परमागमसे ही स्पष्ट है कि जितने भी जीव हैं वे सिद्ध और संसारी इस प्रकार दो भागोंमें बटे हुए हैं। उनमेंसे जो संसारी हैं उनमें तो जीवके पूर्वोक्त दोनों लक्षण घटित हो जाते हैं और जो मुक्त हैं उनमें मात्र दूसरा लक्षण ही घटित होता है। ऐसी अवस्थामें स्वाध्याय करनेवालेको यह जानना आवश्यक है कि जीवके इन दोनों लक्षणोंमेंसे कौन लक्षण तो यथार्थ है और कौन लक्षण मात्र संयोग द्वारा जीवका ज्ञान करानेके लिए कहा गया है। यदि वह प्रथम लक्षणको यथार्थ मान लेता है तो सिद्धोंमें अजीवपनेका प्रसंग आता है, क्योंकि उनके पाँच इन्द्रिय, तीन बल, आयु और श्वासोच्छ्वास इनमेंसे एक भी प्राण नहीं पाया जाता। जब कि ज्ञान-दर्शनरूप भाव प्राण जैसे सिद्ध जीवोंमें पाये जाते हैं वैसे ही संसारी जीवोंमें भी पाये जाते हैं। अतएव वह (स्वाध्याय करनेवाला) नयविवक्षाको लगा कर यह निर्णय करता है कि यहाँ जो जीवका प्रथम लक्षण कहा गया है वह अनात्मभूत लक्षण है वह मात्र संयोग द्वारा जीवका ज्ञान करानेके लिए व्यवहारनयसे कहा गया है। वह जीवका यथार्थ लक्षण नहीं है। और जीवका जो दूसरा लक्षण कहा गया है वह आत्मभूत लक्षण है, क्यों कि ज्ञान-दर्शनको छोड़ कर जीव स्वतन्त्र पदार्थ नहीं। इसलिए मात्र वह व्यवहारसे नहीं कहा गया है किन्तु वह जीवका यथार्थ स्वरूप है, क्योंकि वह जीवकी संसार और मुक्त सब अवस्थाओंमें समान भावसे पाया जाता है। यही कारण है कि जिनागममें जितना भी कथन किया गया है वह कहाँ किस नयसे किया गया है इसे जानकर समझनेका स्पष्ट निर्देश किया है।

यों तो नय अनेक हैं, परन्तु साधकके लिए निश्चयनय और व्यवहारनय इन दो नयोंका

ज्ञान होना अति आवश्यक है, क्योंकि इन दो नयोंके यथार्थ परिज्ञानके बिना वह यह निर्णय नहीं कर पाता कि यह कथन किस नयसे किया गया है और उस नयका आशय क्या है । आगममें बतलाया है कि जो एक द्रव्यके गुण–धर्मको अन्य द्रव्यके बतलावे वह व्यवहारनय है और जो उस द्रव्यके गुण–धर्मको उसीके बतलावे वह निश्चयनय है । यद्यपि आगममें इन नयोंके अन्य प्रकारसे भी लक्षणोंका निर्देश किया है परन्तु उक्त लक्षणोंमें वे सब लक्षण अन्तर्भूत हो जाते हैं, इसलिए यहाँ इन्हींकी मुख्यतासे विचार करना है ।

पूर्वमें हम जीवके दो लक्षण बतला आये हैं उनको ध्यानमें रखकर इन नयोंकी मुख्यतासे विचार करने पर विदित होता है कि पाँच इन्द्रियाँ, तीन बल, आयु और श्वासोच्छ्वास हैं तो ये पुद्गलके धर्म, जीवके गुण–धर्म नहीं हैं । परन्तु संसारी जीवोंमें मात्र इनकी सर्वत्र संयोगलक्षण बाह्य व्याप्ति देख कर व्यवहारनयसे इन द्वारा यह ज्ञान कराया गया है कि संसार अवस्थामें जहाँ–जहाँ ये बाह्य चिन्ह पाये जायें उसे जीव जानना चाहिए । इससे यद्यपि जीवका ज्ञान तो हो जाता है, पर कोई यदि व्यवहारनयकी मुख्यतासे किये गये इस कथनको ही यथार्थ मानकर इन बाह्य चिन्होंको ही जीव मान ले तो उसका वैसा मानना मिथ्याज्ञान ही कहा जायगा ।

किन्तु निश्चयनयकी अपेक्षा किये गये कथनकी स्थिति इससे सर्वथा भिन्न है । इस नयकी अपेक्षा जो भी कथन किया जाता है, वस्तु सर्वथा उसी प्रकारकी होती है । जैसे पूर्वमें जीवका जो दूसरा लक्षण बतलाया है वह यथार्थ है । यदि कोई साधक एकान्तसे जीवको ज्ञान–दर्शनस्वरूप जानता है तो उसका वह जानना किसी भी अवस्थामें मिथ्या नहीं माना जा सकता है, क्योंकि ज्ञान–दर्शन ये जीवके स्वरूप हैं. इन्हें छोड़कर जीव अन्य वस्तु नहीं । ज्ञान–दर्शनमें जीवके अन्य अनन्त गुणोंका समावेश हो जाता है ।

इसी प्रकार परमागममें जहाँ दो द्रव्योंमें कर्ता–कर्मसम्बन्ध, भोक्ता–भोग्य सम्बन्ध तथा आधार–आधेय सम्बन्ध आदिका नि॑श किया गया हो वहाँ भी इसी न्यायसे विचार करके परमागमके रहस्यका व्याख्यान करना चाहिए । उदाहरणार्थ परमागममें आकाशको आधार और अन्य सब द्रव्योंको आधेय बतलाया गया है । इस पर यह प्रश्न हुआ कि यदि अन्य द्रव्योंका आकाश द्रव्य आधार है तो आकाशका आधार कौन है ? उत्तरमें कहा गया कि आकाश स्वप्रतिष्ठ है । इस पर पुनः प्रश्न हुआ कि यदि आकाश द्रव्य स्वप्रतिष्ठ है तो अन्य द्रव्योंको स्वप्रतिष्ठ माननेमें हानि ही क्या है ? इसका उत्तर नय दृष्टिसे देते हुए आचार्य लिखते हैं कि निश्चयनय (यथार्थ) से देखा जाय तो सभी द्रव्य स्वप्रतिष्ठ हैं इसमें सन्देह नहीं । परन्तु आकाश द्रव्य क्षेत्रकी अपेक्षा सबसे बड़ा है यह दिखलानेके लिए व्यवहारनयसे यह कथन किया गया है कि आकाश द्रव्य आधार है और अन्य सब द्रव्य आधेय हैं । इस कल्पनाका इतना ही फल है ।

आधार-आधेयके सम्बन्धमें जैसे आगममें यह स्पष्टीकरण किया गया है वैसे ही कर्ता-कर्म और भोक्ता-भोग्य सम्बन्ध आदिके विषयमें भी इसी प्रकारका स्पष्टीकरण दृष्टिगोचर होता है। आचार्य कुन्दकुन्दने तो समयसार परमागमके कर्ता-कर्म अधिकारमें इस विषयको युक्तिपूर्वक खोला ही है, जो विद्यानन्दि आचार्य दर्शनशास्त्र और न्यायशास्त्रके महान् टीकाकार रहे हैं वे भी इस विषय पर नयदृष्टिसे प्रकाश डालते हुए श्लोकवार्तिक पृ. ४१० में लिखते हैं—

ततः सूक्तं लोकाकाश-धर्मादिद्रव्याणामाधाराधेयता व्यवहारनयाश्रया प्रतिपत्तव्या, बाधकाभावादिति। निश्चयनयान्न तेषामाधाराधेयता युक्ता, व्योमवद्धर्मादीनामपि स्वरूपेऽवस्थानात्, अन्यस्य अन्यत्र स्थितौ स्वरूपसंकरप्रसंगात्। स्वयं स्थास्नोरन्येन स्थितिकरणमनर्थकम्, स्वयमस्थास्नोः स्थितिकरणमसम्भाव्यम्, शशविषाणवत्। शक्तिरूपेण स्वयं स्थानशीलस्यान्येन व्यक्तिरूपतया स्थितिः क्रियत इति चेत्? तस्यापि व्यक्तिरूपा स्थितिः तत्स्वभावस्य वा क्रियेत अतत्स्वभावस्य वा। न च तावत् तत्स्वभावस्य, वैयर्थ्यात् करणव्यापारस्य। नाप्यतत्स्वभावस्य, खपुष्पवत्करणानुपपत्तेः। कथमेवं उत्पत्ति-विनाशयोः कारणम्, कस्यचित् तत्स्वभावस्यातत्स्वभावस्य वा केनचित् तत्करणे स्थितिपक्षोक्तदोषानुसंगादिति चेत्? न, कथमपि तन्निश्चयनयात् सर्वस्य विस्रसोत्पादव्ययध्रौव्य-व्यवस्थितेः। व्यवहारनयादेव उत्पादादीनां सहेतुकत्वप्रतीतेः।

इसलिए बहुत अच्छा कहा कि लोकाकाश और धर्मादिक द्रव्योंमें व्यवहारनयसे आधाराधेयभाव जानना चाहिए, क्योंकि इसमें बाधक प्रमाणका अभाव है। निश्चयनयसे उनमें आधाराधेयभाव योग्य नहीं है, क्योंकि आकाशके समान धर्मादिक द्रव्योंका भी स्वरूपमें अवस्थान है, अन्य द्रव्यकी अन्य द्रव्यमें स्थिति होने पर स्वरूपसंकर दोषका प्रसंग आता है। जो स्वयं स्थानशील है उसका अन्यके द्वारा स्थितिकरण निष्फल है और जो स्वयं स्थानशील नहीं है उसका स्थितिकरण ऐसे ही असम्भव है जैसे शशविषाणका।

शंका—जो शक्तिरूपसे स्वयं स्थानशील है उसकी अन्यके द्वारा व्यक्तिरूपसे स्थिति की जाती है?

समाधान—जिसकी अन्यके द्वारा व्यक्तिरूप स्थिति की जाती है वह तत्स्वभावकी जाती है या अतत्स्वभावकी की जाती है? तत्स्वभावकी तो की नहीं जा सकती, क्योंकि तत्स्वभावकी करने पर करणव्यापार व्यर्थ ठहरता है। अतत्स्वभावकी भी नहीं की जा सकती, क्योंकि आकाशके फूलके समान उसका करना नहीं बन सकता।

शंका—यदि ऐसा है तो (अन्य द्रव्य) उत्पत्ति और विनाशका कारण कैसे हो सकता है, क्योंकि तत्स्वभाव या अतत्स्वभावका अन्यके द्वारा (उत्पत्ति और विनाश) करने पर स्थिति पक्षमें कहे गये दोषोंका अनुसंग प्राप्त होता है?

समाधान—नहीं, क्योंकि किसी भी प्रकार निश्चयनयसे सबके विस्रसा उत्पाद, व्यय और ध्रौव्यकी व्यवस्था है। व्यवहारनयसे ही उत्पादादिक सहेतुक प्रतीत होते हैं।

यह श्लोकवार्तिकका वचन है। इससे स्पष्ट हो जाता है कि जहाँ भी एक द्रव्यका दूसरे द्रव्यके साथ निमित्त-नैमित्तिक, कर्ता-कर्म, आधार-आधेय और भोक्ता-भोग्य आदिरूप सम्बन्धका परमागममें निर्देश किया है वह मात्र विवक्षित द्रव्यके विवक्षित कार्य आदिके कालमें अन्य किस द्रव्यकी विवक्षित पर्यायकी बाह्य व्याप्ति है यह समझ कर ही किया है। इससे विवक्षित संयोगद्वारा विवक्षित कार्य आदिका ज्ञान हो जाता है यह इस उपचार कथनका फल है। स्पष्ट है कि परमागममें सर्वत्र नयविवक्षाको जान कर ही उसका स्वाध्याय और व्याख्यान करना चाहिए।

मतार्थ—लोकमें छद्मस्थों द्वारा प्ररूपित अनेक दर्शन प्रसिद्ध हैं। जीवादि द्रव्योंके स्वरूपादि निरूपणमें उनके भिन्न-भिन्न अभिप्राय हैं। जैसे सांख्य दर्शन जीवको सर्वथा कूटस्थ नित्य और अकर्ता मानता है। वह प्रकृतिको कर्त्री और पुरुषको मात्र भोक्ता मानता है। सो उसके इस मतका उल्लेख कर वह कैसे सम्यक् नहीं है यह बतलाना मतार्थ है।

आगमार्थ—आगममें विवक्षित विषयका जहाँ जिस रूपमें निरूपण हुआ हो उसका वहाँ आगमानुसार कथन करना आगमार्थ है। यह स्पष्ट है।

भावार्थ—पूरे जिनागमका सार क्या है, उसमें हेय-उपादेयरूपसे किसप्रकार विवेक कराया गया है। जिनागमके अभ्यासका फल सरागताको मेट कर वीतरागताकी पुष्टि करना है, इत्यादिरूपसे आगमके कथनका यथार्थ अभिप्राय ग्रहण करना भावार्थ है।

उदाहरणार्थ पूर्वमें जो जीवके दो लक्षण कहे हैं उनमेंसे प्रथम लक्षण मात्र जीवका ज्ञान करानेके लिए व्यवहारनयसे दिया है ऐसा जानकर वह जीवका स्वरूप नहीं है इस लिए हेय है और दूसरा लक्षण यथार्थ है, इसलिए उपादेय है ऐसे हेय-उपादेयके विवेकपूर्वक पूरे आगमके अभिप्रायको व्यक्तकर उसका फल वीतरागता है ऐसा विविध तर्कोंका आश्रय ले कर समझाना भावार्थ है।

इस प्रकार जो इस विधिसे आगमके स्वाध्याय द्वारा व्यवहारनय और निश्चयनयकी प्ररूपणाको सम्यक् प्रकारसे समझकर पराश्रितपनेके सूचक व्यवहारको गौणकर स्वाश्रित एकमात्र निश्चयस्वरूप अपने अखण्ड ज्ञायकभावका आश्रय करता है वह क्रमसे परमार्थ पथका प्रस्थायी होकर अन्तमें नियमसे मुक्तिका पात्र होता है।

ज्ञाता-ज्ञेयसम्बन्ध

श्री लालचन्दजी अमरचन्दजी मोदी, राजकोट

यथार्थमें आत्मा आत्माको जानता है यह निश्चय है। आत्मा स्वयं ज्ञाता है और स्वयं ज्ञेय भी है। आत्मा स्वाश्रयसे जानता है, उसमें पर द्रव्यका, द्रव्येन्द्रियोंका या भावेन्द्रियोंका अवलम्बन नहीं है। इस कारण 'स्व' में तन्मय होकर जानता है, और उसे जानपनाके साथ आत्मीक आनन्दका अनुभव होता है।

आत्मा आत्माको जानता है ऐसा कहनेमें भी स्वस्वामिअंशरूप व्यवहार है। इस स्वस्वामिअंशरूप व्यवहारसे क्या साध्य है ? कुछ भी साध्य नहीं है।

ऐसे शुद्ध नयके पक्षरूप सूक्ष्म विकल्पसे भी साध्य आत्माकी सिद्धि नहीं होती तो दूसरे विकल्पोंकी क्या बात करनी।

'आत्मा आत्माको जानता है' यह जब सूक्ष्म व्यवहार हुआ तब 'आत्मा परको जानता है' यह उसकी अपेक्षा स्थूल व्यवहार हुआ। इस कथनसे परको जाननेकी इच्छारूपी लोभकी भी निवृत्ति होती है। स्वको जानते हुए पर पदार्थ इच्छा बिना सहज ज्ञात होता है। तब परको जाननेरूप ज्ञाता-ज्ञेयका व्यवहार उत्पन्न होता है।

जो ज्ञान स्वको जानता है, उसी ज्ञानमें पर पदार्थ भी ज्ञात हो जाता है, ज्ञानका ऐसा स्व-परप्रकाशक स्वभाव है।

स्व को जानते हुए पर ज्ञात हो जाता है ऐसा निश्चय-व्यवहाररूप प्रमाणज्ञान भूतार्थ स्वभावके आश्रयसे निर्विकल्प ध्यानमें उत्पन्न होता है। निर्विकल्प ध्यान ही प्रमाण और नयकी जननी है। वह पीछे सविकल्प दशामें भी चालू रहता है।

स्व-परप्रकाशक ज्ञानस्वभाव शक्तिरूप है। वही पर्यायमें व्यक्तरूप होता है। उस समय आत्मा परको जानता है ऐसा व्यवहारनयसे कहनेमें आता है।

आत्मा पर द्रव्यको व्यवहारनयसे जानता है इस कथनको लक्ष्यमें लेकर श्री समयसारजी गाथा ३६५ की टीकामें भगवान् जयसेन आचार्यदेवने ऐसा प्रश्न उठाया है-"यदि सर्वज्ञ व्यवहारनयसे पर द्रव्यको जानता है तो निश्चयसे सर्वज्ञ नहीं है ? फिर उसका समाधान करते हुए लिखा है—सर्वज्ञदेव जिस रीतिसे अपने आत्मीक सुख आदिमें तन्मय होकर जानता है उस रीतिसे बाह्य द्रव्योंको नहीं जानता। इस कारण व्यवहार कहनेमें आता है (कि व्यवहारनयसे सर्वज्ञ पर द्रव्यको जानता है)। यदि दूसरोंके सुख आदिको अपने आत्मीक सुखके समान तन्मय होकर जाने तो जिस रीतिसे अपने आत्मीक सुखके अनुभवसे सुखी होता है इसी रीतिसे दूसरोंके सुख-दुःखके अनुभवके समय (जानते समय) सुखी और दुखी हो

जाय। परन्तु ऐसा हो सकता नहीं, इसलिए अपने आत्मीक सुखके अनुभवकी अपेक्षा निश्चय और दूसरेके सुखके अनुभवकी अपेक्षा व्यवहार है। तो भी छद्मस्थ जनकी अपेक्षा वह भी निश्चय है।

यहाँ पुनः शिष्य प्रश्न करता है कि सौगत अर्थात् बौद्ध भी कहता है कि व्यवहारसे सर्वज्ञ है, उसे किसलिए दोष देते हो? उसका समाधान करते हुए आचार्य महाराज कहते हैं कि बौद्ध आदिके मतमें जिस रीतिसे निश्चयकी अपेक्षा व्यवहार मिथ्या है उस रीतिसे व्यवहाररूपसे भी व्यवहार सच्चा नहीं है। परन्तु जैनमतमें व्यवहारनय जो कि निश्चयनयकी अपेक्षासे मिथ्या है तो भी व्यवहाररूपसे सत्य है।

यदि लोकव्यवहार व्यवहाररूपसे भी सत्य न होवे तो समस्त लोक व्यवहार मिथ्या हो जाय। और ऐसा होनेसे अतिप्रसंग आ जाय अर्थात् प्रसंगसे बाहर हो जाय। इस कारण ऐसा कहना ठीक है कि यह आत्मा व्यवहारनयसे पर द्रव्योंको देखता-जानता है। परन्तु निश्चयनयसे तो अपने आत्माको ही जानता देखता है।

इस रीतिसे वास्तवमें आत्माका अपने आत्माके साथ निश्चयनयसे ज्ञाता-ज्ञेयसम्बन्ध है और परके साथ व्यवहारनयसे ज्ञाता-ज्ञेयसम्बन्ध है।

यहाँ कोई ऐसा तर्क करे कि एक आत्माको छोड़कर जगतमें कोई पर पदार्थ नहीं हैं अथवा पर पदार्थ हैं, परन्तु आत्मा पर पदार्थोंको किसी भी अपेक्षासे जानता ही नहीं तो वे दोनों तर्क मिथ्या हैं। किस रीतिसे मिथ्या हैं उसे न्यायसे बतलाते हैं—

यदि एक आत्माको छोड़कर दूसरे पदार्थ हैं ही नहीं अथवा दूसरे पदार्थोंको जानता ही नहीं तो संसारभावकी उत्पत्ति और संसारभावके अभावपूर्वक मोक्षकी उत्पत्ति सिद्ध होती नहीं अर्थात् नौ पदार्थोंका यथार्थ ज्ञान ही हो सकता नहीं। कारण कि जीव अजीवको जानता है। जानकर उसमें मोह, राग, द्वेष उत्पन्न करता है, इससे आस्रव-बन्ध तत्त्व सिद्ध होता है। यदि जीव परको सर्वथा जानता ही न हो तो यह पदार्थ मेरा है, यह पदार्थ ठीक नहीं है इस प्रकार आस्रव-बन्धरूप परिणामकी उत्पत्ति भी सिद्ध हो सकती नहीं, और उसका फल दुःख यह भी सिद्ध होता नहीं और यदि इस रीतिसे आस्रव और बन्धकी ही सिद्धि नहीं होवे तो पीछे आस्रवके विरोधपूर्वक संवर और एकदेश बन्धका अभावपूर्वक निर्जरा तथा सर्वदेश बन्धके अभावपूर्वक मोक्ष सिद्ध हो सकता नहीं। और जो आत्माका वास्तविक सुख है वह भी सिद्ध होता नहीं, इसलिए यह सिद्ध होता है कि आत्मा पर पदार्थोंको व्यवहारनयसे जानता है।

तथा स्व-पर दोनोंको युगपत् नहीं जाने तो भेदज्ञानका अभाव होता है और प्रमाण ज्ञान भी सिद्ध होता नहीं। (सविकल्पदशामें स्वको लब्धिरूप और परको उपयोगरूप जानता है यह विवक्षा यहाँ गौण है।)

अब ज्ञानमें पर पदार्थ ज्ञात होवे यह दोष नहीं, परन्तु परका आश्रय यह दोष है। परको जानना और परका आश्रय इन दो भावोंमें प्रकाश और अन्धकार जितना अन्तर है।

स्व-परप्रकाशक जाननक्रिया तो मोक्षमार्ग है और परका आश्रय यह बन्धमार्ग है। वास्तवमें स्व और पर इस प्रकार सब पदार्थोंको स्वभावदृष्टिसे देखा जाय तो प्रत्येक पदार्थ ज्ञेयरूप है। किन्तु अज्ञानी जीवके जब तक अज्ञानभावका सद्भाव है, तब तक पर पदार्थ ज्ञेयरूप भासित न होकर निमित्तरूपसे भासता है। पर पदार्थ निमित्तरूपसे भासने पर पर पदार्थ अर्थात् निमित्त मुझे सुखी-दुःखी करता है, कर्मरूप निमित्तसे सुख-दुःख और कर्मरूप निमित्तसे राग-द्वेष होता है अर्थात् सर्व अवस्था निमित्तसे होती है इस प्रकार अज्ञानी ज्ञेयभूत पदार्थको खोटी रीतिसे सम्बोधता है। इस कारण यद्यपि पुद्गल स्वयं ज्ञेयरूप है तथापि उसे खोटा नाम देकर अज्ञानी उस पर दूषण थोपता है। यह देखकर एक समय पुद्गलोंने बड़ी सभा की। उसमें यह प्रश्न उपस्थित हुआ कि अपन सब ज्ञेयरूप पदार्थ हैं, फिर भी ये अज्ञानी अपना नाम बिगाड़ कर अपन सबको निमित्तरूपसे सम्बोधते हैं, इसलिए उन्हें समझानेके लिए अपनेको क्या करना चाहिए ? उनमेंसे एकने प्रस्ताव किया कि इस भारतवर्षके अन्तर्गत सौराष्ट्र देशमें सुवर्णपुरी नामक एक ग्राम है। वहाँ एक आत्मज्ञानी महापुरुष विराजमान हैं। वहाँ अपनी सभाका प्रतिनिधि भेज कर और अपना केस रखकर उन श्रीके पास न्यायकी प्रार्थना करनी चाहिए और जो न्याय मिले उसके आधारसे अपनेको सब जीवोंके पास न्यायकी एक-एक नकल भेज देनी चाहिए। इससे जो जीव अपने विषयमें निमित्त बुद्धि हटा लेंगे-दूर कर लेंगे उन्हें अपन भी ज्ञेय होकर उनके ज्ञानके विषय बन जाँयेंगे, इससे अपना भी काम हो जायगा और जीवोंका भी भला होगा। इस प्रकारका प्रस्ताव सर्वानुमतिसे पास हो गया।

इसके बाद पूर्वोक्त प्रस्ताव लेकर चुने हुए प्रतिनिधियोंका एक मण्डल सुवर्णपुरी आया। विनयपूर्वक पूज्य गुरुजीका दर्शन किया और दोनों हाथ जोड़कर अपनी बात पूज्य गुरुजीके समक्ष रखकर निवेदन किया कि हमारा नाम निमित्त है कि ज्ञेय है इसे आप कृपा कर हमें समझाईए। तब श्री गुरुजीने उन्हें समाधानकारक उत्तर देते हुए कहा कि तुम सब ज्ञेयस्वभावी हो ऐसा हमने हमारे ज्ञानसे जान लिया है। सर्वज्ञ वीतराग परमात्माने भी इसी प्रकार जाना है और कहा है।

यह न्याय प्राप्त कर पुद्गलोंने न्याययुक्त अपना प्रस्ताव देश-परदेश भेज दिया। उसे पुष्कल जीवोंने पढ़ा। उनमेंसे कितने ही जीवोंने पदार्थका स्वरूप ज्ञेय ही है ऐसा जानकर ज्ञानीके फैसलेको मंजूर रखा। परन्तु उसे पढ़ कर बहुतसे जीव कहने लगे कि इस समय इस कालमें इस क्षेत्रमें स्व-परके प्रत्यक्ष ज्ञाता ऐसे केवली परमात्मा कहाँ हैं। हमें तो तीर्थंकर परमात्मा कहें तो ही मानेंगे। इस प्रकार न्यायपूर्ण उस प्रस्तावका बहुत विरोध हुआ। यह समझकर पुद्गलोंने विचार किया कि अब एक समय अपनको बड़ी सभा करनी चाहिए

और इस सम्बन्धमें विशेष क्या कर सकते हैं उसका विचार करना चाहिए। परिणामस्वरूप इस विचारके लिए एक तिथि निश्चित की गई। निश्चित की गई तिथिको सभी सदस्य उपस्थित हो गये। विचार हुआ कि पुष्कल जीव सर्वज्ञ परमात्माका आधार मागते हैं। किन्तु सर्वज्ञ परमात्माका तो इस क्षेत्रमें इस समय विरह है, इसलिए अब क्या करना चाहिए? इस चर्चाको सुन कर एक सभ्यने खड़े होकर निवेदन किया कि जहाँ इस समय साक्षात् परमात्मा श्री सीमन्धर भगवान् विराजमान हैं वहाँ अपना एक प्रतिनिधि भेजना चाहिए और उनके चरणोंमें अपने ऊपर होनेवाले अन्यायका भंडाफोड़ करना चाहिए। अपन तो एक समयमें शीघ्र गतिसे लोकके अग्रभाग तक जा सकते हैं फिर महाविदेह क्षेत्र अपने लिए कुछ भी दूर नहीं।

उस सभ्यका उक्त विचार सबको पसन्द आया और उसे प्रस्तावके रूपमें स्वीकार कर उसके अनुसार एक प्रतिनिधिमण्डल महाविदेह क्षेत्रमें साक्षात् सर्वज्ञ परमात्माकी सेवामें भेजा गया। वहाँ समवसरणमें पूरी धर्मसभा भगवानकी दिव्यध्वनि द्वारा देशनाको सुन कर अपना-अपना कल्याण कर रही थी। वहाँ पहुँच कर और दोनों हाथ जोड़ मस्तक नवा कर अत्यन्त विनय-पूर्वक प्रतिनिधिमण्डलने नमस्कार किया।

पुद्गलोंका प्रतिनिधिमण्डल अपना प्रश्न लेकर भारतवर्षसे आया है यह जानकर भगवानकी वाणी खिरी कि भारतवर्षमें, जहाँसे तुम आये हो, वहाँ सौराष्ट्र देशमें सुवर्णपुरी ग्राम है। वह हमारी उपकचैरी है। वहाँ ब्र. कानजी महाराज हैं, उनसे पूँछने पर भी तुम्हें यथार्थ उत्तर मिल गया है। भगवानकी वाणीको सुनकर पुद्गलोंने फिरसे दोनों हाथ जोड़कर निवेदन किया कि प्रभो! आपकी वाणीमें जो आया है, पहले हमने वही किया था। उनश्रीके कथनानु-सार हमने जगतको कहा भी किन्तु इनमेंसे कितने ही जीवोंने कबूल किया। परन्तु बहुभाग जीवोंने यह बहाना किया कि हमें तो सर्वज्ञ परमात्माका आधार मिले तो ही मान्य है। इस कारण इस अन्तिम कोर्टमें हम न्याय प्राप्त करनेके लिए श्री चरणोंमें उपस्थित हुए हैं। आपश्री तो अन्तर्यामी प्रभु हो, सबके ज्ञाता हो, हमें पूज्यश्रीकी वाणीमें अपने प्रश्नका उत्तर चाहिए है। ऐसी जिज्ञासा होते ही उसी समय सर्वज्ञदेव प्रभुका दिव्यध्वनिमें उत्तर आया—
"जगतके तुम सब पुद्गल ज्ञेयरूप हो, ज्ञेय ही तुम्हारा स्वभाव है।"

इस उत्तरके मिलते ही सब पुद्गल बहुत प्रसन्न हुए और शीघ्रातिशीघ्र भारतवर्षमें पीछे आकर यहाँके सब जीवोंको यह सन्देश दिया कि हे जीवो! हम सब पुद्गल ज्ञेय-स्वभावी हैं ऐसा सर्वज्ञ परमात्माका सन्देश लेकर हम आये हैं। इसलिए अब तुम हम सबको ज्ञेयस्वभावी जानो। इससे तुम भी सुखी होगे और हमारा यथार्थ नाम भी प्रसिद्धिमें आनेसे हमें हर्ष होगा।

यहाँ पुद्गलकी मुख्यतासे वे ज्ञेयस्वभावी हैं ऐसा कहने पर बाकीके सब पदार्थ ज्ञेय-स्वभावी हैं ऐसा समझना।

ज्ञायकस्वभावो भगवान् आत्मा, ज्ञेयाकार अवस्थामें ज्ञायकरूपसे जो ज्ञात हुआ वह स्वरूपप्रकाशनकी अवस्थामें भी कर्ता–कर्मका अनन्यपना होनेसे ज्ञायक ही है, स्वयं जाननेवाला है इसलिए स्वयं कर्ता और स्वयंको जाना इसलिए स्वयं ही कर्म। आत्मा स्वज्ञेयको आश्रय-पूर्वक जानता है और पर ज्ञेय आश्रयके विना ज्ञात होता है। आत्मा आत्माको जानता हुआ ही परिणमता है ऐसा सहज स्वभाव है। आत्मा अपनेको जानता है यह निधि है और परको जानता है यह रूढ़ि है। श्रीमद् राजचन्द्रजीने भी केवलज्ञानका लक्षण कहा है--

केवल निज स्वभावनुं, अखंड वर्ते ज्ञान ।
कहीए केवलज्ञान ते, देह छतां निर्वाण ॥

आत्मानुभव हुए बाद सब ज्ञानियोंने ज्ञानस्वभाव और ज्ञेयस्वभावको इसी प्रकार जाना है ऐसा प्रतिपादन करते हुए एक समय पूज्य गुरुजीने कहा कि आत्मा परके प्रति अथवा रागके प्रति भी देखता नहीं।

एक बार तो चालू व्याख्यानमें कोई अपूर्व वाणी द्वारा न्याय आया कि 'अहो! इस ज्ञानमें दूसरे ज्ञेय ज्ञात हों कि दूसरे केवली भगवन्त आदिके ज्ञानमें यह आत्मा ज्ञेय हो ऐसी अपेक्षा भी क्यों?'

पूर्वोक्त सुवाक्य सुननेमें आया। सुनते ही ऐसी भी अपेक्षित इच्छाएं स्वभावमें नहीं हैं ऐसा ज्ञान हुआ। जब ऐसी स्थिति है तब अन्य इच्छाओंका तो क्या कहना? दूसरा मेरे ज्ञानमें ज्ञात हो ऐसा लोभ और मुझे दूसरे जानें ऐसा मान ये सब (विकल्प) मानो तत्क्षण नाशको प्राप्त हो गये। इस पामरके प्रभु आप सदा जयवन्त वर्तो।

ज्ञानस्वभाव-ज्ञेयस्वभाव

श्री पं. गेंदालालजी शास्त्री, बूंदी

ज्ञानस्वभावी आतमा ज्ञेयरूप सब अर्थ ।
इन स्वरूप समझे बिना क्रियाकांड सब व्यर्थ ॥

लोकमें जितने द्रव्य और उनके गुण–पर्याय हैं उनको जो जानता है वह ज्ञान है। यह आत्माका विशेष गुण है। यह निगोद जीवोंसे लेकर सिद्ध जीवोंतक सबमें अविच्छिन्न रूपसे पाया जाता है। यद्यपि आत्मामें श्रद्धा, सुख, वीर्य और दर्शन आदि अनन्त गुण हैं, परन्तु उनमें स्व–परप्रकाशकत्व शक्तिका धारी एक ज्ञान गुण ही है, क्योंकि अन्य गुणोंका स्वरूप भी इसी ज्ञानगुणसे जाना जाता है, अतः जहाँ जीवका कथन किया जाता है वहाँ अन्य गुणोंको गौण कर ज्ञानगुणकी प्रधानतासे ही वर्णन किया जाता है। समयसारकलशमें स्वामी अमृतचन्द्र कहते हैं—

आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं ज्ञानादन्यत् करोति किम् ।

आत्मा ज्ञानस्वरूप है, स्वयं ज्ञानका पिण्ड है। वह अपने ज्ञान भवनरूप कार्यको छोड़ कर अन्य क्या करता है अर्थात् अन्य कुछ नहीं करता ।

जैसे नमककी डली सर्वांग क्षाररूप ही है वैसे अपने असंख्यात प्रदेशोंमें आत्मा भी पूर्ण ज्ञानपिण्ड ही है । तात्पर्य यह है कि आत्माका स्वभाव ज्ञान है और वह द्रव्य, गुण, पर्यायरूप सब पदार्थोंको युगपत् बिना किसीकी सहायताके प्रत्यक्ष जान सकता है । ज्ञानकी इस स्वभावमहिमाका विवेचन करते हुए आचार्य कुन्दकुन्द प्रवचनसारमें कहते हैं—

जो ण विजाणदि जुगवं अत्थे तिक्कालिगे तिहुवणत्थे ।
णादुं तस्स ण सक्कं सपज्जयं दव्वमेगं वा ।।१, ४८ ।।

जो ज्ञान तीन लोकमें स्थित त्रिकालवर्ती सब पदार्थोंको युगपत नहीं जानता है उसे अपनी सब पर्याय सहित एक द्रव्यको भी जानना शक्य नहीं है ।।४६ ।।

इसी विषयको विधिमुखसे स्पष्ट करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र प्रवचनसार गाथा ४० की टीकामें कहते हैं—

अलमथवातिविस्तरेण, अनिवारितप्रगटप्रकाशशालितया क्षायिकज्ञानमवश्यमेव सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सर्वमेव जानीयात् ।

ज्ञानस्वभावकी महिमाका वर्णन इतना ही संक्षेपमें पर्याप्त है कि जो क्षायिक ज्ञान है वह अनिवारित प्रकाश शालितासे तीन काल और तीन लोकवर्ती सभी पदार्थोंको सब प्रकारसे जानता है ।

यद्यपि कुछ मनीषियोंका मत है कि सब द्रव्यों और उनके गुणोंकी अतीत और वर्तमान पर्यायोंको तो ज्ञान पूर्णरूपसे जाननेमें समर्थ है परन्तु भविष्यत्कालीन पर्यायें निश्चत न होनेसे उन्हें वह उसी रूपमें जानता है । किन्तु उनका यह मत ज्ञानस्वभाव और ज्ञेय-स्वभावकी अनभिज्ञताका ही सूचक है, क्योंकि जिसप्रकार दीपक अपने प्रकाश स्वभावके द्वारा प्रकाशने योग्य समस्त पदार्थोंको व्याप्त करके अवस्थित रहता है, ठीक वही अवस्था ज्ञानकी है। ज्ञान समस्त ज्ञेयोंमें किस प्रकार व्याप्त होकर अवस्थित है इसका स्पष्टीकरण करते हुए आचार्य कुन्दकुन्द प्रवचनसारमें कहते हैं—

रयणमिह इंदणीलं दुद्धज्झसियं जहा सभासाए ।
अभिभूय तं पि दुद्धं वट्टदि तह णाणमत्थेसु ।। १–३० ।।

जिसप्रकार इस जगतमें दूधमें पड़ा हुआ इन्द्रनील रत्न अपनी प्रभाके द्वारा उस दूधमें व्याप्त होकर वर्तता है उसीप्रकार ज्ञान पदार्थोंमें व्याप्त होकर वर्तता है ।। १–३० ।।

यह तो ज्ञानस्वभावकी महिमा है । इसीप्रकार पदार्थ भी ज्ञानमें वर्तते हैं इस विषयको स्पष्ट करते हुए उसी प्रवचनसारमें बतलाया है—

जदि ते ण संति अट्ठा णाणे णाणं ण होदि सव्वगयं ।
सव्वगयं वा णाणं कहं ण णाणट्ठिया अट्ठा ॥ १-३१ ॥

यदि वे पदार्थ ज्ञानमें न हों तो ज्ञान सर्वगत नहीं हो सकता । और यदि ज्ञान सर्वगत है तो पदार्थ ज्ञानस्थित कैसे नहीं हैं अर्थात् अवश्य हैं ॥ १-३१ ॥

इसी विषयको विशदरूपसे स्पष्ट करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र प्रवचनसार गाथा २०० की टीकामें लिखते हैं—

अथैकस्य ज्ञायकभावस्य समस्तज्ञेयभावस्वभावत्वात् प्रोत्कीर्णलिखितनिखातकीलितमज्जित समावर्तितप्रतिबिम्बितवत्तत्र क्रमप्रवृत्तानन्तभूतभवद्भाविविचित्रपर्यायप्राग्भारमगाधस्वभावं गम्भीरं समस्तमपि द्रव्यजातमेकक्षण एव प्रत्यक्षयन्तं ज्ञेयज्ञायकलक्षणसम्बन्धस्यानिवार्यत्वेनाशक्यविवेचनत्वादुपात्तवैश्वरूप्यमपि सहजानन्तशक्तिज्ञायकस्वभावेनैक्यरूप्यमनुज्झन्तमासंसारमनयैव स्थित्या स्थितं मोहेनान्यथाध्यवस्यमानं शुद्धात्मानमेष मोहमुत्खाय यथास्थितमेवातिनिःप्रकम्पः संप्रतिपद्ये ।

अब एक ज्ञायकभावका समस्त ज्ञेयोंको जाननेका स्वभाव होनेसे क्रमशः प्रवर्तमान अनन्त भूत–वर्तमान–भावी विचित्र पर्यायसमूहवाले अगाधस्वभाव और गम्भीर समस्त द्रव्यमात्रको–मानो वे द्रव्य ज्ञायकमें उत्कीर्ण हो गये हों, चित्रित हो गये हों, भीतर घुस गये हों, कीलित हो गये हों, डूब गये हों, समा गये हों, प्रतिबिम्बित हुए हों, इसप्रकार–एक क्षणमें ही जो (शुद्धात्मा) प्रत्यक्ष करता है, ज्ञेय–ज्ञायकलक्षण सम्बन्धकी अनिवार्यताके कारण ज्ञेय–ज्ञायकको भिन्न करना अशक्य होनेसे विश्वरूपताको प्राप्त होता हुआ भी जो (शुद्धात्मा) सहज अनन्त शक्तिवाले ज्ञायकस्वभावके द्वारा एकरूपताको नहीं छोड़ता, जो अनादि संसारसे इसी स्थितिमें (ज्ञायक भावरूपही) रहा है और जो मोहके द्वारा दूसरे रूपमें जाना-माना जाता है उस शुद्धात्माको यह मैं मोहको उखाड़ फेंककर अतिनिष्कम्प रहता हुआ यथास्थित (जैसाका तैसा) ही प्राप्त करता हूँ ।

श्री प्रवचनसार गाथा २००की टीकाका यह उल्लेख अपनेमें अति ही स्पष्ट है। इसमें जिन तथ्योंका सुस्पष्ट विवेचन किया गया है उन्हें दृष्टि पथमें लेनेसे विदित होता है कि—

(१) प्रत्येक आत्मा, चाहे वह संसारी हो या मुक्त, स्वभावसे ज्ञायक है और अनन्त पदार्थ, चाहे वे अतीत पर्यायरूप अवस्थामें रहे हों, वर्तमान पर्यायरूप परिणत हो रहे हों या भविष्यत्कालीन पर्यायरूपसे परिणत होनेवाले हों, स्वभावसे ज्ञेय हैं। यह आत्मा, ज्ञेय पदार्थ हैं इसलिए, ज्ञायक हो यह भी नहीं है और अनन्त पदार्थ, ज्ञायक आत्मा है इसलिए, ज्ञेय हों यह भी नहीं है। किन्तु प्रत्येक आत्मा स्वभावसे ज्ञायक है और क्रमसे प्रवर्तमान अनन्त भूत–वर्तमान–भावी विचित्र पर्याय समूहवाले समस्त द्रव्य स्वभावसे ज्ञेय हैं। ऐसा ही इनका स्वभाव है जो त्रिकालाबाधित होनेसे अमिट है। यद्यपि संसारकी परिपाटीमें यह जीव अपने इस ज्ञायकरूप स्वभावको भूला हुआ है पर इतने मात्रसे उसका नाश नहीं होता। यद्यपि

मोहाविष्ट यह संसारी आत्मा अपने अज्ञान वश यह मानता है कि इस जीवके ज्ञायक होनेसे अन्य समस्त द्रव्य ज्ञेय हैं सो उसकी ऐसी मान्यता भी यथार्थ नहीं है। कारण कि जिस प्रकार प्रत्येक आत्मा स्वभावसे ज्ञायक है उसी प्रकार समस्त द्रव्यजात स्वभावसे ज्ञेय हैं। परकी अपेक्षा कथन करना मात्र व्यवहार है। समस्त द्रव्योंमें प्रमेयत्व नामवाला एक गुण है, जिसके कारण वे जिस किसी ज्ञानके स्वभावसे ज्ञेय होते हैं ऐसी वस्तुमर्यादा है जो अमिट है।

(२) जिस प्रकार प्रत्येक द्रव्यमें अतीत और वर्तमान पर्यायें आनुपूर्वी क्रमसे हुई हैं या हो रही हैं उसीप्रकार भविष्यत्कालीन पर्यायें भी प्रवाहक्रमसे अपने अपने स्वकालमें ही प्रगट होंगी। न तो स्वयं उस द्रव्यमें ऐसी सामर्थ्य है कि वह उन्हें अपने पुरुषार्थसे आगे-पीछे कर सके और न ही निमित्तोंमें ही ऐसी सामर्थ्य है। वस्तुतः निमित्तोंको अन्य द्रव्यमें फेर-फार करनेवाला मानना यही सबसे बड़ा भ्रम है। आचार्य समन्तभद्र स्वयम्भूस्तोत्रमें लिखते हैं–

बाह्येतरोपाधिसमग्रतेऽयं कार्येषु ते द्रव्यगतः स्वभावः ।

हे भगवन्! आपके मतमें यह द्रव्यगत स्वभाव है कि सब कार्योंमें बाह्य और आभ्यन्तर उपाधिकी समग्रता होती है।

प्रत्येक द्रव्य प्रत्येक समयमें अपने परिणाम स्वभावके कारण अपना पूर्व पर्यायका व्यय और नूतन पर्यायका उत्पादरूप कार्य करता है ऐसी वस्तुमर्यादा है और यह कार्य अन्तरंग तथा बहिरंग सामग्रीकी समग्रतामें होता है। यह द्रव्यगत स्वभाव है कि जिस प्रकार प्रत्येक समयमें अन्तरंग कारण–उपादानकी पूर्णता रहती है उसी प्रकार प्रत्येक समयमें बहिरंग व्यवहार कारणरूप निमित्त सामग्रीकी भी समग्रता रहती है। ऐसी अवस्थामें यह कहना कि 'यह जीव अपने पुरुषार्थसे विवक्षित पर्यायको आगे-पीछे कर सकता है या निमित्तोंके बलसे विवक्षित पर्याय आगे-पीछेकी जा सकती है' विकल्पमात्र है। प्रत्येक द्रव्यकी कार्य-कारणपरम्पराका जो क्रम है उसमें फेर-फार करना दूसरेकी कथा तो छोड़िए स्वयं उस उस द्रव्यकी सामर्थ्यके बाहर हैं। अतएव स्वामी समन्तभद्रके उक्त वचनके आधार पर यही मानना उचित है कि प्रत्येक द्रव्यकी भविष्यत्कालीन पर्यायें भी अपने अपने स्वकालके प्राप्त होने पर ही होती हैं, वे अनिश्चित नहीं हैं। यही कारण है कि ज्ञानस्वभावकी महिमाका स्यापन करते हुए षट्खण्डागम प्रकृति अनुयोगद्वारमें कहा है—

सइं भयवं उप्पण्णणाणदरिसी सदेवासुरमाणुसस्स लोगस्स आगदिं गदिं चयणोववादं बंधं मोक्खं इड्ढिं ट्ठिदिं जुदिं अणुभागं तक्कं कलं माणो माणसियं भुत्तं कदं पडिसेविदं आदिकम्मं अरहकम्मं सव्वलोए सव्वजीवे सम्मं समं जाणदि पस्सदि विहरदि त्ति ॥८२॥

स्वयं उत्पन्न हुए केवलज्ञान और केवलदर्शनसे युक्त भगवान् स्वयं देवलोक और असुरलोकके साथ मनुष्यलोककी आगति, गति, चयन, उपपाद बन्ध, मोक्ष, ऋद्धि, स्थिति, युति, अनुभाग,

तर्क, कल, मन, मानसिक, भुक्त, कृत, प्रतिसेवित, आदिकर्म, अरहःकर्म सब लोकों, सब जीवों और सब भावोंको सम्यक् प्रकारसे युगपत् जानते हैं, देखते हैं और विहार करते हैं ॥८२॥

यह है ज्ञानस्वभाव-ज्ञेयस्वभावका यथार्थ स्वरूप। जो जीव इसे इसी रूपमें स्वीकार कर अपने त्रिकाली ज्ञानस्वभावका आश्रय करते हैं वे जीव नियमसे मोक्षके भागी होते हैं। अलमतिविस्तरेण।

दुःखनिवृत्ति और सुखप्राप्तिका सहज उपाय

श्री पं. हुकमचन्दजी जैन, न्यायतीर्थ, अशोकनगर

दुःखका कारण क्या है यह एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न है। कुछ मनीषी कर्मों (द्रव्यकर्मों) को दुःखका कारण मानते हैं और कुछ मनीषी जीव और कर्मोंके संयोगको। इसप्रकार आज तक इस जीवने पर पदार्थोंको ही दुःखका कारण माना है। किन्तु अपने अज्ञानके कारण पर लक्ष्यसे उत्पन्न होनेवाले संयोगीभाव यथार्थमें दुःख परम्पराके बीज हैं इस ओर इसका लक्ष्य नहीं गया। इस प्रकार जब इसने दुखके यथार्थ कारणको नहीं जाना तो फिर अनन्त आनन्दका यथार्थ कारण जो आत्मस्वभावका आलम्बन, उस पर इसकी दृष्टि जाना कैसे संभव है। संसारी जीव संयोगमें ही अपने विकल्पानुसार अनुकूल-प्रतिकूल भेद कर अनुकूल संयोगको शुभ कर्मोंके उदयमें प्राप्त हुए इष्ट जैसे प्रतीत होनेवाले स्त्री, पुत्र, कुटुम्ब, धन, धान्य, शरीर और नीरोगता आदिको सुखदायक और प्रतिकूल संयोगको-अशुभ कर्मोंके उदयमें प्राप्त हुए अनिष्ट जैसे प्रतीत होनेवाले स्त्री, पुत्र, कुटुम्ब, शरीर, सरोगता आदिको दुखदायक मानता आ रहा है। असंयोगी त्रिकाली आत्मस्वभावकी ओर इसका लक्ष्य एक बार भी नहीं गया। वास्तवमें देखा जाय तो न तो पर पदार्थ ही सुख-दुःखके कारण हैं और न पर पदार्थोंका संयोग ही, क्योंकि इस लोकमें जहाँ इस जीवका अस्तित्व है वहीं अन्य अनन्त पदार्थोंका भी अस्तित्व है। ऐसी अवस्थामें यदि पर पदार्थ या उनका संयोग सुख-दुःखके कारण माने जाँय तो इसके दुःखका कभी भी अन्त होना सम्भव नहीं है। और संसारमें जिसे यह जीव सुख मानता है वह तो मृगमरीचिका है। तत्त्वतः देखा जाय तो वह दुख ही है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए श्री प्रवचनसारजीमें कहा भी है—

> सपरं बाधासहियं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमं।
> जं इंदिएहिं लद्धं तं सोक्खं दुक्खमेव तहा ॥७६॥

इन्द्रियोंसे प्राप्त होनेवाला सुख यतः परसंयुक्त है, बाधासहित है, विच्छिन्न है, बन्धका कारण है और विषम है अतः वह दुःख ही है ॥७६॥
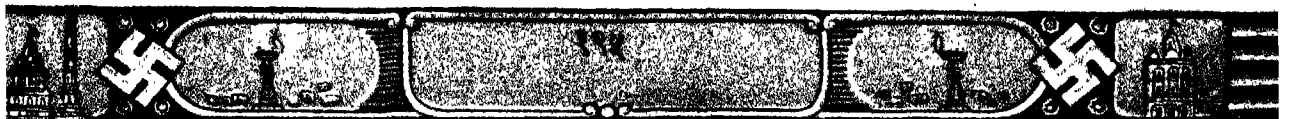
यह वस्तुस्थिति है। इसके प्रकाशमें आत्माके वास्तविक सुखके कारणोंका विचार करना है। पण्डितप्रवर दौलतरामजी छहढालाकी तृतीय ढालके प्रारम्भमें लिखते हैं—

आतमको हित है सुख सो सुख आकुलता बिन कहिए।
आकुलता शिवमाहिं न तातैं शिवमग लाग्यो चहिए॥

अभिप्राय यह है कि यदि यह जीव अपने हितस्वरूप यथार्थ सुखको प्राप्त करना चाहता है तो उसे आकुलताके अभावरूप मोक्षको प्राप्त करनेका उद्यम करना होगा। यह जीव चाहे कि मुझमें आकुलता भी रही आवे और यथार्थ सुखकी प्राप्ति भी हो जाय यह त्रिकालमें सम्भव नहीं है, क्योंकि आकुलता वास्तवमें दुःखका कारण न होकर स्वयं दुःखस्वरूप है। अतएव प्रकृतमें विचार यह करना है कि यह जीव अपनी पर्यायपरम्परामेंसे आकुलताका अभाव कैसे करे। आगे इसीका विचार करते हैं—

यह तो सुविदित सत्य है कि इस जीवको मुक्तिकी प्राप्ति होने पर वहाँ द्रव्यकर्म, भावकर्म और नोकर्मका किसी प्रकारका संयोग नहीं रहता। मात्र आत्मा आत्मस्थित होकर अनन्त सुखका भोग करता है। इसलिए इससे यह भी स्पष्ट हो जाता है कि जिन कारणोंसे द्रव्य कर्म और नोकर्मोंका संयोग होकर आत्मामें दुःखपरम्पराकी उत्पत्ति होती है उनसे लक्ष्य हटा कर इसे उनके विरोधी कारणोंको अपने लक्ष्यमें लेना होगा। अब विचार कीजिए, वह कारण कर्म और नोकर्म या इनका संयोग तो हो नहीं सकता, क्योंकि वे पर हैं। इनसे सुखभावकी उत्पत्ति होना सर्वथा असम्भव है। वह कारण, कर्म और नोकर्मको निमित्त कर जीवमें उत्पन्न हुए भाव भी नहीं हो सकते, क्योंकि वे स्वयं आकुलतामय हैं और आकुलताका नाम ही दुःख है। तो फिर वह कारण क्या है? प्रश्न मार्मिक है। समाधान यह है जो आत्माका स्वभाव अनुत्पन्न—अविनष्ट स्वभाववाला होनेसे नित्य है, विभाव पर्यायस्वरूप न होनेके कारण कर्मोंके संयोगसे रहित अतएव शुद्ध है, द्रव्यकी सब अवस्थाओंमें व्याप्त होकर रहनेके कारण त्रिकाली है और भेदव्यवहारसे रहित होनेके कारण एक है; ऐसा जो अपना आत्मस्वभाव है जो कि आत्माकी निज सम्पत्ति है और जो अनन्त सुखका भण्डार है उसे यदि अपने अनुभवका विषय बनाया जाय तो जिन कारणोंसे दुःखपरम्पराकी उत्पत्ति होती है उनका अभाव होकर निराकुलतारूप अनन्त सुखकी सृष्टि हो सकती है। संसारी आत्माके लिए सर्व समाधानकारक यदि कोई सारभूत पदार्थ हो सकता है तो उक्त प्रकारका आत्मस्वभाव ही, अन्य नहीं यह एकान्त सत्य है। इसी तथ्यको ध्यानमें रखकर आचार्य कुन्दकुन्द समयसारमें कहते हैं—

सुद्धं तु वियाणंतो सुद्धं चेवप्पयं लहइ जीवो।
जाणंतो दु असुद्धं असुद्धमेवप्पयं लहइ ॥१८६॥

शुद्ध आत्माको जानता हुआ—अनुभवता हुआ जीव शुद्ध आत्माको ही प्राप्त करता है और अशुद्ध आत्माको जानता हुआ—अनुभवता हुआ जीव अशुद्ध आत्माको ही प्राप्त करता है ॥१८६॥

तात्पर्य यह है कि जो आत्माकी अशुद्ध-विभाव परिणतिको अपनी अनुभूतिका विषय न बना कर मात्र त्रिकाली अभेदरूप एक ज्ञायकभावको अपनी अनुभूतिका विषय बनाता है उसके राग, द्वेष और मोहरूप भावास्रवकी उत्पत्ति न होकर वीतरागस्वरूप सम्यग्दर्शन आदि स्वभाव पर्यायकी ही उत्पत्ति होती है।

—इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र क्या कहते हैं यह उन्हींके शब्दोंमें पढ़िए—

> यदि कथमपि धारावाहिना बोधनेन ध्रुवमुपलभमानः शुद्धमात्मानमास्ते।
> तदयमुदयदात्मारामात्मानमात्मा परपरिणतिरोधाच्छुद्धमेवाभ्युपैति ॥ १२७ ॥

यदि यह आत्मा किसी भी प्रकारसे (त्रिकाली आत्मस्वभावोन्मुख पुरुषार्थ करके) धारावाही ज्ञानद्वारा शुद्ध आत्माको निश्चलतया अनुभव करता है तो यह, जिसका आत्मानन्द प्रगट होता जाता है अर्थात् जिसकी प्रति समय आत्मस्थिरता वृद्धिंगत होती जाती है ऐसे आत्माको राग-द्वेष-मोहरूप परपरिणतिका निरोध होते जानेके कारण शुद्ध ही प्राप्त करता है ॥ १२७ ॥

बात यह है कि विवक्षितको मुख्य और अविवक्षितको गौण करनेसे ही इष्टार्थकी सिद्धि होती है ऐसा नियम है। ऐसी अवस्थामें विचार यह करना है कि प्रकृतमें विवक्षित कार्य क्या है और उसकी सिद्धि किसको मुख्य करनेसे तथा किसको गौण करनेसे हो सकती है। यह तो सुविदित सत्य है कि यह जीव अनादि कालसे स्वयंको राग-द्वेष-मोहरूप स्त्री-पुरुष-नपुंसकरूप तथा नारक-तिर्यञ्च-मनुष्य-देवरूप अनुभव करता आ रहा है और इस रूप आत्माको अनुभव करनेसे यह अपनेमें पुनः पुनः उन्हीं भावोंकी सृष्टि करता आ रहा है। आगामी कालमें भी यदि यह अपने आत्माको इन्हींरूप अनुभव करेगा तो इन्हीं भावोंकी सृष्टि होगी। किन्तु यह इन भावोंसे मुक्ति चाहता है, क्योंकि ये आकुलतामय होनेसे स्वयं दुःखरूप हैं। अतएव वर्तमानमें आत्माकी परिणति इनस्वरूप होने पर भी इन्हें अपनी विवेचक-बुद्धिद्वारा गौण करना होगा और जिससे इन भावोंकी पुनः उत्पत्ति न होकर वीतरागस्वरूप सम्यग्दर्शनादि भावोंकी उत्पत्ति होने लगे ऐसे अपने त्रिकाली ज्ञायक भावको मुख्य कर तद्रूप आत्माकी अनुभूति प्रगट करनी होगी। स्पष्ट है कि ऐसा करनेसे इसके भावसंसाररूप पर्यायकी सृष्टि तो रुक ही जावेगी। साथ ही भावसंसारको निमित्त कर जो कर्म और नोकर्मका संयोग होता है वह भी यथा सम्भव नहीं होगा और इस प्रकार यह आत्मा, क्रमशः आत्मोत्थ, स्वाश्रयी अविच्छिन्न, समरूप और अतीन्द्रिय परम सुखके निधान आत्मस्वरूप मुक्तिका भागी हो जायगा।

यह है संसारी आत्माको संसारकी परिपाटीरूप दुःखसे छुड़ाकर सुखस्वरूप मुक्तिमें स्थापित करनेका एकमात्र सहज उपाय। इससे सिद्ध है कि इस उपायका जो अवलम्बन लेंगे उनके जीवनमें व्यवहार गौण होकर निश्चयस्वरूप एकमात्र परम पारिणामिक भावका आश्रय ही मुख्य होगा।

सम्यग्दर्शन और उसकी प्राप्तिका उपाय

श्री पं. पद्मचन्द्रजी शास्त्री, व्याकरण–वेदतीर्थ, बी. ए., दिल्ली

धर्मका मूल सम्यग्दर्शन है–'दंसणमूलो धम्मो।' इसलिए प्रश्न होता है कि वह क्या है और उसकी प्राप्ति कैसे हो? प्रश्न मार्मिक है। आचार्योंने बतलाया है कि आत्माके अनन्त गुण हैं। उनमें एक श्रद्धा गुण है। उसकी, जब तक इस जीवका पर द्रव्य और संयोगी भावोंमें एकत्वबुद्धिसंस्कार है और ऐसा ही अनुभव है तब तक, मिथ्यादर्शन पर्याय होती है। किन्तु पर द्रव्य और संयोगी भावोंमें जब इस जीवका एकत्वबुद्धिसंस्कार नहीं रहता और शुद्ध स्वरूप आत्मा अनुभवगम्य होता है तब सम्यग्दर्शन पर्याय होती है। इस प्रकार एक ही श्रद्धागुणकी मिथ्यादर्शन और सम्यग्दर्शन ये दो अवस्थाएँ हैं। इनमेंसे मिथ्यादर्शन अवस्था दर्शनमोहनीय कर्मके उदयमें होनेसे विभावपर्याय है और सम्यग्दर्शन अवस्था आत्माके शुद्धस्वरूपके आलम्बनसे दर्शन मोहनीयके उपशम, क्षय या क्षयोपशमके होने पर होती है, इसलिए स्वभावपर्याय है।

अब विचार इस बातका करना है कि इसे प्राप्त करनेका उपाय क्या है? साधारण नियम यह है कि प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति अन्तरंग और बहिरंग कारणोंकी समग्रतामें होती है। इसलिए सर्व प्रथम अन्तरंग–बहिरंग कारणोंका विचार करते हैं। लब्धियाँ पाँच हैं–क्षयोपशम लब्धि, विशुद्धिलब्धि, देशनालब्धि, प्रायोग्यलब्धि और करणलब्धि। पूर्व संचित कर्ममलपटलके अनुभागस्पर्धकोंका विशुद्धिवश प्रत्येक समयमें अनन्तगुणे हीन होकर उदीरित होनेका नाम क्षयोपशमलब्धि है। अनादि मिथ्यादृष्टि जीवकी सम्यक्त्व प्राप्त करनेके अनुरूप यह प्रथम योग्यता है। प्रति समय अनन्तगुणे हीन क्रमसे उदीरित होनेवाले अनुभाग स्पर्धकोंको निमित्तकर उत्पन्न हुआ साता आदि शुभ कर्मोंके बन्धका निमित्तभूत और असाता आदि अशुभ कर्मोंके बन्धका विरोधी जो जीवका परिणाम है उसका नाम विशुद्धिलब्धि है। सम्यक्त्वको प्राप्त करनेके अनुरूप यह दूसरी योग्यता है। छहों द्रव्यों और नौ पदार्थोंके उपदेशका नाम देशना है। उस देशनासे परिणत आचार्य आदिकी उपलब्धि और उपदिष्ट अर्थके ग्रहण, धारण तथा विचारणाकी शक्तिके समागमका नाम देशनालब्धि है। सम्यक्त्वको प्राप्त करनेके अनुरूप यह तीसरी योग्यता है। सब कर्मोंकी उत्कृष्ट स्थिति और उत्कृष्ट अनुभागका घातकर अन्तःकोड़ाकोड़ी स्थितिमें और द्विस्थानीय अनुभागमें अवस्थान करनेका नाम प्रायोग्य लब्धि है। सम्यक्त्वको प्राप्त करनेके अनुरूप यह चौथी योग्यता है। जो अनादि मिथ्यादृष्टि जीव सम्यक्त्वको प्राप्त करता है उसके ये चार लब्धियाँ अवश्य होती हैं। किन्तु इनके होने पर सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति होती ही है ऐसा नहीं है, क्योंकि ये चारों लब्धियाँ भव्योंके समान अभव्योंके भी पाई जाती हैं। जो संज्ञी है, पंचेन्द्रिय है और पर्याप्त है ऐसा कोई भी जीव इन लब्धियोंका अधिकारी हो सकता

है। अतएव इन चारोंके साथ जिसके होनेपर सम्यग्दर्शनकी प्राप्ति होनेका नियम है ऐसी यदि कोई लब्धि (जीवकी योग्यता) है तो वह एकमात्र करणलब्धि ही है।

करण नाम आत्माके परिणामोंका है। वे परिणाम किस प्रकारसे होकर उत्तरोत्तर वृद्धिको प्राप्त होते जाते हैं जिनके होने पर अन्तमें यह जीव मिथ्यात्वरूप परिणामका व्यय कर सम्यग्दर्शनरूप परिणामको उत्पन्न करता है। यही करण लब्धिकी विशेषता है। खुलासा इस प्रकार है—

१. करण लब्धिको प्राप्त करनेके पूर्व पूर्वोक्त चार लब्धियोंसे सम्पन्न यह जीव विचार करता है कि यह लोक छह द्रव्योंसे भरा हुआ है। इसमें अनन्तानन्त जीव; अनन्तानन्त पुद्गल, असंख्यात कालाणु और एक-एक धर्म, अधर्म तथा आकाश द्रव्य हैं। ये सब द्रव्य अपने अपने स्वचतुष्टयकी अपेक्षा एक-दूसरेसे सर्वथा भिन्न हैं। प्रत्येक द्रव्य अपने स्वचतुष्टयकी अपेक्षा अस्तिरूप है और परचतुष्टयकी अपेक्षा नास्तिरूप है। मैं भी अपनी स्वतन्त्र सत्तासम्पन्न एक जीवद्रव्य हूँ। मेरा अस्तित्व मेरे स्वचतुष्टयकी अपेक्षासे ही है। परके स्वचतुष्टयकी अपेक्षा मैं उसी प्रकार नास्तिरूप हूँ जिस प्रकार अन्य द्रव्य अपनेसे भिन्न परके स्वचतुष्टयकी अपेक्षा नास्तिरूप हैं।

२. इस लोकमें जितने भी द्रव्य हैं वे स्वभावसे उत्पाद-व्यय-ध्रुव स्वभाववाले हैं। द्रव्यार्थिकनयसे ध्रुव रहना जैसे उनका स्वभाव है वैसे ही पर्यायार्थिक नयसे उत्पाद और व्यय होना भी उनका स्वभाव है।

३. ऐसा निर्णय करनेके बाद वह विचार करता है कि ऐसा होनेपर भी मैं अपनेसे भिन्न कर्म और नोकर्ममें जो एकत्व बुद्धि कर रहा हूँ यह मेरा अज्ञान ही है। और इस अज्ञानके कारण ही मैं चतुर्गतिरूप संसारका पात्र बना हुआ हूँ। ये शरीर, धन, स्त्री-पुत्रादि न मेरे हैं और न मैं इनका हूँ। सचित्त, अचित्त और मिश्ररूप जितने भी पदार्थ हैं वे मुझसे सर्वथा भिन्न स्वभाववाले हैं।

४. इस लोकमें पर पदार्थोंमें जो मेरी इष्टानिष्ट बुद्धि बनी हुई है वह भी मेरे अज्ञानका ही फल है। किसी अन्य पदार्थका किसी दूसरे पदार्थके इष्टानिष्ट रूपसे परिणमन होता है ऐसा नहीं है। अपने अज्ञानके कारण ही यह जीव इष्ट जैसे लगनेवाले पदार्थोंमें इष्ट बुद्धि करता है और अनिष्ट जैसे लगनेवाले पदार्थोंमें अनिष्ट बुद्धि करता है।

४. अब कि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यमें फेर-फार ही नहीं कर सकता, ऐसी अवस्थामें कौन भला और कौन बुरा यह प्रश्न ही नहीं उठता। वस्तुतः न कोई किसीको बनानेवाला है और न कोई किसीको बिगाड़नेवाला ही है।

५. मुझे ये जो नरक, निगोद, देव, मनुष्य और तिर्यञ्च पर्याय प्राप्त होती आ रही हैं, वह भी मेरे अपराधका ही फल है। इसमें कर्मका अणुमात्र भी दोष नहीं है। मेरा स्त्री,

पुरुष, नपुंसक या बालक, युवा और वृद्ध होना यह भी मेरे अज्ञानका फल है। मैं इन पर्यायरूप परिणमता हुआ भी इनसे भिन्न स्वभाववाला हूँ। वह विचार करता है—

६. इन सब अवस्थाओंमें विचरण करता हुआ भी मैं एकमात्र चैतन्य ज्ञान–दर्शनस्वभाव-वाला ही हूँ। मेरा आत्मा एक है, शाश्वत है, कर्ता कर्मके विकल्पसे रहित है। एकमात्र वही मेरे लिए शरणभूत है, अन्य सब हेय हैं। उनका आलम्बन लेनेसे–उनरूप आत्माका अनुभवन करनेसे मैं चिरकाल तक संसारका ही पात्र बना रहूँगा। अतएव मुझे कर्म, नोकर्म और भावकर्मको हेय जान कर ज्ञायक स्वभाव एक आत्माका अवलम्बन लेना है। वह पुनः विचार करता है—

७. एकमात्र जाननक्रियारूप परिणमना–जानते रहना यही मेरा कार्य है। लोक ज्ञेय है और मैं उसका जाननेवाला हूँ। इस प्रकार लोकके साथ मेरा ज्ञेय–ज्ञायक सम्बन्ध है ऐसा विकल्पका होना यह भी व्यवहार है। जाननरूप क्रियामें ऐसे विकल्पको अवकाश कहाँ। इसलिए यह विकल्प भी त्यागने योग्य है।

८. ज्ञानस्वभावकी यह महिमा है कि इस लोकमें जितने भी ज्ञेयपदार्थ हैं वे दर्पणमें प्रतिबिम्बके समान स्वभावतः प्रतिभासमान होते हैं। इसलिए निश्चयसे आत्मा त्रिकाली और त्रिलोकवर्ती अनन्त ज्ञेयरूप परिणत हुए अपने आत्माको ही जानता है। किन्तु आत्मा आत्माको जानता है ऐसा कथन भी अखण्ड ज्ञानरूपसे परिणत हुए आत्मामें स्वस्वामिअंशरूप भेदका सूचक होनेसे व्यवहार है, इसलिए यह भी त्यागने योग्य है, क्योंकि वस्तुतः ज्ञानस्वरूप आत्मा, जाननेरूप कर्म और जाननेरूप परिणमना ये तीनों भिन्न नहीं हैं, एक ही वस्तु हैं।

९. अज्ञानी आत्मा और कर्ममें परस्पर व्याप्य–व्यापकभाव न होनेके कारण कर्ता–कर्मसम्बन्ध तो है ही नहीं, परस्पर निमित्त–नैमित्तिकसम्बन्ध है। इस परसे यदि कोई यह अर्थ करे कि कर्मके उदयके कारण आत्माको संसार परिपाटीका पात्र होना पड़ रहा है या रागादि परिणामोंके कारण कर्मोंको बँधना पड़ रहा है तो उसका निमित्त–नैमित्तिक सम्बन्धका ऐसा अर्थ करना उसके अज्ञानका ही सूचक है। अतएव ऐसा विकल्प भी हेय है।

इसप्रकार क्षयोपशम आदि चार लब्धिसम्पन्न जो व्यक्ति उक्त प्रकारसे तत्त्व निर्णयपूर्वक आत्मस्वभावके सन्मुख होता है वह सम्यग्दर्शनकी प्राप्तिमें साक्षात् कारणरूप करणलब्धिको प्राप्त करनेका अधिकारी है। यद्यपि सम्यग्दर्शनकी प्राप्तिका साक्षात् उपादान तो अनिवृत्ति करणके अन्तिम समयमें स्थित जीव ही है, क्योंकि अनन्तर समयमें वही जीव शुद्धात्मानुभूतिरूप साक्षात् सम्यग्दृष्टि होता है। परन्तु व्यवहारनयसे तीनों करणरूप परिणाम सम्यग्दर्शनकी प्राप्तिके साधन माने गये हैं, क्योंकि आत्माके साक्षात् सम्यग्दृष्टि होनेतक इन करण परिणामोंकी उत्पत्तिका ऐसा ही नियतक्रम है। इसके अनुसार सर्व प्रथम अधःकरण परिणाम होते हैं। इन परिणामोंके कालमें जीवका उपयोग त्रिकाली ज्ञायक आत्माके सन्मुख होने पर भी जो

विशुद्धि उत्पन्न होती है वह अतिमन्द होती है, क्योंकि इस करणको करनेवाले सम समयवाले जीवोंके परिणामोंमें भी सदृशता और विसदृशता पाई जाती है और भिन्न समयवाले जीवोंके परिणामोंमें भी सदृशता और विसदृशता पाई जाती है। कोई नियम नहीं।

इस करणके कालमें स्थितिकाण्डकघात, अनुभागकाण्डकघात, गुणश्रेणि और गुणसंक्रम नहीं होता। किन्तु प्रत्येक समयमें अनन्तगुणी विशुद्धिके द्वारा विशुद्धिको प्राप्त होता हुआ यह जीव अप्रशस्त कर्मोंका द्विस्थानिक अनुभागबन्ध और प्रशस्त कर्मोंका प्रत्येक समयमें अनन्त गुणी वृद्धिसे युक्त चतुःस्थानिक अनुभागबन्ध करता है। यहाँ एक समान स्थितिबन्धका काल अन्तर्मुहूर्त है। उसके पूरा होनेपर अगले–अगले अन्तर्मुहूर्तमें पल्यके संख्यातवें भाग कम स्थिति-बन्ध करता है। इस प्रकार इस करणमें संख्यात हजार स्थितिबन्धापसरण होते हैं। और इस प्रकार अधःकरणके प्रथम समयमें होनेवाले स्थितिबन्धसे उसके अन्तिम समयमें होनेवाला स्थिति-बन्ध संख्यातगुणा हीन होता है।

इसके बाद यह जीव अपूर्वकरणमें प्रवेश करता है। यहाँ एक समयमें प्रवेश करनेवाले जीवोंके परिणामोंमें सदृशता भी पाई जाती है और विसदृशता भी पाई जाती है। किन्तु भिन्न समयवाले जीवोंके परिणामोंमें विसदृशता ही होती है। एक मात्र आत्मस्वभावके सन्मुख उपयोगवश उत्तरोत्तर यहाँ ऐसी विलक्षण विशुद्धि प्राप्त होती है जिससे इस करणमें प्रवेश करनेके प्रथम समयसे लेकर स्थितिकाण्डकघात, अनुभागकाण्डकघात, गुणश्रेणि और गुणसंक्रम ये चारों कार्य स्वतः होने लगते हैं। विशुद्धिके माहात्म्यवश इस करणमें और भी अनेक प्रकारकी विशेषताएँ होने लगती हैं।

इसके बाद यह जीव अनिवृत्तिकरणमें प्रवेश करता है। इसमें एक साथ प्रवेश करनेवाले जीवोंका परिणाम एक ही होता है और भिन्न समयमें प्रवेश करनेवाले जीवोंका परिणाम भिन्न ही होता है। जो विशेषताएँ अपूर्वकरणमें प्रारम्भ हुई थीं वे सब विशेषताएँ यहाँ सुलभ हैं। साथ ही अन्य जो विशेषताएँ यहाँ प्राप्त होती हैं उनमें यह विशेषता उल्लेखनीय है कि जब इस जीवके अनिवृत्तिकरणका संख्यात बहुभाग व्यतीत हो जाता है तब यह यदि अनादि मिथ्यादृष्टि है तो मिथ्यात्वका और सादि मिथ्यादृष्टि है तो दर्शन मोहनीयकी जिन प्रकृतियोंकी सत्ता होती है उन सबका अन्तरकरण करता है। अन्तरकरण करते समय अनिवृत्ति-करणका जितना काल शेष है तत्प्रमाण मिथ्यात्वके या दर्शनमोहनीयकी जिन प्रकृतियोंकी सत्ता है उनके निषेकोंको छोड़कर ऊपरके अन्तर्मुहूर्त प्रमाण निषेकोंका नीचेकी और ऊपरकी स्थितियोंमें क्रमसे निक्षेप करके उनका अभाव करता है। फिर इस करणको करनेके बाद दर्शनमोहनीयके नीचेकी स्थितिमें स्थित निषेकोंको क्रमसे गला कर अनिवृत्तिकरणके समाप्त होने पर सकल उपाधिसे रहित एकमात्र चिद्‌घनस्वरूप निर्विकल्प आत्माका तन्मय होकर प्रत्यक्ष अनुभव करता हुआ साक्षात् सम्यग्दृष्टि होता है।

जब इस जीवने अधःकरणका प्रारम्भ किया था तभीसे इसके उपयोगका आलम्बन सकल उपाधियोंसे रहित चिद्घनस्वरूप एकमात्र निर्विकल्प आत्मा होता है। प्रारम्भसे लेकर तीनों करणोंका काल समाप्त होने तक निरन्तर इसका एकमात्र चिद्घनस्वरूप निर्विकल्प ऐसे आत्माका विकल्प उदित रहता है कि जो एक है, जिसका स्वरूप सकल उपाधियोंसे रहित है, ज्ञान–दर्शन जिसका स्वभाव है, जो नारकादि पर्यायोंको स्पर्श नहीं करता, वृद्धि–हानिसे रहित है, जिसमें किसी प्रकारकी विशेषता परिलक्षित नहीं होती, जो स्पर्शादि गुणवाले पुद्गल द्रव्यसे भिन्न है, जो उसके स्पर्शादि गुणोंसे भी भिन्न है, जिसके स्वभावमें द्रव्येन्द्रियोंका आलम्बन नहीं है, क्षायोपशमिक ज्ञानरूप भावेन्द्रियां भी जिसका स्वभाव नहीं है, जो सकल साधारण एक संवेदन स्वभाववाला है, परके कारण जो ज्ञायक नहीं है, स्वरूपसे ज्ञायक है। यद्यपि अभी तीनों करणोंका काल समाप्त होने तक उसके उपयोगमें पूर्वोक्त प्रकारका विकल्प बना हुआ है, उसका अभाव होकर निर्विकल्प आत्मानुभूति उदित नहीं हुई है। पर इसमें अन्य सब प्रकारके व्यवहारका निषेध होकर निश्चयस्वरूप मात्र आत्माका आलम्बन होनेसे उपयोगकी दृढ़तावश न केवल अनन्तगुणी विशुद्धि उत्पन्न होती है। किन्तु उसके साथ बाह्यमें आयुकर्मके सिवा सत्तामें स्थित कर्मोंमें भी स्वयमेव अनेक प्रकारकी उलट–फेर होने लगती है, क्यों कि इनका ऐसा ही निमित्त–नैमित्तिक योग है। साथ ही उस कालमें जो नूतन कर्मोंका बन्ध होता है उसमें भी बड़े परिवर्तन होने लगते हैं। इस जीवके अभी मिथ्यात्व कर्मका उदय है पर उपयोगके बलसे वह मिथ्यात्व और उसके कार्यरूप एकत्वबुद्धिको न अनुभवता हुआ सकल व्यवहारसे रहित मात्र निर्विकल्प आत्माके चिन्तनमें सीमित हो जाता है। अर्थात् उसके एकत्वबुद्धिरूप-इष्टानिष्टरूप और ज्ञेयको जाननेकी इच्छारूप अन्य अशेष विकल्पोंका अभाव होकर एकमात्र निर्विकल्प आत्माके स्वरूप मननका ही विकल्प शेष रह जाता है। तीनों करणोंके कालमें ऐसी अपूर्व उपयोगकी महिमा इस जीवके प्रगट होती है जिसके फलस्वरूप करणकाल समाप्त होते ही यह उक्त प्रकारके विकल्पसे भी निवृत्त होकर निर्विकल्प आत्मानुभूतिरूप स्वयं परिणम जाता है। वहाँ उपयोग और उससे अभेदस्वरूप निर्विकल्प आत्माकी जो एकरसता–एकाकार परिणमनशीलता प्रगट होती है वह वचन अगोचर है। जिसप्रकार नमककी डली भीतर–बाहर सर्वत्र क्षार रसरूप परिणमिती हुई प्रतिभासित होती है उसीप्रकार यह आत्मा अपने उपयोग स्वभावके द्वारा ज्ञानभवनरूप परिणमनके सिवा अन्य सब प्रकारके विकल्पोंसे निवृत्त हो जाता है। यह है अनुभूति क्रियासम्पन्न सम्यग्दृष्टिका सच्चा स्वरूप। श्रद्धागुणकी ऐसी ही महिमा है कि उसकी स्वभाव पर्यायके उदित होते ही इस जीवको आत्माकी तन्मय-भावसे वह अनुभूति होती है जिसे परम जिन अरिहन्त परमेष्ठी और सिद्ध परमेष्ठी साक्षात् अनुभवते हैं।

यह सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिका वह प्रकार है जिसे निमित्तकी अपेक्षा औपशमिक संज्ञासे विभूषित किया जाता है। इसके सिवा निमित्तकी अपेक्षा सम्यग्दर्शनके क्षायोपशमिक और

क्षायिक ये दो प्रकार और माने गये हैं। किन्तु इसप्रकार जो सम्यग्दर्शनके तीन भेद किये गये हैं सो ये परकी अपेक्षासे कथनमात्र है। वास्तवमें वह एक है, स्वभाव दृष्टिसे देखने पर उसमें ऐसे भेद सम्भव नहीं है। आगममें जहाँ भी निसर्गज और अधिगमज या आज्ञा आदि सम्यग्दर्शनके भेदोंका निर्देश है सो वहाँ भी यही बात जान लेनी चाहिए। इसप्रकार सम्यग्दर्शन और उसकी प्राप्तिका उपाय क्या है इसका संक्षेपमें निर्देश किया।

स्वसमय-परसमय

श्री डा. विद्याचन्द्रजी गु: शहा, हीराबाग, बम्बई

समय शब्दका व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ है—'समयते एकीभावेन स्वगुणपर्यायान् एति गच्छतीति समयः'—जो समयते अर्थात् एकीभावसे अपने गुण-पर्यायोंको प्राप्त होता है वह समय है। समय शब्दकी इस व्युत्पत्तिके अनुसार जिस प्रकार पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश और काल द्रव्योंकी समय संज्ञा है उसी प्रकार जीवद्रव्यकी भी समय संज्ञा है। विशेषता इतनी है कि जीवका असाधारण लक्षण चेतना अर्थात् ज्ञान-दर्शन है। इसमें चारित्र, वीर्य और सुख आदि और भी अनन्त गुण हैं, परन्तु उन सबमें इसका चेतना एक ऐसा असाधारण धर्म है जिसके कारण यह अन्य पुद्गल आदि समस्त द्रव्योंसे पृथक् अनुभवमें आता है, इसलिए अन्य द्रव्योंसे पृथक्करणशील अपने असाधारण धर्मके आश्रयसे 'समय' शब्दद्वारा इसका व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ होता है—'समयते एकत्वेन युगपज्जानाति गच्छतीति समयः'—जो समयते अर्थात् एकरूपसे एक साथ जानता हुआ प्रवर्तता है वह समय नामक जीवद्रव्य है।

समय शब्दद्वारा जीवद्रव्यकी ऐसी व्युत्पत्ति करने पर विदित होता है कि जीवका मुख्य स्वरूप ज्ञान, दर्शन और स्वरूपस्थितिरूप चारित्र है। किन्तु अनादि कालसे इसकी अपने अज्ञानके कारण संयोगको प्राप्त हुए कर्म और नोकर्ममें एकत्वबुद्धि हो रही है। अज्ञानकी बड़ी महिमा है। इस कारण ही जिस प्रकार मृगमरीचिकामें जलकी बुद्धि होनेसे हिरण उसे पीनेको दौड़ते हैं तथा अन्धकारमें पड़ी हुई रस्सीमें सर्पका अध्यास होनेसे लोग भयसे भागते हैं उसी प्रकार अनादि कालीन अज्ञानके कारण इस जीवको अपने यथार्थ स्वरूपका भान न होनेसे न केवल उसकी परमें एकत्वबुद्धि हो रही है अपि तु परसे सुख-दुखकी खोटी कल्पना वश परमें इष्टानिष्ट बुद्धि करता हुआ आकुलतावश यह संसारका पात्र बना चला आ रहा है। देखिए अपने अज्ञानकी महिमा। इस कारण इसकी जो जो विपरीत मान्यताएँ बनी चली आ रही हैं उन्हींको आगे संक्षेपमें दिखलाते हैं—

१. अन्य द्रव्योंके समान जीव द्रव्य भी नित्य, एक और ध्रुवस्वभाववाला हो कर भी उत्पाद-व्यय परिणाम लक्षणवाला है। किन्तु यह अपने त्रिकाली शाश्वत ज्ञायक स्वभावको तो भूला हुआ है और कर्म तथा नोकर्मको निमित्त कर नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देवरूप

अथवा स्त्री, पुरुष और नपुंसकरूप अथवा क्रोध, मान, माया और लोभरूप अथवा मतिज्ञान और श्रुतज्ञान आदिरूप जब जो पर्याय प्राप्त होती है, मात्र उसे अपना आत्मरूप मानकर उसके संयोग और वियोगमें सुखी दुखी होता आ रहा है। अपने अज्ञानके कारण संयोगको प्राप्त हुए कर्म और नोकर्ममें एकत्व या निजबुद्धि होनेका फल यह नारक आदिरूप पर्यायोंको प्राप्त होना है, इसे यह समझना ही नहीं चाहता। कदाचित् श्री गुरु करुणाभावसे अपने उपदेश द्वारा इस संसारी जीवको ऐसा ज्ञान कराते भी हैं कि हे आत्मन्! तेरा स्वभाव ज्ञान–दर्शन है, रूप, रस, गन्ध और स्पर्श यह पुद्गलका स्वभाव है। पुद्गल जड़ है और तू चेतन है। पुद्गल आदि पर द्रव्योंमें रहनेवाली एकत्वबुद्धिको छोड़, अपने त्रिकाली ज्ञायक स्वभावका आश्रय ले। इसीमें तेरा कल्याण है, तो भी पर्यायमूढ़ होनेके कारण यह संयोगमूलक नारकादि पर्यायोंसे भिन्न अपने त्रिकाली ज्ञायकस्वभावपर दृष्टिपात नहीं करता और नाना प्रकारकी बातें बना कर संयोगनिमित्तक जब जो पर्याय प्राप्त होती है उसीमें आत्मबुद्धि करता है। यह तो है कि जब शुभ या अशुभ भावरूप आत्मा परिणमता है तब वह तन्मय होता है। आत्माके ही वे परिणाम हैं, अन्य नहीं। परन्तु कर्म और नोकर्मको निमित्त कर इस प्रकारके जो भी शुभ या अशुभ परिणाम होते हैं उन्हींका नाम तो आत्माका संसार है। घर, स्त्री, पुत्र, कुटुम्ब धन और धान्यादि तो प्रगट पर पदार्थ हैं। ये तो आत्माके वास्तविक संसार नहीं। ऐसी अवस्थामें यह तो हो नहीं सकता कि यह संसारी जीव कर्मादिको निमित्त कर प्राप्त हुए अपने शुभ परिणामोंमें एकत्वबुद्धि भी किये रहे और इनमें एकत्वबुद्धिका त्याग हुए बिना इसे मोक्षमार्गकी प्राप्ति भी हो जावे। वास्तवमें इसे कर्म और नोकर्मका त्याग नहीं करना है वे तो इससे पृथक् हैं ही। कर्म और नोकर्मके संयोगका मूल कारण जो अपने शुभ और अशुभ भावोंमें अहंकार और ममकार भाव है, वास्तवमें इसे इन्हींका त्याग करना है, क्योंकि वे आत्माके परिणाम हैं और अपने अज्ञानके कारण आत्मामें ही उत्पन्न होते रहते हैं। उत्पाद–व्ययके नियमानुसार जब एक शुभ या अशुभ भावका व्यय होता है तब दूसरे शुभ या अशुभ भावका उत्पाद होता है। और इस प्रकार इसके संसारकी परिपाटी चलती रहती है। अब यदि इसे अपने इन शुभ–अशुभ भावरूप संसारका अन्त करना इष्ट है तो इनमें पर बुद्धि करनेसे ही इनका अन्त हो सकता है। ये मेरे स्वरूप हैं ऐसी बुद्धि करनेसे तो इनका अन्त होना त्रिकालमें सम्भव नहीं है। मैं अशुभ भाव तो न करूँ, मात्र शुभ भाव करूँ। इससे उत्तम गतिकी प्राप्ति होगी और अन्तमें इससे मुझे मोक्षमार्गकी प्राप्ति हो जावेगी ऐसा विकल्प भी इसकी शुभ–अशुभ भावोंमें एकत्व बुद्धिका ही सूचक है। भला विचार तो कीजिए कि जो शुभ भाव स्वयं संसाररूप है उसकी चाह या प्राप्तिसे उससे विरुद्ध स्वभाववाले मोक्षमार्गकी प्राप्ति होना कैसे सम्भव है अर्थात् त्रिकालमें सम्भव नहीं है। इसलिए संसार पर्यायरूप जो शुभ भाव हैं वे भी अशुभ भावोंके समान हेय हैं ऐसा जान कर जो वीतराग भावोंके मूल कारण अपने एकमात्र त्रिकाली ज्ञायक भावका आश्रय लेता है, उसे आत्मारूपसे

अनुभवता है उसीके संसार परिपाटीका अन्त होता है, अन्यके नहीं यह निश्चय है। ऐसे निश्चयस्वरूप अपने आत्माको भूलकर यह संसारी जीव कर्म–नोकर्मनिमित्तक नर–नारकादि पर्यायोंमें एकत्व बुद्धि करके सुखी होना चाहता है यह उसका प्रथम अज्ञान है।

२. ऐसा नियम है कि प्रत्येक द्रव्य ध्रुव स्वभाववाला होकर भी स्वभावसे परिणमनशील है। कोई अन्य द्रव्य इसको परिणमावे और तब इसमें उत्पाद–व्ययरूप परिणामकी उत्पत्ति हो ऐसा नहीं है। आगममें उपादानके समान निमित्तोंका भी कथन किया है और व्यवहारकी अपेक्षा उन्हें कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान और अधिकरण इन छह कारकरूप भी परिगणित किया गया है। परन्तु इस कथनके तात्पर्यको न समझकर यह अज्ञानी जीव परसे कार्यकी उत्पत्ति मानता आ रहा है और इसलिए अपने आत्माकी संम्हाल किये बिना परकी उठाधरीके विकल्पमें ही अपने कर्तव्यकी पूर्ति समझता है। व्यवहारनयका लक्षण क्या है और उसका किस प्रयोजनसे जिनागममें निर्देश किया गया है इस ओर यह दृष्टिपात ही नहीं करना चाहता। व्यवहारनयका स्वरूप निर्देश करते हुए जिनागममें बतलाया है कि जो अन्य द्रव्यके गुणधर्मको तद्भिन्न अन्य द्रव्यके स्वीकार करता है उसे व्यवहारनय कहते हैं। उदाहरणार्थ–घड़ा मिट्टी आदि धातुका होता है, घीका नहीं होता। परन्तु व्यवहारनय मिट्टी आदि धातुके घड़ेको आरोप कर घीका कहता है। इसी प्रकार प्रत्येक द्रव्यमें यथार्थमें कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, और अधिकरणरूप षट्कारक धर्म स्वभावसे होते हैं। किन्तु व्यवहारनय अन्य द्रव्यके विवक्षित कार्यके साथ अन्य जिस द्रव्यकी विवक्षित पर्यायकी बाह्य व्याप्ति होती है उसमें कर्ता, करण आदिरूपसे आरोपकर उसे तद्भिन्न अन्य द्रव्यकी विवक्षित पर्यायका कर्ता आदि कहता है। यह व्यवहारनयकी मर्यादा है। किन्तु इसे न समझ कर यह अन्यको अन्य द्रव्यकी पर्यायका यथार्थ कर्ता आदि मानता है और कहता है कि जब जैसे निमित्त मिलते हैं, कार्य उनके अनुसार होता है। और यह भी कहता है कि समर्थ उपादानके रहते हुए यदि निमित्त नहीं मिलते तो कार्य नहीं भी होता। इतना ही क्यों, अज्ञानके कारण इसकी ऐसी भी मान्यता बन रही है कि निमित्तोंकी सफलता इसीमें है कि उनके बलसे स्वकालको छोड़कर कार्योंकी उत्पत्ति आगे–पीछे भी की जा सकती है। यदि निमित्तोंके बलसे कार्योंकी उत्पत्ति आगे–पीछे न की जासके तो इसमें निमित्तोंकी निष्फलता और अपने पुरुषार्थकी हानि मानता है। जिनागममें उपादानका लक्षण करते हुए लिखा है कि अनन्तरपूर्व पर्याययुक्त द्रव्यका नाम उपादान है। समर्थ उपादान भी इसीकी संज्ञा है। किन्तु एक तो वह उपादानके इस लक्षणको स्वीकार ही नहीं करना चाहता और कदाचित् आगमके बलसे स्वीकार भी करना पड़ता है तो कहता है कि आगममें उपादानका यह लक्षण तो लिखा है, परन्तु प्रत्येक उपादानमें अनेक योग्यताएँ होती हैं; अतएव जब जैसे निमित्त मिलते हैं, कार्य उनके अनुसार ही होता है इत्यादि अनेक विकल्प कर असत्कल्पना द्वारा प्रत्येक द्रव्यके परिणमन स्वभावको यथार्थरूपमें नहीं मानना चाहता। यह इस संसारी जीवका दूसरा अज्ञान है।

ये या इसी प्रकारके दूसरे अज्ञानको मेटनेके अभिप्रायसे आगममें समय अर्थात् आत्मा के दो भेद किये हैं-स्वसमय और परसमय। इनकी व्याख्या करते हुए समयसारमें बतलाया है—

जीवो चरित्त-दंसण-णाणट्ठिउ तं हि ससमयं जाण।
पुग्गलकम्मपदेसट्ठियं च तं जाण परसमयं ॥२॥

जो जीव अपने चारित्र, दर्शन और ज्ञानस्वभावमें स्थित है उसे नियमसे स्वसमय जानो और जो जीव पुद्गलकर्मोंके प्रदेशोंमें स्थित है उसे परसमय जानो ॥२॥

आशय यह है कि अपने अज्ञानके कारण संयोगको प्राप्त हुए कर्मको निमित्त कर जो नर, पशु, देव और नारकरूप विविध अवस्थाएं होती हैं तथा स्त्री, पुत्र आदिरूप विविध संयोग मिलते हैं उन्हें अपना स्वरूप जान कर जो जीव उनमें रत रहता है वह परसमय है और जो अपने दर्शन-ज्ञानस्वभावमें निश्चित प्रवृत्तिरूप आत्मतत्त्वके साथ एकत्वरूपमें लीन होकर प्रवृत्ति करता है तब दर्शन-ज्ञान-चारित्रमें स्थित होनेसे अपने स्वरूपको एकत्वरूपसे एक ही समयमें जानता तथा परिणमता हुआ वरतता है वह स्वसमय है। स्वभावमें स्थित होनेका नाम स्वसमय और एकत्वबुद्धिवश परभावमें स्थित होनेका नाम परसमय है यह उक्त कथनका सार है। इसी विषयको स्पष्ट करते हुए प्रवचनसारमें आचार्य कुन्दकुन्ददेव कहते हैं—

जे पज्जएसु णिरदा जीवा परसमयिग त्ति णिद्दिट्ठा।
आदसहावम्मि ट्ठिदा ते सगसमया मुणेदव्वा ॥ ९४॥

जो जीव पर्यायोंमें लीन हैं अर्थात् अपने त्रिकाली ज्ञायक स्वभावको भूलकर जिस कालमें जो पर्याय प्राप्त होती है उसे आत्मा मान कर मात्र उसे आत्मरूपसे अनुभवते हैं उन्हें परसमय कहा गया है और जो आत्मस्वभावमें स्थित हैं अर्थात् जिस समय जो पर्याय प्राप्त होती है उसे गौणकर त्रिकाली ज्ञायकभावके आलम्बनसे आत्मस्वभावको अनुभवते हैं उन्हें स्वसमय जानना चाहिए ॥९४॥

यहां स्वसमयका नाम ज्ञानी और परसमयका नाम अज्ञानी है। ज्ञानी वह जो राग भावके आश्रयसे 'करोति' क्रियाका कर्ता न बनकर मात्र 'जानाति' क्रियारूप परिणमता है, इस लिए स्वसमय अर्थात् ज्ञानीका लक्षण करते हुए आचार्य कुन्दकुन्ददेव समयसारमें कहते हैं—

कम्मस्स य परिणामं णोकम्मस्स य तहेव परिणामं।
ण करेइ एयमादा जो जाणदि सो हवदि णाणी ॥ ७५ ॥

जो मोह, राग, द्वेष, सुख और दुःख आदि रूपसे अन्तरंगमें उत्पन्न होनेवाले कर्मके परिणामको तथा स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण, शब्द, बन्ध, संस्थान स्थौल्य और सौक्ष्म्य आदि रूपसे बाहर उत्पन्न होनेवाले नोकर्मके परिणामको नहीं करता है, मात्र इनके ज्ञानको कर्मरूपसे करता हुआ अपने आत्माको जानता है वह आत्मा कर्म और नोकर्मके परिणामसे अत्यन्त भिन्न ज्ञानस्वरूप होता हुआ ज्ञानी है और इसीका नाम स्वसमय है ॥७५॥

अब इसके प्रकाशमें इसी समयसारमें जो अज्ञानीका लक्षण बतलाया है उसे पढ़िए—

कम्मे णोकम्मम्हि य अहमिदि अहकं च कम्म णोकम्मं ।
जा एसा खलु बुद्धी अप्पडिबुद्धो हवदि ताव ॥ १९ ॥

जो अन्तरंगमें मोह, राग और द्वेषरूप कर्मके परिणाम उत्पन्न होते हैं उनमें तथा बाहर शरीरादिरूप जो नोकर्मके परिणाम उत्पन्न होते हैं उनमें 'मैं हूँ या ये मैं हूँ' ऐसा अनुभवता है वह अप्रतिबुद्ध—अज्ञानी है और उसीका नाम परसमय है ॥१९॥

क्रमसे अन्तरात्मा और बहिरात्मा भी इन्हींको कहते हैं। इस रूपसे स्वसमय और परसमयकी व्याख्या करते हुए श्री नियमसारमें लिखा है—

अंतर—बाहिरजप्पे जो वट्टइ सो हवेइ बहिरप्पा ।
जप्पेसु जो ण वट्टइ सो उच्चइ अंतरंगप्पा ॥ १५० ॥

जो अन्तरंग और बहिरंग जल्पमें स्थित है वह बहिरात्मा है और जो सब जल्पोंमें स्थित नहीं है वह अन्तरात्मा कहा जाता है। यहाँ 'जल्प' शब्द मुख्यतया विकल्प-राग-द्वेषरूप परिणामका सूचक है। तात्पर्य यह है कि जो 'मैं इसका कर्ता हूँ, शरीरादि पर द्रव्य मेरे हैं, मैं शरीरादि पर द्रव्यरूप हूँ, मैं यदि घरका निर्माण न करूं तो वह कैसे बने, मैं इसका भला और इसका बुरा करनेमें समर्थ हूँ' इत्यादि रूप विविध विकल्प कर तन्मय हो वर्तता है वह बहिरात्मा है और जो ऐसे विकल्पोंको अज्ञानका परिणाम जानकर इनसे भिन्न अपने ज्ञायक भावको स्वात्मारूपसे अनुभवता है वह अन्तरात्मा है।

यह स्वसमय और परसमय या ज्ञानी और अज्ञानी या अन्तरात्मा और बहिरात्माकी व्याख्या है। अतएव प्रत्येक संसारी प्राणीका कर्तव्य है कि वह स्वसमय और परसमयकी यथार्थ व्याख्याको जान कर स्वसमयरूप बननेके उद्यममें लगे।

धर्मके लिए आश्रय करने योग्य कौन?

श्री. मांगीलालजी जैन, गुना

सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रकी एकता ही सच्चा मोक्षमार्ग है। मोह और क्षोभसे रहित आत्माका परिणाम भी इसीका नाम है। इसीको धर्म कहते हैं। अब विचार यह करना है कि इसकी प्राप्ति कैसे हो? देव, गुरु और शास्त्रका आश्रय करनेसे रत्नत्रयस्वरूप धर्मकी प्राप्ति होगी यह तो कहा नहीं जा सकता? क्योंकि देव, गुरु और शास्त्र पर हैं। इनका आलम्बन लेनेसे रागरूप पुण्य परिणामकी उत्पत्ति भले ही हो जाओ, पर धर्मकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। पूजा, व्रत, संयमरूप प्रवृत्ति करनेसे धर्मकी उत्पत्ति होती है यह भी नहीं कहा जा सकता, क्योंकि ये स्वयं पुण्य परिणाम हैं, अतएव स्वयं रागरूप होनेसे

इनसे भी धर्मकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। मैं एक जीव द्रव्य हूँ, ज्ञान-दर्शन आदि अनन्त गुणोंका मैं पिण्ड हूँ, संसार और मुक्त ये क्रमसे होनेवाली मेरी ही अवस्थाएँ हैं इत्यादि रूपसे तत्त्वका चिन्तवन करते करते धर्मकी उत्पत्ति हो जायगी यह भी नहीं कहा जा सकता, क्योंकि ऐसा चिन्तवन विकल्पके बिना बन नहीं सकता और विकल्पमात्र संसारका कारण है। नियमसारमें बतलाया है कि बाहरी और भीतरी जितना भी जल्प है वह सब संसारका ही कारण है। सारांश यह है जितने भी विकल्प हैं वे सब बन्धके हेतु होनेसे धर्म प्राप्तिके हेतु नहीं हो सकते। इसलिए धर्म प्राप्तिका मुख्य हेतु क्या है यह प्रश्न पुनः उपस्थित होता है। जिसे निराकुलतालक्षण सुख प्राप्त करना है वह उसके साधनभूत धर्मको तो प्राप्त करना ही चाहता है पर वह क्या करे जिससे उसे उसको प्राप्ति हो। यह एक प्रश्न है जिसके सम्यक् समाधान पर पूरा मोक्षमार्ग अवलम्बित है. अतएव आगे इसीका विचार करते हैं—

आचार्य कुन्दकुन्द समयसारमें कहते हैं कि संसारी जीवने भोग और कामसम्बधी कथाको अनन्त बार सुना, अनन्त बार उसका परिचय प्राप्त किया और अनन्तबार उसे अनुभवा परन्तु परसे भिन्न अपने ज्ञायक स्वरूप एकत्वको उसने एक बार भी प्राप्त नहीं किया। वह एकत्व क्या है? इसकी मीमांसा करते हुए वे कहते हैं कि प्रमाद और अप्रमादरूप जितनी भी अवस्थाएँ हैं उनसे तो वह जुदा है ही। ज्ञान है, दर्शन है, चारित्र है ऐसे भेद विकल्पको भी उसमें स्थान नहीं है। इतना ही नहीं, उसे ज्ञायक कहनेपर ज्ञेयके कारण वह ज्ञायक है ऐसी जो ध्वनिका आभास होता है सो उसे भी वह स्पर्शता नहीं, ऐसे निर्विकल्प ज्ञायक स्वरूप आत्माको जिस समय यह जीव अपनी बुद्धिमें स्वीकार कर क्रमशः मैं ज्ञायक हूँ इस विकल्पसे भी निवृत्त हो तत्स्वरूप स्वयं परिणम जाता है—उसरूप अपनेको अनुभवता है तब इसे रत्नत्रयस्वरूप धर्मकी प्राप्ति होती है। सम्यग्दर्शनादिरूप धर्मप्राप्तिका एकमात्र यही मार्ग है। रत्नत्रयकी पूर्णताका नाम मोक्ष है, इसलिए मोक्षप्राप्तिका भी यही मार्ग है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य पद्मनन्दि पद्मनन्दिपंचविंशतिकाके एकत्वसप्तति अधिकारमें कहते हैं—

> अजमेकं परं शान्तं सर्वोपाधिविवर्जितम्।
> आत्मानमात्मना ज्ञात्वा तिष्ठेदात्मनि यः स्थिरः॥ १५॥
> स एवामृतमार्गस्थः सः एवामृतमश्नुते।
> स एवार्हन् जगन्नाथः स एव प्रभुरीश्वरः॥ १४॥

जो जन्म-मरणसे रहित, एक, उत्कृष्ट, शान्त और सब प्रकारकी उपाधिसे रहित आत्माको आत्माद्वारा जानकर आत्मामें ही स्थिर रहता है—आत्माको अनुभवता है वही अमृतमार्ग-मोक्षमार्गमें स्थित है, वही अमृत-मोक्षको प्राप्त करता है। तथा वही अर्हन्त, जगन्नाथ, प्रभु और ईश्वर है॥ १५-१९॥

संसार और उसके कारणोंका अभाव होकर इस जीवके संसारका अभाव होता है इसका निर्देश करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र समयसार गाथा १९०–१९२ की टीकामें कहते हैं–

यदा तु आत्म-कर्मणोर्भेदविज्ञानेन शुद्धचैतन्यचमत्कारमात्रमात्मानं उपलभते तदा मिथ्यात्वाज्ञानाविरतियोगलक्षणानां अध्यवसानानां आस्रवभावहेतूनां भवत्यभावः। तदभावे रागद्वेषमोहरूपास्रवभावस्य भवत्यभावः। तदभावे भवति कर्माभावः। तदभावेऽपि भवति नोकर्माभावः। तदभावेऽपि भवति संसाराभावः।

परन्तु जब यह आत्मा आत्मा और कर्मके भेदज्ञान द्वारा शुद्ध चैतन्य चमत्कारमात्र आत्माको प्राप्त करता है—अनुभवता है तब आस्रवभावोंके हेतुभूत मिथ्यात्व, अज्ञान, अविरति और योगरूप अध्यवसानोंका अभाव होता है। उनका अभाव होने पर राग, द्वेष मोहरूप आस्रवभावका अभाव होता है। आस्रवभावका अभाव होने पर कर्मका अभाव होता है। कर्मका अभाव होने पर नोकर्मका अभाव होता है। तथा नोकर्मका अभाव होने पर संसारका अभाव होता है।

यह संसारके अभाव करनेकी प्रक्रिया है। इससे विदित होता है कि सम्यग्दर्शनादिरूप धर्मकी प्राप्तिका एकमात्र उपाय शुद्ध चैतन्य चमत्कारमात्र आत्माका आश्रय करना ही है, अन्य कुछ नहीं।

यह आत्मा सम्यग्दर्शन–ज्ञानस्वरूप स्वयं समयसार कैसे होता है इसका स्पष्टीकरण करते हुए इसी समयसारकी गाथा १४४की टीकामें बतलाया है—

अयमेक एव केवलं सम्यग्दर्शन–ज्ञानव्यपदेशं किल लभते। यः खल्वखिलनयपक्षाक्षुण्णतया विश्रान्तसमस्तविकल्पव्यापारः स समयसारः।

जो नियमसे समस्त नयपक्षसे अक्षुण्ण रह कर समस्त विकल्पोंके व्यापारसे निवृत्त हो गया है वह समयसार है। वास्तवमें इसी एकको सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान यह संज्ञा प्राप्त होती है।

यह कथन अपनेमें बहुत ही स्पष्ट है। इससे भी एकमात्र यही ज्ञात होता है कि जिसे गति, मार्गणास्थान और गुणस्थान आदिरूप समस्त भेद विकल्पोंसे रहित मात्र सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञानस्वरूप साक्षात् समयसाररूप होना है उसे परसे भिन्न अभेदरूप एकमात्र ज्ञायकस्वरूप आत्माका आश्रय लेना चाहिए, क्योंकि धर्म प्राप्तिके लिए एकमात्र चैतन्य चमत्कारस्वरूप भगवान् आत्माका अवलम्बन ही उपादेय है।

इस प्रकार सम्पूर्ण वीतरागी जिनशासनमें एकमात्र टंकोत्कीर्ण निज कारण परमात्मा परम पारिणामिक भावरूप ज्ञायकस्वभावके निर्विकल्प आलम्बनको ही कारण परमात्मासे तादात्म्यभावको प्राप्त हुई (सम्यग्दर्शनसे लेकर सिद्ध होने तककी) समस्त निर्मल पर्यायोंकी प्राप्तिका कारण जानकर हे भव्य जीवो! अपने उपयोगमें उसका आलम्बन लेकर शुद्ध रत्नत्रय प्रगट करो। ऐसा करनेसे दुःखरूप भावमरणसे छुटकारा पाकर अविनाशी निराकुलतालक्षण आत्म–सुखके अधिकारी बनोगे।

साध्य-साधकभावका प्रकार और उसका सम्यक् स्वरूप

अध्यात्मरत्न श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशी, सोनगढ़

जिनागममें साध्य क्या और साधक कौन इस विषयका विविध स्थलों पर विविध दृष्टिकोणोंसे स्पष्टीकरण किया गया है, किन्तु उन दृष्टिकोणोंके साथ उक्त विषयका यथार्थ परिज्ञान करनेके लिए सर्व प्रथम आगे बतलाये जानेवाले विषयोंको जान लेना अत्यन्त उपयोगी है, इसलिए पहले उनका स्पष्टीकरण किया जाता है—

१. तत्त्वदृष्टिसे निश्चय मोक्षमार्ग वही एक मोक्षमार्ग है, व्यवहार मोक्षमार्ग वह सच्चा मोक्षमार्ग नहीं। २. निश्चय और व्यवहार मोक्षमार्ग ये दोनों एक साथ प्रगट होते हैं? ३. निश्चयनय निषेधक और व्यवहारनय निषेध्य है। ४. निश्चय मोक्षमार्ग एकमात्र त्रिकाली अभेद ज्ञायकभावरूप परिणमन क्रियाके होने पर प्रगट होता है, अन्य प्रकारसे नहीं।

आगे इन विषयोंका क्रमसे खुलासा करते हैं—

(१)

निश्चय मोक्षमार्ग ही मोक्षमार्ग क्यों है और व्यवहार मोक्षमार्ग सच्चा मोक्षमार्ग क्यों नहीं इस विषय पर सुन्दर ढंगसे प्रकाश डालते हुए (१) प्रवचनसार गाथा ८०, ८१ और ८२ तथा उनकी टीकामें बतलाया है कि जो द्रव्य, गुण और पर्यायरूपसे अरिहन्तोंको जानकर अपने मनसे यह जानता है कि जिसप्रकार त्रैकालिक प्रवाहरूप अरिहन्तोंका द्रव्य है उसीप्रकार मेरा द्रव्य भी त्रैकालिक प्रवाहरूप है, जिसप्रकार अरिहन्तोंका एकरूप रहनेवाला चैतन्यरूप विशेषण गुण है उसी प्रकार मेरा भी एकरूप रहनेवाला चैतन्यरूप विशेषण गुण है और जिस प्रकार उस प्रवाहमें जो क्षणवर्ती व्यतिरेक हैं वे अरिहन्तोंकी पर्याय हैं उसीप्रकार उस प्रवाहमें जो क्षणवर्ती व्यतिरेक हैं वे मेरी पर्याय हैं। और फिर ऐसा-जाननेके बाद जो गुण और पर्यायोंको द्रव्यमें अन्तर्गत करके परिणामी, परिणाम और परिणतिका भेद विकल्प छोड़कर अभेदरूप अर्थात् मात्र अपने आत्माका आश्रय लेता है उस आत्माके निष्क्रिय चिन्मात्र भावको प्राप्त होनेसे निराश्रय भावको प्राप्त हुआ मोह—दर्शनमोह (स्व—परमें एकत्वबुद्धिको उपजानेवाला मिथ्यात्वभाव) नाशको प्राप्त हो जाता है।

इस प्रकार जिसने दर्शनमोहको दूरकर आत्माके सम्यक् तत्त्वको प्राप्त कर लिया है यह जब उक्त विधिसे भेदविकल्पसे रहित शुद्ध आत्मतत्त्वका पुनः पुनः आश्रय लेता है तब उसके क्रमशः राग—द्वेषरूप परिणामका अभाव होकर (सरागचारित्रका अभाव होकर) निराकुल सुखस्वरूप परम वीतरागदशा प्रगट होती है।

आचार्य कहते हैं कि कर्मोंका क्षय कर जितने भी अरिहन्त हुए, वर्तमानमें हो रहे हैं और अनागत कालमें होंगे वे सब एकमात्र इसी मार्गसे अरिहन्त हुए हैं, हो रहे हैं और

होंगे। इसके सिवा निःश्रेयस प्राप्त करनेका अन्य कोई मार्ग नहीं है। इससे सिद्ध है कि एकमात्र निश्चय मोक्षमार्ग ही सच्चा मोक्षमार्ग है, व्यवहार मोक्षमार्ग वह सच्चा मोक्षमार्ग नहीं। भगवान वीतराग अरिहन्त भट्टारकका उपदेश भी यही है। उक्त कथनकी पुष्टिमें आगे इन प्रमाणोंका भी पर्यालोचन कीजिए—

(२) आचार्य पद्मनन्दिने पद्मनन्दिपंचविंशतिकाके एकत्वसप्तति नामक अधिकारमें इस विषयका सुन्दर ढंगसे खुलासा किया है। वे उक्त अधिकारके श्लोक ३२में कहते हैं कि निश्चयसे जो यह एकत्व है, अद्वैत है वह परम अमृत है अर्थात मोक्षस्वरूप है। किन्तु द्वैतको उपजानेवाला जो यह व्यवहार मोक्षमार्ग है वह संसार है।

(३) इसी ग्रन्थमें धर्मोपदेश नामक प्रथम अधिकार (श्लोक ८१)में वे कहते हैं कि सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रकी एकता बन्धका विध्वंस करनेवाली है और बाह्य अर्थरूप सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्र शुद्धात्मतत्त्वकी उपलब्धिसे बाह्य हैं। वे बाह्य पदार्थोंको विषय करते हैं, इसलिए उनसे शुभाशुभ कर्मोंका बन्ध होता है जो संसार परिभ्रमणका कारण है।

(४) प्रवचनसार गाथा १९९में और उसकी टीकामें भी इसका बहुत ही उत्तम प्रकारसे स्पष्टीकरण किया गया है। वहाँ बतलाया है कि सभी सामान्य चरमशरीरी, तीर्थंकर और अचरमशरीरी मुमुक्षु इसी तथोक्त शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिलक्षण विधिसे प्रवर्तमान मोक्षमार्गको प्राप्त करके सिद्ध हुए, किसी दूसरी विधिसे सिद्ध हुए हों ऐसा नहीं है। इससे निश्चित होता है कि केवल यह एक ही मोक्षमार्ग है, दूसरा नहीं। अधिक विस्तारसे पूरा पड़े। उस शुद्धात्म-तत्त्वमें प्रवर्ते हुए सिद्धोंको तथा उस शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिरूप मोक्षमार्गको, जिसमें भाव्य-भावक-रूप विभाग अंतंगत हो गया है, नोआगमभावरूप नमस्कार हो।

(५) श्री नियमसार गाथा १४०में और उसकी टीकामें यही बात सिद्ध की गई है। वहाँ बतलाया है कि ऋषभदेवसे लेकर महावीर पर्यन्त जितने भी परमेश्वरदेव हुए हैं वे सब उक्त प्रकारसे स्वात्मसम्बन्धी उत्कृष्टरूप शुद्ध निश्चय योगभक्तिको करके ही सिद्ध हुए हैं।

(६) परमार्थ प्रतिक्रमण अधिकारका प्रारम्भ करते हुए श्री पद्मप्रभमलधारिदेवने और भी स्पष्ट शब्दोंमें खुलासा कर दिया है। वे लिखते हैं कि शुद्ध निश्चयनयस्वरूप परम चारित्र व्यवहार चारित्र और उसके फलका प्रतिपक्षी है।

इस प्रकार पूर्वोक्त इन सब प्रमाणोंको ध्यानमें रखकर विचार करनेसे विदित होता है कि स्वयं आत्मस्वरूप होनेके कारण एकमात्र निश्चय मोक्षमार्ग ही सच्चा मोक्षमार्ग है, व्यवहार मोक्षमार्गको जो मोक्षमार्ग कहनेमें आता है वह परमार्थ कथन नहीं है, उपचारसे ही ऐसा कहा जाता है। उसी प्रकार निश्चय रत्नत्रयरूप परिणत आत्मामें व्रत, तप आदिका जो विकल्प होता है वह भी उपचारसे मोक्षमार्ग कहा जाता है।
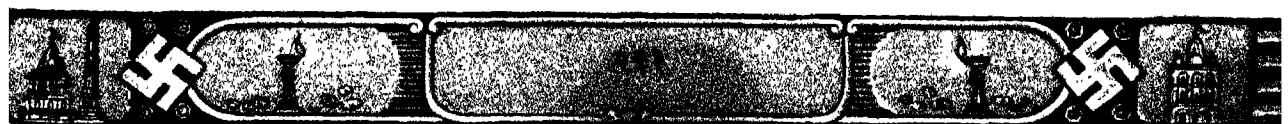
वर्तमान कालमें कुछ भाई ऐसा लिखने लगे हैं कि व्यवहार करते करते निश्चयकी प्राप्ति होती है। इसकी पुष्टिमें उनका कहना है कि चौथा; पांचवां और छठा गुणस्थान व्यवहाररूप हैं। इसके बाद जब यह जीव सातवें गुणस्थानको प्राप्त होता है तब उसे निश्चयकी प्राप्ति होती है। इस प्रकार वे चौथे आदि तीन गुणस्थानोंमें एकान्तसे मात्र व्यवहारको स्वीकार करते हैं और सातवें आदि गुणस्थानोंमें एकान्तसे मात्र निश्चयका कथन करते हैं। अब प्रकृतमें यह विचार करना है कि वस्तुस्थिति क्या है? आगे इसी विषयका विचार किया जाता है—

(१) नियम यह है कि कोई मिथ्यादृष्टि जीव (उपशम सम्यक्त्वकी अपेक्षा) तीन करण परिणाम करके या (वेदक सम्यक्त्वकी अपेक्षा) करण परिणाम किये बिना कोई चौथेको, कोई पाँचवेंको और कोई सातवें गुणस्थानको प्राप्त होता है। अब प्रश्न यह है कि जो मिथ्यादृष्टि जीव सातवें गुणस्थानको प्राप्त होता है उसके केवल निश्चय रत्नत्रय ही होता है या वहाँ भी निश्चय रत्नत्रयके साथ व्यवहार रत्नत्रय होता है। श्री द्रव्यसंग्रह गाथा ४७ में इसका समाधान करते हुए बतलाया है कि मुनि ध्यानद्वारा निश्चय–व्यवहार दोनों प्रकारके मोक्षमार्गको प्राप्त करते हैं। इसकी टीका करते हुए ब्रह्मदेवसूरिने जो कुछ लिखा है उसका भाव यह है कि निश्चय रत्नत्रयस्वरूप निश्चय मोक्षमार्गको उसीप्रकार व्यवहाररत्नत्रयस्वरूप व्यवहार मोक्षमार्गको निर्विकार स्वसंवित्तिस्वरूप परम ध्यानके द्वारा मुनि प्राप्त करते हैं।

यह तो सातवें गुणस्थानकी बात हुई। अब छठे गुणस्थानका विचार कीजिए। ऐसा तो कोई भी विवेकी स्वीकार नहीं करेगा कि छठे गुणस्थानमें देव, गुरु और शास्त्रकी श्रद्धाके साथ मात्र पाँच महाव्रत आदिके आचरणरूप (विकल्परूप) व्यवहार चारित्र ही होता है। वहाँ आत्माकी विशुद्धिरूप निश्चय रत्नत्रय होता ही नहीं, क्योंकि ऐसा मानने पर द्रव्यलिंगी मुनि और भावलिंगी मुनिमें कुछ भी भेद न रह जायगा। कारण कि बाह्यमें देव, गुरु, शास्त्रकी श्रद्धाके साथ पाँच महाव्रत आदिका आचरण तो द्रव्यलिंगी मुनिके भी पाया जाता है। इससे स्पष्ट है कि जिसप्रकार निश्चय–व्यवहार दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग सातवें गुणस्थानमें होता है उसी प्रकार वह दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग छठे गुणस्थानमें भी होता है। यदि फरक है तो इतना ही कि सातवें गुणस्थानमें निर्विकल्प ध्यानकी मुख्यता होनेसे वहाँ संज्वलन राग अबुद्धिपूर्वक रहता है और इस प्रकार वहाँ युगपत् दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग बन जाता है। इसी प्रकार छठे गुणस्थानमें भी बुद्धिपूर्वक संज्वलन कषायके साथ तीन कषायोंके अभावरूप वीतराग चारित्रका सद्भाव होनेसे युगपत् दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग बन जाता है। इससे स्पष्ट है कि प्रत्येक जीवमें निश्चय मोक्षमार्ग और व्यवहार मोक्षमार्ग एक साथ प्रगट होते हैं।

परमात्मप्रकाश (अ. २ दोहा १४ संस्कृत टीका) में बतलाया है कि निश्चय मोक्षमार्ग दो प्रकारका है—सविकल्प मोक्षमार्ग और निर्विकल्प मोक्षमार्ग। इसमें जो विकल्प हैं

वह तो आस्रव है और जो निर्विकल्प है वह आस्रवरहित है । अन्यत्र जो सराग चारित्र और वीतराग चारित्र ऐसे नाम दृष्टिगोचर होते हैं सो उनका तात्पर्य भी यही है । संक्षेपमें सार यह है कि जो व्यवहार मोक्षमार्ग कहा गया है वह राग ही है । उसके साथ तीन कषायोंके अभावरूप जो शुद्ध परिणति होती है वह मुख्य है । इसलिए मोक्षमार्ग तो एक ही है—निश्चय मोक्षमार्ग । दो प्रकारका मोक्षमार्ग नहीं है । इतना अवश्य है कि उसका कथन दो प्रकारसे किया जाता है । सो इस कथनका प्रयोजन वीतराग परिणतिके साथ रागका सद्भाव दिखाना मात्र है ।

इस तरह छठे और सातवें गुणस्थानमें जिस तरह दो प्रकारका मोक्षमार्ग बन जाता है उसी प्रकार चौथे और पांचवें गुणस्थानमें भी दोनों प्रकारके मोक्षमार्गकी सिद्धि कर लेनी चाहिए। जहाँ चौथे गुणस्थानमें मिथ्यात्व और अनन्तानुबन्धीका तथा पाँचवें गुणस्थानमें मिथ्यात्वके साथ दो कषायोंका अभाव होनेसे निश्चय मोक्षमार्गकी प्रसिद्धि होती है वहाँ चौथेमें तीन कषायोंका और पाँचवेंमें दो कषायोंका सद्भाव होनेसे निश्चय मोक्षमार्गके साथ व्यवहार मोक्षमार्ग भी घटित हो जाता है । इसप्रकार इतने विवेचनसे यह भली भाँति सिद्ध हो जाता है कि निश्चय और व्यवहार ये दोनों मोक्षमार्ग एक साथ प्रगट होते हैं । व्यवहार करते करते निश्चयकी प्राप्ति होती हो ऐसा नहीं है । किन्तु ऐसा अवश्य है कि जितने अंशमें निश्चयकी प्राप्ति होती है उसके अनुरूप व्यवहार होता ही है और जहाँ पूर्णरूपसे निश्चयकी प्राप्ति हो जाती है वहाँ व्यवहारका सर्वथा अभाव होजाता है ।

(३)

अब इस बातका विचार करना है कि मोक्षमार्गमें एकमात्र निश्चयको निषेधक और व्यवहारको निषेध्य क्यों कहा ? बात यह है कि संसारी जीवके जितना भी व्यवहार होता है वह पराश्रित होनेसे (परको लक्ष्य कर होनेके कारण) बन्धका हेतु है, इसलिए वह प्रतिषेध करने योग्य है और निश्चय आत्माश्रित होनेसे मोक्षका हेतु है, इसलिए वह प्रतिषेधक है । श्री समयसार कलश १७३ में आचार्य अमृतचन्द्र लिखते हैं कि सब वस्तुओंमें जो अध्यवसान होता है उसे जिनेन्द्रदेवने छोड़ने योग्य कहा है सो उस परसे हम ऐसा मानते हैं कि जितना भी व्यवहार है वह सब छोड़ने योग्य है । तथा शुद्ध ज्ञानघनस्वरूप एक निश्चय ही आश्रय करने योग्य है । इसी अभिप्रायको ध्यानमें रखकर आचार्य कुन्दकुन्ददेवने समयसार गाथा २७२ में कहा है कि पूर्वोक्त विधिसे निश्चयनयके द्वारा व्यवहारनय प्रतिषेध करने योग्य है, क्योंकि जो ज्ञानी निश्चयनयका आश्रय लेते हैं वे निर्वाणको प्राप्त होते हैं । सविकल्पदशासे निर्विकल्प दशाको प्राप्त करनेका यही एक मार्ग है । उत्कृष्ट ध्यानकी सिद्धि भी इसी मार्गसे होती है, अन्य मार्गसे नहीं । कर्मोंके संवर और निर्जरापूर्वक मोक्षप्राप्तिका भी यही मार्ग है, अन्य नहीं ।

प्रवचनसार गाथा ५ की टीकामें अमृतचन्द्र आचार्य लिखते हैं कि इस जीवके कषाय कणके विद्यमान होनेसे पुण्यबन्धकी प्राप्तिका हेतुभूत सरागचरित्र क्रमसे आजाता है, परन्तु उसे पीछे छोड़कर निर्वाणकी प्राप्तिके हेतुभूत वीतराग चारित्रको प्राप्त करना चाहिए। सो इस कथनका भी वही आशय है।

इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए पं. हेमराजजी प्रवचनसार गाथा ११के भावार्थमें लिखते हैं कि 'वीतराग सराग भावोंकर धर्म दो प्रकारका है। जब यह आत्मा वीतराग आत्मीक धर्मरूप परिणमता हुआ शुद्धोपयोग भावोंमें परिणमन करता है तब कर्मोंसे इसकी शक्ति रोकी नहीं जासकती। अपने कार्य करनेको समर्थ हो जाता है, इस कारण अनन्त अखंड निज सुख जो मोक्षसुख उसको स्वभाव ही से पाता है और जब यह आत्मा दान, पूजा, व्रत, संयमादिरूप सराग भावोंकर परिणमता हुआ शुभोपयोग परिणतिको धारण करता है तब इसकी शक्ति कर्मोंसे रोकी जाती है, इसलिए मोक्षरूपी कार्य करनेको असमर्थ हो जाता है। फिर उस शुभोपयोग परिणमनसे कर्मबन्धरूप स्वर्गोंके सुखको ही पाता है।'

यद्यपि शास्त्रोंमें व्यवहारको साधन और निश्चयको साध्य कहा है सो उसका इतना ही तात्पर्य है कि सविकल्प दशामें निश्चयके साथ परको लक्ष्यकर जो व्यवहार होता है वह उस अवस्थामें प्राप्त निश्चयका प्रतिबन्धक न होनेसे उसमें साधनपनेका व्यवहार किया जाता है और निर्विकल्प अवस्थामें सहचर होनेसे उसे साधन कहा गया है। पर इसका यदि कोइ यह अर्थ करे कि व्यवहारसे निश्चय धर्मकी उत्पत्ति होती है तो उसका ऐसा अर्थ करना इसलिए भ्रांत है, क्योंकि ऐसा मानने पर अनुभूतिरूप निर्विकल्प अवस्थाको स्वीकार करनेकी कोई आवश्यकता नहीं रहेगी। केवल व्यवहारसे ही उत्तरोत्तर आत्मीक शुद्धिमें वृद्धि होकर मुक्तिकी प्राप्ति माननी पड़ेगी। उतएव सर्वत्र ऐसा ही श्रद्धान करना उचित है कि मोक्षमार्गमें सर्वत्र पराश्रित होनेसे व्यवहार प्रतिषेध्य है और आत्माश्रित होनेसे निश्चय उसका प्रतिषेधक है।

(४)

अब देखना यह है कि जिससे रत्नत्रयकी उत्पत्ति होकर यह आत्मा स्वयं समयसार हो जाय इसके लिए इस आत्माके उपयोगका आलम्बन–ध्येय क्या हो? यह कौनसा पदार्थ है जिसका आश्रय करनेसे इसमें रत्नत्रयस्वरूप धर्मकी उत्पत्ति होती है। आचार्य कुन्दकुन्द कहते हैं कि संसारी जीवने संसारकी परिपाटीस्वरूप और सब कुछ किया, मात्र अभी तक अपने एकत्वको नहीं प्राप्त किया—नहीं अनुभवा। आगे वे लिखते हैं कि मैं स्वविभवसे उस एकत्वका दर्शन कराऊँगा। वह स्वविभव क्या है इसका खुलासा करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र लिखते हैं कि जो आगम, गुरु उपदेश और युक्तिसे पुष्ट हुआ है ऐसे स्वानुभव प्रत्यक्षसे उस एकत्वके दर्शन करानेकी यहाँ आचार्य कुन्दकुन्दने प्रतिज्ञा की है। आगे वे ज्ञायकस्वरूप एकत्वको सब प्रकारके व्यवहारसे अछूता बतलाते हुए कहते हैं कि जो ऐसे आत्माको देखता है—

अनुभवता है वह पूरे जिनशासनको अनुभवता है। यही ज्ञानानुभूति है, यही आत्मानुभूति है और जिनशासनकी अनुभूति भी यही है। स्पष्ट है कि जिसमें किसी प्रकारके विकल्पका प्रवेश नहीं ऐसा निर्विकल्प चिच्चमत्कारस्वरूप विज्ञानघन आत्मा ही एकमात्र ऐसा आलम्बन, सहारा, ध्येय या आश्रय है जो इस आत्माके उपयोगका विषय होकर स्वयं समयसार हो जाता है। श्री पद्मप्रभमलधारी देव नियमसारमें इसे कारण परमात्मा कहते हैं सो उसका तात्पर्य भी यही है।

'निश्चयनयसे देखा जाय तो वह चैतन्य एक ही है। उस अखण्ड एक वस्तुमें विकल्पोंको अणुमात्र भी स्थान नहीं। जो कर्म, नोकर्म और विकारी भावोंसे रहित ऐसे उत्कृष्ट एकरूप ब्रह्मको जानता है—बोधस्वरूप आत्माको अनुभवता है वह तत्स्वरूप हो जाता है।'

ये आचार्य पद्मनन्दिके वचन हैं। सो इससे भी यही ज्ञात होता है कि स्वरूपोपलब्धिके लिए अभेदस्वरूप, सब प्रकारके विशेषणोंसे रहित एकमात्र आत्मा ही आश्रय करने योग्य है। इस अखण्ड ज्ञानघनस्वरूप आत्माका आश्रय करने पर—तत्स्वरूप आत्माको अनुभवने पर आत्मानुभूतिरूप परिणत वह स्वयं सम्यग्दर्शन है, वही स्वयं सम्यग्ज्ञान है और वही स्वयं सम्यक्चारित्र है।

ये प्रकृतमें उपयोगी कुछ तथ्य हैं। आगे इनको लक्ष्यमें रख कर साध्य–साधकभावका विचार करना है। यहाँ साध्य न तो देवेन्द्रपदकी प्राप्ति है और न चक्रवर्तिपदकी प्राप्ति ही, इस आत्माका यदि कोई सच्चा साध्य है तो एकमात्र विकारी भावोंसे रहित आत्मस्वरूपकी प्राप्ति ही है। पूर्वमें जिन चार प्रश्नोंका खुलासा किया है उनसे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि व्यवहार मोक्षमार्ग तो कहने मात्रके लिए मोक्षमार्ग है, एकमात्र निश्चय मोक्षमार्ग ही सच्चा मोक्षमार्ग है। और उसकी उत्पत्ति त्रिकाली ज्ञायकभावको लक्ष्यमें लेने पर होती है, इसलिए आत्मस्वभावकी प्राप्तिका यदि कोई यथार्थ साधन है तो वह त्रिकाली ज्ञायकभाव ही है, क्योंकि परको और पर्यायको लक्ष्य बनाकर जो अभीतक राग द्वेष और मोहकी उत्पत्ति होती आ रही थी, वह न हो, यदि इसका कोई सच्चा उपाय है तो एकमात्र त्रिकाली ज्ञायक स्वभावको लक्ष्यमें लेना ही है। यह निश्चय साधन है। इसके सिवा अन्य सब व्यवहार साधन हैं।

शंका साधन कहो या उपादान, इन दोनोंका एक ही अर्थ है और आगममें पूर्व पर्याय युक्त द्रव्यको उपादान कहा है। ऐसी अवस्थामें केवल त्रिकाली ज्ञायकभावको स्वरूप प्राप्तिका निश्चय साधन कहना ठीक नहीं है। पंचास्तिकाय गाथा १५४ की टीकामें मोक्षमार्गके स्वरूपका व्याख्यान करते हुए लिखा है कि जीवस्वभावमें नियत चारित्रका नाम मोक्षमार्ग है और यथार्थमें जीव स्वभाव ज्ञान–दर्शन है। सो इससे भी यही विदित होता है कि न केवल सामान्य अंशसे कार्यकी उत्पत्ति होती है और न केवल विशेष अंशसे ही, अत एव सर्वत्र साधनका निर्देश करते समय विवक्षित पर्याययुक्त द्रव्यका ही निर्देश करना चाहिए, एक एक अंशका नहीं।

समाधान—यह ठीक है कि कार्यका उपादान न केवल सामान्य अंश होता है और न केवल

विशेष अंश ही, क्योंकि तादात्म्य रूपसे ही इनकी सत्ता परिलक्षित होती है। कहा भी है–'सामान्य–विशेषात्मा तदर्थो विषयः।' इसलिए द्रव्यके केवल एक अंशसे कार्यकी उत्पत्ति होती है ऐसा यहाँ कहना नहीं है। किन्तु यहाँ कहना यह है कि जीवकी संसार और मुक्त ये दो अवस्थाएँ हैं। उनमेंसे संसारकी उत्पत्ति निमित्त और पर्यायके लक्ष्यसे होती है और मोक्षकी उत्पत्ति स्वभावके लक्ष्यसे होती है। इसलिए मोक्षका यदि कोई मुख्य साधन है तो वह एक मात्र स्वभावको लक्ष्यमें लेना ही है। जब यह जीव स्वभावको लक्ष्यमें लेता है तब कार्य तो उपादानके अनुसार ही होता है इसमें सन्देह नहीं। परन्तु स्वभावको लक्ष्यमें लेनेसे उपादान स्वभावकी ओर ढलकर नियमसे स्वभावपर्यायको ही उत्पन्न करता है ऐसा नियम है।

यही कारण है कि प्रकृतमें पर्याययुक्त द्रव्यको साधन न कह कर परम पारिणामिक भावको ग्रहण करनेवाले निश्चयनयकी मुख्यतासे द्रव्यके एक अंश त्रिकाली ज्ञायकभावको यथार्थ साधन कहा है। पर्याय और निमित्तका लक्ष्य संसारका साधन है और स्वभावका लक्ष्य मोक्षका साधन है यह उक्त कथनका तात्पर्य है। स्वभावरूप अपने त्रिकाली ज्ञायक भावका आलम्बन लेने पर यह आत्मा स्वयं स्वभावरूप परिणम जाता है। इसलिए वही एक आत्मा साध्य है और वही साधन है।

यह जिनागमका सार है। इसे ध्यानमें रखकर विचार करने पर विदित होता है कि अन्यत्र (पंचास्तिकाय गाथा १६०–१६१ में) जो व्यवहार रत्नत्रयको साधन और निश्चय रत्नत्रयको साध्य कहा है सो उस कथनका इतना ही तात्पर्य है कि जिसने अनादि अज्ञानका नाश कर शुद्धिका अंश प्रगट किया है ऐसे जीवके सविकल्प दशामें भूमिकानुसार निःशंकित–निःकांक्षित आदि रूप, स्वाध्याय पूजादि रूप और निरतिचार व्रतादि रूप भाव होते हैं तथा तदनुरूप व्यापार भी होता है पर इससे प्राप्त आंशिक शुद्धिकी कोई क्षति नहीं होती। इसलिए व्यवहारनयसे व्यवहार मोक्षमार्गको साधन और निश्चय मोक्षमार्गको साध्य कहनेमें आता है। पर इसका अर्थ यदि कोई यह करे कि पूजा, स्वाध्याय और व्रतादि परिणाम करते करते आत्मामें स्वभाव पर्यायकी उत्पत्ति हो जायगी तो उसका ऐसा अर्थ करना समीचीन नहीं है। अज्ञान भावका अभाव होकर शुद्धिकी उत्पत्ति या वृद्धिका क्रम यह है कि जब यह जीव पूजा, स्वाध्याय, और व्रताचरणरूप विकल्पसे निवृत्त हो शुद्ध निश्चयनयके विषयभूत ज्ञायकस्वरूप एकत्वका पुनः पुनः मनन करता है तो अन्तमें यह विकल्प भी छूट कर उपयोग स्वयं ज्ञायक भावरूप परिणम जाता है। इसीका नाम नयपक्षसे अतीत निर्विकल्प समाधिरूप अवस्था है। इसे भेद दृष्टिसे देखने पर आत्मरुचिका नाम सम्यग्दर्शन है, आत्मज्ञानका नाम सम्यग्ज्ञान है और आत्मस्थितिका नाम सम्यक्चारित्र है। किन्तु अभेददृष्टिसे देखने पर उन तीनमय स्वानुभूतिरूपसे परिणत एक आत्मा ही है। स्पष्ट है कि स्वरूपोपलब्धिमें आत्मा ही साधन है और आत्मा ही साध्य है, अन्य सब व्यवहार है। अतएव मोक्षमार्गकी प्रसिद्धिके लिए एकमात्र त्रिकाली ज्ञायकस्वभाव आत्मा ही उपादेय है ऐसा यहाँ श्रद्धान करना चाहिए।

श्रुतधर आचार्य व विद्वान्—

श्रुतधर-परिचय

सिद्धान्ताचार्य श्री पं. फूलचन्द्रजी सिद्धान्तशास्त्री, वाराणसी

प्रथमं करणं चरणं द्रव्यं नमः ।

यह शान्तिभक्तिका वचन है। इस द्वारा प्रथमानुयोग आदि चार अनुयोगोंमें विभक्त श्रुतको नमस्कार किया गया है। प्रवाहकी अपेक्षा श्रुत अनादि है। इसकी महिमाका व्याख्यान करते हुए जीवकाण्डमें श्रुतज्ञानकी मुख्यतासे कहा है कि केवलज्ञान और श्रुतज्ञानमें प्रत्यक्ष और परोक्षका ही भेद है, अन्य कोई भेद नहीं। ऐसा नियम है कि केवलज्ञानविभूतिसे सम्पन्न भगवान् तीर्थंकर परमदेव अपनी दिव्यध्वनि द्वारा अर्थरूपसे श्रुतकी प्ररूपणा करते हैं और मत्यादि चार ज्ञानके धारी गणधरदेव अपनी सातिशय प्रज्ञाके माहात्म्यवश अंग-पूर्वरूपसे अन्त मुहूर्तमें उसका संकलन करते हैं। अनादि कालसे सम्यक् श्रुत और श्रुतधरोंकी परम्पराका यह क्रम है।

इस नियमके अनुसार वर्तमान अवसर्पिणीके चतुर्थ कालके अन्तिम भागमें अन्तिम तीर्थंकर भगवान् महावीर और उनके ग्यारह गणधरोंमें प्रमुख गणधर गौतमस्वामी हुए। भाव-श्रुत पर्यायसे परिणत गौतम गणधरने ग्यारह अंग और चौदह पूर्वोंकी रचना कर लोहाचार्यको दिया। लोहाचार्यने जम्बूस्वामीको दिया। इसके बाद विष्णु, नन्दिमित्र, अपराजित, गोवर्धन और भद्रबाहु ये पाँचों आचार्य परिपाटी क्रमसे चौदह पूर्वके धारी हुए। तदनन्तर विशाखाचार्य, प्रोष्ठिल, क्षत्रिय, जयाचार्य, नागाचार्य, सिद्धार्थदेव, धृतिसेन, विजयाचार्य, बुद्धिल, गंगदेव और धर्मसेन ये ग्यारह आचार्य परिपाटी क्रमसे ग्यारह अंग और उत्पादपूर्व आदि दस पूर्वोंके धारक तथा शेष चार पूर्वोंके एकदेश धारक हुए। इसके बाद नक्षत्राचार्य, जयपाल, पाण्डुस्वामी, ध्रुवसेन और कंसाचार्य ये पाँचों ही आचार्य परिपाटी क्रमसे सम्पूर्ण ग्यारह अंगोंके और चौदह पूर्वोंके एकदेश धारक हुए। तदनन्तर सुभद्र, यशोभद्र, यशोबाहु और लोहार्य ये चारों आचार्य सम्पूर्ण आचारांगके धारक और शेष अंगों तथा पूर्वोंके एकदेशके धारक हुए।

आचार्य धरसेन-पुष्पदन्त-भूतबलि

तदनन्तर सब अंग-पूर्वोंका एकदेश आचार्य परम्परासे आता हुआ धरसेन आचार्यको प्राप्त हुआ। ये सौराष्ट्र देशके गिरिनगर पत्तनके समीप ऊर्जयन्त पर्वतकी चन्द्रगुफामें निवास करते हुए ध्यान अध्ययनमें तल्लीन रहते थे। इनके गुणोंका ख्यापन करते हुए वीरसेन स्वामीने (धवला पु. १) लिखा है कि वे परवादीरूपी हाथियोंके समूहके मदका नाश करनेके लिए श्रेष्ठ सिंहके समान थे और उनका मन सिद्धान्तरूपी अमृत-सागरकी तरंगोंके समूहसे धुल गया था। वे अष्टांग महानिमित्त शास्त्रमें भी पारगामी थे। वर्तमानमें उपलब्ध श्रुतकी रक्षाका सर्वाधिक श्रेय इन्हींको प्राप्त है। अपने जीवनके अन्तिम कालमें यह भय होने पर कि

मेरे बाद श्रुतका विच्छेद होना सम्भव है, इन्होंने प्रवचन वात्सल्यभावसे महिमा नगरीमें सम्मिलित हुए दक्षिणापथके आचार्योंके पास पत्र भेजा। उसे पढ़कर उन आचार्योंने ग्रहण और धारण करनेमें समर्थ नाना प्रकारकी उज्वल और निर्मल विनयसे विभूषित अंगवाले, शीलरूपी मालाके धारक, देश-कुल-जातिसे शुद्ध, समस्त कलाओंमें पारंगत ऐसे दो साधुओंको आन्ध्रदेशमें बहनेवाली वेणानदीके तटसे भेजा।

जब ये दोनों साधु मार्गमें थे, आचार्य धरसेनने अत्यन्त विनयवान् शुभ्र दो बैलोंको स्वप्नमें अपने चरणोंमें विनतभावसे पड़ते हुए देखा। इससे सन्तुष्ट हो आचार्य धरसेनने 'श्रुतदेवता जयवन्त हो' यह शब्द उच्चारण किया। साथ ही उन्होंने 'मुझे सम्यक् श्रुतको धारण और ग्रहण करनेमें समर्थ ऐसे दो शिष्योंका लाभ होनेवाला है' यह जान लिया।

जिस दिन आचार्य धरसेनने यह स्वप्न देखा था उसी दिन वे दोनों साधु आचार्य धरसेनको प्राप्त हुए। पादवन्दना आदि कृतिकर्मसे निवृत्त हो और दो दिन विश्रामकर तीसरे दिन वे दोनों साधु पुनः आचार्य धरसेनके पादमूलमें उपस्थित हुए। इष्ट कार्यके विषयमें जिज्ञासा प्रगट करने पर आचार्य धरसेनने आशीर्वादपूर्वक दोनोंको सिद्ध करनेकेलिए एकको अधिक अक्षरवाली और दूसरेको हीन अक्षरवाली दो विद्याऐं दीं और कहा कि इन्हें षष्ठभक्त उपवासको धारणकर सिद्ध करो। विद्याऐं सिद्ध होने पर उन दोनों साधुओंने देखा कि एक विद्याकी अधिष्ठात्री देवीके दाँत बाहर निकले हुए हैं और दूसरी विद्याकी अधिष्ठात्री देवी कानी है। यह देखकर उन्होंने मन्त्रोंको शुद्ध कर पुनः दोनों विद्याओंको सिद्ध किया। इससे वे दोनों विद्यादेवताऐं अपने स्वभाव और अपने सुन्दररूपमें दृष्टिगोचर हुईं। तदनन्तर उन दोनों साधुओंने विद्यासिद्धिका सब वृत्तान्त आचार्य धरसेनके समक्ष निवेदन किया। इससे उन दोनों साधुओं पर अत्यन्त प्रसन्न हो उन्होंने योग्य तिथि आदिका विचार कर उन्हें ग्रन्थ पढ़ाना प्रारम्भ किया। आपाढ़ शुक्ला ११के दिन पूर्वाह्नकालमें ग्रन्थ समाप्त हुआ।

जब इन दोनों साधुओंने विनयपूर्वक ग्रन्थ समाप्त किया तब भूतजातिके व्यन्तर देवोंने उनकी पूजा की। यह देख आचार्य धरसेनने एकका नाम पुष्पदन्त और दूसरेका नाम भूतबलि रखा।

बादमें वे दोनों साधु गुरुकी आज्ञासे वहाँसे रवाना होकर अंकलेश्वर आये। और वहाँ वर्षाकाल तक रहे। वर्षायोग समाप्त होने पर पुष्पदन्त आचार्य वनवास देशको चले गये और भूतबलि भट्टारक द्रमिल देशको गये।

बादमें पुष्पदन्त आचार्यने जिनपालितको दीक्षा देकर तथा वीसदि सूत्रोंकी रचना कर और जिनपालितको पढ़ाकर भूतबलि आचार्यके पास भेज दिया। भूतबलि आचार्यने जिन-पालितके पास वीसदि सूत्रोंको देखकर और पुष्पदन्त आचार्य अल्पायु हैं ऐसा जिनपालितसे

जानकर महाकर्मप्रकृतिप्राभृतका विच्छेद होनेके भयसे द्रव्यप्रमाणानुगमसे लेकर शेष ग्रन्थकी रचना की।

यह आचार्य धरसेन प्रभृति तीन प्रमुख आचार्योंका संक्षिप्त परिचय है। इस समय जैन परम्परामें पुस्तकारूढ़ जो भी श्रुत उपलब्ध है उसमें षट्खण्डागम और कषायप्राभृतकी रचना प्रथम है। षट्खंडागमके मूल श्रोतके व्याख्याता हैं आचार्य धरसेन तथा रचयिता हैं आचार्य पुष्पदन्त और भूतबलि।

आचार्य गुणधर–यतिवृषभ

जैन परम्परामें षट्खण्डागमका जो स्थान है वही स्थान कषायप्राभृतका भी है। इन आगमग्रन्थोंका मूल स्रोत क्या है यह तो श्रुत परिचयके समय बतलावेंगे। यहाँ तो मात्र कषायप्राभृतके रचयिता आचार्य गुणधर और उसपर वृत्तिसूत्रोंकी रचना करनेवाले आचार्य यतिवृषभके बारेमें लिखना है। कषायप्राभृतकी प्रथम गाथासे सुस्पष्ट विदित होता है कि आचार्य धरसेनके समान आचार्य गुणधर भी अंग–पूर्वोंके एकदेशके ज्ञाता थे। उन्होंने कषायप्राभृतकी रचना पाँचवें पूर्वकी दशवीं वस्तुके तीसरे प्राभृतके आधारसे की है। इससे विदित होता है कि जिस समय पाँचवें पूर्वकी अविच्छिन्न परम्परा चल रही थी तब आचार्य गुणधर इस पृथिवीतलको अपने वात्सल्यसे सुशोभित कर रहे थे। ये अपने कालके श्रुतधर आचार्यों में प्रमुख थे।

आचार्य यतिवृषभ उनके बाद आचार्य नागहस्तीके कालमें हुए हैं, क्योंकि आचार्य वीरसेनने इन्हें आचार्य आर्यमंक्षुका शिष्य और आचार्य नागहस्तीका अन्तेवासी लिखा है। ये प्रतिभाशाली महान् आचार्य थे यह इनके कषायप्राभृत पर लिखे गये वृत्तिसूत्रों (चूर्णिसूत्रों) से ही ज्ञात होता है। वर्तमानमें उपलब्ध त्रिलोकप्रज्ञप्ति इनकी अविकल रचना है यह कहना तो कठिन है। इतना अवश्य है कि इसके सिवा एक त्रिलोकप्रज्ञप्ति और होनी चाहिए। सम्भव है उसकी रचना इन्होंने की है।

यह तो हम पहले ही लिख आये हैं कि सम्यक् श्रुतके अर्थकर्ता तीर्थंकर केवली होते हैं और ग्रन्थकर्ता गणधरदेव होते हैं। इस तथ्यको ध्यानमें रख कर आनुपूर्वी क्रमसे विचार करने पर विदित होता है कि सिद्धान्त ग्रन्थों और तदनुवर्ती श्रुतके सिवा अन्य जो भी श्रुत वर्तमानकालमें उपलब्ध होता है उसके रचयिता आचार्योंने परिपाटी क्रमसे प्राप्त हुए श्रुतके आधारसे ही उसकी रचना की है। इसलिए यहाँ पर कुछ प्रमुख श्रुतधर आचार्योंका नाम निर्देश कर देना भी इष्ट है जिन्होंने अन्य अनुयोगोंकी रचना कर सर्व प्रथम श्रुतके भंडारको भरा है। द्रव्यानुयोगको सर्व प्रथम पुस्तकारूढ़ करनेवाले प्रमुख आचार्य भगवान् कुन्दकुन्द हैं। इनकी और इनके द्वारा रचित श्रुतकी महिमा इसीसे जानी जा सकती है कि भगवान् महावीर और गौतम गणधरके बाद इनको स्मरण किया जाता है। उत्तर कालमें आचार्य गृद्धपिच्छ; वट्टकेर,

शिवकोटि समन्तभद्र, पूज्यपाद, भट्टाकलंकदेव, विद्यानन्दि और योगीन्द्रदेव प्रभृति सभी आचार्योंने तथा राजमलजी, बनारसीदासजी आदि विद्वानोंने इनका अनुसरण किया है। आचार्य अमृतचन्द्रके विषयमें तो इतना ही लिखना पर्याप्त है कि मानो इन्होंने भगवान् कुन्दकुन्दके पादमूलमें बैठकर ही समयसार आदि श्रुतकी टीकाएँ लिखी हैं।

चरणानुयोगको पुस्तकारूढ़ करनेवाले प्रथम आचार्य वट्टकेरस्वामी हैं। इनके द्वारा निबद्ध मूलाचार इतना सांगोपांग है कि आचार्य वीरसेन इसका आचारांग नाम द्वारा उल्लेख करते हैं। उत्तर कालमें जिन आचार्यों और विद्वानोंने मुनि आचार पर जो भी श्रुत निबद्ध किया है उसका मूल श्रोत मूलाचार ही है। आचार्य वसुनन्दिने इस पर एक टीका लिखी है। भट्टारक सकलकीर्तिने भी मूलाचारप्रदीप नामक एक ग्रन्थकी रचना की है। उसका मूल श्रोत भी मूलाचार ही है। इसीप्रकार चार आराधनाओंको लक्ष्य कर आचार्य शिवकोटिने आराधनासार नामक श्रुतकी रचना की है। श्रुतके क्षेत्रमें मूल श्रुतके समान इसकी भी प्रतिष्ठा है।

श्रावकाचारका प्रतिपादन करनेवाला प्रथम श्रुतग्रन्थ रत्नकरण्डश्रावकाचार है। यह आचार्य समन्तभद्रकी कृति है, जिसका मूल आधार उपासकाध्ययनांग है। इसके बाद अनेक अन्य आचार्यों और विद्वानोंने गृहस्थधर्मके ऊपर अनेक ग्रन्थोंकी रचनाएँ की हैं।

प्रथमानुयोगमें महापुराण, पद्मपुराण और हरिवंशपुराण प्रसिद्ध हैं। इनकी रचना भी यथासम्भव परिपाटी क्रमसे आये हुए अंग-पूर्व श्रुतके आधारसे की गई है। जिन आचार्योंने इस श्रुतको सम्यक् प्रकारसे अवधारण कर निबद्ध किया है उनमें आचार्य जिनसेन (महापुराणके कर्ता) आचार्य रविषेण और आचार्य जिनसेन (हरिवंशपुराणके कर्ता) मुख्य हैं।

इस तरह चारों अनुयोगोंमें विभक्त समग्र मूल श्रुतकी रचना आनुपूर्वीसे प्राप्त अंग-पूर्वश्रुतके आधारसे ही इन श्रुतधर आचार्योंने की है ऐसा यहाँ समझना चाहिए। जैन परम्परामें पूर्व-पूर्व श्रुतकी अपेक्षा ही उत्तर-उत्तर श्रुतको प्रमाण माना गया है सो सर्वत्र इस तथ्यको ध्यानमें रखकर श्रुतकी प्रमाणता स्वीकार करनी चाहिए।

कुछ प्रसिद्ध दि० जैनाचार्य

सि. र., सिद्धान्ताचार्य श्री पं. कैलाशचन्द्रजी सि० शास्त्री, वाराणसी

आचार्य कुन्दकुन्द

आचार्य कुन्दकुन्दके सम्बन्धमें एक हिन्दी कविने ठीक ही लिखा है—हुए न हैं न होयगे मुनीन्द्र कुन्दकुन्दसे। कुन्दकुन्द जैसे मुनीन्द्र न हुए, न हैं और न इस कालमें होवेंगे। श्रवणबेलगोला (मैसूर)के शिलालेखोंमें उनका गुणगान बड़ी श्रद्धासे किया गया है। शिलालेख नं. ५४ में लिखा है—

वन्द्यो विभुर्भुवि न कैरिह कौण्डकुन्दः कुन्दप्रभाप्रणयिकीर्तिविभूषिताशः ।
यश्चारुचारणकराम्बुजचञ्चरीकश्चक्रे श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम् ॥

जिनकी कुन्दकुसुमकी प्रभाके समान शुभ्र एवं प्रियकीर्तिसे दिशाऐं विभूषित हैं अर्थात् सब दिशाओंमें जिनका उज्ज्वल और मनोमोहक यश फैला हुआ है, जो प्रशस्त चारण ऋद्धिधारक मुनियोंके करकमलोंके भ्रमर हैं और जिन्होंने भरतक्षेत्रमें श्रुतकी प्रतिष्ठा की है, वे स्वामी कुन्दकुन्द इस पृथ्वी पर किनसे वन्दनीय नहीं हैं ? अर्थात् सभीके द्वारा वन्दना किये जानेके योग्य हैं।

शिलालेख नं. ४०में उनका परिचय देते हुए लिखा है—

तस्यान्वये भूविदिते बभूव यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः ।
श्रीकोण्डकुन्दादिमुनीश्वराख्यस्सत्संयमादुद्गतचारणर्द्धिः ॥

उन (श्री चन्द्रगुप्त मुनिराज) के प्रसिद्ध वंशमें वे श्री कुन्दकुन्द मुनीश्वर हुए हैं, जिनका पहला नाम पद्मनन्दि था और जिन्हें सत्संयमके प्रसादसे चारणऋद्धि प्राप्त हुई थी।

शिलालेख नं. १०५में भी उनकी इस ऋद्धिका विवेचन करते हुए लिखा है—

रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्तर्बाह्येऽपि संव्यञ्जयितुं यतीशः ।
रजःपदं भूमितलं विहाय चचार मन्ये चतुरंगुलं सः ॥

योगिराज श्री कुन्दकुन्द रजःस्थान पृथ्वीतलको छोड़कर जो चार अंगुल ऊपर आकाशमें गमन करते, उसके द्वारा, मैं समझता हूँ, वे इस बातको व्यक्त करते थे कि वे अन्तरंगके साथ बाह्यमें भी रजसे अत्यन्त अस्पृष्ट हैं।

कुन्दकुन्द स्वामीने अपने ग्रन्थोंमें अपने सम्बन्धमें कुछ भी नहीं लिखा। केवल बोधपाहुडके अन्तमें श्रुतकेवली भद्रबाहुका जयकार करते हुए उन्हें अपना गमक गुरु बतलाया है। और ऊपर शिलालेख नं. ४० में कुन्दकुन्दको भद्रबाहुके ही वंशमें हुआ बतलाया है। श्रुतकेवली भद्रबाहु उत्तरभारतमें बारह वर्षका भयकंर दुर्भिक्ष पड़ने पर अपने संघके साथ दक्षिण भारतकी ओर चले गये थे और श्रवणबेलगोलाके चन्द्रगिरि पर उनका स्वर्गवास हुआ था। मौर्यसम्राट् चन्द्रगुप्त भी राज्य छोड़कर उनके साथ गये थे। उन्हींके नामसे उस गिरिका नाम चन्द्रगिरि पड़ा था। यह सब वहांके शिलालेखोंमें अंकित है। अतः श्रुतकेवली भद्रबाहुने दक्षिण भारतमें जो ज्ञानकी परम्परा प्रवर्तित की वही गुरुपरम्परासे कुन्दकुन्दको प्राप्त हुई, जिसका एक प्रमाण समयसारकी प्रथम गाथामें श्रुतकेवलीका निर्देश पाया जाना है। उन्होंने समयप्राभृतको श्रुतकेवली कथित कहा है। अतः श्रुतकेवली भद्रबाहु भगवान् कुन्दकुन्दके परम्परा गुरु थे, इसमें सन्देह नहीं है।

शिलालेखमें कुन्दकुन्दको चारणऋद्धिका धारक कहा है। और देवसेनने अपने दर्शनसारमें

उन्हें सीमन्धरस्वामीके समवसरणमें जाकर साक्षात् दिव्यध्वनि श्रवण करनेका उल्लेख किया है। कुन्दकुन्दके सम्बन्धमें जो कथाएं प्राप्त हैं उनमें भी यह बात कही गई है। आगे एक कथा दी जाती है—

'मालवा देशके बारापुर नगरमें कुन्दश्रेणीके पुत्रका नाम कुन्दकुन्द था। एक दिन उस बालकने उद्यानमें बैठे एक मुनिराजको देखा। मुनिराज उपदेश दे रहे थे। बालकने उनका उपदेश बड़े ध्यानसे सुना और वह उनका शिष्य हो गया। उस समय उसकी अवस्था केवल ग्यारह वर्षकी थी। मुनिराजका नाम जिनचन्द्र था। उन्होंने तेंतीस वर्षकी उम्रमें कुन्दकुन्दको आचार्यपद प्रदान किया।

एकबार आचार्य कुन्दकुन्दको जैन तत्त्वज्ञानके सम्बन्धमें कोई शंका उत्पन्न हुई। उन्होंने ध्यान करते समय सुन्दर मन वचन कायसे श्रीमन्दिर स्वामीको नमस्कार किया। उन्हें सुनाई दिया की समवसरणमें विराजमान श्रीमन्दिर स्वामीने उन्हें आशीर्वाद दिया 'सद्धर्मवृद्धिरस्तु'। समवसरणमें उपस्थित श्रोताओंको बड़ा अचरज हुआ कि इन्होंने किसको आशीर्वाद दिया है, क्यों कि वहाँ उन्हें नमस्कार करनेवाला कोई दिखाई नहीं दिया। तब श्रीमन्दिर स्वामीने बतलाया कि उन्होंने भारतवर्षके कुन्दकुन्द मुनिको आशीर्वाद दिया है। दो चारणमुनि जो पूर्व जन्ममें कुन्दकुन्दके मित्र थे। कुन्दकुन्दको श्रीमन्दिर स्वामीके समवसरणमें ले गये। जब वे उन्हें आकाश मार्गसे ले जाते थे तो कुन्दकुन्दकी मयूरपिच्छिका गिर गई। तब कुन्दकुन्दने गृद्धके पंखोंसे काम चलाया। कुन्दकुन्द वहाँ एक सप्ताह रहे और उनकी शंकाएं दूर होगई। लौटते समय वह अपने साथ एक पुस्तक लाये थे, वह समुद्रमें गिर गई। बहुतसे तीर्थोंकी यात्रा करते हुए वे भारतवर्ष लौट आये और उन्होंने धर्मोपदेश देना प्रारम्भ किया। सातसौ स्त्री-पुरुषोंने उनसे दीक्षा ली।

कुछ समय पश्चात गिरिनार पर्वत पर श्वेताम्बरोंसे उनका विवाद हुआ। तब ब्राह्मी देवीने मध्यस्थ बन कर यह स्वीकार किया कि दिगम्बर निर्ग्रन्थमार्ग ही सच्चा है। अन्तमें अपने शिष्य उमास्वामी (गृद्धपिच्छ) को आचार्यपद प्रदान करके वे स्वर्गवासी हुए।

इन्हीं उमास्वामी महाराजने तत्त्वार्थसूत्रकी रचना की और उसके दस अध्यायोंमें जीवादि सात तत्त्वोंका विवेचन किया। प्रत्येक मुमुक्षु भाईको इस तत्त्वार्थसूत्रको भी, जिसका दूसरा नाम मोक्षशास्त्र है, अवश्य पढ़ना चाहिये। क्योंकि जैसे समयसारको जाने बिना सात तत्त्वोंका यथार्थ बोध नहीं होता वैसे ही तत्त्वार्थसूत्रको जाने बिना तत्त्वज्ञानकी पूर्ति नहीं होती। इसी तत्त्वार्थसूत्र पर पूज्यपाद स्वामीने सर्वार्थसिद्धि नामकी व्याख्या, अकलंकदेवने तत्त्वार्थराजवार्तिक और विद्यानन्दि स्वामीने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक जैसे जैनदर्शनके महान् ग्रन्थोंकी रचना की है। उसीके 'प्रमाणनयैरधिगमः' सूत्र पर समस्त दिगम्बर जैन दर्शनशास्त्र और न्यायशास्त्रकी रचना हुई है।

आचार्य समन्तभद्र

दिगम्बर जैन परम्परामें आचार्य कुन्दकुन्दके पश्चात् यदि किसी आचार्यको बहु मान मिला तो समन्तभद्रको ही मिला। जैसे आचार्य कुन्दकुन्दको जैन अध्यात्मका प्रवक्ता होनेका गौरव प्राप्त है वैसे ही आचार्य समन्तभद्रको स्याद्वाद मार्गके संरक्षक और जैन शासनके प्रणेता होनेका गौरव प्राप्त है। उत्तरकालीन ऐसे विरल ही दिगम्बर जैन ग्रन्थकार हुए हैं, जिन्होंने अपने ग्रन्थके प्रारम्भमें समन्तभद्रका स्मरण न किया हो; कवि नागराजने तो समन्तभद्र भारती की स्तुतिमें एक स्तोत्र ही रच दिया है। प्रत्येक स्मरणमें समन्तभद्रकी गुणगरिमाका अपूर्व गान प्रतिध्वनित है। कविवर नागराजने समन्तभद्रभारतीका स्तवन करते हुए लिखा है—

मातृ-मान-मेयसिद्धिवस्तुगोचरां स्तुवे सप्तभङ्ग-सप्तनीति-गम्यतत्त्वगोचराम्।
मोक्षमार्गतद्विपक्ष-भूरिधर्मगोचरामाप्ततत्त्वगोचरां समन्तभद्रभारतीम् ॥

प्रमाताकी सिद्धि और प्रेमयकी सिद्धि जिसकी विषय है, जो सप्त भंग और सप्त नयोंसे जानने योग्य तत्त्वोंको अपना विषय किये हुए है, जो मोक्षमार्ग और उसके विपरीत संसारमार्ग सम्बन्धी प्रचुर धर्मोंके विवेचनको लिये हुए है और आप्ततत्त्वका विवेचन—आप्तमीमांसा जिसका विषय है उस समन्तभद्रभारतीका मैं स्तवन करता हूं।

• समन्तभद्रने अपने आप्तमीमांसा नामक ग्रन्थके द्वारा आप्तकी मीमांसा करते हुए समस्त एकान्तवादोंका निरसन करके अनेकान्तवादकी प्रतिष्ठा की है। उनके इस प्रकरण पर ही अकलंकदेवने अष्टशती और आचार्य विद्यानन्दिने अष्टसहस्रीकी रचना की है।

आचार्य समन्तभद्रके न तो पितृकुलका ही कोई स्पष्ट उल्लेख मिलता है और न गुरु-कुलका ही। स्वयं उनके ग्रन्थोंमें उनकी कोई प्रशस्तियां उपलब्ध नहीं होतीं। आप दक्षिणके निवासी थे। अतः आपकी शिक्षा या तो उरैयूरमें हुई थी, या कांची अथवा मदुरामें। ये तीनों ही स्थान उस समय विद्याके खास केन्द्र थे।

मुनिदीक्षा लेनेके पश्चात् आपको भस्मकव्याधि होगई और इस लिये आपने अपने गुरुसे सल्लेखना धारण करनेकी प्रार्थना की। किन्तु गुरुने जिनशासनकी सुरक्षाकी भावनासे समन्तभद्रको सल्लेखना धारण करनेकी आज्ञा नहीं दी। तब समन्तभद्रने अपने रोगके शमनके लिये दिगम्बर मुनिवेषको छोड़कर अन्य वेष धारण किया। राजावलिकथेके अनुसार समन्तभद्र मणुवकहल्लीसे चलकर कांची पहुँचे और वहां शिवकोटि राजाके शिवालयमें जाकर उसे आशीर्वाद दिया और कहा कि मैं तुम्हारे इस नैवेद्यको शिवार्पण करूंगा। यह कहकर उस नैवेद्यके साथ मन्दिरमें चले गये और द्वार बन्द कर लिया, और सब भोजन स्वयं कर गये। यह देखकर राजाको बड़ा आश्चर्य हुआ। अगले दिन उसने और भी अधिक उत्तम भोजन भेट किया। धीरे धीरे जठराग्निके उपशान्त होते जानेसे भोजन शेष बचने लगा। इससे राजाको सन्देह हुआ। राजाने एक दिन मन्दिरको अपनी सेनासे घिरवाकर दरवाजेको खोल डालनेकी

आज्ञा दी। तब समन्तभद्रने उपसर्ग आया जानकर चतुर्विंशति तीर्थङ्करोंकी स्तुति करना प्रारम्भ किया। जब आठवें तीर्थङ्कर श्रीचन्द्रप्रभ स्वामीका स्तवन करते हुए समन्तभद्रने उन्हें नमस्कार किया तो तत्काल शिवपिण्डीमेंसे चन्द्रप्रभ स्वामीकी मूर्ति प्रकट होगई। इस माहात्म्यको देखकर शिवकोटि राजा बहुत ही आश्चर्यचकित हुआ और समन्तभद्रके चरणोंमें लोट गया। समन्तभद्रने चौवीसों तीर्थङ्करोंकी स्तुति समाप्त करनेके पश्चात् राजाको आशीर्वाद दिया। और राजाने जिनदीक्षा धारण कर ली। समन्तभद्रने भी देहके नीरोग हो जाने पर पुनः मुनिदीक्षा ग्रहण कर ली।

ब्रह्मनेमिदत्तने अपने कथाकोषमें शिवकोटिको वाराणसीका राजा बतलाया है और वाराणसीमें आज भी एक शिवालयमें बीचसे फटा हुआ शिवलिंग पाया जाता है तथा उनके नाम पर एक मुहल्लेका नाम भदैनी (भद्रवनी) आज भी प्रचलित है। यहाँ पहले जंगल था।

समन्तभद्र बड़े वादी थे। अजितसेनाचार्यके अलंकारचिन्तामणि ग्रन्थमें और कवि हस्तिमल्लके विक्रान्तकौरव नाटककी प्रशस्तिमें एक पद्य पाया जाता है—

अवटुतटमटिति झटिति स्फुटपटुवाचाटधूर्जटेर्जिह्वा।
वादिनि समन्तभद्रे स्थितवति सति का कथान्येषाम्॥

इसमें बतलाया है कि वादी समन्तभद्रकी उपस्थितिमें चतुराईके साथ स्पष्ट, शीघ्र और बहुत बोलनेवाले धूर्जटिकी जिह्वा भी जब बिलमें घुस जाती है तो फिर दूसरे विद्वानोंका तो कहना ही क्या है?

समन्तभद्रने सारे भारतवर्षमें वादकी दुन्दुभि बजाई थी। श्रवणबेलगोलाके शिलालेख नं. ५४में एक श्लोक इसप्रकारसे संग्रहीत है—

पूर्वं पाटलीपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता, पश्चान्मालवसिन्धुठक्कविषये कांचीपुरे वैदिशे।
प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुभटं विद्योत्कटं संकटं वादार्थी विचराम्यहं नरपते शार्दूलविक्रीडितम्।

इसमें बतलाया है कि एकबार समन्तभद्र घूमते हुए करहाटक नगरमें पहुंचे थे। उस समय वह नगर बहुतसे भटोंसे युक्त था, विद्याका उत्कट स्थान था और साथ ही जनाकीर्ण था। (उस वक्त आपने वहांके राजा पर अपने आनेका प्रयोजन प्रकट करते हुए अपना परिचय इस प्रकार दिया था) हे राजन्! सबसे प्रथम मैंने पाटलीपुत्र (पटना) नगरके मध्यमें वादकी घोषणा की, पीछे मैं मालवा, सिन्धु, टक्कदेश (पंजाब), कांचीपुर और वैदिश (विदिशा) गया। अब मैं करहाटक देशमें आया हूं। राजन्! मैं वादके लिये सिंहकी तरह विचरण करता डोलता हूं।

समन्तभद्रके आप्तमीमांसा, युक्त्यनुशासन, स्वयंभूस्तोत्र, जिनशतक तथा रत्नकरण्ड ग्रन्थ प्रकाशित हो चुके हैं। जीवसिद्धि नामक ग्रन्थ अनुपलब्ध है।

आचार्य पूज्यपाद देवनन्दि

श्रवणबेलगोलाके शिलालेख नं. ४०में पूज्यपाद आचार्यका स्मरण करते हुए बतलाया है कि उनका प्रथम नाम देवनन्दि था, बादको बुद्धिकी प्रकर्षताके कारण वे जिनेन्द्रबुद्धि कहलाये और उनके चरणोंकी देवताओंने पूजा की, इसलिये वे पूज्यपाद नामसे प्रसिद्ध हुए।

देवनन्दिका संक्षिप्त नाम 'देव' भी था। जिनसेन और वादिराज आचार्यने इसी संक्षिप्त नामसे उनका स्मरण किया है। इनके सम्बन्धमें भी विदेहक्षेत्रमें जाकर श्रीमन्दिरस्वामीके दर्शन करनेकी अनुश्रुति पाई जाती है। श्रवणबेलगोलाके लेख नं. १०९में इनका स्मरण करते हुए लिखा है—

श्रीपूज्यपादमुनिरप्रतिमौषधर्द्धिर्जीयाद्विदेहजिनदर्शनपूतगात्रः।
यत्पादधौतजलसंस्पर्शप्रभावात् कालायसं किल तदा कनकीचकार॥

जो अद्वितीय औषध ऋद्धिके धारक थे, विदेहक्षेत्रके जिन भगवानके दर्शनसे जिनका शरीर पवित्र हो गया था और जिनके चरण धोए जलके स्पर्शसे एक समय लोहा भी सोना बन गया था, वे पूज्यपाद मुनि जयवन्त हों।

ज्ञानार्णवके रचयिता शुभचन्द्राचार्यने देवनन्दिका स्मरण करते हुए लिखा है—

अपाकुर्वन्ति यद्वाचः कायवाक्चित्तसंभवम्।
कलङ्कमङ्गिनां सोऽयं देवनन्दी नमस्यते॥

जिनके वचन प्राणियोंके काय, वाक् और चित्तसम्बन्धी दोषोंको दूर कर देते हैं उन देवनन्दी आचार्यको नमस्कार है।

यह कथन उनकी कुछ रचनाओंकी ओर संकेत करता है। पूज्यपाद वैद्यकशास्त्रमें निष्णात थे और उन्होंने उस पर भी ग्रन्थ रचना की थी अतः उसके प्रयोगसे शारीरिक दोष दूर होते हैं। उन्होंने जैनेन्द्र व्याकरणकी रचना की थी, अतः आठ वैयाकरणोंमें उनकी गणना की गई है। इससे उनके व्याकरण शास्त्रसे वचनके दोष दूर होते हैं। इनके सिवाय उन्होंने तत्त्वार्थसूत्र पर सर्वार्थसिद्धि नामकी टीका रची थी तथा समाधितंत्र और इष्टोपदेश जैसे आत्मप्रबोधक प्रकरण रचे थे। इनके अध्ययनसे चित्तवृत्तिके दोषोंका शमन होता है। मुमुक्षुओंको उनके ये तीनों ग्रन्थ अवश्य पढ़ने चाहिये। उन पर कुन्दकुन्दाचार्यकी वाणीका प्रभाव स्पष्ट रूपसे झलकता है। उनकी लेखनी बड़ी परिमार्जित और उद्बोधक थी।

भट्ट अकलंकदेव

अकलंकदेव नामके अनेक विद्वान हो गये हैं। यहाँ प्रसिद्ध जैन दार्शनिक भट्टाकलंकदेवसे प्रयोजन है। जैसे समन्तभद्र स्याद्वादविद्याके प्रतिष्ठाता थे वैसे अकलंकदेव जैन न्यायशास्त्रके

प्रतिष्ठाता थे। वह भी बड़े वादी और प्रकाण्ड पण्डित थे। कथाकोषोंमें और कनड़ीभाषाकी राजावलिकथेमें उनकी जीवन कथा मिलती है। कथाकोषके अनुसार अकलंककी जन्मभूमि मान्यखेट थी और वहांके राजा शुभतुंगके मंत्री पुरुषोत्तमके वे बड़े पुत्र थे। उनके छोटे भाईका नाम निष्कलंक था। राजावलिकथेके अनुसार उनका जन्मस्थान कांची था। उसमें लिखा है। कि जिस समय कांचीमें बौद्धोंने जैनधर्मकी प्रगतिको रोक दिया था उस समय जिनदास नामक ब्राह्मणके यहां अकलंक और निकलंक नामके दो पुत्र हुए। वहां उनके सम्प्रदायका कोई पढ़ानेवाला न होनेसे इन दोनों बालकोंने गुप्तरीतिसे बौद्धगुरुसे पढ़ना प्रारम्भ किया। जब गुरु अपने बौद्ध शिष्योंको बौद्ध शास्त्र पढ़ाते थे तो दोनों भाई छिप कर सब सुनते रहते थे। एक दिन गुरुजी दिङ्नागके किसी ग्रन्थको पढ़ाते थे। दिङ्नागने अनेकान्तका खण्डन करने लिये पूर्वपक्षके रूपमें सप्तभंगीका निरूपण किया था। पाठ अशुद्ध होनेके कारण बौद्धगुरु उसे समझ नहीं सके और पढ़ाना बन्द करके चले गये। अकलंकदेवने पाठ शुद्ध कर दिया। पुस्तक खोलने पर गुरुने शुद्ध पाठ लिखा देखा और उस परसे जाना कि बौद्धमठमें जैन शास्त्रोंका ज्ञाता कोई जैन बौद्ध बनकर अध्ययन करता है। उन्होंने उसकी खोज करनेके लिये एक दिन एक जैन मूर्ति मंगाकर सब छात्रोंको उसे लांघनेकी आज्ञा दी। अकलंक मूर्ति पर धागा डालकर उसे लांघ गये। दूसरे दिन गुरुने रात्रिके समय प्रत्येक छात्रकी शय्याके पास एक एक मनुष्यको खड़ा करके ऊपरसे बर्तनोंसे भरी बोरी जमीन पर पटक दी। भयंकर शब्द सुनकर सब छात्र जाग पड़े और अपने २ इष्टदेवका स्मरण करने लगे। अकलंक निकलंकने पञ्च नमस्कार मंत्रको पढ़ा और पकड़ लिये गये। दोनोंको एक बिहारकी सातवीं मंजिल पर कैद कर दिया गया। एक छातेकी सहायतासे बिहारसे कूदकर दोनों भाई भाग लिये। उन्हें पकड़नेके लिये घुड़सवार दौड़ाये गये। घोड़ोंकी टापोंका शब्द सुनकर छोटे भाईने बड़े भाईसे तालाबमें छिपकर जान बचानेका अनुरोध किया, और छोटाभाई निकलंक भागता गया। उसे भागता देखकर और पीछेसे धूल उड़ती देखकर एक धोबीका लड़का भी उसके साथ भागने लगा। सवारोंने दोनों को मार डाला।

छोटे भाईके बलिदानके बाद अकलंकने जगह जगह राजसभाओंमें जाकर बौद्धोंसे शास्त्रार्थ किया। इसके विषयमें यह श्लोक मिलता है—

> विक्रमार्कशताब्दीयशतसप्तप्रमाजुषि ।
> कालेऽकलङ्कयतिनो बौद्धैर्वादो महानभून् ॥

अर्थात्—विक्रम सम्वत् ७०० में अकलंक स्वामीका बौद्धोंके साथ महान् शास्त्रार्थ हुआ।

अकलंकदेवने तत्त्वार्थसूत्र पर तत्त्वार्थराजवार्तिक नामक वार्तिक ग्रन्थ रचा और जैनन्याय पर न्यायविनिश्चय, सिद्धिविनिश्चय, प्रमाणसंग्रह और लघीयस्त्रय नामक महान् ग्रन्थ भाष्यसहित रचे। तथा समन्तभद्रके आप्तमीमांसा पर अष्टशती नामक भाष्य रचा। इनकी रचनाएँ बड़ी दुरूह और विद्वत्तापूर्ण हैं। जैन न्यायशास्त्रके अनेक मंतव्य इन्हींकी देन हैं।

आचार्य पात्रकेसरी और विद्यानन्दि

पहले इन दोनों आचार्योंको एक ही व्यक्ति समझ लिया गया था। पीछे पं. जुगलकिशोरजी मुख्तारकी खोजोंके फलस्वरूप ज्ञात हुआ कि पात्रकेसरी अकलंकदेवसे पूर्वमें हुए हैं और विद्यानन्दि अकलंकदेवके पश्चात् हुए हैं। पात्रकेसरीने त्रिलक्षणकदर्थन नामक ग्रन्थ रचा था, जिसका केवल नामोल्लेख मिलता है। बौद्धदर्शनमें हेतुके तीन लक्षण माने गये हैं– पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व और विपक्ष–असत्त्व। इन्हींके खण्डन के लिये पात्रकेसरीने 'त्रिलक्षणकदर्थन' नामक शास्त्र रचा था। उनका एक श्लोक प्रसिद्ध है जिसे अकलंकदेवने भी अपनाया है—

नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्।
अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्॥

अर्थात् हेतुका एक ही लक्षण है– अन्यथानुपपत्ति–साध्यके अभावमें हेतुका अभाव। जहां पर अन्यथानुपपत्ति नहीं है वहां तीनों रहें भी तो व्यर्थ है और जहां अन्यथानुपपत्ति है वहां तीनों भी रहें तो व्यर्थ है।

विद्यानन्दस्वामी जन्मसे जैन नहीं थे। स्वामी समन्तभद्रकृत आप्तमीमांसाको सुनकर उनका जैनधर्म पर श्रद्धान हो गया था और तब उन्होंने उस पर अष्टसहस्री नामक पाण्डित्यपूर्ण दर्शनग्रंथ रचा था। उसकी महत्ताको ख्यापन करते हुए स्वयं उन्होंने लिखा है–

श्रोतव्याष्टसहस्री श्रुतैः किमन्यैः सहस्रसंख्यानैः।
विज्ञायेत ययैव स्वसमयपरसमयसद्भावः॥

हजारों शास्त्रोंके श्रवणसे क्या लाभ? केवल एक अष्टसहस्री सुनना चाहिये, उसीसे स्वसमय और परसमयका सद्भाव ज्ञात होजाता है।

अष्टसहस्रीके प्रारम्भमें इन्होंने मीमांसक कुमारिल और प्रभाकर भट्टके मन्तव्योंका कसकर खण्डन किया है। सभी दर्शनोंके यह प्रखर विद्वान् थे। आप्तपरीक्षा नामक प्रकरणमें ईश्वरकर्तृत्वका सयुक्तिक खण्डन बड़े विस्तारसे किया है। कुमारिलके मीमांसाश्लोकवार्तिकसे प्रभावित होकर इन्होंने तत्त्वार्थसूत्र पर तत्वार्थश्लोकवार्तिक नामक ग्रन्थ रचा था। वह भी दक्षिणके निवासी थे। इन्होंने अपने ग्रन्थोंके अन्तमें गंगनरेश शिवमार द्वितीयका तथा उसके उत्तराधिकारी राचमल्ल सत्यवाक्यका उल्लेख किया है। अतः इनका समय ईसाकी आठवीं–नौवीं शताब्दी है। इनके पश्चात् जैन परम्परामें इनकी कोटिका कोई दार्शनिक नहीं हुआ।

आचार्य वीरसेन-जिनसेन-गुणभद्र

ये तीनों महान् ग्रन्थकार मूलसंघके पंचस्तूप नामके अन्वयमें हुए थे। वीरसेनके शिष्य जिनसेन थे और जिनसेनके गुणभद्र। वीरसेन स्वामीने चित्रकूटमें जाकर एलाचार्यके समीप

सिद्धान्तग्रन्थोंका अध्ययन किया था और तब जयधवला टीका लिखी थी। जयधवलामें उन्होंने अपनेको अनेक जगह एलाचार्यका शिष्य कहा है। वीरसेन अपने समयके महान् जैनाचार्य थे। जिनसेनने उन्हें वादिमुख्य, लोकवित्, वाग्मी और कविके सिवाय श्रुतकेवली तुल्य लिखा है और कहा है कि उनकी सर्वार्थगामिनी प्रज्ञाको देखकर बुद्धिमानोंको सर्वज्ञकी सत्तामें कोई शंका नहीं रही। गुणभद्रने उन्हें समस्त वादियोंको त्रस्त करनेवाला और उनके शरीरको ज्ञान और चारित्रकी सामग्रीसे बना हुआ कहा है।

वीरसेन स्वामीने धवला और जयधवला टीकाकी रचना की थी। इन्हें ही धवल और जयधवल सिद्धान्त ग्रन्थ कहा जाता है। जयधवला टीकाका एक तिहाई भाग तो वीरसेनकृत है, शेष भाग जिनसेनकृत है। जिनसेनके सम्बन्धमें गुणभद्रने कहा है कि जिसतरह हिमालयसे गंगाका, सर्वज्ञके मुखसे दिव्यध्वनिका और उदयाचलसे भास्करका उदय होता है उसीतरह वीरसेनसे जिनसेनका उदय हुआ। जिनसेन सिद्धान्तके तो ज्ञाता थे ही, उच्चकोटिके कवि भी थे।जयधवलाके शेष भागके सिवाय उनके दो ग्रन्थ और भी उपलब्ध हैं, एक पार्श्वाभ्युदय काव्य और दूसरा आदिपुराण। आदिपुराणमें ४७ पर्व हैं। उनमेंसे ४२ पर्व जिनसेनके शेष उनके शिष्य गुणभद्रके हैं। गुणभद्र भी बहुत बड़े ग्रन्थकार थे। उन्होंने आदिपुराणकी पूर्ति करनेके बाद उत्तरपुराणकी रचना की। उत्तरपुराण संक्षिप्त है। उसमें शेष तेईस तीर्थंकरों और महापुरुषोंका चरित वर्णित है। गुणभद्रकी दूसरी रचना आत्मानुशासन है। यह छोटासा ग्रन्थ आत्मा पर अनुशासन प्राप्त करनेके लिये बहुत ही उत्तम साधन है। इसकी रचनाशैली भर्तृहरिके वैराग्यशतकके ढंगकी है। एक एक पद्य अनमोल है।

इन तीन महान ग्रन्थकर्ताओंके समयमें राष्ट्रकूटवंशके तीन महान् राजाओंका राज्य रहा, जगतुंगदेव, अमोघवर्ष और अकालवर्ष। अमोघवर्षकी जैनधर्मके प्रति बहुत सहानुभूति थी। शाकटायनने अपने व्याकरणकी टीकाका नाम अमोघवृत्ति रखा और उन्हींके नामसे वीरसेन-जिनसेनने अपनी टीकाओंके नाम धवला जयधवला रक्खे। जिनसेनने उनकी प्रशंसा करते हुए लिखा है कि अमोघवर्षकी कीर्तिके सामने गुप्तनरेशकी कीर्ति गुप्त और शककी कीर्ति मच्छरके तुल्य है। अमोघवर्ष जिनसेनका महान् भक्त था।

आचार्य अमृतचन्द्र

आध्यात्मिक विद्वानोंमें कुन्दकुन्दके बाद यदि किसीका नाम लिया जा सकता है तो वे अमृतचन्द्र हैं। उनकी गुरु-शिष्य परम्परा अज्ञात है। अपने ग्रन्थोंके अन्तमें वे कहते हैं-वर्णोंसे पद बन गये, पदोंसे वाक्य बन गये और वाक्योंसे पवित्र शास्त्र बन गये। मैंने कुछ भी नहीं किया। इससे अधिक परिचय देनेकी उन्होंने आवश्यकता नहीं समझी। उनके बनाये हुए पांच ग्रन्थ उपलब्ध हैं-पुरुषार्थसिद्ध्युपाय, तत्त्वार्थसार और समयसार, प्रवचनसार तथा पञ्चास्तिकायकी टीकाएं। पहला श्रावकाचार है जो उपलब्ध तमाम श्रावकाचारोंसे निराला और

अपने ढंगका अनूठा है। उसके कुछ श्लोक वर्तमान विवादको सुलझानेमें सहायक हो सकते हैं। दूसरा ग्रन्थ तत्त्वार्थसूत्रका पद्यानुवाद है। उसके भी अन्तमें जो उपसंहार श्लोक हैं वे बड़े महत्त्वके हैं। शेष तीन कुन्दकुन्दके प्रसिद्ध ग्रन्थोंकी टीकाएँ हैं। समयसारकी आत्मख्याति टीकामें आगत पद्य समयसार कलशके नामसे उनका छठा ग्रन्थ है। उसका महत्त्व कुन्दकुन्दके समयसारसे किञ्चित् भी न्यून नहीं है। यथार्थमें वह कुन्दकुन्दके समयसारके कलशरूप ही है।

यह कतिपय दिगम्बर जैनाचार्योंका संक्षिप्त परिचय है।

शिलालेखोंमें कुन्दकुन्दस्तवन

श्री डा. ज्योतिप्रसादजी जैन, एम. ए., एल. एल बी., पी. एच. डी., लखनऊ

धर्मतीर्थके प्रवर्तन द्वारा आत्माकल्याणके साथ लोकका कल्याण करनेवाले तीर्थङ्कर महाप्रभुओंमें अन्तिम श्रमणोत्तम भगवान् महावीर थे। उनकी दिव्यध्वनिको द्वादशांग श्रुतके रूपमें गूंथनेवाले उनके प्रधान शिष्य महाप्राज्ञ गणेश इन्द्रभूति गौतम थे। और द्वादशांग श्रुतमें प्रतिपादित धर्मतत्त्वका सर्वाधिक उद्योत एवं प्रसार करनेवाले गुरुओंमें सर्वप्रमुख थे निर्ग्रन्थाचार्य महर्षि कुन्दकुन्द। गत साधिक दो सहस्र वर्षसे प्रत्येक शुभ कार्यका प्रारंभ करते समय मंगलरूपमें इस जीवोद्धारक त्रिमूर्तिका स्मरण होता आ रहा है।

भगवान कुन्दकुन्दके जन्मसे धन्य होनेका सौभाग्य दक्षिण भारतके संभवतया कोण्डकुन्दपुर नामक स्थानको प्राप्त हुआ था, इसीसे दक्षिण भारतके कर्णाटक आदि प्रदेशोंमें उपलब्ध अनेकों शिलालेखोंमें इन आचार्यका नाम 'कोण्डकुन्द' रूपमें पाया जाता है। इसी प्रकार इनके नामसे कालान्तरमें प्रसिद्ध होनेवाले अन्वय या आम्नायका नाम भी बहुधा 'कोण्डकुन्दान्वय' रूपमें प्राप्त होता है। 'कोण्डकुन्द' का ही श्रुतिमधुर संस्कृत रूप 'कुन्दकुन्द' है। स्वयं उनके द्वारा रचित 'बारसअणुवेक्खा' में भी उनका 'कुन्दकुन्द' नाम ही मिलता है और उसी नामसे वे उत्तरवर्ती साहित्यमें तथा लोकमें प्रसिद्ध हुए। यद्यपि कतिपय शिलालेखादिमें उनके दूसरे नाम पद्मनन्दि, वक्रग्रीव, गृद्धपिच्छ, एलाचार्य, महामति आदि भी पाये जाते हैं।

जिस समय द्रुतवेगसे ह्रासको प्राप्त होते जानेवाले अंग-पूर्वज्ञानके सर्वथा लुप्त हो जानेका भय संघमें व्यापने लगा था उस समय श्रुतागमके पुस्तकारूढ़ करनेके लिये जो सरस्वती आन्दोलन चलाया गया था, कुन्दकुन्दाचार्य उसके प्रमुख नेता थे और उन्होंने स्वयं चौरासी प्राभृत ग्रन्थोंकी रचना करके आगमसारका उद्धार एवं संरक्षण किया तथा अपने उदाहरण द्वारा अन्य समर्थ आचार्योंको आगमोंके पुस्तकारूढ़ करने वा आगमोंका उद्धार करने अथवा आगमानुसारी स्वतन्त्र ग्रन्थ रचनाके लिए प्रेरणा एवं प्रोत्साहन प्रदान किया।

अनेक उत्तरवर्ती ग्रन्थकार भगवान कुन्दकुन्दके साहित्यके ऋणी रहे हैं और टीका साहित्यके प्रणेताओंको उपयुक्त उद्धरण प्रदान करनेमें तो उनके अनेक ग्रन्थ साक्षात् कामधेनु सिद्ध हुए हैं। उनकी समग्र रचना मतवाद तथा सम्प्रदायवादसे अस्पृष्ट है। समयसारप्राभृतका तो दिगम्बर, श्वेताम्बर, स्थानकवासी आदि विभिन्न सम्प्रदायी जैनी जन ही नहीं वरन् अनेक अजैन भी भक्तिपूर्वक स्वाध्याय करते हैं। मात्र इस एक कृतिसे ही प्रत्यक्ष है कि योगीश्वर कुन्दकुन्द प्राचीन भारतके सर्व महान् आध्यात्मिक सन्त थे।

इन आचार्यप्रवरकी महानतासे प्रभावित होकर अनेक जैन साधुसंघोंने सातवीं, आठवीं शताब्दीसे ही, जब वे गण-गच्छ अन्वयादि रूपसे भले प्रकार सुसंगठित होना प्रारंभ हुए, स्वयंको कुन्दकुन्दकी अम्नाय या अन्वयका घोषित करके गौरवान्वित अनुभव किया। अनेक शिलालेखोंमें अपनी परम्पराका उल्लेख करते हुए उक्त परम्पराके सर्वमहान् एवं प्राचीनतम गुरुओंने स्तुतिपूर्वक भगवान् कुन्दकुन्दका स्मरण किया। उन्हें तीर्थंकर महावीर प्रभुके मूल संघका अग्रणी, मुनिनायक या गणी, उनके धर्मशासनको वर्धमान करनेवाला, जिनवाणीकी सर्वापेक्षिक श्रेष्ठताको प्रमाणित करनेवाला, सम्पूर्ण भरतक्षेत्रमें उसे प्रतिष्ठान्वित करने एवं लोकप्रिय बनानेवाला, अनेक चमत्कारी शक्तियोंसे युक्त, चारणऋद्धि प्राप्त, साक्षात् केवलिभगवानके मुखसे धर्मश्रवण करनेवाला महाभाग; इत्यादि बताया गया है।

उपलब्ध शिलालेखोंमें आचार्य कुन्दकुन्दसम्बंधी प्रमुख उद्धरण इसप्रकार हैं—

श्रीमतो वर्द्धमानस्य वर्द्धमानस्य शासने।
श्री कोण्डकुन्दनामाभून्मूलसङ्घाग्रणी गणी ॥

श्र. बे. गो. शिलालेख ५५-६९, ४८२

वन्द्यो विभुर्भुवि न कैरिह कौण्डकुन्दः कुन्दप्रभा-प्रणयिकीर्ति-विभूषिताशः।
यश्चारुचारण-कराम्बुजचञ्चरीकश्चक्रे श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम् ॥

श्रवणबेलगोल शि. ले. ५४-६७

तस्य अन्वये भू विदिते बभूव यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः।
श्रीकोण्डकुन्दादिमुनीश्वराख्यस्सत्संयमादुद्गत-चारणर्द्धिः ॥

श्रवणबेलगोल शि. ले ४०-६४

श्रीपद्मनन्दीत्यनवद्यनामा ह्याचार्यशब्दोत्तरकोण्डकुन्दः।
द्वितीयामासीदभिधानमुद्यच्चरित्रसञ्जातसुचारणर्द्धिः ॥

वही. नं. ४२, ४३, ४७, ५०

तदीय (चन्द्रगुप्तस्य)-वंशाकरतः प्रसिद्धादभूददोषा यतिरत्नमाला।
बभौ यदन्तर्म्मणिवन्मुनीन्द्रस्स कुण्डकुन्दोदित-चण्डदण्डः॥

वही, नं. १०८

श्रीमान्कुम्भो विनीतो हलधरवसुदेवाचला मेरुधीरः
सर्व्वज्ञः सर्व्वगुप्तो महिधर-धनपालौ महावीर-वीरौ।
इत्याद्यानेकसूरिष्वथ सुपदमुपेतेषु दीव्यत्तपस्या-
शास्त्राधारेषु पुण्यादजनि सजगतां कोण्डकुन्दो यतीन्द्रः॥
रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्तर्व्बाह्यऽपि संव्यञ्जयितुं यतीशः।
रजःपदं भूमितलं विहाय चचार मन्ये चतुरङ्गुलं सः॥

वही. न. १०५

स्वस्ति श्रीवर्द्धमानस्य वर्द्धमानस्य शासने।
श्रीकोण्डकुन्दनामाभूच्चतुरङ्गुलचारणः॥

वही. न. १३९-३५१

श्रुतपारगरनवघर् चतुरङ्गुलचारणर्द्धि सम्पन्नर्।
संहृत-कुमत-तत्त्वरेनिसिदर् अतर्क्यगुणजलधि-कुण्डकुन्दाचार्य्यर्॥

जै. शि. सं, भाग २. न २०९

श्रीमूलसंघेजनि नंदिसंघः तस्मिन् बलात्कारगणोतिरम्यः।
तत्रापि सारस्वतनाम्नि गच्छे स्वच्छाशयोऽभूदिह पद्मनंदी॥
आचार्य्यकुंडकुंदाख्यो वक्रग्रीवो महामतिः।
एलाचार्यो गृध्रपिच्छ इति तन्नाम पंचधा॥

(जै. शि. सं, भाग ३ न ५८५)

इस सम्बंधमें यह उल्लेखनीय है कि प्रतिमालेखों, यन्त्रलेखों आदिको छोड़कर अबतक प्राप्त जैन शिलालेखोंमेंसे लगभग सवासौ अभिलेखोंमें आचार्य कुन्दकुन्द अथवा उनके अन्वय या अम्नायका नामोल्लेख पाया गया है।

हिन्दीके आध्यात्मिक जैन कवि

श्री डा. कस्तूरचंदजी काशलीवाल शास्त्री, एम. ए., पी. एच. डी., जयपुर

हिन्दी भाषामें आध्यात्मिक साहित्यके लेखनका खूब प्रचार रहा। १० वीं शताब्दीसे लेकर व १९वीं शताब्दी तक पचासों सन्त एवं कवि हुए जिन्होंने आत्मा, परमात्मा, जगत् एवं उसकी स्थितिके विषयमें अपार साहित्य लिखा और भव्य प्राणियोंको सन्मार्ग पर लगानेका पूरा प्रयास किया। उन्होंने पहिले ज्ञानियोंके मार्गका अनुसरण कर आत्मचिंतन एवं मनन किया और फिर उन अनुभूतियोंको साहित्यिक भाषामें निबद्ध करके उसे अमर बना दिया। उनमें संकीर्णता, कट्टरता तथा अन्य धर्मोंके प्रति विद्वेषकी जरा भी भावना नहीं थी। वस्तु स्वरूपका वर्णन उनका प्रमुख उद्देश्य रहा है। वे उदारचेता थे तथा अध्यात्म साहित्यका पठन-पाठन तथा लेखन उनकी प्रतिदिनकी खुरक थी, इसलिये तद्‌विषयक रचनाएं निबद्ध करना उनक स्वभावसा बन गया था। वे आत्मा एवं उसके अन्य गुणोंका कहीं कहीं रूपक काव्योंमें वर्णन करते हैं और वह वर्णन इतना अनूठा एवं हृदयस्पर्शी है कि जिसका कुछ वर्णन नहीं किया जा सकता। प्रस्तुत लेखमें हम ऐसे ही कुछ प्रसिद्ध कवियों एवं विद्वानोंका परिचय देनेका प्रयास कर रहे हैं जिन्होंने अपनी अनूठी रचनाओंसे हिन्दीके आध्यात्मिक साहित्यके मान एवं प्रतिष्ठामें अभिवृद्धि की है।

(१) छीहल

ये १६ वीं शताब्दीके कवि थे। राजस्थानी विद्वान् थे और अपने साहित्य जगतमें ही मस्त रहा करते थे। आत्मचिंतन एवं मनन ही उनका प्रमुख उद्देश्य था। कविता करना एवं फिर उसे जनताको सुनाना उन्हें प्रिय था। अबतक उपलब्ध तथ्योंके आधार पर मालूम होता है कि ये अग्रवाल जैन थे और उनके पिताका नाम नाथू था। इसके अतिरिक्त कविका अन्य कोई परिचय नहीं मिलता।

छीहल कविने यद्यपि अधिक रचनाएं नहीं कीं होंगी, लेकिन जो भी लिखा उसे समाजमें अत्यधिक आदर प्राप्त था। कविका पञ्चसहेली गीत राजस्थानके अधिकांश शास्त्रभंडारोंमें मिलता है जो उसकी लोकप्रियताका परिचायक है। यह संवत् १५७५ फाल्गुण शुक्ल पूर्णिमाके दिनकी रचना है। रचना अच्छी है। उसकी भाषा एवं शैलीकी आचार्य रामचन्द्र शुक्ल एवं डा. रामकुमार वर्माने भी प्रशंसा की है। कविकी अन्य रचनाओंमें बावनी, पंथीगीत, उदरगीत, मनगीत एवं अन्य हैं। बावनी दूसरी बड़ी रचना है। इसे कविने संवत् १५८१ में समाप्त करके कविताके क्षेत्रमें यशोपार्जन किया था। कविकी कोई बड़ी रचना भी अवश्य मिलनी चाहिए और उसकी अभी खोज की जारही है। बावनीका एक पद यहाँ पाठकोंके अवलोकनार्थ दिया जा रहा है—

भ्रमर एक निसि भये, पडयउ पंकज कइ संपुटि।
मन महिं मंडइ आस, रयणि खिणि महिं जाइ घटि॥
करि है जलज विकास, सूर परभात उगै जब।
मधुकर मनि चिंतवइ, मुकत होइ है बन्ध तब॥
छीहल करि दह कहि वसइ, सर संपत्त उदैव वसि।
अलि कमल युत्त पडयणि सहित तानि....सब गयो कसि॥

(२) पांडे राजमल

पांडे राजमल अध्यात्मशास्त्रके प्रमुख प्रवक्ता थे। ये भी राजस्थानी विद्वान् थे और ढूंढाहड तथा मारवाड़में घूम घूम कर अध्यात्मका प्रचार किया करते थे। समयसार, प्रवचनसार आदि कृतियां उन्हें कंठस्थ थीं और वे उन्हें श्रावकोंको सुनाया करते थे। विद्वत्समाजमें उनकी धाक जमी हुई थी, इसलिये जहाँ भी वे चले जाते वहीं विद्वान् एवं श्रावक गण दोनों ही इनसे नयी नयी कृतियां लिखनेकी प्रार्थना किया करते थे। कविवर बनारसीदासने अपने समयसार नाटक एवं अर्धकथानक दोनोंमें इनकी खूब प्रशंसा की है और उन्हें समयसार नाटक जैसे गूढ़ ग्रन्थका मरमी लिखा है—

पांडे राजमल जिन धरमी, समयसार नाटकके मरमी।
तिन गरंथकी टीका कीनी, बालावबोध सुगम कर दीनी॥

राजमल्लका जन्मस्थान कौनसा था, तथा उनका साहित्यिक जीवनके अतिरिक्त अन्य जीवन कैसा रहा इसके सम्बन्धमें अभी खोज होना शेष है, लेकिन 'पांडे' शब्दका इनके लिए जो बनारसीदासने प्रयोग किया है उससे ज्ञात होता है कि उन्होंने उदासीन जीवन अपना लिया था। और भट्टारकोंकी छत्रछायामें रहा करते थे। वे काष्ठासंघके भट्टारक हेमचन्द्रकी आम्नायके विद्वान् थे।

राजमल्ल बहुश्रुत विद्वान् थे। प्राकृत, हिन्दी और संस्कृत पर उनका समान अधिकार था। वे संस्कृतमें एवं हिन्दीमें समान रूपसे रचना कर सकते थे। प्राकृत ग्रन्थोंके वे अपने समयके अधिकारी विद्वान् माने जाते थे। समयसार कलशकी उन्होंने जो हिन्दी बालावबोध टीका की है वह पूर्णतः विषयको स्पर्श करनेवाली होकर भी सुगम एवं मनोहर है। पाण्डे राजमलकी अवतक जो कृतियां उपलब्ध हुई हैं वे ये हैं—

(१) जम्बूस्वामीचरित्र (२) लाटीसंहिता (३) अध्यात्मकमलमार्त्तण्ड (४) छन्दोविद्या, (५) पञ्चाध्यायी (६) तत्त्वार्थसूत्र वचनिका (७) समयसार कलश वचनिका।

उक्त सात रचनाओंके अतिरिक्त अभी और भी रचनाएं विद्वानोंकी खोजकी बाट जो रही हैं।

समयसार कलशकी बालावबोध टीका इनकी भावभरी कृति है। अध्यात्मरहस्यको इस टीकामें उन्होंने विशद व्याख्या की है। १७ वीं शताब्दी एवं उसके पश्चात् जो जैन कवियोंने अध्यात्मसाहित्य पर विशेष जोर दिया एवं उसके स्वाध्याय तथा पठन-पाठनकी जो प्रवृत्ति चली उसमें समयसार कलशकी इस बालावबोध टीकाका प्रमुख हाथ है।

यह टीका भाषाकी दृष्टिसे भी महत्त्वपूर्ण है। कविकी भाषा यद्यपि ढूंढारी है, किन्तु उसमें बोलचालके शब्दोंकी व्यापकता होनेके कारण उसे समझनेमें अधिक कठिनाई नहीं होती। भाषाका एक उदाहरण यहाँ दिया जा रहा है—

यथा कोई जीव मदिरा पिवाइ करि विकल कीजै छै। सर्वस्व छिनाइ लीजै छे। पद तैं भ्रष्ट कीजै छै तथा अनादि नांई लेई करि सर्व जीवराशि राग द्वेष मोह अशुद्ध परिणाम करि मतवालो हुओ छै तिहि तैं ज्ञानावरणादि कर्मको बंध होइ छै।

इनका मुख्य स्थान संभवतः वैराट था और ये साहित्य प्रचार एवं आध्यात्मिक उपदेशके लिये आगरा, आमेर, सांगानेर, नागौर, अजमेर आदि स्थानोंमें प्रायः जाया करते थे। वहाँके धनी श्रावकोंसे इनका विशेष सम्बन्ध था। इसलिये ये जहाँ भी जाते वहीं विशेष सत्कार पाते थे।

(३) रूपचन्द

पं. रूपचन्द १७ वीं शताब्दीके आध्यात्मिक विद्वान् थे। कविवर बनारसीदासने अर्ध-कथानकमें इनका अपने गुरुके रूपमें उल्लेख किया है। ये बनारसीदासके समकालीन विद्वान् थे। १७ वीं शताब्दीमें आध्यात्मिक साहित्यका जो अत्यधिक प्रचार हुआ उसमें इनका प्रमुख हाथ था। ये ऊँचे कवि थे। इनकी कवितामें अध्यात्मसरिता बहती है। जो भी उसे पढ़ता है उसे मानो अध्यात्मसरितामें गोते लगानेका आनन्द आता है।

परमार्थ दोहाशतक, परमार्थगीत, अध्यात्मदोहा, अध्यात्मसवैया, परमार्थहिंडोलना, खटोलना गीत आदि इनकी कितनी ही रचनाएँ अध्यात्मरससे इतनी ओत-प्रोत हैं कि पाठक उन्हें पढ़कर आत्माके वास्तविक स्वभावको जानने लगता है। संसार, देह एवं भोगोंके यथार्थ स्वरूपका बोध होनेके पश्चात् वह अपने आपको सुधारनेका प्रयास करता है। एक उदाहरण देखिये—

जीवतकी आस करै काल देखै हाल डरै; डोलै च्यारु गति पै न आवै मोक्ष मगमें।
माया सौं मेरी कहै मोहनी सौं सीठा रहै; तापै जीव लागै जैसा डांक दिया नगमें।
घरकी न जाने रीति, पर सेती मांडे प्रीति; बाटके बटोई जैसे आइ मिलै वगमें।
पुग्गल सौं कहै मेरा जीव जानै यहै डेरा; कर्मकी कुलफ दीये फिरै जीव जगमें ॥३॥

अध्यात्मसवैया

अध्यात्मसवैय्या हिन्दी भाषाकी एक ऐसी रचना है जिसके मननसे मनुष्यका भटकता हुआ मन शुद्धोपयोगकी ओर ढल सकता है। यथा—

अनुभौ अभ्यासमें निवास सुध चेतन कौ, अनुभौ सरूप सुध बोधको प्रकास है।
अनुभौ अनूप उपरहत अनंत ज्ञान, अनुभौ अनीत त्याग ग्यान सुख रास है॥
अनुभौ अपार सार आप ही कौ आप जानै, आप ही में व्याप्त दीसै जामै जड नास है।
अनुभौ अरूप है सरूप चिदानन्द 'चन्द' अनुभौ अतीत आठ कर्म स्यौं अफास है॥

रूपचन्द्रकी रचनाओंके अतिरिक्त कितने ही पद भी मिलते हैं जो समाजमें अत्यधिक प्रिय हैं। तथा बहुतसे श्रावकोंको कंठस्थ हैं। इनके पदोंमें भक्ति एवं अध्यात्म दोनोंकी धारा बही है। एक ओर जब वे "प्रभु तेरी महिमा जानि न जाई" कहते हैं तो दूसरी ओर "चेतन सौ चेतन लौ लाई' के गीत भी गाते हैं। 'प्रभु मुखको उपमा किससे दी जावे।' चन्द्रमा और कमल दोनों ही दूषित हैं तब फिर उनसे मुख की उपमा किस प्रकार दी जा सकती है, इसलिये प्रभु मुख तो उपमा रहित है जिसके दर्शन-मात्रसे ही सुख उत्पन्न होता है। इन्हीं भावोंको कविने अपनी कविताओंमें निबद्ध किया है।

इस प्रकार कविवर रूपचन्द अध्यात्मसाहित्यके प्रमुख उपासक थे। आत्मा और परमात्माका गुणानुवाद ही उन्हें भाता था। इनका समय संवत् १६३० से १६९३ तक अनुमानित किया जा सकता है। बनारसीदासके अर्धकथानककी समाप्ति तक संभवतः ये जीवित थे। आगरा इनका प्रमुख केन्द्र था और यहीं पर ये अध्यात्मका रसपान कराया करते थे। अभी एक हस्तलिखित ग्रंथमें इनका चित्र मिला है, जिसमें इन्हें स्थूल शरीरवाले व्यक्तिके रूपमें प्रदर्शित किया गया है। लेकिन चित्रसे मालूम पड़ता है कि कवि अच्छी वेषभूषामें रहते थे।

(४) बनारसीदास

बनारसीदास १७वीं शताब्दीके प्रसिद्ध हिन्दी कवि हैं। काव्य प्रतिभा उन्हें सहज ही में मिली थी, इसलिये इन्होंने बचपनसे ही कविताऐं निबद्ध करना प्रारम्भ कर दिया था।

बनारसीदासका जन्म एक मध्यमश्रेणी परिवारमें संवत् १६४३ में हुआ था। इनके माता पिता और स्वयं कविके समक्ष सदा ही अर्थसंकट रहा। फिर भी इन्होंने अपने जीवनका जो सदुपयोग किया वह हमारे लिये अनुकरणीय है। आठ वर्षकी अवस्थामें इन्हें पढ़ने भेजा गया। लेकिन एक ही वर्ष तक अध्ययन किया होगा कि इनकी सगाई कर दी गई और ११ वर्षके होते होते तो इनका विवाह ही कर दिया गया। जब अपनी वधूके साथ घरमें प्रवेश किया तो उसी दिन नानीका स्वर्गवास, बहिनका जन्म हुआ और इस प्रकार कविने एक साथ एक दिनमें ही जन्म, मरण एवं विवाह ये तीन घटनाएँ देखीं—

नानीमरण, सुताजन्म, पुत्रवधु आगौन ।
तीनों कारण एक दिन, भए एक ही भौन ॥

विवाहके पश्चात इन्होंने फिर पढ़ना प्रारम्भ किया और व्याकरण, छन्द, ज्योतिष, अलंकार आदि विषयोंका अध्ययन किया । कविका सम्पूर्ण जीवन एक साधारण गृहस्थके जीवनके समान रहा । व्यापारमें उन्हें कभी सफलता नहीं मिली और जो भी कार्य किया उसीमें घाटा लगा। कभी कभी तो उन्हें खानेको भी नहीं मिला । लेकिन वे विपत्तियोंसे कभी नहीं घबराये और जीवनमें आगे बढ़ते रहे। कविने जीवनमें तीन विवाह किये । इनके ९ सन्तान हुई लेकिन दुर्भाग्य वश एक भी जीवित नही रही।

कही पचावन बरस लौं, बनारसी की बात ।
तीनि विवाही भारजा, सुता दोइ सुत सात ॥
नौ बालक हुए मुए, रहे नारि नर दोइ ।
ज्यौं तरवर पतझार ह्वै, रहैं ठूंठ से होइ ॥

कविका गार्हस्थ जीवन पूर्ण असफल होनेके बावजूद भी इनका साहित्यिक जीवन इतना सुन्दर, सफल एवं शान्त रहा कि जो भी कविके सम्पर्कमें एक बार आया वही पूरी तरहसे उनका हो गया । कविके धीरे धीरे प्रशंसक बढ़ने लगे और अन्तिम वर्षोंमें तो वे राष्ट्र एवं समाजके प्रमुख व्यक्ति बन गये । इनकी प्रथम रचना 'नवरस रचना' १४ वें वर्षमें ही समाप्त हो गयी थी । यह शृंगारकी एक अच्छी कृति थी। लेकिन कविने विवेक जाग्रत होने पर इसे सदाके लिये गोमती नदीको भेंट कर दिया, जिससे 'न बचे बांस और न बने बांसुरी।' इस घटनाके पश्चात् इनका जीवन ही बदल गया । संवत् १६७० में जब ये २७ वर्षके थे, इन्होंने नाममालाके नामसे छोटा सा पद्य शब्दकोश लिखा। हिन्दीमें इस तरहकी इनी गिनी रचनायें हैं। समयसार नाटक इनका सर्वाधिक प्रसिद्ध ग्रंथ है। इसके प्रत्येक छन्दसे अध्यात्मरस टपकता है । इसमें ७२७ पद्य हैं। इसे कविने संवत् १६९३ में समाप्त किया था । समयसार पूर्णतः आध्यात्मिक रचना है । यद्यपि यह कृति आचार्य अमृतचन्द्रके कलशोंका भाषान्तर है, लेकिन कविकी मौलिक सूझ-बूझ एवं काव्य-प्रतिभाके कारण यह स्वतंत्र कृतिके रूपमें मानी जाने लगी है । समयसार नाटकका प्रचार इतना शीघ्र हुआ कि ९-१० वर्षमें ही इस कृतिकी प्रति लिपियां सारे भारतमें पहुँच गई और आज उत्तर भारतका ऐसा कोई शास्त्रभण्डार नहीं होगा जहां इसकी एक दो हस्त लिखित प्रतियां न हों। किसी किसी ग्रथसंग्रहालयमें तो इसकी १५-२० तक प्रतियां मिलती हैं जो इसकी लोकप्रियताकी द्योतक हैं।

कविकी तीसरी रचना बनारसीविलास है । इसमें इनकी स्फुट रचनाओंका संग्रह है । संग्रहकर्ता कविके परम मित्र जगजीवन थे। उन्होंने इसे संवत् १७०१ में संग्रह करके

बनारसीविलास नाम दिया था। इसमें लगभग ४६ रचनाओंका संग्रह है। इसमें संग्रहीत अध्यात्मगीत, नवरत्न कवित्त, ज्ञानपच्चीसी. अध्यात्मबत्तीसी, कर्मछत्तीसी, अध्यात्महिंडोलना, मोक्षपैडी, शिवपच्चीसी, भवसिन्धुचतुर्दशी, अध्यात्मफाग, गोरखनाथके वचन आदि ऐसी रचनाएँ हैं जो अध्यात्मरससे ओत-प्रोत हैं।

कविका 'अर्धकथानक' हिन्दी भाषाका प्रथम आत्मचरित है। कविने इसमें अपने ५५ वर्षोंका जीवनचरित प्रस्तुत किया है जो किसी प्रकारके दुराव अथवा ढोंगके लिखा गया है। अपने जीवनमें जो भी उन्हें त्रुटियां दिखाई दी उन्हें कविने खोलकर रख दिया है। अर्धकथानक साहित्यिक होनेके साथ २ ऐतिहासिक भी है और इसमें तत्कालीन शासनव्यवस्था और जनजीवनका वास्तविक चित्र उपस्थित किया गया है। कविने बादशाह अकबर, जहांगीर और शाहजहांका शासन काल देखा था। एक शासनके देहावसान पर उस समय राज्य एवं जनताकी कैसी दशा होती थी इसका उसमें सजीव वर्णन हुआ है।

इस प्रकार कविवर बनारसीदास १७ वीं शताब्दीके प्रतिनिधि कवि थे। आध्यात्मके वे सच्चे उपासक एवं प्रचारक थे। जो आत्मा-अनात्माके वास्तविक रहस्यको जानना चाहता है उसे कविकी रचनाओंका सम्यक् परिशीलन करना चाहिये। बनारसीसाहित्यका जितना अधिक प्रचार होगा उतना ही मनुष्यको निजतत्त्वके समझनेमें आसानी रहेगी। तथा संसारी प्राणी निजस्वरूपको प्राप्त कर सकेगा जो कि जीवनका परम लक्ष्य है।

(५) जगजीवन

जगजीवन आगरेके रहनेवाले थे। ये अग्रवाल जैन थे और इनका गर्ग गोत्र था। इनके पिताका नाम अभयराज एवं माताका नाम मोहनदे था। अभयराज जाफरखांके दीवान थे और बादशाह शाहजहांके पांच हजारी उमराव थे। ये बड़े कुशल शासक थे। इनके पिता अभयराज सर्वाधिक सुखी व्यक्ति थे। इनके कितने ही पत्नियां थीं। उनमें सबसे छोटी मोहनदेसे जगजीवनका जन्म हुआ था।

जगजीवन स्वयं विद्वान् थे और अध्यात्मके कट्टर समर्थक थे। इनकी एक शैली थी जो अध्यात्मशैलीके नामसे प्रसिद्ध थी। पं. श्री हेमराज, रामचन्द्र संघी, संघी मथुरादास, भवालदास, भगवतीदास एवं स्वयं कवि जगजीवन इसके प्रमुख सदस्य थे। ये प्रतिदिन गोष्ठी करते तथा उसमें आत्मिक चर्चाएँ होतीं। इन्होंने संवत् १७०१में बनारसीविलासका संपादन किया और बनारसीदासकी छोटी २ रचनाओंको एकत्रित करके नष्ट होनेसे बचा लिया। ये स्वयं भी कवि थे और कविताएं किया करते थे। अब तक इनके ४५ पद उपलब्ध हो चुके हैं। इनके पदोंमें काव्यत्वकी झलक मिलती है। इनके अधिकांश पद स्तुतिपरक हैं। 'जगत सब दीसत घनकी छाया' इनका अत्यधिक सुन्दर पद है जिसे अच्छेसे अच्छे पदके समक्ष रखा जा सकता है। यहाँ पूरा पद पाठकोंके अवलोकनार्थ दिया जारहा है—

जगत सब दीसत घनकी छाया ।
पुत्र कलत्र मित्र तन संपति, उदय पुद्गल जुरि आया ।
भव परनति वरषागम मोहे, आस्रव पवन बहाया ।।१।।
इन्द्रिय विषय लहरि तडता है, देखत जाय विलाया ।
राग-द्वेष वकुपंकति दीरघ, मोह गहल घरराया ।।२।।
सुमति विरहनी दुःख दायक है, कुमति संजोगत भाया ।
निज संपति रतनत्रय गहिकर, मुनिजन नर मन भाया ।।३।।
सहज अनंत चतुष्टय मन्दिर, जगजीवन सुख पाया ।
जगत सब दीसत घनकी छाया ।।४।।

श्री पं. हीरानन्दने समवसरण विधान (संवत १७०१)में कवि जगजीवनका परिचय दिया है।

(६) द्यानतराय

कविवर द्यानतराय हिन्दीके उन प्रसिद्ध कवियोंमेंसे हैं जिनके पद, भजन, पूजा, स्तोत्र एवं रचनाएँ जन साधारणमें अत्यधिक प्रिय हैं। तथा जो सैकडों हजारों स्त्री-पुरुषोंको कंठस्थ हैं। कविता करना उनका स्वाभाविक गुण था। गूढसे गूढ भावोंको सरल शब्दोंमें छन्दोबद्ध करना उन्हें अच्छी तरह आता था, इसलिये उनकी कविताओंका जन समाजमें अत्यधिक प्रचार है।

द्यानतरायका जन्म संवत् १७३३ में आगरेमें हुआ था। इनके बाबाका नाम वीरदास एवं पिताका नाम श्यामदास था। पहिले ये आगरे रहे और बादमें देहली आकर रहने लगे थे। आगरा एवं देहलीमें जो विभिन्न आध्यात्मिक शैलियां थीं उनसे कविका घनिष्ठ सम्बन्ध था। वे बनारसीदासके समान विशुद्ध आध्यात्मिक विद्वान् थे तथा इसी चर्चामें अपने जीवनको लगा रखा था। धनोपार्जनके अतिरिक्त उन्हें जो भी समय मिलता उसे काव्यरचना एवं आध्यात्मिक चर्चामें व्यतीत करते। धर्मविलासमें इनकी प्रायः सभी रचनाओंका संग्रह है। यही कविकी साहित्यिक संपत्ति थी जिसे उन्होंने अपने स्वर्णिम ३० वर्षोंमें समाप्त किया था। इसमें उनके ३०० पद, विभिन्न पूजापाठ एवं ४५ अन्य छोटी रचनाएं है। सभी रचनाएं सुन्दर एवं उत्तम भावोंके साथ गुम्फित हैं।

इनके पद आध्यात्मिक रससे ओत-प्रोत हैं। कविने संभवत आत्मतत्त्वको पहिचान लिया था, इसीलिये उन्होंने एक पदमें इस सम्बन्धमें यह भाव प्रगट किया है—

अब हम आतमको पहिचाना ।
जैसा सिद्धक्षेत्रमें राजै, तैसा घटमें जाना ।। १ ।।

देहादिक पर द्रव्य न मेरे, मेरा चेतन बाना ।
'द्यानत' जो जानै सो सयाना, नहिं जानैं सो अयाना ॥२॥

इनकी सभी रचनाऐं शिक्षाप्रद हैं ।

(७) भूधरदास

भूधरदासका हिन्दी जैन कवियोंमें गौरवपूर्ण स्थान है । ये आगरेके रहनेवाले थे । इनका जन्म संवत् १७५० के आसपास आगरेमें हुआ था । ये खण्डेलवाल जातिके श्रावक थे । हिन्दी संस्कृतके अच्छे विद्वान् थे । कविका अध्यात्मकी ओर अधिक झुकाव था । संसारकी असारता, जीवनकी क्षणभंगुरता और भोगोंकी निस्सारता पर इन्होंने खूब लिखा है । इनकी कलममें जोश था, इसलिये इनका पूरा साहित्य प्रभावोत्पादक है । अब तक इनकी तीन रचनाऐं उपलब्ध हो चुकी हैं । जैन शतक बहुत ही सुन्दर काव्य है और उसका प्रत्येक छंद याद रखने योग्य है । इसमें १०० से अधिक छन्द हैं । उनमें मनुष्यको गलत मार्गसे हटानेवाले विविध विषयोंका बड़ा सुन्दर एवं हृदयग्राही वर्णन किया गया है । पार्श्वपुराण हिन्दीके महाकाव्योंकी कोटिमें आता है । इसमें २३ वें तीर्थंकर भगवान् पार्श्वनाथके जीवनका विशद एवं रोचक वर्णन है । पुराण सुंदर काव्य है तथा प्रसादगुणसे युक्त है । कविने इसे संवत् १७८४ में आगरेमें ही समाप्त किया था ।

कवि भूधरदासके अबतक ६८ पद प्राप्त हो चुके हैं । कविने इन पदोंमें अध्यात्मकी रसगंगा बहाई है । अपने हृदयको उज्वल रखना प्रत्येकके लिये आवश्यक है । जब तक कपटकी कृपाणको नहीं छोड़ा जाता तब तक सारे धर्म–कर्म बेकार हैं । कविका यह पद देखिये—

अन्तर उज्वल करना रे भाई ।
कपट कृपान तजे नहीं तब लौं, करनी काज ना सरना रे ॥
जप तप तीरथ जाप व्रतादिक, आगम अर्थ उचरना रे ॥
विषै कषाय कीच नहीं धोयो, यों ही पचि-पचि मरना रे ॥

(८) हेमराज

हेमराज १७–१८ वीं शताब्दीके प्रसिद्ध विद्वान् थे । हिन्दी गद्य साहित्यकारोंमें हेमराजका नाम सर्वोपरि आना चाहिये । ये स्वयं अच्छे कवि भी थे, लेकिन इन्होंने प्राकृत एवं संस्कृत ग्रंथोंका हिन्दी गद्यानुवाद ही करना उचित समझा । बनारसीदासके अन्तिम वर्षोंमें संभवतः आगरेमें इनका काफी अच्छा सम्पर्क था और वहाँकी अध्यात्मगोष्ठीके ये प्रमुख सदस्य थे । बनारसीदासके साहित्यिक सहयोगी कौरपालके लिये इन्होंने 'सितपट–चौरासी बोल'की रचना की जिसका उल्लेख इन्होंने इस प्रकार किया है—

नगर आगरेमें बसै, कौरपाल सग्यान ।
तिस निमित्त कवि हेमनैं कियउ कवित्त परवांन ।।

प्रवचनसारकी भाषा लिखानेमें भी कौरपालका सक्रिय हाथ था। हेमराजने कौरपालको अपने हितकारीके रूपमें स्मरण किया है।

बालबोध यह कीनी जैसे, सो तुम सुणउ कहूँ मैं तैसे ।
नगर आगरेमें हितकारी, कौरपाल ग्याता अधिकारी ।।
तिनि विचार जियमें यह कीनी, जो भाषा यह होइ नवीनी ।
अलपबुधी भी अरथ बखानै, अगम अगोचर पद पहिचानै ।
यह विचार मनमें तिनि राखी, पांडे हेमराजसौं भाखी ।।
आगै राजमल्लनै कीनी, समयसार भाषा रस लीनी ।
अब जो प्रवचनकी ह्वै भाखा, तो जिनधर्म वधै सो साखा ।।

अबतक इनकी ये रचनाएँ प्रकाशमें आ चुकी हैं—

१. सितपर चौरासी बोल (पद्य), २ प्रवचनसार भाषा (गद्य) ३ गोम्मटसार कर्मकाण्ड (गद्य), ४. पंचास्तिकाय भाषा (ग), ५. परमात्मप्रकाश भाषा (ग.), ६. नयचक्र भाषा (ग.), ७. द्रव्यसंग्रह भाषा (ग.), ८. गणितसार (पद्य), ९. बावनी (प.) १० भक्तामरस्तोत्र (प.), ११. साधुकी आरती (प.) १२. सुगन्धदशमी कथा (प.) १३ दोहाशतक (प.) और जीवसमास (प.)।

उक्त रचनाओंके अतिरिक्त हेमराजकी अभी एक और रचना प्राप्त हुई है और वह है समयसार वचनिका। यह सम्भवतः उनकी अब तक उपलब्ध रचनाओंमें सबसे बड़ी रचना है। यह कविकी अन्तिम रचना है।

दोहाशतकके अनुसार हेमराज सांगानेरमें उत्पन्न हुये और फिर कामां जाकर रहने लगे थे। आगरेमें इनका विशेष आना जाना रहता था। और यह भी संभव है कि कुछ समय पश्चात वे आगरे जाकर रहने लगे हों। कविवर बुलाकीदासकी माता जैउलदे बड़ी विदुषी थीं और वह हेमराजकी पुत्री थीं। बुलाकीदासके अनुसार हेमराज गर्गगोत्रीय श्रावक थे।

हेमराज पंडित बसै, तिसी आगरे ठांइ ।
गरगगोत गुन आगरो सब पूजै जिस पांइ ।।

(९) बुधजन

कविवर बुधजनका पूरा नाम विरधीचन्द था। ये जयपुर (राजस्थान) के रहनेवाले थे। खण्डेलवाल जातिमें इनका जन्म हुआ था तथा बज इनका गोत्र था। इनके समयमें महापंडित टोडरमलकी अपूर्व साहित्यिक सेवाओं एवं मूल परम्पराके अनुरूप क्रांतिकारी परिवर्त्तनोंके कारण जयपुर भारतका साहित्यिक एवं सांस्कृतिक केन्द्र बन चुका था। टोडरमलजीके प्रभावसे बुधजन अछूते न रह सके और वे उनके अवशिष्ट कार्यको आगे बढ़ाने लगे।

इनका साहित्यिक जीवन संवत् १८५४से प्रारम्भ होता है। इसी संवत्में सबसे प्रथम उन्होंने छहढालाकी रचना की। इसमें इन्होंने मानों गागरमें सागर भर दिया। यह कृति इनकी बहुत सुन्दर एवं इनकी काव्यशक्तिकी परिचायक है। अब तक इनकी १७ रचनाएं प्राप्त हो चुकी हैं। उनका रचनाकाल संवत् १८५४से संवत् १८९५ तक रहा। तत्त्वार्थबोध (सं. १८७६) सतसई (१८९१) बुधजनविलास (१८९२) तथा योगसार इनकी प्रमुख कृतियां हैं। सतसई इनकी उच्चकोटिकी सुभाषित एवं आध्यात्मिक रचना है। बुधजनविलासमें इनकी स्फुट रचनाओं एवं पदोंका संग्रह है। इनके पदोंका समाजमें अत्यधिक प्रचार रहा है। अबतक इनके २६५ पद प्राप्त होचुके हैं। अनेक पद ऊँची श्रेणीके हैं। उनसे पाठक कविकी काव्यत्वशक्तिका अनुमान लगा सकता है। वे आगमचिंतन वर्षों तक करते रहे और उस चिंतनाका परिणाम कहीं कहीं इनके पदोंमें स्पष्ट दिखलाई देता है। उन्होंने संभवतः आत्मदर्शनके लिये और उसके आधार पर इस पदकी रचना की—

अब हम देखा आतमरामा।
रूप फरस रस गंध न जामें ज्ञान दरश रस साना ॥१॥
भूख प्यास सुख दुःख नहिं जाके, नाहीं वन पुर ग्रामा।
नहिं चाकर नहिं ठाकर भाई, नहीं तात नहिं मामा ॥२॥
भूल अनादि थकी बहु भटक्यो ले पुद्गलका जामा।
बुधजन सत्गुरुकी संगतिसे मैं पाया मुझ ठामा ॥३॥

इनके पद एकसे एक बढ़कर हैं। संसारका यदि वास्तविक चित्र देखना हो, आत्मा, माया एवं मनके विषयमें यदि जानकारी प्राप्त करनी हो तो इनके पदोंको पढ़ जाइये, आपको आत्मतृप्ति मिलेगी। कहीं कहीं इनके पदोंमें रूपक काव्यके भी दर्शन होते हैं। 'निजपुरमें आज मची होली।' इनका एक ऐसा ही पद है जिसे पाठकोंके अवलोकनार्थ यहाँ दिया जारहा है—

निजपुरमें आज मची होली।
उमंगि चिदानंदजी इत आये, इत आई सुमती गोरी ॥१॥
लोक लाज कुलकाणि गमाई, ज्ञान गुलाल भरी झोरी।
समकित केसर रंग बनायो, चारित्रकी पिचि छोरी ॥२॥
गावत अजपा गान मनोहर, अनहद झरसौं वरस्योरी।
देखन आये बुधजन भीगे, निरख्यौ ख्याल अनोखारी ॥३॥

(१०) छत्रपति

छत्रपति अथवा छत्रदास १९–२० वीं शताब्दीके कवि थे। ये आवांगढ़के निवासी थे।

इनकी मुख्य रचनाओंमें कृपण जगावन चरित्र तथा मनमोहन पंचशती हैं। प्रथम रचनामें तुलसीदासके समकालीन ब्रह्म गुलालके चरित्रका सुन्दर वर्णन किया गया है। दूसरी रचना सुभाषित है, जिसको पढ़नेसे मन प्रसन्न होता है तथा प्रत्येक मनुष्य सुमार्ग पर लगनेका प्रयास करता है। इसमें ५१३ पद्य हैं।

उक्त रचनाओंके अतिरिक्त कविके १६०से भी अधिक पद उपलब्ध हो चुके हैं। सभी पद भाव, भाषा एवं शैलीकी दृष्टिसे उच्चस्तरके हैं। पदोंकी भाषा कहीं कहीं क्लिष्ट अवश्य हो गयी है, लेकिन उससे उनकी मधुरतामें कोई कमी नहीं आई है। इनके पदोंमें आत्मा, परमात्मा एवं संसारदशाका अच्छा वर्णन मिलता है। कितने ही पद स्तुतिपरक हैं, जिनमें कविने अपनी आत्मा खोल कर रख दी है। छत्रराय गृहस्थ होते हुए भी साधु जीवन व्यतीत करते थे, इसलिये इनके पद सन्तोंके मुखसे निकले हुए पद जैसे मालूम देते हैं। अपनी कमाईका अधिकांश दानमें दे देना तथा शेष समयमें आत्मचिंतन एवं मनन करते रहना ही इनके जीवनका कार्यक्रम था। सन्तोष एवं त्यागके भाव भी इनके पदोंमें स्पष्ट रूपसे मिलते हैं। इनके पदोंको पढ़नेसे आत्मानुभूति होती है तथा पाठकका मन स्वतः ही आत्म-ध्यानकी ओर मुड़ जाता है। कविका एक पद देखिये—

करि करि ज्ञान अयान अरे नर, निज आतम अनुभव रसधारा।
वादि अनर्थ माँहि क्यों खोवत, आयु दिवस हितकारा॥
तनमें बसत मिलत नहीं तनसौं जो जल दूध तेल तिल न्यारा।
देखत जानत आप अपरके गुन परजाय प्रवाह प्रचारा॥ करि० ॥१॥
निहचै निरविकार निरआश्रव, आनन्दरूप अनूप उघारा।
अपनी भूल थकी परवस है, भयो समाकुल समल अपारा॥२॥
सुखके थान होत सुख भाई, अब न लागत कंठ मझारा।
तजि विकलप करि थिर चित इनमें 'छत्र' होय सहजे निसतारा॥३॥

महाकवि बनारसीदासजी

श्री गणेशप्रसादजी जैन, वाराणसी

महाकवि बनारसीदासजी १७ वीं शताब्दिके आध्यात्मिक पुरुष हैं। इन्हें जहाँ अपने गार्हस्थिक और आर्थिक जीवनमें अनेक अड़चनोंका सामना करना पड़ा वहाँ इनका आध्यात्मिक जीवन समाजके लिए प्रेरणाप्रद रहा। तात्त्विक दृष्टिसे इनका चिन्तन अपूर्व है। इन्होंने अपने जीवनमें सम्प्रदायवादको प्रोत्साहन न देकर तात्त्विक भूमिकाको सामने रखनेका सदा प्रयत्न किया है। इस दृष्टिसे उनका यह दोहा मननीय है—

घट घट अंतर जिन वसे घट घट अंतर जैन ।
मतमदिराके पानसों मतवाला समुझै न ॥

बड़े होने पर ये व्यापार निमित्त जौनपुरसे आगरा आने-जाने लगे थे। निमित्तकी बात कि एकबार इनकी अध्यात्मरसिया श्री अर्थमलजीसे भेट हो गई। उन्होंने आपको स्वाध्यायके लिए पाँडे राजमलजीकृत बालावबोध टीका सहित समयसार नाटक दिया। आप पर उसके अध्ययनका अजीव प्रभाव पड़ा। आप गृहस्थोचित बाह्य क्रियाओंको त्याग तीन साथियोंके साथ एक कमरेमें नग्न हो अपनेको मुनि मान यद्वा तद्वा प्रवृत्ति करने लगे। जप, तप, पूजन, पाठ, प्रतिक्रमण, सामायिक सब कुछ छोड़ दिया। दिन-रात अध्यात्म चरचा करते और उच्छृंखल बने कमरेमें टहला करते। इन्होंने अपनी इस दशाका वर्णन करते हुए स्वयं लिखा है-

करनीकौ रस मिट गयो भयो न आतमस्वाद ।
भई बनारसीकी दसा जथा ऊँटकौ पाद ॥

किन्तु होनहार विलक्षण है। श्री पं. रूपचन्दजी आगरा आये और उन्होंने उनके इस एकान्तवादी रोगकी चिकित्सा की। पं. रूपचन्दजीने श्री गोम्मटसार जीवकाण्डके आधारसे जब इन्हें भूमिकानुसार ज्ञान और क्रियाके सुमेलका रहस्य समझाया तब इनकी मिथ्या धारणा समाप्त हुई। श्रद्धामें जो कालिमा थी वह भी दूर हो गई। इस तथ्यको स्वीकार करते हुए वे अर्धकथानकमें स्वयं लिखते हैं—

हिरदैमें कछु कालिमा हुई सरदहन बीच ।
सोउ मिटी समता भई रही ऊँच न नीच ॥

आपकी साहित्यसाधना वेजोड़ है। आपने अध्यात्म विषय पर जो भी साहित्य लिखा है वह अमर है। इसके साथ इनका स्वयंका लिखा हुआ अर्धकथानक भी अपूर्व है। उसके आलोकमें उस कालकी राजनीति, समाजनीति, व्यापारनीति, गार्हस्थ्यजीवन, शिक्षा, नारीमर्यादा, नगर-समृद्धि, यात्रावर्णन, इतिहास आदि सभी कुछका दर्शन किया जा सकता है। भाषा ऐसी मजी हुई और सुगम है कि प्रत्येक अवस्थाका चित्र आँखोंके सामने उपस्थित कर देती है।

अर्धकथानकमें आपने अपना पचपन वर्षका जीवन लिखा है और उसे अर्धकथानक नाम दिया है। इससे कविवरकी आगे कमसे कम इतने ही वर्ष जीनेकी भावनाका पता लगता है। किन्तु काल किसीकी नहीं सुनता। अर्धकथानक लिखनेके बाद आप दो-तीन वर्ष तक ही जीवित रहे होंगे कि इस लोकका अन्त हो आप परलोकवासी बन गये। आज महाकवि हमारे बीचमें नहीं हैं। परन्तु उनकी साहित्यसाधना उनके व्यक्तित्वका सदाकाल हमें परिचय देती रहेगी। वे अमर हैं।

अमर साहित्यकार—महापंडित टोडरमल

श्री. पं. सुरज्ञानीचन्दजी लुहाडिया, न्यायतीर्थ, जयपुर

जयपुर नगर प्रारंभसे ही साहित्यसेवियों, विद्वानों एवं समाजसुधारकोंका केन्द्र रहा है। गत १५० वर्षोंसे (स. १८०० से स. १९५० तक) यहाँ बहुतसे विद्वान् हुए, जिन्होंने आगमानुकूल अपनी रचनाओंके बल पर समाजमें फैले हुए भ्रष्टाचारको दूर कर जैन परम्पराके अनुरूप कितने ही सुधारोंको पुनर्जन्म दिया तथा ग्रन्थोंके पठन—पाठन व योग्य आचारद्वारा मोक्षमार्गका द्वार खोला। इन विद्वानोंमें महापंडित टोडरमल, पं. जयचन्द छावडा, पं. मन्नालाल खिन्दुका, ऋषभदास निगोत्या, सदासुख काशलीवालके नाम विशेष उल्लेखनीय हैं। इन विद्वानोंने शिथिलाचारके विरुद्ध आवाज उठाई एवं उसको दूर करनेमें जो आवश्यक कदम उठाये उससे जैन समाजमें व्याप्त शिथिलाचार दूर होसका। इस कार्यमें पं. टोडरमलजीने नेतृत्व किया। उन्होंने अपने सदाचारपूर्ण जीवन, स्वाभाविक प्रतिभा एवं साहित्यसेवासे समाजको जो मार्ग-दर्शन दिया वह चिर-स्मरणीय रहेगा।

पंडितजीका जन्म जयपुरके प्रसिद्ध ढोलाका वंशमें हुआ। इनकी जाति खण्डेलवाल एवं गोत्र गोदीका था। इनके पिताका नाम जोगीदास एवं माताका नाम रंभाबाई था। पंडितजीने स्वयं अपना परिचय देते हुए लिखा है—

> रंभा—पति स्तुत गुन जनक, जाको जोगीदास।
> सो ही मेरो मान है, धारे प्रकट प्रकाश ॥

माता पिताकी एकमात्र सन्तान होनेके कारण इनका लालन—पालन बड़े लाड़-प्यार से हुआ। प्रारंभसे ही इनकी शिक्षा तथा आचरणका पूरा ध्यान रखा गया और विविध विषयोंकी शिक्षा दी गई। टोडरमलजी इतने व्युत्पन्नमति एवं तीव्रबुद्धि थे कि जो अध्यापक पढ़ाते उससे अधिक उनको सुना देते। बनारस आदिसे भी कुछ विद्वान् उन्हें पढ़ानेके लिए बुलाये गये। दस वर्षकी अवस्थामें ही बड़े बड़े सैद्धान्तिक ग्रन्थोंका गूढ़ रहस्य समझने लगे और शीघ्र ही व्याकरण, न्याय, गणित आदि विषयोंपर पूर्ण अधिकार प्राप्त कर लिया। वे इस तरहसे प्राकृत एवं हिन्दी (ढूंढारी) भाषाके अधिकृत विद्वान् बन गये।

अध्ययन समाप्त करनेके पश्चात् द्रव्योपार्जनके निमित्त जयपुरसे १०० मील दूर सिंघाणा (शेखावटी) गये। अपना काम धन्धा करनेके पश्चात् जो समय मिलता था उसमें वे सिद्धान्त ग्रन्थोंका अध्ययन करते। इन्हीं दिनों रायमल्लजी टोडरमलजीकी विद्वत्ताके विषयमें लोगोंसे जानकारी प्राप्त कर इनसे मिलनेके लिए सिंघाणा गये। पंडितजीकी विलक्षण बुद्धिको देखकर वे उनसे प्रभावित हो गये और उनसे गोम्मटसार आदि सैद्धान्तिक ग्रन्थोंकी भाषा टीका करनेका आग्रह किया। पं. टोडरमलजी उनके आग्रहको नहीं टाल सके और वे

गोम्मटसार आदि ग्रन्थोंकी भाषा टीका करनेमें लग गये। उन्होंने इस कार्यको इतनी तीव्र गतिसे किया कि तीन वर्षमें ही गोम्मटसार, लब्धिसार, क्षपणासार आदि सैद्धान्तिक ग्रन्थों की ६००००–६५००० श्लोकप्रमाण भाषा टीका समाप्त कर दी।

पंडितजी सिंघाणासे जयपुर आगये और फिर इसी नगरको उनकी साहित्य गतिविधियोंके केन्द्र होनेका सौभाग्य प्राप्त हुआ। धीरे धीरे इनकी कीर्ति सारे भारतमें फैल गई। इनके पास दक्षिणसे कुछ कर्णाटक लिपिमें लिखे हुये ताड़पत्रीय ग्रन्थ आये। उस समय ये कर्णाटक लिपि नहीं जानते थे, इसलिए इन्होंने पहले कर्णाटक भाषाकी लिपि सीखी और फिर अपनी कुशाग्र बुद्धि द्वारा इन ग्रन्थोंके रहस्यको समझ लिया और अपनी शास्त्रसभामें इनका यथार्थ प्रवचन करने लगे। इनकी शास्त्रसभा तेरहपन्थी बड़ा मन्दिरमें होती थीं। वह तत्त्वचर्चाके लिए सारे भारतकी प्रमुख गोष्ठी मानी जाती थी। इनके पास बाहरसे बहुतसे विद्वान् अपने प्रश्नोंकी गहन गुत्थियां सुलझानेके लिए आते। कभी २ पत्रों द्वारा इनके पास प्रश्न आते और वे उनका समाधान इतनी सुन्दरतासे करते कि सभी इनकी विद्वत्ता पर मुग्ध होजाते। उनके विचार आगमानुकूल स्पष्ट थे। और उन्हें स्पष्ट भाषामें ही समझाते। धीरे धीरे साहित्यकी ओर इनकी अधिक रुचि बढ़ती गई और वे अपना सारा समय इसी कार्यमें देने लगे। इनके ग्रन्थोंका समाजने इतना अधिक समादर किया कि ज्यों ही वे रचना समाप्त करते उसकी उसी समय प्रतिलिपियां तयार करवाकर भारतके कोने कोनेमें स्वाध्यायके लिए भेज दी जातीं। दक्षिण प्रदेश तकमें इनके ग्रन्थोंका पठन–पाठन प्रारम्भ हो गया।

गोम्मटसार, पुरुषार्थसिद्ध्युपाय, आत्मानुशासन आदि आदि ग्रन्थोंकी भाषा टीका करनेके अतिरिक्त इन्होंने एक स्वतन्त्र मौलिक ग्रन्थ मोक्षमार्गप्रकाशककी रचना की। यद्यपि उनकी असमयमें मृत्यु हो जानेके कारण यह ग्रन्थ अधूरा रह गया। किन्तु जितना इन्होंने लिखा वह भी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है। इसमें अनेक विषयोंका पंडितजीने तात्त्विक दृष्टिसे ऊहापोह किया है। हिन्दीमें दूसरा ऐसा कोई ग्रन्थ नहीं है जो इसकी समता कर सके। इनकी समझानेकी शैली सुन्दर एवं सरल है। विषयके प्रतिपादनकी दृष्टिसे यह श्रेष्ठ रचना है। प्रायः सभी मन्दिरों एवं शास्त्रभण्डारोंमें इसकी प्रतियां मिलती हैं। जैन समाजमें सैंकड़ों वर्षोंसे इस महत्त्वपूर्ण कृतिका बराबर स्वाध्याय होता आ रहा है और भविष्यमें भी होता रहेगा।

साहित्यरचना करते समय अपने आपको भुला देनेवाली इनकी एक घटना इस प्रकार है। जब वे सिंघाणामें थे तो गोम्मटसारकी भाषा लिखनेमें इतने तल्लीन हो जाते थे कि उन्हें भोजनका भी ध्यान नहीं रहता। और जो भी भोजनके समय मिल जाता उसे खा लेते। इनकी माताने उनकी निष्ठाकी परीक्षा करनेके लिए शाक आदिमें नमक डालना बन्द कर दिया; वे करीब छह माह तक बिना नकमका भोजन करते रहे। नमक न होनेका पता उन्हें तब लगा जब उनकी रचना समाप्त हो गई। और वे अपनी मातासे बोले कि आज क्या शाकमें

नमक नहीं डाला? इसका उत्तर देते हुए माता बोलीं 'बेटा! नमक तो मैं छह महिनेसे नहीं डाल रही हूँ पर आज तुम्हें कैसे पता लगा।' इससे उनकी लगन और कर्तव्य–निष्ठाका पता लगता है।

एक मनोरंजक घटना जो इनके पाण्डित्यकी ओर संकेत करती है इस प्रकार है:–एक बार पंडित टोडरमलजीके गुरु बंशीधरजी तेरहपन्थी बड़े मन्दिर (जयपुर)में शास्त्रप्रवचन कर रहे थे। अकस्मात् ही वहाँ एक पंडितजी आये। उन्होंने शास्त्रसभाको देखकर प्रवचन करनेवाले पंडितजीकी परीक्षा लेनी चाही। प्रवचन समाप्त होने पर आगन्तुक विद्वान्ने शास्त्र पढ़नेवाले पंडितजीका नाम पूछा तो शास्त्रप्रवक्ताने अपना नाम बंशीधर बतला दिया। नाम जाननेके पश्चात् आगन्तुक विद्वान्ने कहा कि इनके पास बंसी तो नहीं है, इसलिए इन्हें बंशीधर कैसे कहा जा सकता है? इस पर पंडित टोडरमलजीने अपने गुरुसे जवाब देनेकी आज्ञा मांग कर वंशीधर शब्दके सत्रह अर्थ कर दिये। जिन्हें सुनते ही आगन्तुक विद्वान् आश्चर्य चकित रह गया। और यह समझ कर कि जिसका शिष्य ही इतना विद्वान् है उसके गुरुके ज्ञानकी सीमा तो क्या होगी। वहाँसे अपने साथ शास्त्रार्थ करनेकी इच्छासे लाये हुए ग्रन्थोंको छोड़कर चुपचाप चलते बने।

पंडितश्री टोडरमलजी पर सत्रहवें वर्षमें ही गृहस्थीका भार आपड़ा था। इसी वर्ष इनका विवाह हुआ था। विवाह कहाँ हुआ, स्त्रीका नाम एवं स्वभाव कैसा था इसकी अभीतक खोज होना बाकी है। इनके दो पुत्र हुए–बड़ेका नाम हरिश्चन्द्र और छोटेका नाम गुमानीराम था। गुमानीरामजी अच्छे विद्वान् थे। उन्होंने भी समाजमें फैले हुए शिथिलाचारके विरुद्ध आवाज उठाई और उसमें पर्याप्त सफलता प्राप्त की। इनके नामसे गुमानपन्थ भी चला। अभीतक जयपुरमें कई मन्दिरोंमें इनके द्वारा चलाये गये गुमानपन्थ (शुद्धाम्नाय)का पालन होता आ रहा है।

पंडित श्री टोडरमलजीके समयमें जयपुरमें जैन समाजकी हालत बहुत बढ़ी चढ़ी थी। उस समय जैनोंकी संख्या भी अच्छी थी। सभी वैभवशाली तथा राज्यमें ऊंचे २ ओहदों पर कार्य करते थे। सैकड़ों वर्षोंसे स्वाध्याय–प्रवचनके प्रति जो उदासीनता आगई थी तथा मन्दिरोंकी पवित्रता शिथिलाचारियोंके द्वारा नष्ट की जा रही थी, वीतरागताके स्थानमें केवल सरागता ही सरागता दिखलाई देती थी; लेकिन पंडितजीके चमत्कारिक कार्योंके प्रभावसे सामाजिक स्थितिमें एकदम कायापलट हो गई। मन्दिरोंमें जगह–जगह शास्त्रप्रवचन होना आरंभ हो गया तथा श्रावक लोग जो अपने कर्तव्योंको भूल चुके थे वे भी अपने कर्तव्योंके प्रति जागरूक हो गये। इनकी प्रेरणासे उस समय बालक–बालिकाओंकी शिक्षाका मन्दिरोंमें अच्छा प्रबन्ध था। बहुतसी स्त्रियां गोम्मटसार आदि महान् सैद्धान्तिक ग्रन्थोंकी चर्चाएँ करने लगीं, तथा व्याकरण, गणित शास्त्रमें प्रवीण होने लगीं। वास्तवमें इनके समयका जयपुर सच्चे अर्थमें जैनपुर कहलाने

लगा। इन सब कार्योंका परिचय साधर्मी भाई रायमलकी चिट्ठीसे मिलता है। चिट्ठीका एक अंश इस प्रकार है :—

'और घणी बाळां कै व्याकरण वा गोम्मटसारजीकी चर्चाका ज्ञान पाइये है। विशेष धर्म बुद्धि है ताका मिलाप होयगा। और हां दश बारा लेखक सदैव सासते जिनवाणी लिखते हैं वा सोधते हैं। एक ब्राह्मण महैनदार चाकर राख्या है सो बीस तीस लड़के बालकनकुं न्याय व्याकरण गणित शास्त्र पढ़ावै है। और पचास भाई वा वयां चर्चा व्याकरणका अध्ययन करै है।'

अपनी धार्मिक श्रद्धासे प्रेरित होकर उस समय जयपुर जैन समाजने इन्द्रध्वज पूजा समारोह नामके विशाल मेलेका आयोजन किया था। इस मेलेके प्रमुख श्री रतनचन्द दीवान एवं बालचन्द दीवान थे। उस समय जो महाराज माधवसिंहके दीवान पद पर आसीन थे। इस समारोहकी प्रेरणा भाई रायमल्लजीने दी थी। इसकी सारी सफलताका श्रेय पंडित टोडरमलजीको था। इस महोत्सवका पूर्ण विवरण ऐतिहासिक चिट्ठीसे जो साधर्मी भाई रायमलजीद्वारा लिखी गई थी-मिल सकेगा। उसका कुछ भाग यहाँ उद्धृत किया जा रहा है—

'चौसठि गजका चौड़ा इतना लांबा चौतरा वण्या है। ता ऊपरि तेहरद्वीपकी रचना बणी है। ता विषै यथार्थ ज्यारिसे ठावन चैत्यालय अढाई द्वीपके पांच मेरुन नन्दीश्वर द्वीपके बावन पर्वत ता ऊपरि जिन मन्दिर बणे....

'पोष वदी १ स्यू लगाय माह सुदि १० ताई सो ड्योढ़से कारीगर रचना करनेवाले सिलावट, चतेर, दरजी, खरादी, खाती, सुतार आदि लागे हैं। ताकी महिमा कागदमें लिखी न जाय, देखे ही जानी जाय।'

'एक कलका रथ वण्या, सो बिना बलधा बिना आदम्यां कलके फेरने करि गमन करैगा। ता ऊपरि श्री जी विराजैंगे। और भी अनेक तरहकी असवारी वर्णगी इत्यादि अद्भुत आश्चर्यकारी सोभा जानूंगे। अर इहाँ जैनी लोगांका समूह है ही। अर यह माह सुदि दसै के दिन लाखां आदमी अनेक हाथी घोरे पालकी निसाणा अनेक नौबति नगारा आरवी बाजे सामिल बड़ा उछव सूं इन्द्र करि करी भक्ति ताकी उपमानि लीयां ता सहित चैत्यालय सूं श्रीजी रथ ऊपरि विराजमान होई सहर बारै तेरहद्वीपकी रचना विषै जाय विराजैंगे। सो फागण बुदी ४ ताई तहाँ ही पूजन होयगा।'

'सभा विषै गोम्मटसारजीका व्याख्यान होय है। सो बरस दोय तो हुवा अर बरस दोय ताई और होइगा। यह व्याख्यान टोडरमलजी करै है। और यहाँ गोम्मटसार ग्रन्थ हजार अडतीस ३८००० लब्धिसार क्षपणासार ग्रन्थकी तेरह हजार १३००० त्रिलोकसार ग्रन्थका चौदह हजार १४००० मोक्षमार्गप्रकाशक ग्रन्थकी हजार बीस २०००० बड़ा पद्म

पुराण ग्रन्थकी हजार बीस २०००० टीका बणी है ताका दर्शन होयगा और इहां बडे २ संयमी पण्डित पाईए है ताका मिलाप होयगा । '

दुख है कि पण्डित टोडरमलजी अधिक समय तक समाज एवं साहित्यकी सेवा नहीं कर सके । वे जब केवल २८ वर्ष के ही थे कि तभी उन्हें कुछ साम्प्रदायिक तत्त्वोंद्वारा शिकायत करने पर राजाका कोपभाजन होना पड़ा । जीवन भी समर्पण करना पड़ा । लेकिन इतने थोड़े समयमें ही साहित्य निर्माणका अद्वितीय कार्य उन्होंने किया तथा समाजमें जो नवचेतना फैलाई उसके लिए केवल जयपुर ही गौरवान्वित नही हुआ किन्तु समूचा देश उनका ऋणी है । उनकी अमर स्मृति आज भी हमारे लिए प्रेरणाका स्रोत है ।

जयचन्द्र व्यक्तित्व और कृतित्व

श्री गंगारामजी गर्ग एम. ए., रिसर्च स्कॉलर
कुंज–निकुंज पीपला (भरतपुर), राजस्थान

ढूंढहाड़ प्रदेशमें १८ वीं शताब्दीमें टोडरमल, दौलतराम, दीपचंद बुधजन, माणिकचंद अनेक लेखक और कवि हुए हैं जिन्होंने अपने ग्रन्थरत्नोंसे हिन्दी साहित्यके भंडारको भरा है, उन्हीं महामहिम साहित्यकारोंमें एक जयचन्द्र छावड़ा भी थे । इनका जन्म ढूंढड़ाड़के फागी ग्राममें छावड़ा गोत्रीय खंडेलवाल वैश्य श्री मोतीरामजीके यहां सम्वत् १८०५को हुआ था । बड़े होनेपर जयचन्द्र अपने गांवसे जयपुर आगये और यहां आकर इन्होंने जैन शास्त्रोंका गम्भीर अध्ययन और मनन किया । २५ वर्षकी अवस्थामें ही पंडितजीने अच्छी विद्वत्ता प्राप्त कर ली तथा अब पठन एवं मननके अतिरिक्त ज्ञान–दानमें भी संलग्न हो गये । इनके पढ़ने तथा पढ़ानेका स्थान तेरहपन्थी बड़ा मन्दिर था । जयचन्द्र अपने समयमें जयपुरमें सर्वश्रेष्ठ विद्वानोंमें गिने जाते थे । कहा जाता है कि एक बार अंग्रेजोंने यहां जैनधर्मके बारेमें कुछ प्रश्न पूछे थे, उनका उत्तर इनसे ही लिखवा कर भेजा गया था । उच्चकोटिकी विद्वत्ताके साथ इनमें विशिष्ट चरित्रबल भी था । आध्यात्मिक ज्ञानका अर्जन करते करते इनका जीवन आध्यात्मिक रससे ओत–प्रोत हो गया था, अतः ये विषय–भोगोंसे उदास रहते थे । जयचन्द्र छावड़ाकी मृत्यु संवत् १८८१–८२में हुई ।

जयचन्द्र गद्यकार तथा भक्तकवि दोनों ही रूपोंमें हमारे सामने आये हैं । जयचन्द्र जैन शास्त्रोंके अद्भुत पंडित थे । इनकी अभिलाषा थी कि राजवार्तिक आदि बड़े बड़े ग्रन्थोंका भाषा अनुवाद किया जाय, किन्तु अपने पुत्र नंदलालकी प्रेरणासे केवल उन्होंने उन्हीं ग्रन्थोंकी वचनिकाऐं लिखीं जिनसे सर्व साधारणको लाभ हो । जयचन्द्रने जिन मुख्य मुख्य ग्रन्थोंके अनुवाद किये वे ये है—

(१) सर्वार्थसिद्धि (२) प्रमेयरत्नमाला (३) द्रव्यसंग्रह (४) समयसार (५) स्वामी कार्तिकेयानुप्रेक्षा (६) अष्टपाहुड़ (७) आप्तमीमांसा (८) परीक्षामुख (९) देवागमस्तोत्र (१०) ज्ञानार्णव (११) सामायिकपाठ (१२) भक्तामरस्तोत्र (१३) तत्त्वार्थसूत्र (१४) धन्यकुमार चरित्र (१५) चन्द्रप्रभचरित्रका द्वितीय सर्ग (१६) पत्रपरीक्षा (१७) और मतसमुच्चय।

उक्त ग्रन्थोंका अनुवाद करते समय जयचन्द्रने केवल उनके शब्दार्थ मात्र ही नहीं लिखे, प्रत्युत प्रत्येक बातको खोल-खोल कर तथा तार्किक दृष्टिकोणसे समझानेका प्रयास किया, जो उनकी विद्वत्ता, गम्भीरता व मननशीलताके परिचायक हैं। एक उदाहरण देखिए—

> नित्यतां केचिदाचख्युः केचिच्चानित्यतां खलाः।
> मिथ्यात्वान्नैव पश्यंति नित्यानित्यात्मकं जगत् ॥२१॥ 'ज्ञानार्णव भाषा'

केतो वस्त कौ नित्यपणां ही कहै हैं। बहुरि केईके अन्यतता ही कहै है। अर यह जगत नित्यानित्य स्वरूप है ताहि मिथ्यात्वके उदय करि नांही देखै है।

भावार्थ—सांख्य नयायिक वेदान्त मीमांसक मतके तौ आत्मा कूं नित्य ही मानैं हैं अर जगत कूं अनित्य अविद्यादिकका विलास भ्रमरूप मानैं हैं अर कहै हैं जो आत्माकौं अनित्य मानैं तो आत्मा कौ नाश होय तब नास्तिक मत आवे अरु नित्यानित्य स्वरूप मानैं तो विरोध आदि दूषण आवैं ऐसे अपनी बुद्धि सूं कल्पित सिद्ध करै हैं। बहुरि ऐसे ही बोध मती वस्त कूं क्षणिक अन्यरूप मानैं हैं। नित्य मानने कूं अविद्या कहै हैं। नित्यानित्य माननेमें विरोध आदि दूषण कहै हैं। तहां ऐसा जानूं जो वस्तका स्वरूप है सो स्याद्वाद तैं सिद्धि होय है। तामैं विरोध आदि दूषण नाहीं आवै है। ऐसा स्वरूप अन्यमता समझै नाहीं। अपनी बुद्धि मैं कल्पना करि जैसे-तैसे मानि संतुष्ट भये परन्तु वस्त विचारिये तब तिनिके ध्याता ध्यान ध्येयादिक किछू भी सिद्ध नाहीं होय है तातैं तिनिका कहनां सर्व प्रलापमात्र है ऐसा जानना।

जयचन्द्र द्वारा जैन शास्त्रोंके अनुवादसे जहां जैन समाजको लाभ हुआ है; वहां उनसे हिन्दी गद्यके विकासमें भी अपूर्व योगदान मिला है।

जयचन्द्रकी रचनाओंका अनुवादके अतिरिक्त दूसरा पक्ष उनकी स्वतंत्र रचनाएं हैं। जयचन्द्रके अबतक २४६ पद प्राप्त हो चुके हैं। उनका प्रतिपाद्य भक्ति है।

जयचन्द्रके आराध्य तीर्थंकर, आदिदेव, विद्वान्, कलि-कल्मषविनाशक, दिगम्बर, जग-वन्द्य, यमारि, जग-जीवन, परम पुरुष, पुरुषोत्तम एवं परमानंद हैं। वह बड़े ज्ञानी हैं जो त्रिकालके समस्त द्रव्योंकी प्रत्येक अवस्था (पर्याय) को हस्त-रेखाके सदृश देख लेते हैं। जिनेश्वर अनन्त ज्ञान, अनंत दर्शन, अनन्त सुख व अनन्त वीर्यके धारक तथा शान्त, दान्त, दीप्तिमान्, ईति-भीतिसे परे व परम मुक्त हैं। इस प्रकार जयचन्द्रने जिनेश्वरके स्वरूपका अंकन

जैन-दर्शनके अनुसार अपनी अनुभूतिके रूपमें किया है। एक बात और ध्यान देने योग्य है कि जयचन्द्रने अपने आराध्यकी ब्रह्मा, विष्णु, ईश, शिव, लक्ष्मीश अथवा बुद्ध इन नामोंद्वारा भी आराधना की है, किन्तु इनमें 'जिन' नाम अधिक श्रेष्ठ है।

ब्रह्मा विष्णु ईश शुद्धि शिव शंकर श्रीश।
बुद्ध नाम हैं अनेक तेरे आगम कही।
सब जान अमलान गत राग बड़भाग
जिनराज सिरताज 'नयन' सही।

जहां अपने आराध्यकी स्तुति व गुण-गानमें जयचन्द्रने कोई न्यूनता नहीं रक्खी वहां अनादिकालीन अपने अज्ञानभावोंको व्यक्त करनेमें भी संकोच नहीं किया।

तेरी वाणीकी भनक जब मैंने सुन पाई दाता मैं सरसार हुवा।
कुगुरुको मैं गुरु कर माने, देव अदेव नहिं पहिचाने;
दया धरमको दूषण आने, भव भव माह ख्वार हुवा।
मिथ्या अविरत योग कषाई, इनने मेरी मति बौराई,
सातों विसनामें लव लाई, यों जीना धिक्कार हुवा।
उलट पलट च्यारों गति भटका, नरकन मांहीं ओंधा लटका;
अब आगेका मुझको खटका, यों जीना दुरवार हुवा।
अब मैं फिरता फिरता हारा, आन लिया प्रभु शरण तिहारा।
करो 'नैन' सुखका निस्तारा, मैं हाजिर दरबार हुवा।

जयचन्द्रने साहित्यसेवा और अध्यात्म जीवनद्वारा जो जैनधर्मके प्रचारमें योगदान दिया है वह अविस्मरणीय है।

कवि दौलतराम एवं उनका छहढाला

श्री पं. अनूपचंदजी न्यायतीर्थ, साहित्यरत्न, जयपुर

हिन्दी जैन साहित्यसेवियोंमें दौलतराम नामके तीन प्रसिद्ध साहित्यसेवी हो गये हैं। तीनों विद्वानोंने ही जैन साहित्यकी अमूल्य सेवा एवं उसके प्रचार प्रसारमें पूरी रुचि ली है। इसी कारण उनका नाम आदरके साथ स्मरण किया जाता है। प्रथम दौलतराम बसवा (जयपुर) के निवासी थे। ये खण्डेलवाल दिगम्बर जैन श्रावक थे तथा इनका गोत्र कासलीवाल था। इनके पिताका नाम आनंदराम था। दौलतराम तत्कालीन जयपुर राज्यसेवामें थे एवं महाराजाने इनकी विलक्षण एवं तर्कपूर्ण बुद्धिसे प्रसन्न होकर इन्हें अपना वकील (मुख्तार) नियुक्त किया था। कुछ समयके लिये इन्हें महाराजा जयपुरने उदयपुरके

महाराणाकी सेवामें भेज दिया था। ये हिन्दी एवं संस्कृतके प्रकाण्ड विद्वान् थे तथा तत्त्वचर्चामें अधिक रस लेते थे। इनकी अबतक ये रचनायें उपलब्ध हो चुकी हैं–

(१) पुण्यास्रवकथाकोश (गद्य सं. १७७७) (२) तत्त्वार्थसूत्र टीका (३) पद्मपुराण भाषा (गद्य. सं. १८२३) (४) आदिपुराण भाषा (गद्य सं. १८२४) (५) हरिवंशपुराण (गद्य. सं. १८२९) (६) परमात्मप्रकाश गद्य (७) त्रेपनक्रियाविधि गद्य (८) पुरुषार्थसिद्धयुपाय (गद्य सं. १८२७) (९) श्रीपालचरित्र गद्य (१०) सारसमुच्चय (११) श्रेणिकचरित्र भाषा (१२) वसुनंदिश्रावकाचार (१३) त्रेपनक्रिया कोश (पद्य सं. १७९५) (१४) अध्यात्मबारहखड़ी पद्य (१५) जीवन्धरचरित्र (पद्य सं. १८०५)

इनमेंसे त्रेपनक्रिया कोश एवं जीवंधरचरित्रकी रचना तो उदयपुरमें ही हुई थी। इनके स्वयंके हाथोंसे लिखी हुई जीवन्धरचरित्रकी मूल प्रति अब भी उदयपुरके धानमंडीस्थित अग्रवाल दि० जैन मंदिरमें सुरक्षित है।

द्वितीय संघी दौलतराम पाटनी हैं जो बूंदीके रहनेवाले थे। इनके पिताका नाम चतुर्भुज था। ये हिन्दी भाषाके अच्छे कवि थे। सं. १७६७में व्रतविधानरासोकी रचना इनके द्वारा समाप्त की गई थी। इसमें २८१ पद्योंमें १६१ व्रतोंका वर्णन है। इनकी अन्य रचनाऐं दिलारामविलासमें संग्रहीत हैं। उसमें १००से अधिक पद भी हैं। कवि अच्छे संगीतज्ञ मालूम होते हैं, क्यों कि उनकी सभी रचनाओं एवं गेय पदोंमें अनेक राग व रागिनियोंका प्रयोग है।

तीसरे कवि दौलतराम वे हैं जिनके पद, छहढाला एवं स्तुति (सकल ज्ञेय ज्ञायक तदपि) आदि जैन समाजके बच्चे बच्चेके मुंहसे सुने जाते हैं। प्रस्तुत लेखमें इन्हीं आध्यात्मिक कवि दौलतराम एवं उनकी रचनाओंका परिचय पाठकोंको दिया जारहा है।

इनका जन्म संवत् १८५५–५६के बीच सासनी या हाथरस (उ. प्र.) में हुआ था। इनके पिताका नाम टोडरमल्ल था। वे बड़े धार्मिक विचारके व्यक्ति थे। ये जातिके दि. जैन पल्लीवाल थे तथा इनका गोत्र गंगोटीवाल था। यद्यपि प्रारम्भमें इनका ध्यान अध्ययनकी ओर अधिक नहीं था, लेकिन इनकी बुद्धि प्रखर थी। ये अत्यधिक परिश्रमी थे तथा अपनी प्रतिमा एवं अथक परिश्रमके बलपर ही इन्होंने संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश एवं हिन्दीमें विद्वत्ता प्राप्त की और तत्त्वज्ञान सीखा। इनकी स्मरणशक्ति विलक्षण थी। गोम्मटसार त्रिलोकसार आदि महाग्रंथ इन्हें मुखाग्र थे।

इनका विवाह अलीगढ़निवासी सेठ चिंतामणिकी सुपुत्री से हुआ था तथा इनके दो पुत्र थे। बड़ेका नाम टीकाराम था। कविवरकी आर्थिक स्थिति संतोषजनक नहीं थी, अतः सासनी ग्रामसे हाथरस आकर अपने छोटे भाई चुन्नीलालके साथ कपड़ेका व्यापार करने लगे। यहाँ परिस्थिति अनुकूल न रहनेके कारण आप अलीगढ़ आगये तथा वहाँ

छपाईका काम करने लगे । यहाँ इनका अच्छा काम चलने लगा तथा सतत स्वाध्याय एवं मनन चिंतनसे आपका ज्ञान बढ़ने लगा । यहाँ प्रतिदिन इनकी विद्वत्ता निखरती गई । इनकी प्रतिभा एवं तत्त्वज्ञानसे ही प्रभावित होकर सं. १८८२ में मथुराके सेठ मगनीराम इन्हें अपने साथ मथुरा ले आये । इसके बाद कविवर लश्कर जा कर बस गये तथा वहाँसे दिल्ली चले गये। इससे पता चलता है कि कविवर सदैव आर्थिक दृष्टिसे चिंतित रहे । कहीं भी एक जगह स्थायी निवास नहीं बना सके। सं. १९२३ मगसिर सुदी १५ को दिल्लीमें इनका स्वर्गवास हो गया ।

कविवर आध्यात्मिक संत थे तथा ज्ञानहीन क्रियाकाण्डमें विश्वास नहीं करते थे। आत्मशुद्धि एवं आत्मज्ञान प्राप्त करना ही इनका प्रमुख ध्येय था । इनके १५० से भी अधिक पद उपलब्ध हैं जो भाषा एवं भाव सभी दृष्टिसे उच्च कोटिके हैं । ये सभी पद गेय हैं । उनसे पता चलता है कि कविवर संगीतके अच्छे ज्ञाता थे ।

इनकी स्तुति (सकल ज्ञेय ज्ञायक) तो इतनी जनप्रिय है कि हर स्त्री, पुरुष एवं बच्चेके मुँहसे सुनी जाती है । स्तुति इतनी आध्यात्मिक रससे सराबोर है कि भक्तगण इसका पाठ करते हुए अपने आपको भूल जाते हैं तथा आत्मभक्तिमें लीन हो जाते हैं ।

कविवरका छहढाला यह हिन्दी साहित्यकी अनूठी आध्यात्मिक रचना है। यह ग्रंथ-रत्न समूचे जैन समाजमें बड़े चाव एवं भक्तिके साथ पढ़ा जाता है। एकमात्र यही रचना कविके नामको अमर करनेके लिये पर्याप्त है । इसमें उन्होंने समूचे जैन सिद्धान्तको छह ढालमें निहित कर गागरमें सागरकी कहावतको चरितार्थ कर दिया है । इसे पढ़ते हुए मनुष्य आनन्द विभोर हो जाता है। काव्यमें ' सत्यं शिवं सुन्दरं 'की स्पष्ट झलक है । भाव, भाषा और शैलीकी दृष्टिसे रचना उच्चस्तरकी है । कविकी आत्माका वास्तविक स्वरूप, काव्य सौष्ठव एवं भावाभिव्यक्तिके साक्षात् दर्शन इस ग्रंथमें स्वतः हो जाते हैं । भाषाकी दृष्टिसे यह ब्रजमिश्रित खड़ी बोलीमें लिखा गया है। भाषा सुसंस्कृत एवं मुहावरेदार है । उक्तियाँ सीधी हृदयको छूती हुई एवं प्रसाद गुणसे युक्त हैं। रचना वैराग्य पोषक एवं शांतरसप्रधान है । यद्यपि यह रचना बुधजनके छहढालाको सामने रखकर की गई है, फिर भी इसमें मौलिकताके पद पद पर दर्शन होते हैं ।

छहढालामें कुल ६ अध्याय हैं जिन्हें ढालके नामसे पुकारा गया है। प्रथम ढालमें जीवके संसार-परावर्तनके साथ चारों गतियोंके दुखका वर्णन है । दूसरी ढालमें संसार भ्रमणके कारणभूत मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान एवं मिथ्याचारित्रके स्वरूपका वर्णन है । तीसरी ढालमें आत्माका सुख बतला कर उसके उपायरूपसे सम्यग्दर्शनका सांगोपांग निरूपण है और इसे ही धर्मका मूल कहा है। चौथी ढालमें सम्यग्ज्ञान एवं गृहस्थके व्रतोंका सुन्दर विवेचन है । पाँचवीं ढालमें जगत, काय एवं भोगोंसे विरक्त होनेके लिये बारह भावनाओंका वर्णन एवं उसे

चिंतन करनेका उल्लेख है। छठी ढालमें मुनिधर्म एवं स्वरूपाचरण चारित्रका वर्णन कर जीवको परम पद (मोक्ष)की प्राप्तिका उपाय बताया है।

कवि पूर्ण आध्यात्मिक हैं तथा आत्मधर्मके अनुभवी हैं। उनके मंगलाचरणसे ही पता लगता है कि वे किसी देवको नमस्कार न कर जो अपना ध्येय वीतराग विज्ञानता है उसे ही नमस्कार करते हुए लिखते हैं—

तीन भुवनमें सार, वीतराग-विज्ञानता।
शिवस्वरूप शिवकार, नमौं त्रियोग सम्हारिकैं॥

सम्यग्ज्ञानका वर्णन बड़ा ही सीधे सरल एवं हृदयमें सीधे चुभनेवाले शब्दोंमें किया है और कहा है कि ज्ञानके विना सब क्रियाकाण्ड निरर्थक है। ज्ञानी क्षणमात्रमें ही जितने कर्मोंकी निर्जरा करता है उतना अज्ञानी करोड़ों जन्मोंमें भी तप करने पर नहीं कर सकता। ज्ञान प्राप्त न होनेके ही कारण अबतक इसे सच्चे सुखकी प्राप्ति नहीं हो सकी है।

कोटि जन्म तप तपैं ज्ञान विन कर्म झरैं जे।
ज्ञानीके छिन मांहि त्रिगुप्तितें सहज टरैं ते।
मुनिव्रत धार अनंतबार ग्रीवक उपजायो।
पै निज आतम ज्ञान विना सुख लेश न पायो॥

कविका हृदय रागभावसे कितना दूर है यह आगे दिये जानेवाले पद्यसे पता चलता है। राग, द्वेष एवं विषयवासनाएं आत्माका अहित करनेवाली हैं। आत्मा अनादि कालसे इन्हींके चक्करमें फंस रहा है। कवि इसे बार-बार समझाता है कि इन्हें छोड़ कर अपनेमें लग ताकि अविनाशी सुख प्राप्त हो।

यह राग आग दहै सदा तातैं समामृत सेइये।
चिर भजे विषय कषाय अब तो त्याग निजपद वेइये॥
कहा रच्यो पर पदमें, न तेरो पद यहै, क्यौं दुःख सहै।
अब दौल होउ सुखी स्वपद-रचि दाव मत चूको यहै॥

इस तरह इस छोटी पुस्तक छहढालामें कविने सारे जैन वाङ्मयका निचोड़ भर दिया है। जो भव्य जन इसे मुखाग्र कर नित प्रति पाठ करेंगे उन्हें परम पदकी शीघ्र ही प्राप्ति होगी।

श्री तारणस्वामी

सिद्धान्ताचार्य श्री पं. फूलचन्दजी सिद्धान्तशास्त्री, वाराणसी

श्री तारणस्वामी १६ वीं शताब्दिके पूर्वार्धमें प्रभावशाली आध्यात्मिक सन्त हो गये हैं। परवारजाति बुंदेलखण्डमें जैनधर्मपरायण प्रभावशाली सबसे बड़ी जाति है। स्वामीजीका जन्म

मार्गशीर्ष शुक्ला ७ वि. सं. १५०५को इसी जातिमें हुआ था। जन्मस्थान कटनीके पास पुष्पावती ग्राम है। पिताका नाम गढ़ा साहु और माताका नाम वीरश्री था। बाल्यकाल सैमर-खेड़ी (सिरोंजके पास) मामाके यहाँ व्यतीत हुआ था। स्वामीजीकी प्रारम्भिक शिक्षा भी वहीं हुई थी।

बचपनसे ही इनकी जैनधर्ममें अडिग श्रद्धा थी। ग्यारह वर्षकी आयुमें इन्होंने रागसे विरत हो ब्रह्मचर्यव्रत धारण कर लिया था। इसके बाद इनका अधिकतर समय तत्त्वचिन्तन और स्वाध्यायमें व्यतीत होने लगा। उत्तरकालमें जो इनके द्वारा विविध ग्रन्थोंका निर्माण हुआ उनका अवलोकन करनेसे ऐसा तो लगता है कि इन्होंने समयसार आदि अध्यात्मग्रन्थोंका विशेष परिशीलन किया था। स्वामीजीके अनुयायी 'समैया' कहलाते हैं। इससे भी मालूम पड़ता है कि समयसारके स्वाध्याय–मनन–प्रवचनको इनके जीवनमें विशेष स्थान मिला हुआ था।

श्री तारणस्वामीजी धार्मिक क्षेत्रमें भेदभावको विशेष महत्त्व नहीं देते थे। वे मानव समाजमें मनुष्यमात्रको धर्मका अधिकारी मानकर सबको धर्मका उपदेश देते थे और उन्हें आत्मधर्मका पाठ पढ़ाते थे। इसमें सन्देह नहीं कि उनकी दृष्टि विशाल और अध्यात्म-भावनासे ओत–प्रोत थी।

उन्होंने अपने जीवनमें १ पण्डितपूजा, कमलबत्तीसी, ३ मालारोहण, ४ श्रावकाचार, ५ ज्ञानसमुच्चयसार, ६ उपदेशशुद्धसार, ७ ममलपाहुड, ८ सिद्धस्वभाव, ९ खातिकाविशेष, १० नाममाला, ११ छद्मस्थवाणी १२ चौबीसठाणा, १३ शून्यस्वभाव और त्रिभंगीसार इन चौदह ग्रन्थोंकी रचना की है। स्वर्गीय श्री ब्र. शीतलप्रसादजीने इनमेंसे कतिपय ग्रन्थोंपर विस्तृत टीका भी लिखी है। इससे ये ग्रन्थ प्रकाशमें आये हैं और सबका ध्यान गया है।

अभी लगभग एक वर्ष पूर्व सागरनिवासी समाजभूषण सेठ भगवानदासजी शोभालालजी सोनगढ़ गये थे। उस समय पूज्य श्री कानजीस्वामीने श्री तारणस्वामीके ज्ञानसमुच्चसार और श्रावकाचार आदि ग्रन्थोंके आधारसे आठ प्रवचन किये थे। वे गुजरातीमें छप गये हैं। उनका सम्यक् प्रकारसे अवलोकन करनेसे विदित होता है कि तारणस्वामीका आध्यात्मिक ज्ञान प्रशंसनीय था। उन्होंने पुण्य और धर्ममें जो अन्तर है उसे हृदयंगम किया था। इस दृष्टिसे तारणस्वामी द्वारा लिखित श्रावकाचारका यह वचन मनन करने योग्य है—

यस्य सम्यक्त्वहीनस्य उग्रं तप व्रत संजमं।
सर्वो क्रिया अकार्यो च मूल विना वृक्षं यथा ॥२०८॥

इसमें वृक्षका दृष्टन्त देकर जो यह बतलाया गया है कि जिसप्रकार मूलके बिना वृक्षका होना निष्फल है उसीप्रकार सम्यक्त्वके विना क्रियाकाण्ड व्यर्थ है। इससे विदित होता है कि वे भूमिकानुसार बाह्य व्यवहार जिन पूजा, भक्ति आदिको मानते थे। उसका निषेध नहीं करते थे।

तारणस्वामीके उपदेशोंमें सम्यक्त्वके ऊपर सबसे अधिक बल दिया गया है। उनका कहना था कि मिथ्यात्व संसारकी जड़ है, जब तक उसे उखाड़ कर नहीं फेंका और सम्यक्त्वको

प्राप्त नहीं किया तब तक भवका अन्त होना दुष्कर है। वे सम्यक्त्वको परम उपकारी और शुद्धतत्त्वका प्रकाश करनेवाला गुण बतलाते हुए ज्ञानसमुच्चयसारमें लिखते हैं—

सम्यक्त्वं शुद्धगुणं सार्थं शुद्धतत्त्वप्रकाशकं।
शुद्धात्मा शुद्धचिद्रूपं शुद्धं सम्यग्दर्शनं॥

देखिए. उन्होंने बहिरात्माकी कितनी तथ्यपूर्ण व्याख्या की है। वे कहते हैं कि जो पुद्गलकी रचनाको देखकर आनन्दका अनुभव करता है वह बहिरात्मा है। उनका वह वचन इस प्रकार है—

बहिरप्पा पुग्गलं दृष्ट्वा रचनं आनन्दभावना।
परपंचं येन तिष्ठंते संसारे स्थितिवर्धनं ॥५०॥

मोक्षमार्गकी प्रसिद्धिका क्या क्रम है इसका निर्देश करते हुए उन्होंने जो अनुभवपूर्ण वचन कहा है वह किसी भी मुमुक्षुके मनको श्रद्धावनत किये बिना नहीं रह सकता। वे कहते हैं कि सम्यक्त्वको प्राप्त करना प्रथम कर्तव्य है। उसके होने पर संयमकी प्राप्ति तो हो ही जाती है, अतः संयम प्राप्त करना द्वितीय कर्तव्य है। वह वचन इस प्रकार है—

सम्मत्त चरन पढमं संयम चरनं पि होइ दुतियं च।
सम्मत्त चरन शुद्धं पश्चादो संयम चरनं ॥२६३॥

तारणस्वामीको यह अच्छी तरह ज्ञात था कि शुद्ध आत्माका आश्रय लेकर तदनुकूल सम्यक् पुरुषार्थ करनेसे ही मोक्षकार्यकी सिद्धि हो सकती है। उसकी प्राप्तिका एकमात्र यही मार्ग है। वे लिखते हैं—

कारण कार्य सिद्धं च तं कारणं कार्य उद्यमं।
स कारण कार्य शुद्धं च कारणं कार्य सदा बुधैः ॥८०॥
कारणं दर्शनं ज्ञानं चरणं शुद्ध तपः ध्रुवं।
शुद्धात्मा चेतना नित्यं कार्यं परमात्मा ध्रुवं ॥८१॥

तत्त्वोपदेश देना उनका जीवनव्रत था। ऐसे स्थान तीन हैं जहाँ उनका अधिकतर समय व्यतीत हुआ है। वहाँ चैत्यालयके साथ स्वाध्यायभवन और धर्मशालाएँ भी बनी हुई हैं। उनके जीवनका अन्तिम भाग बेतवानदीके किनारे मल्हारगढ़के पास व्यतीत हुआ है। यह स्थान मुगावलीसे २ मील है। यहीं स्वामीजीने समाधिपूर्वक इह लीला समाप्त की थी। इसे श्री निसईजी क्षेत्र कहते हैं। समैया समाजका यह सबसे प्रसिद्ध क्षेत्र है। यहाँ एक-दो वर्ष पूर्व सागरनिवासी जैन जातिभूषण सेठ श्री भगवानदासजी शोभालालजीने एक विशाल स्वाध्यायभवनका निर्माण कराया है। इस पुण्य पुरुषने अध्यात्मका जो उपदेश दिया वह ध्रुव सत्य है और प्राणीके जीवन निर्माणमें परम सहायक है।

सम्यक्श्रुत - परिचय—

सम्यक्श्रुत - परिचय

सिद्धान्ताचार्य श्री पं. फूलचन्द्रजी सिद्धान्तशास्त्री, वाराणसी

इस समय इस भरतक्षेत्रमें केवली, श्रुतकेवली और अभिन्न दशपूर्वियोंका तो सर्वथा अभाव है ही। उत्तर कालमें विशिष्ट श्रुतधर जो ज्ञानी आचार्य हो गये हैं उनका भी अभाव है। फिर भी उन आचार्यों द्वारा लिपिबद्ध किया गया जो भी आगम साहित्य हमें विरासतमें मिला है उसका पूरी तरहसे मूल्यांकन करना हम अल्पज्ञोंकी शक्तिके बाहर है।

पूर्व कालमें अरिहन्त परमेष्ठीकी वाणीके रूपमें जिस श्रुतका गणधरदेवने संकलन किया था वह अंगबाह्य और अंगप्रविष्टके भेदसे दो भागोंमें विभक्त किया गया था। अंगबाह्य श्रुत मुख्यरूपसे चौदह प्रकारका है—सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव, वन्दना, प्रतिक्रमण, वैनयिक, कृतिकर्म, दशवैकालिक, उत्तराध्ययन, कल्पव्यवहार, कल्प्याकल्प्य, महाकल्प्य, पुण्डरीक, महापुण्डरीक और निषिद्धिका। तथा अंगप्रविष्ठ श्रुत बारह प्रकारका है—आचार, सूत्रकृत, स्थान, समवाय, व्याख्याप्रज्ञप्ति, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अन्तःकृद्दशा, अनुत्तरौपपादिकदशा, प्रश्नव्याकरण, विपाकसूत्र और दृष्टिवाद। इनमेंसे दृष्टिवाद श्रुतके पाँच अर्थाधिकार हैं—परिकर्म, सूत्र, प्रथमानुयोग, पूर्वगत और चूलिका। परिकर्म पाँच प्रकारका है—चन्द्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, द्वीपसागरप्रज्ञप्ति और व्याख्याप्रज्ञप्ति। पूर्वगतके चौदह अर्थाधिकार हैं—उत्पादपूर्व, आग्रायणीय, वीर्यानुप्रवाद, अस्ति-नास्तिप्रवाद, ज्ञानप्रवाद, सत्यप्रवाद, आत्मप्रवाद, कर्मप्रवाद, प्रत्याख्यान, विद्यानुवाद, कल्याणनामधेय, प्राणावाय, क्रियाविशाल और लोकबिन्दुसार। तथा चूलिका पांच प्रकारकी है—जलगता, स्थलगता, मायागता, रूपगता और आकाशगता।

यह मूल श्रुत है। किन्तु कालदोषवश उत्तरोत्तर उसका ह्रास होने पर आजसे लगभग साधिक दो हजार वर्ष पूर्व अन्तमें धरसेन आचार्य हुए। उन्हें अंग-पूर्वसम्बन्धी अवशिष्ट जो भी ज्ञान प्राप्त था, उसका उन्होंने पुष्पदन्त और भूतबलि आचार्यको अध्ययन कराया। परिणामस्वरूप इन दोनों आचार्योंने मिलकर षट्खण्डागम श्रुतको निबद्ध कर पुस्तकारूढ़ किया।

षट्खण्डागम

इन दोनों आचार्योंने षट्खण्डागम श्रुतकी रचना किस आधारसे की इसका विशेष ऊहापोह आचार्य वीरसेनने धवला टीकामें किया है। यहाँ संक्षेपमें इतना लिखना पर्याप्त है कि आग्रायणीय पूर्वकी २० वस्तुओंमेंसे ५वीं वस्तु चयनलब्धिके २० प्राभृतोंमेंसे चौथा प्राभृत महाकर्मप्रकृति है। मुख्यतया उसीसे षट्खण्डागमकी उत्पत्ति हुई है। इतना अवश्य है कि इसके कृति आदिक जो २४ अधिकार हैं उनमें से प्रारम्भके ६ अधिकारोंसे ही इन खण्डोंकी उत्पत्ति हुई है। मात्र जीवस्थानकी सम्यक्त्वोत्पत्तिचूलिकाका मूल आधार दृष्टिवादका दूसरा भेद सूत्र है और गति-आगति चूलिकाका मूल आधार व्याख्याप्रज्ञप्ति अंग है।

यह समस्त षट्खण्डागमकी रचनाका मूल श्रोत है। इससे विदित होता है कि षट्खण्डागमके रूपमें इस समय जो भी श्रुत उपलब्ध है वह मात्र आचार्य पुष्पदन्त और भूतबलिकी स्वनिर्मित कृति न होकर अंग–पूर्व श्रुतका ही अवशिष्ट भाग है। इसलिए आगममें इसकी मूल अंग–पूर्व साहित्यके समान ही प्रामाणिकता स्वीकार की गई है। वर्तमान कालमें यह हमारा महान् भाग्य है कि शेष बचे अंग–पूर्व श्रुतके विच्छेदके भय और प्रवचनवत्सलताके कारण आचार्यवर्य धरसेनके मनमें जो अवशिष्ट अंग–पूर्वश्रुतकी सुरक्षाका भाव उदित हुआ था उसीके परिणामस्वरूप इस समय अंग–पूर्वश्रुतके उस अवशिष्ट अंशके दर्शन, श्रवण और मनन करनेका सौभाग्य प्राप्त हो सका है। इस महान् प्रयासमें आचार्य धरसेन तो श्रेयोभागी हैं ही। साथ ही आचार्य पुष्पदन्त और भूतबलि भी कम श्रेयोभागी नहीं हैं जिनकी विलक्षण प्रतिभा और प्रयासके फलस्वरूप अंग–पूर्वश्रुतका यह अवशिष्ट भाग पुस्तकारूढ़ हुआ। भाव विभोर होकर मनःपूर्वक हमारा उन भावप्रवण परम सन्त आचार्योंको नोआगमभाव नमस्कार है। सम्यक् श्रुतके प्रकाशक वे तो धन्य हैं ही, उनकी षट्खण्डागमस्वरूप यह अनुपम कृति भी धन्य है।

षट्खण्डागमके जो छह खण्ड हैं उनमें प्रथम खण्डका नाम जीवस्थान है। उसके सत्, संख्या, क्षेत्र, स्पर्शन, काल, अन्तर, भाव और अल्पबहुत्व ये आठ अनुयोगद्वार तथा प्रकृति समुत्कीर्तना, स्थानसमुत्कीर्तना, तीन महादण्डक, जघन्य स्थिति, उत्कृष्ट स्थिति, सम्यक्त्वोत्पत्ति और गति–आगति ये नौ चूलिकाएं हैं। इन अधिकारोंके जो नाम हैं उनके अनुसार ही गुणस्थानों और मार्गणाओंका आश्रय लेकर इसमें जीवोंका वर्णन किया गया है।

दूसरा खण्ड क्षुल्लकबन्ध है। इसके स्वामित्वादि ग्यारह अधिकार हैं। उनके द्वारा इस खण्डमें बन्धक और अबन्धक जीवोंका संक्षेपसे निरूपण किया गया है। इस खण्डकी एक चूलिका भी है। उक्त अर्थका और साथ ही अनुक्त अर्थका विशेष रूपसे कथन करनेवाले प्रकरणको चूलिका कहते हैं। इसमें महादण्डक सूत्रोंका समावेश कर सब जीवोंकी अपेक्षा अल्पबहुत्वका निरूपण किया गया है।

तीसरा खण्ड बन्धस्वामित्वविचय है। इसमें चौदह गुणस्थानों और चौदह मार्गणाओं की अपेक्षा ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंकी उत्तर प्रकृतियोंका कौन जीव बन्धक है और कौन जीव अबन्धक है इसका विस्तारसे विचार किया गया है।

चौथा खण्ड वेदना है। इसमें सर्वप्रथम वेदना खण्डकी उत्पत्तिके मूल श्रोतका निर्देश करते हुए मूलमें ही बतलाया है कि आग्रायणीय पूर्वकी पाँचवीं वस्तुके कर्मप्रकृति नामक चौथे प्राभृतके कृति और वेदना आदि २४ अनुयोगद्वार हैं। कृति और वेदनामें वेदनाकी प्रधानता होनेसे इस खण्डको वेदनाखण्ड कहते हैं। उनमेंसे कृतिका निरूपण करते हुए उसके १ नामकृति, २ स्थापनाकृति, ३ द्रव्यकृति, ४ गणनाकृति, ५ ग्रन्थकृति ६ करणकृति और ७ भावकृतिका प्रथम अधिकार द्वारा निरूपण किया गया है। तथा वेदनाका निरूपण करते हुए उसका

वेदनानिक्षेप आदि १६ अधिकारों द्वारा निरूपण किया गया है। इस प्रकार इन दो अधिकारोंके आश्रयसे वेदनाखण्डमें कृति और वेदनाका निरूपण हुआ है।

पाँचवां खण्ड वर्गणा है। इसमें स्पर्श, कर्म, प्रकृति तथा बन्धनके बन्धविधान भेदको छोड़कर बन्ध, बन्धक और बन्धनीयका कथन हुआ है। विशेष खुलासा इस प्रकार है—

१. स्पर्शअनुयोगद्वारके स्पर्शनिक्षेप, स्पर्शनयविभाषणता आदि १६ अनुयोगद्वार हैं। उनमेंसे स्पर्शनिक्षेपके नामस्पर्श, स्थापनास्पर्श, द्रव्यस्पर्श, एकक्षेत्रस्पर्श, अनन्तरक्षेत्रस्पर्श, देशस्पर्श, त्वक्स्पर्श, सर्वस्पर्श, स्पर्शस्पर्श, कर्मस्पर्श, बन्धस्पर्श, भव्यस्पर्श और भावस्पर्श इन तेरह प्रकारके स्पर्शोंका, किस स्पर्शको कौन नय स्वीकार करता है यह स्पष्टीकरण करके, कथन किया गया है।

२. कर्मअनुयोगद्वारके कर्मनिक्षेप, कर्मनयविभाषणता आदि सोलह अधिकार हैं। उनमेंसे कर्मनिक्षेपके नामकर्म, स्थापनाकर्म, द्रव्यकर्म, प्रयोगकर्म, समवदानकर्म, अधःकर्म, ईर्यापथकर्म, तपःकर्म, क्रियाकर्म और भावकर्म ये दस भेद हैं। इनमेंसे किस कर्मको कौन नय स्वीकार करता है इसका निर्देश करनेके बाद इस अनुयोगद्वारमें उक्त दस कर्मोंका कथन किया गया है।

३. प्रकृति अनुयोगद्वारके भी प्रकृतिनिक्षेप, प्रकृतिनयविभाषणता आदि सोलह अधिकार हैं। उनमेंसे प्रकृतिनिक्षेपके चार भेद हैं। कौन नय किस निक्षेपको स्वीकार करता है यह बतला कर इसमें प्रकृतिनिक्षेपके चार भेदोंका तथा प्रसंगसे मतिज्ञान आदि ज्ञानोंके अवान्तर भेदोंका सांगोपांग कथन किया गया है।

४. बन्धकके चार भेद हैं—बन्ध, बन्धक, बन्धनीय और बन्धविधान। इनमेंसे बन्धके नामबन्ध, स्थापनाबन्ध, द्रव्यबन्ध और भावबन्ध ये चार भेद हैं। नैगम, व्यवहार और संग्रहनय इन सब बन्धोंको स्वीकार करता है। ऋजुसूत्रनय स्थापनाको स्वीकार नहीं करता, शेषको स्वीकार करता है। तथा शब्दनय नामबन्ध और भावबन्धको स्वीकार करता है। इस प्रकार ये चार प्रकारके बन्ध हैं। इनका विस्तृत विवेचन तो बन्धन अनुयोगद्वारमें किया ही है। साथ ही बन्धकका एक उदाहरण देकर तदनुसार 'महादण्डक जानने चाहिए' यह संकेतकर बन्धनीयका विस्तारके साथ विचार करते हुए वर्गणा, वर्गणासमुदाहार, अनन्तरोपनिधा, परम्परोपनिधा, अवहार, यवमध्य, पदमीमांसा और अल्पबहुत्व इन आठ अधिकारोंका आश्रय लेकर २३ प्रकारकी वर्गणाओंका इस अनुयोगद्वारमें निरूपण किया गया है। इसके बाद इसकी चूलिका प्रारम्भ होती है। इसमें निगोदका, बारहवें गुणस्थानवर्ती वीतराग साधुके शरीरमेंसे उनके अभाव होनेके क्रमका तथा अन्य अनेक उपयोगी विषयोंका विस्तारके साथ प्रतिपादन किया गया है। अन्तमें बन्धनके चौथे भेद 'बन्धविधानके चार भेद हैं। प्रकृतिबन्ध, स्थितिबन्ध, अनुभागबन्ध और प्रदेशबन्ध।' इतना संकेत मात्र किया है। मात्र इस सूत्रकी टीका करते हुए वीरसेन स्वामी लिखते हैं—'इन चार बन्धोंका विधान भूतबलि भट्टारकने महाबन्धमें विस्तारके साथ लिखा

है, इसलिए हमने यहाँ पर नहीं लिखा है। अतः सकल महाबन्धको यहाँ कथन करने पर बन्धविधान समाप्त होता है।

छटा खण्ड महाबन्ध है। इसमें बन्धनके चौथे भेद बन्धविधानका प्रकृतिबन्ध, स्थिति बन्ध, अनुभागबन्ध और प्रदेशबन्ध इन चार अधिकारोंद्वारा विस्तारसे वर्णन किया गया है। खुलासा इसप्रकार है—

१ प्रकृतिबन्ध—इस नामके अनुयोगद्वारमें प्रकृतिबन्धका विवेचन ओघ और आदेशसे प्रकृतिसमुत्कीर्तना आदि २४ अनुयोगद्वारोंका आश्रय लेकर विस्तारके साथ किया गया है। यह दुर्भाग्यकी बात है कि इस अनुयोगद्वारके मूल ताड़पत्रीय प्रतिका प्रारम्भिक भाग त्रुटित हो जानेके कारण प्रकृति समुत्कीर्तनाका प्रारम्भका कुछ भाग तथा ताड़पत्रका २८ वां पत्र त्रुटित हो जानेके कारण बन्धस्वामित्वविचयका मध्यका भाग वर्तमानमें उपलब्ध नहीं है। इससे यह ज्ञान सहज हो जाता है कि किस प्रकृतिके बन्धका स्वामी कौन है, कितना काल और अन्तर है आदि। साथ ही इससे हमें यह ज्ञान भी हो जाता है कि किस प्रकृतिका बन्ध होते समय अन्य किन प्रकृतियोंका बन्ध होता है। इसके अल्पबहुत्व अनुयोगद्वारका विवेचन करते हुए उसके जीवअल्पबहुत्व और अद्धाअल्पबहुत्व ऐसे दो भेद कर दिये हैं, इससे किस प्रकृतिके बन्धक जीवोंसे तद्भिन्न प्रकृतियोंके बन्धक जीवोंके अल्पबहुत्वका क्या क्रम है इसका ज्ञान तो हो ही जाता है। साथ ही कालकी अपेक्षा भी परिवर्तमान प्रकृतियोंके बन्धकालका परस्पर अल्पबहुत्व किस प्रकारका है यह ज्ञान भी हो जाता है।

२. स्थितिबन्ध—इस अनुयोगद्वारमें पहले मूलप्रकृतिस्थितिबन्धकी प्ररूपणा करके बादमें उत्तरप्रकृतिस्थितिबन्धकी प्ररूपणा की गई है। मूलप्रकृतिस्थितिबन्धकी प्ररूपणा करते समय पहले स्थितिबन्धस्थानप्ररूपणा, निषेकप्ररूपणा, आबाधाकाण्डकप्ररूपणा और अल्पबहुत्व इन चार अनुयोगद्वारोंके आश्रयसे उसकी प्ररूपणा की गई है। तथा इसके बाद २४ अनुयोगद्वारोंको आधार बना कर ओघ और आदेशसे स्थितिबन्धकी प्ररूपणा की गई है। उत्तरप्रकृतिस्थिति-बन्धके कथनमें भी यही पद्धति स्वीकार की गई है। अन्तर केवल इतना है कि मूलप्रकृति-स्थितिबन्धकी प्ररूपणामें ज्ञानावरणादि आठ मूलप्रकृतियोंका अवलम्बन लिया गया है और उत्तर-प्रकृतिस्थितिबन्धकी प्ररूपणामें मूलप्रकृतियोंके अवान्तर भेदोंको अवलम्बन बनाया गया है।

स्थितिबन्धस्थानका कथन करते समय चौदह जीवसमासोंमें स्थितिबन्धस्थानोंका, संक्लेश-विशुद्धिस्थानोंका और स्थितिबन्धका अल्पबहुत्व बतलाया गया है। निषेकप्ररूपणाका अनन्तरोपनिधा और परम्परोपनिधा इन दो अधिकारोंका आलम्बन लेकर विचार किया गया है। विवक्षित निषेकसे समनन्तर स्थितिमें स्थित निषेकमें कितनी हानि होती है इसका विचार अनन्तरोपनिधा अधिकार द्वारा किया गया है। तथा विवक्षित निषेकसे पल्यके असंख्यातवें भागप्रमाण स्थान जाने पर कितनी हानि होती है इसका विचार परम्परोपनिधा अधिकार द्वारा किया गाया है।

आबाधाका विवेचन करते हुए बतलाया है कि मोहनीयका सत्तर कोड़ाकोड़ी सागर स्थितिबन्ध होने पर सात हजार वर्षप्रमाण आबाधा प्राप्त होती है। आबाधाका विचार इसी अनुपातसे सर्वत्र करना चाहिए। मात्र अन्तःकोड़ाकोड़ी प्रमाण स्थितिबन्ध होने पर अन्तर्मुहूर्त प्रमाण आबाधा प्राप्त होती है। आयुकर्मकी आबाधा परभवसम्बन्धी आयुका बन्ध होते समय जो भुज्यमान आयु शेष रहती है तत्प्रमाण होती है।

आबाधाकाण्डकका विवेचन करते हुए बतलाया है कि आयुके सिवा शेष सात कर्मोंका अपने अपने उत्कृष्ट स्थितिसे लेकर पल्यके असंख्यातवें भाग कम स्थितिबन्धके प्राप्त होने तक प्राप्त स्थितियोंका एक आबाधाकाण्डक होता है। अर्थात् इतनी स्थितियोंमेंसे किसी भी स्थितिका बन्ध होने पर उन सब स्थितियोंकी एक समान आबाधा प्राप्त होता है। अर्थात् इतने स्थिति विकल्पोंकी अपने अपने अनुपातसे उत्कृष्ट आबाधा प्राप्त होती है। इसके बाद इतने ही स्थितिविकल्पोंकी एक समय कम आबाधा होती है। इसी प्रकार यथायोग्य शेष स्थितिबन्धमें भी आबाधा जाननी चाहिए। यहाँ जितने स्थितिविकल्पोंकी एक आबाधा होती है उनकी एक आबाधाकाण्डक संज्ञा है। इसे लानेका क्रम यह है कि उत्कृष्ट आबाधाका भाग उत्कृष्ट आबाधान्यून उत्कृष्ट स्थितिमें देने पर एक आबाधाकाण्डकका प्रमाण आता है। सब जीवसमासोंमें आबाधाकाण्डकका प्रमाण इसी विधिसे प्राप्त कर लेना चाहिए। मात्र आयुकर्ममें यह नियम लागू नहीं होता, क्योंकि वहाँ स्थितिबन्धके अनुपातसे आबाधा नहीं प्राप्त होती।

अल्पबहुत्वकी प्ररूपणा करते हुए आबाधा, आबाधास्थान आदिके अल्पबहुत्वका निर्देश किया है।

इसप्रकार स्थितिबन्धके सम्बन्धमें सामान्य प्ररूपणा करके आगे उसका अद्धाच्छेद आदि चौबीस अनुयोगद्वारों तथा भुजगार, पदनिक्षेप और वृद्धि अनुयोगद्वारोंके आश्रयसे कथन किया गया है। यह मूलप्रकृतिस्थितिबन्धकी मीमांसा है। उत्तरप्रकृतिस्थितिबन्धका विचार भी इसी प्रक्रियासे किया गया है। अन्तर है तो केवल इतना ही कि मूलप्रकृतिस्थितिबन्धमें आठ मूल प्रकृतियोंके आश्रयसे विचार किया गया है और उत्तरप्रकृतिस्थितिबन्धमें १२० उत्तर प्रकृतियोंके आश्रयसे विचार किया गया है। यद्यपि प्रकृतियाँ १४८ हैं तथापि दर्शनमोहकी सम्यक्त्व और सम्यग्मिथ्यात्व ये दो अबन्ध प्रकृतियाँ हैं। पांच बन्धनों और पाँच संघातोंका पाँच शरीरोंमें अन्तर्भाव होजाता है। तथा स्पर्शादिकके बीस भेदोंके स्थानमें सामान्यसे स्पर्शादिक चारका ही ग्रहण किया है इसलिए २८ प्रकृतियाँ कम होकर बन्धमें १२० प्रकृतियाँ ही ली गई हैं।

स्थितिबन्धके मुख्य भेद चार हैं यह हम पहले लिख आये हैं। स्थिति और अनुभाग बन्धका मुख्य कारण कषाय है। कहा भी है—ट्ठिदि-अणुभागा कसायदो होंति।

स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध कषायसे होता है।

यहाँ स्थितिबन्धके कारणभूत कषायोंकी कषायाध्यवसानस्थान संज्ञा बतलाई है। इन्हें ही स्थितिबन्धाध्यवसानस्थान भी कहते हैं। साता और असातावेदनीयके स्थितिबन्धके साथ अन्य कर्मोंके स्थितिबन्धका प्रकार क्या है इसका निर्देश करते हुए यहाँ बतलाया है—

वहाँ जो ज्ञानावरणीय कर्मके बन्धक जीव हैं वे दो प्रकारके हैं—सातबन्धक और असातबन्धक जो वे सातबन्धक जीव हैं वे तीन प्रकारके हैं—चतुःस्थानबन्धक, त्रिस्थानबन्धक और द्विस्थान-बन्धक। वहाँ जो वे असातबन्धक जीव हैं वे तीन प्रकारके हैं— द्विस्थानबन्धक, त्रिस्थानबन्धक और चतुःस्थानबन्धक। सर्वविशुद्ध साताके चतुःस्थानबन्धक जीव हैं। त्रिस्थानबन्धक जीव संक्लिष्टतर हैं। द्विस्थानबन्धक जीव उनसे भी संक्लिष्टतर हैं। सर्वविशुद्ध असाताके द्विस्थान बन्धक जीव हैं। त्रिस्थानबन्धक जीव संक्लिष्टतर हैं। चतुःस्थानबन्धक जीव उनसे भी संक्लिष्टतर हैं।

साताके चतुःस्थानबन्धक जीव ज्ञानावरण कर्मकी जघन्य स्थितिका बन्ध करते हैं। त्रिस्थान बन्धक जीव ज्ञानावरण कर्मकी अजघन्यानुत्कृष्ट स्थितिका बन्ध करते हैं। द्विस्थानबन्धक जीव सातावेदनीयकी ही उत्कृष्ट स्थितिका बन्ध करते हैं। असाताके द्विस्थान बन्धक जीव स्वस्थानकी अपेक्षा ज्ञानावरण कर्मकी जघन्य स्थितिका बन्ध करते हैं। त्रिस्थानबन्धक जीव ज्ञानावरण कर्मकी अजघन्यानुत्कृष्ट स्थितिका बन्ध करते हैं। चतुःस्थानबन्धक जीव असातावेदनीयकी ही उत्कृष्ट स्थितिका बन्ध करते हैं।

यह स्थितिबन्धका प्रकरण है, अनुभाग बन्धका नहीं। इसमें जिन परिणामोंसे सब कर्मोंका उत्कृष्ट स्थितिबन्ध होता है उनकी संक्लेश संज्ञा रखी है और जिन परिणामोंसे जघन्य स्थिति-बन्ध होता है उनकी विशुद्धि संज्ञा रखी है। मात्र तिर्यञ्चायु, मनुष्यायु और देवायु इस नियमके अपवाद हैं। उन तीन आयुओंके उत्कृष्ट स्थितिबन्धके योग्य परिणामोंकी विशुद्धि संज्ञा और जघन्य स्थितिबन्धके योग्य परिणामोंकी संक्लेश संज्ञा रखी है। पूर्वमें जो हम महाबन्धका उद्धरण दे आये हैं उसमें साता और असातावेदनीयके किस प्रकारके अनुभागबन्धके साथ शेष कर्मोंके स्थितिबन्धकी क्या प्रक्रिया है यह मिलान करके बतलाया गया है। इससे विदित होता है कि अनुभागबन्धमें जिन परिणामोंकी संक्लेश और विशुद्धि संज्ञा है, स्थितिबन्धके प्रकरणमें उनकी वे संज्ञाएँ दूसरे प्रकारसे रखी गई हैं। इसे विशेषरूपसे समझनेके लिए जीवसमुदाहार अनुयोगद्वार द्रष्टव्य है।

यहाँ इतना विशेष जानना चाहिए कि क्षपकश्रेणिमें जिनप्रकृतियोंका जघन्य स्थितिबन्ध होता है वहाँ बन्धके योग्य परिणामोंके लिए संक्लेशरूप या विशुद्धिरूप किसी प्रकारकी संज्ञाका प्रयोग नहीं किया गया है। उदाहरणार्थ सूक्ष्मसाम्पराय गुणस्थानमें पांच ज्ञानावरण, चार दर्शनावरण, सातावेदनीय, यशःकीर्ति, उच्चगोत्र और पाँच अन्तराय इन १७ प्रकृतियोंका जघन्य स्थितिबन्ध होता है सो इसके स्वामित्वका निर्देश करते हुए लिखा है कि 'जो अन्यतर क्षपक सूक्ष्म-

साम्परायिक जीव अन्तिम जघन्य स्थितिबन्ध कर रहा है वह इन प्रकृतियोंके जघन्य स्थितिबन्धका स्वामी है।' इस पद्धतिसे यह कथन स्थितिबन्ध अधिकारमें ही किया गया हो यह बात नहीं है, अनुभागबन्ध अधिकारमें भी इस पद्धतिको स्वीकार किया गया है। यथा—

'सातावेदनीय–यशःकीर्ति–उच्चगोत्रका उत्कृष्ट अनुभागबन्ध किसके होता है ? अन्तिम समयमें उत्कृष्ट अनुभागबन्ध करनेवाले अन्यतर क्षपक सूक्ष्मसाम्परायिक जीवके होता है।'

'ओघसे पाँच ज्ञानावरण, चार दर्शनावरण, पाँच अन्तरायका जघन्य अनुभागबन्ध किसके होता है ? अन्तिम समयमें जघन्य अनुभागबन्ध करनेवाले अन्यतर क्षपक सूक्ष्मसाम्परायिक जीवके होता है। निद्रा–प्रचलाका जघन्य अनुभागबन्ध किसके होता है ? निद्रा–प्रचलाके बन्धके अन्तिम समयमें विद्यमान अपूर्वकरण क्षपकके होता है। क्रोध संज्वलनका जघन्य अनुभागबन्ध किसके होता है ? क्रोधसंज्वलनका अन्तमें अनुभागबन्ध करनेवाले अन्यतर क्षपक अनिवृत्तिकरण जीवके होता है।

ये महाबन्धके स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध अधिकारके महत्त्वपूर्ण उल्लेख हैं। इनको दृष्टिपथमें लेनेसे विदित होता है कि श्रेणि आरोहणके समयसे लेकर कषायविकल्प विश्रान्त होकर उपयोग परिणति वीतरागस्वरूप हो जाती है। यही कारण है कि वहाँ द्रव्यानुयोगमें ध्यानकी एकतानताका निर्देश करते हुए बतलाया है कि जहाँ अन्तर्जल्प और बहिर्जल्पका अभाव हो कर अनुभूतिमात्र आत्माकी अवस्था होती है वही परम उत्कृष्ट ध्यान है।

३ अनुभागबन्ध—इस अनुयोगद्वारके मूलप्रकृतिअनुभागबन्ध और उत्तरप्रकृतिअनुभागबन्ध ये दो विभाग हैं। मूलप्रकृतिअनुभागबन्धका विवेचन करते हुए सर्वप्रथम निषेकप्ररूपणा और स्पर्धकप्ररूपणाका विवेचन किया है।

निषेकप्ररूपणा—प्रति समय जो मूल और तदनुरूप उत्तर प्रकृतियोंका बन्ध होता है उसका दो प्रकारसे होता है—एक तो स्थितिबन्धकी अपेक्षा और दूसरा अनुभागबन्धकी अपेक्षा। आबाधा कालको छोड़कर शेष स्थितियोंके प्रत्येक समयमें जो कर्मपुञ्ज प्राप्त होता है उसे स्थितिबन्धकी अपेक्षा निषेक कहते हैं। इस प्रकार प्रत्येक समयमें बँधनेवाला कर्म अपनी-अपनी स्थितिके अनुसार आबाधासे ऊपरके सब स्थितिविकल्पोंमें उत्तरोत्तर एक-एक चयकी हानिके क्रमसे विभाजित होता रहता है। मात्र आबाधाका जितना काल परिमाण होता है उसमें निषेक रचना नहीं होती। यह तो स्थितिबन्धके अनुसार बँधनेवाले कर्मके विभाजनका क्रम है। अनुभागकी अपेक्षा जघन्य अनुभागवाले कर्म परमाणुओंकी प्रथम वर्गणा होती है। तदनुसार प्रत्येक परमाणुको वर्ग कहते हैं। क्रमवृद्धिरूप अनुभागशक्तिको लिए हुए अन्तर रहित ये वर्गणाएं जहाँ तक पाई जाती हैं उन सबकी मिलकर स्पर्धक संज्ञा है। ये स्पर्धक देशघाति और सर्वघाति दो प्रकारके होते हैं। ये दोनों प्रकारके स्पर्धक स्थितिबन्धके अनुसार जो निषेक रचना कही है उसके प्रथम निषेकसे लेकर अन्त तक पाये जाते हैं।

स्पर्धकप्ररूपणा—पर्यायशक्तिके अविभागी अंशका नाम अविभागप्रतिच्छेद है। ऐसे अनन्त अविभागप्रतिच्छेद एक वर्गमें पाये जाते हैं। तथा वे वर्ग मिलकर एक वर्गणा बनती है और ऐसी अनन्तानन्त वर्गणाएं मिलकर एक स्पर्धक होता है। इतना अवश्य है कि प्रथम वर्गणाके प्रत्येक वर्गमें समान अविभागप्रतिच्छेद होते हैं। दूसरी वर्गणाके प्रत्येक वर्गमें एक अधिक अविभागप्रतिच्छेद होते हैं। इसी प्रकार प्रत्येक स्पर्धककी अन्तिम वर्गणा तक जानना चाहिए।

ये दो अनुयोगद्वार आगेकी प्ररूपणाके मूल आधार हैं। उनके अनुसार अनुभागबन्धका विचार संज्ञा आदि २४ अधिकारों द्वारा किया गया है।

संज्ञाका विचार करते हुए बतलाया है—संज्ञा दो प्रकारकी है—घातिसंज्ञा और स्थानसंज्ञा। जो ज्ञानावरणादि आठ कर्म हैं वे घाति और अघाति इन दो भागोंमें विभाजित हैं। घातिकर्म भी दो प्रकारके हैं—देशघाति और सर्वघाति। घातिकर्मोंका उत्कृष्ट अनुभागबन्ध सर्वघाति ही होता है। अनुत्कृष्ट अनुभागबन्ध सर्वघाति और देशघाति दोनों प्रकारका होता है। जघन्य अनुभागबन्ध देशघाति ही होता है। अजघन्य अनुभागबन्ध देशघाति और सर्वघाति दोनों प्रकारका होता है। तथा अघातिकर्मोंका अनुभागबन्ध देशघाति ही होता है।

स्थानसंज्ञाका कथन करते हुए बतलाया है—चारों घातिकर्मोंका उत्कृष्ट अनुभागबन्ध चतुःस्थानिक होता है। अनुत्कृष्ट अनुभागबन्ध चतुःस्थानिक, त्रिस्थानिक, द्विस्थानिक और एकस्थानिक होता है। जघन्य अनुभागबन्ध एकस्थानिक होता है। अजघन्य अनुभागबन्ध द्विस्थानिक, त्रिस्थानिक और चतुःस्थानिक होता है। चार अघाति कर्मोंका उत्कृष्ट अनुभागबन्ध चतुःस्थानिक होता है। अनुत्कृष्ट अनुभागबन्ध चतुःस्थानिक, त्रिस्थानिक और द्विस्थानिक होता है। जघन्य अनुभागबन्ध द्विस्थानिक होता है। अजघन्य अनुभागबन्ध द्विस्थानिक, त्रिस्थानिक और चतुःस्थानिक होता है।

आगे सर्वबन्ध और नोसर्वबन्ध आदि १० अनुयोगद्वारोंका निर्देश करके स्वामित्वका विचार करते हुए बतलाया है कि इसको समझनेके लिए प्रत्ययानुगम, विपाकदेश तथा प्रशस्ताप्रशस्तप्ररूपणा ये तीन अधिकार ज्ञातव्य हैं। विवरण इस प्रकार है—

प्रत्ययानुगमका विचार करते हुए कर्मबन्धके मिथ्यात्व, असंयम, कषाय और योग ये चार प्रत्यय कहे हैं। उनमेंसे छह कर्म मिथ्यात्वप्रत्यय, असंयमप्रत्यय और कषायप्रत्यय होते हैं। वेदनीयकर्म मिथ्यात्वप्रत्यय, असंयमप्रत्यय, कषायप्रत्यय और योगप्रत्यय होता है। तात्पर्य यह है कि वेदनीयका केवल योगके निमित्तसे भी बन्ध होता है, इसलिए उसके बन्धके हेतु चार कहे हैं। किन्तु ज्ञानावरणादि छह कर्मोंका केवल योगके निमित्तसे बन्ध नहीं होता, इसलिए उनके बन्धके हेतु तीन कहे हैं। यहाँ इतना विशेष जानना चाहिए कि पूर्व पूर्व हेतुके सद्भावमें आगे आगेके हेतु होते ही हैं। किन्तु आगे आगेके हेतुके सद्भावमें पूर्व पूर्वके

हेतु होते भी हैं और नहीं भी होते। यहाँ आयुकर्मका बन्ध किस प्रत्ययसे होता है इसका निर्देश नहीं किया।

विपाकदेशका विचार करते हुए छह कर्मोंको जीवविपाकी, आयुकर्मको भवविपाकी तथा नामकर्मको जीवविपाकी, पुद्गलविपाकी और क्षेत्रविपाकी बतलाया है।

प्रशस्तप्रशस्तप्ररूपणाका विचार करते हुए चार घातिकर्मोंको अप्रशस्त तथा अघाति कर्मोंको प्रशस्त और अप्रशस्त दोनों प्रकारका बतलाया है।

इस प्रकार स्वामित्वके लिए उपयोगी इन तीन अधिकारोंका प्ररूपण कर बादमें स्वामित्व आदि शेष अधिकारोंका तथा १३ अधिकारों द्वारा भुजगारका, ३ अधिकारों द्वारा पदनिक्षेपका और १३ अधिकारों द्वारा वृद्धिका विचार किया है। तथा सबके अन्तमें अध्यवसानसमुदाहार और जीवसमुदाहारका अपने अवान्तर अधिकारोंके आश्रयसे कथन कर मूलप्रकृतिअनुभागबन्ध प्ररूपणा समाप्त की है। उत्तरप्रकृतिअनुभागबन्ध प्ररूपणाका विचार भी इसी विधिसे किया है। मात्र वहाँ मूल प्रकृतियोंके स्थानमें उत्तर प्रकृतियोंके आश्रयसे यह प्ररूपणा की है।

४ प्रदेशबन्ध—महाबन्धका चौथा भाग प्रदेशबन्ध है। इसमें प्रदेशबन्धके क्रमका निर्देश करते हुए बतलाया है कि सुख–दुःखके निमित्तसे वेदनीयकर्मकी अधिक निर्जरा होती है, इसलिए इसे सबसे अधिक प्रदेश मिलते हैं। उसके बाद स्थितिबन्धके प्रतिभागके अनुसार मोहनीय आदि कर्मोंको प्रदेश मिलते हैं। इस प्रकार इस अनुयोगद्वारमें प्रदेशबन्धका सांगोपांग विचार किया गया है।

अनुपलब्ध चार टीकाएँ

षट्खण्डागमका समस्त जैन वाङ्मयमें जो महत्त्वपूर्ण स्थान है और उसमें जीवसिद्धान्त तथा कर्मसिद्धान्तका जैसा विस्तारसे साङ्गोपाङ्ग विवेचन किया गया है उसे देखते हुए इतने महान् ग्रन्थ पर सबसे पूर्व आचार्य वीरसेनने ही टीका लिखी होगी यह बुद्धिग्राह्य प्रतीत नहीं होता। इस दृष्टिसे इन्द्रनन्दिके श्रुतावतार पर दृष्टिपात करनेसे विदित होता है कि सर्व प्रथम षट्खण्डागम और कषायप्राभृत इन दोनों सिद्धान्तोंका ज्ञान गुरुपरिपाटीसे कुण्डकुन्दपुरमें पद्मनन्दि मुनिको प्राप्त हुआ और उन्होंने सबसे पहले षट्खण्डागमके प्रथम तीन खण्डों पर बारह हजार श्लोक प्रमाण परिकर्म नामकी एक टीका लिखी। यह तो स्पष्ट है कि इन्द्रनन्दिने प्रकृतमें जिन पद्मनन्दि मुनिका उल्लेख किया है वे प्रातःस्मरणीय कुन्दकुन्द आचार्य ही होने चाहिए।

इन्द्रनन्दिने दूसरी जिस टीकाका उल्लेख किया है वह शामकुण्ड आचार्यकृत थी यह छठे खण्डको छोड़कर पाँच खण्डों और कषायप्राभृत इस प्रकार दोनों सिद्धान्त ग्रन्थों पर

लिखी गई थी। इसका नाम पद्धति था। भाषा प्राकृत, संस्कृत तथा कानडी थी। प्रमाण बारह हजार श्लोक था।

इन्द्रनन्दिने तीसरी जिस टीकाका उल्लेख किया है वह तुम्बुलूर ग्रामनिवासी तुम्बुलूर आचार्य कृत थी। यह महाबन्ध नामक छठे खण्डको छोड़ कर दोनों सिद्धान्त ग्रन्थोंकी टीकाके रूपमें लिखी गई थी। नाम चूड़ामणि और प्रमाण चौरासी हजार श्लोक था। भाषा कानडी थी।

तथा इन्द्रनन्दिने चौथी जिस टीकाका उल्लेख किया है वह तार्किकार्क समन्तभद्रद्वारा अत्यन्त सुन्दर मृदुल संस्कृत भाषामें महाबन्धको छोड़ कर शेष पाँच खण्डों पर लिखी गई थी। उसका प्रमाण ४८ हजार श्लोक था।

ये चार टीकाऐं हैं जिनका उल्लेख इन्द्रनन्दिने अपने श्रुतावतारमें किया है। किन्तु धवला टीका लिखते समय वीरसेन स्वामीके समक्ष आचार्य कुन्दकुन्द रचित परिकर्मको छोड़कर अन्य तीन टीकाऐं उपस्थित थीं यह धवला टीकासे ज्ञात नहीं होता। उत्तर कालमें इनका क्या हुआ यह कहना बड़ा कठिन है। परिकर्म भी वही है जिसका इन्द्रनन्दिने परिकर्म टीकाके रूपमें उल्लेख किया है यह कहना भी कठिन है।

धवला टीका

वर्तमान समयमें हमारे समक्ष षट्खण्डागमके प्रारम्भके पाँच खण्डों पर लिखी गई एकमात्र धवला टीका ही उपलब्ध है। इसकी रचना सिद्धान्तशास्त्र, छन्दशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, व्याकरणशास्त्र और प्रमाणशास्त्रके पारगामी तथा भट्टारक पदसे समलंकृत वीरसेन आचार्यने की है। यह प्राकृत–संस्कृत भाषामें लिखी गई है। यह तो धवला टीकासे ही ज्ञात होता है कि षट्खण्डागमसे प्रथम खण्ड जीवस्थान पर यह टीका १८ हजार श्लोक प्रमाण है और चौथे वेदनाखण्ड पर १६ हजार श्लोकप्रमाण है। किन्तु इसका पूरा प्रमाण ७२ हजार श्लोक बतलाया है। इससे विदित होता है कि दूसरे, तीसरे और पाँचवें खण्डको मिला कर तीन खण्डों तथा निबन्धन आदि १८ अनुयोगद्वारों पर सब मिला कर इसका परिमाण ३८ हजार श्लोक है। यहाँ यह निर्देश कर देना आवश्यक प्रतीत होता है कि निबन्धन आदि १८ अनुयोगद्वारों पर आचार्य पुष्पदन्त–भूतबलिकृत सूत्ररचना नहीं है। इसलिए वर्गणाखण्डके अन्तिम सूत्रको देशामर्षक मानकर इन अठारह अनुयोगद्वारोंका विवेचन आचार्य वीरसेनने स्वतन्त्ररूपसे किया है।

इसका 'धवला' यह नाम स्वयं आचार्य वीरसेनने निर्दिष्ट किया नहीं जान पड़ता। यह टीका बद्दिग उपनामधारी अमोघवर्ष (प्रथम)के राज्यके प्रारम्भकालमें समाप्त हुई थी और अमोघवर्षकी एक उपाधि 'अतिशय धवल' भी मिलती है। सम्भव है इसीको ध्यानमें रखकर

इसका नाम धवला रखा गया हो। यह धवल पक्षमें पूर्ण हुई थी, इस नामकरणका यह भी एक कारण हो सकता है।

धवला टीकाका प्रमाण बहुत अधिक है। साथ ही उसमें षट्खण्डागमके पांच खण्डोंमें प्रतिपादित विषयका और निबन्धनादि अठारह अनुयोगद्वारोंका विस्तारसे विवेचन किया गया है, इस लिए यहाँ उसमें प्रतिपादित सभी विषयोंका सांगोपांग परिचय कराना सम्भव नहीं है। यहाँ तो मात्र उसकी शैलीका उल्लेख करके संक्षेपमें उसका जो भी परिचय कराना इष्ट माना जा सकता है, वह षट्खण्डागमका परिचय कराते समय लिख ही आये हैं।

मंगल, निमित्त, हेतु, परिमाण, नाम और कर्ताका निर्देश करनेके बाद व्याख्यान करनेकी पद्धति पुरानी है। श्री वीरसेन आचार्यने धवला टीकाका प्रारम्भ करते समय इसी पद्धतिको स्वीकार कर षट्खण्डागमके प्रतिपाद्य विषयका विवेचन किया है। यहां यह प्रश्न होता है कि जीवस्थानके प्रारम्भमें जब इस पद्धतिका विवेचन कर दिया गया तब फिर वेदना-खण्डका प्रारम्भ करते समय इस पद्धतिका पुनः अनुसरण क्यों किया गया? समाधान यह है कि जीवस्थान खण्डका संकलन अंग–पूर्वसम्बन्धी प्रारम्भके किसी एक अधिकारसे नहीं हुआ है। यही कारण है कि आचार्य पुष्पदन्त–भूतबलिने इस खण्डके मूलस्रोतका उल्लेख स्वयं अपनी कृतिमें नहीं किया। किन्तु षट्खण्डागमका प्रथम खण्ड जीवस्थान है यह जानकर आचार्य वीरसेनने अपनी टीकाके प्रारम्भमें उक्त पद्धतिका स्पष्टीकरण किया। परन्तु वेदना खण्डका प्रारम्भ आग्रायणीय पूर्वकी चयनलब्धि वस्तुके महाकर्मप्रकृति प्राभृतके कृति नामक प्रथम अधिकारसे हुआ है और इस तथ्यका स्पष्टीकरण स्वयं आचार्य पुष्पदन्त–भूतबलिने किया है, इसलिए आचार्य वीरसेनको उसका विवेचन करते समय भी पुनः उक्त पद्धतिका स्पष्टीकरण करना पड़ा।

षट्खण्डागममें विविध विषयोंका विवेचन करते समय १४ गुणस्थान और १४ मार्गणा-ओंका आश्रय लिया गया है। कहीं कहीं चौदह जीवसमासोंके आश्रयसे भी प्रकृत विषयका विवेचन हुआ है। प्रश्न यह है कि यहाँ चौदह मार्गणाओंमें काय, योग और वेद पदसे किसका ग्रहण हुआ है— भावमार्गणाका या द्रव्यमार्गणाका? क्यों कि अर्वाचीन साहित्यमें कहीं कहीं काय-पदसे औदारिकादि शरीरोंका; योगपदसे द्रव्य मन, वचन और कायकी क्रियाका तथा वेदपदसे द्रव्यवेदका ग्रहण किया गया है, इस लिए यह प्रश्न होना स्वाभाविक है कि सिद्धान्त ग्रन्थोंमें और तदनुसारी गोम्मटसार प्रभृति ग्रन्थोंमें इन पदोंसे किनका ग्रहण हुआ है? इस प्रश्नके समाधान स्वरूप सत्प्ररूपणाके दूसरे सूत्रमें आये हुए 'इमाणि' पदकी व्याख्या करते हुए आचार्य वीरसेन लिखते हैं—

'इमानि' इस पदसे प्रत्यक्षीभूत भावमार्गणास्थानोंका ग्रहण करना चाहिए, द्रव्य-मार्गणाओंका नहीं, क्योंकि द्रव्यमार्गणाएं देश, काल और स्वभावकी अपेक्षा दूरवर्ती हैं।

यहाँ षट्खण्डागममें अन्य मार्गणाओंके समान काय, योग और वेद ये तीनों भी भाव-

मार्गणाएँ ही ली गई हैं इसका निर्णय क्षुल्लकबन्धके स्वामित्वानुयोगद्वारके सूत्र १५ से लेकर ३६ क्रमांक तकके सूत्रोंसे भलेप्रकार हो जाता है।

इसी प्रसंगसे गतिमार्गणामें 'मनुष्यिनी' पद भी विचारणीय है। कुछ भाई ऐसा मानते हैं कि जीवस्थान सत्प्ररूपणाके ९३ संख्याक सूत्रमें 'संयत' पद नहीं है, क्योंकि वह सूत्र द्रव्यस्त्रियोंको लक्ष्यमें रखकर रचा गया है। किन्तु उनकी इस मान्यताका निषेध इसी सूत्रकी धवला टीकासे हो जाता है। उस द्वारा जहाँ उक्त सूत्रके आधारसे सम्यग्दृष्टियोंकी स्त्रियोंमें उत्पत्तिका निषेध किया है वहाँ उसी सूत्रके आधारसे 'मनुष्यिनी' पदका अर्थ द्रव्यस्त्री नहीं है यह भी स्पष्ट कर दिया गया है।

गतिमार्गणामें जीवकी नोआगमभाव पर्याय ली गई है, शरीर नहीं यह क्षुल्लकबन्ध-स्वामित्व अनुयोगद्वारके गतिमार्गणाका विवेचन करनेवाले सूत्रोंसे तथा वर्गणाखण्डके १५वें सूत्रसे भी भली-भाँति सिद्ध है। अतएव गतिमार्गणामें मनुष्योंके सामान्य मनुष्य, मनुष्य पर्याप्त, मनुष्यिनी और अपर्याप्त मनुष्य ये जो चार भेद किये हैं वे जीवविपाकी मनुष्यगति, वेदनोकषाय और पर्याप्त अपर्याप्त नामकर्मके उदयमें होनेवाली नोआगमभावपर्यायको ध्यानमें रखकर ही किये गये हैं ऐसा यहाँ जानना चाहिए। गोम्मटसार कर्मकाण्डके उदय प्रकरण (गाथा २९८ से ३०१) का सम्यक् अवलोकन करने पर भी यही ज्ञात होता है कि ये भेद उक्त प्रकृतियोंको ध्यानमें रखकर ही किये गये हैं।

सत्प्ररूपणाके ९३वें सूत्रमें 'मनुष्यिनी' पदका द्रव्यस्त्री अर्थ करनेवाले महानुभावोंको भय यह है कि षट्खण्डागम दिगम्बर परम्पराका अंग-पूर्वगत मूल आधारभूत श्रुत होनेसे यदि उसमें कहीं भी 'मनुष्यिनी' पदका अर्थ 'द्रव्यस्त्री' किया गया नहीं माना जाय तो द्रव्यस्त्रियोंकी मुक्तिसिद्धिके साथ सवस्त्र मुक्तिकी सिद्धि हो जायगी। किन्तु उनके द्वारा इस भयके कारण मूल आगममें संशोधन किया जाना आगमके आशयको न समझनेका ही कुफल है। आचार्य वीरसेनने इस शंकाको स्वतन्त्र मानकर दो स्थलों पर इसका उत्तर दिया है।

प्रथम तो उन्होंने इस प्रश्नका समाधान जीवस्थान-सत्प्ररूपणाके ९३वे सूत्रकी टीकामें ही कर दिया है। वहाँ वे स्पष्ट लिखते हैं कि द्रव्यस्त्रियाँ सवस्त्र होनेसे अप्रत्याख्यान गुण-स्थानवाली होती हैं, इसलिए उनके संयमभावकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। इस पर पुनः शंका की गई है कि वस्त्रके रहते हुए भी उनके भावसंयम बन जानेमें आपत्ति ही क्या है? इसका समाधान करते हुए वे लिखते हैं कि जब वे भावअसंयमके अविनाभावी वस्त्रादिको स्वीकार किये रहती हैं, ऐसी अवस्थामें उनके भावसंयम नहीं बन सकता।

दूसरा स्थल वेदनाकालविधानके १२वें सूत्रकी टीका है। यहाँ पर सिद्धान्त ग्रन्थोंमें स्त्रीवेद शब्दका वाच्यार्थ भाववेद है, द्रव्यस्त्रीवेद नहीं है इस अभिप्रायको दो प्रमाण देकर स्पष्ट किया गया है। यहाँ वेदनाकालविधानके इस सूत्रमें अन्य वेदवालोंके साथ स्त्रीवेदी

जीव भी नारकियों और देवोंसम्बन्धी तेतीस सागर आयुका बन्ध करते हैं यह कहा गया है। इस पर यह शंका हुई कि इस सूत्रमें स्त्रीवेद शब्दका वाच्यार्थ क्या है—भावस्त्रीवेद या द्रव्यस्त्रीवेद। वीरसेन स्वामीने एक अन्य प्रमाण देकर इस शंकाका समाधान किया है। अन्य प्रमाणमें स्त्रियों (द्रव्यस्त्रियों) का छठी पृथ्वी तक मर कर जाना बतलाया है। किन्तु इस सूत्रमें स्त्रीवेदीके तेतीस सागर आयुबन्धका विधान किया है। इस परसे वीरसेन स्वामीने यह निष्कर्ष फलित किया है कि सिद्धान्त ग्रन्थोंमें स्त्रीवेद शब्दका वाच्यार्थ भावस्त्रीवेद ही विवक्षित है। यदि ऐसा न होता तो यहाँ पर इस सूत्रमें आचार्य पुष्पदन्त–भूतबलि अधिकसे अधिक बाईस सागर आयुबन्धका ही विधान करते, क्योंकि द्रव्यस्त्री छटे नरकसे आगे नहीं जाती और छठे नरकमें उत्कृष्ट आयु बाईस सागर होती है। कदाचित् यह कहा जाय कि देवोंकी उत्कृष्ट आयुबन्धकी अपेक्षा इस सूत्रमें स्त्रीवेद शब्दका वाच्यार्थ द्रव्यस्त्रीवेद लिया जाय तो क्या हानि है? परन्तु वीरसेन स्वामी यह कहना भी उचित नहीं मानते, क्योंकि देवों-सम्बन्धी उत्कृष्ट आयुका बन्ध निर्ग्रन्थ (भावनिर्ग्रन्थ) के ही होता है और द्रव्यस्त्री निर्ग्रन्थ हो नहीं सकती, क्योंकि द्रव्यस्त्री और (द्रव्यनपुंसक) वस्त्रादिका त्याग किये बिना भावनिर्ग्रन्थ नहीं हो सकते ऐसा छेदसूत्रका वचन है।

यह तो हम पहले ही बतला आये हैं कि आचार्य पुष्पदन्त–भूतबलिने महाकर्मप्रकृतिके कृति आदि २४ अनुयोगद्वारोंमेंसे प्रारम्भके छह अनुयोगद्वारों पर ही सूत्र रचना की है, निबन्धन आदि अन्तके अठारह अनुयोगद्वारों पर नहीं। वीरसेन स्वामीके समक्ष यह स्थिति थी ही, इसलिए उन्होंने स्वयं पिछली सूत्र रचनाको देशामर्षक मानकर निबन्धन आदि शेष अठारह अनुयोगद्वारोंकी रचना की है। इसका संक्षिप्त स्वरूप इस प्रकार है—

७ निबन्धन—जो द्रव्य जिसमें निबद्ध है उसकी निबन्धन संज्ञा है। वह अनेक प्रकारका है। प्रकृतमें अध्यात्मविद्याकी प्ररूपणा होनेसे कर्मनिबन्धनका ग्रहण किया गया है। कर्मनिबन्धनके मूल और उत्तर प्रकृतियोंके भेदसे अनेक भेद हैं। उनमेंसे जिस प्रकृतिका निमित्त कथनकी अपेक्षा जिस कार्यके लिए व्यापार होता है उसमें वह निबद्ध है यह उक्त कथनका तात्पर्य है। उदाहरणार्थ ज्ञानावरण कर्म सब द्रव्यों और असर्व पर्यायोंमें निबद्ध है। तात्पर्य यह है कि केवलज्ञान सब द्रव्योंको विषय करता है, इसलिए उसका विरोधी होनेसे केवलज्ञानावरणको सब द्रव्योंमें निबद्ध कहा है। तथा शेष ज्ञान कुछ पर्यायोंको विषय करते हैं, इसलिए शेष ज्ञानावरणोंको असर्वपर्यायोंमें निबद्ध कहा है। इसी प्रकार शेष कर्मोंके विषयमें जान लेना चाहिए।

इस अनुयोगद्वारकी रचना सूत्र और उनकी टीका उभयरूपसे दृष्टिगोचर होती है। सूत्र किस महाभागकी रचना है यह धवला टीकासे ज्ञात नहीं होता।

८ प्रक्रम—प्रक्रम अनेक प्रकारका है। उनमेंसे कर्मप्रक्रम प्रकृत है। प्रक्रमका अर्थ प्रचय है। कर्मपुद्गलोंका प्रचय कर्मप्रक्रम है। कर्मपुद्गल कर्मरूपसे कैसे परिणत होते हैं इसका

अनेक दर्शनोंका ऊहापोह करते हुए फलितार्थरूपमें कार्यकारणपरम्पराके विषयमें न्यायशैलीसे स्वमतका प्रस्थापन कर उत्तर भेद बतलाये गये हैं—प्रकृतिप्रक्रम, स्थितिप्रक्रम और अनुभागप्रक्रम। प्रकृतिप्रक्रममें मूल तथा उत्तर किस प्रकृतिको कितना द्रव्य मिलता है, स्थितिप्रक्रममें किस स्थितिमें कितने द्रव्यका निक्षेप होता है यह बतलाकर अनुभागप्रक्रमका संक्षेपमें निरूपण किया है। इसमें अनुभागकी अपेक्षा किस वर्गणामें कितने प्रदेश होते हैं यह बतलाया है।

९. उपक्रम— नामउपक्रम, स्थापनाउपक्रम इत्यादिरूपसे उपक्रम अनेक प्रकारका है। प्रकृतमें कर्मउपक्रमका प्रकरण है। वह चार प्रकारका है– बन्धन उपक्रम, उदीरणा उपक्रम, उपशामना उपक्रम और विपरिणाम उपक्रम। प्रक्रम अनुयोगद्वार प्रकृति, स्थिति और अनुभागको प्राप्त होनेवाले कर्मोंकी प्ररूपणा करता है परन्तु उपक्रम अनुयोगद्वार बन्धके द्वितीय समयसे लेकर सत्त्वरूपसे स्थित कर्मपुद्गलोंके व्यापारकी प्ररूपणा करता है।

१ बन्धन उपक्रम—प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेशके भेदसे बन्धन उपक्रम चार प्रकारका है। दूधके साथ पानीके समान जीव प्रदेशोंके साथ परस्पर अनुगत प्रकृतियोंके बन्धके क्रमका प्ररूपणा करना प्रकृति बन्धन उपक्रम है। उन्हीं सत्त्वरूप प्रकृतियोंके एक समयसे लेकर सत्तर कोड़ाकोड़ी सागर काल तक कर्मरूपसे रहनेकी कालकी प्ररूपणाको स्थिति बन्धन उपक्रम कहते हैं। उन्हीं सत्त्वरूप प्रकृतियोंके जीवके साथ एकताको प्राप्त हुए अनुभाग सम्बन्धी, वर्ग, वर्गणा, स्थान और अविभागप्रतिच्छेद आदिकी प्ररूपणाको अनुभाग बन्धन उपक्रम कहते हैं। तथा उन्हीं प्रकृतियोंके क्षपित कर्मांशिक, गुणितकर्मांशिक और उनके घोलमान जीवका आश्रय कर सञ्चयको प्राप्त हुए उत्कृष्ट और अनुत्कृष्ट प्रदेशोंकी प्ररूपणाको प्रदेशबन्धन उपक्रम कहते हैं। उपक्रम अनुयोगद्वारमें इन चार प्रकारके कर्मोंकी प्ररूपणा सत्कर्मप्रकृतिप्राभृतके अनुसार करनी चाहिए, महाबन्धके अनुसार नहीं, क्यों कि महाबन्धकी प्ररूपणा प्रथम समयमें होनेवाले बन्धको लक्ष्यमें रख कर की गई है।

२ उदीरणा उपक्रम— अपक्वपाचनको उदीरणा कहते हैं। तात्पर्य यह है कि नूतन बन्धमें बन्ध समयसे लेकर एक आवलिकाल तक तो उदीरणा होती ही नहीं। साथ ही उदयावलिमें स्थित प्रदेशोंकी भी उदीरणा नहीं होती। अतएव उदयावलिसे बाहिर स्थित प्रदेशोंका उदयावलिमें देना उदीरणा हैं। यह प्रकृति उदीरणा आदिके भेदसे चार प्रकारकी है। उस सबका इस अनुयोगद्वारमें विस्तारके साथ निरूपण हुआ है।

अनुभाग उदीरणाका व्याख्यान करते हुए लिखा है कि यद्यपि तिर्यञ्चोंमें नीचगोत्रकी ही उदीरणा होती है ऐसा सर्वत्र बतलाया है और यहाँ उनमें उच्चगोत्रकी उदीरणाकी भी प्ररूपणा की गई है सो कैसे? इसका समाधान यह किया है कि जो तिर्यञ्च संयमासंयमको स्वीकार करते हैं उनमें उच्चगोत्रकी प्राप्ति बन जाती है। इसी प्रकार आगे यह भी बतलाया है

कि नीचगोत्रकी उदीरणा एकान्तसे भवप्रत्यय होती है। तथा उच्चगोत्रकी उदीरणा गुणप्रतिपन्न जीवोंमें गुणप्रत्यय होती है और अगुणप्रतिपन्न जीवोंमें भवप्रत्यय होती है। गुणसे यहाँ संयम और संयमासंयमका ग्रहण किया है।

३ उपशामना— उपक्रम उपशामनाका निक्षेप करते हुए कर्मउपशामनाके दो भेद किये हैं—करण उपशामना और अनुदीर्णोपशामना। करणोपशामनाके दो भेद हैं—देशकरणउपशामना और सर्वकरण उपशामना। उनमेंसे सर्वकरणोपशामनाके अन्य दो नाम हैं—गुणोपशामना और प्रशस्तोपशामना। तथा जो देशकरणोपशामना है उसके अन्य दो नाम हैं—अगुणोपशामना और अप्रशस्तोपशामना। प्रकृत अनुयोगद्वारमें इसी अप्रशस्तोपशामनाका विवेचन किया गया है। उसके अर्थपदका निरूपण करते हुए बतलाया है कि अप्रशस्त उपशामनाके द्वारा उपशमको प्राप्त हुआ जो प्रदेशाग्र अपकर्षणके लिए भी शक्य है, उत्कर्षणके लिए भी शक्य है तथा अन्य प्रकृतिमें संक्रमणके लिए भी शक्य है। किन्तु केवल उदयावलिमें प्रविष्ट करानेके लिए शक्य नहीं है वह अप्रशस्तोपशामना है।

४ विपरिणाम उपक्रम— इसके प्रकृति, स्थिति आदिके भेदसे चार भेद हैं। उसमें भी इन चारोंको देशविपरिणामणा और सर्वविपरिणामणा इस प्रकार दो दो प्रकारका बतलाया है।

१० उदय—प्रकृतमें कर्मउदयका प्रकरण है ऐसा लिखकर उसके प्रकृतिउदय आदि चार भेद किये हैं और स्वामित्व आदिके द्वारा इसका विशेष व्याख्यान किया है।

११ मोक्ष—मोक्ष पदका निक्षेप करके कर्मद्रव्यमोक्षके प्रकृतिमोक्ष आदि चार भेदोंका इस अनुयोगद्वारमें विवेचन किया है।

१२ संक्रम—संक्रम पदका निक्षेप करके प्रकृतमें कर्मसंक्रमका निरूपण करते हुए उसका प्रकृतिसंक्रम आदि चार प्रकारसे निरूपण किया है। एक प्रकृतिका अन्य प्रकृतिमें संक्रमित होना यह प्रकृतिसंक्रम है। यहाँ इतना विशेष है कि मूल प्रकृति संक्रम नहीं है। साथ ही दर्शन-मोहनीयका चारित्रमोहनीयमें और चारित्रमोहनीयका दर्शनमोहनीयमें तथा चार आयुओंका परस्परमें संक्रम नहीं होता। शेष उत्तर प्रकृतियोंमें सजातीय प्रकृतियोंमें संक्रम होता है। स्थिति उत्कर्षण, स्थिति अपकर्षण तथा अन्य प्रकृतिको प्राप्त स्थितिका नाम स्थितिसंक्रम है। अनुभाग संक्रम भी इसी तरह अनुभागकी अपेक्षा तीन प्रकारका है। प्रदेशसंक्रमके पांच भेद हैं। उद्वेलना, विध्यात, अधःप्रवृत्त, गुण और सर्व। जहाँ जिन प्रकृतियोंका बन्ध सम्भव है वहाँ उन प्रकृतियोंका बन्ध होते हुए और नहीं होते हुए अधःप्रवृत्तसंक्रम होता है। सम्यक्त्व और सम्यग्मिथ्यात्व अबन्ध प्रकृतियोंके लिए यह नियम नहीं है। जिन प्रकृतियोंका जहां नियमसे बन्ध सम्भव नहीं है वहाँ उन प्रकृतियोंका विध्यातसंक्रम होता है। यह भी नियम मिथ्यादृष्टिसे लेकर अप्रमत्त गुणस्थानतक ही ध्रुव स्वरूपसे है। अप्रमत्त गुणस्थानसे आगे बन्धरहित प्रकृतियोंका गुणसंक्रम और सर्वसंक्रम होता है। यह कथन अप्रशस्त प्रकृतियोंकी अपेक्षासे किया है। प्रशस्त प्रकृतियोंकी अपेक्षा

तो उपशम और क्षपकश्रेणिमें उनका भी अधःप्रवृत्त संक्रम होता है। उद्वेलना संक्रम मात्र १३ प्रकृतियोंका होता है।

१३ लेश्या—इस अनुयोगद्वारमें लेश्याका निक्षेप करके द्रव्य और भावलेश्याका स्वरूप बतलाया है कि हुए पुद्गल स्कन्धोंके चक्षुद्वारा ग्रहण करने योग्य वर्णको द्रव्यलेश्या कहते हैं। तथा मिथ्यात्व, असंयम, कषाय और योगसे उत्पन्न हुए जीवके संस्कारको भावलेश्या कहते हैं।

१४ लेश्याकर्म—मारना, विदारना, दया करना आदि लेश्याकर्म है। इस प्रकार इस अनुयोगद्वारमें छहों लेश्याओंके अपने अपने कर्मका निर्देश किया है।

१५ लेश्यापरिणाम—कौन लेश्याएँ किस स्वरूपसे किस वृद्धि या हानिद्वारा परिणमन करती हैं इस बातका विशेष ज्ञान इस अनुयोगद्वारमें कराया गया है। उदाहरणार्थ कृष्ण लेश्यामें संक्लेशवृद्धि स्वस्थानमें ही होती है। संक्लेशहानि स्वस्थानमें तो होती ही है। इस द्वारा नील लेश्यामें भी गमन होता है इसलिए वह परस्थानमें जानेसे भी सम्भव है। इसी प्रकार सर्वत्र जान लेना चाहिए।

१६ सातासात—इस अनुयोगद्वारमें साता और असाताका विशेष व्याख्यान करते हुए प्रत्येकके दो दो भेद बतलाये हैं। यथा-एकान्त सात और अनेकान्त सात। एकान्त असात और अनेकान्त असात। जो साता या असाता कर्म जिसरूपमें बँधता है, विना परिवर्तनके उसका उसीरूपमें भोगा जाना एकान्त सात और एकान्त असातकर्म है। तथा इससे विपरीत अनेकान्त सात और अनेकान्त असातकर्म है।

१७ दीर्घ-ह्रस्व कर्म प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेशके भेदसे चार प्रकारका है। उसका बन्ध, उदय और सत्त्वका आश्रय कर दीर्घ-ह्रस्वका विचार इस अनुयोगद्वारमें किया गया है। उदाहरणार्थ मूल प्रकृतियोंकी अपेक्षा आठ कर्मोंका बन्ध होने पर दीर्घबन्ध संज्ञा है और इससे कमका बन्ध होने पर ह्रस्वबन्ध संज्ञा है।

१८ भवधारणीय—भवका विचार करते हुए उसे तीन प्रकारका बतलाया है— ओघभव, आदेशभव और भवग्रहणभव। आठ कर्म या आठ कर्मोंसे उत्पन्न हुए परिणामको ओघभव कहते हैं। चार गति नामकर्म और उनसे उत्पन्न हुए परिणामको आदेशभव कहते हैं। यह चार प्रकारका है—नरकभव, तिर्यञ्चभव, मनुष्यभव और देवभव। भुज्यमान आयुके निर्जीर्ण होनेके बाद अपूर्व आयुके उदयके प्रथम समयमें उत्पन्न हुए व्यञ्जनसंज्ञावाले जीव परिणामको अथवा पूर्व शरीरके परित्याग पूर्वक उत्तर शरीरके ग्रहण करनेको भवग्रहण कहते हैं।

१९ पुद्गलात्त—इसका निक्षेप निरूपणके बाद स्वरूपका कथन करते हुए बतलाया है कि आत्मसात् किये गये पुद्गलोंकी पुद्गलात्त संज्ञा है। वे छह प्रकारसे आत्मसात् किये जाते हैं। यथा—ग्रहणसे, परिणामसे, उपभोगसे, आहारसे, ममत्वसे और परिग्रहसे। हाथ या पैरसे जो दण्ड

आदि पुद्गल ग्रहण किये जाते हैं वे ग्रहणसे आत्त पुद्गल कहलाते हैं। मिथ्यात्व आदि परिणामोंके द्वारा जो पुद्गल अपने किये जाते हैं वे परिणामसे आत्त पुद्गल कहे जाते हैं। जो गन्ध और ताम्बूल आदि पुद्गल उपभोगरूपसे अपने किये जाते हैं वे उपभोगसे आत्त पुद्गल कहलाते हैं। भोजन-पान आदिके द्वारा जो पुद्गल अपने किये जाते हैं वे आहारसे आत्त पुद्गल कहे जाते हैं। जो पुद्गल अनुरागसे गृहीत होते हैं वे ममत्वसे आत्त पुद्गल कहलाते हैं तथा जो आत्माधीन पुद्गल हैं वे परिग्रहसे आत्त पुद्ल कहलाते हैं।

२० निधत्त-अनिधत्त--इसका विवेचन करते हुए बतलाया है कि जो प्रदेशाग्र निधत्तीकृत हैं अर्थात् उदयमें देनेके लिए शक्य नहीं है, अन्य प्रकृतिमें संक्रान्त होनेके लिए शक्य नहीं है। किन्तु अपकर्षण व उत्कर्षणके लिए शक्य है उसकी निधत्त संज्ञा है। उपशामक और क्षपकके सब कर्म अनिवृत्ति गुणस्थानमें प्रविष्ट होने पर अनिधत्त हैं। अनन्तानुबन्धीचतुष्ककी विसंयोजना करनेवालेके अनिवृत्तिकरणमें अनन्तानुबन्धीचतुष्क अनिधत्त हैं। शेष कर्म निधत्त व अनिधत्त हैं। दर्शनमोहनीयके उपशामक व क्षपकके अनिवृत्तिकरणमें दर्शनमोहनीय कर्म अनिधत्त है। शेष कर्म निधत्त व अनिधत्त हैं।

२१ निकाचित-अनिकाचित---इसका विवेचन करते हुए बतलाया है कि जो प्रदेशाग्र उत्कर्षणके लिए तथा अपकर्षणके लिए शक्य नहीं है, अन्य प्रकृतिमें संक्रमणके लिए शक्य नहीं है और उदय (उदयावलि)में देनेकेलिए शक्य नहीं है उसकी निकाचित संज्ञा है। अनिवृत्तिकरणमें प्रविष्ट हुए जीवके सब कर्म अनिकाचित हैं। इसके पूर्व निकाचित और अनिकाचित दोनों प्रकारके हैं। शेष व्याख्यान निधत्त-अनिधत्तके समान है।

२२ कर्मस्थिति--कर्मकी जघन्य और उत्कृष्ट स्थितिकी प्ररूपणा अथवा कर्मस्थितिमें सञ्चित हुए सत्कर्मकी प्ररूपणा कर्मस्थिति कहलाती है। इसका इस अनुयोगद्वारमें विवेचन है।

२३ पश्चिमस्कन्ध--अन्तिम भवकी प्राप्ति होने पर जीवके सब कर्मोंका बन्ध, उदय, उदीरणा, संक्रमण और सत्ता इन पांचकी प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेशोंके आश्रयसे मार्गणा करते हुए इस अनुयोगद्वारमें आयुके अन्तर्मुहूर्त शेष रहने पर सर्व प्रथम यह जीव आवर्जित करण करता है। उसके बाद दण्ड, कपाट, प्रतर और लोकपूरण समुद्घात करते हुए जिस समुद्घातमें तथा उसके बाद जो जो क्रिया करता है उसका विवेचन किया गया है।

२४ अल्पबहुत्व---इसमें सत्कर्मके आश्रयसे किस प्रकृतिके सत्कर्मका कौन स्वामी है यह विवेचन कर तथा एक जीवकी अपेक्षा काल आदिको जाननेका संकेत कर अल्पबहुत्वका निर्देश किया गया है।

इस प्रकार पूर्वोक्त परिचयसे ज्ञात होता है कि महाकर्मप्रकृतिप्राभृतके जो २४ अनुयोगद्वार हैं उनमेंसे कृति और वेदनाको वेदनाखण्डमें, स्पर्श, कर्म, प्रकृति तथा बन्धनके बन्ध, बन्धक और बन्धनीयको वर्गणाखण्डमें तथा बन्धनके बन्धविधानको महाबन्धमें आचार्य

पुष्पदन्त–भूतबलिने सूत्र रूपसे निबद्ध किया है । तथा निबन्धन आदि शेष अठारह अनुयोग-द्वारोंका आचार्य वीरसेनने धवला टीकाके अन्तमें स्वयं विवेचन करते हुए उसे सत्कर्म संज्ञा दी है । जिसकी पुष्टि ‘ वोच्छामि संतकम्मे पंजियरूवेण विवरणं सुमहत्थं ।’ इस वचनसे होती है । (देखो धवला पु. १५ संतकम्मपंजिया ।)

सत्कर्मपञ्जिकाविवरण

धवला पुस्तक १५के अन्तमें मुद्रित होकर एक ‘ सत्कर्मपञ्जिका ’ जुड़ी हुई है । यह निबन्धन, प्रक्रम और उपक्रम इन तीन अनुयोगद्वारों पर लिखी गयी धवला टीकाके कुछ विशेष पदोंका स्पष्टीकरणमात्र है । जिसने इसे निबद्ध किया है उसने अपने नामका कहीं भी उल्लेख नहीं किया । इतना अवश्य है कि जिन विशेष पदों पर इसमें विवरण प्रस्तुत किया गया है वह महत्त्वपूर्ण और उपयोगी है ।

कषायप्राभृत

पहले हम यह बतला आये हैं कि इस पञ्चम कालमें अंग–पूर्व श्रुतकी परम्परा अविच्छिन्न न रह सकी । धीरे–धीरे उसका विच्छेद होता गया । इसे समग्र जैन परम्पराका महान् भाग्य ही समझना चाहिए कि जिस प्रकार आग्रायणीय पूर्वकी चयनलब्धि नामक वस्तुका चतुर्थ प्राभृत कर्मप्रकृति किसी प्रकार सुरक्षित रह गया उसी प्रकार ज्ञानप्रवादपूर्वके दसवें वस्तु अधिकारके अन्तर्गत तीसरा पेज्जदोसप्राभृत भी सुरक्षित रहा आया । आचार्य गुणधरने वर्तमानमें उपलब्ध जिस कषायप्राभृतकी रचना की है उसका मूल आधार यही पेज्जदोषप्राभृत है । दिगम्बर जैन परम्परामें इस समय अन्य जितना मूल श्रुत उपलब्ध होता है उसका भी मूल आधार अन्य–अन्य अंग–पूर्व श्रुत ही है यह इससे स्पष्ट विदित होता है ।

जैसा कि कषायप्राभृत इस नामसे ही सुस्पष्ट विदित होता है इस महान् ग्रन्थमें एकमात्र मोहनीयकर्मको माध्यम बनाकर ही विवेचन किया गया है । इसका दूसरा नाम पेज्जदोषप्राभृत भी है सो इससे भी यही विदित होता है कि इसमें एकमात्र राग–द्वेष अर्थात् मोहनीयकर्मके आश्रयसे ही विवेचन किया गया है । ग्रन्थकी मूल गाथाएं १८० हैं यह बात ‘ गाहासदे असीदे ’ (पु. १ पृ. १५१) इत्यादि दूसरी गाथासे विदित होती है । परन्तु इसमें मूल गाथाएं २३३ उपलब्ध होती हैं । इसलिए यह प्रश्न होता है कि एक ओर कषाय-प्राभृतकी मूल गाथाएं १८० बतलाई गई हैं और दूसरी ओर उसमें २३३ गाथाएं उपलब्ध होती हैं सो इसका क्या कारण है ? यह प्रश्न आचार्य वीरसेनके सामने भी था । उन्होंने इसका समाधान करते हुए (पु. १ पृ. १८२) जो कुछ लिखा है उसका आशय यह है कि पन्द्रह अर्थाधिकारोंमेंसे इस अर्थाधिकारमें इतनी गाथाएं निबद्ध हैं इस प्रकारका ज्ञान करानेके लिए गुणधर भट्टारकने ‘ गाहासदे असीदे ’ इस प्रकारकी प्रतिज्ञा की है । शेष ५३ गाथाओंका समावेश इन अर्थाधिकारोंमें नहीं होता, इसलिए उनका उल्लेख स्वयं आचार्य गुणधरने नहीं किया ।

समग्र कषायप्राभृत जिन पन्द्रह अर्थाधिकारोंमें विभक्त है उनका नामनिर्देश आचार्य गुणधरने गाथा १३–१४में स्वयं किया है। वे अर्थाधिकार ये हैं—१. पेज्जदोषविभक्ति, २. स्थितिविभक्ति, ३. अनुभागविभक्ति, ४. बन्ध (अकर्मबन्ध) अथवा प्रदेशविभक्ति, झीणाझीण और स्थित्यन्तिक, ५. संक्रमण (कर्मबन्ध) अथवा बन्धक, ६. वेदक, ७. उपयोग, ८. चतुःस्थान, ९. व्यञ्जन, १०. *दर्शनमोहोपशामना*, ११. *दर्शनमोहक्षपणा*, १२. *संयमासंयमलब्धि*, १३. चारित्र-लब्धि, १४. चारित्रमोहोपशामना और १५. चारित्रमोहक्षपणा। इनके सिवा अद्धापरिमाणका निर्देश करनेवाली ६ गाथाएँ (१५ से २०) इसमें उपलब्ध होती हैं। पर यह स्वतन्त्र अधिकार न होनेसे इसका अलगसे निर्देश नहीं किया।

ये कषायप्राभृतकी मूल गाथाओंमें वर्णित विषयसम्बन्धी अधिकारोंके नाम हैं। इससे जिस अधिकारमें जिस विषयका वर्णन है उसकी सूचना मिल जाती है। इसकी मूल गाथाओंमें कहीं प्रश्नरूपमें और कहीं संकेतरूपमें सूचनामात्र की गई है। सूत्रका लक्षण है— 'जिसमें अल्प अक्षर हों, जो असंदिग्ध हो, जिसमें प्रतिपाद्य विषयका सार भर दिया गया हो; जिसका विषय गूढ़ हो, जो निर्दोष सयुक्तिक और तथ्यभूत हो उसे सूत्र कहते हैं।' सूत्रके इस लक्षणके अनुसार कषायप्राभृतकी सब गाथाएँ सूत्ररूप हैं इसमें सन्देह नहीं। आचार्य यति-वृषभ और आचार्य वीरसेनने तो इन्हें सूत्रगाथारूपसे स्वीकार किया ही है। स्वयं आचार्य गुणधर 'वोच्छामि सुत्तगाहा' (*गाथा* २) इस पदद्वारा उक्त तथ्यको स्वीकार करते हैं।

चूर्णिसूत्र

आचार्य वीरसेनने जयधवलाके प्रारम्भमें मंगलाचरण करते हुए जो आठ गाथाएँ निबद्ध की हैं उनमें तीन गाथाएँ कषायप्राभृतके कर्ता गुणधर आचार्यका, कषायप्राभृतका सम्यक् प्रकारसे अवधारण करनेवाले आचार्य आर्यमंक्षु और नागहस्तिका तथा आर्य आर्यमंक्षुके शिष्य और नागहस्तिके अन्तेवासी कषायप्राभृत वृत्तिसूत्रोंके रचयिता आचार्य यतिवृषभका स्मरण करती हैं।

यह जयधवलाका उल्लेख है। इससे ये चारों आचार्य थोड़े बहुत कालके अन्तरसे आगे पीछे हुए जान पड़ते हैं। मालूम पड़ता है कि जिसप्रकार आचार्य यतिवृषभको आचार्य आर्यमंक्षुका शिष्य और आर्य नागहस्तिका अन्तेवासी होनेका सौभाग्य प्राप्त हुआ उसीप्रकार इन दोनों आचार्योंको भी आचार्य गुणधरके सान्निध्यका लाभ मिला। किन्तु सर्व प्रथम कषाय-प्राभृत पर वृत्तिसूत्र या चूर्णिसूत्रके रूपमें विस्तृत विवेचन आचार्य यतिवृषभने ही लिखा, आर्य आर्यमंक्षु और नागहस्तिने नहीं। उन्होंने तो मात्र कषायप्राभृतके अर्थको सम्यक् प्रकारसे अवधारणकर इसका पाठ आचार्य यतिवृषभको दिया और उन्होंने उस पर वृत्तिसूत्रोंकी रचना की। आचार्य वीरसेन जहाँ उन्हें वृत्तिसूत्र इस नामसे सम्बोधित करते हैं वहाँ वे उनका चूर्णिसूत्र यह नामकरण भी करते हैं। मालूम पड़ता है कि पूर्वकालमें ये दोनों नाम एक ही अर्थमें प्रचलित होते रहे हैं।

जैसा कि हम पूर्वमें संकेत कर आये हैं कषायप्राभृतकी मूल गाथाएं प्रकृत विषयका संकेतमात्र करती हैं। उनमें वर्णित विषयका सर्वप्रथम संक्षिप्त होते हुए भी विशद और अर्थपूर्ण विवेचन करनेवाली यदि कोई रचना है तो ये चूर्णिसूत्र ही। चूर्णिसूत्रोंकी रचनाकी यह विशेषता है कि जिस विषय पर स्पष्ट और विशद विवेचन करना आवश्यक हुआ वहाँ पर पर्याप्त प्रकाश डाला गया है और गाथाओंमें वर्णित जिस विषयपर विशेष विवेचन करना आवश्यक प्रतीत नहीं हुआ उन्हें विवेचनके बिना वैसा ही रहने दिया है। उदाहरणार्थ कषायप्राभृतमें १५से २० तककी गाथाओं द्वारा अनाकार उपयोगसे लेकर उपशामक तकके कतिपय पदोंका अल्पबहुत्व बतलाया गया है। यतः यह विषय सुगम है, इसलिए इन गाथाओं पर आचार्य यतिवृषभने चूर्णि-सूत्रोंकी रचना नहीं की। यह बात २ से १२ तककी गाथाओं पर भी लागू होती है, क्योंकि इन गाथाओं द्वारा मात्र इतना निर्देश किया गया है कि किस अधिकारके विषय-विवेचनमें कितनी गाथाएँ निबद्ध हैं। संक्रमण अनुयोगद्वारमें २७ से लेकर ५८ तककी गाथाओं पर भी चूर्णिसूत्र नहीं हैं। परन्तु इन गाथाओंके प्रारम्भमें 'तत्थ पुव्वं गमणिज्जा सुत्तसमुक्कित्तणा। तं जहा' यह चूर्णिसूत्र आया है और इन गाथाओंके अन्तमें 'सुत्तसमुक्कित्तणाए समत्ताए इमे अणुयोगद्दारा' यह चूर्णिसूत्र आया है। इससे यह स्पष्ट विदित होता है कि आचार्य यतिवृषभके समक्ष ये गाथाएँ रहीं अवश्य हैं, परन्तु विशेष विवेचन करना इष्ट न होनेसे इन पर उन्होंने चूर्णिसूत्रोंकी रचना नहीं की।

आचार्य गुणधरने पन्द्रह अर्थाधिकारोंमें विभक्त जिन १८० गाथाओंका उल्लेख किया है उनमें पूर्वोक्त ६+११+३२=४९ गाथाएं सम्मिलित नहीं है। तथा इनके सिवा १७, २५, २६ तथा २७ क्रमांक की गाथाएं भी सम्मिलित नहीं हैं पर इन चारों गाथाओं पर चूर्णिसूत्र उपलब्ध होते हैं। इससे विदित होता है कि १८० गाथाओंके अतिरिक्त शेष ५३ गाथाओंकी रचना की तो थी आचार्य गुणधरने ही, पर सरल समझ कर आचार्य यतिवृषभने उनमेंसे कतिपय २ से १२ तथा १५-२० गाथाओं पर चूर्णिसूत्रोंकी रचना नहीं की और संक्रमवृत्ति-सम्बधी गाथाओंकी चूर्णीसूत्रों द्वारा स्वीकृति मात्र दी।

इनके सिवा शेष सब गाथाओं पर आचार्य यतिवृषभके चूर्णिसूत्र हैं। इन द्वारा उन्होंने मूल सूत्रगाथाओंमें निबद्ध दुरूह विषयोंका जो सुगम और सुस्पष्ट व्याख्यान किया है वह उनके रचनासौष्ठवके साथ विषयस्पर्शी अगाध पाण्डित्यको ही सूचित करता है।

यह तो सुविदित सत्य है कि आचार्य यतिवृषभने अपने चूर्णिसूत्रोंमें उन्हीं विषयोंका सम्यक् विवेचन किया है जिनकी सूचना आचार्य गुणधरने कषायप्राभृतके स्वरचित पन्द्रह अधिकारोंमें दी है। किन्तु मूल गाथाओंको ध्यानमें रखकर आचार्य यतिवृषभने अपने चूर्णिसूत्रोंमें मूल कषायप्राभृतमें प्रतिपादित पन्द्रह अधिकारोंको तदनुरूप भिन्न प्रकारसे विभक्त कर स्थान दिया है। यथा—१. पेज्जदोषविभक्ति, २. प्रकृति-स्थिति-अनुभाग-प्रदेशविभक्ति, झीणाझीण और

स्थित्यन्तिक, ३. बन्ध (अकर्मबन्ध), ४. संक्रमण (कर्मबन्ध), ५. उदय, ६. उदीरणा, ७. उपयोग, ८. चतुःस्थान, ९. व्यञ्जन, १०. दर्शनमोहोपशामना, ११. दर्शनमोहक्षपणा, १२. देशविरति, १३. चारित्रमोहोपशामना, १४. चारित्रमोहक्षपणा और १५. अद्धापरिमाणनिर्देश ।

टीका ग्रन्थ

जैन परम्परामें षट्खण्डागमका जितना महत्त्व है, कषायप्राभृतका उससे कम महत्त्व नहीं है । अति प्राचीन कालमें इसकी रचना होनेके बाद इस पर भी षट्खण्डागमके समान अनेक आचार्योंने विस्तृत टीकाएँ रची हैं । उनमेंसे अनेकका उल्लेख हम पूर्वमें ही कर आये हैं । इस पर लिखी गई वर्तमानमें उपलब्ध टीका जयधवला है । उसका सम्यक् प्रकारसे अवलोकन करने पर ज्ञात होता है कि जयधवलाकी रचना करते समय जयधवलाकारके सामने उच्चारणावृत्ति, मूलोच्चारणा, बप्पदेवविरचित उच्चारणा, स्वयं आचार्य वीरसेन द्वारा लिखित उच्चारणा और लिखित उच्चारणा इस प्रकार पाँच उच्चारणाएँ रही हैं । साथ ही कुछ ऐसे व्याख्यानाचार्य भी हो गये हैं जिनके अभिप्रायोंसे भी वे परिचित थे । जयधवलाका कलेवर इन्हीं पाँच उच्चारणाओं और व्याख्यानाचार्योंके अभिप्रायोंसे पुष्ट हुआ है । इनके सिवा कषायप्राभृतका अन्य कोई टीका साहित्य जयधवलाकारके सामने था यह लिखना बहुत कठिन है ।

जयधवला

कषायप्राभृत और उस पर लिखे गये चूर्णिसूत्रोंका परिचय हम पूर्वमें करा आये हैं । उन दोनोंका विस्तृत व्याख्यान करनेवाली यह जयधवला टीका है । यह टीका आचार्य वीरसेन और जिनसेनकी कृति है । यह भी संस्कृत मिश्र प्राकृतमें लिखी गई है । टीकाका परिमाण सब मिलाकर साठ हजार श्लोक प्रमाण है । साधारणतः धवला टीकामें जिस प्रकार षट्खण्डागमके प्रारम्भके पाँच खण्डोंमें प्रतिपादित विषयका विशदरूपसे स्पष्टीकरण किया गया है उसी प्रकार जयधवला टीकामें भी कषायप्राभृत और चूर्णिसूत्रों द्वारा प्रतिपादित विषयका विस्तारसे विवेचन किया गया है । इतना अवश्य है कि प्रारम्भके पेज्जदोसविभक्ति, प्रकृतिविभक्ति और स्थिति-विभक्ति इन तीन अधिकारोंमें जिस प्रकार विषयका विवेचन चौदह मार्गणाओंके आश्रयसे किया गया है उस प्रकार अनुभागविभक्ति आदि अधिकारोंमें चौदह मार्गणाओंका आश्रय लेकर विषयका विवेचन न करके मात्र गतिमार्गणाका आश्रय लेकर ही स्वामित्वादि प्ररूपणाओंका विवेचन किया गया है । यह टीका भी प्रमेयबहुल होनेसे इसमें अनेक महत्त्वपूर्ण विषयोंका विवेचन दृष्टिगोचर होता है । उदाहरणार्थ उत्कर्षण, अपकर्षण और संक्रमणके लिए कषायप्राभृत चूर्णिसूत्र और जयधवला टीका विशेषरूपसे द्रष्टव्य है ।

आचार्य कुन्दकुन्द साहित्य

जैन परम्परामें भगवान् कुन्दकुन्दका जो स्थान है उनके द्वारा रचित परमागमका वही

स्थान है। भगवान् सर्वज्ञदेवकी दिव्यध्वनि श्रवण कर उसके साररूपमें उसकी रचना हुई है। समग्र द्वादशांगमें स्वसमयकी ही मुख्यता है और आचार्य कुन्दकुन्द रचित परमागम मुख्यरूपसे स्वसमयकी ही प्ररूपणा करता है, इसलिए यह मंगलस्वरूप है। प्रत्येक व्यक्तिके जीवनमें स्वतन्त्रताका जो महत्त्वपूर्ण स्थान है उसका तात्त्विक भूमिकासे उद्घाटन करनेवाला जो परमागम विश्वमें उपलब्ध होता है उसमें यह मुख्य है। कुन्दकुन्दरचित इस एक परमागमके जान लेनेसे पूरा जिनागम ज्ञात हो जाता है। अनादि कालसे संसारी जीवको निमित्त और रागकी पकड़ बनी चली आरही है। किन्तु इसके स्वाध्याय और मननसे राग और निमित्तकी पकड़ छूट कर मोक्षका द्वार अनावृत्त हो जाता है। परके कर्ता रूपमें ईश्वरका निषेध करना अन्य बात है किन्तु ईश्वरवादकी पकड़को तिलांजलि देना अन्य बात है। जो स्वाश्रयी वृत्तिको जीवनमें स्थान देनेमें असमर्थ है वह आचार्य कुन्दकुन्दके परमागमको समझनेका पात्र नहीं हो सकता। यह परमागम साक्षात् केवली जिनकी वाणीको अवधारण कर लोककल्याणकी भावनासे लिखा गया है, इसलिए तो प्रमाण है ही। साथ ही श्रुतकेवली द्वारा रचित द्वादशांग श्रुतको क्रम परम्परासे प्राप्त कर इसकी रचना हुई है, इसलिए भी प्रमाण है। क्षेत्रभेद या कालभेदके होने पर भी ज्ञानियोंके उपदेशमें अन्तर नहीं होता यह इससे सिद्ध होता है। यों तो भगवान् कुन्दकुन्दने विपुल साहित्यकी रचना की थी। किन्तु वर्तमानमें उनके द्वारा रचित जो कुछ भी साहित्य उपलब्ध होता है उसका विवरण इस प्रकार है—

समयसार, प्रवचनसार, पञ्चास्तिकाय, नियमसार, अष्टपाहुड, रयणसार, द्वादशानुपेक्षा और प्राकृत भक्तियाँ। इस श्रुतका विशेष ऊहापोह गुजराती खण्डमें स्वतन्त्र रूपसे किया गया है, इसलिए यहाँ पर अलगसे नहीं किया गया है।

तत्त्वार्थसूत्र और उसकी प्रमुख टीकाएं

श्री पं. अमृतलालजी शास्त्री जैनदर्शन–साहित्याचार्य प्राध्यापक संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

तत्त्वार्थसूत्र

भगवान् महावीरकी दिव्यदेशनाका जिस द्वादशाङ्गवाणीमें संकलन हुआ, उसकी मुख्य भाषा प्राकृत थी। उस समय उस भाषाका खूब प्रचार और प्रसार था। पर समयके परिवर्तनके साथ प्राकृतका स्थान संस्कृतने लेना प्रारम्भ कर दिया। यह देखकर द्वैयाकके मनमें यह विचार उत्पन्न हुआ कि समग्र जैन वाङ्मयका परिचय करनेमें समर्थ एक ऐसे ग्रन्थकी संस्कृतमें रचना क्यों न कर दी जाय, इस विचारके बाद वह स्वयं ऐसी सामग्रीके संकलनमें लग गया जिससे उसका मनोरथ पूर्ण हो सके। इसके लिये उसने कुछ उपक्रम भी किया पर उसे कुछ कठिनाई प्रतीत होने लगी। अतः वह एक तपोवनमें गया, जहां

श्रुतकेवलीकी समता करनेमें सक्षम (श्रुतकेवलिदेशीय) आचार्य गृद्धपिच्छ अनेक विद्वान् मुनियोंके बीचमें बैठे हुए थे। उस समय यद्यपि वे मौन थे, किन्तु उनकी सौम्य वीतराग मुद्रासे ही दर्शकोंको मुक्तिमार्गके उपदेशकी एक झलक मिल रही थी। वहांका वातावरण बिलकुल शांत और पवित्र था। इससे द्वैयाक बहुत प्रभावित हुआ। अवसर पाते ही उसने आचार्य गृद्धपिच्छ एवं अन्य सभी मुनियोंको श्रद्धापूर्वक नमन किया और वहीं एक ओर बैठ गया। कुछ ही क्षणोंके पश्चात् उसने विनयपूर्वक एक प्रश्न किया— भगवन्! आत्माका हित क्या है? कृपया बतलाइये— 'भगवन्! किन्नु खल्वात्मने हितम्?'। द्वैयाकके प्रश्नकी भाषा और उसके मनोभावको ध्यानमें रख कर उन्होंने जो उत्तर दिया, उसीका साकार रूप तत्त्वार्थसूत्र है। उस समय जो भी मूल वाङ्मय उपलब्ध था उसका सार लेकर उन्होंने इसे अलंकृत किया।

जैन परम्परामें तत्त्वार्थसूत्रका बहुत बड़ा महत्त्व है। इसको श्रवण करनेमात्रसे श्रोताको एक उपवासका फल मिलता है ऐसी इसकी ख्याति है। प्रायः दिगम्बर परम्परामें दश लक्षणपर्वकी पुण्य-वेलामें प्रवचनका मुख्य विषय यही रहता है। इसमें प्रथमानुयोगको छोड़ कर शेष तीनों अनुयोगोंकी चर्चा यत्र-तत्र दृष्टिगोचर होती है। यह जैनदर्शनका प्रवेशद्वार है। प्रवेशिकासे लेकर आचार्य तक और बाल पाठशालाओंसे लेकर विश्वविद्यालयों तक इसका अध्ययन-अध्यापन होता है। अतः यह कहनेकी आवश्यकता नहीं कि यह एक अनुपम ग्रन्थ, ग्रन्थ ही नहीं, महाग्रन्थ है।

इसके आधार पर अनेक उद्भट आचार्योंने दार्शनिक ग्रन्थोंकी रचना की है। इसके 'मोक्षमार्गस्य नेतारम्' इत्यादि मङ्गलसूत्रको लेकर आचार्य विद्यानन्दिने आप्तपरीक्षाकी रचना की। प्रमाणनयैरधिगमः' इस सूत्रका आश्रय लेकर भट्टाकलङ्कदेवने अपने लघीयस्त्रय ग्रन्थके प्रमाणप्रवेश और नयप्रवेश इन दो प्रकरणोंकी तथा अभिनव धर्मभूषण यतिने न्यायदीपिकाकी रचना की है। इसे देख कर अन्य आचार्योंने संस्कृत भाषामें ग्रन्थ लिखनेकी प्रेरणा ली।

इसके दसों अध्यायोंमें कुल मिलाकर ३५७ सूत्र हैं। प्रारम्भके चार अध्यायोंमें जीवतत्त्वका, पञ्चममें अजीवतत्त्वका, षष्ठ और सप्तममें आस्रवतत्त्वका, अष्टममें बन्धतत्त्वका, नवममें संवर और निर्जराका तथा अन्तिम अध्यायमें मोक्षतत्त्वका निरूपण किया गया है। इसलिये इसका तत्त्वार्थ नाम पड़ा, और सूत्रशैलीमें लिखे जानेसे इसे तत्त्वार्थसूत्र कहते हैं। मोक्षमार्ग—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रका प्रतिपादन करनेसे इसकी मोक्षशास्त्र संज्ञा भी प्रचलित है।

(१) सर्वार्थसिद्धि

तत्त्वार्थसूत्रकी उपलब्ध टीकाओंमें सर्वार्थसिद्धि सबसे पुरानी है। यद्यपि आचार्य समन्तभद्रने इस पर गन्धहस्तिमहाभाष्य नामकी एक टीका लिखी थी ऐसी प्रसिद्धि है। पर वह अभी तक उपलब्ध नहीं हुई है। इसलिए सर्वार्थसिद्धि ही उसकी प्रथम टीका मानी जाती है। लक्षणोंकी दृष्टिसे इसका बड़ा महत्त्व है। इसमें जो लक्षण दिये गये हैं, उन्होंने विद्वानोंको

बहुत प्रभावित किया है। अतः इस टीका ग्रन्थको लक्षण ग्रन्थ भी माना जाता है। इसमें तत्त्वार्थसूत्रके सूत्रोंके प्रत्येक पदका विशेष अर्थ प्राञ्जल भाषामें किया गया है। इसे बादकी सभी टीकाओंने आदर्श माना है। आवश्यक स्थलों पर व्याकरणके आधारसे अनेकानेक पदोंकी सिद्धि करते हुए प्रकृति और प्रत्ययोंका निर्देश किया गया है। इसके 'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्' सूत्रकी टीकामें सम्यग्दर्शनके दो भेद किये हैं— सरागसम्यग्दर्शन और वीतरागसम्यग्दर्शन। प्रशम, संवेग, अनुकम्पा और आस्तिक्य आदि चिह्नोंसे जिसकी अभिव्यक्ति हो उसे सराग सम्यग्दर्शन तथा आत्माकी विशुद्धिमात्रको वीतराग सम्यग्दर्शन कहते हैं। 'जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम्' इस सूत्रकी टीकामें लिखा है कि पुण्य और पापका अन्तर्भाव आस्रव और बन्धमें हो जाता है, इसी लिये सूत्रकारने नौ पदार्थोंकी अलगसे चर्चा नहीं की। 'तद्भावाव्ययं नित्यम्' इसकी टीकामें बतलाया है कि प्रत्येक वस्तु स्वभावसे नित्य होकर भी परिणामी है। यदि वस्तुकी सर्वथा नित्यता स्वीकार की जाय तो उसमें परिणमन नहीं बनेगा। फलतः संसार और उसकी निवृत्तिकी प्रक्रिया ही गड़बड़ा जायगी। इसी प्रकार वस्तुको सर्वथा अनित्य मानने पर कार्य-कारणभाव नहीं बन सकेगा।

इस टीकाको भट्टाकलंकदेवने अपने तत्त्वार्थवार्तिकमें वार्तिक रूपमें अपनाया। इससे इस टीकाका महत्त्व समझमें आजाता है। सर्वार्थसिद्धिसे तत्त्वार्थवार्तिकमें और तत्त्वार्थवार्तिकसे तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकमें उत्तरोत्तर विशेषता बढ़ती गई। इसका एकमात्र श्रेय सर्वार्थसिद्धिको ही है। सुन्दरता पूर्वक थोड़े शब्दोंमें अधिक अर्थ लिख देना इसकी सबसे बड़ी विशेषता है। बादमें तत्त्वार्थसूत्रकी जितनी भी टीकाएं लिखी गई वे सबकी-सब सर्वार्थसिद्धिसे प्रभावित हैं। इसकी रचना प्रतिभामूर्ति आचार्यवर्य पूज्यपादने पांचवीं शताब्दीमें की थी। इष्टोपदेश, समाधिशतक और जैनेन्द्र व्याकरणमें भी इनकी प्रतिभाके दर्शन होते हैं।

(३) तत्त्वार्थवार्तिक

तत्त्वार्थसूत्रपर तत्वार्थवार्तिक भाष्य लिखा गया है। इसमें केवल अतिसरल २७ सूत्रोंको छोड़ कर शेष सभी पर गद्यरूपमें वार्तिकोंकी रचना की गई है। उनकी कुल संख्या २६७० है। सातवीं शताब्दीमें सूत्रों पर वार्तिक बनानेकी परिपाटी श्रेष्ठ समझी जाती थी। बिना वार्तिकोंके सूत्रोंकी महत्ता नहीं मानी जाती थी। अतः भट्टाकलङ्कदेवने उद्योतकरकी शैलीमें वार्तिकोंकी रचना की। आचार्य गृद्धपिच्छके सूत्रोंमें भी अनुपपत्तियां कल्पनाओंके बल पर सम्भव मानी जा सकती थीं, उन सभीका परिहार वार्तिकोंमें कर दिया गया— 'सूत्रेष्वनुपपत्तिचोदनापरिहारो वार्त्तिकम्'। वार्त्तिकोंकी रचनामें कहीं कुछ क्लिष्टता भी आ गई है। अतः उनकी वृत्ति, जिसे भाष्य कहना चाहिए, आवश्यकतानुसार कहीं संक्षिप्त और कहीं विस्तृतरूपमें लिखी गई है। इसमें अगणित आक्षेपोंका समुचित समाधान किया गया है—'आक्षिप्य भाषणाद् भाष्यम्'। उस समय शास्त्रार्थोंकी धूम मची रहती थी। अकलङ्कदेवने

भी अनेकानेक शास्त्रार्थ किये थे। तत्त्वार्थवार्तिकमें, जिसका दूसरा नाम राजवार्त्तिक है, उनके शास्त्रार्थके अभ्यासकी एक झलक मिलती है।

इस भाष्यमें सूत्रोंके पदोंके कोषोंके अनुसार अनेक अर्थ दिखला कर विवक्षित अर्थको युक्तिपूर्वक निश्चित किया गया है कि इस पदका यहाँ यही अर्थ होना चाहिए, इस अर्थको छोड़ कर अन्य अर्थ करने पर अमुक अमुक दोष उत्पन्न हो जायँगे। 'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्' सूत्रके भाष्यमें अर्थ शब्दके विविक्षित अर्थ पर जो विचार किया गया है, केवल उसीको नमूनेके रूपमें देखकर भट्टाकलङ्ककी शैलीका एक आभास प्राप्त किया जा सकता है।

प्रस्तुत भाष्यमें अन्य दार्शनिकोंकी शंकाओंका समाधान आगम और युक्तियोंके आधार पर देकर अन्तमें अनेकान्तके आधारसे भी समुचित उत्तर दिया गया है। यह शैली अन्य टीकाओंमें बहुत कम उपलब्ध होती है। देखिए पृष्ठ ७, २५, ३०.५०, ७१, ४७१, ४९२ और ५०५ आदि। सप्तभङ्गीका परिष्कृत लक्षण, स्वात्मा-परात्माका विश्लेषण, काल आदि आठके द्वारा अभिन्नवृत्ति तथा अभेदोपचारकी चर्चा, अनेकान्तमें सप्तभङ्गीकी योजना, अनेकान्तके सम्यगनेकान्त और मिथ्यानेकान्त ये दो भेद, इसी तरह एकान्तके भी दो भेद-सम्यगेकान्त और मिथ्यैकान्त, अनेकान्तमें दिये गये दूषणोंका निरसन और लक्षणके आत्मभूत और अनात्मभूत ये दो भेद आदि इस भाष्यकी मौलिक उपलब्धियाँ हैं। इस भाष्यमें सैद्धान्तिक, दार्शनिक और भौगोलिक आदि अनेकानेक विषयोंकी प्रासङ्गिक चर्चा दृष्टिगोचर होती है, अतः इसे एक विश्वकोष कहा जा सकता है।

(३) तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकमें, जिसका दूसरा नाम श्लोकवार्तिक भी है, तत्त्वार्थसूत्रके केवल ३५ सूत्रोंको छोड़कर शेष सभी पर वार्तिक लिखे गये हैं। उनकी संख्या लगभग २७०१ है। वार्तिक अनुष्टुप् छन्दमें कुमारिल भट्टके मीमांसाश्लोकवार्तिक तथा धर्मकीर्तिके प्रमाणवार्तिककी शैलीमें लिखे गये हैं। आह्निकों समाप्तिके स्थलों पर उपेन्द्रवज्रा, स्वागता, शालिनी, वंशस्थ, मालिनी, शिखरिणी और शार्दूलविक्रीडित आदि छन्दोंका भी प्रयोग किया गया है। वार्तिकोंके ऊपर वृत्ति भी लिखी गई है, जिसे महाभाष्यकी संज्ञा प्राप्त है। तत्त्वार्थसूत्रकी उपलब्ध टीकाओंमें इसका प्रमाण सबसे अधिक है। इसके निर्णय सागरवाले संस्करणमें ५१२ पृष्ठ हैं, जिनमें ३११ पृष्ठ प्रथम अध्यायके हैं। इस अध्यायमें दार्शनिक चर्चाकी बहुलता है। वैशेषिक, नैयायिक, मीमांसक आदि सभी दार्शनिकोंके सिद्धान्तोंकी इसमें विस्तार पूर्वक समालोचना की गई है। भावना, विधि, नियोग, निग्रहस्थान आदिकी आलोचना और जय-पराजयकी व्यवस्था दी गई है। नयोंका विस्तृत विवेचन द्रष्टव्य है। इसकी भाषा सरल है फिर भी विषयकी गम्भीरताके कारण क्लिष्टता आगई है, पर कहीं-कहीं बिलकुल सरलता भी देखनेको मिलती है, विशेषतः प्रथम अध्यायके आगे।

इसकी रचना नवमी शताब्दीमें आचार्य विद्यानन्दने की थी। उनके आप्तपरीक्षा, पत्रपरीक्षा, प्रमाणपरीक्षा, सत्यशासनपरीक्षा और अष्टसहस्री आदि और भी अनेक ग्रन्थ उपलब्ध हैं।

(५) सुखबोधा

यह टीका सर्वार्थसिद्धिसे कुछ छोटी है। इसमें 'मोक्षमार्गस्य नेतारं भेतारं कर्मभूभृताम्' इत्यादि मंगल पद्यकी भी टीका की गई है। 'सत्संख्या' इत्यादि सूत्रकी टीका बिलकुल संक्षिप्त की गई है। विषयको पुष्ट करनेके लिये इसमें अनेक ग्रन्थोंके पद्य उद्धृत किये गये हैं। सर्वार्थसिद्धिके अनुकरण पर इसके पांचवें अध्यायमें दार्शनिक चर्चा पर्याप्त मात्रामें की गई है। पर पहले अध्यायमें सर्वार्थसिद्धि सरीखी दार्शनिक चर्चा नहीं है और न उतना विस्तार भी। इसमें यत्र तत्र सर्वार्थसिद्धिके शब्द और कहीं-कहीं उनका भाव भी देखनेको मिलता है। मूलको समझनेके लिये यह टीका भी उपादेय है। इस टीकाके प्रणेता भास्करनन्दी हैं। इनका समय तेरहवीं शताब्दी है।

(६) तत्त्वार्थवृत्ति

तत्त्वार्थसूत्र पर १६वीं शताब्दीमें श्रुतसागरने तत्त्वार्थवृत्ति नामकी टीका लिखी। उसका दूसरा नाम श्रुतसागरी वृत्ति भी प्रसिद्ध है। इसमें भी 'मोक्षमार्गस्य नेतारम्' इत्यादि मङ्गल पद्य पर टीका लिखी गई है। यह टीका पदे-पदे सर्वार्थसिद्धिका अनुगमन करती है और कहीं-कहीं राजवार्तिकका भी। इसलिये इसका प्रमाण सर्वार्थसिद्धिसे कुछ बड़ा होगया है। 'सत्संख्या' इत्यादि सूत्रकी व्याख्या सर्वार्थसिद्धिके अनुकरण पर विस्तृत की गई है।

स्वामी समन्तभद्रकी महत्त्वपूर्ण साहित्य कृतियाँ

श्री पं. दरबारीलालजी कोठिया न्यायाचार्य, एम. ए., प्रो. हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

स्वामी समन्तभद्र

दि. जैन परम्परामें स्वामी समन्तभद्रका बहुत ऊँचा स्थान है। वे एक बड़े प्रभावशाली आचार्य हो गये हैं। उन्हें वीर-शासनका प्रभावक, सम्प्रसारक और युग-प्रवर्तक होनेका गौरव प्राप्त है। सुप्रसिद्ध तार्किक भट्टाकलङ्कदेव (ई. ७ वीं शती)ने उन्हें स्याद्वादरूपी पुण्योदधिके तीर्थका प्रभावक बतलाया है। आचार्य जिनसेन (ई. ९ वीं शती)ने उनके वचनोंको भ. महावीरके वचन तुल्य प्रकट किया है और एक शिलालेखमें तो भ. महावीरके तीर्थकी हजार गुणी वृद्धि करनेवाला भी कहा गया है। परवर्ती आचार्योंद्वारा उन्हें 'वादिमुख्य', 'आद्यस्तुतिकार', 'स्याद्वादाग्रणी', 'स्याद्वादन्यायप्रकाशक' जैसे विशेषणोंसे सम्मानित किया गया है। वास्तवमें स्वामी समन्तभद्रने वीर-शासनकी जो महान् प्रभावना एवं सेवा की है वह जैन वाङ्मयके इतिहासमें सदा स्मरणीय रहेगी।

उनकी साहित्य-कृतियाँ

स्वामी समन्तभद्रने जिस मौलिक, ठोस और महत्त्वपूर्ण साहित्यकी रचना की है उसने समग्र वाङ्मयको प्रभावित किया है। जैनदर्शनका विशाल प्रसाद उसीकी नींव पर खड़ा किया गया है। यहाँ उनके उस साहित्यका संक्षिप्त परिचय कराया जाता है।

१ आप्तमीमांसा (देवागमस्तोत्र), २ युक्त्यनुशासन ३ स्वयम्भूस्तोत्र, ४ रत्नकरण्डक-श्रावकाचार और ५ जिनशतक (स्तुति-विद्या) ये पाँच उपलब्ध कृतियाँ उनकी प्रसिद्ध हैं। तत्त्वानुशासन, जीवसिद्धि, प्रमाणपदार्थ, कर्मप्राभृतटीका, प्राकृत व्याकरण और गन्धहस्ति महाभाष्य इन छह ग्रन्थोंके भी उनके द्वारा रचे जानेके उल्लेख मिलते हैं। परन्तु इनमेंसे अभी तक कोई उपलब्ध नहीं हुआ। अतः यहाँ केवल उनकी उपलब्ध कृतियों पर ही प्रकाश डाला जाता है।

१. आप्तमीमांसा

प्रस्तुत कृति सबसे अधिक विश्रुत, प्रसिद्ध और प्रभावक रचना है। यह जैन न्याय (स्याद्वादन्याय) का प्रतिपादक आद्य ग्रन्थ है। इसे 'देवागमस्तोत्र' भी कहते हैं। इसमें १० परिच्छेद और ११४ कारिकाएँ हैं। आप्त (सर्वज्ञ) और उनके उपदेश-स्याद्वादकी मीमांसा करते हुए स्याद्वादनायक (अर्हन्त) को 'सर्वज्ञ' तथा उनके स्याद्वाद-सिद्धान्तको 'अबाध्य' सिद्ध किया गया है। साथ ही स्याद्वाद-विद्वेषी एकान्तवादियोंके द्वारा अभिमत आप्तमें आप्ताभासत्व (असार्वज्ञ्य) बतलाकर उनके एकान्त सिद्धान्तोंकी युक्ति पूर्वक समीक्षा की गई है। यह इतना गम्भीर, गहन और अर्थ गौरवपूर्ण ग्रन्थ है कि उसके हार्दको स्पष्ट करनेके लिए उत्तरवर्ती अनेक समर्थ विद्वानोंने अनेक टीकाएँ लिखी हैं। अकलङ्कदेवने 'अष्टशती'-देवागम विवृति, विद्यानन्दने 'अष्टसहस्री' (आप्तमीमांसालंकार या देवागमालंकार) और वसुनन्दिने 'देवागमवृत्ति' टीकाएँ रची हैं। ये तीनों टीकाएँ उपलब्ध भी हैं। आचार्य विद्यानन्दने अष्टसहस्रीके अन्तमें 'केचित' शब्दद्वारा उनसे पूर्व आप्तमीमांसाकी एक और व्याख्या होनेकी सूचना की है, जो आज अनुपलब्ध है। पण्डित जयचन्दजी कृत इसकी एक हिन्दी वचनिका भी उपलब्ध है। इन सबका परिचय इस प्रकार है:

(क) अष्टशती

यह आप्तमीमांसाकी उपलब्ध टीकाओंमें सबसे प्राचीन और आद्य टीका है। अकलङ्ककी न्याय-कृतियोंमें यह सबसे अधिक दुरूह एवं जटिल कृति है। इसका प्रत्येक पद, प्रत्येक वाक्य और प्रत्येक स्थल इतना दुर्बोध्य है कि अष्टसहस्रीकी सहायता लिये बिना उनका समझ सकना अत्यन्त कठिन है। आठसौ श्लोक प्रमाण होनेसे इसे अष्टशती कहा गया है। रचना अत्यन्त प्रौढ़, गम्भीर और अर्थगर्भ है।

(ख) अष्टसहस्री

यह आप्तमीमांसाकी द्वितीय टीका है। इसमें अष्टशती सहित देवागमकी कारिकाओं और उनके प्रत्येक पद-वाक्योंका सुबोध; प्रौढ़ और विस्तृत व्याख्यान किया गया है। विद्यानन्दने अपनी सूक्ष्म प्रतिभासे व्याख्यानके अलावा उन-उन सन्दर्भोंमें कितना ही नया विचार और विस्तृत चर्चाऐं भी इसमें प्रस्तुत की हैं। टीकाके महत्त्वकी घोषणा करते हुए विद्यानन्दने लिखा है कि 'हजार शास्त्रोंको सुननेकी अपेक्षा केवल इस अष्टसहस्रीको सुन लीजिए, उसीसे स्वसमय और परसमयका बोध हो जायगा।" विद्यानन्दका यह लिखना अतिशयोक्ति या गर्वोक्ति नहीं है, क्योंकि वास्तवमें उनके इस कथनमें अष्टसहस्री स्वयं साक्षी है। देवागमकी तरह इसमें भी दश परिच्छेद हैं और प्रत्येक परिच्छेदका आरम्भ तथा समाप्ति एक-एक सुन्दर पद्य द्वारा की गई है। इस पर भी दो टीकाएँ पाई जाती हैं। एक लघु समन्तभद्र (वि. की १३ वीं शती)की अष्टसहस्री विषमपदतात्पर्य, टीका और दूसरी श्री यशोविजय (वि. की १७ वीं शती)की अष्टसहस्री तात्पर्य विवरण।

(ग) देवागमवृत्ति

यह आप्तमीमांसा पर लिखी गई तीसरी टीका है। इसके रचयिता आचार्य वसुनन्दि हैं। वसुनन्दिने आप्तमीमांसाकी कारिकाओं और उनके पद-वाक्योंका इसमें सामान्य अर्थ तथा भावार्थ दिया है। विद्यानन्दकी तरह विस्तृत व्याख्यान एवं नयी चर्चाएँ इसमें नहीं दी हैं। फिर भी समन्तभद्रके हार्दको व्यक्त करनेका प्रयत्न किया गया है।

(घ) देवागमवचनिका

पण्डित जयचन्द्रजीने पूर्ववर्ती संस्कृत-टीकाओंके आधारसे इसमें आप्तमीमांसाके अर्थ तथा भावार्थको ढूंढारी हिन्दीमें प्रस्तुत किया है। जो संस्कृत कम जानते हैं और जैनन्यायमें विशेष रुचि रखते हैं उनके लिए यह हिन्दी वचनिका उपयोगी है।

२. युक्त्यनुशासन

आचार्य समन्तभद्रकी दूसरी महत्त्वपूर्ण रचना युक्त्यनुशासन है! आप्तमीमांसामें वीर-जिनकी मीमांसा करनेके उपरान्त प्रस्तुत कृतिमें समन्तभद्रने उनकी स्तुति की है। जब वीर-जिन आचार्यकी परीक्षा-कसौटी पर खरे उतरे और उनमें उन्होंने 'महानता' (आप्तता) के गुण पाये तो उनके स्तवनस्वरूप उन्होंने इस युक्त्यनुशासनकी रचना की है। ६४ कारिकाओं द्वारा आचार्यने स्याद्वाददर्शन क्या है? इसे युक्ति तथा प्रमाणों द्वारा सिद्ध करके उस उपदेशक वीर-जिनमें अपनी श्रद्धा एवं भक्तिको स्थिर किया है। स्तोत्र बड़ा सुन्दर, प्रौढ़ और गम्भीर है। इस पर आ. विद्यानन्दकी मध्यम परिमाणवाली टीका है, इसका नाम 'युक्त्यनुशासनालंकार' है।

पं. जुगलकिशोरजी मुख्तारने मूल ग्रन्थको उसके हिन्दी अनुवाद तथा परिचयके साथ प्रस्तुत करके सर्वसाधारणके लिए इसे सुगम बना दिया है।

३. स्वयम्भूस्तोत्र

यह आचार्यकी महत्त्वपूर्ण तीसरी रचना है। इसमें आदि जिन श्री ऋषभदेवसे लेकर अन्तिम तीर्थंकर महावीर पर्यन्त चतुर्विंशति तीर्थंकरोंका बड़ा ही हृदयग्राही और तत्त्वज्ञानपूर्ण स्तवन किया है। इसमें कुल पद्य-संख्या १४३ है। एक-एक पद्य इतना गम्भीर, जटिल और प्रौढ़ है कि एक-एक स्वतंत्र ग्रन्थका वह विषय बन सकता है। इस पर आचार्य प्रभाचन्द्रकी एक संस्कृत-टीका उपलब्ध है जो मध्यम परिमाण तथा साधारण है।

४. रत्नकरण्डश्रावकाचार

यह श्रावकाचार पर लिखा गया आचार्यका चौथा ग्रन्थ है। उपलब्ध श्रावकाचारोंमें यह सबसे प्राचीन प्रधान उत्तम और सुप्रसिद्ध ग्रन्थ है। वादिराज सूरिने (पार्श्वनाथचरितश्लोक १७में) इसे 'अक्षय्यसुखावह' और प्रभाचन्दने 'अखिलसागरमार्गको प्रकाशित करनेवाला सूर्य' लिखा है। इस पर भी प्रभाचन्द्रकी संस्कृत-टीका है, जो ग्रन्थके हार्दको सामान्य रूपसे स्पष्ट करती है। हिन्दीमें भी इस पर अनेक व्याख्याऐं लिखी गई हैं।

५. जिनस्तुतिशतक

यह समन्तभद्रकी उपलब्ध पांचवीं रचना है। इसे 'स्तुतिविद्या' और 'जिनशतकालंकार' भी कहते हैं। यह भक्तिपूर्ण उच्चकोटिकी रचना है। यह बहुत दुरूह और दुर्गम है। बिना संस्कृत-टीकाकी सहायताके इसके हार्दको समझ सकना सम्भव नहीं है। इसके पद्योंकी संख्या ११६ है और उन पर एक संस्कृत-टीका उपलब्ध है। संस्कृत-टीका श्री नरसिंह भट्टकी है। ग्रन्थमें भक्ति और आध्यात्मिक तत्त्व खूब भरा हुआ है।

ये पांचों कृतियाँ जैन वाङ्मयकी अद्वितीय निधि हैं। इनमें आदिकी तीन रचनाएँ जैनन्याय चौथी श्रावकाचार और पाँचवीं भक्ति विषय पर हैं।

भट्ट अकलङ्कदेवका अमर वाङ्मय

श्री पं. दरबारीलालजी कोठिया, न्यायाचार्य, एम. ए., प्राध्यापक हिन्दू वि. वि., वाराणसी

अकलङ्कदेवका व्यक्तित्व और कृतित्व

तार्किकचूडामणि भट्ट अकलङ्कदेव (वि. की ७ वीं शती) दि. जैन परम्पराके प्रमुख एवं महान् आचार्य हैं। जैन दर्शनमें इनका वही महनीय स्थान है जो न्यायदर्शनमें न्यायवार्तिककार उद्योतकर, मीमांसादर्शनमें मीमांसा श्लोकवार्तिककार कुमारिल भट्ट और बौद्धदर्शनमें प्रमाण वार्तिकादिकर धर्मकीर्तिका है। जैन परम्परामें ये 'जैन न्यायके प्रस्थापक' के रूपमें स्मृत

किये जाते हैं । इनके द्वारा प्रतिष्ठित 'न्याय मार्ग' पर ही उत्तरवर्ती सभी जैन तार्किक चले हैं । आगे जाकर तो इनका वह 'न्याय-मार्ग' 'अकलङ्क न्याय' के नामसे ही प्रसिद्ध हो गया । तार्किकशिरोमणि आ विद्यानन्दने इन्हें 'महान् न्यायवेत्ता' लिखा है । वस्तुतः अकलङ्कदेवके असाधारण पाण्डित्य और अतुलनीय विद्वत्ताने उनके व्यक्तित्वको अप्रतिनिधि बना दिया है । उनका अमर वाङ्मय जैन वाङ्मयकी अप्रतिम निधि है, जो जैनदर्शनको उनकी अपूर्व देन है । अकलङ्कदेव जैन न्याय और दर्शनके प्रतिष्ठाता, सम्प्रसारक और प्रभावक होनेके अतिरिक्त जैनागमोंमें प्रतिपादित सिद्धान्तोंके भी सूक्ष्म ज्ञाता और तलद्रष्टा थे ।

उनकी रचनाएँ

आचार्य अकलङ्कदेवने जिन अमर रचनाओंकी सृष्टि की है वे दो प्रकारकी हैं । एक टीकात्मक और दूसरी स्वतंत्र । तत्त्वार्थवार्तिक सभाष्य और अष्टशती ये दो कृतियाँ टीकात्मक हैं तथा प्रमाणसंग्रह सविवृत्ति, सिद्धिनिश्चय सविवृत्ति, न्यायविनिश्चय सविवृति और लघीयस्त्रय सविवृति ये चार स्वतंत्र एवं मौलिक प्रकरण-ग्रन्थ हैं । स्वरूप संबोधन, न्याय चूलिका, अकलंक प्रतिष्ठापाठ, अकलंक प्रायश्चितसंग्रह आदि कतिपय और ग्रन्थ भी इन्हींके कहे जाते हैं, पर ये ग्रन्थ इन भट्ट अकलङ्कदेवके नहीं हैं । अत एव यहाँ उनके पूर्वोक्त प्रसिद्ध छह ग्रन्थोंका संक्षेपमें परिचय कराया जाता है ।

१. तत्त्वार्थवार्तिक और भाष्य

गौतमके न्यायसूत्र पर प्रसिद्ध नैयायिक उद्योतकरके 'न्यायवर्त्तिक'की तरह आ. गृद्धपिच्छ रचित तत्त्वार्थसूत्र पर अकलङ्कदेवने गद्यात्मक 'तत्त्वार्थवार्त्तिक' नामक टीका लिखी है और उसके वार्त्तिकों पर उद्योतकरकी ही तरह स्वयं अकलङ्कदेवका रचा गया भाष्य है जो 'तत्त्वार्थवार्तिक भाष्य'के नामसे व्यवहृत होता है । यह भाष्य तत्त्वार्थवार्तिकके प्रत्येक वार्तिकका विशद व्याख्यान है । इसकी भाषा बड़ी सरल प्राञ्जल और प्रसन्न है, जब कि प्रत्येक वार्त्तिक अत्यन्त गम्भीर और दुरूह है । एक ही जगह अकलङ्कदेवकी इस चेतश्चमत्कारी प्रतिभाकी विविधताको पाकर अभिज्ञ पाठक साश्चर्य आनन्दविभोर हो उठता है और श्रद्धासे उसका मस्तक अकलङ्कदेवके प्रति नत हो जाता है । अकलङ्कदेवने अपना यह तत्त्वार्थवार्तिक श्री पूज्यपादकी तत्त्वार्थवृत्ति (सर्वार्थसिद्धि)को आधार बना कर लिखा है, जो तत्त्वार्थसूत्रकी समग्र टीकाओंमें आद्य टीका है । उन्होंने उसके अर्थगौरवपूर्ण प्रत्येक वाक्यको तत्त्वार्थवार्तिकका वार्तिक बनाया है । फिर भी तत्त्वार्थवार्त्तिकमें सर्वार्थसिद्धिसे कुछ भी पुनरुक्ति एवं निरर्थकता मालूम नहीं होती । तत्त्वार्थवार्तिककी यह विशेषता है कि वह प्रत्येक विषयकी अन्तिम व्यवस्था अनेकान्तका आश्रय लेकर करता है । वस्तुतः जैन सिद्धान्तका बहुविध एवं प्रामाणिक अभ्यास करनेके लिए केवल तत्त्वार्थवार्त्तिकका अध्ययन पर्याप्त है ।

२. अष्टशती

इसका परिचय इसी ग्रन्थमें 'स्वामी समन्तभद्रकी महत्त्वपूर्ण कृतियाँ' शीर्षक लेखमें दिया जा चुका है।

३. प्रमाणसंग्रह सविवृति

इसमें प्रमाणों–युक्तियोंका संग्रह होनेसे इसे प्रमाणसंग्रह कहा गया है। इसकी भाषा और विषय दोनों अत्यन्त जटिल तथा दुरूह हैं। अकलङ्ककी दार्शनिक कृतियोंमें यही ग्रन्थ सबसे अधिक प्रमेयबहुल है। इसमें ९ प्रस्ताव और ८७१/२ कारिकाएँ हैं। सबमें प्रत्यक्ष तथा उनके उपभेदोंका निरूपण किया गया है। सहचर, उत्तरचर, पूर्वचर आदि हेतुओंका भी बिलकुल नया चिन्तन किया गया है। इस पर स्वयं अकलङ्ककी स्वोपज्ञ विवृत्ति है और रविभद्रोपजीवी अनन्तवीर्यकी विस्तृत टीका है, जिसका नाम प्रमाणसंग्रहभाष्य अथवा प्रमाण-संग्रहालंकार है। परन्तु यह टीका उपलब्ध नहीं है।

४ सिद्धिविनिश्चय सविवृति

इसमें १२ प्रस्ताव हैं और उन सबमें प्रमाण, नय और निक्षेपका विवेचन है। वे १२ प्रस्ताव इस प्रकार हैं—

१ प्रत्यक्षसिद्धि, २ सविकल्पकसिद्धि, ३ प्रमाणान्तरसिद्धि ४ जीवसिद्धि, ५ जल्पसिद्धि, ६ हेतुलक्षणसिद्धि, ७ शास्त्रसिद्धि, ८ सर्वज्ञसिद्धि, ९ शब्दसिद्धि, १० अर्थनयसिद्धि ११ शब्दनय-सिद्धि और १२ निक्षेपसिद्धि। इन प्रस्तावोंमें विषय-वर्णन उनके नामोंसे ही विदित हो जाता है। इसमें प्रत्यक्षादिकोंकी सिद्धि होनेसे इसका नाम 'सिद्धिविनिश्चय' रखा गया है। इस पर रविभद्रोपजीवी अनन्तवीर्यद्वारा विशाल टीका लिखी गई है। अकलंकदेवके पदवाक्यादि कितने दुरूह और अर्थगर्भ होते हैं इसका अनुभव उनके सभी टीकाकारोंने किया है। अनन्तवीर्य लिखते हैं कि अनन्तवीर्य होकर भी मैं अकलंकदेवके पदोंका व्यक्त अर्थ जाननेमें असमर्थ हूँ। प्रभाचन्द्र अकलंकदेवकी सरणिको पुण्योदयका फल मानते हुए अनन्तवीर्यके कथन द्वारा उसका निरन्तर अभ्यास करने पर समझ पाते तथा विवेचन कर पाते हैं। सिद्धिविनिश्चय ऐसा ही जटिल ग्रन्थ है।

५ न्यायविनिश्चय सविवृति

इसमें तीन प्रस्ताव हैं और तीनों प्रस्तावोंकी मिलाकर कुल ४८० कारिकाएँ हैं। पहला प्रत्यक्ष प्रस्ताव है, जिसमें दर्शनान्तरीय प्रत्यक्षलक्षणोंकी आलोचनाके साथ जैन सम्मत प्रत्यक्ष लक्षणका निरूपण किया गया है और प्रासङ्गिक कतिपय दूसरे विषयोंका भी विवेचन किया गया है। दूसरे अनुमान प्रस्तावमें अनुमानका लक्षण, साधन, साध्य, साधनाभास, साध्याभास आदि अनुमानके परिकरका विवेचन है और तीसरे प्रस्तावमें प्रवचन (आगम)का स्वरूप

आदिका विशिष्ट निश्चय किया गया है। इस तरह इस न्यायविनिश्चयमें जैन न्यायकी रूपरेखा बांधकर उसकी प्रस्थापना की गई है। यह ग्रन्थ भी अकलंकदेवके दूसरे ग्रन्थोंकी तरह दुर्बोध और गम्भीर है। इस पर भी अकलंकदेवकी स्वोपज्ञ विवृति होनेकी संभावना की जाती है, पर वर्तमानमें वह उपलब्ध नहीं है। न्यायविनिश्चयकी मूल कारिकाओंपर स्याद्वाद विद्यापति आ. वादिराज की विस्तृत टीका है, जिसका नाम न्यायविनिश्चय विवरण अथवा न्यायविनिश्चयालंकार है। वादिराजने इसमें मूल कारिकाओंके प्रत्येक पदका विशद और विस्तृत व्याख्यान किया है। वृत्तिपर उनका व्याख्यान नहीं है, इसीसे सम्भवतः वह चिन्तन अनुशीलनमें छूट जानेसे आज उपलब्ध नहीं है।

६ लघीयस्त्रय सविवृति

इस ग्रन्थमें तीन प्रवेश हैं और प्रवेशका अर्थ प्रकरण लिया गया है। इस लिए इसमें तीन प्रकरण होनेसे इसे लघीयस्त्रय (लघु तीन प्रकरणोंका समुच्चय) कहा जाता है। वे तीन प्रवेश इस प्रकार हैं १ प्रमाणप्रवेश, २ नयप्रवेश और ३ प्रवचनप्रवेश। प्रवचनप्रवेशमें चार परिच्छेद हैं– १ प्रत्यक्ष परिच्छेद, २ विषय परिच्छेद, ३ परोक्ष परिच्छेद और ४ आगम परिच्छेद। इन चार परिच्छेदोंके साथ नयप्रवेश और प्रवचन प्रवेशको एक–एक परिच्छेद मानकर कुल छह परिच्छेदों पर अकलंकदेवकी स्वोपज्ञ विवृति उपलब्ध है। हाँ, लघीयस्त्रयके व्याख्याकार आ. प्रभाचन्द्रने प्रवचनप्रवेशके भी दो परिच्छेद करके कुल सात परिच्छेदोंपर अपनी 'न्यायकुमुदचन्द्र' टीका लिखी है। प्रवचनप्रवेशमें जहाँ तक प्रमाण तथा नय का वर्णन है वहाँ तक प्रभाचन्द्रने छठवाँ परिच्छेद और निक्षेपके वर्णनको सातवाँ परिच्छेद माना है। इस पूरे प्रकरण ग्रन्थमें कुल कारिकाओंकी संख्या ७८ है। इन पर अकलंकदेवकी स्वोपज्ञ विवृति है, जो कारिकाओंका व्याख्यान न होकर कितने ही नये विषयोंकी वह संसूचिका है। आ० प्रभाचन्द्रकी इस पर लघीयस्त्रयालंकार अथवा 'न्यायकुमुदचन्द्र' नामकी अति विस्तृत प्रमेयबहुल व्याख्या है जो माणिकचन्द्र ग्रन्थमालासे प्रकाशित हो चुकी है। इस लघीयस्त्रय पर आ० अभयचन्द्रकी भी लघीयस्त्रयतात्पर्यवृत्ति (स्याद्वादभूषण) नामकी एक लघु किन्तु विशद और प्राञ्जल व्याख्या उपलब्ध है। यह भी माणिकचन्द्र ग्रन्थमालासे कई वर्ष पूर्व प्रकट हो चुकी है। इस ग्रन्थके विषयका निरूपण, प्रवेशों तथा परिच्छेदोंके नामसे ही अवगत हो जाता है।

ये प्रायः सभी कृतियाँ दार्शनिक एवं न्यायविषयक हैं। और तत्त्वार्थवार्तिक भाष्यको छोड़कर सभी गूढ एवं दुरवगाह हैं। अनन्तवीर्यादि टीकाकारोंने इनके पदोंकी व्याख्या करनेमें अपनेको असमर्थ बतलाया है। वस्तुतः अकलंकका समग्र वाङ्मय दुर्गम और दुर्बोध है। यही उसकी अमरता, विद्वद्ग्राह्यता और असाधारणता है।

आचार्य विद्यानन्द और उनकी जैनदर्शनको अपूर्व देन

श्री पं. दरबारीलालजी कोठिया न्यायाचार्य, एम. ए., प्राध्यापक जैनदर्शन
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी

जैन दार्शनिकोंमें आचार्य विद्यानन्दका मूर्धन्य स्थान है। जैनदर्शनको उनकी अभूतपूर्व देन है। प्रस्तुत निबन्धद्वारा हम उसीके सम्बन्धमें कुछ प्रकाश डालेंगे।

आचार्य विद्यानन्द

आचार्य विद्यानन्द और उनके ग्रन्थ-वाक्योंका अपने ग्रन्थोंमें उद्धरणादिरूपसे उल्लेख करनेवाले उत्तरवर्ती ग्रन्थकारोंके समुल्लेखों तथा विद्यानन्दकी स्वयंकी रचनाओं परसे जो उनका संक्षिप्त किन्तु अत्यन्त प्रामाणिक परिचय उपलब्ध होता है और जिसे हम अन्यत्र दे चुके हैं उसपरसे विदित है कि विद्यानन्द दो गंगवंशी राजाओं-शिवमार द्वितीय (ई. ८१०) और उसके उत्तराधिकारी राचमल्ल सत्यवाक्य प्रथम (ई. ८१६)के समकालीन विद्वान् हैं तथा उनका कार्यक्षेत्र मुख्यतया इन्हीं गंगराजाओंका राज्य मैसूर प्रान्तका वह बहुभाग था, जिसे 'गंगवाडि' प्रदेश कहा जाता था। यह राज्य लगभग ईसाकी चौथी शताब्दीसे ग्यारहवीं शताब्दी तक रहा और आठवीं शतीमें श्रीपुरुष (शिवमार द्वितीयके पूर्वाधिकारी)के राज्य-कालमें वह चरम उन्नतिको प्राप्त था। शिलालेखों तथा दानपत्रोंसे ज्ञात होता है कि इस राज्यके साथ जैन-धर्मका घनिष्ठ सम्बन्ध रहा है। जैनाचार्य सिंहनन्दिने, कहते हैं इसकी स्थापनामें भारी सहायता की थी और आचार्य पूज्यपाद-देवनन्दि इसी राज्यके गंग-नरेश दुर्विनीत (लगभग ई. ५००,के राजगुरु थे। अतः आश्चर्य नहीं कि ऐसे जिनशासन और जैनाचार्यभक्त राज्यमें विद्यानन्दने बहु वास किया हो और वहाँ रह कर अपने बहु-समय-साध्य विशाल तार्किक ग्रन्थोंका प्रणयन किया हो। कार्यक्षेत्रकी तरह यही प्रदेश उनकी जन्मभूमि भी रहा हो तो कोई असम्भव नहीं है, क्योंकि अपनी ग्रन्थ प्रशस्तियोंमें उल्लिखित इस प्रदेशके राजाओंकी उन्होंने खूब प्रशंसा एवं यशोगान किया है। इन्हीं तथा दूसरे अन्य प्रमाणोंसे विद्यानन्दका समय इन्हीं राजाओंका काल स्पष्ट ज्ञात होता है। अर्थात् विद्यानन्द ई. ७७५से ई. ८४० के विद्वान् हैं।

विद्यानन्दके विशाल पाण्डित्य, सूक्ष्म प्रज्ञा, विलक्षण प्रतिभा, गम्भीर विचारणा, अद्भुत अध्ययनशीलता, अपूर्व तर्कणा आदिके सुन्दर और आश्चर्यजनक उदाहरण उनकी रचनाओंमें पद-पदपर मिलते हैं। उनके ग्रन्थोंमें प्रचुर व्याकरणके सिद्धिप्रयोग, अनूठी पद्यात्मक काव्य-रचना, तर्कगर्भी वादचर्चा, प्रमाणपूर्ण सैद्धान्तिक विवेचन और हृदयस्पर्शी जिनशासनभक्ति उन्हें निःसन्देह उत्कृष्ट वैयाकरण, श्रेष्ठकवि, अद्वितीय वादी, महान् सैद्धान्ती और सच्चा जिनशासन भक्त सिद्ध करनेमें पुष्कल समर्थ हैं। वस्तुतः विद्यानन्द जैसा सर्वतोमुखी प्रतिभावान्

तार्किक उनके बाद भारतीय वाङ्मयमें—कम-से-कम जैन परम्परामें तो कोई दृष्टिगोचर नहीं होता । यही कारण है कि उनकी प्रतिभापूर्ण कृतियाँ उत्तरवर्ती माणिक्यनन्दि, वादिराज, प्रभाचन्द्र, अभयदेव, देवसूरि, हेमचन्द्र, लघु समन्तभद्र, अभिनव धर्मभूषण, उपाध्याय यशोविजय आदि जैन तार्किकोंके लिए पथप्रदर्शक एवं अनुकरणीय हुई हैं । माणिक्यनन्दिका परीक्षामुख, जो जैन न्यायका आद्य सूत्रग्रन्थ है, जहाँ अकलङ्कदेवके वाङ्मयका उपजीव्य है वहाँ वह विद्यानन्दकी प्रमाणपरीक्षादि तार्किक रचनाओंका भी आभारी है । उस पर उनका उल्लेखनीय वादिराजसूरि (ई. १०२५) ने लिखा है कि 'यदि विद्यानन्द अकलङ्कदेवके वाङ्मयका रहस्योद्घाटन न करते तो उसे कौन समझ सकता था।' विदित है कि आ. विद्यानन्दने अपनी सूक्ष्म प्रतिभाद्वारा अकलंकदेवकी अत्यन्त जटिल एवं दुरूह रचना अष्टशतीके तात्पर्यको 'अष्टसहस्री' व्याख्यामें उद्घाटित किया है । पार्श्वनाथचरितमें विद्यानन्दके तत्त्वार्थालंकार (तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक) तथा देवागमालंकार (अष्टसहस्री) की प्रशंसा करते हुए उन्होंने यहाँ तक लिखा है कि आश्चर्य है कि विद्यानन्दके इन दीप्तिमान् अलंकारोंकी चर्चा करने-कराने और सुनने-सुनानेवालोंके भी अङ्गोंमें कान्ति आजाती है– उन्हें धारण करनेवालोंकी तो बात ही क्या है ।' प्रभाचन्द्र, अभयदेव, देवसूरि, हेमचन्द्र और धर्मभूषणके ग्रन्थ भी विद्यानन्दके तार्किक ग्रन्थोंसे उपजीव्य हैं। उन्होंने उनके ग्रन्थोंसे स्थल-के-स्थल उद्धृत किये हैं और अपने ग्रन्थोंको उनसे अलङ्कृत कर उन्हें गौरव प्रदान किया है । विद्यानन्दकी अष्टसहस्रीको, जिसके विषयमें विद्यानन्दने स्वयं कहा है कि 'हजार शास्त्रोंको सुननेकी अपेक्षा अकेली इस अष्टसहस्रीको सुन लीजिए, उसीसे ही समस्त सिद्धान्तोंका ज्ञान हो जायेगा, पाकर यशोविजय भी इतने विभोर एवं मुग्ध हैं कि उन्होंने उस पर 'अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरण' नाम की नव्य न्यायशैलीप्रपूर्ण विस्तृत व्याख्या भी लिखी है । इस तरह हम देखते हैं कि आ० विद्यानन्द एक उच्च कोटिके प्रभावशाली दार्शनिक एवं तार्किक थे तथा उनकी अनूठी दार्शनिक कृतियाँ जैन वाङ्मयाकाशके दीप्तिमान् नक्षत्र हैं।

२. उनकी जैनदर्शनको अपूर्व देन

विद्यानन्दने जैनदर्शनको दो तरहसे समृद्ध किया है । एक तो अपनी अपूर्व दार्शनिक कृतियोंके निर्माणसे और दूसरे उनमें कई विषयोंपर किये गये नये चिन्तनसे । हम यहाँ उनके इन दोनों प्रकारोंपर कुछ विस्तारसे विचार करते हैं।

(क) विद्यानन्दकी दार्शनिक कृतियाँ

जैनदर्शनके लिए विद्यानन्दकी सबसे बड़ी देन यह है कि उन्होंने नौ महत्त्वपूर्ण रचनाओंका निर्माण किया है । वे इस प्रकार हैं—

१ विद्यानन्दमहोदय, २ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (तत्त्वार्थसूत्र टीका), ३ अष्टसहस्री

देवागम-टीका), ४ युक्त्यनुशासनालङ्कार (युक्त्यनुशासन टीका), ५ आप्तपरीक्षा, ६ प्रमाण-परीक्षा, ७ श्रीपुरपार्श्वनाथ स्तोत्र, ८ पत्र-परीक्षा और ९ सत्यशासन-परीक्षा।

इनमें तीन तो टीका-ग्रन्थ हैं और शेष छह उनके स्वतंत्र एवं मौलिक ग्रन्थ हैं।

(१) विद्यानन्दमहोदय—यह विद्यानन्दकी सम्भवतः आद्य रचना है, क्योंकि उत्तरवर्ती प्रायः उनके सभी ग्रन्थोंमें इसका उल्लेख मिलता है और सूचनाएँ दी गई हैं कि 'विस्तारसे विद्यानन्द महोदयसे जानना चाहिए। किन्तु आज यह महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है। विक्रमकी तेरहवीं शताब्दी तक इसका पता चलता है। वादि देवसूरिने अपने 'स्याद्वादरत्नाकर'में नमोल्लेख पूर्वक उसकी पंक्ति दी है। इस उल्लेखसे जहाँ इस ग्रन्थकी प्रसिद्धि एवं महत्ता प्रकट है वहाँ विद्यानन्द (नवमी शती)से चारसौ वर्ष बाद तक इसका अस्तित्व भी सिद्ध है। इसकी खोज होनी चाहिए।

(२) तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक—यह आ. गृद्धपिच्छ (उमास्वाति अथवा उमास्वामि) रचित तत्त्वार्थसूत्र पर लिखी गई पाण्डित्यपूर्ण विशाल टीका है। जैन वाङ्मयकी उपलब्ध दार्शनिक कृतियोंमें यह एक बेजोड़ रचना है और तत्त्वार्थसूत्रकी समग्र टीकाओंमें प्रथम श्रेणीकी टीका है। कुमारिल भट्टने जैमिनिसूत्र पर मीमांसाश्लोकवार्तिक लिखा है। विद्यानन्दने सम्भवतः उसीके जवाबमें इस टीकाको रचा है।

(३) अष्टसहस्री—यह स्वामी समन्तभद्रके देवागम (आप्तमीमांसा) पर रची गयी महत्त्वपूर्ण रचना है। विद्यानन्दने अपने पूर्वज भट्टाकलङ्कदेव द्वारा 'देवागम' पर ही लिखी गई गहन एवं दुरूह व्याख्या 'अष्टशती'को इसमें आत्मसात् करके अपनी विलक्षण प्रतिभासे उसके प्रत्येक पद-वाक्यादिका हृदयस्पर्शी एवं आश्चर्यजनक मर्मोद्घाटन किया है।

(४) युक्त्यनुशासनालङ्कार—यह भी स्वामी समन्तभद्रके तर्कगर्भ 'युक्त्यनुशासन' पर लिखी गई उनकी मध्यम परिमाणकी सुन्दर एवं विशद टीका है।

(५) आप्तपरीक्षा (स्वोपज्ञ टीका सहित)—जिस प्रकार स्वामी समन्तभद्रने 'मोक्षमार्गस्य नेतारम्' इस तत्त्वार्थसूत्रके मङ्गलाचरण पद्य पर उसके व्याख्यानरूपमें 'आप्तमीमांसा' लिखी है उसी प्रकार आचार्य विद्यानन्दने उसी मङ्गलाचरण-पद्यके व्याख्यानरूपमें 'आप्तपरीक्षा' रची है और साथ ही स्वोपज्ञ टीका भी लिखी है। रचना बड़ी सुबोध और विशद है।

(६) प्रमाणपरीक्षा—इसमें दर्शनान्तरीय प्रमाणोंके स्वरूपादिकी आलोचना करते हुए जैन-दर्शन-सम्मत प्रमाणके स्वरूप, संख्या, विषय और फलकी संक्षेपमें अच्छी चर्चा की गई है।

(७) पत्रपरीक्षा—यह विद्यानन्दकी गद्य-पद्यात्मक लघुतर्क रचना है। इसमें जैन दृष्टिसे पत्र (अनुमान-प्रयोग) की व्यवस्था की गई है और अन्यदीय पत्र-मान्यताओंकी समीक्षा की गई है।

(८) श्रीपुरपार्श्वनाथ स्तोत्र—यह अतिशय क्षेत्र श्रीपुरके पार्श्वनाथ (पार्श्वनाथ के सातिशय प्रतिबिम्ब) को लक्ष्यमें रखकर रचा गया विद्यानन्दका भक्तिपूर्ण स्तोत्र ग्रन्थ है। इसमें पार्श्वनाथको आप्त सिद्ध किया गया है। इसकी शैली समन्तभद्रने देवागम जैसी की है। इसमें कुल पद्य ३० हैं। २९ पद्य तो ग्रन्थ-विषयके प्रतिपादक है और अन्तिम ३० वां पद्य उपसंहारात्मक है।

(९) सत्यशासनपरीक्षा—यह विद्यानन्दकी अन्तिम रचना जान पड़ती है; क्यों कि यह अपूर्ण उपलब्ध है। इसमें पुरुषाद्वैत आदि १२ शासनों (मतों) की परीक्षा करनेकी प्रतिज्ञा की गई है। परन्तु उनमें से ९ की पूरी और प्रभाकर-शासनकी अधूरी परीक्षा मिलती है। प्रभाकर शासनका शेषांश, तत्त्वोपप्लव-परीक्षा और अनेकान्तशासन-परीक्षा इसमें अनुपलब्ध हैं। यह कृति भी अन्य कृतियोंकी तरह ही विद्यानन्दकी तर्कणाओंसे ओतप्रोत है और बहुत ही विशद है।

(ख) विद्यानन्दका नया चिन्तन

विद्यानन्दने इन कृतियोंमें कितना ही नया चिन्तन भी प्रस्तुत किया है। यदि हम उस सबका संकलन करें तो उनके बिलकुल अभिनव चिन्तनकी एक लम्बी सूची बनाई जा सकती है। किन्तु यहाँ हम उनकी कुछ ही अपूर्व बातोंकी चर्चा करेंगे।

(१) भावना-विधि-नियोग :—इसमें सन्देह नहीं कि आ. विद्यानन्दका दर्शनान्तरीय अभ्यास अपूर्व था। वैशेषिक, न्याय, मीमांसा, चार्वाक, सांख्य और बौद्ध दर्शनोंके वे निष्णात विद्वान् थे। उन्होंने अपने ग्रन्थोंमें इन दर्शनोंके जो विशद पूर्वपक्ष प्रस्तुत किये हैं और उनकी जो मार्मिक समीक्षा की है उससे स्पष्टतया विद्यानन्दका समग्र दर्शनोंका अत्यन्त सूक्ष्म और गहरा अभ्यास जाना जाता है। किन्तु मीमांसा दर्शनकी भावना-नियोग और वेदान्त दर्शनकी विधिसम्बन्धी दुरूह चर्चाको जब हम इन्हें अपने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक और अष्टसहस्रीमें विस्तारके साथ करते हुए देखते हैं तो उनकी अगाध विद्वत्ता तथा असाधारण प्रतिभा पर आश्चर्य चकित हो जाते हैं। उनका मीमांसा और वेदान्त दर्शनोंका कितना गहरा और सूक्ष्म पाण्डित्य था। जहाँ तक हम जानते हैं, जैन वाङ्मयमें यह भावना-नियोग-विधिकी दुरवगाह चर्चा सर्व प्रथम तीक्ष्णबुद्धि विद्यानन्दद्वारा ही की गई है और इस लिए जैन दर्शनके लिए यह उनकी एक अपूर्व देन है। मीमांसादर्शनका जैसा जितना सबल खण्डन तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकमें पाया जाता है वैसा और उतना जैन वाङ्मयकी किसी उपलब्ध कृतिमें नहीं है।

(२) जाति-खण्डन प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ. ४५२-४५७) और न्याय कुमुदचन्द्र (पृ. ७६८-७७२) में जो ब्राह्मणत्व जातिका विस्तृत और विशद खण्डन किया है तथा जाति-वर्णकी व्यवस्था गुण-कर्मसे की है उनका प्रारम्भ जैन तर्क ग्रन्थोंमें सर्व प्रथम आ. विद्यानन्दसे हुआ जान पड़ता है। विद्यानन्दने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (पृ. २५८) में ब्राह्मणत्व,

चाण्डालत्व आदि जातियोंकी व्यवस्था गुणों व दोषोंसे बतलाते हुए लिखा है कि ब्राह्मणत्व, चाण्डालत्व, आदि जातियाँ सम्यग्दर्शनादि गुणों तथा मिथ्यात्वादि दोषोंसे अवस्थित हैं, नित्य जाति कोई नहीं है। जो उन्हें अनादि, नित्य, सर्वगत और अमूर्तस्वभाव मानते हैं वह प्रत्यक्ष तथा अनुमान दोनोंसे बाधित है। इस तरह उन्होंने जैन दर्शनके लिए नया चिन्तन प्रदान किया और इस लिए उनकी जैन तर्कग्रन्थोंके लिए बिलकुल नई देन है। आचार्य प्रभाचन्द्रने उनके इस कथनको ही अपने उक्त ग्रन्थोंमें पल्लवित एवं विस्तृत किया है।

(३) प्रत्यभिज्ञानके दो भेद--अकलंकदेव और उनके वाङ्मयका मन्थन कर न्याय-विद्यामृत--परीक्षामुखके उद्भावक आ. माणिक्यनन्दि तथा लघु अनन्तवीर्य आदिने प्रत्यभिज्ञानके अनेक (दोसे भी अधिक) भेद बतलाये हैं। परन्तु प्रतिभामूर्ति विद्यानन्दने अपने सभी ग्रन्थोंमें प्रत्यभिज्ञानके एकत्व प्रत्यभिज्ञान और सादृश्य प्रत्यभिज्ञान ये दो ही भेद प्रतिपादित किये हैं। इससे स्पष्ट है कि जैनदर्शनके लिए एक यह भी अपूर्व उपलब्धि है।

(४) सह--क्रमानेकान्तकी चर्चा आचार्यमूर्धन्य गृद्धपिच्छने द्रव्यका लक्षण बतलाते हुए कहा है कि 'जो गुण और पर्याययुक्त है वह द्रव्य है।' इसपर शङ्का की गई कि 'गुण' संज्ञा तो इतर दार्शनिकों (वैशेषिकों) की है, जैनोंके यहाँ तो द्रव्य और पर्यायरूप ही वस्तु वर्णित की गई है और इसीलिए उनके ग्राहक दो नयों द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिकका ही उपदेश दिया गया है। यदि गुणको भी उनके यहाँ वस्तु माना जाय तो उसको ग्रहण करने-वाला एक और तीसरा 'गुणार्थिक' नयका उपदेश होना चाहिए? इस शंकाका समाधान सिद्धसेन, अकलंक और विद्यानन्द इन तीनों विद्वानोंने किया है। सिद्धसेनने तो यह जवाब दिया है कि 'गुण' पर्यायसे भिन्न नहीं है--पर्यायमें ही 'गुण' संज्ञा जैनागममें स्वीकृत की गई है और इस लिए गुण तथा पर्याय एकार्थ होनेसे पर्यायार्थिक नयद्वारा ही उनका ग्रहण हो जानेसे उससे पृथक् गुणार्थिक उपदिष्ट नहीं है। द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक ये दो ही नय उपदिष्ट हैं। अकलंकदेव कहते हैं कि द्रव्यका स्वरूप सामान्य और विशेष दोनोंरूप है तथा सामान्य, उत्सर्ग, अन्वय, गुण ये सब पर्याय शब्द हैं। तथा विशेष, भेद, पर्याय ये एकार्थक शब्द हैं। अतः सामान्यको ग्रहण करनेवाला द्रव्यार्थिक और विशेषको विषय करनेवाला पर्यायार्थिक नय है। इस लिए गुणको ग्रहण करनेवाला द्रव्यार्थिकनय ही है--उससे भिन्न गुणार्थिक नामके तीसरे नयको माननेकी आवश्यकता नहीं है। अथवा गुण और पर्याय अलग-अलग नहीं है--पर्यायका ही नाम गुण है।

सिद्धसेन और अकलङ्कके इन समाधानोंके बाद फिर शङ्का उठाई गई कि यदि गुण, द्रव्य या पर्यायसे अतिरिक्त नहीं है--उनसे वह अभिन्न ही है तो द्रव्य लक्षणमें उन दोनों (गुण और पर्याय) का निर्देश क्यों किया गया? 'गुणवद् द्रव्यम्' या 'पर्यायवद् द्रव्यम्' इतना ही लक्षण सूत्रकारको बनाना पर्याप्त था?

उसका उत्तर सूक्ष्मप्रज्ञ विद्यानन्द अपनी विलक्षण प्रतिभासे देते हुए कहते हैं कि 'वस्तु दो तरहके अनेकान्तों रूप है— सहानेकान्त और क्रमानेकान्त। सहानेकान्तका ज्ञान करनेके लिए तो गुणयुक्तको और क्रमानेकान्तकी सिद्धिके लिए पर्याययुक्तको द्रव्य कहा है। अतः गुण तथा पर्याय दोनों पदोंका द्रव्यलक्षणमें निर्देश किया गया है, जो सर्वथा युक्त एवं सार्थक है।

जहाँतक हम जानते हैं विद्यानन्दसे पूर्व अकलङ्कदेवने सम्यगनेकान्त और मिथ्यानेकान्तके भेदसे दो प्रकारके अनेकान्तोंका तो प्रतिपादन किया है। परन्तु सहानेकान्त और क्रमानेकान्त यह दो तरहके अनेकान्तोंके कथनकी सूझ-बूझ और उक्त चित्ताकर्षक सुन्दर समाधान विद्यानन्दकी सूक्ष्म प्रज्ञासे प्रसूत हुए हैं। जैन दर्शनके लिए यह उनकी अन्यतम अद्‌भुत देन है। उनका यह समाधान और स्पष्ट शब्दोंमें दो अनेकान्तोंकी स्थापना इतनी सजीव एवं सबल सिद्ध हुई कि उसकी प्रतिष्ठा स्याद्वादसिद्धिकार वादीभसिंहने इन दो प्रकारके अनेकान्तों (सहानेकान्त और क्रमानेकान्त) की सिद्धिके लिए दो स्वतंत्र प्रकरणोंकी सृष्टि करके की है और उनका विस्तृत विवेचन करनेके लिए वे बाध्य हुए हैं।

(५) संजयके मतकी समीक्षा—भगवान् महावीरके समयमें अनेक मत प्रवर्तक थे। उनमें ये छह मत प्रवर्त्तक विशेष प्रसिद्ध थे और उनका लोगों पर बहुत प्रभाव था।

१ अजितकेशकम्बल, २ मक्खलि गोशाल, ३ पूरणकाश्यप, ४ प्रक्रुधकात्यायन, ५ संजयवेलट्ठिपुत्त और ६ गौतम बुद्ध।

इनमें अजितकेशकम्बल और मक्खलि गोशाल भौतिकवादी, पूरण काश्यप और प्रकुध कात्यायन नित्यतावादी, संजयवेलट्ठिपुत्त अनिश्चिततावादी और गौतम बुद्ध क्षणिकवादी थे।

प्रकृतमें हमें संजयके मतको जानना है। 'दीर्घनिकाय' में उनका सिद्धान्त इस प्रकार दिया है।

"यदि आप पूछें,— 'क्या परलोक है' तो यदि मैं समझता होऊँ कि परलोक है तो आपको बतलाऊँ कि 'परलोक है'। मैं ऐसा भी नहीं कहता, वैसा भी नहीं कहता, दूसरी तरहसे भी नहीं कहता। मैं यह भी नहीं कहता कि 'वह नहीं है।' मैं यह भी नहीं कहता कि वह नहीं नहीं है। 'परलोक नहीं है, परलोक नहीं नहीं है।' देवता (=औपपादिक प्राणी) हैं.......। देवता नहीं हैं, हैं भी और नहीं भी, न हैं और न नहीं हैं।....... अच्छे-बुरे कर्मके फल हैं, नहीं हैं, हैं भी, और नहीं हैं, न हैं और न नहीं हैं। तथागत (=मुक्त पुरुष) मरनेके बाद होते हैं, नहीं होते हैं....?—यदि मुझसे ऐसा पूछें, तो मैं यदि ऐसा समझता होऊँ....तो ऐसा आपको कहूँ। मैं ऐसा भी नहीं कहता, वैसा भी नहीं कहता....।"

आचार्य विद्यानन्दने भी ठीक इसीसे मिलता-जुलता संजयका मत अष्टसहस्री (पृ. १२९) में दिया है और उसकी उन्होंने तर्कपूर्ण समीक्षा की है।

'तर्हास्तीति न भणामि, नास्तीति च न भणामि, यदपि च भणामि तदपि न भणामि, इति दर्शनमस्त्विति कश्चित्, सोऽपि पापीयान्। तथा हि सद्भावेतराभ्यामनभिलापे वस्तुनः केवलं मूकत्वं जगत् स्यात्, विधि-प्रतिषेधव्यवहारायोगात्। न हि सर्वात्मनानभिलाप्यस्वभावं बुद्धिरध्यवस्यति.... ।'

भावना-नियोग-विधिकी चर्चाकी तरह संजयके दर्शनकी चर्चा भी जैन वाङ्मयमें सिर्फ विद्यानन्दकी कृतियोंमें उपलब्ध एवं सुरक्षित है। इससे प्रतीत होता है कि विद्यानन्दका कितना विशाल अध्ययन था। जिनका दार्शनिक साहित्य और परम्परा शताब्दियों पूर्व लुप्त होचुकी थी उनके तत्त्वज्ञानको भी उन्होंने प्राप्त किया था और अपनी रचनाओंमें उसे सुरक्षित रखा।

(३) तर्कशैली : दो उदाहरण—विद्यानन्दके उपलब्ध सभी ग्रन्थ दार्शनिक एवं न्याय विषयक हैं। इनमें उन्होंने जो अद्भुत तर्कशैली प्रस्तुत की है वह सूक्ष्म एवं तीक्ष्ण तर्कणाओंसे ओत-प्रोत है। इतना होते हुए भी उसमें इतना वैशद्य और प्रवाह है कि विद्वान् पाठक उस पर मुग्ध हुए बिना नहीं रहेगा। उनकी इसी अपूर्व तर्कशैलीके दो उदाहरण यहाँ दिए जाते हैं-

१ (क) 'कस्यचिद्दुष्टस्य निग्रहं शिष्टस्य चानुग्रहं करोतीश्वरः प्रभुत्वात्, लोकप्रसिद्धप्रभुवत्। न चैवं नानेश्वरसिद्धिः, नानाप्रभूणामेकमहाप्रभुतंत्रत्वदर्शनात्। तथा हि-विवादाध्यासिता नाना प्रभवः एकमहाप्रभुतंत्रा एव नानाप्रभुत्वात्।...' तच्च न परीक्षाक्षमम्, महेश्वरस्याशरीरस्य स्वदेहनिर्माणानुपपत्तेः। तथा हि....'। आप्तपरीक्षा पृ. ६६-६७

(ख) 'किञ्च, सन्नेव वा नियोगः स्यादसन्नेव वोभयरूपो वानुभयरूपो वा? प्रथमपक्षे विधिवाद एव, द्वितीये पक्षे निरालम्बनवादः। तृतीयपक्षे तूभयदोषानुषङ्गः। चतुर्थपक्षे व्याघातः-सत्त्वासत्त्वयोः परस्परव्यवच्छेदरूपयोरेकतरस्य निषेधेऽन्यतरस्य विधानप्रसक्तेः, सकृदेकत्रोभयप्रतिषेधायोगात्।' अष्टसहस्री पृ. ८

कितनी प्रसन्न, विशद, अर्थगर्भ, प्रवाहयुक्त और तर्कपूर्ण शैली है। शंका और समाधान दोनों कितने व्यवस्थित और सरल तरीकेसे प्रस्तुत किये गये हैं। इसीतरह अपने समग्र ग्रन्थोंमें उन्होंने इस मोहक एवं प्रबोधजनक शैलीको अपनाया है। उत्तरवर्ती अनेक जैन दर्शन लेखकोंने भी उनकी इस प्रसन्न तर्कशैलीको स्वीकार किया है।

२ दूसरा उदाहरण भी देखिए-(क) कुमारिल भट्टने मीमांसा श्लोकवार्तिकमें सर्वज्ञका निषेध करते हुए लिखा है कि सुगत सर्वज्ञ है, कपिल नहीं, इसमें क्या नियामक है? यदि दोनोंको सर्वज्ञ कहा जाय, तो उनके उपदेशोंमें परस्पर विरोध क्यों है? इस लिए कोई सर्वज्ञ नहीं है।' यथा—

सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं तयोः ।।

आक्षेपका तर्कपूर्ण सबल उत्तर देते हुए कहते हैं कि 'इस तरह श्रुति भी प्रमाण नहीं हो सकती। हम पूछते हैं कि भावना श्रुतिवाक्यका अर्थ है, नियोग नहीं, इसमें क्या प्रमाण है? यदि दोनों श्रुति वाक्यके अर्थ हैं तो भट्ट और प्रभाकर दोनों की स्थिति समाप्त हो जाती है। इसी तरह नियोग श्रुतिवाक्यका अर्थ है, विधि (ब्रह्म) नहीं इसमें क्या विनिगमक है? यदि दोनों श्रुतिवाक्यके अर्थ हैं तो भट्ट और वेदान्ती दोनों नहीं रहते।' यथा—

भावना यदि वाक्यार्थो नियोगो नेति का प्रमा ।
तावुभौ यदि वाक्यार्थौ हतौ भट्ट-प्रभाकरौ ।।
कार्येऽर्थे चोदना ज्ञानं स्वरूपे किन्न तत्प्रमा ।
द्वयोश्चेद्धन्त तौ नष्टौ भट्ट-वेदान्तवादिनौ ।।

आचार्य विद्यानन्दकी यह खण्डन-मण्डनकी शैली कितनी तर्कपूर्ण एवं स्वाभाविक है। कुमारिल, प्रभाकर, धर्मकीर्ति, प्रज्ञाकर आदि मीमांसक तथा बौद्ध दार्शनिकोंने जैनदर्शन पर प्रचण्ड आक्षेप तथा आक्रमण किये हैं। उन सबके विद्यानन्दने इसी प्रकार अपनी सन्तुलित गम्भीर तर्कशैलीमें प्रबल तथा मर्मस्पर्शी जबाब दिये हैं। कुमारिल और धर्मकीर्ति जैसे तार्किक तो कहीं-कहीं पर पक्षखण्डनमें अपना सन्तुलन भी नहीं रख सके हैं और दूसरे दार्शनिकोंको उन्मत्त, जड, अश्लील वक्ता आदि गालियोंकी वर्षा करते हुए भी देखे जाते हैं किन्तु सूक्ष्म विवेकी विद्यानन्दकी तर्कगर्भा विचारणामें ऐसी कोई चीज दृष्टिगोचर नहीं होती। उन्होंने अपनी कृतियोंमें सर्वत्र मानसिक अहिंसाका पालन किया तथा सन्तुलन बनाये रखा है। उनका यह प्रशस्त मार्ग उत्तरवर्ती जैन तर्कग्रन्थकारोंके लिये दीप-शिखाकी तरह प्रकाशक बना है और वे उनके इस मार्गपर अबाधगतिसे चले हैं। इस तरह विद्यानन्दकी जैन दर्शनकी देनोंमें उनकी यह तर्कशैली भी अपूर्व देन है।

अन्तमें यह कहते हुए अपने निबन्धको समाप्त करते हैं कि विद्यानन्दकी उज्ज्वल कीर्ति और प्रभावमें जहाँ उनकी ये उपलब्धियाँ कारण हैं वहाँ उनका रत्नत्रयसे भूषित जीवन (देखिए, आप्तपरीक्षाका अन्तिम प्रशस्ति पद्य नं. ३) भी उनमें चार चाँद लगाता हुआ देख पड़ता है। और इस लिए वे तथा उनकी अमर रचनाएँ दोनों जैन वाङ्मयके लिए गौरवास्पद हैं।

परीक्षामुख और उसकी टीकाएँ

श्री पं. दरबारीलालजी कोठिया, न्यायाचार्य, एम. ए. प्राध्यापक हिन्दू विश्वविद्यलय बाराणसी

जैन न्यायका आद्यसूत्र–ग्रन्थ

जैन न्यायके महान् प्रतिष्ठाता सूक्ष्मप्रज्ञ भट्ट अकलङ्कदेव (ई. ८वीं शती)ने जैन न्यायके मौलिक तत्त्वोंकी प्रस्थापना और विवेचना प्रमाणसंग्रह, न्यायविनिश्चय, सिद्धिविनिश्चय और लघीयस्त्रय इन कारिकात्मक कृतियों द्वारा की है। इन सब पर उनकी स्वोपज्ञ वृत्तियाँ भी उपलब्ध हैं। परन्तु गौतमके न्यायसूत्र, दिङ्नागके न्यायमुख, न्यायप्रवेश, जैमिनिके मीमांसासूत्र और गृद्धपिच्छके तत्त्वार्थसूत्रकी तरह जैन न्यायको सूत्रबद्ध करनेवाला 'जैनन्यायसूत्र ग्रन्थ' जैन परम्परामें अब तक नहीं बन पाया था। महापण्डित आचार्य माणिक्यनन्दि (ई. १०२८)की सूक्ष्म दृष्टि इस ओर गई और उन्होंने उस कमीकी पूर्ति 'परीक्षामुख'को लिखकर की। यह जैन न्यायका आद्य गद्य सूत्र–ग्रन्थ है और भारतीय न्याय–कृतियोंमें अपूर्व एवं विशिष्ट स्थान रखता है। यह संस्कृतमें निबद्ध और छह परिच्छेदोंमें विभक्त है। इसकी सूत्रसंख्या २१२ है। सूत्र बड़े सरल, विशद और नपे–तुले हैं तथा विचारमें अत्यन्त गम्भीर, तलस्पर्शी एवं अर्थ गौरवपूर्ण हैं। सूत्र सब गद्यमें हैं। किन्तु उनके आदि और अन्तमें एक एक पद्य है। वे दोनों पद्य इस प्रकार हैं :

> प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासाद्विपर्ययः।
> इति वक्ष्ये तयोर्लक्ष्म सिद्धमल्पं लघीयसः ॥
> परीक्षामुखमादर्शं हेयोपादेयतत्त्वयोः।
> संविदे मादृशो बालः परीक्षादक्षवद् व्यधाम् ॥

प्रथम पद्यमें ग्रन्थ–प्रयोजन तथा उसके निर्माणकी प्रतिज्ञा की गई है और प्रतिज्ञानुसार ग्रन्थका निर्माण किया गया है। अन्तिम पद्यमें न्याय सूत्रकारने यह भी बतला दिया है कि प्रस्तुत कृति दर्पणतुल्य है और उसकी रचना उन्होंने हेय और उपादेय तत्त्वका यथार्थ ज्ञान करानेके लिए एक परीक्षककी भाँति की है, किसी पूर्वाग्रहसे युक्त होकर नहीं की।

उद्‌गम

यह अकलङ्कदेवके न्याय–ग्रन्थोंका दोहन (सार) है। उसके आद्य टीकाकार आचार्य प्रभाचन्द्र (ई. १०१०–१०८०)ने लिखा है कि अकलंकदेवके वाङ्मय–समुद्रमें अन्तर्निहित जैन न्याय–प्रमेयको अल्पप्रज्ञ जाननेमें असमर्थ हैं। अतः आ० माणिक्यनन्दिने वहाँसे उस प्रमेयको उद्धृत करके प्रस्तुत प्रकरण [परीक्षामुख]की रचना की है। परीक्षामुखके द्वितीय व्याख्याकार आ० लघु अनन्तवीर्य तो बिलकुल स्पष्ट कहते हैं कि यह परीक्षामुख अकलंकदेवके वचन समुद्रको मथकर निकाला गया 'न्यायविद्यामृत' है। यथार्थमें अकलंकके न्याय ग्रन्थोंके साथ

परोक्षामुखकी तुलना करने तथा स्वयं सूत्रकार द्वारा आदि श्लोकमें दिये गये 'सिद्ध' और 'अल्प' विशेषणोंपर ध्यान देने पर यह स्पष्ट ज्ञात होजाता है। इतना विशेष है कि माणिक्यनन्दिने जहाँ अपने पूर्वज अकलंकदेवके न्याय-ग्रन्थोंका दोहन किया है वहाँ उन्होंने अपने पूर्ववर्ती प्रसिद्ध जैन न्यायवेत्ता आ० विद्यानन्दके प्रमाणपरीक्षादि न्याय-ग्रन्थोंका भी परिशीलन किया है और उनसे भी पर्याप्त सामग्रीका चयन किया है। यह भी सम्भव है कि 'परीक्षामुख' आ० पात्रस्वामी और आ० कुमारनन्दिका भी आभारी हो और उनके 'त्रिलक्षण-कदर्थन' तथा 'वादन्याय'से भी उसे सम्पोषण मिला हो। निःसन्देह 'परीक्षामुख' इतना विशद, सरल, प्रभावक और मौलिक न्याय-सूत्र है कि उसमें जैन न्यायके समग्र मौलिक तत्त्वोंका समावेश हो गया है और उन सबका एक ही जगह सरलतासे पूरा परिचय मिल जाता है।

प्रतिपाद्य विषय

इसमें छह परिच्छेद हैं। प्रथम परिच्छेदमें १३ सूत्रों द्वारा प्रमाणका स्वरूप और प्रामाण्यके स्वतस्त्व परतस्त्वका निर्णय किया गया है। द्वितीय परिच्छेदमें प्रमाणके प्रत्यक्ष-परोक्ष दो भेदों और प्रत्यक्षके भी सांव्यवहारिक तथा मुख्य इन दो प्रकारोंका १२ सूत्रोंमें प्रतिपादन किया गया है। तीसरे परिच्छेदमें परोक्ष प्रमाणके स्मृति, प्रत्यभिज्ञान, तर्क, अनुमान और आगम इन पाँच भेदों तथा अनुमानके विशाल परिवारका १०१ सूत्रोंमें कथन किया गया है। चौथेमें ९ सूत्रों द्वारा प्रमाणका विषय सामान्य-विशेषात्मक वस्तु बतलाते हुए सामान्य तथा विशेषके दो-दो भेदोंका निरूपण किया गया है। पांचवेंमें ३ सूत्रोंद्वारा प्रमाणका फल साक्षात् अज्ञाननिवृत्ति और परम्परा हानोपादानोपेक्षा दिखाकर उसे प्रमाणसे कथंचिद् भिन्न तथा कथंचिद् अभिन्न सिद्ध किया गया है। छठे परिच्छेदमें प्रत्यक्षाभास तथा परोक्षाभासोंका विस्तृत कथन करते हुए अन्तमें जय-पराजय व्यवस्था और नयों आदिका स्वरूप अन्य ग्रन्थोंसे जाननेकी सूचना की गई है। इस परिच्छेदमें ७४ सूत्र हैं। इसतह जैन न्यायके प्रायः सभी मौलिक उपादानोंका इसमें सुन्दर एवं कुशलतापूर्ण निबन्धन किया गया है।

महत्त्व

इस न्याय-सूत्रकी अपने समय और उत्तर कालमें इतनी प्रतिष्ठा एवं महत्व बढ़ा कि आ० प्रभाचन्द्रने इस पर १२००० हजार श्लोकप्रमाण 'प्रमेयकमलमार्त्तण्ड' नामकी वैदुष्यपूर्ण विशाल टीका लिखी है। इनके कुछ ही काल बाद होनेवाले आ० लघु अनन्तवीर्यने (११-१२ वीं शती) मध्यम परिमाणकी 'प्रमेयरत्नमाला' अपरनाम 'परीक्षामुखलघुवृत्ति' अथवा 'परीक्षामुखपञ्जिका' संज्ञिका प्रवाहपूर्ण विशद व्याख्या रची है। इन दो व्याख्याओंके अतिरिक्त पण्डिताचार्य चारुकीर्तिद्वारा 'प्रमेयरत्नमालालंकार' (प्रमेयरत्नालंकार) शान्तिवर्णीद्वारा 'प्रमेयकण्ठिका' ये दो व्याख्यायें और लिखी गई हैं। वादिदेवसूरि तो इस सूत्र-ग्रन्थसे इतने प्रभावित हुए हैं कि उन्होंने इसका शब्दशः और अर्थशः अनुसरण करते हुए जैन न्यायपर ही

'प्रमाणनन्यतत्त्वालोकालंकार' नामक एक स्वतंत्र न्याय-सूत्र रचा है। हेमचन्द्रने भी अपनी 'प्रमाणमीमांसा' के सूत्रोंके निर्माणमें इस सूत्र-ग्रन्थका पर्याप्त उपयोग किया है। वस्तुतः लघु अनन्तवीर्यके शब्दोंमें यह न्यायसूत्र ग्रन्थ 'न्याय-विद्या' है, जिसके अध्ययन अनुशीलनसे न्याय-विद्या अच्छी तरह प्राप्त की जा सकती है।

टीकाएँ

जैसा कि पूर्वके विवेचनसे प्रकट है कि इस 'परीक्षामुखसूत्र' पर उत्तरवर्ती अनेक जैन न्याय लेखकोंने उल्लेखनीय व्याख्याएँ रची हैं। यहाँ हम उन उपलब्ध व्याख्याओं पर भी कुछ प्रकाश डालनेका प्रयास करते हैं।

१ प्रमेयकमलमार्त्तण्ड

यह परीक्षामुखकी आद्य बृहत् टीका है। इसके रचयिता परीक्षामुखकारके प्रमुख साक्षात् शिष्य आचार्य प्रभाचन्द्र [प. १०१०-१०८०] हैं। यह टीका बड़ी विशाल, गम्भीर, विद्वत्तापूर्ण और विपुल सामग्रीको लिए हुए है। यह १२ हजार श्लोकप्रमाण है। इस टीकाका प्रमाण और विश्रुति इसीसे प्रकट है कि परीक्षामुखके द्वितीय टीकाकार आ० अनन्तवीर्यने उसे उदारचन्द्रिका' की उपमा देकर उसका सर्वत्र प्रसार एवं अत्यधिक व्यापकता बतलाई है तथा अपनी कृति 'प्रमेयरत्नमाला'को उसके सामने 'जुगुनू सदृश' कहा है। इसमें प्रभाचन्द्रने सबल युक्तियों और विविध विकल्पों द्वारा परपक्षका निरास करते हुए सप्रमाण स्वपक्षका स्थापन किया है। कितना ही नया प्रमेय (स्त्रीमुक्ति और केवलिकवलाहार निषेध आदि) भी इसमें उपस्थित कर उन्होंने जैन न्यायके क्षेत्रमें नई देन प्रस्तुत की है। इसमें उनका असाधारण पाण्डित्य, अद्भुत प्रतिभा, गम्भीर विचारणा और दर्शनान्तरीय विशाल अध्ययन सर्वत्र परिलक्षित होता है।

२ प्रमेयरत्नमाला

परीक्षामुखकी यह मध्यम परिमाणकी द्वितीय व्याख्या है। इसके व्याख्याकार लघु अनन्तवीर्य हैं। यह इतनी प्रसिद्ध और आकर्षक हुई कि उत्तरवर्ती अनेक जैन नैयायिकोंके लिए यह आधारस्तम्भ बनी है। श्री. हेमचन्द्र (१२ वीं शती) ने अपनी प्रमाणमीमांसामें इसका पर्याप्त अनुसरण किया है। अजितसेनाचार्यने 'न्यायमणिदीपिका' और पण्डिताचार्य चारुकीर्तिने 'अर्थप्रकाशिका' नामकी व्याख्याएँ इस पर निबद्ध की हैं। इसका एकमात्र कारण प्रमेयरत्नमालाकी प्रसन्न रचनाशैली और लघु परिमाण है। परीक्षामुखके हार्दको मन्दबुद्धियों, विद्यार्थियों तथा साधारण विद्वानों पर सरलतासे व्यक्त करनेमें यह पूर्णतया सक्षम है।

३ प्रमेयरत्नमालालङ्कार

यह परीक्षामुखकी प्रमेयरत्नमाला जैसे परिमाणको लिए हुए तीसरी व्याख्या है। इसके रचयिता पण्डिताचार्य चारुकीर्ति हैं, जो पूर्वोक्त अर्थप्रकाशिकाके कर्ता पण्डिताचार्य चारुकीर्तिसे

अभिन्न प्रतीत होते हैं। इस सम्बन्धमें विशेष विचार फिर किया जावेगा। व्याख्याकारने इसमें यत्र तत्र नव्य न्यायशैलीका समावेश किया है, जिससे उनकी नव्य न्यायकी विद्वत्ता विदित होती है। रचना प्रौढ़ और पाण्डित्यपूर्ण है। यह अभी अप्रकाशित है। नमूनेके तौर पर इसके कुछ अंशोंको देखिए —

आरंभिक

श्री चारुकीर्तिधुर्यस्सन्तनुते पण्डितार्यमुनिवर्यः ।
व्याख्यां प्रमेयरत्नालंकाराख्यां मुनीन्द्रसूत्राणाम् ।।५।।

माणिक्यनन्दिरचितं क नु सूत्रवृन्दं काल्पीयसी मम मतिस्तु तदीयभक्त्या ।
तादृक्प्रभेन्दुवचसां परिशीलनेन कुर्वे प्रभेन्दुमधुना बुधहर्षकन्दम् ।।६।।

'श्रीमन्न्यायमहार्णवस्याखिलप्रमेयरत्नगर्भस्यावगाहनमव्युत्पन्नप्रज्ञैः कर्तुमशक्यमिति मन्यमानैः न्यायशास्त्रप्रवर्तनशिरोमणिभिर्भट्टाकलंकमुनिभिस्तदवगाहनाय पोतप्राये निखिलवस्तुस्वरूपप्रकाशनप्रवणे प्रकरणप्रणीते तत्रापि मन्दमतीनां दुरवगाहनतामालोच्य कारुणिको माणिक्यनन्द्याचार्यः सुस्पष्टं तदर्थं प्रतिपादयितुं परीक्षामुखनामकं सूत्रात्मकं प्रकरणमिदं प्रणिनाय।...'

मध्य भाग

ब्रह्माद्वैतवादिनस्तु—सत्तारूपं ब्रह्मैव सर्वसाक्षात्कारि सर्वावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वात्। चैत्रस्य घटादिसाक्षात्कारित्वं हि घटत्वावच्छिन्नचैतन्याभेद एव घटसाक्षात्कारकाले इन्द्रियद्वारा अन्तःकरण-प्रवृत्तेर्घटादिविषयदेशगमनेन घटावच्छिन्नचैतन्यस्य रूपान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्येनाभेदोत्पत्तेः एकदेश-स्थोपाध्योः भेदकत्वायोगात् गृहावच्छिन्नाकाशे घटावच्छिन्नाकाशे घटावच्छिन्नाकाशभेदवत्।...'

अन्त भाग

'मादृशः संविद इति—अत्रापि हेयोपादेयतत्त्वयोरित्यनुषज्यते। मादृशमन्दप्रज्ञस्य हेयो-पादेयतत्त्वज्ञानार्थं शास्त्रकरणमित्यर्थः। नन्वल्पप्रज्ञस्य कथं महाशास्त्रकरणं तत्करणे वा कथं अल्प-प्रज्ञत्वं परस्परविरोधादिति चेन्न, पूर्वाचार्यापेक्षया अल्पप्रज्ञत्वस्य विवक्षितत्वात्।........'

४. प्रमेयकण्ठिका

यह भी परीक्षामुखसूत्रकी चौथी व्याख्या है। इसके लेखक श्री शान्तिवर्णी हैं। लेखकने सूत्रकारके सूत्रोक्त कथनोंका संक्षिप्त युक्तियों द्वारा समर्थन करके उनकी सम्पुष्टि की है। साथ ही अन्य वादियोंके कथनमें दोष दिखाए हैं। यह व्याख्या भी अभी प्रकाशित नहीं हुई। विज्ञ पाठकोंके अवकोकनार्थ उसके यहाँ कुछ स्थल दिये जाते हैं—

आदि भाग

'श्रीवर्द्धमानमानम्य विष्णुं विश्वसृजं हरम् ।
परीक्षामुखसूत्रस्य ग्रन्थस्यार्थं विवृण्महे ॥'

'अथ स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं बाधातीतं नान्यद्, युक्तिशतबाधितत्वात् । ननु स्वापूर्वार्थेति लक्षणे यानि विशेषणान्युपात्तानि तानि निरर्थकानीति चेन्न, परप्रतिपादितानेकदूषणवारकत्वेन तेषां सार्थकत्वात् । तथा हि......।'

मध्य भाग

'अविसंवादिज्ञानं सौगतीयं प्रमाणं तदपि न, परप्रतिपादितदूषणगणप्रसंगात् । तथा हि—अविसंवादित्वं ज्ञाने ह्युत्तरकाले ज्ञानान्तरेणाबाध्यत्वं तस्य कदाचिद् भ्रमेऽपि सम्भवात्तत्रापि प्रामाण्यप्रसंगात् ।........'

अन्त भाग

'श्री शान्तिवर्णिविरचितायां प्रमेयकण्ठिकायां पञ्चमः स्तवकः समाप्तः।

प्रमेयकण्ठिका जीयात्प्रसिद्धानेकसद्‍गुणा ।
लसन्मार्त्तण्डसाम्राज्ययौवराज्यस्य कण्ठिका ॥'

रचना साधारण है । इसमें श्री शान्तिवर्णीने परिच्छेदार्थक स्तवक नाम रखा है. और ऐसे स्तवक इसमें कुल पांच हैं ।

दो उपटीकाएँ

पूर्वमें कहा आ चुका है कि परीक्षामुखकी व्याख्या प्रमेयरत्नमाला पर भी दो टीकाएँ लिखी गई हैं । उनका भी परिचय यहाँ संक्षेपमें दिया जाता है—

१ न्यायमणिदीपिका

इस टीकाकी दो हस्तलिखित प्रतियाँ जैन सिद्धान्त भवन, आरामें उपलब्ध हैं । परन्तु दोनों प्रतियाँ बहुत शुद्ध हैं । इन दोनों प्रतियोंमें टीकाके कर्ताका नाम उल्लिखित नहीं है। किन्तु पं. सुब्बय्य शास्त्रीद्वारा पं. के. भुजबली शास्त्रीको दीगई सूचनानुसार इस टीकाके कर्ता अजितसेनाचार्य हैं । टीका प्रमेयरत्नमालाके अर्थको सामान्यतया स्पष्ट करनेवाली है । इसका साहित्यिक महत्त्व अवश्य है । पर पदार्थस्फोटकी दृष्टिसे यह उतनी महत्त्वपूर्ण नहीं है जितनी होनी चाहिए । आरम्भिक दो पद्योंके बाद जो इसमें गद्य दी है उसकी साहित्यिक छटा दृष्टव्य है ।

आदि-भाग

' इह हि खलु सकलकलङ्कविकलकेवलावलोकनविमललोचनावलोकितलोकालोकचरमगुरुवीर-जिनेश्वररुचिरमुखसरसीरुहसमुत्पन्नसरस्वतीसरसानवरतस्मरणावलोकनसल्लापदत्तचित्तवृत्तिः सकल-राजाधिराजपरमेश्वरस्य हिमशीतलस्य महाराजस्य महास्थानमध्ये निष्ठुरकष्टवाङ्सौष्ठवदुष्टसौगतान् चटुलघटवादादिपटिष्ठतया तारादेवताधिष्ठितदुर्घटघटवादविजयेन राज्ञा सभ्यैः सभासद्भिश्च परिप्राप्तजयप्रशस्तिः सकलतार्किकचूडामणिमरीचिमेचकितरुचिररुचिचकचकायमानचरणनखरो भगवान् भट्टाकलङ्कदेवो निश्चविद्वन्मंडलहृदयाह्लादियुक्तिशास्त्रेण जगत्सद्धर्मप्रभावमबूबुधत्तमाम् । तदनु.... माणिक्यनन्दिमुनिवृन्दारकस्तत्प्रकाशितशास्त्रमहोदधेरुद्धृत्य तदवगाहनाय पोतोपमं परीक्षामुखनामधेय-मन्वर्थमुद्वहत्प्रकरणमारचयन्मुदा तदनु तत्प्रकरणस्य....प्रभाचन्द्रभट्टारकः प्रमेयकमलमार्त्तण्डनामबृहद्वृत्तिं चरीकरीति स्म ।....स्वाभिधेयानि प्रमेयाणि प्रकाशयन्तीं लघ्वीं वृत्तिं लघ्वनन्तवीर्याचार्यवर्यो.... वैजेयप्रियसूनुना हीरपाख्यवैश्योत्तमेन वदरीपालवंशद्युमणिना शान्तिषेणाध्यापनाभिलाषिणा प्रेरितः सन् प्रारिप्सुः तदादौ चिकीर्षितवृत्तेरविघ्नतः परिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरिपालनार्थं पुण्यावाप्त्यर्थञ्च विशिष्टदेवतामभिष्टौति । '

अन्त-भाग

' इति परीक्षामुखलघुवृत्तेः प्रमेयरत्नमालानामधेयप्रसिद्धायाः न्यायमणिदीपिकासंज्ञायां टीकायां षष्ठः परिच्छेदः । '

यह टीका भी अभी तक अप्रकाशित है ।

२ अर्थप्रकाशिका

यह प्रमेयरत्नमालाकी दूसरी अप्रकाशित टीका है । इसके रचयिता पण्डिताचार्य चारु-कीर्ति हैं । निःसन्देह यह अपने नामके अनुरूप है और प्रमेयरत्नमालाके अर्थका अच्छा स्फोट करती है । प्रमेयरत्नमालालंकारकी तरह इस टीकामें भी यत्र तत्र नव्यन्याय-शैलीका अनुसरण किया गया है । टीका जहाँ विशद और बोधप्रद है वहाँ वह प्रमेयबहुल एवं विद्वत्तापूर्ण भी है इसका आदि तथा अन्त भाग देखिए ।

आदि-भाग

' श्री मन्नेमिजिनेन्द्रस्य वन्दित्वा पादपङ्कजम् ।
प्रमेयरत्नमालार्थः संक्षेपेण विविच्यते ॥१॥

प्रमेयरत्नमालायाः व्याख्याः सन्ति [illegible] ।
तथापि पण्डिताचार्य[illegible] [illegible] ॥२॥

भानौ देदीप्यमानेऽपि सर्वलोकप्रकाशके ।
न गृह्यते किं भुवने जनेन करदीपिका ॥३॥

'प्रारिप्सितस्य प्रबन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं स्वेष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति नतामरेति ।...'

अन्त-भाग

'इन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दाः इन्दनशकनपूर्दारणादिपर्यायभेदेन भिन्नार्थबोधका इति ज्ञानं हि समभिरूढनयः । तादृशज्ञाने पर्यायभेदप्रयोज्यो योऽर्थभेदः इन्दनादिरूपपर्यायभेदप्रयोज्यइन्द्र-शक्रादिपदार्थभेदः तद्बोधकत्वनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वसत्वाल्लक्षणसमन्वयः... '

इस प्रकार यह परीक्षामुख और उसकी प्रकाशित एवं अप्रकाशित सभी उपलब्ध टीकाओंका संक्षिप्त परिचय हैं । जैनन्यायका विधिवत् ज्ञान-सम्पादन करनेके लिए ये कृतियाँ पर्याप्त हैं ।